MİNGƏÇEVİR
DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI
ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümünə həsr olunmuş "DAVAMLI İNKİŞAF STRATEGİYASI: QLOBAL TRENDLƏR, MİLLİ TƏCRÜBƏLƏR VƏ YENİ HƏDƏFLƏR"

II Beynəlxalq elmi konfransının materialları
III CİLD
Mingəçevir, 8-9 dekabr 2023-cü il

Azerbaycan halkının milli lideri Haydar Aliyev'in doğumunun 100. yılı anısına "SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA STRATEJİSİ: KÜRESEL TRENDLER, ULUSAL DENEYİMLER VE YENİ HEDEFLER"

2. Uluslararası Bilimsel Kongresininn bildirileri
CİLT III
Mingeçevir, 8-9 Aralık 2023

Proceedings of The 2nd International Scientific Conference "SUSTAINABLE DEVELOPMENT STRATEGY: GLOBAL TRENDS, NATIONAL EXPERIENCE AND NEW GOALS", and dedicated to the 100th anniversary of the National Leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev

VOLUME III
Mingachevir, 8-9 December 2023

Материалы II Международной научной конференции «СТРАТЕГИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ: ГЛОБАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ, НАЦИОНАЛЬНЫЙ ОПЫТ И НОВЫЕ ЦЕЛИ», посвященной 100-летию со дня рождения общенационального лидера азербайджанского народа Гейдара Алиева

ТОМ III
Мингячевир, 8-9 декабря 2023 года

Davamlı inkişaf bu gün hər bir ölkə üçün ən vacib prioritetlərdən biridir ...

İLHAM ƏLİYEV

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ELM VƏ TƏHSİL NAZİRLİYİ
MİNGƏÇEVİR DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümünə həsr olunmuş "DAVAMLI İNKİŞAF STRATEGİYASI: QLOBAL TRENDLƏR, MİLLİ TƏCRÜBƏLƏR VƏ YENİ HƏDƏFLƏR"

II Beynəlxalq elmi konfransın
m a t e r i a l l a r ı

III CİLD

8-9 dekabr 2023-cü il

Elmi konfrans "Ali təhsil müəssisələrində 2023-cü ildə keçiriləcək beynəlxalq və respublika səviyyəli elmi konfrans, simpozium, forum və konqreslərin siyahısı" barədə Azərbaycan Respublikası Elm və Təhsil Nazirliyinin 03 fevral 2023-cü il tarixli, 3-29/2-668/2023 nömrəli məktubuna uyğun olaraq keçirilmişdir.

MİNGƏÇEVİR

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ BİLİM VE EĞİTİM BAKANLIĞI
MİNGEÇEVİR DEVLET ÜNİVERSİTESİ

Azerbaycan halkının milli lideri Haydar Aliyev'in doğumunun 100. yılı anısına "SÜRDÜRÜLEBİLİR KALKINMA STRATEJİSİ: KÜRESEL TRENDLER, ULUSAL DENEYİMLER VE YENİ HEDEFLER"

2. Uluslararası Bilimsel Kongresininn
b i l d i r i l e r i

CİLT III

8-9 Aralık 2023

Bilimsel konferans, Azerbaycan Cumhuriyeti Bilim ve Eğitim Bakanlığının 03 Şubat 2023 tarih ve 3-29/2-668/2023 sayılı "Yükseköğretim kurumlarında 2023'de Uluslararası ve ulusal düzeyde yapılacak bilimsel konferans ve sempozyumların listesi" konulu mektubuna uygun olarak yapılmıştır.

MİNGEÇEVİR

THE MINISTRY OF SCIENCE AND EDUCATION
OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN
MINGACHEVIR STATE UNIVERSITY

p r o c e e d i n g s
of The 2nd International Scientific Conference

"SUSTAINABLE DEVELOPMENT STRATEGY: GLOBAL TRENDS, NATIONAL EXPERIENCE AND NEW GOALS", and dedicated to the 100th anniversary of the National Leader of the Azerbaijani people Heydar Aliyev

VOLUME III

8-9 December 2023

The scientific conference was held in accordance with the letter of the Ministry of Science and Education of the Republic of Azerbaijan dated February 03, 2023 and numbered 3-29/2-668/2023 on the topic "List of scientific conferences and symposiums to be held in higher education institutions in 2023 at the international and national level".

MINGACHEVIR

МИНИСТЕРСТВО НАУКИ И ОБРАЗОВАНИЯ
АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ
МИНГЯЧЕВИРСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

м а т е р и а л ы
II Международной научной конференции

«СТРАТЕГИЯ УСТОЙЧИВОГО РАЗВИТИЯ: ГЛОБАЛЬНЫЕ ТЕНДЕНЦИИ, НАЦИОНАЛЬНЫЙ ОПЫТ И НОВЫЕ ЦЕЛИ»,

посвященой 100-летию со дня рождения
общенационального лидера азербайджанского народа
Гейдара Алиева

ТОМ III

8-9 декабря 2023 года

Научная конференция проведена в соответствии с письмом Министерства науки и образования Азербайджанской Республики от 03 февраля 2023 года № 3-29/2-668/2023 о «Списке проводимых научных конференций и симпозиумов международного и национального уровня в высших учебных заведениях в 2023 году».

МИНГЯЧЕВИР

Rektor Şahin Bayramovun elmi redaktorluğu ilə

ELMİ REDAKSİYA HEYƏTİ:

V.S.Əyyubov, i.e.d., prof.; V.S.Mustafayev, tex.f.d., dos.; A.Ş.Məmmədov, s.e.f.d., dos.; N.D.Zeynalov, t.f.d., dos.; N.A.Qədimli, i.f.d., dos.; A.Ə.Əliyeva, tex.f.d. dos.; F.C.Cəlil, fil.e.d., prof.; E.H.Cəfərova, s.e.f.d., dos.; E.Y.Hüseynova, i.f.d., dos.; M.B.İsmayılov, tex.f.d., dos; M.N.Rəhimov, fil.f.d., dos.; Ü.İ.Aşurova, tex.f.d., dos.; T.F.Yusibova, f.-r.f.d., dos.; A.M.Mustafayeva, tex.f.d.; R.F.Babayev, r.f.d.; A.M.Tağıyev

KONFRANSIN TƏŞKİLAT KOMİTƏSİ:

Şahin Bayramov - i.f.d., dos., Mingəçevir Dövlət Universitetinin rektoru, həmsədr;
Mehmet Nacı Bostançı - prof. dr., Ankara Hacı Bayram Veli Universitetinin rektoru, həmsədr (Türkiyə);
Musa Yıldız - prof. dr., Qazi Universitetinin rektoru, həmsədr (Türkiyə);
Kurtuluş Karamustafa - prof. dr., Kayseri Universitetinin rektoru, həmsədr (Türkiyə);
İnqa Zaleniene - prof., Mykolas Romeris Universitetinin rektoru, həmsədr (Litva);
İvan Qrişçenko - prof., Kiyev Milli Texnologiyalar və Dizayn Universitetinin rektoru, həmsədr (Ukrayna);
Almaz Kadıraliyev - dos., M.Ryskulbekov adına Qırğız İqtisad Universitetinin rektoru, həmsədr (Qırğızıstan);
Veysəl Əyyubov - i.e.d., prof., MDU-nun elmi işlər üzrə prorektor əvəzi, həmsədr müavini;
Vüqar Mustafayev - tex.f.d., dos., MDU-nun Elm və innovasiyalar şöbəsinin müdiri, məsul katib;
İrfan Yazıcıoğlu - prof., Ankara Hacı Bayram Veli Universiteti (Türkiyə);
Cemal Yılmaz - MDU-nun Energetika kafedrasının professoru;
Evren Güçer - MDU-nun İqtisadiyyat kafedrasının professoru;
Hamiz Mahmudov - MDU-nun rektorunun müşaviri;
Ramin Məmmədov - MDU-nun rektorunun müşaviri;
Kəmalə Eyyubova - tex.f.d., dos., MDU-nun Elmi katibi;
Üzeyir Zeynalov - f.f.d., MDU-nun Tədris şöbəsinin müdiri;
Nizami Zeynalov - t.f.d., dos., MDU-nun Təhsil fakültəsinin dekanı;
Nüşabə Qədimli - i.f.d., dos., MDU-nun İqtisadiyyat və idarəetmə fakültəsinin dekan əvəzi;
Almaz Əliyeva - tex.f.d., dos., MDU-nun Mühəndislik fakültəsinin dekanı;
Vəfa Məhərrəmova fil.f.d., dos., MDU-nun Magistratura və Doktorantura Təhsil Mərkəzinin müdiri;
Şahin Muradov - MDU-nun baş mühasibi;
Asim Məmmədov - s.f.d., dos., MDU-nun Dayanıqlı inkişaf və regional innovasiyalar tədqiqat mərkəzinin müdiri;
Fərəh Cəlil - fil.e.d., prof., MDU-nun Pedaqogika və psixologiya kafedrasının müdiri;
Esmira Cəfərova - s.f.d., dos., MDU-nun Humanitar fənlər kafedrasının müdiri;
Emiliya Hüseynova - i.f.d., dos., MDU-nun Sənayenin təşkili və idarəetmə kafedrasının müdiri;
Mehdi Rəhimov - fil.f.d., dos., MDU-nun Xarici dillər kafedrasının müdiri;
Mahir İsmayılov - tex.f.d., dos., MDU-nun Mexanika kafedrasının müdiri;

Ülkər Aşurova	-	tex.f.d., dos., MDU-nun Energetika kafedrasının müdiri;
Təranə Yusibova	-	f.-r.f.d., dos., MDU-nun Fizika və ekologiya kafedrasının müdiri;
Aidə Mustafayeva	-	tex.f.d., MDU-nun İnformasiya texnologiyaları kafedrasının müdiri;
Rövşən Babayev	-	r.f.d., MDU-nun Riyaziyyat kafedrasının müdiri;
Arif Tağıyev	-	MDU-nun İqtisadiyyat kafedrasının müdir əvəzi;
Elnur Xəlilov	-	MDU-nun İnformasiya Texnologiyaları Mərkəzinin direktoru;
Qurban Qurbanzadə	-	MDU-nun İctimaiyyətlə əlaqələr şöbəsinin mütəxəssisi;
İlahə İsmayılova	-	MDU-nun İctimaiyyətlə əlaqələr şöbəsinin mütəxəssisi.

© Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümünə həsr olunmuş "Davamlı inkişaf strategiyası: qlobal trendlər, milli təcrübələr və yeni hədəflər" II Beynəlxalq elmi konfransının materialları (3 cilddə), III cild.
Mingəçevir Dövlət Universiteti, 2023, 644 səh.

MÜNDƏRİCAT

POSTKONFLİKT İNKİŞAF ÇAĞIRIŞLARI BÖLMƏSİ

Azerbaycan Cumhuriyeti Karabağ Bölgesi İçin Türkiye Cumhuriyeti Çanakkale Örneği Çerçevesinde Dark Turizm Kapsamında Bir Model Önerisi
M.DEMİRALP, E.GÜÇER, G.AHMADLİ 17
"3+3" formatı Cənubi Qafqaz regionunda sabitliyin təmin olunması platforması kimi
Ş.T.NURUZADƏ 33
Azərbaycanın uğur modeli: Zəfər salnaməsi
Ş.Q.XƏLİLOVA, E.R.HƏSƏNOV 36
Mülki müdafiənin aktual problemləri
M.B.İSMAYILOV 39
Azərbaycan gəncliyi vətənimizin işıqlı sabahıdır
S.R.MƏMMƏDOV, F.T.CƏFƏROV 41
Zəngəzur nəqliyyat dəhlizi Azərbaycanın iqtisadi inkişafının innovativ vasitəsi kimi
Ə.V.PANALİYEV 43
Tarixi torpaqlarımıza Böyük Qayıdış
S.R.İBRAHİMOVA 46
Sürdürülebilir Bölgesel Kalkınma Perspektifinden Karabağ'ın Turizm Potansiyelini Ortaya Koymaya Yönelik Bir Çalışma
B.İ.ÖZKAN, E.DİNÇER 48
Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında demoqrafik göstəricilərin ekonometrik təhlili
A.T.ƏFƏNDİYEVA 52
Zəngəzur nəqliyyat dəhlizində nəqliyyat daşımaları üçün effektiv yollar
A.M.ABBASOV, T.H.ƏLİFOVA 54
Zəngəzur dəhlizinin strateji əhəmiyyəti
E.R.İMAMVERDİYEV, V.M.MƏMMƏDZADƏ 57
Qarabağ Zəfəri Azərbaycan gəncliyinin yüksək vətənpərvərlik ruhunda yetişməsinin təsdiqidir
E.M.MEHDİYEV 60
Qarabağ Zəfərini şərtləndirən amillər
K.K.MİRZƏYEVA 63
28 illik həsrət – Şuşa dastanı
N.T.İSMAYILOVA 65
Qarabağın turizm potensialı
S.F.ƏSƏDİ 68
Regionun nəqliyyat-logistika mənzərəsindən Zəngəzur dəhlizi
Q.K.KƏRİMOV 70
Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun strateji aspektləri
N.E.YUSİFOVA, N.A.ƏLİYEVA 73
Azərbaycanın sosial-iqtisadi inkişafında Zəngəzur modeli
Z.N.HÜSEYNOVA 76
Möhtəşəm Qarabağ Zəfəri Azərbaycanın əbədi qürur mənbəyidir
T.Ə.QULİYEVA 78
Azad Qarabağda turizm potensialı
L.Ə.QARAYEVA, T.Z.RZAYEVA 81

Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin təşkili prosesinə strateji yanaşma
K.M.VƏLİYEVA 83
Organization And Reconstruction Of The Transport Servıce In The Terrıtorıes Freed From Occupation
J.ABDULLAYEV 86
Postkonflikt dövrdə işğaldan azad olunan ərazilərə Böyük Qayıdış
R.Ə.BAYRAMOV 89
Qarabağın gizli sərvəti: turizm potensialı və təbii ehtiyatları
T.H.MƏMMƏDOVA 91
Orta dəhliz və Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat-kommunikasiya sistemində yeri
R.Q.ƏHMƏDOVA 94
Bölgesel Kalkınmada Deneyim Mekânları Olarak Hüzün Destinasyonlarının Potansiyeli: Karabağ Örneği
İ.GÜNEY, M.A.ÖNCÜ 96
Qarabağın təbii turizm ehtiyatlarının müasir vəziyyəti
L.S.XANSEYİDOVA 100
Böyük Qayıdışın təməl daşları
İ.İ.İSMAYILOVA 103
Qarabağın tarixi və mədəni turizm potensialının tədqiqi
İ.A.ZEYNALOVA, G.Ç.BAYRAMOVA 106
Post-münaqişə dövründə ABŞ-ın Qarabağ siyasəti
Ş.R.QULİYEVA 109
Zəngəzur dəhlizində nəqliyyat infrastrukturunun inkişafı
Ə.X.QURBANOV 112
Zəngəzur dəhlizi: regional əməkdaşlıq və təhlükəsizlik üçün yeni imkanlar
G.A.NURƏDDİNOVA 114
Zəngəzur dəhlizi – beynəlxalq nəqliyyat daşımalarında yeni imkanlar
L.R.ALLAHVERDİYEVA 118

TÜRK DÜNYASI BÖLMƏSİ

Yemek Sunumu Odaklı Sosyal Medya Paylaşımlarında Türk Mutfak Kültüründen Sosyo-Kültürel Sapmalar
Y.K.ÖZEKİCİ, K.ÜNLÜÖNEN 122
Aşıq Ömərin yaradıcılığı və Karay türklərinin "Məcmuə"ləri
E.F.MƏMMƏDOVA-KEKEÇ 128
II Qarabağ müharibəsi zəfəri Azərbaycanın dayanıqlı hərbi inkişafının nəticəsi kimi
A.Ş.MƏMMƏDOV 133
Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində multikulturalizm siyasəti
Z.İ.MƏMMƏDOV 135
Azerbaijan`s Geopolitical Advantages Over Armenia In Karabagh Conflıct
M.KASIM, R.CHICHEK 137
Common Cultural Values That Make Up Turkish Identity
M.BABAYEVA 146
Türk Dövlətləri Təşkilatının yaranması və ya Naxçıvan Zirvə Görüşü haqqında
C.V.BAĞIRZADƏ 148
Əhməd Ağaoğlu yaradıcılığında türkçülük ideologiyası
E.M.ASLANOV 151

Ümummilli lider Heydər Əliyevin türkdilli dövlətlər arasında əməkdaşlığın inkişafına müstəsna xidmətlərinə dair
S.Ə.QASIMOVA, F.B.ƏLİYEVA 153
Sürdürülebilir Kültürel Miras Turizmi Kapsamında Tokat İlindeki Türk Hamamlarının Swot Analiziyle İncelenmesi
H.KENDİR, E.ARSLAN 156
Türk Dünyası Kültürlerarası Etkileşiminde Ortak Müfredat: "Zanaat Kültürü Ve Sanat Dersleri"
F.TOKER 167
Azerbaycan Ve Türkiye`Nin Turizm Bağları: Zengezur Koridoru`Nun Rolü
E.KAYA, Y.KARAKUŞ, G.ONAT 171
Türk poeziyasının təbliğində "Füyuzat" jurnalının rolu
G.K.YUNUSOVA 180
Türkiyə-Azərbaycan münasibətlərinin ümumi mənzərəsi
M.Ə.MƏMMƏDZADƏ 182
Azerbaycan`la Türkiye Arasında Öğrenci Ve Personel Mubadelesi (1990`lı Yıllar)
G.F.HÜSEYNOVA 184
Geçmişten Günümüze Türkiye'de Eğitim
M.S.ALAP 190
Kırgız, Türkiye Ve Azerbaycan Türkçelerinde *-Cı/-Cu* İsim Yapım Eki Ve İşlevleri
T.ÖZENÇ 192
Niğde Kültüründe Ceyiz Geleneği
B.ALKAY..... 199
Denizli Honaz İlçesi Ve Azerbaycan Şeki İlçesi Ağızlarında Gündelik Hayatla İlgili Karşılaştırmalı Deyimler
G.MAMMADOVA 204
Başkurt Giyim Kültürü: Geçmişten Günümüze Geleneksel Ve Modern İzler
M.F.KÖSEN …… 209
Anadolu`Da Geçiş Dönemlerinde Yöresel Halk İnanışları (Örnek Bir İnceleme)
C.PELİT 213
Gülzura Cumakunova'nın "Türkçe-Kırgızca Sözlük" Eserinde Bulunan Ses Özellikleri Ve Ses Olayları Üzerine Bir Deneme
E.KAMIŞ 216
Türk Dili Konuşan Ülkeler Ve Türk Devletleri Teşkilatı
S.KESER 218
Eski Türklerde Tabiat Kültü Hakkında Bir Değerlendirme
O.AKGÜN …… 220
Türkdilli ölkələr arasında çoxvektorlu əməkdaşlıq imkanları
R.X.ƏLİYEVA 223
Türk dünyası ölkələri arasında əlaqələrin güclənməsində Azərbaycanın rolu
Ç.Q.SƏFƏROVA 226
Azərbaycan xalçaçılıq sənətinin tarixi və inkişafı
Ş.H.ƏLİYEVA 228
Çağdaş Türkiye Türkçesi Dildüzeneğinde Terim-Kavram Olarak "Zarfeylem"
R.ÜNAL 233
Türkdilli poeziyanın tədqiqi məsələsi: İ.V.Steblevanın nəzəri görüşləri
M.V.ƏHMƏDOVA 238
Ünver Oral`In Karagöz Amca Serisinde Kültürel Ve Eğitsel Unsurlar Üzerine Bir İnceleme

S.BENGI, M.AYDIN 241
Türkiye Cumhuriyetinin Dönüm Noktası Olan I. Türkiye Büyük Millet Meclisi
S.HARIKÇI 251

HUMANİTAR ELMLƏRDƏ YENİ TENDENSİYALAR BÖLMƏSİ

Qış gündönümü bayramının variantları və mədəniyyət matrisası
R.M.QEYBULLAYEVA 257
The Relationship Between Ethical Leadership Behaviors And Psychological Safety
O.DEMIRTAS 261
Soft Skills Of Employees In International Organisations In Latvia
L.RUTKA, I.KREITUSS, K.MACERALIKS 263
Sosial iş sosial institutların tərkib hissəsi kimi
F.C.CƏLİL 268
Философия опасности в современных условиях
Х.Н.ВЕЗИРОВ 270
Sosial və humanitar elmlərdə şəxsiyyət və lider ideyasının təqdimatı
E.H.CƏFƏROVA 272
Nizami və antik dövr Azərbaycan tarixinin bəzi məsələlərinə tənqidi baxış
N.D.ZEYNALOV 276
Юридична наука – як галузь суспільних гуманітарних наук
О.М.ПЕРУНОВА 278
Mirzə Cəlil poetikası: obrazlar, psixoloji momentlər və iztirablar komediyası
Ə.T.ƏZİMLİ 280
Etnokulturoloji stereotiplər və mədəniyyətlərarası lakunlar
B.İ.EMİNLİ 286
Tekli Dakikalarda Kalıp Değişimi (SMED) Tekniği Ve Maliyet Azaltım Çalışmalarına Etkisi
A.TERZİ, F.ETÇİ 287
Əhməd Baytursunoğlunun yaradıcılığına bir nəzər
E.A.BABAYEVA 292
Postkolonial mühitdə mədəniyyət və ədəbiyyat faktorları
N.C.NAĞIYEVA 294
Müasir Azərbaycan etnosunda multikultural dəyərlərin psixoloji təhlili
G.S.KAZIMOVA, G.H.ASLANOVA 297
Əhməd Ağaoğlu yaradıcılığında dini, milliyətçilik görüşləri
S.F.ABDULLAYEVA 299
Əzizə Cəfərzadənin "Manar sahillərində" əsərində hind xalqının milli azadlıq ideyalarının bədii təcəssümü
A.Ç.BABAZADƏ 303
Multılıngualısm As A Socıocultural Phenomenon
A.ALLAKHVERDİYEVA 305
Azərbaycan multıkultralizminin kökləri bədii ədəbiyyatda tarixi qaynaq kimi
G.S.HÜMMƏTOVA (PƏNİYEVA) 308
Feminist ədəbi tənqid və qadın təmsilçiliyi
G.Q.MUSAYEVA 310
Humanitar elmdə çağdaş tendensiya: Mirəli Seyidovun mifoloji tədqiqatlarına interdisiplinar yanaşma

M.Q.VAHİDOVA 313
Ədəbiyyat və həyat həqiqətləri
R.M.MƏMMƏDOVA 317
Bədii mətnin antropoloji metodla tədqiqi və süni intellekt
Ş.U.ƏLİYEVA 319
Əxi Evrən yoxsa Molla Nəsrəddin?
P.A.HÜSEYNOVA 322
Dijitalleşme Kapsamında Sanal Müzeler İle İlgili Bir Değerlendirme
A.K.DÜNDAR 324
"Himayədar ailə" modelinin Azərbaycanda tətbiqi məsələsi
C.H.ƏLƏKBƏROV 330
Müasir poeziyada peyzaj lirikasının özünəməxsusluğu
C.E.VƏLİYEVA 332
Akademik Ağamusa Axundovun lüğətşünaslıq məsələləri
Ç.A.YOLÇUBƏYLİ 334
Anadolu Masallarından Nohut oğlan Ve Nardaniye Hanım Masallarının Yaratıcı Drama Yöntemiğle Aktarılması
E.DEVECI, M.GÖKDOĞAN 336
İnsan həyatında mühüm əhəmiyyət kəsb edən musiqili-ritmik hərəkətlər
F.M.YUSİFLİ 343
Qurban Yaquboğlunun "Mən yoxam" romanında yaddaşın nisgili
F.N.İSAYEVA 346
Şəxsıyyətın formalaşmasının sosial-psıxolojı faktorları
G.S.MƏMMƏDOVA 348
Müasir fəlsəfi baxışlar və davamlı inkişaf konsepsiyaları
G.F.NURİYEVA 350
Yazılı işgüzar kommunikasiyada punktuasiyanın işlənmə məqamları
G.A.VƏLİYEVA 353
Mülki məhkəmə icraatında vəkilin fəaliyyəti
H.V.ƏSGƏROV 357
Günümüzde Doğu Ve Batı Arasındakı İkili Yapı İlişkileri: Doğu-Batı Medeniyyetler Arası Diyaloğu Avrupa'yı Nasıl Tanımlar?
İ.ALİYEV 359
İlyas Əfəndiyev nəsrində psixologizm və polifonizm
J.E.QASIMOVA 367
Azərbaycanın uğur modeli – demokratiya plyus
G.İ.ƏJDƏRZADƏ 370
Multikultural dəyərlərin müasir cəmiyyətin inkişafında rolu
K.C.HÜSEYNOVA 372
Humanitar və sosial fənlərin tədrisində yeni texnologiyanın rolu
L.F.ABDULLAZADƏ 374
I İbrahim Dərbəndinin xarici siyasəti
L.S.BABAYEVA 378
Sosial idarəetmə və onun spesifik xüsusiyyətləri
N.S.ŞƏMŞİYEVA 381
Media Discourse And Its Characteristic Features
N.KERIMOVA 384
Lakuna konsepsiyasının mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə rolu
N.M.MƏHƏRRƏMOVA 386

Arif Abdullazadənin "Sınaq kürəsi" romanı haqqında
P.İ.ƏLİYEVA 389
Azərbaycan diasporunun multikulturalizm və mədəniyyətlərarası dialoq istiqamətində rolu
P.İ.MƏMMƏDOVA 393
Müasir işgüzar kommunikasiya və konflikt menecmentinin təhlil xüsusiyyətləri
S.A.BALAKİŞİYEVA 395
Мультикультурализм – стратегический ресурс «мягкой силы» Азербайджана
С.Л.КЛИМОВ 397
Nizami Gəncəvi musiqi və musiqi tərbiyəsi haqqında
S.Ş.ŞİRİNOVA 400
Stratejik İnsan Kaynakları Anlayışı Çerçevesinde Kadınların İstihdamı İle Doğurganlık Oranları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi
E.YAVUZ, D.KARAKÖSE 402
Heydər Əliyev: multikultralizm və tolerantlıq ideologiyası
T.F.XƏLİLOV 414
Azerbaycan`da Sosyal Politikanin Oluşumu Ve Kurumsallaşması
S.MAMMADLİ 417
Akademik İsa Həbibbəylinin araşdırmalarında Naxçıvan ədəbi mühiti
A.T.RƏSULZADƏ 424
Vladimir Propp'un Biçimbilimsel Yaklaşımı Çerçevesinde "İfrit" Adlı Masalın İncelenmesi
İ.ÇEVLİK 427
Перспективы развития институтов уголовного права Азербайджанской Республики в борьбе с киберпреступностью
Г.С.МУСТАФА 434
Heydər Əliyev müasir Azərbaycanın xilaskarı və qurucusudur
M.C.CAVADOV 437
XX əsrin 50-60-cı illərində yaradılmış hərbi-siyasi layihənin məzmunu, xarakteri və müasir dünya nizamı ilə əlaqəsi
İ.M.MƏMMƏDOV 439
Muzey fondlarının Azərbaycan Cəmiyyətinin davamlı inkişafında əhəmiyyətli rolu
A.R.QƏDİROVA 443
Azerbaıjanısm As One Of The Most Important Polıcıes Of Heydar Alıyev
A.RZAYEVA 445
Humanitar elmlərin əhəmiyyəti və müasir cəmiyyətin inkişafında rolu
A.Z.BƏDƏLOVA 447
The Geopolitical Role Of The Korean Peninsula In The International Balance Of Power
B.ADIBELLI 450
M.Ə.Sabir və müasirlərinə nəzirə (qızdırmalı imzalı şair M.H.Zeynallı)
U.F.QƏHRƏMANOVA..... 453
Abdullah Şaik'in "Məktub Yetişmedi" Adlı Eserinin Çevirisi Ve Edebi Tahlili
M.AKPULAT..... 456
Qloballaşan dünyada Azərbaycan mədəniyyətlərarası dialoqun əsas meydanı kimi
T.Y.ƏHMƏDOVA..... 461
Azərbaycanın Xəzər dənizi hövzəsində arxeoloji tədqiqatlar haqqında
T.V.ƏLİYEV, A.R.ADGÖZƏLOVA 462
Virtual sosiallaşmanın sosial fəlsəfi təhlilinin bəzi məsələləri

Ü.Ə.ZEYNALOV 470
Ulu öndər Heydər Əliyevin müdriklik zirvəsinin işığında
Z.M.ƏZIZOVA 472
Qeyri-verbal ünsiyyətin xüsusiyyətləri
T.S.AĞAYEVA 474
Mərkəzi Asiya və Qafqaz regionunda qonşu dövlətlərin geosiyasi maraqları haqqında
M.R.YUSİFOVA 477
The Challenges Of Student-Centered Learning In Higher Education
S.MEHDI 481
Heydər Əliyevin ideologiyasında dil siyasəti
A.M.NAMAZOVA 483
Milli-mənəvi dəyərlərə qəlbən bağlı lider
A.Y.MƏHƏRRƏMOVA 485
Ümummilli lider Heydər Əliyevin insan əməyinə yanaşması
L.Y.NƏBİYEVA 488
Ulu Öndərin azərbaycançılıq ideologiyasında gənclər siyasəti
M.Ə.VƏLİMƏMMƏDOVA 490
Ümummilli Lider, Dahi Şəxsiyyət
X.S.RAMAZANOVA 492
Azərbaycanda mədəniyyətlərarası dialoq
N.Q.ZÜLFÜQAROVA 494
Uğurlu nitqin komponentləri və onların ünsiyyətə pozitiv-dəyişdirici təsiri
A.Q.ƏZİZOVA 496
Cəmiyyətin ictimai münasibətlərinin idarəçilik transformasiyasında Heydər Əliyevin misilsiz rolu
Ü.B.MƏMMƏDOVA, Ə.S.MƏMMƏDOVA 500
Əyyub Abbasovun "Zəngəzur" və Məmməd Orucun "Köçürülmə" romanlarında faciəvilik
F.M.MƏMMƏDOV 507
Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının formalaşmasında didaktik məzmunlu mətnlərin rolu
E.E.MƏMMƏDOVA 510
Importance Of Social And Humanitarian Sciences For Modern Society
T.HASANOVA 513
İvan Şopenin tərtib etdiyi "İrəvan əyalətinin kameral təsviri"ndə tarix və etnoqrafiyamız
L.K.MEYBULLAYEVA 514

DÜNYANIN MÜASİR DİL MƏNZƏRƏSİ BÖLMƏSİ

"Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası" haqqında
N.R.MANAFOV 518
Popularization Of English In Ukrainian Institutions Of Higher Education
T.UVAROVA, I.LEVCHENKO 520
Sərbəst şeirdə üslubi zənginliklər və həyat hadisələrinin fəlsəfi dərki
G.A.ƏLİYEVA 522
Qurban Səidin "Əli və Nino" və "Qızıl buynuzdan olan qız" əsərlərinin ortaq cəhətləri
F.V.MUSAYEVA 527

The Application Of Information Technologies In Ukrainian As A Foreign Language Teaching
D.RIAZANTSEVA, S.PRYKHODKO 529
До питання про запровадження онлайн-засобів в контексті навчання граматики іноземної мови
Н.СКРИПНИК, О.ШАМРАЙ 531
İngilis dilinin tədrisində innovativ yanaşma: Boray metodu
V.E.MƏHƏRRƏMOVA 534
Linguistic Picture Of The World
M.RAHIMOV, Sh.HUNBATOVA 538
Söz yaradıcılığında fonetik dəyişmə (professor Bayram Əhmədovun tədqiqatlarında)
M.N.MANAFOVA 540
Söz diskursun vahidi kimi
E.İ.ALLAHVERDİYEV 542
Britaniya və Amerika ingilis dilləri arasındakı fərqləri bilməyin dilin tədrisində əhəmiyyəti
X.R.ABDULLAYEVA 545
Funksional leksikanın formalaşması
K.İ.HƏSƏNOVA 547
Dünya dilçiliyinin inkişafi üçün linqvistik nisbilik fərziyyəsi
M.H.MƏHƏRRƏMOVA 549
C.Q.Bayron poeziyasının linqvopoetik xüsusiyyətləri
M.Ə.MƏMMƏDOVA 551
Aspects And Sections Of Linguistics In The System Of Other Sciences
S.HAJIYEVA, N.MAMMADZADEH 554
Linqistik təhlildə ismi dialektizmlər
K.N.AYDIN 557
Social Conditioning Of Language
G.ALIYEVA 559
Methods Of Sociolinguistics
G.MAMMADOVA, G.ASLANOVA 562
İngilis dilinin tədrisində innovativ tendensiyalar və müasir metodlar
E.F.HACIYEVA 564
Syntactic Terms Used In Press Language
M.RZAYEVA 568
Azərbaycan və rus dillərində qeyri-feili frazeoloji birləşmələrin paradiqmatik formaları
L.M.İBRAHİMOVA 570
On The Topic Of Modernization Of Foreign Language Teaching
S.PONIKAROVSKA 572
Examples Of Types Of New Pedagogical Technologies Used In Teaching English
F.ISAYEVA 574
Müasir insanın linqvistik kompetensiyası: bilinqvizm, poliqlossiya və multilinqvizm
M.M.MƏMMƏDOVA 577
Linqvistikada oksimoron nədir və niyə ədəbiyyatda oksimoronlar istifadə olunur
N.MEHDİYEVA 580
Cəmiyyətin inkişafında dilin rolu
S.B.NOVRUZOVA 582
İngilis dilinin keçdiyi tarixi dövrlər

Ü.M.MƏMMƏDOVA 584
Müasir ingilis dilində alınma sözlərin təsnifatı haqqında
L.V.ZEYNALOVA-MƏMMƏDZADƏ 586
Dil mənzərəsi sosial fəlsəfə kateqoriyası kimi
G.F.YUSİBOVA 588
Fransız dilində frazeoloji birləşmələr
L.Z.MƏMMƏDOVA 591
İngilis dilində evfemizmlərin əhəmiyyəti
F.A.İBRAHİMOV 593
Modern Trends In Teaching Foreign Languages
Z.HUSEYNOVA, G.ALVERDIYEVA 595
Mass Media As An Innovative Method In Foreign Language Teaching
N.ALEKBEROVA 597
Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Kültürel Etkileşim
T.ELLİ 599
Main Problems Of Sociolinguistics
V.MUKHTAROVA, V.ABDULLAYEVA, N.MUSAYEVA 602
Фразеологическая вербализация концепта «рай» в русском языковом сознании
З.Р.МАМЕДОВА 604
Mirzə Kazım bəyin "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" (1846) əsərində sintaksis və mürəkkəb cümlə mövzusunun işlənilməsi
C.R.SALAHOVA 607
Modern Trends In Foreign Language Teaching In The Context Of Strengthening The Role Of ICT In Education
T.JALILOVA 610
İngilis və Azərbaycan dillərində diskursiv markerlərin müqayisəli təhlili
G.Ə.ALLAHVERDİYEVA 612
Kommunikativ dil tədrisi metodu
G.M.HƏSƏNOVA 616
Dil dərslərində müasir texnologiyalardan istifadə
S.Ə.ABDULLAYEVA, G.M.QULİYEVA, C.N.MEHDİYEVA 618
Müasir ingilis dilində inkarlığın mövcudluğu
V.T.BALAKİŞİYEVA 620
Exploring Taboos In Kazakh And English Within Global Language Dynamics
A.KASHKEYEVA, B.KULZHANOVA 623
Dilçilik fəlsəfəsi və onun dil fəlsəfəsindən fərqi
U.M.QİYASİ 625
Dünyanın dil mənzərəsinin mədəniyyətdə ifadəsi
G.E.İSMAYILOVA 628
Azərbaycan dilində sintaqm
A.N.ƏLİYEVA 630
Müasir ingilis dilinin sosial dialektlərində istifadə edilən slenqlər
L.M.MƏMMƏDOVA 632
Koqnitiv dilçilik – müasir dilçilik elminin müstəqil sahəsi kimi
Ü.N.RƏHİMOVA 635
Aşıq Ələsgərin şeirlərində fonetik hadisələr
M.F.RAHTARI 638
The Problem Of The Significance Of A Positive Cognitive Linguistic
U.ALIYEVA 640

POSTKONFLİKT İNKİŞAF ÇAĞIRIŞLARI BÖLMƏSİ

AZERBAYCAN CUMHURİYETİ KARABAĞ BÖLGESİ İÇİN TÜRKİYE CUMHURİYETİ ÇANAKKALE ÖRNEĞİ ÇERÇEVESİNDE DARK TURİZM KAPSAMINDA BİR MODEL ÖNERİSİ

[1,2,3]**Muhammed Demiralp,** [1,4]**Evren Güçer,** [1,2,5]**Günay Ahmadli**
[1]Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye
[2]Doktora Öğrencisi
[3]demiralp.muhammed@hbv.edu.tr
https://orcid.org/0000-0001-6560-7768
[4]Prof. Dr.
Mingeçevir Devlet Üniversitesi
evren.gucer@hbv.edu.tr; evren.gucer@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0001-5454-6162
[5]ehmedli.gunay@hbv.edu.tr
https://orcid.org/0000-0002-6035-8582

Giriş

Ölüm, felaket ve vahşet bölgelerine seyahat etme eylemi olan dark turizm, son on yılda akademik bir alan olarak ve küresel medya tasavvurlarında ortaya çıkmıştır (Stone, 2013). Dark turizm, artık bilim adamlarının ölümle ilgili çok çeşitli konuları ve turist deneyimi araştırmalarını bulabilecekleri bir araştırma alanı haline gelmektedir. Ağırlıklı olarak acılı, hüzünlü anları yeniden yaşamak, bu deneyimlerin yaşandığı yerleri ve insanlar üzerindeki etkisini görmek ya da unutmamak olan bu turizm hareketine katılım nedenleri birçok çalışmaya konu olmuştur. Dinlenmek, eğlenmek ve güzel vakit geçirmek amacıyla gerçekleştirilen turizmin doğasından farklı olarak dark turizm, tarihsel olarak ölüm ve trajedi ile ilişkilendirilen yerlere yapılan bir seyahat türüdür. Böylece tarihte yaşanan trajediler, savaşların yol açtığı zorluklar, felaketler dark turizmin temelini oluşturmaktadır. İnsanların geçmişin acı ve üzücü olaylarından ders çıkarması ve toplumsal hafızayı etkilemesinde etkili olduğu bilinen bu tür geziler, toplumsal hafızanın gelecek nesillere aktarılmasında da son derece önemlidir (Çimen, 2020).

Turizm sektörünün büyüme hızı artmakla birlikte sektör içeriği de zenginleşmektedir (Yıldız vd., 2015). Turizm sektörünün gelişimi ile turist sayılarının artması sonucu yeni talepler meydana gelmektedir. Farklı deneyimler yaşamak isteyen turistler zamanla yeni alternatif maceralar aramaktadırlar. Turistlerin bu taleplerini karşılayabilmek için yoğun rekabet ortamında yeni turizm ürünleri oluşturulmaktadır. Hüzün turizmi de son dönemde gördüğü rağbet çerçevesinde özel ilgi turizmi türlerinden biri olarak öne çıkmaktadır. Geçtiğimiz on yılda, artan turist sayısına paralel olarak dark turizm çerçevesinde gerçekleştirilen seyahatlerde de bir artış söz konusu olmaktadır (Martini ve Buda, 2020). Birçok yabancı ülkede yapılan önemli yatırımlar sayesinde bu destinasyonlar turizme açılmıştır. Azerbaycan da bu destinasyonlar göz önüne alındığında Karabağ bölgesi ile ön plana çıkmaktadır. Ayrıca sınır komşusu olması, Türk Devletleri Teşkilatı ve Türkiye ile Azerbaycan arasında 15.06.2021 tarihinde Şuşa Beyannamesi'nin imzalanması çerçevesinde Türkiye'de bulunan Çanakkale'nin de örnek model olarak ele alınması Karabağ'ın dark turizm potansiyelinin ortaya çıkarılması için önemlidir. Azerbaycan'da da bu tür destinasyonlara gerekli özen gösterilmekte olup bu destinasyonları kullanarak hüzün turizmi son bir kaç yılda sunulmuş veya tanıtılmaya başlanmıştır (Alili ve Bulgan, 2018). Bu kapsamda, Karabağ'ı ziyaret edenlerin rekreasyonel motivasyonlarının dark turizm çerçevesinde araştırılması ve detaylı bir şekilde ortaya çıkarılmasının önemli olduğu görülmektedir. Örnek model olarak incelenen Çanakkale Gelibolu Yarımadası'nın ziyaret edilme nedenlerinin başında, yerli ve yabancı ziyaretçilerin tecrübe, tarihi

anlama ve hatırlama, savaşın yaşandığı alanların merak edilmesi ve gururlanma gibi motivasyonlar çerçevesinde Çanakkale Savaş alanlarına ziyaret gerçekleştirdikleri görülmüştür.

Bu araştırmanın amacı, Azerbaycan'da işgal sonrası yeniden yapılanma sürecinde bulunulan Karabağ bölgesinin dark turizm potansiyeli taşıdığını ortaya koyarak incelenmesidir. Ayrıca Azerbaycan'ın sahip olduğu turizm destinasyonlarını öne çıkararak dark turizm kavramını açıklamak ve özel ilgi turizmine yönelik farkındalığı artırmaktır. Bu kapsamda Türk Devletleri arasındaki ilişkiler göz önünde bulundurularak Türkiye'de yer alan Çanakkale bölgesinin dark turizm çerçevesinde sahip olduğu potansiyel ve değer ele alınmış olup Karabağ bölgesi için atılacak adımlara yönelik bir model oluşturulmuştur.

Dark Turizm

Dark turizm; ölüm, felaket, hastalık gibi acı verici duyguları barındıran ve bu duygular ile turist motivasyonunu harekete geçiren seyahatler olarak tanımlanmaktadır (Foley ve Lennon, 2000). Acı verici duyguların turizm tercihi olarak değerlendirildiği *Dark Tourism* kavramı ilk kez Foley ve Lennon (1996) tarafından kullanılmış olup aynı yıl içerisinde Seaton (1996) tarafından *Thana Tourism* olarak ifade edilmiştir. Türkçe alanyazında ise dark turizm ya da hüzün turizmi başlıkları altında incelenerek tarihsel olayları içeren mutluluk ve acı gibi duygular hissettiren anıları canlandırmak amacıyla seyahat etme motivasyonu olarak tanımlanmaktadır (Çelik, 2017). 1990 yılından sonra dark turizm kavramının birçok çalışmaya konu olmasıyla birlikte, farklı tanımlamalar da kullanılmaya başlanmıştır. Blom (2000), ölümle sonuçlanan ve çok sayıda insanın etkilendiği olayların geçtiği bölgelere yapılan ziyaretleri *Morbid Tourism* kavramıyla açıklarken, tarih boyunca savaşların geçtiği bölgelere yapılan ziyaretleri *War Tourism* olarak tanımlamaktadır (Smith, 1998). Rojek (1993), meşhur ya da sayıca fazla insanın trajik ölümleri sonucu mezar alanlarına yapılan ziyareti *Black Spots* olarak açıklamaktadır. Bristow ve Newman (2005), çalışmalarında kötü şans getirdiğine ya da uğursuz olduğuna inanılan bölgelere heyecan duygusuyla yapılan ziyaretleri *Fright Tourism* kapsamında değerlendirmiştir. Ölüm ya da felaket ile sonuçlanan olayların bireylerde içsel buhran yaratması nedeniyle yapılan seyahatler ise *Grief Tourism* olarak adlandırılmaktadır (Slayton, 2006). Lippard, 1999 yılında *Tragic Tourism* kavramıyla acı hissi veren seyahatleri açıklarken daha geçmiş bir çalışmada bu ziyaretler MacCannel (2013) tarafından *Negative Sightseeing* yani olumsuz gezi olarak ifade edilmiştir. 1990 yılından itibaren artış gösteren akademik çalışmalarda söz konusu kavramlar dark turizm olarak ifade edilse de, evrensel ölçekte kabul gören bir tanımlama bulunamamıştır (Stone and Sharpley, 2008). Stone ve Sharpley (2008), dark turizm türünün akademik çalışmalara yansımasından önce orta çağda gladyatörlerin birbiriyle savaştığı Roma Colosseum'da oyun alanına yapılan ziyaretleri dark turizmin ilk örneklerden biri olarak kabul etmektedir. Söz konusu benzer seyahatlerin kavram haline gelerek değerlendirilmesi 1990'lı yıllara uzanmaktadır (Bowman ve Pezzulo, 2009). Ayrıca Stone ve Sharpley (2008) çalışmasında, hala cevap verilmesi gereken birçok sorunun bulunduğunu ve bireysel tercihlerin ön planda yer alması nedeniyle dark turizm kavramının anlaşılmasının zor olabileceğini dile getirmiştir.

Seaton (2002) turistlerin dark turizm motivasyonlarının beş ayrı faaliyet çerçevesinde meydana geldiğini ifade etmektedir. Söz konusu faaliyetlerin ilki; geçmiş dönemde ölüme tanıklık etmek için yapılan seyahatlerdir. İkincisi; bir ya da daha fazla kişinin ölümüyle sonuçlanan olayların yaşandığı yerlere yapılan ziyaretlerdir. Üçüncüsü; yaşanan olaylara dair kalıntı ve kültürel mirasa yönelik gerçekleştirilen ziyaretlerdir. Dördüncüsü, yaşanan üzücü ve dramatik durumu temsil eden alan ve anıtlar için yapılan ziyaretler ve son olarak beşincisi ise temsili ölüm alanlarının görülmesi için yapılan ziyaretlerdir. Foley ve Lennon, 1996 yılında yaptıkları çalışmalarında eski ABD Başkanı Kennedy'e yapılan suikasti dark turizm kapsamında ele almış olup kişiler tarafından olayın gerçekleştiği yerin çekici unsurlar taşıdığını ve zamanla daha popüler hale geldiğini belirtmiştir. Stone (2006), çalışmasında ise dark turizmi *Darkest* (en karanlık) ile *Lightest* (en aydınlık) arasında kişilerde hissettirdiği duygulara göre değişiklik gösteren altı başlıkta

sınıflandırmıştır. Bu sınıflandırma çerçevesinde en karanlık olarak ifade edilen yerlerin eğitim, tarih, doğal lokasyon gibi unsurlar içerdiği belirtilmiştir. En aydınlık kısım ise eğlence, miras odaklı ve yapay lokasyon gibi unsurlardan oluşmaktadır. İki duygunun arasında kişilerin hislerine göre bir derecelendirme yapılmıştır. Her ne kadar ölüm, hastalık, kayıp gibi acı duygular ile kavram ifade edilmiş olsa da hafif olarak hissedilen hüzünlü durumlar da bu sınıflandırmada ortaya konulmuştur. Ayrıca söz konusu çalışmaya istinaden ele alınan destinasyonların eğitim ve öğretim anlamında katkı sağladığı fakat turizm altyapısı olarak beklenen gelişmenin gösterilmediği ifade edilmiştir (Bigley vd.,2010). Kuzey Kore ve Güney Kore'nin ortasında yer alan askerlerin ayrıldığı bölgeye yapılan ziyaretlerin motivasyonlarını ölçmek için yaptıkları çalışmalarında; ziyaretlerin söz konusu bölgenin tarihsel bir alan olması, iki ülkenin tarihini anlama isteği, barış ve özgürlük amaçlı olduğunu ortaya koymuştur. Hüzün turizmi ile ilgili çalışmalar, söz konusu turizm çeşidini içinde barındıran destinasyonlara ilişkin farklı yaklaşımlar kazandırmayı hedeflemiş olup turizmin artan gelişimi turizm araştırmalarını çeşitli özel disiplin bakış açılarından irdelemiş ve söz konusu araştırmaları nadiren de olsa spesifik alanlara yönelmesini teşvik etmiştir (Laws vd., 1999).

San Francisco'da bulunan Alcatraz hapishanesine gerçekleştirilen ziyaretler (Strange ve Kempa, 2003), Prenses Diana'nın çocukluğunun geçtiği ve vefatından sonra mezarının bulunduğu Althorp Evi'nin müze olarak açılması (Blom, 2000), Güney Kore'de bulunan 3 Nisan Barış Parkı'na gidilmesi (Kang vd., 2012), Almanya'nın başkenti Berlin'de hayatını kaybeden Yahudi vatandaşlara ithafen yapılan Holokost Anı Müzesi (Foley ve Lennon, 1996) gibi destinasyonlar günümüzde dark turizm seyahatleri çerçevesinde değerlendirilmektedir. Literatürde yapılan çalışmalarda dark turizm kapsamında değerlendirilen birçok farklı destinasyon bulunmaktadır. Bu çalışmalarda gerek destinasyon gerek de tercih sebebi hususunda önemli farklılıklar bulunmaktadır. Teksas Dallas'ta bulunan The Sixth Floor Museum, (Foley and Lennon, 2000), mezar ziyareti ya da ölenlerin anılması için yapılan törenler (Seaton, 2002; Ashworth, 2002), hapishane ziyaretlerini kapsayan geziler (Strange ve Kempa, 2003), tanınmış kişilerin vefatı sonrası gidilen yerler (Alderman, 2016) ya da tarihi miras ve kölelik dönemlerinin yaşandığı bölgelere yapılan seyahatler de dark turizm türü içerisinde değerlendirilmektedir (Dann ve Seaton, 2013).

Türkiye'de dark turizm kapsamında ziyaret edilen birçok destinasyon bulunmaktadır. Literatür incelendiğinde söz konusu seyahatler çoğunlukla hüzün turizmi kavramı ile ifade edilmektedir (Kılıç ve Akyurt, 2011; Çetinsöz ve Temiz, 2016; Yıldız vd.,2015; Varol, 2015; Yırık ve Seyitoğlu 2014; Birdir vd., 2015; Kozak ve Kama, 2016; İlsay ve Doğdubay, 2015). Çalışmalarda kullanılan diğer kavramlar *kara turizm*, *keder turizmi*, *karanlık turizm*, *dark turizm*, *savaş alanları turizmi*, *ölüm ve savaş alanları turizmi*, *kara nokta turizmi* ve *ölüm turizmi* olarak tespit edilmiştir (Bulut ve İli, 2022). Özellikle Çanakkale; uluslararası çalışmalarda Truva Savaşı, ulusal çalışmalarda ise Kurtuluş Savaşı nedeniyle hüzün turizmi kapsamında ön plana çıkmaktadır (Çelik, 2017). Ayrıca Kars Sarıkamış, 1914 yılında büyük çoğunluğunun donarak şehit olduğu yaklaşık 80 bin kaybın yaşanması nedeniyle hüzün turizmi çerçevesinde ziyaret edilmektedir (Yırık ve Seyitoğlu, 2014). Sinop Kalesi Cezaevi ve Müzesi *Anadolu'nun Alcatrazı* olarak tanımlanmış ve mimarisinin özelliği ile birlikte siyasi ve ünlü suçlulardan oluşan yapısı ile Sinop'un en gözde ziyaretçi destinasyonu olarak değerlendirilmektedir (Yılmaz, 2009). Uğurlu (2015), hüzün turizmi kapsamında Ulucanlar Cezaevi Müzesi, Sinop Kalesi Cezaevi Müzesi ve 12 Eylül Utanç Müzesi Sergisi'ni savaş, göç ve soykırım hatıralarını taşıması nedeniyle ele almıştır. Özçelik (2012), Gelibolu ve Waterloo savaşlarının yaşandığı bölgeleri karşılaştırarak hüzün turizminin başlıklarından olan savaş turizmini açıklamıştır. Türkiye'nin yıllar boyunca birçok faktörden etkilenmesi sonucunda hüzün turizmi alanına giren önemli bölgeleri bulunmaktadır. Yapılan çalışmalarda başta savaş turizmi olmak üzere geçmişte yaşanan acı olayları temsil etmesi nedeniyle destinasyonların tercih edilmesinde hüzün turizmi de önemli bir rol oynamaktadır.

Türkiye Cumhuriyeti Çanakkale Örneği

Birinci Dünya Savaşı 1914-1918 yılları arasında yapılmış olup söz konusu savaşın Türkiye tarihi açısından en önemli cephesi olarak Çanakkale görülmektedir. Bu bölgede gerçekleşen savaşlar tarihte Çanakkale savaşları olarak anılmaktadır. Savaşın geçtiği cephelerden birisi olan Çanakkale savaşları, dünyanın önde gelen ordulardan kurulu tarafların toprak paylaşma rekabetini savaşa dönüştürdükleri 1915 yılı Şubat ayı ile 1916 yılı Ocak ayı arasında gerçekleşmiştir (Köleoğlu, 2018). Osmanlı Devleti Almanya ile müttefik olmuş ve İngiltere ve Fransa'ya karşı mücadele etmiştir. Savaş içinde bulunan her ülkenin büyük kayıplar yaşamasına neden olmakla birlikte binlerce insanın can kaybına ve yaralanmasına sebebiyet vermiştir. Osmanlı Devleti'nin Çanakkale Savaşı'ndan galip ayrılması neticesinde İngiltere ve Fransa'nın da ağır bir yenilgi almış olması dünyada geniş bir yankı uyandırmıştır. Kazanılan zafer Türk tarihinin en büyük başarılarından biri olarak tarihte yerini almıştır (Engin ve Albayrak, 2016). Kara savaşları içinde benzerine nadir rastlanabilecek bir kahramanlık hikâyesinin yazıldığı ve Milli Mücadele duygusunun doruk noktasına ulaştığı yer Gelibolu Yarımadası'dır (Çanakkale Belediyesi). Ayrıca Avusturalya askerlerinin oluşturduğu Anzak adı verilen ordu da İngiltere ve Fransa tarafında Yeni Zelanda ile birlikte yer almıştır. Anzak askerleri Türk askerleriyle birlikte Gelibolu'da dünyada ses getiren kahramanlıklar göstermiş ve bölge, Avusturalya ve Yeni Zelanda için ulus kavramını benimsedikleri yer olarak tarihe sunulmuştur (Köleoğlu, 2018). Türk ordusunun büyük bir direniş sergilemesi, aynı zamanda Türk, Avustralyalı ve Yeni Zelandalı askerlerin ulusal bilinç düzeylerinde artış sağlaması nedeniyle de Gelibolu büyük bir önem taşımaktadır (Benazus, 2007). Gelibolu'da yaşananların önem kazanmasının nedenlerinden biri de, birbiri ile savaş halinde bulunan askerlerin arasında oluşan dostluğun, zaman içerisinde artış göstermesidir. Bu durum nedeniyle ülkelerin siyasi ilişkileri de olumlu açıdan etkilenmiş olup savaş sonrası Avusturalya ve Yeni Zelanda ile dostluğun başlamasına yardımcı olmuştur (Fewster vd., 2015).

Üzerinden yıllar geçmesine rağmen Birinci Dünya Savaşı'nda geçen mücadelelerin yaşandığı bölgeler dark turizm kapsamında taraf ülkeler başta olmak üzere bütün dünya vatandaşları tarafından sıklıkla ziyaret edilmektedir. Gelibolu Yarımadası, taraf ülkelerden olan Avustralya ve Yeni Zelanda askerleri için önemli bir aşama olarak ifade edilmektedir (Akad, 2005). Tam olarak şehit sayısı bilinmemekte olup 50 bin ile 250 bin arasında bir kayıp yaşandığı ifade edilmektedir (Ortaylı, 2011).

''Gelibolu Tarihî Alanı, Marmara Bölgesi'nin kuzeybatısında, Çanakkale ili sınırları içerisinde yer almaktadır. Büyük bölümü Eceabat ilçe sınırındadır. Kuzeyde Koru Dağları, güneyde Morto Koyu - Seddülbahir hattı, doğuda Kilitbahir köyü - Eceabat merkez ilçesi ve batıda ise Kabatepe Limanı arasındadır. 33.444 hektarlık alanı kaplayan Gelibolu Tarihî Alan sınırları içerisinde çok sayıda şehitlik, mezarlık, kale, müze ve anıt yer almaktadır. Eceabat, Gelibolu Yarımadası'nın güneyinde Çanakkale iline bağlıdır. İlçenin doğusu Çanakkale Boğazı, batı ve güneyi Ege Denizi ile çevrilidir. Asya ve Avrupa kıtalarının bir-birinden ayrıldığı geçiş noktalarından biridir. Eceabat ilçesi 490 km^2 yüzölçümüne sahip olup, ilçede 2021 yılı verilerine göre 8.769 kişi yaşamaktadır'' (ÇATAB). Ayrıca ''Gelibolu Yarımadası Tarihi Alanı'nın temel değerleri; 1915 Çanakkale deniz ve kara savaşlarının gerçekleştiği alanların tarihi ve kültürel değerleri ile zengin bitki örtüsünden oluşmaktadır. Bu özelliklerinden dolayı Tarihi Alan, hem ulusal hem de uluslararası ilgi odağı olmaktadır. Ayrıca batık gemiler, toplar, siperler, kaleler ve burçlardan ve savaşla ilgili yüzlerce başka kalıntıdan oluşan geniş bir yelpazenin yanı sıra Tarihi Alan sınırları içinde toplam 32 şehitlik ve anıt bulunmaktadır'' (ÇATAB).

Gelibolu Tarihi Alanı'nda yer alan Çanakkale Savaşları bölgesine yapılan ziyaretlerin başlangıcı 1970'li yıllarda anma ve yıldönümü törenleridir. 1990 yılında yapılan kutlamaların Çanakkale Savaşları'nın 75. yıldönümü olması nedeniyle önem kazanmasının ardından özellikle yabancı ziyaretçilerin sayısında artış yaşanmıştır. 2000 yılı sonrası iç turizmin gelişmesiyle birlikte savaş alanlarının bulunduğu bölgeye yapılan ziyaretler de artış göstermiştir (Atay ve Yeşildağ, 2011).

Tablo 1

Çanakkale'de Turizm İşletme Belgeli Otellerde Konaklayan Yerli ve Yabancı Turist Sayısı (2020-2016)

(**Kaynak:** T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı; Çanakkale İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Turizm İstatistikleri, Konaklama İstatistikleri.xls, Erişim Tarihi: 31.10.2022)

	Yerli	***Yabancı***	***Toplam***
2020	270.189	35.855	306.044
2019	464.298	247.290	711.588
2018	513.830	159.239	673.069
2017	597.895	111.109	709.004
2016	308.994	64.949	373.943

Tablo 1'de verilmiş olan Çanakkale İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü verilerine göre, son 5 yıllık dönemde yerli ve yabancı turistlerin konaklamasında artış görülmektedir. 2020 yılında sayılarda düşüşün sebebinin ise dünya çapında etkisini göstermiş olan COVİD-19 pandemisi olduğu bilinmektedir. Bu çerçevede 2020 yılı ayrı tutulduğunda, yabancı turistlerin konaklama sayısının her geçen yıl arttığı görülmektedir. Ancak yerli turistlerde düzenli bir artış veya azalış görülmemekle birlikte 2020 yılında konulan yasaklar ve kısıtlamalara rağmen konaklamanın beklenilenden yüksek olduğu, ziyaretlerin yaklaşık %40 oranında düştüğü görülmektedir.

Tablo 2

Çanakkale Ören Yerleri Ziyaretleri Yıllık Dökümü (2020-2016)

(**Kaynak:** T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı; Çanakkale İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Turizm İstatistikleri, Müze ve Örenyerleri İstatistikleri.xls, Erişim Tarihi: 31.10.2022)

	2020	**2019**	**2018**	**2017**	**2016**	**Toplam**
Apollon Smintheion	10.224	10.450	9.573	8.561	10.881	**49.689**
Troya Örenyeri	96.999	584.877	531.298	330.359	229.207	**1.772.740**
Assos Örenyeri	82.843	145.380	141.693	117.961	112.152	**600.029**
Alexandreia Troias	9.063	11.721	6.900	5.890	7.388	**40.962**
Yeni Troya Müzesi	45.922	92.769	11.074	-	-	**149.765**
Toplam	**245.051**	**845.197**	**700.538**	**462.771**	**359.628**	

Tablo 2'de verilmiş olan ören yerleri Çanakkale İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü'nün istatistiklerinde görülebileceği gibi 2020 ve 2019 yıllarında en çok ziyaret edilen yerler olması sebebiyle bu çalışmada yer almaktadır. Bu verilere dayanarak en çok ziyaret edilen ören yerinin Troya Örenyeri olduğu görülmektedir. Yıllık olarak ziyaretler incelendiğinde ise 2020 yılında yaşanan pandeminin etkisi sebebiyle bu yıla ait ziyaret toplamının düşük olduğu ancak önceki yıllarda her yıl bir önceki yıla göre artış gösterdiği görülebilecektir.

Gelibolu Yarımadası Orman Bakanlığı önerisi ile 25.05.1973 tarihinde çıkarılan ve 7/6477 sayılı Bakanlar Kurulu Kararı neticesinde *orman rejimi* içerisine alınmıştır. Sonrasında, yukarıda bahse konu tarihî önemi ve sahip olduğu doğal güzellikler nedeniyle 02.11.1973 tarihinde Milli Park ilan edilerek 4533 sayılı ''Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı Kanunu'' yürürlüğe girmiştir. Bu tarihten 2000'li yıllara kadar farklı düzenlemeler gerçekleştirilmiş ve politikalar uygulanmıştır. Gerek tarihî açıdan gerekse turizm açısından bölgenin büyük önem arz etmesi nedeniyle 28.06.2014 tarihli Resmi Gazete'de yayımlanan 6546 sayılı ''Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığı (ÇATAB) Kurulması Hakkında Kanun'' ve aynı yıl içerisinde ilgili Başkanlığa Başkan Vekili atanması ile birlikte Ocak 2015 yılında personel görevlendirme çalışmaları başlatılmıştır (Resmi Gazete). ÇATAB'ın kurulmasının temel amacı deniz ve kara savaşlarının yaşandığı bölgenin tarihi, kültürü, manevi değerleri ve doğal yapısının korunması, yaşatılması, geliştirilmesi, tanıtılması ve gelecek nesillere aktarılması olarak görev ve yetki düzenlemesi yapılmıştır. Birlik ve beraberliğin sembolü olan Çanakkale Ruhunun yaşatılmasını vizyonu olarak belirleyen ÇATAB'ın 2019 yılı etkinlik verilerine göre 2019 yılında yapılan tören ve etkinliklere katılım oranı aşağıda yer alan Şek. 1'de gösterilmiştir.

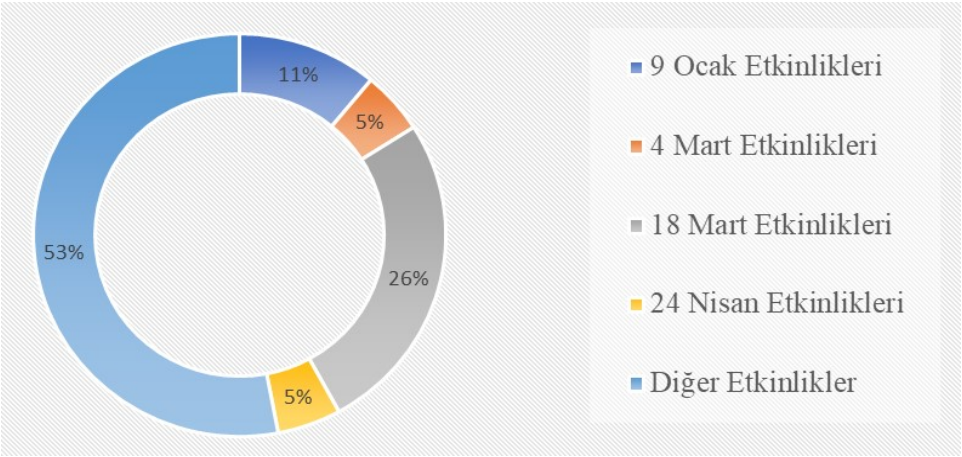

Şek. 1. 2019 yılında yapılan tören ve etkinlikler, ÇATAB, 2019 yılı istatistikleri, https://catab.ktb.gov.tr/Eklenti/72402,etkinlik-verileri-2019pdf.pdf?0

ÇATAB'ın 2019 yılı istatistiklerine göre katılımcı sayısının anlaşılabilmesi için %1'lik kesimin yaklaşık 600 kişiyi ifade ettiği belirtilmelidir. Diğer etkinlikler, yıl içinde kategoriler dâhiline girmeyen veya tek başına büyük tören ve etkinlikleri ifade ettiğinden en yüksek katılımcının bu kesimde olduğu görülmektedir. Ancak Çanakkale Zaferi ve Şehitleri Anma günü olan 18 Mart kapsamındaki etkinliklere katılımın, sonuç olarak da Gelibolu'ya yapılan turizm aktivitelerinin en yoğun dönem olduğu görülebilecektir. ÇATAB'ın sağladığı verilerin 2019 yılına kadar olmasına karşın günümüzde de bu bölgeye yapılan ziyaretlerin oldukça fazla olduğu ve 18 Mart ile 24-25 Nisan tarihlerinde gerçekleştirilen tören dönemlerinde binlerce kişinin bölgeyi ziyaret ettiği bilinmektedir (Anadolu Ajansı).

Gelibolu Yarımadası ve dark turizm çerçevesinde ilgili alanyazın incelendiğinde yarımadanın hem deniz turizmi hem de taşıdığı zengin tarihi ve kültürel mirası ile turizme katkıda bulunduğu, yalnız Türkiye'de değil tüm dünya tarafından tanındığı vurgusu yapılarak yerli ve yabancı turistler açısından durak noktası olduğu tespit edilmiştir (Bilgiç, 2005). Hede ve Hall tarafından 2006 yılında, Türkiye'de savaş alanları turizmi ile ilgili olarak 25 Nisan Anzak Şafak Ayini 'ne katılım

motivasyonlarını incelemişler ve Çanakkale savaşında yaşanan tarihin günümüze etkilerini savaş alanları turizmi kapsamında değerlendirmişlerdir. Basarin vd. (2010) tarafından 25 Nisan Anzak Şafak Ayini kapsamında Türkiye'ye gelen Avustralyalı ve Yeni Zelandalı turistlere yönelik yapılan çalışmada, Gelibolu Yarımadası'nın ziyaret edilme nedenlerinin başında, savaşta hayatını kaybetmiş ya da yaralanmış askerlere olan saygının geldiği ve yabancı ziyaretçilerin tecrübe, tarihi anlama ve hatırlama, şafak ayinine katılma, Gelibolu Savaş alanlarını görme ve onur duyma gibi motivasyonla Çanakkale Savaş alanlarını ziyaret ettikleri tespit edilmiştir. Yine alanyazında yarımadada bulunan Tarihi Milli Park hakkında çevre düzenlemelerine, tarihi yapıların çokluğuna ve bu alanların korunması gerekliliğine yer verilerek ilgili yasal düzenlemelerin incelendiği görülmektedir (Akpınar, 2007; Yaşar ve Şeremet, 2008; Atay, 2008). Gelibolu Yarımadasını savaş alanı turizmi özelinde inceleyen araştırmalarda ise daha çok turizmin motivasyon kaynakları, olumsuz şartlara rağmen elde edilen zafer ve ziyaret sebeplerinin savaşı anlamak, şehitlere olan saygının gösterilmesi gibi manevi sebeplerin varlığına yer verilmiştir (Aliağaoğlu, 2008; Atay ve Yeşildağ, 2010; Yeşildağ, 2010).

Gelibolu Yarımadası, Türkiye'de dark turizm kapsamında en çok turist çeken bölgelerden biri olmakla birlikte bölgeyi korumaya yönelik çalışmaların olduğu devlet tarafından açılan kurumların varlığıyla da görülmektedir. Bölgenin zengin tarih ve kültürünün yarattığı maneviyat hissi bölgeye yapılan ziyaretlerin en önemli sebeplerindendir. Özellikle 18 Mart döneminde en çok ziyaretin gerçekleştiği yarımada, savaş alanlarına yapılan turistik ziyaretleri incelerken kullanılabilecek önemli bir örnektir.

Azerbaycan Cumhuriyeti Karabağ Bölgesi

Azerbaycan, coğrafi konumu ile petrol sektörüyle birlikte turizm alanında da yüksek bir potansiyel barındırmaktadır. Avrupa ve Asya kıtaları arasında bulunan ve kültürel mirasa sahip bölgenin zengin doğal kaynakları, elverişli iklim koşulları, şifalı suları ve doğal güzellikleri turizm bakımından çeşitli fırsatlar sunmaktadır (Mursalov, 2009 ; Sarkhanov ve Tutar, 2021). Azerbaycan Cumhuriyeti turizm sektörüne çok önem vermektedir. Bunun en önemli göstergelerinden birisi 2011 yılının ''Turizm Yılı'' olarak ilan edilmesidir (Soltanova, 2015). Turizm potansiyeli açısından Azerbaycan topraklarının birçok bölgesi benzersiz özellikleri sebebiyle dünyanın farklı yerlerinden ziyaretçiler tarafından tercih edilmektedir. Abşeron yarımadasının kuzey bölgesi ve Hazar Denizi kıyıları, Guba-Khaçmaz, Lenkeran ovaları ve batı tarafında bulunan bölgeler önemli turizm potansiyeli taşımaktadır. Ülkenin turizm potansiyelini artırmak ve gelişimini hızlandırmak için 2003 yılında Bakü-Abşeron, Guba-Haçmaz, Şeki-Zagatala, Karabağ, Lenkeran, Dağlık Şirvan, Aran ve Nahçıvan 7 destinasyon olarak belirlenmiş (Abbasova, 2018) ve kültür, spor, doğa, av, ekoturizm gibi turizm türleri ile bölgelerin geliştirilmesi planlanmaktadır (Gaziyev ve Boyacıoğlu, 2021).

Azerbaycan'ı ziyaret eden turistlerin başkent Bakü ile birlikte diğer bölgeleri de ziyaret etmeleri ve bu bölgelerde turizmin gelişmesi adına alternatif turizm rotalarının oluşturulması önem arz etmektedir. Azerbaycan'ın başta tarih olmak üzere değerli destinasyonlarından biri olan Karabağ bölgesi 27 Eylül 2020 yılında başlatılan savaş sayesinde 30 yıllık Ermenistan işgalinden kurtarılmıştır.

Azerbaycan, Ermenistan ve Rusya arasında 10 Kasım 2020 tarihinde imzalanan anlaşma ile çatışmalar durdurulmuş ve İkinci Karabağ Savaşı Azerbaycan'ın zaferi ile sona ermiştir. Anlaşma ile birlikte gündeme gelen koridorlardan birisi Zenzegur koridorudur. Söz konusu koridor, Nahçıvan ile Azerbaycan arasındaki kara yolu bağlantısını sağlamaktadır (Demirçi, 2022). Anlaşma öncesinde Azerbaycan'ın iki bölgesini birleştirmek mümkün olmadığından Azerbaycan-Nahçıvan bağlantısının kurulmasıyla Türkiye ve Azerbaycan arasında karayolu ulaşımı sağlanacaktır. Zengezur Koridoru, Çin ile Orta Asya'yı ve Azerbaycan'ı daha kolay bağlayabilen önemli bir sosyal, ekonomik, jeopolitik ve jeostratejik proje olarak değerlendirilmektedir (Tütünsatar, 2022). Bu koridorun faaliyete geçmesi, bölgede ticaret, turizm, ulaşım, inşaat sektörleri başta olmak üzere

birçok alanda sosyo-ekonomik entegrasyonu ve sosyo-kültürel birlikteliği destekleyebilecek, ekonomik işbirliklerini sürdürülebilir kılabilecektir (Üste ve Aydın, 2022). Anlaşma çerçevesinde Ermenistan'ın varlığına rağmen Nahçıvan'dan Azerbaycan'a giden kara yolunun açılması gerekmektedir (Kilislioğlu, 2020). İkinci Karabağ Savaşı, Azerbaycan-Türkiye ilişkilerinde de önemli bir dönüm noktası olmuştur (Erarslan ve Özdemir, 2021).

Karabağ güzel bir doğaya, zengin flora ve faunaya sahip olmakla beraber, çok sayıda tarihî, kültürel ve doğa anıtları bu bölgede yer almaktadır. Karabağ bölgesinde altyapı ve turizm planlamaları devam etmektedir (Maharramova, 2019). Karabağ'da uygulanacak her yeni ekonomik projenin kalkınmada önemli rol üstleneceği beklenmektedir. Bu projeler bir yandan Nahçıvan Özerk Cumhuriyeti'nde Azerbaycan'ın ana kısmına doğrudan ulaşım yolunun açılması ve bununla bağlantılı olarak Karabağ'ın Büyük İpek Yolu'nun ticaret koridorunda çok kritik bir konum kazanması açısından önemlidir (Jabbarov vd., 2020). Karabağ, tükenmemiş turizm kaynakları ve tatil köyü-sanatoryum işletmeleri, korunan doğal dinlenme alanları ile gezginlerin ilgi odağı haline gelmiştir (Hüseynov, 2018). Dağlık Karabağ bölgesi ve çevre bölgelerin turizm olanaklarının tam kullanımı güvenlik, yerel nüfusun geri dönüşü ve altyapı işlemlerinin oluşturulmasından sonra mümkün olacaktır.

Azerbaycan'da pek çok alternatif turizm türü olmasına rağmen, termal turizmin potansiyeli yeterince değerlendirilememiştir. Karabağ bölgesini sağlık turizmi kapsamında geliştirmek de mümkündür. Karabağ turizm açısından zengin doğal kaynaklara ve eşsiz iklim koşullarına sahiptir. Şuşa, Kelbecer, Laçın, Zengilan, Ağdam'da 120'den fazla termal su kaynakları bulunmaktadır. Bunlardan Kelbecer bölgesinde Yukarı ve Aşağı İstisu, Keşdak, Koturlu, Karasu, Mozçay, Bağırsak, Laçın ilçesindeki Minkent, Şırran, Kuzey, Kızlar gibi termal su kaynakları turistler için çekicilik kaynağı durumundadır. Kelbecer'de İstisu, maden suyu, kimyasal bileşimi, yüksek sıcaklığı ve büyük doğal kaynakları ile öne çıkmaktadır. İşgalden kurtarılan Azerbaycan'ın kültür ve sanat beşiği Şuşa'da tarihi "Kharibulbul" oteli yeniden kurulmuştur. İsa Bulagı, Karabağ'a gelen turistlerin gözde dinlenme yerlerinden biridir (İsmayılov, 2017). Turşsu, Şirlan, Daşaltı, Kırhbulag, İsa Bulagı ve diğer ender doğa harikalarına sahip Şuşa, gelecek yıllarda sadece Azerbaycan'ın ve Güney Kafkasya'nın değil, tüm dünyanın başlıca turizm merkezlerinden biri haline gelebilecektir.

Azerbaycan Turizm Acentesi'nin ana hedeflerinden birisi Karabağ'da yeni termal şehirler, modern SPA merkezleri oluşturmaktır. Bu bölgelerde işletmelerin kurulması sağlık turizminin gelişmesinde büyük rol oynayacaktır. 26 Ekim 2021 tarihinde Karabağ'da Fuzuli Uluslararası Havalimanı'nın ve 19 Ekim 2022'de Zengilan Uluslararası Havalimanı'nın açılması, Karabağ bölgesine daha fazla yabancı turistin gelmesini sağlayacak ve sağlık turizmi de bundan payını alacaktır. Yapımı devam eden Laçın uluslararası havalimanının açılmasını takiben bölgenin ulaşım imkânları daha da genişleyecektir. Yeni ulaşım hatlarının açılması, işgalden kurtulan şehirlerin ve tarihi eserlerin dokusuna uygun olarak restore edilmesi Karabağ'ı bir ekonomi ve turizm merkezi haline getirecektir.

Şuşa yaylası ve çevresindeki Daşaltı kanyonu da önemli bir konuma sahiptir (virtualkarabakh.az). Azerbaycan'ın en ünlü kültür merkezlerinden biri olan Şuşa şehri eşsiz bir güzelliği barındırmakta olup aynı zamanda doğal bir kale şeklindedir. Şuşa'da yer alan "Cıdır düzü" buraya gezi için gelenler tarafından en çok tercih edilen yerdir. Karabağ'da da turizmin gelişimi en üst düzeye ulaşmış ve çok sayıda tatil köyü, sanatoryum, kültür kurumu ve konaklama tesislerinin restorasyon çalışmaları da devam etmektedir. 2022 yılı Ocak-Ağustos ayları arasında Azerbaycan'ı turizm amaçlı ziyaret eden yabancı ülke vatandaşlarının bölgelere (şehirlere) göre geceleme sayılarına bakıldığında Şuşa'da bulunan otel ve konaklama tesislerinde 1.740, Fuzuli'de 2.286, Ağdam'da ise 3.736 geceleme gerçekleştiği görülmektedir (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, DİK).

Her toplumun huzurlu olduğu kadar üzücü ve acılı zamanları da vardır. Bu durumda dark turizm, yas, ölüm, savaş, acı ve kederi kapsaması ile diğer turizm türlerinden farklılık

göstermektedir. Hüzünlü turistik alanları ziyaret eden insanlar, o bölgede yaşanan olayları, o bölgenin acısını hissederler (Fataliyev, 2022). Azerbaycan'da hüzün turizmi kapsamında Karabağ, Kuba Memorial Kompleksi ve Şehitler Hiyabanı (Bakü), burayı ziyaret eden çok sayıda farklı kültürlere ait olan kişilerle birlikte yerli ve yabancı turistlerin ziyaret ettiği alanlar olarak bilinmektedir.

2022 yılı Ocak-Eylül ayları arasında Azerbaycan'ı 1.162,949 turist ziyaret etmiştir. 2021 yılı Ocak-Eylül ayları arasında 515.280, 2019 yılı Ocak-Eylül ayları arasında ise 2.415,854 turist ziyaret etmiştir (tourism.gov.az). Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Sınır Hizmeti'nin verilerine göre, 2021 yılında ülkeye gelen yabancı sayısı toplam 792.000 kişi olmuştur. 2021'de sınır geçiş noktalarındaki pandemi kısıtlamalarının devam etmesi, Azerbaycan'a gelen yabancı ülke vatandaşlarının sayısı üzerinde önemli bir etkiye sahip olmaya devam etmiş ve bu da komşu ülkelerden gelenlerin sayısında artışa neden olmuştur. Tablo 3'te görüldüğü üzere, Azerbaycan'a gelen yabancı uyrukluların sayısına göre ilk sırayı Rusya (258.3 bin) alırken, Türkiye (197.9 bin), İran (125.3 bin) ve Gürcistan (62.6 bin) Rusya'yı takip etmiştir (Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Turizm Acentası).

Tablo 3

Azerbaycan'a Gelen Yabancı Sayısı (2019-2021)

(**Kaynak:** Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Sınır Hizmeti; Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet İstatistik Komitesi, İllik_turizm_statistikası_2021.pdf, Erişim Tarihi: 08.10.2022)

Ölkələr	2019	2020	2021
Rusya	932,984	225,201	258,315
Türkiye	316,628	160,504	197,907
İran	255,628	72,783	125,358
Gürcistan	725,465	184,228	62,666
Ukrayna	59,116	16,953	17,428
Birleşik Arap Emirlikleri	68,346	7,951	17,320
Birleşik Krallık	36,914	7,051	9,428
Suudi Arabistan	107,230	11,945	8,834
Kazakistan	47,551	8,498	6,928
İsrail	47,056	4,238	6,655
Almanya	20,509	3,531	5,922
Belarus	14,844	6,036	5,730
Hindistan	65,118	12,769	5,705
ABD	18,787	2,604	4,409
Özbekistan	23,507	5,283	4,213
TOPLAM	**3.170.373**	**795.722**	**791.751**

Tablo 4'te 2022 yıl Ocak-Ağustos aylarında Azerbaycan'ı turizm amaçlı ziyaret eden yabancı ülke vatandaşlarının seyahat amacına göre yaptıkları harcamaların dağılımına ilişkin bilgiler paylaşılmaktadır.

Tablo 4

Azerbaycan'ı Turizm Amaçlı Ziyaret Eden Yabancıların Seyahat Amacına Göre Yaptıkları Harcamaların Dağılımı (Bin Manat)

(**Kaynak:** DİK, Gelen turizm, Gəlmə turizm_01-08.2022.pdf, Erişim Tarihi: 16.10.2022)

Ölkələr	İş turizmi	Dinlenme, eğlence	Akraba ziyareti	Sağlık turizmi	Diğer turizm maksatlı	Toplam
Rusya	39.431	74.462	46.463	3.241	4.881	168.479
Türkiye	48.3201	55.832	31.029	3.699	4.919	143.800
Suudi Arabistan	35.255	79.974	2.781	-	747	118.757
İran	25.491	17.979	5.968	-	1.408	50.846
Birleşik Arap Emr.	11.5877	27.463	920	-	232	40.204
Hindistan	16.275	21.608	564	-	85	38.531
Pakistan	22.743	12.508	1.088	-	159	36.498
Umman	7.535	17.088	412	-	120	25.155
Kuveyt	7.720	16.704	138	-	137	24.699
İsrail	7.619	7.959	3.615	-	462	19.655
Kazakistan	10.642	4.418	1.042	331	591	17.024
Birleşik Krallık	10.882	3.605	364	-	133	14.984
Gürcistan	5.503	4.706	3.461	295	342	14.308,
Ukrayna	7.716	3.631	2.454	177	251	14.229
ABD	11.548	973	227	-	93	12.841

Tablo 5'te Azerbaycan'a gelen yabancı ziyaretçilerin amacına ilişkin bilgiler paylaşılmaktadır. Son 5 yılda çeşitli uluslararası spor müsabakaları ve kültürel etkinlikler (örn. 2017 İslami Dayanışma Oyunları, Formula 1 Grand Prix vb.) Azerbaycan'ın turizm potansiyelini dünyaya tanıtmak için bir fırsat olarak karşımıza çıkmaktadır.

Tablo 5

Azerbaycan'a Gelen Yabancıların Seyahat Amacı ve Harcamaları (Milyon Manat)

(**Kaynak:** DİK, "Ülkeye gelen yabancılar ve vatandaşlığı olmayan şahıslar ve yabancı ülkelere giden Azerbaycan vatandaşlarının yolculuklarının maksadı ile ilgili bilgi ve harçları", Erişim Tarihi: 09.10.2022)

Bin kişi	2017	2018	2019	2020	2021
Gelen yabancı sayısı	2.696,7	2.849,6	3.170,4	795,7	791,8
Turizm maksatlı	2.454,0	2.605,3	2.863,5	519,4	461,7

Dinlenme, eğlence	839,3	1.042,4	1.164,0	164,9	132,4
İş turizmi	834,4	787,4	850,5	177,5	196,7
Sağlık turizmi	49,1	63,1	63,9	10,4	8,3
Dini turizm	14,7	15,3	16,6	3,0	0,9
Akraba/dost ziyareti	674,9	651,6	719,9	133,2	100,7
Diğer turizm maksatlı	41,6	45,5	48,6	30,4	22,7
Diğer maksatlı	242,7	244,3	306,9	276,3	330,1

Tablo 6'da görüldüğü gibi, Azerbaycan turizmi ile ilgili tüm bilgiler, turizmin yıldan yıla geliştiğini, ancak henüz önemli ölçüde hızlanmadığını göstermektedir. Azerbaycan turizminin GSYİH içindeki ve dünya turizmdeki yeri düşünüldüğünde kurumsal tedbirlerin alınması gerekmektedir.

Tablo 6

Turizm Alanındaki Temel İstatistikler 2017-2021

(**Kaynak:** DİK, Azarbaycan'da turizm 2022 (01.09.2022).pdf, Erişim Tarihi: 09.10.2022)

	2017	**2018**	**2019**	**2020**	**2021**
Azerbaycan'a gelen yabancı sayısı	2.696.700	2.849.600	3.170.400	795.700	791.800
Turizm için gelen yabancı sayısı	2.454.000	2.605.300	2.863.500	519.400	461.700
Turizmin GSYH içindeki payı (%)	4,5	4,3	4,5	1,9	2,2
Otel vb. işletme sayısı	563	621	670	684	712
Otel vb. işletmelerde oda sayısı	20.778	22.192	23.865	24.195	25.445
Otel vb işletmelerde yerleştirilen kişi sayısı	1.414.708	1.749.475	1.919.765	668.813	1.172.123
Yabancı ülkelere gitmiş Azerbaycan vatandaşları	4.108.900	4.908.100	5.567.700	1.164.600	974.500
Turizm amaçlı yurtdışına çıkmış Azerbaycan vatandaşları	3.447.400	4.096.700	4.347.300	746.600	557.900

Model Önerisi

Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan devletleri tarih, dil ve kültür bakımından pek çok ortak noktaya sahiptir. Bu devletler arasında tarih boyunca süregelmiş ekonomik ve kültürel ilişkiler bulunmakla beraber, Soğuk Savaş döneminde verilen mücadele devletlerin daha da yakınlaşmasına olanak tanımıştır. (Gök, 2022).

Devletler ikili ve bölgesel çeşitli işbirlikleri sağlamak, ortak tarih ve kültürel değerleri bulunan Türk devletlerini bir araya getirmek, ekonomik ve politik problemleri çözmek amacıyla 2009 yılında Türk Konseyi'ni kurmuş ve örgütsel bütünleşmenin temeli atılmıştır. Tam olarak örgütsel bütünleşme ise 2021 yılında Türk Devletleri Teşkilatı kurulunca sağlanmıştır (TÜRKKON).

"Türk Devletleri Teşkilatı'nın jeopolitik önemine etki eden ana faktör 2020 yılındaki Dağlık Karabağ Zaferidir. Söz konusu savaşın Azerbaycan lehine sonuçlanması, Türk Devletleri Teşkilatı ile birlikte Türk entegrasyonuna doğru büyük bir adıma da kapı aralamıştır" (Gök, 2022). Türkiye ve Azerbaycan Şuşa Beyannamesi ile tarafların bağımsızlığının, egemenliğinin, toprak bütünlüğünün, uluslararası düzeyde tanınmış sınırlarının dokunulmazlığının veya güvenliğinin bir tehdit ya da saldırı altında olması halinde ortak hareket edileceğinin kararlılığını vurgulamıştır (Anadolu Ajansı). Şuşa Deklarasyonu Azerbaycan - Türkiye ilişkilerinin çok boyutlu yönünü kuvvetlendiren bir ittifak ilanı olmakla birlikte Karabağ'ın inşaat çalışmalarında ve bölge güvenliğinin sağlanmasında Bakü ve Ankara'nın etkisinin büyük olacağını da vurgulamaktadır (Zeynalova, 2022).

Şuşa Deklarasyonu (bildiri, beyanname, antlaşma vb. adlarla da anılmaktadır) 15 Haziran 2021 tarihinde Türkiye ve Azerbaycan arasında, adını da deklarasyona vermiş olan Azerbaycan'ın 'kültür başkenti' Şuşa'da imzalanmıştır. Şuşa aynı zamanda 44 gün sürmüş olan 'Vatanseverlik Savaşı'nın zafer yeridir ve deklarasyon ile Azerbaycan – Türkiye halklarının dayanışmasını simgeleyen bir şehir haline de gelmiştir (Zeynalova, 2022).

Dağlık Karabağ bölgesinde işgal ile güvenlik sorunlarının ortaya çıkmış olması turizm ve rekreasyon alanındaki büyük gelişme potansiyelini olumsuz anlamda etkilemiş; ilçelerde bulunan altyapının Ermeniler tarafından tahrip edilmesi turizmin gelişmesini imkansız kılmıştır. Turizmin gelişebilmesi için güvenliğin sağlanması, altyapının oluşturulması ve bölge nüfusunun geri dönmesi gereken üç ana faktördür (Fataliyev, 2022). Ayrıca, "Uluslararası Türk Kültürü Teşkilatı (TÜRKSOY) Kültür Bakanları Daimi Konseyi Olağanüstü Toplantısı'nda, Azerbaycan'ın Şuşa kenti "2023 Türk Dünyası Kültür Başkenti" ilan edilmiştir." (Anadolu Ajansı).

Karabağ bölgesi; yaklaşık 30 yıl süren işgal nedeniyle yerleşim yerlerinin ve anıtların tahrip edilmesi, bölge halkının maruz kaldığı olaylar nedeniyle dark turizm kapsamında değerlendirilebilmektedir. Bu çerçevede, Karabağ'da yaşanan acı verici ve trajik olayları hissetmek için bölgeye ziyaretlerin artması beklenmektedir. Bölgenin yeniden yapılandırılması için öncelikle altyapı projelerinin tamamlanması ile birlikte üst yapıda yaşanan tahribatın bir kısmı restore edilerek bir kısmı da turizme elverişli hale getirilerek kurgulanması uygun olacaktır. Avustralya'nın ünlü turizm portalı "1cover.com.au", 2020 yılı için belirlenen 13 dark turizm destinasyonu arasında Karabağ bölgesinde bulunan Ağdam'a yer vermiştir. Günümüzde Ağdam, yaşanan savaş çerçevesinde üzerinde sadece yıkılan yapılar bulunmasına rağmen önemli bir dark turizm destinasyonu olarak öne çıkmaktadır (1cover.com).

İşgalden kurtulan bölgede öncelikle iletişim hatları aktif hale getirilmiş olup yeni yolların yapımına başlanılmıştır. Yıkılan ve hasar gören yapılar tarihi ve kültürel dokuyu bozmayacak şekilde restore edilmektedir. Ayrıca dönem koşullarına uygun olarak modern altyapı çalışmaları da devam etmektedir. Şuşa'da mevcut bulunan anıtların yanına daha önceden yıkılan anıtların konulması da bir dark turizm ürünü olarak düşünülmektedir. Bu özellikler çerçevesinde dark turizm temel alınarak turizme uygun bir destinasyon oluşturulması mümkündür. Halihazırda devam eden restorasyon ve yeni yapı çalışmaları kapsamında bölgenin turizm bakımından da yönetilmesi için bir sistem kurulmalıdır.

Türkiye'de dark turizm açısından önde gelen bölgelerden biri olan Çanakkale'de de benzer bir durum söz konusudur. Dark turizm kapsamında incelendiğinde Çanakkale ve Karabağ benzer özellikler taşımaktadır. Çanakkale Savaşı'nın Çanakkale ve Gelibolu bölgesine yapılan turistik ziyaretlerde taşıdığı önem ile Karabağ'ın İkinci Karabağ Zaferi'yle birlikte Azerbaycan için taşıdığı önem eşdeğer görülebilecektir. Her iki bölgede de savaşlar ve buna bağlı olarak yaşanan kayıplar ulusal bilinci artırmıştır. Ayrıca bölge halklarının göstermiş olduğu direniş de ulusal bilincin oluşmasında büyük önem taşımaktadır. Dark turizm için taşınması gereken acı duygular Çanakkale'de nasılsa Karabağ için de aynıdır. Çanakkale kara ve deniz savaşları nasıl büyük zaferlerden görülüyor ise Karabağ zaferi de Azerbaycan'ın bütünlüğü açısından oldukça önemlidir.

Bu sebeple yerel halkın dark turizm çerçevesinde bölgeyi ziyareti de yüksektir. Yerel halk haricinde değerlendirildiğinde ise Karabağ'ın uluslararası basında oldukça gündemde bulunması ve küresel olarak yapılan insanlık suçlarına karşı daha bilinçli olunması sebebiyle uluslararası anlamda da bir dark turizm potansiyeli taşıyabileceği öngörülmektedir. Karabağ'ın çalışma kapsamında bir dark turizm destinasyonu olması için Azerbaycan Hükümetinin bir proje kapsamında süreci yönetmesinin faydalı olacağı düşünülmektedir. Söz konusu projenin öncelikli amacı; Karabağ'ın doğal güzellik ve kaynaklarının sağladığı turizm potansiyeli üzerine, yaşanan inançlı mücadelenin sonucunda elde edilen zaferin bedeli olan acıyı ve insanlık dışı muameleyi vurgulamak olacaktır. Söz konusu acı, gelecek nesiller açısından bir bütün olarak Türk Dünyasının kültürel belleğinde önemli bir mihenk taşı niteliğindedir.

Bu çerçevede Karabağ bölgesinde yaşanan işgal ve elde edilen zaferin akademik çalışmalarda, kültür faaliyetlerinde bir tema olarak işlenmesi, işgal sonrasında yaşananların boyutu ve elde edilen zaferin anlamı vurgulanmalıdır. Hâlihazırda Karabağ bölgesinde yürütülen yeniden inşa süreci ile eşzamanlı olarak Karabağ'da yaşananları anlatan roman, öykü ve film projelerinin teşvik edilmesi sayesinde ulusal ve uluslararası bilinirlik artırılabilecektir. Böylelikle Karabağ bölgesi insanlığa dair duyarlılığa sahip olan herkes için bir ziyaret yeri haline gelebilecektir. Kültür sanat faaliyetlerinin yanında düzenlenecek ulusal ve uluslararası akademik toplantılar yaşananların tarihsel sürecinin daha iyi ve doğru bir şekilde bilinmesine de vesile olacaktır.

Turizm açısından ulaşımın önemi göz önünde bulundurulduğunda, bölgenin lojistik anlamda kolay ve ucuz bir şekilde ulaşılabilir olması sürecin başarısı açısından büyük önem taşımaktadır. Azerbaycan'a turistik amaçlarla gelenlerin seyahat programlarına Karabağ rotasını alarak orada yaşananların dikkate alınmasının sağlanması ve bunu teşvik açısından tur programlarında Karabağ'ın dark turizm potansiyelini harekete geçirecek reklam ve tanıtım faaliyetlerinin yürütülmesi faydalı olacaktır.

Sürecin en başında, yukarıda ifade edilen adımların etkin ve verimli bir şekilde yürütülmesi için Çanakkale'de 2014 yılında kurulan Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alan Başkanlığı gibi, bölgede yaşanan tarihi, manevi, kültürel ve doğal değerlerin korunması ve gelecek nesillere aktarılması amacıyla bir kurumun varlığına ihtiyaç olacaktır. Bu kurumun ayrıca geçmiş ve gelecek arasında bir köprü görevi üstlenmesi de söz konusu olacaktır. Devletin desteği olmadan bölgenin kendi kendine turist çekmesi yeterli olmayacaktır, bu sebeple bölgenin potansiyelinin artırılmasında devletin öncü olması büyük önem arz etmektedir. Başta yerli halk ve özellikle çocukların bilinçlendirilmesi ve eğitim müfredatıyla harmanlanarak turistik gezilerin artırılması yapılabilecek tanıtım uygulamalarından biridir. Bölgede yurtiçi turizmin gelişmesi ile yurtdışı turizmi hakkında öngörüler de sağlanabilecek olup uluslararası basında konunun gündeme getirilmesi, zafer kutlamalarının yapılması gibi uygulamalar da yurtdışından gelebilecek potansiyel turist sayısını artırabilecek diğer bazı etkinliklerdendir.

Kaynakça

Abbasova, Könül Akif Qızı. (2018). *Azərbaycanda Xəzər Sahili Turizm-Rekreasıya Potensialının Təhlili və Qiymətləndirilməsi.* Yüksek Lisans Tezi. UNEC.

Akad, Mehmet Tanju. (2005). Savaş ve Onur Gelibolu. *National Geographic Türkiye*, Nisan 2005, 48-60.

Akpınar, Erdal. (2007). Türkiye'nin Dünya Mirasi Listesi'ndeki Yeri ve Yeni Bir Aday Önerisi. *Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi,* 9(1), 81-106.

Alderman, Derek H. (2016). Writing on the Graceland Wall: On the Importance of Authorship in Pilgrimage Landscapes1. *Sound, society and the geography of popular music*. Routledge, 53-66.

Aliağaoğlu, Alpaslan. (2008). "Savaş alanları turizmi için tipik bir yer: Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı." *Milli Folklor,* 20(78), 88-104.

Alili, M. ve Bulgan, G. (2018) Azerbaijan's Evaluation as a Dark Tourism Destination. Iconash Istanbul: The Book of Proceedings.

Anadolu Ajansı. "Tarihi Gelibolu Yarımadası'nda zafer yoğunluğu başladı". [URL: https://www.aa.com.tr/tr/gundem/tarihi-gelibolu-yarimadasinda-zafer-yogunlugu-basladi/2533575]. Erişim: 06 Eylül 2022.

Anadolu Ajansı. Azerbaycan'ın Şuşa kenti '2023 Türk Dünyası Kültür Başkenti' ilan edildi. https://www.aa.com.tr/tr/gundem/azerbaycanin-susa-kenti-2023-turk-dunyasi-kultur-baskenti-ilan-edildi/2551507. Erişim: 25.11.2022.

Anadolu Ajansı. Şuşa Beyannamesi'nin 1. Yılı, https://www.aa.com.tr/tr/dunya/susa-beyannamesinin-1-yili/2614077. Erişim: 24.11.2022,

Ashworth, Gregory J. (2002). Holocaust tourism: the experience of Kraków-Kazimierz, 363-367.

Atay, Lütfi. (2008). Alan Kılavuzluğunun Çanakkale İli'ndeki Uygulaması ve İlgili Turizm Mevzuatı Açısından Değerlendirilmesi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi,* 19(2), 169-176.

Atay, Lütfi ve Yeşildağ Barış. (2010). Savaş Alanları ve Turizmi." *Aksaray Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi,* 2(2), 65-72.

Atay, Lütfi ve Yeşildağ Barış. (2011). Savaş Alanları Turizmi: Gelibolu Yarımadasına Gelen Ziyaretçilere Yönelik Bir Çalışma. *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi,* 14(26), 267-280.

Basarin, John, John Hall, and Kevin Fewster. (2010). Anzac Day at Gallipoli: A Turkish Perspective. *Reflections on ANZAC Day: From One Millennium to the Next. Heidelberg Press: Heidelberg*, 65-76.

Benazus, Hanri. (2007). *Çanakkale'den Gelibolu'ya*. Bizim Kitaplar.

Bigley, James D., et al. (2010). Motivations for war-related tourism: A case of DMZ visitors in Korea. *Tourism Geographies*, 12(3), 371-394.

Bilgiç, Pamuk, Çiğdem. (2005). *Gelibolu Yarımadasında Turizmin Gelişimi.* Yüksek lisans tezi. İstanbul Üniversitesi,

Birdir, Kemal, Dalgıç, Ali, Güler, Ozan, Kayaalp, Yusuf. (2015). Turizmi, Hüzün, Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkını Ziyaret, and Eden Yabancı. "Journal of Tourism and Gastronomy Studies." *Journal of Tourism and Gastronomy Studies,* 3(4),12,-23.

Blom, Thomas. (2000). Morbid tourism-a postmodern market niche with an example from Althorp. *Norsk Geografisk Tidsskrift,* 54(1), 29-36.

Bowman, Michael S., and Phaedra C. Pezzullo. (2009). What's so 'dark'about 'dark tourism'? Death, tours, and performance. *Tourist Studies,* 9(3), 187-202.

Bristow, Robert S., and Mirela Newman. (2005). Myth vs. fact: An exploration of fright tourism. *In: Bricker, Kelly, comp., ed. 2005. Proceedings of the 2004 Northeastern Recreation Research Symposium. Gen. Tech. Rep. NE-326. Newtown Square, PA: US Department of Agriculture, Forest Service, Northeastern Research Station: 215-221.*

Bulut, Zehra, and Demirel, İli, Nilgün. (2022). Türkiye ve Dünyadaki "Hüzün Turizmi" Çalışmalarının Bibliyometrik Analizi. *Turizm ve İşletme Bilimleri Dergisi* 2.1: 66-88.

Çanakkale Belediyesi (2015). Gelibolu Yarımadası. [URL:http://www. canakkale.bel.tr/içerik /2024/gelibolu-yarimadasi/](Erişim: 20 Ağustos 2015.

ÇATAB, (2019). *2019 Yılı İstatistikleri*. [URL: https://catab.ktb.gov.tr/Eklenti/72402,etkinlik-verileri-2019pdf.pdf?0]. Erişim: 06 Eylül 2022.

ÇATAB, (2022). *Çanakkale Savaşları Gelibolu Tarihi Alan Ziyaret Rehberi.* [URL: https://catab.ktb.gov.tr/TR-309610/canakkale-savaslari-gelibolu-tarihi-alan-ziyareti-rehberi.html].Erişim 12 Eylül 2022.

Çelik, Ahmet. (2017). Hüzün Turizmi Üzerine Bir Derleme. *Türk Turizm Araştırmaları Dergisi*, 1(3), 41-55.

Çetinsöz, B. C., and G. Temiz. (2016). Alternatif bir turizm türü olarak Türkiye'nin karanlık (dark) turizm potansiyeli. *IMCOFE. International MultidisciplinaryCongress of Eurasi,* 2(3), 507-517.

Çimen, H. (2020). Hüzün Turizminin Tercih Edilmesinde Temel Motivasyonların Kavramsal İncelenmesi. *Karadeniz Uluslararası Bilimsel Dergi,* (47), 386-393.

Dann, Graham MS, and Anthony Victor Seaton. (2013). *Slavery, contested heritage, and thanatourism*. Routledge.

Demirci, Hikmet. (2022). Karabağ Sorununun Tarihsel Gelişimi ve Son Karabağ Mutakabatı. *Asya Studies* 6.Special Issue (Özel Sayı) 2: 19-32.

DİK, Azarbaycanda turizm 2022 (01.09.2022).pdf, 43. Erişim: 9 Ekim 2022.

DİK, Gelen turizm, Gəlmə turizm_01-08.2022.pdf, 30. Erişim: 16.10.2022.

DİK, "Ülkeye gelen yabancılar ve vatandaşlığı olmayan şahıslar ve yabancı ülkelere giden Azerbaycan vatandaşlarının yolculuklarının maksadı ile ilgili bilgi ve harçları". Erişim: 09.10.2022.

Engin, Vahdettin, and Muzaffer Albayrak. (2016). *Tarihin akışını değiştiren savaş: Çanakkale 1915*. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.

Erarslan, Fatih, and Fatma Nur Özdemir. (2021). Azerbaycan-Türkiye İlişkilerinde Önemli Bir Kavşak: İkinci Karabağ Savaşı. *Türk Dünyası Araştırmaları,* 129(255), 315-334.

Fataliyev, Tamerlan. (2022). *Turizmin Ekonomik Büyümede Etkisi: Azerbaycan Örneği.* Yüksek Lisans Tezi. Trakya Üniversitesi.

Fewster, Kevin–Başarın, and Hatice Hürmüz Vecihi–Başarın. (2015). *Gelibolu 1915 Savaşla Başlayan Dostluk,(çev. İbrahim Keskin).* Galata Yayınları.

Foley, Malcolm, ve J. John Lennon. (1996). JFK and dark tourism: A fascination with assassination. International Journal of Heritage Studies, 2(4), 198-211.

Foley, Malcolm, ve J. John Lennon. (2000). *Dark Tourism – The Attraction of Death and Disaster (2nd Edition)*, London, Continuum.

Gaziyev, Elbrus, ve Boyacıoğlu, Ebru. (2021). Azerbaycan Ekonomisinin Gelişiminde Turizmin Yeri: Türkiye Tecrübesinin Uygulanabilirliği. *Uluslararası Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi,* 6(2), 275-295.

Gök, Ali. (2022). Türk Devletleri Teşkilatı ve Dağlık Karabağ Zaferinin Yarattığı Fırsatlar. *Security Strategies Journal,* 18(43).

Hede, Anne-Marie, and John Hall. (2006). *Anzac Day in the New Millennium: Insights from New Zealand Millennials.*

Hüseynov, Yunis. (2018). *Qarabağ, Bakı: Afpoliqraf Nəşriyyatı.*

I.cover.com. 13 New Dark Tourism Destinations For 2020, https://www.1cover.com.au/media/latest-news/dark-tourism-2020/.Erişim: 26.11.2022.

İlsay, Selin, ve Murat Doğdubay. (2015). *Çanakkale yöresinin hüzün (Dark) turizmi potansiyelinin Swot analizi yoluyla incelenmesi.* 16." Ulusal Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı, 1612-1620.

İsmayılov, Dilgam. (2017). *History of Azerbaijan, AzMİU NPM*. http://anl.az/el/Kitab/2018/02/cd/i-44365.pdf

Jabbarov, Ali, Abbasova, Sevinj, Tanrıverdi, Haluk. (2020). Erməni İşğalı Sonrası Qarabağda Turizmin İnkişafı Məsələləri. *Uluslararası Turizm, Ekonomi ve İşletme Bilimleri Dergisi (IJTEBS) E-ISSN: 2602-4411,* 4(2), 33-44.

Kang, Eun-Jung, et al. (2012). Benefits of visiting a 'dark tourism'site: The case of the Jeju April 3rd Peace Park, Korea. *Tourism Management,* 33(2), 257-265.

Kılıç, Burhan, and Hande Akyurt. (2011). Destinasyon İmajı Oluşturmada Hüzün Turizmi: Afyonkarahisar ve Başkomutan Tarihi Milli Parkı. *Gaziantep University Journal of Social Sciences,* 10(1), 209-232.

Kilislioğlu, Deniz. *İki Kritik Koridor.* Milliyet Gazetesi, 15.11.2020, https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/denizkilislioglu/iki-kritik-koridor-6354980 Erişim:16 Ekim 2022.

Kozak, M. A., and S. Kama. (2016). Dark (hüzün) turizmi mekânı olarak Çanakkale. 8. *Lisansüstü Turizm Öğrencileri Araştırma Kongresi*, 241-253.

Köleoğlu, Nilay. (2018). Hüzün Turizmi ve Gelibolu Tarihi Alan Bölgesinde Yaşayan Yerel Halk Üzerindeki Etkisinin Kümeleme Analizi ile Modellenmesi. *Balkan Sosyal Bilimler Dergisi,* 7(13), 144-153.

Laws, Eric, Dimitrios Buhalis, and Stephen Craig-Smith. (1999). *A Structured Bibliography of Tourism Books,* 47-63.

Lippard, Lucy Rowland. (1999). *On the beaten track: Tourism, art and place*. New Press.

MacCannell, Dean. (2013). *The Tourist: A New Theory of The Leisure Class*. Univ of California Press.

Maharramova, Vüsala. (2019). "*Turizmin Organizesi"*. Bakü.

Martini, Annaclaudia, and Dorina Maria Buda. (2020). Dark tourism and affect: Framing places of death and disaster. *Current Issues in Tourism,* 23(6), 679-692.

Mursalov, Mirza. (2009). *Bir turistik ürün çeşitlendirmesi olarak kış turizmi ve kış turizmi açısından Azerbaycan'ın Guba â€"Haçmaz turizm bölgesinin arz potansiyeli*. Diss. DEÜ Sosyal Bilimleri Enstitüsü.

Ortaylı, İlber. (2011). Her Ülkenin Çanakkale'si Yoktur. *Atlas Tarih Dergisi*, (6), 55.

Özçelik, Handan. (2012). *Gelibolu-Waterloo karşılaştırılması yoluyla Türkiye'de keder turizmi potansiyeli analizi*. Yüksek Lisans Tezi. Akdeniz Üniversitesi.

Resmi Gazete. [URL: https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2014/06/2014 0628.htm] Erişim: 06 Eylül 2022.

Rojek, Chris. 1993. *Ways of Escape.* Basingstoke: MacMillan.

Sarkhanov, Teymur, ve Tutar, Hasan. (2021). COVID-19 Pandemisi ve Azerbaycan Turizmi: Sektör Temsilcisi Görüşlerinin İncelenmesi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi,* 32(1), 7-18.

Seaton, Anthony V. (2002). Thanatourism's final frontiers? Visits to cemeteries, churchyards and funerary sites as sacred and secular pilgrimage. *Tourism Recreation Research,* 27(2), 73-82.

Seaton, Anthony V. (1996). Guided by the dark: From thanatopsis to thanatourism. *International Journal of Heritage Studies*, 2(4), 234-244.

Stone, Philip. (2009). Life, death and dark tourism: Future research directions and concluding comments, 247-251.

Slayton, Sharon. Ground Zero - Tragedy, Terror, and GriefTourism. http://www.grieftourism.com/ground-zero-tragedy-terror-and-grief-tourism, (01.12.2016).

Smith, Valene L. (1998). War and tourism: An American ethnography. *Annals of tourism research,* 25(1), 202-227.

Soltanova. (2015). *Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı: AzTu.–343*.

Stone, Philip R. (2006). A dark tourism spectrum: Towards a typology of death and macabre related tourist sites, attractions and exhibitions." *Tourism: An International Interdisciplinary Journal,* 54(2),145-160.

Stone, P. (2013). Dark tourism scholarship: A critical review. *International Journal of Culture, Tourism and Hospitality Research*, 7(3), 307-318.

Stone, Philip, and Richard Sharpley. (2008). "Consuming dark tourism: A thanatological perspective." *Annals of tourism Research*, 35(2), 574-595.

Strange, Carolyn, and Michael Kempa. (2003). Shades of dark tourism: Alcatraz and Robben Island. *Annals of tourism research,* 30(2), 386-405.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı; Çanakkale İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Turizm İstatistikleri, Konaklama İstatistikleri.xls, Erişim: 31.10.2022.

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı; Çanakkale İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü, Turizm İstatistikleri, Müze ve Ören Yerleri İstatistikleri.xls, Erişim: 31.10.2022.

Tourism. https://tourism.gov.az/page/statistics. Erişim: 24.11.2022.

TÜRKKON. www.turkkon.org /tr/turk-konseyi-hakkinda. Erişim: 24.11.2022

Tütünsatar, Alper. (2022). Zengezur Koridorunun Uluslararası Ticaret Politikası ve Lojistik Açıdan Önemi. *Türkiye Mesleki ve Sosyal Bilimler Dergisi,* (8), 66-74.

Uğurlu, K. (2015). Utanç Müzeleri ve Turizm. 16. *Ulusal Turizm Kongresi Bildiriler Kitabı*, 1653-1670.

Üste, Ahmet Nazmi, and Ulviyye AYDIN. (2022). Güney Kafkaslarda Bölgesel Güvenlik Kompleksi Teorisi Bağlamında Zengezur Koridoru'nun Önemi. *Manisa Celal Bayar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 20.Özel Sayı: 261-274.

Varol, Fatih. (2015). Hüzün turizminin Türkiye'de var olan potansiyeli üzerine kuramsal bir araştırma. *Eurasia International Tourism Congress: Current Issues, Trends, and Indicators, Oke.*

Yaşar, Okan, ve Şeremet, Mehmet. (2008). Türkiye'de Milli Park Eğitimi ve Milli Park Eğitimine İlişkin Bir Araştırma: Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı. *Journal of International Social Research,* 1(5).

Yeşildağ, Barış. (2010). *Savaş alanları turizmi: Gelibolu Yarımadası Tarihi Milli Parkı örneği*. Yüksek Lisans Tezi. Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yıldız, Zafer, Yıldız, Savaş ve and Aytemiz, Levent. (2015). Kara Turizm, Terör Turizmi ve Türkiye Potansiyeli. *Itobiad: Journal of the Human & Social Science Research*, 4(2), 390-407.

Yılmaz, Cevdet. (2009). Tarihi Sinop Kalesi Cezaevi. *Doğu Coğrafya Dergisi,* 14(22), 1-15. Yırık, Şevket ve Faruk Seyitoğlu. (2014). Hüzün Turizmi ve Mabetleşme Süreci Kapsamında 'Sarıkamış'. 15. *Ulusal Turizm Kongresi*, 754-765.

Zeynalova, Aytekin. (2022). Şuşa Zirvesi Odağında Azerbaycan-Türkiye İttifakı ve Uluslararası Etkisi. *Uluslararası Yönetim Akademisi Dergisi,* 5(1), 1-15

"3+3" FORMATI CƏNUBİ QAFQAZ REGİONUNDA SABİTLİYİN TƏMİN OLUNMASI PLATFORMASI KİMİ

Şəhla Tofiq qızı Nuruzadə
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Slavyan Universiteti
sh_nuruzade@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0002-3813-5619

Giriş

İkinci Qarabağ müharibəsi regionda geosiyasi vəziyyətin köklü şəkildə dəyişməsinə səbəb oldu. Regional geosiyasiyasi konfriqurasiyanın dəyişməsilə yanaşı yeni əməkdaşlıq formatlarına imkan açıldı. Məsələyə keçməzdən əvvəl qeyd etmək lazımdır ki, Ulu öndər Heydər Əliyevin

fundamentini qoyduğu uzunmüddətli və sabit iqtisadi inkişaf planını davam etdirən cənab prezident İlham Əliyevin siyasəti nəticəsində Azərbaycan artıq inkişafda olan güclü iqtisadiyyata, kifayət qədər logistika yollarına, neft, qaz mənbələrinə və onları daşıyacaq kəmərlərə malikdir. Azərbaycan bundan əlavə kifayət qədər qeyri-neft sektoruna malikdir. Onun regionda müsbət cəhətdən fərqli gücdə orduya malik olması İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra artıq müzakirə vasitəsi deyil. Artıq bu dövrə kimi Azərbaycan Türkiyə, Rusiya və Gürcüstan ilə kifayət qədər ticarət və iqtisadi əlaqələr qurmuşdur. Qarabağda, xüsusilə də Zəngəzur dəhlizi ilə əlaqədar "3+3" və ya digər əməkdaşlıq formatlarının həyata keçirilməsinin Azərbaycan üçün iqtisadi dəyərindən daha çox mənəvi dəyəri də var. Məlumdur ki, 1920-1921-ci illərdə Zəngəzurun iki hissəyə bölünməsi sovet hökuməti tərəfindən Azərbaycan xalqına vurulan ən ağır və acı zərbələrdən biri idi. Bundan əlavə 30 ilədək müddətdə Ermənistanın işğalı altında olan torpaqlarımızın azad edilməsindən sonrakı dövrdə həmin ərazilərin abadlaşdırılması və iqtisadiyyatın bərpa edilməsi mühüm mənəvi əhəmiyyət kəsb edir. Eləcə də regionda süihün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi üçün ilk növbədə region dövlətləri ilə əməkdaşlıq formatlarının həyata keçiriməsi vacibdir.

Cənubi Qafqaz ölkələri arasında müxtəlif layihələrin birgə əməkdaşlığı sayəsində həyata keçiriləcək birgə layihələr regionun iqtisadi inkiş afı üçün ilk növbədə bölgənin sürətli inkişafında mühüm rol oynaya bilər. "3+3" formatının həyata keçirilməsi region dövlətləri arasında əməkdaşlıq, təhlükəsizlik mühitinin yaradılması, region dövlətləri arasında müharibə baş vermə imkanlarını azalda bilər. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyasında da göstərildiyi kimi, *"Azərbaycan Respublikası qonşu ölkələrlə hərtərəfli tərəfdaşlıq əlaqələrinin inkişaf etdirilməsinə böyük önəm verir"* [1].

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra İlham Əliyevin və Rəcəb Tayyib Ərdoğanın irəli sürdükləri "Azərbaycan-Gürcüstan-Ermənistan" və "Türkiyə-Rüsiya-İran" "3+3" əməkdaşlıq formatı postmünaqişə dövründə region dövlətləri arasında yeni əməkdaşlıq münasibətlərinin formalaşmasına şərait yarada bilər. Ilk növbədə 3+3 formatının həyata keçirilməsi təqdirində region dövlətlərinin maraqlarına və problemlərə diqqət verək.

Prezident İlham Əliyev CNN Türk kanalına müsahibəsində Cənubi Qafqazda "3+3" formatının gələcək perspektivləri barədə deymişdir: *"Zəngəzur dəhlizinin və digər yolların açılmasından... sonra ticarət əlaqələrinin bərpası, Cənubi Qafqazda uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi"* [4] mümkündür.

Ermənistanın Azərbaycan torpaqlarını işğal etməsi nəticəsində uzun müddət region dövlətləri arasında əməkdaşlıq sistemli xaraker daşımırdı və onun daha da inkişafına, region dövlətləri arasında ümumi bazarın yaradılmasına və beynəlxalq bazarlara çıxmasına mane olurdu. Məlumdur ki, milli iqtisadiyyat beynəlxalq bazarlara çıxışı olduqda surətlə inkişaf edə bilər. "3+3" formatı təkcə Cənubi Qafqazda regional ticarətə deyil, həm də Türkiyə, Rusiya və İranın da öz aralarında ticarət həcminə təsir göstərə bilər. Zəngəzur dəhlizinin və digər nəqliyyat yollarının açılması nəticəsində logistikaya xərclənəcək vəsaitlərin azalması idxal və ixrac ediləcək məhsulların əmtəə qiymətlərinin azalmasına, bu isə öz növbəsində iştirakçı dövlətlərin büdcələrinə əlavə gəlir, nəticədə əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəlməsi və bu dövlətlərin birgə ticari və iqtisadi əlaqələri ilə nəticələnə bilər. Belə şəkildə bu birgə fəaliyyətin müsbət nəticələrinin təsirini görən dövlətlər artıq istər-istəməz bir daha bu əlaqələri qırmaq və deməli biri-birinə qarşı hər hansı hərbi təcavüz fikrindən yan keçəcərlər.

Region dövlətləri arasında iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi iqtisadi təhlükəsizliyin də təmin olunacağını təmin edə bilər. Nəticədə Ermənistanın dəmir yolu ilə Rusiyaya, İrana və Türkiyəyə çıxışı olar, Zəngəzur dəhlizi ilk növbədə Azərbaycanı onun bir parçası olan Naxçıvanla ən qısa avtomobil və dəmir yolu ilə birləşdirər, Türkiyə dəmir yoluna qoşularaq Bakı-Tiflis-Qars yoluna daha qısa alternativ yol ola bilər. Ermənistan öz növbəsində Azərbaycan ərazisindən keçərək İran və Rusiya, Rusiya isə Ermənistan və Türkiyə ilə avtomibil və dəmir yolu əldə edə bilər. Bu baxımdan Zəngəzur dəhlizinin açılması vacib məsələlərdən biri hesab oluna bilər və hər bir region dövləti

üçün iqtisadi cəhətdən sərfəlidir. Füzuli beynəlxalq hava limanının açılışından (26.10.2021) sonra Zəngilana səfəri zamanı öz çıxışında Türkiyə prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanın da bildirdiyi kimi, bu əməkdaşlıq formatından *"nəinki Azərbaycan, bütün region dövlətləri və eyni zamanda bu yoldan istifadə edəcək dövlətlər faydalana bilər".* Həmin görüş zamanı prezident İlham Əliyev nəticədə *"quru və hava nəqliyyat yollarının açılması ilə Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsinin daha da inkişafına şərait yaradacağını"* [5] demişdir. Gürcüstanın bu formatda iştirakında bir sıra çətinliklər var. 2020-ci ilin dekabrında xarici işlər naziri Laşa Darsaliya *"Rusiyanın öz beynəlxalq öhdəliklərini* (Gürcüstana münasibətdə – Ş.N.) *yerinə yetirmədiyi təqdirdə Gürsüntanın bu layihədə heç bir halda iştirak etməyəcəyini",* 2021-ci ilin oktyabrında isə rəsmi Gürcüstan 3+3 formatında Rusiya ilə birgə iştirakın çətin olacağını bildirmişdir [7]. Gürcüstanın bu mövqeyi indi də davam edir [7] və indiyədək "3+3" olan format bundan sonra "3+2" (Azərbaycan-Ermənistan-Türkiyə-Rusiya-İran) şəklində olması nəzərdə tutulur [2]. "3+3" formatının həyata keçirilməsi İran və Rusiyanın geosiyasi maraqları baxımdan da əlverişlidir. Hər iki dövlət regiona digər güc dövlətlərinin daxil olmasında maraqlı deyillər. Təsadüfi deyil ki, "Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında" Konvensiyanın 2018-ci il avqustun 12-də Aktau şəhərində Rusiya, Azərbaycan, Türkmənistan, Qazaxıstan, İran arasında [3] imzalanmasına baxmayaraq, İran yalnız İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra onun ratifikasiya edilməsi haqqında məsələni parlamnetdə müzakirəyə çıxartdı. 2021-ci il oktyabrın 6-da Moskvada Rusiya xarici işlər naziri Sergey Lavrovun İranın xarici işlər naziri Hüseyn Əmir Abdullahian ilə görüşü İkinci Qarabağ müharibəsinin nəticələrinin regionda geosiyasi vəziyyətin dəyişdiyini bir daha göstərdi. Görüşdə Abdullahian Lavrova *"İranın Qafqazda geosiyasi dəyişiklikləri qəbul etməyəcəyini"* bildirmişdi [6]. Lavrovda öz növbəsində Abdullahianı Xəzərin hüquqi statusu haqqında Konvensiyanı ratifikasiya etməyə çağırdı: *"Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında Konvensiya Xəzər dənizində qeyri-Xəzəryanı dövlətlərin silahlı qüvvələrinin olmasını açıq şəkildə qadağan edir. Konvensiya sonuncu ratifikasiya sənədi alınan kimi qüvvəyə minəcək"* [6].

Azərbyacanın İkinci Qarabağ müharibəsində qələbəsindən sonra İran regionda öz mövqeyini saxlamaqda və iqtisadi və digər layihələrədən geridə qalmamaqda israrlıdır. Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıqlar Rusiyanın regionda öz mövqeyini daha da israrla möhkəmlətməsi məsələsini aktual edir və eləcə də, Qara dəniz və Xəzər dənizi regionu onun üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu formatın həyata keçirilməsi Avropa ölkələri və Mərkəzi Asiya üçün nə vəd edir? Sözsüz ki, İpək yolu ilə Zəngəzur dəhlizinə birləşən quru və dəmir yolu vasitəsilə İstanbula oradan da körfəzlər vasitəsilə Avropaya yüklərin daşınmasındakı dəyərin azalması da bu ölkələr üçün sərfəlidir.

Ermənistanın isə "3+3" platformasına qoşulması onun iqtisadiyyatının dirçəlməsinə şərait yarada bilər [9]. Ermənilər hələ də yeni reallığı qəbul edə bilmirlər. Daxildə müxalifət qüvvələrinin güclü tənqidinə və ən əsası isə regionda maraqlı olan bir sıra dövlətlərin (məsələn, Fransa, ABŞ və s.) təzyiqinə məruz qalan Ermənistan hökumətinin Türkiyə və Azərbaycanla əməkdaşlığa başlaması onun üçün açıq problem ola bilər.

Nəticə

Beləliklə, regionda istər "3+3", istərsə də digər formatlarda əməkdaşlıq layihələrinin həyata keçirilməsi nəinki region dövlətlərinə, həmçinin qeyri-region dövlətlərinə də müsbət töhvə verə bilər. Zəngəzur dəhlizinin açılması üçün ilk növbədə region dövlətləri arasında qarşılıqlı etimadın, ən azından isə münaqişədən çəkinmək kimi niyyətin olması vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının milli təhlükəsizlik konsepsiyası. https://e-qanun.az/framework/13373

2. Bakı "3+3" formatını dəyişdi: bu ölkə çıxdı.https://axar.az/news/siyaset/804722.html?fbclid=IwAR1_IXO80s9UgwNKul9_JzNpFuSZIoOhudCJK8ibYcBWMOw6J7a8DW56Ybo

3. "Xəzər dənizinin hüquqi statusu haqqında" Konvensiyanın təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu. http://e-qanun.az/framework/41551

4. Prezident İlham Əliyev: "Cənubi Qafqazda 3+3 formatını dəstəkləyirik". https://apa.az/az/xeber/xarici-siyaset/prezident-ilham-eliyev-cenubi-qafqazda-33-formatini-destekleyirik-656894

5. Zəngilanda Türkiyə Prezidentinin rəsmi qarşılanma mərasimi olub. https://sputnik.az/20211026/prezidentler-zengilan-rayonunda-dost-aqroparkin-temelini-qoyublar-434608054.html

6. Выступление и ответы на вопросы СМИ МИД РФ С.В.Лаврова в ходе совместной пресс-конференции с МТД Исламской Республики Иран Х.Амиром Абдоллахианом по итогам переговоров, Москва, 6 октября 2021 года/ https://mid.ru/tv/?id=1777062&lang=ru

7. Грузия не будет участвовать во встрече в формате "3+3" в Тегеране. https://report.az/ru/v-regione/gruziya-ne-budet-uchastvovat-vo-vstreche-v-formate-3-3-v-tegerane/

8. МИД Грузии о формате «3+3»: С РФ будет сложно, но необходимо. https://www.aa.com.tr/ru/%D0%BC%D0%B8%D1%80/%D0%BC%D0%B8%D0%B4-%D0%B3%D1%80%D1%83%D0%B7%D0%B8%D0%B8-%D0%BE-%D1%84%D0%BE%D1%80%D0%BC%D0%B0%D1%82%D0%B5-3-3-%D1%81-%D1%80%D1%84-%D0%B1%D1%83%D0%B4%D0%B5%D1%82-%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B6%D0%BD%D0%BE-%D0%BD%D0%BE-%D0%BD%D0%B5%D0%BE%D0%B1%D1%85%D0%BE%D0%B4%D0%B8%D0%BC%D0%BE/2386719

9. "Последняя надежда Армении: иллюзии и некомпетентность Карена Карапетяна", 22.06.2017. https://1news.az/authors/oped/20170622123927064.html

AZƏRBAYCANIN UĞUR MODELİ: ZƏFƏR SALNAMƏSİ

[1,2]**Şəhla Qənbər qızı Xəlilova,** [1,3]**Eldar Rəsul oğlu Həsənov**
[1]ETN Fizika İnstitutu
[2]fizika üzrə fəlsəfə doktoru
shahlaganbarova@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1032-2746
[3]fizika-riyaziyyat elmləri namizədi, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
https://orcid.org/0009-0009-6900-6148

"Bu qələbə Azərbaycan tarixində əbədi qalacaqdır. Həm döyüş meydanında, həm danışıqlar masası arxasında biz istədiyimizə nail ola bildik."

(İlham Əliyev)

Bu gün biz Zəfərimizin üçüncü il dönümünü yaşayırıq.

Noyabrın 8-də illərin həsrətdən sonra Azərbaycan xalqı işğal olunmuş torpaqlarımız azad olunmasının şahidi oldu. 44 günlük müharibə dünya hərb tarixinə düşəcək unikal hərbi əməliyyat olmuşdur. Hər zaman demişik və deyəcəyik – Zəfərə yol açan Ulu öndər Heydər Əliyev, Zəfəri bizə yaşadan Ali Baş komandan, Cənab Prezidentimiz İlham Əliyev və onun rəhbərliyi altında döyüşlərdə qəhramanlıq göstərən Milli Ordumuz, canı-qanı bahasına ərazi bütövlüyü bərqərar edən şəhidlərimiz, sağlamlığları bahasına düşməni məhv edən qazilərimiz – siz bizim ürəyimizdəsiniz!

Sovet Hakimiyyətinin süqutundan sonra Azərbaycan öz müstəqilliyini əldə etdi. Azərbaycan ciddi böhran yaşadı, istər iqtisadi sahədə istər hərbi. Çox təəsüf ki, 1991-1993-cü illərdə siyasi idarə etmə qabiliyyəti olmayan insanlar Azərbaycana rəhbərlik etmiş oldu. Bunun acı nəticəsi olaraq biz torpaqlarımızın 20 % qədər 30 il düşmənin ayaq taptağı altına düçməsinin şahidi olduq.

Hər sahədə çətinliklər var idi. 1993-cü ildə xalqın təkidi ilə hakimiyyətə qayıdan Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanı bu böhrandan çıxartdı. Xalq öz liderinə inandı və xalqın inamı Heydər Əliyevə daha da böyük ruh verdi. Getdikcə ölkədə maliyyə çatışmazlıqları aradan qaldırıldı, hər bir sahədə islahatlar aparıldı.

Dünyada 5000-ə yaxın millət yaşayır. Ancaq onun 200-ə qədərinin müstəqil dövləti var. Azərbaycan xalqının tərkid-tələbi ilə Heydər Əliyev ikinci dəfə Azərbaycana siyasi rəhbər gəlməsəydi Azərbaycan bu gün o, 200 dövtlərlər içərisində deyil bəlkə də 5000 xalqın içərisində idi. Heydər Əliyev bu ağır məsuliyyəti öz çiyinlərinə götürdü, Azərbaycanı həmin dövrdən xilas etdi, hətta Azərbaycanı dünyanın siyasi coğrafiyasına silinib parçalanıb əyalətlərə bölünərək böyük dövlətlərin təsiri altına düşmək amili ilə yaşaya bilərdik.

1 oktrabr 2003-cü ildə Azərbaycan xalqına müraciət etdiyi kimi, "*Mən ona özüm qədər inanıram... İnanıram ki, mənim axıra çatdıra bilmədiyim taleyüklü məsələləri, planları, işləri İlham Əliyev başa çatdıra biləcək*". Və belə də oldu. 2020-ci ilin 8 noyabrında Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev Şəhidlər Xiyabanında Azərbaycan xalqına müraciətində qeyd etdiyi kimi, "*Mən xoşbəxt adamam ki, ata vəsiyyətini yerinə yetirdim*". Bu anlar, yaxın tarix Azərbaycan tarixində ən şərəfli dövrlərinə təsadüf edir.

Ötən əsrin ortalarına nəzər salsaq, görərik ki, Müstəqil Azərbaycana addımlanan yol C.Naxçıvanski adına hərbi məktəbin yaradılmasından və milli kadrların yetişdirilməsindən başlandı. C. Naxçıvanski adına hərbi məktəbin yaradılması Azərbaycanda hərbi məktəblərlərin inkişafına sonrakı dövrlərdə də mühüm rol oynadı. Azərbaycan Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin tapşırığı ilə Azərbaycan Ordusunun Türkiyə Silahlı Qüvvələrinin standartlarına uyğunlaşdırılması istiqamətində həyata keçirilən tədbirlər çərçivəsində hərbi təhsil sahəsində idarəetmənin təkmilləşdirilməsi məqsədilə Milli Müdafiə Universiteti yaradılıb. Həmçinin Hərbi Elmi-Tədqiqat İnstitutu, Hərbi İdarəetmə İnstitutu, Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut, Azərbaycan Ordusunun Təlim və Tədris Mərkəzi, Heydər Əliyev adına hərbi litsey, Cəmşid Naxçıvanski adına hərbi litsey və Tibb Universitetinin Hərbi Tibb Fakültəsi də Milli Müdafiə Universitetinin adı altında fəaliyyət göstərir [4, 5].

Ümummilli lider Heydər Əliyev Zəfər günümüzə 3 amillə yol açdı. C.Naxçıvanski adına hərbi məktəbin yaradanda, Əsrin ən böyük layihələrindən biri olan "Əsrin müqaviləsi" imzalananda və Azərbaycan xalqına İlham Əliyev cənabları kimi mərd oğul yetişdirəndə. Artiq bu günlərinin təməli o vaxtdan qoydu.

Qürur hissi ilə demək olar ki, bu gün müstəqil Azərbaycanın milli ordusuna rəhbərlik edən zabitlərin əksəriyyəti məhz Heydər Əliyevin o illərdə təhsil almağa göndərilən gənclərdir [3].

Son antiterror əməliyyatının keçirilməsi ilə Azərbaycan öz konstitusion ərazisində suveren idarəetməni təmin etdi. 2023 il Aprelin 23-də Laçında sərhəd keçid məntəqəsini qurmaqla ərazilərimizə nəzarəti bərpa etdiksə, 2023 il 19-20 sentyabrda təqribən 23 saat 43 dəqiqəlik əməliyyatla dünyaya və hərb tarixinə Azərbaycan öz qüdrətini, öz gücünü nümayiş elədi. Bu gün biz xoşbəxt dövrün nümayəndələriyik. Bu dövrü yaşamaq, Qalib Azərbaycanı görmək bizə qismət oldu. Bu şanlı tarixi bizə qismət etdiyi üçün başda Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyev olmaqla Azərbaycan xalqına, Azərbaycan ordusuna, şəhidlərimizə, qazilərimizə borcluyuq.

Azərbaycan ordusu bir dəfə olasa da döyüş mövqeylərini tərk eləmədilər, geri çəkinmədilər. O şanlı günləri gözümüzün önündə canlandıranda bir daha əmin oluruq ki, qalib sərkərdərin rəhbərlik etdiyi cəsur döyüşcülərimizdən bir nəfər olsun belə müharibənin dəhşətli, qanlı fəsadlarından çəkinməyib daima irəli gedib və on mindən çox fərarisi olan Ermənistan üzərindəki tarixi Zəfərimizi başlıca səbəbi məhz budur.

Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməklə dünyaya ədalət dərsini verdi. Bu mübarizədə ön cəbhədə igid oğlanlarımızla bərabər arxa cəbhədə də informasiya meydanında döyüşən gənclərimizi unutmaq olmaz.

Cənab prezidentimiz İlham Əliyev azərbaycan tarixində ən böyük xidmətlərindən biri də odur ki, o, bütün siyasi qüvvələri Vətən, torpaq məsələsində birləşdirə bildi. Bu hamımızın gözü qabağında oldu. 1905-1906-ci illəri, 1918-1920-ci illəri, Birinci Qarabağ Müharibəsini yada salaq. 44 günlük müharibə ilə İlham Əliyev Azərbaycan tarixinə yeni tarix gətirdi. XX ci əsrin əvvələrində Zəngəzur deyilən ifadə yox idi. Azərbaycan tarixindən çıxarılmışdır. İlham Əliyev yenidən Azərbaycan tarixinə daxil etdi. Cənab prezident təkcə hərb sahəsində deyil, həm də diplomatiya sahəsində qəhraman oldu [6].

Zəfər yolunu milli gücümüzün, hərbi potensialın, siyasi, iqtisadi və ən əsası milli həmrəylik hesabına getdik. Bu yol haqq yolu idi. Elə buna görə də milli ruhda böyümüş gənclərimiz bu yolu qürurla getdi, canları-sağlamlıqları bahasına işğal olunmuş torpaqlarımızı azad etdi və tarixə QALİB AZƏRBAYCAN səhifəsini yazdı. Ermənistan xislətli siyasətinə son qoyuldu. Ermənistan tək hərb meydanında deyil, həm də dünya diplomatikasında da uduzdu. 16 avqust 2023-cü il tarixində BMT Təhlükəsizlik Şurasının Ermənistanın təşəbbüsü ilə keçirilən növbədənkənar iclasda Ermənistan özü özünü ifşa etdi. Yenə də qalib prezident İlham Əliyevin Qarabağ Azərbaycandır şüarı təsdiqləndi [6].

Demək olar ki, Azərbaycan geosiyasi xəttini sındırdı. Bununla regional əməkdaşlıq və təhlükəsizlik geosiyasi xəttinə çıxdı. Diqqətlə analiz etsək, görərik ki, geosiyasi platforma tarixi, siyasi, sosial, mədəni, iqtisadi və hərbi-strateji xarakter daşıyır [1].

Ancaq Cənubi Qafkaz diqqətçəkən regiondur. Bunu 300 il ərzində baş verən hadisələr təsdiq edir. Cənubi Qafqazı geosiyasətin həssas hissəsinə çevirmişdi. 44 günlük Vətən müharibəsi geosiyasi-hərbi proseslərə son qoydu. Qazanılan Zəfər Cənubi Qafqazda geosiyasət yaratdı [2].

1990-2020-ci illər Azərbaycan üçün elə də asan dövr olmadı. Cənubi Qafqazda geosiyasi baxımdan çətin bir durum yaratmışdı. Bəzi qüvvələr ikili standartlar fəaliyyət göstərirdilər. Bu qüvvələr Cənubi Qafkazda konfliklərin bitməsini əngəlliyirdilər. Cənubi Qafkazda marağı olan ölkələr öz maraqların xeyrinə oyun aparırdılar. Bu oyunun da nəticəsi Ermənistanın işğalçı siyasətini əbədiləşdirmək idi. Lakin Ümummilli lider Heydər Əliyevin uzaqgörən siyasətini, bu siyasətin davamçısı, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin qətiyyətini və iradəsini, çox uğurlu dövlət quruculuğu, milli ruhda böyüyən azərbaycan gənclərinin vətənpərvəlliyini və xalqın milli birliyini nəzərə almamışdılar. Qalib Azərbaycan dedikdə, təbii ki, Azərbaycan Ordusunun hərbi uğurlarını da nəzərdə tuturuq [6].

Prezident İlham Əliyev: "*...Bizim siyasətimizlə bağlı son vaxtlar dünyada aparılan düzgün təhlillər və fəaliyyətimizə verilən yüksək qiymət həqiqəti tam əks etdirir və İkinci Qarabağ müharibəsinin nəticələri də bölgə üçün yeni reallıqlar yaradıb. Bölgədə yeni əməkdaşlıq imkanları yaranıb. Uzunmüddətli sülhün təmin edilməsi üçün çox önəmli şərtlər, eyni zamanda, ölkəmizdə də yeni dövrə qədəm qoymaq üçün yeni imkanlar yaranıb*".

Beləliklə, Azərbaycanın keçdiyi yolu və son illərdə aparılan uğurlu siyasətin nəticəsi onu təsdiq edir ki, Azərbaycan Cənubi Qafqazda yeni geosiyasi reallıq yaradıb. Və bu regionda Azərbaycan Liderdir!

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adıgözəlov K. Cənubi Qafqaz: yeni geosiyasi konfiqurasiya və Azərbaycanın liderliyi. https://www.yeniazerbaycan.com/SonXeber_e80457_az.html

1. Cənubi Qafqazın geosiyasi mövqeyi və təhlükəsizlik problemləri. http://sia.az/az/news/analysis/309496-cenubi-qafqazin-geosiyasi-movqeyi-ve-tehlukesizlik-problemleri

2. Həsənov E.R., Xəlilova Ş.Q. Xalqına və azərbaycan ölkəsinə həsr olunan ömür, Heydər Əlirza oğlu Əliyev ömrü. "Heydər Əliyev -100: müstəqil Azərbyacanın qurucusu və hərtərəfli inkişaf strategiyasının müəllifi" Respublika Elmi Konfransının materialları, Mingəçevir, 4-5 may 2023

3. https://mod.gov.az/az/

4. https://news.milli.az/politics/1043876.html

5. Xəlilova.Ş.Q. Şəhidlər və qazilər qürur mənbəyimizdir. https://sesqazeti.az/news/politics/1092254.html?fbclid=IwAR3CS5geLRcC1lxUVMX-D1c3uspMq4vzaOWViG9n18xdfGBYbwYlxJOtU_U

MÜLKİ MÜDAFİƏNİN AKTUAL PROBLEMLƏRİ

Mahir Balaca oğlu İsmayılov
texnika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti
mahir.ismayilov@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0003-0797-9429

Giriş

Günümüzün aktual məsələlərindən biri zəlzələ yaradan yeraltı tektonik proseslərin aktivləşməsi və enerji boşalmalarıdır. Bildiyimiz kimi, Böyük və Kiçik Qafqaz dağları ilə əhatələnən Azərbaycan Respublikasının ərazisi region üçün xas olan bütün fövqəladə halların xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Çox mürəkkəb geoloji və iqlim şəraitinə malik olan ərazimiz həm endogen, həm də eqzogen hadisələrin miqyasına və intensivliyinə görə dünyanın ən mürəkkəb regionlarından sayılır. Ölkənin demək olar ki, bütün ərazisi seysmik cəhətdən qeyri-sabitdir. Respublika ərazisində torpaq sürüşmələri, sellər, daşqınlar, palçıq vulkanları və s. geniş sahələri əhatə edir. Bu təhlükələri bildiyimizə görə öncədən hazırlıqlı olmalı və lazımı təhlükəsizlik tədbirlərinin görülməsi vacibdir.

Dünyada cərəyan edən hadisələr, siyasi çəkişmələr, hərbi qarşıdurmalar, imperialist maraqları güzlədən dövlətlərin silahlanması, fəal sürətdə, müxtəlif formalarda və müxtəlif istiqamətlərdə hərbi tədbirlər görmələri nəticəsində hərbi-siyasi gərginlik yaradır. Təcavüzkarlıq tədbirləri üçün imkanalar məhdudlaşdırılmış olsa da, onun təbiəti əvvəlki kimi qalır. Buna görə də yüksək sayıqlıq göstərilməli, müdafiə qüdrətimizin daha da möhkəmləndirilməsinə ciddi diqqət yetirilməlidir. Bu sahədə müasir dövrdə həyata keçirilən tədbirlər arasında mülki müdafiə (MM) mühüm yer tutur. Əhalinin və infrastrukturların kütləvi qırğın silahlarının təsirindən və adi basqın vasitələrindən qorumaq, hərbi şəraitdə müəssisələrin fasiləsiz işləməsinə imkan yaratmaq, zədələnmə ocaqlarında, habelə təbii fəlakətlər vaxtı xilasetmə işlərini aparmaq, ən mürəkkəb hallarda inamla fəaliyyət göstərmək üçün xalqı mənəvi-psixoloji cəhətdən hazırlamaq məhz mülki-müdafiənin əsas vəzifələridir. Kütləvi qırğın silahlarından mühafizə üzrə əhalinin ümumi məcburi minimum bilikləri proqramının, həmçinin digər xüsusi proqramların geniş kütlələrə öyrədilməsi, mülki müdafiəyə diqqətin artırılması aktual məsələlərdəndir.

Mülki müdafiənin önəmi

Uzun illər ərazilərimiz işğal altında qalması səbəbi ilə xeyli minalanmış zonaların qalması, təcavüzkar, ikili standartlarla xain xislətli qonşumuzun revanşist meylləri və niyyətlərindən əl çəkmək istəmədiyi dövrdə mülki müdafiə biliklərinin geniş təbliği, müdafiə üsulları və qaydalarının hamıya öyrədilməsi, xüsusən hərbi işin əsasları ilə kütlələrin yaxşı tanış edilməsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müəssisələrdə mülki müdafiənin vəzifələri; işçilərin, habelə onların ailə üzvlərini kütləvi

qırğın silahlarından qorumaq üçün tədbirlərin həyata keçirilməsi, energetika, nəqliyyat, səhiyyə müəssisələrinin müharibə dövründə dayanıqlı işini təmin etmək üçün tədbirlərin yerinə yetirilməsi, müəssisənin mülki müdafiə xidmətlərini, hərbiləşdirilmiş mülki müdafiə dəstələrini, habelə istehsalı fasiləsiz idarə etmək üçün etibarlı xəbərdarlıq və rabitə sisteminin hazırlanması, müəssisənin mülki müdafiə qüvvələrinin yaradılması, əmlakla təchiz edilməsi, fəaliyyətə hazırlanması və daim hazır vəziyyətdə saxlanması, işçilərə və əhaliyə kütləvi qırğın silahlarından mühafizə üsullarının öyrədilməsi, ərzağın, su mənbələrinin radioaktiv, kimyəvi və bioloji zəhərlənmədən qorunmasını təmin edən tədbirlərin görülməsi, zədələnmə ocaqlarında, təbii fəlakətlər vaxtı xilasetmə və təcili qəza-bərpa işlərinin təşkili və yerinə yetirilməsidir.

Mülki müdafiə tədbirləri

Böyük və Kiçik Qafqazın əhatəsində yerləşən Azərbaycan Respublikasının ərazisi region üçün xas olan təbii fəlakət törədən bütün hadisələrin və texnogen qəzaların xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir. Çox mürəkkəb geoloji və iqlim şəraitinə malik olan Azərbaycan ərazisi istər endogen, istərsə də eksogen hadisələrin intensivliyinə görədünyanın ən mürəkkəb regionlarından sayılır [3]. Ölkəmizin demək olar ki, bütün ərazisi seysmik cəhətdən qeyri-sabitdir. Bu problemlərin elmi-nəzəri cəhətdən öyrənilməsi, proqnozlaşdırılması və qarşısının alınması istiqamətində ölkəmizdə geniş miqyaslı elmi-tədqiqat aprılır və praktik tədbirlər görülür. Alimlərimizin və mütəxəs-sislərimizin çoxillik gərgin əməyi sayəsində 1989-cu ildə respublika ərazisinin seysmik rayonlaşdırılması xəritəsi dəqiqləşdirilmiş və Azərbaycanın müvəqqəti seysmik rayonlaşdırılması xəritəsi (MSRX-89) tərtib edilmişdir [1].

Respublikamızda problemlərin nəzəri və əməli həlli üzrə keçirilən müxtəlif elmi-metodik konfranslar, seminarlar, respublika və beynəlxalq miqyaslı digər tədbirlər problemin kütlə-viləşdirilməsində müəyyən rol oynayır. 11 noyabr 2022-ci ildə Fövqəladə Hallar Nazirliyinin (FHN) və Elm və Təhsil Nazirliyinin birgə təşkilatçılığı ilə "Mülki müdafiə üzrə əhalinin hazırlanmasında ali təhsil müəssisələrinin rolu, mülki müdafiə fənninin tədrisinin təkmilləş-dirilməsi, mülki müdafiənin maddi-tədris bazasının gücləndirilməsi, mövcud problemlərin müzakirəsi və bununla əlaqədar nazirliklər arasında qarşılıqlı fəaliyyət" mövzusunda elmi-praktik konfrans keçirilib. Mülki müdafiə fənn proqramlarına praktiki saatların daxil edilməsinin (mülki müdafiə işi nümunəvi təşkil olunan obyektlərdə praktiki dərslərin keçirilməsi), mülki müdafiə fənninin tədrisinin təkmilləşdirilməsi, maddi-tədris bazasının gücləndirilməsi sahəsində qarşılıqlı fəaliyyətin əhəmiyyəti müzakirə olunub.

Qarabağ müharibəsindən sonra işğaldan azad olunmuş ərazilərdə çoxlu sayda mina və partlamamış hərbi sursat vardır. Bu təhlükələrlə mütəmadi mübarizə tədbirləri çərçivəsində MDU aşağıdakı tədbirlər planını hazırlamışdır.

1. MDU-da hər tədris ilində seminarlar keçirilməsi. Mina təhlükəsi və davranış qaydaları ilə bağlı Mexanika kafedrasının mülki müdafiə fənn müəllimləri tərəfindən tələbələrə magistrantlara, əməkdaşlara tədris ilinin əvvəlində (sentyabr ayının sonu) və tədris ilinin 2 ci yarısında (fevral ayının sonu) maaripləndirici seminarların keçirilməsi

2. MDU-da mövcüd olan 3 fakültədə (Mühəndislik, İqtisadiyyat və İdarəetmə, Təhsil) tədris olunan Mülki müdafiə (Mülki müdafiə və ilkin tibbi yardım) fənlərinin tədris proqramlarında mina təhlükəsi ilə bağlı mövzuların genişləndirilməsi və tədris prosesində bu mövzu ilə bağlı hissələrə əlavə məlumatların daxil edilməsi.

3. MDU- da illik Mülki Müdafiə tədbirləri ilə bağlı hər il üçün nəzərdə tutulan fəaliyyət planında mina təhlükəsi və bu təhlükədən qorunmaqla bağlı məsələnin əlavə edilməsi

4. MDU-nun yerləşdiyi Mingəçevir şəhərində olan məcburi köçkünlərin məskunlaşdığı ərazidə olan orta məktəblərdə , o cümlədən şəhərin orta məktəblərindəki şagirdlərə mina təhlükəsi ilə bağlı maaripləndirici seminarların təşkil olunması.

Yaşadığımız planetdə elmi-texniki inkişafın irəliləməsinə baxmayaraq təbii fəlakətlər, texnogen qəzalar, irimiqyaslı ekoloji, bioloji problemlər, müharibələr, epidemiyalar zaman-zaman

artır və mövcud olan heç bir müasir texnologiya və texniki qurğu əhalini bu bəlalardan qoruya bilmir.

Müasir insan potensial təhlükə əhatəsində yaşayır. Son 10 ildə dünyada dağıdıcı təbii fəlakətlərin sayı 3 dəfə, iqtisadi itkilər isə 9 dəfə artmışdır. Təbii fəlakətlərin miqyasının ildən-ilə artma səbəbi kimi, təbiətə antropogen təsirlərin anbaan artması qeyd olunur. İqtisadiyyat obyektlərinin qeyri-rasional yerləşdirilməsi, yaşayış məntəqələrinin potensial təbii təhlükəli ərazilərdə salınması, ətraf mühitin monitorinqlərinin lazımi qədər səmərəli və əhəmiyyətli olmaması, təbii proseslərin və hadisələrin müvafiq qurumlar tərəfindən zəif müşahidə edilməsi, mühəndis qurğularının qəzalı vəziyyəti və s. insanları daim təhlükə ilə üzbəüz qoyur [2].

Təhlükənin potensial olması onun mahiyyətcə güzli, zaman və məkana görə qeyri-müəyyən olmasındadır. Potensial təhlükə elə bir gizli qüvvədir ki, onun özünü biruzə verməsi üçün müəyyən şərait olmalıdır. Potensial təhlükənin real təhlükə halına keçməsi üçün imkan yaradan şəraitin parametrlərinə fövqəladə halların başvermə səbəbləri deyilir. Hazırda dünyanın hər yerində olduğu kimi, Azərbaycanda da mülki müdafiə sisteminin qarşısında iki mühüm məsələnin həlli durur:

1. Əhalini və iqtisadiyyatı təbii fəlakətlərin, habelə istehsalatda, nəqliyyatda və məişətdə baş verən dəhşətli qəzaların nəticələrindən xilas etmək.
2. Müharibə dövründə dinc əhalini və imkan daxilində iqtisadiyyatı qorumaq.

Nəticə

Hər ilin mart ayının 1-i Ümumdünya mülki müdafiə günü kimi mqeyd olunur. Bu günün keçirilməsində əsas məqsəd, dünya ictimaiyyətinin diqqətini mülki müdafiə xidmətlərinə. İnsanların və onların əmlakının xilas edilməsinə, təhlükəsizliyin təmin edilməsinə və ətraf mühitin qorunmasına yönəltməkdir. Mülki müdafiəyə əhalinin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi sahəsində vahid dövlət siyasətini həyata keçirməklə nail olmaq olar. Bu məqsədlə fövqəladə hadisələri vaxtında proqnozlaşdırmaq, aşkar etmək və qarşısını almaq, onların zədələyici, psixoloji təsirini neytrallaşdırmaq və zəiflətmək, iqtisadi obyektlərin stabil işləməsini təmin etmək, xəsarət almış insanları təhlükəsiz yerə köçürmək və s. kimi tədbirlər görülməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ocaqov H.Q. Mülki müdafiə. Bakı, 2010
2. Hacıyev N.M., Mahmudov S.H. Aqrar sahədə mülki müdafiə. Gəncə, 2011
3. Ocaqov H.Q., Hacıyev A.İ. Həyat fəaliyyətinin təhlükəsizliyi. Bakı, 2013

AZƏRBAYCAN GƏNCLİYİ VƏTƏNİMİZİN İŞIQLI SABAHIDIR

[1,2]**Sabir Rüstəm oğlu Məmmədov,** [1,3]**Fazil Tatarxan oğlu Cəfərov**
[1]Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Ağcabədi filialı
[2]pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
sabirmemmedov1952@mail.ru
https://orcid.org/0009-0006-0671-1067
[3]aqrar elmlər üzrə fəlsəfə doktoru
faziljafarov@yahoo.com
https://orcid.org/0009-0006-6478-3966

Giriş

Vətənimizi işıqlı sabaha aparan Azərbaycan gəncliyi böyük gücə və istedada malik olmalıdır. Gənclərimizin savadlı, vətənpərvər və geniş dünyagörüşlü olması ən önəmli cəhətlərdən biridir. Bu günkü gənclərimiz zamanın tələblərini ödəmək üçün sağlam, mənəvi cəhətdən pak, elmli, hərtərəfli

dünyagörüşə müasir dünyanın ictimai durumunu analiz etməyi bacaran, yetgin, mübariz olmaları ilə qarşılarına qoyduqları məqsədə nail ola bilərlər. Müasir Azərbaycan gəncliyi milli-mənəvi dəyərlərlə silahlanmalı, potensialını düzgün qiymətləndirməli, müasir texnologiyaları bilməli, siyasi cəhətdən yetgin düçüncəli, elmlə təcrübəni əlaqələndirməyi bacarmalı və vətənimizin uğurlu gələcəyi üçün iz qoymağı bacarmalıdır [1:4].

Hazırda Azərbaycan gəncliyi vətənimizi uğurla gələcəyə aparır. Onlar var qüvvələri ilə calışırlar ki, vətənimiz daha da çiçəklənsin. Bunun nəticəsidir ki, 12 avqust 1998-ci ildə Lissabonda qəbul edilmiş Beynəlxalq Gənclər gününü Azərbaycan gəncləri təntənəli şəkildə bayram edirlər. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyev gənclərə böyük dəyər verərək söyləmişdir: "Hər bir xalqın, hər bir millətin, hər bir ölkənin gəncləri onun həm bu günüdür, həm də sabahıdır, ümididir". Ulu Öndərin gənclər haqqında dediyi bu olduqca dəyərli sözlər indiki gənclərimizin Qarabağ-Vətən müharibəsində göstərdikləri qəhrəmanlığın nəticəsi kimi özünü göstərdi.

Müzakirə və təhlil

Ali Baş Komandam İlham Əliyevin komandanlığı altında 44 günlük "Dəmir yumuruq" döyüşündə erməni işğalçılarınıa qarşı Azərbaycanın Müzəffər Ordusu cəsurluqla vuruşaraq düşməni çökdürdü. Vətəni-Qarabağı yağı düşməndən azad etdi. Gənclərimizin bu zəfər döyüşündəki misilsiz qəhramanlıqları aləmə səs saldı. Onlar 30 illik işğal altında qalmış şəhər və kəndlərimizi, torpaqlarımızı cəllad işğalçaların caynağındam xilas etdilər. Bu sağlam düşüncəli, mübariz, vətənpərvər Azərbaycan gəncliyini iftixar hissi ilə gedən zəfər yolu oldu [5:6]..

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin söylədiyi kimi, rəşadətli və şanlı Azərbaycan Müzəffər Ordusunun Tarixi Zəfəri gənclərimizin sonsuz vətənpərvərliyini, müasir dövrdə vətənimizə, dövlətimizə və xalqımıza məxsus gözəl, olduqca qiymətli bir nəslin kamilləşdiyini və formalaşdığını bütün dünya xalqlarına göstərdi. Böyük dahi şəxsiyyət olan Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanın sabahını gənclərin fəaliyyətində, inkişafında görürdü. Ümummilli lider Heydər Əlirza oğlu Əliyev hələ 1970-1980-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin inkişafı üçün xeyli iş, əvəzolunmaz işlər görmüş, onların yaxşı təhsil alması üçün keçmiş sövetlər birliyində fəaliyyət göstərən ayrı-ayrı respublikalarda olan ali məktəblərə göndərərək onların yaxşı təhsil alması üçün lazımı şərait yaratmış və onların təhsil almalarına görə bütün köməkliklər göstərilməsini təmin etmişdir [2:3].

Bunun nəticəsində də həmin dövrlərdə xeyli sayda yüksək təhsilli kadrlar respublikamıza qayıdaraq öz bacarıqları ilə Azərbaycan Respublikasının inkişafına öz töhfələrini vermişlər. Bu da Ulu öndər Heydər Əliyevin təhsil sahəsində apardığı siyasətin nəticəsində özünü göstərmişdir. Ulu Öndər gənclərin təhsili ilə bağlı çıxışlarının birində demişdir ki, bütün bunların hamısı o vaxtlar Azərbaycanın gələcəyi üçün hər bir sahə üzrə yeni mütəxəssislər hazırlamaq məqsədinə görə edilmişdir: "Bu işə biz hələ 70-ci illərdən başlamışdıq. Mən bu gün çox məmuniyyət hiss ilə qeyd edirəm ki, bu, şəxsən mənim təşəbbüsümlə olmuşdur. Mən hələ o vaxtdan ölkəmizin gələcəyini düşünürdüm".

Azərbaycan Respublikasında gənclərin təşkilatlanması məqsədi ilə Ulu Öndər 26 iyil 1994-cü ildə Gənclər və İdman Nazirliyinin yaradılması haqqında Fərman imzaladı. 1995-ci ildə Azərbaycan Gənclər forumunun keçirilməsini və həmin ilin 2 fevralında Azərbaycan Gənclər Günü elan edilməsinin təşəbbüsünü irəli sürmüşdür. "Dövlər Gənclər siyasəti haqqında" 1999-cu ildə Ulu öndər Heydər Əliyev fərman vermişdir. 1996-2002-ci illərdə Ulu Öndər tərəfindən qəbul olunmuş "Bədən tərbiyyəsi və idman haqqında", "Azərbaycan gənc istedadlarına dövlət qayğısı haqqında", "Gənc istedadlılar üçün xüsusi təqaüdlərin təsis edilməsi haqqında" qərarları "Gənclərdə vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hisslərinin yüksəldilməsi haqqında", "Ordudan təxris olunmuş gənclərin məşğulluğu" kimi dövlət sənədləri qəbul edilmişdir.

Bu gün Ulu Öndərin gənclər siyasəti Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən ugurla və məqsədyönlü şəkildə davam etdirilir. Cənab Prezident İlham Əliyev gənclərin cəmiyyət həyatında fəal iştirakını təmin etmək üçün məqsədyönlü suyasi kursun davamı olaraq

"2007-2015-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin xaricdə təhsil almasına böyük imkanlar yaradır. Bu proqram əsasında dünyanın 33 ölkəsinin 544 ali təhsil müəssələrində təhsil almaq yolları açılmışdır. Bunlarla əlaqədar Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev demişdir: "Ona görə mən əminəm, gənclərimiz bunu yaxşı başa düşürlər ki, yaxşı bilik almaq, yaxşı savad almaq və istənilən sahədə peşəkar olmaq hər bir gəncin, hər bir insanın həyatında yaxşı yer tutmasına gətirib çıxaracaqdır". Cənab İlham Əliyev hər zaman gənclərə diqqət və xüsusi qayğı göstərir. Bunun nəticəsidir ki, "2015-2025-ci illərdə Azərbaycan gənclərinin inkişaf strategiyası" sərancamı verilmişdir. Gənclərimizə ayrılan bu qayğı və diqqət onların dövlət orqanlarında Milli Məcilisdə, bələdiyyələrdə, biznes sturukturlarında və başqa sahələrdə çalışmalarına böyük imkanlar açmışdır. Azərbaycan gəncləri Beynəlxalq aləmdə fəal iştirak edir, onlar istər idmanda, istər siyasətdə və s. yerlərdə hər zaman öz müstəqil sözlərini deməyi bacarırlar. Bu da gənclərimizin hər tərəfli inkişaf etməsindən xəbər verir [2:3].

Hər zaman, xüsusi ilə bu gün milli vətənpərvərlik Azərbaycanın hər bir vətəndaşının, xüsusən gənclərin həyat amalıdır. Ümumiyyətlə, bu gün Azərbaycan Respublikasında bütün sahələr üzrə gənclərin aktiv rolu danılmaz dərəcədə yüksəkdir və onlar uğurla irəliyə doğru addımlayırlar.

Nəticə

Qeyd etmək lazımdır ki, bu gün Ulu öndər Heydər Əliyevin layiqli davamçısı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Ali Baş Komandan İlham Əliyevin apardığı hərtərəfli siyasət nəticəsində gənclərimiz üçün geniş imkanlar açılmış və onlar bundan bəhrələnərək bütün sahələr üzrə fəal iştirak edir, öz işləri ilə xalqına hər tərəfli xidmət göstərir. Onların milli vətənpərvərliyi isə 44 günlük "Dəmir yumruq"döyüşündə özünü misilsiz şəkildə göstərdi.

Var olsun Azərbaycan gəncliyi, onlar xalqımızın bu günü və sabahıdırlar!

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Heydər Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir (Tərtib edənlər: M.Mərdənov və Ə.Quliyev). Bakı: Təhsil, 2002, s.15-40
2. Mərdanov M.C., Şahbazlı F.Ş. Azərbaycanın təhsil siyasəti. Bakı: Çaşıoğlu, 2002, s.50-60
3. Mərdanov M.C. Azərbaycan təhsili yeni inkişaf mərhələsində. Bakı: Çaşıoğlu, 2009, s.20-35
4. https://multiculturalism.preslib.az/az_a2.html
5. https://www.yeniazerbaycan.com/Siyaset_e57531_az.html
6. https://respublika-news.az/news/veten-muharibesinde-sanli-qelebemiz

ZƏNGƏZUR NƏQLİYYAT DƏHLİZİ AZƏRBAYCANIN İQTİSADİ İNKİŞAFININ İNNOVATİV VASİTƏSİ KİMİ

Əliheydər Vəliəhəd oğlu Panaliyev
iqtisad elmləri namizədi, dosent
Azərbaycan Texniki Universiteti
ali.panaliev@mail.ru
https://orcid.org/0009-0008-0253-6905

Müasir şəraitdə Azərbaycan Respublikasının dayanıqlı nəqliyyat-logistika infrastrukturunun inkişafında beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin şaxələndirilmiş inkişafı mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Hazırda beynəlxalq təcrübədə siyasi, iqtisadi, infrastruktur və texnoloji amilləri nəzərə almaqla nəqliyyat dəhlizlərinin formalaşması və inkişafı problemlərinə vahid konseptual yanaşma mövcud deyildir. Beynəlxalq nəqliyyat dəhlizləri vasitəsilə müxtəlif coğrafi ərazilər arasında beynəlxalq yük

və sərnişin daşımaları həyata keçirilir. Bu nəqliyyat dəhlizləri müəyyən istiqamətlərdə daşımaların yerinə yetirilməsində istifadə olunan bütün nəqliyyat növlərinin nəqliyyat vasitələrini və stasionar qurğularının kompleksini özündə birləşdirir. Eyni zamanda məhsulların – yüklərin istehsalçılardan istehlakçılara çatdırılmasının texnoloji, təşkilati və hüquqi şərtləri əsasında beynəlxalq nəqliyyat sisteminin bir hissəsi kimi fəaliyyət göstərir.

Mövcud geosiyasi şəraitdə Rusiya və İranandan yan keçən, Orta Dəhlizin əhəmiyyəti daha da artmış və ölkəmizin ərazisindən keçən Zəngəzur beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin bərpası zamanın tələbidir. Ona görə də Zəngəzur nəqliyyat dəhlizi respublikamızın iqtisadi inkişafının innovativ vasitəsi kimi tədqiq olunmalıdır.

Hesab edirəm ki, Azərbaycan ərazisindən keçən nəqliyyat dəhlizləri ölkəmizin nəqliyyat sisteminin qlobal nəqliyyat məkanına inteqrasiyası yolu kimi qiymətləndirilməlidir. Azərbaycan ərazisindən keçən nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı alternativ marşrutlar üçün şiddətli rəqabət şəraitində fəaliyyət göstərir. Nəqliyyat layihələrinin həyata keçirilməsi nəticəsində Azərbaycan Çindən, Rusiyadan, İrandan və Orta Asiya regionu ölkələrindən Zəngəzur dəhlizi ilə Türkiyədən keçməklə Avropaya malların tranzitini təmin edə biləcək. Bu da daşındıqları regionların, o cümlıədən Azərbaycanın iqtisadi inkişafına müsbət təsir göstərəcək.

Zəngəzur dəhlizlərinin artan iqtisadi və siyasi əhəmiyyəti dünyanın ən güclü ölkələrini (Çin, Qazagıstan, Rusiya, Türkiyə, Avropa İttifaqı və s.) birləşdirən beynəlxalq nəqliyyat marşrutu layihələrinin formalaşdırılmasında iştirakını təsdiqləyir. Olkəmiz həm Çinin "Bir kəmər, bir yol" iqtisadi inkişaf strategiyasını, həm də Avropa İttifaqı ölkələri TRASEKA beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi layihəsində iştirak edir. Ona görə də Azərbaycan aşağıdakı mürəkkəb problemləri həll etməlidir:

- Azərbaycan ərazisindən keçən və ölkəmizin ərazisindən yan keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərin səmərəliliyini müqayisəli şəkildə təhlil etməli;
- beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin tikintisi layihələrində aparıcı dövlətlərin rolu və maraqları qiymətləndirməli;
- ölkənin milli təhlükəsizliyini təmin etmək üçün Azərbaycan ərazisindən keçən beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin əhəmiyyəti müəyyən edilməli;
- beynəlxalq nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafının Azərbaycanın sosial-iqtisadi vəziyyətin dəyişməsinə təsiri dərəcəsi qiymətləndirilməli;
- Azərbaycanın ərazisindən keçən marşurutların inkişafı sahəsində dövlətlərarası əməkdaşlığın inkişaf etdirilməsi imkanlarını təhlil etməli;
- Avrapa və Asiya olkələri ilə beynəlxalq əməkdaşlığın inkişafı üçün ölkənin nəqliyyat infrastrukturunun imkanlarını müəyyən etməlidir.

Respublikamızın innovativ iqtisadi inkişafının əsas istiqamətləri "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" layihəsində verilmişdir [1].

Bu layihəyə görə regionda yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizinin bərpa olunması nəzərdə tutulur. Yeni yaradılacaq Zəngəzur beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi Azərbaycanın innovativ iqtisadi inkişafını sürətləndirməklə yanaşı, qlobal bazarlara çıxış imkanlarını artıracaq və ölkəmizin işğaldan azad edilmiş ərazilərin dayanıqlı inkişafına əhəmiyyətli təkan verəcəkdir.

"Bir kəmər, bir yol" layihəsi Avrasiyada geoiqtisadi əlaqələrin yenidən formalaşmasında mühüm rol oynayır. Belə ki, bu layihə Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu ilə yük daşıma həcminin 5 milyon ton, Bakı Ticarət Limanının yük aşırma imkanlarının 25 milyon tona qədər artmasına və "Rəqəmsal İpək Yolu" layihəsinin həyata keçirilməsinə imkan verdi [2].

Eyni zamanda qeyd olunan layihə perspektivdə Zəngəzur enerji-nəqliyyat dəhlizinin reallaşması ilə nəticələnəcəkdir. Bu da 2030-cu ilədək 7 GVt yaşıl enerji güclərinin yaratmağa və bunun bir hissəsinin Zəngəzur enerji-nəqliyyat dəhlizi ilə ixracına imkan verəcəkdir.

Avropa-Qafqaz-Asiya nəqliyyat dəhlizinin Azərbaycan hissəsinin fəaliyyətinin təhlili göstərir ki, 2019-2022- ci llərdə daşımalardan əldə olunan gəlir xeyli artmışdır. Belə ki, 2020 ci ildə yük

daşımalarından əldə olunan gəlir 513,141 milyon manat, 2022-ci ildə isə yük daşımalarından əldə olunan gəlir 734,913 milyon manat olmuşdur. Yəni son üç ildə ölkəmizin ərazisində Avropa-Qafqaz-Asiya beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi ilə yük daşımalarından əldə olunan gəlir 1,432 dəfə artmışdır [3].

Zəngəzur dəhlizi istifadəyə verildikdən sonra Şərq-Qərb, Cənub-Qərb, Şimal-Qərb istiqamətlərində daşınan yüklərin artmasına imkan verəcək və bu da Azərbaycanın ərazisindən keçən tranzit yük daşımalarından əldə olunan gəlirin fasiləsiz artmasına, innovativ iqtisadi inkişafına səbəb olacaqdır.

Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan ərazisindən keçən Şimal-Cənub layihəsinin səmərəli həyata keçirilməsi üçün yerinə yetirilməli olan vəzifələrə xüsusi diqqət yetirirlməlidir. Belə ki, bu dəhlizdən istifadə olunmaqla Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Cənub - Qərb və Şimal - Qərb istiqamətlərində yük daşımalarına çəkilən xərclərin və sərf olunan vaxtın azldılmasına şərait yaradacaqdır. Bunun üçün tələb olunur:

- dəmir yolunun İran hissəsinin tikintisini başa çatdırmaq;
- Həştərxan nəqliyyat qovşağının modernləşdirilmək;
- keçid tarifini müəyyən etmək, malların gömrük dəyərinin hesablanmasına vahid yanaşmanı inkişaf etdirmək, gömrük prosedurlarını sadələşdirilmək və rüsumların optimal səviyyəsini təmin etmək.

Zəngəzur dəhlizi Avropa ilə Asiyanı birləşdirən Şərq-Qərb beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin əsas marşrutlarından biridir. Bu layihənin məqsədi Çindən Türkiyəyə, Aİ ölkələrinə və geriyə yük daşımalarını artırmaqdır. Bu marşrutdan istifadə Avropa ilə Asiya arasında marşrutu xeyli qısaldacaq və tranzit müddətini də azaldacaq.

Müasir dövrdə nəqliyyat dəhlizləri innovativ texnologiyaları tətbiq etmıklə yaradılmalı və istifadəyə verilməlidir. Nəqliyyat sistemində istifadə olunan innovativ texnologiyalardan biri də rəqəmsal nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılmasıdır.

Avropa və Asiya ölkələri böyük tranzit potensialına malik olduğundan, onu ticarət axınlarının artımını stimullaşdıracaq və iqtisadiyyatın əlaqəli sahələrinin inkişafına müsbət təsir edəcək səmərəli vahid nəqliyyat-logistika sisteminin yaradılması yolu ilə reallaşdırmaq lazımdır. Belə bir sistemin yaradılması istiqamətində ilk addım rəqəmsal nəqliyyat dəhlizləri ekosisteminin tətbiqidir. Ekosistem bütün nəqliyyat vasitələri, heyət, yüklər, icazələr verən və müşayiətedici sənədlər haqqında məlumat toplamaq, inteqrasiya etmək və emal etmək imkanına malikdir.

Rəqəmsal nəqliyyat dəhlizlərinin yaradılmas layihəsinin həyata keçirilməsi elektron sənəd dövriyyəsinə və məlumat mübadiləsinə tam keçid hesabına nəqliyyat və logistika əməliyyatlarına kağız dəstəyini minimuma endirməyə, nəqliyyat və logistika xidmətlərinin vahid norma və standartlarının yaradılmasına, beynəlxalq logistika inteqrasiyasının dərinləşdirilməsinə, məlumatların toplanmasına, təhlili və emalı üçün tam inteqrasiya edilmiş sistemə keçid yolu ilə gömrük inzibatçılığının təkmilləşdirilməsinə, rəqəmsal nəqliyyat dəhlizlərinin rezidentləri arasında fasiləsiz qarşılıqlı əlaqənin təmin edilməsinə imkan verir.

Rəqəmsal texnologiyaların tətbiqi daşımaların yerinə yetirilməsinə sərf olunan vaxtı azaldacaq və ümumilikdə daşımaların səmərəliliyini artıracaqdır. Aparılan tədqiqatlar göstərir ki, rəqəmsal nəqliyyat dəhlizləri ekosisteminin yaradılması sayəsində son məhsulların qiymətində nəqliyyat komponentinin payı 20 %-dən 12-15 %-ə qədər azalır [4].

Beləliklə, rəqəmsal nəqliyyat dəhlizlərinin ekosistemi axınların hərəkətini optimallaşdıran və bütün logistika zəncirində həlqələrin qarşılıqlı əlaqəsini sadələşdirən, müasir informasiya texnologiyalarının tətbiqi yolu ilə məlumat mübadiləsi prosesini təkmilləşdirən mühitdir.

İstifadəyə veriləcək Zəngəzur rəqəmsal nəqliyyat dəhlizi logistika xərclərini azaltmağa, nəqliyyat və tranzit potensialından səmərəli istifadəni təmin edərək, milli və beynəlxalq səviyyədə şirkətlər arasında səmərəli əlaqələr yaratmağa imkan verəcək.

Zəngəzur nəqliyyat dəhlizi layihəsinin həyata keçirilməsi Azərbaycana Avropa və Asiya ölkələri arasında tranzit yük daşma həcmini və nəqliyyat xidmətlərinin ixracının həcmini artırmağa, Azərbaycan şirkətlərinin xarici bazarlara səmərəli çıxışı üçün ilkin şəraiti yaratmağa, gələcəkdə planlaşdırılan bu marşrutların kəsişməsi onların arasında böyük yükdaşıma məntəqəsini təşkil etməyə imkan verəcəkdir. Bu da öz növbəsində qeyd olunan marşrutun Asiyadan Avropaya böyük həcmdə tranzit yük daşımaları üçün Azərbaycanın əsas beynəlxalq nəqliyyat kanalına çevrilməsinə, nəqliyyat sisteminin rəqabət qabiliyyətini artırılmasına və nəticədə ölkəmizin innovativ iqtisadi inkişafına zəmin yaradacaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. https://president.az/az/articles/view/50474
2. https://minenergy.gov.az/az/xeberler-arxivi/00073
3. https://www.stat.gov.az/source/transport/
4. Лахметкина, Н. Ю. Развитие транспортных систем в цифровой повестке. Интеллект. Инновации. Инвестиции. 2019. № 4. С. 114 -120

TARİXİ TORPAQLARIMIZA BÖYÜK QAYIDIŞ

Sahilə Rafiq qızı İbrahimova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sahila.ibrahimova@yahoo.com
https://orcid.org/0009-0008-6960-524X

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev: "Böyük qayıdış başlayır, bütün işlərə start verildi. Əminəm, necə ki, düşməni qısa müddət ərzində torpaqlarımızdan qovduq – cəmi 44 gün ərzində – bizim tarixi dədə-baba torpağımız olan Qarabağı da qısa müddətdə bərpa edəcəyik" [1, s.10].

Yeni mərhələdə qarşıya qoyulmuş hədəflərin həyata keçirilməsi məqsədilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli 2469 nömrəli Sərəncamı ilə "Azərbaycan sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" təsdiq edilmişdir. Bu prioriteltərə söykənən Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2022-ci il 22 iyul 3378 nömrəli Sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası"nda əks olunmuş "İşğaldan azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdış" Milli Prioritetinin icrasının təmin edilməsi məqsədilə Preziden İlham Əliyevin 16.11.2022-ci il tarixli 3587 nömrəli Sərəncamı ilə "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair I Dövlət Proqramı" təstiq edilmişdir [3].

44 günlük Vətən müharibəsi Azərbaycanın gücünü bir daha dünyaya sübut elədi. Bu qələbənin nəticəsi olaraq işğaldan azad edilmiş əraziləzilərimizə "Böyük Qayıdış"ın təmin olunması dövlətimizin əsas prioritetlərindəndir. 30 ilə yaxın məcburi köçkün həyatı yaşamış soydaşlarımızın öz doğma vətənlərinə qayıtması qısa zamanda təmin ediləcək. İşğaldan azad edilmiş bölgələrimizdə evlərin tikilməsi, yolların, yeni infrastrukturun qurulması istiqamətində sürətli işlər aparılır. Həmin ərazilərdə məktəb, xəstəxana tikintisi, yeni yaşayış məntəqələrinin salınması sürətlə davam edir.

Həmin ərazilərdə mədəni irsimizin bərpa olunması, kənd və şəhərlərimizin bərpa olunması, regionumuzun gələcəyinin inşa edilməsi strateji əhəmiyyətə malikdir. Burada görülən işlər ardıcıl və məqsədyönlü aparılır. "Ağıllı şəhər", "ağıllı kənd" layihələrinin həyata keçirilməsi yüksək səviyyədə davam etdirilir. "Ağıllı kənd" layihəsinin icrasına 2021-ci ilin aprelin 26-dan başlanıldı.

Prezident İlham Əliyev və birinci xanımı Mehriban Əliyevanın Zəngilana səfəri zamanı Ağalı kəndində "Ağıllı kənd" layihəsinin təqdimatı keçirilmişdir. Bu, işğaldan azad olunmuş rayonlarımızda ilk pilot layihə idi.

Layihənin icrasına başlamasından bir il sonra 2022-ci il mayın 27-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev və birinci xanımı Mehriban Əliyevanın iştirakı ilə "Ağıllı kənd" layihəsinin birinci mərhələsinin açılışı oldu. Cənab Prezidentin göstərişi və xüsusi şəxsi nəzarəti ilə həyata keçirilən bütün abadlıq işləri Vətən-torpaq sevgimizi sonsuz edir.

"Ağıllı kənd" layihəsi həm də çox böyük elmi nailiyyətdir. Burada müasir şəhərsalma standartları tətbiq olunub. Həmçinin burada göyərçin abidə-fəvvarə kompleksi inşa edilib ki, bu da işğal atında qalmış torpaqlarımızda sülhün təmin olunmasının təcəssümüdür. Burada suvarma sistemindən başlamış torpağın əkin-becərmə, məhsulun toplanmasına kimi avtomatlaşdırılmış, həm də ən qabaqcıl, ən inkişaf etmiş texnologiyaların istifadə nəzərdə tutulur. Müasir dövrdə bütün dünyada kənd təsərrüfatında əl əməyindən istifadə minimuma enib, yeni texniki vasitələrdən istifadə edilir. Əkin sahələrinin dərmanlanmasında dronlardan istifadə edilir, məhsul yığımı texnikalar vasitəsilə həyata keçirilir, müasir suvarma sistemlərində istifadə edilir. Bütün texnoloji yeniliklər "Ağıllı kən təsərrüfatı" sistemində istifadə edilməsi buradakı inkişafa böyük töhfəsidir.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev: "Bütövlükdə azad edilmiş bölgələrin iqtisadi potensialı, kənd təsərrüfatı, turizm potensialı çıx böyükdür. Biz bu potensialdan məharətlə istifadə edərək Qarabağ bölgəsini nəinki Azərbaycanın, dünyanın ən bözəl bölgələrindən birinə çevirməliyik və əminən ki, buna nail olacağıq" [2, s.482].

Avtomobil və dəmir yolarının çəkilməsi, yeni hava limanlarının tikilməsi digər addımlar görülən işlərin sistemli xarakter daşıdığının göstərir.

Burada ilk olaraq bütün işlərin həyata keçirilməsi üçün bu ərazilərdə mina və partlamamış döyüş sursatlarının aşkar olunaraq zərərsizləşdirilməsi işinə başlamaqdır. Yaşayış məntəqələrinin salınacağı ərazilər ilk olaraq minalardan təmizləmə işlərində başlayır.

İşğaldan azad olunan ərazilərdə tikinti-quruculuq işlərinin aparılması üçün ilk nöbədə yolların yenidən çəkilməsi, tunel və körpülərin bərpası və yenidən tikintisi xüsusi əhəmiyyət daşıyır.

Azad olunan kənd və şəhərlərin elektrik enerjisi ilə təhciz olunması istiqamətində də xeyli işlər görülür. Azərbaycanın ümumi enerji sisteminə qoşulması, dayanıqlı və fasiləsiz elektrik enerjisi ilə təhciz olunması üçün yeni elektrik stansiyaları və yarımstansiyalar tikilir. Bundan əlavə, həmin yerlərdə qazlaşdırma işi də uğurla həyata keçirilir. Həmçinin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə içməli su təchizatının yaxşılaşdırılması istiqamətində də müvafiq işlər görülür.

Qısa bir müddətə, təxmini bir ilə yaxın vaxtda yüksək texnoloji vasitələrdən istifadə edərə istifadə edilərək qələbəmzin simvolu sayılan "Zəfər" yolunun tikintisi başa çatıb. Yüksək texnoloji imkanların istifadə olunduğu bu layihə ilin bütün fəsillərində çətin relyef şəraitində, keçilməz dağ yolları yarılaraq həyata keçirilib.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin dediyi kimi biz döyüşərək, qan tökərək, şəhid verərək torpaqlarımızı azad etdik, Qarabağımız qaytardıq. Biz artıq buraya yerləşmişik, biz buraya qayıtmışıq, biz doğma diyara qayıtmışıq. Əlbəttə ki, bizim əsas vəzifəmiz keçmiş məcburi köçkünlərimizi bu doğma diyara tezliklə qaytarmaqdır.

Qarabağa və Şərqi Zəngəzura əbədi qayıtmışıq və burada – tarixi torpaqlarımızda bundan sonra əbədi yaşayacağıq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Böyük Qayıdış. Prezident İlham Əliyevin işğaldan azad edilmiş rayonlara tarixi səfərləri. I kitab. Bakı: Şərq-Qərb, 332 s.
2. Zəfər səlnaməsi. Bakı: Şərq-Qərb, 536 s.
3. https://president.az/az/articles/view/57883

SÜRDÜRÜLEBİLİR BÖLGESEL KALKINMA PERSPEKTİFİNDEN KARABAĞ'IN TURİZM POTANSİYELİNİ ORTAYA KOYMAYA YÖNELİK BİR ÇALIŞMA

[1]Bahadır İnanç Özkan, [2]Esen Dinçer
[1]Dr. Öğr. Üyesi
Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Türkiye
bahadirinancozkan@yyu.edu.tr
https://orcid.org/0000-0002-7665-6765
[2]Öğr. Gör.
Muş Alpaslan Üniversitesi, Türkiye
esen.dincer@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-0450-8031

Giriş

1929 yılında Amerika Birleşik Devletleri'nde ortaya çıkan Büyük Buhranın sonucu olarak kalkınma politikaları merkeziyetçi bir hal almış ve bu durum 1980'li yıllara kadar devam etmiştir. 1980'li yıllarda küreselleşmenin etkisiyle önce Berlin Duvarı'nın yıkılması daha sonra ise Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin dağılması sonucunda kalkınma politikaları bölgesel düzeyde ele alınmaya başlanmıştır. Kalkınma politikalarının bölgesel düzeyde ele alınmasıyla kaynakların yerinde ve etkili kullanımı, bölgesel ihtiyaçların daha fazla önemli olduğu bir döneme girilmiştir.

Küreselleşmenin getirmiş olduğu yeni anlayış, bölgesel olarak ekonomik gücün yaratılması ve güçlü bir ağ ekonomisine sahip olmaktadır. Başka bir deyişle, yeni anlayışın temeli özerk bir ekonomik gelişme ile yabancı yatırımların bölgeye çekilerek bölgelerarasında var olan ekonomik eşitsizliklerin giderilmesi ve rekabet edilmesidir (Cankorkmaz, 2011, s.115). Bölgeler arasındaki eşitsizliklerin giderilmesinde, istihdama olumlu katkılar sunulmasında, dış ödemeler dengesine sunduğu olumlu katkılardan dolayı turizm, gelişmiş ve gelişmekte olan ülkeler için önemli bir araç haline gelmiştir. İhraç edilmesi imkân dahilinde olmayan jeoekonomik kaynaklar, kültürel değerler, destinasyona özel olan hizmetler turizm sayesinde değer kazanmakta ve hem bölge hem de ülke için önemli döviz girdisi sağlamaktadır.

Diğer taraftan gölgeye gelen turistlerin yapmış oldukları döviz cinsinden tüketim harcamaları ve turistik talebin karşılanması amacıyla yapılan turistik yatırımlar hem turizme hem de turizmle ilişki olan diğer sektörlere gelir sağlayıcı bir katkı sunmaktadır. Bölgeye yönelik yapılan turistik hareketler bölge insanına yönelik birtakım sonuçlar doğurmaktadır. Bu sonuçlar; ulaştırma, enerji, telekomünikasyon gibi altyapı yatırımları, turistik işletmeler, yiyecek-içecek işletmeleri, sağlık işletmeleri gibi üstyapı yatırımlarıdır. Bu sayede turizm sektörü, bölgenin iktisadi olarak zenginleşmesine ve diğer sektörlerin gelişmesine uygun bir alan meydana getirmektedir (Eşitti ve Kıngır, 2015, s.177-178).

Yukarıdaki ifadelerden anlaşılacağı üzere turizm hem bölgesel hem de ulusal kalkınma için önemli bir rol oynamaktadır. Bu kapsamda çalışmada, Azerbaycan'ın işgalden kurtarılmış olan Karabağ bölgesinde turizmin bölgesel kalkınmada oynayacağı rolün ve etkinin belirtilmeye çalışılması ve birtakım öneriler getirilmesi amaçlanmaktadır. Çalışma bu yönüyle kavramsal bir niteliktedir.

Bölgesel Kalkınma ve Turizm

Kalkınma, bir ülkede ekonomik, siyasi ve toplumsal yapının değişmesi neticesinde insanların yaşamlarında birtakım değişikliklerin meydana gelerek toplumsal refahın artması olarak tanımlanabilir. Kalkınmanın amacı, doğal kaynaklara zarar verilmeden yerel ve bölgesel ölçekte gelir yaratılıp istihdamın artırılması ve yaşam kalitesinin yükseltilmesidir (Çakır ve Sandalcılar, 2018, s.346; Todoro, 1981, s.62; Greffi ve Fonda, 1992, s 420). Bu bakımdan bölgesel kalkınma, ekonomik kalkınmanın bir alt dalı olarak düşünülebilir. Bölgesel kalkınma, toplumun refah

seviyesinin, yaşam kalitesinin, yatırım miktarlarının daha iyi hale gelmesini, kaynakların verimli ve etkili dağılımını ve istihdamda artışın meydana gelmesini ifade etmektedir (Karagöz ve Mesci, 2020, s. 204-205; Tekin, 2011, s. 37; Işık ve Kılınç, 2011, s. 13, Alpaslan ve Aydın, 2021, s.112; Durgun, 2006: s.42). Ekonomik kalkınma, tüm insanlıkla ve gelecek kuşaklarla paylaştığımız dünyamızla ilgili Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerini göz önünde bulundurmalıdır.

Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SDG'ler) 2015 yılının Eylül ayında Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu'nda açıklanmış, (BM, 2015f) ve 1 Ocak 2016'da yürürlüğe girmiştir. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, 17 amaç ve 169 hedeften oluşan geniş bir gündemdir. Küresel hedefler olarak tüm BM üye ülkeleri tarafından oybirliğiyle kabul edildi. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri (SDG'ler), Eylül ayında Birleşmiş Milletler (BM) Genel Kurulu'nda açıklandı. 2015 (BM, 2015f) ve 1 Ocak 2016'da yürürlüğe girmiştir. Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri, 17 amaç ve 169 hedeften oluşan geniş bir gündemdir. Tüm BM üye devletleri tarafından oybirliğiyle küresel hedefler olarak kabul edildi (Georgeson ve Maslin, 2018, s.1)

Azerbaycan'ın 2023 yılı Sürdürülebilir Kalkınma Hedefleri karnesine göre Azerbaycan 166 ülke arasından 53. sıradadır. Hedeflerin %48,3'üne ulaşmak veya ulaşma yolunda, %34,5'inde sınırlı bir ilerleme içinde, %17,2'sinde kötüye gidiyor olarak raporlanmıştır.

Tablo 1

Kaynak: Sustainable Development Report, Azerbaijan

	Sürdürülebilir Kalkınma Amacı (SKA)	**Hedefe Ulaşma Durumu**	**Gidişat**
1.	Yoksulluğa Son	Hedefe ulaşıldı	SKA hedeflerine doğru ilerliyor veya ulaştı
2.	Açlığa Son	Önemli çaba gerektiriyor	Durağan
3.	Sağlık ve Kaliteli Yaşam	Önemli çaba gerektiriyor	Orta düzeyde ilerleme var
4.	Nitelikli Eğitim	Çaba gerektiriyor	Orta düzeyde ilerleme var
5.	Toplumsal Cinsiyet Eşitliği	Ana hedefler gerçekleşmedi	Durağan
6.	Temiz Su ve Sanitasyon	Önemli çaba gerektiriyor	SKA hedeflerine doğru ilerliyor veya ulaştı
7.	Erişilebilir ve Temiz Enerji	Önemli çaba gerektiriyor	Durağan
8.	İnsana Yakışır İş ve Ekonomik Büyüme	Önemli çaba gerektiriyor	Durağan
9.	Sanayi, Yenilikçilik ve Altyapı	Ana hedefler gerçekleşmedi	Orta düzeyde ilerleme var
10.	Eşitsizliklerin Azaltılması	Hedefe ulaşıldı	Gidişat bilgisi yok
11.	Sürdürülebilir Şehirler ve Topluluklar	Önemli çaba gerektiriyor	Orta düzeyde ilerleme var
12.	Sorumlu Üretim ve Tüketim	Çaba gerektiriyor	Orta düzeyde ilerleme var
13.	İklim Eylemi	Önemli çaba gerektiriyor	Orta düzeyde ilerleme var
14.	Sudaki Yaşam	Bilgi yok	Gidişat bilgisi yok
15.	Karasal Yaşam	Ana hedefler gerçekleşmedi	Orta düzeyde ilerleme var
16.	Barış, Adalet ve Güçlü Kurumlar	Ana hedefler gerçekleşmedi	Durağan
17.	Amaçlar için Ortaklıklar	Önemli çaba gerektiriyor	SKH hedefine doğru ilerliyor veya ulaştı

Azerbaycan'ın 2023 karnesi ağırlıklı olarak iyiye gidişi işaret etmektedir. Halk arasında "Bacasız sanayi" olarak adlandırılan ve emek yoğun bir sektör olan turizm sektörü Sürdürülebilir Kalkınma Hedeflerinin ana temaları olan çevre ve eşitsizliklerin azaltılması amaçları açısından en uygun sektörlerden biridir.

Son zamanlarda tüketici tercihlerinde meydana gelen değişmeler, teknolojik gelişmeler, ulaşım olanaklarının çoğalması ve buna paralel olarak düşen maliyetler sayesinde bir gelişme hızı yakalayan turizm sektörü, tüm dünyada kalkınmanın en önemli araçlarından birisi olarak görülmektedir. Böylece, birçok Avrupa ülkesi ve Amerika Birleşik Devletleri turizm sektörünü kalkınmanın önemli unsurlarından biri olarak görmektedir. Özellikle bir ülkenin az gelişmiş bölgelerinde turizm sektöründe bölge ekonomisi canlandıracağı gibi yeni kaynakların yaratılmasında önemli bir itici güce sahiptir (Eceral ve Özmen, 2009, s.47-49; Sevinç ve Azgün, 2019, s.19; Yıldız ve Sarıtaş, 2021, s.1640).

Turistik açıdan zengin olan ülkelerin kalkınma politikalarında turizme yer vermelerinin nedenleri olarak bölgesel istihdam olanaklarının oluşturulması ve refah düzeyinin artması olduğu tespit edilmiştir. Bir bölgede turizm sektörünün gelişmesi, turizme bağlı olarak yan sanayi ve sektör dallarının oluşması ve gelişmesini, istihdam ve gelir düzeyinin artması anlamına gelmektedir. Bu sayede, döviz girdisi, ekonomik büyümeye katkı ve vergi gelirleri meydana gelmektedir (Saarien vd, 2014, s.8; Lie, 2014, s.823-827; Kim vd, 2006, s.925-933). Braden ve Winer (1980, s.37), bölgeler arasındaki eşitsizliğin giderilmesinde turizm sektörünün, zengin turistik arz kaynakların a sahip ancak tarım ve sanayide yeterli kaynağa sahip olamayan bölgelerin etkin ve planlı turizm politikalarının uygulanması sayesinde dengeli bir kalkınma sağlayacaklarını ifade etmiştir.

Bir bölgenin kalkınmasında ve gelişmesinde turizmin etkili bir şekilde kullanılması için birtakım faktörlerin dikkate alınması gerekmektedir (Çeken, 2008, s.298-299);

- Bölgede bulunan arkeolojik eserlerin, kültürel miras unsurlarının, folklorik değerlerin ve festivallerin analizi yapılmalı,
- Bölgenin iklim şartları ve arazi durumu incelenmeli,
- Bölgede mevcut olan konaklama tesislerinin durumları tespit edilmeli,
- Bölgedeki kamu yatırımlarının durumu incelenmeli,
- Bölgeye yönelik uluslararası turizm talebinin tespiti,
- Bölge halkının turizmi algılama düzeyinin bilinmesi,
- Bölgede bulunan turistik tesislerin bölge istihdamına katkı oranı,
- Turizm sektörü ile bölgedeki diğer sektörler arasındaki ilişki,
- Bölgedeki sivil toplum kuruluşlarının varlığı,
- Bölgede turizm sektörüne, direk ve dolaylı yoldan mal ve hizmet üreten, bunları pazarlayan kuruluşların varlığı olarak sıralanabilir.

Yöntem

Söz konusu çalışma, literatür taraması yöntemiyle yapılmış kavramsal bir çalışmadır.

Sonuç

Turizm sektörü, bir destinasyondaki kaynakları etkin kullanarak hem ulusal hem de bölgesel olarak kalkınmaya olumlu etki eden bir sektördür. Bu bakımdan, dünyada seyahat ve turizm hareketine katılan insan sayısının yıldan yıla artması, turizm sektörünü ön plana çıkartmakta ve turizm sektörü bölgelerarasındaki dengesizliği gidermede başat bir rol oynamaktadır. Aynı zamanda, turizmin temel arz kaynakları, doğal, sosyo-kültürel ve tarihi kaynaklar olduğu göz önünde bulundurulduğunda, turizmin kalkınmaya sağlayacağı katkı diğer sektörlerin sunacağı katkıdan daha fazla olacağı düşünülmektedir.

Bu bağlamda, Ermeni işgalinden kurtarılan Karabağ bölgesinin turizm temelli kalkınmasının sağlanması için kamu ve özel sektöre sorumluluklar düşmektedir. Ancak, işgal altında kaldığı süre ve sözde yönetimin Türk İslam eserlerine bakışı göz önüne alındığında kamu sektörünün daha fazla sorumluluk alması gerektiği düşünülmektedir. Bu sorumluluklar şunlar olabilir;

- Bölgenin altyapısının iyileştirilmesi,
- Bölgeye yönelik olarak yeni ulaşım imkanlarının oluşturulması, uluslararası uçuşların bölgeye yönelik olarak başlatılması,
- Bölgeye yapılacak turizmle ilgili üstyapı yatırımlarına yönelik olarak, yatırım teşviki, faiz desteği, yatırım yeri tahsisi, haberleşme araçları için öncelik tanınması,
- Somut olan kültürel mirasın restorasyonunun yapılarak turizme kazandırılması,
- Uluslararası turizm fuarlarına gidilerek bölgenin tanıtımının yapılması,
- Karabağ'da Türklere yapılan soykırımı anlatan Auschwitz gibi bir müzenin kurulması,
- Tarihi öneme sahip çarşı, bedesten gibi yapıların restorasyonu yapılarak turizme kazandırılması,
- Kültürel faaliyetlerin ve festivallerin bölgede yapılması, film ve dizi gibi unsurların Karabağ'da çekilmesine yönelik teşvikler,
- Uluslararası havayolları ile anlaşılarak birtakım teşviklerin sunulması,
- Konaklama tesislerinin mevcut durumu ve analizinin yapılması,
- Turizm sektöründe çalışacak iş görenlere yönelik nitelikli eğitimin verilmesi,
- Bölgede yer alan sit alanlarının tespit edilmesi,
- Alternatif turizm çeşitlerinin oluşturulması,
- Bölgeye yönelik olarak turizm temelli kalkınma planlarının hazırlanması, bu planları yürütecek organların oluşturulması olarak sıralanabilir.

Kaynakça

Alpaslan, E. T. ve Aydın, H. İ. (2021). Turizmin gelişmesinde kalkınma ajanslarının rolü: Dicle kalkınma ajansı örneği. *International Journal of Economics, Politics, Humanities & Social Sciences*, 4(3), 110-124.

Braden, P. V. ve Wiener, L. (1980). Bringing travel, tourism and cultural resource activities in Harmony with regional economic development, *Tourism Marketing and Management Issues*, 33-41.

Cankorkmaz, Z. (2011). Türkiye'de bölgesel kalkınma ajansları ve bu ajanslara yönelik eleştiriler. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*,26 (1), 113-138.

Çakır, R. A. ve Sandalcılar, A. R. (2018). Turizmin bölgesel kalkınmaya etkileri: Rize Ayder turizm bölgesi Örneği. *Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 4(8), 342-360.

Çeken, H., (2008). Turizmin Bölgesel Kalkınmaya Etkisi Üzerine Teorik Bir İnceleme. *Afyon Kocatepe Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 10(2), 293-306.

Durgun, A. (2006). Bölgesel kalkınmada turizmin rolü: Isparta örneği. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İktisat Anabilim Dalı, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Isparta

Eceral, T. Ö. ve Özmen C. A., (2009). Beypazarı'nda Turizm Gelişimi ve Yerel Ekonomik Kalkınma. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 5(2), 46-74.

Eşitti, B. ve Kıngır, S. (2015). Konya ili örneğinde kalkınma ve inanç turizmi. *Bartın Üniversitesi*

Georgeson, L., & Maslin, M. (2018). Putting the United Nations Sustainable Development Goals into practice: A review of implementation, monitoring, and finance. *Geo: Geography and Environment*, *5*(1), e00049.

Gereffi, G.ve Fonda, S. (1992). Regional paths of development. *Annual Review of Sociology*, 18, 419 448.

Işık, N. ve Kılıç, E. C. (2011) Bölgesel kalkınmada Ar-Ge ve inovasyonun önemi: Karşılaştırmalı bir analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 6(2), 9-54.

İİBF Dergisi, 6(12), 175-190.

Karagöz, A. ve Mesci, Z. (2020). Bölgesel kalkınmada turizm girişimciliğinin rolü: Akçakoca örneği. *Seyahat ve Otel İşletmeciliği Dergisi*, 17(2), 203-231.

Kim, H. J., Chen, M. H. & Shawn, S. C., (2006). Tourism Expansion and Economic Development: The Case of Taiwan. *Tourism Management*, 27, 925- 933.

Lie, Y., (2014). Study on The Contribution of Tourism to Regional Economic Development. *Journal of Chemical and Pharmaceutical Research*, 6(7), 823-827.

Saarinen, J., Moswete, N. and Monare, M., (2014). Cultural Tourism: New Opportunities for Diversfying The Tourism Industry in Botswana. *Bulletin of Geography Socio-Economic Series*, 26, 7-18.

Sevinç H. ve Azgün, S. (2012). Bölgesel kalkınma ve İnanç Turizmi bağlamında Akdamar Kilisesi Örneği. *Uluslararası Sosyal ve Ekonomik Bilimler Dergisi*, 2 (2), 17-21.

Sustainable Development Report (2023), Azerbaijan. https://dashboards.sdgindex.org/profiles/azerbaijan

Tekin, A. (2011). Küreselleşen dünyada bölgesel kalkınma dinamikleri, kamu politikaları ve bölgesel kalkınma ajansları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, (29), 37-48.

Todaro, M. P. (1989). *Economic development in the third world*. (4th Edition). Longman

Yıldız, Z. ve Sarıtaş, T. (2021). Türkiye'de bölgesel kalkınma ve turizm ilişkisi üzerine bir değerlendirme. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, 10(2), 1633-1654.

QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONLARINDA DEMOQRAFİK GÖSTƏRİCİLƏRİN EKONOMETRİK TƏHLİLİ

Aytəkin Telman qızı Əfəndiyeva
iqtisad üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
aytek@mail.ru
https://orcid.org/0009-0009-7271-3345

Tədqiq olunan işdə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarinda sosial – iqtisadi inkişafının davamlığını xarakterizə edən bəzi demoqrafik göstəricilər təhlili edilir. Təhlildə istifadə edilən dəyişənlərin təsviri statistikaları verilir. Təhlil zaman sıralarına aid olduğu üçün, istifadə edilən dəyişənlərin stasionar olması mütləqdir.

Regionda təhlükəsizliyin, sabitliyin, rifahın və qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın formalaşması, eləcə də iqtisadi və ticarət əlaqələrinin inkişaf etməsi Cənubi Qafqazın lider dövləti olan Azərbaycan 2030-cu ilə qədər olan mərhələdə iqtisadi suverenliyinin möhkəmləndirilməsinə və müasir həyat standartlarına əsaslanan yüksək sosial rifah cəmiyyətinə malik qüdrətli dövlətə çevrilməsinə zəmanət verir. Milli sosial rifah səviyyəsinin davamlı artması məqsədilə dayanıqlı iqtisadi artımın sürətlənməsi azad edilmiş ərazilərdə elmi əsaslarla iqtisadi resursların əlavə dəyər yaradan sahələrə istiqamətlənməsini təmin edəcəkdir. Ölkənin beynəlxalq nüfuzu əhəmiyyətli dərəcədə artmış, cəmiyyətdə dövlətçilik ənənələri güclənmiş, müasir sosial-iqtisadi infrastruktur quruculuğu uğurla həyata keçirilmişdir. İqtisadi inkişafdan qaynaqlanan yüksək maliyyə imkanları uzun illər makroiqtisadi sabitlik və artıma mühüm töhfə vermiş, təhlükəsizliyin təmini üçün güclü potensial yaratmışdır. Qələbə nəticəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərin ölkənin ümumi iqtisadiyyatına reinteqrasiyası, yeni beynəlxalq və regional nəqliyyat-logistika dəhlizlərinin imkanlarından faydalanmaq Azərbaycanın inkişafına böyük təkan verəcəkdir.

AR Dövlət Statistika Komitəsininin rəsmi verilənləri əsasında iqtisadi-riyazi modelləşdirmə üsullarından istifadə edilərək hər iki iqtisadi rayon üzrə demoqrafik göstəricilər arasında uzunmüddətli əlaqənin olub olmadığını tədqiq edə bilərik [1, s.124-217].

Qarabağ iqtisadi rayonu Ağdam, Ağcabədi, Bərdə, Füzuli, Tərtər, Xocavənd, Xocalı, Şuşa rayonlarını və Xankəndi şəhərini əhatə edir.

Cədvəl 1

Qarabağ iqtisadi rayonu	1990	1995	2000	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Əhalinin sayı (min nəfər)	523,5	564,7	594,	624,1	662,1	669,8	675,9	682,0	687,7	713,0	724,5	736,0
Doğum	17,4	9,5	12,3	15,8	18,4	17,2	14,9	14,6	14,6	15,0	12,5	13,7
Ölüm	3,6	2,5	3,6	4,6	5,6	5,5	5,8	5,8	5,5	8,4	7,8	6,1
Təbii artım	13,8	7,0	8,7	11,2	12,8	11,7	9,1	8,8	9,1	6,6	5,6	7,5

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu Cəbrayıl, Kəlbəcər, Laçın, Zəngilan və Qubadlı rayonlarını əhatə edir.

Cədvəl 2

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu	1990	1995	2000	2010	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Əhalinin sayı (min nəfər)	176,3	185,9	202,1	231,3	247,9	251,4	254,1	256,7	259,5	293,3	296,4	300,4
Doğum	25,5	10,4	17,0	19,0	19,5	18,0	15,8	14,6	16,0	15,6	13,6	14,3
Ölüm	5,9	2,9	4,9	5,4	5,8	5,6	6,2	5,6	5,6	8,5	9,0	6,5
Təbii artım	19,6	7,5	12,1	13,6	13,7	12,4	9,6	9,0	10,4	7,1	4,6	7,8

Təhlildə istifadə edilən dəyişənlərin qarafikləri, təsviri statistikaları və korrelyasiya analizləri verildikdən sonra, ekonometrik model üçün ön testlərin aparılmasına keçə bilərik [2, s.55-80]. Təhlil zaman sıralarına aid olduğu üçün, istifadə edilən dəyişənlərin stasionar olması əhəmiyyət kəsb edir. Stasionarlıq dedikdə, dəyişənlərin ortalamasının, varyansının və otokovaryansının zamana görə sabit qaldığı nəzərdə tutulur. Bu üç şərtdən hər hansı biri pozularsa, dəyişənin stasionar olmadığı qənaətinə gəlmək olar. Əslində isə, varyans və otokovaryans düsturlarına diqqətlə nəzər edilərsə, ortalamanın sabit olmadığı təqdirdə, varyansın və otokovaryansın da sabit olmayacağını görə bilərik. Çünki həm varyans həm də otokovaryans düsturlarında ortalama istifadə edilir. Dəyişənlərdən birinin müsbət, digər dəyişəninin isə mənfi trendə sahib olması bu dəyişənlərin ortalamasının sabit olmadığına əsas verir.

Beləliklə, dəyişənlərin qrafiklərinə əsasən dəyişənlərin stasionar olmadığını ifadə etmək mümkündür. Dəyişənlərin qrafikləri ilə, dəyişənlərin stasionarlığı haqqında məlumat əldə etmək mümkün olsa da, dəyişənlərin stastionar olub-olmaması ilə bağlı, bir sıra analitik testlər tərtib edilməlidir. Bunlardan ən geniş istifadə edilənləri Dickey-Fuller (1979) və Phillips-Perron (1988) testləridir. Hər iki testin sıfır və alternativ hipotezləri aşağıdaki kimidir.

H_0: Dəyişən Vahid Kökə Sahibdir və ya Stasionar deyildir.

H_1: Dəyişən Vahid Kökə Sahib Deyildir vəya Stasionardır.

Hər iki test dəyişənin stasionarlığını araşdırarkən 3 fərqli tənlik istifadə edir. Bunlar sabit və trendin olmadığı tənlik, Sabit və trendin olduğu tənlik və sadəcə, sabitin olduğu tənliklərdir.

Növbəti mərhələdə hər iki iqtisadi rayon üçün Azərbaycan Dövlət Statistika Komitəsinin 1990-2022-ci illərin demoqrafik göstəricilərinin statistik verilənləri əsasında qurulan riyazi-iqtisadi modellər fərdi kompüterdə Eviews'11 tətbiqi proqram vasitəsilə ən kiçik kvadratlar üsulu ilə tapılıb, korrelyasiya-reqresiya analizi vasitəsilə qiymətləndirilir [3, s.96-183].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycanın demoqrafik göstəriciləri. Statistik məcmuə. Bakı, 2023, 592 səh.
2. Ивин Е.А. Практикум по эконометрику. М.: Финансы и статистика, 2021, 104 стр.
3. Матюшок В.М. Основы эконометрического моделирования с использованием EVIEWS. Учебное пособие, Издание 3-е, Москва, 2015, 228 с.

ZƏNGƏZUR NƏQLİYYAT DƏHLİZİNDƏ NƏQLİYYAT DAŞIMALARI ÜÇÜN EFFEKTİV YOLLAR

[1,2]**Ariz Mirəzim oğlu Abbasov,** [1,3]**Tünzalə Hakim qızı Əlifova**
[1]Mingəçevir Dövlət Universiteti
[2]ariz.abbasov@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0006-4518-3084
[3]tunzala.alifova.h@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0000-4664-1223

Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü, Ermənistan Respublikası nəqliyyat əlaqələrinin təhlükəsizliyini təmin edilir. Azərbaycan Respublikasının qərb hissələri ilə Naxçıvan Muxtar Respublikası arasında fiziki şəxslərin, avtomobillərin və malların hər iki istiqamətdə sərbəst hərəkətini asanlaşdırmaq üçün nəqliyyat vasitəsindən istifadə olunur. Zəngəzur dəhlizi, xüsusən də türk dünyası üçün yeni prespektivlər yaradacaq bir bölgədir. Dəhlizin açılması regional nəqliyyat şəbəkəsini genişləndirəcək və region ölkələri arasında iqtisadi əlaqələr yaradır və bununlada regionun mövqeyini gücləndirəcək. Şimal-Cənub və Mərkəzi dəhlizlər kimi beynəlxalq dəhlizlərin açılış ilə Zəngəzur dəhlizi iqtisadi əlaqələri gücləndirəcək, eyni zamanda regional təhlükəsizliyə töhfə verəcək. 2020-ci il noyabrın 10 da Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan rəhbərləri Qarabağ münaqişəsinə son qoyan müqaviləyə imza atdılar. Bununla da 2020-ci il sentyabrın 27 də başlayan və 44 gün davam edən İkinci Qarabağ müharibəsi sona çatdı. 10 noyabr bəyanatına əsasən Zəngəzur dəhlizinin yenidən açılması ilə bağlı rəsmi razılaşdırma Azərbaycan Avrasiyasının nəqliyyat mərkəzinə çevirilməsi istiqamətində mühüm irəliyişə çevrildi. [1]

Bundan başqa, Zəngəzur dəhlizin yaradılması, şübhəsiz ki, ölkəmizin də daxil olduğu Xəzər nəqliyyat şəbəkəsini gücləndirəcək. Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizi və Şimal-Cənub Beynəlxalq

nəqliyyat dəhlizi, o cümlədən neft və Xəzərdən Avropaya uzanan qaz kəməri sistemi də bölgənin tranzit nəqliyyat xətti olacaqdır. [3]

Zəngəzur dəhlizinin xəritəsi

Dəhlizin perspektiv daşıma qovşağı kimi təhlili Avropanı Uzaq Şərqlə birləşdirən nəqliyyat dəhlizinin fəaliyyətini asanlaşdıran Zəngəzur dəhlizi Asiya, Rusiya və Çin üçün strateji əhəmiyyət kəsb edir və bu prosesdə potensial iqtisadi faydalar vəd edir. Dəhliz, tarixi İpək Yolu üzərində yerləşir və Avropa ilə Asiya arasında logistika qovşağı, Azərbaycanın Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizindəki mövqelərini gücləndirəcək və Şimal-Cənub tranzit marşrutları Azərbaycanın hər iki nəqliyyat xəttində maliyyə və siyasi payını artıracaq. Bu da dəhlizin bütün region ölkələri, o cümlədən Ermənistan üçün böyük iqtisadi mənfəət gətirəcəyindən dəhlizin tamamlanması təmin etmək böyük ticari və iqtisadi tərəfdaşların marağındadır. Türkiyə Azərbaycanın torpaq yolu ilə birləşdirən Qars-Naxçıvan dəmir yolu layihəsi üzərində də fəal işləyir.

Nəqliyyat infrastrukturu istənilən iqtisadiyyatın mühüm tərkib hissəsidir, çünki o, malların və insanların hərəkətini təmin edir və bununla da ticarət və iqtisadi fəaliyyəti asanlaşdırır. Məqalədə Azərbaycanda nəqliyyat infrastrukturunun iqtisadi artıma təsiri araşdırılmış, nəqliyyat infrastrukturuna investisiyalar və yük dövriyyəsi kimi dəyişənlər üzrə 2000-ci ildən 2020-ci ilə qədər müddət ərzində məlumatlarından istifadə edilmişdir. Nəticələr göstərir ki, nəqliyyat infrastrukturu uzunmüddətli perspektivdə Azərbaycanda iqtisadi artıma əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsir göstərir. Konkret olaraq, nəqliyyat infrastrukturuna qoyulan investisiyanın 1 % artması uzunmüddətli perspektivdə real ÜDM-in 0,47 % artmasına gətirib çıxarır ki, bu da nəqliyyat infrastrukturunun Azərbaycanda iqtisadi artımın təşviqində mühüm rol oynadığını göstərir. Bu araşdırmanın nəticələrinin Azərbaycan üçün mühüm siyasi nəticələri var. Ölkə infrastrukturunun yüksək keyfiyyətli olmasını və artan iqtisadiyyatın tələbatını ödəməsini təmin etmək üçün nəqliyyat infrastrukturuna investisiyalar prioritetləşdirilməlidir. [2]

Cənubi Qafqaz regionunda və ona qonşu ərazilərdə geoiqtisadi və strateji əhəmiyyətə malik Zəngəzur tranzit dəhlizinin bərpasının təqdim etdiyi iqtisadi potensiala ümumdünya səviyyəsində diqqət çox yüksəkdir. Azərbaycan İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra azad edilmiş ərazilərdə nəqliyyat dəhlizinin yenidən qurulmasını vacib hesab edir. Bu kontekstdə ölkə həmin ərazilərdə böyük nəqliyyat layihələrinin yaradılması istiqamətində ciddi addımlar atır. Bu gün Qarabağda qarşıya qoyulan əsas problemlərdən biri Zəngəzur dəhlizinin yaradılması və bütün nəqliyyat tıxanıqlarının aradan qaldırılmasıdır ki, bunların hamısı üçtərəfli bəyanatda əksini tapıb. Zəngəzur tranzit qovşağının fəaliyyətə başlaması nəticəsində təkcə Cənubi Qafqaz ölkələri deyil, Avrasiya regionu üçün iqtisadi imkanları və regional inteqrasiya məsələlərini araşdırır. Azərbaycan yükdaşıma və enerji tranzit imkanlarını genişləndirdiyi üçün mübahisəli Zəngəzur dəhlizinin inkişafı zərurətindən danışır. Problemlər dəhlizin coğrafi yerləşməsi ilə bağlıdır – Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanın Ermənistanın Sünik vilayətindən keçməklə Ermənistanın nəzarət-buraxılış məntəqələri olmadan Naxçıvan Muxtar Respublikasına maneəsiz çıxışını təmin edəcək və daha geniş mənada Türkiyəni türk dünyasının qalan hissəsi ilə birləşdirəcək geosiyasi dəhliz yaradacaq. Konsepsiya 2020-ci il Dağlıq Qarabağ müharibəsi başa çatdıqdan sonra Azərbaycan və Türkiyə tərəfindən getdikcə daha çox təbliğ olunur, Ermənistan isə buna davamlı olaraq etiraz edərək "dəhliz məntiqinin" həmin müharibənin sonunda üçtərəfli qaydada imzalanmış atəşkəs bəyanatından yayındığını bildirir**.** Nəqliyyat dəhlizləri və onların sosial-iqtisadi təsiri təhlil edilib və bir çox hallarda tədqiq edilmişdir. Nəqliyyat sektorunda bir sıra problemlər var ki, müxtəlif regionlarda sakinlərin həyat keyfiyyətinə təsir göstərir. Bu məsələlər təhlil edilməli və onların səbəb və törətdiyi maneə və nəticələri tapmaq lazımdır. Üstəlik, ölkənin iqtisadi inkişafında tikinti strukturu olaraq yolların çox mühüm rolu var. Onlar insanların, habelə yüklərin tez və rahat qənaətli formada yaşayış məntəqələrinə daşınmasına imkan verir. [4]

Rusiya-Ukrayna müharibəsi bütün sahələrdə olduğu kimi nəqliyyat sektoruna da təsir edib və etməkdə davam edir. 44 günlük müharibədən sonra Cənubi Qafqaz regionunun nəqliyyat qovşağı kimi əhəmiyyəti Rusiya-Ukrayna müharibəsindən sonra daha da artdı. Artıq bir çox ölkələrin Cənubi Qafqaz regionuna marağı artıb. [5]

Müasir dövrdə nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafı iqtisadiyyatın inkişafı ilə düz mütənasibdir və nəqliyyat sektoru ölkələrin iqtisadiyyatında mühüm yer tutur. Region ölkələri arasında iqtisadi və digər əlaqələr qurmaq üçün səmərəli nəqliyyat sistemi və nəqliyyat dəhlizlər vacibdir ki, bu da səmərəli coğrafi mövqeyə sahib olmağı tələb edir. Cənubi Qafqaz regionunun nəqliyyat dəhlizinin mərkəzinə çevirlməsi üçün onun coğrafi mövqeyi əvəzsiz rol oynayır. Əlverişli coğrafi mövqeyi Cənubi Qafqaz ölkələrinin inkişafına töhfə verib, lakin bu maksimum töhfə olmayıb. Beləliklə, tarix boyu bu bölgə siyasi, dini və mədəni mübarizə meydanı olmuşdur. Bu dəhlizin açılması ilə ən qısası Şərqdən Qərbə nəqliyyat dəhlizi təmin ediləcək və Azərbaycanın Naxçıvan və Türkiyəyə İran və ya Gürcüstan vasitəsilə deyil, birbaşa quru yolu ilə çıxışı olacaq. Bu, İranın regionda tranzit ölkə kimi rolunu azaldacaq.

Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə iqtisadiyyatı tənəzzülə uğrayan Ermənistan tranzit ödənişləri sayəsində, ticarət həcminin artması və kommunikasiyaların bərpası ilə Çin ilə Avropa arasında ən qısa məsafəni təmin edəcək Orta Dəhlizə daxil olacaq yüksək iqtisadi töhfə verir. Dəhlizə maraq son vaxtlara qədər kifayət qədər deyildi. Rusiya ilə Ukrayna arasında müharibənin başlaması və Rusiyaya qarşı sanksiyalar bu dəhlizə marağı kəskin şəkildə artırıb.

Fevral ayından fəaliyyətə başlayan Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu Cənub-Şərqi Asiya ilə Çini birləşdirərək, Qazaxıstan, Xəzər dənizi, Azərbaycan, Gürcüstan və Avropa ölkələrinə daşımaları təmin edir. Əvvəllər hər il bu marşrut üzrə Aktau limanları ilə Bakı arasında 500 reys həyata keçirilirdi. Ümumilikdə, Bakıdan Aktau və Türkmənbaşı limanlarına göndərilən yüklərin sayı 23 min TIR avtomobili qədərdir.

Yeni dəhlizin üstünlüklərini nəzərdən qaçırmaq olmaz. Qeyd edilənlərə əsasən Zəngəzur dəhlizi digər Türk Dünyası ölkələrinin faydalanması üçün həyati bir bağdır. Asiya ölkələri mallarını su yolu ilə qərbə, sonra isə Zəngəzur vasitəsilə quruya asanlıqla daşıya bilər. Dəhliz Orta Dəhlizin işini gücləndirərək, ötürmə qabiliyyəti və ondan keçən yüklərin sürətini yüksəltməyə imkan verir, eləcə də böyük iqtisadi töhfə verərək bütün tərəflərə təsir göstərir.

Bu gün Azərbaycan bütünlüklə regionda uzunmüddətli sülhə nail olmaq üçün dəhliz və nəqliyyat əlaqələrinin bərpasının əməkdaşlığın ən təsirli vasitələri olduğuna inanır. Bu dəhliz əlavə olaraq iqtisadi əlaqələrin genişlənməsinə müsbət təsir edəcək, regionun uzunmüddətli sülh və təhlükəsizliyini təmin edəcək. Öz növbəsində uzunmüddətli iqtisadi tərəqqiyə və sülhə mane olacaq təhlükəli millətçilik ideallarının təbliği və gələcəkdə təzə müharibələrin yaranmasının qarşısını alacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. tps://di.gov.ge/wp-content/uploads/2021/09/south-caucasus-and-regional-opportunities-in-terms-of-transport-and-logistics-corridor-development.pdf
2. http://economics.com.az/index.php/kitabxana/bizim-s-rl-r/meqaleler/item/674-azaerbaydzanda-daeniz-naezhliyyat-problemlaer-perspektivlaer.html
3. https://az.wikipedia.org/wiki/Z%C9%99ng%C9%99zur_d%C9%99hlizi#/media/Fayl:2020_Nagorno-Karabakh_ceasefire_map.svg
4. https://www.mdpi.com/2071-1050/11/19/5248
5. https://dspace.library.uu.nl/handle/1874/293066

ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNİN STRATEJİ ƏHƏMİYYƏTİ

[1,2]**Elcan Ramiz oğlu İmamverdiyev, [1,3]Vüqar Məhəmmədəli oğlu Məmmədzadə**
[1]Milli Müdafiə Universitetinin Elmi Tədqiqat İnstitutu
[2]i.eljan85@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-6394-568X
[3]siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
https://orcid.org/0000-0002-5381-0387

Zəngəzur bölgəsinin qısa tarixi

1920-ci ilin noyabrında bolşeviklər tərəfindən Azərbaycanın Zəngəzur inzibati ərazi vahidinin qərb hissəsi qanunsuz olaraq, Sovet Ermənistanı ərazisinə daxil edilmişdir [1]. Ermənistan tərəfi Zəngəzur bölgəsinin ərazisinə düşən hissəni Sünik, Azərbaycan tərəfi isə, həmin ərazini qərbi Zəngəzur adlandırır. Zəngəzur bölgəsinin yerləşdiyi coğrafi mövqeyə (bölgənin Ermənistan – İran və Azərbaycan sərhədinin üzərində yerləşməsi və Azərbaycanın eksklavı – Naxçıvanla onun quru yolunu, o cümlədən Türkiyənin Xəzər Dənizi – Mərkəzi Asiya üzrə türk dünyasını əlaqələndirməsi)

nəzər salınarsa, əslində qərbi Zəngəzurun Sovet Ermənistanı ərazisinə daxil edilməsini məqsədyönlü şəkildə türk dünyasının coğrafi olaraq parçalanmağa hesablandığı qənaətinə gəlmək olar. Bu müstəvidə Azərbaycan tərəfi Zəngəzur dəhlizinin reallaşmasını təkcə, iqtisadi, logistik, siyasi, müdafiə və təhlükəsizlik perspektivi kimi deyil, həm də tarixi torpaqlarına geri dönüşü kimi baxır. Təsadüfi deyil ki, Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev dəfələrlə bəyan etmişdir ki, *"Zəngəzur dəhlizinin yaradılması bizim milli, tarixi və gələcək maraqlarımıza tam cavab verir. Biz Zəngəzur dəhlizini icra edəcəyik, Ermənistan bunu istəsə də, istəməsə də. İstəsə, daha asan həll edəcəyik, istəməsə də zorla həll edəcəyik."* [2]

Zəngəzur dəhlizinin reallaşmasının regiona təsiri

15 iyun 2021-ci il tarixində Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik haqqında imzalanmış Şuşa Bəyannaməsində hər iki ölkəni birləşdirən nəqliyyat-kommunikasiya əlaqəsi mötərizədə Zəngəzur dəhlizi olaraq adlandırılmışdır [3]. Şuşa Bəyannaməsində Zəngəzur dəhlizinin xüsusi olaraq vurğulanmasını Azərbaycan tərəfinin beynəlxalq arenada uğurlu təbliğatı hesab etmək olar. Bunu Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev də öz bəyanatlarında vurğulamışdır: *"Bizim səylərimiz nəticəsində Zəngəzur dəhlizi termini artıq beynəlxalq leksikona da daxil edilib. Hətta xarici jurnalistlər mənə sual verdikdə də Zəngəzur dəhlizi deyirlər"* [4].

Zəngəzur dəhlizinin reallaşması region ölkələrinin iqtisadi, siyasi, ticari, turizm və müdafiə-təhlükəsizlik sahələrinə öz müsbət təsirini göstərəcəkdir. Təbii ki, 30 ilə yaxın müddətdə regional blokada vəziyyətində olan Ermənistan üçün bu dəhliz nəfəslik rolunu oynaya və ona iqtisadiyyatını və siyasi kursunu diversifikasiya etmək imkanı verə bilər. Təəssüf ki, bu layihənin Ermənistanın iqtisadi, siyasi və təhlükəsizlik maraqlarına xidmət etdiyi tam olaraq sadə xalq üçün anlaşılan deyildir. Sözügedən layihə çərçivəsində Ermənistan yalnız avtomobil yolu ilə deyil, həm də dəmir yolu xətti ilə strateji tərəfdaşı – Rusiya və qonşusu – İranla əlaqə yaratmaq imkanı əldə edəcəkdir.

İlk baxışda Zəngəzur dəhlizinin reallaşması ilə rəsmi Ankaranın regiondakı nüfuzunun artması məqamının Rusiyanın maraqları ilə ziddiyyət təşkil etdiyi görülsə də, Rusiyanın Ermənistandan satın aldığı "Ermənistan Dəmir Yolları" Qapalı Səhmdar Cəmiyyətinin də bu dəhlizdən iqtisadi mənfəət əldə edəcəyi şübhəsizdir. Digər tərəfdən, Rusiya ilə Ermənistanı quru yolla əlaqələndirən, Rusiya – Gürcüstan sərhədində yerləşən "Yuxarı Lars" (Gürcüstan hərbi yolu: Yuxarı Lars – Stepanatsminda – Mtsxeta) nəzarət-buraxılış məntəqəsindən keçən yolun pis hava şərtlərində tez-tez sıradan çıxdığı və mövsümi xarakter daşıdığı nəzərə alınarsa, Zəngəzur dəhlizinin reallaşması Rusiya və Ermənistanın Gürcüstandan asılılığının aradan qaldırılmasına və strateji tərəfdaşların – Rusiya və Ermənistanın bir-birinə birbaşa quru yolu ilə çıxış əldə etməsinə imkan yaradacaqdır.

Rusiya tərəfi quru yolu ilə Türkiyə, İran və Mərkəzi Asiyaya çıxış əldə etməsi üçün aktiv olaraq Ermənistan və Azərbaycan arasında bütün növ nəqliyyat və kommunikasiya xətlərinin reallaşmasını dəstəkləsə də, Türkiyənin Cənubi Qafqazda artan nüfuzundan narahatdır. Rusiya və Türkiyənin Cənubi Qafqaz regionundakı əməkdaşlığına baxmayaraq, Ankara və Moskvanın Qara Dəniz hövzəsi, Suriya və Liviya üzrə fikir ayrılıqları, Türkiyənin NATO-nun üzvü olması və Türkiyə hakimiyyətinin daha çox qərb siyasəti aparması kimi məqamlar Ankaranın bu regionda güclənməsini Rusiya tərəfindən arzuolunmaz edir. Hətta İkinci Qarabağ Müharibəsindən öncə də Türkiyənin Azərbaycan və Gürcüstanda güclü dayaqlarının olması amili ona post-müharibə dövründə Cənubi Qafqazda daha da güclənməsinə zəmin yaradacaqdır.

Zəngəzur dəhlizinin reallaşması Türkiyəyə strateji tərəfdaşı – Azərbaycanla yanaşı, Mərkəzi Asiya ölkələrinə də quru yolla çıxış əldə etməsinə imkan verəcəkdir ki, bu da türk dilli dövlətlərin bütün sahələrdə, o cümlədən müdafiə-təhlükəsizlik sahəsində bir-birilə sıx əməkdaşlıq etməsinə zəmin yaradacaqdır. Bu layihə çərçivəsində yeni yaranan Mərkəzi Asiya – Azərbaycan – Türkiyə – Avropa marşrutu regionun iqtisadi baxımdan daha da inkişaf etməsinə və xarici investorların regiona sərmayə yatırımları etməsinə gətirib çıxaracaqdır. Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Avropa və

Asiya arasındakı ticari əlaqələrdə Ələt qəsəbəsində yerləşən Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı və Trabzon Dəniz Limanının da əhəmiyyətli rol oynayacağı şübhəsizdir.

11.03.2022-ci il tarixində Azərbaycan və İran Hökumətləri arasında imzalanmış, Azərbaycanın Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunu İran ərazisindən keçməklə Naxçıvanla birləşdirən Cənub Zəngəzur Dəhlizinin yaradılmasının hüquqi bazasını təşkil edən Qarşılıqlı Anlaşma Memorandumu region ölkələrinin həyatında yeni mərhələnin başlanması deməkdir [5].

Azərbaycan tərəfinin Cənub Zəngəzur Dəhlizinin yaradılması barədə İranla Qarşılıqlı Anlaşma Memorandumu imzalamasını Azərbaycan diplomatiyasının növbəti uğuru kimi səciyyələndirmək olar. Sözügedən layihə Ermənistanın yenidən regiondan təcrid olunması ilə yanaşı, rəsmi Yerevanın Zəngəzur dəhlizi kartından Azərbaycana qarşı istifadə etmək imkanını məhdudlaşdırmışdır.

Nəticə

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları ərazisində nəqliyyat-kommunikasiya layihələrinin həyata keçirilməsi həm tarixi, həm də müasir geosiyasi, geoiqtisadi və hərbi-geostrateji reallıqlar fonunda region ölkələri arasında dayanıqlı sülh və təhlükəsizliyin bərqərar olunmasında prinsipial əhəmiyyət daşıyır. Xüsusilə, Zəngəzur dəhlizi böyük iqtisadi potensiala və zəngin təbii resurslara malik regionu birləşdirməklə, Azərbaycanın Avrasiya məkanında nəqliyyat-kommunikasiya və logistika mərkəzi kimi mövqeyini gücləndirəcəkdir. Zəngəzur dəhlizi uzun müddətdən sonra coğrafi olaraq parçalanmış türk dünyasını birləşdirməklə öz tarixi funksiyasını da yerinə yetirəcəkdir.

Qeyd olunanlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, uzun illər boyu Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları irəli sürən, təcavüzkar və düşmənçilik siyasəti yürüdən, regional blokadadan əziyyət çəkən Ermənistan üçün Azərbaycanla dayanıqlı sülh müqaviləsi imzalamaq və regionda qurulmaqda olan yeni təhlükəsizlik konfiqurasiyasında iştirak etmək onun üçün ən optimal seçim olardı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Zəngəzurun Ermənistana verilməsi: mötəbər mənbələr nə deyir: [Elektron resurs]. – 14 aprel 2021. URL: https://azertag.az/xeber/Zengezurun_Ermenistana_verilmesi_moteber_menbeler_ne_deyir-1755703.

2. İlham Əliyevin Azərbaycan Televiziyasına müsahibəsi: [Elektron resurs]. – 20 aprel 2021. URL: https://president.az/az/articles/view/51216.

3. Azərbaycan Respublikası ilə Türkiyə Respublikası arasında müttəfiqlik münasibətləri haqqında Şuşa Bəyannaməsi: [Elektron resurs]. – 16 iyun 2021. URL: https://azertag.az/xeber/Azerbaycan_Respublikasi_ile_Turkiye_Respublikasi_arasinda_muttefiqlik_munasibetleri_haqqinda_Susa_Beyannamesi-1808083.

4. Prezident İlham Əliyev: Zəngəzur dəhlizi termini artıq beynəlxalq leksikona daxil edildi və əlbəttə, həyata keçiriləcək: [Elektron resurs]. – 12 yanvar 2022. URL: https://azertag.az/xeber/Prezident_Ilham_Aliyev_Zengezur_dehlizi_termini_artiq_beynelxalq_leksikona_daxil_edildi_ve_elbette_heyata_kechirilecek-1973908.

5. Ekspert: İranla imzalanan Anlaşma Memorandumu iqtisadi inteqrasiya proseslərinin başlanmasını sürətləndirəcək: [Elektron resurs]. – 12 Mart 2022. URL: https://azertag.az/xeber/Ekspert_Iranla_imzalanan_Anlasma_Memorandumu_iqtisadi_inteqrasiya_proseslerinin_baslanmasini_suretlendirecek-2050337.

QARABAĞ ZƏFƏRI AZƏRBAYCAN GƏNCLİYİNİN YÜKSƏK VƏTƏNPƏRVƏRLİK RUHUNDA YETİŞMƏSİNİN TƏSDİQİDİR

Eldar Musa oğlu Mehdiyev
Gəncə Dövlət Universiteti
eldarmeh1@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-5432-5420

Azərbaycanda təhsilli, vətənpərvər, dövlətə bağlı, sağlam düşüncəli gənclərin yetişdirilməsi ölkəmiz üçün böyük önəm daşıyır. Çünki gələcəkdə gənclərimiz bu dövlətə xidmət edəcəklər, Vətənimizi qoruyacaqlar. Ölkəmizi xoşbəxt gələcəyə aparan da məhz gənclər olacaq. Bu gün Azərbaycan gəncləri əsasını Ümummilli lider Heydər Əliyevin qoyduğu ideyalar əsasında, müstəqil dünyəvi dövlətdə, dini radikalizmdən uzaq, sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşayırlar.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin əsasını qoyduğu və bu gün də Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla davam etdirilən gənclər siyasətinin mərkəzində bir əsas xətt dayanır ki, bu da Azərbaycan gənclərinin Vətənə sədaqət ruhunda tərbiyə edilməsidir. Çünki tarix boyu üzləşdiyimiz reallıqlar və Vətən müharibəsindən sonra Azərbaycanın diktə etdiyi reallıq bir daha göstərdi ki, gənc Azərbaycan oğullarının Şuşa qayalarında, bütün Qarabağ torpağında yazdıqları qəhrəmanlıq salnaməsinin kökündə məhz azərbaycançılıq ideologiyası, Vətənə, yurda sədaqət, torpağa bağlılıq amilləri dayanır.

Gənclər ölkəmizin bu günü, gələcəyi, həm də sabaha olan ümididir. 44 günlük Vətən müharibəsində biz bir daha gördük ki, Azərbaycanın böyük və güclü gələcəyi var. Çünki sağlam, cəsur, qəhrəman bir nəslin yetişdiyini gördük. Onların hamısı Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin ətrafında bir yumruq kimi birləşdilər. Bizim gənclərimiz torpaq uğrunda, Vətən uğrunda vuruşdular, 30 illik Vətən həsrətinə öz canları, qanları hesabına son qoydular. Tək biz yox, bütün dünya bir daha gördü ki, xalqımız qəhrəmanlar yetişdirən xalqdır və ədalətin bərpası üçün vuruşur. Gənclərimiz təkcə döyüş meydanında deyil, bütün sahələrdə mübarizə aparırdılar, virtual məkanda, ölkəmizin haqq mübarizəsini işıqlandırırdılar. Dünyanın müxtəlif ölkələrində yaşayan gənclərimiz Azərbaycan həqiqətlərini təbliğ edir, erməni terroru haqqında məlumatlar yayır, tədbirlər, yürüşlər keçirirdilər. Yüksək təşkilatlanma var idi. Bütün bunlar bir daha göstərdi ki, ötən illər ərzində çox güclü gənclik formalaşıb.

Qətiyyətli xalqımız, xüsusilə mərd, igid, vətənpərvər gənclərimiz Vətən torpaqlarını Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalından azad etmək üçün sıx birləşdi. Vətən müharibəsi başlayan gün Azərbaycanın bütün bölgələrində yaşayan gənclərimiz torpaqlarımızın işğaldan azad olunması uğrunda mübarizəyə qoşulmaq üçün Ali Baş Komandan İlham Əliyevin əmrinə hazır olduqlarını göstərdilər. İlham Əliyev "Biz haqq yolundayıq. Bizim işimiz haqq işidir. Biz zəfər çalacağıq! Qarabağ bizimdir, Qarabağ Azərbaycandır!", - dedi və bu haqq işi uğrunda minlərlə Azərbaycan gənci ayağa qalxdı. Ali Baş Komandanın çıxışından daha da ruhlanan gənclərimiz Zəfərə sonsuz inamla cəbhəyə könüllü getmək üçün hərbi komissarlıqlara müraciət etdilər. Və mərd oğullar müharibənin ilk günlərindən qələbə əzmi ilə döyüşdülər.

Hətta hərbi xidmətdən tərxis olunanlar da döyüşlər başlayanda döyüşənlərin sırasında olmaqda israrlıydılar. Yəni, Azərbaycan gəncliyi döyüş əzmi ilə xidmət edirdi, döyüş əzmi ilə yaşayırdı. Bu, qələbə ruhulu döyüş əzmi idi. Birinci Qarabağ müharibəsinin iştirakçılarının oğulları, bəzilərinin nəvələri torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsi üçün başlayacaq döyüşləri şəhidlərin ruhuna gözaydınlığı etmək niyyətindəydi. Döyüşlər əks-hücum əməliyyatı kimi başladı, Vətən müharibəsi kimi davam etdi. Azərbaycan Ordusu, bu anlamda Azərbaycan gəncləri sərkərdənin əmrini qələbə ilə tamamladı; işğalı Zəfərlə sonlandırdı. Azərbaycan Ordusu bu qələbə ilə regionda bir terror şəbəkəsini zərərsizləşdirdi. Yəni Azərbaycan Ordusunun, Azərbaycan gənclərinin bu qələbəsi bəşəri qələbə oldu. Müharibədə döyüşlər həm ordunun qüdrətinin, həm də döyüşçülərin

döyüş əzminin, qələbə ruhunun göstəricisi olur. Əsgər qətiyyətlidirsə, ordu qətiyyətlidir, əsgər güclüdürsə, ordu güclüdür, əsgərin döyüş hazırlığı yüksəkdirsə, ordunun döyüş hazırlığı yüksəkdir. Bu, müharibələr tarixində təsdiqini tapmış tezislərdəndir. [1]

İkinci Qarabağ müharibəsi barədə çox uzun illər danışılacaq və yazılacaq. Bu müharibə, əslində, Azərbaycan dövləti, Azərbaycan xalqı barədə bir çox həqiqəti yenidən dostların da, düşmənlərin də diqqətinə çatdırdı. Bunların ən ümdələrindən biri Azərbaycan gəncliyinin vətənpərvərliyidir. Hələ çox gənc olan oğullar ömürlərini Vətənə qurban verməyi seçdilər. Can şirin, həyat gözəl olsa da, ölümün gözlərinə dik baxmağı bacardılar. Düşmən güllələrinə sinələrini sipər etdilər. Dostlar da, düşmənlər də gördülər ki, İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycan Ordusunun üstünlüyü yalnız müasir silahlarla döyüşə girməsində deyildi. Gənclər bir yumruq kimi birləşmiş Azərbaycan dövlətinin və Azərbaycan xalqının mənəvi gücünü hər an hiss edərək, ürəklərində Vətən sevgisi ilə döyüşə atılırdılar.

Prezident İlham Əliyev xalqa müraciətlərinin birində xüsusi olaraq qeyd etmişdir: "Azərbaycan Ordusu öz üstünlüyünü göstərir, Azərbaycan əsgəri və zabiti yüksək mənəvi-psixoloji keyfiyyətlər göstərir, mənəvi ruh göstərir. Çünki biz öz torpağımızda vuruşuruq, öz torpaqlarımızı azad edirik. Ermənistanın əsgərləri işğalçılardır. Döyüş gedən torpaq onların torpağı deyil".

44 günlük İkinci Qarabağ müharibəsi Azərbaycan gənclərində torpaq, Vətən sevgisinin nə qədər böyük olduğunu göstərdi. Onların qarşısında, döyüş əməliyyatlarında Ermənistan ordusunun əsgərləri mövqelərini, hərbi texnikasını, silah-sursatını qoyub qaçdılar. Gənclərimiz yalnız döyüş meydanında deyil, həm də informasiya müharibəsində vətənpərvərlik hisslərini nümayiş etdirdilər. İkinci Qarabağ müharibəsi Ermənistan dövləti, Ermənistan silahlı qüvvələri üçün əbədi ibrət dərsi olmalıdır. Çünki Prezident, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin başçılığı ilə Azərbaycan yalnız öz möhtəşəm hərbi gücünü göstərərək Ermənistanı məğlubiyyətə uğradıb otuz ilə yaxın işğal altında qalan ərazilərini azad etmədi, eyni zamanda Azərbaycan gənclərinin dövlətinə və xalqına sədaqətini dünyaya nümayiş etdirdi. [5]

Prezident İlham Əliyev qeyd etmişdir: "Əlbəttə, müharibədə əldə edilmiş Qələbənin bir çox səbəbləri var: həm ölkədaxili səbəblər, həm də bizim xarici müstəvidəki fəaliyyətimiz, əlbəttə ki, güclü iqtisadiyyatımız, ordumuzun müasirləşdirilməsi. Ancaq əsas amil vətənpərvərlikdir. Bunu mən, sadəcə olaraq, xoş söz üçün demirəm. Bunu mən Ali Baş Komandan kimi müharibə dövründə hər an, necə deyərlər, bütün əməliyyatlara rəhbərlik edən şəxs kimi deyirəm və görürəm ki, bəzi hallarda, hətta çətin anlarda bizim hərbçilərimiz mümkün olmayanı da reallığa çevirmişlər. Milli ruh, milli ləyaqət və vətənpərvərlik onları irəliyə aparırdı. Belə xalqla heç kim mübarizə apara bilməz. Bilirsiniz, müharibənin bir çox dərsləri var - həm bizim üçün, həm bütün dünya üçün, region üçün. Onlardan biri də odur ki, azərbaycanlılarla mübarizə aparmaq, müharibə aparmaq çox baha başa gələ bilər." [2]

Bu tarixi Zəfər eyni zamanda Azərbaycan xalqının, xüsusən Azərbaycan gəncliyinin milli vətənpərvərlik ruhunun yüksək olduğunu, millətimizin Vətən, dövlət, dövlətçilik, milli bayraq sevgisini, dövlət başçısı və xalq birliyini parlaq şəkildə nümayiş etdirdi. Vətən uğrunda döyüşmək, Vətəni sevmək, Vətəni qorumaq gənclərin əsas vəzifəsi idi. Vətənpərvərlik fəlsəfəsi hər bir Azərbaycan vətəndaşının, hər bir Azərbaycan əsgərinin, Azərbaycan uşaq və gəncinin simasında özünün ifadəsini tapdı, cəmiyyət həyatında vətənpərvərlik hissi və duyğularının rolunun xüsusilə təhsil sistemində, təhsilin məzmununda vətənpərvərlik tərbiyəsinin önəminin daha da yüksəldilməsini aktuallaşdırdı.

Vətən müharibəsində gənclərimizin yüksək fiziki və mənəvi hazırlığı, vətənpərvərlik hissi əməldə sübut olundu. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin liderliyi ilə rəşadətli Ordumuzun sıralarında gənclərimizin tarix yazması Azərbaycan gəncliyinin yüksək vətənpərvərlik ruhunda yetişməsinin təsdiqidir. [4]

Dövlət başçımız çıxışlarında dönə-dönə həm də onu vurğulayır ki, düşmən üzərində qələbədə payı olan gənclərin əksəriyyəti torpaqlarımızın işğalından sonrakı dövrün uşaqlarıdır. O uşaqlar ki,

görmədikləri, yalnız xəyallarında canlandırdıqları ata-baba yurdları uğrunda son nəfəsinədək vuruşub zəfər tariximizi yazdılar. Ölkə başçısının da qeyd etdiyi kimi "bax, budur vətənpərvərlik". Bu gün dövlət gənclər siyasətinin məğzində də gənclərimizi vətənpərvərlik ruhunda tərbiyə etmək amili dayanır. [3]

Gənclər siyasətində milli və dövlətçilik maraqlarının prioritet olması 44 günlük Vətən müharibəsində həlledici rol oynadı. Müharibədə əsas missiyanı məhz Ali Baş Komandan İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə yetişən gənclər yerinə yetirdilər.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 02 fevral 2022-ci ildə Azərbaycan Gəncləri Gününün 25 illiyinə həsr olunmuş Gənclər Forumunda demişdir: "Azərbaycan gənclərinə həm ürək sözlərimi deyirəm, həm də təşəkkür sözümü deyirəm. Çünki bir çox hallarda, xüsusilə Vətən müharibəsində gənclərin rolu həlledici olmuşdur və biz haqlı olaraq gənclərimizlə fəxr edə bilərik." [2]

Bu gün Azərbaycanda gənclər siyasəti dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsidir. Azərbaycan gəncliyi ictimai həyatın bütün sferalarında aktiv fəaliyyəti ilə seçilir və siyasi, iqtisadi, humanitar, sosial tədbirlərin həyata keçirilməsində mühüm rol oynayır. Dövlətin gənclərin fəaliyyəti üçün yaratdığı geniş imkanlar nəticəsində bu təbəqə cəmiyyətin avanqard qüvvəsinə çevrilib. Zamanın tələbinə uyğun bacarıqlı, geniş dünyagörüşlü, ümumbəşəri əxlaqi dəyərlərə sahib, milli-mənəvi dəyərlərimizə hörmət və məhəbbət hisslərini özündə inkişaf etdirən, müstəqil Azərbaycan naminə hər zaman, hər yerdə yorulmadan, əzmlə, fədakarlıqla çalışan gənc nəslin yetişməsi bu gün çox vacibdir.

Gənclər siyasətində milli və dövlətçilik maraqlarının prioritet olması 44 günlük Vətən müharibəsində həlledici rol oynadı. Müharibədə əsas missiyanı məhz Ali Baş Komandan İlham Əliyevin prezidentliyi dövründə yetişən gənclər yerinə yetirdilər. Vətən müharibəsində gənclərimizin yüksək fiziki və mənəvi hazırlığı, vətənpərvərlik hissi əməldə sübut olundu. Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin liderliyi ilə rəşadətli Ordumuzun sıralarında gənclərimizin tarix yazması Azərbaycan gəncliyinin yüksək vətənpərvərlik ruhunda yetişməsini təsdiq etdi.

İstər 2020 ci ildə 44 günlük Vətən müharibəsi zamanı, istərsə də 2023-cü il 19 sentyabr tarixdə Azərbaycan Ordusunun Qarabağda həyata keçirdiyi lokal xarakterli antiterror tədbirləri zamanı ön cəbhədə döyüşən qəhrəmanların əksəriyyəti gənclər idi. Bu onu göstərir ki, gənclərimiz öz xalqına, öz vətəninə daim bağlıdır. Gənclərimiz heç nədən qorxmadan ağır döyüşlərdə iştirak etdilər və bu sınaqdan üzüağ çıxaraq cənab Prezidentin Dəmir yumruğu ətrafında sıx birləşdilər.

Ümumiyyətlə, dövlət gənclər siyasətinin ən mühüm istiqamətlərindən biri kimi ölkəmizdə gənc nəslin vətənpərvər ruhda tərbiyəsi daim diqqət mərkəzindədir. Həmin sahədə həyata keçirilən kütləvi tədbirlər, maarifləndirmə və təbliğat işləri bilavasitə gənclərin mənəvi, fiziki, psixoloji hazırlığının təmin edilməsinə, onlarda Vətənə, doğma torpağa məhəbbət hissinin yüksəldilməsinə, eləcə də müasir dünyamızda qloballaşmanın geniş vüsət aldığı bir zamanda milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanmasına yönəldilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. https://mod.gov.az/az/pre/34657.html
2. https://president.az/az/articles/view/55348
3. https://respublika-news.az/news/gencleri-vetenperverlik-ruhunda-yetisdirilen-xalq-yenilmezdir
4. https://science.gov.az/az/news/open/19750
5. https://www.azerbaijan-news.az/index.php/az/posts/detail/gencler-ali-bas-komandanin-etrafinda-birlesibler-1666815929

QARABAĞ ZƏFƏRİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

Kəmalə Kamal qızı Mirzəyeva
Sumqayıt Dövlət Universiteti
kamala.mirzayeva01@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-7564-532X

Məlum olduğu kimi, XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından etibarən Ermənistan Azərbaycanın tarixi torpaqlarına qarşı ərazi iddiaları ilə çıxış etmiş və hərbi təcavüzə başlamışdır. Həmin dövrdə Azərbaycanda baş verən özbaşnalıqdan, hərc-mərclikdən istifadə edən Ermənistan ərazimizin 20 %-ni işğal edərək bu torpaqlarda həyata keçirdiyi etnik təmizləmə siyasəti nəticəsində 1 milyondan çox azərbaycanlı öz doğma torpaqlarından, yurd-yuvasından didərgin düşmüşdür.

1988-ci ildən Ermənistan tərəfinin açıq formada başladığı ərazi iddiaları və etnik təmizləmə siyasəti Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təcavüzü ilə nəticələndi və bununla da Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin əsası qoyuldu.

Azərbaycan bütün diplomatik və siyasi üsul və vasitələrdən istifadə edərək, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə çalışsa da, Ermənistan dövlət rəhbərliyinin və DQR separatçılarının destruktiv siyasəti münaqişəsinin sülh yolu ilə həllinə imkan vermədi və münaqişə eskalasiya mərhələsinə keçərək müharibə nəticələndi.

Ermənistan Respublikası işğal tarixindən 2020-ci ilin 27 sentyabr tarixinə qədər olan dövrdə Azərbaycana qarşı dəfələrlə təhdidlərlə çıxış etdi. Ermənsitan yeni ərazilər uğrunda müharibə aparmaq istəyi və iddiasında idi. Lakin düşmənin bu siyasəti iflasa uğradı və artıq anladılar ki, Azərbaycan XX əsrin 90-cı illərindəki Azərbaycan deyil...

2020-ci il sentyabrın 27-də erməni hərbi birləşmələrinin yenidən atəşkəs rejimini pozaraq hərbi təxribatlara əl atmasına cavab olaraq müzəffər ordumuzun Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin əmri ilə Azərbaycan Silahlı Qüvvələri əks-hücum əməliyyatına başladı. Azərbaycan Respublikası, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı BMT Təhlükəsizlik Şurasının 4 qətnaməsini (822, 853, 874, 884 saylı qətnamələr) və BMT-nin sülhməramlı missiyasının sülhə məcburetmə prinsipini əsas götürərək beynəlxalq humanitar qaydalar çərçivəsində erməni işğalçılarına qarşı zəfər yürüşünü həyata keçirdi [3].

44 gün davam edən hərbi əməliyyatlarda Azərbaycan ordusu böyük şücaət göstərərək, üstünlük əldə etdi. Üçtərəfli bəyannamənin imzalanmasına qədər 44 günlük müharibə ərzində təqribən 300 yaşayış məntəqəsi, 5 şəhər və 4 qəsəbə, çoxsaylı strateji yüksəkliklər düşməndən azad edildi [5].

Şanlı Zəfərlə nəticələnən Vətən müharibəsi əslində 17 illik hazırlığın bir növ sınaq mərhələsi idi. Prezident cənab İlham Əliyev mövcud dünya siyasətinin reallıqlarını müdrikcəsinə dərk edərək bu xüsusda adekvat addımlar atdı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin beynəlxalq aləmdəki diplomatiya və informasiya sahəsindəki savaşlarda göstərdiyi uğurlar Qarabağ zəfərində qeyri-şərtsiz qələbənin əldə edilməsində həlledici rol oynadı. Bu qələbə son 200 il ərzində Azərbaycana qarşı düşmənçilik mövqeyində və ərazi iddiasında olan Ermənistan dövlətinin və onun havadarlarının üzərində tarixi bir Qələbə idi. Azərbaycan xalqın qüruru mənbəyi olan bu Zəfərin möhtəşəmliyi və doğurduğu sevinc sözlə ifadə edilə bilmədiyi kimi, onun tarixi, siyasi, iqtisadi və geosiyasi əhəmiyyəti də sözlə ifadə edilə bilməyəcək qədər misilsizdir.

Azərbaycanın II Qarabağ müharibəsində qələbəsinin dünyanın bütün geosiyasi qütbləri tərəfindən qəul edilməsi, işğaldan azad etdiyimiz ərazilər üzərində suveren hüquqlarımızın bərpasının beynəlxalq müstəvidə tanınması, haqq işimizə tam dəstək verilməsi Prezident İlham Əliyevin həm müharibə, həm də müharibədən əvvəlki dövrlərdə həyata keçirdiyi siyasətin nəticəsidir.

İlham Əliyev hakimiyyət başına gəldiyi gündən ərazi bütövlüyümüzün bərpası üçün iqtisadi gücün vacibliyini bəyan edərək bu istiqamətdə islahatlar həyata keçirməyə başladı. Həyata keçirilən məqsədyönlü siyasət nəticəsində Azərbaycan güc toplamağa başlayaraq öz iqtisadi müstəqilliyini təmin etdi. Azərbaycan artıq iqtisadi cəhətdən heç bir ölkədən, beynəlxalq maliyyə idarələrindən asılı olmayan iqtisadi cəhətdən müstəqil bir dövlətə çevrildi. Dünya üçün nümunə olacaq iqtisadi inkişaf modelini yaratdı. Hərb sahəsində həyata keçirilmiş siyasət nəticəsində ordumuzun hərbi gücü daha artırıldı. Azərbaycan ordusunun yüksək döyüş qabiliyyəti dəfələrlə Azadlıq meydanında həyata keçirilmiş hərbi paradlarda nümayiş etdirildi.

Ötən dövr ərzində həyata keçirilən balanslaşdırılmış xarici siyasət xəttinin yürüdülməsi, beynəlxalq müstəvidəxarici təşkilatlarla və xarici dövlətlərlə fəal işin aparılması, sıx əlaqələrin qurulması həyata keçirilən regional enerji və kommunikasiya layihələri Azərbaycanın etibarlı tərəfdaş kimi mövqeyini xeyli gücləndirdi, ölkənin nüfuzunu artırdı, bölgədə Azərbaycanın iradəsi həlledici amilə çevrildi. Bütün bu amillər Azərbaycanın mütləq Qələbəsini tam şərtləndirdi [2].

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan Ordusu tarixi, mədəni və strateji əhəmiyyətə malik, Qarabağın tacı olan Şuşa şəhərini işğalçılardan azad etdi. Bu, 44 gün içərisində aparılan uğurlu əks-hücum əməliyyatlarının sırasında ən mühüm tarixi hadisə və böyük hərbi Qələbə oldu. Azərbaycanın hərbi-diplomatik uğurları, xüsusilə strateji əhəmiyyətli Şuşa şəhərinin azad edilməsi müharibənin sonrakı gedişinə, eləcə də taleyinə ciddi təsir göstərdi və hərb meydanında olduğu kimi, diplomatiya meydanında da uğurlarını şərtləndirirdi.

Son illər ərzində beynəlxalq təşkilatlar tərəfindən Azərbaycanın haqlı mövqeyini dəstəkləyən sənədlərin qəbul edilməsi dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin yürütdüyü ölkəmizin milli maraqlarına söykənən xarici siyasətinin nəticəsi idi. Ümumiyyətlə, Prezident İlham Əliyevin prinsipial mövqeyi və diplomatik fəaliyyəti sayəsində Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsində beynəlxalq təşkilatların sənədləri əsas hüquqi baza kimi tarixi Qələbəni şərtləndirən amillərdən biri oldu.

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin 2019-cu il oktyabrın 3-də "Valday" Beynəlxalq Diskussiya Klubunun XVI illik toplantısı kimi mühüm beynəlxalq platformada qətiyyətlə söylədiyi "Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi" devizi bir ildən sonra, xüsusilə 44 günün ərzində reallığa çevrildi.

Döyüş əməliyyatlarının həyata keçirildiyi zaman kəsiyində dövlət başçısının informasiya savaşının ön cərgəsində dayanaraq, Azərbaycanın haqlı mövqeyini tutarlı faktlarla, arqumentlərlə və əks-arqumentlərlə beynəlxalq ictimaiyyətin diqqətinə çatdırması, Ermənistanın və havadarlarının, erməni diasporunun uzun illərdən bəri ölkəmizə qarşı apardığı total təbliğatın yüksək natiqlik və diplomatik məharətlə alt-üst edilməsi, Azərbaycanın maraqlarının beynəlxalq və ikitərəfli münasibətlər müstəvisində müdafiə olunması istiqamətində nümayiş etdirilən qətiyyətli mövqe bugünkü reallıqların ortaya çıxmasına zəmin yaradıb" [1].

Prezident İlham Əliyevin həm Vətən müharibəsinin gedişi dövründə müsahibələrində, həm də 2021-ci il fevralın 26-da keçirilən geniş mətbuat konfransında tarixə, beynəlxalq hüquqa və ədalətə əsaslanan məntiqli fikirləri dünyanın aparıcı KİV-nin gündəmində, əsas xəbər başlıqlarında yayılaraq Azərbaycan həqiqətləri bütün dünyaya çatdırıldı.

Azərbaycanın milli maraqlarını uca tutan, Prezident İlham Əliyevin prinsipial mövqeyi hərb, diplomatiya meydanında olduğu kimi, informasiya savaşında da uğurlarımızı şərtləndirirdi və tarixi Qələbəmizin əsası qoyuldu. Dövlətimizin başçısının qeyd etdiyi kimi, biz döyüş meydanında da, informasiya məkanında da, siyasi müstəvidə də Qələbə qazandıq.

Qarabağ Zəfərinin böyük bir tarixi əhəmiyyəti var. Çünki biz təxminən 30 il düşmən əsarətində olan torpaqlarımızı işğaldan azad etmişik. Çünki Qarabağ Azərbaycanın incisidir. Qarabağ uğrunda canını fəda edən hər bir Azərbaycan əsgəri daim yaddaşlarımızda qalacaq. Unutmamalıyıq ki, Qarabağ igid oğullarımızın qanı bahasına alınıb.Qarabağımızı göz bəbəyimiz

kimi qoruyub gələcək nəsillərə ötürmək hər bir azərbaycanlının borcudur. İndi Qarabağ əsl sahiblərini qarşılayır. İndi Xarıbülbülün boynu bükülü deyil. İndi Qarabağımızda açılan hər səhər nurla doludur. İndi Qarabağ azaddır! Qarabağ həmişə Azərbaycan torpağı olub, indi də bizdədi və bundan sonra heç kim,heç bir qüvvə Qarabağa göz dikə bilməz! Qarabağ Azərbaycandır! [4].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aslan A. Qarabağ zəfəri Azərbaycanın beynəlxalq nüfuzuna necə təsir etdi? https://oxu.az/politics/777682
2. https://nk.gov.az/az/azerbaycan/veten-muharibesi
3. İki yüz illik tarixi gedişatı dəyişən lider - Qarabağ zəfəri gələcək nəsillərə ismarış oldu https://report.az/daxili-siyaset/iki-yuz-illik-tarixi-gedisati-deyisen-lider-qarabag-zeferi-gelecek-nesillere-ismaris-oldu/
4. Nəsirova A. Qarabağ zəfəri və onun tarixi əhəmiyyəti. https://capoeira.az/2021/01/17/qarabag-z%C9%99f%C9%99ri-v%C9%99-onun-tarixi-%C9%99h%C9%99miyy%C9%99ti/
5. Qarabağ Azərbaycandır! Zəfər Azərbaycanındır! http://www.neftchalaih.gov.az/az/news/604.html
6. Şuşanın azad edilməsi Qarabağ Zəfərinin zirvəsi oldu. https://science.gov.az/az/news/open/26977
7. Zəfərə gedən yolun başlanğıcı – İkinci Qarabağ müharibəsini şərtləndirən amillər https://azertag.az/xeber/zefere_geden_yolun_baslangici___ikinci_qarabag_muharibesini_sertlendiren_amiller-2308658

28 İLLİK HƏSRƏT – ŞUŞA DASTANI

Nəzrin Tahir qızı İsmayılova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nezrinismayilova011@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-4565-9664

"Şuşa təkcə şuşalılar üçün yox, bütün azərbaycanlılar üçün, vətənini, millətini sevən hər bir vətəndaşımız üçün əziz bir şəhərdir, əziz bir torpaqdır, əziz bir qaladır, əziz bir abidədir."
(Heydər Əliyev)

Şuşalı olmaq üçün bu şəhərdə dünyaya göz açmaq əsas şərt deyil. Çünki xalq yazıçısı Anarın təbirincə desək, Şuşa bütün azərbaycanlıların ruhunun vətənidir. Azərbaycanın döyünən ürəyi, musiqimizin beşiyi sayılan "Şuşa"nın tarixi çox qədimlərə dayanır. Rəvayətə görə, bu yerlərin havası büllur kimi saf, səfalı olduğuna görə onu Şuşa (şüşə) adlandırmışlar. Kiçik Qafqaz dağlarının yaratdığı gözəlliklərin qoynunda yerləşən Şuşa Qarabağ xanlığının paytaxtı olmuşdur. Şuşa təкcə cənnət məкanı deyil, həm də hərbi strateji əhəmiyyət кəsb edən bir alınmazlıq, basılmazlıq qalasıdır. Şuşa dağdan açılan pəncərə, aydınlıq, işıqlıq paylayan ucalıq, düşmənlərə göz dağıdır. Şuşanı Azərbaycanın simvolu adlandıranlar bir məsələni unutmamalıdırlar ki, Şuşa həm də Yer üzündə analoqu olmayan səslər muzeyidir. Vaxtilə dünyanın müxtəlif ölкələrindən gələn səyyahlar bu şəhər haqqında yazanda onu "Yer üzünün canlı muzeyi" adlandırıblar. Bu muzeyin eksponatları isə Cıdır düzü, Ərimgəldi qayası, Qırxpilləкən, Qırxçanaq qala, İsa bulağı, Sarı baba, Xan qızı bulağı, Topxana və başqalarıdır. İngilis alim və səyyahları C.Morye və R.Burter Şuşanın qədimliyi

ilə bağlı dəyərli mülahizələr söyləmişlər. C.Moryenin fikrincə, Şuşa hələ eramızdan əvvəl insan məskəni olmuşdur. R.Burter isə yazır ki, "Şuşada Qafqazın başqa yerlərində olmayan Avropa şəhərlərindəki kimi daş binalar, daş döşəməli geniş küçələr, qədim Roma hamamlarını xatırladan gözəl hamam qalıqları vardır". Bütün bunlar Şuşanın hələ çox qədimdən mövcud olması haqqında fikir söyləməyə əsas verir. Azərbaycan xalqının tarixi ənənələrinin simvolu olan Şuşa qədim Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətinin (e.ə ikinci minilliyin II yarısı – birinci minilliyin əvvəlləri) əhatə dairəsinə daxil olan ən qədim yaşayış yerlərindən birində yaranıb və daimi insan məskəninə çevrilib. Şuşa ətrafındakı qədim yaşayış yerləri, o cümlədən məşhur Cıdır düzündəki Şuşa mağarası (Üçmıx dağında) bu ərazinin Azərbaycanda ən qədim insan düşərgələrindən biri olduğunu sübut edir.

Azərbaycanın tarixi mədəniyyət mərkəzi və Qarabağın tacı olan Şuşa şəhəri 28 il Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altında qalmışdır. Şuşanın abidələr şəhəri olduğunu söyləyən ümummilli lider Heydər Əliyev onun Azərbaycan üçün müstəsna əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək bildirmişdir ki, "Şuşasız Qarabağ, Qarabağsız isə Azərbaycan yoxdur".

Təbiətin öz möcüzələrini əsirgəmədiyi bu şəhərin yetişdirdiyi musiqiçilər, şairlər, rəssamlar, memarlar ölkənin tarixi-mədəni irsinə öz töhfələrini vermişdirlər. Bu səbəbdən, Şuşa *Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı* elan edilmişdir. Buradakı əksər binalar və məhəllələr ayrılıqda mədəniyyət abidəsi olduğu üçün bütövlükdə Şuşa şəhəri memarlıq abidələri kompleksindən ibarətdir. Azərbaycanın ədəbi, mədəni və ictimai həyatında xüsusi iz buraxmış görkəmli şəxsiyyətlərin arasında şuşalılar da az deyil. Əgər Şuşanın adlı-sanlı, görkəmli yetirmələrindən hər birinə ev muzeyi yaradılarsa, fikrimcə, burada hər iki-üç evdən birini muzeyə çevirmək lazım gələr. Şuşamız dünyanın ən məşhur çoxsaylı ev muzeyləri şəhəri ola bilər və yaxud tanınmış simaların hamısının doğulduqları, çalışdıqları və ya yaşadıqları binalara xatirə lövhələri vurularsa, Şuşanın demək olar ki, bütün küçələri yaxası dəmir lövhələrlə bəzədilmiş "ordenli-medallı" şəhərə çevrilər. Şuşa buranın səfalı havası və bulaqlarının suyu ilə böyümüş dahi musiqiçilərin vətəni olduğu üçün onu "Azərbaycan musiqisinin beşiyi" da adlandırırlar. Azərbaycanda, o cümlədən Şuşada musiqi sənəti, XX əsrin əvvəllərinədək xanəndə və sazəndələr zəminində inkişaf edirdisə, XX əsrdən başlayaraq, peşəkar musiqi təhsili daha geniş sahələri əhatə edərək, sistemləşdirilməyə və kütləviləşməyə doğru istiqamət götürmüşdü. Azərbaycan peşəkar musiqi sənətinin banisi və Şərqin ilk operasının müəllifi, dahi bəstəkar Üzeyir Hacıbəyov, musiqi mədəniyyətimizdə silinməz izlər buraxmış Xan Şuşinksi, Seyid Şuşinski, Bülbül, Niyazi Şuşanın yetişdirdiyi görkəmli musiqiçilər sırasındadırlar. O dövrdə Azərbaycanda bəstəkar Üzeyir Hacıbəyovun böyük əməyi sayəsində peşəkar musiqi təhsilinin bünövrəsi qoyulur. 1930-cu ilin əvvəllərində Şuşada ilk musiqi texnikumu təşkil olunur. Dahi Azərbaycan şairi Səməd Vurğun deyirdi ki, Azərbaycanın bütün məşhur musiqiçi və müğənniləri şuşalıdır. Azərbaycanın qədim və özünəməxsus muğam sənəti Şuşada xüsusi nəfəs kəsb edib. Təsadüfən demirlər ki, Şuşada körpələr bələkdə belə muğam üstündə ağlarlar. Şuşamız zəngin mədəni həyatı ilə şöhrət qazanmış, ədəbiyyatının, musiqisinin və arxitekturasının çiçəklənmə dövrünü yaşamışdı. Şuşanın mədəniyyət şəhəri olmasından danışırıqsa, Qarabağ muğam məktəbini də xüsusi vurğulamalıyıq. Məlumdur ki, Azərbaycanda bir neçə tanınmış muğam ifaçılıq məktəbi vardır. Muğam bütün ölkədə yayılsa da, onun əsas ocaqları özlərinin müstəqil məktəblərini yaratmış muğam yaradıcılığı mərkəzləri kimi Bakı, Şamaxı, Gəncə, Naxçıvan və Şuşa sayılır. Xüsusi maraq doğuran Qarabağ muğam məktəbi əsasən Şuşada formalaşmışdır. Qarabağ muğam məktəbinin nümayəndələri Azərbaycan xalqının musiqi mədəniyyətini inkişaf etdirməklə, öz həmvətənlərinin hiss və duyğular aləminə nəcib təsir göstərmişlər. Bu yerlərin təbiətindən keçib gələn, ruhu oxşayan həmin gözəllikdir ki, nadir musiqi mədəniyyətində öz əksini tapmışdır. Qarabağ muğam məktəbinin rəmzinə çevrilən məşhur "Qarabağ şikəstəsi" buna bariz nümunədir.

Mədəniyyət paytaxtı olan bu şəhərin abu-havası məşhur yazıçı Aleksandr Dümanın "Qafqaz səfəri" əsərində də öz əksini tapmış, bu yerlərin gözəlliyindən, Azərbaycan xalqının qonaq-pərvərliyindən, Qarabağ xanlığından, o dövrün tanınmış şairəsi Natəvandan bəhs edilir.

Şuşadan kimlər keçməyib – dost da, düşmən də, səyyah da, musiqişünas da, etnoqraf da... Hər kəs öz qəlbinin gözü ilə bu şəhərə göz yetirib, qiymət verib. "Əgər oxumursansa, deməli, şuşalı deyilsən" – məşhur rus şairi Sergey Yeseninin bu kəlamlarında böyük həqiqət vardır. Həqiqətən də, bu diyarda hər ailədə oxumağı, musiqi alətlərində ifa etməyi bacaran adama rast gəlmək olardı və bu, şuşalılar üçün adi bir hal idi. Böyük rus musiqi tədqiqatçısı V.Vinoqradov yazırdı: "Şuşa musiqi istedadlarının beşiyi idi. Bu füsunkar təbiətli yerin xoş avazlı xanəndələri Zaqafqaziyadan kənarlarda da şöhrət qazanmışdır. Şuşa musiqiçiləri Azərbaycan musiqisinin tarixini yaratmış və onu yalnız öz vətənlərində deyil, həm də Şərqin başqa ölkələrində təmsil etmişlər".

Dumanlı dağların başında durdum,
Dumandan özümə bir xeymə qurdum.
Keçdi xəyalımdan öz gözəl yurdum,
Dumanlar başında duman göründü,
Duman göründü...

Hələ tələbə ikən, eşitdiyim bu mahnı məndə başı qalmaqallı Şuşa obrazı formalaşdırmışdı. Belə hesab etmişdim ki, mahnıdakı "dumanlı dağlar" sözləri M.S. Ordubadinin "Dumanlı Təbriz" tarixi romanında olduğu kimi, təbiət hadisəsinə deyil, Şuşada baş vermiş qanlı, gərgin, ictimai-siyasi və tarixi hadisələrə mahnı dili ilə edilmiş bir işarətdir. "Başı dumanlı dağlar" sözlərini şəhərin başı üstündə dolaşan qara buludlar şəklində təsəvvür edirdim. Şuşamız mənfur ermənilər tərəfindən işğal edildikdən sonra "başı dumanlı" sözlərini daha tünd boyalarla xəyalıma gətirirdim və həmin qara dumanın çox da asanlıqla çəkilib getməyəcəyi qənaətinə gəlmişdim. Lakin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan Cənab İlham Əliyev erməni işğalçılarını Qarabağdan qovmaqla, Vətən müharibəsində xalqımıza tarixi Zəfər qazandırmaqla həyata keçirilməsi çox çətin olan bir problemi böyük iradə və yüksək səriştə ilə mümkün olacaq bir işə çevrilməsinin mümkünlüyünü isbat etmişdir. Vətən müharibəsinin tarixi Zəfərlə başa çatması günlərində radio-televiziyada tez-tez səsləndirilən, dillər əzbəri olan, unudulmaz dastana çevrilən "Vətən yaxşıdır" mahnısının başının üstündən artıq duman birdəfəlik çəkilmişdi. İndi bu mahnıdakı "dumanlı dağlar" sözləri artıq sözün əsl mənasında xoş təbiət hadisəsi, cəlbedici peyzaj təzahürləridir. Yazıçı Şıxəli Qurbanov yazırdı: "Harda dağ görürəm, gözümün önündə Şuşanın dağları gəlib dayanır". Həqiqətən də, belədir. Dünyada uca dağlar da çoxdur, dilbər guşələr də, gözəl şəhərlər də. Amma bizim üçün Şuşanın əvəzi yoxdur, yeganədir, təkdir, taleyimizə, bəxtimizə yazılan cah-cəlaldır.

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin prinsipial mövqeyi, səsləndirdiyi tutarlı dəlillər və əsaslı fikirlər döyüş meydanında Mətin Azərbaycan Ordusunun əldə etdiyi qələbələr diplomatiya meydanında da uğurlara çevrildi və Azərbaycanın İkinci Qarabağ müharibəsindəki hərbi-diplomatik qələbəsini şərtləndirdi. Prezident İlham Əliyev dəfələrlə bəyan edib ki, Azərbaycanın mövqeyində hər hansı bir dəyişiklik yoxdur, ola da bilməz, çünki biz həm tarixi ədalətə, eyni zamanda, beynəlxalq hüquqa əsaslanırıq. O, "Azərbaycanın ərazi bütövlüyü istənilən digər ölkənin ərazi bütövlüyü kimi eyni dəyərə malikdir" fikrini bütün dünyaya bəyan etmişdir.

Bu gün dövlətimiz tərəfindən mədəniyyət beşiyi olan Qarabağımıza, Şuşamıza öz mədəni ruhunun qaytarılması tarixi-mədəni irsə və milli təfəkkürə ehtiramın təzahürüdür. Şuşada möhtəşəm "Xarıbülbül" festifalının keçirilməsi, M.P.Vaqifin məqbərəsinin önündə "Vaqif Poeziya Günləri"nin açılışının keçirilməsi ölkəmizin həyatında böyük əhəmiyyət daşıyan əlamətdar hadisələrdir.

Mədəniyyətimiz insanseverdir, nifrət və dözümsüzlük yaymır. Azərbaycan-Şuşa mədəniyyətinin fərqli cəhətlərindən biri onun sülhsevərliyidir. Düşünürəm ki, bizim mədəniyyət iqtisadiyyatında çox böyük potensialımız vardır. Arzu edərdik ki, bizim mədəniyyətimiz dünyanın yaradıcı sənaye bazarında öz yerini tutsun, onun yaratdığı zövq iqtisadiyyatımıza töhfə versin, mədəniyyət xadimlərinin yaratdığı məhsul dünyada tanınsın. Mədəniyyət iqtisadiyyatı dünyada aktual mövzulardan biridir. Bu sahədə məlumatların toplanılması, statistik monitorinq sisteminin olması

vacib təməldir. Fikrimcə, mədəniyyət iqtisadiyyatının inkişafı üçün ölkəyə bu sahə üzrə ixtisaslaşmış şirkətləri, müxtəlif peşə sahiblərini dəvət etmək, bir araya gətirmək lazımdır.

Şuşamız beynəlxalq əhəmiyyətli, xüsusi iclasların keçirilməsi üçün böyük siyasi və rəmzi məna daşıyır. Ona görə ki, Şuşaya səfər edən xarici diplomatlar, dövlət xadimləri Füzuli Hava Limanına endikdən sonra "Zəfər yolu" ilə irəliləyib erməni vandalizminə və Azərbaycanın öz qüdrətinə bu torpaqlarda apardığı yenidənqurma işlərinə şahidlik edirlər. BMT-nin və digər qurumların nümayəndələri öz gözləri ilə görürlər ki, azad edilmiş torpaqlarda reabilitasiyaya mane olan əsas məqam bu ərazilərin minalarla əhatələnməsidir. Bu, məcburi köçkünlərin təhlükəsiz şəkildə qayıtmasına və sürətli yenidənqurmaya əngəl törədir. Ölkəyə səfər edən xarici missiyalar təbii ki, gördüklərini öz hesabatlarında əhatəli şəkildə təqdim edirlər. Bu da Prezident İlham Əliyevin yaratdığı yeni reallıqların dünyaya yayılması üçün mühüm addımlardan biri kimi qiymətləndirilməlidir. Bu gün Şuşa Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı olmaqla yanaşı, qarşıdan gələn dövr ərzində beynəlxalq münasibətlərin, mühüm məsələlərin müzakirə olunduğu siyasi-diplomatik mərkəz rolunda çıxış edir. Beynəlxalq təşkilat rəhbərlərinin, üzvlərinin Qarabağa-Şuşaya, Şərqi Zəngəzura səfərləri bir daha onu təsdiq edir ki, dünya İlham Əliyevin yaratdığı reallıqları qəbul edir.

Əminliklə deyə bilərəm ki, Şuşanı və digər rayonları işğaldan azad etməklə biz təkcə torpağlarımızı işğalçılardan təmizləmədik, eyni zamanda mədəniyyətimizi, incəsənətimizi, tariximizi, etnoqrafiyamızı, folklorumuzu da xilas etdik. Onlara yeni nəfəs verdik. Və əminəm ki, hər bir azərbaycanlının artıq başı dikdir.

44 günlük müharibə şanlı ordumuzun zəfəri ilə sona çatsa da, işğalçı erməni ordusu hələ də xain əməllərindən əl çəkmir, ölkəmiz üzərində təxribatlarını davam etdirir. Boşa çıxacaq, ay faşist Ermənistanı! Ali Baş Komandanımız İlham Əliyevin dəmir yumruğu və cəsur, qorxmaz ordumuz bu dəfə də "Qələbə" kəlməsini tarixə şanlı hərflərlə yazacaq!

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. "Şuşanın tarixi barədə bildiyimiz və bilmədiyimiz məlumatlar". www.faktxeber.com. 2017.
2. Şuşa şəhərinin Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı". president.az. 7 may 2021.
3. Şuşa musiqi təhsili". www.musigi-dunya.az, 2017.
4. Şuşa tarixi haqqında Şuşasız…Yazı. www.karabakhinfo.com. 2017.
5. "Şuşa şəhəri Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edilib". *apa.az. 2021.*
6. "Şuşa tariximiz". novator.az. 2017.
7. Cıdır düzündə qələbə paradı". musavat.com. 2017.

QARABAĞIN TURİZM POTENSİALI

Samirə Firudin qızı Əsədi
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
samirasadi52@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-6793-1719

Qarabağ Azərbaycanın ən gözəl, ən qədim tarixi bölgələrindən biridir. Füsunkar mənzərəli təbiəti, zəngin mənəvi və mədəni ənənələri olan Qarabağ bir çox görkəmli Azərbaycanlı alimlərin, şairlərin, yazıçıların, sənətkarların, musiqiçilərin və xanəndələrin doğulduğu yerdir. Təəssüf ki, 30 ilə yaxın işğal nəticəsində bu ərazilərdə bütün sərvətlərimiz istismar olunub, talanıb. Burada olan

mədəniyyət ocaqları, muzeylər, tarixi abidələr də məhv edilmiş, dağıdılmış, qədim tarixə malik olan qiymətli əşyalar ölkəmizdən çıxarılmışdır. Bütün bu dağıntılara, maddi və mənəvi ziyana rəğmən dövlətimiz bir tərəfdən də barbarlığa məruz qalan dini, tarixi, mədəni abidələrimizin bərpası ilə məşğuldur. Qarabağın turizm potensialı olduqca zəngindir, burada turizmin çox növləri - ekoturizm, dağ turizmi, qış turizmi, ov turizmi, sağlamlıq turizminin inkişafı üçün bütün imkanlar vardır. Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən işğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm inkişaf strategiyası və konsepsiyası hazırlanmışdır. Kəlbəcərdə ənənəvi turizmdən əlavə qış və sağlamlıq turizminin inkişafı mümkündür. Mədəniyyət beşiyi hesab edilən Şuşada əsasən festivalların keçirilməsi, Ağdamda "dark", yəni işğalın nəticələrinin çılpaq şəkildə göstərilməsi və işgüzar turizm nəzərdə tutulub. Azərbaycanın bu qədim tarixə malik olan bölgəsi özünün flora və faunası, mətbəxi, tarixi mədəni-dini abidələri, qədim qalaları, körpüləri, meşələri, bulaqları və s. görməli məkanları ilə turistləri cəlb edəcək. İşğaldan azad olmuş ərazilərimizdə turizm infrastrukturunun qarşılıqlı əlaqə şəklində qurulması vacibdir. Azərbaycan mədəniyyətinin incisi olan Şuşanın tarixi abidələri, özünəməxsus arxitekturası yeni turizm marşrutlarının yaradılmasına imkan verəcək. Kifayət qədər geniş rekreasiya imkanlarına malik olan Laçındakı İlıqsu müalicəvi əhəmiyyətli mineral bulağı, zəngin flora və faunaya sahib sahəsi 21 min hektardan çox olan Laçın yasaqlığı bu ərazilərin turizm imkanlarını genişləndirəcək.

Hələ işğaldan əvvəl Kəlbəcərin İstisu qəsəbəsində Ümumittifaq əhəmiyyətli 2 böyük sanatoriya fəaliyyət göstərirdi. Buradakı "İstisu" mineral suları ilə insanın həm xarici həm də daxili xəstəliklərini müalicə etmək mümkün idi. Mütəxəssislərin fikrincə Kəlbəcərin relyefi dünyanın ən hüyrətamiz kanatlarının inşasına, ən maraqlı turizm xidmətlərinin qurulmasına imkan verir. Gələcəkdə Qafqazın ən böyük turizm mərkəzini yaratmaq mümkündür. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, turizmin iqtisadi tərəfi ilə yanaşı tanıtım tərəfi də var. Turistlər həm Qarabağımzda dincələcək, təbiətin gözəlliyindən, mədəni-tarixi abidələrimizdən, yaradılmış əlverişli mühitdən zövq alacaq, həm də Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl kimi ərazilərimizdə işğalın nəticələrini göstərmək üçün eksponat kimi nümayiş olunacaq bəzi tikililərlə də tanış olmaqla Qarabağın erməni barbarları tərəfindən hansı vəziyyətə salındığını, indi isə əsl sahibləri tərəfindən necə abadlaşdırıldığının əyani şahidi olacaqlar. Eyni zamanda "Qafqaz Albaniyası turizm marşrutu" da Qarabağın tarixini saxtalaşdıran erməni yalanlarının ifşası baxımından mühüm rol oynayacaq. Marşrut Qafqaz Albaniyasını araşdıran alimlərin məsləhət və tövsiyyəsi əsasında hazırlanır. Alban mədəniyyəti marşrutu Azərbaycanın 3 əsas dəhlizini – Bakı-Şəki- Zaqatala, Gəncə-Qazax və Qarabağı əhatə edir. Qeyd edək ki, qədim Alban mədəniyyətinin izi ilə yaranacaq turizm marşrutu ölkəmizin həmçinin Qarabağın zəngin və tarixi turizm potensialının tanıdılması istiqamətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcək. Prezident İlham Əliyev Qarabağı ölkəmizin ən gözəl və bərəkətli regionlarından biri hesab edir: "Regionun bərpası ilə bağlı bizi çox böyük işlər gözləyir. Biz bütün bu yerləri bərpa edəcəyik. Kəndlərin, şəhərlərin, infrastrukturun, ekologiyanın bərpası – bütün bu planlar var. Necə ki, torpaqlarımızı qaytardıq, düşməni məhv etdik, bu üçrəngli bayrağı ucaltdıq, bütün qalan məsələləri də həll edəcəyik".

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1.LiderIlhamAliyev/posts/2208827742586438/?comment_id=2208952295907316&locale=az

2. Abdullayeva F. (2011). 4 may "Azərbaycan turizmi: bu gün və sabah": Turizm İnstitutunda elmi praktik konfrans keçirilib. "Mədəniyyət" qəz.,5 sВечканов Г.С., (2007).

3. Экономическая безопасность,СПб.: Питер, , 384 с. (с.10) Гудзь П. В., (2003).

4. Механізм розвитку курортно-рекреаційних територій у сучаснихумовах // Автореф. дис.док. екон. наук. –Донецьк, 11 с.Савельев Ю.В., Толстогузов О.В., 2008

5. Управление развитием туризма в регионе. Опытреализации Стратегии Республики Карелии / Институт эко-номики КарНЦ РАН, – Петрозаводск: Изд-во Карельского научного центра РАН, 141 с.(с.96)

6. The 2014 Legatum Prosperity Index.LegatumInstitute, (2014). 53 p.

REGİONUN NƏQLİYYAT-LOGİSTİKA MƏNZƏRƏSİNDƏN ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ

Qaragöz Kərim oğlu Kərimov
Mingəçevir Dövlət Univeristeti
Azərbaycan Texniki Universitetinin doktorantı
qaragoz.karimov@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0002-6101-6773

Giriş

Cənubi Qafqazda və dünyada baş verən son geo-siyasi proseslər Avrasiyanın nəqliyyat şəbəkəsinə onun iştirakçılarının rol və mövqelərini dəyişdirərək əhəmiyyətli dərəcədə təsir edir. Bəzi iştirakçı dövlətlər öz mövqelərini möhkəmləndirsələr də, digərləri geosiyasi rəqabət nəticəsində əsas nəqliyyat marşrutlarının rolunun dəyişməsi səbəbindən əhəmiyyətini itirirlər. Son regional və qlobal siyasi proseslər fonunda Azərbaycan qaliblərdən biridir, çünki yeni reallıqlar onun regional nəqliyyat qovşağı kimi rolunu gücləndirmək imkanları yaratmışdır. Azərbaycanın öz tərəfdaşları ilə imzaladığı son sazişlər onun mühüm tranzit ölkə kimi artan rolunun əyani göstəricisidir. Bildiyimiz kimi, ölkəmizin ərazisindən Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizləri keçir. [1]

Azərbaycan beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin mərkəzindədir

Azərbaycan ərazisindən keçən Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərinə, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu xəttinə beynəlxalq diqqətin artması ilə ölkə ərazisindən yükdaşımalar ildən-ilə əhəmiyyətli dərəcədə artır. Baş nazirin müavini Şahin Mustafayev Bakıda keçirilən üçtərəfli görüşdə qeyd edib ki, 2022-ci ilin yanvar-avqust ayları ərzində Azərbaycan ərazisindən tranzit yüklərin daşınması əvvəlki ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 47 faiz artıb. 2022-ci ilin altı ayında tranzit daşımaların həcmi 50 faizdən çox artıb.

Xəzər dənizində yeni Ələt beynəlxalq dəniz ticarət limanı vasitəsilə tranzit daşımaların həcmi artır. Limanın infrastrukturu ildə 15 milyon tona qədər yükün, o cümlədən 100 min TEU konteynerinin daşınmasına imkan verir. Bununla belə, yük daşımalarının artımı və bununla bağlı proqnozlar onun daşıma qabiliyyətinin artırılmasını tələb edir. Bunu nəzərə alaraq, limanın buraxılış qabiliyyətinin 25 milyon ton yük və 500 min TEU konteynerə çatdırılması üçün ikinci mərhələnin təməli qoyulub. [2]

Daşımaların həcminin artması ilə əlaqədar hazırda ikinci mərhələ çərçivəsində Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanında layihələndirmə işləri aparılır. Layihə başa çatdıqdan sonra limanın ötürücülük qabiliyyəti 25 milyon tona çatdırılacaq.

Azərbaycanın beynəlxalq yükdaşımaları baxımından cəlbediciliyinin səbəbləri:

1. Transmilli şirkətlərin əsas məqsədlərindən biri məhsullarının təhlükəsiz şəkildə istehlakçıya çatdırılmasıdır. Dünyadakı geosiyasi vəziyyət elədir ki, əksər ölkələr şirkətlərə təhlükəsizlik zəmanəti verə bilmir. Bu məsələdə transmilli şirkətlərin Azərbaycana münasibətdə mövqeyi tamam başqadır.

İri korporasiyalar Azərbaycanın təmin etdiyi təhlükəsizlik zəmanətlərinə tam etibar edirlər. Çünki ölkə dünyada baş verən siyasi təlatümlər, müharibələr və inqilablar fonunda regionun ən sabit dövləti statusunu qoruyub saxlaya bildi. Bu, Azərbaycanı transmilli nəqliyyat şirkətləri üçün cəlbedici dövlətə çevirir.

2. Şimal-Cənub və Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizlərinin kəsişməsində yerləşən Azərbaycan ərazisindən tranzit daşımaları Aİ ölkələri ilə Çin, Hindistan və digər Şərq ölkələri arasında yükdaşımaların məsafəsi və vaxtı baxımından çox sərfəlidir.

3. Bundan başqa, transmilli şirkətlərin diqqətini Azərbaycanın yüksək keyfiyyətli nəqliyyat infrastrukturu - müasir standartlara cavab verən dəmir yolları və avtomobil yolları şəbəkəsi cəlb edir. Xüsusilə, Bakı-Tbilisi-Qars dəmir yolu, Xəzər dənizində Azərbaycanın ən böyük ticarət donanması olan Bakı Beynəlxalq Dəniz Ticarət Limanı, müasir gəmiqayırma zavodu ölkənin nəqliyyat imkanlarını daha da artırır. Azərbaycan da Zəngəzur dəhlizinin bir hissəsinə çevriləcək bir sıra yolların, hava limanlarının və digər infrastruktur obyektlərinin tikintisini qısa müddətdə başa çatdırıb.

4. Zəngəzur dəhlizi Çin və Mərkəzi Asiya ölkələri ilə Avropa ölkələri arasında nəqliyyat əlaqələrinin şaxələndirilməsini təmin edəcək ən qısa dəhlizdir. Uzunluğu 110,4 kilometr olan Horadiz-Ağbənd dəmir yolu xəttində işlərin 40 faizi tamamlanıb və bu dəmir yolu bu dəhlizin tərkib hissəsidir. SSRİ dövründə bu dəmir yolu xətti ilə təqribən 10 milyon ton yük ötürülürdü.

Zəngəzur dəhlizinin imkanlarını artırmaq üçün işğaldan azad edilmiş ərazilərdə logistika mərkəzlərinin və azad iqtisadi zonaların yaradılır. Dünyada baş verən geosiyasi proseslər də Azərbaycanın beynəlxalq nəqliyyat daşımalarında strateji önəmini artırıb. [2]

Azərbaycanın 2020-ci il ikinci Qarabağ müharibəsində qələbəsi həm Cənubi Qafqaz regionunda, həm də dünyanın geosiyasi panoramasında yeni reallıq yaratdı. Zəngəzur dəhlizi layihəsinin həyata keçirilməsi ölkənin tranzit imkanlarını xeyli artıracaq. Zəngəzur dəhlizi beş-səkkiz milyon ton yükün Azərbaycan ərazisindən keçməsi üçün əlavə imkanlar yaradır.

Üstəlik, 3+3 formatı regionda yeni nəqliyyat qovşağının yaradılmasına gətirib çıxara bilər. Təbii ki, Azərbaycan region ölkələri arasında yaradılması nəzərdə tutulan nəqliyyat şəbəkəsinin əsas iştirakçısıdır. Bu, ölkənin bu nəqliyyat şəbəkəsinin mərkəzində yerləşməsi və "3+3" formatına daxil olan bütün dövlətlərlə həmsərhəd olması ilə bağlıdır.

24 fevral 2022-ci ildə Ukraynada silahlı münaqişənin başlaması ilə dünya yeni geosiyasi və iqtisadi dövrə qədəm qoydu. Avropa dövlətlərinin və ABŞ-ın Rusiyaya qarşı sərt sanksiyaları dünyanın nəqliyyat xəritəsində əsaslı dəyişikliklərə gətirib çıxarır. Bu da ondan irəli gəlir ki, Şərqdə yerləşən və Avropa ilə geniş ticarət əlaqələri olan Çin, Yaponiya, Cənubi Koreya kimi iri iqtisadiyyata malik dövlətlər Qərbə yükdaşımaları, əsasən, Rusiya ərazisindən həyata keçirirdilər. Bununla belə, Rusiyaya qarşı tətbiq edilən sanksiyalar onun üzərindən yükdaşımaları kəskin şəkildə azaldıb.

Əksər şirkətlər Qərbin sanksiyalarından qaçmaq istədikləri üçün Rusiya vasitəsilə malların daşınmasında maraqlı deyillər. İstər Qərb, istərsə də Şərq şirkətləri intensiv və təhlükəsiz yük daşımaları üçün yeni, alternativ yollar axtarmağa məcburdurlar. [4]

Rusiya ərazisindən keçən Şimal dəhlizi məlum səbəblərdən praktiki olaraq bağlanıb. Əksəriyyəti Əfqanıstan, İran, Suriya və İraqdan keçən Cənub dəhlizinin təhlükəli olması, Əfqanıstan, Suriya və İraqın terrorçu qruplaşmalar üçün əsas sahə olması, eləcə də Qərbin İrana qarşı tətbiq etdiyi sanksiyalar şirkətləri bu dəhlizdən istifadədən çəkindirir.

Şimal və Cənub dəhlizləri öz effektivliyini itirdikcə, Azərbaycanın yerləşdiyi Orta Dəhlizin əhəmiyyəti daha da aktuallaşır. Çindən Avropaya Qazaxıstan, Xəzər dənizi, Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan və Türkiyə, eləcə də Qara dənizdən keçən dəhliz öz sabitliyi və etibarlılığı ilə transmilli şirkətlərin diqqətini çəkir.

Azərbaycan və Ermənistan arasında ikinci Qarabağ müharibəsindən sonra başlayan sülh danışıqları və regiondan keçən nəqliyyat xətlərinin açılması ilə bağlı müzakirələr Orta Dəhlizin gələcəyinə daha böyük ümidlər yaradır. Bu, beynəlxalq oyunçuların Azərbaycana marağını artırır.

Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə regionun tranzit xəritəsində müəyyən dəyişiklər baş verəcək. Azərbaycan və Türkiyə arasında əlaqələndirməni təmin etməklə yanaşı bu dəhliz eyni zamanda Rusiya və Ermənistanın da nəqliyyat əlaqələrini təmin etmiş olacaq. Digər tərəfdən daha geniş

miqyasda baxsaq, Türkiyə və Rusiya arasında daha qısa məsafəli nəqliyyat marşrutları üzrə daşımaları da təmin edəcək.

Qlobal miqyasda məsələyə nəzər saldıqda Zəngəzur dəhlizi Avrasiyanın qərbi ilə şərqini birləşdirən ən qısa quru nəqliyyatı dəhlizi olacaq. Bu isə daşımaların maya dəyərini və sərf olunan zamanı müəyyən qədər azaltmağa imkan verəcək.

Orta dəhlizin bir hissəsi olan Zəngəzur dəhlizi Vətən müharibəsinə qədərki müddətdə işğal altında idi. Buna görə də yüklərin tranzit daşınması alternativ olaraq, Gürcüstan və İran ərazisindən keçməklə baş tuturdu. Bu həm məsafəni, həm də nəqliyyat müddətini artırırdı. Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə əlaqələri isə yalnız İran vasitəsilə təmin olunurdu. Bu tranzit xərclərinin artıq olması ilə nəticələnirdi. Azərbaycan Naxçıvan Muxtar Respublikasına göndərdiyi 350 mln m^3 qazın dəyərinin 15 %-ni İrana tranzit xərci kimi ödəyirdi. Eləcə də, Türkiyə və İran arasında qaz nəqli ilə bağlı müqaviləyə əsasən Türkiyə İrana hər 1000 m^3 qaz üçün 490 ABŞ dolları ödəyir ki, Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə eyni həcmli qaza görə Azərbaycana 335 ABŞ dolları ödəyə bilər. [5]

Digər tərəfdən Zəngəzur dəhlizinin tranzit potensialı imkan verəcək ki, Türkmənistan qazını İran, Türkiyə və Avropaya ötürməli olan dayanmış layihəni bu dəhlizlə Azərbaycan vasitəsilə həyata keçirsin.

Nəticə

Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə Mərkəzi Asiya və Avropa arasında yükdaşıma həcmi 3 dəfədən çox artacaq. Ermənistan üçün Zəngəzur dəhlizinin açılması ancaq xeyir gətirəcək. Belə ki, Ermənistan tranzit ölkə kimi pay götürəcək. Ancaq Ermənistanda məsələni siyasiləşdirmək marağında olanlar dəhlizin açılışını torpaq iddiaları ilə əlaqələndirməyə çalışırlar ki, bu da əsassızdır. Azərbaycanla İran arasında bağlanmış memaranduma əsasən İran ərazisindən keçməklə İran-Ermənistan sərhədi boyunca Zəngəzur dəhlizinə paralel şəkildə alternativ dəhliz (53 km) çəkilə bilər. Hər iki halda əsas tranzit ölkə Azərbaycan olacaq, ancaq ikinci halda Ermənistan bütün kommunikasiyalardan uzaq qalmaqla regiona və qlobal məkana inteqrasiya edə bilməyəcək. Əslində Azərbaycanın Zəngəzur dəhlizinin Ermənistan ərazisindən keçirilməsi təklifi Ermənistanın da xeyrinə addımdır ki, bu da bizim regionda sülhün bərqərar olmasında nə dərəcədə maraqlı olduğumuzun sübutudur.

Müxtəlif beynəlxalq iqtisadi forum və konfranslarda çıxış edən Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev ölkədə iqtisadiyyatın şaxələndirilməsi proqramlarının həyata keçirildiyini bəyan edib. Təbii ki, Azərbaycanın nəqliyyat imkanlarının artması ölkə iqtisadiyyatının şaxələndirilməsi baxımından çox vacibdir, iqtisadiyyata böyük töhfədir.

Proseslər göstərir ki, Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan neft-qaz sektoru ilə yanaşı, nəqliyyat dəhlizləri ilə bağlı dünyanın aparıcı şirkətlərinin də diqqətini cəlb edərək, geosiyasi proseslərdən iqtisadi və siyasi dividendlər almağa nail olur, həm Cənubi Qafqaz regionunda, həm də dünyada özünəməxsus yer tutur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. R. Bayramov, Ch. Rahimov, A.Sharifov, N.Hamidov (2022). Conceptual approaches to regional transportation planning in occupied territories. Norwegian Journal of development of the International Science No 84/2022

2. https://www.azernews.az/business/199205.html

3. P.Gawliczek, K.Iskandarov (2023). The Zangezur corridor as part of the global transport route (against the backdrop of power games in the South Caucasus region). Security and Defence Quarterly 41 (1)

4. Piriyev, H., Iskandarov Kh. and Tahirov R. (2022) The second Karabakh war. Military-political analysis. Baku: Military Publishing House.

5. Shokri U. (2022) Why Iran opposes Azerbaijan's Zangezur corridor project. Available at: https://gulfif.org/why-iran-opposes-azerbaijans-zangezur-corridor-project/ (Accessed: 19 December 2022).

6. Martirosyan, R. (2021) Iran opposes the Zangezur corridor and is trying to cancel it – Aharon Vardanyan. Available

7. at: https://168.am/2021/06/26/1539803.html (Accessed: 23 January 2023)

8. Martirosyan, R. (2021) Iran opposes the Zangezur corridor and is trying to cancel it – Aharon Vardanyan. Available

9. at: https://168.am/2021/06/26/1539803.html (Accessed: 23 January 2023)

ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR İQTİSADİ RAYONUNUN STRATEJİ ASPEKTLƏRİ

[1,2]**Nərgiz Ehtibar qızı Yusifova,** [1,3]**Nərmin Arif qızı Əliyeva**
[1]Mingəçevir Dövlət Universiteti
[2]nargiz.yusifova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0001-6057-6963
[3]narmin.aliyeva@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0009-5429-9638

Ölkəmiz hazırki dövrdə, tarixi ədalətin bərpa olunduğu, dövlətin və millətin bir yumruq altında birləşdiyi, xalqımızın qürur mənbəyinin gücləndiyi şəraitdə, eyni zamanda müzəffər ordumuzun doğma torpaqlarımızı göz bəbəyi kimi qorumağa, ona kəm baxan mənfur düşmənlərin layiqli cəzasını verməyə nail olduğu şərəfli bir zamanda yaşayır.

2020-ci il sentyabr ayının 27-dən etibarən başlayan 44 günlük Böyük Qarabağ Zəfərindən sonra Azərbaycanın iqtisadi inkişaf modelinin yeni, eyni zamanda obyektiv reallıqlara uyğun təkmilləşdirilməsi, idarəetmə formalarının daha səmərəli, eyni zamanda, çevik olaraq, tənzimlənməsi əsas obyektiv zərurət olaraq ortaya çıxmışdır. Torpaqlarımızın 44 günlük zəfər nəticəsində işğaldan azad olunmasına, erməni işğalçılarının darmadağın edilməsinə, həmçinin Ermənistanın təslimçi sazişə imza atmasına baxmayaraq, revanşist qüvvələr, onların dünyanın müxtəlif aparıcı ölkələrində yerləşən ikiüzlü havadarları, özlərini guya sülh "mələyi" olaraq göstərən siyasətçilər və beynəlxalq təşkilatlar torpaqlarımızın işğaldan azad olunması ilə hələ də barışa bilmirlər və təxribatlar törətməkdə davam edirlər. Bu cür formalaşan vəziyyətdə regionun idarəetmə strukturunun yenidən qurulması, təkmilləşdirilməsi, tarixi faktlara və ədalətə söykənən qərarların verilməsi, işğaldan azad edilmiş ərazilərimizin sürətlə dirçəldilməsi, böyük qayıdışın tezləşdirilməsi üçün mühüm tədbirlərin görülməsi revanşistlərə verilən ən tutarlı cavabdır. [3] Dövlət başçısı belə bir mürəkkəb vəziyyətdə mühüm fərman imzalayaraq iqtisadi rayonların yeni bölgüsünü təsdiq etmiş və ölkə iqtisadiyyatının idarə edilməsinin strateji mexanizmlərinin yenilənməsinin başlanğıcını qoymuşdur. Belə ki, Prezidentimizin 7 iyul 2021-ci il tarixli fərmanına əsasən ölkəmizdə iqtisadi rayonların yeni bölgüsü təsdiq dedilmişdir. Yeni bölgüyə əsasən Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları yaradılmışdır. Fərmanda qeyd olunmuşdur ki, işğaldan azad olunan ərazilərin bərpa edilməsi və yenidən qurulması, yeni infrastruktur obyektlərin yaradılması və əhalinin doğma torpaqlarımıza köçürülməsi istiqamətində mühüm işlər görülür. Hesab edirik ki, yeni iqtisadi rayonlaşmanın tətbiq edilməsi görülən işlərin səmərəsinə öz töhfəsini qatacaqdır. Əsasən yüksək dağ silsilələri ilə əhatələnmiş Zəngəzur mahalı 1861-ci ildə yaradılıb və hal hazırda Qarabağa bitişik olan 5 rayon – Laçın, Kəlbəcər Qubadlı, Zəngilan və Cəbrayıl rayonları hesab edilir. [1]

Respublikamızın öz əzəli, doğma torpaqlarımızı dirçəltməsi, inkişaf etdirməsi niyyətinin nə qədər güclü olması məhz Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun yaradılmasında öz əksini tapır.

Regionda sülhün və təhlükəsizliyin bərqərar olması üçün əlverişli vəziyət yaranır. Müasir dövrdə - Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun yeni bölgü əsasında səciyyələnən ərazisində müxtəlif iqtisadiyyat sahələrinin, həmçinin, turizm, kənd təsərrüfatı, sənaye və aqrar sektorun, eyni zamanda heyvandarlıq və bitkiçiliyin inkişaf etdirilməsi məqsədilə həm təbii və həm də iqtisadi resurslar, eyni zamanda güclü imkan var və görülən işlər yekununda, yurdumuzun regionlarda mövcud olan resurs imkanlarından istifadənin effektiv səmərəliliyi dəfələrlə yüksəldə bilər.

Qeyd etdiyimiz kimi, iqtisadi rayonun tarixən istər sənayedə, istərsə aqrar sektorda, əsasən də heyvandarlıqda, həmçinin turizm, sağlamlıq sektorlarında da çox geniş imkanları olmuşdur. Lakin uzun illər ərzində işğal altında olması bu rayonlarımızın imkanlarından isifadə olunmasına mane olmuşdur. Bu səbəbdən də işğal müddəti ərzində Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun ÜDM-dəki payı 0,1 %-ə qədər aşağı düşmüşdür. Nəzərə alsaq ki, potensial imkanlar çox yüksək idi, lakin işğal nəticəsində bu potensialdan istifadə etmək mümkün olmadı. [4]

Aparılan iqtisadi tədqiqatlar nəticəsində göstərilir ki, ölkədə aqrar sektorun təkmilləş-dirilməsi üçün Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu çox mühüm töhfə verəcəkdir. Hazırda qeyd edilən iqtisadi rayonun tərkibi hesab olunan inzibati vahidlər azaddır, onların iqtisadi imkanlarından istifadə etməyə nail olacaq. Öncədən aparılan qiymətləndirmələrdən belə qənatə gəlmək olur ki, Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun potensialı qarşıdakı illər ərzində Azərbaycanın bütöv iqtisadiyyatının təqribən 4 %-ni formalaşdırmaq potensialına malik olacaqdır. Buradan belə görünür ki, yaxın illərdə bu bölgədə təqribən 3 milyard manat civarında sənaye və aqrar məhsullarının istehsalını aparmaq mümkün olacaq. Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu heyvandarlığın sahəsinin inkişafı yönümündə kifayət qədər güclü potensialı vardır. Bu da öz növbəsində daxili bazar üçün çıxarılan aqrar və həm də heyvandarlıq məhsullarının payının artmasına geniş imkan yaradır.

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun ixrac potensialını da tədqiq etsək görərik ki, bu iqtisadi rayon əsas kommunikasiya qovşaqlarının birləşməsində yerləşəcəkdir. Hazırda Horadizlə Zəngilan rayonları arasında dəmir yolu xətti yaradılır və bununla yanaşı, Horadizdən Ağbəndə qədər olan asvalt avtomobil yolu da inşa edilir. Nəticədə bu yolların da həm bilavasitə Zəngəzur Dəhlizinə, həmçinin şərq-qərb nəqliyyat dəhlizinə inteqrasiya edilməsinə imkan verəcəkdir. Qeyd etdiyimiz əlaqələr yaradıldıqdan sonra Şərqi Zəngəzurda istehsal olunan məhsulların daha böyük bazarlara çıxışının təmin edilməsi mümkün olacaqdır, bu baxımdan da iqtisadi rayonun istənilən səviyyədə güclü ixrac potensialı var. Ümumilikdə bu rayon istər aqrar məhsullar, istərsə də sənaye məhsulları, xüsusilə də qiymətli materiallara olan tələbin yerinə yetirilməsində güclü imkanlara malik olduğuna görə ehtimal olunur ki, bu, bazardakı qiymətlərə də öz təsirini göstərəcək. Ümumiyyətlə, işğaldan azad edilmiş rayonlarımızda heyvandarlıqla əkinçiliyin inkişafına şərait verilməsi daxili bazara xeyli miqdarda məhsuların çıxarılmasına imkan yaradacaqdır ki, bu da həmçinin növbəti dövrlərdə kənd təsərrüfatı məhsullarındakı qiymətlərin optimallaşdırılmasına, eyni zamanda, digər bəzi məhsulların da qiymətlərinin aşağı düşəcəyinə yol açır. Ehtimal olunur ki, bunun nəticəsində də artıq həm bazarda yerli məhsulların sayı artacaq, həmçinin qiymətlər optimallaşacaq və bu da idxaldan asılılığın aradan qaldırılması, həmçinin ixrac imkanlarının artırılması cəhətindən çox mühümdür. [5]

Hazırda Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında yerli və xarici investisiyalar hesabına sənaye parklarının yaradılması prosesi sürətlə gedir. Müasir dövrdə göstərilən ərazilərin iqtisadi gücünün hərəkətə gətirilməsi üçün mövcud infrastrukturun yaradılması ilə bağlı tədbirlər sürətlə davam etdirilir. [2]

Cəbrayıl rayonunda yerləşən "Araz Vadisi İqtisadi Zonası" Sənaye Parkında təqdirəlayiq işlər görülür və bölgədə iqtisadi fəallığın artırılması davam etdirilir. Qeyd etmək lazımdır ki, "Araz Vadisi İqtisadi Zonası" Sənaye Parkı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham

Əliyevin 4 oktyabr 2021-ci il tarixli fərmanı ilə əsası qoyulmuşdur. Prezident fərmanında göstərildiyi kimi, Şərqi Zəngəzurun Arazboyu ərazisinin əsasən düzənlik relyefə, həmçinin regionun cənub istiqamətində giriş qapısı mövqeyinə malik olması qeyd edilən sənaye zonasının fəaliyyət göstərilməsi üçün əlverişli şəraiti təmin edir. Kəlbəcər inzibati rayonunda Yuxarı İstisu, Aşağı İstisu sanatoriyalarının olması ilə turizm sektoruna çox böyük dəstək pontesialı vardır. Bununla yanaşı, Kəlbəcərin faydalı qazıntı yataqlarına malikdir ki, bunların hər biri xarici investisiyanın buraya maraq yaratması üçün məqsədli əsasdır. Cəbrayıl inzibati rayonunda sement istehsalı üçün xeyli miqdarda xammal resurslarına malikdir. Bununla yanaşı, burada heyvandarlıq və əkinçilik potensial imkanları vardır ki, növbəti proseslərdə həm qida, həm də toxuculuq sənayesinin inkişafı baxımından da əlverişlidir. Qeyd edilən bu faktorlar Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonuna xarici investorların cəlb edilməsi üçün kifayət qədər əsas səbəblərdir. Laçın inzibati rayonun coğrafi relyefi şərait yaradır ki, burada dünya üzrə geniş rəqabət qabiliyyətli arıçılıq təsərrüfatının yaradılması üçün potensial var və həmçinin Laçın Zəngəzur dəhlizinin Azərbaycanla birləşən coğrafi kordinatlarında yerləşir. [6]

Dövlətimiz yeni iqtisadi rayonların yaradılması və davamlı olaraq inkişaf etdirilməsi ilə Qarabağ regionunu daha güclü, dinamik inkişafda olan bir iqtisadi rayona çevirməklə yanaşı, həmçinin əzəli Azərbaycan torpağı olan Zəngəzura bütöv olaraq soydaşlarımızın qayıtmasında, qədim torpaqlarımızın inkişaf etdirilməsində yetəri qədər qərarlıdır.

Qeyd etdiyimiz iqtisadi rayonlarının yaradılması isə dünya sferasında Azərbaycanın strateji rolunu sürətlə artırır, çünki iki yeni iqtisadi rayonun inkişaf etdirilməsində strateji hədəflərin olması və Zəngəzur dəhlizinin vasitəsilə türkdilli dövlətlərin inteqrasiyasının güclənməsi, Qərblə Şərq, Şimal ilə Cənub nəqliyyat yollarının yükdaşımaların intensivliyinin sürətləndirilməsi, beynəlxalq ticarət əlaqələrinin genişləndirilməsi, nəqliyyat və logistika sahəsinin əhəmiyyətli səviyyədə inkişaf etdirilməsi nəticəsində ölkəmizin rəqabət qabiliyyətinin, həmçinin siyasi və iqtisadi qüdrətinin gücləndirilməsinə real imkanlar formalaşacaqdır və s.

Tam əminliklə deyə bilərik ki, Zəngəzurun tam işğaldan azad olunması, bununla yanaşı xalqımızın öz əzəli torpaqlarına geri qayıtması uzaqda deyil, çox yaxın zamanda Zəngəzur dəhlizinin reallaşacağı bu ümidləri daha da artırmağa inam yaradır. Onu da qeyd etməliyik ki, Zəngəzur dəhlizi Avrasiya zonasını bir-biri ilə əlaqələndirən ən mühüm nəqliyyat dəhlizidir. Həm Qafqazın, həmçinin də Mərkəzi Asiyanın əsas qapısıdır. Əzəli Azərbaycan torpağı sayılan Zəngəzur, çox yaxın dövrdə bütün türk dünyasının birləşməsi rolunu oynayacaq. [5]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. Bakı şəhəri, 7 iyul 2021-ci il.

2. "Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 7 iyul tarixli 1386 nömrəli Fərmanının icrasının təmin edilməsi barədə "Bakı şəhəri, 10 iyul 2021-ci il. https://nk.gov.az/az/document/5457/print/.

3. Qarayeva, S. "Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun yaradılması tarixi ədalətin bərpasıdır". https://525.az/news/171825-serqi-zengezur-iqtisadi-rayonunun-yaradilmasi-tarixi-edaletin-berpasidir.

4. Əliyev İ. Zəngəzur dəhlizi türk dünyasını birləşdirən əsas nöqtədir. 04.04.2021. https://xalqqazeti.com/az/news/73722.

5. Eyyubova G. İqtisadi rayonların sayının artması Vətən müharibəsində qazandığımız Zəfərdən sonra formalaşmış yeni reallıqlara tam uyğundur. 09 iyul 2021. https://ikisahil.az/post/233156-iqtisadi-rayonlarin-sayinin-artmasi-veten-muharibesinde-qazandigimiz-zeferden-sonra-formalashmish-yeni-realliqlara-tam-uygundur.

6. İqtisadi rayonlaşdırma. https://www.azerbaijans.com/content_464_az.html. https://azertag.az/xeber/Azerbaycanin_Qarabag_ve_Serqi_Zengezur_iqtisadi_rayonlarinin_yaradilmasi_dusmenin_revansist_ruhunu_ezib-1826439.

AZƏRBAYCANIN SOSİAL-İQTİSADİ İNKİŞAFINDA ZƏNGƏZUR MODELİ

Zümrüd Novruzəli qızı Hüseynova
doktorant
AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutu
zumrud.huseynova2023@gmail.com
https://orcid.org/0000 0003 3912 7263

44 günlük müharibədən sonra Azərbaycan Respublikasının dövlət idarəçiliyində yeni imkanlar və istiqamətlər açılmışdır. Onlar içərisində ən güclüsü nəqliyyat imkanlarıdır. Belə ki postmüharibə dövründə ölkə siyasətində siyasi və iqtisadi istiqamətlər daha basqın olur. Çünki əsas məqsəd müharibənin yaratdığı fəsadları, itkiləri bərpa etməkdir. Bu zaman sosial sferanın da əhəmiyyəti danılmaz faktdır. Fəsadlar və fürsətlər cəmiyyət həyatına siraət edir. Bu zaman onun təsirlərinin ölçüsü də sosial həyatda baş verir. Hazırda Azərbaycan Respublikası postmüharibə dövrünü yaşayır. Bu dövr həm də həssaslaşmış cəmiyyət dövrüdür. Bu dövrdə sosial əlaqə və münasibətlərin bərpası sosial qrupların sosial müdafiə siyasətinin gücləndirilməsi üçün sosial xidmətlərin fəaliyyətinin daha geniş aspektdən formalaşması zərurətini yaradır. Bu istiqamətdə Zəngəzur dəhlizin açılması, fəaliyyətin bərpası qədim tarixi kökə malik olan torpaqlarımıza qayıtmaq və orda normal həyat fəaliyyətin yaradılmasına zəmin yarada bilər.

Ümumiyyətlə, Zəngəzur dəhlizinin regional səviyyədə hətta beynəlxalq səviyyədə xüsusi vacib əhəmiyyətə sahibdir. İlk baxışdan bu dəhlizin siyasi-iqtisadi əhəmiyyətə, perspektivliyə sahib olduğu kimi görünsə də, həm də sosial əhəmiyyətə sahibdir. İlk növbədə bu dəhlizin ümumi əhəmiyyətinə nəzər yetirək. Məlum olduğu kimi, "Bu dəhlizinin açılmasının hüquqi bazasını 10 noyabr 2020-ci tarixində Azərbaycan, Rusiya və Ermənistan arasında imzalanmış üçtərəfli bəyanatın 9-cu bəndi və 2021-ci il 11 yanvar tarixində Moskvada imzalanmış 4 bəndlik bəyanat təşkil edir". [1] Hüquqi əsasın təsisatı ölkənin daxili və xarici siyasətində yer alan sosial-iqtisadi inkişafa təkan verən istiqamətlərin geniş aspektdən həyata keçirilməsinə şərait yaradır. Zəngəzur dəhlizinin bilinən siyasi-iqtisadi əhəmiyyəti ilə yanaşı lokal xarakterli əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, "Dəhlizin lokal müstəvidəki əhəmiyyəti yeni nəqliyyat yolunun keçdiyi hər bir ölkədə yerli inkişafı stimullaşdırıcı faktor kimi çıxış etməsidir. Nəzərə almaq lazımdır ki, yeni dəhliz hər üç ölkənin ən zəif inkişaf etmiş bölgələrindən keçir. Belə ki, dəhlizin 30 ilə yaxın işğal altında olan və talançılığa məruz qalan Azərbaycanın cənub-qərb rayonları, Ermənistanın ən zəif inkişaf etmiş Sünik bölgəsi və onilliklərdir terrorizm səbəbilə zəif inkişaf etmiş Türkiyənin şərq vilayətlərini biri-birinə bağlaması planlaşdırılır ki, bu da hər üç bölgədəki yerli iqtisadi yüksəlişə ciddi töhfə verəcək". [3]

Zəngəzur dəhlizinin siyasi və iqtisadi əhəmiyyəti "3+3" formatında yaradılmış əməkdaşlıq nəticəsində beynəlxalq tranzit daşımalarda yeni strateji mərkəz yaratmaq ehtimalını gücləndirir. Həm də Zəngəzur dəhlizi regiondakı ölkələrə daha ucuz alternativ çıxış imkanları vəd edir. Zəngəzur dəhlizinin açılması məqsədilə isə genişmiqyaslı işlər icra edilir, dəmir yolları, avtomobil yolları çəkilir. Nəzərdə tutulan planlaşdırılma uğurla həyata keçirildikdə isə "...yaxın gələcəkdə Şərq-Qərb nəqliyyat dəhlizinə inteqrasiya edilməsi fonunda Zəngəzur dəhlizi Avropa və Asiya qitələri arasında önəmli ticarət marşrutu kimi çıxış etmək potensialı daşıyır". [3]

Məlum olduğu kimi, II Qarabağ müharibəsindən sonra Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu yaradıldı.Hazırda həmin ərazilərə "Böyük Qayıdış" planı həyata keçirilir.Həmin ərazilərdə

yalnız iqtisadi,siyasi inkişaf potensialı önəm kəsb etmir. Eləcə də orda sosial həyat səviyyəsini təmin etmək, sakinlərin sosial müdafiəsini layiqli şəkildə icra etmək digər məqsədlərdəndir. Belə ki, əhalinin qayıdışı ilə əlaqədar çoxmənzilli binaların, fərdi yaşayış evlərinin tikintisi, çoxmənzilli binaların idarə edilməsi, həmin ərazidə abadlaşdırma, yaşıllaşdırma və mənzil-kommunal təsərrüfatı sahələrinin formalaşmasına önəm verilir. Bu məqsədlə işçi qüvvəsinin artırılması zərurəti yaranır. Ümumiyyətlə, "Əlverişli demoqrafik vəziyyətin mövcudluğu, iqtisadi fəal gənc əhalinin işçi qüvvəsinin ümumi strukturunda yüksək paya malik olması və gənclər tərəfindən yeni innovativ metodların dərindən mənimsənilməklə tətbiqi daha effektiv nəticələrin əldə olunması üçün fürsətlər yaradır".[2 s.13]

Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunda yaşayış evlərinin tikintisi, çoxmənzilli binaların idarə edilməsi, həmin ərazidə abadlaşdırma, yaşıllaşdırma və mənzil-kommunal təsərrüfat fəaliyyətinin formalaşdırılması üçün Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonunda 1 və 2 saylı Bərpa, Tikinti və İdarəetmə Xidməti yaradılmışdır. 1 saylı Bərpa, Tikinti və İdarəetmə Xidməti Cəbrayıl, Qubadlı və Zəngilan rayonlarını, 2 saylı Bərpa, Tikinti və İdarəetmə Xidməti isə Laçın və Kəlbəcər rayonlarını əhatə edir. 1 saylı Bərpa, Tikinti və İdarəetmə Xidməti Zənglian rayonunda, 2 saylı Bərpa, Tikinti və İdarəetmə Xidməti isə Laçın şəhərində fəaliyyət göstərir. Hər iki xidmətin eyni fəaliyyət istiqamətləri var. Bunlara daxildir:

"2.1.1. müvafiq əraziyə əhalinin qayıdışı ilə əlaqədar çoxmənzilli binaların və fərdi yaşayış evlərinin tikintisini təşkil etmək;

2.1.2. müvafiq ərazidə tikintisini təşkil etdiyi çoxmənzilli binaları, həmin binalardakı mənzillər sakinlərə tam təhvil verilənədək, müvəqqəti idarə etmək;

2.1.3. müvafiq ərazidə mənzil-kommunal təsərrüfatı sahəsində dövlət siyasətinin həyata keçirilməsində iştirak etmək, kommunal təsərrüfatı idarə etmək;

2.1.4. müvafiq ərazidə abadlaşdırma və yaşıllaşdırma işlərini təşkil etmək;

2.1.5. müvafiq ərazidə yerləşən, ümumi istifadədə və balansında olan şəhər avtomobil yollarının idarə olunmasını, təmirini, saxlanılmasını, qorunmasını təşkil etmək və onların vəziyyətinə nəzarət etmək". [4]

Bu fəaliyyət mexanizmlərinin həyata keçirilməsi üçün müvafiq sahəyə uyğun işçi qüvvəsinin təminatı mühüm rol oynayır. Uğurlu kadr siyasəti insan kapitalının inkişafı deməkdir. Xüsusilə, ətraf ərazilərdə yaşayan sakinlərin işçi qüvvəsi onların sosial və iqtisadi həyat fəaliyyətinə müsbət təsir edəcəkdir.

Nəticə olaraq qeyd edək ki, yuxarıda qeyd olunan əhəmiyyətli məqamlar nəinki Zəngəzur dəhlizinin, o cümlədən qədim tarixi keçmişə sahib olan Zəngəzur ərazisinin əhəmiyyəti də vurğulayır. Bugünün region üzrə iqtisadi mərkəzi yalnız uğurlu iqtisadi model kimi deyil, həm də sosio-siyasi-iqtisadi əhəmiyyətə malik olan model kimi də çıxış edir.

İsifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Zəngəzur dəhlizinin böyük regional və beynəlxalq əhəmiyyəti var https://ikisahil.az/post/214832-zengezur-dehlizinin-boyuk-regional-ve-beynelxalq-ehemiyyeti-var 27 aprel 2021 12:52

2. Azərbaycan Respublikasının 2022─2026-cı illərdə sosial-iqtisadi inkişaf Strategiyası https://static.president.az/upload/Files/2022/07/22/5478ed13955fb35f0715325d7f76a8ea_3699216.pdf

3. Zəngəzur Dəhlizinin üç müstəvidə əhəmiyyəti https://top-center.org/az/ekspert-reyi/3247/zengezur-dehlizinin-uc-mustevide-ehemiyyeti 27-10-2021, 04:30

4. Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonunda 2 saylı Bərpa, Tikinti və İdarəetmə Xidmətinin NİZAMNAMƏSİ https://president.az/az/articles/view/59965 26 may 2023, 16:06

5. Şərqi Zəngəzur İqtisadi Rayonunda 1 saylı Bərpa, Tikinti və İdarəetmə Xidmətinin NİZAMNAMƏSİ https://e-qanun.az/framework/49998

MÖHTƏŞƏM QARABAĞ ZƏFƏRİ AZƏRBAYCANIN ƏBƏDİ QÜRUR MƏNBƏYİDİR

Tahirə Əli qızı Quliyeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
tahira.quliyeva@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0001-9351-2897

Azərbaycan xalqı özünün çoxəsrlik tarixinin, eləcə də müasir hərb tarixinin ən şərəfli hadisəsini təntənəli şəkildə qeyd edir. Xalqımızın şərəf və ləyaqət tarixinin qızıl hərflərlə yazılmış səhifələrinə çevrilmiş 44 günlük Vətən Müharibəsi, qazanılan böyük Qələbə gələcək nəsillər üçün əbədi sevinc mənbəyinə çevrildi. Azərbaycan xalqının və Milli Ordumuzun Ali Baş Komandanının qəhrəmanlığı sayəsində Vətənimizin əbədi və ayrılmaz hissəsi olan, otuz ilə yaxın işğal altında olan Qarabağ torpaqları azad edilərək zəmanəmizin məharət və şücaət salnaməsinə çevrildi. Bu Qələbə və əfsanəvi "Dəmir yumruq" əməliyyatı sayəsində ölkəmizin ərazi bütövlüyü bərpa olundu. Ali Baş Komandanımızın qətiyyəti, dönməz siyasi iradəsi və barışmaz mövqeyi sayəsində dünya Azərbaycan xalqının birlik və həmrəyliyinin, Azərbaycan dövlətinin qüdrətinin, Ordumuzun yenilməzliyinin bir daha şahidi oldu.

Möhtərəm Prezidentimizin beynəlxalq aləmdə informasiya və diplomatik müharibədə əldə etdiyi misilsiz uğurlar 44 günlük Vətən müharibəsində qeyd-şərtsiz qələbənin qazanılmasında həlledici rol oynamışdır. Bu qələbə həm də son iki yüz ildə Azərbaycan və Türkiyəyə qarşı düşmən mövqedə olan, ərazi iddiaları ilə çıxış edən işğalçı Ermənistan və onun havadarları üzərində tarixi qələbə idi. Azərbaycan xalqının qürur mənbəyi olan bu Qələbənin əzəmətini sözlə ifadə etmək mümkün deyil, onun siyasi, hüquqi, tarixi, iqtisadi, etnomədəni və geosiyasi əhəmiyyəti ölçüyəgəlməzdir. Bütün bunları düşünərək, eləcə də 44 günlük Vətən Müharibəsində baş verənləri təhlil etməklə biz bütün dünya ermənilərinə qarşı vuruşan Azərbaycan xalqının əvəzsiz LİDERİNİN, onun qəhrəman Milli Ordusunun misilsiz qüdrətini və fədakarlığını dərk edirik, Vətənin hər qarışı uğrunda canından keçən şəhidlərimizlə, qazilərimizlə fəxr edirik.

Cənab İlham Əliyev 2003-cü ilin prezident seçkiləri ərəfəsində bildirmişdi ki, Azərbaycan xalqı ona etimad göstərərsə, Ulu Öndərin siyasətinə sadiq qalacaq. Xalqın mütləq əksəriyyətinin dəstəyi ilə Heydər Əliyevin siyasi varisi kimi hakimiyyətə gələn cənab İlham Əliyev son 20 ildə verdiyi vədləri maksimum dərəcədə yerinə yetirmiş, Azərbaycan xalqının ən böyük arzularını həyata keçirmişdir. Prezident cənab İlham Əliyev qısa müddət ərzində ona olan bütün ümidləri tam doğrultdu, yorulmaz, qətiyyətli və prinsipial fəaliyyəti ilə sübut etdi ki, atdığı hər bir addım, qəbul etdiyi hər bir qərar, cəmiyyət üzvlərinin mənafe və istəklərinin təmin edilməsinə, dövlətçiliyimizin möhkəmləndirilməsinə yönəlmiş, ərazi bütövlüyümüzün, davamlılığımızın təmin edilməsinə, siyasi sabitliyin və iqtisadi tərəqqinin daha da möhkəmlənməsinə hesablanıb [2]. Şanlı Qələbə ilə başa çatan Vətən Müharibəsi əslində 30 illik hazırlığın bir növ sınaq mərhələsi idi. Prezident cənab İlham Əliyev müasir dünya siyasətinin reallıqlarını müdrikliklə dərk edərək bu istiqamətdə adekvat addımlar atdı, məhz onun ardıcıl və qətiyyətli siyasəti nəticəsində Azərbaycan hərbi potensialını xeyli artıra bildi. Ordumuz ən müasir silah, texnika ilə təchiz edilmişdi. Azərbaycan müdafiə sənayesi məhsulları istehsal edən, hətta ixrac edən ölkəyə çevrilib.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Azərbaycan xalqı Cənubi Qafqazın ən qüdrətli ordusuna çevrildi. Təsadüfi deyil ki, 2003-cü ildən Azərbaycanın hərbi büdcəsi 15 dəfə artıb. Bu göstəricilər beynəlxalq reytinq agentliklərinin diqqətindən yayınmayıb. Dünyaca məşhur "Global Firepower" şirkətinin hesabatına əsasən, Azərbaycan ordusu dünyanın 50 ən güclü ordusu siyahısına daxil edilib. Təbii ki, davamlı inkişaf edən iqtisadiyyat olmadan biz hərbi potensialımızı istənilən səviyyəyə çatdıra bilməzdik. Digər tərəfdən, ümumiyyətlə, iqtisadi asılılıq şəraitində bizim tam müstəqil siyasət yürütmək imkanlarımız məhdud ola bilərdi. "Yalnız güclü iqtisadiyyatı olan ölkələr müstəqil siyasət apara bilər" deyən Prezident İlham Əliyev bu prinsipi özünün idarəetmə

fəlsəfəsinin əsas elementinə çevirib. Azərbaycan son 20 ildə həyata keçirdiyi iri geoiqtisadi layihələrlə öz iqtisadi müstəqilliyini təmin etməklə yanaşı, həm də Avropanın enerji təhlükəsizliyində mühüm rol oynayaraq köhnə qitəni özündən asılı vəziyyətə salıb. Dünyanın ən nüfuzlu iqtisadi təşkilatı olan Avropa İttifaqı Azərbaycanın strateji tərəfdaşına çevrilib. Azərbaycan Şərq Tərəfdaşlığı proqramında iştirak edən yeganə ölkədir ki, Avropa İttifaqının üzvü olan 9 ölkə ilə strateji tərəfdaşlıq sazişi imzalayıb.

Beləliklə, iqtisadi sahədə qazandığımız uğurlar bir tərəfdən siyasi müstəqilliyimizi təmin edən amillərdən birinə çevrildisə, digər tərəfdən də ordumuzun ən müasir silah-sursatla təchiz olunmasına şərait yaratdı. Bu amil bizi böyük qələbəyə yaxınlaşdıran səbəblərdən biri oldu. Digər mühüm amil siyasi, diplomatik və informasiya səviyyəsində görülən işlər idi. Əks halda, ordumuzun sentyabrın 27-də başlatdığı əks-hücum əməliyyatları beynəlxalq ictimaiyyətin mənfi reaksiyası ilə üzləşə bilərdi. Ardıcıl və uzaqgörən siyasət nəticəsində münaqişənin hüquqi bazası formalaşıb. 2003-cü ildə münaqişə ilə bağlı istinad edə biləcəyimiz yeganə sənədlər BMT Təhlükəsizlik Şurasının məlum qətnamələri idi, lakin Prezident cənab İlham Əliyevin hakimiyyəti dövründə, demək olar ki, bütün beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü və suverenliyini təsdiq edən sənədlər qəbul etmişlər və Ermənistanın işğalçı siyasəti bütün beynəlxalq səviyyələrdə ifşa olundu. Cəmi 20 ildə dövlətimizin başçısı öz yorulmaz fəaliyyəti ilə erməni lobbisinin bir əsrdən artıq müddətdə yaratdığı mifləri, stereotipləri məhv etməyə nail oldu. 100 illik erməni yalanları bütün dünyada ifşa olundu, Azərbaycanın düzgün mövqeyi bütün beynəlxalq dairələr tərəfindən qəbul edildi və nəhayət, işğalçı öz adı ilə çağırılmağa məhkum edildi. Elə bir beynəlxalq platforma qalmadı ki, orada Azərbaycanın hüquqları ilə bağlı tarixi həqiqətlər səslənməsin. Bütün aparıcı beynəlxalq təşkilatlar Azərbaycanın ədalətli mövqeyini dəstəkləyən qərar və qətnamələr qəbul ediblər. Azərbaycanın səmərəli informasiya strategiyası sayəsində BMT Baş Assambleyası, hətta Avropa Şurası və Avropa Parlamenti münaqişə ilə bağlı ədalətli və obyektiv qətnamələr qəbul etməyə məcbur olub. 2011-ci ildə Azərbaycan Qoşulmama Hərəkatına üzv olmaq istəyəndə bunun yanlış addım olduğunu düşünən dairələr var idi, lakin ölkəmizin bu təşkilat çərçivəsində apardığı informasiya siyasəti çox səmərəli nəticələrə gətirib çıxardı. Dünyanın 120 ölkəsinin birləşdiyi bu nəhəng struktur bütün toplantılarında Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə, suverenliyinə dəstəyini nümayiş etdirdi [1]. Yeri gəlmişkən, Vətən Müharibəsi davam edərkən, oktyabrın 19-u və 29-da BMT Təhlükəsizlik Şurasında Azərbaycanın maraqlarına tamamilə uyğun olmayan ədalətsiz sənədin qəbulu müzakirə olundu. Azərbaycan mütəmadi olaraq geniş müsəlman dünyasına münaqişə faktları barədə məlumat verirdi. İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı çərçivəsində həyata keçirilən uğurlu fəaliyyət nəticəsində Ermənistanı işğalçı ölkə kimi təmsil edən sənədlər qəbul edilib. Düşmənin dini abidələrimizə qarşı təcavüzkar davranışı inandırıcı faktlarla müsəlman dünyasına çatdırılıb. Azərbaycan Prezidentinin "Məscidləri dağıdan ölkə heç vaxt müsəlman ölkələrinin dostu ola bilməz" tezisi müsəlman dünyasında ciddi rezonans doğurdu və bu gün bəzi xırda istisnalarla Ermənistanın İslam dünyasına qapısı bağlıdır. Ermənistanın dünyaya təqdim etdiyi qondarma miflər ifşa edilib. Real tarixi faktlara əsaslanaraq, ermənilərin son 200 ildə müxtəlif dövlətlərin geosiyasi ambisiyaları nəticəsində Qarabağ ərazisinə köçürülməsi əsaslandırılır.

Heydər Əliyev Fondunun qlobal miqyasda apardığı səmərəli təbliğat sayəsində 13 ölkə Xocalı soyqırımını soyqırım cinayəti kimi rəsmən tanıyıb. Bütün dünya kimin ədalətin tərəfində olduğunu, kimin təcavüzkar olduğunu, kimin sülh missiyası olduğunu anladı. Dünya Ermənistan dövlətinin faşizminin mahiyyətini bütün çılpaqlığı ilə gördü. Müharibə ərəfəsində, yəni ötən ilin fevralından başlayaraq ölkəmizi də çətin sınaq gözləyirdi. Qlobal sağlamlığın əvvəllər heç vaxt görmədiyi mənşəyi naməlum virusun yayılmasının qarşısını almaq son dərəcə çətin, hətta qeyri-mümkün görünürdü. Lakin ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin tapşırıqları əsasında əhalinin həyat və sağlamlığının qorunması, sosial müdafiəsinin təmin edilməsi və iqtisadi fəallığın inkişaf etdirilməsi sahələrində pandemiyaya qarşı mübarizə aparmaqla müsbət təcrübə qazanmışdır.

Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyevin "Bizim yeganə yolumuz insanları qorumaq, yoluxmaların sayını azaltmaq, xəstəliyin yayılmasının qarşısını almaq və bununla da vətəndaşlarımızı və dövlətimizi bu vəziyyətdən xilas etməkdir" fikirləri böyük ruh yüksəkliyi yaratdı hər birimizdə. Azərbaycan xalqı da mənəvi-psixoloji baxımdan mümkün müharibəyə hazırlaşırdı. Gənc nəsil Vətən sevgisi, düşmənə nifrət hissi ilə böyüyüb, torpaqlarımızı işğalçılardan azad edib. Vətən müharibəsində bütün yaş kateqoriyalarından olan insanlar böyük fədakarlıq və qəhrəmanlıq göstərmişlər, lakin fakt budur ki, döyüşlərdə iştirak edənlərin böyük əksəriyyəti uşaqlıq illərini 2003-cü ildə, cənab İlham Əliyevin prezident seçilməsi ərəfəsində yaşamışdır. Bu uşaqların vətənpərvərlik ruhunda böyüməsi bizi müharibədə qələbəyə aparan əsas amillərdən biri idi. Çəkinmədən deyə bilərik ki, torpaqlarımızın işğaldan azad edilməsində iştirak edən gənclər Heydər Əliyev məktəbinin və Prezident İlham Əliyevin administrasiyasının yetirmələridir. İctimaiyyət bu tarixi Qələbəni bilavasitə ulu öndər Heydər Əliyev və onun ideyaları ilə əlaqələndirir [3]. Əslində bu prosesə ən düzgün qiymət və rəyi tarixi Qələbənin müəllifi olan qalib Ali Baş Komandanımız cənab İlham Əliyev verib. Onun sözlərinə görə, Vətən müharibəsində qazanılan qələbə ulu öndər Heydər Əliyev ideyalarının hərtərəfli həyata keçirilməsinin təbii nəticəsidir. Qarabağın təkcə coğrafi deyil, həm də mənəvi-siyasi zirvəsi olan Şuşanın işğaldan azad edildiyini, Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı elan edildiyini bəyan edən möhtərəm dövlətimizin başçısı bu qələbəni Ümummilli Liderin vəsiyyətinin yerinə yetirilməsi kimi qiymətləndirdi, Mehriban xanım Əliyeva ilə birlikdə Ulu Öndərin məzarını ziyarət edərək, qələbə xəbərini bütün dünyaya çatdırdı. Prezident İlham Əliyev Şuşaya son səfəri zamanı Ulu Öndərin Qarabağda yaratdığı milli mühitdən, qoruduğu mənəvi irsdən həssaslıqla danışıb. Çünki proseslər onun gözləri önündə cərəyan edirdi və o, əksər hadisələrin canlı şahidi idi. O, artıq gənclik illərində Ulu Öndərin Qarabağa, o cümlədən Şuşaya səfərlərini müşayiət edib və Qarabağ strategiyasını ən xırda elementlərinə qədər bilir. Möhtərəm Prezidentimiz üçün Şuşanın küçələri, məhəllələri, Vaqifin, Natəvanın və digər görkəmli insanların məqbərələri, abidələri adi tarixi yerlər deyil, onları 70-80-ci illərdə Ulu Öndərlə birgə səfərlərində görmüş, bir çoxunun açılışında iştirak etmiş, hər biri haqqında təəssürat formalaşdırmışdır. Təsadüfi deyil ki, o, son aylarda qısa müddət ərzində Şuşaya dəfələrlə səfər edib, burada tikinti işlərinin gedişi ilə xırdalıqlarına qədər maraqlanıb və bu prosesi həm Mehriban xanımın şəxsi nəzarətinə, həm də özünə etibar edib.

Cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə qazanılan Böyük Qələbə, doğrudan da, Heydər Əliyev ideallarının tərənnümü və daha bir ölümcül arzusunun gerçəkləşməsidir. Necə ki, bu gün Ali Baş Komandan Müzəffər onilliklərdən sonra Qarabağı Azərbaycanın suveren hüquqları çərçivəsinə qaytardısa, Heydər Əliyev də artıq 70-80-ci illərdə əldən düşmüş Dağlıq Qarabağı Azərbaycana qaytardı. Bu gün Qarabağın dirçəlişi, quruculuğu aparılır. Mütləq ən yüksək səviyyədə. Möhtərəm Prezident Qarabağın dirçəlişini özünün prioriteti elan edib bu prosesi birbaşa öz nəzarətinə götürsə, o zaman əvvəlki hallarda olduğu kimi burada da ən uğurlu nəticələr əldə olunacaq. Hər kəs görür ki, cənab İlham Əliyevin "Mən nə edəcəyimi, necə və nə vaxt edəcəyimi bilirəm" tezisi onun böyük dövlətçilik fəaliyyətinin, xüsusilə də Böyük Vətən Müharibəsi illərində həyata keçirdiyi bütün dövrlərdə tam mənada hərəkətə keçib. İnanırıq ki, prezidentin "Qarabağı Azərbaycan üçün cənnət məkanına çevirəcəyik" qərarı yaxın gələcəkdə həyata keçiriləcək. Bu prosesdə Ali Baş Komandanın Qarabağ bölgəsinə mütəmadi səfərləri mühüm rol oynayır. Möhtərəm Prezident dəfələrlə Şuşa, Ağdam, Füzuli, Zəngilan, Qubadlı, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Laçın, Xocavənd rayonlarında olub. O, işğaldan azad edilmiş ərazilərdəki vəziyyətlə tanış olub, həmçinin yaradılan infrastrukturun əsasını qoyub. Bu səfərlərin real nəticələri var.

Hazırda işğaldan azad edilmiş hər bir şəhər və rayonu üzrə layihələndirmə işləri aparılır. Əhəmiyyətli sahələrdə infrastrukturun tikintisinə başlanılmış, onların bir çoxu artıq istifadəyə verilmişdir. Dəmir yolu xəttinin tikintisi davam edir, ərazilərin intensiv şəkildə minalardan təmizlənməsi işləri aparılır. Füzuli hava limanının tikintisi başa çatıb. Cənab Prezident İlham Əliyev və qardaşı Türkiyə Respublikasının Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan oktyabrın 26-da limanın

açılışını etdilər. Laçın və Zəngilan hava limanlarının tikintisi davam edir. Bütün bu işlərin mərkəzləşdirilmiş şəkildə əlaqələndirilməsi və yerlərdə xüsusi idarəetmə modelinin yaradılması yolu ilə prosesin həyata keçirilməsində şəffaflıq və operativlik təmin edilir. Bu rayonun yenidən qurulması və iqtisadi potensialının bərpası Qarabağı yüksək rifah bölgəsinə çevirəcək və Azərbaycanın iqtisadi inkişafına mühüm töhfə verəcək.

Xalqımız əmindir ki, tezliklə Qarabağda həyat yenidən dirçələcək, möhtərəm dövlət başçımız Qarabağa yeni həyat bəxş edəcək, onu inkişafa, tərəqqiyə qaytaracaq. Regionda sabitliyin və əmin-amanlığın təmin edilməsi, iqtisadi potensialın artırılması Ali Baş Komandanın yaratdığı yeni reallıqlardan irəli gələn təhlükəsizlik amilinə çevriləcək.

Ulu Öndər bir dəfə demişdi: "Azərbaycan dünyaya Günəş kimi doğacaq". Doğrudan da, bu gün ölkəmiz möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin və Birinci vitse-prezidentimiz Mehriban xanım Əliyevanın timsalında dünyaya Günəş kimi parlayır. Nə qədər ki, Heydər Əliyevin böyük siyasi kursu Azərbaycanda uğurla davam edəcək, nə qədər ki, cənab İlham Əliyev Azərbaycanı yeni və daha iddialı hədəflərə qətiyyətlə aparacaq, xalqımız, dövlətimiz daha böyük qələbələr qazanacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əlili İ., Şahinoğlu V. Zəfər yolu, Bakı, Ləman. 2021, 148 s.
2. Cəfərova E., Hüseynov V., Bağırov O. 44 günlük Qarabağ müharibəsi: Mülahizə və nəticələr, Bakı, 2021.
3. Məmmədova A. 8 Noyabr - Zəfər Günü. Bakı, 2021, 55 s.

AZAD QARABAĞDA TURİZM POTENSİALI

[1,2]**Ləman Əhməd qızı Qarayeva,** [1,3]**Tamilla Zahir qızı Rzayeva**
[1]Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
[2]qarayevvusal38@gmail.com
https://orcid.org/0009-0007-3180-2718
[3]tamilla.rzazade47@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-4638-6485

Qarabağ Azərbaycanın ən qədim tarixi bölgələrindən biridir. 1968-ci ildə Qarabağ ərazisində yerləşən Azıx mağarasında qədim insanın qalıqları tapılmışdır. Güman ki, bu ərazidə insanlar hələ 250-300 min il əvvəl yaşamışlar. Bu qədim torpaqların zəngin təbiəti və təbii sərvətləri həmişə diqqət mərkəzində olmuşdur. [3]

Təəssüf ki, 30 ilə yaxın işğal nəticəsində bu ərazilərdə bütün sərvətlərimiz istismar olunub, talanıb. Düşmən hər şeyi özününküləşdirərək iyrənc əməllərindən geri qalmamışdır. Burada olan mədəniyyət ocaqları, muzeylər, tarixi abidələr də məhv edilmiş, dağıdılmış və qədim tarixə malik olan qiymətli əşyalar ölkəmizdən çıxarılmışdır. İşğalçı rejim İkinci Qarabağ müharibəsinin son günlərinədək Qarabağın müxtəlif bölgələrində qanunsuz arxeoloji qazıntılar aparmış və tapılmış artefaktlar Ermənistana daşınmışdır. Tarixi-mədəni abidələrimiz talan edilmiş, bütün infrastruktur məhv edilmiş, qədim memarlıq abidəsi sayılan məscid və onun minarələri vəhşicəsinə uçurulmuş, ziyarətgahlar darmadağın edilmişdir. [3]

Bütün bu dağıntılara, maddi və mənəvi ziyana rəğmən dövlətimiz bir tərəfdən də barbarlığa məruz qalan dini, tarixi, mədəni abidələrimizin bərpası ilə məşğuldur. Qarabağın mədəniyyət beşiyi hesab edilən Şuşada başlayan mədəni quruculuq işləri digər bölgələrimizdə də davam etdiriləcək. Qısa bir müddət ərzində Vaqifin məqbərəsi, Vaqifin büstü yenidən açıldı, Üzeyir Hacıbəylinin

abidəsi yenidən qoyuldu, Üzeyir Hacıbəylinin dağıdılmış evinin bərpasına başlanıldı, Bülbülün ev muzeyinin açılışı baş tutdu, Natəvan bulağı bərpa edildi. Prezident İlham Əliyevin göstərişi ilə ermənilər tərəfindən gülləbaran edilmiş dahi şəxsiyyətlərimizin – Natəvanın, Üzeyir Hacıbəylinin, Bülbülün büstləri gətirildi və mərkəzi meydanda qoyuldu. Üç məsciddə təmir-bərpa işləri başlandı, Vaqif Poeziya günləri və "Xarıbülbül" festivalı da bərpa olundu. Bütün bu mədəni fəaliyyətin bərpasında Heydər Əliyev Fondunun rolu danılmazdır. [2] Qısa bir müddət ərzində Şuşada "Qarabağ" və "Xarıbülbül" otelləri istifadəyə verildi. Qarabağda 3 hava limanının tikilməsi də təsadüfi deyildir. Füzuli Hava Limanı artıq fəaliyyətə başlamışdır, Zəngilan və Laçın Hava Limanlarının da yaxın vaxtlarda fəaliyyətə başlaması istisna olunmur. Bu isə Qarabağın incisi hesab olunan və Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhərinə gəlmək istəyən, Kəlbəcərin füsunkar təbiəti, ekoturizm imkanları, İstisu kurortuna üz tutan istər yerli, istərsə də xarici turistlərin bu hava limanlarından istifadə etməklə səyahətlərini daha rahat və asan gerçəkləşdirmələrinə imkan yaradacaqdır. [2]

Qarabağın turizm potensialı olduqca zəngindir, burada turizmin çox növləri – ekoturizm, dağ turizmi, qış turizmi, ov turizmi, sağlamlıq turizminin inkişafı üçün bütün imkanlar vardır. Dövlət Turizm Agentliyi tərəfindən işğaldan azad edilmiş ərazilərin turizm inkişaf strategiyası və konsepsiyası hazırlanmışdır. Kəlbəcərdə ənənəvi turizmdən əlavə, qış və sağlamlıq turizminin inkişafı mümkündür. Mədəniyyət beşiyi hesab olunan Şuşada əsasən festivalların keçirilməsi, Ağdamda "dark", yəni işğalın nəticələrinin çılpaq şəkildə göstərilməsi və işgüzar turizm nəzərdə tutulub. Xocavənd rayonu da xüsusi turizm potensialına malikdir. Tuğ və Hadrutun şərab marşrutuna salınması daha uyğundur. Məşhur Azıx mağarası, Tağlar mağarası da bu ərazidə yerləşir. Suqovuşanla bağlı da müəyyən planlar mövcuddur.

Azərbaycanın bu qədim tarixə malik olan bölgəsi özünün flora və faunası, mətbəxi, tarixi mədəni-dini abidələri, qədim qalaları, körpüləri, meşələri, bulaqları və s. görməli məkanları ilə turistləri cəlb edəcək. Təbii ehtiyatlarla zəngin olan Qarabağda həm də müxtəlif növ ekstremal turizm, aqroturizm, yaşıl turizm təşkil etmək olar. Bütün bunlar turizmin inkişafı üçün geniş perspektivlər yaradır. Kəlbəcər rayonu qış turizmi üçün ideal məkandır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə turizm infrastrukturunun qarşılıqlı əlaqə şəklində qurulması vacibdir. Şuşa Azərbaycan turizminin simvol şəhərlərindən biri olacaq. Azərbaycan mədəniyyətinin incisi olan Şuşanın tarixi abidələri, özünəməxsus arxitekturası yeni turizm marşrutlarının yaradılmasına imkan verəcək. [2]

Kifayət qədər geniş rekreasiya imkanlarına malik olan Laçındakı İlıqsu müalicəvi əhəmiyyətli mineral bulağı, zəngin flora və faunaya sahib, sahəsi 21 min hektardan çox olan Laçın yasaqlığı bu ərazilərin turizm imkanlarını genişləndirəcək. Hələ işğaldan əvvəl Kəlbəcərin İstisu qəsəbəsində Ümumittifaq əhəmiyyətli 2 böyük sanatoriya fəaliyyət göstərirdi. Hər il orada 50 min nəfər müalicə olunur və istirahət edirdi. Buradakı "İstisu" mineral suları ilə insanın həm xarici, həm də daxili xəstəliklərini müalicə etmək mümkün idi. Hətta orada kurort və mineral sudoldurma zavodu da tikilmişdi. Mütəxəssislərin fikrincə, Kəlbəcərin relyefi dünyanın ən heyrətamiz kanatlarının inşasına, ən maraqlı turizm xidmətlərinin qurulmasına imkan verir. Burada gələcəkdə Qafqazın ən böyük turizm mərkəzini yaratmaq mümkündür. [1]

Eyni zamanda "Qafqaz Albaniyası turizm marşrutu" da Qarabağın tarixini saxtalaşdıran erməni yalanlarının ifşası baxımından mühüm rol oynayacaq. Marşrut Qafqaz Albaniyasını araşdıran alimlərin məsləhət və tövsiyələri əsasında hazırlanır. Alban mədəniyyəti marşrutu Azərbaycanın 3 əsas dəhlizini – Bakı-Şəki-Zaqatala, Gəncə-Qazax və Qarabağı əhatə edir. Alban mədəniyyətinin izləri Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda daha çoxdur. Burada Qafqaz Albaniyası ilə bağlı zəngin irs var. Bura məbədlər, kilsələr, həmçinin adət-ənənələr və s. daxildir. Qeyd edək ki, qədim Alban mədəniyyətinin izi ilə yaranacaq turizm marşrutu ölkəmizin, həmçinin Qarabağın zəngin və tarixi turizm potensialının tanıdılması istiqamətində xüsusi əhəmiyyət kəsb edəcək.

Qarabağın mövcud turizm potensialının tanıdılması üçün zəruri turizm infrastrukturunun yaradılması istiqamətində gərgin işlər davam edir. Xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, turizmin iqtisadi tərəfi ilə yanaşı, tanıtım tərəfi də vardır. Turistlər həm Qarabağımızda dincələcək, təbiətin gözəlliyindən, mədəni-tarixi abidələrimizdən, yaradılmış əlverişli mühitdən zövq alacaq, həm də Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli kimi ərazilərimizdə işğalın nəticələrini göstərmək üçün eksponat kimi nümayiş olunacaq bəzi tikililərlə də tanış olmaqla Qarabağın erməni barbarları tərəfindən hansı vəziyyətə salındığının, indi isə əsl sahibləri tərəfindən necə abadlaşdırıldığının əyani şahidi olacaqlar.

Ümumilikdə, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda turizmin inkişafı ilə bağlı planlar genişdir. Yaxın 4 ildə daxili və xarici turistləri nəzərə alaraq, Qarabağın 1 milyon insanı qəbul edəcəyi gözlənilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qurbanov H.S. Qarabağın azadlığı və zəfərə gedən yol: hüquqi-sosio-mədəni baxış. Bakı, 2022
2. Qarabağ: qələbəmizin kreativ tarixi. Bakı: Hədəfim Təhsil, 2022
3. Müdrik siyasət və Qarabağ zəfəri. Bakı: Hədəf Nəşrləri, 2021

QARABAĞ İQTİSADİ RAYONUNDA TURİZMİN TƏŞKİLİ PROSESİNƏ STRATEJİ YANAŞMA

Könül Mübariz qızı Vəliyeva
doktorant
Azərbaycan Dövlət İqtisad Universiteti
konul-valiyeva@unec.edu.az
https://orcid.org/0009-0001-2497-2985

Beynəlxalq təcrübəyə nəzər yetirdikdə görürük ki, turizm iqtisadi inkişafa böyük təsir göstərən güclü qüvvədir. Turizm nəticəsində ticarət balansı sabitləşir, dövlət büdcəsi formalaşır, təsərrüfatın bütün sahələri stimullaşır, iqtisadi və mədəni əlaqələr genişlənir, inteqrasiya prosesi sürətlənir. XXI əsrin iqtisadi fundamental əsasını turizm təşkil edir. Belə ki, turizm texnika və texnologiyanın inkişafı ilə əlaqədar olaraq insanlar arasında humanitar münasibətləri formalaşdırır.

Mövcud turizm resurslarının üzə çıxarılması, qiymətləndirilməsi və onlardan səmərəli istifadə olunması respublikamızda turizmin inkişafının strateji məqsədi olmalıdır. Ölkəmizin zəngin turizm resurslarına malik olması, milli turizm bazarının formalaşması və beynəlxalq turizm bazarında özünəməxsus yer tutması üçün geniş imkanlar yaradır.

"Turizm" sözü fransız sözü olub, mənası gəzinti, səyahət deməkdir. Turizm istirahətin fəal növü kimi çıxış edir [3, s.24]. Bazar iqtisadiyyatı şəraitində turizmə sahibkarlıq predmeti, menecment obyekti kimi baxılır. Turizm bazar münasibətləri əsasında formalaşır. Turizm təşkilati - iqtisadi və resurs potensialının kompleks istifadəsi yolu ilə idarəetmə sahəsi kimi diqqəti cəlb edir.

Turizmin iqtisadi əsasını ölkə iqtisadiyyatı və xarici kapitalın ölkəyə axını ilə infrastruktur obyektlərin tikilməsi üçün qoyulan investisiya təşkil edir. Azərbaycan Respublikasında turizmə qoyulan investisiya həcminin son on ildə daha çox artması və gündən-günə daxili investisiyanın xüsusi çəkisinin artması turizmin inkişafı üçün resurs potensialı yaradır. Turizm təşkilati-iqtisadi tədbirlərin sistem əlaqəsidir, azad rəqabət, açıq iqtisadi model olaraq, iştirak payına görə ayrı-ayrı sahələr və regionlar üzrə ixtisaslaşır.

Hazırda turizmin inkişafı ölkənin gələcək perspektiv imkanlarına böyük təsir göstərməkdədir. Elə buna görə də bazar münasibətləri sferasında turizmin düzgün şəkildə tənzimlənməsinə nail

olmaq ölkənin əsas məqsədlərindən biri hesab olunur. Turizm bazarının inkişaf etdirilməsində turizm obyektlərinin, iri şirkətlərin, restoranların, mehmanxanaların fəaliyyətinin məqsədəuyğun şəkildə qurulması, turizm sferasının nizamlanmasında turizm menecmentinin və marketinqinin təşkilinin böyük rolu vardır.

Turizm Azərbaycanın iqtisadi inkişafının prioritet istiqamətlərindən biridir. O, iqtisadi baxımdan daha çox gəlir gətirən sahələrdən biri kimi çıxış edir. Qeyri-neft sektorunun əsas xidmət sahələrindən biri olan turizmdə hər bir şəxsə turizm xidməti göstərilməsi, onun sağlamlığı, daxili tələbatının ödənilməsi və mədəni səviyyəsinin yüksəldilməsi təmin olunur.

Azərbaycan Respublikasında turizmin sürətli inkişaf etdirilməsi və turizm fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması zərurətini nəzərə alaraq, turizm ehtiyatlarından səmərəli istifadə olunmaqla zəngin coğrafi landşafta malik ölkəmizin təbiət abidələrinin və həmçinin xalqımızın qədim mədəni-tarixi irsinin geniş miqyasda tanıdılmasını təmin etmək məqsədi ilə 15 fevral 2011-ci ildə Azərbaycan Respublikası Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasında 2011-ci ilin "Turizm ili" elan edilməsi haqqında Sərəncam imzalamışdır.

Turizm müalicə və asudə vaxtın keçirilməsi, ailəvi və yaxud işgüzar səfər məqsədləri üçün qısamüddətli səyahətdir. Turizmin sosial-iqtisadi mahiyyəti onun ölkənin iqtisadi potensialının formalaşması və dinamikasında rolu ilə izah olunur. Hər bir ölkənin sosial və iqtisadi potensialı onun ərazi strukturunu formalaşdırır [1, s.12].

Regionların inkişafı onun təbii resurslarından səmərəli bazar seqmentlərinə uyğun istehsal və istehlak məqsədi ilə istifadə edilməsindən asılıdır. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən 7 iyul 2021-ci ildə "Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yeni bölgüsü haqqında" Fərman imzalanmışdır. Ölkəmizin şəhər və rayonlarının tarazlı və davamlı inkişafının təmin olunması məqsədilə qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı dövlət proqramlarının uğurlu icrası nəticəsində şəhər, qəsəbə və kəndlərimizin siması köklü şəkildə dəyişmiş, regionların iqtisadi potensialı artmış, əhaliyə göstərilən dövlət xidmətlərinin keyfiyyəti, infrastruktur təminatı, investisiya və biznes mühiti yaxşılaşmış, əhalinin rifahı yüksəlmişdir.

Hazırda işğaldan azad edilmiş ərazilərin gələcək inkişafının təmin olunması və bərpası, zəruri infrastrukturun yaradılması və əhalinin doğma torpaqlarına qayıdışı yönündə genişmiqyaslı tədbirlər həyata keçirilir. Ərazilərin təbii sərvətlərindən və zəngin iqtisadi potensialından səmərəli istifadə etmək məqsədi ilə turizm imkanları genişləndirilir.

Qarabağ iqtisadi rayonu Azərbaycanın 14 iqtisadi rayonlarından biridir. Tərkibinə Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa, Tərtər inzibati rayonları və Xankəndi şəhəri daxildir. Qarabağ iqtisadi rayonunun iqtisadiyyatına təbii sərvətlər (hasilat), sənaye, turizm aid edilir.

BMT tərəfindən qəbul edilmiş "Dünyamızın transformasiyası: 2030-cu ilədək dayanıqlı inkişaf sahəsində Gündəlik", eləcə də "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər", "Azərbaycan Respublikasının 2022-2026-cı illərdə sosial-iqtisadi İnkişaf Strategiyası" və digər milli və beynəlxalq strateji sənədlərdən irəli gələn vəzifələrin icrasına töhfə verilməsi ideyasına turizmin davamlı iqtisadi inkişafda artan rolu xüsusilə aid edilir.

Qarabağ iqtisadi rayonunun iqlim şəraiti, mövcud geoloji mövqeyi və potensial resursları bir çox turizm sahələrinin prioritet imkanlarına yol açır. Bunlara aiddir: aqrar sektor, logistika, mədən sənayesi, enerji istehsalı, mineral sular, baramaçılıq, şərabçılıq, xalçaçılıq.

Qarabağ iqtisadi rayonunun dayanıqlı sosial-iqtisadi inkişafı və işğaldan azad olunmuş ərazilərin bərpası işlərinin icra edilməsi, investisiyaların səmərəliliyinin artırılması məqsədilə kommunal, yol-nəqliyyat infrastrukturu, meliorasiya və miqrasiya sisteminin çəkilməsi, alternativ və ənənəvi enerji istehsalı, iqtisadi aktivliyin təşviq edilməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Erməni vandalizminin son nəticəsi kimi özünü göstərən işğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidənqurma və bərpası işləri həyata keçirilir. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə 5 şəhər, 300-ə

yaxın kənd, 4 qəsəbə, yaşayış evləri və inzibati binalarla yanaşı, 800 mədəniyyət mərkəzi, 927 kitabxana, 85 musiqi və incəsənət məktəbi, 700 tarixi-mədəni abidə, ümumilikdə 100 000 artefaktın saxlandığı 22 muzey, 4 kinoteatr, 4 rəsm qalereyası, 2 konsert zalı məhv edilmişdir. Bütün bu işlərin müvəffəqiyyətlə yerinə yetirilməsi və bərpası üçün milyardlarla investisiyaların cəlb edilməsi məqsədi ilə Qarabağ Dirçəliş Fondu yaradılmışdır. Qurum Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərində dayanıqlı məskunlaşma üçün layiqli və müasir həyatın təmin edilməsi, bütün sahələrdə quruculuq-bərpa və abadlıq işlərinin aparılması, həmçinin təhlükəsiz yaşayışın, rifahın və səmərəli fəaliyyətin davamlı artmasının dəstəklənməsi üçün fəaliyyət göstərməkdədir. 4 yanvar 2021-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin fərmanı əsasında publik şəxs kimi yaradılmışdır [2, s.57].

Qeyd etmək lazımdır ki, 2021-ci il Birləşmiş Millətlər Təşkilatı (BMT) tərəfindən davamlı inkişaf üçün "Beynəlxalq Yaradıcı İqtisadiyyat ili" elan olunmuşdur. Hazırda Prezidentin Ehtiyat Fondundan müvafiq vəsait ayrılmışdır.

Füzuli-Şuşa avtomobil yolu, Bərdə-Ağdam dəmiryolunun inşasına artıq başlanılmışdır. İşğaldan azad edilmiş ərazilərin sənaye potensialını nəzərə alsaq, Füzulidə artıq beynəlxalq hava limanının inşasına başlanılmışdır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kəndlər "Ağıllı kənd" konsepsiyası əsasında qurulacaq. "Ağıllı kənd" birinci pilot layihə kimi icra ediləcək. Əkin sahələri və onlara gedən yollar təmizlənməlidir.

Azad edilmiş torpaqlar gələcəkdə "Yaşıl enerji" zonası olacaqdır. Bu əraziləri dayanıqlı, uzunmüddətli, ekoloji cəhətdən təmiz və ucuz enerji növləri ilə təmin etmək əsas məqsədi təşkil edir. Füzuli, Şuşa, Ağdam rayonlarında ümumilikdə 308 kilometr elektrik xəttinin çəkilməsi və yeni yarımstansiyaların tikilməsi ilə 110 kilovotluq şəbəkənin yaradılacağı nəzərdə tutulmuşdur. Bununla belə, "Xudafərin" və "Qız qalası" su elektrik stansiyalarının inşası da planlaşdırılır. Bu torpaqlarda aqrar sahənin inkişafı ilə əlaqədar olaraq zəruri tədbirlər həyata keçirilir. Belə ki, çoxillik əkin sahələrinə aqrotexniki qulluq göstərilməsi məqsədi ilə bir sıra işlər görülmüşdür. Azad olunmuş ərazilərdə Kənd Təsərrüfatı Nazirliyi, "Azərkosmos" ASC faktiki əkinaltı torpaqların peyk təsvirləri əsasında xəritələşdirməsini yerinə yetirmişlər. Fermerlərə minlərlə texnika və maşınlar verilmiş, minlərlə baş damazlıq heyvanların satışı maliyyəşləşdirilmişdir. 2021-2022-ci illər ərzində fermerlərə mikro kreditlər verilmişdir [4, s.112]. Prezident İlham Əliyev tərəfindən 2021-ci il 2 fevral tarixində "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" Sərəncamı imzalanmışdır. Sərəncamda qeyd edilmişdir ki, növbəti onillikdə ölkənin sosial-iqtisadi inkişafına dair 5 Milli Prioritet reallaşdırılmalıdır. Bunlara aiddir:

1. Dayanıqlı artan rəqabətqabiliyyətli iqtisadiyyat;
2. Dinamik, inklüziv və sosial ədalətə əsaslanan cəmiyyət;
3. Rəqabətli insan kapitalı və müasir innovasiyalar məkanı;
4. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə böyük qayıdış;
5. Təmiz ətraf mühit və "yaşıl artım" ölkəsi.

Beləliklə, ölkədə iqtisadi üstünlüyə nail olmaq üçün azad edilmiş ərazilərin mövcud iqtisadi potensialı dəyərləndirilməlidir.

Qarabağ iqtisadi rayonunda turizmin təşkili prosesinə strateji yanaşma aşağıdakı kimidir:

- turizm bazarının formalaşma mənbələri və onun sosial-iqtisadi əhəmiyyətinin genişləndirilməsi;
- turizm bazarının təkmilləşdirilməsi, işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizm bazarının seqmentləşməsi;
- işğaldan azad edilmiş ərazilərdə turizmin sosial-iqtisadi nəticələrinin qiymətləndirilməsi.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bilalov B.Ə. Turizm fəaliyyətinin tənzimlənməsi. Dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2006, 280 s.

2. Bilalov B.Ə. Turizmin menecmenti, Bakı: Mütərcim, 2005, 372 s.
3. Əlirzayev Ə.Q. Sosial sferanın iqtisadiyyatı və idarə edilməsi. Bakı: "İqtisad Universiteti" Nəşriyyatı, 2010. 326 s.
4. Məmmədov E.Q. Turizm bazarı respublikanın sosial-iqtisadi inkişaf amili kimi // AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar və ictimai elmlər seriyası, İqtisadiyyat № l", Bakı, 2007, s.l11-117
5. Салманов А.А., Рзаева С.А. Развитие международного туризма Азербайджана в начале XXI века /В ученых записках Азербайджанского Университета Языков. 2007, № 5, с.266-271

ORGANIZATION AND RECONSTRUCTION OF THE TRANSPORT SERVICE IN THE TERRITORIES FREED FROM OCCUPATION

Javid Abdullayev
doctoral student
Institute of Economics of the MSE
javidnarimansoy@gmail.com
https://orcid.org/0009-0006-9362-0170

Thanks to the Azerbaijan Army led by Supreme Commander-in-Chief Muzaffar, territorial integrity was restored and the foundation for the Great Return to our historical lands was laid under the leadership of President Ilham Aliyev, which is regarded as one of the most significant periods in the country's history. Prioritised by the state are restoration and reconstruction efforts, the construction of necessary infrastructure, and the establishment of living and business conditions for citizens who wish to return to their native lands after they have been liberated from occupation [5].

For the successful organisation of restoration and reconstruction in liberated areas, the state's current and prospective resources must be utilised actively. This requires the evaluation of international assistance, investments, and economic support. The state should devise programmes for the reconstruction of the infrastructure of the territories, the repair of highways and bridges, the development of education and health infrastructure, and the implementation of projects in a variety of other fields.

Making sure that Azerbaijani individuals may return safely to their home country as soon as feasible is one of the most crucial responsibilities to be completed. In order to do this, routine inspections to the locations are planned in conjunction with the State Road Transport Service and the Ministry of Digital Development and Transport. These trips are planned to make sure that locals may visit the areas that have been freed from occupation in a secure and comfortable manner. The ability to visit their home country and do business is made possible by this service for the citizens. This well-organized, secure, and economical transport service significantly contributes to the promotion of socioeconomic growth and the enhancement of public welfare [5].

Reconstructing the transport infrastructure in the liberated districts of Shusha, Fuzuli, Jabrayil, Zangilan, Gubadli, Aghdam, Kalbajar, and Lachin, as well as meeting the demand for freight and passenger transport in these districts, is one of the state's highest priorities. This contributes to the restoration of all road transport services and the socioeconomic growth of the region [4].

Obviously, the construction of a superior road network is essential for the provision of high-quality transport services. Because of this, the first reconstruction and construction projects in the liberated areas began with the transportation infrastructure. Currently, construction of highways is ongoing in the following directions in order to organise the transit service:

Table 1

Roads built in Karabakh and East Zangezur

(**Source:** the table was prepared by the author based on data retrieved from "AAYDA, 2022")

Road	Length
Ahmedbeyli – Fuzuli – Shusha highway	81,6 km
Toganali – Kalbajar – Istisu highway	80,7 km
Kalbajar - Lachin highway	72,3 km
Construction of road infrastructure in Kalbajar and Lachin regions	726,3 km
Horadiz - Jabrayil - Zangilan - Agband highway	123,8 km
Khudafarin – Gubadli - Lachin highway	70,4 km
Gubadli - Eyvazli highway	26 km
Shukurbeyli - Jabrayil - Hadrut car	43 km
Fuzuli – Hadrut highway	13 km
Hadrut-Tugh-Azikh highway	22 km
Barda-Aghdam highway	45 km
Talish – Tapgaragoyunlu – Gashalyti – Naftalan highway	22 km

The presidents of Azerbaijan and Turkey lay the foundation for the Horadiz-Jabrayil-Zengilan-Aghband motorway, which spans a distance of around 123.8 km and is a significant step towards the opening of the Zangezur corridor. The implementation of this project seeks to enable socioeconomic growth in the area and rebuild the transport infrastructure in the areas liberated from occupation. This road has had 27 bridges erected on it, 12 of which have already been finished, and 73 % of its construction is complete. These bridges play a significant part in fortifying the links in the area by enabling the road to be used more effectively and safely.

Additionally, the project's initial phase, which included nine stations on the Horadiz-Aghband railway for the transit of passengers and goods, is now complete. The fact that 90 % of this phase has been successfully finished shows how close the railway is to becoming operational. The region's transport options will be significantly improved as a result of this railway, and people' friends, family, and commodities will be transported more quickly and efficiently. All of these building projects are crucial milestones in assuring the socioeconomic growth of the area. One of the crucial milestones towards reestablishing Azerbaijan's territorial integrity was the opening of the Zangezur corridor and the completion of these transport projects. These initiatives significantly improve living conditions for locals, promote business and trade ties and socioeconomic growth, and pave the way for the eventual implementation of an ideal transit service network [3].

When discussing the organisation of transport services, the airports constructed in the liberated areas must also be mentioned. The construction of contemporary airports that conform to international standards is one of the most important projects in the liberated territories of Azerbaijan. Rehabilitation and development of the liberated territories place a high priority on airport construction projects. The construction of these terminals is a crucial stage in enhancing the region's economic and tourism potential. By providing passenger and cargo conveyance, airports that are modern and functional increase the region's independence and efficiency. In addition, the

development and construction of airports enables the region to become a better-connected centre for international trade and humanitarian aid. The following are the airports currently under construction in Karabakh and East Zangezur:

Fuzuli International Airport

The Fuzuli region serves as the principal entrance to Karabakh. It is also connected by road to our nation's pearl, Shusha. The presence of an airport in such a region is crucial. Presidents Ilham Aliyev of Azerbaijan and Recep Tayyip Erdogan of Turkey attended the inauguration ceremony of the Fuzuli International Airport, which was inaugurated in October 2021. It is important to note that the Turkish president flew directly to the Fuzuli airport for the opening ceremony. This airport can accommodate 200 passengers per hour.

Zangilan International Airport

Exactly 1 year after Fuzuli airport - in October 2022, Zangilan airport was put into operation. The opening of this airport took place with the participation of the presidents of the sister states of Azerbaijan and Turkey.

Lachin International Airport

The construction of Lachin International Airport is occurring in a mountainous region. The terminal's area is 5,000 square metres in accordance with international standards. This airport can accommodate 200 passengers per hour. 30 kilometres separate the aerodrome from the community of Lachin. The distance from the airport to Shusha is 70 kilometres, while that to Kalbajar is 60 kilometres. The Lachin International Airport is one of the most crucial components of the road and transport strategy in the liberated regions.

Conclusion

Therefore, we can say that a well-planned conveyance service will expedite the reintegration of liberated areas into other regions of the country. In addition, well-planned transportation infrastructure will make the region a passenger and freight transportation centre.

References

1. Azad edilmiş ərazilərdə inşa edilən beynəlxalq hava limanları. https://fed.az/az/neqliyyat/azad-edilmis-erazilerdeinsa-edilen-beynelxalq-hava-limanlari-siyahi-136907 [accessed Nov 26 2023].

2. Xalid Kərimli (2023). Qarabağ və Şərqi Zəngəzur cənnətə çevrilir. https://apa.az/az/apa-tv/xeber/xeberler/qarabag-ve-serqi-zengezur-cennete-cevrilir-qisa-vaxtda-bu-qeder-isin-gorulmesi-inanilmazdir-78518 [accessed Nov 26 2023].

3. İlham Əliyev Laçın Beynəlxalq Hava Limanında aparılan tikinti işləri ilə tanış olub. https://president.az/az/articles/view/56541 [accessed Nov 26 2023].

4. İşğaldan azad edilmiş ərazilərə müntəzəm avtobus marşrutlarının açılması ilə bağlı brifinq, Rəqəmsal İnkişaf və Nəqliyyat Nazirliyi (2022). https://mincom.gov.az/az/view/news/1402/isgaldan-azad-edilmis-erazilere-avtobus-marsrutlari-acilir [accessed Nov 26 2023].

5. İşğaldan azad edilmiş ərazilərdə nəqliyyat infrastrukturu ilə bağlı rəsmi açıqlama, DANX (2020). https://konkret.az/isgaldan-azad-edilmis-erazilerde-neqliyyat-infrastrukturu-ile-bagli-resmi-aciqlama/ [accessed Nov 26 2023].

6. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda bu yollar tikilir, AAYDA (2022). https://fed.az/az/neqliyyat/qarabag-ve-serqi-zengezur-iqtisadi-rayonlarinda-icra-olunan-yol-layiheleri-siyahi-123168 [accessed Nov 26 2023].

POSTKONFLİKT DÖVRDƏ İŞĞALDAN AZAD OLUNAN ƏRAZİLƏRƏ BÖYÜK QAYIDIŞ

Rəşad Əbülfət oğlu Bayramov
doktorant
ETN İqtisadiyyat İnstitutu
rashad.bayramsoy@mail.ru
https://orcid.org/0009-0002-5773-7954

Qədim və zəngin tarixə, mədəniyyətə, faydalı qazıntılara, özünəməxsus iqlim və təbiətə məxsus olan Azərbaycan tarixin hansı mərhələsində olmasından asılı olmayaraq, hər zaman diqqət mərkəzində olub. Azacıq tarixə nəzər salsaq, görərik ki, istər qədim və orta dövrlərdə, istərsə də yeni və ən yeni dövrlərdə torpaqlarımız daim digər dövlətlər tərəfindən maraqla qarşılanıb və zaman-zaman hücumlara məruz qalıb. Dünya tarixinin ən qanlı savaşlarından olan II Dünya müharibəsinin gedişatında Bakının əsas hücum hədəflərindən biri olması təsadüfi deyil.

Bundan savayı Azərbaycan həmçinin qonşuluqda olan digər dövlətlərin də hər daim marağında olmuşdur. Sözsüz ki, xüsusilə də düşmən ermənilər hər vəhclə Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları ilə yüzillərdir ki, çıxışlar edib və bir çox dəfə müxtəlif formalarda qətliamlar törədib, işğalçılıq fəaliyyətini nümayiş etdirib. Ötən əsrin sonlarında isə düşmənin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları daha da çoxalıb və 90-cı illər Azərbaycan tarixində unudulmaz bir dövrə çevrilib.

Əsası 80-ci illərin ikinci yarısından başlayan erməni riyakarlığı və etnik təmizləmə siyasəti, 1992-1993-cü illərdə ən pik həddinə çatdı və nəticədə 1-ci Qarabağ müharibəsi ilə nəticələndi. 1991-ci ildə yenicə müstəqillik əldə etmiş, lakin həmin zamanlarda siyasi hərc-mərcliyin mərkəzinə çevrilən Azərbaycanın vəziyyətindən istifadə edən Ermənistan və havadarları 1992-1993-cü illərdə ümumilikdə Azərbaycan ərazisinin iyirmi faizini əhatə edən Qarabağ və ətraf bölgələri işğal etdi. Nəticədə Kəlbəcər, Laçın, Şuşa, Xankəndi, Xocavənd, Xocalı, Ağdam, Ağdərə, Cəbrayıl, Qubadlı, Füzuli, Zəngilan kimi mühüm əhəmiyyətli şəhər, rayonlarımız, o cümlədən onların tabeliyində olan kənd və qəsəbələrimiz, bir sıra strateji yüksəkliklər düşmənin nəzarətinə keçdi.

İşğal nəticəsində 1 milyondan artıq vətəndaşımız öz torpaqlarında didərgin düşərək ölkəmizin müxtəlif yerlərində məcburi köçkün yaşamağa məcbur olub, müharibə gedişində 10 mindən çox insan həlak olub, 50 min insan yaralanıb, 5 mindən çox vətəndaşımız itkin düşüb və bir çoxundan bugünə qədər hələ də məlumat yoxdur.

Bundan savayı, işğal olunmuş ərazilərdə olan evlər, məktəblər, mədəniyyət abidələri, məscidlər, müxtəlif məqsədli istifadə olunan müəssisələrin, demək olar ki, hamısı dağıdılmış, yandırılmış və talan edilmişdir. O cümlədən, zəngin və özünəməxsus təbiətə malik həmin ərazilər 30 il ərzində ekoloji terrora məruz qalmış, meşə və bitki örtüyü məhv edilmiş, əkinə yararlı olan torpaqlar yarasızlaşdırılmış, ərazilərdə yerləşən çaylar, göllər, su anbarları çirkləndirilərək yararsız vəziyyətə salınmşdır.

Bunun nəticəsidir ki, aparılan ilkin və tam dəqiqləşdirilməmiş məlumatlara əsasən, işğal nəticəsində 500 milyarddan çox ziyan dəyib, lakin qeyri-rəsmi olaraq həmin rəqəmlərin qat-qat çox olduğunu söyləyə bilərik.

2020-ci il 27 sentyabr tarixində erməni tərəfinin növbəti təxribatlarına qarşı başlanan və 44 gün ərzində davam edən genişmiqyaslı əkshücumlar Azərbaycan tarixinin şanlı səhifələrinə yazılacaq parlaq qələbə ilə yekunlaşdı.

44 gün ərzində Ali Baş Komandanın rəhbərliyində Azərbaycan ordusu 30 ilə yaxın işğal altında olan torpaqlarımızı işağldan azad etdi. Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, Zəngilan, Şuşa şəhərləri və tabeliyində olan yüzlərlə kənd, həmçinin Xocalı, Xocavənd və Laçının bir sıra kəndləri bu müddət ərzində işğaldan azad olundu. 10 noyabr 2020-ci il tarixli üçtərəfli bəyanata əsasən, 2020-ci ilin sonuna kimi Laçın, Kəlbəcər və Ağdam şəhərləri də tamamilə düşməndən təmizləndi.

2023-cü ilin sentyabr ayında aparılan antiterror əməliyyatları nəticəsində Xankəndi, Xocalı, Xocavənd və Ağdərə də tamamilə azad edildi və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü tamamilə bərpa olundu.

Sözsüz ki, müharibədən sonra işğldan azad olunmuş ərazilərdə başlıca vəzifələrdən biri işğal zamanı viran edilmiş torpaqlarımızda həyatın yenidən canlanması və sabiq məcburi köçkünlərin öz doğma torpaqlarına qayıdışını ən qısa zamanda təmin etməkdir.

Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyində dövlətimiz böyük qayıdış prosesinə müharibənin başa çatmasından dərhal sonra başladı. Prezident həmin ərazilərdə mövcud vəziyyətlə yerindən tanış olaraq müvafiq göstərişləri yerindəcə verir.

Təsadüfi deyil ki, müharibədən çox uzun müddət keçməməsinə baxmayaraq, artıq bir neçə ərazilərimizdə yaşayış bərpa olunub. 2022-ci ildə Zəngilan rayonunun Ağalı kəndinə 29 ildən sonra ilk sakinlər doğma yurdlarına qayıtdı. Bununla yanaşı 2023-cü il ərzində Laçın şəhəri və Zabux, Talış kəndləri, eləcə də Füzuli şəhərinə keçmiş məcburi köçkünlərin qayıdışı təşkil edilib və bu proses hazırda da davam etməkdədir. Qeyd edək ki, hazırda Cəbrayıl, Ağdam və digər şəhərlər, kəndlərində böyük qayıdış istiqamətində fəaliyyətlər görülür və qarşıdakı illər ərzində həmin rayonlardan olan sakinlər də öz doğma yurdlarına qayıdacaqlar.

Məlumat üçün bildirək ki, böyük qayıdış prosesi özündə bir neçə mərhələni əhatə edir və işğaldan azad olunmuş ərazilərdə məskunlaşma mərhələli şəkildə həyata keçirilməsi nəzərdə tutulub. İlkin mərhələdə 2026-cı ilədək 66 min məcburi köçkün öz torpaqlarına qayıdacaq və orada həmin şəxslər üçün lazımi şərait yaradılacaqdır.

Əlbəttə ki, işğal zamanı 1 milyondan çox məcburi köçkün ölkəmizin müxtəlif bölgələrində illərlə çətin şəraitdə yaşamağa məcbur olub və təbii ki, onların öz torpaqlarına qayıtmaq istəkləri də normaldır. Təsadüfi deyil ki, müharibədən sonra aparılan araşdırmalar və sorğular bir daha sübut edir ki, məcburi köçkünlərin mütləq əksəriyyəti öz yurdlarında yaşamağa üstünlük verirlər. Bu səbəbdən də dövlətimiz müharibə başa çatdıqdan sonra qeyd olunan istiqamətlərdə sürətli şəkildə müvafiq işlər görür, hər il dövlət büdcəsindən məhz böyük qayıdış prosesi çərçivəsində Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının bərpası istiqamətində milyardlarla manat vəsait ayrılır.

30 il işğal nəticəsində düşmən tərəfindən tamamilə dağıdılmış, məhv edilmiş şəhər, rayon, kənd və qəsəbələrimizin bir neçə ilə tamamilə bərpası mümkünsüzdür. Burada təkcə təmir-bərpa üçün maliyyə yetərli deyil, çünki düşmən işğal dönəmində və müharibənin gedişində həmin əraziləri demək olar ki, bir çox hissələrdə minalayaraq həm müdafiəni təşkil etməyə çalışıb, həm də vətəndaşlarımızın qayıdışına mane olub. Bundan savayı, işğaldan azad olunmuş ərazilərimizdə vaxtı ilə fəaliyyət göstərən turizm məkanları, mədəniyyət abidələri, mehmanxanalar, zavod və digər müəssisələrin talan edilməsi və dağıdılması nəticəsində həmin ərazilərdə insanların məşğulluğunun təmin edilməsi üçün heç bir şərait qalmayıb. Odur ki, qeyd etdiyimiz və etmədiyimiz digər faktorlar bugün məcburi köçkünlərin qayıdışı prosesini müəyyən qədərn ləngidir.

Dövlətimiz isə böyük qayıdış prosesini xüsusi həssaslıq və birgə əməkdaşlıq şəkildə həyata keçirməyə davam edir. Unutmayaq ki, qayıdış prosesi heç də asan və qısa müddət dövrü əhatə etmir. Qayıdış yalnızca insanları həmin ərazilərə köçürməklə bitmir. Dayanıqla məskunlaşma üçün əhalinin köçürüldüyü ərazilərdə təhlükəsiz səviyyədə məskunlaşma ilə yanaşı, onların müəyyən fəaliyyətlə məşğul olması, rahatlıqla yararlana biləcək ərzaq, səhiyyə, nəqliyyat, təhsil və digər ehtiyaclarını təmin etmək üçün müvafiq şərait yaradılmalıdır.

İndiyə kimi işğaldan azad olunmuş Zəngilan rayonu Ağalı kəndi, eləcə də, Füzuli və Laçın şəhərləri, Zabux və Talış kəndlərinə köçürülən əhalinin timsalında yuxarıda qeyd olunan dayanıqlı məskunlaşma modeli yaradılıb və həmin ərazilərdə yaşayan sakinlər üçün demək olar ki, hər bir ehtiyaclarını ödəyə biləcəkləri şərait qurulub. O cümlədən, qeyd olunan ərazilərə köçən vətəndaşların böyük hissəsi müvafiq ərazilərdə işlə təmin olunub.

Qeyd etməliyik ki, işğaldan azad olunmuş ərazilər həmçinin mühüm nəqliyyat qovşağı üzərində yerləşir və müəyyən müddətdən sonra Qarabağ və Şərqi Zəngəzur əraziləri regionda əsas

nəqliyyat mərkəzlərindən birinə çevriləcəkdir. Təsadüfi deyil ki, müharibədən dərhal sonra əsas məsələlərdən biri də əhəmiyyətli avtomobil və dəmir yollarında bərpa işlərinə başlanması oldu və bu proses hazırda da sürətli şəkildə davam etdirilir.

Bununla yanaşı gələcəkdə yerli və əcnəbi turistlərin işğaldan azad olunmuş ərazilərə daha rahat və qısa zamanda səfərlərinin təşkili, həmçinin yükdaşınmalarda istifadə məqsədilə Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanı və Füzuli Beynəlxalq Hava Limanı istifadəyə verilib, Laçın Beynəlxalq Hava Limanı isə növbəti illərdə istifadəyə veriləcək.

Digər əsas məsələlərdən biri də, işğaldan azad olunmuş ərazilərdə əhalinin məşğuıiyyətini təmin edəcək və ölkə iqtisadiyyatının güclənməsinə şərait yaradacaq sənaye müəssisələrinin tikilməsidir. Bu məsələni də dövlət xüsusi diqqətdə saxlayır və müvafiq işlər görülməkdədir. İşğaldan azad olunmuş ərazilərin iqtisadi perspektivlərinin yüksək olması və əlverişli mövqedə yerləşməsi nəticəsində artıq həmin ərazilərdə bir sıra sənaye müəssisələrinin əsası qoyulub, bir neçə xarici ölkələrlə birgə bu istiqamətdə fəaliyyət davam etdirilir. Xüsusilə burada hər zaman Azərbaycana dəstəyini əsirgəməyən Türkiyə şirkətlərinin üstünlüyünü qeyd etməliyik.

Bundan savayı dövlətimiz işğaldan azad olnumuş ərazilərdə fəaliyyət göstərmək istəyən sahibkarlıq subyektləri üçün müəyyən proqramlar hazırlayıb və bununla həm yerli, həm də əcnəbi sahibkarlar üçün müəyyən güzəştlər nəzərdə tutulmaqdadır.

Məhz yuxarıda qeyd etdiyimiz məqamlar bir daha Azərbaycanın böyük qayıdış prosesinə nə qədər həssas və ciddi şəkildə yanaşdığını, dayanıqlı məskunlaşma istiqamətində qarşılıqlı əməkdaşlıq və məqsədli planlama formasında fəaliyyətini əks etdirir. Əminik ki, mərhələli şəkildə və ən qısa zamanda vətəndaşlarımız böyük qayıdış prosesi çərçivəsində işğaldan azad olunmuş ərazilərimizə geri dönəcəklər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Humanitar Tədqiqatlar Cəmiyyəti. Qarabağ müzakirə olunur. Bakı, 2006, 324 səh
2. Nedim Kaya. Qarabağ: Suallar və faktlar. Bakı, "Qismət", 2005, 156 səh
3. Akif Nağı. Qarabağ müharibəsi: qısa tarix. Bakı, "Anar Ağalarov", 2014, 121 səh
4. https://az.wikipedia.org/wiki/Birinci_Qaraba%C4%9F_m%C3%BCharib%C9%99si
5. https://xalqqazeti.az/az/sosial-heyat/145591-qarabaga-donen-kockunlerin-70-faizi-isleyir
6. https://teleqraf.com/news/qarabagh/352432.html
7. https://www.bizimyol.info/az/news/57256.html

QARABAĞIN GİZLİ SƏRVƏTİ: TURİZM POTENSİALI VƏ TƏBİİ EHTİYATLARI

Təhminə Habil qızı Məmmədova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
tahmina.mammadova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0006-7588-9512

Hələ XX əsrin 90-cı illərində mənfur qonşularımız – ermənilər tərəfindən Azərbaycanın incisi sayılan Qarabağ işğal olundu. İşğal dövründə həmin ərazilər əsl erməni vandallığının mərkəzinə çevrilmişdi. Belə ki, orada yerləşən tarixi və mədəni abidələrimiz, təhsil ocaqlarımız, azərbaycanlılara məxsus qəbiristanlıqlar dağıdılmış, təbii sərvətləri talan edilmiş və ən əsası zəngin turizm potensialına malik olan meşələr məhv edilmiş, çaylar isə çirkləndirilmişdir. İllər boyu Azərbaycan həmin ərazilərin xalqımıza mənsub olduğunu beynəlxalq aləmdə dəfələrlə vurğulamış, beynəlxalq hüququn normalarının və qəbul edilən qətnamələrin yerinə yetirilməsi üçün çağırışlar etmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, nə yaradılan təşkilatlar BMT tərəfindən qəbul olunan

qətnamələri yerinə yetirmiş, nə də Ermənistan beynəlxalq hüququn normalarına uyğun davranmışdır.

30 ilə yaxın işğal dövründə Azərbaycan bir dəfə də olsun, ərazi bütövlüyünün bərqərar olması fikrindən vaz keçməmişdir. Həmin illər ərzində düşmən tərəfinin təxribatlarına daim vaxtında və qəti cavablar vermişdir. Azərbaycan və Ermənistan arasında razılığa gəlinən atəşkəs vandal qonşularımız tərəfindən 2020-ci ilin sentyabr ayında növbəti dəfə pozuldu. 27 sentyabr tarixində planlaşdırılan təxribata bu dəfə Azərbaycanın cavabı əvvəlkilərdən fərqli olmuş və əks-hücum əməliyyatı başladılmışdır. Bu əks-hücum əməliyyatı Vətən müharibəsinin başlanğıcı idi və ali baş komandanın göstərişi, xalqımızın dəstəyi və ordumuzun əzmi ilə cəmi 44 gün ərzində 30 ilə yaxın işğala son qoyuldu və Azərbaycan öz ərazi bütövlüyünü təmin etdi.

Azərbaycan yenə də öz humanizmini göstərərək işğalın ilk günlərində xalqımıza qarşı törədilən vandalizmin tam əksini nümayiş etdirdi. 10 noyabr tarixində imzalanan üçtərəfli bəyanata əsasən ermənilərin azad olunan ərazilərimizi tərk etmələri üçün əlavə vaxt verildi. Amma hər zamankı kimi ermənilər bu rəftardan sui-istifadə edərək, Qarabağda öz terror qruplaşmalarını möhkəmləndirmək niyyətinə gəlmişdilər. Və bu niyyət də uzun çəkmədi ki, Azərbaycan 2023-cü ilin 19-20 sentyabr tarixlərində həyata keçirdiyi "antiterror əməliyyatı" nəticəsində ermənilərin növbəti dəfə diz çökməsini təmin etdi və bununla da ermənilərin böyük arzusu olan ərazi iddialarına birdəfəlik son qoyuldu [8].

Təbii ki, həmin ərazilərdə törədilən vəhşiliklər nəticəsində həm yaşayış məntəqələri, həm mədəni və tarixi abidələrimiz, həm də Qarabağın təbiəti demək olar ki, məhv edilmişdi. Amma qürurverici haldır ki, çox qısa zaman ərzində Azərbaycan azad olunan ərazilərdə yenidənqurma və bərpa işlərinə başlamış və hətta yekunlaşan ərazilərdə keçmiş məcburi köçkünlərin öz dədə-baba torpaqlarında yerləşdirilməsinə başlanmışdır. Danılmaz faktdır ki, Azərbaycan yaşayış məntəqələri ilə yanaşı Qarabağın təbiətinin və eləcə də tarixi abidələrinin bərpasını təmin edəcəkdir.

Elə bu istiqamətdə atılan ilk addımlardan biri də Azərbaycanın iqtisadi rayon bölgülərinə dəyişiklik edilərək, azad olunmuş əraziləri Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları üzrə yenidən qruplaşdırılmasıdır. Təbii ki, buradakı əsas məqsədlərdən biri də iqtisadi rayonlar üzrə sürətli inkişafı təmin etməkdir.

Yenidənqurmanın ilk mərhələsində ermənilər tərəfindən talan edilmiş Qarabğın təbii sərvətlərinə sahib çıxmaq və onların düzgün istifadəsini təmin etmək qarşıda duran əsas məqsədlərdən idi.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur bölgələri, Azərbaycanın təbii yeraltı sərvətləri ilə zəngin olan ərazilərdən biridir. Əsasən bu ərazilərdə təbii sərvət kimi mineral sular, mineral resurslar (faydalı qazıntılar), əkinə yararlı torpaqlar və yüksək enerji potensialı mövcuddur.

Mineral su ehtiyatları çeşidliliyi və təmizliyi ilə tanınan Qarabağ və Şərqi Zəngəzur ərazilərindən hasil olunan mineral sular hələ işğaldan əvvəlki dövrdə belə ölkə ərazisində və eləcə də beynəlxalq sferada öz sözünü demişdir. Bu ərazilərdən gələn mineral su müalicəvi xüsusiyyətləri və təbii təmizliyi ilə diqqət çəkir. Bu su mənbələri sadəcə içməli su üçün deyil, həm də tibbi məqsədlər üçün istifadə olunan mineral baxımdan zəngin suları da təmin edir. Təbii su qaynaqları turistlərin marağına səbəb olur və regional iqtisadiyyatın inkişafına böyük töhfə verir. Eyni zamanda ərazidə bolsulu çayların mövcudluğu bu əraziləri əkinçilik üçün potensial sahələrə çevirir. İşğal dövründə ermənilər tərəfindən bu çaylar çirkləndirilsə də, işğaldan sonra həmin məqam da diqqət mərkəzindədir. Eyni zamanda ərazi heyvandarlıq üçün də potensialdır. Ümumiyyətlə, yenidənqurma işlərindən sonra azad olunan ərazilərin Azərbaycanın kənd təsərrüfatı sahəsinə də öz töhfəsini verəcəyi gözlənilir [3, s.27-33].

Azad olunan ərazilərimiz eyni zamanda strateji əhəmiyyətə malik olan faydalı qazıntılara da ev sahibliyi edir. Belə ki, Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda dəmir, molibden, civə, qıza və s. kimi bir sıra qiymətli metal və mineral ehtiyatlar mövcuddur. Bu təbii sərvətlərinin istifadəsi ilə ölkənin

sürətli iqtisadi inkişafını təmin etmək istiqamətində böyük strateji əhəmiyyətə malikdir. Bu ərazilərin faydalı qazıntıları regionin iqtisadi və enerji təhlükəsizliyini təmin edir.

Enerji potensialı baxımından azad olunan ərazilərimiz Azərbaycanın ən zəngin regionlarındandır. Qarabağ hidroelektrik energetika potensialı baxımından olduqca zəngindir. Belə ki, bölgədə yerləşən iri çay və göllər, hidroelektrik stansiyaların qurulmasına imkan yaradır. Hidroelektrik energetika təmiz və çevrilməmiş energetika sahəsi olduğundan, Qarabağın energetika inkişafında strateji bir rola malikdir. Bu enerji potensialı Azərbaycanın həmin ərazilər üçün enerji təminatını daxili istehsal əsasında təmin etməsinə və enerji təhlükəsizliyinə əsas verir. Energetika sektorundakı bu zənginlik, ölkənin iqtisadi inkişafına zəmin yaradır və sürətli bir şəkildə energetika infrastrukturunu inkişaf etdirməyə əsas verir.

Belə ki, həmin ərazilərdəki yüksək enerji potensialı sayəsində Zəngəzur dəhlizinin açılacağı təqdirdə Azərbaycanın Naxçıvan Muxtar Respublikasının enerji ilə təmin olunması istiqamətində İran İslam Respublikasından olan asılılığına da son qoyulacaqdır. Eyni zamanda Zəngəzur dəhlizinin açılışı regionda nəqliyyat infrastrukturuna da öz töhfəsini verəcəyi gözlənilir. Belə ki, tarixi ipək yolunun bərpası Azərbaycanı tranzit ölkə olaraq nəqliyyat xərclərindən gəlir əldə etməsini təmin edəcək.

Qarabağ və Şərqi Zəngəzur Azərbaycanın əkinçilik potensialı baxımından zəngin ərazilərindən hesab olunur. Burada həm torpaqların minerallığı, həm də suvarma üçün bolsulu çayların mövcudluğu buna zəmin yaradır. Bu bölgələr geniş və münbit torpaq sahələri ilə tanınır və müxtəlif bitki növləri üçün əsasən də, dənli bitkilərin yetişdirilməsi üçün əlverişlidir [6].

Şərqi Zəngəzur əsasən çay, tütün, buğda və digər dənli bitkilər üçün əhəmiyyətli münbit torpaqlara malikdir. Eyni zamanda Şərqi Zəngəzurda baramaçılıq və heyvandarlıq üçün də xüsusi şərait mövcuddur. Bu sahələrin inkişafı üçün təbii ki, böyük qayıdışdan sonra əsaslı işlər görüləcəkdir.

Qarabağ isə işğaldan əvvəl daha çox şərabçılıq üzrə ixtisaslaşmış ərazi olduğundan burada müxtəlif üzüm növlərin yetişdirilməsi üçün olduqca əlverişli və münbit torpaqlar mövcuddur. Həmçinin bu sahədə mövcud olan potensial nəinki ölkədaxili tələbatı ödəmək üçün, hətta xaricə ixrac üçün də kifayət edəcəyi planlaşdırılır. Qarabağ heyvandarlıq sahəsində də böyük potensiala malikdir. Belə ki, burada iri və xırda baş mal-qaranın saxlanılması və bu sahənin inkişafı üçün olduqca əlverişlidir. Tarixən beynəlxalq aləmdə xüsusi olaraq tanınan Qarabağ atlarının da azad olunduqdan sonra yenidən artırılması və bu sahənin inkişafı diqqət mərkəzindədir.

Qarabağ zəngin tarixi, təbii gözəllikləri və müasir mədəniyyəti ilə turizm sektorunda dünya üzrə əsl bir incidir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur zəngin təbii sərvətləri və möhkəm tarixi ilə tanınan bir regiondur. Bu ərazi, gözəl dağ və şəlalələri, şirin gölləri və təbiət parkları ilə baxılmış bir turizm potensialına sahibdir.

Qarabağın tarixi abidələri də turistlər üçün böyük marağa səbəbdir. Bir çox ənənəvi abidələr və tarixi qalalar, regionun zəngin tarixi və mədəni irsini əks etdirir. Turistlər, bu abidələri ziyarət edərək Qarabağın tarixi haqqında ətraflı məlumat əldə edə, unikal arxeoloji tapıntıları görmək imkanına asanlıqla sahib ola bilirlər. Təbii ki, işğal dövründə ermənilərin törətdiyi vandalizmin nəticəsində tarixi abidələrimiz və turizm potensialı olan təbiətimizə böyük zərər dəysə də, yenidənqurmadan sonra bu ərazilərin əvvəlki kimi və hətta ondan daha çox turist cəlbinin mümkünlüyü qaçılmaz haldır.

Qarabağın turizm potensialını artırmağa nail olmaq üçün müxtəlif tədbirlər həyata keçirilir. Turizm infrastrukturunun inkişaf etdirilməsi, möhtəşəm təbii sərvətlərin və tarixi abidələrin təbii müstəqil turizm tədbirləri ilə təbliğ edilməsi, regionun turizm sahəsində daha çox tanınması üçün maraqlı tədbirlər təşkili davam etdirilməlidir. Qarabağ və Şərqi Zəngəzurun ölkə iqtisadiyyatı üçün turizm sahəsində əlverişli dərəcədə əhəmiyyətə malikdir və əhəmiyyəti işğaldan sonrakı son illərdə artırmaq üçün inkişaf planları həyata keçirilir. Turizm infrastrukturu inkişaf etdirilir, rahat otellər və xüsusi tur paketləri təqdim edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair" I Dövlət Proqramı (2022-2026)
2. "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinin bərpası və dayanıqlı inkişafına dair" Dövlət Proqramı (2021-2025)
3. Fikrətzadə F. (2020), İşğaldan azad olunan ərazilərimizdə kənd təsərrüfatı sahəsinin bərpası istiqamətləri və istehsal göstəricilərinin proqnozlaşdırılması. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı №4, səh. 27-33.
4. Həsənov B. (2023), Qarabağ bölgəsi XX əsrin əvvəllərində (ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi və mədəni həyat), Bakı 2023
5. Səfərov E. (2021), "Qarabağın azad edilməsi turizmin inkişafına yeni stimul verəcək", Xalq qəzeti S.9.
6. Vəliyev Ç. (2021), "Azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatı sürətlə inkişaf edəcək", Xalq qəzeti S.3.
7. "İşğaldan azad edilmiş ərazilərin bərpası və inkişafı üzrə beşillik proqram hazırlanıb" - https://medeniyyet.az/page/news/57941/Isgaldan-azad-edilmis-erazilerin-berpasi-ve-inkisafi-uzre-besillik-proqram-hazirlanib.html
8. "Vətən müharibəsi" - https://president.az/az/pages/view/azerbaijan/karabakh2

ORTA DƏHLİZ VƏ AZƏRBAYCANIN BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT-KOMMUNİKASİYA SİSTEMİNDƏ YERİ

Rufanə Qılman qızı Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rufana.ahmadova@yahoo.com
https://orcid.org/0009-0005-5909-8756

Müasir şəraitdə dünyada baş verən mürəkkəb geosiyasi proseslər fonunda meydana çıxan qlobal çağırışlar regional və beynəlxalq sahələrdə yeni əməkdaşlığın yaranmasına səbəb olan, ölkələri,qitələri birləşdirən beynəlxalq enerji və nəqliyyat dəhlizləri səmərəli və uzunmüddətli əməkdaşlıq üçün yeni imkanlar yaratmışdı. Böyük coğrafiyanı əhatə edən Avrasiya Yer kürəsində ən böyük qitədir və geosiyasi cəhətdən mərkəzi ox yerini tutur". [1] Bu məkanda nəqliyyat-kommunikasiya sahəsi xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Rusiya-Ukrayna müharibəsinin beynəlxalq marşurutlar və bir sıra mühüm nəqliyyat dəhlizləri üçün ciddi təhdidlər yaratması, yeni nəqliyyat dəhlizlərinin yaranması zərurətini ortaya çıxarmışdır.

Belə bir mürəkkəb şəraitdə "Orta Dəhliz"ə və ya Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat dəhlizinə maraq əhəmiyyətli dərəcədə artırmışdır. Bu layihənin iqtisadi və siyasi əhəmiyyəti təkcə region ölkələrinin deyil, eyni zamanda bir sıra böyük dövlətlərin də marağına səbəb olmuşdur. Budapeşt Univesitetinin professoru Laslo Vasa Azərbaycandan keçən "Şərq-Qərb"dəhlizinin əhəmiyyətini qeyd edərək,"Orta Dəhliz"in Azərbaycandan keçməsi, "Cənubi Qafqazın qızıl dövrü olacaq", -[2]demişdir.

Çindən başlayaraq, Mərkəzi Asiya ölkələri, Xəzər dənizi üzərindən,sonra isə Azərbaycan və Türkiyə ərazisindən keçərək, Avropaya qədər geniş bir ərazini əhatə edən, Avropa ilə Asiyanı birləşdirən ən qısa və rahat marşurut sayılan Trans-Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi yükdaşımalarının həyata keçirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

2013-cü ildə Çinin təşəbbüsü ilə dünyanın siyasi, iqtisadi, sosial həyatında mühüm dəyişikliklərə səbəb ola biləcək "Bir kəmər, bir yol" (BRİ), layihəsi əslində 69-dən çox dövləti və

dünya əhalisinin 64 %-ni əhatə edərək," [3] keçdiyi və ya keçəcəyi ərazilərdə sənayenin,ticarətin inkişafına güclü təkan verəcək. Bütün bunları nəzərə alan ,"Azərbaycan,Qazaxstan və Gürcüstan 2014-cü ildə ,"Orta Dəhliz"in yaradılması təşəbbüsünü irəli sürdülər" [4]. Sonrakı illərdə layihə Ukrayna,Rumıniya və Polşanın səyi ilə genişlənmişdir. Hazırda Çindən Avropaya hərəkət edən qatarlar 10 min km məsafə qət edir. Lakin "Orta Dəhlizi"in açılması ilə bu yüklərin çatdırılması üçün 7 min km məsafə qət ediləcək, Asiya ilə Avropa arasındaki məsafə 3min km qısalmış olacaqdır" [5]. Bu isə Avropa və Asiya arasında "Orta Dəhliz"in nə qədər əlverişli olduğunu təsdiq edir. Təbii ki, məsafənin qısalması,yüklərin tez və sürətli mənzil başına çatdırılması təkcə zaman baxımından deyil,eyni zamanda bu yüklərin daşınmasına çəkilən xərclər baxımından da əlverişlidir. Belə ki, "Orta Dəhliz" həm iştirakçı dövlətlər, həm də digər dövlətlər üçün də çox böyük iqtisadi əhəmiyyət daşıyır. "Orta Dəhliz" boyunca vahid tarif kimi "bir pəncərə" prinsipinin tətbiq olunmas"ı [6] da dəhlizi daha cazibəli hala gətirir. Bütün bunlar bölgədə yeni nəqliyyat-infrastruktur xəritəsinin formalaşmasından xəbər verir. Bu xəritənin formalaşmasında ən önəmli dövlətlərdən biri kimi Azərbaycanın müstəsna rolu və yeri vardır. Cənub nəqliyyat xəttinin Azərbaycandan keçməsi, lazım olarsa, bu xəttin Şərq-Qərb dəhlizinə birləşdirilməsi və ölkənin geostrateji mövqeyi bu dəhliz üzrə onu dünyanın aparıcı dövlətlərindən birinə çevirir.

"Orta Dəhliz"i Beynəlxalq Trans-Xəzər dəniz nəqliyyatı olmadan təsəvvür etmək mümkün deyil. Belə ki,bu dəhliz üzrə daşımaların mühüm hissəsi məhz dəniz nəqliyyatının payina düşür. Əgər 2021-ci ildə TRASEKA nəqliyyat dəhlizində dəniz nəqliyyatı ilə yük daşımalarının həcmi 4 milyon 558 min idisə, "2022-ci ildə bu göstərici əvvəlki ilə nisbətdə 29,8 % artaraq, 51420,6 min ton təşkil edib. Yük dövriyyəsi isə 12milyard 648,9 milyon ton-kilometr olub ki, bu da tranzit daşımalar üzrə 31,9 % artım deməkdir. Bu yüklərin 27966,8min tonu və ya 54,4 % avtomobil nəqliyyatı, 16841,2min tonu və ya 32,7 % dəmiryol nəqliyyatı, 6612,6 min tonu və ya 12,9 % dəniz nəqliyyatı ilə daşınmışdır". [7] Ələt limanının genişlənməsinə əlavə vəsaitin ayrılması, bu liman ətrafında yeni iqtisadi zona yaradılması ilə bağlı Azərbaycaın Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin "Ələt azad iqtisadi zonasının" fəaliyyətinin təmin edilməsilə bağlı əlavə tədbirlər haqqında" Sərəncamı da Azərbaycanın Trans-Xəzər nəqliyyat dəhlizinə verdiyi böyük əhəmiyyətin daha bir gerçək nümunəsidir

Transxəzər nəqliyyat dəhlizi Xəzər ətrafı ölkələrin dünya bazarına çıxmasında mühüm rol oynamaqla bölgədə istehsal olunan müxtəlif sənaye və kənd təsərrüfatı məhsullarının birbaşa, az müddətdə müxtəlif bazarlardaki alıcılarına çatdıracaq. Eyni zamanda Azərbaycandan çıxan yük qatarları təqribən iyirmi dört saat mürddətində İstanbula çatacaq və ya əksinə İstanbuldan çıxan yüklər təqribən iyirmi dört saat ərzində Ələt Dəniz-Ticarət Limanına çatacağı hesablanır. Bütün bunlar Aərbaycanın "Orta Dəhliz" boyunca yerləşən dövlətlər arasında önəmli mövqeə malik olduğunu göstərir.

Azərbaycanın Fizuli, Zəngilan və tezliklə Laçında yeni havalimanlarının açılması təkcə ölkə daxilində sərnişinlərin və yüklərin sürətlə mənzil başına çatdırılması ilə məhdudlaşmayacaq, eyni zamanda, "Orta Dəhliz" boyunca daşımaçılıq fəaliyyəti göstərəcək. Beləliklə də, Azərbaycan öz ərazisi boyunca tam mənada multimodal daşımaçılıqdan istifadə etmiş olur.

"Orta Dəhliz"in ən vacib seqmentlərindən biri də Zəngəzur dəhlizidir. Heç şübhəsiz, Zəngəzur dəhlizi, ilk növbədə bölgənin inkişafında xüsusi əhəmiyyət kəsb etməklə, regionda yeni əməkdaşlıq formatının yaranmasına, sülhün və tərəqqinin təmin olunmasına geniş imkanlar açacaqdır. Ən əsası odur ki, bu dəhliz təkcə Avropa ilə Asiyanı deyil, eyni zamanda bütün Türk dünyasının inteqrasiyasına yeni fürsətlər yaradacaqdır.

Zəngəzur dəhlizinin istifadəyə verilməsi ölkənin beynəlxalq yük və sərnişin daşımasında mövqeyini gücləndirərək bölgənin nəqliyyat habına çevirə bilər. Lakin Ermənistanın qeyri-konstruktiv mövqei bu ölkə rəhbərliyinin eskopizmə qapılması dəhlizin açılmasına mənfi təsir göstərsə də Azərbaycan Respublikası Pezidentinin apardığı ardıcıl və məqsədyönlü siyasət bu

dəhlizin açılmasına əngəl olan bütün maneələri aradan qaldırmaqla onun işlək hala gətirilməsini təmin edəcək.

Zəngəzur dəhlizinin açılması regionun sosial iqtisadi inkişafının və bölgə əhalisinin rifah halının yaxşılalaşdırılması üçün yeni imkanlar yaradacaqdır Azərbaycan kütləvi informasiya vasitələrinin məlumatına görə "Horadiz-Ağbənd və Horadiz-Cəbrayıl-Zəngilan-Ağbənd yolunun xeyli hissəsi tikilib və yol 2025-ci ildə istifadəyə veriləcək." [8] Azərbaycan Zəngəzur dəhlizinə alternativ olaraq İranla da müqavilə bağladı və Ermənistan yolun açılmasına əngəl törədəcəyi halda həmin yolun Zəngəzur dəhlizindən keçməli olan hissəsi Araz çayı üzərinə körpülər salınaraq İran ərazisindən keçməklə yenidən Orta Dəhlizə qoşulacaq, beləliklə də bu əngəl ortadan qaldırılmış olacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. https://freight.ady.az/beynelxalq-dehlizler/serq-qerb-neqliyyat-dehlizi
2. https://www.stat.gov.az/news/macroeconomy.php
3. tr.wikipedia.org/wiki/Bir_Kusak_Bir_Yol
4. Xalqqazeti.az/az/iqtisadiyyat/146298-gurcustan-qazaxstan-orta-dehlizde-azerbaycan
5.Средний коридор https:caliber.az/post/203470
6. globalnews.azorta-dehliz-uzerinde-ve-şimal-cenub-marşrutu-boyu-yerleşme-azerbaycan-uçun-elave-ticaret-imkanları-yar
7. Z.Brzezinski. Böyük Şahmat Taxtası. Bakı: Qanun, 2011

BÖLGESEL KALKINMADA DENEYİM MEKÂNLARI OLARAK HÜZÜN DESTİNASYONLARININ POTANSİYELİ: KARABAĞ ÖRNEĞİ

[1]**İsmet Güney,** [2]**Merve Altundan Öncü**
[1]Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Türkiye
ismet.guney@erdogan.edu.tr
https://orcid.org/0000-0003-4682-4905
[2]Ankara Üniversitesi, Türkiye
maoncu@ankara.edu.tr
https://orcid.org/0000-0003-2402-9134

1. Giriş

Kafkasya, Alp-Himalaya Dağ sisteminde Karadeniz ile Hazar Denizi arasında bulunan, tarihsel ve kültürel bakımdan önemli bir birikimi olan, büyük bir bölümü dağlarla kaplı bir bölgedir. M.S. 350'de başlayan Kavimler Göçü'nde Orta Asya'dan Doğu Avrupa'ya kadar giden Türk boyları ilk Kafkasya'ya yerleşmiş ve yurt edinmişlerdir. Türk toplulukları arasında Kimmer ve İskitler Kafkasya'ya ilk yerleşen Türk boyları olmuştur. Ardından Kıpçaklar Kafkasya'ya gelmiştir. Hunlardan itibaren ise Kafkasya'ya Türk göçleri aralıksız bir şekilde devam etmiştir (Tellioğlu, 2017). 11. yüzyıldan itibaren bölge Selçuklular tarafından iskân edilmiştir. 15. yüzyılda Moğollar batı akınlarında birçok Türk'ü bölgeye yerleştirmiştir. Bölgeyi 13. yüzyılda İlhanlılar, Akkoyunlular ve Karakoyunlular gibi beylikler yönetmiştir. 16. yüzyıldan itibaren Kafkasya, Osmanlı ve İran ilişkilerinde savaşa konu olmuş ve dönemsel olarak hakimiyet el değiştirmiştir (Kalkan, 2010). Dolayısıyla bölgenin yerleşik halkları olan Gürcü ve Ermenilerin yanı sıra akınlarla gelen Türkler, bölgenin kadim toplumlarından biridir ve bölgedeki medeniyetin temelini attıkları söylenebilir (Ateş, 2023).

Kafkasya, doğu ile batı arasında köprü oluşturan coğrafi konumu nedeniyle tarihin başlangıcından itibaren göç ve ticaret alanı olmuştur. Bu durum üzerinde yaşayan topluluklara hem önemli olanaklar hem de savaşları beraberinde getirmiştir. Ayrıca günümüz üretim ve tüketim sistemi için gerekli yeraltı varlıkları bakımından zengin olan bölge geçmişte olduğu gibi bugün de hem önemli olanakları hem de jeopolitik zorlukları bir arada getirmektedir. Bu nedenle Kafkasya'da savaş, tarihin bütün aşamalarında olduğu gibi bugün de mekânı şekillendiren en önemli olgu olmuştur. Dolayısıyla bölgede yaşayan Türkler coğrafyanın getirmiş olduğu savaş olgusu, kültürlerinin en önemli parçası haline getirmiştir (Özdal, 2005; Göksu, 2009; Badakoğlu, 2021).

Türk topluluklarında savaşların geliştirdiği milli hassasiyetler kurumsal ve gündelik hayatın içinde birçok alanı etkilemektedir. Bu durum Türk toplulukların boş zaman pratiklerini dahi etkilemektedir. Bu kapsamda Türk tarihinin önemli dönem noktaları ve önemli mekânlar Türk toplumları tarafından geçmişleriyle bir bağlantı kurmak amacıyla dark turizmi (hüzün) kapsamında ziyaret edilmektedir. Söz gelimi Anadolu'da Gelibolu yarımadası, Sarıkamış ve Anıtkabir dark turizmi için önemli alanlardır. Azerbaycan'daki Dağlık Karabağ Bölgesi de hem Türk tarihi hem de Azerbaycan tarihi bakımından önemli savaşlara sahne olmuş bir bölgedir. Bu kapsamda işgalden kurtulan bölgelerin sürdürülebilir bir şekilde kalkınmasının sağlanması için dark turizmi ve dağlık alan rekreasyonlarının bölgede geliştirilmesi bu çalışmanın amacının oluşturmaktadır.

Kavramsal olarak kalkınma ile hüzün destinasyonu arasında bir çelişki varmış gibi görünse de; bu iki kavramın ilişkisel olarak ele alınışında büyük avantajlar vardır. Bölgesel kalkınma, ekonomik, sosyal, kültürel ve çevresel açıdan bir bölgenin refah seviyesinin topyekun artmasını ifade eder. Diğer taraftan hüzün turizmi ise, turizm faaliyetini gerçekleştiren bireylerin duygusal ve etkileyici bir deneyimi keşfetmelerini sağlayan, tarihe ve geçmişe bağlı bir turizm türüdür. Bu bağlamda tarihsel süreçte hüzünlü veya duygusal olayların gerçekleştiği mekanlar, bölgesel kalkınmanın teşvik edilmesi amacıyla turizm faaliyetlerine açıldığında, başta bölgede turizmden elde edilen gelir ve artan istihdam olanakları olmak üzere, farkındalık ve olumlu kültürel etkileşim fırsatları doğurmaktadır (Ongun, Çuhadar ve Kervankıran, 2021). Bu çerçevede Karabağ tarihsel süreçte yaşanan olaylar bakımından önemli bir noktada yer almaktadır. Bölgenin Karabağ Zaferi ile istikrarsız dönemi geride bırakmasının ardından, hızla yerel ve bölgesel kalkınma için adımlar atması gerekmektedir. Bu süreçte ise bir hüzün destinasyonu olarak deneyimlenme potansiyeli göz ardı edilmemelidir. Hüzün destinasyonlarında mekanın deneyimlenerek turizme kazandırılması ile turizmin yalnızca eğlence sunan ve tüketilen bir olgu olmadığı; mekan ile bağ kurmaya dayalı deneyimler bütünü olduğu belirtilmelidir. Gelinen noktada Karabağ'daki deneyim mekanlarının müzeler, savaş anıtları, cepheler ve spesifik hikayeler ile gelecek nesillere aktarılması önemli bir potansiyel olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu araştırmanın amacı Karabağ'ın savaş sonrası bölgesel kalkınma sürecinde deneyim mekanı olarak hüzün destinasyonu çerçevesinde turizme kazandırılmasının önemini ortaya koymaktır. Bu amaçla araştırmanın sorusu Karabağ'ın bölgesel kalkınmasında bir turizm çeşidi olarak hüzün destinasyonu potansiyelinin kullanılıp kullanılamayacağıdır. Bu kapsamda araştırmada doküman incelemesi tekniğiyle elde edilen veriler karşılaştırmalı olarak analiz edilmiştir.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Dağlık Alanlar

Dünyanın yaklaşık dörtte birinin dağlık alanlardan oluştuğu belirtilmektedir (Scott, 2006). Ancak dağlık alanların tanımına ilişkin kesin bir tanımlamadan kaçınıldığı ve kriterlerin ülkelerin kendisine bırakıldığı bilinmektedir. Örnek olarak 1000 metreden yüksek yerler ya da yüksekliği 500-1000 metre arasında olup eğimi %17'den fazla olan alanlar Türkiye'de dağlık alanlar olarak tanımlanmaktadır (Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, 2007). Dağlık alanlar biyoçeşitlilik, su kaynakları, ekoloji, kültürel zenginlik ve geleneksel kırsal hayat özellikleri ile dünyanın önemli coğrafi alanlarıdır (Romeo vd. 2020). Buna ek olarak, dağlık alanların barındırdığı potansiyeller

ovalarda ve kentlerde yaşayanlar için de önemli kaynakları meydana getirir. Dağlık alanların küresel anlamda önemi ilk olarak, 1992 yılında Rio Dünya Zirvesi Konferansı'nda Birleşmiş Milletler (BM) tarafından ortaya konmuştur. Bu toplantının Gündem 21 eylem planında dağlık alanlara yer verilmiş ve "Kırılgan Ekosistemin Yönetimi: Sürdürülebilir Dağ Gelişimi" olarak ele alınmıştır. Yine BM tarafından 2002 yılı 'Uluslararası Dağ Yılı' ilan edilmiştir. Dağlık alanların sürdürülebilir kalkınma kapsamında küresel ölçekte değiştirilebilmesi için, ülkelerin arası iş birliğiyle plan ve politikaların geliştirilmesi önerilmiştir. Bu gelişmeler küresel ölçekte dağlık alanlar ve orada yaşayanlar için önemi büyüktür (Grabherr ve Messerli, 2011).

20. yy'nin ortalarına kadar dağlık alanlar zor, uzak ve izole mekanlar olarak görülmesi nedeniyle nüfus kaybı süreci başlamış, uzun bir atıl dönemin ardından ise turizm ve rekreasyona bağlı dağlık alanların yeniden mekansal organizasyonu başlamıştır. Günümüzde dağlık alanlar daha kolay ulaşılabilir durumdadır. Bu nedenle de daha fazla ekonomik ve sosyal olgu dağlık alanlara eklemlenmektedir. Bilgi toplumunun eğitim, iş ve yaşam koşullarının, bireylerin kentsel mekan dışında da yaşamasına imkan vermesi, şüphesiz dağlık alanların gelecekte turizm ve rekreasyon bakımından önemini arttırmaya devam edecektir (Altundal Öncü, 2022).

2.2. Hüzün Turizmi

Günümüz turistleri arasında postmodern etkiler sonucu geçmiş toplumun yaşam koşulları, biçimleri ve ürünleri ile etkileşim içerinde olma talebi artmaktadır. Bu durum yeni destinasyonlar ve alternatif turizm türlerini ortaya çıkarmaktadır. Bu bağlamda hüzün turizmi; savaş sürecinde belli bir topluma yapılan işkence, soykırım veya toplu can kayıpları gibi ölümlerin gerçekleştiği mekanlar, ölenler için yapılan anıtlar ve müzeler ile doğal felaket ve büyük kazalar gibi hüzünlü hadiselerin gerçekleştiği mekanlara seyahati içeren turizm türüdür (Kılıç ve Akyurt, 2011). Gerek teoride gerekse de pratik uygulamalarda hüzün mekanlarının günümüz turizm sektörü için önemli birer destinasyon olabileceği kabul edilmektedir (Yıldız, Yıldız, Aytemiz, 2015; Ilgar, 2015; Doğancili, Oruç, 2016; Alili, 2017). Hüzün turizmi kavramı talep ve arz boyutunun farklı şekillere dönüştürebildiği alternatif bir turizm türüdür (Seaton 1996). Yine de bu geniş kavram içerisinde yoğun olarak yapılan faaliyetler Seaton (1996) tarafından 5 kategoride toplamıştır:

1.Ölümü izlemek için seyahatler
2.Bireysel-toplu ölümlerin olduğu mekânlara seyahatler
3.Anıt-hapishaneler için seyahatler
4.Ölümle ilişkili mekânlara seyahatler
5.Ölümle ilişkili delillerin gösterildiği mekânlara seyahatler

3. Veri ve Yöntem

Araştırmada veriler literatür taraması ve ikincil verilerin incelenmesi ile oluşturulmuştur. Bu kapsamda sahaya ilişkin elde edilen bilgiler tasniflendirilmiştir. Ardından dark turizmi kapsamında değerlendirilebilecek mekân, obje veya nesneler tespit edilmiştir. Elde edilen veriler bulgular bölümünde küresel ve ulusal ölçekte önemli bazı hüzün destinasyonlarıyla karşılaştırılmalı olarak analiz edilmiştir.

4. Karabağ'da Hüzün Turizmi Destinasyonları

Yaklaşım 30 yıldır Ermenistan tarafından işgal edilen Karabağ'da bulunan önemli Türk yerleşmeleri Hankenti, Hocalı, Şuşa, Terter, Ağdere, Ağdam, Hocavend, Fuzuli şehirleridir. Bu yerleşim alanları ülke topraklarının üçte birlik kısmını oluşturmaktadır. Bu kapsamda İkinci Karabağ Savaşı Azerbaycan'a gerek tarihsel gerekse de coğrafi olarak önemli kazanımları sağlamıştır. Bu kazanımlar tabi ki bölgenin kalkınmasına bir dinamizm oluşturabilir.

4.1. Hocavend Cephe Alanı

Azerbaycan'ın savaş sırasında kullandığı kara ve hava ekipmanlarının tümü çatışmaların en yoğun olduğu Hocavend'te bulunan bir cephe hattında oluşturulabilecek açık bir alanda sergilenebilir. Dolayısıyla savaş alanında Azerbaycan ordusunun hangi teknolojik koşullarda olduğunu görülebilir. Bu objelerden bazıları şunlar olabilir: Tank, askeri araç, ambulans, silahlar,

askeri kıyafetler vb. Bu durum muhtemel ziyaretçiler için savaş anının gerçekleştiğinin zamansal koşullar ve mekânsal durumunu göstererek geçmişle bağlantı kurma olanağı tanıyacaktır. Bu tespit yaşanan olayın bir hüzün turizmi potansiyeli olduğunu göstermektedir. Aynı zamanda ermeni birlilerinden ele geçirilen teçhizatlar yine belli alanlarda sergilenebilir. Bu kapsamda karşılaştırılarak değerlendirilebilecek en önemli destinasyon Gelibolu yarımadasıdır. Hem Türk askerlerine hem de Anzak askerlerine ait bir çok ekipman açık ve kapalı alanlarda sergilenmektedir.

4.2. Hankendi Şehitler Anıtı

Türk topluluklarında savaş esnasında hayatını kaybeden askerler kutsal bir mertebe olarak kabul edilen şehitlik sıfatını almaktadır. Bu nedenle gelecek kuşaktaki bireyler bir anlamda şehitleri anmak ve hatırlamak amacıyla yılın bazı dönemlerinde ziyaret edilmektedir. Azerbaycan'da bilinen önemli şehitlikler bulunmakta ve birçok kişi tarafından ziyaret edilmektedir. Bu kapsamda savaş sırasında ülkeleri için hayatını kaybeden askerlerin hem anılması hem de ziyaretçilerin geçmişleri ile bağ kurması bakımından önemli alanlar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kapsamda Hankendi'de şehitlik anıtının yapılması hüzün turizmi bakımından önemli bir çekicilik oluşturabilir. Benzer bir durum Osmanlı Devleti'nin doğu cephesinde 90 bin askerin şehit olduğu Sarıkamış'ta yaşanmaktadır. Yılın belli döneminde birçok insan bu bölgeye şehitleri anmak amacıyla gelmektedir.

4.3. Şuşa'da Savaş Sokakları Alanı

İkinci Karabağ savaşı süre zarfında kırsal ve kentsel alanlarda çatışmalar çıkmıştır. Kent mekânı içerinde çatışma bölgelerin koruma altına alınarak müzeleştirilmesi bölgede işgal ve kurtuluşun en önemli tanığını oluşturmaktadır. Bu bakımdan savaş dönemi ile bağ kurmak isteyen yeni nesiller Şuşa'da sınırlı bir mekânda belirlenecek sokaklarda çatışma alanlarını ziyaret ederek tanıklık edebilir. Bu sayede birçok ziyaretçi buraya çekebilir. Söz gelimi Almanya'daki Berlin Duvarı Doğu ve Batı Almanya arasındaki çatışma ve savaşa ilişkin izler taşımakta ve birçok ziyaretçi o dönemden kalan bu çalışma izlerini görmeye gitmektedir.

5. Sonuç

Araştırmanın sonuçlarına göre Azerbaycan'ın tarihi ve coğrafyası her dönem üzerinde yaşayan toplum için zorluklar getirmiştir ve bu zorlukların göstergeleri mekân üzerinde halen gözlemlenebilmektedir. Bu durum geçmiş ve gelecek nesiller arasında bir bağ kurmak için önemli toplumsal bir işlevi yüklenebileceği gibi bölgesel kalkınma için turizm aracılığıyla önemli ekonomik katkılar sağlayabileceği görülmektedir. Bu kapsamda hüzün turizmi Türk toplumları için en önemli turizm türlerinden biridir ve Dağlık Karabağ bölgesinde işgalden kurtulan birçok bölge bu kapsamda değerlendirilmelidir.

Karabağ, araştırma kapsamında hüzün destinasyonu potansiyellerine sahiptir. Bu potansiyelin doğru planlama ile bölgesel kalkınmada etkili bir araç olarak kullanılabilmesi mümkündür. Buradaki en önemli husus ise hüzün destinasyonlarının, ziyaretçilerin ve yerel halkın hassasiyetleri çerçevesinde oluşturularak, acının saygı ile yönetilerek paylaşılmasına özen gösterilmesi ile başarıya ulaşacağıdır.

Kaynakça

Alılı, M. (2018). *Bir hüzün turizmi destinasyonu olarak Azerbaycan'ın değerlendirilmesi* (Yüksek Lisans Tezi) Süleyman Demirel Üniversitesi.

Altundal Öncü, M. (2022), *Refah göçünün dağlık yerleşmelerin yeni mekân organizasyonu üzerine etkileri: Mersin (Çamlıyayla) ve Adana (Meydan Yaylası).* Basılmamış doktora tezi, Ankara Üniversitesi.

Ateş, C. (2023). *Kafkasya'daki Türkler ve Türkiye'nin Kafkasya Türkleri Politikası* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Aksaray Üniversitesi.

Badakoğlu, U. (2021). *Bozkır Savaş Sanatı: Brenta Savaşı'nın Stratejik ve Taktik İncelemesi*. *Harp Tarihi Dergisi*, (3), 83-114.

Doğancili, O. S., & Oruç, M. C. (2016). Cezaevlerinin Müzeye Dönüşüm Süreci: Sinop Cezaevi Örneği. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, *6*(12), 268-284.

Göksu, E. (2009). Kutadgu Bilig'e Göre Türk Savaş Sanatı. *Journal of International Social Research*, *1*(6).

Grabherr, G., Messerli, B. (2011). An Overview of the World's Mountain Environments. in AnAustrian Contribution to the 40th Anniversary of UNESCO's MAB 187 BiosphereReserves in the Mountains of the World. Excellence in the Clouds? (Vienna:Austrian Academy of Sciences Press), 8-14.

Ilgar, R. (2015). Mabetleşen bir mekân: Gelibolu Yarımadası tarihi savaş alanları turizmi. *Çanakkale Araştırmaları Türk Yıllığı*.

Kalkan, D. (2010). *Güney Kafkasya Bölgesi'ndeki Etnik Çatışma Alanları* (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Selçuk Üniversitesi.

Kılıç, B., Akyurt, H. (2011). Destinasyon imajı oluşturmada hüzün turizmi: Afyonkarahisar ve Başkomutan Tarihi Milli Parkı. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, *10*(1), 209-232.

Ongun, U., Çuhadar, M., & Kervankıran, İ. (2021). Süleyman Demirel Demokrasi-Kalkınma Müzesi ve Anıt Mezarının, Hüzün Turizmi ve Yöre Ekonomisi Kapsamında Değerlendirilmesi. *Journal of Tourism Intelligence and Smartness, 4*(2), 201-217.

Özdal, A. N. (2005). *Selçuklu Coğrafyasında Türklerin Savaş Sanatı (Xi-Xiv. Yy.)* (Doctoral dissertation), Marmara Üniversitesi.

Romeo, R., Grita, F., Parisi, F., Russo, L. (2020). Vulnerability of mountain peoples to food insecurity: updated data and analysis of drivers. Food & Agriculture Org.

Scott, D. (2006). *Global environmental change and mountain tourism*. Tourism and Global Environmental Change, 54-75.

Seaton, A.V. Tony. "Guided by the Dark: From Thanopsis to Thanatourism". *International Journal of Heritage Studies* 2 (1996): 234-244.

T.C. Tarım ve Orman Bakanlığı Tarım Reformu Genel Müdürlüğü, (2018), IPARD II Programı Yatırımcı Rehberi.

Tellioğlu, İ. (2017). Kafkasya'da Türk Varlığının Başlangıcı Üzerine. Vakanüvis-Uluslararası Tarih Araştırmaları Dergisi, 2(Spec. issue), 558-575.

Yıldız, Z., Yıldız, s., & Aytemiz, l. (2015). Kara Turizm, Terör Turizmi ve Türkiye Potansiyeli. *İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi*, *4*(2), 390-407.

QARABAĞIN TƏBİİ TURİZM EHTİYATLARININ MÜASİR VƏZİYYƏTİ

Lalə Seyidağa qızı Xanseyidova
Azərbaycan Dillər Universiteti
l.khanseyidova@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-5941-1103

Qarabağ silsiləsi – Kiçik Qafqazda dağ silsiləsi olmaqla, əsas hissəsi Yuxarı Qarabağ ərazisindədir. Şimal-qərbdə Tərtər çayının dərəsi ilə Murovdağ silsiləsindən, qərbdə isə Həkəri çayının dərəsi ilə Qarabağ yaylasından ayrılır. Uzunluğu (şimal-qərbdən cənub-şərqə doğru) təqribən 120 km-dir. Ən hündür zirvələri: Qızqala (2843 m), Böyük Kirs (2725 m) və s.-dir. Yura və Tabaşir sistemlərinin çökmə və vulkanogen süxurlarından təşkil olunmuşdur. Relyefin mürəkkəbliyi və suxurların müxtəlifliyi faydalı qazıntıların zənginliyinə və dünyaca məhşur mineral suların yaranmasına zəmin yaradır. Silsilənin qərb yamacları dikdir. Qarabağ və Mil düzlərinə tərəf tədricən alçalan şərq yamacları isə çay dərələri ilə kəsilmiş və bir neçə qola

ayrılmışdır. Silsilənin cənub-şərq qurtaracağı Araz çayına tərəf alçalaraq dağətəyi düzənliklərə keçir. Xaçın, Qarqar (Kür hövzəsi), Köndələnçay, Quruçay, Qozluçay (Araz hövzəsi) və s. çaylar Qarabağ silsiləsindən mənbələrini götürür. Çimli dağ-çəmən torpaqlarında subalp çəmənləri, qonur dağ-meşə torpaqlarında isə meşə (palıd, fıstıq, vələs və s.) landşaftı geniş yer tutur.

Şuşa Kiçik Qafqazın Qarabağ silsiləsinin mərkəzi hissəsində yerləşir. Qarqarçay və onun qolları- Xəlfəli, Zərisli çayları bu silsilənin dağlarından başlayır. Şəhərdə maraq doğuran ən mühüm cəhətlərdən biri də onun hündür sıldırım qayalıqlar üzərində, bir qədər maili, nisbətən düzənlikli ərazidə qurulmasıdır. Şuşa məlum olduğu kimi 1752-ci ildə Qarabağın birinci xanı Pənahəli xan tərəfindən əsası qoyulub [2].

Şuşa dağlarının geoloji inkişaf tarixi çox qədimdir. Orta Mezozoy, Yuxarı Yura erasının və qismən Təbaşir dövrlərini əhatə edir. Sadə dillə desək, dağları təşkil edən süxurlar vulkan püskürmələri və dənizdə çöküntü toplanması nəticəsində 168 milyon il bundan əvvəl təxminən 100 milyon il ərzində əmələ gəlmişdir.

Şuşa şəhəri yerləşən maili plato dəniz səviyyəsindən 1300-1557 m hündürlükdə yerləşir və 300-400 metrlik sıldırım qayalarla dairəvi şəkildə əhatələnmişdir. Milyon illər əvvəl dəniz dibində əmələ gəlmiş bu qayalar qalın əhəngdaşı laylarından ibarətdir. Zaman da öz işini görmüş, sonrakı geoloji, tektonik proseslər nəticəsində bu süxur layları dəniz dibindən çıxaraq yavaş-yavaş yüksəlmiş və yüksəldikcə də çaylar vasitəsilə eroziyaya məruz qalaraq dərin dərələr yaranmış və nəticədə ərazidə bu gün gördüyümüz relyef formalaşmışdır.

Şuşadan bir neçə kilometr aralıda Qarabağ hökmdarları öz yay iqamətgahı Xankəndini (Xan kəndi) tikmişdir. Hündür yaylada yaxınlıqda yerləşən Şuşa həmişə strateji üstünlük və dominantlıq təşkil edir. Şuşaya nəzarət Xankəndi üçün həlledici rol oynayır. Şuşanın yerləşdiyi yer Xankəndi üçün ideal qoruyucu-bufer zonasını təmin edir. Şuşa həm də Laçın dəhlizi, dağ keçidi və Qarabağın yüksəkliklərini birləşdirən yol boyunca ən mühüm müdafiə qovşağıdır.

2021-ci il 7 iyul tarixli qərar ilə Azərbaycan Respublikasında iqtisadi rayonların yenidən bölgüsü təsdiq edilmişdir. Bu fərmana əsasən Xankəndi şəhəri, Ağcabədi, Bərdə, Ağdam, Füzuli, Tərtər, Xocavənd, Xocalı və Şuşa rayonları Qarabağ iqtisadi rayonunun tərkibində, Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları isə Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonun tərkibində yer almışdır. Yeni iqtisadi rayonların bölgüsünə əsasən müvafiq layihələrin hazırlanması, tədbirlərin görülməsi, qəbul edilən qərarların tənzimlənməsi və həyata keçirilməsi istiqamətində addımlar atılmaqdadır.

Hazırda Şuşanın, Qarabağın bərpasına, onların yeni konsepsiya əsasında yenidən qurulmasına artıq başlanılıb. Məsələn, ağıllı şəhər və kəndlərin salınması və bu işlərin daha sürətlə və nisbətən az xərclə yerinə yetirilməsi üçün mövcud faydalı qazıntıların yenidən qiymətləndirilməsi, digərlərinin kəşfi və istismarı üçün bu dağlar daha müasir üsullarla əsaslı şəkildə yenidən tədqiq edilməlidir. Uzun illər Qarabağdakı torpaqlar elmi araşdırmalardan kənarda qaldı. İndi onlar həm tarixi, həm arxeoloji, həm də geoloji, coğrafi, ekoloji baxımdan yeni elmi tədqiqat sahəsinə çevrilməlidirlər, yəni hərtərəfli öyrənilməlidirlər.

Xarici şirkətlərin Qarabağda törəmə filiallarını yaradan Ermənistan hökuməti bu törəmə müəssisələrin rəhbərliyinə erməni millətindən olan rəhbərlər gətirərək, böyük hiyləgərliklə Qarabağa xarici investisiyalar cəlb edirdi. Bunun da nəticəsində Qarabağın təbii sərvətləri qeyri–qanuni yollarla xarici ölkələrdə satışa çıxarılırdı. Əldə edilən gəlir Ermənistanın inkişafına sərf olunur, bir qismi isə Qarabağda yaşayan ermənilərin maddi vəziyyətlərinin yaxşılaşdırılmasına yönəldilirdi. Təəssüflər olsun ki, özlərini demokratiya, insan hüquqları, ekologiyanın qoruyucuları kimi dünyaya car çəkən Qərb dövlətləri, hətta şimal qonşumuz Rusiyanın iş adamları belə bəzi məqamlarda öz maddi maraqları naminə Qarabağda Ermənistanın işğalçılıq siyasətini və həmin ərazilərində ermənilərin törətdiyi talançılıq əməllərini davam etdirilməsinə göz yumurdular. Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğalı altında olan zaman Azərbaycan ərazilərinin 261 min hektar meşə sahəsi, o cümlədən pasportlaşmış 145 Şərq Çinarı məhv edilmişdir.

Orta və alçaq dağların yerləşdiyi Qarabağın daxili su ehtiyatları müxtəlifdir. Burada çaylar, göllər, bulaqlar, mineral mənbələr geniş yayılmışdır. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonları üzrə çay suları ehtiyatı olduqca mürəkkəb təbii şəraitdə formalaşır. Bu iqtisadi rayonların ərazilərində formalaşan çay axımına təbii amillərlə yanaşı, antropogen amillərin də təsiri güclüdür. Onların rejim xüsusiyyətlərinin təhlili göstərir ki, bu çayların oxşar cəhətləri ilə yanaşı, fərqli xüsusiyyətləri də çoxdur. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarının çayları dağlıq ərazilərin orta, həmçinin yüksək hissələrində formalaşır. Həmin çaylar dağətəyi və düzənlik ərazilərə çıxdıqdan sonra, tranzit şəkildə axır və iqtisadiyyatın müxtəlif sahələrində istifadə olunur.

Qarabağda Tərtərçay, Qarqarçay, İncəçay, Xaçınçay, Köndələnçay, Quruçay, Həkəriçay, Zabuxçay, Oxçuçay, Bərgüşadçay kimi çaylar özünəməxsus təbii şəraitdə formalaşır [2].

Araşdırmalara əsasən, Qarabağ iqtisadi rayonunun və ümumiyyətlə, Qarabağ regionunun ən böyük və bolsulu çayı Tərtər çayıdır. Bu çayın böyük hissəsi Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonu (Kəlbəcər inzibati rayonu) ərazisində formalaşsa da, onun su ehtiyatlarından əsasən, Qarabağ iqtisadi rayonunda istifadə olunur. Tərtərçay Kiçik Qafqazdan axan xırda çay və bulaqların sularının qovuşmasından yaranır. Mənbəyi 3120 m yüksəklikdə yerləşən bu çay Kür çayına qovuşur. Uzunluğu 200 km, hövzəsinin sahəsi isə 2650 km^2-ə bərabərdir. Tərtərçayın 31 qolu vardır. Tərtərçayın üzərində 1976-cı ildə Sərsəng su anbarı tikilmişdir ki, bu qurğu da suyun çoxillik tənzimlənməsi imkanına malikdir. Sərsəng su anbarından bir qədər aşağıdan axan Tərtərçayın üzərində inşa olunan "Suqovuşan" hidroqovşağının fəaliyyəti isə əsasən, çayın su ehtiyatlarının sağsahil və solsahil magistral kanallarına yönəltməkdən ibarətdir.

İşğaldan qabaq Qarabağ ərazisində 460 növdən çox yabanı ağac və kol bitkiləri bitir. Bunlardan 70-i endemik növ olub, dünyanın heç bir yerində təbii halda bitmir. Bunlara Qaracöhrə, ayıfındığı, Araz palıdı, yalanqoz, şərq çinarı, və s. növ ağacları misal çəkə bilərik. Regionun fauna və floranın qorunması üçün tədqiq olunan ərazidə iki qoruq "Bəsitçay" və "Qaragöl" və 4 yasaqlıq var idi. Bəsitçay Dövlət Qoruğu 1974-cü ildə Zəngilanda yaradılmışdı. Qoruq Azərbaycanın cənub-qərbində, Bəsitçay dərəsində yerləşir. Burada Avropada yalnız Azərbaycanda bitən şərq çinarı meşəsi qorunur. Onun sahəsi 107 ha təşkil edirdi. Təəssüf ki, bu sərvətimiz 1993-cü ildən erməni işğalçıları tərəfindən məhv edilmiş, o meşələrə amansız divan tutulmuş, kəsilib mebel istehsalında istifadə olunmuşdur. Belə ki, işğalçı ölkənin hərbi hissələri qoruq ərazisinin 42 ha sahəsində yerləşdirilməsi nəticəsində ağaclar tamamilə məhv edilmişdir. 110 çinar ağacı kökündən çıxarılaraq, Göyçə (Sevan) gölünün sahillərinə və Yerevan şəhərinin ətrafına köçürülmüşdür. Vətən müharibəsindən sonra 14 fevral 2021-ci il tarixində Bəsitçay Dövlət Qoruğunun bərpasına start verilmiş və şərq çinarı ağaclarının qorunmasına qayğı artırılmışdır.

Respublikada zəngin təbii ehtiyat imkanlarından turizm məqsədilə istifadə olunmasında çətinliklərin mövcudluğu, təbii ehtiyat potensialından lazımi səviyyədə istifadə olunmaması, turizm sənayesi və qonaqpərvərliyin inkişafına təsir edən infrastrukturun hələ yaradılmaqda olması, istirahətin qısamüddətli təşkili və digər səbəblərə görə turizm bazarının formalaşması ilkin mərhələdədir və bu bazar inkişafda olan zəif bazar kimi qiymətləndirilə bilər [4].

"Azərbaycan Respublikasında ixtisaslaşmış turizm sənayesinin inkişafına dair Strateji Yol Xəritəsi"nin 2025-ci ilədək region ölkələri arasında və eyni zamanda digər dünya ölkləri arasında əsas turizm öklərindən birinə çevrilməyi hədəf qoymalıdır. Qarabağın işğaldan azad olunması, Qarabağ və Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonlarında turizm potensiallarının üstünlüklərindən yararlanmaq bu baxımından çox əhəmiyyətli olacaqdır [5].

Hər bir iqtisadi inkişafın özünəməxsus xüsusi prosesi və xüsusiyyətləri vardır. Burada coğrafi faktorlar, təbii amillər və iqtisadi amillər kimi bir neçə faktor daha vacibdir. Məşğulluq xüsusiyyətləri, milli adət və ənənələr milli məhsul üçün mühüm xidmətlərdir. İqtisadi rayonların planlı və nizamlı idarə edilməsi, burada tələb olunan prioritet layihələrin işlənib hazırlanması və həyata keçirilməsi, dövlət maliyyələşdirmə mexanizmlərinin işlənib hazırlanması və tətbiqi, digər

maliyyə resurslarının inkişafı, əhalinin məşğulluğu və təsərrüfat fəaliyyəti üçün əlverişli şəraitin yaradılması, sosial infrastrukturun yaradılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Turizmin əsasları. Müəllif kollektivi. Bakı: QHT nəşriyyatı, 2015, 496 s.
2. Müseyibov M.A. Azərbaycanın fiziki coğrafiyası (Ümumi hissə): Universitetlərin coğrafiya fakültələri üçün dərslik. Redaktor: İ. A. Babayev. Bakı: "Maarif" nəşriyyatı, 1998, 400 s.
3. Cabbarov Ə.X. Turizmin iqtisadi əsasları. Dərs vəsaiti. Bakı:.ADPU-nun nəşriyyatı, 2015, 267 s.
4. Soltanova H.B. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Monoqrafiya. Bakı: AzTU-nun mətbəəsi. 2015, 475 s.
5. Turizm Strategiyası 2023-2026

BÖYÜK QAYIDIŞIN TƏMƏL DAŞLARI

İlahə İbad qızı İsmayılova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
ilaha.ismayilova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0002-6970-3831

Dünəndən bu günə

2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistan Respublikasının silahlı qüvvələri Azərbaycan Respublikasına qarşı törətdiyi növbəti hərbi təxribatına qarşı Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə aparılan Vətən müharibəsi Azərbaycan xalqının tarixi qələbəsi ilə başa çatıb. Düşmənlə üz-üzə qəhrəmancasına döyüşən igidlərimizin sayəsində 44 günlük müharibənin hər gününü həyacanla işğal altında olan torpaların azad edilmə xəbərlərinin, Qələbə müjdəsinin bəxş etdiyi duyğular 30 illik həsrətin şölələri olub. 30 illik bir həsrətlə böyüyən yeni nəsil fərqli duyğularlarla, düşüncələrlə inkişaf ediblər. Onlar məktəbə ilk qədəmlərini atdığı andan etibarən əlifba ilə bərabər Qarabağımız haqqında öyrənməyə başlayıb. Fikrət Əmirovun "Qarabağ" marşı, Üzeyir Hacıbəylinin "Cəngi"silə Cıdır düzünə xəyali səyahət etmiş, Sara Qədimovanın, Şövkət Ələkbərovanın həzin nəğmələrilə gözəl Şuşanın, "başı dumanlı dağlarının" həsrətini çəkmiş, Səxavət Məmmədovun yanıqlı səsində "al-əlvan Vətən bağında Xarı bülbül"ün olmadığını öyrəniblər. Xan Şuşinskinin qəlbləri dağlayan ifasında "Qarabağ şikəstəsi"nin laylaları əvəzlədiyi bir dövrdə vurma cədvəli ilə yanaşı, Xocalı faciəsindən başlayaraq, Xocavənd, Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Qubadlı, Füzuli və Zəngilan rayonlarının işğal tarixlərini əzbərləyib, erməni quldurlarının törətdikləri vəhşilikləri dərk etməyə çalışıblar. Telekanallarda üzü saqqallı döyüşçülərimizin, əli silahlı igidlərimizin cəbhə bölgəsindən ürək dolusu, vətən sevgisilə dolu çıxışları, doğma yurd-yuvalarından didərgin düşən soydaşlarımızın soyuq qış aylarında piyada, ayaqyalın, başıaçıq vəziyyətdə döyüş bölgəsindən yaxın rayonlara pənah gətirməsini əks etdirən, onların acınacaqlı durumlarını göstərən telereportajlar o dövrün uşaqlarının cizgi filmləri əvəzinə daha çox izlədiyi verilişlər olub. Həyatın qayğısız illərini müharibə kimi bir düşmənlə əvəz edərək o zamanadək eşitmədiyimiz "işğalçı", "qaçqınlar", "məcburi köçkünlər" sözlərilə tez-tez rastlaşıblar. 30 illik bir dönəmdə oyunları döyüş, şeirləri "Qarabağ", musiqiləri Şuşa, yolları Laçın, arzuları Qubadlı, niyyətləri Xocəvənd, istəkləri Cəbrayıl, muradları Xankəndi, göz yaşları Xocalı, fəryadları Ağdam, məqsədləri QƏLƏBƏ olaraq böyüyüblər. Düşmənə nifrətlə, qisas yanğısı ilə boya-başa çataraq öyrəniblər ki, Ermənistanın hərbi

təcavüzü nəticəsində 20 faiz Azərbaycan torpağı erməni işğalçıları tərəfindən zəbt edilib, 20 min azərbaycanlı bu mübarizədə şəhid olub, 100 min nəfər yaralanıb, 50 min adam müxtəlif dərəcəli xəsarət alaraq əlil olub, 4011 nəfər itkin düşüb. Minlərlə insan doğma elindən-obasından didərgin düşüb, respublikanın hər yerinə pənah apararaq, məktəblərin, uşaq bağçalarının, idarə və müəssisələrin inzibati binalarında, istifadəsiz vaqonlarda məskunlaşıblar, ölkəmizdə çadır şəhərcikləri salınıb. Yaşayış üçün əlverişli olmayan ərazilərdə yurd həsrətli, ev-eşiklərindən uzaq düşmüş, əksəriyyəti yaxınlarını, qohumlarını itirmiş insanlar yaşamağa deyil, sözün əsl mənasında həyatda qalmağa çalışıblar. Ona görə də 2020-ci ilə qədər ötən 30 ildə Dağlıq Qarabağ, o cümlədən qaçqın və məcburi köçkünlərin problemlərinin həlli dövlətin ən çox diqqət yetirdiyi prioritet sahələrdən biri olub.

Böyük Qayıdış Dövlət Proqramı ilə həyata keçirilir

Hələ ana bətnindəki ikən doğma Şuşasından didərgin salınan əzəmilərin, atalarını birinci Qarabağ döyüşləri səbəbindən itirən yusiflərin, cəsarətilə seçilən orucların, el-obasından uzaq düşən Laçının Qorxmaz oğullarının, Vətəni üçün canını fəda edən kənanların, "Qarabağ Azərbaycandır!" deyib düşmənə qan udduran faiqlərin, bir sözlə Vətənə sevgilərini tarixə qanla yazan 3000 şəhidimizin qəhrəmanlığı sayəsində 30 illik həyatımızın axarında yerini möhkəmlədən yurd həsrətinə, aktuallığını itirməyən cavabsız suallara, ruhumuza həkk olan nisgilli duyğulara, qəlbimizi incidən ağrıya 44 günlük savaşda son qoyuldu. Məhz yenilməz ordunun tarix yazan ərənlərinin göstərdiyi igidlik nəticəsində bu gün rayonlarımızın tarixə qovuşan işğal günlərini deyil, şanlı qələbə günlərinin qeyd edirik.

Otuz ilə yaxın keçən müddətdə həsrət yaraları ürəklərində qaysaqlamış insanların həsrətinə son qoyan Ali Baş Komandan İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının güclənməsi naminə həyata keçirdiyi sistemli işlərin davamı olaraq işğaldan azad olunmuş ərazilərin yenidən qurulmasını, bərpasını və dayanıqlı inkişafının, milli iqtisadiyyata sürətli inteqrasiyasının və bu ərazilərə Böyük Qayıdışın təmin edilməsini qarşıya hədəf qoydu. Doğma elindən uzaq düşmüş minlərlə insanın qayıdışını yubatmaq olmazdı. Bu hədəflərin reallaşdırılması istiqamətində "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair Dövlət I Proqramı" [1] hazırlandı. Hər bir vətəndaşına xüsusi önəm verən ölkə başçısı doğma yurdlarına qayıdacaq insanlara layiqli həyat şəraitinin təmin edilməsi üçün ilk növbədə onların təhlükəsizliyinin həlli istiqamətində mühüm addımlar atdı. Daha sonra qısa zamanda Dövlət Proqramı çərçivəsində işğaldan azad edilmiş ərazilərdə bərpa-quruculuq işləri aparıldı, əhalinin doğma torpaqlarına geri qayıdışı məsələləri sürətlə həyata keçirildi. Ən əsası isə bölgədə yaşayan əhali keyfiyyətli səhiyyə və təhsil xidmətləri ilə təmin edildi.

Bir sözlə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin imzaladığı "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər" [2] sənədində 5 prioritetdən biri olan "İşğaldan azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdış" [2] hədəfinə doğru iri addımlarla irəliləyirik. Hazırda azad edilmiş ərazilərdə məcburi köçkünlərin və yeni sakinlərin dayanıqlı məskunlaşması uğurla təmin edilir, həmin ərazilər cəmiyyətin ən sağlam, müasir və abad yaşayış mühitinə çevrilir, orada dayanıqlı məskunlaşma üçün müasir prinsiplərə əsaslanan komfortlu yaşayış mühiti yaradılır.

Doğma Qarabağın ilk məktəblərinin ilk müəllimləri

Doğma Qarabağımızda həyatın yenidən qurulmasında Mingəçevir Dövlət Universitetinin (MDU) də özünəməxsus payı var. Təhsil ocağı olaraq əsas hədəfi cəmiyyətə fayda verməkdən ibarət olan universitet nəticəyönümlü elmi tədqiqatlar aparmaqla və cəmiyyətə faydalı sosial xidmətlər göstərməklə yanaşı, yüksək keyfiyyətli mütəxəssis və yaxşı vətəndaş hazırlayan, gəncləri hərtərəfli inkişaf etdirmək missiyasını həyata keçirən ali təhsil müəssisəsidir. Gənclərin vətənpərvərlik ruhda yetişdirilməsinə xüsusi önəm verən universitetin "müasir təhsil, doğru seçim və uğurlu karyera" sloqanı da məhz bu missiyaya əsaslanır. Bu baxımdan universitetin fəaliyyətində məzunlarla işin keyfiyyətinə hər zaman xüsusi diqqət yetirilir. Çünki bütün təhsil ocaqları onların hazırladıqları məzunları ilə tanınır. Hazırda yüksək dövlət vəzifələrində, özəl təşkilatlarda rəhbər

vəzifələrdə, gənclər sektorunda, nəqliyyat sferasında, sənayedə, bir sözlə istənilən sahələrdə çalışan çoxsaylı MDU məzunu, bu təhsil ocağında aldıqları bilik və bacarıqlar sayəsində universiteti uğurla təmsil edirlər.

İşğaldan azad olunmuş torpaqlarda fəaliyyətə başlayan ilk təhsil ocaqlarında çalışmaq üçün müxtəlif bölgələrdən müraciət edən gənc müəllimlər arasında MDU-nun 3 məzununun olması isə xüsusilə qürurvericidir. Bu gün nəinki MDU kollektivi, hətta həmin məzunları tanıyan hər kəs şərəfli müəllim adını uca tutan gənclər haqqında qürurla danışır, onların cəsarətli fəaliyyətini fəxrlə işıqlandırırlar.

Böyük Qələbədən sonra ölkə prezidentinin illərlə yurdundan, yuvasından didərgin düşmüş insanlara göstərdiyi əyani nümunələrdən biri Zəngilan rayonunun Ağalı kəndinin salınması və bu kənddə açılan tam orta məktəbdir. Yeni tariximizə adı "ağıllı kənd" kimi düşən Ağalı kəndi qələbənin təntənəsi, doğma yurda qayıdışın simvolu, vətənə sevginin rəmzidir, vətənpərvər azərbaycanlıların fədakarlıq meydanıdır. Ağalı həm də 29 ildən sonra düşmən tapdağından azad edilmiş Qarabağ və Şərqi Zəngəzurda ilk məktəb zənginin çalındığı məkandır. Respublikanım müxtəlif rayon və şəhərlərindən könüllü olaraq Ağalı kənd məktəbini seçən müəllimlər indi həmin məkanda yeni nəslə Qarabağ müharibəsində qəhrəmancasına savaşaraq qələbəyə gedən yolun tarixindən, igidlərin qəhrəmanlığından danışır, onların vətənpərvər ruhda böyüməsi üçün çalışırlar.

Böyük qayıdışın təməl daşı olan Zəngilan rayonu Ağalı kənd tam orta məktəbinin ilk müəllimlərindən biri olan, həmçinin MDU-nun məzunu, dayanıqlı inkişafa töhfə verən yüksək ixtisaslı kadrı Şəmsiyyə Şəmsəddinovadır**.**

Ş.Şəmsəddinova 2016-2020-ci illərdə MDU-da İbtidai sinif müəllimliyi ixsisası üzrə təhsil alıb. 2021-ci ildən doğma Qarabağın ilk orta məktəbində çalışır.

Gənc müəllimin işğaldan azad olunmuş torpaqlarda fəaliyyət göstərməsində MDU-nun kollektivinin böyük əməyi vardır. Çünki tələbəlik illərindən Qarabağda fəaliyyət göstərməyi arzulayan gəncin istəklərinə çatmasında müəllimlərinin əməyi böyükdük. Çətinlikdən qorxmayan Şəmsiyyə xanım Azərbaycanın qəhrəman oğullarının bizə bəxş etdiyi azad torpaqlarda çalışan ilklərdən biri olduğu üçün özünü şanslı sayır.

O, igidlərin qanı ilə suvarılan bu torpaqlarda 30 ildən sonra aparılan yenidənqurma işlərini izləməklə bu fəaliyyətin bir parçası olmağın, azad edilmiş ərazilərdə məcburi köçkünlərin və yeni sakinlərin dayanıqlı məskunlaşmasına yardım etməyin, doğma torpaqlarda tarix yazan igidlərin tarixini yeni nəslə çatdırmağın çətin, bir o qədər də şərəfli və məsuliyyətli olduğunu bildirib. Bu gün ərazi bütövlüyünü və suverenliyini tam təmin etmiş qalib ölkənin vətəndaşı olaraq hər qarışında şəhidlərin qan izləri qalan Qarabağda işləməyin qürurvericiliyini vurğulayan Şəmsiyyə müəllim gələcək fəaliyyətlərini Qarabağda davam etdirmək istədiyini xüsusilə qeyd edib.

MDU-nun digər iki məzunu – Zəhra İsayeva və İltimas Məmmədova isə Füzuli rayonu Mirzə Uluqbəy adına 1 nömrəli tam orta məktəbdə btidai sinif müəllim kimi çalışırlar.

Zəhra İsayeva 2018-2022-ci illərdə Mingəçevir Dövlət Universitetinin İbtidai sinif müəllimliyi ixtisasında təhsil alıb. Təhsil aldığı illərdən Qarabağda çalışmaq arzusunda idi. Gənc məzun olduğu andan etibarən bu istəyinə doğru addım atıb. O, müəllimlərin işə qəbul imtahanından uğurla keçərək, Zəngilan rayonunun Ağalı kənd orta məktəbdə fəaliyyətə başlayıb. Vakansiya seçərkən tərəddüd etməyən gənc indi böyük qürurla Qarabağda çalışır. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə qurulan yeni həyatın bir parçası kimi sevdiyi peşə üzrə fəaliyyət göstərib cəmiyyətə faydalı olmaqla fəxr etdiyini bildirən Zəhra İsayeva hazırda ikiqat sevinc yaşadığını qeyd edib. Bu müqəddəs hissləri ona bəxş edən şəhidlərimizin ruhu qarşısında baş əydiyini deyən müəllim Ali baş Komandan İlham Əliyevə, Azərbaycanın Milli Ordusunun qəhrəman əsgər və zabitlərimizə də təşəkkür etməyi unutmur.

Müəllimliyə işğaldan azad olunmuş ərazilərdə başlamaq isə qürurverici olduğunu deyən gənc müəllimin hazırda dərs keçdiyi sinifdə 30 il əvvəl doğma yurdlarından didərgin düşmüş şəxslərin övladları təhsil alır. O, sevimli peşəsi sayəsində həmin uşaqlara üstündə gəzdikləri torpağın şanlı

keçmişindən, mənfur düşmənlərin gözəl yurdlarımıza göz dikməsindən, işğal edilməsindən, ötən illər ərzində ölkə rəhbərlərinin həyata keçirdiyi uğurlu islahatlar nəticəsində qazanılan şanlı zəfər tarixindən danışıb, onların vətənpərvər ruhda böyüməsi üçün çalışır. Bu işin qürurverici olmağı ilə yanaşı üzrərinə böyük məsuliyyət götürdüyünü bildirən Zəhra İsayeva ona etimad edən, onun gələcək fəaliyyətinə inanan və digər məzunları kimi onu da hər zaman diqqət mərkəzində saxlayan, eyni zamanda dəstəkləyən MDU ailəsinin qayğısı sayəsində bu məsuliyyətin öhdəsindən uğurla gələcəyini vurğulayır.

Qürur duydğumuz digər gəncimiz isə MDU-nun 2020-ci il məzunu İltimas Məmmədovadır. O, universitetə 2016-cı ildə, Aprel döyüşləri baş verən il qəbul olub. Hələ o vaxtdan Qarabağa getməyi düşünən vətənpərvər gənc məzun olduğu il – Şanlı Zəfər əldə olunduqdan sonra məqsədinə doğru can atmağa başladı. İşğaldan azad olunmuş ərazilərə Böyük Qayıdış başlanan andan İ.Məmmədova heç tərəddüd etmədən Doğma Qarabağda işləmək üçün müraciət etdi. İndi o, Azərbaycan Ordusunun düşməndən azad etdiyi ərazilərdə, daha dəqiq desək hərtərəfli təhlükəsiz və əlverişli həyat şəraiti ilə təmin olunmuş Füzuli rayonunda çalışır. Doğma yurdlarına qayıdanların, həmçinin bu ərazilərin yenidən qurulmasında bilavasitə iştirak edən Qarabağ bölgəsinin yeni sakinlərinin övladlarına dərs demək, elə Doğma Qarabağın qurulan təməlinə bir daş qoymaqdır. 30 illik həsrətdən sonra evlərinə qayıdanlara dəstək durmaq, onların yüksək rifahlı həyatla təmin olunmasında iştirak etmək həm məsuliyyətdir, həm də qürurvericidir.

Bu gün işğaldan azad edilmiş ərazilərə böyük qayıdışın təminatında, həmçinin dayanıqlı məskunlaşma konsepsiyasının icrasında əməyi olan, Şəhid qəhrəmanlarımızın qanı tökülmüş torpaqlarda fəaliyyət göstərən hər kəslə, xüsusən də haqqında danışdığımız hər üç gənc müəllimlə və onların timsalında Qarabağda çalışan bütün həmvətənlərimizlə qürur duyuruq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. "Azərbaycan 2030: sosial-iqtisadi inkişafa dair Milli Prioritetlər"- Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2021-ci il 2 fevral tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilib.

2. "Azərbaycan Respublikasının işğaldan azad edilmiş ərazilərinə Böyük Qayıdışa dair Dövlət I Proqramı" - Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 16 noyabr 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə təsdiq edilib.

QARABAĞIN TARİXİ VƏ MƏDƏNİ TURİZM POTENSİALININ TƏDQİQİ

[1,2]**İlhamə Ağamusa qızı Zeynalova**, [1,3]**Gülər Çingiz qızı Bayramova**
[1]ETN akad. H.Ə.Əliyev adına Coğrafiya İnstitutu
[2]izeynalova112@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-2648-4621
[3]gulyar.gulalieva@bk.ru
https://orcid.org/0009-0003-3197-0261

Turizm sosial-iqtisadi proses kimi cəmiyyətin həm iqtisadi, həm də sosial mühitinin tərkib hissəsinə daxildir. Məhz buna görə də dünya dövlətlərinin əksəriyyəti turizmin milli iqtisadiyyata müsbət təsirlərini qiymətləndirərək, siyasi, iqtisadi və sosial məsələlərin həllində turizmin inkişafını şərtləndirən xüsusi tədbirlər həyata keçirirlər. Xüsusi xidmət sferası olan turizmin özünəməxsus cəhətlərindən biri də onun təsərrüfatın digər sahələrinin inkişafına təsiridir. Belə ki, turizm nəqliyyat, ticarət, rabitə, məişət xidməti, istehlak malları istehsalı, kənd təsərrüfatı və digər sahələrin inkişafını şərtləndirir. Yuxarıda qeyd edilənlərə əsasən Qarabağın perspektiv sosial-iqtisadi inkişafı turizm sahəsi ilə sıx əlaqəlidir [1, s.35].

Səyahət edilən ərazinin turistlər tərəfindən seçilməsində regionun təbii xüsusiyyətləri ilə yanaşı, tarixi-mədəni abidələr də vacib əhəmiyyət daşıyır. Əksər hallarda isə mədəniyyət obyektləri və tarixi-mədəni abidələr ərazinin turistlər tərəfindən seçilməsində əsas amil kimi götürülür [5, s.258].

Tarixi-mədəni turizm ehtiyatlarına məbəd, müəyyən tarixi mərhələləri əks etdirən ərazilər, tarix, mədəniyyət və memarlıq abidələri, tanınmış şəxslərin həyat və fəaliyyəti ilə bağlı yerlər, memorial, müxtəlif profilli muzeylər aiddir [6, s.74].

Tarixi abidələrə qədimliyi ilə seçilən tikililər, vacib tarixi hadisələri özündə əks etdriən məntəqələr, müxtəlif memarlıq nümunələrinə malik binalar aid edilir. Tarixi abidələrə xalqın tarixində, ictimai və siyasi formalaşmasında xüsusi yeri olan şəxsiyyətlərin həyatı və fəaliyyəti ilə bağlı maddi nümunələr də daxil edilir [4, s.62].

Qarabağ nəinki Azərbaycanın, həmçinin əksər dünya ölkələrindən fərqli olaraq daha qədim tarixə malik bir ərazidir. Qarabağ dünyanın ən qədim insan məskənlərindən biri kimi fərqlənərək, sərhədləri daxilində yerləşən və 2 mln il yaşa malik Azığ mağarası insanların yaşadığı ərazi olmuşdur. Qarabağ ərazisi paleolit dövrünün Quruçay mədəniyyəti yaradıcılarının Tunc və Dəmir dövründə mövcud olan Kür-Araz və Xocalı-Gədəbəy mədəniyyətlərinin davamçılarının yaşayış məskəni kimi seçilir.

Qarabağ zəngin memarlıq abidələri ilə fərqlənir. Ərazidəki bəzi memarlıq abidələrinin yaşı min illərə gedib çıxır. Azərbaycanın tarixən formalaşmış memarlıq məktəblərindən biri olan Qarabağda oxşar milli cəhətlərlə yanaşı, inşaat-konstruksiya və bədii-estetik xüsusiyyətlərdə spesifiklik də müşahidə edilir. Qarabağın memarlıq abidələri erməni işğalı nəticəsində dağıdılsa da, ərazidə aparılan genişmiqyaslı bərpa işlərindən sonra onlar əvvəlki vəziyyətlərinə gətiriləcəkdir ki, nəticədə də tarixi-mədəni turizmin resurs bazası möhkəmlənəcəkdir.

Ağdərədə Amaras, Ağdamda alban xristian məbədləri, Xocavəndin alban kilsəsi, Ağcabədinin Təzəkənd yaşayış məntəqəsindəki üçnefli bazilikalı bina, Bərdə şəhərində aşkar olunmuş üç yarım dairəvi apsidalı məbəd Qarabağın spesifik memarlığını əks etdirir.

Qarabağ ərazisində müxtəlif növ mədəniyyət abidəsi qeydə alınmışdır ki, bunların da çoxunu epiqrafik abidələr təşkil edir. Şuşa, Ağdam, Bərdə və Füzuli rayonları ərazisindən çoxlu sayda tikinti, qəbir və s. epiqrafik abidələri aşkar edilmişdir ki, onlar da sonralar tədqiqata cəlb olunmuşdur.

Ağdamın tarixi abidələri kimi Xanoğlan məqbərəsi (XVII əsr), Qarabağ xanı Pənahəli xanın imarəti və məqbərəsi, məscid (XVIII əsr), Kəngərli kəndində türbə (XIV əsr), Xaçıntürbətli kəndində Qutlu Musa oğlu türbəsi (1314-cü il), Papravənd kəndində 2 türbə və məscid (hamısı XVIII əsr), Ağdam şəhərindən 10 km qərbdə, Şahbulaq adlanan yerdə karvansara və qüllə (XVIII əsr) fərqlənir. Şuşada turistlərin marağına səbəb olacaq və XVIII əsrə aid çoxlu sayda memarlıq abidələri vardır ki, onların da arasında "Gəncə darvazası" və qala divarları (1754-cü il), İbrahim Xəlil xanın və onun qızı Qara Böyükxanımın qəsrləri, Qarabağ xanlarının imarəti, Hacıqulular sarayı, karvansara, qala qüllələri, qədim "Şirinsu" şərq hamamı, hərbi sərkərdə Səməd bəy Mehmandarovun və şair-rəssam Mir Möhsün Nəvvabın evi xüsusilə seçilirlər [2, s. 463-464].

Qarabağın tarixi, mədəni və memarlıq abidələrindən ərazidə turizmin tarixi-mədəni növünün inkişafında istifadə etmək perspektiv üçün nəzərdə tutulmuşdur.

Arxeoloji abidələrə qədim yaşayış məntəqələrinin qalıqları, kurqanlar, qədim insanların yaşadığı mağaralar, müxtəlif antik əşyaların cəmləndiyi ərazilər aiddir. Arxeoloji abidələrin yerləşdiyi sahələr etnoqrafik və elmi əhəmiyyət kəsb edən ərazi kimi qorunur [4, s.63].

Qarabağın dağlıq hissəsində Xankəndi, Ağdərə, Xocavənd, Şuşa, aran hissəsində isə Bərdə, Tərtər, Ağdam, Ağcabədi və Füzuli rayonlarında arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar edilmiş maddi mədəniyyət nümunələri və numizmatik dəlillər ümumilikdə ərazinin tarix və etnoqrafiyasını, əhalisinin sosial-iqtisadi səviyyəsini və məişət şəraitini əks etdirir. Qarabağın dağlıq və aran hissəsində aşkar edilmiş qədim daş abidələr – Xocalıdakı dolmenlər, Xankəndindəki kromlexlər,

eləcə də Qarabağın müxtəlif yerlərindən tapılmış antik dövrə aid daş qutu qəbirlər maddi mədəniyyət nümunələri kimi fərqlənməklə, həmin dövrün ideologiyası və mənəvi düşüncəsini nümayiş etdirir.

Ağcabədi, Bərdə, Tərtər və Qarabağın dağlıq ərazisində türk xalqlarına məxsus olan və b.e.ə. VI-III əsrlərə aid çoxlu sayda skif kurqanları aşkar edilmişdir. Antik mənbələrə əsasən Qarabağın bəzi ərazilərində – Uti, Arsak və Paytakaranda qədim şəhərlər mövcud olmuşdur. Belə ki, Bərdə, Govurqala (Ağdam), Qaraköpək təpə (Füzuli), Ergi yaşayış yeri (Ağcabədi) və s. ərazidə aparılan arxeoloji tədqiqatlar qeyd olunanları təsdiqləyir.

Şuşada uzunluğu 125 m, eni 20 m, hündürlüyü 10 m olan Şahnəzər mağarasından Paleolit dövrünə aid 2 kobud daş çapacaq, Mezolit dövrünə aid mikrolit bıçaqlar, b.e.ə. V-IV minilliyə aid Eneolit gil qablar, Tunc, Dəmir dövrləri və orta əsrlərə aid saxsı məmulat qalıqları, müsəlman qəbri tapılmışdır [3, s.188].

Xocavənd rayonunda arxeoloji abidə kimi dünyanın ən qədim sakinlərindən olan Azixantropun alt çənəsinin tapıldığı Azıx və 90 mln il əvvəldən 35 mln il əvvələ qədər yaşayış olduğu müəyyənləşdirilən Tağlar mağaraları fərqlənir. Xocalı rayonunda Xankəndi şəhəri yaxınlığında qəbilə üzvləri və başçılarının dəfn olunduqları Xankəndi kurqanları aşkar edilmişdir.

Füzuli rayonunda, Füzuli şəhəri yaxınlığında, Köndələnçayın sağ sahilində çoxtəbəqəli qədim yaşayış yeri, Bala Bəhmənli yaxınlığında Kültəpə çoxtəbəqəli qədim yaşayış yeri, Mirzəcamallı kəndi yaxınlığında 20 kurqandan ibarət Yedditəpə arxeoloji abidəsi fərqlənir.

Tərtərdə Xoruzlu kəndi yaxınlığında Xoruzlu kurqanları, Borsunlu kəndi yaxınlığında Borsunlu kuqanları, Dəmirçi kəndi yaxınlığında Dəmirçi kurqanları, Evoğlu kəndi yaxınlığında Böyüktəpə, Qurdtəpə və Çaqqaltəpə kurqanları, Azad Qaraqoyunlu kəndi yaxınlığında yaşayış yeri, Hüseynli kəndi yaxınlığında Hüseynli və Sayadtəpə kurqanları aşkar edilmişdir.

Ağdamda Əfətli kəndi yaxınlığında Çalağantəpə yaşayış yeri, Ağdam şəhəri yaxınlığında Çıraqtəpə, Qarahacı və Vəlixantəpə yaşayış yerləri və kurqanlar, Baş Qərvənd kəndi yaxınlığında İlanlıtəpə yaşayış yeri, Orta Qərvənd və Mirəşelli kəndlərinin arasında Dəyirmantəpə kurqanı, Məşrəfli kəndi yaxınlığında Şomutəpə yaşayış yeri, Mirəşelli və Armudlu kəndlərinin arasında Bənövşələr təpəsi yaşayış yeri, Mirəşelli kəndi yaxınlığında Gültəpə yaşayış yeri tapılmışdır.

Bərdə rayonu ərazisində tapılmış gümüş və mis sikkələrdən ibarət Bərdə dəfinələri və Şatırlı kəndi yaxınlığında Şortəpə qədim yaşayış yeri arxeoloji abidələr kimi fərqlənir.

Ağcabədidə Sarıcalı kəndi yaxınlığında Səngərtəpə yaşayış yeri, Poladlı kəndi yaxınlığında Govurtəpə, Yolçəkəntəpə, Aşıxlıtəpə kuqanları, Ağcabədi şəhərində Üçtəpə və Şahtəpə kuqanları, Hindarxı kəndində Çaqqallıtəpəı yaşayış yeri, Qasımtəpə və Hüsynbəy kurqanları, Boyat kəndi yaxınlığında Töyrətəpə yaşayış yeri, Boyatqala, Arazbar kəndi yaxınlığında b.e.ə. I minilliyə aid yaşayış yeri, Salmanbəyli kəndi yaxınlığında Qaqagöbər nekroloqu, Üçtəpə yaşayış yeri aşkar edilmişdir.

Qarabağda arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar edilmiş nümunələr ərazidə turizmin inkişafı baxımından yüksək qiymətləndirilərək, turizm fəaliyyətini təşkil etməyə əlverişli şərait yaradır.

Qarabağın tarixi və mədəni turizm potensialını tədqiq edərək, aşağıda qeyd edilən nəticələrə gəlmək olar:

- Tarixi-mədəni turizmin mahiyyəti əsaslandırılmış, tarixi və arxeoloji abidələrin strukturu müəyyən edilmişdir;
- Qarabağ turizmin tarixi-mədəni növünün inkişafına imkan verən zəngin tarixi, mədəni və memarlıq abidələrinə sahibdir;
- Qarabağın inzibati rayonları üzrə tarixi, mədəni və arxeoloji abidələrin səciyyəsi verilmiş, onların əhəmiyyəti göstərilmişdir;
- Qarabağın tarixi-mədəni zənginlikləri erməni işğalı nəticəsində dağıdılıb yararsız vəziyyətə gətirilsə də, ərazidə aparılan genişmiqyaslı bərpa işləri bütün sahələr kimi, abidələri də əhatə edir;

- Qarabağda arxeoloji tədqiqatlar zamanı aşkar edilmiş abidələr turizm fəaliyyətini təşkil etməyə əlverişli şərait yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağakişiyeva G.R. Qarabağda turizmin inkişaf imkanları // Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyi, Azərbaycan Dillər Universiteti. "Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması uğrunda ikinci Qarabağ Vətən müharibəsi: Dövlət, Xalq, Ordu birliyi. Uğurlar və perspektivlər" adlı Beynəlxalq Elmi konfransın materialları. Bakı, 2022, s.35-39
2. Məmmədov C.A., Soltanova H.B., Rəhimov S.H. Beynəlxalq turizmin coğrafiyası. Bakı: Mütərcim, 2002. 512 s.
3. Məmmədov Q.Ş., Yusifov E.F., Xəlilov M.Y., Kərimov V.N. Azərbaycan: Ekoturizm potensialı. II hissə. Bakı: Şərq-Qərb, 2012. 420 s.
4. Soltanova H.B. Azərbaycan Respublikasında turizm və onun inkişafı. Bakı: AzTU, 2015. 475 s.
5. Agakishiyeva G.R., İsmayılova E.A. Contemporary situation and development directions of the cultural tourism in the mountainous areas of Azerbaijan // Universidad & Sociedad. Revista multidisciplinar de la Universidad de Cienfuegos. 2022, 14 (5), p. 256-263
6. Погодина В.Л., Филиппова И.Г. География туризма. Москва: ИНФРА-М, 2012. 256 с.

POST-MÜNAQİŞƏ DÖVRÜNDƏ ABŞ-IN QARABAĞ SİYASƏTİ

Şəlalə Rza qızı Quliyeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
shalala.quliyeva@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0003-0692-9366

İkinci Qarabağ müharibəsi bitdikdən sonra regionda formalaşan yeni geosiyasi reallıqlar Cənubi Qafqazda maraqları, təsir imkanları olan bir sıra böyük dövlətlərin, güc mərkəzlərinin siyasətində də müəyyən korrektələr etməsinə səbəb oldu. Bu ölkələrdən biri də Birləşmiş Ştatlardır. Ağ Evin regional siyasətinin ən yeni tarixi haqqında onu qeyd etmək olar ki, Sovet İttifaqı dağıldıqdan və Cənubi Qafqaz ölkələri beynəlxalq münasibətlərin müstəqil subyektinə çevrildikdən sonra bölgə ABŞ-ın geostrateji baxımdan maraqları dairəsinə daxil edildi.

1990-cı illərin əvvəllərində soyuq müharibəni qələbə ilə başa vuran və yeganə fövqəldövlətə çevrilən ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasətinin prioritetlərini bu amillər təşkil edirdi: enerji, təhlükəsizlik və siyasi islahatlar [1, s.423]. Enerji amili ABŞ-ın Cənubi Qafqaz və Xəzər hövzəsi regionunda siyasətini müəyyən edən əsas faktorlardan biri kimi çıxış edib. 1990-cı illərdə və 2000-ci illərin əvvəllərində Birləşmiş Ştatların regionla bağlı siyasətində enerji faktorunun əhəmiyyəti Vaşinqtonun qəbul etdiyi strateji sənədlərdə də ifadə olunur. Məsələn, 2003-cü ildə qəbul edilmiş Milli Təhlükəsizlik Sənədində Xəzərin enerji mənbələrinin strateji əhəmiyyəti xüsusi qeyd edilir. Eyni zamanda, Cənubi Qafqazda təhlükəsizlik və siyasi islahatlar məsələləri də ABŞ-ın həmin dövrdə qəbul etdiyi analoji sənədlərdə öz əksini tapıb.

ABŞ-ın İkinci Qarabağ Müharibəsinə qədər Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsi ilə bağlı həyata keçirdiyi siyasət müəyyən istisnalarla (1992-ci ildə Konqres tərəfindən "Azadlığa Dəstək Aktı"na 907-ci düzəlişin qəbulu və s.) əsasən tarazlığı qorumaq prinsipinə əsaslanmışdır. Vaşinqton həm Azərbaycanla, həm də Ermənistanla münasibətləri pozmaqdan çəkinərək Qarabağ münaqişəsində neytrallığını qorumağa çalışmışdır.

Birləşmiş Ştatlar bir tərəfdən ölkəmizin ərazi bütövlüyünə hörmət etdiyini bəyan etsə də, digər tərəfdən də Qarabağda yaşayan ermənilərin statusu və Ermənistanın təhlükəsizliyi məsələsini də daim diplomatik gündəliyində saxlamışdır. ABŞ-ın münaqişəyə münasibətdə sərgilədiyi bu mövqe ölkəmizi o qədər də qane etməmişdir. 1990-cı illərin ikinci yarısından ABŞ Ermənistan-Azərbaycan münaqişəsinə ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədri kimi cəlb olunmuşdur və digər həmsədr dövlətlər olan Rusiya, Fransa ilə birlikdə konfliktin dinc yollarla nizamlanması prosesində birbaşa iştirak etmişdir. Həmçinin, 1990-cı illərin sonları – 2000-ci illərin əvvəllərində Vaşinqton münaqişənin həlli ilə bağlı fərdi təşəbbüslərlə də (Ki-Uest danışıqları və s.) çıxış etmişdir. Bir vacib məqamı da qeyd etmək lazımdır ki, ölkəmizlə enerji sahəsində əməkdaşlıq (1994- cü ildə "Əsrin Müqaviləsi"nin imzalanması və s.) və 2001-ci ildə antiterror kampaniyası çərçivəsində Əfqanıstanda başlanan müharibə Birləşmiş Ştatlar üçün Azərbaycanın geoiqtisadi, geostrateji, tranzit əhəmiyyətini artırmışdır ki, bu proseslərin nəticəsində də Vaşinqton Ermənistanla münaqişə kontekstində ölkəmizə doğru müəyyən müsbət reveranslar (2001-ci ildən başlayaraq 907-ci düzəlişin hüquqi qüvvəsinin müvəqqəti dayandırılması və s.) etmişdir [3, 265]. Hətta Trampın prezidentliyi dönəmində ABŞ ölkəmizə 200 milyon dollar dəyərində silah satışını da həyata keçirmişdir.

Vaşinqtonun İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra postmünaqişə dövrü problemlərinə yanaşmasında sərgilədiyi davranışlarda ciddi dəyişikliklərin baş verdiyini aydın görmək olar. Birləşmiş Ştatlar Azərbaycanın mövqeyindən fərqli olaraq münaqişənin bitmədiyini və bu səbəbdən də ATƏT-in Minsk Qrupunun fəaliyyətinin bərpa edilməsi zərurətini bəyan edir, Ermənistan-Azərbaycan sərhədində, Qarabağ bölgəsində baş verən toqquşmalarda daha çox ölkəmizi ittiham edir. Xüsusilə son aylarda ABŞ rəsmilərinin qeyd etdiyimiz mövzularda verdiyi açıqlamalara, bəyanatlara, atdığı addımlara xronoloji ardıcıllıqla baxdıqda, Vaşinqtonun Ermənistana doğru müsbət reveranslarının tezliyinin artdığını görmək mümkündür.

2022-ci il avqustun ilk günlərində Azərbaycanın Kəlbəcər və Laçın bölgələrində baş verən və Ermənistanın təxribatları nəticəsində meydana çıxan növbəti gərginlikdən sonra ABŞ Dövlət Departamentinin rəsmi açıqlamalarında "Dağlıq Qarabağ" münaqişəsinin yalnız danışıqlar yolu ilə həllinin mümkünlüyü vurğulanırdı. Həmin dövrdə ABŞ Dövlət Departamentinin rəsmi saytında iki məlumat dərc olunub [2]. Birinci yazıda ABŞ dövlət katibi Entoni Blinkenin Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevə zəng etməsi ilə bağlı məlumat verilib: "E.Blinken gərginliyi azaltmağa və Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı və ya ondan irəli gələn məsələləri həll etmək üçün Azərbaycan və Ermənistanı birbaşa dialoqa çağırıb". İkinci məlumatda da ABŞ dövlət katibi Blinkenin Ermənistan Baş naziri Paşinyana zəng edərək oxşar məzmunlu danışıqlar apardığı bildirilir. Məsələ ilə bağlı ABŞ qanunverici orqanının nümayəndələri də 5-6 avqust tarixlərində müxtəlif açıqlamalar vermişdir. ABŞ Senatının Xarici Əlaqələr Komitəsi tərəfindən paylaşılan tvitdə qeyd olunur: "Azərbaycanın Dağlıq Qarabağda törətdiyi ölümcül hücumlar təkcə atəşkəs rejiminin pozulması deyil, həm də bu ölkənin son zamanlardakı təcavüzkar davranışının qəbuledilməz davamıdır. Azərbaycan qüvvələri bölgədən geri çəkilməli və Dağlıq Qarabağ xalqına qarşı hərbi əməliyyatlara son qoymalıdır". Avqustun 27-də Şuşada keçirilən beynəlxalq konfransda ABŞ və Fransa səfirlərinin nümayişkaranə formada iştirak etməməsi Azərbaycan hökuməti tərəfindən ərazi bütövlüyümüzə qarşı hörmətsizlik kimi dəyərləndirilmişdir [2].

2022-ci il sentyabrın 13-14-də Ermənistan-Azərbaycan sərhədində baş verən toqquşmalardan sonra Amerika rəsmiləri, Konqres nümayəndələri də ölkəmizi günahlandıran açıqlamalarla çıxış etmişdir. Sentyabrın 17-də Ermənistana gələn ABŞ Nümayəndələr Palatasının sədri Nensi Pelosi ölkəmizin ünvanına sərt ittihamlar səsləndirmişdir. Nensi Pelosi Ermənistana səfəri haqqında bildirmişdir ki, "bu səfər iki yüzdən çox insanın həlak olduğu sərhəd toqquşmalarına səbəb olan Azərbaycanın Ermənistan ərazisinə qanunsuz və ölümcül hücumlarından sonra xüsusi əhəmiyyət daşıyır. ABŞ Konqresi adından Azərbaycanın Ermənistan üzərinə hücumlarını qətiyyətlə pisləyirik". ABŞ dövlətinin üçüncü şəxsinin belə bir həssas dövrdə Ermənistana səfəri (səfər

əvvəlcədən planlaşdırılsa belə) və bu səfər müddətində Azərbaycanı ittiham etməsi Vaşinqtonun postmünaqişə dövrü problemlərinə yanaşmasında vacib nüanslardan hesab oluna bilər [2].

Beləliklə, qeyd olunanları nəzərə alaraq, İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra ABŞ-ın regionla bağlı siyasətində yeni ziddiyyətli məqamların olduğu qənaətinə gəlmək mümkündür. Fikrimizcə, Vaşinqtonun postmünaqişə problemlərinə münasibətdə nümayiş etdirdiyi ziddiyyətli məqamlar əsasən ABŞ-ın İkinci Qarabağ Müharibəsindən sonra Cənubi Qafqazda formalaşmış yeni geosiyasi reallıqlardan o qədər də məmnun qalmaması və bu ölkədə güclü olan erməni lobbi qruplarının fəaliyyəti ilə bağlıdır. ABŞ postmünaqişə dövrü problemlərinin həllində Rusiyanın üstünlük əldə etməsini, Moskvanın regionda mövqeyinin güclənməsini, Vaşinqtonun isə sülh prosesindən kənarda qalmasını özünün bölgə ilə bağlı geostrateji maraqlarına təhdid kimi qəbul edir. Eyni zamanda, burada Demokratlar üzərində daha çox təsir imkanları olan erməni lobbi qruplarının fəaliyyəti də nəzərdən qaçırılmamalıdır. Xüsusilə də, noyabrda Konqresə keçiriləcək aralıq seçkilər ərəfəsində bu lobbi qrupları fəallığını daha da artırır. Nəticədə ABŞ siyasətində mühüm hadisə olan aralıq seçkilər ərəfəsində hakim partiya erməni diasporunun dəstəyini əldə etmək üçün müəyyən ermənipərəst addımlar atmaqdan çəkinmir.

Onu da qeyd edək ki, xüsusilə sentyabr ayında Vaşinqton tərəflər arasında vasitəçilik təşəbbüsləri ilə çıxış etmişdir. Məsələn, sentyabrın 14-də dövlət katibi Entoni Blinkenin vasitəçiliyi ilə BMT Baş Assambleyasının iclasında iştirak etmək üçün Birləşmiş Ştatlara gələn Ermənistan və Azərbaycan Xarici İşlər Nazirlərinin görüşü keçirilmişdir. Görüşdə tərəflər son toqquşmalardan sonra yaranmış vəziyyəti müzakirə edib. ABŞ Dövlət Departamenti bu görüşün dövlət katibi Blinkenin təşəbbüsü ilə keçirildiyini açıqlayıb və bildirib ki, rəsmi Vaşinqtonun məqsədi münaqişə tərəfləri arasında danışıqları intensivləşdirməkdən ibarətdir. Daha sonra sentyabrın 27-də ABŞ Prezidentinin milli təhlükəsizlik üzrə müşaviri Ceyk Sallivanın vasitəçiliyi ilə Azərbaycan Prezidentinin köməkçisi Hikmət Hacıyev və Ermənistan Təhlükəsizlik Şurasının katibi Armen Qriqoryan arasında görüş olub. Görüşün nəticələri ilə bağlı Ceyk Sallivan bildirib ki, "biz növbəti zorakılıqdan qaçmağın və vaxtında məqsədyönlü danışıqların aparılmasının vacibliyini müzakirə etdik". Birləşmiş Ştatların təşəbbüsü ilə keçirilən görüşlər, bu görüşlərdə müzakirə olunan məsələlər və ümumiyyətlə, Ermənistanla Azərbaycan arasında davam edən sülh prosesi ilə bağlı ABŞ-ın siyasi, elmi dairələrinin verdiyi açıqlamalar bir sıra vacib qənaətlərə, nəticələrə gəlməyimizə imkan verir. Bu nəticələri əsasən belə qeyd edə bilərik ki, ABŞ qısa müddət ərzində iki ölkə arasında sülh müqaviləsinin imzalanmasına nail olmağa çalışır. Beləliklə, Rusiya və Avropa İttifaqından sonra vasitəçilik təşəbbüsləri ilə çıxış edən Birləşmiş Ştatların postmünaqişə dövrü problemlərinin həllində əsas məqsədi kimi tezliklə regionda davamlı sülhə nail olmağı qeyd etmək mümkündür. Vaşinqtonda aydın dərk edirlər ki, bölgədə ciddi münaqişə potensialı olan problemlərin mövcudluğu ABŞ-a rəqib olan güc mərkəzlərinin Cənubi Qafqazda təsir imkanlarının qorunub saxlanmasına xidmət edir. Buna baxmayaraq, Vaşinqtonun postmünaqişə dövründə həyata keçirdiyi siyasətdəki bir sıra təzadlı məqamlar ABŞ-ın regionda sülhün əldə olunmasının vacibliyi ilə bağlı strategiyası ilə ziddiyyət təşkil edir. Bu isə onsuz da kövrək olan sülh prosesinin uğurla davam etməsinə mane olur. Eyni zamanda regionun aparıcı dövləti olan, Birləşmiş Ştatlarla da strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinə malik ölkəmizlə də münasibətlərdə ciddi problemlər yaradır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Həsənov, Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərbaycan, 2005, 631 s.
2. Məmmədli M. ABŞ-ın Cənubi Qafqaz siyasəti. https://aircenter.az/az/single/post-munaqise-dovrunde-abs-in-siyaseti-1058
3. Mustafayeva S. ABŞ-ın xarici siyasəti (1945-2010). Bakı, 2011, 301 s.

ZƏNGƏZUR DƏHLİZİNDƏ NƏQLİYYAT İNFRASTRUKTURUNUN İNKİŞAFI

Əli Xanlar oğlu Qurbanov
Mingəçevir Dövlət Universiteti
ali.qurbanov@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0005-2255-1836

Nəqliyyat iqtisadi fəaliyyətin yaxşı işləməsi üçün həyati əhəmiyyət kəsb edir və əhalinin sosial rifahını və birliyini təmin etmək üçün açardır. Nəqliyyat insanların gündəlik hərəkətliliyini təmin edir və malların istehsalı, paylanması üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Adekvat infrastruktur nəqliyyat sistemləri üçün əsas ilkin şərtdir. Bununla belə, hökumətlərdə və beynəlxalq təşkilatlarda qərar qəbul edən şəxslər nəqliyyatı asanlaşdırmaq səylərində çətin sınaqlarla üzləşirlər. Bunlara fiziki maneələrin və ya maneələrin, məsələn, qeyri-kafi və ya qeyri-adekvat nəqliyyat infrastrukturunun, dar boğazların və çatışmayan keçidlərin mövcudluğu, habelə onların aradan qaldırılması üçün vəsaitin olmaması daxildir. Bu problemlərin həlli asan məsələ deyil. Bu, aidiyyəti hökumətlərin fəaliyyətini, beynəlxalq səviyyədə digər hökumətlərlə əlaqələndirilmiş hərəkətləri tələb edir.

Azərbaycan özünü bütünlüklə bu dəhlizin inkişafına və yenidən aktivləşməsinə həsr etmişdir. Əməkdaşlığın, uzunmüddətli nailiyyətlər əldə etməyin ən təsirli vasitəsi olduğuna inanan nəqliyyat əlaqələri regionda sülhə bağlanır və Zəngəzur dəhlizi Avrasiyanın nəqliyyatını yeni arteriya ilə təmin edəcək şəbəkə və regional ölkələr arasında iqtisadi və ticarət əlaqələrini yaxşılaşdıracaqdır. Türkiyə bu dəhlizdən istifadə etməklə, Azərbaycanla quru əlaqəsi, ikitərəfli ticarət və turizm əlaqələrinin genişləndirilməsi, iki ölkə arasında eləcə də Zəngəzur dəhlizi ilə Regional Mərkəzin qapısı rolunu oynayacaqdır.

Zəngəzur dəhlizi Türkiyə üçün Asiya, Türk Dünyası ilə ticarət əlaqələrini genişləndirməyə imkan verir. Türkiyə də Naxçıvanı Qars-Naxçıvan dəmir yolu ilə və Türkiyə ilə birləşdirəcək yeni layihənin hazırlanması bu dəmir yolunun sonradan Zəngəzur dəhlizinə qoşulması ikitərəfli münasibətlərə daha bir təkan verəcək. Ermənistan Azərbaycan və Türkiyə arasında ticarət əlaqələrinin, həmçinin regional nəqliyyat və digər sahələrdə əməkdaşlığın dəyərini anlayır. Ermənistanın müttəfiqi Rusiya ilə də dəmir yolu əlaqəsidə olacaq, bu da həm nəqliyyat eləcədə iqtisadi baxımdan əlverişli olacaqdır.

Bu marşurut Avropaya qonşu İranı, həm də Azərbaycanı Türkiyə və Mərkəzi Asiya ilə birləşdirəcək. Prezident İlham Əliyevin fevralın 15-də imzaladığı sərəncama əsasən Horadiz-Ağbənd 100 kilometrlik dəmir yolu Azərbaycan-İran sərhədindən Ermənistan sərhədinə qədər uzanacaq və onun bir hissəsi olacaq. Azərbaycanı Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Naxçıvanla birləşdirən dəmir yolu xətti qurulacaq.

BMT-nin Avropa üzrə İqtisadi Komissiyasına (UNECE) üzv dövlətlər Avropada ardıcıl beynəlxalq nəqliyyat şəbəkələrinin inkişafında çoxillik təcrübələrə malikdir. Onlar müvafiq olaraq, avtomobil, dəmir yolu, daxili su və birləşmiş nəqliyyat üçün əlaqəli şəbəkələrin inkişafına yönəlmiş 4 əsas nəqliyyat şəbəkəsi sazişi yaratmışlar:

- 1975-ci ildə imzalanmış Əsas Beynəlxalq Trafik Arteriyaları üzrə Avropa Sazişi (AGR);
- 1985-ci ildə imzalanmış Əsas Beynəlxalq Dəmir Yolu Xətləri üzrə Avropa Sazişi (AGC);
- 1991-ci ildə imzalanmış Mühüm Beynəlxalq Birləşdirilmiş Nəqliyyat Xəttləri və Əlaqədar Qurğular üzrə Avropa Sazişi (AGTC);
- 1996-cı ildə imzalanmış Beynəlxalq Əhəmiyyətli Əsas Daxili Su Yolları üzrə Avropa Sazişi (AGN).

UNECE-ə üzv dövlətlərə bütün UNECE regionunda beynəlxalq avtomobil nəqliyyatının inkişafı məqsədi ilə əlaqəli beynəlxalq yol şəbəkəsinin qurulması və inkişafı üçün beynəlxalq hüquqi baza təqdim edir.

İqtisadi arteriyalar coğrafi və ya regional əraziləri birləşdirən maliyyə məqsədləri üçün vahid infrastrukturdur. Dəhlizlər iqtisadi qovşaqlar və ya mərkəzlər arasında kritik əlaqələri təmin edir. Onlar regional inteqrasiya və şəbəkə bağlantısı kimi keyfiyyətləri paylaşır. Dərhal regional inteqrasiya, enerji, ticarət, turizm və s. vasitəsilə iqtisadi inkişafa gətirib çıxarır. Şəbəkə əlaqə körpülərini, iqtisadi boşluqları, ticarət axınını gücləndirir, yoxsulluq və işsizliyi azaldır. Nəqliyyat və təsərrüfat fəaliyyəti ayrıca nəzərdən keçirilməməlidir. Nəqliyyat və enerji infrastrukturu, inkişaf edəcək layihələrin geridə qaldığı sahələrə investisiya tələb olunur.

AGR Avropada əsas beynəlxalq yol nəqliyyat axınlarını istiqamətləndirən arteriyalardan və həmin arteriyaların uyğun gəlməli olduğu infrastruktur parametrlərindən ibarət e-yol şəbəkəsini müəyyən edir. AGR daim nəzərdən keçirilir və onu yeni siyasi və nəqliyyat inkişaflarına, məsələn, yeni regionlarda yeni yollara ehtiyac və ya yeni nəqliyyat axınları tərəfindən yaradılanlara uyğunlaşdırmaq üçün yenilənir. Yeni Şərq-Qərb nəqliyyat axınlarını nəzərə almaq üçün Dəmir Pərdənin süqutundan sonra 90-cı illərin əvvəllərində böyük bir revizyona məruz qaldı. Qafqaz və Mərkəzi Asiya ölkələrinin beynəlxalq yollarını da əhatə etmək üçün son illərdə daha bir böyük reviziondan keçib. AGR-nin Razılığa Gələn Tərəfləri olan dövlətlər öz milli investisiya proqramları çərçivəsində öz ərazilərində elektron yolların tikintisi və ya təkmilləşdirilməsi də daxil olmaqla, onun həyata keçirilməsini öhdələrinə götürürlər, baxmayaraq ki, onlara tamamlanma vaxtı ilə bağlı tam genişlik verilir tikinti işlərinin eyni şəkildə regionda əlaqəli beynəlxalq dəmir yolu şəbəkəsinin inkişafı üçün hüquqi və texniki bazanı təmin edir. AGC əsas beynəlxalq əhəmiyyətli dəmir yolu xətlərini, e-dəmir yolu şəbəkəsini müəyyən edir və onların uyğun gəlməli olduğu infrastruktur parametrlərini müəyyən edir.

O, iki kateqoriya xətlər üçün infrastruktur parametrlərini müəyyənləşdirir: artıq mövcud olanlar və yeni tikiləcəklər. Sonuncular yenidən mal və sərnişin daşımaları üçün, digərləri isə yalnız sərnişin daşımaları üçün xətlərə bölünür. AGC həmçinin Avropada siyasi və nəqliyyat dəyişikliklərini nəzərə almaq üçün lazım gəldikdə yenidən nəzərdən keçirilir. Qafqazın və Mərkəzi Asiya ölkələrinin beynəlxalq dəmir yolu şəbəkələrini də əhatə etmək üçün son illərdə böyük reviziyadan keçmişdir. AGC-nin razılığa gələn tərəfləri olmaqla, Avropa Dövlətləri öz milli proqramları çərçivəsində, lakin heç bir vaxt məhdudiyyəti olmadan öz ərazilərində elektron dəmiryol xətlərinin tikintisi və ya təkmilləşdirilməsi də daxil olmaqla, onun həyata keçirilməsinə dair öhdəlik götürürlər.

Logistikanın iqtisadiyyata, xarici ticarətə və iqtisadi böyüməyə təsiri ilə bağlı araşdırmalar müxtəlif illərdə müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən aparılmışdır. İstifadə etdiyi üsullara baxmayaraq tədqiqatçılar fərqlidir, onların nəticələrinin əksəriyyəti iqtisadi artıma təsiri logistikanın müsbət olduğu istiqamətdədir. Səmərəli, beynəlxalq birləşmiş avtomobil dəmir yolu nəqliyyatı infrastrukturunun və xidmətlərinin inkişafı üçün texniki və hüquqi bazanı təmin edir. Kombinə edilmiş avtomobil dəmir yolu nəqliyyatı konteynerlərin, dəyişdirmə kuzovlarının və bütöv yük maşınlarının dəmir yolu vaqonlarında xüsusi təchiz olunmuş terminallardan daşınmasını əhatə edir. AGTC beynəlxalq birləşmiş nəqliyyat üçün istifadə olunan bütün mühüm Avropa dəmir yolu xətlərini müəyyən edir, bütün terminalları, sərhəd keçid məntəqələrini, bərə bağlantılarını və beynəlxalq birləşmiş nəqliyyat xidmətləri üçün vacib olan digər qurğuları müəyyən edir. O, həmçinin həmin xətlər və əlaqəli birləşmiş nəqliyyat qurğuları üçün beynəlxalq səviyyədə məqbul infrastruktur standartlarını müəyyən edir və qatarların və birləşmiş nəqliyyat qurğuları və avadanlıqlarının beynəlxalq səviyyədə məqbul olan performans parametrlərini müəyyən edir. AGTC-nin razılığa gələn tərəfləri olan Avropa Dövlətləri öz milli proqramları çərçivəsində, lakin heç bir vaxt məhdudiyyəti olmadan öz ərazilərində dəmir yolu xətlərinin və əlaqəli birləşmiş nəqliyyat qurğularının tikintisi və ya təkmilləşdirilməsi də daxil olmaqla, onun həyata keçirilməsini öhdələrinə götürür. Logistika ölkə iqtisadiyyatına müsbət təsir göstərir.

Bir qrup ölkədə aparılan araşdırmalarla logistik fəaliyyətlərin tərtibatı iqtisadi artımda rol oynayır. Logistika müasir dövrümüzdə mühüm amilə çevrilib və logistika xidmətlərinə tələbat artır.

Logistikanın inkişafı iqtisadiyyatı xarici ticarət üçün mühüm imtiyazlar yaradaraq ölkədə fəaliyyət dairələrini artırır. Buna görə də inkişaf etmiş ölkələrdə logistika fəaliyyətləri genişlənir, logistikaya xüsusi diqqət yetirilir. İnkişaf etmiş ölkələrdə də logistika mərkəzləri fəaliyyətə başlamışdır. İlk dəfə logistika mərkəzi ABŞ-da yaradılmış, Yaponiya və Avropa ölkələrində də inkişaf etmişdir.

Tarixən Azərbaycanın mühüm nəqliyyat yollarının kəsişməsində yerləşməsi ölkədə logistika fəaliyyətinin inkişafına səbəb olmuşdur. Bu gün Azərbaycan da tranzit ölkə kimi mühüm logistika infrastrukturu yaradıb. Şərqin potensialını nəzərə alaraq Zəngəzur, Zəngilan logistika mərkəzi kimi perspektivə malikdir. Onun perspektivindən istifadə etmək üçün biz nəqliyyat növlərinin müxtəlifliyinin təmin edildiyini, infrastruktur layihələrinin uğurla həyata keçirildiyini, texnoloji yeniliklər tətbiq edildiyini göstərə bilərik.

AGN daxili su yolları və limanlarının beynəlxalq səviyyədə razılaşdırılmış Avropa şəbəkəsini, habelə onların uyğun gəlməli olduğu vahid infrastrukturu və əməliyyat parametrlərini müəyyən edir. Naviqasiya olunan çaylar, kanallar və sahil marşrutlarından ibarət E su yolları şəbəkəsinin coğrafi əhatəsi Atlantik okeanından Urala qədər uzanır, 37 ölkəni birləşdirərək Avropa regionundan kənara çıxır. AGN-ə qoşulmaqla Hökumətlər razılaşdırılmış vahid şərtlərə uyğun olaraq və investisiya proqramları çərçivəsində öz daxili su yollarının və beynəlxalq əhəmiyyətli limanların inkişafı və tikintisini öhdələrinə götürürlər. AGN 26 iyul 1999-cu ildə qüvvəyə minmişdir.

Gələcək nəqliyyat infrastrukturunun planlaşdırılması qərar qəbul edənlərdən bir çox amilləri nəzərə almağı tələb edən mürəkkəb bir işdir. Torpağın mövcudluğu, nəqliyyat sistemlərinin qurulması və istismarı xərcləri və ictimai rəy kimi bir çox məhdudiyyətlər var.

Planlaşdırıcılara bu qərarları qəbul etməyə kömək etmək üçün bir neçə alət işlənib hazırlanmışdır. Bu alətlər digər yerlərdə görülən işlər və hər bir vəziyyətdə nəyin ən yaxşı nəticə verə biləcəyi haqqında məlumat verməklə gələcək nəqliyyat infrastrukturunun planlaşdırılması ilə bağlı bəzi mürəkkəblikləri həll edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. https://www.bbc.com/azeri/articles/c727lnw7v87o
2. https://serqqapisi.gov.az/xeberler/zengezur-dehlizi-naxcivani-beynelxalq-logistika-merkezine-cevirecek-1
3. https://ereforms.gov.az/az/ekspert-yazilari/zengezur-dehlizinde-region-olkelerinin-de-maragi-yuksekdir-59
4. https://musavat.com/news/zengezur-dehlizi-iki-ay-sonra-acilacaq-xerite-ortaya-cixdi-fotofakt_1005830.html

ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ: REGİONAL ƏMƏKDAŞLIQ VƏ TƏHLÜKƏSİZLİK ÜÇÜN YENİ İMKANLAR

Güldanə Aydın qızı Nurəddinova
Mingəçevir Turizm Kolleci
guldanenureddinova@gmail.com
https://orcid.org/0009-0004-3272-5169

1920-ci il 28 apreldə Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin qurulmasından sonra bölgənin böyük hissəsi erməni qüvvələrinin faktiki nəzarəti altında idi. Azərbaycan SSR hökuməti 1920-ci il 30 aprel tarixli notasında Ermənistandan Zəngəzur və Qarabağı öz qoşunlarından təmizləməsini tələb edir.

10 avqust 1920-ci il tarixində RSFSR ilə Birinci Ermənistan Respublikası arasında bir müqavilə bağlanır. Müqavilənin şərtlərinə görə RSFSR-in Qırmızı Ordusu Ermənistanla Azərbaycan SSR arasında mübahisəli Qarabağ, Zəngəzur və Naxçıvan bölgələrini nəzarətə götürür. 1920-ci il 10 avqustda Rusiya KP-nin Qafqaz Bürosu Azərbaycanın bolşevik rəhbərliyinin razılığı olmadan Naxçıvanın Şərur-Dərələyəz bölgəsini Ermənistana vermək bərədə qərar çıxarılır. Qarabağ və Zəngəzur isə Azərbaycanla Ermənistan arasında "mübahisəli ərazilər" elan olunur. 1920-ci il noyabrın 29-da Ermənistanda sovet hakimiyyətinin qurulduğu elan olundu. Zəngəzurun Ermənistana verilməsi 1920-ci il noyabrın 30-da keçirilən Azərbacan KP MK Siyasi və Təşkilat bürolarının birgə iclasının qəbul etdiyi qərarı ilə həll olunur. Qərarda Zəngəzur bölgəsini 2 yerə: Qərbi Zəngəzur qəzası və Şərqi Zəngəzur qəzasına bölmək təklif edilirdi. Nəticədə Zəngəzur qəzasının 6.742 kv. verstlik ərazisindən 3.105 kv. versti Azərbaycan SSR tərkibində qalmış, 3.637 kv. verstlik hissəsi isə Ermənistana verilmiş olur. Bununla da Azərbaycan ilə onun bir hissəsi olan Naxçıvan arasında quru əlaqəsi kəsilir.

İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qələbəsi regionda qüvvələr balansının yenidən formalaşmasına səbəb oldu. Müharibənin sonunda imzalanmış üçtərəfli Bəyanatda öz əksini tapan ən mühüm müddəalardan biri Azərbaycanın qərb bölgələri ilə Naxçıvan arasında əlaqəni təmin edəc ək Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə bağlıdır. Azərbaycan və Ermənistan ərazisindən keçən bu dəhliz in açılması təkcə ölkəmizin deyil, bütün region ölkələrinin iqtisadi, siyasi və logistik əlaqələrini gücləndirəcək ki, bu da təbii olaraq, Türkiyə, Ermənistan, İran, Rusiya və s. ölkələrin dəhlizin fəaliyyətə başlamasına olan marağını daha da artırır.

Bu ilin fevral ayında Azərbaycan Avtomobil Yolları Dövlət Agentliyi Horadiz Cəbrayıl Zəngilan, Ağbənd avtomobil yolunun 73 faizinin tamamlandığını və Ağbəndə qədər uzanan bu avtomobil yolunun Zəngəzur dəhlizi ilə birləşdirilməsinin planlaşdırıldığını açıqlamışdı. Eyni marşrut üzrə tikilməkdə olan dəmir yolu xətti üzrə işlərin isə təxminən 40 faizinin tamamlandığı bildirilmişdir. Bütün bunlara baxmayaraq, Zəngəzur dəhlizinin Ağbənddən Ermənistanın cənub ərazisi ilə Naxçıvana qədər olan hissəsində işlər hələ başlamayıb.

Zəngəzur dəhlizi Azərbaycandan Türkiyənin Qars vilayətinə qədər uzanan və ölkənin İranla sərhədi yaxınlığında Ermənistan ərazisindən keçən strateji nəqliyyat marşrutunun bir hissəsidir. Dəhliz həm də Azərbaycan-Türkiyə marşrutu ilə Avropanı Mərkəzi Asiya və Çinlə birləşdirən geosiyasi layihədir. Zəngəzur dəhlizinin ən mühüm cəhətlərindən biri də türk dünyasının birləşdirməsidir. Zəngəzur dəhlizi təkcə Cənubi Qafqazda deyil, həm də Türkiyə, Rusiya, Mərkəzi Asiya ölkələri, İran və Ermənistan arasında əlaqələrdə mühüm əhəmiyyətə malikdir. Bu gün Şərqdə də Qərbdə də Zəngəzur dəhlizinin açılmasının dünya ticarətinin inkişafında ciddi bir dönüş yaradacağına böyük inam formalaşıb.

Zəngəzur dəhlizindən keçib Şərqlə Qərbi birləşdirəcək Orta yol onun təşəbbüskarları və iştirakçıları üçün nə deməkdir?

Öncə onu deyək ki, bu yolla daşımalarda zamanın 3 dəfəyə qədər qısaldılması, investorların qazancının 3 dəfəyə qədər artmasına imkan verəcəkdir. Bu, investorlar üçün yüz milyardlarla dollarla ölçülən yeni qazanc mənbəyinin yaranması deməkdir. Belə olan halda, dövlət büdcəsi 5 milyard dollar ətrafında olan Ermənistan, Zəngəzur dəhlizinin açılması ilə bağlı bu gün nümayiş etdirdiyi siyasi oyunbazlıqla heç nəyə nail ola bilməz. Bu dəhliz mütləq açılacaq. Təbii ki, Ermənistan ağıllı davranarsa, bu dəhlizin fəaliyyətindən böyük iqtisadi və siyasi dividentlər əldə edə bilər.

Şərqlə Qərbi birləşdirəcək ən yaxın və iqtisadi cəhətdən səmərəli quru yol Türkiyə üzərindən keçə bilər. Bu mənada Çinin 10 il öncə təklif etdiyi və əsas xətlərindən birinin Zəngəzur dəhlizindən keçəcəyi "Bir kəmər, bir yol" layihəsinin alternativi yoxdur. Xatırladaq ki, Çinin 10 il öncə irəli sürdüyü bu layihəni hamıdan öncə Azərbaycan dəstəkləmişdi.

Orta dəhliz - tarixi Böyük İpək yolu bərpa olunur.Hazırda Orta dəhliz uzaq Çindən yüklərin Avropaya və Yaxın Şərqə daşınması üçün ən təhlükəsiz marşrutlardan hesab edilir. Bu marşrut

Şimal dəhlizindən orta hesabla 2500 kilometr qısadır və dəmir yolu ilə səyahət müddətini 7-8 günə azaltmaq potensialına malikdir. O, həmçinin keçdiyi ölkələr arasında ticarətin inkişafına kömək etmək iqtidarındadır.

Bu dəhliz həm də tarixi Böyük İpək yolunun yenidən canlandırılmasını şərtləndirir. Çünki Orta dəhliz vasitəsilə yüklər Çin, Qazaxıstan, Türkmənistan, Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və daha sonra Avropaya daşınacaq. Bu da İpək younun bərpası deməkdir. [2]

Nəqliyyat və logistika sahəsində xidmətlərə artan tələbat Azərbaycanda iqtisadiyyatın inkişafına töhfə verir. Orta Dəhlizdə strateji yerləşmə həm də Azərbaycanın qlobal səviyyədə önəmini daha da artırır.

Avropadan Qazaxıstana, Xəzər dənizinə, Azərbaycan və Gürcüstana, oradan isə Qara dəniz vasitəsilə Türkiyəyə uzanan Orta Dəhliz ixrac və enerji əlaqələrini gücləndirmək üçün perspektivli alternativdir. Avropa ilə Asiyanı birləşdirən Şimal dəhlizinin Rusiya-Ukrayna müharibəsi səbəbindən lazımsız hala düşdüyü, cənub dəhlizinin isə regional mübahisələr və gərginliklər səbəbindən əngəlləndiyi bugünkü geosiyasi şəraitdə Türk Dövlətləri Təşkilatı çərçivəsində Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əməkdaşlıq bütün türk dövlətlərinin ortaq məqsədlər naminə birgə fəaliyyətinə geniş şərait yaradır. Bu əməkdaşlıq Çindən Avropaya qədər uzanan geniş nəqliyyat və logistika şəbəkəsinin yaradılmasına imkan verəcək. Bu mənada, Orta Dəhliz Türkiyə və Azərbaycanın sayəsində yaxın 50 il üçün böyük əhəmiyyət kəsb edən nəqliyyat və logistika şəbəkəsi hesab olunur. Həmçinin Şərqi Asiya və Avropanı Mərkəzi Asiya və Cənubi Qafqaz vasitəsilə birləşdirən Orta Dəhliz layihəsi Çinin "Bir kəmər, bir yol" təşəbbüsünün bir hissəsidir. Azərbaycan, Qazaxıstan, Mərkəzi Asiya dövlətləri və Türkiyə Orta Dəhlizin optimallaşdırılması üçün geniş spektrli tədbirlər həyata keçirirlər.

Avrasiyanın yeni nəqliyyat xəritəsini formalaşdıran Azərbaycan həm də beynəlxalq yükdaşımaların əsas mərkəzi kimi çıxış edir. Zəngəzur dəhlizinin açılması isə ölkəmizdə kəsişən yolların əsas həlqəsinə çevriləcək. Belə ki, dəhliz boyunca yaradılacaq dəmir və avtomobil yolları ölkəmizin ərazisində Şərq-Qərb və Şimal-Cənub marşrutlarına inteqrasiya ediləcək. Həmçinin Mərkəzi Asiya ölkələri Orta Dəhliz üzərindən Zəngəzur dəhlizinə birbaşa çıxış qazanacaqlar. Beləliklə, beynəlxalq yükdaşımaların ən cəlbedici marşrutu olan Orta Dəhliz Zəngəzurda kəsişəcək. Zəngəzur dəhlizinin açılması isə regionda sülhün bərqərar olması ilə reallaşacaq. İlham Əliyevin bu təşəbbüsü Orta dəhlizin tezliklə reallaşmasına mühüm töhfə verəcək.

Cənubi Qafqazın aparıcı ölkəsi, Şərqlə Qərbin arasında körpü rolunu oynayan Azərbaycan geosiyasi mövqeyindən maksimum yararlanaraq, regionlararası nəqliyyat-kommunikasiya əlaqələrinin yaradılmasında hər zaman fəal iştirak edir və yeni-yeni qlobal təşəbbüslər irəli sürür. İkinci Qarabağ müharibəsindəki Zəfərimizdən sonra Cənubi Qafqazda yaranan yeni reallıqları dəyərləndirən qalib ölkə bu prosesə daha iki töhfə vermək üçün ciddi işlər görüləcək.

Bunlar - bu ilin martın 11-də İranla imzalanan anlaşma memorandumuna əsasən yaradılacaq Şərqi Zəngəzur-Naxçıvan-İran dəhlizi və Vətən müharibəsindəki Zəfərdən sonra açılması qətiləşən tarixi Zəngəzur dəhlizidir. Azərbaycan hər iki dəhlizin tezliklə reallaşmasında olduqca maraqlıdır. Bu dəhlizlərin yaradılması ilə Azərbaycanın etibarlı tranzit ölkə kimi çoxtərəfli beynəlxalq əməkdaşlığa dəyərli töhfələr verdiyi bir daha təsdiqini tapacaq.

Zəngəzur dəhlizinin dəmir yolu marşrutlarının, avtomobil yollarının, hava yollarının, enerji xətlərinin və s. açılması kimi kompleks xarakterikə sahib olması onun inkişaf imkanlarını genişləndirir. Dəhlizin reallaşdırılması nəqliyyat qovşaqlarının, ixtisaslaşmış ticarət mərkəzlərinin, yolkənarı pərakəndə satış mərkəzlərinin və digər bu kimi proaktiv infrastruktur layihələrinin inkişafına kömək edəcək. Beləliklə, bölgədəki müəssisələrə potensial müsbət təsirlər ticarətin inkişafı, iş yerlərinin yaradılması, yoxsulluğun azaldılması, gənclərin məşğulluğu, kiçik və orta sahibkarlığın inkişafı olacaqdır. Bütün nəzəri və praktiki yanaşmaları ümumiləşdirdikdə, regional nəqliyyatın və ticarətin bərpası məsələsi bir neçə səbəbə görə mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu, münaqişədən sonrakı sabitlik üçün "qazan-qazan" ssenarisinin yeganə bariz nümunəsidir. Bu və

buna bənzər iqtisadi və ticarət imkanları bütün region ölkələri üçün əhəmiyyətlidir. Yeni dəhliz istehsal və paylama şəbəkələrinin inteqrasiyasını sürətləndirəcək və subregional inteqrasiya prosesini daha da gücləndirərək regional layihələrin həyata keçirilməsinə səbəb olacaqdır. Həmçinin, yeni dəhliz bölünmüş coğrafiya üzrə iqtisadi agentləri birləşdirəcək. Zəngəzur dəhlizinin həyata keçirilməsi mərkəzləşmiş iqtisadi qovşaqlar və ya mərkəzlər arasında mühüm əlaqələri təmin edəcək. Zəngəzur dəhlizinin açılması nəhayət, birgə təşəbbüslər, xüsusən də hökumətin rəhbərlik etdiyi təşəbbüslər üçün çoxsaylı imkanlar yaradacaq. Qısa və ortamüddətli perspektivdə bu layihə ayrı-ayrı ölkələr üçün regional iqtisadi inteqrasiya platforması rolunu da oynayacaq. Açıq dəhliz həm də maraqlı tərəflər arasında əlaqə, ünsiyyət və münaqişədən kənarda qalan məsələlərin işıqlandırılması üçün çoxsaylı imkanlar yaradacaq.

Açıq dənizlərə çıxışı olmayan ölkə mühüm nəqliyyat şəbəkəsi yaradıb. Azərbaycan Orta dəhlizin reallaşması üçün çox mühüm addımlar atmaqdadır. Bunu Prezident İlham Əliyev bu il iştirak etdiyi beynəlxalq konfranslarda və tədbirlərdə bir daha bəyan edib.

Həmin gün Astanada Asiyada Qarşılıqlı Fəaliyyət və Etimad Tədbirləri üzrə Müşavirənin (AQEM) 6-cı Zirvə Toplantısının plenar iclasında çıxış edən İlham Əliyev həmçinin qeyd edib ki, Azərbaycan tərəfindən həyata keçirilən genişmiqyaslı nəqliyyat infrastrukturu layihələri ölkəmizi ən mühüm beynəlxalq nəqliyyat və logistika mərkəzlərindən birinə çevirib. 2022-ci ilin ilk doqquz ayı ərzində Azərbaycan ərazisindən keçən tranzit təxminən 65 faiz artıb. Azərbaycan "Şərq-Qərb" və "Şimal-Cənub" nəqliyyat dəhlizlərinin inkişafına mühüm töhfələr verir. Azərbaycan Orta dəhlizin önəmli hissəsini təşkil edəcək Zəngəzur dəhlizinin yaradılmasını fəal şəkildə təşviq edir". [2]

Zəngəzur dəhlizi Azərbaycanı beynəlxalq nəqliyyat-logistika mərkəzinə çevirəcək. Oktyabrın 20-də, Zəngilanın işğaldan azad edilməsinin ikinci ilində Azərbaycana səfər edən və İlham Əliyevlə birgə Zəngilan Hava Limanının açılışını edən Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Azərbaycanın Orta dəhlizin inkişafına verdiyi töhfələri dəyərləndirib. Qardaş ölkənin lideri vurğulayıb ki, Naxçıvanı Azərbaycanın qərb rayonları ilə birləşdirəcək Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı bəzi dairələrdəki qorxu və narahatlıq reallıqdan uzaqdır. Yəni Qarabağla bağlı atılan bütün addımlardan sonra belə bir qorxuya ehtiyac yoxdur. Azərbaycan əmin addımlarla yoluna davam edir. Bu yol bölgənin sülh, əmin-amanlıq və sabitliyinə töhfə verəcəyi kimi, Xəzərdən keçməklə "Şərq-Qərb", Orta dəhliz marşrutları üzərində yerləşən bütün ölkələr üçün ticarət və sərmayə imkanları təqdim edəcək. Zəngilan Beynəlxalq Hava Limanı Qarabağın mühüm nəqliyyat qovşağına çevrilməsini şərtləndirən əsas obyektlərdəndir. Həmçinin bu hava limanı Zəngəzur dəhlizinin hava nəqliyyatı infrastrukturu ilə gücləndirilməsi baxımından strateji əhəmiyyət kəsb edir. Görülən işlərin sürəti bu ərazinin beynəlxalq nəqliyyat-logistika mərkəzinə çevriləcəyi günü yaxınlaşdırmaqdadır.

Meqa transregional layihələr iqtisadi əlaqələrin möhkəmləndirilməsində çox mühüm rol oynayaraq istehsalçı, tranzit və istehlakçı ölkələr arasında güclü inteqrativ əlaqələrin qurulmasına mühüm təkan verir. Aydındır ki, Zəngəzur dəhlizi və oxşar layihələr geniş arteriyaya malik nəhəng dəhlizlərin formalaşmasına səbəb olur. Bu da öz növbəsində Şərqlə Qərbi birləşdirmək baxımından xüsusi strateji əhəmiyyətə malikdir.

Beləliklə, beynəlxalq hüquqi, iqtisadi, mədəni əlaqələri və qarşılıqlı anlaşmanı gücləndirməklə, Zəngəzur dəhlizi kimi layihələr regional əməkdaşlıq və təhlükəsizlik üçün yeni imkanlar gətirəcək. Bu layihələrin əhəmiyyəti və regiona gətirə biləcəyi üstünlüklər hər kəsə fayda verə biləcək yeni geoiqtisadi vəziyyət yaradır. Mərkəzi Asiya, Cənubi Qafqaz və qonşu regiondakı ölkələr Azərbaycanın liderliyi ilə əldə edilən yeni geoiqtisadi vəziyyət nəticəsində inkişaf etmiş Avropa ölkələri vasitəsilə texnoloji yeniliklərə çıxış əldə edəcək və iqtisadi səmərəliliyi artıracaqdır. Bunun qarşılığında isə, Avropa ölkələri yeni iqtisadi tərəfdaşlar və təhlükəsiz nəqliyyat kanalları əldə etmək baxımından üstünlüklərdən faydalanacaqlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. Zəngəzur. Bakı, 2022
2. Qafazinfo.az
3. Şərq qapısı qəzeti.
4. Əliyev Z. Zəngəzur dəhlizi: geosiyasi realliqlar və perspektívlər. Bakı, 2023

ZƏNGƏZUR DƏHLİZİ – BEYNƏLXALQ NƏQLİYYAT DAŞIMALARINDA YENİ İMKANLAR

Ləman Rafiq qızı Allahverdiyeva
ADİU-nun nəzdində Qida Sənayesi Kolleci
ilaxh@mail.ru
https://orcid.org/0009-0008-0786-4748

Azərbaycanın əlverişli coğrafi mövqeyə malik olması transmilli nəqliyyat-kommunikasiya siyasətinin həyata keçirilməsində başlıca amillərdən sayılır. Bu mövcud reallığı həm Ümummilli lider Heydər Əliyev, həm də Prezident İlham Əliyev Azərbaycan dövlətinin əsas üstünlüklərdən biri kimi qiymətləndirmişlər.

Son illər Azərbaycan öz iqtisadiyyatında əsas hədəfini qeyri-neft sektorunun inkişafına yönəltdiyi üçün tranzit imkanlarını genişləndirməyi əsas məqsədlərindən biri kimi müəyyən edir. Tranzit daşımaları üçün Azərbaycanda bütün şərtlər mövcuddur və bu daşımalar yüksək gəlir gətirmək potensialına malikdir. Əlverişli tranzit imkanlarının mövcudluğuna həm əlverişli coğrafi mövqe, su və quru sərhədlərinin olması, həm də ölkədaxili sabitlik imkanı verir. Digər tərəfdən beynəlxalq münasibətlərdə fəal iştirak, qonşu dövlətlərlə xoşməramlı əlaqələr, dünyada, siyasi arenada müsbət imic qazanması Azərbaycanın tranzit imkanlarını genişləndirməyə şərait yaradır. Bütün bunlardan irəli gələrək nəqliyyat sektorunun inkişafı qeyri-neft sektorunun inkişafına səbəb olur.

44 günlük Vətən müharibəsində Azərbaycanın əldə etdiyi möhtəşəm qələbə ölkəmizin tranzit imkanlarının genişləndirilməsinə şərait yaratdı. Bu geosiyasi dəyişiklik Zəngəzur dəhlizinin açılması mövzusunda da ortaya çıxır.

Bu ideya hələ Sovet İttifaqı dönəmində, Ulu öndər Heydər Əliyevin səyi nəticəsində gündəmə gəlmişdir. Hələ sovet hakimiyyəti illərində, yəni 1941-ci ildə Sovet İttifaqı tərkibində olarkən sovet dövlətinin dəmir yollarının tərkib hissəsi kimi Mincivan-Ordubad xətti tikilib istifadəyə verilmiş, o dövrdə Moskvanı təkcə Azərbaycan, Ermənistan və Naxçıvanla deyil, həm də muxtar respublikadakı Culfa dəmiryolu vasitəsilə İranın dəmir yolu şəbəkəsi ilə birləşdirərək, SSRİ ilə İranın Fars körfəzindəki limanları arasında tranzit yük daşımalarına imkan yaratmışdı.

Yeri gəlmişkən, hələ 1974-cü ildə Azərbaycan KP MK-nın birinci katibi vəzifəsində işləyən ulu öndər Heydər Əliyevin Bakı ilə Naxçıvan arasında birbaşa avtomobil yolunun çəkilməsi istiqamətində apardığı mübarizə, keçmiş SSRİ rəhbərliyinin razılığına nail olmaqla, uğurla nəticələnsə də (tikintinin 1980-ci ildə başa çatdırılması nəzərdə tutulmuşdu), yolun 48 kilometri Ermənistanın Mehri rayonu ərazisindən keçdiyindən, ermənilər bütün vasitələrlə yolun çəkilməsinə mane oldular. Ermənilər bu layihəyə türklərin birləşməməsi üçün qarşı çıxır, "Böyük Turan"ın qurulmasında əsas predmet hesab edirdilər. Sovet hakimiyyəti illərində azərbaycanlılar Naxçıvandan ölkəmizin əsas hissəsinə və əks istiqamətdə Şahbuz rayonunun Batabat yaylağından, Biçənək aşırımından keçən avtomobil yolundan istifadə edirdilər. Başqa sözlə, Zəngəzur dəhlizinin açılmasında ciddi şəkildə iradə ortaya qoyan Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev üçün Zəngəzur yolunun bütün cəhətləri ilə yanaşı, belə görünür ki, həm də mənəvi tərəfi var. Eyni zamanda Ulu

Öndərin müəyyən etdiyi strateji hədəfə nail olmaq növbəti dəfə bütün Azərbaycan xalqını qürurlandıracaq.

Prezident İlham Əliyevin təbirincə desək, Zəngəzur dəhlizi layihəsi Azərbaycan üçün təkcə iqtisadi və nəqliyyat layihəsi deyil, həm də strateji bir layihədir və bu layihənin reallaşdırılması Azərbaycanın təbii hüququdur. Zəngəzur dəhlizinin yaradılması Azərbaycanın tarixi, milli və gələcək maraqlarının təmin olunmasına, imkan verir .

Zəngəzur dəhlizinin önəmini bir neçə cəhətdən dəyərləndirə bilərik. İlk növbədə, onu qeyd edək ki, Zəngəzur dəhlizi Naxçıvanla Azərbaycanın əsas hissəsini birləşdirərək, Naxçıvanın üç onillik ərzində davam edən blokadasına son qoyacaq. Dəhlizin açılması ilə Azərbaycanın üçüncü tərəf ölkələrinə hava və dəmir yolu nəqliyyatından asılılığı azalacaq və Naxçıvan istiqamətindən birbaşa quru yolu ilə hərəkət təmin ediləcək. Bu isə regional əlaqələrin və ticarət imkanlarının artması deməkdir. Naxçıvana çıxışın asanlaşması malların, investisiyaların və insanların axınına təkan verəcək, bununla da, regionda iqtisadi inkişaf təmin olunacaq, yeni iş yerləri yaradılacaq və rifahın artması müşahidə olunacaq.

Zəngəzur dəhlizinin açılmasından sonra Naxçıvanda inkişaf edəcək sahələrdən biri də turizm sahəsidir. Bu bölgədə müalicəvi turizm potensialı genişdir. Orta Asiyadan, həmçinin digər xarici ölkələrdən olan turistlər dəhlizin açılmasından sonra bu dəmir yolu vasitəsilə çox rahatlıqla səfər edə biləcək və Naxçıvanda turistik fəaliyyət genişlənəcək. Bu da ölkə iqtisadiyyyatına və turizmin inkişafına böyük dəstək olacaq.

Eyni zamanda, dəhliz fəaliyyətə başladıqdan sonra Azərbaycanın tranzit imkanları daha da genişlənəcək. Son illərdə Azərbaycan Avrasiyanın yeni nəqliyyat xəritəsini formalaşdırıb və hazırda bu geniş coğrafiyanın bütün əsas yolları məhz ölkəmizdə kəsişir. Zəngəzur dəhlizi bu bağlantıda yeni və çox mühüm halqa təşkil edəcək. Dəhliz boyunca yaradılacaq dəmir və avtomobil yolları məhz ölkəmizin ərazisində Şərq-Qərb və Şimal-Cənub marşrutlarına inteqrasiya ediləcək. Azərbaycanın Xəzərdə qurduğu ən böyük limanın, həmçinin işğaldan azad edilmiş ərazilərdə inşa olunan üç beynəlxalq səviyyəli aeroportun yaradacağı imkanları da nəzərə alsaq, belə bir qənaət ifadə edə bilərik ki, Zəngəzur dəhlizi beynəlxalq səviyyədə daşımalar üçün ən cəlbedici marşrutlardan birinə çevriləcək və respublikamız perspektivdə etibarlı tranzit ölkə kimi bundan böyük dividendlər əldə edəcək.

Zəngəzur dəhlizi ilə bağlı digər bir mühüm məqam da onun Cənubi Qafqaz regionu, eləcə də Uzaq Şərq, Mərkəzi Asiya və Avropa üçün əhəmiyyətli olmasıdır. Bu dəhliz vasitəsilə Aşqabad müqaviləsi ölkələri Avropa ilə ticarət mübadiləsini daha da genişləndirəcək. Belə ki, Aşqabad müqaviləsi Türkmənistan, Özbəkistan, Qazaxıstan, İran, Oman, Hindistan və Pakistan arasında Avrasiya regionunda nəqliyyat əlaqələrinin inkişafı və digər nəqliyyat dəhlizləri ilə birgə fəaliyyətin təmin edilməsi məqsədilə imzalanıb. Bu ölkələr vasitəsilə həyata keçirilən beynəlxalq yükdaşımaların Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Avrasiya bazarlarına çıxarılması Azərbaycanın Şərqi Zəngəzur iqtisadi rayonunun inkişafına böyük təkan verə bilər.

Bu dəhlizin açılmasından sonra böyük İpək Yolunun Azərbaycan ərazisindən şaxələnməsi reallaşacaq. Zəngəzur dəhlizi vasitəsilə Avropadan gələn mal və sərnişinlərin Şərq ölkələrinə çatdırılması da mümkün olacaq. Bununla ölkəmiz yeni logistik məkan kimi dünya ticarəti və iqtisadiyyatının mərkəzinə çevriləcəkdir. Dəhlizin açılması Şimal-Cənub Beynəlxalq Nəqliyyat Dəhlizi ilə yük daşımalarını da sürətləndirəcək. Çünki Şərq-Qərb və Şimal-Cənub beynəlxalq dəhlizləri məhz Azərbaycanda kəsişir.

Azərbaycan tranzit imkanlarının genişlənməsi region dövlətləri arasında əməkdaşlığın dərinləşməsi baxımından da böyük əhəmiyyətə malikdir.

Dəhlizin regional müstəvidəki qlobal əhəmiyyəti məhz Türkiyə və Mərkəzi Asiya arasında yeni marşrut kimi ortaya çıxmasıdır. Zəngəzur dəhlizi xüsusilə qardaş Türkiyə üçün də mühüm yoldur. "Türkiyənin prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan Zəngəzur dəhlizini "Turan qapısı" adlandırıbsa, Atatürk isə "Avrasiya-Türk" qapısı adlandırırdı. Bu dəhliz çox iqtisadi-siyasi önəm

daşıyır. Bu məsələnin həm də mənəvi-tarixi əhəmiyyəti də var. Türkiyə kimi böyük xarici ticarət dövriyyəsində olan bir ölkə Orta Asiya ilə ticarət əlaqələrində olduqca kiçik həcmdə göstəricilərə malikdir. Buna səbəb isə məhz Zəngəzur dəhlizinin açıq olmaması, başqa sözlə ermənilər planlı şəkildə Türkiyənin Orta Asiyaya çıxışını bağlamasıdır. Bunun nəticəsi olaraq, Türkiyə tərəfi məhz Orta Asiyaya çıxışı zamanı çox ciddi maneələrlə qarşılaşmış və xarici ticarət dövriyyəsi bu sahədə uğursuzluqla yadda qalıb.

Zəngəzur dəhlizi Türkiyə üçün yalnız Azərbaycana birbaşa çıxış əldə etmək baxımından deyil, həm də daha geniş mənada Xəzər Dənizi vasitəsilə Mərkəzi Asiyaya, yəni Türk dünyasına çıxış əldə etmək baxımından əhəmiyyətlidir. Belə çıxışın əldə edilməsi Türkiyə üçün strateji əhəmiyyətə malikdir. Hazırda Türk ölkələri ilə quru yolu ilə əlaqələr Gürcüstan və İran vasitəsilə qurulur, dəhlizin açılmasından sonra isə Türkiyə bu asılılıqdan azad olacaqdır. Türkiyənin Azərbaycana və Mərkəzi Asiyaya birbaşa çıxış əldə etməsi isə Türk dünyası ölkələri arasında istər iqtisadi, istər siyasi, istərsə də strateji əlaqələrin qurulması və inteqrasiyanın genişlənməsi baxımından böyük əhəmiyyət daşıyır. Zəngəzur dəhlizinin açılması enerji təhlükəsizliyinin təmin edilməsi və iqtisadi tərəqqi cəhətdən önəmli olmaqla yanaşı, həm də türk dünyasını birləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Ən əsası isə bu dəhliz ölkəmizlə yanaşı, türk dövlətlərinin iqtisadi tərəqqisinə, milli və iqtisadi təhlükəsizliyinin, müdafiəsinin gücləndirilməsinə, əhalinin yaşayış səviyyəsinin artırılmasına, yüksək texnologiyaların inkişafı üçün transfer mübadiləsinin intensivliyinə və türk dünyasının dəyərlərinin qorunub saxlanılmasına, inkişaf etdirilməsinə yeni resursların cəlb edilməsinə töhfə verəcək.

Beləliklə, Zəngəzur dəhlizinin açılması həm türk dünyasının güclənməsinə, həm də türkdilli dövlətlərin təşkilatlanmasında yaranan yeni şəraitdə onların dünya iqtisadiyyatında və dünya siyasətində daha önəmli rol oynamasına imkan verəcək.

Zəngəzur dəhlizi açılandan sonra ən çox qazanan dövlətlərdən biri Ermənistan olacaq. Ermənistan özünü saldığı blokada şəraitindən çıxacaq, Moskvaya, Orta Asiya və Orta Şərq dövlətlərinə yolları açılacaq, Azərbaycan, Türkiyə, İranla siyasi, iqtisadi, sosioloji, mədəni, turizm və s. əlaqələri bərpa olunacaq, bir sözlə, dünyada gedən inteqrasiya proseslərində iştirak edəcək.

Zəngəzur dəhlizinin açılmasında Rusiyanın da öz maraqları var. Rusiya üçün Zəngəzur dəhlizinin açılması vacibdir. O, bu dəhliz vasitəsilə birbaşa Ermənistan və İranla dəmiryolu əlaqəsi imkanları əldə edəcək.

İran isə bu maraqlarda yalnız fərqli və dəyişkən mövqe tutur. Zəngəzur dəhlizinin açılması əslində İran üçün də böyük fayda verəcək. İranın dəhlizdən istifadəsi onun dəmiryolu vasitəsilə Rusiyaya birbaşa çıxışını təmin edəcək.

Zəngəzur dəhlizi təkcə Cənubi Qafqazda deyil, həmçinin bütün Avrasiya üçün böyük əhəmiyyəti olan yeni kommunikasiya xəttidir. Dəhlizin interkontinental müstəvidəki əhəmiyyəti isə Çinin son illərdə artan iqtisadi nəqliyyat şəbəkəsinə yeni bir alternativlik təşkil etməsidir. Buna əsasən, Zəngəzur dəhlizi Çindən gələn malların Türkiyənin şərq vilayətlərinə, oradan da Aralıq dənizi və yaxud da İstanbul boğazları vasitəsilə Avropaya daşınmasını təklif edir. Bu yenilik həm Türkiyənin, həm də Çinin nəqliyyat yollarının diversifikasiya edilməsi strategiyaları ilə üst-üstə düşür. Bununla da Zəngəzur dəhlizinin Avropa və Asiya qitələri arasında önəmli ticarət marşrutu kimi çıxış etmək potensialı var.

Dəhlizin strateji əhəmiyyəti ilə yanaşı iqtisadi əhəmiyyəti də böyükdür. Belə ki, Zəngəzur dəhlizi quru bölgədə iqtisadi fəallığının artımını təmin edəcək, bu da öz növbəsində sənayeləşmənin sürətlənməsinə, ölkələr arasında ticarət dövriyyəsinin, eləcədə beynəlxalq yük daşınmalarının həcminin artırılmasına gətirib çıxaracaqdır.

Zəngəzur dəhlizinin fəaliyyəti dövründə yolboyu həm texniki xidmət üzrə mərkəzlər, həm mehmanxana, həm də iaşə müəssisələri yaradılacaq və bu da müvafiq olaraq, ölkə əhalisi üçün əlavə iş yerlərinin açılmasına təkan verəcək. Zəngəzur dəhlizinin əhəmiyyətini artırmaq üçün

işğaldan azad ərazilərdə Azad İqdisadi Zonaların (AİZ) və logistika mərkəzlərinin yaradılması labüddür. Reallıq ondan ibarətdir ki, bu gün təkcə Azərbaycan üçün deyil, həm də bütün dünya üçün yeni imkanlar yaradacaq və yüksək iqtisadi inkişafa səbəb olacaq Zəngəzur dəhlizinin açılması vacibdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. https://respublika-news.az/news/azerbaycanin-iqtisadi-gucunun-novbeti-tezahuru-zengezur-dehlizi
2. https://respublika-news.az/news/zengezur-dehlizinin-acilmasi-regionun-iqtisadi-inkisafina-tohfe-verecek
3. https://azerbaijan-news.az/posts/detail/zengezur-dehlizinin-ehemiyyeti-boyukdur-1635803974
4. https://serqqapisi.gov.az/xeberler/zengezur-dehlizi-naxcivani-beynelxalq-logistika-merkezine-cevi
5. Zəngəzur dəhlizi – Prezident prinsipiallığı və Ermənistanın təcridi: yaxud İrəvanın səfalətdən çıxmaq, Qərbin İrəvanı əldə "saxlamaq" şansı / Ə.Cahangiroğlu // Xalq qəzeti. - 2023.- 6 may.- № 93.- S. 10
6. Binyətoğlu, Vaqif. Zəngəzur dəhlizi qlobal önəm daşıyır / V. Binyətoğlu // Xalq qəzeti.- 2023.- 5 may.- № 92.- S. 11
7. Bağırlı, Musa. Zəngəzur dəhlizi: türk dünyasını birləşdirən körpü / M.Bağırlı // Respublika.- 2023.- 17 avqust.- № 174.- S. 1,6.
8. Əliyev, İsmayıl. Zəngəzur dəhlizinin açılması Cənubi Qafqazı dünyanın mühüm logistik mərkəzinə çevirəcək / İ.Əliyev // Respublika. - 2023.- 23 avqust.- № 179.- S.9.

TÜRK DÜNYASI BÖLMƏSİ

YEMEK SUNUMU ODAKLI SOSYAL MEDYA PAYLAŞIMLARINDA TÜRK MUTFAK KÜLTÜRÜNDEN SOSYO-KÜLTÜREL SAPMALAR

[1]Yakup Kemal Özekici, [2]Kurban Ünlüönen
[1]Doç., Dr.
Adıyaman Üniversitesi, Türkiye
ykozekici@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-2482-7355
[2]Prof., Dr.
Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye
kurban.unluonen@hbv.edu.tr
https://orcid.org/0000-0002-4191-9019

Giriş

Türkler, binlerce yıllık tarihleri boyunca, dünyadaki birçok milleti nüfuzu altına almakla birlikte onların kültürlerine has unsurları bünyelerine entegre etmeyi başarmış ender milletler arasında yer almaktadırlar (Kaya ve Akpınar, 2017). Bu süreç, Türklerin kültürlerine has hemen her unsur üzerinde tesirini göstermiştir. Türk mutfağı, Türklerin coğrafi hareketliliklerinin kültürleri üzerindeki tesiri gösteren temel faktörleri içerisinde barındırmaktadır (Güler, 2010). Zira mutfak, kültürden beslenen unsurlar arasındadır. Bu bağlamda, birtakım gıda ürünlerine yönelik toplumlar nezdinde yüklenen sembolik anlam, gıdanın kültür havzası içerisindeki ilk konumunu oluşturmuştur (Ward vd., 2010). Yeme içme olgusunun sosyoloji disiplini ile ilişkisi, önceleri sağlık sosyolojisi kapsamında irdelenmiştir. Medya tarafından gıda hijyeni konusundaki risklere dikkat çekilmesi (Knight vd,. 2007; Ward vd., 2010) ile birlikte genetiği değiştirilmiş gıdalara yönelik fikir ayrılıkları (Lupton, 2005) sağlık sosyolojisinin ana temasını oluşturmuştur. İlerleyen yıllarda, yiyecek-içecek alanında yeni pazarların ortaya çıkması, farklı kültürlerin çeşitli gıda seçeneklerine erişebilir olması, gıda ve kimlik kavramlarının etkileşimini beraberinde getirmiş (McMilan ve Coveney, 2010; Ward vd., 2010) ve gıda, kimliğin oluşturulmasında aracı rol oynamıştır. Tercih edilen gıda türü, bir gruba üyeliği simgeler hale gelmiştir (Fischler, 1988; Ward vd., 2010). Gıdanın, toplum içerisinde taşıdığı bu önem, sosyoloji disiplinin gıdaya yönelik alakasını meydana getirmiştir. Gıda sosyolojisi, gıdanın üretiminden tüketimine kadar uzanan süreçteki kültürün rolünü konu etmektedir (Okat vd., 2021). Sosyal medya araçlarının gelişimi ile birlikte deneyim edinme motivasyonu toplum nezdinde rağbete konu olmuştur (Oliveira vd., 2020). Bu da, bir zamanlar toplumsal normun ürünü olan ritüellerin, turist deneyimine konu edilme amacıyla sahnelendiği, ticari bir araca dönüşmesine yol açmış (Chhabra vd., 2003) ve gıdanın, hazırlamadan tüketime kadar olan süreci deneyim motivasyonunun etki alanına konu edilmiştir (Holmberg vd., 2016).

Toplumların mutfak kültürleri, yemeğin türü ile birlikte hazırlanma süreci, türü, sunumu ve tüketim şekilleri gibi bileşenlerden oluşmaktadır (Fieldhouse, 1996; Diken, 2023). Söz konusu bileşenler, toplumların içerisinde bulunduğu coğrafi koşullar ile birlikte etkileşim kurulan toplumlar tarafından da belirlenmektedir. Bu durum bilhassa Türk mutfağı için geçerlidir. Türkler, binlerce yıllık hikayeleri süresince farklı coğrafyalarda mukim olmuşlar ve farklı toplumlarla etkileşim kurmuşlardır. Bununla birlikte, Türk mutfağının temelini göçebe kültür, dolayısıyla et ve mayalanmış süt ürünleri oluşturmaktadır (Güler, 2010). Türklerin Anadolu'ya geçmesi ile birlikte tahılın, ege ve balkanlara geçmesi ile birlikte ise zeytinyağlılar ve deniz mahsullerinin Türk mutfağında yaygınlaşması gözlemlenmiştir (Ünver, 1952; Güler, 2010).

Türk kültürü, yeme olgusuna fizyonomik gereksinimi karşılamanın ötesinde, kültürün toplumsal birlikteliği sağlayıcı misyonunu yüklemiştir. Bu bağlamda, hakanlara, halkının yeme ve

giyinme gereksinimleri yüklenmiştir. Bu durum, yeme-içme faaliyetlerinin bir şölene dönüşmesine neden olmuştur. Söz konusu şölen anlayışı, yemeğin fizyonomik gereksinimi karşılamanın ötesinde, göze hitap etmesini de ön plana çıkarmıştır (Kaya ve Akpınar, 2017). Bu bağlamda, Türk kültüründeki yemek odaklı şölen anlayışını, post-modernizmin Türk mutfağı üzerindeki etkisinden (Koçak, 2013; Uçuk ve Buyruk, 2020) bağımsız düşünmek gerekmektedir. Yine, cenazelerin arkasından verilen yuğ aşı cenazenin (Kaya ve Akpınar, 2017), düğün toyu ise düğünlerin (Koçak, 2013) hatırasını yaşatma maksadına yemeğin aracı kılındığı diğer bir örnektir. Ortak sofradan yemenin, vefayı gerektirdiğine yönelik anlayış, tuz ekmek hakkı şeklinde Türk lügatine yerleşmiştir (Koçak, 2013). Deneyimi hatırada kalıcı kılmanın ötesinde, yeme-içme eylemi bir nevi statü göstergesi olarak da ön plana çıkmıştır. Söz gelimi, bir boya, koyundan taksim edilen etin bölgesi, o boyun toplum içerisindeki statüsünü göstermekteydi (Birol ve Akpınar, 2009). Bu tür örnekler, toplumların kalkınmasına ön ayak olan kültür içerisinde mutfağın ehemmiyetini göstermektedir. O sebeple, mutfak kültüründeki sapmaların tespiti, kültürün mevcut pozisyonunu sergilemesi açısından önem arz etmektedir. Söz konusu önem, ilgili çalışmanın ortaya çıkış motivasyonunu oluşturmaktadır. Bu çalışmanın amacı, Türkiye menşeili sosyal medya üreticilerinin, sosyal medya platformları üzerinde yiyecek-içecek kapsamında üretilen ürünlerin, üretiminden tüketimine kadar gerçekleştirilen süreç içerisinde gerçekleştirdikleri sapmaları ortaya koymaktır. Bu şekilde, Türk dünyasında hedeflenen kalkınma önündeki sosyo-kültürel engellerin kaldırılması kolaylaştırılmış olacaktır. Kalkınma, Türk dünyasının temel gayeleri içerisinde yer almaktadır. Sosyal ve kültürel değerlerin dejenere olması durumunda kalkınmanın uzun vadeli olumsuz etkileri (Bilgiseven, 1991) göz önünde bulundurulduğunda, mutfak kültüründeki sapmaların tespiti, mutfak kültürünün sürdürülebilirliğini sağlamanın yanı sıra, kalkınma sürecinde denetim mekanizmasının hangi noktalarda güçlendirilmesi gerektiğine yönelik araçlar ile ilgili ipuçları sunacaktır.

Metod

Çalışmanın amacı, Türk yeme-içme kültüründen sapmaları, içerik üreticilerinin paylaşımları üzerinden tespit etmektir. Buradaki sapmadan kasıt, içeriklerde vurgulanan temalar, müzik, görsellik, jest ve mimikleri içerisine alan bütün bir kapsamı, hazırlık, pişirim, sunum ve tüketim süreçlerinin tamamı için göz önünde bulundurmaktır. Bu sebep, paylaşımların içeriği ile alakalı derinlemesine bilgi edinmeyi gerekliliğe dönüştürmüştür. Nitel araştırma deseni, konu ile alakalı zengin içerik temin etme yönüyle (Neuman, 2014) tercih edilmiştir. Bu desene yönelik veri toplama yöntemi süreci kapsamında, ilk aşamada içerisinde sapmaların olma ihtimali olan içeriklere erişmeyi kolaylaştırıcı yemek videoları, yemek hazırlama videoları anahtar kelimeleri girilmiştir. Araştırmanın amacı ve anahtar kelimelerin yönlendirici niteliği gereği amaçsal örnekleme yöntemi tercih edilmiştir (Karasar, 2003). Sosyal medya platformları içerisinde en yaygın içerik zenginliğine sahip olması nedeniyle (Cheng vd., 2008), youtube üzerinde yayınlanmış olan içerikler tercih edilmiştir. İlk aşamada, girilen anahtar kelimeler aracılığıyla erişilen kanallara ait içerikler izlenilmiştir. Bu içeriklerden, sapma içermeyen içerikler kapsam dışında bırakılmıştır. Süreç sonucunda, sapma barındıran 60 videoya erişilmiştir. Araştırmanın kapsamı, yiyecek-içecek üretimi kapsamında kültür odaklı sapmaları ortaya koymak olduğundan, en az bir sapmanın yer aldığı videolar araştırma kapsamına dâhil edilmiştir.

Analiz aşamasına geçmeden önce, sapmaların tespit edilebilmesi için, Türk mutfak kültürünü oluşturan temel esaslar tespit edilmiştir. Bunun için, konuyla ilgili çalışmalar (Çerikan, 2019; Demirgül, 2018; Diken, 2023; Güler, 2010 İlban vd., 2021; Kaya ve Akpınar, 2017; Solmaz ve Alıner, 2018; Uçuk ve Buyruk, 2020)'dan elde edilen bilgiler bir araya getirilmek suretiyle Türk mutfak kültürüne has temel kriterler irdelenmiştir. Analiz süreci çalışmanın yazarları tarafından gerçekleştirilmiştir. Çalışma kapsamında, araştırmanın ana odağını gerçekleştirme amacıyla 50 farklı içeriğin analiz kapsamına alınması için yeterli görülmesi nedeniyle (Lockwood, 1994), 60 içerik ile analiz sürecine başlanılmıştır. Analiz sürecine açık, eksensel ve seçici kodlama aracı kılınmıştır. İlk aşamada, içerikler hikayeleştirilerek bir metin dosyasına dönüştürülmüştür.

Sonrasında hikayelerde geçen ortak noktalar işaretlenerek kod etiketi verilmiştir. Benzer içerikler aynı kategori içerisinde gruplandırılmıştır (açık kodlama). Sonrasında, kategoriler arasındaki benzer ve farklı noktalar, yazarlar tarafından gerçekleştirilen istişareler neticesinde şekillendirilmiştir (seçici kodlama). Son olarak, farklılıklar ve benzerlikler esas alınarak, kategorilerin netleştirilmesi gerçekleştirilmiştir (eksensel kodlama) (Neuman, 2014). Mutfak kültürünün, kullanılan malzeme, yemek türü, hazırlama süreci, sunumu ve tüketimi gibi bileşenlerden oluşması (Fieldhouse, 1996) nedeniyle, söz konusu sapmaların kategorize edilmesinde bu eşikler dikkate alınmıştır.

Bulgular

Tablo 1 ve tablo 2'de içeriklere yönelik karakteristik özellikler ve sapma türleri görülmektedir.

Tablo 1

İçeriklerin karakteristik özellikleri

Tür	Karakteristik	Frekans	Yüzde
İzlenme Sayısı	En çok	207.000.000	-
	En az	13.000	-
	Ortalama	14.899.694	-
İçerik Üretici Türü	Münferit	41	68.3
	Müessese	19	31.7
Yemek Türü	Et	35	58.3
	Karışık	16	26.6
	Sakatat	5	8.3
	Ev Yemeği	2	3.3
	Salata	1	1,6
Mutfak Bölgesi	Karadeniz	13	21,6
	Güneydoğu	12	20
	Hatay	4	6,6
	Adana	1	1,6
	Tema/Bölge Vurgulanmamış	30	50
TOPLAM		**60**	**100**

Tablo 1'de içerik üreticileri ve içeriklerin karakteristik özellikleri betimlenmektedir. İlgili içerikler irdelendiğinde, içeriklerin ortalama olarak 14 milyonun üzerinde izlenime konu olduğu, içerik üreticilerinin ağırlıklı olarak münferit kimselerden oluştuğu, yemek içeriklerinde ağırlıklı olarak etin kullanıldığı ve sebze ağırlıklı paylaşımların tercih edilmediği, içeriklerin yarısında bölgesel temaların vurgulanmadığı görülmüştür. Tema vurgulanan içeriklerde ise Karadeniz ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine has karakteristik özelliklerin ön plana çıkarıldığı görülmüştür.

Tablo 2

Sapma Türleri

Tür	Karakteristik	Frekans (n)	Yüzde (%)
Malzeme/Ekipman Türü Sapmaları	Malzemeleri Abartılı Kullanma	16	42,1
	Abartılı Kesici Alet Kullanımı	8	21
	Abartılı Alev Kullanımı	5	13,2

	Şov	4	10,5
	Diğer	5	13,2
	Toplam	*38*	*100*
Yemek Türü Sapmaları	Başka Bir Kültüre Has Reçeteyi Uygulama	15	76,3
	Farklı Kültüre Has Ekipman Kullanımı	2	10,5
	Başka Bir Kültüre Has Ürünü Dahil Etme	1	6,6
	Başka Bir Kültüre Has Marineleme İşlemini Gerçekleştirme	1	6,6
	Toplam	*19*	*100*
Hazırlama Sürecinde Gösterilen Sapmalar	Gıdaya Nezaketsizlik	40	60,7
	Şov	18	27,3
	Farklı Hayvansal Ürünleri Karıştırma	6	9
	Abartılı Malzeme Kullanımı	2	3
	Toplam	*66*	*100*
Sunum Sapmaları	Gıda Mahremiyet İhlali	18	54,6
	El İle Sıkma	4	12,2
	Bıçakla Sıyırma	3	9
	Ses Efekti Verme	3	9
	Şov	3	9
	Ürünü Özendirecek Jest ve Mimikler	2	6,2
	Toplam	33	100
Tüketim Sapmaları	Özendirerek Yeme	22	91,6
	Abartarak Yeme	1	4,2
	Şov	1	4,2
	Toplam	*24*	*100*
TOPLAM		**60**	**100**

Tablo 2'de sapmaların türleri ve bu türleri oluşturan alt kategoriler görülmektedir. Yiyecek-içecek odaklı sapmalar incelendiğinde, bu sapmaların temelde beş kategoriden (malzeme / ekipman türü sapmaları, yemek türü sapmaları, hazırlama sürecinde gösterilen sapmalar, sunum sapmaları, tüketim sapmaları) oluştuğu gözlemlenmiştir. Söz konusu sapmalar içerisinde, hazırlama sürecinde gösterilen sapmalar, en sık gözlenen sapma türü olarak tespit edilmiştir. Hazırlama süreci kapsamındaki sapmalar içerisinde, ağırlıklı olarak gıdaya nezaketsizlik şeklinde kategorize edilmiş olan sapma türlerinin rol oynadığı gözlemlenmiştir. Gıdaya nezaketsizlik kategorisindeki sapmalarda, gıdayı yumrukla ezme, sıkma, atma, fırlatma veya yüksek bir yerden düşürme türündeki eylemlerin gerçekleştirildiği görülmüştür. Şov alt kategorisindeki eylemlerin

birbirlerinden oldukça farklı türlerden oluştuğu görülmüştür. Bu eylemler, tavuğu akarsu üzerinde yüzdürmekten, pişirilmiş eti dans ettirmeye, yumurtayı bıçak sırtı ile kırmaktan tuzu bıçak üzerinden ekelemeye, soğanı havaya fırlatıp bıçakla yakalamaya kadar değişiklik göstermektedir. Farklı hayvansal ürünleri karıştırma alt kategorisi, birbirlerinden tür olarak farklı olan iki veya ikiden çok hayvansal gıdayı karıştırmaktan oluşturmaktadır.

İkinci sıklıkla gerçekleşen kategori, malzeme/ekipmandan kaynaklanan sapmalardan oluşmaktadır. Bu kategori içerisinde yer alan sapma türlerinden, malzemeleri abartılı kullanma, iki bıçağı aynı anda kullanma, zırhı 360 derece çevirme, bıçak, kazan, tepsi fırlatma gibi eylemlerden oluşmaktadır. Abartılı kesici alet kullanımı irdelendiğinde ise, ağırlıklı olarak bıçağı kesim tahtasına veya hayvanın cansız gövdesine saplama gibi eylemler gözlemlenmiştir. Abartılı alev kullanımı, pişirim için açılan çukurda büyük ölçekli alev oluşturma ve tuz kapama şeklindeki ürünler üzerinden alev şovu gerçekleştirme gibi eylemlerin gerçekleştirildiği gözlemlenmiştir. Bu kategori altındaki şov eylemleri, masadı havada çevirerek bıçak bileme veya et saplama çubuklarını havada dönderme gibi eylemlerden oluşmaktadır. Herhangi bir kategori içerisine girmeyen, etin sarıldığı gazeteyi okuma, baltayla kütüğü ortadan ikiye ayırma gibi eylemler diğer kategorisi içerisinde yer almıştır.

Sunum sapmaları, sıklık bakımından üçüncü sırada yer alan sapmaları oluşturmaktadır. Bu kategori içerisinde yer alan gıda mahremiyet ihlali en sık tekrarlanan eylemleri oluşturmaktadır. Bu eylemler, çoğunlukla, hazırlanan yemek türünü kesip içerisini izleyiciye sergilemekten oluşmaktadır. Bununla birlikte, pişmiş eti el ile sıkma, bıçakla sıyırma ve sıyrılma sırasında ses efekti vererek yapay bir sunum atmosferi oluşturma gibi eylemlerin sunum sürecinde gerçekleştirildiği gözlemlenmiştir. Yine, ürünü özendirecek jest ve mimiklerin yoğun bir biçimde kullanılması, tespit edilen sapma eylemleri içerisindedir. Bu kategori içerisinde yer alan şov eylemleri, pişmiş eti sallayarak dökme suretiyle kemikten ayırma ve pişmiş gövdeyi fırlatma şeklinde sıralanabilir.

Diğer bir sapma kategorisi, tüketim sürecinde gösterilen sapmalardan oluşmaktadır. Bu kategori içerisinde, ağırlıklı olarak özendirerek yeme eyleminin gerçekleştirildiği görülmüştür. bununla birlikte, yedikten sonra göle atlama (şov) ve yemeği bıçağa saplayarak yeme (abartarak yeme) gibi sapma eylemlerinin gerçekleştirildiği de gözlemlenmiştir. Son olarak, yemek türü yönüyle gerçekleştirilmiş olan sapma kategorileri irdelendiğinde, içerik üreticilerinin ağırlıklı olarak başka bir kültüre ait reçeteyi uygulamak suretiyle sapma gerçekleştirdiği gözlemlenmiştir. Benzer şekilde, farklı bir kültüre has ekipman veya ürünü dahil etme şeklinde gerçekleştirilen sapma eylemlerinin bu kategori içerisinde yer aldığı görülmüştür.

Sonuç ve Öneriler. Bu araştırma, sosyal medya platformları üzerinde yiyecek-içecek kapsamında üretilen ürünlerin, üretiminden tüketimine kadar gerçekleştirilen süreç içerisinde meydana gelen sosyo-kültürel odaklı sapmaları ortaya koymaktır. Sapmaların tamamı genel olarak değerlendirildiğinde, ortak özelliklerinin, gıdaya yönelik nezaketin kaybolması şeklinde olduğu görüşmüştür. Özellikle, Türk örf ve ananelerinde kerih görülen gıdaya vurma, ezme, fırlatma ve sıkma gibi eylemlerin en sık karşılaşılan sapma türü olarak ortaya çıkmış olması, Toplumdaki değer yargılarının dönüşüme uğramasına yönelik bir işaret olarak kabul edilebilir. Bu iddia, sapma odaklı videoların izlenim sayılarının yüksekliği göz önünde bulundurularak ifade edilebilir.

Araştırma sonucunda ulaşılan sonuç, bugünün toplumunda yemeğin fizyolojik ihtiyaçları karşılamanın ötesinde bir role sahip olduğunu işaret etmektedir. Bu iddianın temelinde, sapmaların bir diğer ortak özelliği olan beş duyuya hitap etme özelliği yatmaktadır. Sapmalar irdelendiğinde gıdanın, tüketim öncesinde, hazırlama sürecinde gösterilen eylemler ile birlikte beş duyu organına keyif verecek şekilde bir tasarlama konu edilmiştir. Bu da, deneyim ekonomisi anlayışının (Pine ve Gilmore, 1998), hem talep hem de arz yönüyle karşılık bulduğunun işareti olarak görülebilir. Gösteri toplumu (Debord, 1996) ile başlayan eylemi göze tabi etme sürecinin gastronomik anlamda

topluma sirayet ettiği, kültürel sapmaları içeren görsellere yönelik izlenim ve beğeni sayısı temel alınarak iddia edilebilir.

Gösteri odaklı yemek hazırlama paylaşımlarında yer alan birtakım temaların (yemeği bıçağa saplayarak yeme, gıda ürünlerini fırlatma vb.) birkaç on yıl önce tasvip edilmemesine rağmen, bugünün kitlelerince beğeniye, izlenime ve paylaşıma konu edilmesi, kültürel deformasyonun yaygınlaştığının işareti olarak kabul edilebilir.

Kaynakça

Bilgiseven, A. K. (1991). Kalkınma ve Kültür İlişkisi. *Istanbul Journal of Sociological Studies*, 23, (1), 1-20.

Birol, N. ve Akpınar E. (2009). XIII. ve XIV. Yüzyıl Seyyahlarına Göre Deşt-İ Kıpçak ve Türkistan'da Mutfak Kültürü, *Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(2), 307-319.

Cheng, X., Dale, C., & Liu, J. (2008). *Statistics and social network of youtube videos*. In 2008 16th Interntional Workshop on Quality of Service, June, 229-238.

Chhabra, D., Healy, R., & Sills, E. (2003). Staged authenticity and heritage tourism. *Annals of Tourism Research*, *30*(3), 702-719.

Çerikan, F. U. (2019). Türk Ailesinde Sofra Adabı, Denizli Örneği ve İşlevselliği. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, *8*(1), 481-511.

Debord, G. (1996). *Gösteri toplumu*. İstanbul: Ayrıntı Yayınları.

Demirgül, F. (2018). Çadırdan saraya Türk mutfağı. Uluslararası *Türk Dünyası Turizm Araştırmaları Dergisi*, *3*(1), 105-125.

Diken, H. A. (2023). Geleneksel Türk Mutfak Kültüründeki Alışkanlık Ve Davranış Örüntüleri Üzerine Genel Bir Değerlendirme. *The Journal of Academic Social Science*, 142, 282-292.

Fieldhouse, P. (1996). *Food and Nutrition*: Customs and Culture. London: Chapman@Hall Publishing.

Fischler, C. (1988) 'Food, self and identity', *Social Science Information 27*(2), 275–92.

Güler, S. (2010). Türk Mutfak Kültürü ve Yeme İçme Alışkanlıkları. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, *26*, 24-30.

Holmberg, C., Chaplin, J. E., Hillman, T., & Berg, C. (2016). Adolescents' presentation of food in social media: An explorative study. *Appetite*, *99*, 121-129.

İlban, M. O., Güleç, E., Çolakoğlu, F., & Karabıyık, Ş. (2021). Türkistan'dan Günümüze Türk Mutfak Kültürünün Gelişimi: Geleneksel Türk Mutfağının Günümüz Yeme-İçme Alışkanlıklarındaki Yeri. *Türk Dünyası Araştırmaları*, *127*(251), 269-288.

Karasar, N. (2003). *Bilimsel araştırma yöntemi* (12. Baskı). Ankara: Nobel Yayın Dağıtım.

Kaya, F., & Akpınar, E. (2017). Kutadgu Bilig'de Türk Yemek Adabi ve Kültürü. Electronic Turkish Studies, 12(21), p335-348.

Knight, J., D. Holdsworth and D. Mather (2007) 'Determinants of Trust in Imported Food Products', British Food Journal 109(10), 792–804.

Koçak, K. (2013). Türk Kültür Tarihinin Bin Yıllık Başyapıtı: Kutadgu Bilig'den Bu Güne Ulaşan Gelenekler. International *Journal of Eurasia Social Sciences/Uluslararasi Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi*, *4*(13): 56-66.

Lockwood, A. (1994), "Using service incidents to identify quality improvement points", International Journal of Contemporary Hospitality Management, Vol. 6 Nos 1/2, pp. 75-80.

Lupton, D. (2005) 'Lay Discourses and Beliefs Related to Food Risks: An Australian Perspective', *Sociology of Health and Illness, 27*(4), 448–67.

McMillan, J. and J. Coveney (2010) 'What Took You so Long? Sociology's Recent Foray into Food', *Health Sociology Review* 19(3), 282–4.

Neuman, W.L. (2014), Social Research Methods: Qualitative and Quantitative Approaches, 7th ed., Pearson, Harlow.

Okat, Ç., Özer, S., & Çakır, M. U. (2021). *Koronavirüs günlerinde X ve Y kuşaklarının gıda tüketimlerinin incelenmesi*. Daha İyi Bir Dünya İçin Turizm. USF M3 Center Publishing, USA.

Oliveira, T., Araujo, B., & Tam, C. (2020). Why do people share their travel experiences on social media?. *Tourism Management*, *78*, 104041.

Pine, B. J., & Gilmore, J. H. (1998). The experience economy. Harvard business review, 76(6), 18-23.

Solmaz, Y., & Altıner, D. D. (2018). Türk mutfak kültürü ve beslenme alışkanlıkları üzerine bir değerlendirme. *Safran Kültür ve Turizm Araştırmaları Dergisi*, *1*(3), 108-124.

Uçuk, C., & Buyruk, L. (2020). Postmodernizmin Türk mutfak kültürüne etkileri üzerine kavramsal bir değerlendirme. *Gastroia: Journal of Gastronomy And Travel Research*, *4*(2), 270-286.

Ünver, S. (1952), *Fatih Devri Yemekleri*, İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü, İstanbul.

Ward, P., Coveney, J., & Henderson, J. (2010). A sociology of food and eating: Why now?. *Journal of Sociology*, 46(4), 347-351.

AŞIQ ÖMƏRİN YARADICILIĞI VƏ KARAY TÜRKLƏRİNİN "MƏCMUƏ"LƏRİ

Elmira Fikrət qızı Məmmədova-Kekeç
filologiya elmləri doktoru, professor
Bakı Avrasiya Universiteti
Xəzər Universiteti
mamedovaelmira4@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-3445-1569

Giriş

Türk dünyasının tanınmış aşıqlarından olan Aşıq Ömərin həyatı və yaradıcılığı haqqında araşdırmaların sayı çox olsa da, bir çox hallarda bir-birini təkzib edən fikirlərlə də rastlaşırıq. Tədqiqatçıların yekdil fikrinə görə, XVII əsr aşığı kimi qəbul edilən Aşıq Ömərin doğum və ölüm tarixləri haqqında mübahisəli fikirlər mövcuddur. 1619, 1621, 1651-ci illər doğum tarixi göstərilsə də, ölüm tarixi haqqında müxtəlif tədqiqatçılar 1707-ci ilin üzərində dayanırlar. Yaqub Karasoy və Orxan Yavuzun verdikləri məlumata görə, o, fars dilinə də bələd olmuş, eyni zamanda bir ordu şairi kimi bəzi döyüşlərdə də iştirak etmişdir. Anadolu, Rumeli, Bağdad və rus ellərini gəzib-dolaşmış, əvvəllər Adli, daha sonra Ömər təxəllüsü ilə şeirlər qələmə almışdır. (Karasoy, Yavuz, 2003: 178) Aşıq Ömərin həyatı ilə bağlı əsas mübahisəli məqamlardan biri onun harada anadan olması ilə bağlıdır. Qeyd edək ki, bununla bağlı müxtəlif variantlar var:

1. Konya, Gözleve;
2. Aydın, Gözleve;
3. Krım, Gözleve.

Türkiyədə bu məsələ ilə əlaqədar Aşıq Ömər yaradıcılığını öyrənən bir çox tədqiqatçılar fikirlərini bildirmiş, son vaxtlar Aydında dünyaya gəlməsi daha çox şübhə altına alınmışdır. Xüsusilə də Karasoy və Yavuzun məqaləsində onun Adyından olmasına qəti şəkildə etiraz edilmiş və şairin "Vatan-ı aslimiz aydın elidir" mısrasını işlətməkdə məqsədinin Aydın elindən olmasını vurğulamaq deyil, daima qürbətdə olduğunu ifadə etmək istəməsi qeyd edilmişdir. (Karasoy, Yavuz, 2003: 199) Həmin müəlliflərin digər bir maraqlı iddiası isə Aşıq Ömərin şeirlərinin dil-üslub baxımından Türkiyə türkcəsi ilə eyni olması və Krım tatar türkcəsindən heç bir iz

daşımamasıdır. (Karasoy, Yavuz, 2003: 200) Bu kontekstdə "Eliyahu Ben Yosef Kılcının məcuməsi"ni çapa hazırlayan Gülayhan Aqtayın fikirləri də maraqlıdır. O, "Məcmuə"nin dil xüsusiyyətlərindən bəhs edərkən türkcənin təsirinin çox böyük olduğunu qeyd edir və bunun səbəbini Krım xanlığının Osmanlı dövləti ilə yaxınlığına, eləcə də türkcənin Krımda ədəbi dil statusunda olmasına bağlayır. (Aqtay, 2021: 33)

Aşıq Ömər Yunus Əmrədən sonra Türk dünyasında böyük ünə malik olan ikinci bir sənətkar kimi tanınır və yaradıcılığı sevilərək dillərdə əzbər gəzir. Bunu sübut edən faktlardan biri də onun şeirlərinə müxtəlif cünglərdə yer verilməsidir. Şeirlərində həm klassik, həm də xalq şeiri üslubunu sinkretik şəkildə əks etdirən, hər iki üslubun forma və şəkilləri ilə mənzum parçalar dilə gətirən Aşıq Ömər Erman Artunun qeyd etdiyinə görə, divan və xalq şairlərinin ortaq mövzularına məmləkət gözəlləmələri ilə qəhrəmanlıq və savaş türkülərini də əlavə etmişdir. (Artun, 2021: 314) Onun ən məşhur mənzumələrindən biri də 170 şairin adının çəkildiyi və bu baxımdan bir təzkirə xüsusiyyətində olan "Şairnamə" adlı əsəridir.

Şairin adının Krımla əlaqədar olaraq çəkilməsi də tədqiqatçıların uzun illər diqqətini cəlb etmiş və yarımadanın Gözleve adlı bölgəsində anadan olduğu qənaətinə gələnlərin də sayı çox olmuşdur. Qeyd edək ki, Azərbaycanda da Aşıq Ömərin irsini öyrənən və "Aşıq Ömərin yaradıcılığı" adlı kitabın müəllifi olan Mahmud Allahmanlı da onun Krımdan olmasını əsaslandırmış, daha doğrusu, onu bir Krım tatar şairi kimi qəbul etmişdir. Bu fikrin tərəfdarı olan tədqiqatçılardan biri də Zekeriya Karadavutdur və onun "Kırım tatar şair və yazarı Əşrəf Şəmizadə və onun "Şair Aşıq Umər və onun klassik ədəbiyyatımızdakı yeri" adlı məqaləsi" başlıqlı yazısından Aşıq Ömərin Krım tatarları arasında nə qədər məşhur olduğu, İsmayıl Qaspıralının "Tərcüman" nəşriyyatında çap edilən "Divan"ının əldən-ələ gəzdiyini, toylarda həmişə onun türkülərinin səsləndirildiyini öyrənirik: "Aşık Umer'in 105 şiirinden ibaret son şiirlerinden oluşan antolojisi, 1894 yılında Bahçesaray'da Divan Aşık Umer adıyla İsmail Gaspıralı tarafından neşredilmişti. Şairin okuna okuna yıpranan bu antolojisini, çocukluk çağlarımızda bizler de ellerimize alıp karıştırır, anladığımıza göre okuyup, onun saz çalıp söylemesi, halktan biri olan Nasreddin Hoca gibi hazırcevap, akıllı bir adam olduğunu ve aynı vakitte avam halk tabakaları içinde evliya, devletli sayıldığını, XIX. asır sonlarına kadar Közleve'de Kalentir Burnu (Karantinnaya kosa) denilen yerde mezarı ve çeşmesi bulunduğunu işitir, lakin bu alicenap simanın ta bu kadar mahsuldar şair, ta bu derece iktidarlı müzik ehli olduğunu bilmek değil, hatta aklımıza bile getirmezdik. Bu çocukluk çağlarımızda Aşık Umer'in adını, bir de düğünlerde çok duyardık. Düğünü dualayıp gelen appak sakallı, temiz pak yaşlılar Kuran hatminden sonra çalgıcıların yanına çıkar ve onlara, ekseri Aşık Umer türkülerini ısmarlar idiler. Yaşlı kemancı rahmetli Abdulla usta, gür sesiyle bu türküleri söylediğinde (bugünkü gibi gözlerimin önünde duruyor), bu sabırlı yaşlılar gözlerini yumup, başlarını aşağı eğerek, Abdulla ustanın ağzından çıkan beyitleri canı gönülden dinler ve haddinden ziyade coştuklarından, etkilendiklerinden olmalı, göstermeden gözyaşlarını silerlerdi. Umer Abdulla oğlu (AşıkUmer) 1621 yılı (Hicri hesapla 1030 senesi) Kırım'da Közleve şehrinde Abdulla Kence oğlu adlı bir kürkçü esnafının ailesinde dünyaya gelir. Ve ömrünün büyük bir kısmını burada geçirir". (Karadavut, 2015: 26)

Krım tatarları arasında bu qədər sevilən Aşıq Ömər, təbii ki, bu coğrafiyanın yerli xalqlarından olan karay türkləri arasında da məşhur olmuşdur. Buna görə də karay türklərinin "Məcumə" ("Məcmuə") adlandırdıqları toplulara baxdığımız zaman ən çox qarşımıza adı çıxan şair və ya aşıq olaraq Aşıq Ömər adı diqqəti cəlb edir.

Krım karaylarının məcmuə yaradıcılığı

Krımda yaşayan karaim türklərinin folklor örnəklərini, eləcə də digər türk xalqlarının aşıq ədəbiyyatını, el şairlərinin yaradıcılığını və dastanlarını əhatə edən külliyyatların ilk naşirlərindən biri V.Radlov olmuşdur. Görkəmli türkoloqa görə, "Məcumə"lər karaimlər arasında onlar rusların idarəçiliyinə keçənə, daha doğrusu, fərqli ədəbi-mədəni mühitə daxil olana qədər daha məşhur olmuşdur. Onun bildirdiyinə görə, "Məcumə"lər rusca təhsilə maraq göstərməyən karaimlərin

üzünü köçürərək nəsildən-nəslə ötürdükləri toplulardır və onların sayı çox deyil. Getdikcə gənc nəslin rusca kitablara daha çox meyl etməsi nəticəsində karaim ailələrindəki "Məcumə" ənənəsi zəifləmişdir. (Radloff, 2015: 33)

Karaim şairi Erakın üzünü köçürdüyü "Məcumə"ni Firkoviçdən aldığını qeyd edən Radlovdan sonra xüsusilə Türkiyədə bu topluların nəşri və öyrənilməsi sahəsində bir çox işlər görülmüşdür. Tülay Çulha, Gülayhan Aqtay kimi alimlər bu sahənin mütəxəssislərinə çevrilmiş və daha iki məcuməni çapa hazırlamışlar. Tülay Çulha tərəfindən "Krım karaycasının Katık məcuməsi", Gülayhan Aqtay isə "Eliyahu ben Yosef Kılıcının məcuməsi" kimi karaim əlyazma mətnləri ilə bağlı böyük əhəmiyyətə malik əsərləri nəşr etdirmişlər.

Məcumələrdə epik və lirik növün bir çox janrları – nağıl, dastan, xalq nəğmələri, qoşma, mani, divan, səmai kimi mətn formaları ilə bağlı nümunələr toplanmışdır. Bəzən isə Krımda baş verən mühüm hadisələrlə bağlı elegiya və xalq mahnılarına da yer verilmiş, sonda həmçinin rus ədəbiyyatından tərcümələr də öz əksini tapmışdır.

Aşıq Ömərin məcmuələrdəki şeirlərinin forma və məzmun xüsusiyyətləri

Aşıq Ömərin "Katık məcuməsi"ndəki şeirləri divan, türkü və səmai şəklindədir. Aşıq Ömərin adı çəkilən, təxminən, 13 şeir məcmuədə yer almışdır. Həmin şeirlər müxtəlif mövzulardadır: məhəbbət, dini və əxlaqi-didaktik məsələlər müxtəlif formalı şeirlərin məzmun xüsusiyyətlərini təşkil edir. Didaktik mahiyyət daşıyan bir türküdə Aşıq Ömər insanı ağaca bənzədir və kamil insanın da sağlam ağac kimi köklərinin möhkəm və hikmət dolu olmasından bəhs edir:

bir agaç kamil olunca
iptüda kökten yürür
nice yüz biŋ dalı vardır
hikmet[t]en suy yürür

*...**Asıq 'Ömer** bu dünyada*
ar çeker gam çeker
n'eyleyim dünyada
beş on arşın bez yeter
eki yaren suy ısıtır
birisi alup döker
tenim teneşirde gider yatar
ele hayranım bugün
tam tam tam (Çulha, 134-135)

Şeirin son bəndindən sonra verilən "tam tam tam" sözləri karay məcmuələri üçün xas olan bir poetik qəlibdir və bütün məcmuələrdə mətnin sona çatdığını bildirir. Didaktik vurğusu qabarıq olan bu şeirdə fani dünyanın sonunun beş-on arşın bezlə bitəcəyi vurğulanır və ölüm xatırladılaraq insan yaxşı əməl sahibi olmağa səslənilir.

Məhəbbət mövzusunda olan şeirlərdə isə çox zaman Məcnunun da adı yad edilərək həsrət duyğuları ilə sevgiliyə olan münasibət, onun yolunda çəkilən əzablar dilə gətirilir, bu yolun bəzən Hacc ziyarətindən belə güclü olduğu və aşiqi dindən-imandan da etdiyi bildirilir:

bugün 'asqıŋ bazarıdır bir nasip baştan geçer
'asıqga sadıq olğanım lebi güllerden geçer
geçip meyhane soqduqça aglar eyler ahi zar
'asqıla merd /hvvn'yy/ gülden geçer

ben bir garip Mecnunum ki seyr it sinem beni
raqibe azar iken ben de sinem dagını
yüz yasında bir rüsvan görse göksüŋ dagını
incileyin yare sürülir vaz gelir geçten geçer

*der ki **'Ömer** met ideyim gene dillere sağıs ...*
hacı hocalar gider {sen} görseler yolda seni
mecnın olur Sam'da qalır vaz gelir hacdan geçer
tam tam tam tam tam tam (Çulha, 143)

"Sultanımın" rədifli digər bir şeirdə isə ayrılıq və həsrətdən şikayət motivləri aparıcıdır və şair sevgiliyə müraciətlə uzaqlarda olsa belə varlığı ilə təsəlli tapdığını bildirməkdədir:

*'**Ömer** der ki göstü[r]me rebi ayrılıq güçdir bana*
merhamet qılqıl gel sultanım dön yüzüŋ benden yana
ben dilerim bin yaşasın seni doguran ana
kimseler taqat getirmez nazına sultanımıŋ (Çulha, 159)

"Məcmuə"yə nəzər saldığımız zaman Aşıq Ömərin dini mövzulara da müraciət etdiyini görürük. Divanlarından birində təlmihlərlə Aşıq Ömər Musa, Yusif, Süleyman, İbrahim, İsmayıl, Yəhya və Məhəmməd kimi peyğəmbərlərin adlarını çəkir:

söz Asıq Ahmed'iŋ kim cismimi üryan nereden
merhamet eyler sa/lylys/ derdime derman eder
***Musa**'nıŋ cevri cevası aşqı üryan eder*
***Yusuf**'uŋ hüsnü cemali beni de üryan eder*

***İsmail** bir qonca güldir yüzüne kar*
hüsnimiŋ sözler qıldı qalbime qarar
hüsnüŋe gönül virenler aglarım leyli nihar
***Süleyman**'ım ben nidaya b'azı bir ahsendir*

hep rakipler Osman'nıŋ da baglamıslar yolunu
Haq saqlasın gül yüzlü Abdirahim'i
*canım dilden aşıram ben severim **İbrahim**'i*
qorqtım dünyar Mehmid'im qatlime derman eder

v'eliniŋ fikiri hayali c'ame /qllry/ qazap
***Yahya**'yı candan eylerler bana /'vtb/*
sela sırası bagrımı qaldı sebeb
*ey '**Ömer** axirini kim **Mustafa** qurban eder*
tam tam tam (Çulha, 143)

Qeyd edək ki, V.Radlov tərəfindən nəşr edilmiş "Məcmuə"də Aşıq Ömərin şeirləri daha çox yer alır, onlar da aşıq şeirinin müxtəlif şəkillərindədir. Həmin şeirlərdən biri isə Məhəmməd peyğəmbərə həsr olunmuş nət səciyyəsində bir şeir kimi diqqəti cəlb edir və "Mustafa" rədifini daşıyır.

Həmin "Məcmuə"də eyni zamanda "Aşıq Ömərin məsəli" adlı rəvayət şəklində olan bir mətn də vardır. Həmin mətndən bəlli olur ki, Həyat və Məmat adlı iki qardaş Aşıq Ömərin ad-sanını eşidib onun yanına imtahan olunmağa gedirlər. Həmin vaxt Aşıq Ömər İstanbulda imiş. Qatırçı karvansarayına gəlirlər, aşığın hamamda olduğunu öyrənirlər. Kisəçi Aşıq Ömərə onların salamını çatdırır və soruşur ki, xınzır (hiyləgər) postu divanət ilə pak olarmı? Aşıq Ömər isə cavabında deyir: "Həyatı da haram, məmatı da haram!". Qardaşlar bu cavabdan heyrətlənirlər, Aşıq Öməri onları görmədən, sorğu-sual etmədən tanıdığına təəccüblənirlər və geri dönürlər. Halbuki aşıq həyatı və ölümü nəzərdə tutmuşdu. (Radloff, 2015: 317)

Radlovun "Məcmuə"sində də Aşıq Ömərin səmai, türkü kimi şeirlərini sayı daha çoxdur. Səmailərdə dünyanın gərdişindən bəhs edilərək, faniliyi vurğulanır:

***Ömer** der ki düşen ağlar*
Söze kamil olan sevler
Qatar qatar olmış begler

Beyaz gerdana yaslanmış (Radloff, 2015: 550)

Didaktik və sevgi mövzularının sinkretik bir örnəyi olan digər bir şeir isə "Ya gələm, ya gəlməyəm" rədifli mənzumədir:

Elvedayı ruhı alem ya gelem ya gelmeyem
Qaşları ince hilalim ya gelem ya gelmeyem
Gel otur qarşıma baqam bir doyunca yüzüne
Gider oldum selvi nazenim ya gelem ya gelmeyem

***...Ömer** derki bu derde sabur edmeli Ayub gibi*
Gitmeli darı fanide yatmalı garib gibi
Aqıtıp hasret yaşın dem be dem Yaqub gibi
Hoşça qal Yusuf cemalim ya gelem ya gelmeyem (Radloff, 2015: 721)

Yaqub və Yusif peyğəmbərlərlə bağlı qissəni təşbihlə nəzərə çatdıran aşıq Əyyub peyğəmbərin də səbr və mətanətini xatırladır və insanları dözümlü olmağa səsləyir.

Məhəbbət mövzusunda qələmə alınmış mənzumələrdə də aşıq dəfələrlə sınaqdan keçdiyini, yarın yolunda cövr və cəfaya tab gətirdiyini, lakin sevgisindən dönmədiyini vurğulayır:

Ben sana gönül vereli
Şu cihanda gülmedim
Çeçti ömrim muhannetle
Bir sefasın sürmedim. (Radloff, 2015: 757)

Məşuqunun yaşatdığı iztirablar nə qədər onu usandırmasa da, sədaqətli yarın əslində gün işığında şam ilə axtarıldığını, onun kimi aşiqlərin də tapılmadığını xüsusi qeyd edən aşıq yarı ilə qovuşmağından da nigarandır, ümid məşhər gününə qalmışdır:

Gene urdın sinem içre
Nece yüz binler yarayı
Vaqt ola ki bulmayasın
Mum yaqıp beni arayı

Gördigin bu gündir Ömer
Hep aşıqlıq biçareyi
Ta qıyamet mahşere dek
Sen bir yane ben bir yane. (Radloff, 2015: 762)

Nəticə

Aşıq Ömər Türk dünyasının ən çox sevilən, tanınan, şeirləri dillərdən-dillərə dolaşan şairlərindən olmuşdur. Hətta musəvilik inancında olan karay türkləri belə onun şeirlərini əzbərləmiş, ailə kitabları olan məcmuələrə daxil etmiş, islam dini ilə bağlı mənzumələrini belə mənimsəmişlər. Radlovun və Çulhanın nəşr etdirdikləri məcmuələrdə Aşıq Ömərin təxəllüsü ilə verilmiş nümunələrin sayı çoxdur. "Eliyahu Ben Yosef Kılcının məcmuə"sində bir yerdə aşığın adına təsadüf etsək də, bütün bunlar Krım coğrafiyasında Aşıq Ömər adının çox məşhur olduğunu göstərməklə yanaşı, onun əsl vətəninin də bura olacağı ehtimalını qüvvətləndirməkdədir.

Məcmuələrdə yer verilmiş şeirlər, əsasən, dini-didaktik və məhəbbət mövzusundadır. Şeirlərin forma xüsusiyyətləri isə rəngarəngdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aqtay Gülayhan. (2021). Eliyahu Ben Yosef Kılcı`nın Mecuması (Kırım Karay ve Türk Edebiyatı Mecmuası). Ankara, TDK Yayınları

2. Allahmanlı Mahmud (2008). Aşıq Ömərin yaradıcılığı. Bakı, ADPU-nun nəşriyyatı

3. Artun Erman (2021) Aşıklık Geleneği ve Aşık Edebiyatı. (Edebiyat Tarihi/ Metinler) Adana, Karahan Kitabevi, 12. Baskı) 314

4. Çulha Tulay. (2010). Kırım Karaylarının Halk Edebiyatı Kaynakları: "Mecumalar", folklor/edebiyat, cilt:16, sayı:61, 1, s. 34-42

5. Çulha Tülay. (2015.)Kırım Karaycasının Katık Mecuması (Metin, Sözlük, Dizin). Ankara, TDK Yayınları

6. Karadavut Zekeriya (2015). Kırım Tatar Şair ve Yazarı Eşref Şemizade ve Onun "Şair Âşık Umer Ve Onın Klassik Edebiyatımızdaki Yeri" Adlı Makalesi. Akademik Kaynak, 3(6), Aralık 2015, 13-39

7. Karasoy Yakub., & Yavuz Orhan. (2003). 17. Yüzyıl Saz Şâiri Âşık Ömer Üzerine Bazı Mülâhazalar. Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi, (13), 177-215.

8. Radloff W. (2015). Kuzey Türk Boylarının Halk Edebiyatından Örnekler. Haz.: Tülay Çulha, Ankara, TDK Yayınları

II QARABAĞ MÜHARİBƏSİ ZƏFƏRİ AZƏRBAYCANIN DAYANIQLI HƏRBİ İNKİŞAFININ NƏTİCƏSİ KİMİ

Asim Şəfayət oğlu Məmmədov
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti
asim.mammadov@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0001-9517-5214

Müstəqil Azərbaycan Respublikası dünyanın sürətlə inkişaf edən dövlətlərindən biri kimi dünya ictimaiyyətinin diqqət mərkəzində yer alır. Xüsusilə, transmilli neft və qaz layihələrinin reallaşmasında qətiyyətli mövqeyi ilə seçilən müstəqil Azərbaycan Respublikası, sahib olduğu geosiyasi mövqeyini xalqının və dünyanın rifah səviyyəsinin yüksəlməsi, bölgədə və dünyada sülh və əmin-amanlığın inkişafı doğrultusunda istifadə etmiş və Şərq ilə Qərbin, Şimal ilə Cənubun əməkdaşlığının inkişafında fəal rol alaraq dünyada etibarlı tərəfdaş kimi müsbət imic əldə etmişdir.

Azərbaycan Respublikası bütün enerjisini öz müstəqilliyini qorumağa, xalqının rifah səviyyəsinin inkişafına yönəldərkən, qarşıda duran mühüm problemlərdən biri kimi işğal altında olan torpaqlarının işğaldan azad edilməsi məsələsini də nəzəri diqqətdən kənarda qoymamış, əlindəki bütün riçaklardan bu məqsəd uğrunda istifadə etmişdir.

Bu gün geriyə dönüb baxdıqda görürük ki, 1990-cı illərdə əlində heç bir xarici siyasət vasitəsi olmayan, müstəqilliyi böyük təhlükə altında olan, suverenliyi işğal altındakı topraqları səbəbi ilə qəsb edilmiş gənc Azərbaycan Respublikası, 1993-cü ildə xalqın istəyi ilə yenidən hakimiyyətə gələn Ümummilli lider, təcrübəli siyasətçi Heydər Əliyevin diqqətli və uzaqgörən siyasəti nəticəsində, həmin badirəli dövrdən yara almadan xilas olaraq, öz gələcək davamlı və dayanıqlı inkişafının əsasını qoymuş, durmadan, dönmədən bu yolda gələcəyə inamla irəliləməyə başlamışdır.

İstər Ulu Öndərin özünün, istərsə də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin çıxışlarında dəfələrlə səsləndirdiyi "biz lazım gəlsə öz torpaqlarımızı müharibə yolu ilə azad edəcəyik" açıqlamalarını eşitdikdə tərəddüd içində olan insanlar üçün bu şübhələrin demək olar ki, tamamilə ortadan qalxdığı, həmin günün dövlətin inkişaf edən hərbi qüdrəti ilə yaxınlaşdığını dərk etmələrini sürətləndirən hadisə ilə 2016-cı ilin aprel ayında baş verən, Azərbaycan üçün bir növ "sınama və yanılmama" xarakteri daşıyan "Aprel döyüşləri" oldu. Bu döyüşlər, ermənilər üçün dörd il sonra baş verəcəklərin ilk xəbərçisi olduğu halda, Azərbaycan xalqı üçün dövlət-millət-ordu vəhdətini daha da gücləndirən katalizator rolunu oynadı. Aprel döyüşləri 20 ildir böyük diqqət yetirilən ordu quruculuğunun "ilk bəhrəsi" olan Lələ təpə kimi bir sıra strateji əhəmiyyətə malik ərazilərin azad edilməsi ilə nəticələndiyi halda, hərbi qüvvələrin həm

silah-sursat, həm lojistika, həm də hərəkət qabiliyyəti sahəsində çatışmazlıqlarının müəyyən edilməsi, aradan qaldırılması, eyni zamanda müvafiq təkmilləşdirilmə işlərinin görülməsi baxımından da böyük təcrübə olmuşdur.

Bir nöqtənin altını xüsusilə cizmək lazımdır ki, 2016-cı il Azərbaycan ordusunun davamlı inkişafının dayanıqlı inkişaf yönündə mühüm yeniliklərə nail olduğu, adətə "çağ atladığı" yeni dövrün əsasını təşkil etmişdir. Həmin tarixə qədərki təqribən 24 illik müddət ərzində Azərbaycan Respublikası davamlı olaraq hərbi qüdrətini aldığı ənənəvi hücum və müdafiə silahları ilə artırdığı halda, "Aprel döyüşləri"ndən sonrakı təqribən 4 ildən bir qədər uzun müddəti əhatə edən mərhələdə ordunun gücünü ənənəvi silahların kəmiyyət və keyfiyyət etibarilə artırılması yolu ilə inkişaf etdirilməsindən çox, yeni dövrün və ya gələcəyin müharibəsinə hesablanmış, insan itkisini ən aza endirən, sürətli və şok hücum əməliyyətları keçirməyə hesablanmış silahların əldə olunduğu yeni hərbi inkişaf mərhələsinə - dayanıqlı hərbi inkişaf mərhələsinə daxil olmuşdur.

Bu inkişaf Azərbaycana təkcə 44 günlük Vətən müharibəsində olduğu kimi sürətli şəkildə zəfər əldə etmək, şok hücumlar həyata keçirməyə imkan vermir, eyni zamanda bir günlük lokal anti-terror əməliyyatında da olduğu kimi, düşməni aciz vəziyyətə salaraq təslim olmağa sövq edir, ən əsası isə yüksək caydırıcılıq qabiliyyəti qazandırır. Bu caydırıcılıq, təkcə Ermənistan kimi zəif dövlətlərlə qarşıdurma zamanı deyil, istənilən dövlətlə yarana biləcək konflistlər zamanı eyni şəkildə caydırıcılıq qabiliyyətinə sahib olmağa imkan verir ki, bu da düşmənin hücum ehtimalını aşağı salır.

Azərbaycan II Qarabağ müharibəsində əldə etdiyi böyük qələbə ilə yeni nəsil silahların həm hücumda, həm də müdafiədə tətbiqi imkanlarını durmadan genişləndirəcəyini göstərmiş, sonrakı dövrlərdə bu məqsədlə, xüsusilə, Türkiyə və İsraillə yeni hərbi əməkdaşlıq çərçivəsində yeni nəsil hücum və müdafiə sistemləri orduya cəlb edilərək, ordunun keyfiyyətcə yeni dövrə keçidi sürətləndirilmişdir. Ölkənin hərbi inkişafının əsasını təşkil edən qərarların qəbul edilməsində diqqət çəkən məqam isə ondan ibarətdir ki, Azərbaycan hərbi əməkdaşlıqda bir dövlətdən asılı vəziyyətə düşməmək üçün, bu sahədə "şaxələndirmə siyasəti" həyata keçirməkdədir. Ermənistan isə bu siyasətə daha yeni-yeni keçməyə başlamışdır. Belə ki, Ermənistan son iki ildə İran, Fransa, Hindistan kimi dövlətlərdən müasir silahlar əldə edərək, silahlanma yarışına qoşulurkən, Rusiyadan hərbi asılılığını da ortadan qaldırmağa çalışmaqdadır. Halbuki Azərbaycan bu sahədə uzun illərdir lazımi addımları atır və Rusiya, Belarus, Türkiyə, İsrail, Paksitan kimi dövlətlərlə bu sahədə əməkdaşlıqlarını genişləndirir. Bu əməkdaşlıq təkcə silah-sursat sahəsində deyil, həmçinin, ordunun hərbi hazırlıq səviyyəsinin yüksəldilməsi, müştərək hərbi təlimlərin təşkil edilməsi sahəsində də özünü göstərir.

Azərbaycanın yaşayan filosoflarından Səlahəddin Xəlilovun, II Qarabağ müharibəsində əldə olunan zəfərlə bağlı qeyd etdiyi bir məqam xüsusilə diqqətə layiqdir. Görkəmli filosof çox düzgün olaraq qeyd edir ki, "bu zəfər türkün göyləri fəth etməsinin, göylərə qanad açmasının, göylərin hakimi olmasının nəticəsidir. Türk quruya, dənizə sahib olmuş, hökm etmiş və dünyaya hökmran olmuşdur. İndi isə göylərə hökm edir və yenidən dünyada söz sahibi olmağa başlamışdır". Həqiqətən də, bu möhtəşəm zəfərin ən əsas, həlledici amili Azərbaycanın Türkiyə və İsrail istehsalı olan insansız hava vasitələrindən həm müdafiədə, həm də hücumda istifadə edərək, düşmənin ənənəvi silahlarını, artileriya qurğularını, hətta zenit raket komplekslərini, hava hücumundan müdafiə sahəsində dünyada məşhur olan Rusiya istehsalı olan S-300 sistemlərini məhv etməsidir. Məhz bu hərbi qabiliyyətə malik olmaq üçün davamlı inkişaf yolu ilə yanaşı dayanıqlı hərbi inkişaf xətti mənimsənilmişdir.

Nəticə etibarilə, onu qeyd etmək olar ki, Azərbaycan dövləti və onu idarə edən siyasi iradə post-sovet və şərq dövlətlərində əksər hallarda müşahidə edilən "xəstəliklərdən" biri olan şişirdilmiş lakin praktikada özünü doğrultmayan inkişaf ritorikasından uzaq, özünün ərazi bütövlüyünü təmin edəcək hərbi inkişaf modelini düzgün müəyyən etmiş, bu modeli formalaşdırmaq və inkişaf etdirmək üçün məqsədyönlü fəaliyyət göstərmişdir. Nəticəyönümlü bu fəaliyyət praktikada qarşılıq

vermiş və bu gün gəlinən nöqtə etibarilə, Azərbaycan Respublikası öz ərazi bütövlüyünü təmin edərək, suveren hüquqlarını tam olaraq bərpa etmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bağırova, G. Azərbaycan Respublikasının Xarici Dövlətlərlə Hərbi-Texniki Əməkdaşlığı // - Milli Təhlükəsizlik və Hərbi Elmlər, - 2015. № 1, - s. 30-32.

2. Beynəlxalq Hərbi Əməkdaşlıq: [elektron resurs] / URL: https://mod.gov.az/az/beynelxalq-herbi-emekdasliq-025/.

3. Comparison of Armenia and Azerbaijan Military Strengths (2023): [elektron resurs]. / - URL: https://www.globalfirepower.com/countries-comparison-detail.php?form=form&country1=armenia&country2=azerbaijan&Submit=COMPARE#google_vignette

4. McCarthy, N. Nagorno Karabakh Armenian & Azerbaijani Military Strength Compared: [Elektron resurs] // 2020, 29 sentyabr, URL: https://www.statista.com/chart/23056/estimated-military-strength-of-armenia-and-azerbaijan/

5. Məmmədova, N. Azərbaycan-İsrail əlaqələri zamanın qovşağında // Xalq qəzeti. – 2017, 25 yanvar, s. 2.

6. Süleymanov, M. (2018), Azərbaycanda Ali Baş Komandanlıq İnstitutunun Heydər Əliyev Mərhələsi / M. Süleymanov. - Bakı: Elm və Təhsil, - 2018.

7. Worldbank, Military expenditure (% of GDP)-Azerbaijan: [elektron resurs] / URL: https://data.worldbank.org/indicator/MS.MIL.XPND.GD.ZS?locations=AZ.

8. Yüce, A. Azərbaycan-Türkiyə Hərbi Əməkdaşlığı // - Hərbi Bilik, - 2016. № 1, - s. 99-100.

MİLLİ TƏHLÜKƏSİZLİYİN TƏMİN EDİLMƏSİNDƏ MULTİKULTURALİZM SİYASƏTİ

Zaur İbrahimxəlil oğlu Məmmədov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Lənkəran Dövlət Universiteti
dr.z.i.mammadov@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-1732-5816

Giriş

Qloballaşma dövründə dünyada siyasi, iqtisadi əlaqələr güclənir, elml və istehsalat münasibətləri genişlənir, resursların mühafizəsi, ətraf mühit və bərpa olunan enerji mənbələrindən istifadəyə xüsusi diqqət yetirilir. İqtisadi inteqrasiyanın genişlənməsi, informasiya axınının artması, ekoloji problemlərin kəskinləşməsi, müxtəlif regionlarda və dünyada qüvvələr balansına mühüm təsir göstərir. Tezisdə münaqişələrin səbəbləri, habelə onlardan böyük dövlətlərin öz maraqlarını həyata keçirmə vasitəsi kimi istifadə etmələri araşdırılır. Milli təhlükəsizliyin təmin edilməsində, etnik və mədəniyyətlərarası münaqişələrin qarşısının alınmasında multikulturalizm siyasətinin rolu təhlil edilməyə çalışılır.

Multikultural təhlükəsizlik – multikulturalizm siyasətinin əsas məqsədlərindən biri kimi

Müasir dünyada münaqişələr beynəlxalq münasibətlərin ayrılmaz hissəsidir. Onlar demək olar ki, fərdi, qrup, regional və qlobal səviyyədə yaranır. Sosial-iqtisadi və etnomədəni qarşıdurmaların kəskinləşməsi bir çox ölkələrinin milli maraqları üçün ciddi təhlükələr yaradır. Ölkələr arasında sonsuz rəqabət gedir.

Bir çox ölkələr öz maraqlarını qorumağa çalışaraq, dünyanın müxtəlif yerlərində münaqişələrə bir növ müdaxilə edirlər. Vaxtıilə dünyanın aparıcı imperiyalarının həyata keçirdikləri "parçala və hökm sür (lat. *divide et impera*)" siyasəti bu gün də öz aktuallığını saxlayır. Bu siyasətin ən təsirli vasitəsi azadlığa, demokratiyaya, öz müqəddəratını təyin etməyə dəstək adı altında mövcud münaqişələri "alovlandırmaq", qanuni hakimiyyətə qarşı etiraz aksiyaları təşkil etməkdir. İmperialist dövlətlər bu siyasəti etnik və dini baxımdan müxtəlif olan bölgələrdə daha uğurlu formada həyata keçirirlər.

2001-ci il sentyabrın 11-də ABŞ-da baş verən terror aktlarından sonra Əfqanıstan və İraqda baş verən müharibələr və miqrantların Avropaya axınının artması, o cümlədən Yaxın Şərqdə, xüsusən də Suriyada münaqişələr nəticəsində Qərb ölkələri və İslam ölkələri arasında münasibətləri gərginləşdirdi. Hətta zəngin demokratik ənənələrə malik dövlətlərdə radikalizmin, antisemitizmin və islamofobiyanın güclənməsi Samuel Hantinqtonun (Sivilizasiyaların Toqquşması) öz mühakimələrində haqlı olduğunu göstərir.

Müasir demokratiya dövründə milli təhlükəsizlik şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin ən mühüm maraqlarının qorunması deməkdir. Eyni zamanda, milli dəyərlər adi həyat tərzini qorumaq baxımından vacibdir. Milli təhlükəsizlik sisteminin hər bir komponenti dövlətin yaşaması və inkişafı üçün zəruridir. Hər bir multikultural ölkə enerji, iqtisadi və ekoloji təhlükəsizliklə yanaşı, ölkənin milli təhlükəsizliyi kontekstində mühüm rol oynayan özünün multikultural təhlükəsizliyini təmin etməlidir.

Cəmiyyətdə harmoniyanın mövcudluğu təkcə titular etnik qrupun başqa xalqlara münasibətindən deyil, həm də azlıqlar arasındakı münasibətdən asılıdır. Hazırda dünyanın müxtəlif regionlarında yaranmış yeni reallıqların cəmiyyət həyatına təsiri hiss olunur. Bu reallıqlara münasibət bir çox ölkələrdə ciddi müzakirələrə səbəb olur.

21-ci əsrin ilk onilliyindən başlayaraq Böyük Britaniya, Fransa, Almaniya, Niderland və bəzi digər Avropa ölkələrinin rəhbərləri, bir sıra Qərb alimləri və ictimai xadimləri müxtəlif faktlar gətirərək multikulturalizm siyasətinin iflasa uğradığını iddia etməyə başladılar. Bunun əsas səbəblərindən biri də son vaxtlar Qərbdə mühacirlər arasında ekstremizm və terrorizmin artması və onların böyük bir hissəsinin cəmiyyətə inteqrasiyadan imtina etməsi demokratik cəmiyyətlər üçün təhlükə yaradır.

Millətçiliyin artması və əhalinin əhəmiyyətli hissəsinin seçkilərdə radikal millətçi partiyaları dəstəkləməsi multikulturalizm siyasətindən əl çəkmək perspektivini gücləndirir. Qərbdə siyasi liderlərin artan islamofob əhval-ruhiyyəsi Fransanın hazırkı prezidenti İ.Makronun çağırışlarını bir daha təsdiqləyir. Bəzi alimlər ultramillətçi əhval-ruhiyyənin artmasının səbəblərini vətəndaşların və dövlətin təhlükəsizliyini təmin etmək istəyi ilə əsaslandırırlar. Bu da onu göstərir ki, multikultural dəyərlərə mənfi münasibət artmaqdadır.

Hazırda multikulturalizm və təhlükəsizlik ideyası arasındakı əlaqəni qiymətləndirmək üçün müxtəlif yanaşmalar mövcuddur. Xüsusilə, siyasətçilər və tədqiqatçılar arasında mübahisələr davam edir.

Multikulturalizm və mədəni əməkdaşlıq beynəlxalq ünasibətlərdə özünü necə göstərir

Qloballaşan dünyada mədəni əməkdaşlıq aktual məsələdir. Bəzən iki ölkə mədəni əməkdaşlıq yolu ilə aralarındakı münasibətləri yumşaltmağa çalışır. Hətta müasir politoloqlar beynəlxalq münaqişələrin və qarşıdurmaların qarşısının alınmasında mədəniyyət siyasətinin xüsusi rolunu vurğulayırlar.

Dövlətin siyasi potensialının gücləndirilməsində multikulturalizmin müsbət rolundan danışarkən Kanada, Avstraliya, İsveç kimi ölkələri misal çəkmək olar. Bir sıra ölkələrdə belə bir siyasətin uğurla aparılması və bəzi Şərq ölkələrində bu siyasətə böyük ictimai marağın olması multikulturalizmin öz cəlbediciliyini itirmədiyini göstərir.

Asiya ilə Avropanın kəsişməsində yerləşən Azərbaycanda və Qazaxıstanda multikulturalizmin unikal modelləri uğurla tətbiq olunur. Asiyanın Hindistan, Malayziya, Sinqapur və

İndoneziya kimi dinamik inkişaf edən çoxmillətli və çoxdinli dövlətləri müxtəlif etnik qruplar və immiqrantlar arasında harmonik münasibətlərin nümunəsidir. Bu ölkələrdə multikulturalizm siyasətinin uğuru həm də onunla bağlıdır ki, qədim tarixə malik şərq dövlətləri çoxəsrlik tolerantlıq ənənələrinə söykənir.

Demokratiya və multikulturalizm münasibətləri ilə bağlı müxtəlif fikirlər mövcuddur. Bəzi tədqiqatçıların fikrinə görə, demokratik institutlar monoetnik cəmiyyətlərdə daha uğurlu olur, multikultural cəmiyyətdə isə onların yaradılması bir sıra problemlərlə bağlıdır. Çoxmillətli cəmiyyətdə demokratiyanın və insan hüquqlarının qorunması daha çox vətəndaş iştirakını tələb edir. Multikultural təhlükəsizlik prinsiplərinə məqsədyönlü riayət etməklə ölkə özünü müxtəlif daxili və xarici təhdidlərdən qoruyur, həm də daxili potensialını tam üzə çıxarır, beynəlxalq imicinə müsbət çalarlar əlavə edir.

Nəticə

Bəşər sivilizasiyasının cəmiyyətdə birgəyaşayışın və davamlı inkişafın təmin edilməsinə yönəlmiş çoxsaylı ixtiralarından biri kimi multikulturalizm obyektiv zərurətdən yaranmışdır. Müasir dünyada etnik, dini və mədəni müxtəlifliyin tənzimlənməsi üçün ən demokratik siyasət modelidir.

Aydındır ki, müasir dövrdə inteqrasiya proseslərində iştirak etmədən tərəqqiyə nail olmaq mümkün deyil. Digər tərəfdən, sizlər də bu proseslərə qoşulmaqla dünyada qarşılıqlı faydalı əməkdaşlığın qurulmasına birbaşa töhfə verə bilərsiniz.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdulla K. (2017) Azərbaycan multikulturalizmi. Bakı
2. Məmmədov F. (2016) Kultrologiya, Mədəniyyət, Sivilizasiya. Bakı.
3. Multikulturalizmə giriş.(2018) Dərs vəsaiti. Bakı
4. Şirəliyev H., Əhmədov Ə. (2014) Politologiya. Dərslik. Bakı
5. Hungtington S.P. (1996) The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. New York
6. Бабич И.Л., Родионова О.В. (2009) Теория и практика мультикультурализма. Москва
7. Кризис мультикултурализма и проблемы национальной политики (2013) Под ред. М.Г. Погребинского и А.К. Толпыго. Москва
8. Назаров В.Л. (2015). Теория и практика мультикультурализма в странах Запада. Екатеринбург.

AZERBAIJAN`S GEOPOLITICAL ADVANTAGES OVER ARMENIA IN KARABAGH CONFLICT

[1,2]**Mehmetali Kasım,** [1,3]**Recep Chichek**
[1]Nigde Ömer Halisdemir University, Türkiye
[2]Dr.
mkasim@ohu.edu.tr
https://orcid.org/0000-0002-2697-4650
[3]Prof. Dr.
recep@ohu.edu.tr
https://orcid.org/0000-0001-6112-8575

Introduction

According to Azerbaijani historian Mirza Jamal Javanshir Garabaghi (1773-1853) "Karabakh" is bounded by the Araz River to the south, Kur River to the east, Goran River to the

north, Karabakh mountains to the west [1]. Karabakh means "Black Garden" in the Turkic language, and it was initially named Arsakh-Artsakh in historical texts. The name Arsakh-Artsakh is also related to the ancient Sakh people who built a centralized great empire stretching from East Turkistan to the Black Sea under the leadership of Alp-Er Tunga (7. B.C), and they were the ancestors of the modern Turkic people. From Sakh to Hazar`s and Seljuks to Qajar`s various Turkic empires took control of the territory until the Russian Empire occupied the region in the 19th century. Based on historical facts, Azerbaijan claims that they are the original inhabitants and legitimate owners of the land.

Despite international law recognizing Karabagh as a legitimate Azerbaijan territory, Armenia also claims it as its historical land. This is mainly related to the many ethnic Armenians inhabiting Karabagh in modern times. However, in the demographic change, Armenian immigration and the expulsion of Azerbaijani Turks by Russia and the Armenian government at various times played a crucial role. Russian envoy in Iran, Nikolay Shavrov, said:

"We started colonization by placing the others, not the Russians, in the Southern Caucasus region. After the 1826-1828 wars, between 1828 and 1830, we placed more than 40.000 Iranian Armenians and 84.000 Turkish Armenians in the territories that had the best public area. More than 1 million out of 1.3 million Armenians in Southern Caucasia as of the beginning of this century are not native inhabitants of the region but rather were placed by us…" [2].

Both sides proclaimed Nagorno-Karabagh as their territory by emphasizing historical interpretations and racial presence. However, the Karabagh conflict has broader implications not only for Azerbaijan and Armenia but also for regional and global actors such as Russia, Iran, Turkey, the U.S., and the EU.

The Armenian occupation of Karabakh against international law was one of the main regional and international problems. It endangered the peace and security of the Southern Caucasian region. It has triggered an unending conflict and human tragedy between Azerbaijan and Armenia. Moreover, it has become a battleground of global and regional powers struggling to gain influence and pursue national interests. Dealing with this conflict to benefit the geopolitical environment, diplomatic assets, and national capabilities of Azerbaijan and Armenia play a crucial role.

In the first Karabakh War during the 1990th Armenia gained Russian military support and occupied Azerbaijani territories. These include parts of Karabakh (the districts of Shusha, Kalbajar, Lachyn, Gubadly, Zangilan, Jabrayil, Fuzuli, Khojavand, Khojaly, Aghdam, and Tartar), as well as 7 villages in the district of Gazakh and the village of Karki in the district of Sadarak [3]. However, Azerbaijan never accepted this occupation and brought this issue to various international platforms. At the same time, Azerbaijan kicks off a long-term strategy of preparation to liberate its lost territory. These include economic build-up, military training, logistics, buying up cutting-edge military equipment, and gaining broader diplomatic international support. Recent Azerbaijani military operations against Armenia to liberate its lost territory proved that Baku outmaneuvered its rival in almost every arena and successfully returned most of its lost territory.

Geographic and demographic advantages

Geography, such as location, territory size, soil characteristics, rain and water resources, and climate, etc., plays a crucial role in countries' development. If a country has abundant fertile land and water resources and a favorable climate, it has great potential to feed larger populations and develop. Geography is not the only determinant factor of any country's development but is one of its main components.

The location of a country and its climate affect economic growth and development. This occurs by affecting transport costs, disease burdens, and agricultural productivity. Geography also seems to affect economic policy choices [4]. Demography is also one of the key components of determining a country's overall potential. Size of population, age, health, fertility, education levels,

and productivity affect economic growth and development. This is also one of the determining factors in predicting a country's future development.

Fig. 1. South Caucasian Map
(**Source:** Tarihistan.org, July 26, 2021)

Both Azerbaijan and Armenia are in the South Caucasus region and were former members of the Soviet Union and gained independence in 1991. Although they have a similar climate, in many aspects they are different. Azerbaijan has a large territory compared with Armenia. Most importantly, it has long beaches in the Caspian Sea, which is rich in mineral resources such as oil and natural gas. Moreover, the Caspian Sea provides strategic advantages to Azerbaijan in transport, building and developing relations with outside the world in trade, economics, security, and so on.

Armenia is a small country by its size of territory and population compared with its hostile neighbor. Yerevan has no connections to the seas, making it difficult and vulnerable to communicating and building trade and other relations with the wider world. Geographical misfortune also plays a negative role in the country's overall economic growth and development.

Table 1

Azerbaijan and Armenia Comparison by Land Area and Population
(**Source:** World Bank data, 2023)

Country	Land (km²)	Population 1991 (thousands)	Population 2023 (thousands)
Azerbaijan	86,600	7,271	10,175
Armenia	29,740	3,618	2,780

When Azerbaijan and Armenia became independent in 1991, Baku had demographic advantages over Yerevan. Since then, the demographic gap between them has widened from 2/1 to more than 3/1 in just over three decades. This development trend makes it difficult for Armenia to compete against Azerbaijan without steady external support from the great powers.

In addition to its demographic advantages, Azerbaijan is surrounded by racial and religious brothers from all sides. In the south, there are over 30 million Azerbaijan Turks in neighboring northern Iran, Turkey is in the west, and in the east, there are many independent Turkic states such as Turkmenistan, Kazakhstan, and Uzbekistan, all of which have both racial and religious affinities.

Even in the north, the Russian Caucasus is mostly dominated by Muslim populations. Only Georgia is different, but it has close ties with both Azerbaijan and Turkey. This makes it easy for Azerbaijan to trade and communicate with the outside world. Geographical locations also give Baku an advantage in receiving external support when it needs it. Armenia, facing difficulty in gaining and receiving external support and its unfavorable geographical location, plays as a handcuff.

Financial Strength and Economic Potential

Like geography, demography, culture, institutions, and history, economy also contributes to a country's competitiveness with other countries. How a country that is wealthier and more prosperous naturally gains advantages over other countries that are poor and lack resources. When a country is rich and has an abundance of wealth, it can invest in the development of other areas that can help increase its overall competitiveness-from military to education, improving logistics to buying up diplomatic alliances, all necessities to wealth distributions and financial investments.

Table 2

Azerbaijan and Armenia's Economic Comparison
(Source: World Bank data, 2023; Country economy, 2023**)**

Country	Azerbaijan	Armenia
GDP 2022 (billion Dollar)	78.72	19.50
GDP per 2022 capita (dollar)	7,773	6,551
Exports 2021 (billion dollars)	21.69	3.02
Imports 2021 the (billion dollars)	11.55	5.35
Trade Balance to GDP 2021 (%)	18.58	-16.85
Debt (%GDP) 2021	20.68	60.25
Personal remittances received in 2022 (billion dollars)	3.95	2.03

Compared to Azerbaijan with Armenia from various angles, it has absolute advantages over Armenia. Azerbaijan has the largest economy and is wealthier by overall per capita GDP than Armenia. Baku also accumulates a great sum of wealth by maintaining a positive trade balance. In contrast, Armenia has a negative balance of trade and greater debt to the national GDP.

With the outbreak of the Russian– Ukraine War, remittances to Armenia were soaring compared to previous years. Some expect this to be a good phenomenon and the result of Armenian effective governance and wise economic policies. In contrast, this is a temporary phenomenon and will have no long-lasting positive effects. "These 'hot money' inflows will fall as quickly as they have increased if this accidental factor disappears. So, pinning big hopes on them or setting ambitious objectives because of them is just wrong" [5].

Neither Azerbaijan nor Armenia has developed or modernized economies. Azerbaijan's economic growth highly depends on energy and greatly affects international energy prices. The contributions of non-energy sectors have been moderate to the country's economic engagements with the world. Azerbaijan's exports are dominated by oil and natural gas, which account for over 90 % of its exports. In 2022, petroleum oils and oils obtained from bituminous minerals and crude oil accounted for about 51 % of Azerbaijan's exports, and the share of petroleum gases and other gaseous hydrocarbons was 39 % [6]. The remaining consisted of aluminum, cotton articles thereof, edible fruit and nuts, and peel of citrus fruit or melons. The share of industrial products and high-tech commodities was very slim or almost did not exist. Contradictory to its energy and raw material exports, manufactured products and high technology commodities occupy the top lists. Azerbaijan's economy is not innovation-driven, and the leaders of the country did not pay sufficient attention to the country's industrialization. Therefore, Baku very much depends on the world to

fulfill its demand for manufactured and tech-based products. Its economic well-being is dependent on God's bestowed abundant natural resource extraction and increasing energy prices.

The economic overview of Armenia is not better than that of Azerbaijan. This country is not geographically misfortunate but economically poor and backward. It has a small economic size, and its exports are very limited. Among its multi-billion-dollar exports, natural or cultured pearls, precious or semi-precious stones, precious metals, metals clad with precious metals, and articles thereof occupy the top list [7]. However, compared to Azerbaijan, Armenian exports are a little bit more diversified. Armenia exports manufactured products such as electrical machinery and equipment and parts, manufactured tobacco, articles of apparel and clothing accessories, and beverages.

Diversification of export commodities is a good indicator of economic health and future growth. However, in the Armenian case, the situation is complicated. While it can export some non-energy commodities, its value is very limited. Compared to its hostile neighbor, which has an economy about four times larger and exports about six times bigger, this shadows Armenia's advantages of export diversification. In addition, Armenia imports more than its exports and has a higher debt percentage to GDP than Azerbaijan. While Azerbaijan's economy is less diversified, it has tremendous energy resources that can be sold to the world market. and abundant wealth to buy up its necessities. Azerbaijan also uses economic weight to outmatch Armenia by buying diplomatic assets and influencing foreign media.

Military Buildup and Diplomatic Strength

Military power is one of the key components that determine a country's competitiveness. It is also one of the main factors in evaluating a country's independence level. If a country is militarily strong and has a robust arms industry, it will gain more advantages in safeguarding the peace and security of the state. If a country is weak militarily compared to its adversary, it is more vulnerable to external threats and faces difficulty maintaining territorial integrity and political sovereignty. Even this is true in modern times. Sometimes international laws and regulations are unable to stop the violations and war between nations worldwide, just like the Armenian occupation of Karabakh in 1994 and the ongoing Russian invasion of Ukraine.

There were ethnic issues between Azerbaijan Turks and Armenians in Karabakh even before the Soviet Union collapsed. The problem continues even after the emergence of independent Azerbaijan and Armenia. While Karabakh was legally an Azerbaijani territory, most of the ethnic Armenians and the Armenian government were not satisfied and they determined to change the status quo. When the Soviet Union collapsed, both Azerbaijan and Armenia declared independence. Nagorno-Karabakh voted to secede from Azerbaijan and declared the independence of the Nagorno-Karabakh Republic. However, the newly independent Azerbaijan rejected abolishing Nagorno-Karabakh self-rule and wants to fully integrate it into the rest of the country [8]. The small-scale clash among various groups turned into a full-scale war between Azerbaijan and Armenia. With the support of Russia and Iran, Armenia gained the upper hand and successfully occupied Karabakh.

While Azerbaijan was right to claim the territory by international law, due to its incapability in the military and lack of diplomatic support, it lost the right to struggle against Armenia. There was some support from Turkey and other countries for Baku, but it was very limited and was not enough to change the outcome. The UN Security Council, in its resolutions 822, 853, 874, and 884, demanded that Armenia withdraw its troops immediately from the territories it has occupied in Azerbaijan [9]. However, without real international pressure and with the support of some major global and regional powers, Armenia did not want to obey international laws and kept occupying Nagorno-Karabakh. The only option remaining for Azerbaijan to regain its lost territory is to prepare for an armed struggle.

Fig. 3. Azerbaijan and the Armenian conflict over Karabakh

After the war, Azerbaijan lost a large amount of land and thousands of lives, and Azerbaijani Turks in Karabagh even faced genocide (ex. Hocali Genocide in 1992) or were forced to migrate to other parts of Azerbaijan. These bring huge personal and financial burdens and harm to the national pride of Azerbaijan. Baku's government was also pressured by its people to find a solution to regain its lost territory.

Azerbaijan has done its homework well in researching the cause of loss and admitted its weakness. Moreover, they developed a long-term strategy to build up its economy, modernize the army, and buy up broader diplomatic support to regain its lost territory. Azerbaijan exploited its vast natural resources and generated enormous wealth. It converted economic wealth into military assets. Baku buys billions of dollars in cutting-edge military equipment from Israel, Türkiye, and other countries. More than 60 % of Azerbaijani weapons imports came from Israel between 2017 and 2020. Azerbaijan purchased a wide variety of drones, missiles, and mortars from Israel between 2010 and 2020 [10]. Turkey, on the other hand, played a crucial role in training Azerbaijani personnel, providing various assistance, including the use of Bayraktar drones.

Table 3

Azerbaijan and Armenia Military Comparison 2023
(**Source:** Global Firepower, 2023)

Country	Azerbaijan	Armenia
Available Manpower (million)	5.07	1.68
Active personnel (thousands)	65	45
Reserve Personnel (thousands)	300	210
Defense Budget (billion dollars)	0.632	3.10
Purchasing power (billion dollars)	140	40
Total Aircraft	148	64
Tanks	920	519
Armored Vehicles	29,312	11,896

Total Artillery	486	183
Airports	23	7
Roadways km	24,981	7,700
Railroad km	2,944	780

As shown in the table above, Azerbaijan has an advantage in terms of the quantity of manpower and military personnel. Besides this, Azerbaijan outnumbered both in military equipment of various types and road coverage, which is essential in providing logistics. In addition, Azerbaijan holds a formidable naval power that Armenia lacks due to its landlocked geographic characteristics. This provides Azerbaijan with tremendous advantages in receiving aid, providing logistics, and diplomatic maneuverability in the international arena.

Moreover, Azerbaijan's economic power is many times greater than Armenia's, and its military budget is about five times greater. This enabled the Azerbaijani army to receive more financial support and purchase various high-tech military equipment. According to the Stockholm International and Peace Research Institute, between 2009 and 2018, Azerbaijan's military spending totaled almost $ 24 billion, and Armenia spent slightly more than $4 billion in the same period [11]. Azerbaijan's source of arms supply varies. Most importantly, Israel and Turkey. Russia and other European countries are formidable arms suppliers to Baku.

Armenia's traditional arms suppliers are mainly Russia and recently India. Iran has close historical ties with Armenia and a main strategic alliance with Azerbaijan. Because of the U.S.-led international sanctions on Tehran, Yerevan did not dare to openly buy Iranian arms. The Armenian disadvantage first comes from its very limited defense budget and financial capability to buy the necessary modern equipment. Second, Yerevan's military buying mostly originates from Soviet or Post-Soviet-Russian types of equipment that have lagged behind Israeli or Western modern military technologies. Even Turkish drones and other military supplies that use modern technologies are superior to their Russian counterparts. India provided formidable arms to Armenia. However, its arms technologies also have very close links with Russian technologies, and this did not match with the Western counterparts that Azerbaijani gained. And this was in the Karabakh War 27 September 2020 – 10 November 2020.

The 2020 Karabakh War was not only fought between two rival powers. "In essence, the war was fought between two strategic paradigms, one belonging to the 21st century and the other the remnant of 20th-century military thinking" [12]. In just 44 days, Azerbaijan defeated the Armenian army and regained most of its lost territory. The Armenian army equipped with traditional weapons and using outdated military strategies failed to counter the modernized Azerbaijani army equipped with 21st century technologies such as AI and drones.

As a geographically alienated country, Armenia also failed to gain broader diplomatic support from the world. The Western world, especially the U.S., and Europe remained neutral while there was some criticisms of Azerbaijan. No country in the West was openly involved in the war or stood in solidarity with Yerevan. Russia, which is the most influential power and determining factor among Caucasians, abstained from taking sides in the Karabagh conflict. In the recent one-day war in September 2023, Russia again kept silent, showing unwillingness to participate in the Karabakh War. As a strategic alliance and security guarantor, Russia failed to materialize its support and disappointed Armenia. Possibly Russia did this to punish Armenia for its pro-western stance. Pashinyan stated, "We decided to ratify the Rome Statute when it became clear to us that the CSTO and the instruments of the Russian-Armenian strategic partnership were not sufficient to ensure Armenia's external security". Russia responded to the ratification as an "extremely hostile" step [13].

Moreover, Russian calculations might come from its involvement in the Ukraine War and turning the main points to struggle against the West. Involving the Azerbaijan–Armenian conflict to

risk its relations with both Azerbaijan and Turkey does not serve Moscow's national interest, especially at this critical time. Iran strongly advocates and supports Armenia. However, with Russian direct involvement, Iran cannot change the result. Despite its concern and interest in maintaining the prewar status quo, it has very limited capability and maneuverability to do so. Iran has been under the Western embargo for several decades, and this adversely affects the modernization of its economy and military. Besides this, most of them are in the north with neighboring Azerbaijan, where over 30 million Azerbaijani Turks live inside Iran. Any Iranian open support for Armenia or direct involvement counter-affects its domestic policy. This necessitates the Iranian government to take precautionary steps.

The country that openly supported and provided arms to Armenia was India. India has a national interest in connecting its economy to Russia and Europe by using both Iranian and Armenian soils. Keeping good relations and building a strategic partnership with Yerevan is Delhi's priority in the Caucasian region. Arms export secondary to serve its main strategic goal. In addition, India has concerns about developing relations between Türkiye, Azerbaijan, and Pakistan. Pakistan is India's one of the main adversaries, and they have Kashmir issues. Both Turkey and Azerbaijan support Pakistan on the Kashmir issue against India. Pakistan took sides with Azerbaijan in the Karabakh War. India considers that this "Turkish–Azerbaijani– Pakistani axis would endanger its grand connectivity project and become more assertive in other regions such as Kashmir, India stepped in to fill the void left by Russia's Ukraine distraction to secure its regional geopolitical and geo-economic interests by striking an arms trade with Yerevan" [14]. Thus, India took sides in showing its resistance to Pakistan and its supporters. Resistance to Turkey's imperial aim of establishing a Pan-Turkic empire, governed from Ankara, is discernible in the modern-day Caucasus and other parts of Eurasia [15].

New Delhi's support of Armenia also could not change the outcome of the war and failed to prevent Armenian defeat. Azerbaijan proved its preparedness to quickly defeat rivals and regain lost territories in a very short period. Gaining broader support from friendly countries such as Turkey, Israel, Pakistan, and others also played a significant role in Azerbaijani success.

Conclusion

After its independence in 1991, Azerbaijan lost its territory to Nagorno-Karabakh, which was defeated by the Russian-backed Armenian army. Since then, the Armenian-backed government has taken control of the region, and Russian peacekeeping missions have settled there. Russian presence continued on the basis of alignment of common interest with Yerevan. However, for Azerbaijan, it brought calamities such as losing a large portion of land, economic loss, human casualties, expulsion from its territory, and harming national pride.

Moreover, the defeat in the First Karabakh War also planted the seeds for future Azerbaijani success in 2020 and 2023. Azerbaijan learned from its defeat that there is no victory without a robust economy and strong army and is determined to prepare to regain its lost territory eventually. Baku exploited immense God-bestowed natural wealth such as oil and natural gas, generating massive wealth. It built its economy, roads, and various types of infrastructure. Baku found the change in military technology and military thinking to invest in future warfare, unlike Armenia, which continued to invest in Russian-style old-fashioned military training and equipment.

Azerbaijan adopted a pragmatic approach to building diplomatic alliances with various countries. accelerated its military modernization by gaining assistance from various countries, including NATO countries and Israel. By acquiring some military equipment from Russia, Azerbaijan focused on its attention on buying new and cutting-edge technologies from technologically advanced countries. As a leading technological superpower in the world, Israel has played an important role in the modernization of the Azerbaijani army. On the other hand, Türkiye, as a brotherly country, helped Azerbaijan in training its personnel and reforming its military.

Besides Ankara's personal and financial support, the military equipment of Türkiye, such as Bayraktar drones, played a crucial role in Azerbaijan's success over Armenia.

The Karabakh War in 2020 and 2023 showed that the modernized Azerbaijani army defeated the outdated Armenian army. Moreover, it also shows that the key to success depends on economic strength and military power. A country that depends on other countries to safeguard its national interest will be doomed. As times and situations change, countries' national interests also naturally change. Armenian disappointment with Russia was a clear example of this. In the Karabakh War, modernity defeated backwardness. This is true not only in military terms but also on the economic and diplomatic front. Azerbaijan, pursuing real politics and a pragmatic approach, outperformed Armenia in almost every arena and became successful.

References

1. Jannatov, A. J. (2016). A Brief History of Karabakh and Armenian– Azerbaijani Relations: Before the First Armenian– Muslim Clash (1905-1906). International Journal of Historical Research. (1), 51-62.

2. Şıhaliyev, E. (2023). Iran's Armenia and Azerbaijan Policy: Geopolitical Realities and Comparative Analysis. Journal of General Turkish History Research. Special Issue, October 2023.

3. Imranly, K. (2007). Armenia-Azerbaijan conflict: origins and consequences. World of Diplomacy. (17), 7-13.

4. Gullap, S. and Mellinger (1998). Geography and Economic Development. International Regional Science Review. 22(2), 179–232.

5. Azatutyun, (2022)." Remittances to Armenia Soar in 2022. Accessed from: https://www.azatutyun.am/a/31962301.html 10.11.2023.

6. Trendeconomy, (2023). Azerbaijan. Accessed from: https://trendeconomy.com/data/h2/Azerbaijan/TOTAL 10.12.2023.

7. Trendeconomy, (2023). Azerbaijan. Accessed from: https://trendeconomy.com/data/h2/Azerbaijan/TOTAL 10.12.2023.

8. Polgeonow, (2020). Nagorno-Karabakh (Artsakh) Control Map & Timeline. Accessed From: https://www.polgeonow.com/2020/10/nagorno-karabakh-artsakh-conflict-map-2020.html 10.10.2023.

9. Alkan, N. and Mehdizadehyoushanlouei, M. (2020). Birinci Ve İkinci Karabağ Savaşlarinda Türkiye-Azerbaycan İlişkileri. UPA Strategic Affairs 4 (2): 204–227.

10. Saltman, M. (2023). As Azerbaijan claims a final victory in Nagorno Karabakh, its arms trade with Israel comes under scrutiny. Accessed From https://edition.cnn.com/2023/10/04/middleeast/azerbaijan-israel-weapons-mime-intl/index.html 05.12.2023.

11. Bhutia, S. (2019). Armenia-Azerbaijan: Who's the big defense spender? Accessed from: https://eurasianet.org/armenia-azerbaijan-whos-the-big-defense-spender 01.12.2023.

12. Kasapoglu, C. (2021). Hard Fighting in The Caucasus: The Azerbaijani Armed Forces' Combat Performance and Military Strategy in the 2020 Nagorno-Karabakh War. SAM Papers, No.18, February 2021.

13. Atasuntsev, A. (1923). Long-standing ties between Armenia and Russia are fraying fast. Accessed from: https://carnegieendowment.org/ 13.10.2023.

14. Tashjian, Y. (2022). Why is India arming Armenia against Azerbaijan? Accessed from: https://new.thecradle.co/articles-id/2495 15.11. 2023.

15. Bhan, A. (2022). India's Pinaka export to Armenia positions it against pan-Turkism. http://20.244.136.131/expert-speak/indias-pinaka-export-to-armenia-positions-it-against-pan-turkism 20. 11.2023.

COMMON CULTURAL VALUES THAT MAKE UP TURKISH IDENTITY

Malahat Babayeva
Phd, associate professor
Azerbaijan State Pedagogical University
milababayeva@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-3600-8499

Starting from the 10th century, Turkish tribes spread from the Central Asian steppes to Anatolia, Europe and South Asia, the Middle East and northern Europe. Determining the differences in the cultural and religious lives of these tribes and the similarities they inherited from their old cultures is very important in terms of determining the common codes of Turkish identity and culture and revealing the stages of change and development. (Kösoğlu, 1992)'s research on this subject emphasizes the importance of Turkish culture in determining Turkish identity.

In addition, through these studies, it is also an important issue to reveal to what extent the Turks preserved their basic cultural characteristics during the time they were under the domination of great states and ideologies. As two very important examples of this phenomenon; Many Turkish tribes who lived under the cultural pressure of the Soviet Union for a long time in the 20th century and Uyghur Turks who still live under the pressure of the Chinese state and culture for years can be given as examples. In fact, the Hungarians and Gagauz people in Europe, who have been living under the influence of other societies in political, religious and cultural terms for a very long period of history, constitute two more interesting examples.

It is known to what extent many cultural values of the Uyghur Turks, one of these communities, from music to food, from writing to language, have become widespread even today, from China to Korea. For example, in the 14th century, Turkish music, agricultural products such as watermelons, melons, grapes and cotton, dishes such as glasses, noodles and dumplings made of raw crystal, and most importantly, Turkish-Uyghur letters and language were widely used in the Korean palace.

Living around a homogeneous culture enables members of a nation to recognize its identity more strongly. The Turkish nation constitutes one of the examples of this. Ziya Gökalp puts it this way in his "Hars ve Medeniyet": "Only if the intellectuals in a society stay away from culture (culture) can that society be saved. If the culture of the people is corrupted, that society cannot be revived again. Disappears. It dissolves and disappears among other nations".

Gokalp says the following about the Ottoman Empire and the Anatolian Turks: "The Ottoman Turks created a culture among the people, especially in Anatolia. Because they lived an intense life together with the masses. However, this was not the case for those who went to Rumelia and Africa. There was a folk culture in Anatolia that remained away from attacks. Because our old culture continued. As evidence that the spirit of Anatolian Turks has not been lost; We see the belief expressed in the saying "His religion suits my religion, his language suits my language".

The fact that the Turkish nation, which has been in different civilizations throughout history, has been able to preserve its culture despite being in various communities in different geographies, indicates the importance of this approach. Our aim in this study is to reveal the common cultural values of Turkish communities that have lived or are living in different civilization communities.

According to Gokalp, the term Turk, in which all the groups that make up the Turkish nation are gathered, is the name of this nation. Nation means a community of people with its own culture. Therefore, Turks can only have one language and one culture. The three main groups of the communities that make up the Turkish nation are:

1. Oghuz Turks (Türkiye, Azerbaijan, Iran);
2. Khwarazm Countries (Tekeler, Sarılar, Karakalpaks);

3. Yakut, Kyrgyz, Uzbek, Kipchak, Tatars.

Ziya Gokalp argues that while there are differences between the culture and civilization of a nation, there are also some similarities. While touching on these differences, he emphasizes the following points: The totality of social life is called culture, as well as civilization. Here are the points of unity and similarity between culture and civilization: "The language spoken by the people; Turkish and its dialects. Music born among the people: Folk music or "folk song" derived from the name Turk. Proverbs, riddles and fairy tales formed from the people's experiences are complementary to these. Regarding Turkish morality, we can talk about the modesty and hospitality of the Turks. Indicators of the Turkish people's emphasis on aesthetics, poetry and music are the reading of hymns and mawlid in mosques; In lodges, poetry and music are included." (Gökalp, 2005a: 34)

The importance of epics, legends and legends in history and literature studies cannot be denied. At the same time, it is clear that a national history study whose mythological dimension is not determined cannot have a common starting point. In addition, studies on culture and civilization cannot be done without resorting to folk literature and folk culture studies. Because the source of civilization is culture, and the source of culture is folk culture. One of the most important sources in which folk culture is processed is folk literature studies (Kalafat, 2001: 47).

The fact that folklore products contain common elements in nations that are close to each other is one of the important facts that cultural sociology deals with. In order to explain this situation, folklore researchers evaluate the epic (epic) heritage of countries at the stage of their historical and cultural development with the comparative history method, discover valuable information and reach important conclusions. Random superficial similarities do not determine whether folk literature works are of the same origin and relatives; important detailed principles are required to find the rule of compatibility.

Many basic elements of old epics have been preserved in different works in every period. For example, elements such as gray wolf, light, holy tree, or stone are some of them. After the Turks became Muslims, they introduced Islamic elements into this national epic, and old Turkish beliefs also survived in them. In the epic stories told by the Akkoyunlu Oghuz tribe, who have been Muslims for a thousand years, in the 15th century, horse sacrifice, cutting the horse's tail as a sign of mourning, a sacred rough tree, and the blessed face of the wolf are mentioned.

Accordingly, there are very important and distinct examples in the folklore of many Turkish elements, who are members of the Turkish nation and members of the Kipchak and Oghuz tribes. Many cultural motifs of the Turks can be derived from epics, one of the oldest forms of their literature. The most important and widely known Turkish epics are: Oghuz Epic (Oğuzname), Manas Epic and Gilgamesh Epic. In addition, the "Orhun Monuments", which are considered to be one of the oldest written texts of the Turks, should be considered among the most important of these works. "Kutadgu Bilig" by Yusuf Balasagun, "Divan-ı Lügat-i Türk" by Kaşkarlı Mahmud, "Divan-ı Hikmet" by Hoca Ahmet Yesevi, "Divan-ı Hikmet" by Ahmet Yüksekneki. Atabet`ül Hakayık are very important literary works that carry the values of Turkish culture (Berdibayev, 2002: 295). In addition, heroic epics such as "The Book of Dede Korkut" and "The Epic of Köroğlu" are among the most important of these.

There are various examples of oral folk literature tradition in Yusuf Balsagun`s work "Kutadgu Bilig", which is one of the basic sources of the Turkish Thought system. For example, in "Kutadgu Bilig", events related to daily life are evaluated in terms of national concepts and beliefs, and proverbs, idioms and sayings are frequently used. The fact that each person in the work represents a certain virtue is a consistent evidence of the epic tradition (Berdibayev, 2002: 297).

In addition, Ahmet Yesevi, one of the pioneers of Turkish Sufism and divan literature, introduced the Dervish Literature tradition to Turkish verse with his "Divan-ı Hikmet". Thus, he brought a completely different movement to the literary history of the Turkish nation. He also wrote

his work in a simple language that the public can understand. Ahmet Yesevi described his "Divan-ı Hikmet" as the common treasure of all Turks. Indeed, the abundance of literary idioms unique to Turkish poetry in this work constitutes one of its most valuable qualities. For example, the light of faith, the war of love, the freedom of knowledge, the ocean of truth, the trouble of love, rose wine, etc. Literary expressions such as these can be found in the literature of all elements of the Turkish nation (Berdibayev, 2002: 319).

In fact, there is a very important relationship between the historical tradition of the Turks and epics. For example, even the science of History in the Ottomans had an "epic" character. The model followed in this regard was especially the "Shahname" of the Iranian writer Firdevsi. The first Ottoman historical works appeared in the late 14th century, and a style in which legends and facts were mixed prevailed until the late 15th century. The first example of these works is Yahşi Fakı`s "Menakıb-ı Ali Osman", the original of which cannot be found, but is known thanks to the copies of later writers, and Ahmedi`s "İskendername", and these represent two levels of Ottoman historiography.

Apart from some common features in these basic works of Turkish Folk Literature, some examples showing the continuity of Turkish culture in Turkish epics will be explained below. When these examples are examined, it can be said that they contain a common "Turkish Cultural Motif".

References

Aydıngün, A. (2009). Türkiyede'de Bağımsızlık ve Milliyetçilik Anlayışı. Ankara, Bilgesam Raporu. No:8

Berdibayev, R. (2002). Destan Halk Hazinesi. Ankara, Yeni Avrupa Yayınları.

Boratav, P. N. (1984). Köroğlu Destanı. İstanbul, Adam Yayınları.

Gökalp, Z. (1995). Türk Medeniyeti Tarihi. İstanbul, Toker Yayınları № 17.

Gökalp, Z. (2005). Türklüğün Esasları. İstanbul, Toker Yayınları № 1.

Kalafat, Y. (2001). Türk Dünyası Halk İnançları. Trabzon, T.O.T. Şubesi Yayını.

TÜRK DÖVLƏTLƏRİ TƏŞKİLATININ YARANMASI VƏ YA NAXÇIVAN ZİRVƏ GÖRÜŞÜ HAQQINDA

Cavid Vəkil oğlu Bağırzadə
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Gəncə Dövlət Universiteti
cavid.bagirzade@gdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0000-8358-6497

Sovet imperiyasının dağılması onun hakimiyyəti altında olan və hələ Çar Rusiyası dövründən işğal olunmuş Türkdilli dövlətlərin (Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Qırğızıstan, Türkmənistan) müstəqilliklərinin elan olunmasına şərait yaratdı. Həmin dövrdə digər Türkdilli respublikalardan fərqli olaraq Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin əldə olunması heç də asan olmamış, məhz elə həmin dövrdən Ermənistanla müharibəyə cəlb olunmuş, torpaqları işğala məruz qalmışdır. Sovet imperiyasının çöküşündən dərhal sonra Türkiyə Respublikasının prezidenti Turqut Özalın rəhbərliyi ilə Türkdilli ölkələrin bir araya gəlməsi, təşkilatlanması istiqamətində ilk addımlar atılmış, mərhum Turqut Özalın rəhbərliyi altında Türkiyə nümayəndə heyətinin bu respublikalara səfərləri baş tutmuşdur. Türkdilli ölkələrin ilk zirvə görüşü də məhz Türkiyə prezidenti Turqut Özalın təşəbbüsü ilə 30 oktyabr 1992-ci ildə Ankarada keçirilmişdir.

Türkdilli ölkələrin ikinci zirvə görüşü 18 oktyabr 1994-cü ildə İstanbulda, üçüncü zirvə görüşü 28 avqust 1995-ci ildə Bişkekdə, dördüncü zirvə görüşü 21 oktyabr 1996-cı ildə Daşkənddə, beşinci zirvə görüşü 09 sentyabr 1998-ci ildə Astanada, altıncı zirvə görüşü 08 aprel 2000-ci ildə Bakıda, yeddinci zirvə görüşü 26 aprel 2001-ci ildə İstanbulda, səkkizinci zirvə görüşü 17 noyabr 2006-cı ildə Antalyada keçirilmişdir [3, s.64]. Türkdilli dövlətlərin qarşılıqlı münasibətlərinə əsaslanan bu zirvə görüşləri ortaq tarix, soy və mədəniyyətə malik ölkə rəhbərlərinin bir araya gəlməsi ilə baş vermişdir. Türkdilli ölkələrin siyasi, mədəni, iqtisadi birliyinin təşkilatlanması baxımından son dərəcə önəmli olan və ən başlıcası isə bu istiqamətdə mühüm qərarın qəbul olunduğu görüş, 2009-cu il oktyabrın 2-3-də Azərbaycan Respublikasının Naxçıvan şəhərində Türkdilli ölkələrin Dövlət Başçılarının IX zirvə görüşü keçirilmişdir. 10 sentyabr 2009-cu ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının IX Zirvə Toplantısının 2009-cu il oktyabrın 2-3-də Naxçıvan şəhərində keçirilməsi haqqında sərəncam imzalamışdı. Naxçıvan zirvə görüşündə Azərbaycan prezidenti İlham Əliyev, Türkiyə prezidenti Abdullah Gül, Qazaxıstan prezidenti Nursultan Nazarbayev, Qırğızıstan prezidenti Kurmanbek Bakiyev və Türkmənistanın baş nazirinin müavini Xıdır Saparlıyev iştirak etmişdilər. Əvvəlki zirvə görüşlərindən fərqli olaraq Özbəkistan tərəfi Naxçıvan zirvə görüşündə iştirak etməmişdir. Özbəkistan sonralar, 30 aprel 2018-ci ildə qatılma niyyətinin olduğunu açıqlamış və 14 sentyabr 2019-cu ildə də Türk Şurasına üzv olmuşdur.

Naxçıvan zirvə görüşü Türkdilli dövlətlərin təşkilatlanması prosesində mühüm əhəmiyyət kəsb etmiş, görüşdə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında 23 maddədən ibarət Naxçıvan sazişi imzalanmışdır. Sazişi Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyev, Qazaxıstan Prezidenti Nursultan Nazarbayev, Qırğızıstan Prezidenti Kurmanbek Bakiyev və Türkiyə Prezidenti Abdullah Gül Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında Naxçıvan Sazişini imzaladılar [4].

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin Naxçıvan sazişinin təsdiq edilməsi haqqında qərarı ilə bağlı Azərbaycan Respublikasının Qanununu 26 noyabr 2009-cu ildə Prezident İlham Əliyev tərəfindən təsdiq edilmişdir.

Naxçıvan sazişi ilə Türk Dövlətləri Təşkilatının strukturu, eləcə də Təşkilatın məqsəd və vəzifələri müəyyən edilmişdir. Türk Dövlətləri Təşkilatı sturkturuna görə Dövlət Başçıları Şurası, Xarici İşlər Nazirləri Şurası, Yüksək Vəzifəli Şəxslər Komitəsi, Türk Dövlətlərin Ağsaqqallar Şurası və Katiblikdən ibarətdir.

Naxçıvan zirvə görüşündə diqqəti cəlb edən mühüm məqamlardan biri də Azərbaycan prezidenti İlham Əliyevin çıxışında səsləndirdiyi məsələlər olmuşdur. Hələ 2009-cu ildə Naxçıvan zirvə görüşünün yekunundakı nitqində Prezident İlham Əliyev Zəngəzur məsələsinə toxunmuş, Zəngəzurun Türk dünyasının coğrafi birliyi baxımından geosiyasi əhəmiyyətini vurğulamışdır.

Naxçıvan zirvə görüşündə yekun çıxışında Prezident İlham Əliyev hələ 2009-cu ildə strateji xarakterli çıxışında bildirmişdi ki, Naxçıvan, eyni zamanda, Azərbaycanın yeganə bölgəsidir ki, Türkiyə ilə həmsərhəddir. Vaxtilə Azərbaycanın tarixi torpağı, əzəli torpağı Zəngəzur bölgəsinin Azərbaycandan ayırıb Ermənistana birləşdirilməsi demək olar ki, böyük türk dünyasını coğrafi baxımdan parçaladı. Yəni türk dünyasının vahid bir ailə kimi, vahid bir qüvvə kimi fəaliyyəti on illiklər ərzində dayandırılmışdır. Ancaq biz bu gün qəbul edilmiş qərarlarla, atılmış addımlarla bu bağlantını daha da gücləndiririk. Düzdür, coğrafi baxımdan bu gün bizim aramızda Azərbaycanın indi Ermənistanın tərkibində olan qədim diyarı – Zəngəzur bölgəsi yerləşir. Ancaq mənəvi baxımdan, siyasi baxımdan və iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi nəticəsində türk dünyasının birləşməsi və bir qüvvə kimi fəaliyyət göstərməsi bu gün reallıqdır, həqiqətdir. Bu həqiqəti biz yaradırıq və bizdən asılıdır ki, bu birlik davam etsin, güclənsin və bizim xalqlarımıza yeni imkanlar yaratsın [1].

Təhlillər göstərir ki, Türkdilli dövlətlərin IX zirvə görüşünün məhz Naxçıvanda keçirilməsi və burada Türk Dövlətləri Təşkilatının yaradılmasına dair müqavilənin imzalanması, eləcə də

Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin yekun nitqindəki Zəngəzurla bağlı məqamlar təsadüfi deyildi, bü günə və daha uzaq gələcəyə hesablanmış strategiyadan xəbər verirdi. Çünki Naxçıvan və Zəngəzur Türk dünyasını bir-biri ilə birləşdirən xüsusi bölgə, coğrafi baxımdan geostrateji əhəmiyyət daşıyan ərazidir.

Sonralar, 2020-ci ilin sentyabrın 27-dən başlayan Vətən müharibəsinin nəticələri regionda yeni geosiyasi yenilikləri diqtə etmişdi və beləliklə, hələ Naxçıvan zirvəsində Prezident İlham Əliyevin toxunduğu Zəngəzur məsələsi artıq bu gün Zəngəzur dəhlizinin açılması, Zəngəzurun tarixi sahibləri və oradan deportasiyaya məruz qalmış azərbaycanlıların Zəngəzura qayıdışı kimi meydana çıxmışdır.

Beləliklə, Naxçıvan zirvə görüşü bir sıra mühüm qərarlarla yadda qaldı. Məhz həmin toplantıda çıxış edən Prezident İlham Əliyev türkdilli dövlət rəhbərlərinin 1992-ci ildə keçirilmiş ilk zirvə görüşünü xatırladaraq, ötən 17 il ərzində türkdilli ölkələr arasında ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin, işbirliyinin möhkəmləndirilməsində əsaslı dəyişikliklərin baş verdiyini söyləmişdi. O, həmçinin bərabərlik prinsipinə əsaslanan əlaqələrin gücləndirilməsi, iqtisadi və sosial inkişafın sürətləndirilməsi baxımından böyük irəliləyişlər olduğunu xatırlatmışdı. Naxçıvan Zirvə toplantısında ölkələr arasında əlaqələrin daha da möhkəmləndirilməsi məqsədilə təkliflərin səsləndirilməsi və görüşdə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında Saziş və Naxçıvan Bəyannaməsinin imzalanması mühüm hadisə oldu. Ona görə hər il oktyabrın 3-ü Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Günü kimi qeyd edilir. Həmin bəyannaməyə əsasən Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası (TDƏŞ-Türk Keneşi) kimi mühüm qurum yaradıldı ki, növbəti illərdə şura fəaliyyəti ilə türkdilli ölkələr arasında əlaqələrin daha da möhkəmlənməsinə öz töhfəsini verdi. Şura beynəlxalq hökumətlərarası təşkilat kimi türkdilli ölkələr arasında hərtərəfli əməkdaşlığa yardım etmək məqsədilə özündə bir sıra missiyaları ehtiva edir. Tərəflər arasında qarşılıqlı etimadın möhkəmləndirilməsi; regionda və dünyada sülhün bərqərar edilməsi; xarici siyasət məsələlərinə ortaq yanaşmanın təşviq edilməsi; beynəlxalq terrorizm, separatçılıq, ekstremizm və transmilli cinayətkarlığa qarşı mübarizənin əlaqələndirilməsi; ortaq maraq kəsb edən bütün sahələrdə regional və ikitərəfli əməkdaşlığın gücləndirilməsi; ticarət əlaqələri və investisiyalar üçün əlverişli şəraitin yaradılması; hərtərəfli və balanslaşdırılmış iqtisadi yüksəlişə, sosial və mədəni inkişafa səy göstərilməsi; kütləvi informasiya vasitələri arasında əlaqələrin, eləcə də daha geniş miqyasda informasiya mübadiləsinin təşviq edilməsi; elm, texnologiyalar, təhsil və mədəniyyət sahəsində qarşılıqlı əlaqələrin genişləndirilməsi; hüquqi məlumatların mübadiləsinin, hüquq sahəsində əməkdaşlığın genişləndirilməsi daxildir. Naxçıvan Bəyannaməsində, həmçinin TÜRKSOY-un türk dünyasının ümumi dəyərlərinin müəyyən edilməsi, inkişafı, beynəlxalq səviyyədə yayılması və populyarlaşdırılmasında vacib rol oynaması vurğulanır və onun mədəni əlaqələrin dərinləşməsinə verdiyi töhfələr yüksək qiymətləndirilir. Naxçıvan Zirvə toplantısı həm də Prezident İlham Əliyevin TÜRKSOY Fondunun yaradılması təşəbbüsünün dəstəklənməsi ilə yadda qaldı. Fondun məqsədi dünya sivilizasiyasının inkişafına əhəmiyyətli töhfə vermiş zəngin türk mədəni irsini qorumaq, tədqiq etmək və dəstəkləməkdir. Bu qərara əsasən yaradılmış Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti və İrsi Fondu uğurla fəaliyyət göstərir və qurumun mənzil qərargahı Bakıda yerləşir [2].

Keçən illər ərzində Türk Dövlətləri Əməkdaşlıq Şurası beynəlxalq təşkilat olaraq, əməkdaşlığını genişləndirmiş, inkişaf edərək mühüm bir təşkilata çevrilmişdir. Əlbəttə ki, Türk Dövlətləri Təşkilatının yaradılmasında Azərbaycanın xüsusi rolu olmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan qəzeti. – 2009, 4 oktyabr. - s. 1, 2.

2. Bayramqızı, Ə. Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası: on illik yol işığında // Xalq qəzeti. -2019, 4 oktyabr. - s. 6.

3. Kazimi P.F. Türkdilli dövlətlərin kitab və kitabxana fəaliyyəti sahəsində inteqrasiya problemləri // - Bakı: Kitabxanaşünaslıq və informasiya, - 2014. № 3 /15, - s. 63-68.

4. "Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının yaradılması haqqında" Naxçıvan Sazişinin təsdiq edilməsi barədə Azərbaycan Respublikasının Qanunu // URL: https://e-qanun.az/framework/19038

ƏHMƏD AĞAOĞLU YARADICILIĞINDA TÜRKÇÜLÜK İDEOLOGİYASI

Elgün Məmmədəli oğlu Aslanov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
e.aslanov85@mail.ru
https://orcid.org/0009-0008-7209-4460

Din və Millət, Türklük və İslam, Türkçülər, millətçilik və İslam arasındakı əlaqəni müsbət mənada izah edərkən, dini millətin, İslamı isə türklərin qurucu elementləri kimi təyin edirlər. Bu halda türkcəyə bağlı olan İslam türkün əsas ünsürüdür. Gökalpın sözləri yerinə düşür: "Türkcə danışan müsəlmana türk deyirlər". Ağaoğlu həmçinin, "Din komandanın ən mühüm təməl və sütunlarından biri olduğu üçün onun hərəkətlərini anlayıb ona uyğun hərəkət edənlərin dindən uzaqlaşması mümkün deyil" dedi. O, dinsiz millətçi üçün də sosiologiyaya, sivil dinə önəm vermək lazım olduğunu deyir, xristianlığın, hətta dinsiz fransızın da vətəndaş məcəllələrini müəyyən etdiyini və bütün həyatına təsir etdiyini misal gətirir. Bu sizi xoşbəxt edir. Dinsiz, dinə fərdi önəm verməyən millətçi belə, bu sosioloji və sivil reallığa görə mənsub olduğu millətin dinini nəzərə almalıdır.

Din və Millət, Türklük və İslam, Türkçülər, millətçilik və İslam arasındakı əlaqəni müsbət mənada izah edərkən, dini millətin, İslamı isə türklərin qurucu elementləri kimi təyin edirlər. Bu halda türkcəyə bağlı olan İslam türkün əsas ünsürüdür. Gökalpın sözləri yerinə düşür: "Türkcə danışan müsəlmana türk deyirlər".

Ağaoğlu həmçinin, "Din komandanın ən mühüm təməl və sütunlarından biri olduğu üçün onun hərəkətlərini anlayıb ona uyğun hərəkət edənlərin dindən uzaqlaşması mümkün deyil" dedi. O, dinsiz millətçi üçün də sosiologiyaya, sivil dinə önəm vermək lazım olduğunu deyir, xristianlığın, hətta dinsiz fransızın da vətəndaş məcəllələrini müəyyən etdiyini və bütün həyatına təsir etdiyini misal gətirir. Bu sizi xoşbəxt edir. Dinsiz, dinə fərdi önəm verməyən millətçi belə, bu sosioloji və sivil reallığa görə mənsub olduğu millətin dinini nəzərə almalıdır. "Millət" ictimai həyatın qısa və tam tərifinə görə eyni hissləri daşıyan insanlar qrupu kimi müəyyən edilir. Ümumi hisslərin yaranması, yayılması və uyğunlaşması iki amilin təsiri ilə başlayır: Dil və din! Bunlardan sonra irq, tarix, adət, adət, ədəbiyyat və s. Ancaq bir az nəzərə alınarsa, məlum olur ki, bu amillərin əksəriyyəti iki amilin nəticəsidir. Dünyada elə bir qrup, elə bir xalq yoxdur ki, onun adət-ənənəsi, ədəbiyyatı, tarixi, dini onun təsiri altında olmasın! Bütün bunların məcmusu və prinsipi dildir! "İslam dini türk millətinin əsas qurucu elementi olanda türklərin milli dini oldu. Qarşılıqlı təsir nəticəsində bir tərəfdən türk-islam sivilizasiyası daxilində həyata keçirilərək çoxaldı, digər tərəfdən islam bütün türk sivilizasiyasını dəyişdirdi.

Türklük və milli sivilizasiya İslamdan aşağı sayıla bilməz. İslam tarixi. Bu kontekstdə müsəlman olmaq türk olma şərtinə çevrilir: "İslam türklər üçün tək din deyil, həm tayfanın dinidir". O, dinsiz millətçi üçün də sosiologiyaya, sivil dinə önəm vermək lazım olduğunu deyir, xristianlığın, hətta dinsiz fransızın da vətəndaş məcəllələrini müəyyən etdiyini və bütün həyatına təsir etdiyini misal gətirir. Bu sizi xoşbəxt edir. Dinsiz, dinə fərdi önəm verməyən millətçi belə, bu

sosioloji və sivil reallığa görə mənsub olduğu millətin dinini nəzərə almalıdır. "Millət" ictimai həyatın qısa və tam tərifinə görə eyni hissləri daşıyan insanlar qrupu kimi müəyyən edilir.

Ümumi hisslərin yaranması, yayılması və uyğunlaşması iki amilin təsiri ilə başlayır: Dil və din! Bunlardan sonra irq, tarix, adət, adət, ədəbiyyat və s. Ancaq bir az nəzərə alınarsa, məlum olur ki, bu amillərin əksəriyyəti iki amilin nəticəsidir. Dünyada elə bir qrup, elə bir xalq yoxdur ki, onun adət-ənənəsi, ədəbiyyatı, adət-ənənəsi, tarixi, dini onun təsiri altında olmasın! Bütün bunların məcmusu və prinsipi dildir! İslam dini türk millətinin əsas qurucu elementi olanda türklərin milli dini oldu. Qarşılıqlı təsir nəticəsində bir tərəfdən islam türk sivilizasiyası daxilində həyata keçirilərək çoxaldı, digər tərəfdən islam bütün türk sivilizasiyasını dəyişdirdi.

Türklük və milli sivilizasiya İslamdan aşağı sayıla bilməz. İslam tarixi. Bu kontekstdə müsəlman olmaq türk olma şərtinə çevrilir: "İslam türklər üçün tək din deyil, həm tayfanın, həm də tayfanın dinidir". Əslində Ağaoğlu türk dünyasında iki cərəyan olduğunu, bunlardan birincisinin türklük, ikincisinin İslam olduğunu və bu iki cərəyanın eyni dərəcədə əhəmiyyətli və eyni dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu bildirir. Faydalıdır, "bəzən birləşdirən, bəzən ayıran, bəzən dağılan, bəzən ziddiyyətli" birlikdə nail olmaq olar. Ağaoğlu bu iki cərəyan arasında harmoniya yaratmağın mümkün olub-olmadığını bildirir.

Ağaoğlu bu fikirdədir ki, milliyyət məsələsi istisna olmaqla, islamçılıqla türkçülük bir çox mövzuda uzlaşır. Əgər islamçılar "millət"ə qarşı mənfi münasibətlərindən əl çəkib türklər kimi müsbət mövqe tutsalar, iki əməliyyat arasındakı qarşıdurma böyük ölçüdə aradan qalxardı. Onların fikrincə, türklərin din-klanı, türk İslam arasında qurduqları münasibət. İslam bu problemi həll etmək üçün kifayət idi. Digər tərəfdən o, bəyan etdi ki, indi İslamçılarla dini təbliğatdan təmizləmək və ilk növbədə onu həyata keçirmək məsələsində razılığa gəliblər.

Əslində bu əməliyyatın ən önəmli adlarından biri islamçıların dəstək çevrəsində olan Cəmaləddin Əfqani idi. Xüsusilə islamçılar üçün türkçülükdən, ümumiyyətlə millətçilikdən qorxmağa ehtiyac yox idi. Onlar millətçilikdən qorxmalı idilər, çünki müsəlman xalqları Qərbin istismarından ancaq millətçiliklə xilas ola bilərdilər. Onların türkçülükdən qorxmaları da absurd idi, çünki İslam türklərin milli dini olduğu üçün türkçülüyün ən böyük məqsədi İslamın xilası idi: "Türkçülər millilik prinsipini qəbul etdikləri üçün onu dəstəkləməyə və təsdiq etməyə borcludurlar. Milləti təşkil edən sadə insanlar. Türk millətinin əsas amili İslamdır [11, s. 342; 3, s. 139; 2, s. 70-74; 4, s. 195-200]. Odur ki, türkçülər İslamın tərəfdarıdır və İslamın yox olmaması üçün çalışmaq məcburiyyətindədirlər. Çünki onlar İslamdan başqa türklüyü təsəvvür belə edə bilməzlər!" "Milli vicdanın və millətin əsaslarının ən möhkəm təməlini təşkil edən İslamın həqiqi və özünüdərk edən bir millət olduğunu həqiqətən dərk edən türkçü üçün ən ali məqsəd "Türklük və İslam, din və millətçilik arasındakı bu müsbət münasibət, türk millətçiliyinin bu gün də yaşamağa davam etdiyi dərin ziddiyyətlə zədələnir.

Ağaoğlu, tək İslamın müxtəlif milli mədəniyyətlərdə yenidən təfsir edilməsi və İslamın müxtəlif üslublarının yaranması ilə türklük-islam münasibətini tarixi əsaslarla qanuniləşdirir, beləliklə də İslam türkcəsi ilə türklərin milli dini halına gəlir. Lakin onun islahatçı fikirləri əslində dinin bu milli din olmasına əsaslanır.Şərqşünaslıq formalaşması tərəqqi anlayışı ilə birləşərək İslam dövrünün türk tarixini, xüsusən də Səlcuqlu və Osmanlı təcrübələrini farslaşma, ərəbləşmə və bizanslaşma kimi şərh edir və türklərin İslam həqiqətindən uzaqlaşdığını iddia edir. Belə olan halda "milliləşdirilməmiş milli din" kimi bir ziddiyyət yaranır.

Bir rəvayətə görə türklər milliyyətlərini İslamla ən yetkin mərhələyə çıxarmışlar, başqa bir rəvayətə görə isə İslam sivilizasiyası daxilində milli kimliklərini itirmişlər. Türklər İslamla şərəflənir, İslam dinini milli din edir, İslam türk millətinin və mədəniyyətinin əsas tikinti materialı və bünövrəsinə çevrilir, İslam türkün milli kimliyini qoruyur, amma hər şeyə rəğmən İslam dövründə türk kimliyi yox olur, türklər isə bu dövrdə fars və ərəb olurlar. Milli mədəniyyət vasitəsilə qurulan müsbət din-millət münasibəti, türklük-islam münasibəti, dində edilən inanc-mədəniyyət ayrı-seçkiliyi, dini mədəniyyətin ərəb və fars ənənələrinə tamamilə endirilməsi.

Ağaoğlu dinin sosioloji təkrar istehsalına diqqət çəkir, türk islamının ola biləcəyini, İslamın türklərə xas bir şərhini nəzərdə tutur, dinin sosioloji təkrar istehsalı prosesi çərçivəsində təriqətlərin meydana gəlməsini izah edir. Halbuki İslamın yüksək həqiqətləri Türklər bunu özününküləşdirə bilmədi, İslam türkün milli vicdanında yer tapa bilmədi, əslində dində olmayan, daha çox farslar və ərəblər tərəfindən dinə daxil edilən xurafatlar İslam hökmlərinin qarşısını aldı və türklərin vicdan və zehnində yerləşmək əmrləri və türklər o qədər cahil idilər ki, etdikləri duaların mənasını belə bilə bilməzdilər [8, s. 713-714; 11, s. 343; 6, s. 424-428; 7, s. 545-551]. Əslində İslam arasında qurduğu bütün əlaqələri ləğv edərək türklərin min illik İslam dövrünü boşa çıxmış bir tarixə, Türk-İslam sivilizasiyasını isə faydasız və hətta zərərli bir mirasa salır. Tərəqqiyə əngəl törədir. Ona görə də din daxilində prinsiplərə söykənən milli mədəniyyət istehsalını və türklərə xas İslam təfsirini tarixi dəstək olmadan tərk edən Ağaoğlu qurduğu quruluşu öz əlləri ilə dağıtmış və əslində türk tarixində böyük bir qırılma yaratmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağaoğlu, A, Tarihî Devirler Arasında Milliyet / Türk Yurdu, № 3/17, Mart, 1926.
2. Agayef, A. Türk Alemi-3 / Türk Yurdu, № 1/3, 15 Kânûn-i Evvel 1327, - s.70-74.
3. Agayef, A. Türk Âlemi-4 / Türk Yurdu, № 1/5, 12 Kânûn-i Sânî 1327, - s. 135-139.
4. Agayef, A. Türk Âlemi-5 / Türk Yurdu, № 1/7, 9 Şubat 1327, - s. 195-200.
5. Agayef, A. Türk Âlemi-6 / Türk Yurdu, № 1/10, 22 Mart 1328, - s. 292-297.
6. Agayef, A. Türk Âlemi-7 / Türk Yurdu, № 1/14, 17 Mayıs 1328, - s. 424-428.
7. Agayef, A. Türk Âlemi-8 / Türk Yurdu, № 1/18, 12 Temmuz 1328, - s. 545-551.
8. Agayef, A. Sâbık Trabzon Valisi Süleymân Nazîf Beyefendiye / Türk Yurdu, № 2/4, Temmuz 1329, - s. 702-714.
9. Agayef, A. Cevâba Cevâb / Türk Yurdu, № 4 /24, 5 Eylül 1329, - s. 825-844.
10. Agayef, A. İslâm'da Davâ-yı Milliyet / Türk Yurdu, № 6/10(70), 10 Temmuz 1330, - s. 2320-2329.
11. Agayef, A. İslâm'da Davâ-yı Milliyet / Türk Yurdu, № 6/71 (11), 24 Temmuz 1330, - s. 2381-2390.
12. Naim, A. İslâm'da Davâ-yı Kavmiyet // Sebilü'r-Reşâd, № 12/293, 10 Nisan 1330, - s. 114-128.

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN TÜRKDİLLİ DÖVLƏTLƏR ARASINDA ƏMƏKDAŞLIĞIN İNKİŞAFINDA MÜSTƏSNA XİDMƏTLƏRİNƏ DAİR

[1,2]**Samirə Əliağa qızı Qasımova,** [1,3]**Fazilə Bayramovna Əliyeva**
[1]Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
[2]dosent
samira.qasimova82@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-8736-3909
[3]fazilkaazerinka@mail.ru
https://orcid.org/0000-0001-9723-4388

Məlumdur ki, Ümummilli lider Heydər Əliyevin siyasi-ideoloji fəaliyyəti təkcə Azərbaycanla məhdudlaşmayıb bütövlükdə türk dünyasını əhatə etmişdir. Belə ki, dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev ötən əsrin 90-cı illərində Azərbaycanın Türkiyə ilə, eləcə də Mərkəzi Asiyanın türkdilli respublikaları ilə sıx tərəfdaşlıq münasibətlərinin qurulması, ümumtürk həmrəyliyinin güclən-dirilməsi yolunda gördüyü işlər onun tariximizdəki müstəsna xidmətlərindəndir. Türk xalqlarının

birliyini möhkəmləndirmək, mənəvi körpüləri qorumaq, milli kökə qayıdış, ortaq dəyərlərimizi birləşdirmək ulu öndər Heydər Əliyevin fəaliyyətinin əsas məqsədlərindən olub.

İlk olaraq qeyd etmək lazımdır ki, hələ Azərbaycan SSR-yə rəhbərlik etdiyi dövrdə (1969-1982) Ulu öndər Heydər Əliyev öz şəxsiyyəti ilə türkçülük düşüncəsini ən yüksək səviyyəyə gətirib çıxarmışdı. Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə Azərbaycanda türkologiya sahəsində elmi araşdırmaların aparılmasına, türk yazılı abidələrinin qorunmasına, tərcüməsinə və xalq arasında təbliğinə şərait yaradılıb, türkoloqlara dövlət qayğısı göstərilib. Təsadüfi deyil ki, o, elə hakimiyyətə gəldiyi ilk illərdə -1970-ci ildə türk dünyası elm və mədəniyyətinin mərkəzini yenidən Bakıda formalaşdırmağa təşəbbüs göstərib, burada beynəlxalq "Sovet türkologiyası" elmi jurnalının nəşrə başlamasına nail olubdur. Məhz ümummilli liderimizin SSRİ rəhbərliyinə tövsiyəsi ilə Azərbaycan ilə qonşu türk respublikalar, o cümlədən Özbəkistan, Qazaxıstan, Türkmənistan, Qırğızıstan və başqaları arasında ədəbi-mədəni əlaqələr inkişaf edib, mədəniyyət günləri, yubileylər, konsertlər və digər tədbirlər keçirilibdir [9].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqının təkidli xahişi ilə 1993-cü ildə ölkə rəhbərliyinə qayıdışı isə nəticə etibarilə təkcə Azərbaycan dövlətçiliyi üçün deyil, eyni zamanda yeni müstəqillik əldə etmiş digər türk dövlətlərinin inkişafı üçün önəmli hadisə idi. Heydər Əliyev Azərbaycanın müstəqilliyini və dövlətçiliyini qorumaqla digər türk dövlətlərinin bərabərliyi, gələcək tərəfdaşlığı üçün tarixi xidmət göstərmiş oldu. Dahi şəxsiyyət Heydər Əliyevin gərgin siyasi fəaliyyətinin türkdilli dövlətlər arasında iqtisadi, siyasi, ədəbi-mədəni əlaqələrin genişləndirilməsi və möhkəmləndirilməsində böyük rolu oldu. Dünya miqyaslı ictimai-siyasi xadim Heydər Əliyev türk dünyasının problemləri ilə daha ardıcıl məşğul oldu. Ümummilli liderin respublika siyasi rəhbərliyinə qayıtdığı ilk gün, 1993-cü ilin 25 iyununda Ali Sovetdə proqram xarakterli çıxışında xarici siyasətin önəmli istiqaməti kimi türkdilli dövlətlərlə işbirliyini qeyd etmişdi: "..xarici siyasət sahəsində görüləsi işlər çoxdur. Birinci növbədə, yaxın qonşularımızla sıx münasibətlər yaradılmalıdır. Bu baxımdan Türkiyə ilə əlaqələr, şübhəsiz ki, önəmli yer tutur. Eyni zamanda, keçmiş Sovetlər İttifaqına daxil olan türkdilli ölkələrlə əlaqələrimiz sürətlə inkişaf etməlidir. Bizim bu dövlətlərlə əlaqələrimiz sürətlə inkişaf etməlidir. Bizim bu dövlətlərlə əlaqələrimiz uzun illər çox yaxın olub. Bu əlaqələri qırmaq olmaz, əksinə, inkişaf etdirmək lazımdır". Ümumilikdə, Mərkəzi Asiyanın türkdilli dövlətləri ilə Azərbaycan arasında siyasi münasibətlər Heydər Əliyevin Azərbaycanda hakimiyyətə qayıdışından sonra müsbət məcrada formalaşmağa başladı, ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlər quruldu. Bütövlükdə, 1993-cü ildən sonra keçən 25 il ərzində Azərbaycan tərəfdən Mərkəzi Asiya dövlətlərinə 22 səfər, beş regionun dövlət prezidentlərinin də Azərbaycana 22 rəsmi və işgüzar səfəri baş tutmuşdur [7].

Tədqiqatçı Nizami Cəfərov Azərbaycan rəhbərliyinə yenidən gəldikdən sonra Heydər Əliyevin türk dünyası ilə bağlı siyasi fəaliyyətini aşağıdakı kimi izah edir:

- Azərbaycanın iqtisadi, siyasi, ictimai problemlərinin həllində türk dünyasının imkanlarından istifadə etmək;
- türk dünyasının qüvvələrini birləşdirmək, hər hansı türk dövlətinin (xüsusilə beynəlxalq) problemlərinin həllində türk dünyasının birgə hərəkətini təmin etmək;
- türk dünyasının beynəlxalq nüfuzunun daha da gücləndirilməsinə çalışmaq və bunun üçün hər bir müstəqil türk dövlətinin imkanlarından yararlanmaq və s [5, s.3].

Qeyd etmək lazımdır ki, türk dünyası, ayrılıqda isə türk dövlətlərinin qarşılıqlı, ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərinin təmin edilməsi yolunda atılan addımlardan ən əsası türk dövlət başçılarının "Zirvə" toplantılarıdır. 1994-cü il 18-19 oktyabrda İstanbulda keçirilən türk dövlət başçılarının II zirvə toplantısında görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev də iştirak etmişdir. Toplantıda türk dövlətləri arasında əməkdaşlığın müxtəlif sahələrinin inkişafı məsələləri müzakirə edilmişdir [4, s. 98-104].

Ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü isə Traseka layihəsi olan böyük ipək yolunun bərpa olunması da türk respublikaları arasında yaxınlaşmanın əsasını qoymuş və türk dövlətləri ilə

münasibətlərdə əsaslı dönüş yaratmışdır. Ulu Öndər İstanbulda keçirilən İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının 2-ci görüşünün iştirakçılarına (5 iyul 1993-cü il) müraciətində demişdi: "İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatı ölkələrinin – Türkiyənin, İranın, Pakistanın, Əfqanıstanın, Qazaxıstanın, Özbəkistanın, Türkmənistanın, Qırğızıstanın, Tacikistanın, Azərbaycanın istifadə edilməmiş zəngin təbii sərvətləri, material ehtiyatları vardır. Onlardan birgə istifadə olunması əsl müsəlman intibahına çevriləcək, bütün bəşəriyyətin inkişafına töhfə verəcəkdir" [9]. İlk növbədə Türkiyə Cümhuriyyəti ilə münasibətlərin normallaşması istiqamətində addımlar atıldı [1, s.15]. Heydər Əliyevin xarici ölkələrə ilk səfərlərindən biri də, məhz 1994-cü ilin fevral ayında Türkiyəyə oldu. [2, s.359]. Tarixçi alim Ə.Muxtarovanın məqaləsində Heydər Əliyev şəxsiyyəti türk dünyası qarşısında tarixi xidmətləri araşdırılmış və müəllif haqlı olaraq qeyd edir: "Azərbaycanın Türkiyə ilə əlaqələri digər dövlətlərlə olan əlaqələrindən əsaslı şəkildə fərqlənən əlaqələrdir. Bu əlaqələr yalnız dövlətlərarası əlaqələr çərçivəsində qalmır, eyni zamanda xalqlar arasında sıx dostluq, qarşılıqlı hörmət prinsiplərinə əsaslanan əlaqələr səviyyəsinə yüksəlir" [6, s.37].

1996-cı ildə isə Bakıda Türk Dünyası Yazıçılarının III Qurultayının keçirilməsi də ulu öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü olmuşdur. Qurultayda geniş tarixi nitq söyləyən Heydər Əliyev türkdilli xalqların, ölkələrin yazıçılarının gündən-günə bir-birinə yaxınlaşacağına, bir-birinə kömək edəcəyinə, xalqlarımızın ədəbiyyatını, mədəniyyətini, keçmişini, bu gününü daha geniş təhlil edib yeni-yeni dəyərli əsərlər yaradacağına əminliyini bildirmişdir [1, s.5].

Sevindirici haldır ki, türk dünyasının birliyi və həmrəyliyi ulu öndərin layiqli davamçısı möhtərəm Prezidentimiz Cənab İlham Əliyevin məqsədyönlü siyasətinin mühüm istiqamətlərindən biridir. Möhtərəm Prezident türk xalqları arasında əlaqələrin genişlənməsinə, ticarət-iqtisadi, mədəni-humanitar əməkdaşlığın artırılmasına xüsusi əhəmiyyət verir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev 2006-cı il sentyabr ayının 18-də Türkiyənin Antalya şəhərində türkdilli dövlətlərin və topluluqların 10-cu dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayında "Biz türk dünyasını daha da mütəşəkkil şəkildə birləşdirməliyik və türk dünyasında gedən proseslərə biganə qalmamalıyıq. Daim birbirimizə dəstək olmalıyıq, bir-birimizin problemlərinin həllində iştirak etməliyik" söyləməsi bu gün öz töhfəsini verməkdədir [3, s.37].

Belə ki, son dövrlərdə Türkdilli ölkələr arasında strateji tərəfdaşlığın yeni inkişaf mərhələsinə qədəm qoyması Türk Dövlətləri Təşkilatının getdikcə vahid güc mərkəzinə çevrildiyini söyləməyə əsas verir. Artıq bir müddətdir ki, türkdilli dövlətlərin başçıları arasında təmasların yeni formatda davam etdiyini müşahidə edirik. Təmasların mütəmadi xarakter almasında Azərbaycan Prezidentinin yüksək fəaliyyəti danılmazdır.

Dostluq, qardaşlıq münasibətləri getdikcə daha da güclənən, mövcud əlaqələri və qarşılıqlı əməkdaşlıqları şaxələnən türkdilli dövlətlər 2023-cü il martın 16-da dünyaya daha bir mesaj ünvanlayaraq sarsılmaz münasibətlərinin möhkəm təməl üzərində qurulduğunu bəyan etdilər. İmzalanan Ankara Bəyannaməsində əksini tapan ifadələr və Türk İnvestisiya Fondunun yaradılmasına dair razılaşma isə bir daha təsdiq etdi ki, dost və qardaş ölkələr çətin gündə dərhal bir-birinə lazımi dəstək verəcək və bu istiqamətdə əlindən gələni əsirgəməyəcək [10].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir / H.Əliyev. - Bakı: Azərnəşr, - c.8. - 1998, 486 s.

2. Əliyev, H.Ə. Müstəqilliyimiz əbədidir / H.Əliyev. - Bakı: Azərbaycan, - c.1. - 1997, - 612s.

3. Əliyev, İ. H. Türkdilli dövlətlərin və topluluqların 10-cu dostluq, qardaşlıq və əməkdaşlıq qurultayı // - Bakı: Dirçəliş – XXI əsr, - 2006. № 102/103, - s. 37-42.

4. Əliyev, Q., Nadirov A. Azərbaycanın Türkiyə və Mərkəzi Asiyanın türk dövlətləri ilə siyasi əlaqələri (1993-2003-cü illər) // - Bakı: İpək Yolu, - 2019. № 1, - s. 98-104.

5. Cəfərov, N. Türk dünyasının birliyi strategiyası: Heydər Əliyevdən İlham Əliyevə // Xalq qəzeti. - 2009, 18 iyul. - s. 3.

6. Muxtarova, Ə. Azərbaycanın Müasir Türk dünyasına inteqrasiyası prosesi və Heydər Əliyev // - Bakı: Tarix və onun problemləri, - 2013. № 2, - s.34-40.

7. İkitərəfli münasibətlər: Asiya: [elektron resurs] // - Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyi. URL: http://mfa.gov.az/content/3786

8. Heydər Əliyev və türk dünyası: [elektron resurs] // - 06 aprel 2023. URL: https://nuhcixan.az/news/siyaset/81476-heyder-eliyev-ve-turk-dunyasi

9. Heydər Əliyev və türk dünyası: [elektron resurs] // - 14 may 2014. URL: https://old.xalqqazeti.com/az/news/politics/44541

10. R. Baxşəliyev. İlham Əliyevin qlobal missiyası: [elektron resurs] // - 16 Aprel 2023. URL: https://www.azerbaijan-news.az/index.php/az/posts/detail/ilham-eliyevin-qlobal-missiyasi-1681598801

SÜRDÜRÜLEBİLİR KÜLTÜREL MİRAS TURİZMİ KAPSAMINDA TOKAT İLİNDEKİ TÜRK HAMAMLARININ SWOT ANALİZİYLE İNCELENMESİ

[1,2]**Hakan Kendir,** [1,3]**Emin Arslan**
[1]Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Türkiye
[2]Doç. Dr.
hakan.kendir@gop.edu.tr
https://orcid.org/0000-0002-1356-1339
[3]emin.arslan@gop.edu.tr
https://orcid.org/0000-0003-1592-8162

Giriş

Kültürel miras varlıkları, önemli birer turistik çekicilik unsuru olarak görülmektedir. Kültürel miras; inanç ritüelleri, gelenek-görenekler, yaşam tarzları ve geleneksel üretim metotları gibi soyut; mimari-arkeolojik mekânlar, bir kültüre ait el sanatları, kıyafetler ve yeme-içme gibi somut kavramlar hakkında nesilden nesle bilgi akışı sağlamaktadır (MacDonald & Jolliffe, 2003; Dönmez & Türkmen, 2018). Bu durum, uluslararası turizm hareketliliği açısından talebi olumlu yönde etkilerken, miras turizmi kavramını ortaya çıkarmaktadır.

Antik kentler, önemli mimari yapılar, arkeolojik alanlar ve müzeler gibi arz kaynakları, miras turizmine katılan turistler tarafından sıklıkla ziyaret edilmektedir (Arslan vd. 2019). Tarihi değeri ve temizliği çağrıştırması bakımından Türk hamamları ve hamam kültürü yerli ve yabancı birçok turistin ilgisini çekmektedir. Bu bilgiler ışığında çalışmanın amacı, miras turizmi kapsamında Tokat'taki Türk hamamlarının değerlendirilmesidir. Bununla birlikte çalışmada, Tokat'ta bulunan miras kaynaklarının korunmasına katkı sunmak ve bu konu hakkında karar vericilere farkındalık sağlamak hedeflenmektedir.

Sürdürülebilir Kültürel Miras Turizmi

Kültürel değerlerin turizme kazandırılması, zarar görmeden korunması ve gelecek nesillere aktarılması olgusunu ifade eden sürdürülebilir kültürel miras turizmi Kültürel değerler ve doğal güzellikler destinasyonları birer cazibe merkezi haline getirmekte ve uluslararası turizm talebini olumlu bir şekilde etkilemektedir (Su & Lin, 2014). Ayrıca kültürel miras değerleri, 21. yüzyılda turizmin en önemli ve en hızlı büyüyen bileşenlerinden biri olarak kabul edilmektedir (Timothy & Boyd, 2006). Sürdürülebilir kültürel miras turizmi kapsamında değerlendirilen sosyo-kültürel varlıklar, bir destinasyonda çekim unsuru olarak kullanılmakta ve genel ekonomik yapıya önemli katkılar sağlamaktadır (Fyall & Garrod, 1998). Sosyo-kültürel varlıklar içerisinde yer alan yerel gelenekler, sanatlar, zanaatlar, bölgenin etnik tarihi ve sosyal adetler bulundukları destinasyonu

cazibe merkezi haline getirmekte ve önemli bir turizm hareketliliğinin oluşmasını sağlamaktadır (Chhabra vd. 2003). Dünya Turizm Örgütü tarafından 2018 yılında hazırlanan "UNWTO Turizm ve Kültür Sinerjileri Raporu" na göre, 2017 yılındaki tüm uluslararası turizm hareketliliğinin %39'undan fazlası (yaklaşık 516 milyon turist) kültürel miras turizmine katılmıştır (UNWTO, 2018).

Türk Hamamları ve Hamam Kültürü

Hamam kelimesi Arapça kökenlidir. Etimolojik olarak, "ısıtma, sıcak olma" anlamını karşılayan "hamm" kökünden türetilen hamam sözcüğü, tam anlamıyla "ısıtılan yer" demektir (Aktaş, 2011). Türkçe'de ise hamam, "yıkanılacak yer, yunak ve para karşılığı yıkanma işinin yapıldığı yer" anlamına gelmektedir (TDK, 2023). Çok eski çağlardan beri insanlar, temizlenmek, kirlerinden arınmak, güzelleşmek ve iyileşmek için farklı yollara başvurmuşlardır. Söz konusu yollardan biri de hamamlardır. Uygarlık tarihi boyunca hamamlar, hemen hemen bütün kültürlerde en fazla dikkat çeken mekânlar arasında yer almıştır (Breathnach, 2004; Foley, 2014).

Antik çağda insanlar, tapınakları tanrı ve tanrıça simgeleriyle donatmış, denizlerin, göllerin ve akarsuların su perileri ile dolu olduğuna inanmıştır. Dolayısıyla insanlar, birbirinden farklı medeniyetlerde, birbirinden farklı arınma kültürleri geliştirmişlerdir. Örneğin nehirler, bazı toplumlarda arınma ve temizlenme gibi dürtülerle antik dönemlerden beri kutsal olarak nitelendirilmektedir. Hintliler için Ganj nehri arınma ve temizlenmenin adeta tanrısal bir sembolüdür. Antik Yunan toplumunda su ve insanın buluştuğu, yıkanmak, temizlenmek, rahatlamak ve ruhu arındırmak için kullanılan kapalı odalar bulunmaktadır. Genellikle deniz ve nehir yakınlarında yer alan bu mekânlar, zaman içerisinde estetik mimari özellikler kazanarak, günümüz hamamlarının temelini oluşturmuştur (Bozok, 2005).

Tek tanrılı dini inançların yaygınlaşmasından sonra da hamamlar insanlık açısından önemini korumuştur. Su ile yıkanarak temizlenmenin, insanları hastalıklardan koruduğu ve iyileştirdiği inancı daha da önem kazanmıştır**.** Roma ve Bizans'ta hamam türü mekânlar, öncelikli olarak kentli insanın eğlence ve dinlenme ihtiyaçlarını karşılayan merkezler niteliğindedir. Türk-İslam kültüründe ise hamamların işlevleri biraz daha farklılaşmış, dini gerekçeyle hamamlara daha çok temizlenme ve arınma gibi misyonlar yüklenmiştir. Bundan dolayı hamamların daha çok camilerin yakınına inşa edildiği göze çarpmaktadır (Özgen, 2016).

Türk Hamamları bazı hususlarda Roma Hamamları ile benzerlik göstermektedir. İki hamam türüne ait mimarinin en önemli ortak yanı, ısıtma sistemidir. Ayrıca Roma dönemindeki hamamlar da tıpkı Türk Hamam'ları gibi halka açık olarak hizmet veren yapılardır. Antik Romalı Mimar Sergius Orata, M.Ö. 1. yüzyılda mekânlara sıcak hava sağlayan merkezi ısıtma sistemini bulmuş ve bu icadını Roma hamamlarında oldukça yaygın bir biçimde kullanmıştır (Huzeyl, 1988). Türk Hamamlarının, Roma Hamamlarıyla bir diğer benzer yönü de soğukluktan, ılıklığa, ılıklıktan da sıcaklığa geçen ara mekânlar oluşturularak ısı kontrolünün ve derecelendirilmesinin sağlanmasıdır (Çelik & Aydemir, 2018). Bu noktadan hareketle, Türk Hamamı'nın geçmişinin Roma ve Bizans Hamamları'na dayandığı, hatta Anadolu'nun Hitit, Frig gibi Bronz Çağ uygarlıklarına, kadar uzandığı söylenilebilir. Anadolu coğrafyasında günlük hayatın bir parçası olan hamamlar "Türk Hamamı" olgusu ile çok farklı kültürel anlamlar kazanmıştır (Yegül, 2009).

Türk Hamamları, Türk kültürünü ve mimarisini yansıtan en önemli yapılar arasındadır. Bu yapılar aynı zamanda turistik açıdan oldukça değerli bir çekicilik kaynağı oluşturmaktadır. Türk Hamam'larının turistik özelliği ve çekicilik unsuru olması, turizm alanında yapılan bazı akademik çalışmalara da (Goodrich & Goodrich, 1987; Bozok, 2005; Cichocki, 2005; Yegül, 2009; Temizkan vd. 2016; Akbaba vd. 2019) konu olmaktadır. Bununla beraber Türk Hamamı konsepti, konaklama işletmelerinde, termal tesislerde, sağlık ve güzellik merkezlerinde bir ürün olarak turistlere sunulmaktadır. Özellikle yabancı turistlerin ilgisini çekmekte ve ülkenin tanıtımında önemli rol oynamaktadır. Bu çalışmada kültürel miras turizmi potansiyeline sahip, mimari açıdan estetik değeri olan ve tarihi bir nitelik arz eden Tokat ilindeki Türk Hamam'ları konu edilmiştir.

Tokat İlindeki Türk Hamamları

Türkiye'nin Orta Karadeniz Bölgesi'nde yer alan Tokat ilinin, kuzeyinde Samsun ve Ordu, batısında Amasya, güney ve doğusunda ise Yozgat ve Sivas illeri bulunmaktadır. 11 adet ilçeye sahip (Harita 1) olan Tokat'ın yüzölçümü 10.072 km^2 ve toplam nüfusu 2022 yılı itibariyle 596.454'tür (TÜİK, 2023).

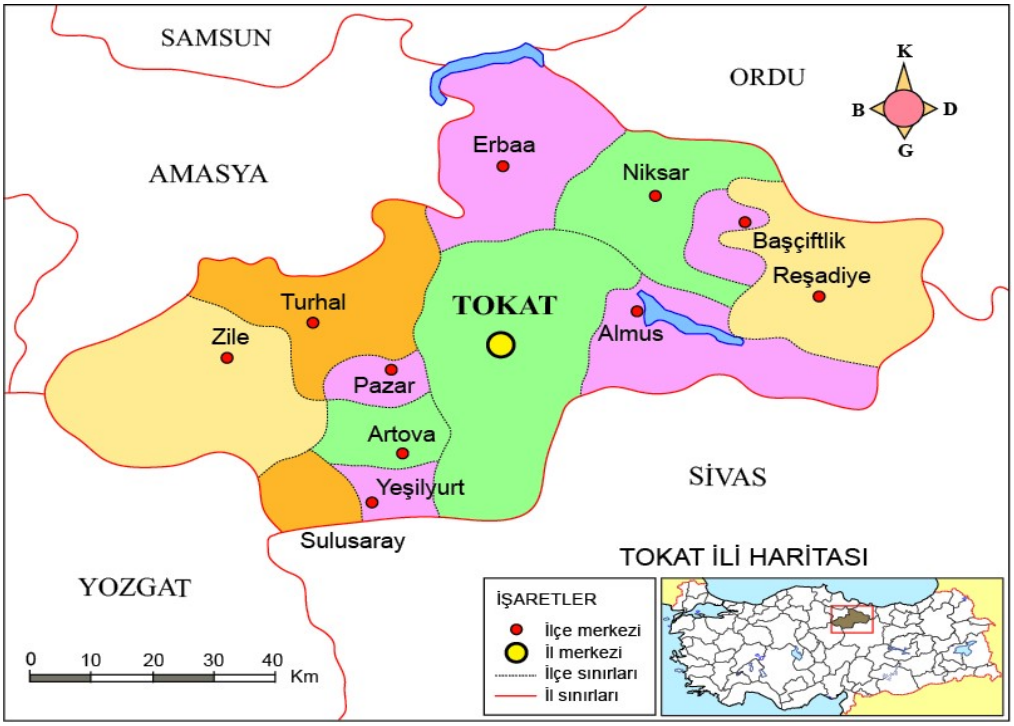

Harita 1. Çalışma Alanı Konumu (Coğrafya Harita, 2019)

Tarih boyunca çok farklı medeniyetlere ev sahipliği yapan Tokat sırasıyla; Hatti, Hitit, Frig, Roma, Bizans, Danişmendli, İlhanlı, Selçuklu ve Osmanlı hâkimiyetine girmiştir. Öte yandan Tokat ili bu dönemler boyunca; Comano Pontika, Komana, Evdoksia, Dokia, Dokat, Kah-Cun, Sobaru, Darün-Nusret, Darün-Nasr gibi farklı isimlerle anılmıştır. Ayrıca 1071 Malazgirt Savaşı'nda Anadolu'yu fetheden Türklerin ilk yerleştiği bölgelerden biri de Tokat olmuştur. Bölgenin Türkleşmesinde ve mimari yapısının şekillenmesinde Danişmendli Devleti'nin rolü önemlidir. Daha sonra Selçuklulara bağlanan Tokat ilinde, Türk mimarisinin ilk eserlerinden birçoğuna rastlanmaktadır. Bunlardan önemli bir kısmının restorasyon çalışmaları tamamlanmış, bir kısmının ise restorasyon çalışmaları devam etmektedir. Özellikle ulaşılmaz bir niteliğe sahip olan ve tarih boyunca önemli rol oynayan Tokat Kalesi, Osmanlılar döneminde de önemini korumuştur. Hatta Kazıklı Voyvoda veya Drakula olarak bilinen Vlad Tepeş, Tokat Kalesi'nde uzun bir süre hapsedilmiştir. Öte yandan Osmanlı dönemi boyunca Tokat'ta mimari eserler inşa edilmiş ve birçok önemli şahsiyet yetişmiştir. Tokat, 1923'te Cumhuriyetin ilanından sonra il statüsüne kavuşmuştur (Tokat Belediyesi, 2020).

Tokat İli, birçok medeniyete ev sahipliği yapmış olmasından dolayı, tarihi ve kültürel varlıklar açısından oldukça zengin bir çeşitlilik arz etmektedir. Antik kentler, camiler, hamamlar, kervansaraylar, konaklar ve daha birçok tarihi eser Tokat'ın kültürel ve turistik çekicilikleri arasında yer almaktadır. Özellikle tarihi hamamlarıyla dikkat çeken Tokat'ta, hamam kültürü oldukça eskiye dayanmaktadır (Şimşirgil, 1995). Osmanlı Devleti'nde Tokatlı hamamcıların ve

tellakların 18. yüzyıldan itibaren İstanbul Hamamları'nda tercih edildiği görülmektedir (Yaşar, 2020). Halen günümüzde hamam sektörüne Tokatlı hamamcılar yön vermektedir.

Yukarıda belirtilen bilgiler ışığında, Tokat ilindeki hamam kültürünün yüksek derecede zengin ve gelişmiş olduğu söylenilebilir. Bu noktadan hareketle çalışmanın amacı doğrultusunda kültürel miras turizmi açısından önem arz eden Tokat ilindeki tarihi Türk Hamam'ları aşağıda verilmiştir. Ayrıca Tokat'taki hamamlar, kültürel miras turizmine dair detaylarıyla yorumlanarak değerlendirilmiştir.

Pervane Hamamı. Tokat kent merkezinde yer alan bu hamam oldukça büyüktür. Anadolu Selçukluları döneminde 13. yüzyılda inşa edilmiş olan bu hamamın, Vezir Muineddin Pervane tarafından 1277 yılında yaptırıldığı tahmin edilmektedir. Kesme taşlar kullanılan ve simetrik bir yapı planına sahip olan hamamın, kadın ve erkek kısımları birbirinden ayrıdır. Pervane Hamamı, 1951 yılında restorasyon geçirmiş ve bazı orijinal özelliklerini yitirmiştir (Tokat İl Kültür Turizm Müdürlüğü, 2020a).

Resim 1. Pervane Hamamı (Kaynak: CNN Türk, 2018).

Resim 1'de görülen Pervane Hamamı, Tokat'ın en eski yapıları arasında yer aldığından dolayı tarihi bir mirastır. Bu nedenle hamamın, kültürel miras turizmi açısından oldukça büyük öneme sahip olduğu söylenilebilir.

Sultan Hamamı. Kent merkezinde bulunan ve kitabesi olmayan bu hamamın yapılış tarihi net olarak bilinmemektedir. Ancak mimarisi ve yapı malzemeleri Pervane Hamamına benzediğinden dolayı Anadolu Selçuklu dönemine ait olabileceği tahmin edilmektedir (Tokat İl Kültür Turizm Müdürlüğü, 2020a).

Sultan Hamamı, Resim 2'de görüldüğü gibi restorasyon geçirmiş ve tarihi özelliklerinden dolayı kültürel miras turizmi açısından, dikkat çekici bir arz kaynağı haline gelmiştir.

Paşa Hamamı. Osmanlı döneminde 1437 yılında, Padişah II. Murat'ın eğitmeni ve Rumeli Beylerbeyi Yörgüç Paşa tarafından yaptırılmıştır. Paşa Hamamı'nın yapımında moloz taşların kullanıldığı görülmektedir. Son olarak, 1948 yılında restore edilen hamam, günümüzde de kullanıma açıktır (Tokat İl Kültür Turizm Müdürlüğü, 2020a).

Erken Osmanlı dönemi izlerini taşıyan Paşa Hamamı, Resim 3'te görülmektedir. Kültürel miras özellikleri arz eden bu hamam, turistik açıdan önemli bir yapı niteliğindedir.

Ali Paşa Hamamı. Osmanlı döneminde, 1572 yılında Ali Paşa tarafından yaptırılan hamam, Ali Paşa Camisi'nin vakfiyesidir. Simetrik bir yapı planına sahip olan hamamın, kadın ve erkek kısımları ayrıdır. Hamam, kesme taştan yapılmış ve sekizgen kasnak üzerine oturtulmuş büyük kubbelere sahiptir. Kubbelerin üzeri, 1966 yılındaki restorasyonda kurşunla kaplanmıştır (Tokat İl Kültür Turizm Müdürlüğü, 2020a).

Resim 2. Sultan Hamamı (Kaynak: Vakıflar Genel Müdürlüğü, 2018).

Resim 3. Paşa Hamamı (Kaynak: Tripadvisor, 2023).

Resim 4. Ali Paşa Hamamı (Kaynak: Türkiye Kültür Portalı, 2014a).

Resim 4'te görülen Ali Paşa Hamamı, Tokat kent merkezinin en canlı yerinde yer almaktadır. Ali Paşa Camisi ile birlikte oldukça önemli bir tarihi değer oluşturmaktadır. Bu yönüyle, kültürel miras turizmi amaçlı şehre gelen ziyaretçilerin ilgisini çekebilecek nitelikte bir yapıdır.

Zile Tekke Hamamı. Osmanlı döneminde 16. yüzyılda yaptırıldığı tahmin edilen Tekke Hamamı, Zile ilçesinde yer almaktadır. Moloz taş malzemeyle inşa edilmiş Tekke Hamamı'nda pencerelerde, kapı kemerlerinde ve kubbelerde tuğla kullanılmıştır. Hamam, 1967 yılında restore edilmiş ve halen halkın kullanımına açıktır (Türkiye Kültür Portalı, 2013).

Resim 5. Zile Tekke Hamamı (Kaynak: Seçkin, 2010)

Antik çağlara dek uzanan tarihiyle Zile ilçesi, önemli kültürel miras varlıklarına sahiptir. Yukarıdaki Resim 5'te görülen hamam, bu varlıklardan biridir. Dolayısıyla Tekke Hamamı, kültürel miras turizmi açısından Zile'nin önemli bir çekicilik unsurunu oluşturmaktadır.

Zile Şehir Hamamı (Çifte Hamam). Zile kent merkezinde, ticari aktivitelerin en yoğun olduğu bölgede yer almaktadır. Şehir hamamı II. Bayezid döneminde Tacettin İbrahim Paşa tarafından 1494 tarihinde yaptırılmıştır. Doğu batı yönünde uzanan iki eyvanlı, çifte hamam olarak planlanmıştır. Yapının güneye bakan kısmı erkekler bölümü kuzeydeki kısmı kadınlar bölümüdür (Seçkin, 2010).

Resim 6. Zile Tekke Hamamı (Kaynak: Zile Turizm Derneği, 2020)

Resim 6'da görülen Zile Şehir Hamamı, 15. yüzyıldan kalma önemli bir kültürel miras niteliğindedir. Yakın tarihlerde restore edilmiş olan hamam, estetik mimari yapısıyla turistik açıdan oldukça önemli bir arz kaynağıdır.

Niksar Çavuş Hamamı. Hamamın, yapısı itibariyle plan açısından benzer örnekleriyle karşılaştırıldığında 15. yüzyılda inşa edilmiş olabileceği düşünülmektedir. Yapının yan duvarları, moloz taşla inşa edilmiştir. Ancak hamam yapısının bütün mekânlarının zemini betonla yenilenmiştir. İç mekândaki kurnalar yekpare taştan oyulmuş ve hamamın inşa edildiği dönemden kalma orijinal niteliktedir. Hamam, günümüzde halkın kullanıma kapalıdır. Yapının kullanıma açılması için restore edilmesi gerekmektedir (Türkiye Kültür Portalı, 2014b). Aşağıdaki tabloda Tokat ilinde yer alan ve tarihi özelliğiyle, kültürel miras niteliğinde olan diğer Türk Hamamları yer almaktadır.

Tablo 1

Tokat İlindeki Diğer Tarihi Türk Hamamları
(**Kaynak:** Tokat İl Kültür Turizm Müdürlüğü, 2020b)

Hamam Adı	Yapılış Tarihi
Mustafa Ağa Hamamı	13-14. yy
Mevlana Hamamı	15. yy
Pazar Beyobası Hamamı	15.yy
Pazar Halil Bey Hamamı	14. yy
Niksar Büyük Hamam	14. yy
Niksar Kale Hamamı	12-13. yy
Zile Yeni Hamam	16. yy
Erbaa Hacı Ahmet Hamamı	19. yy
Çay Hamamı	Bilinmiyor
Zile Işık Hamamı	Bilinmiyor

Tablo 1'de Tokat İlindeki tarihi ve kültürel miras değeri olan diğer Türk Hamamları görülmektedir. Tablodaki ve daha önce bahsi geçen hamamların Türklerin Anadolu'ya girdiği ilk tarihlerden itibaren inşa edildiği göze çarpmaktadır. Dolayısıyla Tokat, erken dönem Anadolu Türk tarihinden oldukça önemli izler taşıdığını söz konusu hamamlarla kanıtlamaktadır. Bu durum, Tokat'ın kültürel miras turizmi anlamında hem yerli hem de yabancı turistleri çekebilecek büyük bir potansiyele sahip olduğunu göstermektedir.

Tokat İlindeki Türk Hamamlarının SWOT Analizi ile Değerlendirilmesi

SWOT analizi bir stratejinin formüle edilmesine yardımcı olmak için yapılandırılmış bir yöntem olarak bilinmektedir. Ayrıca SWOT analizi durum analizi olarak da adlandırılmaktadır. SWOT analizinin amacı, bir duruma yönelik "Güçlü ve Zayıf" yönleri ve aynı durumun çevresinde gelişen "Fırsat ve Tehdit" unsurlarını tanımlamaktır. Söz konusu faktörlerin tanımlanması neticesinde ilgili durumun güçlü yönlerini öne çıkaran, zayıf yönlerini en aza indiren, çevredeki fırsatlardan faydalanan ve tehditlere karşı koyan stratejilerin geliştirilmesi mümkündür (Dyson, 2004: 632).

Bu çalışma kapsamında alanda uzman sektör, kamu ve akademi temsilcilerinin görüşlerine başvurularak SWOT analizi yapılmıştır. SWOT analizinde uzman kişilerle bir toplantı düzenlenerek görüşleri alınmış ve benzer görüşler elenerek SWOT matrisi oluşturulmuştur. Aşağıda bulunan Tablo 2'de Tokat ilindeki Türk Hamamlarına ilişkin SWOT matrisi yer almaktadır.

Tablo 2

Tokat'taki Türk Hamamlarına İlişkin SWOT Matrisi

GÜÇLÜ YÖNLER	ZAYIF YÖNLER
- Tokat'ta çok sayıda tarihi Türk Hamamı olması - Hem Selçuklu hem de Osmanlı dönemi hamamların olması - Kültürel miras anlamında Tokat'ta çok sayıda farklı eser bulunması. - Yıllık 3 milyon yolcu kapasiteli uluslararası havalimanının faaliyete geçmesi - Tokat'ta son yıllarda turizm sektörünün geliştirilmesi amacıyla; gastronomi, konaklama ve rekreasyona yönelik yeni turistik yatırımların hayata geçirilmesi.	- Tokat ilinde kültürel miras turizmine yönelik tanıtım faaliyetlerinin yeterli düzeyde olmaması. - Tokat ili genelinde Türk Hamamı gibi erken dönem Türk mimarisine ait restore edilmeyi bekleyen çok sayıda kültürel miras eserinin olması - Uluslararası havalimanı açılmasına karşın, henüz sefer sayılarının çok az olması ve özellikle tatil zamanlarında uçaklarda boş koltuk bulunmaması - Karayolu ve demiryolu ulaşımı hususunda yeterli düzeyde yatırım yapılmaması
FIRSATLAR	**TEHDİTLER**
- Tokat'taki Türk Hamamları kültürel miras turizmi açısından etkili bir tanıtımla çok miktarda turistin ilgisini çekerek, ekonomik bir canlılık yaratabilir. - OKA (Orta Karadeniz Kalkınma Ajansı) başta olmak üzere çeşitli kurumlar tarafından, Tokat'taki kültürel miras eserlerinin tanıtımına ve korunmasına yönelik destekler verilmesi. - Tokat'ın Karadeniz sahil kesiminde son yıllarda yoğunlaşan yabancı turistlere çok yakın bir konumda olması. - Yeni açılan Uluslararası Tokat Havalimanı'nın turizme ivme kazandıracak bir potansiyelinin olması	- Tokat'a rakip destinasyonların (Sivas & Amasya) kültürel miras turizmi altyapılarını ve tesis yatırımlarını daha erken tamamlamaları - Tokat'ın deprem kuşağında yer alması nedeniyle Türk Hamamları gibi tarihi özellikteki mimari yapıların sürekli yıkım tehdidine maruz kalması - Tokat'ta özellikle ulaşım altyapısına yönelik yatırımların doğal ve ekonomik nedenlerden dolayı sık sık kesintiye uğraması ve kentin turizm hareketlerini kısıtlaması

Tablo 2'de yer alan SWOT analizi matrisinde, Tokat ilindeki Türk Hamamlarına yönelik güçlü ve zayıf yönler ile fırsat ve tehditler sürdürülebilir kültürel miras turizmi boyutunda değerlendirilmiştir. SWOT matrisi değerlendirilirken kültürel miras turizmi ve Tokat ili hakkında yayınlanmış olan makaleler, tezler, haberler ve diğer tanıtım materyalleri gibi ikincil veriler incelenerek bir derleme yapılmıştır. Yapılan derleme sonucunda ön plana çıkan SWOT analizi ifadelerine matriste yer verilmiştir.

Sonuç ve Öneriler

Dünya genelinde hızla değişen ve farklılaşan turizm talebinin bir sonucu olarak geliştirilen farklı turistik ürünler, kültürel miras turizminde de kendini göstermektedir. Bu ürünlerden biri de Türk Kültürü ve tarihini yansıtan aynı zamanda sivil mimarinin en önemli örneklerinden biri olan Türk Hamamı'dır. Tokat ilindeki Türk Hamamlarını kültürel miras turizmi kapsamında değerlendirmek amacıyla yapılan bu çalışmada, önemli sonuçlar elde edilmiştir.

Tokat ilinde tarihi ve kültürel öneme sahip ve miras turizmi açısından öne çıkarılabilecek 17 adet Türk Hamamı mevcuttur. Bu hamamların tamamı, 12. yüzyıldan başlayarak 19. yüzyıla kadar devam eden süreçte Türk mimari geleneğine uygun olarak inşa edilmiştir. Alanda yapılan çalışmalarda (Bozok, 2005; Özgen, 2016; Akbaba vd. 2019) yerli ve yabancı turistlerin özellikle tarihi ve mimari değeri olan Türk hamamlarına ilgi gösterdikleri tespit edilmiştir. Dolayısıyla Tokat

ilindeki tarihi Türk Hamamları da iyi tanıtıldığı ve pazarlandığı takdirde önemli miktarda turist çekebilecektir. SWOT analizinde de tanıtım konusundaki eksiklik özellikle dikkat çekmektedir. SWOT matrisindeki görüşlerinde ışığında Tokat İli'ndeki Türk Hamamları gibi kültürel miras varlıkları mutlaka tanıtılmalı ve sürdürülebilir turizm bağlamında etkin bir şekilde değerlendirilmelidir.

Türklerin özellikle gelin hamamı, kına gecesi ve müzikli eğlence gibi etkinliklerle yaşattığı hamam kültürü, bir somut olmayan kültürel mirastır (Yegül, 2009). Bu etkinlikler için tercih edilen hamamlar yine tarihi Türk Hamamları'dır (Bozok, 2005). Tokat'taki tarihi hamamların farklı bölgelerden de bu etkinlikler için yerli turistleri çekme şansı vardır. Bunun için 2022 yılında faaliyete geçmiş olan 3 milyon yolcu kapasiteli havalimanının önemli bir fırsattır. SWOT analizinde de bu durum görülmektedir. Havalimanı sayede örneğin İstanbul'da yaşayan Tokat kökenli insanlar, rahatça ulaşım sağlayıp söz konusu etkinlikleri Tokat'ta planlayabilirler. Bunun gerçekleşmesi için yine etkin bir tanıtım faaliyeti gerekmektedir. Dolayısıyla, bu konuda kentteki yerel yöneticilere ve sektör temsilcilerine büyük görevler düşmektedir.

Sonuç olarak, sürdürülebilir kültürel miras turizminde Tokat ilindeki Türk Hamamları'nın önemli bir arz kaynağı olduğu ifade edilebilir. Bu varlıkların turizm açısından etkin bir biçimde değerlendirilmesi Tokat'ın ekonomisine destek olacak ve yeni istihdam kapıları açacaktır. Dolayısıyla bu konuda hem akademik hem de sektörel bazda çalışmaların yürütülmesi gerekmektedir. Bu çalışma ile Tokat'ta kültürel miras turizmi açısından farkındalık yaratmak hedeflenmiştir. Daha sonraki dönemlerde bu konuda araştırma yapacak akademisyenler için öncü nitelikte bir çalışma olması planlanmıştır. Bununla beraber sadece akademisyenler değil sektör temsilcileri, yerel karar vericiler ve tüm paydaşlar bu çalışmanın değerlendirmelerinden ve önerilerinden faydalanabilirler.

Kaynakça

Aas, C., Ladkin, A. & Fletcher, J. (2005). Stakeholder collaboration and heritage management. *Annals of Tourism Research, 32*(1): 28–48.

Akbaba, A., Güvenol, B. & Sağlam, M.C. (2019). İzmir'deki Türk Hamamlarının turizm ürünü olarak değerlendirilmesi. *Gastroia: Journal of Gastronomy and Travel Research. 3*(4). 640-652.

Aktaş, G.G. (2011). Anadolu'da toplumsal yaşamın mekânsal izleri. *Sanat ve Tasarım Dergisi*, 7: 55-68.

Arslan, E., Kendir, H. ve Özkoç, A. G. (2019). *Niksar'ın Kültürel Miras Turizmi Potansiyelinin Değerlendirilmesi, VIII. National IV. International Eastern Mediterranean Tourism Symposium,* Mersin Üniversitesi 19-20 Nisan 2019. Mersin/Anamur. 262-271.

Arslan, E. & Küçük, M. A. (2017). *Tokat-Zile'deki Asırlık "40 Hatim" Geleneğinin Somut Olmayan Kültürel Miras ve Kültür Turizmi Açısından İncelenmesi,* DOKAP Bölgesi Uluslararası Turizm Sempozyumu Özet Bildiri Kitabı, Karadeniz Teknik Üniversitesi 23-24 Ekim 2017. Trabzon.

Balla, A., Pavlogeorgatos, G., Tsiafakis, D. and Pavlidis, G. (2014). Recent advances in archaeological predictive modeling for archeological research and cultural heritage management, *Mediterranean Archaeology and Archaeometry, 14*(4): 143-153.

Bec, A., Moyle, B., Timms, K., Schaffer, V., Skavronskaya, L. and Little, C. (2019). Management of ımmersive heritage tourism experiencs: a conceptual model, *Tourism Management, 72*: 117-120.

Bonet, L. (2003). *Cultural Tourism,* (Editor) Towse, R.: A Handbook of Cultural Economics in (pp. 187-193). Cheltenham UK: Edward Elga Publishing Inc.

Bozok, D. (2005). Türk Hamamı ve geleneklerinin turizmde uygulanışı: Bursa merkez ilçede bir araştırma. *Balıkesir Sosyal Bilimler Dergisi, 8*(13): 62-86.

Breathnach, T. (2004). For health and pleasure: The Turkish Bath in Victorian Ireland. *Victorian Literature and Culture. 32*(1): 159-175.

Chhabra, D., Healy, R. & Sills, E. (2003). Staged authenticity and heritage tourism. *Annals of Tourism Research, 30*(3): 702-719.

Choi, A. S., Papandrea, F. & Bennett, J. (2007). Assessing cultural values: developing an attitudinal scale, *Journal of Cultural Economics, 31*(4): 311–335.

Cichocki, N. (2005). *The life story of the Çemberlitaş Hamam: from bath to tourist attraction.* Doctoral Dissertation, the Faculty of the Graduate School of the University of Minnesota.

CNN Türk. (2018). *Tokat'taki Pervane Hamamı tam 750 yıldır hizmet veriyor*. URL: https://www.cnnturk.com/turkiye/tokattaki-pervane-hamami-tam-750-yildir-hizmet-veriyor. Erişim Tarihi: 03.11.2023.

Çelik, E. & Aydemir, A.I. (2018). Türk hamam mimarisinin yapısal ve mekânsal özelikleri. *Kent Kültürü ve Yönetimi.11*(2): 274-281.

Dans, E.P. & Gonzalez, P.A. (2019). Sustainable tourism and social value at World Heritage Sites: Towards a conservation plan for Altamira, Spain. *Annals of Tourism Research, 74*: 68-80.

Dönmez, Y., Kendir, H., Türkmen, F. ve Çabuk, S. (2017). *Tarihi Evlerin Kültür Turizmine Etkilerinin Araştırılması: Tokat-Zile Örneği,* Uluslararası Taşköprü Pompeipolis Bilim Kültür Sanat Araştırmaları Sempozyumu, Kastamonu Üniversitesi 10-12 Nisan 2017. Kastamonu. 1114-1127.

Dönmez, Y. & Türkmen, F. (2018). The relation between the landscape design and brand image in purchase preferences of tourists: The case of Safranbolu and Nevşehir, in Turkey. *Applied Ecology and Environmental Research, 16*(1): 629-643.

Dyson, R. G. (2004). Strategic development and swot analysis at the University of Warwick. *European Journal of Operational Research, 152*: 631-640.

Foley, R. (2014). The Roman-Irish Bath: Medical/health history as therapeutic assemblage. *Social Science & Medicine, 106*: 10-19.

Fyall, A., & Garrod, B. (1998). Heritage Tourism: At What Price? *Managing Leisure, 3*: 213–228.

Garrod, B., & Fyall, A. (2001). Heritage Tourism: A Question of Definition. *Annals of Tourism Research, 28*(4): 1049–1052.

Goodrich J.N. & Goodrich, G.E. (1987). Health-care tourism – an exploratory study. *Tourism Management, 8*(3): 217-222.

Huzeyl, H. (1988). *İslam Ansiklopedisi, İslam Âlemi Tarih, Coğrafya, Etnografya ve Biyografya Lugatı,* Milli Eğitim Basımevi: İstanbul.

Kendir, H., Dönmez, Y., Türkmen, F. ve Çabuk, S. (2017). *Korunan Tarihi Kentlerde Turizmin Sürdürülebilirliği: Safranbolu Kenti*, AL-FARABI 1st International Congress on Social Sciences, 11-14 Mayıs 2017. Gaziantep. 1205-1218.

MacDonald, R. & Jolliffe, L. (2003). Cultural rural tourism evidence from Canada. *Annals of Tourism Research, 30*(2), 307-322.

Özgen, Ö. (2016). Kültürel Miras Kapsamında "Türk Hamamı" Üzerine Bir İnceleme. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi, 42*: 112-138.

Richards, G. (2001). *The Development of Cultural Tourism in Europe*. (Editor) Richards, G.: Cultural Attractions and European Tourism in (pp. 3-29). New York: CABI Publishing.

Richards, G. (2018). Cultural Tourism: A Review of Recent Research and Trends, *Journal of Hospitality and Tourism Management, 36*: 12-21.

Sangchumnong, A. & Kozak, M. (2018). Sustainable cultural heritage tourism at Ban Wangka Village, Thailand. *Anatolia, 29*(2): 183-193.

Seçkin, A. (2010). *Tokat- Zile'de geleneksel evlerden örnekler koruma sorunları ve öneriler.* Yükseklisans Tezi, Kadir Has Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü, İstanbul.

Su, Y.W., & Lin, H.L. (2014). Analysis of international tourist arrivals worldwide: The role of world heritage sites. *Tourism Management, 40*: 46-58.

Şimşirgil, A. (1995). XV-XVI. asırlarda Tokat şehrinde iktisadî hayat. *Tarih İncelemeleri Dergisi, 10*(1): 187-210.

TDK. (2023). Türkçe Sözlüğü, *Hamam.* URL: https://sozluk.gov.tr/. Erişim Tarihi: 02.11.2023.

Temizkan, S.P., Ekici, A. & Demirci, B. (2016). Termal turizm kapsamında hamamlarla ilgili algıların gelecek niyeti üzerine etkileri. *International Journal of Human Sciences, 13*(1), 2232-2246.

Timothy, D. J., & Boyd, S. W. (2006). Heritage tourism in the 21st century: Valued traditions and new perspectives. *Journal of Heritage Tourism, 1*(1), 1–16.

Tokat Belediyesi, (2020). Tokat'ın Tarihi. http://tokat.bel.tr/sayfa/detay/44 Access Date: 01.11.2023.

Tokat İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2020a). *Hamamlar.* URL: https://tokat.ktb.gov.tr/TR-60621/hamamlar.html. Erişim Tarihi: 03.11.2023.

Tokat İl Kültür ve Turizm Müdürlüğü. (2020b). *Han, Hamam ve Köprüler.* URL: https://tokat.ktb.gov.tr/TR-231604/han-hamam-ve-kopruler.html. Erişim Tarihi: 05.11.2023.

Tripadvisor. (2023). *Paşa Hamamı*. https://www.tripadvisor.com.tr/Attraction_Review-g778776-d15560751-Reviews-Pasa_HamamI-Tokat_Tokat_Province.html. Erişim Tarihi: 04.11.2023.

TÜİK (Türkiye İstatistik Kurumu). (2023). Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi Verileri. URL: https://biruni.tuik.gov.tr/medas/?kn=95&locale=tr. Access Date: 01.11.2023.

Türkiye Kültür Portalı. (2013). *Tekke Hamamı – Tokat.* URL: https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/tokat/kulturenvanteri/tekke-hamami476295. Erişim Tarihi: 04.11.2023.

Türkiye Kültür Portalı. (2014a). *Ali Paşa Hamamı – Tokat.* URL: https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/tokat/kulturenvanteri/ali-pasa-hamami. Erişim Tarihi: 04.11.2023.

Türkiye Kültür Portalı. (2014b). *Çavuş Hamamı – Tokat.* URL: https://www.kulturportali.gov.tr/turkiye/tokat/kulturenvanteri/cavus-hamami. Erişim Tarihi: 04.11.2023.

UNWTO (World Tourism Organization). (2018). Tourism and Culture Synergies. Madrid: UNWTO. https://www.e-unwto.org/doi/pdf/10.18111/9789284418978. Access Date: 01.11.2023.

Vakıflar Genel Müdürlüğü. (2018). *Tokat Merkez Sultan Hamamı 2018-2020 Yılları Onarımı İşi*. URL: https://www.ilan.gov.tr/detay-vakiflar-genel-mudurlugu-yapim-ve-onarimlar-tokat-merkez-sultan-hamami-2018-2020-yillari-onarimi-isi-470942.html. Erişim Tarihi: 04.11.2023.

Wells, V.K., Manika, D., Gregory-Smith, D., Taheri, B. & McCowlen, C. (2015). Heritage Tourism, CSR and The Role of Employee Environmental Behaviour, *Tourism Management, 48*: 399-413.

Yaşar, A. (2020). 18. yüzyıl Osmanlı İstanbul'unda hamam tellakları üzerinde iktidarın gözetimi. *Osmanlı Mirası Araştırmaları Dergisi, 7*(18): 405-417. DOI: 10.17822/omad.2020.164.

Yegül, F.K. (2009). Anadolu su kültürü: Türk Hamamları ve yıkanma geleneğinin kökleri ve geleceği. *Anatolia, 35*: 99-118.

Zile Turizm Derneği, (2020). *Zile Şehir hamamı (Çifte Hamam) ve Boyacı Hasanağa Cami.* URL: http://zileturizmdernegi.blogspot.com/2012/09/zile-sehir-hamam-ve-boyac-hasanaga.html. Erişim Tarihi: 04.11.2023.

TÜRK DÜNYASI KÜLTÜRLERARASI ETKİLEŞİMİNDE ORTAK MÜFREDAT: "ZANAAT KÜLTÜRÜ VE SANAT DERSLERİ"

Fidel Toker
Dr.
Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı, Türkiye
fidelcann@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1261-8946

Giriş

Türk Dünyası, üzerinde kurulan medeniyetlerin derin izler bıraktığı zengin tarihi ve kültürel mirasıyla dikkat çeken geniş bir coğrafyayı kapsar. Bu coğrafyadaki kültürel mozaik tarih boyunca Göktürk, Uygur, Selçuklu, Osmanlı gibi Türk devletlerinin Orta Asya'dan başlayarak gerçekleştirdiği göç ve fetihlerin imkan verdiği kültürel alışverişlerle şekillenmiştir. Bu mozaiğin her bir parçası, toplumun tarihsel gelişim sürecindeki maddi manevi değerlerin birikimiyle oluşmuştur. Tüm parçaların birleşimi Türk toplumun kültürünü, kültür de özenle korunması gereken kimliğini ortaya koyar. Türk kimliğini ve Türk Dünyasının ortak toplum dokusunu oluşturan manevi bağları muhafaza etmek, Türki ülke halklarının dilini, kültürünü ve sanatını koruyup yaşatmakla mümkündür. Bu hususta en büyük avantaj, kültürel birliği ve aynı zamanda çeşitliliği simgeleyen, kimliğin de ana unsuru olan 'dil'dir, dilde birliktir.

Ortak dil, toplumu oluşturan bireyler arasında etkili iletişimi sağlar. Kültürel anlayışı güçlendiren ve toplumsal bağları derinleştirerek öğrenme süreçlerini zenginleştiren, bu iletişim aracıdır. Kültürel açıdan yakın olan Türk toplumlarındaki dil birliği, güçlü bir milli kimlik geliştirilmesine de olanak tanır. Zira ortak dil ve ortak müfredat, eğitimde birliğin gücünü, milli kimliğe yansıtacaktır.

Yöntem

Çalışmada araştırma yöntemi olarak, birebir görüşme ya da gözlemleme imkânının olmadığı durumlarda başvurulan, yazılı belgelerin incelenmesine dayalı doküman analizi yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem, araştırılması planlanan olgulara yönelik bilgi içeren yazılı belgelerin incelenmesidir (Yıldırım ve Şimşek, 2008). Mevcut araştırmada Türk Dünyası Yükseköğretim Alanına yönelik bir müfredat önerileceğinden bu konuda 2015 yılında gerçekleştirilmiş bir projenin çıktıları incelenerek yorumlanmıştır. Kavramsal çerçeve

Türk Dili ve Türk Dünyasında Birlik

Türk dili Orta Asya'dan başlayıp Anadolu'ya kadar geniş bir coğrafyada konuşulagelmiştir. Başta Türk boyları arasında şekillenmiş, zamanla ayrışarak farklı lehçelere dönüşmüş ve değişik bölgelere yayılmıştır. Bugün Türk dili, Türkiye'nin yanı sıra Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Türkmenistan, Özbekistan gibi bağımsız devletlerin de resmi dilidir ve Balkanlar, Kafkasya ile Irak'ın kimi bölgelerinde yaygın olarak kullanılmaktadır. Bahsedilen Türk dili, lehçeleri örtüşmese de Gaspıralı'nın belirttiği gibi "konuşulduğu ve yazıldığı zaman İstanbul'daki hamal ve kayıkçı ile Şarki Türkistan'daki deve sürücüsü ve koyun çobanın da anlayabildiği" bir dildir (Saray, 2003, s. 49). Bu anlaşılabilirliği sağlayan, toplumların inanç, alışkanlık, gelenek yönünden yakınlıklarıdır, bir diğer deyişle kendilerini ifade ettikleri kültürel değerleridir (Giddens, 1993). Türki topluluklarda kültürel anlayışı arttıran ve etkileşimi kolaylaştıran unsurdur, ortak dil. "Savaş dönemlerinin politik müdahaleleriyle siyasi, ekonomik ve kültürel ilişkiler sekteye uğrasa da", Türk Dünyası ülkelerinin kendilerine özgü gelenekleri ve özellikleri, dil birliği sayesinde korunmuştur (Erol, 2011, s. 44).

Amirbek ve diğerleri, "Orta Asya ve Güney Kafkasya'daki Türk dili konuşan ülkelerin 1991 yılında bağımsızlıklarını ilân ettiklerinde Türkiye'nin bu ülkelerin bağımsızlıklarını ilk tanıyan devlet" olduğunu belirtir (2017, s.165). Türk devletleri arasındaki kültürel yakınlığın ve akrabalık bağlarının ön plana çıkarılıp güçlendirilmesine yönelik adımlar Sovyetler Birliği'nin dağılmasının

hemen ardından atılmaya başlanmıştır. Türk Dünyasında birliğe yönelik bu adımlardan ilki, 1992 yılında Türkiye'nin başkenti Ankara'da devlet başkanlarının gerçekleştirdikleri "Zirve Toplantısı"dır. Zirve Toplantısı Türkiye, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan ve Türkmenistan devlet başkanlarının katılımıyla gerçekleşmiştir. Gaspıralı İsmail Bey'in "dilde, fikirde, işte birlik" (Sülükçü, 2009) ilkesinden yola çıkılarak "Türk Dili Konuşan Devletler İşbirliği Konseyi" (2009, Nahcıvan) kurulmuş ve anlaşmanın 2010 yılında yürürlüğe girmesiyle "Türk Keneşi/Türk Konseyi" resmiyet kazanmıştır. Türk Dili Konuşan Devletler İşbirliğ Konseyi'nde Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan Özbekistan ve Türkiye üye; Macaristan, Türkmenistan ve Kuzey Kıbrıs Türk Cumhuriyeti gözlemci statüsünde yer almaktadır. Konseyin amacı, üye devletler arasında eğitim, kültür, bilim, ticaret, ekonomi, dış politika, hukuk gibi alanlarda etkin, ikili ve bölgesel iş birliğinin teşvik edilmesidir (https://www.turkicstates.org/tr/zirveler).

Türk Dünyası Eğitim İşbirliği ve Yükseköğretim Alanı

Türk Konseyi ülkeleri arasındaki işbirliği, sıradan bölgesel bir ortaklıktan ziyade, temeli kültür, dil ve tarih birliğine dayanan özel ve güçlü bir yapıdır. Dilin, kültürün ve tarihin Türk Dünyasındaki birliği, Türk Konseyi İkinci Zirvesinde (2012) 'Eğitim, Bilim ve Kültürel İşbirliği' adıyla vurgulanmıştır. 2012 yılında Kırgızistan'da yapılan zirvede "Uluslararası Türk Akademisi" ile "Türk Kültür ve Miras Vakfı"nın temelleri atılmıştır.

Türk toplulukları içinde ortak kültürel değerlerin farkındalığı, dil ve tarih birliği bilincinin oluşturulması, kültürel kimliğin korunması için elzemdir. Bu amaçla; tarih ve edebiyat alanlarında ortak kitaplar yazılması, üniversitelerde Türkoloji üzerine çalışan lisans ve lisans üstü öğrencilerin teşviki, orta ve yükseköğretimde öğrenci/öğretim elemanı değişim programının uygulanması gibi pek çok karar hayata geçirilmiştir. Durdular'ın altını çizdiği gibi, "Yükseköğretim Alanı oluşturulması, Türk Üniversiteler Birliği, Türk Kültür ve Miras Vakfı, Türk Akademisi, Türk Tarih Müzesi ve Türk Kütüphanesi kurulması" Türk Keneşi ülkelerinin ortak niyetlerinin somut adımlarıdır (2016). Türk devletlerinin sahip olduğu ortak tarihin derlenmesi ve eğitimde birliğin hayata geçmesi hususları, 2012 yılında İstanbul'da toplanan "Ortak Terminoloji Kurulu" ve Konsey üyelerince kabul edilmesi tavsiye edilerek hazırlık çalışmalarına başlanan 'ortak alfabe' ile desteklenmiştir.

Son olarak bu yıl Semerkant'ta yedincisi düzenlenen Türk Devletleri Teşkilatı Eğitim Bakanları Toplantısı'nda Türkiye Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı`nın; "Türk Üniversiteler Birliğinin güçlendirilmesi ve akademik dünyada bir marka haline getirilmesi, Türk Dünyası Yükseköğretim Alanının oluşturulması, Türk Dünyası Yükseköğretim Veri Bankasının oluşturulması, Türk Dünyası Yükseköğretim Kalite Güvencesi Ajansının kurulması ve Türk Dünyası Yükseköğretim Vakfı`nın tesis edilmesi" yönündeki önerileri olumlu karşılanmıştır. 'Türk Dünyası 2040 Vizyonu`nun görüşüldüğü toplantıda, Türk Üniversiteler Birliği tarafından Orhun Değişim Programı'nın güçlendirilerek geliştirilmesine yönelik tedbir kararları alınmıştır. TDT Eğitim Bakanları 7. Toplantısı Semerkant`ta gerçekleştirildi (https://www.turkicstates.org/tr/haberler/tdt-egitim-bakanlari-7-toplantisi-semerkantta-gerceklestirildi_2957).

Türk Dünyası'nda yükseköğretim alanındaki eğitim işbirliği, öğrenci ve öğretim elemanı değişim programlarıyla Türk kültür mozaiğinin her parçasını tanımaya/tanıtmaya ve bu zenginliğin tüm farklı yönlerini öğrenmeye/öğretmeye imkan verecektir. Avr upa Yükseköğretim Alanında 1987 yılından beri Avrupa Birliği'nin gerçekleştirdiği Erasmus Değişim Programı'nın bir benzerinin, Türk Dünyası Yükseköğretim Alanında Orhun Değişim Programı'yla uygulanması, "dilde, fikirde, işte birlik" ilkesini yükseköğretim düzeyinde hayata geçirecek önemli bir adımdır.

Kültürlerarası Etkileşimde Ortak Müfredat

Eğitim amaçlı düzenli göç olarak addedilebilecek uluslararası öğrencilik, kültürler arası etkileşimi daha açık hale getirmekte, böylelikle öğrencilere kültürel çeşitliliği anlama fırsatı sunmaktadır. Türk Dünyası Yükseköğretim Alanında da bu etkileşim, ortak müfredat çalışmalarıyla

desteklendiği sürece yakın kültürlere mensup öğrencilerin Türk kimliğini oluşturan gelenekleri, folkloru, düşünce ve dil yapısını derinlemesine tanımalarını sağlayacaktır. Öğrenci- öğretim üyesi değişim programlarının ve kültürel miras unsurlarından hareketle ortak müfredatların geliştirilmesi, bu konuda izlenecek en isabetli yoldur. Türk toplulukları dil bakımdan birbirlerine yakın ve bağlı olsalar da her topluluğun kendine özgü bir kültürel mirası vardır. Tarih boyunca her biri kendine özgü kültür ve gelenekleriyle, folkloru ve sanat eserleriyle tanınmıştır. Türk Dünyası ortak mirasının Türki öğrenciler tarafından tanınması, korunması ve tanıtılarak sürdürülebilirliğinin sağlaması, özellikle yükseköğretimde geliştirilen ortak müfredatla kazandırılacak bilince bağlıdır.

Türk Dünyasına yönelik ortak müfredat çalışmalarının başında, 2015 yılında yürütülen *Kültürler Arası Eğitim Bağlamında Türk Dünyası Vatandaşlığı Ders Programı Geliştirilmesi ve Etkililiğinin Değerlendirilmesi Projesi* gelmektedir. Proje öncesinde, 8 ülkeden davet edilen 80 akademisyenin katılımıyla Kırgızistan`da düzenlenen "Türk Dünyası Vatandaşlığı Çalıştayı"nda ders programının ayrıntıları şekillenmiş; eğitim, dil, tarih ve kültür çalışma gruplarıyla öğrenme kazanımlarının belirlenmesine yönelik değerlendirmeler yapılmıştır. Buna göre oluşturulacak müfredatta; paylaşılan etik, toplumsal ve kültürel değerlere, belirli mitolojik ögelere, Türk Dünyası'ndaki birleştirici şahsiyetlere, Türk Edebiyatında öne çıkan eserlere ve Türk dillerinin fonetik, morfolojik ve semantik yönden karşılaştırılmasına yönelik derslerin yer alması gerektiği vurgulanmıştır (Bay vd., 2015). Belirlenen ders programında bilişsel ve duyuşsal alanlarda hedefler ve kazanımlar belirlenerek Türk Dünyası Vatandaşlığı ders programı oluşturulmuştur.

Proje kapsamında geliştirilen müfredatla öğrencilere kazandırılması öngörülen (ortak tarih ve kültür değerleri, Türk lehçeleri, edebi eserler, bilim ve felsefe düşünürleri, Türk medeniyetinin beşeri ve coğrafi özellikleri ile dünyaya katkıları gibi konuları içeren) bilişsel alan hedeflerinin yanı sıra Türk Cumhuriyetlerinden gelen öğrencilerin ilgiyle izleyeceği, zanaat kültürü ve sanat alanında dersler olduğu değerlendirilmektedir. Bunlar günümüzde Halk Eğitim Merkezlerindeki kurslarla yaşatılmaya çalışılan ve Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan, Azerbaycan gibi Türk devletlerinin halk kültürlerini yansıtan sosyal hayat zenginliklerinden feyz alınarak müfredata konabilecek derslerdir. Örnek olarak: Yerel danslar/ enstümanlar/ müzikler/ mutfak kültürleri; ahşap oymacılığı, debbağlık, hasır/ gümüş işleme, kamış (şiğ)/ halı/ kilim dokuma, (kolan ve çapan gibi) motif, nakış, baskı- boyama ve resim sanatı gibi dersler sayılabilir (Enveroğlu, 2010; Zaimoğlu, 2011; Özkan Tağı ve Yerdenova, 2019; Şiriyev ve Nasirova, 2020; Bayrak İşcanoğlu, 2023).

Sayılan derslere el sanatları olarak, bölgenin coğrafi özelliklerini yansıtan özgün desen ve renklerde halı dokuma; tarihi olayların, doğa manzaralarının ve önemli portrelerin işlendiği el yazması kitapları süsleyen minyatür sanatı; mürekkebin suda genellikle soyut ve geometrik desenlere bürünmüş hali olan ebru sanatı, seramik ve heykel eklenebilir. Ayrıca, Aycil ve Çubukcu'nun (2022) çalışmalarında işlediği kopuz, kaval, mey, sipsi, garmon, armonika gibi geleneksel Türk müziği enstrümanlarının çalınması ve yapımı, başlıbaşına ders programı olabilir.

"Zanaat Kültürü ve Sanat Dersleri" ortak müfredatı, öğrencilerde Türk kültür zenginliği konusunda farkındalık oluşturmak, yaratıcılığı teşvik etmek ve sanatsal ifade biçimlerini geliştirmek amacıyla önerilmiştir. Türk Dünyası Yükseköğretim Alanındaki ortak kültürel değerleri ön plana çıkaracak olan bu programın, sanatsal ifade biçimlerinin toplum tarihinde ve kültürel gelişimindeki rolünü kavramak konusunda öğrencilere yardımcı olması beklenmektedir.

Sonuç

Kültürlerarası etkileşimin ve Türk kimliğinin bekası açısından Türk kültürünü yansıtan ortak değerlerin ders içeriklerine dercedilmesi, bu çalışmada da belirtildiği üzere Türk Birliği için kıymetli bir adım olacaktır. Ortak dil kökeni, benzer geleneksel kıyafetler, destanlar, el sanatları, eş motiflerle bezenen müzik, sanat ve mimari, Türk toplulukları arasında her zaman güçlü bir bağ oluşturur. Kapsayıcı bir müfredatla ders içerik ve materyallerinde ortak kültür unsurlarından faydalanmak, Türk dünyasında tarihi kökenlere dayanan birlikteliği yansıtacak, entegrasyonu

arttıracaktır. Bu da kültürel zenginliklerin korunması ve gelecek nesillere aktarılması açısından kritik bir rol oynamaktadır. Eğitimde birlik yaklaşımının, toplumsal uyumu güçlendirerek daha hoşgörülü, kültürel açıdan duyarlı ve Türk kimliğini bilinçle taşıyan bireylerin yetişmesine katkıda bulunacağı değerlendirilmektedir.

Kaynakça

Amirbek, A., Anuarbekuly, A. & Makhanov, K. (2017). Türk Dili Konuşan Ülkeler Entegrasyonu: Tarihsel Geçmişi ve Kurumsallaşması. *ANKASAM Bölgesel Araştırmalar Dergisi, 1*(3), 164-204.

Aycil, S. & Çubukcu, G. (2022). Türk Mûsikî Çalgılarının ve Roman Kültüründeki Çalgı Geleneğinin Posta Pulları Üzerinden Değerlendirilmesi. *Sanat Dergisi*, *0* (39), 44-57. https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunigsfd/issue/69229/982309

Bay, E. & Demir, S. & Mert, O. ve ark. (2015). Kültürler Arası Eğitim Bağlamında Türk Dünyası Vatandaşlığı Ders Programı Geliştirilmesi Projesi. *Uluslararası **T**ürkçe **E**debiyat **K**ültür **E**ğitim Dergisi, 4*(1), 86-97.

Bayrak İşcanoğlu, İ. (2023). Geleneksel Kırgız Nakışları. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, (12), 1562-1568. https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1332866

Çalışır, A. (2019, Mayıs). *Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi: Orta Asya'da Bölgesel İşbirliği ve Entegrasyon* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Anadolu Üniversitesi.

Durdular, E. (2016, Şubat). Türk Dünyasının Geleceğe Açılan Penceresi; Türk Keneşi. *Türk Yurdu*, 105: 342. https://www.turkyurdu.com.tr/yazar-yazi.php?id=2563

Erol, M. S. (2011). 20. Yıldönümünde Türkiye-Türk Dünyası: Sorunlar, Arayışlar ve Gelecek. Erol, M. S. & Gürler, Y. (Ed.), *Türk Dünyası 20 Yıllığı: Tahliller, Değerlendirmeler, Öngörüler ve Özeleştiriler* (41-50). Türksav Yayınları.

Enveroğlu, İ. (2010). Çağdaş Bozkır Sanatı Çağdaş Kırgız Resim Sanatında Eski Türk Sembolleri . *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, *17* (42) , 191-207. https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunitaed/issue/2881/39743

Giddens, A. (1993). *Sosyolojiye Eleştirel Bir Giriş*. Birey Yayınları.

Özkul, O. (2015/1). Türk Kimliğini Oluşturan Ortak Kültürel Değerler. *HAK-İŞ Uluslararası Emek ve Toplum Dergisi 4* (4): 8, 166-185.

Saray, M. (2003). *Gaspıralı İsmail Bey'den Atatürk'e Türk Dünyasında Dil ve Kültür Birliği*. Çantay Kitabevi.

Şiriyev, T. & Nasirova, S. (2020). XIX. Yüzyılın Sonlarında Azerbaycan'ın Bazı İllerinde Var Olan El Sanatları Debbağlık, Bakırcılık, Hasırcılık. *Uluslararası Halkbilimi Araştırmaları Dergisi*, *3* (5), 247-261.

https://dergipark.org.tr/en/pub/uhad/issue/58003/795983

Özkan Tağı, S. & Yerdenova, A. (2019). Geleneksel Kazakistan Kolan Dokuma Motiflerinin Yeni Tasarımlarda Kullanılması. *Motif Akademi Halkbilimi Dergisi*, *12* (25) , 120-134 . https://doi.org/10.12981/mahder.479526

Sülükçü, Y. (2008, Eylül 3 -7). Gaspıralı İsmail Bey'in ilkelerinden olan "dilde birlik"in günümüzde uygulanabilirligi ve bazı teklifler. *Uluslararası Ahmet Yesevi'den Günümüze İnsanlığa Yön Veren Türk Büyükleri Sempozyumu, Romanya-Köstence*, 44-55.

Türk Devletleri Teşkilatı. (2023, Haziran 14). TDT Eğitim Bakanları 7. Toplantısı Semerkant'ta gerçekleştirildi. https://www.turkicstates.org/tr/haberler/tdt-egitim-bakanlari-7-toplantisi-semerkantta-gerceklestirildi_2957

Türk Devletleri Teşkilatı. (2023). Türk Dili Konuşan Ülkeler İşbirliği Konseyi: Zirveler Tarihçesi. https://www.turkicstates.org/tr/zirveler

Yıldırım, A., & Şimşek, H. (2008). *Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri.*Seçkin Yayıncılık.

Yükseköğretim Kurulu. (2023). 2023-2024 Akademik Yıl Açılış Töreni Cumhurbaşkanlığı Külliyesinde Gerçekleştirildi. https://www.yok.gov.tr/Sayfalar/Haberler/2023/2023-2024-akademik-yili-acilis-toreni-gerceklestirildi.aspx

Zaimoğlu, Ö. (2011). Orta Asya Şiğ (Kamış) Dokuma Sanatı. *Sanat Dergisi*, *0* (20), 129-135. https://dergipark.org.tr/en/pub/ataunigsfd/issue/2608/33568

AZERBAYCAN VE TÜRKİYE`NİN TURİZM BAĞLARI: ZENGEZUR KORİDORU`NUN ROLÜ

[1,2]**Eda Kaya,** [1,3]**Yusuf Karakuş,** [1,4]**Gökhan Onat**
[1]Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Türkiye
[2]Y.Lisans Öğr.
eda_kaya23@erdogan.edu.tr
https://orcid.org/0000-0003-2622-5614
[3]Doç. Dr.
yusuf.karakus@erdogan.edu.tr
https://orcid.org/0000-0002-4878-3134
[4]Dr. Öğr. Üyesi
gohhan.onat@erdogan.edu.tr
https://orcid.org/0000-0001-5072-948X

Giriş

Turizm, dünya genelinde ülkelerin ekonomik kalkınmasında ve kültürel etkileşimlerin artırılmasında önemli bir rol oynamaktadır (Kaya & Kaya, 2022). Yerel topluluklar için ekonomik büyüme, kültürel değişim, sosyal ilerleme ve çevresel sürdürülebilirlik gibi bir dizi avantaj sunan turizm, aynı zamanda ulusal ve kültürel bağları paylaşan iki ulus arasındaki bağları güçlendirmek için de bir mekanizma olarak hizmet etmektedir. Turizm gelişimi bir destinasyon üzerinde çeşitli ekonomik, sosyal-kültürel ve çevresel etkileri tetikleyebilir (Rivera, Croes, & Lee, 2016). Birbirine sınırı olan ülkelerin iş birliği yapması turizm hareketlerini teşvik edici olmaktadır. Komşu ülkeye çeşitli amaçla (sağlık, alışveriş, çeşitli etkinlikler gibi) yapılan ziyaretler (Sergeyeva vd., 2022) yerel halkı birbirine de yakınlaşmasına katkı sağlamaktadır. Tarihi ve kültürel açıdan hali hazırda birbirine çok yakın olan Türkiye ve Azerbaycan'ın ilişkileri, karşılıklı turizm hareketlerinin yoğunlaşması ile pekiştirilebilir. Bu çalışmada, özellikle Azerbaycan ve Türkiye arasındaki yakın coğrafi konum ve tarihi bağlar üzerine odaklanarak, Zengezur Koridoru'nun açılmasının bölge turizmi üzerindeki etkileri ele alınmaktadır.

Turizmin, yerel topluluklarda sosyal kalkınmayı kolaylaştırma potansiyeline sahip olduğu vurgulanmıştır. Bu sayede turizm, sosyal kaynaşmayı artırma, kültürlerarası tartışmayı teşvik etme, fikir ve değer alışverişini kolaylaştırma fırsatları sunar. Turizm aynı zamanda yerel toplulukların misafirperverliklerini sergileme fırsatı sunar, bu da gurur ve kimlik duygusunu geliştirebilir. Buna ek olarak, turizm sektörü, yerel halkın turizm işine aktif olarak katılmasını ve kalkınma avantajlarından yararlanmasını sağlayarak, toplum katılımı için yollar oluşturma potansiyeline sahiptir (Garakhanova, 2023). Kültürel mirasın korunması ve canlandırılmasına da katkı sağlayan turizm, somut olmayan kültürel varlıkların gelecek nesiller için korunmasına yardımcı olabilir. Özellikle, Azerbaycan ve Türkiye arasında Zengezur Koridoru'nun açılması, bu iki ülke arasındaki turizm hareketliliğinin olumlu bir şekilde gelişmesi için önemli bir adım olabilir. Bu koridor, Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesini Türkiye'ye bağlayarak bölgedeki turistik destinasyonların erişimini kolaylaştırır. Aynı zamanda, enerji taşımacılığına yönelik boru hatlarının yanı sıra, sınır

altyapısının geliştirilmesiyle birlikte turizm için uygun bir altyapıyı da beraberinde getirebilir. Bu durum, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki iş birliğinin daha geniş alanda ekonomik ve kültürel ilerlemeyi teşvik etme potansiyelini yansıtır.

Bu çalışma, Zengezur Koridoru'nun bölge turizmi üzerindeki olası etkilerini değerlendirecek ve bu koridorun turizm açısından bölgeye sunduğu fırsatları ele almaktadır. Bununla birlikte, güvenlik, altyapı gelişimi ve tanıtım gibi faktörlerin dikkate alınması gerektiğini unutmamak önemlidir. Bu çalışma, turizmin bölgesel iş birliği ve kalkınma için bir katalizör olma potansiyelini vurgular, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki turizm sektörünün büyümesini incelemek amacıyla bir temel oluşturur.

Turizm Endüstrisi Açısından Komşu Ülke Olmak

Komşu ülke olma statüsü, turizm çabaları açısından büyük önem taşımaktadır. Komşu ülkelerin iş birliği çabalarına girme ve sınır ötesi turizm iş birliği yapma potansiyeli, karşılıklı fayda ve sosyo-ekonomik kalkınma için bir yol sunmaktadır (Park, vd., 2022). Wani vd. (2023)'e göre, turizm sektöründe komşu ülkeler arasındaki iş birliği, sınır ötesi bağlantıları teşvik etme, barış inşası çabalarını kolaylaştırma ve ekonomik büyümeyi teşvik etme potansiyeline sahiptir. Paydaşlar arasındaki iş birliği, bölgedeki kaynakların etkin bir şekilde kullanılması ve optimize edilmesi gibi faydalar sağladığından, bölgesel turizm destinasyonlarının pazarlanması bağlamında büyük önem taşımaktadır (Naipaul vd., 2009).

Komşu ülke olmanın getirdiği başlıca faydalardan biri, turizm sektöründe yayılma etkilerinin yaşanması olasılığıdır. Park vd. (2022) tarafından yapılan araştırmaya göre, uluslararası turistlerin seyahat deneyimlerini komşu ülkelere yayma eğiliminde olduklarını ve bunun da genellikle "yayılma" olarak adlandırılan bir olguya yol açtığını gösteren kanıtlar bulunmaktadır. Bu yayılma etkisi, turizm faaliyetlerinin artan seviyeleri ve ilgili ülkeler için ardı sıra ekonomik avantajlarla ilişkilidir. Yayılma etkisi olgusu, ziyaretçiler sınır ötesi seyahatlere katıldıklarında, belirli bir ülkeyi ziyaret ettiklerinde ve daha sonra seyahat programlarını komşu ülkeleri de kapsayacak şekilde genişlettiklerinde ortaya çıkmaktadır. Bu uygulama tüm bölge için olumlu sonuçlar doğurur ve çeşitli faydalar sağlar. Mordecki vd. (2019) tarafından yapılan bir araştırma, Meksika ve Uruguay'daki turizm talebinin önemli bir sınır ülkesinin etkisinde olduğunu ortaya koymuştur. Bu durum, komşu ülkelerin turist çekmedeki ve turizm çabalarını geliştirmedeki öneminin altını çizmektedir.

Turizm sektöründe komşu ülkeler arasında iş birliği çabalarının oluşturulması, yoksulluğun azaltılmasına önemli bir katkı sağlama potansiyeline sahiptir. Turizmin, gelişmekte olan ülkelerin ekonomik kalkınma stratejilerinde kilit bir unsur olarak önemi kabul edilmektedir (Kaya, Batman, & İbiş, 2022). Kim vd. (2016) tarafından vurgulandığı üzere turizm, özellikle en az gelişmiş ülkelerde yoksulluk oranlarını azaltma kabiliyetine sahiptir. Croes'a (2014) göre, komşu ülkeler arasındaki iş birliği, yalnızca yerel nüfusu desteklemekle kalmayıp aynı zamanda yoksulluğun azaltılmasına da yardımcı olan turizm girişimleri oluşturma potansiyeline sahiptir. Vanegas vd. (2015)'nin Kosta Rika ve Nikaragua'da turizm ve tarımın yoksulluğun azaltılması üzerindeki etkisini inceledikleri araştırmanın bulguları, turizmin her iki ülkede de tarıma kıyasla istatistiksel olarak anlamlı derecede daha yüksek bir yoksulluk azaltma oranı sergilediğini ortaya koymuştur. Dahası, bir ülkenin yakınlığı turizm endüstrisinin rekabet gücünü artırabilir. Batala vd. (2017) ile Costea vd. (2017)'ne göre, bölgenin genel çekiciliği ve rekabet gücü, turizm pazarlaması, kültürel değişim ve altyapı gelişimi de dahil olmak üzere çeşitli alanlarda iş birliği yoluyla artırılabilir. Örnek olarak Smith (2015), Baltık Devletleri arasında turizm tanıtımı alanında etkili bir iş birliği olduğunu vurgulamaktadır. Bu işbirlikçi çaba, belirgin bir imajın yokluğunun yarattığı zorlukla başa çıkmada çok önemli olmuş ve bu devletlerin turizm endüstrisinde belirgin bir varlık göstermelerini sağlamıştır. Ayrıca hem hava hem de kara ulaşımını kapsayan güçlü bir ulaşım altyapısının varlığı, belirli bir yerin rekabet gücünü şekillendirmede çok önemli bir rol oynamaktadır (Costea vd., 2017).

Sınır ötesi turizm alanında, komşu ülkeler de tehlikelerin ve zorlukların hafifletilmesine katkıda bulunmaktadır. Turizm endüstrisi COVID-19 salgınının bir sonucu olarak küresel çapta önemli bir etki yaşamıştır. Bununla birlikte, komşu ülkelerin komşu bölgelerinin, coğrafi olarak uzak devletlerle olan etkileşimlere kıyasla turist akışında daha hızlı bir iyileşme sergilediği gösterilmiştir (Ivanov vd., 2021). Bu durum, zor koşullar altında sınır ötesi turizmde iş birliğine dayalı çabaların dayanıklılığının ve potansiyel avantajlarının altını çizmektedir.

Ülkeler Arasındaki Kültürel ve Milli Bağların Turizm Açısından Önemi

Ortak ulusal ve kültürel bağlara sahip iki ulus için turizm faaliyetlerinin önemi çok yönlüdür ve ekonomik ilerleme, kültürel değişim, toplumsal ilerleme ve ekolojik sürdürülebilirlik gibi çeşitli boyutları kapsar. Turizm, uluslar arasındaki ilişkileri geliştirme sürecinde bir katalizör işlevi görme ve aynı zamanda karşılıklı anlayış ve iş birliğini teşvik etme potansiyeline sahiptir (Weiermair, 2000).

Kültürel açıdan bakıldığında turizm, iki ulus arasında geleneklerin, göreneklerin ve kültürel uygulamaların değişimini kolaylaştıran bir platform görevi görmektedir. Zhang vd. (2020) göre bu fırsat, bireylerin ev sahibi ülkenin kendine özgü kültürel mirası, sanatsal ifadeleri ve geleneksel uygulamalarıyla etkileşime girmesini sağlayarak kültürel takdir ve kavrayışın geliştirilmesini teşvik eder. Underberg-Goode'a (2014) göre, kültürel değişim süreci, kültürel mirasın korunmasına ve ilerlemesine katkıda bulunma potansiyeline sahiptir. Kültürel değişim süreci aynı zamanda geleneksel zanaat ve sanatların yeniden canlandırılmasını kolaylaştırır. Buna ek olarak, turizmin varlığı, her iki ülkenin ortak kültürel tarihini vurgulayan kültürel turizm tekliflerinin ve faaliyetlerinin oluşturulması ve tanıtımı için bir katalizör görevi görebilir ve böylece kültürel bağlantılarını güçlendirebilir (Wang, 2016).

Turizm, her iki ülkedeki yerel topluluklarda sosyal kalkınmayı kolaylaştırma potansiyeline sahiptir. Wani vd. (2023)'e göre, bu yaklaşımın kullanılması sosyal kaynaşmayı kolaylaştırma, kültürlerarası tartışmayı teşvik etme, fikir ve değer alışverişini kolaylaştırma potansiyeline sahiptir. Trivellas vd. (2016)'e göre ise, yerel topluluklar turistlerle karşılaşmayı, kendi yaşam biçimlerini, geleneklerini ve misafirperverliklerini sergilemek için bir araç olarak kullanabilirler. Böylece bir gurur ve kimlik duygusu geliştirebilirler. Woyo ve Slabbert'e (2019) göre, turizm endüstrisi, yerel halkın turizm işine aktif olarak katılmasını ve kalkınma avantajlarından yararlanmasını sağlayarak, toplum katılımını ve katılım için yollar yaratma potansiyeline sahiptir. Buna ek olarak, turizmin ulusal ve kültürel kimlik açısından önemli bir değere sahip olan geleneksel müzik, dans ve hikâye anlatıcılığı gibi uygulamaları kapsayan somut olmayan kültürel varlıkların korunmasına ve canlandırılmasına katkıda bulunma potansiyeline sahip olduğunu belirtmek gerekir (Nurjaya, 2022).

Özetle, turizm faaliyetleri, ulusal ve kültürel bağları paylaşan iki ulus arasındaki bağları güçlendirmek için önemli bir mekanizma olarak hizmet etmektedir. Ekonomik büyüme, kültürel değişim, sosyal ilerleme ve çevresel sürdürülebilirlik gibi yukarıda bahsedilen faktörlerin tümü bu olgudan etkilenmektedir. İşbirliğinin teşvik edilmesi ve sürdürülebilir uygulamaların benimsenmesi yoluyla, her iki ülke de turizmden elde edilen avantajları optimize etme potansiyeline sahip olurken, aynı zamanda ulusal ve kültürel miraslarını gelecek nesillerin yararı için korurlar.

Fiziksel Ulaşımın Kolay ve Hızlı Olmasının Turizm Açısından Önemi

Turizm bağlamında ulaşımın önemi, belirli bir yere ulaşma kolaylığını artırması ve turistlerin oraya vardıklarında daha rahat hareket etmelerini sağlaması nedeniyle son derece önemlidir (Albalate & Fageda, 2016). Turizm destinasyonlarının seçimi, mekânsal bağımlılık ve komşu şehirlerin yakınlığı gibi çeşitli unsurlardan etkilenmektedir. Bu kriterlere ek olarak, diğer önemli hususlar arasında mesafe, nüfus yoğunluğu, gelir düzeyleri, erişilebilirlik ve cazibe merkezlerinin varlığı yer almaktadır (Marrocu & Paci, 2013). Düzenli yaşam ve tatil senaryoları arasında genel hareketlilik rutinlerinde farklılıklar vardır; fiziksel aktivite tatillerde daha güçlü ve sık olma eğilimindedir (Schlemmer vd., 2019). Evrensel tasarım kavramı hem fiziksel erişimi hem de bilgi erişilebilirliğini kapsayan, tüm kullanıcıların ihtiyaçlarını karşılayan uygun koşulların oluş-

turulmasına öncelik vermektedir (Senkiv & Tserklevych, 2021). Tercih edilen bir turizm alanının seçimi, hareketlilik ve erişilebilirlik kriterlerinden önemli ölçüde etkilenmektedir (Martinčević vd., 2022).

Ulaşım, turizm destinasyonları arasındaki bağlantıyı kolaylaştırmada çok önemli bir rol oynamasının yanı sıra turistlerin hareketliliklerini artırmalarına ve çıkış noktaları ile arzu ettikleri destinasyonlar arasında seyahat etmelerine olanak tanır (Darmawan & Chen, 2020). Ulaşım, turizmin cazibesini artırmada, erişilebilirliği ve hareketliliği kolaylaştırmada ve belirli bir destinasyonda ulaşım hizmetleri sunmada çok önemli bir rol oynamaktadır (Zheng vd., 2016). Seyahat süresi, mesafe, çevrimiçi varlık ve yürünebilirlik gibi çeşitli kriterler ziyaretçiler tarafından yapılan seçimlerin belirlenmesinde rol oynadığından, destinasyon ve ulaşım şekli ile ilgili kararlar birbiriyle yakından bağlantılıdır (Juschten & Hössinger, 2020). Chen vd. (2021) tarafından vurgulandığı üzere, ulaşım bağlantısının kurulması, turizm sektörünün ilerlemesi ve büyümesi için önemli bir ön koşuldur. Zhao vd. (2021)'e göre, ulaşım altyapısının iyileştirilmesi, turistlerin seyahatleri sırasında konfor, güvenlik ve genel memnuniyetlerinin artırılmasında önemli bir rol oynamaktadır. Bu kapsamda ele alındığında, Zengezur koridorunun aktif olarak kullanılmaya başlanması ile Türkiye ve Azerbaycan arasındaki turizm hareketliliklerinin olumlu bir şekilde gelişmesi mümkün olabilecektir.

Azalan seyahat süresinin turistik seyahat alanındaki turizm talebi üzerindeki etkisi, sağlanan referanslarla desteklendiği üzere, çeşitli kavramsal bakış açılarını kapsayan çok yönlü bir olgudur (Hergesell & Dickinger, 2013; Mckercher, 1998). Takip eden söylem, turizm endüstrisinde zaman tasarrufu ile bağlantılı sonuçların geniş bir incelemesini sunmaktadır. Turistik cazibe merkezlerinin artan rahatlığı ve erişilebilirliği, seyahat süresinin kısalmasına ve dolayısıyla cazibelerinin artmasına bağlanabilir (Koo, Lim & Dobruszkes, 2017). Artan kolaylık ve erişim kolaylığı, turizm talebinde önemli bir artışın sağlanmasına katkıda bulunmaktadır. Seyahat için harcanması gereken efor ve zamanın azalmasının bir sonucu olarak, bireyler çeşitli destinasyonların keşfine katılma eğiliminde artış göstermektedir (Kim vd., 2021; Yu vd., 2019). Yolcuların seyahatlerinin optimizasyonu, transit süresinin en aza indirilmesiyle sağlanır. Bu işlev, turistlerin sıkıştırılmış bir program dahilinde birden fazla varış noktasını etkin bir şekilde keşfederek sınırlı seyahat sürelerini optimize etmelerini sağlar. Turizm ihtiyacı, zaman verimliliği kavramından büyük ölçüde etkilenmektedir, çünkü turistlerin kısıtlı bir süre içinde daha geniş bir alan yelpazesini görmelerini sağlayarak gezilerinin genel değerini ve cazibesini artırmaktadır (Gozgor & Demir, 2018). Seyahat deneyiminin iyileşmesi, seyahat süresinin azalmasına ve dolayısıyla daha zevkli ve daha az yorucu bir yolculukla sonuçlanmasına bağlanabilir. Turistler, turizm faaliyetlerine katılmak ve kendilerini yerel kültüre kaptırmak için ek zaman ayırma kapasitelerinin artması sonucunda hem fiziksel hem de zihinsel boyutları kapsayan yorgunluk seviyelerinde azalma yaşayabilirler.

Artan esneklik, ulaşım süresinin kısalmasından kaynaklanan kayda değer bir avantajdır, çünkü bireylerin seyahatinin zamanlaması üzerinde daha fazla kontrol sahibi olmalarını sağlar. Bireyler kendiliğinden seyahat kararları verme ve kısıtlı bir zaman aralığında çeşitli destinasyonların araştırılmasına katılma kapasitesine sahiptir. Onafowora ve Owoye (2012), esnek seyahat alternatiflerinin dahil edilmesinin, aksi takdirde daha uzun ve zahmetli bir yolculuk fikrinden cayabilecek daha geniş bir turist yelpazesini çekme kapasitesine sahip olduğunu savunmaktadır. Başka bir deyişle, artan erişilebilirlik genel turizm talebinde önemli bir artışa yol açabilir.

Yolculuk sürelerindeki azalma, seyahat eden bireyler için kolaylık sağlamanın ötesinde ekonomik avantajlarla sonuçlanmaktadır. Aksine, bu kazanımlar hem turizm endüstrisi hem de yerel ekonomiler üzerinde olumlu bir etkiye sahiptir. Daha fazla sayıda turistin destinasyona çekilmesi, ziyaretçi harcamalarında artışı sağlayarak istihdam olanaklarının oluşturulmasını ve yerel işletmeler için gelir elde edilmesini kolaylaştırır. Mazzola vd. (2022), turizm talebindeki artışla

bağlantılı ekonomik büyüme nedeniyle bölgenin önemli ve avantajlı bir dalgalanma etkisine maruz kalma potansiyeline sahip olduğunu iddia etmektedir.

Zengezur Koridoru`nun Turizm Potansiyeli Açısından Önemi

Azerbaycan ve Nahçıvan arasında bağlantı kuran Zengezur Koridoru`nun açılışı, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki bağlantıyı geliştirme potansiyeli taşımaktadır. Bu gelişme, bölgedeki turizmin ve diğer sektörlerin büyümesi üzerinde önemli bir etki yaratma gücüne sahiptir.

Zengezur Koridoru'nun açılması, Azerbaycan ve Türkiye arasında tampon bölge işlevi gören bir sınırın oluşmasıyla sonuçlanmıştır (Mustafayev & Sadigova, 2022). Bu gelişme sayesinde bireylerin hareketliliği ve iki ülke arasındaki malların taşınması üzerinde önemli etkileri olabileceği düşünülmekle birlikte turizm ve ticari faaliyetlerin dinamikleri üzerinde potansiyel bir etki yaratabilir. Nahçıvan'ı Azerbaycan'ın batı bölgelerine ve daha sonra Türkiye'ye bağlayan bir koridorun kurulmasının beklenen etkisinin bölge ekonomisi ve turizmi üzerinde önemli bir etkiye sahip olacağı öngörülmektedir. Hasanli vd. (2021)'e göre, yeni inşa edilen bu koridorun kurulması, bölgede turizmin ilerlemesi için önemli beklentiler yaratma potansiyeline sahiptir. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki gelişmiş bağlantı, turizmde ve sınır ötesi hareketlilikte bir artış sağlama potansiyeline sahiptir.

Azerbaycan'ın önemli ticaret yollarının kesiştiği stratejik konumu ve Trans-Anadolu Doğal Gaz Boru Hattı (TANAP) ve Trans-Adriyatik Boru Hattı (TAP) gibi boru hatları aracılığıyla enerji taşımacılığını kolaylaştırmadaki rolü vurgulanmıştır (Das, 2022). Bu tür bir altyapının varlığı sadece enerji ticaretini etkilemekle kalmaz, aynı zamanda iyi gelişmiş ulaşım ağları seyahatin erişilebilirliğini artırabileceğinden turizm sektörü üzerinde de etki yaratma kapasitesine sahiptir.

Mikail vd. (2019) tarafından yapılan çalışmaya göre, Azerbaycan ve Türkiye arasında var olan ekonomik, siyasi ve sosyal bağların incelemesiyle ve bu ilişkilerin sonuçları olarak, turizm gibi çeşitli sektörlerin ilerlemesi üzerinde önemli etkilere sahip görülmektedir. Siyasi istikrar ve ekonomik iş birliğinin varlığı, turizmin gelişmesi için elverişli bir iklimi teşvik edebilir. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki enerji sektörü iş birliğinin çeşitli boyutları vardır (Suleymanov vd., 2017). Ana vurgu enerji üzerinde olsa da bu tür bir iş birliği daha geniş bir ekonomik ilerlemeyi teşvik etme ve böylece turizm sektörünün genişlemesini kolaylaştırma potansiyeline sahiptir.

Imrani vd. (2022) tarafından yürütülen çalışmada, yazarlar mağara turizminin Azerbaycan'da potansiyel bir alternatif turizm yönü olarak ortaya çıkışını tartışmaktadır. Bu, mağara keşfi ve macera turizmine eğilimli farklı bir turist grubunu barındırabileceğinden, turizm işinde çeşitlendirme potansiyeli anlamına gelmektedir. Zengezur koridoru sayesinde gelişen turizm hareketlilikleri ile birleştiğinde bu potansiyelin daha da arttığı söylenebilir. Erdem ve Yel (2023) tarafından yapılan bir çalışmada ise, turizm endüstrisi için bir etkinlik sıralaması yayınlanmış ve Türkiye ile Azerbaycan bu sektörde öne çıkan ülkeler olarak belirlenmiştir. Söz konusu sıralama, her iki ülkede de turizm endüstrisinin ileriye dönük olarak genişleyeceğinin altını çizmektedir.

Türkiye, medikal turizm alanında önde gelen küresel bir oyuncu olmayı hedeflemektedir (Pirzada, 2022). Bu hedef, sağlık hizmetleri arayışında olan turistleri cezbederken aynı zamanda ülke keşfine de çıkararak hem tıp sektörü içinde hem de ötesinde ekonomik beklentiler yaratma potansiyeline sahiptir. Türkiye ve Azerbaycan arasındaki bu koridorun sağladığı ulaşım kolaylığı ve zaman tasarrufu bu turizm türü açısından daha önemli olabilir.

Bir ekonomik koridorun oluşturulması, turizm endüstrisinin genişlemesini de kapsayan bölgesel iş birliği ve çok yönlü kalkınma için yaygın bir katalizör olarak görülmektedir (Luvsandavaajav, 2022). Bu durum, bağlantı ve altyapının geliştirilmesinin yatırım, istihdam fırsatları ve ulaşımı kolaylaştırarak turizmin ilerlemesi için elverişli bir ortam oluşturabileceğini göstermektedir. Diğer bir deyişle, Zengezur Koridoru'nun faaliyete geçmesi ve buna bağlı gelişmeler, daha fazla bağlantı, genişleyen ekonomik beklentiler ve güçlenen bölgesel iş birliği yoluyla Azerbaycan ve Türkiye arasındaki turizmi etkileme kapasitesine sahiptir. Bölgedeki turizm

endüstrisinin genişlemesi, bu unsurların başarılı ve sürdürülebilir bir şekilde yönetilmesiyle kolaylaştırılabilir.

Azerbaycan ve Nahçıvan, tarihi yerler ve kültürel karşılaşmalardan doğal manzaraların keşfine kadar uzanan geniş bir yelpazeyi kapsayan çok çeşitli turizm olanaklarına sahiptir (Ihar, 2020). Koridorun kurulması, turistlerin daha geniş bir yelpazedeki yerlere erişimini sağlayacak ve böylece bölgenin farklı deneyimler arayan gezginler için çekiciliğini artıracaktır. Sınır ötesi turizm, etkin bir şekilde yönetilen bir koridorun oluşturulmasıyla kolaylaştırılabilir ve böylece turistlerin tek bir seyahat sırasında hem Azerbaycan'ı hem de Nahçıvan'ı keşfetmelerini teşvik eden çabalar desteklenebilir. Bu olgu her iki bölge için de ekonomik avantajlar yaratma potansiyeline sahiptir.

Artan turizmin varlığı, koridora komşu bölgeler için ekonomik avantajlar yaratma potansiyeline sahiptir. Turizm olgusu, kültürel değerlerin değişimini kolaylaştırma ve farklı kültürel geçmişlerden gelen bireyler arasında karşılıklı anlayışı geliştirme potansiyeline sahiptir. Bölgeye artan turist akını, farklı etnik ve kültürel topluluklar arasında barış ve iş birliğini teşvik etmeyi amaçlayan kültürel değişim programları ve girişimleri için potansiyel yollar sunmaktadır. Koridorun kurulması, ulaşım ağlarının iyileştirilmesi, sınır altyapısı ve turizmle ilgili hizmetlerin sağlanması da dahil olmak üzere turizmi kolaylaştırmaya yönelik altyapı gelişimini teşvik etme potansiyeline sahiptir. Bu da tüm seyahat deneyimini artırma potansiyeli nedeniyle oldukça önemlidir. Bu koridorun tarihsel olarak şiddet olaylarının yaşandığı ve jeopolitik gerilimlerin devam ettiği bir bölgede kurulması güvenlik, siyasi istikrar ve çatışma ihtimaliyle ilgili engellere yol açabilir. Misafirlerin güvenliğini garanti altına almak ve turizm çabalarının uzun vadeli uygulanabilirliğini sürdürmek için bu endişelerin giderilmesi büyük önem taşımaktadır.

Sonuç ve Öneriler

Bu çalışma, Zengezur Koridoru'nun Azerbaycan ve Türkiye arasındaki turizm endüstrisi üzerindeki potansiyel etkilerini keşfetmektedir. Bu koridorun bölge turizmine getirebileceği fırsatları ve bu gelişmenin turizm açısından sağlayabileceği avantajları ele almaktadır.

Zengezur Koridoru'nun açılması, bu iki ülke arasındaki turizm bağlarını güçlendirmenin bir yolu olabilir. Azerbaycan'ın Nahçıvan bölgesini Türkiye'ye bağlayan bu koridor, turistlere daha geniş bir destinasyon yelpazesi sunabilir. Aynı zamanda enerji taşımacılığı için kullanılan boru hatları ve sınır altyapısının geliştirilmesi, turizm endüstrisinin büyümesine uygun bir altyapının oluşturulmasına yardımcı olabilir. Ancak, bu potansiyel faydaların yanı sıra bazı zorluklar da vardır. Bölge, tarihsel olarak çatışma ve jeopolitik gerilimlerin yaşandığı bir bölge olarak bilinmektedir, bu nedenle güvenlik endişeleri önemli bir rol oynamaktadır. Turistlerin güvenliği ve siyasi istikrarın korunması, bu koridorun başarılı bir şekilde kullanılabilmesi için kritik önem taşır.

Sonuç olarak, Zengezur Koridoru, Azerbaycan ve Türkiye arasındaki turizm endüstrisinin büyümesine yönelik büyük bir potansiyele sahiptir. Bu çalışma, turizmin bölgesel iş birliği ve kalkınma için bir katalizör olabileceğini vurgulamaktadır. Ancak, bu fırsatları tam olarak değerlendirebilmek için güvenlik, altyapı gelişimi ve tanıtım gibi faktörlerin dikkate alınması gerekmektedir. Gelecekteki çalışmalar, bu koridorun turizm açısından daha verimli bir şekilde nasıl kullanılabileceğini daha ayrıntılı bir şekilde incelemelidir. Bu kapsamda aşağıdaki öneriler sunulabilir:

- Güvenlik ve istikrarın önemi, bölgenin güvenlikle ilgili endişelere yol açan çatışma ve jeopolitik gerilimlerle dolu tarihsel geçmişi tarafından vurgulanmaktadır. Bu nedenle, turizm endüstrisinin bölgede büyümesini ve ilerlemesini kolaylaştırmak için güvenlik önlemlerinin alınmasına ve siyasi istikrarın korunmasına öncelik verilmesi zorunludur. Bölgedeki hükümetlerin ve uluslararası kuruluşların, turistlerin güvenliğini sağlamayı ve bölgede istikrarı teşvik etmeyi amaçlayan ortak çabalar içine girmeleri zorunludur.
- Altyapı Geliştirme: Zangezur Koridorunun turizm amaçlı kullanımını optimize etmek için altyapı geliştirme girişimlerinde bulunmak zorunludur. Bu, otoyollar ve havaalanları gibi ulaşım altyapısının iyileştirilmesini, konaklama tesislerinin ve turistik çekiciliklerin geliştirilmesini

kapsamaktadır. Altyapı modernizasyon girişimlerinin uygulanması, turistler için gelişmiş seyahat deneyimlerini kolaylaştıracak ve dolayısıyla bölgenin genel cazibesini artıracaktır.

- Bölgenin turizm potansiyelinden gerektiği gibi faydalanabilmesi için yetkin bir tanıtım ve pazarlama planına ihtiyacı vardır. Bölgenin turistik cazibesinin ve kültürel zenginliğinin tanıtımı hem ulusal hem de uluslararası platformlara yayılmalıdır. Bölgedeki turist odaklı işletmeler, turizm endüstrisinde iş birliğini teşvik etmek ve geliştirmek için iş birliği yapma ve ortak çabalara girme potansiyeline sahiptir.
- Bölge sakinleri için turizm eğitim programlarının oluşturulması, bölgedeki turizm endüstrisinin genişlemesini desteklemek açısından hayati önem taşımaktadır. Bu, ek istihdam olanakları sağlama ve turizm endüstrisinin ihtiyaçlarını etkin bir şekilde karşılama becerisini geliştirme potansiyeline sahiptir.
- Kültürel Değişim ve İş birliği: Bölge içerisinde farklı kültürel geçmişlere sahip çeşitli topluluklar bulunmaktadır. Turizm olgusu, bu farklılıklara ilişkin anlayışın gelişmesini ve dolayısıyla karşılıklı kültürel etkileşimi kolaylaştırma potansiyeline sahiptir. Kültürel etkileşim programları ve etkinlikleri, farklı topluluklar arasında karşılıklı anlayışı geliştirme potansiyeline sahiptir.
- Bölgedeki turizmin çeşitlendirilmesi, çok çeşitli turist demografisine hitap etmek açısından önemlidir. Bu, kültür turizmi, doğa turizmi, macera turizmi ve sağlık turizmi gibi çeşitli yönlerin incelenmesini kapsayabilir. Bu, turizm endüstrisinin sürdürülebilirliğini artırma potansiyeline sahiptir.
- Bölgede turizm için en iyi sonuçların elde edilmesi, diğer sınır ülkelerinin yanı sıra özellikle Azerbaycan ve Türkiye ile bölgesel iş birliği ve diplomasinin kurulmasını gerektirmektedir. Bölgede turizmin geliştirilmesi, sınır ötesi iş birliğinin teşvik edilmesi ve yapıcı görüşmelerin kolaylaştırılmasıyla sağlanabilir.
- Bölge turizminin yönetiminde çevresel duyarlılık ve sürdürülebilirlik ön planda tutulmalıdır. Doğal güzelliklerin ve doğal kaynakların korunması büyük önem taşımaktadır. Bu nedenle, sürdürülebilir turizm uygulamalarının hayata geçirilmesi zorunlu bir tedbirdir.
- Araştırma ve İzleme: Zengezur Koridoru'nun turistik etkilerini değerlendirmek ve başarı düzeyini izlemek için düzenli olarak araştırma yapılması gerekmektedir. Böylece, gelecekteki politika kararları bu verilerden yararlanılarak oluşturulabilir ve uygulanabilir.

Kaynakça

Albalate, D., & Fageda, X. (2016). High Speed Rail and Tourism: Empirical Evidence From Spain. Transportation Research Part a Policy and Practice. doi:10.1016/j.tra.2016.01.009

Batala, L. K., Regmi, K., & Sharma, G. (2017). Cross Border Co-Operation Through Tourism Promotion &Amp;amp; Cultural Exchange: A Case Study Along Nepal and China (T.A.R.) OBOR—Prospective. Open Journal of Business and Management. doi:10.4236/ojbm.2017.51010

Chen, J., Li, M., & Xie, C. (2021). Transportation Connectivity Strategies and Regional Tourism Economy - Empirical Analysis of 153 Cities in China. Tourism Review. doi:10.1108/tr-03-2021-0134

Costea, M., Hapenciuc, C. V., & Arionesei, G. (2017). The General Transport Infrastructure - A Key Determinant of Competitiveness of Tourism in Romania and Cee-Eu Countries. Cbu International Conference Proceedings. doi:10.12955/cbup.v5.906

Croes, R. (2014). The Role of Tourism in Poverty Reduction: An Empirical Assessment. Tourism Economics. doi:10.5367/te.2013.0275

Darmawan, V. E. B., & Chen, Y.-W. (2020). Implementation of Connection Scan Algorithm in Tourism Intermodal Transportation Journey Planner: A Case Study. Jurnal Sistem Dan Manajemen Industri. doi:10.30656/jsmi.v4i2.2772

Das, G. G. (2022). Key Binding Constraints, Structural Reform, and Growth Potential of Azerbaijan via Economic Diversification: A Computable General Equilibrium Policy Impact Analysis. Journal of Eurasian Studies. doi:10.1177/18793665221096688

Erdem, M. S., & Yel, T. (2023). Determining the Financial Performances of ISE Tourism Companies in the Period of 2009-2020 by Data Envelope Analysis. Alanya Akademik Bakış. doi:10.29023/alanyaakademik.1111946

Garakhanova, N. (2023). İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi. Türkiye Cumhuriyeti'nde 100 Yılda Kültür Diplomasisi Gelişimi(64), 210-229.

Gozgor, G., & Demir, E. (2018). The Effects of Economic Policy Uncertainty on Outbound Travel Expenditures. Journal of Competitiveness. doi:10.7441/joc.2018.03.01

Hasanli, A., Construction, B., & Mirzeyev, M. (2021). The Impact of Ecological Factors on Tourism in Azerbaijan. doi:10.38027/iccaua2021218n8

Hergesell, A., & Dickinger, A. (2013). Environmentally friendly holiday transport mode choices among students: the role of price, time and convenience. Journal of Sustainable Tourism, 21(4), 596–613.

Ihar, Z. D. (2020). Natural Nation: Cultivating a Post-Extractive Azerbaijan.

Imrani, Z., Zeynalova, K. Z., Mammadova, G. S., & Vysotskyi, O. (2022). Opportunities and Prospects for the Development of Speleotourism in Azerbaijan. Journal of Geology Geography and Geoecology. doi:10.15421/112227

Ivanov, I. A., Golomidova, E., & Terenina, N. (2021). Influence of the COVID-19 Pandemic on the Change in Volume and Spatial Structure of the Tourist Flow in Finland and Estonia in 2020. Regional Research of Russia. doi:10.1134/s2079970521030059

Juschten, M., & Hössinger, R. (2020). Out of the City – But How and Where? A Mode-Destination Choice Model for Urban–rural Tourism Trips in Austria. Current Issues in Tourism. doi:10.1080/13683500.2020.1783645

Kaya, M. C., & Kaya, E. (2022). Sümela Manastırı'nın İnanç Turizmi Potansiyeli Üzerine Kavramsal Bir Değerlendirme. Karadeniz İletişim Araştırmaları Dergisi, 12(2), 46-61. doi:10.53495/e-kiad.1193178

Kaya, M. C., Batman, O., & İbiş, S. (2022). Güney Amerikalı Turizm Paydaşlarının Algıladıkları Türkiye İmajı Üzerine Nitel Bir Araştırma*. Güncel Turizm Araştırmaları Dergisi, 6(2), 679-697. doi: 10.26677/TR1010.2021.668

Kim, E. E. K., Seo, K., & Choi, Y. (2021). Compensatory Travel Post COVID-19: Cognitive and Emotional Effects of Risk Perception. Journal of Travel Research. doi:10.1177/00472875211048930

Koo, T. T. R., Lim, C., & Dobruszkes, F. (2017). Causality in direct air services and tourism demand. Annals of Tourism Research, 67, 67–77.

Luvsandavaajav, O. (2022). Tourism Opportunities in the China-Mongolia-Russia Economic Corridor. Turisztikai És Vidékfejlesztési Tanulmányok. doi:10.15170/tvt.2022.07.03.08

Marrocu, E., & Paci, R. (2013). Different Tourists to Different Destinations. Evidence From Spatial Interaction Models. Tourism Management. doi:10.1016/j.tourman.2012.10.009

Martinčević, I., Brlek, P., & Kačarević, N. D. (2022). Mobility as a Service (MaaS) as a Sustainability Concept for Tourist Destinations. Sustainability. doi:10.3390/su14127512

Mazzola, F., Cirà, A., Ruggieri, G., & Butler, R. (2022). Air Transport and Tourism Flows to Islands: A Panel Analysis for Southern European Countries. International Journal of Tourism Research. doi:10.1002/jtr.2527

Mckercher, B. (1998). The effect of market access on destination choice. Journal of travel research, 37(1), 39–47.

Mikail, E. H., Atun, Y., & Atun, A. (2019). Turkey-Azerbaijan Economical and Political Relations. Open Journal of Political Science. doi:10.4236/ojps.2019.93029

Mordecki, G., Leiva, A., & Puel, N. D. (2019). Mexico and Uruguay Inbound Tourism Demand. Revista Brasileira De Pesquisa Em Turismo. doi:10.7784/rbtur.v13i3.1582

Mustafayev, B., & Sadigova, N. (2022). Tarihte Zengezur'un Ruslar Tarafından Ermenilere Verilmesi ve Yaşanan Son Gelişmeler. Journal of Turkish Studies, 17(6), 1585–1601. doi:10.7827/turkishstudies.64331

Naipaul, S., Wang, Y., & Okumuş, F. (2009). Regional Destination Marketing: A Collaborative Approach. Journal of Travel & Tourism Marketing. doi:10.1080/10548400903162998

Nurjaya, I. N. (2022). Global Principles of Sustainable Tourism Development Ecological, Economic and Cultural. Sociological Jurisprudence Journal. doi:10.22225/scj.5.2.2022.97-106

Onafowora, O. A., & Owoye, O. (2012). Modelling International Tourism Demand for the Caribbean. Tourism Economics. doi:10.5367/te.2012.0102

Park, C., Kim, Y.-R., & Yeon, J. (2022). Stronger Together: International Tourists "Spillover" Into Close Countries. Tourism Economics. doi:10.1177/13548166221098320

Pirzada, N. (2022). The Expansion of Turkey's Medical Tourism Industry. Voices in Bioethics. doi:10.52214/vib.v8i.9894

Rivera, M., Croes, R., & Lee, S. H. (2016). Tourism development and happiness: A residents' perspective, Journal of Destination Marketing & Management, 5(1) 5-15, doi: 10.1016/j.jdmm.2015.04.002

Schlemmer, P., Blank, C., Bursa, B., Mailer, M., & Schnitzer, M. (2019). Does Health-Oriented Tourism Contribute to Sustainable Mobility? Sustainability. doi:10.3390/su11092633

Senkiv, M. I., & Tserklevych, V. S. (2021). Prerequisites of Development of an Accessible Tourism for Everyone in the European Union. Journal of Geology Geography and Geoecology. doi:10.15421/112151

Sergeyeva A, Abdullina A, Nazarov M, Turdimambetov I, Maxmudov M, Yanchuk S. (2022). Development of Cross-Border Tourism in Accordance with the Principles of Sustainable Development on the Kazakhstan-Uzbekistan Border. Sustainability. 14(19):12734. doi:10.3390/su141912734

Suleymanov, E., Bulut, C., & Rahmanov, F. (2017). Economic and Political Analysis of Azerbaijan-Turkey Energy Relations. Jomeino. doi:10.31039/jomeino.2017.1.2.3

Trivellas, P., Kakkos, N., Vasiliadis, L., & Belias, D. (2016). Residents' Perceptions Toward Cultural, Social and Economic Benefits and Costs of Tourism Industry: An Empirical Survey. doi:10.1007/978-3-319-27528-4_12

Underberg-Goode, N. (2014). Cultural Heritage Tourism on Peru's North Coast. Worldwide Hospitality and Tourism Themes. doi:10.1108/whatt-03-2014-0013

Vanegas, M., Gartner, W. C., & Senauer, B. (2015). Tourism and Poverty Reduction: An Economic Sector Analysis for Costa Rica and Nicaragua. Tourism Economics. doi:10.5367/te.2014.0442

Wang, Y. (2016). A Study on Kinmen Residents' Perception of Tourism Development and Cultural Heritage Impact. Eurasia Journal of Mathematics Science and Technology Education. doi:10.12973/eurasia.2016.02312a

Wani, M. D., Dada, Z. A., & Shah, S. A. (2023). To Utilize Structural Equation Modelling to Investigate the Impact of Cross-Border Tourism on Regional Cooperation: The Mediating Effect of Community Support. Review of Regional Studies. doi:10.52324/001c.74889

Weiermair, K. (2000). Tourists' Perceptions Towards and Satisfaction With Service Quality in the Cross-cultural Service Encounter: Implications for Hospitality and Tourism Management. Managing Service Quality. doi:10.1108/09604520010351220

Woyo, E., & Slabbert, E. (2019). Cross-Border Destination Marketing of Attractions Between Borders: The Case of Victoria Falls. Journal of Hospitality and Tourism Insights. doi:10.1108/jhti-10-2018-0073

Yu, Z., Khan, S. A. R., Kumar, A., Golpîra, H., & Sharif, A. (2019). Is Tourism Really Affected by Logistical Operations and Environmental Degradation? An Empirical Study From the Perspective of Thailand. Journal of Cleaner Production. doi:10.1016/j.jclepro.2019.04.164

Zhang, K., Zhang, M., Law, R., Chen, X., & Wang, Q. (2020). Impact Model of Tourism Production and Consumption in Nanjing Yunjin: The Perspective of Cultural Heritage Reproduction. Sustainability. doi:10.3390/su12083430

Zhao, Y., Jiao, C., Li, J., Yuan, Z., Li, X., Gu, H., & Zhang, Z. (2021). Dynamic Forecasting Algorithm of Inbound Ice and Snow Tourism in China Based on Improved Deep Confidence Network. Mobile Information Systems. doi:10.1155/2021/5016905

Zheng, Q., Kuang, Y., & Huang, N. (2016). Coordinated Development Between Urban Tourism Economy and Transport in the Pearl River Delta, China. Sustainability. doi:10.3390/su8121338

TÜRK POEZİYASININ TƏBLİĞİNDƏ "FÜYUZAT" JURNALININ ROLU

Günel Kamil qızı Yunusova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universiteti
AMEA Z.Bünyadov adına Şərqşünaslıq İnstitutunun dissertantı
gunel.yunusova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000 0002 2375 2829

Azərbaycanda mətbuat yaranan dövrdən milli mətbuatımızda türk ədəbiyyatı problemləri həmişə diqqət mərkəzində olmuşdu. Müxtəlif məcmuələrdə yüzlərlə osmanlı ədəbiyyatı nümunələri çap olunaraq Azərbaycan oxucusunun mütaliəsinə verilmiş, həm də ayrı-ayrı osmanlı ədib və şairləri, onların yaradıcılıq nümunələri geniş şəkildə təbliğ olunmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbi-mədəni mühitində türk ədəbiyyatı problemlərinə münasibət göstərən ən fəal mətbu orqanı "Füyuzat" jurnalı idi. "Füyuzat"çıların türk ədəbiyyatı və onun hadisələri ilə oxucuları tanış etməsi onların ideoloji siyasət və məfkurəsi sisteminin tərkib hissələrindən biri idi.

"Füyuzat" məcmuəsi 1906-1907-ci illərdə nəşr olunmuşdur. Hacı Zeynalabdin Tağıyevin maddi dəstəyi hesabına çap olunan məcmuənin naşiri və redaktoru Əli bəy Hüseynzadə idi. Cəmi bir il fəaliyyət göstərən jurnalın ümumilikdə 32 nömrəsi işıq üzü görsə də, yəni ömrü o qədər də uzun olmasa da, o, xalqımızın ədəbi-mədəni və ictimai-siyasi fikir tarixində müstəsna rolu oynamışdır. [2, s.11]

Jurnalda mövzu, janr və ideya baxımından çeşidli materiallar işıq üzü görmüşdür. Burada osmanlı türklərinin ədəbi-bədii düşüncə məhsullarına, habelə onun rəngarəng problemlərinə, yeniliklərinə, ayrı-ayrı ədəbi şəxsiyyətlərinə, müxtəlif hadisə və proseslərinə də xüsusi diqqət yetirilirdi. Məcmuədə həm elmi-nəzəri səpkili, həm də praktiki materiallar yer alırdı, bu o deməkdir ki, jurnal əməkdaşları türk ədəbiyyatı ilə əlaqəli istər nəzəri-estetik məzmunlu yazıların, həm də nəsr, poeziya, publisistika, tərcümə, dramaturgiya nümunələrinin oxuculara çatdırılmasına diqqət yetirirdilər. Verilən nümunələr içərisində isə nəzm örnəklərinin üstünlük təşkil etdiyini görürük. Bunun səbəbi isə XIX əsrin son onilliklərində və XX yüzilliyin əvvəllərində osmanlı türklərində ədəbiyyat aləmindəki yenilikçilərin, başqa sözlə, "ədəbiyyati-cədidə" deyilən hərəkatın təmsilçilərinin əksəriyyəti nəzm ustaları idi. Həm kəmiyyət, keyfiyyət etibarı ilə nəzm örnəkləri başqa

ədəbi janrları üstələyirdi. "Füyuzat"da biz Ə.Hamid, N.Kamal, A.Cövdət, M.Ə.Yurdaqul, M.Ə.Rəcaizadə, T.Fikrət, Ə.Raiq, F.Azərbaycani, İ.Səfa, Ə.Kamal, Münir, H.Suad, Ə.Mehrənnisa xanım, Əşrəf və s. poeziya ustadlarının yaradıcılıq nümunələrinə rast gəlirik. Bu şairlərin bir çoxunun tərcümey-halı haqqında da jurnalda məlumatlar yer alır. Oxuculara təqdim edilən nəzm örnəkləri mövzu, ideya, janr, məzmun və sənətkarlıq siqləti etibarı ilə fərqlidir. [7]

"İrandakı hərəkati-hürriyyətpərvəranənin təfsili" (1907, № 11) məqaləsi jurnalda dərc olunan maraqlı siyasi-publisistik məqalələrdən biridir. İmzasız çap edilən həmin yazıda o zaman İranda baş verən ictimai-siyasi və inqilabi hadisələrdən söhbət açılır. İranda xalqın inqilabi hadisələrə böyük bir həvəslə və ümidlə qoşulduğu əsərdə təqdim olunur. Hərəkat iştirakçıları ölkədə istibdadın yox edilməsinə, hürriyyətin bərqərar olacağına ciddi inam bəsləyir. İndi orada hər bir vətəndaş "qanımız millət, vətən yolunda fədadır" ruhu və şüarı ilə yaşayır. Məqalənin daxilində türk şairi Namiq Kamalın "Amalımız, əfkarımız iqbali-vətəndir" misrası ilə başlayan vətəbpərvərlik ruhlu şeiri coşqun məzmunlu bir izahatla təqdim edilir və izahatın sonunda məşrutə fədakarlarına şeirdəki mətləblə "həmahəngi-təranə" olmaq tövsiyə olunur [1s.166]. Müəllifinin bu şeiri təqdim etməkdə məqsədi həm oxucuları məşrutə fədailərinin idealı, coşqusu, hürriyyətə inamı, həm də Namiq Kamalın yaradıcılığı və vətən idealı ilə tanış etməkdir.

Jurnalda diqqət mərkəzində olan tük sənətkarlarından biri də A.Cövdət idi. M.Ə.Sabirin "Abdulla Cövdətin əşarını təxmis" qeydi ilə yazılmış "Əcəb, kəşfi-niqab etməzmi yarım ruyi-zibadən?", həmçinin M.Hadinin "Abdulla Cövdət həzrətlərinə peyrov ola bilərmiyəm" qeydi ilə qələmə alınmış "Təraneyi-qəmpərvəranə" şeirləri, ilk dəfə haqqında danışdığımız bu dərginin səhifələrində oxuculara çatdırılmışdı. Onu da əlavə edək ki, Hadinin adını çəkdiyimiz şeiri Abdulla Cövdətə nəzirə idi.

"Bir həqiqət" şeiri də A. Cövdətə həsr edilmişdi ki, o da "Füyuzat"da işıq üzü görmüşdür. Krit adasından göndərilmiş bu şeir "Fəraq mühərriri" imzası ilə çap olunmuşdu. Burada sənətkar coşqun şəkildə tərənnüm edilir, onun istedadı, ilhamı, sənəti təntənəli epitetlərlə təriflənirdi. A.Cövdətin öz dili ilə qələmə alınmış şeirdə şairin vətənpərvərliyi, azadlıq eşqi, hürriyyət məfkurəsi qabarıq planda verilmişdir.

Jurnalın 1906-cı ilə aid 3-cü nömrəsindəki "İltifati-feyzpərvəranə" başlığı ilə verilən yığcam bir izahatdan aydın olur ki, Abdulla Cövdət həmin vaxtlarda Misirdə "İcthad" adlı bir qəzet nəşr edirmiş. O, "Füyuzat"a göndərdiyi bir məktubunda məcmuə ilə əməkdaşlıq edəcəyinə, ona öz şeirlərindən, məqalələrindən nümunələr göndərəcəyinə söz vermiş, eyni zamanda yaradıcılığından bir neçə nümunəni də göndərmişdir. Xatırlatdığımız qeyddən sonra şairin farsca bir qəzəli, həmçinin türkcə bir qitəsi dərc olunmuşdur.

"Füyuzat"da Mahmud Əkrəm Rəcaizadə də maraq dairəsində olan sənətkarlardan idi. Əlbəttə, bu, təsadüfi xarakter daşımırdı. Belə ki, Mahmud Əkrəm müasir osmanlı ədəbi mühitinin aparıcı simalarından hesab olunur, onun sənət meydanına gətirdiyi yeniliklər geniş surətdə təqlid və təqdir olunurdu. Məcmuədə şairin poetik örnəklərindən əlavə "Nigar xanım" adlı maraqlı bir oçerkinə də rast gəlirik (1907, № 18). Həmin oçerkdə Mahmud Əkrəm ünlü türk qadın şairi Nigar xanımın həyat və bədii irsindən söz açır. Şairənin ədəbi şəxsiyyəti, yaradıcılığı barədə maraqlı məsələlərə toxunur.

M.Ə.Rəcaizadə "Nigar xanım" oçerkində onu "münəvvər xanım", "afaqi-nisvandan doğan Zöhreyi-şeir" adlandırır, bu gün ən sevimli məşğələsinin şeir və musiqi" olduğunu söyləyir [1, s.281].

Ə.Raiqin "Müsahibeyi-ədəbiyyə" adlı məqaləsində Tofiq Fikrətin bir neçə şeirinə rast gəlirik (1907, № 2). Əhməd Raiq əvvəlcə sənətkar haqqında yığcam məlumat verir, onu oxuculara zərif duyğuları, şairanə bəyanları, riqqətli hiss və arzuları əks etdirməyə qabil, "ədəbiyyati-cədideyi-osmaniyyənin ən bəliğ şairi" kimi təqdim edir, sonra isə şairin bədii irsindən bir neçə poetik nümunəni oxuculara çatdırır.

Tofiq Fikrətin müsəddəs janrında olan "Füzuli" adlı poetik nümunəsi də jurnalda dərc edilib. Bu, Füzuli barədə qələmə alınmış ən məzmunlu, səviyyəli və dolğun lirik örnəklərdən biridir.

Jurnalda M.Ə.Yurdaqulun "Həsbi-hal", Ə.Hamidin "Təcəlli, yaxud təsəlli" adlı mənzumələri də işıq üzü görmüşdü. Hər iki sənətkarın irsindən onların dil-üslub xüsusiyyətlərini, bədii metodunu müəyyən qədər təsəvvür etməyə imkan verən maraqlı nümunələr seçilmişdi.

"Füyuzat"da Əhməd Kamalın da "Fəlsəfeyi-pərişan", "Şəbgərdi-xəyal" "Arada bir gecə" və s. şeirləri dərc olunmuşdur. Bu əsərlərin ideya-məzmun axarı ictimai həyatda fərd və həyat məsələlərinin bədii inikasına yönəlir.

Beləliklə, qeyd edə bilərik ki, "Füyuzat" jurnalında türk ədəbiyyatına müxtəlif çalarlarda, fərqli baxışlarda sıx münasibət özünü göstərmişdir və türk ədiblərinin, şairlərinin əsərlərinə, onların barəsində məlumatlara məcmuədə geniş yer verilmiş, ümumiyyətlə, türk ədəbiyyatının təbliğinə xüsusi diqqət yetirilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. "Füyuzat" jurnalı [1906-1907]. Tam mətni / Latın əlifbası ilə təkrar nəşrə hazırlayan: Ofelya Bayramlı. - Bakı: Çaşıoğlu, - 2007. - 672 s.

2. Həsənova, K. "Füyuzat" jurnalında təlim-tərbiyə məsələləri / K. Həsənova. - Bakı: Elm və təhsil, - 2018. - 216 s.

3. Vəliyev, Ş. "Füyuzat" ədəbi məktəbi / Ş.Vəliyev. - Bakı: Elm, - 1999. - 444 s.

TÜRKİYƏ-AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİNİN ÜMUMİ MƏNZƏRƏSİ

Müjkan Əbdüləli qızı Məmmədzadə
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Bədən Tərbiyəsi və İdman Akademiyası
mujkan@mail.ru
https://orcid.org/0000-0001-5693-3748

Beynəlxalq münasibətlər dövlətin mövcudluğunu, təhlükəsizliyini və inkişafını təmin edən iki əsas vasitədən biridir. Hər bir dövlətin xarici siyasətinin həyata keçirilməsini şərtləndirən əsas amillər bunlardır: milli maraqlar, dövlətin siyasi mahiyyəti, mədəniyyəti, ölkənin coğrafi mövqeyi, əhali sayı, tarixi, iqtisadi, siyasi, hərbi gücü, ölkə ətrafında yaranmış beynəlxalq konyuktur. İstənilən dövlətin, o cümlədən də Türkiyə Cümhuriyyətinin beynəlxalq münasibəti yuxarıda qeyd etdiyimiz amillərin təsiri ilə həyata keçirilib və keçirilməkdə də davam edir.

Təxminən 100 il əvvəl Anadolu türkləri ağır şərtlər altında mübarizə apararaq Osmanlıdan sonra yeni dövlətlərini, Respublikalarını yaratdılar və Cümhuriyyətin ilk illərində tərəfsiz, bir qədər də Sovet İttifaqına yaxın, Qərblə məsafəli xarici siyasət strategiyasına üstünlük verdilər. Həmin dönəmdə belə bir beynəlxalq münasibətin həyata keçirilməsini zəruri edən əsas səbəblər bunlar idi: yeni dövlətin məhz Antanta (Qərb) dövlətləri ilə aparılan istiqlal savaşı nəticəsində yaranması, I dünya müharibəsinin maddi və insan resursu itkisi baxımından Türkiyə üçün fəlakətli nəticələri, Sovet Rusiyası ilə Qərbə qarşı ortaq maraqlarının mövcud olması, aparıcı Qərb dövlətlərinin regional siyasəti və bölgədə, dünyada formalaşan şərtlər və nəhayət, iqtisadi gerilik və türk xalqının yeni dövlət quruculuğu prosesində olması [1].

Məhz qeyd etdiyimiz bu amillər gənc Türkiyə Cümhuriyyətinin xarici siyasətinin barışcıl ruhda formalaşmasını təmin etmişdir. Dahi Mustafa Kamal Atatürkün "Yurdda sülh, cahanda sülh" şüarı ölkəsinin həm yerləşdiyi regiona, həm də dünyaya baxışını ifadə edirdi.

Müasir geosiyasi şəraitdə Azərbaycanın etibarlı strateji tərəfdaşı olan Türkiyə ilə münasibətlərin möhkəmləndirilib daha da genişləndirilməsi ölkəmizin xarici siyasətinin çox mühüm tərkib hissəsidir. Hər iki ölkənin dövlət və hökumət başçılarının, eləcə də siyasi, iqtisadi, ticarət, elm, təhsil, mədəniyyət və digər sahələr üzrə aidiyyəti qurumların rəhbərlərinin qarşılıqlı səfərləri ikitərəfli əməkdaşlığın inkişafında əhəmiyyətli rol oynamış və bütün sahələrdə əlaqələr uğurla inkişaf edərək ölkələrimiz arasında strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin yüksək səviyyəyə qalxmasına səbəb olmuşdur.

Azərbaycan Respublikası 1991-ci il oktyabrın 18-də müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra həmin il noyabrın 9-da Türkiyə ölkəmizi ilk tanıyan dövlət olmuş və 1992-ci il yanvarın 14-də Azərbaycan-Türkiyə diplomatik əlaqələri yaradılmışdır. Həmin vaxtdan Türkiyənin Azərbaycanda səfirliyi və Naxçıvanda Baş Konsulluğu açılmış, 1992-ci ilin avqust ayından Azərbaycanın Türkiyədə səfirliyi, 1993-cü ilin yanvar ayından İstanbulda, 2004-cü ilin aprelin 12-dən isə Qarsda Baş Konsulluqları fəaliyyət göstərir.

Müstəqilliyin ilk illərində Türkiyə iki qardaş ölkə arasında qarşılıqlı faydalı əməkdaşlıq prinsiplərini əsas tutaraq dövlət quruculuğu yolunda respublikamızın səylərini daim dəstəkləməklə, hərtərəfli əlaqələrin inkişafına geniş yardım göstərmişdir. Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiyasında, regional təhlükəsizliyin qorunmasında, ümumiyyətlə, ölkəmizin siyasi-iqtisadi və elmi-mədəni maraqlarının reallaşmasında Türkiyə dövləti ilə hərtərəfli əməkdaşlığın genişlənməsinə xüsusi əhəmiyyət verən Ümummilli lider Heydər Əliyev 1993-cü ildə yenidən hakimiyyətə qayıtdıqdan sonra bu istiqamətdəki kursun yüksələn xətt üzrə inkişafını təmin etdi.

Azərbaycan Prezidenti kimi Heydər Əliyevin Türkiyəyə 1994-cü ilin fevralın 4-dən 11-dək davam edən ilk rəsmi səfəri ikitərəfli əlaqələrin inkişafına yeni təkan verdi. Səfər zamanı Azərbaycanla Türkiyə arasında əməkdaşlıq və qarşılıqlı yardım haqqında protokol, iqtisadi, elmi-texniki və mədəni sahələrdə əməkdaşlıq haqqında saziş, dostluq və hərtərəfli əməkdaşlığın inkişafı barədə müqavilə və digər məsələlər haqqında 16 mühüm sənəd imzalandı [2].

İki dövlətin rəhbərlərinin müntəzəm xarakter almış qarşılıqlı səfərləri ölkələrimiz arasındakı münasibətlərin daha da inkişaf etdirilməsinə zəmin yaratdı. Belə ki, 1995-ci il dekabrın 7-9-da Türkiyə Prezidenti Süleyman Dəmirəlin Azərbaycana rəsmi səfəri zamanı imzalanmış Birgə Bəyanatda beynəlxalq əlaqələrdə BMT-nin rolunun gücləndirilməsinin, regiondakı münaqişənin aradan qaldırılmasının və qlobal problemlərin həlli yollarının araşdırılmasına daha fəal təsir göstərməsinin vacibliyi vurğulanmaqla yanaşı, bir daha Ermənistandan işğal etdiyi Azərbaycan torpaqlarını dərhal və qeyd-şərtsiz azad etməsi tələbi öz əksini tapdı. Bundan əlavə, iqtisadi əməkdaşlıq haqqında memorandum dostluq münasibətlərini müəyyənləşdirən prinsiplərin və əlaqələrin inkişaf istiqamətlərinin sarsılmaz olduğunu bir daha təsdiq etdi.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin 1997-ci il mayın 5-8-də Türkiyəyə rəsmi səfəri zamanı keçirilən bütün görüşlərdə ölkəmizin Türkiyə ilə münasibətlərin daha da inkişafına xüsusi əhəmiyyət verdiyini göstərdi. Belə ki, səfər çərçivəsində "Azərbaycan Respublikası hökuməti və Türkiyə Respublikası hökuməti arasında strateji əməkdaşlığın dərinləşdirilməsi haqqında bəyannamə", eləcə də iki ölkə arasında münasibətləri yüksək səviyyəyə qaldırmış və müxtəlif sahələri əhatə edən ümumilikdə 9 sənəd imzalandı.

Azərbaycan regionda həyata keçirilən qlobal iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsində Türkiyənin yaxından iştirakına daim xüsusi diqqət yetirir. Avropa ilə Şərq ökələri arasında nəqliyyat kommunikasiya əlaqələrinin yaradılması sahəsində mühüm əhəmiyyət kəsb edən "Avropa-Qafqaz-Asiya Transqafqaz" nəqliyyat dəhlizi (TRASEKA) proqramının dəstəyi ilə 1998-ci il sentyabrın 7-8-də 32 dövlətin və 13 beynəlxalq təşkilatın iştirakı ilə "Böyük İpək Yolu"nun bərpasına dair Bakıda keçirilmiş beynəlxalq konfrans Azərbaycanla-Türkiyə arasında strateji tərəfdaşlığın genişlənməsinə yeni stimul verdi. Bu layihə ilə yanaşı, digər iqtisadi layihələrin həyata keçirilməsi istiqamətində atılan addımlar, xüsusilə Xəzərin enerji resurslarının dünya bazarlarına

nəql olunması sahəsində Azərbaycan-Türkiyə arasında davamlı əməkdaşlığın genişləndirilməsi hər iki dövlətin regionda siyasi-iqtisadi və strateji maraqlarının təmin edilməsinə xidmət edir.

Azərbaycanın neft strategiyasının həyata keçirilməsi regional sabitliyin möhkəmləndirilməsi və qonşu dövlətlərlə, xüsusilə Türkiyə ilə strateji tərəfdaşlıq münasibətlərinin daha da dərinləşməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xəzər regionunda fəal mövqeyi ilə seçilən və Azərbaycanın bütün məsələlər üzrə müttəfiqi hesab edilən Türkiyə dövləti əsas diqqətini respublikamızın neft ehtiyatlarının xarici bazarlara marşrutu üzərinə cəmləşdirmişdir. Bu məqsədlə də Türkiyə hökuməti Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac neft kəməri marşrutunu irəli sürmüş və kəmərin təhlükəsizliyinin təmin edilməsi ilə bağlı bir sıra təkliflərlə çıxış etmişdir.

1999-cu il noyabrın 18-də İstanbulda keçirilmiş ATƏT-in zirvə toplantısı çərçivəsində XX əsrin çox mühüm layihəsi hesab edilən və mübahisəli müzakirələrə səbəb olan "Bakı-Tiflis-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə ərazilərindən xam neftin nəql edilməsinə dair saziş"in Azərbaycan, Gürcüstan, Türkiyə və ABŞ prezidentləri tərəfindən imzalanması region ölkələrinin əməkdaşlığı və Avropaya inteqrasiyası üçün mühüm addım oldu.

Bundan əlavə, İstanbul Zirvə toplantısında regionda sülhün və təhlükəsizliyin təmin edilməsi istiqamətində Azərbaycanın və Türkiyənin iştirakı ilə "Qafqaz paktı" yaradılması ideyası irəli sürüldü. Bu ideyanın həyata keçirilməsi üçün Azərbaycanın təhlükəsizliyə dair daha bir təşəbbüsü 29-30 aprel 2002-ci ildə Azərbaycan, Türkiyə və Gürcüstan prezidentlərinin Türkiyənin Trabzon şəhərində keçirilən zirvə görüşündə reallaşdı. Görüşün nəticəsi olaraq üç dövlət arasında "Terrorizm, mütəşəkkil cinayətkarlıq, qanunsuz narkotik, psixotrop maddələrin qaçaqmalçılığı, silah, insan alveri və digər mühüm cinayətlərlə mübarizə haqqında" müqavilə imzalandı [3].

Ümummilli lider Heydər Əliyevin xarici siyasət kursunu novatorcasına, dinamik şəkildə, eləcə də çox uğurla davam etdirən Azərbaycan Prezidenti cənab İlham Əliyev qardaş Türkiyə dövləti ilə beynəlxalq münasibətləri yüksələn xətt üzrə inkişaf etdirərək starteji müttəfiqlik səviyyəsinə qalxmasında əhəmiyyətli rol oynadı. Belə ki, Azərbaycan-Türkiyə əlaqələrinin inkişafında Prezident İlham Əliyevin 2004-cü il aprelin 13-15-də dövlət başçısı kimi ilk rəsmi səfəri zamanı iki dövlət arasında Birgə Bəyanat, mülki aviasiya və mədəniyyət sahələrində əməkdaşlığa dair protokollar, ümumilikdə isə 5 mühüm sənəd imzalandı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Davutoğlu, A. Strateji derinlik. Türkiyenin uluslararası konumu. – İstanbul: Küre, - 2012. - 585 s.
2. Azərbaycan – Türkiyə münasibətləri. "Heydər Əliyev irsi". Beynəlxalq elektron kitabxana.
3. Ruintən, S. Türkiyə Cumhiriyyətinin xarici siyasəti (konsepsiya məsələləri) // Bakı: Tarix və onun problemləri, - 2015. №2, - s. 198-216.

AZERBAYCAN`LA TÜRKİYE ARASINDA ÖĞRENCİ VE PERSONEL MUBADELESİ (1990`lı Yıllar)

Günel Fariz kızı Hüseynova
tarihde felsefe doktoru
Gence Devlet Üniversitesi
gunel_huseynova_91@inbox.ru
https://orcid.org/0000-0001-7976-9434

Eğitim alanındaki ilişkilerin temel prosedür biçimlerinden biri, yabancı ülke üniversitelerine öğrenci gönderme ve yurtdışından kendi üniversitelerine öğrenci çekme sürecidir. Bu durumda en

önemli husus, devletin gelişmişlik düzeyine bağlı olarak talebe göre gerekli niteliklerin belirlenmesi ve gençlerin eğitime yönlendirilmesidir. Bu çalışmada da bağımsızlığın ilk yıllarında olduğu gibi bireylerin değil, devletin ve halkın çıkarlarının dikkate alındığına dikkat edilmelidir. Bağımsızlığın ilk yıllarında Azerbaycan`da yurt dışına öğrenci gönderilmesi ayrı şirketler ve işletmeler tarafından gerçekleştiriliyordu. Bu ise sürecin hem kontrol edilmesi, hem de her yıl kaç öğrencinin Türkiye`ye eğitim için gönderilmesinin tam olarak bilinmememsine neden oluyordu. O dönemde bu işle uğraşan işletmeler sadece gelirlerini artırmak için çalışıyorlardı.

Azerbaycan'ın eğitime öğrenci gönderdiği ana ülke olan Türkiye`ye gönderilen öğrenci sayısının az olması nedeniyle, öğrenciler Türkiye`ye gönderilirken cumhuriyet için daha gerekli olan niteliklerin seçimi öğrencilerin kendilerine bırakılmaktadır. Üniversitelerden mezun olup memleketlerine dönen öğrencilerin çoğu işsiz kaldı. Cumhuriyetin tüm üniversitelerinin pedagojik eleman yetiştirme fakülteleri olduğu söylenebilir ancak bağımsızlığın ilk beş yılında Türkiye'de okuyan Azerbaycanlı öğrencilerin yüzde 30`dan fazlası pedagojik eğitim aldıktan sonra memleketlerine dönmüştür (ACEB, DİA. Türkçe Konuşan Ülkelerle İşbirliği ile İlgili Dosya/ 1991-2010 yılları/ yaprak 262). Bu nedenle, bağımsızlığın ilk yıllarında, Türkiye`nin yükseköğretim kurumlarında bu uzmanların yetiştirilmesi için geniş fırsatlar olmasına rağmen, bu süreç yürütülmemiştir. 1992-1993 öğretim yılında, Ankara, Dokuz Eylül, On Dokuz Mayıs gibi çok sayıda Azerbaycanlı öğrencinin bulunduğu Türk üniversitelerinin ana dallarını okurken, Türkiye`de okumaya giden genç Azerbaycanlıların Türkçe eğitimi aldığı ortaya çıktı. üniversiteler, cumhuriyetin modern gelişimi için gerekli olan ana dallarda çalışmadılar. Söz konusu üniversitelerde öğrenim gören Azerbaycanlı öğrencilerin %34,1`i pedagoji, %27`si iktisat ve sosyal bilimler fakültesi, %8`i ilahiyat, %8,2`si iktisat ve %4,3`ü eğitim alanındadır (Ahmedov, 2009, s. 262-263).

Azerbaycan`ın eğitim ilişkilerine ilişkin kaynakların incelenmesi, Türkiye ile 1995 yılına kadar olan ilişkilerin aslında iki devlet arasında yapılan sözleşme ve anlaşmalara uymadığını ve neredeyse körü körüne yürütüldüğünü göstermektedir. Azerbaycan`da siyasi iktidarın değişmesiyle birlikte durum kökten değişmeye başlamış, 1990`lı yılların ikinci yarısından itibaren yukarıda belirtilen olumsuz durumun çözülmesi yönündeki faaliyetler genişletilmiş, ayrıca mevcut ikili anlaşmaların güçlendirilmesi ve yeni anlaşma ve sözleşmelerin yapılması yönünde büyük çalışmalar yapılmıştır.

Haydar Aliyev, Azerbaycan`ın cumhurbaşkanı olduktan sonra Azerbaycan ile Türkiye arasında üniversite öğrencilerinin ve öğretim üyelerinin değişimi olmakla, eğitim ilişkilerinin daha da geliştirilmesi süreci başladı. 5 Ocak 1994 tarihinde Türk üniversitelerine Azerbaycanlı gençlerin öğretim görmesinin koşullarını içeren bir kararname imzalandı (ACEB, DİA. Türkçe Konuşan Ülkelerle İşbirliği ile İlgili Dosya/1991-2010 yılları/ yaprak 238). Bu kararname öğrenci değişimi alanında bağımsızlığın ilk yıllarında var olan karmaşık ve kaotik durumun ortadan kalkmasını sağladı. Böylece, bu alanda devlet denetimi güçlendirilmiştir. Diğer ülkelerde olduğu gibi Türkiye`deki üniversitelerde yüksek öğrenim gören Azerbaycanlı öğrencilerin de pek çok sorunu olduğu düşünüldüğünde, bu sorunların çözüle kavuşturulması ihtiyacı, ülkenin cumhurbaşkanının kişisel talimatlarıyla gündeme getirilmiştir. Bu amaçla, 2 Mayıs 1995 tarihinde Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı`nda yapılan toplantıda, yüksek nitelikli personel temini yönünde kabul edilen 12/5 sayılı karar uyarınca, ülkenin ekonomik, bilimsel, eğitim ve kültürünün çeşitli alanlarında yabancı ülkelerin yüksek okullarında genç Azerbaycanlıların öğrenimi için programın hazırlanmasına başlanmıştır (ACEB, DİA. Türkçe Konuşan Ülkelerle İşbirliği ile İlgili Dosya/1991-2010 yılları/ yaprak 236). Ayrıca, Milli Eğitim Bakanlığı kararı ile 1995-1996 öğretim yılından itibaren yabancı ülkelerin yükseköğretim kurumlarında öğrenim görmek üzere gönderilecek gençlerin talepleri doğrultusunda öğrenim görecekleri uzmanlık dalları listesi hazırlanmış, söz konusu ülkelerle bu konuda anlaşmaya varılmıştır (ACEB, DİA. Türkçe Konuşan Ülkelerle İşbirliği ile İlgili Dosya/1991-2010 yılları/ yaprak 238).

Azerbaycanlı gençlerin yurt dışında yüksek öğrenim görmelerini düzenleyen ve finanse eden söz konusu projenin benimsenmesi, esas olarak, cumhuriyet ekonomisinin amaçlanan gelişimini gerçekleştirmek için nitelikli personel eğitiminin kalitesinin genişletilmesi ve iyileştirilmesi düşüncesine dayanmaktaydı. Belge, ülkede ihtiyaç duyulan ancak cumhuriyetin mevcut eğitim potansiyelinin yeni uzmanlık alanlarında personel yetiştirmeye izin vermediği alanların bir listesinin hazırlanmasını ve yabancı ülkelerden yükseköğretim ve ihtisas okullarında ilgili personelin hazırlanması gerektiğini açıkça belirtti. Programdan doğan görevler ve ülke ekonomisi için ihtiyaç duyulan personelin yetiştirilmesi için Türk üniversitelerinin potansiyelini kullanmak için şimdiden geniş koşullar yaratılmıştır.

Hazırlanan bu programın uygulanması doğrultusunda ilk tedbirler alındı. Milli Eğitim Bakanlığı, Cumhuriyetin diğer bakanlık ve kurumlarına başvurarak ihtiyaç duydukları uzman personel hakkında bilgi vermelerini istedi. Kuşkusuz bu olaylar sonraki yıllarda önem kazanmıştır. Ayrıca yurt dışına eğitim için gönderilen gençlerin nitelik türleri de ilgili devlet kurumları tarafından görüşülerek belirlendi. Bu programın uygulanmasından bu yana, Türkiye Cumhuriyeti yükseköğretim kurumlarına gönderilen gençlerin okuyacakları uzmanlık alanlarının kompozisyonu nitelik olarak gelişmeye başlamıştır. Tablo 1`den de görüleceği üzere 1990`lı yıllarında Azerbaycan'da siyasi istikrarın sağlanmasından sonra her yıl Türk yükseköğretim kurumlarına eğitim için giden gençlerin sayısı azalmaya azalmaya başlamıştır.

Tablo 1

Türkiye üniversitelerinde yüksek öğrenim gören Azerbaycanlı öğrenci sayısı

(**Kaynak:** Azerbaycan Cumhuriyeti Eğitim Bakanlığı, Dış İlişkiler Arşivi. Türkçe konuşan ülkelerle işbirliği ile ilgili dosye. 1991-2010 yılları/ yaprak 244/256/305/312)

Akademik yıllara göre	Toplam öğrenci sayısı
1991-1992	500
1992-1993	1.400
1993-1994	1.650
1994-1995	1.530
1995-1996	1.320
1996-1997	1.350
1997-1998	1.170
1998-1999	960
1999-2000	840
2000-2001	653
Toplam öğrenci sayısı	**11.373**

Bu süreci, resmi bir devlet kurumu olan Milli Eğitim Bakanlığı ve çeşitli hayır kurumları ve kuruluşları dışında yurt dışına öğrenci gönderilmesinin önüne geçilmesini etkilemiştir. Ayrıca, 1993 yılında Haydar Aliyev`in iktidara gelmesi sonrasında ülkede iç karışıklığın giderilmesi, Ermenistan ile ateşkesin imzalanması, ekonominin çöküş sürecinin ve yüksek enflasyonun önlenmesi de gençlerin yüksek öğrenimde yurt dışını tercih etmesini giderek azaltmıştır.

Azerbaycan Eğitim Bakanlığı, bağımsızlığının ilk yıllarında yurt dışına eğitim için gönderilen çoğu gencin varlığından haberdar olmadığı halde, 1990`lı yılların ikinci yarısından itibaren eğitim ilişkilerinin gelişiminin yanı sıra, eğitim sürecinin takibine yönelik özel bir program üzerinde çalışmaya başlamıştır. Bakanlık, 90`ların ikinci yarısında, uluslararası ilişkilerin diğer alanlarında olduğu gibi, bu konuda da pratik adımlar atmıştır. Bu doğrultuda Türkiye Cumhuriyeti ile Azerbaycan Cumhuriyeti arasında 1 Mart 1997 tarihinde Bakü`de imzalanan "Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı ile Azerbaycan Cumhuriyeti Tahsil Nazırlığı Arasında İşbirliği Protokolü" ile diplomların karşılıklı tanınması ve denklik meseleleri yapılacak görüşmelerle düzenlenmiştir

(Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı ile Azerbaycan Cumhuriyeti Tahsil Nazırlığı Arasında İşbirliği Protokolü, 1997, Madde 11). 5 Ağustos 1997 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti Bakanlar Kurulu Kararı ile onaylanması için TBMM`e gönderilen (T.C. Başbakanlık Devlet Arşivi. Sayı 97/9726. Tarih: 05 Ağustos 1997) söz konusu protokol gereği, Azerbaycan`dan Türkiye`ye eğitim için öğrencilerin gönderilmesi sürecindeki birkaç yıldır devam eden belirsizlik ortadan kalkmıştır. Ayrıca yurt dışına eğitim için gönderilen gençler, daha ziyade ülkenin yeni dönemde gelişimine katkı sağlayacak bölümlere yönlendirilmiştir. İlerleyen yıllarda çeşitli kuruluşlar tarafından plansız olarak yurt dışına öğrenci gönderilmesinin önüne geçilmiş, bunun sonucunda yabancı üniversitelerde eğitim gören öğrenci sayısı önemli ölçüde azalmıştır. Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev`in 16 Nisan 2007 tarih ve 2090 sayılı kararıyla onaylanan 2007-2015 yıllarında Azerbaycan gençlerinin yurt dışında eğitimine yönelik Devlet Programı, Türkiye`nin kaliteli üniversitelerinde Azerbaycan gençliğinin eğitim görme olanaklarını genişletti. Program göre yurt dışında eğitim görecek öğrencilerin tüm masraflarının devlet tarafından karşılanmasını öngörüyordu.

Bu program çerçevesinde eğitim gören Azerbaycanlı öğrenciler, Türkiye`nin en kaliteli üniversitelerinde farklı bölümlerde lisans, yüksek lisans ve doktora düzeylerinde eğitim görmüşlerdir. Son 4 akademik yılda yaklaşık 130 kişi Türk üniversitelerinde eğitim görme hakkı kazanırken, 2011/2012`de bu sayı 103 olmuştur (Azerbaycan-Türkiye ilişkileri son 20 yılda, 2011, s.120).

Eğitim ve bilimde Sovyetler Birliği`nden gelen yüksek göstergelere sahip olan Azerbaycan Cumhuriyeti, bağımsızlığını kazandıktan sonra, sekteye uğrayan ilişkilerini yeniden onarmaya çalışmış ve Türkiye gibi kendine milli, kültürel, dini, bölgesel ve tarihi açıdan yakın olan ülkelerle ise her alanda ilişki kurmaya başlamıştır. Azerbaycan`ın özellikle fen bilimlerinde yüksek kaliteli bilim adamlarına sahip olması, Türkiye başta olmakla, bölgenin çoğu devletinin vatandaşlarının yüksek öğrenim görmek için bu ülkeye yüz tutmasına neden olmuştur. Bu durum ülkenin eğitim sisteminin dünyaya açılmasını hızlandırmıştır. Yukarıda da belirtildiği gibi bağımsızlığın ilk yıllarında Azerbaycan`da yüksek öğrenim görmek için gelen öğrenciler içinde coğunluğu Türk öğrenciler oluşturmuştur (bkz. Tablo 2).

Tablo 2

Azerbaycan Cumhuriyeti`nin yüksek öğretim kurumlarında okumak için Türkiye`den gelen öğrenci sayısının dinamikleri

(**Kaynak:** ACEB, DİA. Türkçe konuşan ülkelerle işbirliği ile ilgili dosye. 1991-2010 yılları/ yaprak 244/256/305/475)

Akademik yıllar	Toplam öğrenci sayısı
1991-1992	149
1992-1993	643
1993-1994	704
1994-1995	824
1995-1996	994
1996-1997	1031
1997-1998	1006
1998-1999	1001
1999-2000	1059
2000-2001	1359
2001-2002	2450

Tablodan da görüldüğü gibi, incelenen dönemde Azerbaycan, sadece Türkiye üniversitelerine öğrenci ihraç eden ülke olmamış, aynı zamanda Türk gençlerin yurt dışında eğitim aldıkları ülkeler

arasında yer almıştır. Tablodaki rakamlardan da anlaşıldığı üzere, XX. yüzyılın 90`lı yılların ortalarından itibaren, Azerbaycan`ın iç istikrara kavuşması ve devlete olan güvenin artması sonucunda, Azerbaycan`ın yüksek okullarına Türkiye`den olduğu kadar yabancı ülkelerden de öğrencilerin gelmesi ve her yıl gelen öğrencilerin sayısı artmıştır. Bu yıllarda Türkiye`den üniversite eğitimi için gelen öğrencilerin sayısı her geçen yıl çoğalmıştır.

Azerbaycan Cumhuriyeti bağımsızlığını kazandıktan sonra, diğer birçok alanda olduğu gibi eğitim alanının gelişmesine ve dünyanın ilerici eğitim sistemleriyle karşılıklı işbirliğine özel önem verdi. Eğitim alanında dünyanın önde gelen ülkelerinin eğitim sistemlerinde mevcut olan kurumların çalışmalarından faydalanması ve onların deneyiminin ulusal eğitime aktarılması Azerbaycan için önemli olmuştur. Bu, Azerbaycan eğitim sisteminin piyasa ekonomisinde dünya standartları düzeyinde yeniden inşası ve geliştirilmesi için gerekli nitelikli personelin hazırlanması için geniş koşullar yarattı. İncelenen döneme ilişkin eğitim alanındaki belgelerin incelenmesi sırasında, Azerbaycan`ın yüksek öğretim kurumlarının yabancı ülkelerin önde gelen üniversiteleriyle çeşitli bilim ve eğitim alanlarında sözleşmeler imzaladığı, ortak deneyimler yürüttüğü ve personel değişimi yaptığı belirlenmiştir (Ahmedov, 2006, s. 176).

Sovyetler Birliği`nin dağılmasından önce bile, Azerbaycan`da eğitim alanında mevcut kurumlar uluslararası işbirliği sürecine katılmışlardı. Ancak bu katılım SSCB Bilimler Akademisi`nin izniyle mümkün olmuştu. Bu arada Azerbaycanlı bilim adamları, uluslararası bilimsel konferanslara ve sempozyumlara daha çok katılmaya başlamış, diğer ülkelerin bilim adamları ile ortak çalışmalar gerçekleştirmiş ve dünyanın birçok tanınmış bilim merkezinde tecrübe alışverişine katılmışlar. Söz konusu dönemde Moskova`nın çeşitli araçlarla kontrol mekanizması mevcut olsa da, Azerbaycan bilim adamlarının dünyaya açılması süreci giderek hızlanmıştır. Bütün bunlar, Azerbaycanlı bilim adamlarının isimlerinin yurtdışındaki prestijli bilim merkezlerinde tanınması ve bilgi ve becerilerinin kullanılması ile sonuçlanmıştır.

Azerbaycan, bilimsel temelinin zenginliği nedeniyle teorik ve pratik olarak gelişmiş devletlerin ilgisini çekmiş ve bağımsızlığını kazandıktan sonra Azerbaycan`ın uluslararası dünyada tanınmasının ana nedenlerinden biri haline gelmiştir. Merkezin yönetimine bağlı olan bu ilişkilerin kesinlikle sistemli olmadığını ve en önemlisi Azerbaycan biliminin karşılanmamış potansiyelinin mümkün olduğunca kullanılmadığını da belirtmek gerekir. Dünya topluluğu tarafından eşit bir konu olarak kabul edildikten sonra, Azerbaycan Cumhuriyeti`nin bilimsel yönetimleri ve kuruluşları ile dünya ülkelerinin üniversiteleri, Türkiye`nin münferit üniversiteleri karşılıklı ilişkilerin daha da geliştirilmesi ile ikili ilişkiler konusunda anlaşmalar, sözleşmeler ve niyet protokolleri imzaladılar. Bu tür yasal belgelerin oluşturulmasından sonra, Azerbaycan ve Türkiye üniversiteleri arasında öğrenci, öğretmen ve bilimsel personel değişimi için yeni potansiyel fırsatlar ortaya çıkmıştır. Azerbaycan üniversitelerinde ve bilim bölümlerinde çalışan bilim adamları, Türk meslektaşları ile birlikte bilimsel araştırma çalışmaları yürütürler, doğrudan bilimsel deneyim alışverişi, öğretmen ve öğrenci değişimi ve diğer işbirliği faaliyetleri için fırsatlar yaratırlar. Bu şekilde Azerbaycan`ın mevcut bilimsel potansiyelini dünya bilimi önünde bir kez daha teyit etmek için uluslararası koşullar ve imkanlar yaratılmıştır. Bağımsızlıktan sonra Azerbaycan, Türkiye ile bilimsel ve teknik işbirliğinin her alanında yakın ilişkiler kurmaya başladı. Azerbaycan ve Türkiye arasındaki tüm alanlardaki işbirliğinde, özellikle eğitim ve bilim alanındaki ilişkiler, bilimsel sorunun birçok alanını kapsayan ve çeşitli biçimlerde gerçekleşen ilişkilerde öne çıkmaktadır. Bu formların çalışmasında, üniversitelerde karşılıklı bilimsel deneyim için çalışan bilim adamlarının heyetleri, üst düzey bilimsel konferans ve sempozyumlara ortak katılım, bireysel üniversiteler ve bilimsel kurumlar arasında düzenlenen kitap değişimi, bilimsel sorunların karşılıklı gelişimi ve bilimsel projelerin ortaklaşa hazırlanması yaygındır (Ahmedov, 2009, s. 280).

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Turgut Özal`ın 1991 yılının Mart ayında Azerbaycan`a yaptığı resmi ziyaret ve 1992 yılının ilk çeyreğinde Türkiye`nin Azerbaycan'daki diplomatik temsilciliğinin teşkilatlanması, Türkiye arasında bilim ve eğitim alanında işbirliğinin gelişmesinde

büyük rol oynamıştır. TÜBİTAK Başkanı prof. T.Terzioğlu`nun iş gezisi sırasında Azerbaycan Milli İlimler Akademisi'nde yapılan görüşmelerde, 12 Aralık 1992 tarihinde iki kardeş devletin ana bilim dalları arasında işbirliğinin düzenlenmesi ve geliştirilmesi konusunda varılan anlaşma, her iki tarafı da memnun etmek ve daha fazla işbirliği yapmak, yoğunlaşacak 11 maddeden oluşan bir anlaşmanın imzalanmasıyla sonuçlandı (ACEB, DİA. Türkçe Konuşan Ülkelerle İşbirliği ile İlgili Dosya/1991-2010 yılları/ yaprak 166). Anlaşmada öngörülen görevlerin analizinden, iki kardeş ülkenin ilgili bilim kurumları arasındaki işbirliğinin temel bilimler alanını kapsadığı bilinmektedir. Böylece anlaşmada matematik, fizik, astronomi, kimya, ekoloji, bilişim ve diğer bilimsel alanlarda işbirliğinin aşağıdaki şekilde uygulanması planlandı. Her iki tarafın üniversitelerinde bilimsel personelin bu alanlarda yetiştirilmesi, ortak araştırma biriminin kurulması, bilimsel araştırma sonuçlarının uygulanması, bilim insanı ve uzman değişimi, ortak bilimsel konferans, sempozyum ve iş toplantıları, bilimsel ve teknik bilgi alışverişi planlanmaktadır.

Taraflar, sözleşmeden doğan yükümlülüklerin yerine getirilmesi için ortak bir komisyon oluşturmak zorunda kaldı. Bu komisyon, bilimsel ve teknik personelin yetiştirilmesi ve bilim alanlarında işbirliği ile ilgili temel konu ve görevleri belirlemek ve ilgili tavsiyeleri hazırlamak ve taraflara sunmakla görevliydi. Sözleşme, önümüzdeki 5 yıllık işbirliğini kapsıyordu. Zamanı geldiğinde, tahrifat tanımının yazılı bir başvurusu olmaması halinde iki yıl daha uzatılabilir (ACEB, DİA. Türkçe Konuşan Ülkelerle İşbirliği ile İlgili Dosya/1991-2010 yılları/ yaprak 131).

Böylece Azerbaycanlı bilim adamları, bağımsızlığının ilk yıllarından itibaren Türk meslektaşları ile ticari-bilimsel ilişkilerini genişletme yönünde maksatlı faaliyetlere başladılar. İncelenen dönemin ilk yıllarından itibaren Azerbaycan`ın bilim ve eğitim personeli Türk üniversitelerinde ders vermiş ve bilimsel araştırmalar yapmışlardır. Bilimsel çalışmalarının sonuçlarına göre Türkiye'nin bilimsel ödüllerini aldılar. Ekim 1992`de Türk Fizik Derneğinin Eskişehir'deki kongresinde konuşan üç Azerbaycanlı bilim adamından biri olan Azerbaycan Milli İlimler Akademisi başkan yardımcısı akademisyen Neriman Guliyev bu derneğin madalyasını aldı (Azerbaycan, 28 Ekim 1992, sayı 42, 3).

Azerbaycan üniversitelerinin uluslararası ilişkileri, özellikle Türk üniversiteleri ile kapsamlı işbirliği genişledikçe, ülkenin bilimsel potansiyeli gelişmiş ve dünya bilim camiası tarafından daha yakından tanınmaya başlamıştır. Aynı zamanda, Azerbaycanlı bilim adamlarının dünya biliminin yeni başarılarını tanıma olanakları oluşmuştur. Daha sonra Türkiye`nin yüksek öğretim kurumları ile öğrenci değişimi sonucunda Azerbaycan`ın modern dünya süreçlerine uygun düzeyde entegrasyonunu sağlayacak personel yetiştirme alanında büyük başarılar elde edilmiştir.

Kaynakça

ACEB, DİA, Türkdilli ülkelerle işbirliği dosyası / 1994.

ACEB, DİA. Türkçe konuşan ülkelerle işbirliği ile ilgili dosye. 1991-2010 yılları/ yaprak 244/256/305/475.

Ahmedov, A. H. (2006). Azerbaycan Cumhuriyeti`nin türkdilli ülkelerle ilişkilerinin ilkeleri ve mahiyyeti. ADPU`nun Haberleri, 4.

Ahmedov, A.H. (2009). Azerbaycan`ın uluslararası ilişkileri (Türki devletleriyle ilişkiler (XX yüzyılın 90`lı yılları). Bakü: Elm ve Tahsil Yayınları.

Azerbaycan Gazetesi. 28 Ekim 1992. Sayı 42.

Azerbaycan-Türkiye ilişkileri son 20 yılda. (2011). Bakü: SBS Yayınları.

T.C. Başbakanlık Devlet Arşivi. Sayı 97/9726. Tarih: 05 Ağustos 1997.

Türkiye Cumhuriyeti Milli Eğitim Bakanlığı ile Azerbaycan Cumhuriyeti Tahsil Nazırlığı Arasında İşbirliği Protokolü, 1997, Madde 11.

GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE TÜRKİYE'DE EĞİTİM

Mustafa Sarper Alap
Dr.
Gençlik ve Spor Bakanlığı, Türkiye
drsaralp40@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-0537-8152

Giriş

Eğitim, "Bireyin davranışlarında kendi tecrübesi yoluyla istenilen değişmeyi meydana getirme sürecidir" Diğer bir tanıma göre "Eğitim, çoğu zaman kelime anlamıyla kişinin sosyalleştirilmesi, hemcinslerine benzer ve topluma faydalı bir üyenin hazırlanması anlamına gelir". En geniş anlamda eğitim; "Çocuklara, ergenlere ve yetişkinlere kazandırılacak zihinsel ve bedensel yetenekleri edindirmektir. Önceden saptanmış amaçlara göre, insanların davranışlarında belli gelişmeler sağlamaya yarayan planlı etkinlikler dizgesidir"(Taş ve Yenilmez, 2008).

Türkiye'de Eğitim

Türkiye'de geçmişten günümüze eğitimde çok sayıda değişiklik olmuştur. Geçmiş dönemlere bakıldığında 1970'li yıllarda Türkiye'de eğitim için gerekli olan en önemli materyallerden olan kitaplar için öğrenciler kitaplarını ya sahaflardan ya da sokaktaki kitap satıcısından almışlardır. Bu konuda yazılan bilimsel yazıları ve hatta Türk sinemalarında bunları görebilmekteyiz. O dönem koşullarında Türkiye'de yüksek bir okuryazarlık durumu mevcuttu. O dönemin koşullarında insanların ilgisini en çok çeken televizyonlar ve radyolardı. Hatta bunun yanında insanlar tarafından her hafta bir sayısı çıkan romanlar oldukça gözdeydi. O yıllarda birçok alanda çoğu kitaba erişebilmek zordu. Özellikle yabancı dil kaynaklarına erişim sınırlıydı. 1970'li yıllarda özellikle Türk edebiyatı alanında Milli Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan kitaplar dışında ek yardımcı kitaplar bulunmamaktaydı. Bunun yanında diğer alanlar özellikle fen alanı içerisinde yer alan Fizik, Kimya ve Biyoloji ders kitapları tek kaynaktan oluşmaktaydı.

1980'li Yıllarda Türkiye'de Uzaktan Eğitim Faaliyetleri

1980'li yıllarda özellikle radyolarda çeşitli eğitim programları yapılmaktaydı, yapılan bu programların en meşhuru "Okul Saati" idi. Bu programın kendine özgü bir de müziği vardı ve bu müzik duyulduğunda öğrenciler ve veliler bu programı takip ederlerdi. Ayrıca görsel olarak devlet televizyonunda çocuklara yönelik okuldan sonra ünlü pedagog ve eğitimci akademisyenler tarafından hazırlanan "Susam Sokağı" programı ile de öğrenciler eğitim alıyorlardı. Bu yıllarda Anadolu Üniversitesi tarafından hazırlanan "Açık Öğretim" dersleri TRT televizyonlarında öğrencilere uzaktan eğitim olarak faaliyet veriyordu. Dersler de ağırlıklı olarak İngilizce, Almanca, Fransızca derslerin yanında İktisat ve İşletme dersleri de veriliyordu.

Geçmiş Yıllarda Yazılı ve Görsel Kaynaklara Erişim

Geçmiş yıllarda yazılı kaynaklara erişimde çeşitli sıkıntılar yaşanmaktaydı, bunun en büyük sebebi insanlar işleri olmadıkça kütüphanelere gitmiyorlardı, halbuki insanların bilmediği bir şey vardı, o da aramış oldukları birçok kitap kütüphane raflarında yer almaktaydı. Kütüphanelerin kitap dolu otobüsleri diyar diyar çeşitli okullara gidip öğrencilere kütüphaneyi tanıtırlar ve öğrencilerde okuma bilincini aşılamak için gezici kütüphane görevlileri büyük çaba sarf ederlerdi. 2000'li yıllarda internetin yaygınlaşması ile birlikte bilgiler ve kitaplar internet ortamına aktarılıyordu. Bunun yanında test aşamasında olan çevrim içi sözcüklerde öğrencilere ve araştırmacılara faydalı oluyorlardı.

Görsel Cihazlar

Türkiye'de 2000'li yıllarda okullarda ve üniversitelerde görsel olarak çeşitli materyallerle eğitim yapılmıştır. Bu yıllarda bazı okullarda dersler tepegöz denilen aletle yapılmaya başlamıştır. Tepegöz cihazı ile öğrenciler sadece test ve yazılı belge okuyabilmekteydiler, ancak sonraki yıllarda

tepegöz de yerini projeksiyon cihazına bırakmıştır. Projeksiyon da bilgisayarlara direkt bağlanılan bir cihaz olarak ses ve görüntülü senkronize bir şekilde çalışmaktaydı.

2003-2004 eğitim yılından itibaren Türkiye'de tüm resmi ilköğretim öğrencilerine ders kitaplarının ücretsiz dağıtılmasına yönelik "Ücretsiz Ders Kitabı Dağıtımı Projesi" gerçekleştirilmiştir. Milli Eğitim Bakanlığı'nın bu faaliyeti 2006- 2007 eğitim yılından itibaren resmi ortaöğretim, 2009-2010 eğitim yılından itibaren açık öğretim okulu, 2014-2015 eğitim yılında ise özel ilköğretim ve ortaöğretim öğrencileri için hayata geçirilmiştir(Oğuz, 2021). Ücretsiz kitap dağıtılan ve günümüzde de devam eden ücretsiz kitap uygulamasında okulların ilk açıldığı gün öğrenciler bir yıl boyunca okuyacakları kitapları sabah okula geldiklerinde kitaplarını alıyorlardı. Bu sistem günümüzde de devam etmektedir. Geçmişteki gibi veliler ve öğrenciler artık kitapçı kitapçı gezip kitap aramıyorlardı. Devlet, insanları bu tür bir zorluktan kurtarmıştır. İlkokul, ortaokul ve liselerde öğrenciler tüm kitaplarını eksiksiz almaktadırlar.

Fatih Projesi

2010 yılında başlayıp günümüzde devam etmekte olan eğitim teknolojileri entegrasyonu projesi MEB'in yürütmekte olduğu "Fırsatları Artırma ve Teknolojiyi İyileştirme Hareketi" olan Fatih Projesi'dir. Proje kapsamında, sınıflara etkileşimli tahtalar yerleştirilip, ağ altyapıları gerçekleştirilerek internete erişim sağlanıp öğrencilere tablet dağıtılmakta, Eğitim Bilişim Ağı (EBA) dijital eğitim platformu olarak öğrencilere hizmet sunmaktadır. Fatih projesini gerçekleştiren Milli Eğitim Bakanlığı'nın maksadı ülkede eğitim gören tüm öğrencilere fırsat ve imkân eşitliği sağlamaktır. Bilgi ve iletişim teknolojileriyle donatılan sınıflar, internetle desteklenen araçlar derslerde destekleyici öğretme ve öğrenme imkânı sağlamaktadır. Fatih Projesi'nin, ülke genelindeki tüm okullara yayılması maksadıyla çalışmalar devam etmektedir (Oğuz, 2021).

Uzaktan Eğitim

"Uzaktan eğitim, farklı ortamlarda bulunan öğrenci ve öğretim elemanlarının, öğrenme – öğretme faaliyetlerini, iletişim teknolojileri ve posta hizmetleri ile gerçekleştirdikleri bir eğitim sistemi modelini ifade eder." Diğer bir tanıma göre; "Uzaktan eğitim, geleneksel öğrenme – öğretme yöntemlerindeki sınırlılıklar nedeniyle sınıf içi etkinliklerin yürütülme olanağı bulunmadığı durumlarda, eğitim çalışmalarını planlayanlar ve uygulayanlar ile öğrenenler arasında iletişim ve etkileşimin özel olarak hazırlanmış öğretim üniteleri ve çeşitli ortamlar yoluyla belli bir merkezden sağlandığı bir öğretim yöntemidir(Arat ve Bakan, 2011).

Sonuç

Sonuç olarak Türkiye'de geçmişten günümüze farklı dönemlerde farklı eğitimler verilmiştir. Eğitimin veriliş şekli koşuldan koşula farklılık göstermektedir. Geçmiş yıllara oranla günümüzde teknolojinin de gelişmesiyle birlikte eğitimde gelişmeler yaşanmaktadır. 1990'lı yıllarda insanların en çok ilgi gösterdiği bir cihaz olan cep telefonları günümüzde bir bilgisayar olarak kullanılmaktadır. Ayrıca Türkiye'de ve dünyada 2020 yılından günümüze büyük bir salgın ve büyük bir deprem faciası yaşanmıştır. Türkiye Cumhuriyeti Devleti yaşanan tüm olumsuzluklara karşı gereken önlemi almış ve her zaman halkının yanında olmuştur. Ayrıca eskiden bulmakta zorluk çekilen ve ciddi bir maliyet gerektiren kitaplar yerine Milli eğitim Bakanlığı okullarında kitaplar ücretsiz olarak verilmeye başlanmıştır. Milli eğitim Bakanlığı tarafından taşımalı eğitim veren okullarda öğrencilere ücretsiz yemek dağıtımı yapılmıştır. Pandemi döneminde okullarda okuyan öğrenciler için ücretsiz kurslar açılmıştır. Türkiye'de Gençlik ve Spor Bakanlığı ve Milli Eğitim Bakanlığı Halk Eğitim Merkezleri tarafından öğrencilere ücretsiz kurslar verilmiştir. Günümüz ekonomik koşullarında devletin öğrencilere sunmuş olduğu fırsatlarda öğrenciler eğitimlerini başarılı bir şekilde sürdürmektedirler.

Kaynakça

Arat, T., Bakan, Ö. (2011). Uzaktan Eğitim ve Uygulamaları, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi, 14 (1-2), 363-374.

Oğuz, S. (2021). Türk Eğitim Sisteminde Teknoloji Kullanımı, Yıldız Teknik Üniversitesi, Sosyal Bilimler EnstitüsüTürkçe Ve Sosyal Bilimler Eğitimi Anabilim Dalı, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.

Taş, U., Yenilmez, F. (2008). Türkiye'de Eğitimin Kalkınma Üzerindeki Rolü Ve Eğitim Yatırımlarının Geri Dönüş Oranı, Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 9 (1).

KIRGIZ, TÜRKİYE VE AZERBAYCAN TÜRKÇELERİNDE -*CI/-CU* İSİM YAPIM EKİ VE İŞLEVLERİ

Tuğba Özenç
Doktora Öğrencisi
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye
tugba-ozenc@hotmail.com
https://orcid.org/0000-0001-7225-7348

Giriş

Türk Dili geniş Asya bozkırlarından, Sibirya'ya, Avrupa'dan, Orta doğuya kadar çok geniş bir alanda konuşulan ve dünya dilleri arasında konuşuru bakımından 5. sırada yer alan bir dildir. Çalışma sahamız olan Kırgız Türkçesi Türk lehçe sınıflandırmalarında Kuzey-Batı Kıpçak Grubu lehçeleri arasında sayılmakta ve Kıpçak grubu lehçelerinden fonetik ve söz varlığı açısından en çok Kazak Türkçesine yakın bulunmaktadır. Kırgız Türkçesinde isim yapım eklerini incelediğimiz yüksek lisans çalışmamızdan hareketle bu çalışmamızda-*CI/-CU* isimden isim yapım ekinin Kırgız Türkçesindeki ve Oğuz Grubu üyelerinden Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerindeki biçimbirimsel değişkeleri, ünlü-ünsüz uyumlarına uyup uymama durumları ve ekin işlevleri açısından değerlendirilmesi üzerinde durulacaktır.

Kırgızlar ve Kırgız Türkçesi

Kırgız Türkleri, bugün başkenti Bişkek olan Kırgızistan Cumhuriyeti'nde yaşamaktadır. Ülke içindeki nüfusları yaklaşık 4 milyon civarındadır. Merkez Asya'da yer almakta olan Kırgızistan, Kazakistan, Özbekistan, Tacikistan ve Doğu Türkistan ile sınır komşusudur.

Buran, Kıpçak Türkçesinin, "Kuzey/Kuzeybatı/Kıpçak" grubu olarak adlandırılan lehçe grubu olduğunu, ses özelliklerine göre yapılan tasniflerde genellikle *tav* ya da *tawlı* grubu olarak tasnif edildiğini belirtmekte, bugün konuşulan ve XX. yüzyıl başından itibaren yazı dili olarak kullanılan Türk lehçelerini sınıflandırmak üzere, genellikle kabul edilmiş üçlü etnik tasnifte (Oğuz, Karluk, Kıpçak) Kıpçak lehçeleri geniş bir grup teşkil ettiğini ifade etmekte ve bu coğrafî tasnifte Kuzeybatı Türkçesi veya bazen, yalnız Batı Türkçesi, fakat çoğunlukla da Kuzey Türkçesi şeklinde adlandırılan bu grup, tarihî ve kavmi adlandırmalarda, Kıpçak grubu olarak kabul edilmekte olduğunu" söylemektedir (2015: 182-183).

Azerbaycan Türkleri ve Azerbaycan Türkçesi

Azerbaycan Türkleri Azerbaycan Cumhuriyeti'nde, İran'da, Türkiye'nin Doğu Anadolu Bölgesinde, Güney Kafkasya'da, Kerkük ve Irak-Suriye bölgelerinde yaşamaktadır. Azerbaycan Türklerinin ana dili olan Azerbaycan Türkçesi, 14. yüzyıldan itibaren tek bir çizgi hâlinde ilerlemiş, 1828'de Rusya ile İran arasında imzalanan Türkmençay Antlaşması ile Azerbaycan'ın ikiye ayrılmasıyla birlikte ise bu birliktelik kesintiye uğramıştır. Bugün Güney Azerbaycan'da Farsça yazı dili durumundadır. Dolayısıyla Azerbaycan Türkçesinin yazı dili olarak merkezi Kuzey Azerbaycan'dır. Bugünkü Azerbaycan yazı dili Bakü ağzına dayanmaktadır.

Azerbaycan Türkçesi Türk lehçeleri sınıflandırmalarında Türkiye ve Gagauz Türkçeleriyle birlikte Güney-Batı (Oğuz) Grubu Türk lehçeleri içinde yer almaktadır.

Yapım Ekleri ile İlgili Daha Önce Yapılmış Olan Çalışmalar

Babatürk, S. (2008), Yudahin'in Kırgızca Sözlüğüne Göre Kırgızcada Fiilden İsim Yapan Ekler ve Kullanışları , Ercilasun, Ahmet Bican (edit). (2012), Türk Lehçeleri Grameri, Öner, M. (2013). Bugünkü Kıpçak Türkçesi, Buran, A. ve Alkaya, E. (2014). Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3 Kuzeybatı/ Kıpçak Grubu, Kasapoğlu Çengel, H. (2017), Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi), Serebrennikov, B. A., & Hacıyeva, N. Z. (2018). Türk Yazı Dillerinin Karşılaştırmalı Tarihî Grameri (çev. T. Hacıyev, & M. Öner) Muharrem Ergin, (1998), Türk Dil Bilgisi, Korkmaz Z., (2014), Türkiye Türkçesi Grameri Ses ve Şekil Bilgisi, Küçük S, (2015), Tarihi Türk Lehçelerinde İsimden İsim Yapım Ekleri, Çeneli, İ. (1997), Kırım Tatarcasında Yapım Ekler, Gülsevin, G.(2017), XVIII. Yüzyıl Batı Rumeli Türkçesi, Güzel, F. (2019), Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yapım Ekleri, Banguoğlu, T. (2015), Türkçenin Grameri, Karaağaç, G. (2018), Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü, Başdaş C. ve Kutlu A, (2016), Kırgız Türkçesi Ses ve Şekil Bilgisi vd.

Araştırmanın Önemi

Kapsamlı bir çalışma olan Kırgızca-Türkçe Sözlükten taranarak elde edilen *+çI/+çU* yapım ekiyle kurulan sözcükler Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde de taranarak ana malzeme çıkarılmış ve bu malzeme işlevlerine göre ayrılmıştır. Yapılan karşılaştırmalı çalışmayla yapım ekleri konusunda Türkoloji araştırmalarına bir katkı sağlamak amaçlanmıştır.

Araştırmanın Yöntemi

İncelemede, eş zamanlı (synchronic) yöntem uygulanmıştır. Çalışmada kullanılan malzeme, kaynakça bölümünde gösterilen Kırgız, Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi sözlüklerinin taranması ile elde edilmiştir.

Çalışmada Kullanılan Bazı Terimler

Türkiye Bü***yük Ünlü (Kalınlık İncelik, Ön-Arka Uyumu)*** ~Kırg T.(*cumşaktık-kalıñdık boyunca ündüülördün garmoniyası)* ~ Az T.(galınlıg kincälik ahängi)Kalın sıradaki ünlülerle başlayan köklere kalın sıralı ekler, ince sıralı ünlülerle başlayan köklere de ince sıralı ekler getirilir (Korkmaz, 1992: 30; Vardar, 1998: 57; Karaağaç, 2012: 118; Topaloğlu, 2019: 40).

Türkiye T. ***Ek***~ Kırg T.***(müçö)***~Az T. (şäkilçi)**:** Yeni bir kelime türetmek veya cümle içinde kelimeler arasında ilişki kurmak için kök ya da gövdelerin sonuna getirilen öğedir (Topaloğlu, 2019: 57).

Türkiye T. ***Küçük Ünlü- Düzlük-Yuvarlaklık Uyumu*** ~ KırgT.*(erinçilokşoşuu)* ~ Az T. (dodaglanan dodaglanmayan ahängi)**:** Türkçede düz ünlülerden sonra düz ünlüler, yuvarlak ünlülerden sonra düz geniş veya dar yuvarlık ünlüler gelir (Karaağaç, 2012: 119; Vardar, 1998:148)m

Türkiye T. **Sonek** ~ Kırg.T*(müçö)* ~ Az T. *(şäkilçi)**:*** Çeşitli dillerde kök, köken ya da gövdeye getirilen ektir (Vardar, 1998:186).

Ünsüz-Ünsüz Uyumu: Ünsüzlerin ünsüzlerle uyumudur. Ünsüzler arasındaki bir ötümlülük ötümsüzlük uyumudur. Türkçede ötümlü ünsüzlerin ötümlü ünsüzlerle, ötümsüz ünsüzlerin de ötümsüzler veya ötümsüz karşılığı bulunmayan ötümlüler yani sürtünmesizlerle yan yana bulunabilmesidir (Karaağaç, 2018: 119).

Dudak Uyumu: Küçük ses uyumu veya düzlük-yuvarlaklık uyumudur. Düz ünlüleri düz ünlülerin; yuvarlak ünlüleri ise dar-yuvarlak veya düz-geniş ünlülerin izlemesi kuralıdır (Karaağaç, 2018:337).

Türkiye T. **İsimden Türeme İsim** ~ KırgT. *(atooçton casalgan atooç)* ~Az T. *(isimdän töräyän isim):* İsim kök veya gövdelerinden isimden isim yapım ekleriyle türetilen isimdir (Korkmaz, 1992: 89).

İnceleme

İsimden İsim Yapım Eki: +CI / +CU(-cı,-ci, -cu, -cü/-çı, -çi, -çu, -çü)

+çI /+çU ekinin, *"temel kelime aracılığıyla ifade edilen yahut geçici olarak ona yakın olan ya da onu gerçekleştiren anlamında meslek, uğraşı ve şahıs adlandırmaları yapmakta olduğunu"* ifade eder (*Çeneli 1997: 8-9).*

Altuğ, *, +cı, +ci, +cu, +cü* ekinin *"Eski Anadolu Türkçesi döneminde ve umumiyetle bir meslekle uğraşanları ve bir işi âdet haline getirenleri ifade etmek için kullanıldığını"* belirtir (Altuğ, 1999: 13).

Çoğu kaynakta ekin tanımı şu şekilde verilmiştir: Genellikle meslek eki yapmak için kullanılan ek, bazı örneklerde düşkünlük sıfatları da türetmektedir (Karaağaç, 2018: 57; Ergin, 1998: 157; Ercilasun, 2012: 501; Öner 2013: 37-39; Korkmaz, 2014: 125; Buran ve Alkaya 2014: 190; Banguoğlu, 2015: 162-163; Küçük, 2015: 86-92; Kasapoğlu Çengel, 2017: 108).

Çeneli, 1997'de yayımlanan çalışmasında ek hakkında*"Ramsted, ekin Korece çja (adam) kelimesinden gelmiş olabileceğinin ileri sürdüğünü"* belirtmektedir (Çeneli, 1997: 8).

Zeynelov+*cı, +ci, +cu, +cü* eki için, bu ek, dilde eski bir ek olmakla birlikte, oldukça işlek bir ektir demektedir. Bu ek aslında sanat, huy, karakter bildiren yapım ekidir. Bu yapım ekinin oluşturduğu manaları incelediğimizde şu kanaate vardık ki yeni sözcüklerin ekseriyetle eskiden niteleme işlevinde kullanılmış olduğu ve sıfat yapan ek olduğu gözlenmiştir. Şimdi ise bu ekle yapılan sözcükler isim olarak kullanılmakta ve isim olarak kabul edilmektedir (2008:81).

Tablo 1

Ekler tablosu

Kırgız Türkçesi	*-çı/-çi -çu/-çü*
Azerbaycan Türkçesi	*-çı/-çi, -çu/-çü*
Türkiye Türkçesi	*-cı/-ci, -cu/-cü- / çı/-çi, -çu/-çü*

İşlevleri

Mesleği Yapanı Bildirir:

Adlara gelerek bir nesneyi, bir işi veya bir sanatı kendisine meslek veya uğraşı olarak seçmiş olanları gösteren adlar türetir (Korkmaz, 2014: 125).

Tablo 2

Kırgızca-Türkçe Sözlük'ten Seçilmiş Örnek Sözcükler

açkıççı	*boyokçu*	*çayçı*	*kapkançı*	*kuşçu*	*örmökçü I*	*tarbiyaçı*
adabiyatçı	*bozoçu*	*çoorçu*	*kaşıkçı*	*kündükçü*	*pahtaçı*	*tarıhçı*
añçı	*bözçü*	*dabılçı*	*kayışçı*	*lıjaçı*	*paromçu*	*taşçı*
añgemeçi	*bulaçı*	*dastançı*	*kardoncu*	*manasçı*	*poçtoçu*	*tegirmençi*
arabaçı	*caaçı I*	*domburaçı*	*karoolçu*	*mergençi*	*romançı*	*temirçi*
aptekaçı	*cetekçi*	*dubalçı*	*kazançı*	*modelçi*	*saadakçı*	*tenisçi*
aşpozçu	*cılkıçı*	*dükönçü*	*kemeci*	*monçoçu*	*salbırınçı*	*teriçi*
balçı II	*cibekçi*	*eerçi*	*kerbençi*	*motorçu*	*samınçı*	*terimçi*
bakırçı	*colçu*	*eginçi*	*kesipçi*	*mramorçu*	*samoorçu*	*tilçi*
balakçı	*comokçu*	*elekçi*	*kezekçi*	*mukabaçı*	*sancıraçı*	*tookçu*
balıkçı	*cortçu*	*esepçi*	*kırmançı*	*naabayçı*	*saymaçı*	*tölgöçü*
balkaçı	*cortuulçu*	*eşikçi*	*kıyakçı*	*nayzaçı*	*surnayçı*	*töö çü*
baltaçı	*cügörüçü*	*eşmeçi*	*kızılçaçı*	*obonçu*	*şahmatçı*	*traktorçu*
basketbolçu	*cüzükçü*	*futbolçu*	*kilemçi*	*okçu*	*şıbakçı*	*tuzakçı*
bazarçı	*cüzümçü*	*ırçı*	*komuzçu*	*orokçu*	*taarçı*	*uuçu*
betonçu	*çabagançı*	*kabarçı*	*koonçu*	*otunçu*	*tamekiçi*	*voleybolçu*
biyçi	*çalgıçı*	*kapkaçı*	*közömölçü*	*oyunçu*	*tarazaçı*	*zaboyçu*

Tablo 3

Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü'nden Seçilmiş Örnek Sözcükler

*ədəbiyyat**çı***	*boya**çı***	*çay**çı***	*qaşıq**çı***	*Manas**çı***	*rabitə**çi***	*dəmir**çi***
*ov**çu***	*toxu**çu***	*tütək**çi***	*qayış**çı***	*ov**çu***	*roman**çı***	*tennis**çi***
*novella**çı***	*pambıq**çı***	*davul**çu***	*qazan**çı***	*moda**çı***	*ox**çu** (I)*	*dəri**çi***
*araba**çı***	*ox**çu**(I)*	*dəstan**çı***	*kolaz**çı***	*hamam**çı***	*sabun**çu***	*toplayı**cı***
*əcza**çı***	*tesərrüfat**çı***	*domra**cı***	*karvan**çı***	*təmir**çi***	*buq**çu***	*dil**çi***
*fal**çı***	*ilxı**çı***	*hörgü**çü***	*xırman**çı***	*mərmər**çi***	*şahmat**çı***	*toyuq**çu***
*paxır**çı***	*ipək**çi***	*dükan**çı***	*kaman**çı***	*şirazə**çi***	*suvaq**çı***	*fal**çı***
*balıq**çı***	*yol**çu***	*yəhər**çi***	*xalı**çı***	*ox**çu** (I)*	*kilim**çi***	*dəvə**çi***
*dəmir**çi***	*nağıl**çı***	*əkin**çi***	*ağı**çı***	*orax**çı***	*tütün**çü***	*traktor**çu***
*balta**çı***	*qargıdalı**çı***	*ələk**çi***	*kömür**çü***	*odun**çu***	*dartı**cı***	*ov**çu***
*basketbol**çu***	*üzük**çü***	*sayaq**çı***	*növbət**çi***	*oyun**çu***	*tərbiyə**çi***	*voleybol**çu***
*bazar**çı***	*üzüm**çü***	*qapan**çı***	*günəmuzd**çu***	*pambıq**çı***	*hörgü**cü***	*mədən**çi***
*beton**çu***	*irtibat**çı***	*növbət**çi***	*xizək**çi***	*parom**çu***	*dəyirman**çı***	
*rəqs**çi***	*kərənti**çi***	*qoru**çu***	*quş**çu***	*trikotaj**çı***	*tarix**çi***	

Tablo 4

Türkçe Sözlük'ten Seçilmiş Örnek Sözcükler

*anahtar**cı***	*boya**cı***	*çay**cı***	*koru**cu***	*körük**çü***	*örgü**cü***	*eğitim**ci***
*edebiyat**çı***	*boza**cı***	*kaval**cı***	*nöbet**çi***	*kuş**çu***	*pamuk**çu***	*tarih**çi***
*av**cı***	*dokuma**cı***	*davul**cu***	*kaşık**çı***	*gündelik**çi***	*feribot**çu***	*duvar**cı***
*hikâye**ci***	*pamuk**çu***	*destan**cı***	*kayış**çı***	*kayak**çı***	*posta**cı***	*değirmen**ci***
*araba**cı***	*ok**çu***	*dombra**cı***	*kazan**cı***	*manas**çı***	*roman**cı***	*demir**ci***
*ecza**cı***	*yönetic**i***	*duvar**cı***	*sandal**cı***	*av**cı***	*ok**çu***	*tenis**çi***
*aş**çı***	*yılkı**cı***	*dükkân**cı***	*kervan**cı***	*moda**cı***	*av**cı***	*deri**ci***
*fal**cı***	*ipek**çi***	*eyer**ci***	*zanaat**çı***	*hamam**cı***	*sabun**cu***	*toplayı**cı***
*bakır**cı***	*yol**cu***	*ekin**ci***	*nöbet**çi***	*tamir**ci***	*semaver**ci***	*dil**ci***
*kırbaç**çı***	*masal**cı***	*elek**çi***	*harman**cı***	*mermer**ci***	*şeceret**ci***	*tavuk**çu***
*balık**çı***	*akın**cı***	*muhasebe**ci***	*keman**cı***	*ciltç**i***	*nakış**çı***	*fal**cı***
*demir**ci***	*akın**cı***	*kapı**cı***	*pancar**cı***	*fırın**cı***	*zurna**cı***	*deve**ci***
*balta**cı***	*mısır**cı***	*urgan**cı***	*halı**cı***	*mızrak**çı***	*satranç**çı***	*tuzak**çı***
*basketbol**cu***	*yüzük**çü***	*futbol**cu***	*kopuz**cu***	*beste**ci***	*sıva**cı***	*voleybol**cu***
*pazar**cı***	*üzüm**cü***	*destan**cı***	*kavun**cu***	*orak**çı***	*kilim**ci***	*maden**ci***
*beton**cu***	*haber**ci***	*haber**ci***	*ağıt**çı***	*odun**cu***	*tütün**cü***	
*dans**çı***	*tırpan**cı***	*kapan**cı***	*kömür**cü***	*oyun**cu***	*tartı**cı***	

Fail İsmi Yapar:

Adın bildirdiği işle ilgili "kimse" anlamı veren adlar türetir (Korkmaz, 2014: 125).

Tablo 5

Kırgızca-Türkçe Sözlük'ten Seçilmiş Örnek Sözcükler

*amanat**çı***	*cardam**çı***	*çay**çı***	*eregişç**i***	*naama**çı***	*talooñ**çu***
*apız**çı***	*cayloo**çu***	*çöntök**çü***	*folklor**çu***	*orto**çu***	*teoriya**çı***
*aytım**çı***	*cloo**çu***	*darım**çı***	*galantereya**çı***	*öndürüş**çü***	*terror**çu***
*baş**çı***	*cumuş**çu***	*demöör**çü***	*kalpı**çı***	*prokat**çı***	*topoloñ**çu***
*batir**çi***	*çabuul**çu***	*dürbölöñ**çü***	*kozgoloñ**çu***	*reforma**çı***	*traktir**çi***
*bayandama**çı***	*çagım**çı***	*em**çi***	*kumar**çı***	*staçka**çı***	*ügüt**çü***

*calgan**çı***	*çapkın**çı***	*emgek**çi***	*küröş**çü***	*şantaj**çı***	*zıyarat**çı***

Tablo 6

Azerbaycan Türkçesi Sözlüğünden Seçilmiş Örnek Sözcükler

*əmanət**çi***	*yalan**çı***	*hücum**çu***	*cəbhə**çi***	*qumar**çı***	*yağma**çı***
*əzbər**çi***	*kömək**çi***	*iftira**cı***	*folklor**çu***	*yurd**çu***	*nəzəriyet**çi***
*kirayə**çi***	*dağ**çı***	*cəbhə**çi***	*qalantereya**çı***	*vasitə**çi***	*təbliğat**çı***
*mühazirə**çi***	*yol**çu** (I)*	*çay**çı***	*yalan**çı***	*kirayə**çi***	*ziyarət**çi***
*bufet**çi***	*iş**çi***	*əmək**çi***	*üsyan**çı***	*şantaj**çı***	

Tablo 7

Türkçe Sözlük'ten Seçilmiş Örnek Sözcükler

Düşkünlük ve Alışkanlık Adları Yapar:

Tablo 8

Kırgızca-Türkçe Sözlük'ten Seçilmiş Örnek Sözcükler

atkez**çi**	ayıñ**çı**	cem**çi**	cemeçi	kömök**çü**	uşak**çı**	uyku**çu** II

Tablo 9

Azerbaycan Türkçesi Sözlüğünden Seçilmiş Örnek Sözcükler

qaçaq**çı**	dediqodu**çu**	qovga**çı**	savaş**çı**	köməkçi	dediqodu**çu**

*emanet**çi***	*iftira**cı***	*isyan**cı***	*temsil**ci***	*ara**cı***	*yağma**cı***	*ziyaret**çi***
*ezber**ci***	*yardım**cı***	*çay**cı***	*savaş**çı***	*mücadele**ci***	*şantaj**cı***	*baş**çı***
*anlatı**cı***	*yayla**cı***	*yankesi**ci***	*folklor**cu***	*sanat**çı***	*kuram**cı***	*kira**cı***
*terör**cü***	*yol**cu***	*üfürük**çü***	*tuhafiye**ci***	*üretim**ci***	*kargaşa**cı***	*hücum**cu***
*lokanta**cı***	*iş**çi***	*destekleyi**ci***	*yalan**cı***	*kira**cı***	*propaganda**cı***	*savaş**çı***
*konuşma**cı***	*üfürük**çü***	*isyan**cı***	*reform**cu***	*yalan**cı***	*emek**çi***	*kumar**cı***

Tablo 10

Türkçe Sözlük'ten Seçilmiş Örnek Sözcükler

kaçak**çı**	dedikodu**cu**	kavga**cı**	yardım**cı**	dedikodu**cu**	uyku**cu**

Görev adı yapar

Adlardan, bir işi görev olarak almış kimseyi gösteren adlar türetir:

Tablo 11

Kırgızca-Türkçe Sözlük'ten Seçilmiş Örnek Sözcükler

kolhoz**çu**	ızmat**çı**

Tablo 12

Azerbaycan Türkçesi Sözlüğünden Seçilmiş Örnek Sözcükler

Kolxoz**çu**	qapı**çı**	növbət**çi**

Tablo 13

Türkçe Sözlük'ten Seçilmiş Örnek Sözcükler

kolhoz**çu**	kapı**cı**	nöbet**çi**

Sahiplik anlamı katar.
Eklendiği söze "sahiplik" anlamı katan adlar yapar:

Tablo 14

Kırgızca-Türkçe Sözlük'ten Seçilmiş Örnek Sözcükler

doo**çu**	bufet**çi**	muras**çı**

Tablo 15

Azerbaycan Türkçesi Sözlüğünden Seçilmiş Örnek Sözcükler

iddia**çı**

Tablo 16

Türkçe Sözlük'ten Seçilmiş Örnek Sözcükler

davacı	büfeci	miras**çı**

İnanış, düşünce sıfatları türetir.
Adlara gelerek bir görüşü, bir inanışı, bir düşünceyi benimseme bildiren sıfatlar türetir:

Tablo 17

Kırgızca-Türkçe Sözlük'ten Seçilmiş Örnek Sözcükler

respublika**çı**	baskın**çı**

Tablo18

Azerbaycan Türkçesi Sözlüğünden Seçilmiş Örnek Sözcükler

cümhuriyyət**çi**

Tablo19

Türkçe Sözlük'ten Seçilmiş Örnek Sözcükler

cumhuriyet**çi**	baskın**cı**

Sonuç

Oğuz Grubu üyelerinden Azerbaycan ve Türkiye Türkçeleri ve Kıpçak Grubunun bir üyesi olan Kırgız Türkçesinden hareketle ***-CI/-CU*** eki üzerine yaptığımız çalışmadan şu sonuçlara ulaşılmıştır:

1. Ek; Kırgız Türkçesinde kalınlık-incelik uyumu açısından Kırgız Türkçesi kelimelerde uyumlu olmakla birlikte Kırgız Türkçesine giren çoğu yabancı kelimelerde ise kendinden önce gelen heceye göre kalın ya da ince sıralı gelebilmektedir.

2. Kırgız Türkçesinde ek, düzlük-yuvarlaklık uyumu açısından oldukça sağlamdır. Örneğin; *col**çu**, dürbölöñ**çü**, kozgoloñ**çu*** vb.

3. Ek, Kırgız Türkçesinde ünsüz bakımından, Eski Türkçede olduğu gibi, tek şekilli olduğu için ünsüz uyumuna uymamaktadır.

4. Azerbaycan Türkçesinde ek, kalınlık-incelik uyumu açısından oldukça sağlamdır. Örneğin; *dil**çi**, kesip**çi**, qapı**çı*** vb.

5. Azerbaycan Türkçesinde de ünsüz uyumu görülmemekte ek sert ünsüz biçimiyle ***-çI/ -çU*** eklenmektedir. Ancak bazı ünlüyle biten bazı kelimelerde ***-cI/-cU*** şeklinin de kullanıldığı görülmüştür. Örneğin; *iftira**cı*** vb.

6. Azerbaycan Türkçesinde ek, düzlük-yuvarlaklık uyumu açısından ise oldukça sağlamdır. Örneğin; *küröş**çü**, odun**çu**, oyuncu* vb.

7. Türkiye Türkçesinde ise kalınlık-incelik uyumu ile düzlük-yuvarlaklık uyumu ve ünsüz uyumu son derece sağlamdır.

8. Her üç lehçede ekin işlevleri ise benzerdir. Bazı fonetik farklılıklar dışında üç lehçede de

-çı, -çi ekiyle de kurulan ortak sözcükler bulunmaktadır. Kırgızca-Türkçe Sözlük'e Göre Kırgız Türkçesinde İsim Yapım Ekleri adlı yüksek lisans tez çalışmamızın malzemesinde yer alan Kırgız Türkçesi örnek sözcükleri kaynakçada da gösterilen (Azerbaycan ve Türkiye Türkçesi) sözlüklerinde de taradık ve özellikle sözcüklerin birkaç anlamından ortak olan örnekleri vermeyi uygun gördük. Böylece her üç lehçede de kullanılan ***-CI/-CU*** ekiyle kurulan kelimeleri tespit ettik.

9. Ek, her üç lehçede de;

- Mesleği yapanı bildirmektedir. Kırgız Türkçesiyle aşağıda verilen örnek sözcükler her üç lehçede de kullanılmaktadır. Örneğin; *Manas**çı**, bakır**çı**, tegirmen**çi*** vb.
- Fail ismi yapmaktadır. Azerbaycan Türkçesiyle aşağıda verilen örnek sözcükler her üç lehçede de kullanılmaktadır. Örneğin; *əmanət**çi**, əmək**çi**, kolxoz**çu*** vb.
- Düşkünlük ve alışkanlık adları yapmaktadır. Aşağıda verilen örnek sözcükler Kırgız ve Azerbaycan Türkçelerinde ortak olarak kullanılmaktadır. *kömök**çü**, köməkçi "yardımcı".* Bu örnek ise Kırgız ve Türkiye Türkçelerinde ortaktır: *uyku**çu** II* "uykucu" . Aşağıdaki örnekler ise Azerbaycan ve Türkiye Türkçelerinde ortaktır. *Dediqodu**çu*** "dedikoducu" *qaçaq**çı***, "kaçakçı" *qovga**çı*** "kavgacı" vb.
- Görev adı yapmakta yani adlardan, bir işi görev olarak almış kimseyi gösteren adlar türetmektedir: Kırgız Türkçesi (KT) - *kolhoz**çu***, Türkiye Türkçesi (TT) - *kolhoz**çu***, Azerbaycan Türkçesi (AT) - *kolxoz**çu*.**
- Sahiplik anlamı katmakta yani, eklendiği söze "sahiplik" anlamı katan adlar türetmektedir: KT. *muras**çı***, TT. *miras**çı***; AT. *iddia**çı***, KT**.** *doo**çu***,TT. *dava**cı*.**
- İnanış, düşünce sıfatları türetmekte yeniadlara gelerek bir görüşü, bir inanışı, bir düşünceyi benimseme bildiren sıfatlar türetmektedir: KT. *respublika**çı***, AT. *cümhuriyət**çi*** TT. *cumhuriyet**çi***; KT. *baskın**çı***, TT**.** *baskın**çı***.

Kaynakça

Akalın, Ş. H. (2012). *"Yazım Kılavuzu",* Ankara: TDK Yayınları.

Altuğ, M. (2014). *"Tanıklarıyla Tarama Sözlüğü Esasında Eski Anadolu Türkçesinde İsimden İsim Yapma Eklerinin İşlevleri Üzerine"*, E-Journal of New World Sciences Academy173-177.

Altaylı, Seyfettin (2018). *"Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü I-II-III*", Ankara: TDK Yayınları.

Arıkoğlu, Ekrem vd. (2018). *"Kırgızca-Türkçe Sözlük I- II"*, Ankara: Bengü Yayınları.

Banguoğlu, T. (2015). *"Türkçenin Grameri"*, Ankara: TDK Yayınları.

Biray, H. (1999). *"Batı Grubu Türk Yazı Dillerinde İsim",* Ankara: TDK Yayınları.

Buran, A., & Alkaya, E. (2014). *"Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3 Kuzeybatı/ Kıpçak Grubu",* Ankara: Akçağ Yayınları.

Çeneli, İ. (1997). *"Kırım Tatarcasında Yapım Ekleri"*, (M. Argunşah, Çev.) Ankara: TDK Yayınları.

Ercilasun, Ahmet Bican (edit). (2012). *"Türk Lehçeleri Grameri",* Ankara: Akçağ Yayınları.

Ergin, M. (1998). *"Türk Dil Bilgisi"*, İstanbul: Bayrak Basım-Yayım.

Gömeç, S. (2002). *"Tarihte ve Günümüzde Kırgız Türkleri"*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Gülsevin, G. (2017). *"Eski Anadolu Türkçesinde Ekler"*, Ankara: TDK Yayınları.

Gürsoy Naskali, E. (1997). *"Türk Dünyası Gramer Terimleri Kılavuzu"*, Ankara: TDK Yayınları

Güzel, F. (2019). *"Türkiye Türkçesi Ağızlarında Yapım Ekleri"*, Ankara: TDK Yayınları.

Hatipoğlu, V. (1981). *"Türkçenin Ekleri"*, Ankara: TDK Yayınları.

Karaağaç, G. (2018). *"Dil Bilimi Terimleri Sözlüğü"*, Ankara: TDK Yayınları.

Kasapoğlu Çengel, H. (2017). *"Kırgız Türkçesi Grameri (Ses ve Şekil Bilgisi)"*, Ankara: TDK Yayınları.

Korkmaz, Z. (1992). *"Gramer Terimleri Sözlüğü"*, Ankara: TDK Yayınları.

Korkmaz, Z. (2014). *"Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi"*, Ankara: TDK Yayınları.

Küçük, S. (2015). *"Tarihî Türk Lehçelerinde İsimden İsim Yapma Ekleri"*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Öner, M. (2013). *"Bugünkü Kıpçak Türkçesi"*, Ankara: TDK Yayınları.

Topaloğlu, A. (2019). *"Karşılaştırmalı Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü"*, İstanbul: Dergâh Yayınları.

"Türkçe Sözlük", (2019). Ankara: TDK Yayınları.

Vardar, B. (1998). *"Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü"*, İstanbul: ABC Kitabevi.

Zeynalov, F.R. (2008). *"Türk Dillerinin Muqayiseli Qrammatikası (Foneki-Leksika-Morfologiya)",* Bakü: MBM Neşriyattı.

NİĞDE KÜLTÜRÜNDE CEYİZ GELENEĞİ

Beyza Alkay
Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye
beyzaalky@gmail.com
https://orcid.org/0009-0002-4761-271X

Niğde Tarihiyle İlgili Bilgiler

Büyük İskender'in Kapadokya seferinden sonra bölgeden ayrılması ve doğu seferine devam ederken hayatını kaybetmesi üzerine Niğde Bölgesinin İran kökenli krallar tarafından idare edilmeye başlandığı görülmüştür. Bu durum M.S. 17 yılına kadar devam etmiştir. Sonrasında ise bölge Romalıların hâkimiyetine girerek Roma'nın bir eyaleti haline gelmiştir. M.S. 395 tarihinde ise Roma İmparatorluğu ikiye ayrılmış ve bölgede Bizans hâkimiyeti hüküm sürmeye başlamıştır. Bizans döneminde de Loulon/Lü'lü'e (Ulukışla) ve Tyana (Kemerhisar)'ın önemini korumaya devam ettikleri görülmektedir. Tyana Bizans devri eyalet merkezlerinden birisidir. Bölgenin VII. asırdan itibaren Arap saldırılarına maruz kaldığı bilinmektedir.

1071 Malazgirt Zaferini müteakip başlayan Anadolu'nun fütuhatı kısa sürede birçok şehrin ele geçirilmesini sağlamıştır. Niğde'nin de ilk fetihlerle ele geçirilen merkezlerden biri olduğu kaynaklar tarafından belirtilmektedir. Niğde çevresinin Danişmend Melik Gazi ve oğlu Emir Gazi tarafından fethedildiği ve bölgenin onlara ikta olarak verildiği ifade edilmiştir. Bu durumun 1178 tarihine kadar devam ettiği belirtilmiştir. II. Kılıç Arslan Danişmend hâkimiyetine son vererek Anadolu Selçukluların egemenliğini tesis etmiştir.

Niğde, Yıldırım Bayezid döneminde Osmanlı topraklarına katılmış ise de Timur ile Yıldırım Bayezid arasındaki 1402 tarihli Ankara Savaşı'ndan sonra tekrar Karamanoğulları hâkimiyetine girmiş, Osmanlı Devleti topraklarına ancak Fatih Sultan Mehmed döneminde katılabilmiştir. Fatih döneminde Niğde'nin Osmanlı topraklarına katılışı 1471 yılında olmuştur. Bu tarihten sonra Niğde, Osmanlıların yıkılışına kadar Karaman eyaletine bağlı bir Osmanlı sancak şehri olarak varlığını sürdürmüştür. II. Mahmud döneminde 1831 tarihinde, Osmanlı ülkesinde ilk kez nüfus sayımı

yapılmış, Niğde merkezinde 1.661 hanenin bulunduğu belirlenmiştir. Yine bu sayımda Niğde merkezinde 3.353 erkek nüfusun, köylerle birlikte de 4.248 erkek nüfusun Niğde'de yaşadığı tespit edilmiştir.

Niğde, 1924 yılında Cumhuriyet döneminin ilk mülki taksimatıyla İl statüsüne kavuşmuştur. 1954 yılında Nevşehir, 1989 yılında Aksaray'ın il olmasıyla bugünkü mülki sınırlarını almıştır.

Niğde'nin antik adı "NAHİTA" dır. Bahçeli buluntuları ve Çamardı-Kestel'de ortaya çıkarılan kalay madeni, Niğde tarihinin M.Ö 5000 yılına kadar uzandığını gösterir. Hitit ve Asur yazıtlarından M.Ö 1800'den itibaren, bölgede 1000 yıl süreyle Hititlerin yaşadığı anlaşılmaktadır.

Niğde`de Çeyiz Kültürü

Kıza hazırlanan çeyizle ilgili gelenekler geçmişten günümüze değişiklik göstermektedir. Ancak bu geleneklerin önemli bir kısmı bugün köy ve köy çevresinde devam etmektedir. Eskiden kıza çeyiz olarak hazırlanan eşyalar köy evinde geleneksel yaşam tarzına cevap verecek mahiyetteyken, bu durum şehirleşmeyle birlikte dönüşmeye başlamıştır. Yaşam biçiminin değişmesi doğal olarak geleneklere de etki etmektedir.

- Kız çocuğu beşikte, çeyizi sandıkta derler (K.K.1 , K.K.2, K.K.5);
- Kıza da oğlana da çeyiz verilir (K.K.1);
- Kız çocukları 6-7 yaşlarındayken başlanır evlenene kadar hazırlık yapılır (K.K.4).

Bunların bir kısmı uzun zaman diliminde yapılacak olan dikiş-nakış türü işlemelerdir. Yatak örtüleri, oda takımları, mutfak takımları, yastık ve yorgan kılıfları vb. bunların içerisindedir. Eskiden kız tarafı tarafından çeyiz olarak nakış, elbise, yastık, ayna ve sandık hazırlanırdı. Çeyizin içerisinde kız tarafının aldığı mutfak eşyaları da vardır. Eskiden çeyiz gideceği zaman kızın eşyaları bir ipin üzerine atılarak sergilenir, çeyiz serilir derler. Çeyiz taşınırken bir kız çeyiz sandığının üzerine oturur ve para almadan kalkmaz. Damadın babası ya da annesi sandığın üzerinde oturan kişiye onu razı edecek şekilde para verir. Eşyaların konacağı ev önceden temizlenmiş olur. Çeyiz günü eşyalar eve bırakılır. Ertesi gün "ev dizmek" için kız ve erkek tarafından kadınlar bir araya gelir ve eve yerleştirilir.

Niğde Kültüründe Çeyizde Bulunan Malzemeler

Çeyiz Sandığı. Sandık, eski Mısır'dan günümüze kadar kullanılan bir mobilya türüdür. Taşınabilir depolama ünitesi olan sandık, Avrupa'da özellikle Ortaçağ'da ve Rönesans'ta (12. yüzyıl -16. yüzyıl) değerli dokumaların, örme eşyaların, takıların ve çeyizin saklanması amacıyla kullanılmıştır.

Türk evlerinde de Avrupa ile ilişkilerin arttığı 19. yüzyıldan itibaren sandık kullanımı yaygınlaşmıştır. Öyle ki, Celal Esat Arseven (1975), sandığın evin en önemli eşyalarından biri olduğunu belirtmektedir. Bahaeddin Ögel de (1985), sandık odasının evin önemli bir odası olduğundan bahseder Sandığın malzemesi, üzerindeki süslemeler gelinin varlığını ifade etmesi açısından önemlidir. Varlıklı ailelerin gelin sandıkları masif ağaçtan sedef kakmalı, telkâri süslemeli ve/veya oymalı mobilyalardır.

Türklerde Çeyiz Geleneği ve Çeyiz Eşyası Türk toplumunun/milletinin düğün geleneğinde çeyiz; gelinin ev ve mutfak eşyası, işlemeli ve dantel örtüleri, havluları, takı ve giysileridir; damadın düğün masrafları, başlık parası karşısında sunduğu hediye/eşyalardır. Bu eşyalar evlenene kadar sandık içinde saklanır ve gelinin evine de sandıkta taşınır. Sandığın kullanım amacı, her gün kullanılamayacak kadar değerli eşyaların saklanmasıdır.

Günlük kullanılan eşyalar ise dolap içlerine kolayca erişilebilecek şekilde bohçalarla yerleştirilirdi. Çeyiz eşyasının muhafaza edilmesinde bohçalar çok önemli, çeyiz sandığı muhakkak olmalı nakışların örtülerin büyük bir bölümü sandığın içinde yer almalıydı.(K.K.1,K.K.4).

Genç kızın ve ailesinin varlığı, sandık üzerindeki süslemeler kadar bohça sayısının fazlalığı ile de anlaşılırdı. Nişan için hazırlanan telli, süslü çeyiz bohçaları oğlan evine gönderilir ve burada sergilenirdi. Çeyiz kız ailesi için övünç kaynağı olurdu. Oğlan tarafının hazırlattığı gelinlik ile kız tarafının yaptırdığı damatlık da iki tarafın evlerine düğün öncesinde süslü bohçalarla ulaştırılırdı.

Çeyiz eşyası, uzun sürede biriktirilir, el emeğiyle hazırlanırdı. Bu sebeple hem içindeki eşyanın, hem de taşınırken sandığın bozulmaması önemliydi. Çeyiz malzemesinin miktarı ve maddi değeri ne kadar fazlaysa kız tarafının saygınlığı da o derece artardı. Recep Çiğdem (2007), 19. yüzyıl sonlarında alınan Osmanlı mahkemesine ait kararda gelinin maddi durumuna göre çeyiz eşyasının ve sandık sayısının ne olacağının belirlendiğini ifade eder. Buna göre, zengin bir aileden gelen kadının üç, orta derecenin bir üst sınıfına giren kadın iki, orta derecede bulunan bir kadın ise çeyizinde bir sandık getirecektir. Çeyiz eşyası ise her üç kademede de benzerdir, ancak değerleri ve miktarları farklıdır.

Çeyiz, evlenecek kızın neredeyse çocukluk döneminden itibaren hazırlanırdı. Uzun süre saklanacak olan çeyizin muhafazasının malzemesi, içerisindekilerin lekelenmemesi ve güve yeniği olmaması açısından çok önemliydi ve bu çeyiz sandığını kız tarafı hazırlardı (K.K.1, K.K.2)

Çeyiz sandıkları, genellikle tahtakurdu ve güve barındırmayan servi ve sedir gibi güzel kokulu ağaçlardan yapılırdı. Abanoz, ceviz, gül, elma, armut ve sandal ağacı da sandık yapımı için kullanılırdı. Ahşap, ısı ve nemden etkilenerek çalışabileceği -yani eğilip bükülebileceği- için sandık yapımında sert ve iyice kurutulmuş ağaçlar seçilirdi. Sandığın içi zımparalanıp temizlense, cilâlansa bile hayli emek ile üretilmiş oyalı, işlemeli çeyiz eşyasının zedelenmesine sebep olabileceğinden saten veya kadife kumaşla astarlanırdı. Sandığın içinin astarlanması, ahşabın nem alıp bunu çeyize aktarması riskine karşı önlem almak amacını da taşırdı. Sandıkların içi kullanım amacına göre çeşitli şekillerde biçimlendirilirdi. Bazı sandıklara değerli eşyaların da konulabilmesi için gizli bölmeler yapılır, bazı sandıkların kapaklarının içine ayna yerleştirilirdi. Çeyiz sandığının malzemesi, üzerindeki süslemeler gelinin varlığını ifade etmesi açısından çok önemliydi. Bu nedenle çeyiz sandıkları içindeki değerli örtüler, eşyalar kadar özenli hazırlanır ve üzeri süslemeli olurdu. Sandığın ana malzemesi ahşap olduğu için kullanılan geleneksel süsleme yöntemleri de bu malzemeye uygun yöntemlerdi. Ahşap metal uçlu aletlerle oyularak, oyulan yerlere farklı renklerde malzemeler yerleştirilerek, deri, metal kaplanarak veya boyanarak süslenirdi. Sandık denildiğinde günümüzde ilk akla gelen "çeyizdir". Çeyizin özel hazırlanmış sandıkta saklanması, taşınması ve sunulması geleneğinin Türklerde yaklaşık 200 yıllık bir geçmişi vardır. Evlenecek kızın özenle yaptığı el işlerini, giysilerini, takılarını vb. içeren çeyizin korunacağı eşyanın da içindekiler kadar özenli hazırlanmış olması gereklidir. Sandık, gelinin ve ailesinin varlığını, sosyal statüsünü ifade eden bir araçtır. Bu bakımdan malzemesi, işçiliği, üzerindeki süslemenin değeri çok önemlidir. Çeyizle beraber sandık da bir hediyedir. Çeyizin ambalajıdır, ama atılacak değil evlilik süresince korunacak, gösterilecek, övünülecek bir ambalajdır. Ambalaj, koruduğu, sardığı nesnenin ifadesi olarak algılanır. Yani sandık sosyal anlamda hem gelinin varlığının, hem de içindeki çeyizin değerinin simgesidir. Çeyiz sandığı ailenin ve gelinin sosyal statüsünün sembolü olurken bir taraftan da süslemeleriyle iletiler verir. Çeyiz sandığı süslemeleri toplumlara göre - doğum, bereket, şans gibi- değişen anlamlar içerebilir. Üstelik günümüz endüstri toplumunda seri üretim ile çok sayıda mobilya üretilebilmektedir. Seri üretim ile eşya, artık neredeyse her kesimin ulaşabileceği değerdedir.

Yer-Yatak. Kız tarafına aittir fakat yüzü ile içyüzü oğlan evinden alınan parayla yapılır. Yatak kız tarafı tarafından hazırlanırdı. (K.K.1, K.K.2)

Yün Yıkama Çeyiz olarak kız tarafından gelen, yorgan, minder, döşek, yastık vb. gibi eşyaların içinde bulunan koyun yününün akarsu veya derede yıkanması olayıdır. Niğde ağzında "yün yuma" olarak geçen bu aktive, genelde her yıl tekrarlanır. Çoğu aile artık yüne para vermiyor. Aslında yün olayında ciddi bir emek söz konusu. Çünkü kız annesi kızın çeyizi düzerken, bir dünya yün alır, yorgan malzemesi alır günlerce haftalarca emek verir, diker, biçer çeyizlik hazırlar. Tabii bir de her yıl yünün yıkanmasının zahmeti var. Ancak son yıllarda emeğe değer kalmadığı için, artık her şey para ile hazır satın alınıyor. Yün yerine, elyaf yorganlar, döşekler tercih ediliyor.

Peki, yün neden yıkanıyor? Yün koyun ürünüdür. Dolayısı ile bakımı, temizliği, havalandırılması yapılmadığı takdirde koku yapar. Bu yüzden hemen her yıl yıkanması gerekir.

Yün yıkamak için önce kadınlar kendi arasında teşkilatlanır. Eşe dosta, konuya komşuya, eltiye, görümceye haber verilir. İyi akan bir derenin yanına gidilir. Orada yün yıkanır, temizlenir. Suyun dere ya da akarsu olarak istenmesinin sebebi, yıkanan yünün pisliği su ile birlikte akıp gitmesinin arzulanmasındandır.

Kız evi ve oğlan evi yanı sıra akraba ve yakın komşuların katıldığı yün yıkama günü eğlenceli geçer özellikle bekâr gençler şarkılar, türküler söyleyerek eğlenirlerdi.

Halılar. Renkli yün, ipek ve diğer ipliklerden atkı-çözgü dokusu üzerine atılan ilmelerle tezgâhta dokunan havlı bir yapıya sahip desenli ya da desensiz bir yaygı olan halı, insanlığın en eski el dokuma sanatlarından biridir. Anadolu'nun ortasında, kültürlerin kaynaşıp yoğrulduğu Kapadokya bölgesinin bir parçası olan ilimizde halıcılığın tarihi çok uzun bir geçmişe sahiptir. Niğde yöresinde ahşaptan yapılmış ıstarda(halı dokunan tezgâh) dokunan el dokuması halılar Maden (Çamardı), Ulukışla, Melendiz (Çiftlik ve çevresi), Kemerhisar, Bor, Koyunlu yerleşimleri başta olmak üzere il genelinde yüzyıllardır üretilmektedir. Bundan 10-15 sene öncesine kadar her evde 'ıstar' adı verilen halı dokuma tezgâhları bulunuyordu ve halıcılık önemli bir geçim kaynağıydı. Günümüzde dokuyucularına getirdiği gelirin azalması, dokuyucuların gelir getiren farklı uğraşılara yönelmeleri sebebiyle eski önemini yitiren halıcılık kimi yörelerde halen insanların geçimine katkı sağlamakta olan bir el sanatıdır.

Hemen hepsi kadınlar tarafından dokunan yöre halılarındaki motifler bereket, şans, sağlık, ölüm, günah, yeniden dirilme, nazar ve sonsuzluk gibi konuları simgeler. Bölge halılarında en fazla kullanılan desenler göz, yıldız, hayat ağacı, akrep, muska, akarsu, dulavrat otu, kuş, koçboynuzudur. Ayrıca yörede 'kamalı' denen ve önceleri bölgede yaşayan Rumlardan kalma bir motif olan 'gamalı haç' modelli halılar da yabancı turistlerin ilgisini çekmektedir. Niğde'nin geleneksel halıları kaba yani kalın dokumadır. 26-28 kalite(dm2'deki ilmek sayısı) olan Niğde halılarının ortasında göbek denen büyük bir motif ve onu tamamlayan iri motifler yer almaktadır. Bunlara göbekli halı denmektedir. Ayrıca çiçekli, kuşlu modelli halılarda bulunmaktadır. Genelde motiflerin bulunmadığı boşlukların fazla olduğu görülmektedir. Halı yapımında kullanılan iplerde koyun yünü kullanılmaktadır. Kirmenle eğrilerek ip haline getirilen yünler doğal boyama yöntemleriyle, çeşitli bitkilerle boyanarak halı yapımında kullanılmaya hazır hale getirilmektedir. Halılarda en çok kırmızı(al), gök(mavi, lacivert), siyah, pisi tüyü(gri), pas ipi(kahverengi), asma yaprağıyla boyanan yavşan yeşili, cevizin kabuğuyla boyanan tetir gibi renkler kullanılmaktadır. Kullanılan bu ipler artık sentetik boyayla boyatılarak da kullanılmaktadır.

Halının yapımında sındı(makas), kirkit, tarak ve bıçak kullanılmaktadır. Halı tezgâhında ise varan gelen, kücü demiri, burgu gibi kısımlar bulunmaktadır.

Halı yapımına ıstara, önceleri ağaçtan şimdi ise demirden olan tezgâhlara, eriş adı verilen iplerin çizilmesi(sarılması) ve ayak denilen uç kısmının örülmesiyle başlanır. Daha önceden belirlenen modele göre renkli yün ipliklerle ilmeler (ilmek) atılarak halı yükseltilir. Her bir sıradan sonra ilmelerin atmaması ve sıkı olması için önce geçgi adı verilen ip geçirilip kirkitle sıkıştırılmak için vurulur. Daha sonra varan gelen indirilerek ipler el ile ayarlama yapılır, çapraz hale getirilip argaç denilen ip geçirilir ve tekrar kirkitle vurularak ilmelerin sıkılaştırması işlemi yapılır. Bu şekilde dokunarak devam edilen halının yapımı tamamlanır.

Yörede dokunan bu halılar taban halısı, somya halısı, minder, yastık, namazla(seccade) olarak kullanılmaktadır. Günümüzde bitme noktasına gelen Halıcılık, sadece Bor ilçesine bağlı Obruk Köyü'nde her evde bulunan tezgâhlarda, geleneksel özelliklerinin dışında, sipariş üzerine yapılan el dokuma halılarla devam ettirilmekte ve aile geçimine katkı sağlamaktadır.

Oyalar. Türk el sanatlarının ince ve kalın örgülerden oluşan zengin bir repertuarı vardır. Örgü işleri iğne, tığ, firkete, mekik vb. aracılığıyla ipek, pamuklu iplik, pul ve boncuk kullanılarak yapılan tentene yanı sıra, araç kullanmadan yapılan bağ işi ve oya çeşitlemelerinden oluşan ince örgüler ve yün iplik kullanılarak tığ ve şişle yapılan kalın örgüler olmak üzere iki ana başlık altında gruplanabilir. (Barışta, 1988: 118). Yün, ipek, pamuk gibi çeşitli cinsteki ince ve kalın ipliklerin;

iğne, tığ, mekik, şiş gibi basit araçlarla, el yardımıyla ve sırayla, birbiri üzerine ilmek atılarak ve bu ilmeklerin bir araya getirilmesi ile oluşturulan uygulamalara oya denilmektedir. (Öğüt, 1973: 55)

Oyalar çeyizde önemli bir yere sahiptir. Oyalar işlevsel amacının yanında taşıdığı mesajlarla sözsüz iletişim aracı görevini de üstlenmiştir. Bir kadının başındaki oyadan, o kadının mutlu ya da mutsuz olduğu anlaşılmaktadır. Bazı yörelerimizde, çeyiz ve düğünlerde gönderilen bohça geleneğinde kayınvalideye geliniyle araları iyi olsun, sarmaş dolaş olsunlar diye sarmaşık ve yıldız oya gönderilirken, kayınvalideden geline ise ağızları tatlı olsun diye üzüm oya gönderilmektedir. Çakır dikeni isimli oya, gelinin kayınvalideye "bana diken gibi batma" mesajını iletirken, başına biber motifleri yapılmış oyalı yazma bağlayan gelin ise eşine "aramız biber gibi acı" mesajını vermektedir (Akpınarlı v.d., 2014: 192-193) Geçmişten günümüze Niğde'de oyalar genellikle çeyiz kültürünün önemli bir parçasını oluşturan yazma kenarlarında ve mevlit başörtülerinde görülmektedir. Aileler küçük yaştan itibaren kız çocuklarına oyalı yazmalar hazırlamaya başlamaktadır. Dantelden masa örtüsü, vitrin içerisine mendil, iğne oyasından yazma gibi ürünleri kız evi hazırlar.

Bunların bir kısmı renkli, bir kısmı beyaz tülbent şeklindedir. Yazmaların kenarları iğne oyası, tığ oyası, boncuk oyası, mekik oyası ve firkete oyası gibi tekniklerle süslenmektedir. Bu yazmalar gerek kullanmak için, gerekse hediye etmek amacıyla hazırlanmaktadır. Bunun dışında Niğde'de iğne oyaları genellikle yazma kenarlarına yapılmakta, bununla birlikte salon takımları, oda takımları, tepsi örtüleri, mevlit başörtüleri gibi örneklere de yaygın bir biçimde uygulanmaya devam etmektedir. Ayrıca iğne oyalarının Niğde işi işlemelerin kenar süslemesinde sıklıkla kullanıldığı dikkat çekmektedir.

Yörede iğne oyaları gibi tığ oyaları ve boncuk oyaları da günümüzde yoğun bir biçimde uygulanmaya devam etmektedir. Tığ oyaları genellikle renkli yazma kenarlarına uygulanırken, boncuk oyalarının çoğunlukla beyaz tülbentlerin kenarlarına, kimi zaman ise renkli yazmaların kenarlarına uygulandığı görülmektedir. Niğde'de çeyiz hazırlama geleneği değişerek devam etmektedir.

Çeyiz için yapılan oyaları temiz beyaz, işlemeli saten bir bohçaya naftalin ekleyerek koyarız gelin olunca sandığı ve içindekileri çeyiz olarak veririz. (K.K.1)

Çeyizin Sergilenmesi

Niğde'de gelinin çeyizi tamamlandıktan sonra konu- komşu, akrabalar kızın çeyizine bakmaları için eve davet edilmektedir. Evin içerisindeki odanın birine tüm çeyizlikler yerleştirilip sergilenmektedir. Sergide eksik olanları çağrılan misafirler kıza hediye olarak alır.

Çeyiz hazırlıkları bittikten sonra düğünden bir hafta önce pazar gününe denk gelecek şekilde çeyiz, bir törenle oğlan evine götürülür. Araçlara yüklenen çeyiz eşyaları şehrin ana caddelerinde dolaştırılarak davul, zurna eşliğinde oğlan evinin önüne getirilir. Çeyiz getirme alayları şatafatlı törenlerdir (Özmen, 1944, s. 19; Apaydın, 1960, s. 58). Sosyo-kültürel ve ekonomik değişmelerle birlikte bu geleneklerin büyük kısmı devam etmemektedir.

Sonuç

Araştırma içeriğinde, Niğde halk kültürü içerisinde değerlendirilen çeyiz geleneğinin önemi araştırılmış ve çeyiz geleneği, çeyizlerde bulunan eşyaların gelenek içerisindeki durumları tespit edilerek geçmiş ve günümüzde meydana gelen değişimin çeyiz geleneğine yansıması ortaya konulmuştur.

Yaşamlarının çeşitli dönemlerinde kullanacakları eşyaları, bazı yöntem ve motiflerle süslemeleri ve bu yöntemlerle oluşan çeyizleri göstererek gereken düşünceleri iletmeleri, evlenecek kişiler için son derece önemlidir. Gelenekler ile beslenen ve devamı sağlanan el sanatları; Niğde halkının yaratıcı gücü, el becerisi ve görsel estetiğe vermiş olduğu değerler geçmişten günümüze kadar bazı değişimlerle birlikte devam etmektedir. Niğde ilinde gelenekler ve görenekler, eskisi kadar olmasa da sürdürülmeye çalışılmaktadır. Doğum, kız isteme, nişan, düğün, evlilik ve ölüm

gibi geçiş dönemlerine ait örf, adet ve gelenekler yaşatılmaya çalışılmaktadır. Bu zengin halk kültürü unsurları içerisinde el sanatları ürünlerinin kullanım alanını çeyizler oluşturmaktadır.

Çalışmada gözlem, görüşme ve anket gibi derleme yöntemleriyle Niğde halk kültüründen çeyiz kültürü ürünleri tespit edilmiştir. Gözlem yoluyla elde edilen bilgiler, konun akışına uygun olarak kayda alınmıştır. Görüşme tekniği çalışmada kullanılan yöntemlerden biridir.

Araştırma kapsamına alınan Niğde yöresinde gelenekler ve görenekler devam ettirilmeye çalışılmaktadır. Her ne kadar zaman ve teknolojide farklılıklar söz konusu olsa da çeyiz geleneğinin önemsenip, devam ettirildiği gözlenmiştir. El sanatları ürünleri, teknolojinin gelişimine bağlı olarak farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Araştırma sonucunda elde edilen bulguların yapılacak bilimsel ve sanatsal araştırmalara katkıda bulunacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

Artun, E. (2010). Türk Halkbilimi. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
Avcı, C. (2015). Gaziantep barakları anonim halk edebiyatı ve halk kültürü araştırması.
Akbil, P. F. (1970). Türk El Sanatlarından Örnekler, İstanbul: Akademi Yayınları.
Artun, E. (2005). Türk Halk Bilimi, İstanbul: İstanbul Kitabevi.
Barışta, H. Ö. (1988). Türk El Sanatları. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
Boratav, P. N. (2013). 100 Soruda Türk Folkloru, Ankara: Bilgesu Yayıncılık.
Ögel, B. (2000). Türk Kültür Tarihine Giriş, Cilt 6, Ankara.
Öğüt, G. (1973). Oyacılık Sanatı ve Kütahya Oyaları. Türk Etnografya Dergisi, (13), 55-62.
Örnek, S. V. (1995). Türk Halk Bilimi. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
Özmen, M. (1944). Çeyiz alayı. Başpınar Gaziantep Halk Evi Dergisi, 6 (60-61), 19.
Sanal 1: https://www.birko.com.tr/hakkimizda
Sanal 2: https://nigde.ktb.gov.tr/Eklenti/48875,genelpdf.pdf?0
Sanal 3: https://nigde.ktb.gov.tr/TR-74414/halicilik.html

Kaynak Kişiler

Kaynak Kişi 1: Nurseren Akdemir, 1947, ilkokul mezunu, MERKEZ/Niğde
Kaynak Kişi 2: Naciye Çağlar, 1972, ortaokul mezunu, KOYUNLU/Niğde
Kaynak Kişi 3: Süleyman Çağlar, 1962, ortaokul mezunu, KOYUNLU/Niğde
Kaynak Kişi 4: Belma Seçkin, 1938, üniversite mezunu, MERKEZ/Niğde
Kaynak Kişi 5: Yüksel Akdemir, 1969, lise mezunu, MERKEZ/Niğde
Kaynak Kişi 6: Rahime Çınar, 1955, okur-yazar, KOYUNLU/Niğd

DENİZLİ HONAZ İLÇESİ VE AZERBAYCAN ŞEKİ İLÇESİ AĞIZLARINDA GÜNDELİK HAYATLA İLGİLİ KARŞILAŞTIRMALI DEYİMLER

Günel Mammadova
doktorant
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye
gunel.islamova1981@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-0153-73478

Giriş

Ağızlar, dillerin değişim ve gelişim süreçlerini gösteren kollarıdır. Bunların tespit edilmesi, dillerin incelenmesi, geçmişle bağ kurulması, boyların göç yollarının belirlenmesi ve standart dilde açıklanamayan ve ya tanıklanmasında güçlük çekilen dil birimlerinin izahı açısından gereklidir.

Başka bir deyimle desek, ağızlar, fonolojik, morfolojik, söz varlığı açısından çeşitli farklarla yazı dilinden ayrılan konuşma biçimleridir.

Bu çalışmada çevre köy ve kasabalarıyla Honaz ve Şeki ağzından derlenmiş deyimlere yer verilerek bu alandaki bir boşluğun doldurulmasına katkı sağlanmak istenmektedir. Çalışmada ders, öğüt, nasihat niteliği taşıyan deyimler incelenmiş ve her iki ağızda orijinali ile birlikte Türkiye Türkçesinde anlamları verilmiştir. Deyimler alfabetik olarak sıralanmış, açıklanmış ve ağız özelliklerine göre de tanıklanmıştır. Deyimlerin seçiminde standart Türkiye Türkçesinde kullanılmayan, aynı biçimde kullanıp farklı anlama sahip olan ve farklı birimlerle kullanılan deyimlere yer verilmiştir. Standart dilde kullanılmayan deyimlerin tespiti için Aksoy 1934; TDK online Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü'nden Türkçe Sözlük 2011'den yararlanılmıştır.

1. Honaz, Ege bölgesinde yer alan Denizli ilinin bir ilçesidir. Tarihi çok eskilere dayanan ve Frigya ile Karya bölgelerini ayıran ilçe, Frigya, Lidya, Helenizm, Bergama, Roma, Bizans, Selçuklu, Osmanlı kültür ve tarihinin izlerini taşımaktadır. Türklerin Anadolu'ya gelişinden sonra Bizans ve Türkler arasında iki kez el değiştirmiştir. Ancak 1207 yılından itibaren Türk egemenliğine geçmiştir. Beylikler döneminde sonra, Yıldırım Bayezid zamanında Osmanlı egemenliğine girmişse de Timur'la yapılan savaştan sonra (1403) bir süre Germiyanoğulları'na geçmiş, 1428'den itibaren Osmanlı Devleti'nin Anadolu Beylerbeyliği'ne bağlı bir liva ve sancak merkezi olmuştur. 1987 yılına kadar Denizli iline bağlı nahiye iken, 19.06.1987 tarih ve 3392 sayılı kanunla ilçe statüsüne kavuşmuştur.

2. Şeki, Azerbaycan`ın kadim yerleşim alanlarından biridir. Orta çağlara ait kaynaklarda onun ismi Şaki, Şeka, Şakki olarak geçmektedir. 18. yüzyılın ortalarında Şeki`nin yakınlığındaki Nuha, Şeki Hanlığı'nın merkezi olduktan sonra Şeki ismi, yerini Nuha ismine bırakmıştır (Eliyev, 1993: 184).

1930 yılında Sovyetler zamanında, Azerbaycan bölgelerinde birçok değişiklik olmasıyla Şeki ismi Nuha ismiyle değiştirilmiş. 1968 yılından itibaren şehrin ismi tekrar Şeki olmuştur (Efendiyev, 2007: 267).

Bir diğer kaynakta Şeki isminin, M.Ö. 7. yüzyılda Kara Deniz'in kuzey sahillerinden Derbent geçidi aracılığıyla Güney Kafkasya`ya, oradan da Orta Asya`ya hareket eden Sak tayfalarının adıyla ilgili olduğu kanaatine varılmıştır. "Onlar, Güney Kafkasya`da verimli topraklara yerleşerek bu yerlere Sakasena adını vermişlerdir. Saklar`ın yerleşdikleri yerlerden biri de Şeki olmuştur. Saklar, burada "İskit Çarlığı"nı kurmuşlar" (Eliyev, 1993: 189).

Deyimler

Orhun Yazıtlarında "sav" ve "sab" kelimeleriyle ifade edilen sözler atasözleri, özlü söz, deyim anlamında kullanılmaktadır. Dede Korkut Hikayelerinde önemli bir yer tutan atasözleri Divani Lugati't Türk' te "sav" kelimesiyle mektup, hikaye, tarihi hadise, atalardan kalma öğüt anlamlarıyla ifade olunurken, Kutadgu Bilig'de sab ve mesel olarak geçmektedir. Kelime durub-i emsal, darb-ı mesel biçimleriyle XX. yüzyıl başalarına kadar kullanılmıştır (A. Güzel ve A. Torun, 2003:202).

Deyimler, Türk dünyasında değişik isimlerle anılmaktadır. Şöyle ki; Türkiye Türkçesinde "deyim", Azerbaycan Türkçesinde "deyim, zerbi- mesel", Yakut Türkçesinde "xohono", Tuva Türkçesinde "üleger tomak", Kazak Türkçesinde "metel", Türkmen Türkçesinde "nakıl", Başkurt Türkçesinde "eytim", Kırgız Türkçesinde "makal- lakap", Özbek Türkçesinde "magol", Nogay Türkçesinde "takpak", Altay Türkçesinde "kep sös", Hakas Türkçesinde "söspek" (Naskali, 1997: 19).

Irak Türkmenleri "eskiler sözü", Kerkük Türkleri "emsal, deyişet", Doğu Türkistandakı Türkler "tamba" gibi adlar kullanmaktalar (Albayrak, 2004:42).

Deyimler sanatlı ve uyaklı sözlerdir. Az sözle çok derin anlamlar verilmeye çalışılır. Deyimlerin yol göstermek, öğüt vermek ve ders vermek gibi amaçları vardır (Aslan, 2018: 22).

Halk deyimleri; halkın yarattığı söz kalıplarıdır. Konuşma dilinde sık sık geçen bu anlatım araçları duygu ve düşüncelerimizi olduğu gibi ifade edebilmek ihtiyacından doğmuştur.

E.C.Güney`in ifade ettiği gibi "Halk deyimleri birkaç sözcükle kurulmuş ve kendi anlamlarından sıyrılarak yepyeni bir anlama bürünmüştür: "Dilinde tüy bitmek", "Ağzıyla kuş tutmak" gibi deyimleri asıl anlamlarıyla anlamayız. Ancak, gerçeğe uymayan bu anlamların dışında mecazlı anlam dediğimiz daha derin anlam vardır" (1971: 197).

Azerbaycan Türkçesinde, deyim bilimi karşılığı frazeologiya/sabit söz birleşmesi olarak geçmektedir. Azerbaycan Türkçesindeki deyimleri ele alan Zeynalov deyimle ilgili "Deyimler yapı-ses faktörü ile değil, ancak bütün birleşmeyi teşkil eden sözler için ortak olan anlam ve kavram ile temayüz ederler." biçiminde açıklama vermektedir (Zeynalov, 1993: 64).

Deyimler mecaz anlamı yoğun ifadelerdir. Bu nedenle; "Her deyim hoş bir buluştur. Bir küçük söz dağarcığına koca bir alem sığdırılmıştır. En uçucu kavramlar, en ince hayaller, en güzel benzetmeler, çeşit, çeşit mecazlar ve söz ustalıkları mini mini bir deyimin yapı harçları arasında parlar" (Aksoy, 1988:47).

Ş.Elçin deyimlerin şekil özelliklerini dikkate alarak "deyimler, asıl anlamlarından uzaklaşarak yeni kavramlar meydana getiren kalıplaşmış sözlerdir. İki ve daha çok kelimeden kurulu bir çeşit dil ifadesi olan bu sözler, duygu ve düşüncelerimizi dikkati çekecek biçimde anlatan isim, sıfat, zarf, basit ve birleşik fiil görünüşlü gramer unsurlarıdır" (1986: 642) görüşüne yer verir.

Deyimler için eskiden "tabir kelimesi kullanılırken (Sakaoğlu,1997:349); "darb-ı mesel" ya da durub-ı emsal kavramları atasözleriyle birlikte deyimleri de ifade etmek için kullanılmıştır (Çevik, 2006: 54).

Deyimlerin, Türk kültürüne ilişkin araştırmaların temel kaynakları arasında yer alan Orhun Yazıtları, Dede Korkut Kitabı ve Kutadgu Bilig gibi eserlerdeki yoğun kullanımı kolaylıkla fark edilebilir (Sakaoğlu, 1997: 349).

Bu tanımlardan yola çıkarak deyimleri şöyle tasnif edebiliriz:

Deyimler en az iki sözcükten oluşur, sözcüklerden biri mecazlı söz anlamındadır, kalıplaşmış sözlerdir, aynı anlamda olsa bile sözcüklerin yeri değiştirilemez, bazıları söz öbeği şeklinde, bazıları cümle şeklindedir.

Honaz ve Şeki ilçelerinde günlük hayatta sıkca kullanılan ve aynı anlam taşıyan karşılaştırmalı deyimler.

Çalışkanlık ve tenbellikle ilgili deyimler:

Honaz - Az eli aşda gör; çok eli işde gör: Ailenin sayısı azsa bunu doyurmak kolaydır, ama iş zamanında ailenin çok olması işleri kolaylaştırır.

Atarsın da gaparsın da: Önemli işlerde paranın gittiğine üzülmemek gerekir. Para yeri gelir harcanılır, yeri gelir kazanılır.

Babıcı sat bakalım, bi da görünüyo mu o yol?: Elindeki fırsatı kaçırma, yoksa o fırsat senin eline bir daha geçmez.

Aç mezarı olmamak: Herkes iş bulabilmek, herkese göre iş var olmak

Şeki - Dəyirmanda payı yox, şahatda baş yarılır: Çalışmak istemeyen, çok yiyen biri için kullanılan deyim.

Mahmuzludur, dırnaxlıdır: Savaşta yenilmeyen insanlar için kullanılır. Əkəndə yox, biçəndə yox, yiyəndə ortaq qardaş: Çalışmayı sevmeyen, yemeği seven için kullanılan deyim.

Temizlikle ilgili deyimler:

Honaz- Dışardan baksan bir yeşil türbe/ İçine baksan estafur töbe: Dışardan düzenli görülen kişilerin evlerinin pis olması.

Dışardan baksan bir yeşil türbe/ İçine baksan estafur töbe. Evine besmeleyle gir. Forslarına baksan yanlarına yaklaşılmaz.

Alayda güzel: Giyinip kuşandığında güzel ve hoş olan kişilerin, ev temizliğinde ve çalışmada iyi olmaması.

Çalımına baksan tımar / çırak durasın gelir, evine baksan sadaka veresin gelir: Süslenmede ve giyinmede dikkat çeken kişilerin temizlikte ve yaşadığı yer konusunda dikkat çekici faklılıklarla karşılaşıldığında kullanılır.

Şeki- Cındırınnan cin hürkür: Çok kirli ve pasaklı kıyafet giyinen biri için kullanılan bir deyim**:**

Sünbülündən su damır: Çok titiz ve temiz insan için kullanılan ifade

Gah olursan tirmə qurşaq, gah olursan kəndir qurşaq: Bazen temiz, bazen de kirli kıyafet giyen biri için kullanılan ifade.

Bir öyü var, bal tök yala: Temiz ve düzenli ev için kullanılan ifade

Kürkünnən bit yağır: Çok kirli ve bakımsız insan atfedilen tabir.

Alay ve eğlenme amaçlı deyimler:

Honaz- Yatağan bıçağı gibi her yana dönmek: Duruma göre görüşlerinden hızlıca vazgeçmek, görüşlerine ve kararlarına güven olmamak.

Önü kara köpekli ev olmak: Zenginleşip kimseyi beğenmemek ve eski durumunu unutmak.

Gözü pörtlemek: Elindeki bir eşyanın istediğinin dışında birileri tarafından alındığında sesini çıkaramamak, ama kızgınlığını ve şaşkınlığını hissettirmek.

Arı kovanına çomak sokmak: Bir ortamda birilerinin kavga etmesine zemin hazırlayacak hatırlatmalarda bulunmak.

Bir fırın ekmek yemek gerek: İlgili konuda iyi bir yere gelebilmek için daha çok çalışmak ve sabretmek.

Kele yündün mü demişler darandım bile demiş: Yokluktan dolayı işi kısa sürede bitirmek.

Çörtük, seni de gördük: Yapılan bir işin sonucunu beğenmeyen, işin ehli olmasa da iş hakkında 'şöyle yapsaydınız, böyle yapsaydınız.' şeklinde akıl veren kişilere, daha önceden nasıl işler yaptığını ona hatırlatmak için söylenir.

İt doydu haydar kaldı: Sınırlı olan bir şeyin başkasına yetmeyeceği ve verilemeyeceğini anlatır.

Şeki- Ava qavan xoşuma gelmir: Mutsuz ve neşesiz insanlar için kullanılan deyim.

Çayda kötük yan gedir: Kendinden razı insan hakkında söylenen deyim.

Öyünde yox urvalıx, köynünden keçir koxalıx: Fakir ve ihtiyaç içinde yaşamasına rağmen, gözü yükseklerde olan biri için söylenen deyim.

Uyarı ve öğüt amaçlı söylenen deyimler:

Honaz- Yatağan bıçağı gibi her yana dönmek: Duruma göre görüşlerinden hızlıca vazgeçmek, görüşlerine ve kararlarına güven olmamak.

Daddırma danacığa şimdi gelir buracığa: Birini bir şeye alıştırırsan o kişi bunu her zaman istemek.

Anası ne ki danası ne ol: Çocuk onu yetiştiren büyüklere benzemek. Eleştirmek için kullanılır.

Çocuğuna bir dur demiyor. Anası ne ki danası ne olsun?

Arkasında biti olmamak: Hâli vakti olmamak.

Arkasında biti yok; iki evlilik neyine?

Anbardaki karnımızda; sandıktaki sırtımızda dersen olma-: Tasarruf etmeyenler ve etmediği için övünenlere söylenir.

Deveye köpek ürmek; kulağına ne girmek: Yüksek makamdaki kişilere görüşlerin iletilmesi güç olmak.

Şeki- Dağlar da beş gün qısır qalır: Zorlukla karşılaşan birine teskinlik vermek amacıyla kullanılan bir deyim

Daş at, əlin açılsın: Fırsatı iyi değerlendirmek anlamında kullanılan deyim.

Çıkarcı ve fırsatçı insanlar için kullanılan deyimler:

Honaz- Köpek gibi mıyısı gezmek: Kendi çıkarı için min bir şekilde dolaşmak.

Kendini göklere çıkarmak: Kendini olduğundan fazla göstermek, övmek.

Kele yündün mü demişler darandım bile demiş: Yokluktan dolayı işi kısa sürede bitirmek.

Oturduğu yerden bir tutamla kalkmak: Her ortamda kendine yararlı olacak bir şey sağlamak.

Sineğin yağını hesaplamak: Bir şeyi kâr zarar yönünden çok incelemek. O ev yaparken sineğin yağını hesapladı.

Bulutla gide Aydın'a, git işine gaydına; bulutla gide Şam'a çek eşeğini Şam'a: Duruma ve şartlara bağlı olarak işlerini ayarlamak.

Şeki- Ayıya dayı diyir: Çıkarı için herşey yapabilen biri için kullanılan tabir.

Atdını ata mindirir, piyadanı atdan saldırır: Arsız, utanmaz biri için kullanılan deyim.

Davan qaldırıf, yük yığan: Tembel, çalışmayı sevmeyen biri için kullanılan kelime.

Danzına almamax: Umursamaz, vurdum duymaz insanlara kullanılan deyim.

Sonuç

Deyim, dilbiliminde özel yapı veya söz dizimi içinde belirtilen ve çoğunlukla gerçek anlamlarının dışında mecazlı anlam taşıyan söz öbeği veya cümle şeklinde oluşan kalıplaşmış ifadelerdir. Deyimler, iletilmek istenilen bilgiyi dinleyenin dikkatini çekecek biçimde duygu ve tonlamayla anlatan yapılardır.

Karşılaştırmalı deyimlerin yer aldığı bu çalışmada, önce yerli ve yabancı Türkologlar tarafından yapılmış deyim terimi ve diğer Türk dillerinde deyim anlamına gelen kelimelerin tanımı yer almaktadır. Daha sonra çalışmanın konusu olan Honaz ve Şeki ilçelerinden derlenen ve aynı anlam taşıyan deyimlerden karşılaştırmalı şekilde bir grub oluşturuldu. Günlük hayatta sıkca rastladığımız temizlikle, çıkarcı ve fırsatçı insanlarla, çalışkanlık ve tenbellikle ilgili deyimler karşılıklı örneklerle gösterildi.

Çalışmada farklı coğrafyalarda yaşamalarına rağmen bu halkların gündelik yaşantılarına ilişkin birçok ortak anlam taşıyan deyimlerin olduğu gözlemlendi. Örneğin; Honaz deyimlerinden "Emi semi olmamak" ve Şeki deyimlerinden " Eşşeyin sol ayağı", "Bir işe yaramayan, kimseye faydası olmayan" insanlar için kullanılan deyimlerdir.

Bir diğer örnekte, Honaz deyimlerinden "Arkasında biti olmamak" ve Şeki deyimlerinden "Yırtığına yamax tapılmadı" deyimleri "Hâli vakti olmamak, yardımsız, desteksiz kalmak anlamında kullanılmaktadır.

Çalışmada örnekler orijinal telaffuz şeklinde gösterilmiş, karşılarında Türkiye Türkçesinde anlamları verilmiştir. Çalışmada her iki ağızdan 30 örnek yer almaktadır. Türkiye Denizli ilinin Honaz ilçesinden derlenen örnekler Doç. Dr. M. Arslan tarafından, Azerbaycan Şeki ilinden verilen örnekler Doktora öğrencisi G. Mammadova tarafından çalışılmıştır.

Kaynakça

Aksoy, Ö. A. (1988), *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*, 1. C, İstanbul

Albayrak, N. (2004), *Ansiklopedik Halk Edebiyatı Terimleri Sözlüğü*,

Aslan, E. (2018), *Türk Halk Edebiyatı*, 6. Baskı, Ankara

Çobanoğlu, Ö. (2004), *Türk Dünyası Ortak Atasözleri Sözlüğü*, Ankara

Efendiyev, O. (2007), *Azerbaycan Tarihi, cilt 3,* Bakü

Elçin, Ş. (1981), Halk Edebiyatına Giriş, Ankara

Eliyev, İ. (1993), *Azerbaycan Tarihi*, Bakü

Güney, E. C. (1971), *Folklor ve Halk Edebiyatı*, İstanbul

Güzel, A. ve Torun A, (2003), *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara

Naskali, E. G. (1997), *Türk Dünyası Gramerleri Terimleri Klavuzu*, Ankara

Zeynalov, F. (1993), Türk Lehçelerinin Karşılaştırmalı Dilbilgisi, İstanbul

BAŞKURT GİYİM KÜLTÜRÜ: GEÇMİŞTEN GÜNÜMÜZE GELENEKSEL VE MODERN İZLER

Muhammed Fettah Kösen
Gençlik ve Spor Bakanlığı, Gençlik Merkezi, Doğubayazit, Türkiye
muhammed.fettah19@hotmail.com
https://orcid.org/0000-0002-6407-0337

Başkurt Giyim Kültürünün Kökeni ve Önemi

Başkurt giyim kültürü, zengin tarihi ve derin kültürel bağlarıyla öne çıkan bir alanı temsil eder. Başkurt halkı, Orta Asya'nın bozkırlarında kök salmış, tarih boyunca çeşitli medeniyetlerin etkisi altında kalarak kendi benzersiz giyim tarzını oluşturmuştur. Bu giyim kültürü, Başkurtların yaşadığı coğrafyanın iklimi, sosyal yapısı ve tarihsel geçmişi ile sıkı bir şekilde örülmüştür. Başkurt giyiminde kullanılan renkler, desenler ve dokular, genellikle toplumun sosyal statüsünü, etnik kimliğini ve hatta mevsimleri yansıtan birer gösterge olarak öne çıkar.

Giyim kuşam, "bireyin bedenini örten, onu dondurucu soğuktan, yakıcı güneşten, çeşitli saldırılardan vb. dış etmenlerden koruyan insana has bir özelliktir. Örf ve âdetler, inançlar, coğrafya, yaşam biçimi, estetik anlayış gibi hususlar folklorik bir öge olan giyim kuşamın şekillenmesinde etkili faktörler olarak karşımıza çıkmaktadır" (Tek, 2016: 263). Başkurtlar, binlerce yıllık geçmişe sahip bir kültürün mirasçıları olarak, giyim tarzlarını geleneksel değerler, iklim ve doğal kaynaklara uygun olarak şekillendirmişlerdir. "Ural Dağlarının kuzeyden güneye özel konumu nedeniyle, Güney Urallardaki sıcaklık gün boyu çok değişkendir. Birkaç saat içinde Kuzeyden esen soğuk rüzgâr, sıcak havayı etkileyip soğuk havaya çevirebilmektedir. Bölgedeki farklı sıcaklıklar, çok soğuk kışlar ve sıcak yazlarda da kendini göstermektedir. Gün boyu havanın değişkenliği bölgedeki giyim kuşam çeşitliliğini artırmaktadır" (Kamalieva, 2020: 2). Giyimleri, sıcak yaz günlerinden soğuk kış aylarına kadar değişen iklim koşullarına adapte olabilecek şekilde tasarlanmıştır. "Başkurt Türkleri, geniş bir coğrafyada doğa zenginlikleri çok olan çeşitli bölgelere yerleşmişlerdir. Başkurt Türklerinin yaşadığı her bölgenin fiziki durumu kendine özgü bir özelliği vardır" (Kösen ve Ertürk, 2023: 15). Başkurt giyiminde kullanılan renkler, desenler ve aksesuarlar, halkın inançlarına ve doğayla olan uyumuna dair önemli ipuçları sunar. "Başkurdistan'ın bir bölgesinde halk avcılık ve hayvancılıkla uğraşırken, bir bölgede ise uygulamalı sanatlar, diğer bir bölgede ise tarımla uğraşmaktadırlar. Bu durum giyim kuşam kültürlerini önemli ölçüde etkilemiştir" (https://dress-en.techinfus.com/kostyumy-nacionalnye/bashkirskij/).

Başkurt Türklerinin giyiminde dış kıyafetler ve üst giyim oldukça zengindir. Kışın soğuktan korunmak amacıyla kalın giysiler tercih edilirken, yaz aylarında ise ince ve hafif kumaşlar kullanılır. Giyimde kullanılan malzemeler arasında *елән* (ĕ[1]lyen); kadın ve erkek için pahalı kumaştan yapılmış şık astarlı giysiler' (Başḳortsa-Russa Ĕtnokulturologik Lĕksika Hüź[2]lĕgĕ (BRELH), 41), *сәкмән* (sekmen) 'erkek üst giysisi, pahalı kumaştan yapılmış uzun elbiseler' (BRELH, 91), бишмәт (bişmet) 'hırka', *казак* 'kazak' (Başḳort Tĕlĕnĕñ Akadĕmik Hüźlĕgĕ (BTAH) IV, 354; Başḳort Tĕlĕnĕñ[3] Hüźlĕgĕ (BTH) I, 576), *каптыр тун* (kantır tun) 'kürk mantolar'(BTAH V, 224) ve *бәсәтун* (besetun) 'koyun derisi mantolar' (BTAH II, 526) gibi özel tasarımlar bulunur.

Millî ve geleneksel kıyafetler arasında öne çıkan başlıklar, başörtüler, çizmeler, kürkler ve deri dış kıyafetler bulunmaktadır. "Başkurdistan'ın millî ve geleneksel kıyafetlerinde başlıklar, başörtüler, çizme çeşitleri, kürkler ve derilerden yapılmış dış kıyafetler öne çıkmaktadır" (Kösen ve

[1] Türkiye Türkçesindeki ve Kiril alfabesindeki "E, e" sesinin Başkurt Türkçesindeki transkripsiyon karşılığı.
[2] Kiril alfabesindeki "Ҙ, ҙ" sesinin Başkurt Türkçesindeki "Ź, ź" sesinin transkripsiyon karşılığı.
[3] Kiril alfabesindeki "Ң, ң" sesinin Başkurt Türkçesindeki transkripsiyon karşılığı.

Ertürk, 2023: 16). Geleneksel giyim, genellikle yaşlıların tercihi olup özellikle bayramlarda ve düğünlerde kullanılır. "Günümüzde daha çok yaşlıların kıyafetleri geleneksel özelliklerini korumaktadır. Gençler, sadece bayramlarda ve düğünlerde geleneksel kıyafetler kullanmaktadırlar. Ayrıca geleneksel giyim, sanatsal organizasyonlarda, tiyatrolarda, halk oyunları ve spor faaliyetlerinde yaygın olarak kullanılmaktadır" (Nigmatullina, Timofěyěěva i Mustaěva, 2008: 22).

Başkurt erkek giyimi genellikle sade ve günlük olarak tanımlanmaktadır. "Günlük giyim olarak Başkurt erkekleri, düğün ve özel günler dışında, süslü olmayan sade giysiler giymektedirler" (Kamalieva, 2020: 2). "Geniş yakalı, uzun kollu ve uzun bir gömlek ile geniş paçalı pantolonlar, dış giyim olarak kullanmaktadırlar" (Nigmatullina vd. 2008: 21). Gömleğin üzerine kısa kolsuz bir *жакет* (jakět) 'kaşon, ceket' (BTAH III, 578; BTH I, 338) giymektedirler. Sokağa çıkarken genellikle koyu renkli kumaştan *бишмәт* (bişmet) 'hırka' (BTAH II, 294; BTH I, 150; BRELH, 39) gibi elbiseleri tercih etmektedirler. Kadın kıyafetleri daha fazla çeşitlilik gösterir. Başkurt kadınları, genellikle düz ve tek parça elbiselerle birlikte dantel, rozetler ve madenî paralarla süslenmiş giysiler tercih edilmektedir. *тоқ күлдәк* (toḳ küldek) 'düz ve tek parça elbiseler veya gömlek' (BTAH VIII, 354) ve *слаксы* (slaksı) 'geniş pantolonlar' (BTAH VII, 564) giymektedirler. "Elbisenin üzerine dantel, rozetler ve madenî paralarla süslenmiş kolsuz bir ceket gibi giysiler giymektedirler" (Nigmatullina vd. 2008: 21). Beli saran, koyu renkli kemer ve kuşaklar bütün ülkede kullanılmaktadır. "Düğün ve eğlencelerde giyilen geleneksel giysiler ise kadife kumaştan yapılıp, çeşitli örgüler, madeni paralar, kolyeler ve boncuklarla süsleyip dikilmektedir" (https://cifra05.ru/health-of-mother/etnonacionalnye-obshchnosti-rossii-elektronnaya-biblioteka-bashkiry.html.).

Başkurt giyiminde kullanılan başlıklar, şapkalar ve түбәтәй (tübetey); 'takke' (BTAH VIII, 627; BTHII, 419; Özşahin, 2017: 649), *кушъяулык* (kuşyavlıḳ); 'başörtüler (BTAH V, 638; Özşahin, 2017: 388), Evli kadınlar *кашмау* (ḳaşmav); 'mercan, rozet, gümüş sikkeler ve kolyelerle süslenmiş başlıklar (BRELH, 70), özellikle soğuk iklimin etkisiyle "bozkırlarda takkelerin üzerine kürklü şapkalar *кәпәс* (kepes); 'kadife başlık' (Özşahin, 2017: 274), Başkurdistan'ın kuzeyinde ise kızlar ve genç kadınlar kürklü yüksek şapkalar kullanmaktadır. Ayakkabı tercihleri arasında çizmeler, süslü botlar ve çeşitli ayakkabılar bulunmaktadır. Giyim kuşam, Başkurt toplumunda sosyal statüyü yansıtarak, genç kızlardan gelinlere ve yaşlı kadınlara kadar farklı gruplar arasında belirgin farklılıklar ortaya koyar.

Başkurt Giyimindeki Değişimler ve Modern Etkiler

Giyim kuşam, "toplumdan topluma kültürden kültüre benzerlikler ve farklılıklar gösteren geçmişten günümüze, her toplumun yaşadığı coğrafyaya, çevre şartlarına, sosyal yaşam ve inançlarına göre şekillenmektedir" (Bilal, 2018: 534). "Sosyo-kültürel değişme açısından kendi tarihimize baktığımızda, Türklerin Orta Asya'dan itibaren yaklaşık 2000 yıllık ana karakterini koruyarak sürdürdüğü giyim-kuşam kültürünün olduğu ve fakat bunun 18. yüzyılda başlayan modernleşme sürecinde köklü değişime uğradığı tespit edilir" (Çağlayandereli, Arslan ve Mazlum, 2017: 876). Bu durum Başkurt Türklerinde ise 19. yüzyıl sonlarına doğru modernitenin etkisi altına girmiş ve fabrikalarda üretilen giysilere yönelmişlerdir. "Başkurt Türkleri de diğer dünya halkları gibi 19. yüzyıl sonlarında, 20. yüzyılın başlarında modernitenin ve kentsel nüfusun etkisi altında kalmıştır. Dolayısıyla bu etkilenme giyim ve kuşamda, fabrikalarda üretilen hazır yünlü ve pamuklu giysilerin yaygın olarak kullanılmasına neden olmuştur" (Kösen ve Ertürk, 2023: 17). Ancak geleneksel kıyafetler, özellikle özel günlerde ve kültürel etkinliklerde hala kullanılmaktadır.

Başkurt giyiminde modern etkiler, zaman içinde değişen sosyal, kültürel ve ekonomik faktörlerin bir yansımasıdır. Geleneksel Başkurt giyimindeki unsurlar, modern tasarım ve tekstil teknolojileriyle birleşerek evrim geçirmiştir. Bu modern etkiler, genellikle renk seçimleri, kesimler veya detaylarda kendini gösterir ve geleneksel kıyafetlere çağdaş bir dokunuş ekler. Ayrıca, giyim kuşamı belirleyen pek çok sosyolojik etken, küreselleşme ve kültürlerarası etkileşim; "örneğin, sanayileşme, göçler, çevresel koşullar, turizm, kitle iletişim ve ulaşım teknolojilerinin gelişmesi ve

yaygınlaşması… bunlardan birkaçıdır" (Tezcan, 1983: 258–259 ve 270). "Giyim-kuşam sektörü ulusaşırı sermayenin yatırım ve kar sağladığı alanların başında gelmektedir" (Çağlayandereli vd. 2017: 880). "Avrupa'nın moda başkentlerinde belirlenen yıllık ve sezonluk trendlerin iletişim kanallarıyla anında tüm dünyaya yayılması ve farklı coğrafyalardaki insanların aynı tür giysileri giymesi, kültürel etkileşimin giyim anlayışı üzerindeki etkisini açık şekilde göstermektedir" (Koca vd. 2008: 803). Küreselleşme ve kültürlerarası etkileşim Başkurt giyiminin de uluslararası modaya uyum sağlama ihtiyacını da beraberinde getirmektedir. Bu durum, Başkurt giyiminde geleneksel unsurların korunmasının yanı sıra modern tarzlara adapte edilmesini sağlamaktadır. Başkurt giyimindeki modern etkiler, genç nesiller arasında geleneksel kültürün devamlılığını sağlarken aynı zamanda günümüz modasına da uyum sağlama çabasını yansıtmaktadır.

Geleneksel Başkurt giyim tarzı, iklim koşullarına uygun ve hareket özgürlüğünü sağlayacak şekilde tasarlanmıştır. Günümüzde, modern kıyafetler yaygın olsa da, özel etkinlikler veya festivaller gibi özel durumlarda geleneksel Başkurt kıyafetleri hala giyilmektedir. Tarih boyunca, Başkurt giyim tarzı çeşitli dönemlerde dış etkilerle şekillenmiş, özellikle ticaret yollarının kesişim noktalarında farklı kültürlerden izler taşımıştır. Bugün, küreselleşmenin etkisiyle Başkurt giyiminde modern dokunuşlar ve tasarım unsurları da görmekteyiz. Geleneksel kıyafetler, özel günlerde ve festivallerde hala önemli bir rol oynar. "Günümüzde daha çok yaşlıların kıyafetleri geleneksel özelliklerini korumaktadır. Gençler, sadece bayramlarda ve düğünlerde geleneksel kıyafetler kullanmaktadırlar. Ayrıca geleneksel giyim, sanatsal organizasyonlarda, tiyatrolarda, halk oyunları ve spor faaliyetlerinde yaygın olarak kullanılmaktadır" (Nigmatullina, Timofěyěěva i Mustaěva 2008: 22). Ancak günlük giyimde modern tarzlar daha yaygın hale gelmiştir.

Başkurtların geleneksel giyim tarzı, genellikle doğal ve dayanıklı malzemelerden yapılmıştır. Erkekler geleneksel olarak *кафтан* (kaftan) 'geniş rahat olan elbise' (BTAH IV, 389; BTH I, 484), "Soğuk havalarda ise *бәсәтун* (besetun) 'koyun derisinden yapılmış paltolar' (BTAH II, 526) ve *сәкмән* (sekmen) 'erkek üst giysisi, pahalı kumaştan yapılmış uzun elbiseler' (BRELH, 91) adı verilen uzun, geniş kollu ve genellikle yün veya keten kumaştan yapılan elbiseler giymektedirler. Bu elbiseler genellikle belde kemerle bağlanılmaktadır. Başkurt kadınları ise genel olarak *тоҡ күлдәк* (toḳ küldek) 'düz ve tek parça elbiseler veya gömlek' (BTAH VIII, 354) ve *слаксы* (slaksı)'geniş pantolonlar' (BTAH VII, 564) giymektedirler. "Elbisenin üzerine dantel, rozetler ve madenî paralarla süslenmiş kolsuz bir ceket gibi giysiler giymektedirler" (Nigmatullina vd. 2008: 21). Kadınlar, erkeklere göre genellikle renkli ve süslemeli elbiseler giymektedirler. Bu elbiseler de belde kemerle bağlanır ve başlarına örtü olarak çeşitli başlıklar, *кушъяулыҡ* (kuşyavlıḳ) 'başörtüleri (BTAH V, 638; Özşahin, 2017: 388), *ҡашмау* (ḳaşmav) 'mercan, rozet, gümüş sikkeler ve kolyelerle süslenmiş başlıklar (BRELH, 70) adı verilen bir tür başlık takmaktadırlar.

Yukarda da bahsedildiği gibi Başkurtların erkek giyimine bakıldığında rahatlık ve dayanıklılığı ön planda tutar. Erkekler genellikle kalın yün kumaşlardan yapılan uzun ceketler giymektedirler. Bu ceketler, soğuk hava koşullarına karşı koruma sağlar. Pantolonlar geniş kesimli ve rahattır. Başkurt erkekleri kalın yün çoraplar ve sağlam deri ayakkabılar giymektedirler. Başkurt kadın giyimi ise zarif ve renkli tasarımları içermektedir. Kadınlar genellikle uzun etekler giymektedirler. Bu etekler, ince ipek veya pamuklu kumaşlardan yapılır ve çeşitli renklerde ve desenlerde süslenir. Üst giysiler genellikle bol kesimli ve renkli gömlekler veya bluzlardır. Başkurt kadınları ayrıca başlarını örtmek için başlıklar, eşarplar, şallar veya örtüler giymektedirler.

Aksesuarlar ve süslemeler olarak Başkurt giyiminde aksesuarlar önemli bir yer tutar. Kadınlar gümüş veya altın takılar kullanmaktadırlar. Bu takılar, genellikle işlemeli ve süslü tasarımlara sahiptir. Başkurt erkekleri ise deri kemerler veya tokalar kullanırlar. "Beli saran, koyu renkli kemer ve kuşaklar bütün ülkede kullanılmaktadır" (Kösen ve Ertürk, 2023: 18). "Düğün ve eğlencelerde giyilen geleneksel giysiler ise kadife kumaştan yapılıp, çeşitli örgüler, madeni paralar, kolyeler ve boncuklarla süsleyip dikilmektedir." (https://cifra05.ru/health-of-mother/etnonacionalnye-obshchnosti-rossii-elektronnaya-biblioteka-bashkiry.html).

Başkurt giyim kültürü, tarih boyunca Başkurt halkının yaşam tarzını yansıtmış ve onların kimliğini güçlendirmiştir. Geleneksel Başkurt giyimi, renkleri, desenleri ve detaylarıyla başka hiçbir kültürle karıştırılamayacak kadar özgün ve benzersizdir. Bu giyim tarzı, Başkurt halkının köklü geçmişini ve kültürel zenginliğini yansıtan önemli bir unsurdur. Bu çalışma Başkurt giyim kültürüyle ilgili az sayıda olan güncel kaynak olarak kullanılması hedeflenmiştir.

Sonuç

Başkurt giyim kültürü, zengin tarihini, doğal kaynaklara uygunluğunu ve kültürel çeşitliliğini yansıtan önemli bir unsurdur. Geleneksel Başkurt giyimi, renkli ve desenli kumaşlarla özgün tasarımları içerirken, modern etkilerle birleşerek günümüze kadar evrim geçirmiştir. Başkurtların giyim tarzı, tarih ve çağdaşlık arasında bir denge kurarak, hem geleneksel unsurları korumuş hem de modern tasarımlara uyum sağlamıştır. Bu giyim kültürü, Başkurt halkının yaşam tarzını ve kültürel kimliğini güçlendirmeye devam etmektedir. Günümüzde, genç nesiller arasında geleneksel ve modern giyim unsurlarının bir araya gelmesiyle ortaya çıkan çeşitlilik, Başkurt giyim kültürünün canlılığını ve sürekliliğini göstermektedir. Başkurt giyim kültürü, sadece giyim tarzını değil, aynı zamanda bir topluluğun tarihini, değerlerini ve yaşam biçimini yansıtan önemli kültürel ögedir.

Modern etkiler, zamanla giyim tarzlarına yansıyan değişimleri ifade etmektedir. Giyimdeki değişimler ileriki süreçlerde modern giyimin geleneksel giyimin önüne geçme ihtimalini doğurabilmektedir. Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğünün Folklor Araştırmacılarının çalışmaları ve üniversitelerin enstitülerinin folklor çalışmaları, yapılan bu araştırmayı kanıtlamaktadır. Bu duruma en güzel örneklerden biri de Başkurt giyim kültürünün karşılaştığı sorunların başında, geleneksel giyim öğelerinin modern yaşamla çatışması gelmektedir. Hızla değişen moda trendleri ve küreselleşme, Başkurt giyim kültürünü tehdit etmektedir. Geleneksel kıyafetlerin üretiminde kullanılan malzemelerin giderek daha az erişilebilir hale gelmesi, kültürel mirasın sürdürülebilirliği açısından önemli bir sorun oluşturmaktadır.

Ayrıca, genç nesiller arasında geleneksel giyim tercihlerinin azalması, Batı tarzı giyimle bütünleşme eğiliminde olan gençlerin sayısındaki artışla ilişkilendirilmektedir. Bu durum, Başkurt giyim kültürünün gelecekteki nesiller arasında unutulma riskiyle karşı karşıya olduğunu göstermektedir. Kültürel çeşitliliği koruma çabaları ve eğitim, bu sorunların üstesinden gelmede önemli rol oynamaktadır.

Kaynakça

Bahayĕtdinova, M. İ. (2012). *Başḳortsa-Russa Ĕtnokulturologik Lĕksika Hüźlĕgĕ.* Öfö: Kitap.

Bilal, M. (2019). Divanü Lügat-it Türk'e Göre Türklerde Giyim Kuşam Kültürü. *The Journal of Turk & Islam World Social Studies*, 19(19), 533-542.

Bĭyşĕv, Ä. Ġ. (Ed.). (1993). *Başḳort Tĕlĕnĕñ Hüźlĕgĕ*. (Tomda I-II).Moskva: Russkiy Yazık.

Çağlayandereli, M., Arslan, A., ve Mazlum, A. (2017). Kültür Sosyolojisinde İhmal Edilen Konu Giyim-Kuşam. *IKSAD I. Uluslararası Sanat,Tasarım ve Moda Kongresi*, 20-23.

Hisamitdinova, F. G. (Ed.). (2011-2018). *Başḳort Tĕlĕnĕñ Akadĕmik Hüźlĕgĕ.* 10 Tomda, Tom 1-10. Öfö: Kitap.

Kamalieva, A.S. (2020). An old technology of making Bashkir outerwear. *Journal of Clothing Science*, *3(5).* Rusya.

Koca, E. vd. (2008). Kültürlerarası Etkileşimde Giyim Kuşam. Edit. Z. Dilek vd., 38. *ICANAS (Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi), Cilt 2, Maddi Kültür*, (s. 793–808). Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu Başkanlığı.

Kösen, M. F., Ertürk, F. (2023). Dîvânu Lugâti't-Türk'te Geçen Giyim Kuşam kültürü ile İlgili Söz Varlığı ve Başkurtçadaki Durumu Üzerine Bir İnceleme. Yüksek Lisans Tezi, Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi sosyal Bilimler Enstitüsü, Niğde.

Nigmatullina, T. A., Timofĕyĕĕva, M. Y. i Mustaĕva, S. R. (2008). *B 33Bashkirskaya Natsionalnaya Kultura: Gĕnĕzis i Ĕtapy Razvitiya: Uchebnoye Posobiye*. Ufa: akadĕmiya ĕkonomiki i sĕrvisa.

Özşahin, M. (2017). *Başkurt Türkçesi Sözlüğü.* Ankara: TDK Yayınları.

Tek, R. (2016). Divânu Lugati't Türk'te Geçen Giyim Kuşamla İlgili Kelimeler. *The Journal of Academic Social Science Studies. s. 50: 261-271.*

Tezcan, M. (1983). Giyim Olgusuna Sosyo-Kültürel Bakış ve Türklerde Giyim. *Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi*, 16 (1), s.255–276.

https://dress-en.techinfus.com/kostyumy-nacionalnye/bashkirskij/, 20 Eylül 2023'de alınmıştır.

https://cifra05.ru/health-of-mother/etnonacionalnye-obshchnosti-rossii-elektronnaya-biblioteka-bashkiry.html,10 Ekim 2023'de alınmıştır.

ANADOLU`DA GEÇİŞ DÖNEMLERİNDE YÖRESEL HALK İNANIŞLARI (ÖRNEK BİR İNCELEME)

Canan Pelit
Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye
arikan.canan5151@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-7618-2125

Giriş

Çiftehan adını kasaba girişindeki iki handan aldığı söylenmektedir. Anadolu'nun doğu-batı kapısı olan Çiftehan'ın sıcak su kaynakları ilk çağlardan başlayıp günümüze kadar önemini koruyarak gelmiştir. Sıcak su kaynağının ne zaman ortaya çıktığı bilinmiyor. Ancak, (M.O) 324 yılında kral Ömer Niğde ilini topraklarına katmasının ardından Çiftehan, sıcak suyu ile tanınmaya başlamıştır. Yapılan araştırmalar ve arkeolojik kazılan göre Çiftehan bölgesi Etiler ve Roma dönemlerinden bu yana yerleşim yeri olarak kullanılmaktadır.

Çiftehan Kaplıcası`nda Selçuklu döneminde yapılmış iki hamam, havuzları ve banyolarıyla meşhurdur. İki kaynaktan elde edilen su dakikada 50 lt/s'dir. Erkekler kısmında 85, kadınlar kısmında 26 m^2 olan birer havuz vardır. Kaplıca suyu hakkında ilk defa 1 Mart 1949 tarihinde Prof. Dr. Kerim Ömer Çağlar tarafından bir rapor hazırlanmıştır (http://www.ulukisla.gov.tr/ciftehan). Günümüzde bu eski hamam yeni yapılan otellerin altında toprağa gömülmüştür.

V. yüzyılda Roma İmparatorluğu döneminde, yerleşim biriminin ismi Latincede "ılısular" anlamına gelen Aquae Calidae olarak geçmekteydi. Osmanlılar zamanında inşa edilen Bağdat Demiryolu üzerinde bulunan kasabaya 1910 yılında tren iskelesi kurulmuştur. 1954 yılında köy tüzel kişiliğine kavuşan yerleşim birimi, 1980`lerin başında sonlarında belediye statüsü olarak beldeye dönüşen kasabanın belediye statüsü, 2000 kişinin altına düşmesi üzerine 2013 yılında sonra erdi. (https://tr.wikipedia.org)

İlçenin doğusunda yer alan kasabada kışlar Ulukışla'ya nispeten daha ilik geçmektedir. Kasabanın başlıca gelir kaynağı turizm ve tarımdır. Çiftehan kaplıcaları Adana, Mersin ve Hatay illeri başta olmak üzere çevre illerden fazlaca turist çekmektedir. Köyün nüfusu 1075'tir. Köy halkı geçimini çiftçilik ve köyün bünyesinde bulunan kaplıca otellerinde çalışarak sağlamaktadır.

Çalışmamızda yöredeki geçiş dönemleri inanış ve uygumalar bölümler halinde verilmiştir. Doğum, evlilik ve ölümden oluşan bu bölümlerde yöredeki inanışların örnekleri yer almaktadır.

Doğumla İlgili Halk İnanışları ve Uygulamaları

Doğum; evlilik ve ölüm gibi geçiş dönemlerinin ilkidir. İnsan hayatının başlangıcı olan doğum geçiş dönemlerinin temelini oluşturmaktadır. Doğum; erkek ve kadının hayatlarını birleştirdikten sonra dünyaya getirdikleri yavru ile gerçekleşir. Çiftehan köyü halkının evlenen çiftlerden ilk beklentisi çocuktur. Özellikle bu çocuğun cinsiyetinin erkek olması soyun devamı bakımından önemlidir. Çocuğu olmayanlar yöre halkı tarafından hoş karşılanmaz. Dede Korkut'ta da çocuksuzluk hoş karşılanmayan ve toplum tarafından dışlanan bir durum olarak geçmektedir (Dede Korkut Kitabı, 2014: 417). Sözlü kültürümüzde yer alan birçok masal ve halk hikâyesinde de çocuksuzluğuna derman bulmak isteyen padişah ve vezirden bahsedilmektedir (Alptekin, 1999: 131-270).

Yörede günümüzde de canlılığını koruyan doğum ile ilgili inanç ve uygulamalar bu çalışmada; doğum öncesi, doğum anı ve doğum sonrası olmak üzere üç ana başlık altında **incelenmiştir.**

1. Doğum oncesinde yapılan uygulamalar.

Bu uygulamalar aşağıda sırasıyla kaydedilmiştir:

- Yörede çocuk sahibi olmak isteyenlerin ilk başvurdukları uygulamalardan biri bölgede yer alan kaplıcada 12 gün boyunca banyo yapıp gusül abdesti almaktır. Gusül abdesti alan erkek ve kadın beraber olurlarsa çocukları olur. (K1)
- Çocuk sahibi olmak isteyen aile yörede yer alan Erenler isimli dağa gidilip orada yatan ermişlerin ruhuna bir kurban kesip ve dua ederse çocuk sahibi olur. (K2)
- Kadının göbeği düştüyse çocuğu olmaz, göbeğini çektirirse çocuğu olur. (K4)
- Elmaya Meryem Suresi okunur ve yarısı erkek yarısı kadın tarafından yenirse çocuğu olur. (K5)
- Olgun tatlı kara üzüm ezilip içine su katılmadan kuzine sobada pişirilir ve pişirilen üzüm kadının karnına bağlanırsa çocuk sahibi olur. (K1)
- Çocuk sahibi olmak isteyen erkek çaşır otundan kaynatıp içer ve karısı ile beraber olursa çocuğu olur. (K5)

2. Doğum anında yapılan uygulamalar.

Doğum işleme eskiden evlerde yapılırken günümüzde teknolojinin gelişmesi ve doğum koşullarının iyileşmesiyle artık hastanelerde gerçekleştiril-mektedir. Doğumlar evde olduğu zaman yörenin ebelerinden ve güngörmüş kadınlarından yardım istenir.

Doğumdan sonra doğum yaptıran ebeye ve kadınlara teşekkür etmek için yazma, sabun bezi veya seccade hediye edilir.

- Doğum yapacak kadının evine sıcak su, havlu ve bir çanak tuz götürülür. (K1)
- Doğum sancısı çeken kadının evinin bacasından yumurta atılırsa, kadın bir avazda çocuğunu doğurur. (K5)
- Doğum rahat olsun diye zemzem suyu içirilir. (K8)
- Doğumdan önce kadının sancısı sık olsun diye bol su içirilir. (K4)
- Hoca tarafından dua okunan yumurta bacadan atılırsa doğum kolay olur. (K1)
- Doğum sancısının sık olması için doğum esnasında kadın şişeye üfler. (K5)
- Kesilen göbek bağı cinsiyete göre saklanır. Doğan çocuk kız ise evine bağlı olması için evin hezenlerinin arasına saklanır, eğer erkekse dinine sadık olması için camiye konulur. (K3)
- Kız çocuklarının göbeği ev işlerini iyi yapsın diye çıkrığın içine koyulur. (K1)
- Çocuk doğduğu anda hiç yıkanmadan tuzlanır. Tuzlanan çocuk kokmaz ve terlemez. (K1,K3,K4)
- Doğan çocuk kız ise güzel olması için yağ ve süt ile banyo yaptırılır. (K6)
- Yeni doğan çocuğun sağlıklı olması ve arsız olmaması için yorgan iğnesi ısıtılır ve çocuğun beline veya karnına batırılır. (K3, K8)
- Yeni doğan kız çocuklarının kaşlarının bitişik olmaması için iki elin parmakları ile kaşların üzerinden geçilir. (K7)

- Bebeğin boyunun uzun olması için sımsıkı ve uzun bir şekilde kundaklanır. (K1, K4, K3)

3. Doğum sonrasında yapılan uygulamalar.

Doğum sonrasında anne ve çocuk savunmasız durumda oldukları için bu süreçte onlarla özellikle ilgilenilir. Kesinlikle anne ve çocuk odada tek bırakılmaz, yanlarında mutlaka birisi olmak zorundadır. Annenin kırkı çıkana kadar geçen süreye lohusalık ismi verilir. Lohusa olan kadın bir an önce iyileşmesi ve ayaklanabilmesi için sağlıklı beslenmesine dikkat edilir. Lohusa olan kadınlara musallat olan ruhani kötü varlık goncalosun gelmemesi için bazı uygulamalar yapılır. Yörede uzun yıllar önce yaşamış Hasan isimli yaşlı bir adamın goncalosu gördüğüne inanılmaktadır. Yörede anlatılan hikâye şöyledir: "Bir gün Hasan dede yolda giderken goncalosu görmüş. Goncalosun eline yeni doğum yapmış kadının ciğeri varmış. Hasan dayım goncalosun altın külahını almış ve ona ciğeri kadına geri takmasını istemiş. Goncalosun altın külahını alıp ciğeri yerine geri koyması için ona yemin ettirmiş. Hasan dede goncalosa benim sütümün bulaştığı kimseye uğrama diyerek ona kızmış." (K1, K2, K5)

- Doğum yapan kadın evine goncalos gelmesin diye Hasan dayının kıyafetinden bir parça bez koyar. (K1, K2, K3)

- Doğumdan sonra anne ve bebek tek bırakılmaz. Tek kalan anneye ve bebeğe goncalos (albastı, albız) gelir. (K1, K3, K2, K4, K7)

- Annenin yattığı yatağın etrafı kıl örme ile çevrilir. Bir elek içine ekmek ve makas konur annenin başucuna asılır. (K1, K3, K4)

- Yatağın üzerine ayna konur. (K1, K2)

- Bebeğin yüzüne sarılık olmasın diye sarı bir yazma örtülür. (K1, K4, K8)

- Çocuğa isim ailenin büyüğü tarafından konulur. İsmin Kur'an'da geçmesine dikkat edilir. (K6,K8)

- Bebek doğduktan üç gün sonra ismi kulağına üç defa ezan okunarak söylenir. (K1,K2,K3)

- Doğan çocuk tez canlı olsun diye köpeğe, akıllı ve mazlum olsun diye danaya bastırılır. (K2,K4)

- Annenin sütü çok olsun diye ona irmikten yapılan bulamaç çorbası içirilir. (K1,K4)

- Çocuk emeklemeye başladığında hızlı yürüsün diye tahtadan bisiklet yapılır. (K3,K8,K6)

- Çocuk geç konuşur diye yaşına gelene kadar bal yedirmezler. (K6, K8)

- Kızlar erken konuşur, erkekler geç konuşur. (K6, K8)

- Cuma günü cami açılmadan dili açılmayan çocuk caminin anahtarını ısırırsa konuşmaya başlar. (K6)

- Çocuğa nazar değmesin diye sağ omzuna nazar boncuğu ve sağ taşı takarlar. (K4)

- Çocukta sarılık olursa bir kabın içine hiç kullanılmamış altın atılır onun suyu ile çocuk yıkanır ve kullanılmamış bir kumaş ile sarılır birkaç saat uyutulursa çocuğun sarılığı o kumaşa geçer. (K3)

Sonuç

Çalışmamızın temelinin teşkil eden Çiftehan yöresindeki geçiş dönemi inanışları ve uygulamalarında yer alan pratikler kaynak şahısların verdiği bilgiler ışığında incelenmiştir. Anadolu'nun pek çok yerinde benzer uyguların yapıldığı bu uygulamaların sözlü kültürün canlılığından istifade edilerek diyardan diyara dolaşıp halk tarafından benimsendiği aşikârdır. Bu uygulamalar incelendiğinde hayatın kaçınılmaz basamağı olan ölümde yöre halkının doğum ve evliliğe göre daha az uygulama ve inanışa sahip olduğu görülmüştür. Bunun en mühim sebebi ise İslam dininin bir buyruğu olan ve herkesin bir gün mutlaka öleceğinden kaynaklanmaktadır. Yine ölüm konusunda olduğu gibi bebeğin cinsiyetinin tayinin hususunda yöre halkı "Allah'ın işine karışılmaz." diyerek bu konuda uygulamaların az olduğunu ve bu konuya insanın müdahale edemeyeceğinin belirtmiştir.

Anadolu ve Türk dünyasında gün yüzüne çıkmamış pek çok inanış ve uygulamaların araştırıcıların gayreti ve çalışmasıyla ilim âlemine kazandırılacağını umuyoruz. Bu çalışmayı

hazırlarken tek amacımız geçiş dönemi inanış ve uygulamalarını bizden sonraki nesillere aktarmaktır.

Kaynakça

1. Açа, M. (2019). Halk Bilimi El Kitabı. Nobel Yayınları, Ankara.
2. Alptekin, A. B. (1999). Hikaye Araştırmaları:1 Kirmanşah Hikayesi. Akçağ Yayınları, Ankara.
3. Dede Korkut Kitabı han'ım hey Cilt 1 (2014), TOBB Yayınları, Ankara.
4. Örnek, Sedat Veysi (1995), Türk Halk Bilimi, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara.
5. http://www.ulukisla.gov.tr/ciftehan)
6. https://tr.wikipedia.org

Kaynak Şahıslar

Kaynak Şahıs 1: Münevver ÜNAL, Ev Hanımı, İlkokul, 1946.
Kaynak Şahıs 2: Ramazan ARIKAN, İşçi, Ortaokul, 1971.
Kaynak Şahıs 3: Şadiye ARIKAN, Ev Hanımı, İlkokul, 1948.
Kaynak Şahıs 4: Hatice ARIKAN, Ev Hanımı, Ortaokul, 1964.
Kaynak Şahıs 5: Sevim ÖZDEMİR, Ev Hanımı, İlkokul, 1955.
Kaynak Şahıs 6: Hülya ARIKAN, Ev Hanımı, Ortaokul, 1975.
Kaynak Şahıs 7: Selma ŞAHİN, Ev Hanımı, Lise, 1985.
Kaynak Şahıs 8: Aynur ÜNAL, Ev Hanımı, Ortaokul, 1984.

GÜLZURA CUMAKUNOVA'NIN "TÜRKÇE-KIRGIZCA SÖZLÜK" ESERİNDE BULUNAN SES ÖZELLİKLERİ VE SES OLAYLARI ÜZERİNE BİR DENEME

Eylem Kamış
Doktora Öğr.
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye
eylemkamis51@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-8115-708X

Giriş

Kırgızlar adları Orhon yazıtlarında sık sık geçen eski bir Türk halkıdır. Kırgızlar 8. yüzyıl başlarında Kögmen (Sayan) dağlarının kuzeyinde yerleşmiş bulunuyorlardı. Önce Türklerle, daha sonra da Uygurlarla iktidar için sık sık mücadele eden Kırgızlar, 9. yüzyıl ortalarına doğru, 840 tarihinde, Moğolistan'daki Uygur egemenliğine son vermişlerdir. Kırgızların egemenliğine de 12. Yüzyılda Moğollar son vermiştir. Uzun süre Altay dağları bölgesinde yaşayan Kırgızlar nihayet 16. yüzyılda Issık Köl bölgesindeki bugünkü yurtlarına göçmüşlerdir. Bugün Kırgızların büyük çoğunluğu başkenti olan Kırgızistan Cumhuriyetinde yaşar. Kırgızistan dışında, Özbekistan ve Tacikistan Cumhuriyetleri ile kuzey Afganistan, Pakistan ve Çin'in Sinkiang Uygur Özerk Bölgesinde de Kırgız toplulukları vardır. 1989 sayımına göre eski SSCB'deki Kırgızların sayısı 2,530,998'dir. Öbür ülkelerdeki Kırgızlarla birlikte bu dili konuşanların toplam sayısının 3 milyon civarında olduğu söylenebilir (Tekin vd., 2003:93-95).

Sesbilgisi, işlev bakımından değerlerini dikkate almadan konuşma seslerini genel fiziki özellikleri yönünden ele alan dilbilim dalı olarak tanımlanabilir (Kocaman vd, 2000:102).

Kırgızcanın ses özellikleri aşağıdaki gibidir:

Kırgız Türkçesinde normal sekiz ünlü vardır. /a/, /e/, /ı/, /i/, /o/, /ö/, /u/, /ü/ (Kasapoğlu Çengel, 2005:41).

Kırgızcada sekiz normal ünlüye karşılık 6 uzun ünlü vardır. /aa/, /ee/, /oo/, /öö/, /uu/, /üü/. Kırgızcada uzun ünlüler hem Türkçe hem de alıntı kelimelerde görülür: kaatçılık "kriz", kaarman "kahraman", kalaalık "şehirli"; eetimal "ihtimal", eelikme "hırçın", eesiz "sahipsiz"; ooru "hastalık", ookat "rızk, erzak", oorduk "ağırlık"; öödü "yukarı, yüksek", öönçül "alıngan", böödü "beyhude"; uuluu "ağılı, zehirlenmiş", uurt "yanak", kuugun "sürgün"; küügüm "alaca karanlık", şüüdürüm "çiğ", küçtüülük "kuvvetlilik" vb. (Kasapoğlu Çengel, 2005:41).

Türkiye Türkçesinde; "Kalınlık-incelik uyumu", "damak uyumu", "büyük ünlü uyumu" gibi terimlerle ifade edilen bu uyum için Kırgız Türkçesinde "tildin küüsü; kalın ündüü küüsü, içke ündüü küüsü" terimleri kullanılmaktadır (Buran, 2017/4).

İnceleme

1. Yabancı kelimelerdeki kelime başında /r/, /ş/ ve /l/ sesleriyle başlayan kelimelerin başına ünlü türetilerek kullanılmaktadır (Saliev, 2019:60). ылайык "ılayık" (Cumakunova 577), ыраатту (Cumakunova, 221).
2. Hece sonundaki ğ, g, v ünsüzü diftonglaşarak ünlüye dönüşür (Buran vd., 2019:173). Арыу "aruu" (Cumakunova, 598).
3. Kelime başındaki y'ler Kırgız Türkçesinde c olur (Buran vd., 2019:175). Жаман "caman" (Cumakunova, 550), жолдош "coldoş" (Cumakunova 970)
4. Türkçe asıllı kelimelerdeki c'ler Kırgız Türkçesinde ç'dir (Buran vd., 2019:176). Үчүнчү "üçünçü" (Cumakunova, 906).
5. Alıntı kelimelerde kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda yer alan diş-dudak ünsüzü /f/, /p/'ye döner. Bu değişme Kırgız Türkçesinde son derece düzenlidir (Kasapoğlu Çengel, 2005:91). опаа "opaa" (Cumakunova 919), парз "parz" (Cumakunova 254), перс "pars" (Cumakunova 252).
6. Farsça kana (xane) değişmeden kullanılır (Kasapoğlu Çengel, 2005:71). оорукана "oorukana" (Cumakunova 343), ыбадаткана "ıbadatkana" (Cumakunova 381).
7. Alıntı kelimelerde kelime başındaki /f/ sesi, her iki karakterini, birden değiştirmez. Önce süreksizleşerek /p/ye daha sonra, tonlulaşarak, /b/ ye döndüğü görülür (Kasapoğlu Çengel, 2005:71). Баланча "balança" (Cumakunova 252)
8. Kelime başında yer alan /s/ ünsüzü, /ç/ye döner. Gerileyici ünsüz benzeşmesi, içinde /ç/ sesi bulunan birkaç kelimede görülür (Kasapoğlu Çengel, 2005:93). чычкан "çıçkan" (Cumakunova, 769)
9. Alıntı kelimelerde kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda bulunan /h/ sesi Kırgız Türkçesinde genellikle düşer (Kasapoğlu Çengel, 2005:102). азыр "azır" (Cumakunova, 353), айбан (Cumakunova, 353)
10. Arapçadan giren kelimelerde yer alan /x/, Kırgızcada düzenli olarak /k/ art damak ünsüzüne dönmüştür (Kasapoğlu, 2005:91). акыреттик "akırettik" (Cumakunova, 217).

Sonuç

Gülzura Cumakunova'nın 2005 yılında KTMU Yayınları tarafından yayınlanan "Türkçe-Kırgızca Sözlük" isimli çalışmasında belli başlı ses olayları tespit edilmiştir. Tespit edilen ses olaylarına sebep olan durumlar araştırılmıştır. Araştırma yapılırken de çeşitli kaynaklardan yararlanılmış ve bunun sonucunda Kuzeybatı Kıpçak grubunda yer alan Kırgız Türkçesinin ses özellikleri için araştırma çerçevesinde şunlar söylenebilir;

- Yabancı kelimelerdeki kelime başında /r/, /ş/ ve /l/ sesleriyle başlayan kelimelerin başına ünlü türer.
- Hece sonundaki ğ, g, v ünsüzü diftonglaşarak ünlüye dönüşür.
- Kelime başındaki y'ler Kırgız Türkçesinde c olur.
- Türkçe asıllı kelimelerdeki c'ler Kırgız Türkçesinde ç'dir.

- Alıntı kelimelerde kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda yer alan diş-dudak ünsüzü /f/, /p/'ye döner.
- Farsça kana (xane) eki değişmeden kullanılır.
- Alıntı kelimelerde kelime başındaki /f/ sesi, her iki karakterini, birden değiştirmez. Önce süreksizleşerek /p/ye daha sonra, tonlulaşarak, /b/ ye döndüğü görülür.
- Kelime başında yer alan /s/ ünsüzü, /ç/ye döner. Bu durum içinde /ç/ sesi bulunan birkaç kelimede görülür.
- Alıntı kelimelerde kelime başı, kelime içi ve kelime sonunda bulunan /h/ sesi Kırgız Türkçesinde genellikle düşer.
- Arapçadan giren kelimelerde yer alan /x/, Kırgızcada düzenli olarak /k/ art damak ünsüzüne dönüşür.

Kaynakça

Buran, A. (2017). Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD) Cilt:1, Sayı:1 Türkiye

Buran, A. ve Alkaya E. (2019). Çağdaş Türk Yazı Dilleri 3. (2. baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.

Cumakunova, G. (2005). Türkçe-Kırgızca Sözlük. Bişkek: KTMU Yayınları.

Kasapoğlu Çengel, Hülya. (2005). Kırgız Türkçesi Grameri. (1. baskı). Ankara: Akçağ Yayınları.

Kocaman, A., Osam, N. (2000). *Uygulamalı Dilbilim-Yabancı Dil Öğretimi Terimleri Sözlüğü* (1. Baskı). Ankara: Hitit Basım Yayın.

Tekin, T. ve Ölmez, M. (2003). Türk Dilleri Giriş. İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat Yayıncılık.

Saliev, M. (2019). *Osmanaalı Sıdık Uulu'nun Eserleri Örneğinde Geçiş Dönemi Kırgızcası.* Niğde.

TÜRK DİLİ KONUŞAN ÜLKELER VE TÜRK DEVLETLERİ TEŞKİLATI

Saadet Keser
Millî Eğitim Bakanlığı, Okul, Türkiye
sss_68@windowslive.com
https://orcid.org/0000-0002-2604-2431

Giriş

Sovyetler Birliği'nin dağılmasıyla bağımsızlıklarını kazanan Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye Devlet Başkanları 1992 yılında Ankara Zirvesi'nde bir araya gelerek Konsey için gerekli zemini oluşturmuştur. Daha sonra 1994 İstanbul, 1995 Bişkek, 1996 Taşkent, 1998 Astana, 2000 Bakü, 2001 İstanbul, 2006 Antalya, 2009 Nahçıvan, 2010 İstanbul Zirveleri düzenlenmiştir. Sonraki yıllarda da zirveler devam etmiş ve 3 Kasım 2023'te Astana'da Türk Devri teması ile 10. Zirve toplanmıştır. 10. Zirve'de pek çok konuda istişare edilerek mutabakata varılan 156 maddeden oluşan zirve bildirisi yayınlanmıştır.

Ekonomi, eğitim, sağlık, tarım, enerji, turizm gibi iş birliği alanları 20 başlık altında toplanmıştır.

Türk Devletleri Teşkilatı'nın logosu ve bayrağı, Azerbaycan Cumhuriyeti bayrağının yıldızı, Kazakistan Cumhuriyeti bayrağının mavi rengi, Kırgız Cumhuriyeti bayrağının güneşi ve Türkiye Cumhuriyeti bayrağının hilalinden oluşmaktadır.

Türk Devletleri Teşkilatı ile ilişkili kurumlar arasında TÜRKSOY, Türk Akademisi, TÜRKPA, Türk Kültür ve Miras Vakfı, TTSO bulunmaktadır.

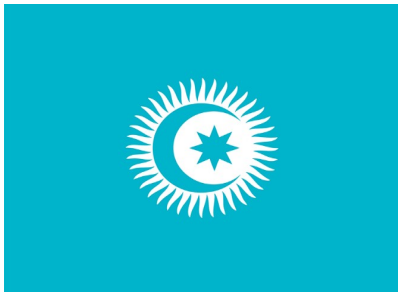

Şek. 1. Türk Devletleri Teşkilatı Bayrağı

- TÜRKSOY: Türk Dünyası'nın UNESCO'su olarak tabir edilen TÜRKSOY; 1993 yılında, Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan, Özbekistan, Türkmenistan ve Türkiye Cumhuriyeti Kültür Bakanları tarafından imzalanan anlaşmayla kurulmuştur.

- Türk Akademisi, 2012 yılında Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye tarafından dil, edebiyat, kültür ve tarih alanlarında ortak bilimsel araştırmaları koordine etmek ve kadim Türk medeniyetinin özgün kaynaklara dayalı olarak incelenerek insanlığa olan katkısını değerlendirmek amacıyla Türk Devletleri Teşkilatı himayesinde uluslararası bir kuruluş olarak resmi olarak kurulmuştur.

- TÜRKPA: Türk Devletleri Parlamenter Asamblesi (TÜRKPA) 21 Kasım 2008 tarihinde İstanbul'da "Dolmabahçe Sarayı'nda, Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Abdullah Gül'ün ev sahipliğinde Azerbaycan, Kazakistan, Kırgızistan ve Türkiye Cumhuriyeti Parlamento Başkanlarının imzalamış olduğu anlaşma ile kurulmuştur.

- Türk Kültür ve Miras Vakfı: Merkezi Azerbaycan'ın başkenti Bakü'de bulunan vakıf, üye ülkelerde Türk mirasının korunması için, ayrıca üçüncü ülkelerle ortaklık ve iş birliği çerçevesinde projelerin hayata geçirilmesi yönünde faaliyet göstermektedir.

TTSO: Ortak Türk Ticaret ve Sanayi Odası, Türk Devletlerinin iş çevreleri arasındaki iş birliğini desteklemek ve geliştirmek ve böylece ekonomik entegrasyon ile ekonomik ve sosyal kalkınmayı daha da ileri seviyeye taşımak amacıyla 2019 yılında İstanbul'da daimi bir Sekretarya ile kurulmuştur.

DSÖ, UN-HABITAT, İİT, EİT vb. Uluslararası Ortaklar da bulunmaktadır.

Sonuç ve Öneriler. Türk Devletleri Teşkilatı ve ilişkili kurumların çalışmalarının yanında Türk Dünyası ile ilgili Üniversitelerin ortak yürüttükleri Uluslararası Kongre ve Sempozyumlar da yapılmaktadır. Türk Dünyası ile ilgili yapılan akademik çalışmalar Türk Devletlerinin birbirleriyle etkileşim içinde olmalarını sağlamaktadır. Üniversiteler arası öğrenci değişim programlarıyla da karşılıklı etkileşimler sağlanmaktadır.

Öneriler kısmına gelince, öncelikle, Türk dilini konuşan ülkelerin alfabe birliğini sağlamaları gerekmektedir. Genel olarak incelendiğinde Latin alfabesi geçiş sürecinde olanlar, sadece Latin alfabesini ve Kiril alfabesini kullanan ülkeler olduğundan her ne kadar özü Türk dili de olsa birbirimizi anlamakta zorlandığımız noktalar yaşanmaktadır.

Alfabe birliği sağlandıktan sonra da birbirimizi tam anlamıyla anlayabileceğimiz şekilde değerli akademisyenlerimizden oluşturulacak ortak bir komisyonla kelimeler üzerinde çalışılıp sözlükler, dilbilgisi kitapları oluşturulmalıdır.

Siyasi anlamda da Türk Birliği kurulması için gerekli adımlar atılmalıdır. Biz Türklerin yönetim anlayışı doğrultusunda yönetim birliği de gerçekleştirilmelidir. Ekonomik, askeri, sağlık,

turizm ve daha pek çok konuda birlik sağlanmalı ve Türklerin bir arada yaşamalarına fırsat oluşturulmalıdır.

Türk dünyasının büyük düşünürü İsmail Gaspıralı'nın da belirttiği gibi "Dilde, Fikirde, İşte Birlik" sağlanmalıdır.

Kaynakça

https://www.turkicstates.org/assets/pdf/temel_belgeler/10-zirve-bildirisi-2023-21-tr.pdf, 18/11/2023

https://www.turkicstates.org/tr/isbirligi-alanlari, erişim tarihi 18/11/2023

https://www.turkicstates.org/tr/logo-ve-bayrak, erişim tarihi 18/11/2023

https://www.turkicstates.org/tr/iliskili-kurumlar, erişim tarihi 18/11/2023

ESKİ TÜRKLERDE TABİAT KÜLTÜ HAKKINDA BİR DEĞERLENDİRME

Oğuzhan Akgün
İnönü Üniversitesi, Türkiye
oguz44akgun@gmail.com
https://orcid.org/0009-0008-2487-9394

Giriş

Tarih öncesi ve günümüze kadar ulaşılıncaya kadar birçok devirler meydana gelip, geçmiştir. Bu insanlık çağlarına baktığımızda kendilerine bir anlam vermeye çalışarak çevresin de olup bitene de ilgi duymuştur bazen de inanmışlardır, bazen de dinlerinde önemli kutsallıklarda bulunmuşlardır. Dinle alakası olmayan birinin maneviyatla ilgili söyleyebileceği en ilginç söz, şüphesiz Descartes'in şu sözüdür: "Gerçeğe varabilmek için, hayatta bir sefer, o zamana kadar kazanılmış olan bütün inançlardan sıyrılmak ve temelden itibaren bütün bilgi sistemlerini yeniden kurmak gerekir" (Hamidullah, 2017: 7). Din, insan hayatında çok önemli bir yere sahiptir. İnsanın var oluşuyla birlikte ortaya çıkan din, tarihin her döneminde insan için önemini hissettirmiştir (Akşit, 2019: 9).

Din dil teriminde ceza, İslam, adet, ibadet, taat, inkıyat, hükm, ferman, tevhid, millet, şeriat, vera, takva, hisab… gibi türlü manalara gelmektedir. Şeriat teriminde din peygamberin, Allah tarafından getirip tebliğ ettiği şeyleri kabule, akıl sahiplerini davet eden ilahi kanundur (Köksal, 2016: 19).

İnsanlar, bir dine inançlarını bazen soyut bazen de somut kavramlar ile açıklamışlardır. Örneğin soyut olarak ruh, cin, Allah, melek vb. somut olarak dağ, ateş, su, hayvanlar vb. tabiat düşünülürken halk hikâyeleri ve efsaneler türetilmiştir. Kutsalı belirleyen en önemli unsur kişinin, kaynağı tabiatüstü sayılan varlığa sevgi ve korkuya dayalı bir duyguyla bağlama eylemidir (Demirci, 2002: 495-496). Aslında kutsallık bir dinin ananeleridir. Bazı kaynaklarda bir sembol olarak da yazmaktadır. Dini gelenekleri anlamanın anahtarı onun dini sembollerinden geçmektedir (Kurt, 2021: 57). Türkler göğe "Tengri" diyorlardı. Fakat göğü de yaratan kutsal ve yüce güç vardı ki, bununda adı, yine Tengri yani Tanrı'ydı (Dikici, 205: 336). Bazı kaynaklarda Türklerin tabiata da tapındıkları yazmaktadır. Eski Türkler Gök Tanrı ve gökte başta "tengri-ruh"ların varlığına inandıkları gibi tabiata da tapmışlardır (İnan, 1976: 30). Türk runik yazıtlarında inanç sistemleri ile ilgili önemli bir söz varlığı bulunmaktadır. 762 yılında Uygur Kağanlığı döneminden Böğü Kağan'ın, Soğduların telkini ve Çin'deki Tang Hanedanlığı'nın da etkisi ile devlet dini olarak kabul ettiği Manihezime gelinceye değin, Türklerin dini hayatı ile ilgili çok farklı görüşlere tanıklık edilmektedir (Aydın, 2022: 323). Hunlar iki çeşit güce tapıyorlardı. Bunlardan ilki, kişileştirilmiş

Kâinat (Gök, Uzay) idi. Dini törenlerin merkezinde yer alan bu gücün altın putuna kurban kesiliyordu. İkinci güç, ruh ve şeytanlardan oluşuyordu (Davletşin, 2013: 3).

Türkler`de Dağ Kültü

Türklerin eski dini yaşantılarına baktığımız da Yer Su'ları bulanmaktadır ve bu yer suların anlamlandırılan öğeler bulunmaktadır. Bu öğelerin içerisinde ki mühim olanı ise dağlardır. Türk din tarihinde Yer-su'ların en önemli temsilcileri dağlardır. Türklerde "dağ kültü", Gök- Tanrı inancıyla ilgilidir (Günay ve Güngör, 2018: 64). Abdül Kadir İnan hocamız eski Türklerin dağların makamı olarak Eski Türk Dini Yapı eserinde bizlere nakletmiştir. Türklerin efsanelerine baktığımız da Dağ ile ilgili türeyişler fazladır ve birçok atıf da bulunmaktadır. Güney Sibirya ve Altay'daki Türk mitolojisinde Demir-dağlara çok rastlanır (Öğel, 2014: 67). Nihayet, etnografik araştırmalar, günümüze Altay kavimlerinde de "mukaddes dağ" inancının devam ettiğini ve böylece her bir boy ve oymağın kutsal dağının bulunduğunu göstermektedirler. Esasen, bu dağlar, eski Türklerce de kutsal bilinmekte ve mesela onlardan biri Kögmen adıyla anılmaktadır (Günay ve Güngör, 2018: 65). Türk dini tarihine baktığımız da bazı doğaları canlandırması güçlerinin olduğu sanılmaktaydı. Eski Türkler tabiatta bir takım gizli kuvvetlerin varlığına inanıyorlardı: Dağ, tepe, kaya, vadi, ırmak, su kaynağı, mağara (Kafesoğlu, 2017: 290).

Türklerde Orman ve Ağaç Kültü

Wolfram Eberhad'a göre kuzey bölgesinde yaşamlarını sürdüren Tükler, daha sonra güney bölgesine doğru göçebelik yaptıkları sırada; Hükümdara, Hükümdarın ailesine ve Göğe doğru kurban keserlerdi ve bunları yaparken de taş evlerin içerisinde bulunmaktaydı. Daha sonra kurban kestikleri bölgede kutsal kayın ağaçları dikmişlerdir. Türklerin Kamlarının davullarını incelediğimiz zaman kutsal olan birçok motifleri görmekteyiz ve bunların arasında da kayın ağacı da bulunmaktadır. Şamanistlerin en çok saydıkları, ağaç kayın ağacı (Betula Tournef)'dır (İnan, 1976: 38). Yakut Türklerine baktığımız da Kara Çam ağacına kutsallık vermiştir. Uygur Türk Devletinin türeyiş mitolojilerini gözlemlediğimiz zaman kağanlarının bir ağaçtan türediği söylenmektedir. Oğuz Kağan Destanını okuduğumuz zaman Kıpçakların ağaç kavuğundan meydana geldiğini belirtilmektedir.

Türklerde Ateş Kültlüğü

Türk tarihini incelediğimiz zaman ateşe "Od" ismini verdiği gibi de kutsallıkları arasında bulundurmuşlardır. Çünkü: Ateşin temizleme özelliğinin olduğunu düşünmektedirler. Bazı kaynaklara baktığımız da Ateş kültünün Moğollara Türklerden geldiğini belirtmişlerdir. Türklerde gaibi bilmek için aracı olarak ateşi kullanmışlardır. Türklerin düğünlerinde ateş ve ocak törenleri vardır özellikle de Kırgızlar, Buryatlar da ve Altaylılarda daha çok görmekteyiz. Yakutlar ocaktaki külün kıpırdadığını görürlerse "og kuta oynyur" (çocuk ruhu oynuyor) derler, ateşin ailede bir çocuğun doğacağını haber verdiğine inanırlar (İnan, 1972: 67). Yakut Şamanistleri ayin ve törenler için kullandıkları ateşi çakmak taşıyla elde ederler ve bu ateşe "ayı out" (yani mukaddes ateş) derler; kibritle yakılan ateş ise "nucca out" (yani Rus ateşi) tesmiye olunur ve ayinlerde kullanılmaz (İnan, 1976: 42). Köktürklerden haber veren Çin kaynaklarında ateşi bulan kişinin unvanında Türk olarak anılması ilginçtir (Gömeç, 2011: 53). Çakmak, Türklerin ateş ile ilgili sözlerinden biri olmalıdır (Öğel, 2000: 65).

Türk kavimlerinin hiçbiri domuz beslememiştir. Burada örneğin eski Türk kültürü nasıldı? Esas itibarı ile daha sonraki zamanların Türk kültüründen çok farklı değildi. Bu adamları bil hassa at beslerler, biraz ziraatla meşgul olurlar, buna mukabil av bunlar da hemen hiçbir rol oynamamıştır. Bunlarda güneş tarafından temsil edilen ve en büyük ehemmiyeti haiz olan gök tanrısı kültünü ihtiva eden gök dini vardı. Bütün din mütekâmil bir yıldız (gök) dini idi. Bundan maada bir de ateş kültü vardı (Öztürk, 2021: 134-135).

Türkler de Yer- Su Kültü

Tarih öncesi dönemlere baktığımız da yerleşik hayatların su olan bölgeler de görülmektedir. Türklerde olduğu gibi birçok kavimlerde ve imparatorluklarda da su çok büyük önemli sayılmıştır.

Sümer mitolojisinde yaratılışın tatlı ve tuzlu suların karışmasından meydan geldiğinin düşünülmesi, Hint düşüncesinde suyun varlığın kaynağı olarak kabul edilmesi, antik Yunan, Mezopotamya ve Mısır'da suyun bizatihi tanrılaştırılması, Sabilerin akarsu kenarlarında yaşamaları, Hristiyanlıkta vaftiz suyu ile temas etmeyenlerin dine girmiş ve İsa ile birleşmiş sayılmaması, İslam dininde maddi ve manevi kirlerden arınma noktasında abdestin çok önemli olması, dini gelenekler acısından suyun ne kadar mühim bir konumda olduğunu gözler önüne sermektedir (Kurt, 2021: 4). Hayat suyu aynı zamanda bizzat Yehovo ve Tevrat ile de özdeşleştirilmektedir (Kurt, 2021: 10). Bugünkü Şamanist Türk boylarında rastlanan dağ, su (ırmak, göl, pınar), ağaç, kaya kültleri, eski Türk yazıtlarında "yer-sub" adı altında toplanmıştır (İnan, 1976: 31). Orhan abidelerine baktığımızda suya bir güç verdiğini görmekteyiz bu güç de koruyucu vasfını taşımaktadır. Orhon yazıtlarında "yer-su" Türklerin koruyucu ruhları olarak zikredilir (İnan, 1976: 38). Türkler de su bizlerin karşımıza pak (temiz ve saf) olarak karşımıza çıkmaktadır. Bazı Türk kavimlerinde suya tükürülmez idi ve suyu kirletenlere de cezalar verilmekteydi. Bazı eserler de Türklerin su ile ilişkisinin olmadığını belirtmektedir. Oğuzlar büyük tuvalet yaptıktan, işedikten sonra temizlenmezler, cünüplükten ve diğer şeylerden dolayı yıkanmazlar. Suyla ilişkileri yok gibidir (Şeşen, 2010: 10).

Türklerde Ay-Yıldız ve Güneş Kültüğü

Eski Türklere baktığımızda ay, yıldız ve güneşe de saygı duyup bir kütsiyetlikde bulunmuştur. Oğuz Kağan destanına baktığımızda çocuklarının adlarında tabiatlık bulunmaktadır. Bilindiği üzere Oğuz'un altı tane çocuğu mevcuttur. Bunlardan üçü Kün Han, Ay Han, Yıldız Han, üçü de Tag Han, Kök Han, Tengiz Han adını taşır. Bu isimler Türk evren sisteminde vazgeçilmez unsurlardır (Gömeç, 2011: 50). Türkler Müslümanlığı kabul ettikleri zamanda da tabiat ile ilgili isimleri görmekteyiz. Gazne`de Yıldız ile Aybeğ bile müstakil hareket etmeye başlamışlardı (Cöhce, 2000: 20). Günümüz de Altaylı ve İdil bölgelerinde İslam dinini kabul eden Türklerin arasında güneşe saygı da bulunmaktadırlar. Orta Asya kavimlerinde güneş ve ay kültü vardır. Altaylı ve İdil- Ural Müslüman Türklerinde Mişerler arasında güneşle yemin geleneği hala sürmektedir (Gömeç, 2011: 47). Choular`ın Türk soyundan gelip gelmediğine dair tartışmalarda güneş ve yıldız inançlarına bakıp da Türk soyundan olduğunu da ileri sürenler de bulunmaktadır. Chou`ların ırk bakımından Shang sülalesi (M.Ö. 1450-1050) halkından olduklarını ileri sürenler olduğu gibi, her bakımdan Shang'lardan ayrı bir ırkla, daha ziyade bronzlariyle, harp arabalariyle temayüz etmiş ve ailede pederşahi bir sisteme ve sonra yıldızlara, güneşe ibadet dinine sahip Türk kabileleriyle ilgili olduğunu kabul edenler de vardır (Özerdim, 1963: 105). Güneşi anne Ayı da bir cet olarak görmektedirler. Altaylılara göre güneş ana, ayda atadır (Gömeç, 2011: 47). Yıldızların arasında en mühim olanı Kutup Yıldızıdır. Mesela, yıldızlardan da "Çolpan" (Tan Yıldızı) veya Kutup Yıldızı kutludur (Gömeç, 2011: 49). Güneş, ay, yıldız, gök gürültüsü, şimşek birer kutsal ve semavi ruh şeklinde tasavvur edilmektedir (Günay ve Güngör, 2018: 61).

Sonuç

Eski Türklerin geneline baktığımız da tek tanrılı bir din olan Gök Tanrı dinine inanmışlardır ve bazı dönemlerde dinler ve inançlar değiştirmişlerdir. (Maniheizm, Budizm, Müslümanlık, Hristiyanlık ve Yahudilik vb.) bu dinlere girmelerine rağmen genel olan Gök Tanrı dinin ibadetlerini taşımaya ve yeni kabul ettikleri din içerisinde yaşatmaya çalışmışlardır. Müslümanlık dinine baktığımız da peygamber Hz. İbrahim (As.) da tabiatlara bakarak bir anlam çıkartmaya çalışmış ve bu anlam sonrasın da Allah (c.c.) bulmuştur. Diğer dönemlere de baktığımız da örneğin eski çağlar da tabiat ile iç içe yaşamlarını sürdürüp bir anlam aramaya ve ihtiyaçlarını gidermeye çalışmışlardır bunun sonucunda ise bazen bir din olarak bazen de dinin içeresinde bir ibadet aracı olarak kullanmaya çalışmışlardır. İlk Türklere baktığımız da doğaya bir saygı içerisinde yaşamışlardır ve dışarıdan bakıldığında buna bir anlamlandırma yapılmaya çalışılmıştır. Bazen yanlış anlamalar meydana gelmiştir. Örneğin İbn Fadlan Oğuzların suyu kullanmadığı ile ilgili

söylemini örnek verebiliriz çünkü: Türkler suya saygı duydukları için suyu kirletmek istememişlerdir. Bu yüzden de dikkatlice kullanmaya çalışmışlardır.

Kaynakça

Akşit, C. Dinler Tarihi, Kamer Yayınları, İstanbul, 2019.

Aydın, E. Eski Türklerde Gündelik Hayat, Kronik Kitap, İstanbul, 2022.

Cöhce, S. Dehli Türk Sultanlığı'nın Kurucusu Kutbed-din Aybeg'in Hayatı ve Şahsiyeti, Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi/ Prof.Dr. Şaban Kuzgun Armağanı, Elazığ, 2000.

Demirci, K. Kutsiyet, Türk Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt. 26, Ankara, 2002.

Devletşin, G. Türk Tatar Kültür Tarihi, Türk Tarih Kurumu Yayını, Ankara, 2013.

Dikici, M. Türklerde İnançlar ve Din, Akçağ Yayınları, Ankara, 2005.

Gömeç, S. Şamanizm ve Eski Türk Dini, Berikan Yayın Evi, Ankara, 2011.

Günay, Ü., Güngör, H. Başlangıçlarından Günümüze Türklerin Dini Tarihi, Bilge Kültür. Sanat Yayınları, İstanbul, 2018.

Hamidullah, M. İslamiyet ve Hıristiyanlık, (nşr. İhsan Süreyya Sırma), Beyan Yayınları, İstanbul, 2007.

İnan, A. Eski Türk Dini Tarihi, Kültür Bakanlığı Kültür Eserleri:9/ Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1976.

İnan Abdülkadir, Türk Tarihte ve Bugün Şamanizim Materyaller ve Araştırmalar, Tarih Kurumu Yayınları, Ankara, 1972.

Kafesoğlu, İ. Türk Milli Kültürü, Ötüken Neşriyat A.Ş., İstanbul, 2017.

Köksal, A. M. Peygamberler Tarihi I-II, Türk Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul, 2016.

Kurt, F. M. Kutsal Suyun İzinde: Suya Yüklenen Dini ve Sembolik Anlamlar, İslam Akademi Dergisi, 2021.

Öğel, B. Türk Kültür Tarihine Giriş IV, Türk Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara, 2000.

Öğel, B. Türk Mitolojisi I, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 2014.

Özerdim, N. M. Chou'lar ve Bu Devirde Türklerden Gelen Gök Dini, Belleten XXVII, Ocak1963.

Öztürk, M. Eski Çağda Çin'in Kuzeyinde Moğollar ve Türkler: Jung ve Ti'ler, Orhon Yazıtları ve Türk Moğol İlişkileri, Editör: İlhan Şahin- Enkhbaht Avirmed Güljanat Kurmangaliyeva Ercilasun, Osman Gazi Belediyesi- APXAHTAHAÜMAT, İstanbul, 2021.

Şeşen, R. İbn Fadlan Seyahatnamesi ve Ekleri, Yedi Tepe Yayın Evleri, İstanbul, Şubat, 2010.

TÜRKDİLLİ ÖLKƏLƏR ARASINDA ÇOXVEKTORLU ƏMƏKDAŞLIQ İMKANLARI

Röya Xeyrulla qızı Əliyeva
doktorant
Naxçıvan Dövlət Universiteti
ruya.alisoy69@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-0376-4043

Giriş

Türkdilli ölkələr tarixi, mədəni və ictimai bağları olan və dil yolu ilə birləşmiş bir cəmiyyəti ifadə edir. Türk dilləri bu ölkələrin ortaq mədəni və linqvistik bağlarına ən gözəl misaldır. Dil yolu ilə əlaqə bu ölkələr arasında əlaqələrin ən asan və təsirli formasıdır. Türkdilli ölkələr birləşmiş bir dil yolu vasitəsilə və digər dil yollarına müstəsna bir yol ilə əlaqə qura bilirlər. Bu, dil öyrənmə, tərcümə və mətbuat sahəsində əməkdaşlıq imkanlarını artırır. Türk dili bir çox ölkələrdə rəsmi və ya

ana dili kimi istifadə olunur. Bu ölkələrə Azərbaycan, Türkiyə, Türkmənistan, Qazaxıstan, Qırğızıstan, Kırım və başqaları daxildir. Həm dildə, həm də mədəniyyətdə yaxın olan bu ölkələr birgə işləyərək bir-birinə dəstək ola biləcəkləri çox sayda sahədə əməkdaşlıq imkanlarına malikdirlər. Dilin birlikdə istifadəsi insanların daha sürətli əlaqə qurmasına və mədəniyyətlər arasında daha yaxın münasibətlərin inkişaf etməsinə kömək edir. Türk dilinin daha geniş bir ərazidə bilinməsi ticarət, təhsil və səfər sahələrində əlaqələrin inkişafına nail olur. Aşağıda bunları daha ətraflı şəkildə müzakirə edək:

Ticarət və İqtisadi Əməkdaşlıq

Türkdilli ölkələr arasında ticarət və iqtisadi əməkdaşlığın inkişafı üçün geniş imkanlar mövcuddur. Türksoy, Türk Dövlətləri Təşkilatı və başqa təşkilatlar iqtisadi əməkdaşlıq sahəsində təşkil edilmişdir və bu, türkdilli ölkələr arasında daha yaxın əlaqələrin inkişafına nail olur. Gələcəkdə birləşmiş iqtisadi sahələrdə əməkdaşlıq bu ölkələrin iqtisadiyyatlarını inkişaf etdirmələrinə daha da kömək edə və yeni bazarlar yarada bilər. İş adamları və şirkətlər, tərəfdaşlıq və ticarət əməliyyatlarını türk dili ilə inkişaf etdirərək, daha geniş bir bazarı hədəf ala bilər. Bu, Türk Konseyi kimi təşkilatlar vasitəsi ilə təşkil olunan iqtisadi forumlar və ticarət sərgiləri vasitəsilə reallaşır. Bunun nəticəsində Türkdilli ölkələr arasında əmtəə iş birliyi artır və iqtisadi əməkdaşlıq inkişaf edir.

Təhsil, Elm və Mədəniyyət Əməkdaşlığı

Türkdilli ölkələr təhsil və elmin inkişafına yüksək əhəmiyyət verir. Bu ölkələr arasında təhsil mübadiləsi və elmi əməkdaşlıq sahəsində səmərəli əməkdaşlıq imkanları mövcuddur. Təhsil müəssisələri, tədqiqat institutları və universitetlər əməkdaşlıq layihələri təşkil edir və türk dünyasının gənc nəslini daha yüksək təhsil və tədqiqat imkanları ilə təmin edir. Bu, türkdilli ölkələrin bilik və inkişaf sahəsində daha fəal iştirak etməsinə və dünyada tanınmasına kömək edir. Təhsil müəssisələrinin tərbiyə və tədrisinin inkişafı üçün əməkdaşlıq tədbirləri təşkil etmək və təhsil sahəsində qaynar əlaqələrin yaranmasına kömək etmək mümkündür. Tələbə mübadilə proqramları təhsil müəssisələri arasında əməkdaşlığı təşviq edir və öyrənənlərə daha geniş bir təhsil formasına giriş imkanı yaradır. Bu, tələbələr, tədqiqatçılar və professorlar arasında münasibətlərin inkişafına da kömək edir. Həmçinin, mədəniyyət mübadilələri və sərgilər vasitəsilə Türkdilli ölkələr arasında mədəniyyət əməkdaşlığı də inkişaf edir.

Mədəni Əməkdaşlıq

Mədəni əməkdaşlıq türk mədəniyyətinin böyüklüyünü və çeşidliliyini dünya ictimaiyyətinə təqdim etməyə kömək edir. Mədəni əməkdaşlıq yolu ilə həm daxili, həm də xarici turlarda türk mədəniyyəti daha da tanınır və müvəffəqiyyətlə nümayiş etdirilir. Türkdilli ölkələr arasında mədəni əməkdaşlıq dil, musiqi, ədəbiyyat və incəsənət sahəsində daha da geniş imkanlarla həyata keçirilir. Müxtəlif mədəni tədbirlər, festival və sərgilər mədəni mənsubiyyətin inkişafına və təbliğinə kömək edir. Bu, bu ölkələrin lazımlı sahələrini daha geniş bir auditoriyaya təqdim etməyə kömək edir və edəcəkdir.

Sosial və Siyasəti Əməkdaşlıq

Türkdilli ölkələr arasında sosial və siyasi əməkdaşlıq əlaqələri də genişlənir. Qarşılıqlı maraqlı sahələrində əməkdaşlıq, müharibə vəziyyəti, terrorizmə qarşı mübarizə və beynəlxalq münasibətlərin inkişafında əhəmiyyətli bir rola malikdir.

Türkdilli ölkələr arasında çoxvektorlu əməkdaşlıq dil və mədəniyyət birliyi əsasında inkişaf etdirilir. Bu əməkdaşlıq sahələri ticarət, iqtisadi əməkdaşlıq, təhsil, mədəniyyət və daha bir çox sahəni əhatə edir. Bu, Türkdilli ölkələr arasında daha yaxın və sıx münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə və bu regionun inkişafına kömək edir. Əməkdaşlıq sahələrinin daha da genişləndirilməsi və inkişaf etdirilməsi bu ölkələrin bir-birilə daha da yaxınlaşmasına səbəb olur.

Təhlükəsizlik və Müdafiə

Türkdilli ölkələr arasında hərbi əməkdaşlıq və təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq imkanları mövcuddur. Bu ölkələr regional təhlükəsizlik məsələlərinin həlli və bir-birinə dəstəyin artırılması

üçün işləyə bilərlər. Hərbi təlimlərin təşkili və müdafiə strategiyaları barədə təcrübə mübadiləsi, bu ölkələr arasında güclü təhlükəsizlik əlaqələrinin yaradılmasına kömək edə bilər.

Türkdilli dövlətlər arasında əlaqələrin genişlənməsi istiqamətində mühüm işlər görülüb və ciddi nəticələr əldə edilibdir. Bunlara misal olaraq Türkdilli ölkələrin Parlament Assembileyası TÜRKPA, Türkdilli ölkələrin Milli Şurası və s. kimi təşkilatların adını çəkə bilərik. Azərbaycan öndərinin türkdilli dövlətlər arasında təmasların inkişafında göstərdiyi səylər hər zaman təqdir edilibdir. Azərbaycan-Türkiyə əlaqələri tarixində ikitərəfli münasibətlərin ən yüksək zirvəyə ucalması, Qazaxstan, Özbəkistan, Qırğızıstan və Türkmənistanla qarşılıqlı əlaqələrin inkişaf etdirilməsi, türkdilli ölkələr arasında inteqrasya prosesinin geniş vüsət almasında Azərbaycanın körpü rolunu oynaması, habelə Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurasının Türk Dövlətləri Təşkilatına çevrilərək yeni statusda fəaliyyət göstərməsində cənab İlham Əliyevin xidmətləri böyükdür. Məhz Zirvə Görüşü türkdilli dövlətlərin mövcud olan sıx əlaqələrinin və əməkdaşlığının daha da gücləndirilməsi niyyətinin növbəti təzahürüdür. "Türkdilli Dövlətlərin Əlaqələndirmə Şurasının yaradılması da bu fəaliyyətin uğurlu nəticələrindən biridir. Türk Dövlətləri Təşkilatının fəaliyyətinin genişlənməsi ilə paralel şəkildə, həm də regionda yerləşən türk ölkələri arasında ikitərəfli və üçtərəfli formatlarda sıx təmaslar qurulur. Məhz bununla bağlı noyabrın 3-də Astanada Türk Dövlətləri Təşkilatının "Türk Əsri" çağırışı altında 10-cu yubiley Zirvə görüşü keçirildi. Prezident İlham Əliyev Türk Dövlətləri Təşkilatının nüfuzunun bundan sonra da artacağını, təşkilata üzv ölkələrin təhlükəsizlik, müdafiə və müdafiə sənayesi kimi sahələrdə əməkdaşlığın daha da möhkəmlənməsinin əhəmiyyətini qeyd etdi.

Nəticə

Türkdilli ölkələr arasında çoxvektorlu əməkdaşlıq bu ölkələrin daha geniş bir auditoriyaya çıxış etməsi, inkişaf etməsi və təhlükəsizliyi artırmağı hədəfləyir. Türkdilli ölkələr arasında əməkdaşlıq daha böyük bir türk dünyasının inkişafına və gücünə səbəb olur və bu, dünya mədəniyyətinə daha çox zənginlik və çeşidlilik gətirir. Təhsil, iqtisadiyyat, mədəniyyət və təhlükəsizlik sahələrində əməkdaşlığın gücləndirilməsi bu ölkələrin hamısına fayda gətirəcək və onların bir-birinə yaxınlaşmasına kömək edəcəkdir. Türkdilli ölkələr arasında əməkdaşlıq imkanları çoxdur və bu ölkələrin bir-birinə daha da yaxınlaşmasına və işbirliyinə səbəb ola bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Elchin Ibrahimov (2023). Common alphabet problem in the turkic world (problems,solutions) "Scientific Research and Experimental Development" (March 02-03, 2023). London, p. 221. https://www.researchgate.net/publication/371256062_common_alphabet_problem_in_the_turkic_world_problems_solutions

2. E.İbrahimov. Birinci Türkoloji Qurultay və türk xalqlari üçün ortaq ədəbi dil məsələsi, s.2. https://www.researchgate.net/publication/371226540_Birinci_Turkoloji_Qurultay_v_turk_xalqlari_ucun_ortaq_dbi_dil_mslsi

3. İbrahimov, E. (2020). Azerbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə həyata keçirilən dil siyasəti. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 9 (4), 1411-1424.

4. İbrahimov, E. (2020). Bağımsız Türk Cumhuriyetlerinde Dil Politikası (Azerbaycan Örneği). Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi, 50, 99-116.

5. İbrahimov. E. (2020). Rusiya Federasiyasının azsaylı türk xalqlarına qarşı dil siyasəti. Uluslararası Türk Lehçe Araştırmaları Dergisi (TÜRKLAD). 4. Cilt. 2. Sayı. s. 206-222.

6. https://www.elibrary.az/docs/qazet/qzt2019_733.htm

7. Qurbanov, Ramin. Türk xalqlarının tarixi II hissə (PDF). Bakı: İqtisad Universiteti. 2011

8. Lars Johanson, "The classification of the Turkic languages" - Oxford University Press,105–114

9. Prof. Dr. Ahmet Buran, Prof.Dr. Ercan Alkaya - Çağdaş türk yazi dilleri, Eskişehir, 2018

TÜRK DÜNYASI ÖLKƏLƏRİ ARASINDA ƏLAQƏLƏRİN GÜCLƏNMƏSİNDƏ AZƏRBAYCANIN ROLU

Çinarə Qabil qızı Səfərova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Gəncə Dövlət Universitetinin dissertantı
seferova.cinare@bk.ru
https://orcid.org/0000-0003-2480-0056

1990-cı illərinin əvvəllərində Sovetlər İttifaqının dağılması zəminində yaranmış 5 müstəqil türk dövləti hesabına türk dünyası xeyli gücləndi. Bu güclənmə, dünyanın digər regionlarında yaşayan türkdilli xalqların türk birliyi işinə cəlb edilməsi üçün şərait yaratdı. Eyni zamanda siyasi və iqtisadi məsələlərin müzakirəsi üçün türkdilli xalqları təmsil edən dövlətlərin paytaxtlarında və ya iri şəhərlərində dövlət və hökumət başçılarının görüşləri keçirilirdi. Keçirilən tədbirlər türk dünyasında ənənəyə çevrilərək yeni uğurlar əldə edilməsinə kömək elədi. Türkdilli xalqların birliyi müasir dövrdə baş qaldırmağa imkan tapmış təcavüzkar separatizm və millətçiliyə qarşı mübarizəni ən aktual vəzifə kimi qarşıya qoyur və imkanları səfərbər etməyi tələb edir. SSRİ-nin dağılması ilə türkdilli xalqların çoxunun yaşadığı Cənubi Qafqaz və Xəzər dənizi ətrafı ölkələr mühüm geostrateji məkana çevrildi. Məlumdur ki, bu ərazidə və onun ətrafında yerləşən dövlətlərin böyük bir hissəsi türk-dilli xalqların yaşadıqları dövlətlərdir. Tarixi İpək Yolunun bərpası və ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən işlənmiş "İpək Yolu Strategiyası"nın ABŞ dövləti tərəfindən dəstəklənməsi türk dünyası üçün uğurlu imkanlara fürsət yaratdı. Avropa Təhlükəsizlik və Əməkdaşlıq Təşkilatının 1998-ci ilin 26 oktyabrında Ankarada çağrılmış Zirvə toplantısında qəbul edilmiş "Deklarasiya" strateji əhəmiyyət kəsb edən iqtisadi və siyasi məzmunlu bir sənəddir. Bu deklarasiyada, göstərilən regionda neft məhsullarının və qazın boru vasitəsilə daşınmasının əsas istiqamətləri müəyyən edilmişdir. Belə ki, əvvəl inşa edilmiş Bakı- Supsa və Bakı-Novorossiysk neft kəmərləri ilə yanaşı əsas (ən böyük) ixrac boru kəməri Bakı-Tibilisi-Ceyhan istiqamətində boru kəməri müəyyən edilmişdir və çəkilmişdir. Faktiki olaraq bu sonuncu boru xətti Bakı-Novorossiysk kəmərinə alternativ xəttdir. Şimali Qafqazda hərbi gərginliklərin mövcud olması və davam etməsi şəraitində alternativ Bakı-Tbilisi-Ceyhan xəttinin çəkilməsi ulu öndər Heydər Əliyevin siyasi uzaqgörənliyinin sübutu və nümunəsidir. Özünün yanacaq mənbələri zəif olan qardaş Türkiyə üçün bu əsas boru kəmərinin Türkiyədən keçməsi bır neçə sahədə xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. 1999-cu ilin 18-19 noyabrında ATƏT-in üzvü olan 30 ölkənin dövlət və hökümət başçılarının iştirakı ilə İstanbulda keçirilən zirvə görüşündə «Avropanın Təhlükəsizlik Xartiyası» imzalandı və «İstanbul Bəyannaməsi» qəbul edildi. Bu sammitin məsələlərinin hazırlanmasında Azərbaycan və Türkiyə sabiq prezidentləri Heydər Əliyev və Süleyman Dəmirəlin xidmətləri diqqətə layiqdir [2, s.196]. 1999-cu ildə ATƏT-in İstanbul zirvə görüşündə Bakı-Ceyhan əsas ixrac kəmərinin inşası üzrə sazişin imzalanması münasibətilə nitqində ABŞ prezidenti Bili Klinton demişdir. "Bu sənədlər regionun inkişafı və təhlükəsizliyini ön plana çəkəcəkdir. Bu isə dünyanın bütün qalan hissələri üçün də əhəmiyyətlidir. Qədim İpək yolu üzərində yerləşən bu ərazilərdə baş verəcək hadisələrin... Qərblə müsəlman dünyasının əlaqələrinə, qlobal iqtisadiyyatın güclənməsinə təsiri olacaqdır" [3]. Həmin zirvə görüşündə Avropada adi silahlı qüvvələr haqqında müqavilə də imzalandı. Məlumdur ki, həmin müqavilə SSRİ-nin və Varşava bloku dövlətlərinin mövcudluğu şəraitində imzalanmışdı.Yuxarıda sadalanan mühüm sənədlərin bir zirvə görüşündə imzalanması İstanbul Sammitinin böyük uğurudur.

Bu gün 200 milyondan çox insanın yaşadığı geniş bir coğrafiyada əhatə olunan və böyük iqtisadi potensiala, enerji resurslarına, nəqliyyat yollarına və müasir hərbi imkanlara malik Türk Dövlətləri Təşkilatına (TDT) üzv ölkələr tərəfindən milli maraqlar nəzərə alınaraq qarşılıqlı dəstək və həmrəylik nümayiş etdirilir. Azərbaycan TDT-yə üzv dövlətlər arasında münasibətlərin

inkişafına xüsusi önəm verir, Türk dünyası birliyinin güclənməsini daim diqqətdə saxlayır. Prezident cənab İlham Əliyev TDT-nin hər zaman möhkəmlənməyə zəruri ehtiyacı olduğunu çıxışlarında xatırladaraq, bu istiqamətdə Azərbaycan tərəfindən bir çox tədbirlər keçirildiyini vurğulayıb, hazırda da bu istiqamətdə daha bütöv, daha birləşmiş şəkildə gələcəyə doğru addımlar atıldığını bildirir.Ölkə rəhbəri bu əminliyinin təsadüfi olmadığını qeyd edərək bele vurğulayır ki: "Çünki bu təşkilatın təməlində təbii müttəfiqlər yerləşir və həm tarix, həm mədəniyyət, həm bizim ənənələrimiz, bizim adət-ənənələrimiz, bax, bu, birliyi diktə edir" [4]. Azərbaycanın türkdilli dövlətlərlə genişlənən əlaqələri müvafiq strateji tərəfdaşlıq haqqında bəyannamələr əsasında həyata keçirilir. İkitərəfli kontekstdə möhkəmlənən bu əməkdaşlıq sonda vahid mərkəzdə birləşərək vahid gücə çevrilir. Bütün bunların təməlində isə Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğanla şəxsi təşəbbüsləri dayanır. Məlumdur ki, Azərbaycan 44 günlük Vətən müharibəsi ərzində qələbə qazanaraq Ermənistanın 30 ildən bəri davam edən təcavüzkar siyasətinə son qoydu, torpaqlarını işğaldan azad etdi, tarixi ədalətin zəfər çalmasını və beynəlxalq hüququn bərpa olunmasını təmin etdi. Türkiyə Respublikası hər zaman olduğu kimi Azərbaycana Vətən müharibəsi dövründə də işğal olunmuş torpaqların azad olunmasında, Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün bərpa edilməsində mənəvi-siyasi dəstəyini göstərdi. 2020-ci ildə Vətən müharibəsi zamanı digər türk dövlətləri də Kollektiv Təhlükəsizlik Müqaviləsi Təşkilatının üzvü olmasına baxmayaraq, Azərbaycanın haqlı mübarizəsinə öz dəstəklərini verdilər. Hətta Özbəkistan, Qırğızıstan və Qazaxıstan Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində qondarma qurum tərəfindən keçirilmiş "prezident seçkiləri"ni tanımadıqlarını bəyan etmişdilər. Üzv dövlətlər Azərbaycanın Qarabağda və Şərqi Zəngəzurda apardığı bərpa-yenidənqurma işlərinə də öz töhfələrini verirlər. Son iki il ərzində Prezident İlham Əliyevin Türk Dövlətləri Təşkilatına üzv və müşahidəçi dövlətlərə 20 səfəri təşkil olunmuşdur. Qardaş dövlətlərin rəhbərləri də həmin dövr ərzində Azərbaycana çoxsaylı səfərlər ediblər. Azərbaycan həmişə Türk dünyasının sıx birləşmə-sinə öz töhfəsini verib və bundan sonra da Türk dövlətlərinin birliyi amallarına sadiq qalacaq. Azərbaycanın bu istiqamətdə töhfələrindən biri də Türk Şurasının yaradılması ilə bağlı sazişin məhz ölkəmizdə imzalanmasıdır. Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası (TDƏŞ) türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının 3 oktyabr 2009-cu il tarixində Naxçıvan şəhərində keçirilən Zirvə görüşündə imzalanmış Naxçıvan Sazişinə əsasən yaradılmışdır [1]. 2022-ci ildə Azərbaycanla Türk dövlətləri arasında ticarət dövriyyəsi əvvəlki illə müqayisədə 70 faiz artaraq 7 milyard 170 milyon dollar təşkil edib. 2023-cü ilin yanvar-iyul aylarında isə Azərbaycanın Türk dövlətləri ilə ticarət dövriyyəsi 5 milyard 666 milyon dollar təşkil edib. Bu göstərici ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 41,9 faiz çoxdur. Azərbaycan Prezidentinin uzaqgörən siyasəti nəticəsində ölkəmizdə müasir nəqliyyat-logistika infrastrukturu yaradılıb. Bu gün Orta Dəhlizlə yükdaşımaların həcmi nəzərəçarpacaq dərəcədə artmaqdadır. Təsadüfi deyil ki, 2023-cü ilin yanvar-avqust aylarında Transxəzər Beynəlxalq Nəqliyyat Marşrutu üzrə yükdaşımaların dinamikası ötən ilin müvafiq dövrü ilə müqayisədə 85,3 faiz artaraq 1,7 milyon tondan çox olub.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Türk dövlətlərinin birliyinin, həmin ölkələrin qarşılıqlı fəaliyyətinin vacibliyini bu fikirlərlə bir daha təsdiqləyir: "Türk dünyası böyük bir ailədir. Bir-birimizin milli maraqlarını nəzərə alaraq, bundan sonra da qarşılıqlı dəstək və həmrəylik göstərməliyik. Siyasi, iqtisadi, ticari, mədəni, nəqliyyat, energetika, rəqəmsal transformasiya, kənd təsərrüfatı, turizm sahələri ilə yanaşı, təhlükəsizlik, müdafiə, müdafiə sənayesi kimi sahələrdə də əməkdaşlığımızı fəallaşdırmalıyıq".

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan-Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası (TDƏŞ) münasibətləri [elektron resurs] / - 19 noyabr 2023, URL: https://www.mfa.gov.az/az/category/regional-teskilatlar/azerbaycan-turkdilli-dovletlerin-emekdasliq-surasi-tdes-munasibetleri

2. Bayramov, V. Türk Dövlətləri Təşkilatı: Dünyanın yeni güc mərkəzi // - Xalq Qəzeti. – 19 mart 2023. - № 61, - s. 9.
3. Xalq Qəzeti - 24 noyabr 1999.
4. İsmayılov, İ. Türk Dünyası XX əsrdə / İ. İsmayılov. - Bakı, - 2009, - s. 216.

AZƏRBAYCAN XALÇAÇILIQ SƏNƏTİNİN TARİXİ VƏ İNKİŞAFI

Şəfa Hüseyn qızı Əliyeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
shafa.aliyeva@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0001-2153-7259

Azərbaycan ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar hələ b.e. əvvəl II minillikdə burada kənd təsərrüfatı, heyvandarlıq, metal emalı, dulusçuluq və xalçaçılığın çox yaxşı inkişaf etdiyini sübüt edir. Dünyada aşkar olunan xalçalardan ən qədimi – bizim eradan əvvəl VI-V yüzillikdə Dağlıq Altayda arxeoloji qazıntılar zamanı tapılan məşhur pazırık xalçasıdır. Azərbaycanın ərazisində Gültəpə qazıntıları zamanı bizim eradan əvvəl IV-III yüzillikdə xalçaçılıqda işlədilən alətlər, boyaq maddələrin izləri aşkara çıxmışdı.

Xalça insanları birləşdirirdi, onlarda kollektivlik, bir-birinə kömək, dostluq hisslərini aşılayırdı. Çoxsaylı və müxtəlif funksiyaları özündə birləşdirən Azərbaycan xalçası bütün praktiki mənaların cəmindən daha artıq əhəmiyyət kəsb edirdi. Azərbaycan xalçası təkcə milli həyat tərzinin əsas elementlərindən, dekorativ-tətbiqi sənətin növ müxtəlifliyi deyildi; onunla xalqın mövcudluğunun mənəvi və əxlaqi normaları bağlıdır.

Azərbaycanda xalça toxuculuğu tətbiqi sənət növünün ən qədim sahələrindən biri hesab edilir. Ölkə ərazisində aparılan arxeoloji qazıntılar və yazılı mənbələrə görə, Azərbaycanda xalça toxuculuğu tunc dövründə, yəni 5 min il bundan əvvəl meydana gəlib.

Azərbaycan xalçaları Azərbaycanın rəngarəng təbiətinin bütün gözəlliyini – səmanın maviliyini və meşələrin yaşıllığını, dağ yamaclarının əlvanlığını, qarlı zirvələrin bəyazlığını əks etdirir. Bu xalçalarda qırmızı nar dənələrinin və qızılı heyvanın, sarı zəfəranın və kəhrəba üzümün rəngləri ecazkar bir şəkildə qovuşmuşdur. Azərbaycan xalçası boyalarının tükənməz zənginliyi, naxışlarının təkraredilməz qovuşuğu, yaradıcılıq təxəyyülünün gücü və yüksək sənətkarlığı ilə fərqlənir.

Tarixi mənbələrdəki məlumata görə, orta əsrlərdə Azərbaycan Şərqdə həm xovlu, həm də xovsuz xalça istehsalının mərkəzlərindən biri hesab olunmuşdur. X əsrə aid (982-ci il) "Hüdud-əl-Aləm" əlyazmasında deyilir ki, Azərbaycan şəhərləri, o cümlədən Muğan öz çuvalları və palazları ilə məşhur olmuşdur: Naxçıvan, Xoy və Salmaz şəhərləri öz zililəri, xalçaları və toxuculuq məmulatı ilə, Ərdəbil və Şirvan əlvan ipək və yun parçaları ilə şöhrət qazanmışdır.

Azərbaycan qadın ustalarının əlləri ilə yaradılan gözəl xalçalar və xalça məmulatları Sankt-Peterburqda Ermitaj, Londonda Viktoriya və Albert, Vaşinqtonda Tekstil, Parisdə Luvr, İstanbulda Topqapı sarayı kimi dünyanın böyük muzeylərini, habelə Bakıda Azərbaycan Xalçaları Muzeyini və Azərbaycan Tarixi Muzeyini bəzəyir.

Təəssüflər olsun ki, son dövrlərdə Azərbaycan xalçaları dünya muzeylərində bəzən "Qafqaz", "İran" və bəzən də "Ermənistan" xalçaları adı ilə nümayiş etdirilir.

Azərbaycanda xalça sənətinin inkişafı

Azərbaycan xalq-tətbiqi sənəti və onun bir qolu olan xalçaçılıq xalqın milli mədəniyyəti tarixində özünəməxsus yer tutur.

Xalq sənətlərinin ən geniş yayılmış növü Azərbaycan xalqının məişətində özünə möhkəm yer tutmuş və az qala xalqın rəmzinə çevrilmiş xalça sənətidir. Müxtəlif naxış elementləri və təsvirlərlə bəzədilən xovlu və xovsuz xalçalar dəyələrin, çadırların, alaçıqların, habelə yaşayış evlərinin və digər binaların divar bəzəklərində, döşənməsində istifadə edilir, eyni zamanda yüksək estetik əhəmiyyət kəsb edir.

Azərbaycanda xalçaçılığın inkişafı haqqında Herodot, Klavdi Elian, Ksenofont və başqa qədim dünya tarixçiləri məlumat vermişlər. Sasanilər dövründə (III-VII əsrlər) Azərbaycanda xalça sənəti daha da inkişaf etdi, ipəkdən, qızıl-gümüş saplardan nəfis xalçalar toxundu. Alban tarixçisi Musa Kalankatlı (VII əsr) Azərbaycanda toxunulan ipək parçalar və rəngarəng xalçalar haqqında məlumat verir. Qızıl-gümüş saplarla toxunan və qaş-daşla bəzədilən xalça istehsalı XVI-XVII əsrlərdə ənənəvi xarakter almışdır. Orta əsrlərdə qızıl-gümüş saplardan toxunan xovsuz xalçaların əsas istehsal mərkəzləri Təbriz, Şamaxı və Bərdə şəhərləri idi.

Azərbaycanın xalça məmulatları və onların bədii xüsusiyyətləri haqqında orta əsrlərə aid yazılı mənbələrdə maraqlı məlumatlara rast gəlinir. X əsrə aid "Hüdud əl-aləm" ("Dünyanın sərhədləri") əsərində naməlum müəllif Muğanda toxunulan palas və çullardan, Naxçıvanın zili toxunuşlu xalılarından məlumat verir, "Kitabi-Dədə-Qorqud" dastanında Azərbaycanın ipək xalçaları, Əbül Üla Gəncəvi, Nizami, Xaqaninin (XII əsr) əsərlərində xovlu və xovsuz xalçalar tərənnüm olunur.

Azərbaycan xalçaları sənət sahəsi kimi həm coğrafi mövqeyinə, həm də naxış, kompozisiya, rəng həlli və texniki xüsusiyyətlərinə görə şərti olaraq 7 xalçaçılıq məktəbinə bölünür:

1. Quba;
2. Bakı yaxud Abşeron;
3. Şirvan;
4. Gəncə;
5. Qazax;
6. Qarabağ;
7. Təbriz.

Azərbaycanın cənub-qərbində yerləşən **Qarabağ xalça məktəbi** iki regionda - dağlıq və aran zonalarında inkişaf etmişdir. Yazılı mənbələrdə ərəb tarixçiləri Əl-Müqəddəsi, Məsudi və b. tərəfindən X əsrdən başlayaraq yun və pambıq emalı ilə məşğul olan iri sənətkarlıq mərkəzi kimi adı çəkilən Qarabağın Dağlıq zonasında XIX əsrdə xalça istehsalında Şuşa şəhəri və Daşbulaq, Dovşanlı, Girov, Malıbəyli, Tuğ, Hadrut, Muradxanlı, Qasımuşağı, Qubadlı, Mirseyid, Bağırbəyli, Xanlıq, Tumas kəndləri əsas rol oynayırdılar. Öz bədii quruluşu, texnoloji xüsusiyyətləri, rəng həlli baxımından Zəngəzur və Naxçıvan xalça istehsalı mərkəzləri də Qarabağ xalça məktəbinə daxildirlər. "Aran", "Bağçadagüllər", "Bərdə", "Bəhmənli", "Qarabağ", "Qoca", "Qasımuşağı", "Ləmbərani", "Muğan", "Talış", "Ləmpə", "Malıbəyli", "Xanlıq", "Çələbi", "Şabalıdbuta" və s. çeşnili xalça kompozisiyaları Qarabağ xalçaçılıq məktəbinin klassik nümunələrindəndir.

1750-ci illərin əvvələrində Qarabağ xanı Pənahəli xan Şuşa şəhərini saldırdı. XVIII əsrdə Qarabağ xalçaçılıq məktəbi Şuşada cəmlənmişdir. XVIII əsrdə Şuşada klassik çeşnili xalçalarla yanaşı, Rusiyadan, eləcə də Avropadan gətirilmiş məcməyi, ətirli sabun, çit və digər müxtəlif məişət əşyaların üzərindən götürülmüş naxışlardan yeni xalça kompozisiyaları - "Bağçadagüllər", "Saxsıdagüllər", "Bulud" və s. çeşnilər toxunurdu. Qarabağ xalçalarının rəng - boyaq palitrası olduqca zəngindir.

2010-cu ildə Azərbaycan xalça sənəti UNESCO-nun siyahısına daxil edildi. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin xalqımızın mədəniyyətinə, mədəni irsimizin təbliğinə göstərdiyi diqqət və qayğısı, Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Əliyevanın təşəbbüsü və əməyi nəticəsində mədəniyyətimizin beynəlxalq miqyasda tanıdılması yönündə milli xalça sənətimizin daha bir uğurlu addımı olmuşdur

Bu gün Azərbaycanda xalça sənəti öz inkişafının yeni mərhələsini yaşayır. "Azərbaycan xalça sənətinin qorunması və inkişaf etdirilməsi haqqında" qanunun qəbul edilməsi, Prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə Azərbaycan Xalçası və Xalq Tətbiqi Sənəti Dövlət Muzeyi üçün müasir standartlara uyğun binanın inşa edilməsi bu qədim el sənətinə dövlət qayğısının ifadəsidir.

Torpaqlarımızın erməni işğalçıları tərəfindən zəbt edilməsi ilə əlaqədar olaraq təbii, maddi-mədəni abidələrimizin də talan olunaraq, "əsir düşməsi" faktı təkzibedilməzdir. Onlardan bəziləri xaricdə yaşayan həmvətənlərimiz tərəfindən alınaraq, öz vətəninə qaytarılır. Azərbaycan Xalça Muzeyinin xovlu xalçalar kolleksiyasında Qarabağ qrupunun qeyri-adi tarixə malik "Baxçadagüllər" xalçası saxlanılır. 2017-ci ilin fevral ayında əslən Azərbaycandan olan ABŞ vətəndaşı Elşad Tahirov incəsənət əşyalarının virtual ticarətini həyata keçirən saytda onun diqqətini cəlb edən xalçaya rast gəlir.

Çıraqlı xalçaları

Dəmirçilər xalçaları

Gəncə xalçası

Fəxralı xalçaları

Qazax xalçası

Qarabağ xalçaları

Təbriz xalçası

Bu dəfə kolleksiyaçının diqqətini cəlb etmiş xalçanı təsvir edən yazıda qeyd edilirdi: "Qədim Ermənistan. Qarabağ xalçası". Lakin, xalçada Azərbaycan dilində kiril əlifbası ilə toxunmuş "1 yanvar 1979-cu il Sərvərin doğum gününə anasından hədiyyə" yazısı bu əşyanın Azərbaycana aid olduğunu dəqiq sübut edir və belə bir nəticəyə gəlinir ki, xalça erməni işğalçıları tərəfindən ölkəmizdən çıxarılmışdır. Və budur, əsrin dörddə biri keçdikdən sonra, Elşad Tahirov bu xalçanı hərracda alır və 2017-ci ilin mayında Bakıya − Azərbaycan Xalça Muzeyinə göndərir. E.Tahirov

əşya sahibini tapmağa çalışsa da, buna nail ola bilməyib xalçanı muzeyə hədiyyə edir. Qeyd edək ki, bu uzun illərdən sonra erməni işğalından qayıtmış ilk xalçadır.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2016-cı il 5 may tarixli Sərəncamı ilə "Azərxalça" Açıq Səhmdar Cəmiyyəti yaradılmışdır. Cəmiyyətin əsas məqsədi xalça və xalça məmulatlarının istehsalı, ixracı, onların ölkə daxilində və xaricdə satışının təşkili, xalça və xalça məmulatlarının istehsalında yeni texnologiyaların tətbiqi, maddi-texniki bazanın müasirləşdirilməsi və ondan səmərəli istifadə, habelə bu sahənin inkişafı ilə bağlı digər işlərin yerinə yetirilməsindən ibarətdir. İlkin mərhələdə "Azərxalça" ASC-nin Füzuli, Ağdam, Tovuz, Ağstafa, Qazax, Şəmkir, Quba, İsmayıllı, Xaçmaz və Qəbələ rayonlarında filiallarının yaradılması nəzərdə tutulmuşdu. 2016-2017-ci illərdə adı çəkilən bu rayonlarda binaların tikintisi başa çatdırılmış, "Azərxalça"nın xalçaçılıq üzrə tədris-hazırlıq kursları təşkil edilmiş, işçi potensialı gücləndirilmiş filiallar fəaliyyətə başlamışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. "Xalçaçılıq terminologiyası". 2021-12-04 tarixində arxivləşdirilib. İstifadə tarixi: 2021-02-20.

2. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 dekabr 2018-ci il tarixli 444 nömrəli Fərmanı (Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2018-ci il, № 12, I kitab, maddə 2601)

3. 29 yanvar 2021-ci il tarixli 2463 nömrəli Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ("Xalq" qəzeti, 30 yanvar 2021-ci il, № 21, Azərbaycan Respublikasının Qanunvericilik Toplusu, 2021-ci il, № 1, maddə 79)

ÇAĞDAŞ TÜRKİYE TÜRKÇESİ DİLDÜZENEĞİNDE TERİM-KAVRAM OLARAK "ZARFEYLEM"

Recai Ünal
Öğr. Görevlisi
İstanbul 29 Mayıs Üniversitesi, Türkiye
unalrecai@yahoo.com
https://orcid.org/0000-0002-7584-5935

Bilindiğince; Çağdaş Türkiye Türkçesi (ÇTT) dildüzeneğinde bir yandan eylem, bir yandan da genel ad türünden dildüzeneksel sözcük olan, eylemsi (fiilimsi) bölütünde yer alan sözcükler vardır. ÇTT dilbetimi çalışmalarında bu eylemsi denen sözcüklerin eylemadı [mastar, isimfiil, fiil ismi, eylemlik, adeylem; genel olarak ÇTT'deki ek biçimli göstericileri: -mAk, -mA, -(y)Iş,…vb.], ortaç [partisip, sıfatfiil, isimfiil; genel olarak ÇTT'deki ek biçimli göstericileri: -(y)An, -(y)AcAk, -(A/I)r, -mIş,…bg], zarfeylem [ulaç, zarffiil, belirteçeylem, gerundium, bağeylem, bağfiil, Lat. gerundium; İng. converb, gerund; Fr. converbe, gérondif; Alm. Konverbum, Konverb, Gerundif, Gerundium; genel olarak ÇTT'deki ek biçimli göstericileri: -(y)Ip, -(y)ArAk, -mAklA, -mAk yoluyla / suretiyle, -(y)ken / iken, -(A/I)rken, -Iyorken, -mIşken, -(y)AcAkken, -(y)AcAğI zaman, -(y)Inca, -DIğIndA, -DIğI zaman, -DIğIndAn, -DIğI için, -mAk için, -mAk üzere, -(y)AcağI için, -(y)AcağIndAn, -DIkçA, -DIğI sürece / müddetçe, "-DI-kişi …-(y)AlI", "-(A/I)r …-mAz", "-(y)A …-(y)A", "-DI-kişi mI", …bg] adı verilen çeşitlerinden söz edilir.

ÇTT dildüzeneğinde genelde sözcük türü olarak hem eylem, hem de çoğunca zarf ya da daha az olmak üzere bağlaç niteliği taşıyan zarfeylemin; zarfeylem öbeği oluşturmak ve böylece genişlemiş yalın tümce kurulmasına yardımcı olmak dışında başlıca iki dildüzeneksel işlevi olduğu

görülür: 1. Zarflık (Belirteçlik) (belirteç / zarf tümleci / tamlayıcısı; dolaylı tümleç, yer tamlayıcısı,…bg) işlevi, 2. Bağlaç işlevi.

Bilindiği üzere zarflık ya da belirteçlik tümcede nasıl?, hangi durumda?, ne zaman?, neden / niçin / niye?, hangi nedenle?, neden dolayı / ötürü?, ne için?, nerede?, nereye?, nereye doğru?, nereden?, ne yapmak için?, kiminle?, kimden?, kimde?, kim için?, nede?, neyle?,…gibi çok sayıda soruya yanıt verebilen bir ögedir. Tümce içinde kullanılan zarfeylem de tüm bu ve benzeri sorulara tam gerektiğince, yeterli olarak yanıt verebilir. Bu durum zarfeylemin tümcede zarflık (ya da belirteçlik) işlevini bütünüyle yerine getirebildiğini açıkça gösterir ve kanıtlar.

Genel Olarak ÇTT Dildüzeneğinde Zarfeylemler

ÇTT'de eylemden üretilen, tümcede kimileyin sözcükler arasında ilgi kurarak bağlaç işlevinde kullanılabilen, ancak çoğunca zarflık (belirteçlik) işlevinde kullanılan sözcük ya da öbek yapısındaki dildüzeneksel biçim veya oluşumlara zarfeylem (ulaç, zarffiil, zarf fiil, zarf-fiil, belirteçeylem, bağfiil, bağeylem, gerundium; Lat. gerundium; İng. converb, gerund; Fr. converbe, gérondif; Alm. Konverbum, Konverb, Gerundif, Gerundium) denir (Atabay-Özel-Çam 1981: 60-64, 109-110; Aksan-Atabay-Kutluk-Özel 1983: 97, 107, 273-275; Ergin 1984: 338-339; Banguoğlu 1986: 374-375, 384, 427-428; Ediskun 1988: 252, 307, 353, 361; Kahraman 1996: 90, 92-94, 118-121, 195-196; Turan 1998: 303, 305; Gencan 2001: 134-135, 423-441, 454; Karpuz 2000: 26-84; Korkmaz 2009: 983; Eker 2009: 397, 410-411; Yılmaz 2009: 88-168; Bilgegil 2009: 49-52; 212, 214; 271-276; Ünal 2010: 24-29; Çotuksöken 2011: 29-30; Deny 2012: 424-425; Karaağaç 2012: 376-380, 511-512; Hepçilingirler 2013: 322; Ersen-Rasch-Onası 2015: 265; Balyemez 2016: 109, 120, 237; Toptaş 2016: 799-800, 802; Gürkan 2016: 11-118; Kerimoğlu 2017: 586-587; Karahan 2018: 32-36, 57-59; Demir 2019: 63-66).

Kimi dilbetimi eserlerinde zarfeylemlerin ÇTT'de tümcede özne, tümleç ve yüklem olarak görev almadığı belirtilir (Aksan-Atabay-Kutluk-Özel 1983: 274).

Zarfların tümcede eylemin nasıl olduğunu, durumunu, yerini ve zamanını bildirdikleri, bu yönlerden eylemi etkiledikleri anlatılır, zarfeylemlerin de eylemi zarflar gibi etkilediği dile getirilerek durum ve zaman zarfeylemleri öne çıkan zarfeylem türleri olmak üzere belirtilir (Aksan-Atabay-Kutluk-Özel 1983: 274; Banguoğlu 1986: 428-430; Ediskun 1988: 252; Korkmaz 2009: 1039; Eker 2009: 410-411; Ünal 2010: 29; Hepçilingirler 2013: 322).

-(y)Ip yapılı zarfeylemlere bağlama ulaçları/zarffiilleri/belirteçeylemleri ya da ulama zarffiileri dendiği, sıklıkla ve, dA bağlaçlarının yerine ya da bağlaçsız olup durakla bağlanan bir bağlı, bağımlı tümce yapısında yer alan ve bağlayıcı öge işlevindeki durak karşılığında kullanıldığının belirtildiği bilinir: Alıp gitti (aldı ve gitti); Hazırlanıp çıktı (hazırlandı ve çıktı / hazırlandı, çıktı); Bırakıp gitti (bıraktı ve gitti / bıraktı, gitti); Kaçıp kurtulduk (kaçtık da kurtulduk / kaçtık, kurtulduk); Para alıp gitti (para aldı ve gitti); Evi onarıp bize sattılar (evi onardılar ve -evi-bize sattılar); Davut eve gidip döndü (Davut eve gitti, döndü) (Aksan-Atabay-Kutluk-Özel 1983: 275; Banguoğlu 1986: 428-429; Ediskun 1988: 252-253; Korkmaz 2009: 1000; Ünal 2010: 24-26; Deny 2012: 424-425, 765; Hepçilingirler 2013: 322; Ersen-Rasch/Onası 2015: 269-270; Toptaş 2016: 800).

Görüldüğünce bir terim olarak kimi başka dillerde, sözgelimi Latincede gerundium; İngilizcede converb, gerund; Fransızcada converbe, gérondif; Almancada Konverbum, Konverb, Gerundif, Gerundium terim karşılıkları bulunan zarfeylem denen eylemsi türünün ÇTT dilbilimi, dilbetimi çalışmalarında zarffiil (zarf fiil, zarf-fiil), ulaç, belirteçeylem, gerundium, bağfiil (bağ fiil), bağeylem gibi pek çok anlamdaş adı vardır. Ancak bu anlamdaş adların çoğunun terim olarak türlü açılardan uygun olmadığı gözlenmektedir.

Bu çalışmanın özellikle üstünde durmaya, öne çıkarmaya çalıştığı terim-kavram zarfeylemdir. Bu böyle olmakla birlikte terim-kavram olarak öteki anlamdaş adlar da zarfeylem ile karşılaştırmalı olmak üzere ele alınıp incelenmektedir.

Çalışmada bütün bu ve benzeri konular özgül olarak ÇTT dilbilimi, dilbetimi inceleme-araştırma alanlarının kapsamında değerlendirilip işlenmektedir.

Bu çalışmada; belirtilen konular işlenirken ÇTT dilbilimi, dilbetimi kaynaklarından yararlanıldığı sırada gereken örneklerin de ÇTT'nin edebî eserlerinden seçilmesine özen gösterilmiştir.

Çalışmada ele alınıp işlenen konuyla ilgili veriler; belge (doküman) incelemesi yöntemi kullanılarak toplanıp çözümlenmiştir. Ayrıca çalışmada yer yer ve zaman zaman gerektikçe tümevarım ile tümdengelim yordamları (teknikleri) kullanılmıştır.

ÇTT Dilbetimi-Dizimbetimi Çalışmalarında Zarfeylemin Adlandırılması

ÇTT dilbetimi-dizimbetimi çalışmalarında araştırmacılar zarfeylemin anlamdaş terim karşılıkları şöyle görülmektedir:

Neşe Atabay-Sevgi Özel-Ayfer Çam zarfeylemi ulaç olarak adlandırmaktadırlar (1981: 60-64, 109).

Doğan Aksan-Neşe Atabay-İbrahim Kutluk-Sevgi Özel zarfeylem karşılığında ulaç terimini kullanmaktadırlar (1983: 273-275).

Tahsin Banguoğlu zarfeyleme zarffiil demektedir (1986: 428-430).

Nesrin Bayraktar zarfeyleme karşılık zarffiil terimini kullanmaktadır (2004: 137).

Kaya M. Bilgegil zarfeyleme bağ fiil adını verir (2009: 49-52; 212, 214; 271-276).

Yusuf Çotuksöken zarfeylem ardıllarını ortaç, eylemadı ardıllarıyla birlikte dizim kurucu ekler ana başlığı, o ana başlık kapsamında da belirteçleştirme ekleri adı altında toplar (2011: 29-30).

Necati Demir zarfeylem için zarffiil terimini kullanmayı yeğlemektedir (2019: 31, 63-66).

Kerim Demirci zarfeylem karşılığında zarffiil terimini kullanır (2015: 124-126).

Jean Deny'nin dilbetimi kitabının Türkçe çevirisinde zarfeylem karşılığında zarffiil terimi kullanılır (2012: 424; 424-425, 765).

Haydar Ediskun zarfeylem için özellikle bağ-fiil, ikincil olarak ulaç terimlerini kullanır (1988: 252-253).

Süer Eker terimi zarf-fiil ve ulaç adlarıyla anar (2009: 410-411).

Ahmet Cevat Emre zarfeyleme ulaç-fiil der (1945: 383).

Muharrem Ergin zarfeyleme gerundium ya da zarf fiil adını verir (1984: 338-339).

Margarete Ersen-Rasch/Erdoğan Onası zarfeylem için ulaç terimini kullanırlar (2015: 265-270).

Tahir Nejat Gencan zarfeylemi ulaç ya da bağeylem olarak adlandırır (2001: 423-441).

Tuncer Gülensoy zarfeylem karşılığında zarffiil terimini kullanmaktadır (2005: 381).

Duygu Özge Gürkan zarfeylem karşılığında ulaç terimini yeğler (2016: 11-34).

Feyza Hepçilingirler zafreyleme belirteçeylem adını verir (2013: 322-324).

Tahir Kahraman zarfeylemi bağfiil ya da ulaç adlarıyla anar (1996: 90, 92-93, 94, 118-121).

Günay Karaağaç zarfeyleme zarf-eylem der (2012: 376-377).

Leylâ Karahan zarfeylem için zarf-fiil adını yeğlemektedir (2018: 32-36, 58-59).

Hacı Ömer Karpuz zarfeylemi zarf fiil olarak adlandırır (2000: 26-84).

Caner Kerimoğlu zarfeylem için zarffiil terimini kullanır (2017:

Zeynep Korkmaz zarfeyleme karşılık zarf-fiil terimini yeğler (2009: 983).

Hüseyin Toptaş zarfeylemi belirteçeylem (ulaç) olarak adlandırır (2016: 799).

Fikret Turan zarfeylemi zarf-fiil adıyla anar (1998: 303, 305).

Recai Ünal zarfeylem için ulaç terimini yeğlemektedir (2010: 24, 26-29).

Özlem Deniz Yılmaz zarfeylem karşılığında ulaç terimini kullanır (2009: 88-168).

ÇTT dizimdüzeneği üzerinde çalışan dilbetimci, dilbilimci araştırmacılardan zarfeylemi zarf-fiil, zarf-eylem, belirteçeylem, gerundium biçiminde adlandıranlar zarfeylemin anlatımdaki, tümce içindeki işlevini özellikle, ağırlıkla zarflık işlevi olarak görmektedirler: Ergin 1984; Banguoğlu 1986; Turan 1998; Karpuz 2000; Bayraktar 2004; Gülensoy 2005; Korkmaz 2009; Eker 2009;

Karaağaç 2012; Hepçilingirler 2013; Demirci 2015; Balyemez 2016; Toptaş 2016; Kerimoğlu 2017; Karahan 2018; Demir 2019. Zarfeylemi ikincil olmak üzere ulaç, asal olarak ya da yalnızca bağ-fiil, bağeylem biçiminde adlandıranlar zarfeylemin anlatımda, tümce içinde özellikle bağlama/bağlaç işlevi yerine getirdiğini düşünürler: Ediskun 1988; Gencan: 2001; Bilgegil 2009. Ancak bu ikinci öbek araştırmacılardan Ediskun (1988) ile Bilgegil'in (2009) adlandırma, bölümleme ve işlev değerlendirmesi bakımından önemli ölçüde çelişkili ya da tutarsız davrandıkları apaçık görülmektedir. Zarfeyleme yalnızca ulaç, ulaç-fiil adını ya da ulaç ile birlikte bağ-fiil adını veren araştırmacıların büyük bir bölümü zarfeylemi anlatımda, tümce içinde özellikle, ağırlıkla zarflık işlevinde değerlendirir: Emre 1945; Atabay-Özel-Çam 1981; Aksan-Atabay-Kutluk-Özel 1983; Kahraman 1996; Ünal 2010; Ersen-Rasch/Onası 2015; Gürkan 2016; Yılmaz 2009. Kimi özgün adlandırmalarla da zarfeylemin, zarfeylem ardıllarının anlatımda, tümce içinde özellikle, ağırlıkla zarflık işlevi göstericisi olarak sunulduğu görülmektedir: eylemin belirteçlik biçimi [R.Ü.]: fiilin katmaçlık siygası [Deny (Çev. Ali Ulvi Elöve) 1941: 451]; belirteçleştirme ekleri (Çotuksöken 2011).

ÇTT dizimdüzeneği üzerinde çalışan çok sayıda araştırmacı zarfeylem öbeklerini yan tümce (yan cümle, iç tümce, iç cümle, bağımlı tümce/cümle…) sayar (Emre 1945: 272; Banguoğlu 1986: 428-440, 571-585; Ediskun 1988: 252; Gencan 2001: 423; Atabay-Özel-Çam 1981: 109-110; Kahraman 1996: 119; Bayraktar 2004: 137; Bilgegil 2009: 76-77, 82-88, 271-276; Yılmaz 2009: 168-172; Hepçilingirler 2013: 322; Ersen-Rasch/Onası 2015: 265; Balyemez 2016: 128, 237; Toptaş 2016: 799-802; Gürkan 2016: 28-41, 44, 49-118).

Bu konuda tam karşıt görüşte olan, zarfeylem öbeklerini yan tümce saymayan araştırmacılar ise sayıca daha az görünmektedir (Ergin 1984: 338-339; Korkmaz 2009: 983; Ünal 2010: 20-24; Deny 2012: 424-425; Karaağaç 2012: 376-378; Karahan 2018: 57; Demir 2019: 31, 71-81).

ÇTT dizimdüzeneğinde -(y)A, -(y)I, -(y)Ip zarfeylem ardıllarının; özel bir tür birleşik eylem topluluğu olan betimleyici eylemlerin (ulaçlı birleşik eylemler, özel birleşik eylemler, tasvir fiilleri, tasvirî fiiller) oluşmasında kurucu işlev taşıdığı bilinir, dile getirilir (Emre 1945: 389-392; Aksan-Atabay-Kutluk-Özel 1983: 275, 276-277; Ergin 1984: 339-340; Korkmaz 2009: 811-837; Eker 2009: 411-412; Karaağaç 2012: 381-382; Bayraktar 2004: 137; Hepçilingirler 2013: 218-221; Ersen-Rasch/Onası 2015: 276-279; Toptaş 2016: 801, 810, 812).

ÇTT Dizimdüzeneğinde Zarfeylemin Dizimsel İşlevleri

Burada verili bütün bu bilgilere göre ÇTT dizimdüzeneğinde zarfeylemin dizimsel işlevleri şöylece belirtilebilir:

I. Bir eylemsi öbeği türü olarak zarfeylem öbeği kurmak (bu işlev tümcemsi kurmak olarak da düşünülebilir, ancak hiç bir biçimde yan tümce kurmak olarak düşünülemez). Örneğin; Siz yazları tatillerde dinlendiğiniz zamanlarda, eğlentilerde eğlendiğiniz vakitlerde biz arı gibi çalışıyorduk.

Üsküdar'a gider iken aldı da bir yağmur. Bu şarkıyı dinledikçe ben hep çocukluk yıllarımı anımsarım.

II. Kurduğu zarfeylem öbeğiyle tümcenin yüklemi arasında bağlantı sağlayarak genişlemiş yalın cümle yapısını oluşturmaya yardımcı olmak. Örneğin; Ben yolculuk sırasında neredeyse hep müzik dinleyerek kitap okurum.

Bu gençler bir yıl boyunca çok çalışıp gerçekten büyük başarılar elde ettiler.

Çocuk alaca karanlıkta seni birden karşısında görünce kesinlikle çok korkmuştur.

Beşiktaş'ta uygun otobüslerden birine binerek Taksim'e geleceksin.

III. Bu son süreç kapsamında zarflık-bağlaç işlevi görmek. Örneğin; Son verilen örnek tümcelerdeki; müzik dinleyerek zarfeylemi özellikle, ağırlıkla, ayrıca asal olmak üzere belirteçlik, ikincil olmak üzere bağlaç, çalışıp zarfeylemi zarflık-bağlaç, görünce zarfeylemi özellikle, ağırlıkla, üstelik asal olmak üzere zarflık, ikincil olmak üzere bağlaç, binerek zarfeylemi zarflık-bağlaç işlevi görmektedir.

ÇTT Dilbetimi-Dizimbetimi Çalışmalarında Zarffiil, Ulaç, Belirteçeylem, Bağ-fiil, Bağeylem, Zarf-eylem Karşılıklarıyla Anılan Kavramın Uygun Adlandırılması.

Zarfeylem kavramı ile terimi üzerine buraya değin ele alınan verilerin ya da bilgilerin ışığında ve düşündürdükleri sonucunda sözkonusu kavramın uygun adlandırmasına ilişkin olmak üzere şu vargılara varılabilir:

1. Zarfeylem ÇTT dizimdüzeneğinde anlatımda, tümce içinde daha az olmak üzere bağlama-bağlaç, zarflık ile bağlama-bağlaç işlevinde bulunabilse de; çoğunca, öncelikle ve ağırlıkla zarflık işlevinde kullanıldığından terim olarak adlandırmada zarf biçiminin kullanılması bütünüyle uygundur.

2. Zarfeylem ÇTT dizimdüzeneğindeki kullanımlarında öncelikle, ağırlıkla ve çoğunca zarflık işlevinde bulunduğu gibi aynı zamanda istemi olması, kurduğu genişlemiş yalın tümcenin bileşeni olan tümcemsinin ögelerini alarak öbek oluşturabilmesi dolayısıyla hâlâ eylem özelliğini de sürdürmektedir. Buna göre adlandırmada eylem biçiminin bulunması da tümüyle uygundur.

3. Ulaç terimi; tabanı olan, 'eklemek, katmak, ilâve etmek; bağlamak, birleştirmek' gibi anlamlar taşıyan ula- eylemine -Aç eylemden ad türetme ardılı getirilerek üretilmiştir. Ancak tabanının anlamı ile yazının konusu olan dizimdüzeneği kavramının işlevleri düşünüldüğünde ulaç teriminin kavramı karşılamaya uygun olmadığı görülmektedir.

4. ÇTT dizimbetimi çalışmalarında oldukça yaygın olarak kullanılan zarffiil ya da zarf-fiil terimi yazı konusu kavramın ÇTT dizimdüzeneğindeki işlevleri düşünüldüğünde anlam bakımından uygundur. Ancak birleşik sözcüğün fiil bileşeni; zarf sözcüğüne göre yabancı kökenli oluşunu daha çok, hatta apaçık belli ettiği gibi birleşik sözcük (zarffiil ya da zarf-fiil) sesletim ve işitim bakımından seskaşımlıdır (kakofoniktir). Dolayısıyla zarffiil ya da zarf-fiil yazı konusu kavrama uygun bir terim değildir.

5. Bağ-fiil, bağeylem terimleri yazı konusu kavramın öncelikli, ağırlıklı, sık kullanımlı işlevini yansıtmaya uygun değildir.

6. Belirteçeylem terimi ise gereğinden çok uzundur; kısalık, yığcamlık, özlük ölçütleri bakımından yazı konusu kavramı karşılamaya uygun değildir. Ayrıca belirteç teriminin de zarf kavramını karşılamakta yetersiz olmasından ötürü uygun olmadığı belirtilmeli.

Sonuç olarak zarfeylem terimi yazı konusu kavramı karşılamaya bütünüyle uygundur.

Kaynakça

Aksan, Doğan-Atabay, Neşe-Kutluk, İbrahim-Özel, Sevgi (1983). Sözcük Türleri. TDK Yayınları.

Atabay, Neşe-Özel, Sevgi-Çam, Ayfer (1981). Türkiye Türkçesinin Sözdizimi. TDK Yayınları.

Balyemez, Sedat (2016). Dil Bilgisi Üzerine Açıklamalar. Pegem Akademi Yayınları. Banguoğlu, Tahsin (1986). Türkçenin Grameri. TDK Yayınları.

Bayraktar, Nesrin (2004). Türkçede Fiilimsiler. TDK Yayınları. Bilgegil, M. Kaya (2009). Türkçe Dilbilgisi. Salkımsöğüt Yayınevi.

Çotuksöken, Yusuf (2011). Yapı ve İşlevlerine Göre Türkiye Türkçesi'nin Ekleri. Papatya Yayıncılık.

Demir, Necati (2019). Türkçe Cümle Bilgisi. Altınordu Yayınları. Demirci, Kerim (2015). Kelime Bilgisi El Kitabı. Anı Yayıncılık.

Deny, Jean (Çev. Ali Ulvi Elöve) (1941). Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi). Maarif Matbaası.

Deny, Jean [Çev. Ali Ulvi ELÖVE; Jean DENY'nin 1921 baskısı Türk Dili Grameri (Osmanlı Lehçesi) adlı eserini temel alarak günümüz Türkçesine uyarlayan Ahmet BENZER, 2012] (2012). Türk Dil Bilgisi, Modern Türk Dil Bilgisi Çalışmalarının Kapsamlı İlk Örneği. Kabalcı Yayınevi.

Ediskun, Haydar (1988). Türk Dilbilgisi, Sesbilgisi-Biçimbilgisi-Cümlebilgisi. Remzi Kitabevi.

Eker, Süer (2009). Çağdaş Türk Dili. Grafiker Yayınları. Ergin, Muharrem (1984). Türk Dil Bilgisi. Boğaziçi Yayınları.

Ersen-Rasch, Margarete I.-Onası, Erdoğan (2015). Yabancı Dil Olarak Türkçe Dilbilgisi. Papatya Yayıncılık.

Gencan, Tahir Nejat (2001). Dilbilgisi. Ayraç Yayınevi. Gülensoy, Tuncer (2005). Türkçe El Kitabı. Akçağ Yayınları.

Gürkan, Duygu Özge (2016). Türkçede Belirteç İşlevli Bağımlı Cümleler. Grafiker Yayınları.

Hepçilingirler, Feyza (2013). Türkçe Dilbilgisi Öğretme Kitabı. Everest Yayınları. Kahraman, Tahir (1996). Çağdaş Türkiye Türkçesi Dilbilgisi. Dumat Basımevi.

Karaağaç, Günay (2012). Türkçenin Dil Bilgisi. Akçağ Yayınları. Karahan, Leylâ (2018). Türkçede Söz Dizimi. Akçağ Yayınları.

Karpuz, H. Ömer (2000). Türkçe'de Zarflar Türkiye Türkçesi Edebi Dilindeki Zarfların Yapısal ve İşlevsel İncelemesi. Ege-Doğuş Yayınları.

Kerimoğlu, Caner (2017). "Zarf Kategorisi Üzerine", Prof. Dr. Talât Tekin Hatıra Kitabı (Yayın Kurulu: Osman Fikri Sertkaya-Süer Eker-Hatice Şirin-Erdem Uçar): 565-593.

Korkmaz, Zeynep (2009). Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi. TDK Yayınları. Toptaş, Hüseyin (2016). Türkçe Dersleri, 2. Kitap, Sesbilgisi, Tümce, Anlatım, Metin Dilbilimi. Papatya Yayıncılık Eğitim.

Turan, Fikret (1998). "Türkçede Zarflar Üzerine", Prof. Dr. Dursun Yıldırım Armağanı: 301-306.

Ünal, Recai (2010). Çağdaş Türkiye Türkçesi'nde Başlıca Zaman Ulaçları. Dilmer Yayınları.

Yılmaz, Özlem Deniz (2009). Türkiye Türkçesinde Eylemsi. TDK Yayınları.

TÜRKDİLLİ POEZİYANIN TƏDQİQİ MƏSƏLƏSİ: İ.V.STEBLEVANIN NƏZƏRİ GÖRÜŞLƏRİ

Məlahət Vidadi qızı Əhmədova
doktorant
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
meli.ahmad@icloud.com
https://orcid.org/0009-0000-6273-8279

Stebleva İya Vasilievna (1931-2021) – filologiya elmləri doktoru, şərqşünas alimdir, rus humanitar-filoloji fikrinin tanınmış şəxslərdəndir. 1953-cü ildə Moskva Dövlət Universitetinin filologiya fakültəsini bitirmişdir. 1967-ci ildən ömrünün sonuna qədər əvvəlcə SSRİ Elmlər Akademiyasının Şərqşünaslıq İnstitutunun, postsovet dövründə isə Rusiya Şərqşünaslıq institutunun əməkdaşı olub. İ.V.Stebleva Türk dilli ədəbiyyata dair filoloji tədqiqləri ilə tanınır. "Ərəb-fars rifm nəzəriyyəsi və türkdilli poeziya" məqaləsi (1966), "Tuyuq janrının mənşəyi probleminə dair" (1970), "Baburun şeirlə bağlı risaləsindən alıntılar" (1970), "Qədim türk dini-mifoloji sisteminin rekonstruksiyası haqqında" (1971), "Mahmud əl-Kaşğarinin "Divan lugat it-türk" poetik mətnlərində sözlərin sinkopiyası" (1971), "Oğuznamənin poetik strukturu" (1972), "Türkdilli poeziyada bəzi ritmik strukturların daimiliyi haqqında" (1973), "Mahmud əl-Kaşğarinin "Divani lüğət it-türk" poetik mətnlərində təhkiyə tipinin təhlilinə dair" (1976), "Babur qəzəllərinin semantik vəhdəti" (1978) və s. elmi məqalələrin müəllifi olmuşdur.

İya Stebleva elmi məqalə və tezislərini təkmilləşdirərək bir sıra elmi monoqrafiya və kitablarda təqdim etmişdir. Elmi fəaliyyəti boyunca əsas tədiqat obyekti və predmetini dəyişmədən türkdilli poeziyanın müxtəlif problemlərinə, mərhələlərini, dinamikasını ənənə və müasirlik kontekstində araşdıran monoqrafik tədqiqatlara imza atmışdır. Məsələn, "Babur qəzəllərinin semantikası" (1982) və "Zəhirəddin Muhəmməd Baburun poeziyasında kiçik həcmli lirik janrlar" (2015) kitabları alimin dinamik və davamlı tədqiqat prinsipini aşkarlayır. Qeyd edək ki, Stebleva Babur yaradıcılığını təkcə türkdilli xalqların mədəni irsi kimi deyil, həm də dünya mədəniyyəti xəzinəsinə daxil olan türkdilli klassik ədəbiyyatın parlaq nümunəsi kimi təhlil edir.

İ.V.Stebleva türkdilli poeziyanın tədqiqinə 1965-cı ildə islamöncəsi dönəmləri öyrənməklə başlamışdır və bu başlanğıc türkdilli ədəbiyyatın araşdırılmasında yeni tendensiyaların ortaya çıxmasına təkan vermişdir. *"İ.V.Steblevanın "VI-VIII əsr türklərinin poeziyası" (1965) adlı tədqiqindən sonra türk xalqlarının hər biri ortaq türk ədəbiyyatında özünəməxsus olanı, özününkünü axtarırdı"* [1, s.22]. N.M.Kindikovaya görə, o, ümumtürk ədəbiyyatında qırğız, başqırd və s. başlanğıclarını axtarmaq ənənəsini formalaşdırmışdır.

Ümumiyyətlə, Steblevanın ayrı-ayrı illərdə çap olunmuş altı monoqrafiyası [4; 5; 6; 7; 8; 9] müəllifin türkdilli poeziyanın araşdırılmasında nə qədər sistemli yanaşdığını göstərir. İlk əsərində (1965) Orxon-Yenisey mətnlərinin kompozisiyası, ritmik və səs təşkili, türk alliterasiya sisteminin formalaşması, üslub elementləri, türk tarixinin poetik interpretasiyası kimi məsələləri araşdırır, qədim türk ədəbiyyatının ilk nümunələrinin şeir olduğunu vurğulayır.

"XI əsrdə türk poetik formalarının inkişafı" (1971) adlı tədqiqatında isə Kaşğarinin "Divan lüğət it-türk" poetik mətnləri və Yusif Balasaqunlunun "Kutadqu bilig" əsərləri əsasında XI əsrdə türk şeirinin öz ilkin və başlanğıc formasından tədricən ayrıldığını, transformasiyasını izləyir. Volqaboyu, Orta və Qərbi Asiya xalqlarının ürkdilli poeziyasının ərəb-fars poetikasının təsiri ilə klassik mərhələyə keçidinin prinsiplərini təhlilə cəlb edir.

İ.V.Stebleva runik yazı abidələrinin materialları üzərində tədqiqlərini davam etdirərək, 1976-cı ildə qədim türk ədəbiyyatı poetikasının təhlilinə, türk poeziyasının qədim və erkən klassik dövrləri arasında münasibətlərin davamlılığı probleminə dair daha geniş bir araşdırma təqdim edir. Onun *"Qədim türk ədəbiyyatının poetikası və erkən klassik dövrdə transformasiyası"* adlı əsəri türkdilli poeziyanın öyrənilməsi istiqamətində ciddi tədqiqat hesab olunur. Bu zaman ərəb-fars poetikasının təsiri ilə türk şeirinin ilkin poetik formalarının transformasiyasının ayrı-ayrı yollarını müəyyən etməyə çalışır.

"Türkdilli klassik poeziyada ritm və məna" (1993) adlı monoqrafiyasında isə ritmika və semantikanın qarşılıqlı əlaqəsinin poetik əsərdə öz əksini necə tapması məsələsinə həsr edir. Alim Orta Asiyanın türkdilli poeziyasının klassik dönəmini (XV əsrin ikinci yarısı və XVI əsrin ilk rübü) vəzn, rifmika, rədif və məna kimi məsələləri əsasında təhlilə cəlb edir izləyir və Lütfi, Nəvai və Baburun əsərlərini predmet kimi seçir.

İ.V.Steblevanın *"İslamöncəsi türklərin həyatı və ədəbiyyatı. Qədim türk ədəbiyyatının tarixi-mədəni konteksti"* (2007) kitabına illər boyu araşdırdığı mövzunun konseptual təqdimatı demək olar. Alim qədim türk ədəbiyyatının (əsasən poeziyanın) formalaşması və inkişafı problemini islamdan əvvəlki dörd dövlətin - Türk xaqanlığının (VI-VIII əsrlər), Uyğur xaqanlığının (VIII-IX əsrlər), Qırğız xaqanlığı (VI - XIII əsrin əvvəlləri) və Koço Dövləti (IX-XIII əsrlər) - tarixi-mədəni həyatı fonunda araşdırır. İslamdan əvvəlki dövrdə türk xalqlarının dövlət və mədəni həyatındakı davamlılığın qədim türk ədəbiyyatına təsirindən bəhs edir, vahid poetoloji sistemin formalaşmasında bu davamlılığın roluna diqqət çəkir. İslamöncəsi türklərin dini və mifoloji təsəvvürlərinin sinkretizminə diqqət yetirir, bu kontekstdə şamanizm, manixeyizm, buddizm və xristianlıq ideyalarının təsiri məsələsində də münasibət bildirir. Bu irihəcmli tədqiqatda Orxon-Yenisey xatirə abidələri və runik yazılarının məzmunu, Orxon ədəbi kanonlarının folklor ənənələri ilə əlaqəsi, bədii təsvir vasitələrinin formalaşması məsələsi ilə yanaşı kağız üzərində runik mətn - qədim türkcə "Falçılıq kitabı" təhlilə cəlb olunur.

Yenisey runik yazısı və növləri öyrənilir, epitafiyalar ədəbi janr kimi təsnif olunur, qədim türk ədəbiyyatının poetik xüsusiyyətləri, üslub kateqoriyaları və s. araşdırılır. Stebleva ritmi qədim türk abidələrinin mətnlərinin əsası kimi görür. Qədim türk əsərlərinin türklərin folklor janrları ilə müqayisəsi, ilkin poetoloji təsəvvürlərinin formalaşması kimi məsələlər geniş planda və məzmunda tədqiq olunur.

Sonrakı tədqiqatlarda İ.V.Stebleva türkdilli poeziyanı bütöv sistem kimi nəzərdən keçirir. Belə ki, *"Türk poetikası: inkişaf mərhələləri; VIII-XX əsrlər"* (2012) adlı tədqiqində türk poetik formalarının VIII əsrdən başlayaraq XX əsrin ikinci yarısına qədər dinamik xətdə izləyir. Poetik ənənənin fasiləsizliyini və ötürücülüyünü dominant kimi götürür və və bu prosesi 4 mərhələyə ayırır: qədim türk (VIII-X əsrlər); erkən klassik (XI əsr); klassik türk şeirinin çiçəklənmə dönəmi (XV-XVI əsrlər) və müasir dönəm (türk milli dillərində yazılan dönəm kimi XX əsrin ikinci yarısı).

Bütün bu tədqiqatların ortaq cəhətlərindən biri budur ki, alim təkcə elmi mülahizələrini önə sürmür, tədqiqat obyektinə dair nümunələri, mətn parçalarını və s. mütəmadi olaraq öz kitablarının sonuna əlavə edir. Bununla o, türkdilli poeziyanın təkcə öyərnilməsini deyil həm də tanınmasına şərait yaradır. İ.V.Stebleva Yenisey runik mətnlərini dövr etibarilə Türk dilli ədəbiyyatın ilk nümunələri hesab edirdi. Azərbaycan alimləri Əbülfəz Rəcəbov və Yunis Məmmədov da bu qənaətdədirlər ki, Orxon-Yenisey abidələri türkdilli xalqların daşlaşmış tarixidir, türk elinin bəyannaməsidr, türk hərb sənətinin qan yaddaşıdır, türk bədii təfəkkürünün müqəddəs səhifələridir, ilk poetik inciləridir [2, s. 3]

Alimin maraqlı fikirlərindən biri budur ki, əruz vəznində poetik əsərlər yaratmaq üçün ilk cəhdlər əruza aid olmayan ritmik strukturlara əsaslanırdı ki, bu ritmik strukturlar türkdilli poeziyanın öz hadisəsi idi. Əruz vəzninin türk dilli ədəbiyyata gələrkən ilk növbədə türk dillərinin vurğu bazasına ən çox uyğun gələn bəhrlərindən istifadə etməsinə diqqət çəkir. Əlişir Nəvai və Baburun traktatlarında göstərilən ilk türk poetik nümunələri ilə türk dilli əruz vəzn nümunələrini, eləcə də "Divani-Lüğət-it Türk" əsərindəki nümunələri müqayisəsinə istinadən qeyd edir ki, türkdilli poeziyanın özünəxas ritmik strukturları dinamik və dəyişkən olmaqla yanaşı, özünü stabil şəkildə başqa strukturların içində qoruya bilir [3, s.226] Alim bildirir ki, qədim türk poeziyasının ritmik strukturu əsruzun türkdilli poeziyada formalaşmasının karkasını hörüb.

Qeyd edək ki, Steblevanın araşdırmaları sovet və rus türkologiya elminin əsas sütunlarından biridir. Alimin tədqiqat obyektinə və predmetinə metodoloji yanaşma tərzinin sistemliliyi bütün yaradıcılığı boyu özünü doğrultmuş, başqa tədqiqatlara da yön göstərmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Киндикова Н. М. Древняя поэзия тюрков: проблемы изучения // Филология и человек. - 2006. №1. - с. 20-27.

2. Rəcəbov, Ə.Ə., Məmmədov, Y.Q. Orxon-Yenisey abidələri / Ə.Ə.Rəcəbov, Y.Q.Məmmədov; elmi red. M.Adilov. - Bakı: Yazıçı, - 1993, - 400 s.

3. Стеблева И.В. О стабильности некоторых ритмических структур в тюркоязычной поэзии // Тюркологический сборник 1972. - М.: Наука, ГРВЛ, - 1973. - С. 218.

4. Стеблева И.В. Поэзия тюрков VI–VIII веков. – М., 1965.

5. Стеблева И.В. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. – М., - 1971.

6. Стеблева И.В. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в раннеклассический период. – М., - 1976.

7. Стеблева И.В. Ритм и смысл в классической тюркоязычной поэзии. – М., - 1993.

8. Стеблева И.В. Жизнь и литература доисламских тюрков: историко-культурный контекст древнетюркской литературы, 2007.

9. Стеблева И.В. Тюркская поэтика: этапы развития XIII-XX вв. Восточная литература РАН, - 2012.

ÜNVER ORAL`IN KARAGÖZ AMCA SERİSİNDE KÜLTÜREL VE EĞİTSEL UNSURLAR ÜZERİNE BİR İNCELEME

[1,2]**Seda Bengi,** [1,3]**Mehmet Aydın**
[1]Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye
[2]Yüksek Lisans Öğrencisi
seda.bng.55@gmail.com
https://orcid.org/0009-0004-2608-5599
[3]Prof. Dr. (Danışman),
mehmeta@omu.edu.tr
https://orcid.org/0000-0002-8684-4217

Giriş

İnsan doğası gereği iletişime muhtaç olmaktadır. Yapısı gereği iletişim kuran insan toplumdan etkilenmekte ve zamanla toplumu etkilemekte ve şekillenmesine katkı sağlamaktadır. Değişen ve gelişen toplum yapısı içinde zamanla kendine bir yer bulmaktadır. Bu yer edinme sürecinde kültürel bağlarını oluşturmakta ve bu bağları gelecek nesillere aktarma görevini de üstlenmektedir. Kültürel değerler güncellik kazanarak gelecek nesillere aktarılmalıdır. Böylece toplumsal değerler yaşatılmış ve nesiller arasındaki bağ güçlü tutulmuş olmaktadır.

Değişen şartlar ve teknolojinin ilerlemesi ile küçük bir köye dönüşen dünyada farklılıklar ve kültürel değerleri korumak zorlaşmaktadır. Kültürel değerler olduğu gibi kaldığında ve çağa ayak uyduramadığında yok olup gitmektedir. Bunun olmasını önlemek için ise güncelleşmek ve çağdaşlaşmak gerekmektedir.

Kültürel değerler korunmaya ve yaşatılmaya muhtaçtır. UNESCO Somut Olmayan Kültürel Miras Listesi bu değerlerin yaşatılması ve gelecek nesillere aktarılması için çalışmalar yürütmektedir. Karagöz, UNESCO'nun 2003 yılında kabul edilen Somut Olmayan Kültürel Mirasın Korunması Sözleşmesi kapsamında İnsanlığın Somut Olmayan Kültürel Miras Temsili Listesi'ne Türkiye kaynaklı olarak 2009 yılında girmiş olup, devlet tarafından korunup geliştirilmesi böylece teminat altına alınmıştır (Açа, Ekici, Yılmaz,2013) Türkiye'nin mirası olarak görülen ve çalışmamıza konu olan Karagöz oyunu geleneksel Türk tiyatrosunda önemli bir yere sahip olmaktadır. Bir değer olarak gelecek nesillere tanıtılması gerekmektedir. Ancak her geçmiş zaman ürünü gibi Karagöz de eski haliyle gerek dil olarak gerek içerik olarak gelecek nesiller ile bağ kurmakta zorlanmaktadır. Bu bağlamda ise bu çalışmaya konu olan Ünver Oral, Karagöz oyununu çocuk edebiyatı ürünü haline getirerek gerek dilini gerekse konularını çocuğa göreliği dikkate alarak güncellemiştir.

Şirin (1994) çocuk edebiyatını, çocukların büyüme ve gelişmelerine, hayal, duygu, düşünce ve duyarlılıklarına, zevklerine eğitilirken eğlenmelerine katkıda bulunmak amacı ile gerçekleştirilen çocuksu bir edebiyat olarak tanımlamaktadır. Çalışmamız ise bu tanımdan yola çıkarak eğlenirken eğitsel izler taşıyan eserlerde eğitsel ve kültürel değerleri tespit etmek amacıyla oluşturulmaktadır.

Ünver Oral, geleneksel Türk tiyatrosunda Karagöz, meddah ve kukla gibi alanlarda önemli ve değerli eserler vermiş kıymetli bir yazardır. Oral (2002), "Öz tiyatromuz özümüzdür. Onunla kaybolacak olan bizleriz. Onu yaşatalım!" diyerek geleneksel Türk tiyatrosunu gelecek nesillere aktarmanın ne derece önemli olduğunu vurgulamaktadır.

Kültürel devamlılık ve yaşatılması gereken miraslarımızdan olan Karagöz'ü Ünver Oral çocukların okumasına, okurken eğlenmesine katkı sağlayacak bir forma sokmuştur. Bu sayede güncellik kazanan bu değer için yapılaması gereken özverili öğretmenlerin ve anne babaların bu eserlerle çocukları tanıştırması olmaktadır.

Bu çalışma Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan ve yaşatılması gereken Karagöz oyununun çağın değişen ihtiyaçlarına ayak uydurarak güncelleşmesine katkı sağlayan Ünver Oral'ın

yazdığı Karagöz Amca serisinde bulunan kitapları inceleyerek eğitsel ve kültürel unsurları bulundurma durumlarını tespit etmek amacıyla yapılmaktadır. Bu sayede korunması ve tanıtılması devlet kontrolünde olan bu değerin çocuk yaşantısına yerleşmesi için akademik bir altyapı oluşturulmak istenmektedir.

Çalışmaya konu olan on iki kitap belirlenen iki ana başlığa göre sınıflandırılmıştır. Bu iki ana başlık "Eğitsel Unsurlar" ve "Kültürel Unsurlar" şeklinde oluşturulmuştur. Kitaplar "Kültür Unsurları" başlığı altında "Görgü Kuralları, Gelenek ve Görenekler, Sanat" alt başlıkları; "Eğitsel Unsurlar" başlığı altında "Davranış Eğitimi, Değerlerin Öğretimi, Ana Dili Eğitimi, Okul Eğitimi, Trafik Eğitimi, Mesleki Biçimlendirme" alt başlıklarına bölünmüştür. İki ana başlık dokuz alt başlığa bölünen kodlar kitap ilk okumasında kodlanmıştır. İki hafta sonra kodlamada gözden kaçan unsurlar olabileceği gerekçesi ile tekrar kodlanmıştır. İkinci kodlamanın ardından veriler analiz edilmiştir. Bulunan unsurlar kitaplarda geçen şekli ile örneklendirilmiştir. Örneklendirmede amaç eserleri kullanacak eğitimcilerin kazanımlar ile eserleri eşleştirmesini sağlamak ve aktif kullanım imkanını genişletmektir.

Bulgular

Araştırmada belirlenen ana ve alt başlıklar kitaplar okunarak örnekleri tasnif edilmiş ve bu tasnifler ilgili bölümlere yerleştirilerek bulgular oluşturulmuştur. Araştırmanın iki alt problemine bu tasnifler çerçevesinde cevaplanmaya çalışılmıştır.

Araştırmanın Birinci Alt Problemine İlişkin Bulgular. Ünver Oral'ın Karagöz Amca serisinde kültürel unsurlar nelerdir ve ne düzeyde bulunmaktadır, sorusuna ilişkin bulgular eğitsel değerini ortaya koymak amacıyla ana başlık alt başlıklara bölünmüş ve örnekleri ile sunulmuştur.

Kültürel Unsurlar

Görgü Kurallarına İlişkin Bulgular ve Örnekleri. On iki eser incelendiğinde görgü kurallarına dair üç örneğe rastlanmaktadır. Bu kurallar 3 farklı eserde karşımıza çıkmakta ve çocuğun anlayabileceği ve üzerinde yorumlar yapabileceği düzeydedir. Bu kurallar ders içerisinde öğrenciye kazandırılmak istenen kazanımlarla örtüşmekte ve dersler ile ilişki kurulabilmektedir. Bu kurallara eserlerden verilecek örnekler şöyledir:

- Karagöz, ağzından kaçan yalan için kendinden utandı. (Karagöz Amca Sınıfta-2, **Yalan söylememe**).
- "Oturanları dolaşın, benden selam söyleyin! Piknik alanlarına çöp atmasınlar!" dedi. (Karagöz Amca Piknikte-8, **Çevreyi temiz tutma**).
- Büyükler, "Kolay gelsin Karagöz Efendi!" dediler. (Karagöz Amca 9- **Selamlama**).

Gelenek ve Göreneklere İlişkin Bulgular ve Öneriler. Gelenek ve görenekler kültürü oluşturan ve değişmesi kolay olmayan unsurlardır. Kültür içinde ve yaşamın her alanında yer bulan gelenek ve görenekler çok küçük yaşlardan itibaren kazanılan ve gelecek nesillere kolayca aktarılan unsurlardandır. Bu bağlamda eserler incelenmiş ve 38 adet gelenek ve görenekle ilişkilendirilebilecek veri elde edilmiştir. Bu bağlamda kültür taşıyıcısı olarak bu seriyi gerek eğitimciler gerek ders kitabı hazırlayıcıları gerekse ebeveynlerin kullanımı için uygun bulunmuştur.

Seride yer alan gelenek ve görenekle ilişkilendirilen örnekler şöyledir:

- Karagöz pencerenin önünde çayını içiyordu. (Karagöz Amca-1, **Çay içme)**
- Karagöz'ün hanımı ayran getirip ikram etti ve öğrencileri sevdi. (Karagöz Amca 1- **İkramda bulunma ve küçükleri sevme)**
- Öğretmen, "Öyleyse, yarın veli toplantısı var." dedi. Karagöz üzüldü. "Tüh, adı Veli olmayanlar yarın okulculuk oynayamayacak mı? dedi. (Karagöz Amca 1- **Karagöz'ün yanlış anlaması)**
- Karagöz'ün hanımı ondan çarşıya gitmesini istedi. (Karagöz Amca 2- **Çarşı ve alışveriş geleneği)**

- Hacivat, dükkanının önünde idi. Arkadaşının kendisini görmemesine şaşırdı. (Karagöz Amca 2- **Selamlaşmamanın tuhaf karşılanması)**
- Dükkanını komşusuna emanet edip Karagöz'ün peşine düştü. (Karagöz Amca 2- **Komşuluk**)
- Karagöz'üm dargın mıyız? Karagöz, "Hayır, dalgın değiliz!" dedi. (Karagöz Amca 2- **Yanlış anlaşılma)**
- Öğretmen, "Çok güzel! Önce sizi arkadaşlarla tanıştırayım. Çünkü dünyaca ünlü bir kişisiniz." dedi. (Karagöz Amca 2- **Karagöz'ün tanınması**)
- Ona ikramda bulundular. (Karagöz Amca Sınıfta-2, **Misafire ikramda bulunma)**
- Bazı öğretmenler sarılıp iki yanağından, bazıları da elini öptüler. Tekrar gelmesini istediler. (Karagöz Amca 2- **El öpme ve konukseverlik**)
- Öğretmen, Karagöz'ü kapıya kadar yolcu etti. (Karagöz Amca Sınıfta-2, **Misafir ağırlama**)
- Karagöz ve Hacivat'ı gördüklerine çok sevindiler. Onların ellerini öptüler. (Karagöz Amca 3- **El öpme ve konukseverlik**)
- Toplantı bitince müdür, iki arkadaşı odasına davet etti. Çay ve börek ikram etti. (Karagöz Amca 3- **İkramda bulunma)**
- "Zeytinyağlı fasulyeyi soğusun diye oraya koydum." (Karagöz Amca 5- **Yemek kültürü**)
- "Paramız bitti." dedi. Karagöz, "Para bitli ise ilaçla!" diye cevap verdi. (Karagöz Amca 6- **Karagöz'ün yanlış anlaması**)
- Karagöz, "Hacı Cavcav, baloncuya çıraklık mı yapacağım? diye sordu. (Karagöz Amca 6- **Usta- çırak eğitimi)**
- Hanımı da pencereden bakıyor ve yüzü gülüyordu." Karagöz Efendi, iyi satışlar!" (Karagöz Amca Balon Peşinde-6, **İşe uğurlama)**
- Arkadaşı, "Öğretmenime sordum. Karagöz ve Hacivat Amca'nın doğum tarihleri belli değilmiş…" dedi. (Karagöz Amca Yaş Gününde-7, **Karagöz geleneği)**
- Hacivat da onları tek tek öptü ve davet ettikleri için teşekkür etti. (Karagöz Amca Yaş Gününde-7, **Davet ve teşekkür etmek**)
- Karagöz başını salladı." Herhalde sünnet merasimi var!" dedi. (Karagöz Amca Yaş Gününde-7, **Sünnet geleneği**)
- Karşıda, beyaz bir bez arkasında ışık yandı. Tef ile Hacivat geldi, sonra da Karagöz. Konuşup çocukları güldürdüler. Bu bir Karagöz gösterisi idi. (Karagöz Amca Yaş Gününde-7, **Karagöz oynatma geleneği)**
- Karagöz, "70 değil, 700 yaşındayız." Dedi. (Karagöz Amca Yaş Gününde-7, **Karagöz geleneği**)
- Çocuklar el öpüp birer birer ayrıldılar. (Karagöz Amca Yaş Gününde-7, **El öpme**)
- Bu Hacivat idi. Otomobille gelmişti. "Hemen gelin, piknik yapacağız!" diye seslendi. …Karagöz, "Kemik toplayacağız, diyor. Ben gelmem!" dedi. (Karagöz Amca 8- **Yanlış anlama**)
- Bazı çocuklar gelip iki arkadaşın ellerini öptüler. (Karagöz Amca Piknikte-8, **El Öpme**)
- Sonra da "ağaç kapmaca" oynamaya başladılar" (Karagöz Amca Piknikte-8, **Sokak oyunlar**)
- Birisini yakalamak için ağaçtan ağaca koşarken ışkırlak ismi verilen özel şapkası bir dala takılı kaldı. (Karagöz Amca 8- Karagöz **geleneği**)
- Bu örtünün üzerinde el kuklası gösterisi yapılıyordu. Bey ile İbiş'in konuşmaları oraya toplananları güldürüyordu. (Karagöz Amca Piknikte-8, **Kukla geleneği, İbiş**)
- … "Beyefendi, hasta mısınız?.." diye sordu. Karagöz, "Pasta değil, kıymalı pideyim!" cevabını verdi. (Karagöz Amca 9- **Yanlış anlama**)

- Arkadaşının gelmesine çok sevinen Hacivat, "Hoş geldin! Otur bir çayımı iç!" dedi. (Karagöz Amca 9- **İkramda bulunma**)
- Karagöz, onlarla konuşurken park konusunda gerekli öğütleri verdi. (Karagöz Amca Parkta-9, **Öğüt verme**)
- Çocuk, "Ayrıca, ben sizin resim kuklalarınızı yapıyorum. Arkadaşlarıma Karagöz oynatıyorum." Dedi. (Karagöz Amca Uçurtma Şenliğinde-10, **Karagöz oynatma geleneği)**
- Hemen davul zurna ile şenliğe katıldı. Bazı köylüler halay çekmeye başladı. (Karagöz Amca Köyde-12, **Şenlik ve halk oyunları**)
- Küçükler el öptüler. (Karagöz Amca Köyde-12, **El öpme)**
- Arkadan gelen bir köylü onları selamladı. (Karagöz Amca Köyde-12, **Selamlaşma)**
- Köylü yediği pideden ikram etti. (Karagöz Amca Köyde-12, **Paylaşma ve misafirperverlik)**
- İki çocuk yeşilliklerin üzerinde güreşiyordu. (Karagöz Amca Köyde-12, **Güreş)**
- Birkaç ailenin kadın ve kızları yanan odunların etrafında toplanmışlardı. Hem türkü söylüyor hem de hamur açıp pişiriyorlardı. (Karagöz Amca Köyde-12, **Türkü söyleme, yemek kültürü)**

Sanata İlişkin Bulgular ve Örnekleri. Sanat çocuğun görsel ve işitsel becerisini geliştirmek için önemli bir yere sahip olmaktadır. Bu bağlamda Karagöz oyunu çocuğun estetik becerisini geliştirmek için önemli bir eğitsel materyaldir. Bu çalışmada Karagöz oyunun canlandırma boyutundan ayrı olarak eserlerde sanata dair izler aranmış ve bu çerçevede eserlerde 7 adet örneğe rastlanmaktadır. Bu örnekler eserin okunmasından sonra gerek kelime öğretiminde gerekse derse giriş ve sanat etkinliği başlangıç hikayesi olarak kullanılabilecek nitelikte görülmektedir. Eserlerde yer alan sanata ilişkin örnekler şunlardır:

- Önce "Şimdi okullu olduk, sınıfları doldurduk" şarkısını söylediler. (Karagöz Amca Okulda-1, **Çocuk Şarkıları)**
- Bir öğrenci getirdiği mandolini de çaldı. (Karagöz Amca 1- **Enstrümanlar**)
- "Ali Baba'nın çiftliğini söyleyeceğiz." dedi. (Karagöz Amca Sınıfta-2, **Çocuk şarkısı**)
- Orta boşlukta ise birkaç çocuk folklor gösterisi yaptı. (Karagöz Amca Yaş Gününde-7, **Folklor**)
- Az sonra etrafta kıvrak bir oyun havası yayıldı. (Karagöz Amca Piknikte-8, **Halk oyunları**)
- İçli bir kaval sesi duyuldu. (Karagöz Amca Köyde- 12, **Enstrüman**)
- Birkaç kız da saz, maşa ve tepsi çalıyordu. (Karagöz Amca Köyde-12, **Enstrüman)**

Araştırmanın İkinci Alt Problemine İlişkin Bulgular

Eğitsel Unsurlar

Davranış Eğitimine İlişkin Bulgular ve Örnekler. Eğitim, temel yapısı ve genel hedefleri dahilinde bir davranış değiştirme ve geliştirme işi olarak görülmektedir. Buna bağlı olarak gerek ders içinde gerek ders dışı faaliyetlerde davranışlara yönelik iletiler önemli bir yere sahiptir. Davranış eğitimi küçük yaşlardan itibaren başlanan ve kişiliğin şekillenmesi için önemli bir etken olarak dikkat çekmektedir. Bu nedenle eğitimde kullanılacak metinlerin de davranış eğitimini destekler nitelikte olması gerekmektedir. Serideki kitaplar incelendiğinde davranış eğitimine yönelik 34 unsur belirlenmiştir. Bu unsurlara dair örnekler şunlardır:

- Başka bir çocuk da "İstersek gürültüsüz bir oyun bulabiliriz." dedi. (Karagöz Amca-1, **Problem Çözme**)
- Oyun bile olsa gerçeğe uyulmalıydı. (Karagöz Amca 1- **Oyun kuralları)**
- Nöbetçi öğrenciler iç kapıyı açarak onları karşıladılar. Güler yüzlü ve saygılıydılar. (Karagöz Amca Sınıfta-2, **Misafir karşılama, saygı)**
- Karagöz ağzından kaçan yalan için kendinden utandı. (Karagöz Amca 2- **Yalan söylemenin kötülüğü)**

- Yalanı meydana çıktı. Yeniden yalan söylemedi. (Karagöz Amca 2- **Yalan söylemenin kötülüğü**)
- Bu tehlikeli durumu önlemek için trafik polisi görevi yapacak gönüllü aradıklarını bildirdi. (Karagöz Amca 3- **Gönüllülük ve topluma hizmet)**
- Karagöz'ü herkes alkışladı ve müdür de ayrıca teşekkür etti. (Karagöz Amca 3- **takdir ve teşekkür etme)**
- Karagöz, çocuklara yanında parası olmadığını söyleyemedi. Fakat bir çocuk balonun verdi. (Karagöz Amca 4- **Paylaşmak**)
- "Hepinizi çok seviyorum. Ama kavga etmezseniz, yerlere çöp atmazsanız, birbirinize kötü söz söylemezseniz, oynarken gürültü yapmazsanız sizi daha çok seveceğim." dedi. (Karagöz Amca 4- **Doğru davranışlar**)
- Hanımı," Evde iş dolu. Akşama kadar uyuklamaya utanmıyor musun? Diye söylenerek çıktı. (Karagöz Amca Evde-5, **Çalışmanın önemi)**
- Çalışmak ne güzeldi. (Karagöz Amca Evde-5, **Çalışmanın önemi)**
- Hacivat, kafasına kovayı düşüren sevgili arkadaşını hemen affetti. (Karagöz Amca Evde-5, **Affetmenin değeri)**
- "Her işi yaparken dikkatli ol Karagöz'üm!" (Karagöz Amca Evde-5, **Odaklanma ve dikkatli çalışma)**
- Görev bölümü yapmışlardı. Hepsi çalışıyordu. (Karagöz Amca Yaş Gününde-7, **Çalışma ve iş birliği**)
- "Size bir zararı olmayan bu güzel ve küçük hayvanlara siz de zarar vermeyin olmaz mı? Dedi. (Karagöz Amca Piknikte-8, **Canlıları korumak ve saygı duymak**)
- Çocuklar utandılar ve özür dilediler. (Karagöz Amca Piknikte-8, **Özür dilemek**)
- Küçük bir kız hepsine bakarak onlara yaklaştı. Gözleri gülüyordu. "Karagöz Amca, annemi babamı kaybettim. Ben de kaybolacağım!" diye seslenip ağlamaya başladı. … Ailesini bulunca sevinen çocuk… (Karagöz Amca 8- **Kaybolma ve güvenilir insanlardan yardım isteme)**
- "Park güzelmiş ama… İnsanlar çirkinleştirmişler." diye cevap verdi. (Karagöz Amca 9- **Çevreyi kirletmenin kötülüğü**)
- Parkta çöp kutuları dururken çöpler yere atılmıştı. (Karagöz Amca Parkta-9, **Çevre kirliliğinin kötülüğü**)
- Çayırlarda ve oturacak yerlerde yatıp uyuyanlar vardı. (Karagöz Amca Parkta-9, **Çevre kirliliğinin kötülüğü**)
- Oynarken çayırları çiğneyen ve çiçekleri koparan çocuklara büyükleri "Yapmayın" demiyordu. (Karagöz Amca Parkta-9, **Çevre kirliliğinin kötülüğü**)
- Havuza taşlar atılmış ve her tarafı kirletmişti. (Karagöz Amca Parkta-9, **Çevre kirliliğinin kötülüğü**)
- Çocuklar su içmeye inen güvercinleri ve kuşları taşlıyorlardı. (Karagöz Amca Parkta-9, **Canlılara zarar vermenin yanlışlığı**)
- Hacivat arkadaşına yardımcı oldu. İstediği düdüğü buldu ve koluna da kırmızı bir bez kolluk taktı. (Karagöz Amca 9- **Yardımlaşma- İş bilinci**)
- "Olsun Hacı Cavcav, para kazanamadım ama evde uyuklayacağıma yararlı bir iş yaptım." dedi. (Karagöz Amca 9- **Çalışmanın önemi ve güzelliği)**
- Yolda otomobilleri bozulmuş bir aileye rastladılar. Yardım edip motoru çalıştırdılar. (Karagöz Amca Denizde-11, **Yardımseverlik**)
- Derken çocuklar gelmeye başladılar. Ellerini yüzlerini yıkamışlardı. (Karagöz Amca Okulda-1, **Kişisel Temizlik**)

- Derken çocuklar gelmeye başladılar. Ellerini yüzlerini yıkamışlardı. (Karagöz Amca Okulda-1, **Kişisel Temizlik**)
- "Ne lokantası Karagöz Amca! Aklımız ve vücudumuz güçlensin diye besleniyoruz." dedi. (Karagöz Amca Sınıfta-2, **Beslenme)**
- Eve gidip yıkanmak üzere ayrıldı. Karagöz de yıkanarak temizlenmeliydi. (Karagöz Amca Evde-5, **Beden ve kıyafet temizliği)**
- Hacivat su isteyince oğlu, "Terin soğumadı baba! Su içersen hasta olursun." Diye cevap verdi. (Karagöz Amca Piknikte-8, **Sağlık bilinci**)
- Hacivat'ın hanımı," Tok karnına denize girilmez. Az yiyin, sonra yeni sofra kurarız." Dedi. (Karagöz Amca Denizde-11, **Sağlık bilinci**)
- Okuldan korkacak bir şey yoktu. Resim yapılıyor, şarkı söyleniyor, oyunlar oynanıyordu. (Karagöz Amca Sınıfta-2, **Okulun güzellikleri)**
- Okula gidip gelen çocukları seyreder, onlara imrenirdi. (Karagöz Amca Evde-5, **Okulun güzelliği)**

Değerler Eğitimine Yönelik Bulgular ve Örnekleri

Değerler eğitimi değişen günümüz şartlarında önemli bir çalışma alanı haline gelmektedir. Dünya değişmekte farklılıklar ve kültürel unsurlar yok olmakla karşı karşıya kalmaktadır. Bununla birlikte gerek kültürel gerekse evrensel değerler zarar görmektedir. Bu nedenle değerler ve bu değerlerin öğretimi ders müfredatlarına girmekte, seçmeli ders kategorisinde eğitime entegre edilmeye çalışılmaktadır. Bu değerlerin öğretimi gerek derslerde gerekse ders dışı eğitim materyalleri bağlantısı ile öğrencinin yaşam alanına girmektedir. Oral'ın Karagöz Amca serisi de bu bağlamda değerlendirilmesi gereken eğitsel bir materyaldir. Seride değerler eğitimine ilişkin 35 unsura rastlanmaktadır. Bu unsurlara ait örnekler şunlardır:

- Karagöz'ün kedisi, komşu köpeği ve dallardaki kuşlar da okulu sevmiştir. Tavuklar ve horozlar bile dikkatle onları seyrediyordu. (Karagöz Amca Okulda-1, **Dağa ve Doğadaki yaşayanlarla uyum- Hayvan sevgisi**)
- Keşke Karagöz de istediği zaman çocuk olabilseydi. (Karagöz Amca Okulda-1, **Çocukluğa özlem**)
- Çocuklar onu gördüler "Merhaba Karagöz Amca!" diye seslenerek hemen yanına geldiler. (Karagöz Amca-1, **Büyükleri Selamlama)**
- Karagöz hiç okulculuk oynamamış ve okula gidememişti. (Karagöz Amca Okulda-1, **Okulun Değeri**)
- Karagöz onları sevgi ve mutlulukla karşıladı, çocuklar da onun elini öptü. (Karagöz Amca 1- **Küçüklere Sevgi ve El öpme)**
- Oyunu yöneten çocuk öğretmen masasına geldi. "Öğrencilerimizin kayıtlarını yapalım." dedi. (Karagöz Amca 1- **Oyun ve kuralları, Okul)**
- Nöbetçi öğrenciler iç kapıyı açarak onu karşıladılar. Güler yüzlü ve saygılıydılar. (Karagöz Amca 2- **Misafir karşılama**)
- Kedisi ayaklarına sürünüyor, yazlık kümeslerindeki tavuklar yumurtlama şarkısını söylüyorlardı. (Karagöz Amca Sınıfta-2, **Hayvan sevgisi ve doğa ile yaşam)**
- Okuma yazması olmadığını öğrenince bir haftalık para verip işten çıkarmışlardı. (Karagöz Amca Trafik Polisi-3, **Eğitimin önemi**)
- Karagöz çok üzüldü. Keşke küçükken okula gitseydi. Trafik polisi olup çocuklara yardım edebilseydi. (Karagöz Amca Trafik Polisi- 3, **Eğitimin Önemi**)
- Karagöz'ün en sevdiği yer okuldu. (Karagöz Amca 3- **Okul sevgisi**)
- "Komşu bize bıraktı, ben de sana getirdim!" (Karagöz Amca 4- **Komşuya güven)**
- Maviş, çocuk bahçesini uzaktan görünce sevindi. (Karagöz Amca Çocuk Bahçesinde-4, **Oyunun Önemi**) karagöz

- "Karagöz Amca, salıncağa binelim." Dedi. Kalktılar. Hepsi doluydu ama çocuklar hemen salıncakları boşalttılar. "Karagöz Amca, bu salıncağa bindir." Diye seslendiler. (Karagöz Amca Çocuk Bahçesinde-4, **Büyüklere saygı**)
- Küçükler de Maviş'i sevmişlerdi. (Karagöz Amca Çocuk Bahçesinde-4, **Küçüklere sevgi**)
- Hacivat da karşı koymadı, çocukların hatırını kırmadı. (Karagöz Amca Çocuk Bahçesinde-4, **Küçüklere sevgi**)
- Parktaki güzel bir köpek de Maviş'ten hoşlanmıştı. (Karagöz Amca Çocuk Bahçesinde-4, **Hayvan sevgi**)
- Sokakta oturanlar da bu ev -Karagöz'ün evi- ile gururlanırlardı. (Karagöz Amca 5- **Değerle gurur duyma)**
- Okula gidip gelen çocukları seyreder, onlara imrenirdi. (Karagöz Amca 5- **Okulun güzelliği)**
- Sokakta görülecek bir şey kalmayınca, Karagöz, kucağındaki çok sevgili kedisini severken uyuklayıp kaldı. (Karagöz Amca Evde-5, **Hayvan sevgisi)**
- Hacivat, arkadaşının ev işleri yaptığını öğrenmişti. Sevindi ve yardımcı olmak istedi. Bu yardımlaşmaya Karagöz'ün hanımı da sevinmişti. (Karagöz Amca 5- **Yardımlaşma**)
- Biliyorsun okumam yazmam yok, hesap yapamıyorum. (Karagöz Amca 6- **Eğitimin gerekliliği ve önemi)**
- Dükkân sahibi bir kutu balon verdi. Gülerek, 'Efendim 'siz tanınmış kişisiniz! Balonları satınca parasını ödersiniz. dedi. (Karagöz Amca Balon Peşinde-6, **Güven duyma)**
- "Fakat para kazanamadım. Hanım kıyma istedi. Yolumu bekliyor." dedi. Hacivat, yandaki kasaptan kıyma alıp arkadaşına verdi. (Karagöz Amca Balon Peşinde-6, **Dostluk ve yardımlaşma)**
- "Kolay gelsin teyzeciğim" dedi. (Karagöz Amca Yaş Gününde-7, **Selamlaşma**)
- Karagöz bu arada, kuşlara taş atan ve kovalayan birkaç çocuğu gördü. (Karagöz Amca Piknikte-8, **Canlılara zarar verme)**
- Adam gülerek, "Parkı görüyoruz. Kuşlar ötüyor, çiçekler mis gibi kokuyor, yemyeşil… Ne güzel değil mi?" dedi. (Karagöz Amca Parkta-9, **Doğa Sevgisi**)
- Ama yine de yaramazlığa başlayıp güvercinleri kovaladılar. (Karagöz Amca 9- **Canlılara zarar vermenin kötülüğü**)
- Gürültüye uyanan Karagöz, hemen düdüğünü çalıp çocukları yanına çağırdı. Yaptıklarının yanlış olduğunu anlattı. (Karagöz Amca Parkta-9, **Davranış öğretimi**)
- Yanlış hareketleri ve kötü alışkanlıkları önceden önlemeliydi. (Karagöz Amca Parkta-9, **Davranış öğretimi**)
- Karagöz, onlarla konuşurken park konusunda gerekli öğütleri verdi. (Karagöz Amca Parkta-9, **Davranış eğitimi**)
- "Yatarak ve çiğneyerek çimleri kurutursak doğru olur mu? dedi. Özür dilediler. (Karagöz Amca 9- **Doğa bilinci ve hataları düzeltmek)**
- Gerçekten kimsenin olmadığı güzel bir sahile gelmişlerdi. Temiz bir deniz ve kumsal, arkada ise yükselen bir yeşillik ile ağaçlar vardı. (Karagöz Amca Denizde-11, **Doğa sevgisi ve güzelliği)**
- Yolda otomobilleri bozulmuş bir aileye rastladılar. Yardım edip motoru çalıştırdılar. (Karagöz Amca Denizde-11, **Yardımseverlik**)
- Yeşilliği, otları ve renk renk kır çiçeklerini doyasıya seyretmeye başladılar. (Karagöz Amca Köyde-12, **Doğa sevgisi)**.

Ana Dil Eğitimine İlişkin Bulgular ve Örnekleri

Ana dil eğitimi temelde Türkçe dersi kapsamına girse de geliştirilmesi ve kullanımı bağlamında tüm dersler ve sosyal hayatın kazanımı olarak karşımıza çıkmaktadır. Ana dil eğitimi ve bilinci kişinin kendini ve çevresini anlaması için temel unsur olanın yanında kendini anlatması için

de yegâne araçtır. Bu nedenle geliştirilmesi çok önemlidir. Geliştirilmesinde ise okuma becerisi diğer beceri alanlarına göre dikkat çekmekte ve daha çok bu beceri ile ilişkilendirilmektedir. Seri okuma becerisi kapsamında değerlendirildiğinde ve içerisinde doğrudan ana dil unsurlarına vurgu yapıldığı düşünüldüğünde eğitimde kullanımı doğal bir sonuç olmaktadır. Ana dil eğitimine ilişkin 34 örnek dikkat çekmekte bu örnekler şu şekildedir:

- Karagöz, oynayan çocukları ne zaman görse kendini zor tutuyordu. (Karagöz Amca-1, **Deyim Öğretimi)**
- "… Haksız yere beni işten çıkardılar." dedi. (Karagöz Amca-1, **Deyim Öğretimi**)
- Sessizliği köpeğin havlaması bozdu ve çocuklar gülüştüler. (Karagöz Amca 1- **Deyim Öğretimi)**
- Karagöz'ün aklına gelmemişti. (Karagöz Amca 1- **Deyim Öğretimi)**
- Düşünürken dalıp gitmişti. (Karagöz Amca 2- **Deyim Öğretimi)**
- Dükkanını komşusuna emanet edip Karagöz'ün peşine düştü. (Karagöz Amca Sınıfta-2, **Deyim öğretimi)**
- "Bu işin içinde bir iş var." Diye söylendi. (Karagöz Amca Sınıfta-2, Kalıp **sözleri öğrenir**)
- Yalanı meydana çıkmıştı. (Karagöz Amca Sınıfta-2, **Deyim öğretimi)**
- Öğrenciler hep bir ağızdan, "Karagöz Amca!" diye seslendiler. (Karagöz Amca 2- **Deyim öğretimi**)
- Karagöz'le sohbet etmeye koyuldu. (Karagöz Amca 2- **Deyim öğretimi**)
- Karagöz merakını gidermiş ve mutlu olmuştu. (Karagöz Amca 2- **Deyim öğretimi**)
- Az sonra, Karagöz küçük çocukla baş başa kalmıştı. (Karagöz Amca 4- **Deyim öğretimi**)
- Böylece Karagöz bir sıkıntıdan kurtuldu. (Karagöz Amca 4- **Deyim öğretimi**)
- Balona kavuşan Maviş'in gözleri gülüyordu. (Karagöz Amca 4- **Deyim öğretimi**)
- Çocuklar onu hem salladılar hem de "Yaşa Karagöz Amca!" diye alkış tuttular. (Karagöz Amca 4- **Deyim öğretimi**)
- Fakat Karagöz fırsatı kaçırmadı. (Karagöz Amca 4- **Deyim öğretimi**)
- Hacivat da karşı koymadı, çocukların hatrını kıramadı. (Karagöz Amca 4- **Deyim öğretimi**)
- Hanımı çok kızmıştı ve "Gözüme görünme!" demişti. (Karagöz Amca Evde-5, **Deyim öğretimi**)
- Kiremitleri değiştirmek için kolları sıvadı. (Karagöz Amca 5- **Deyim öğretimi)**
- Ucuz kurtulmuştu. (Karagöz Amca Evde-5, **Deyim öğretimi)**
- Allah'tan balkonun altında kimse yoktu da Karagöz'ün başına iş açılmadı. (Karagöz Amca Evde-5, **Deyim öğretimi)**
- "Aman Allah'ım elinden hiç iş gelmez mi?" (Karagöz Amca Evde-5, **Deyim öğretimi)**
- Allah'tan balkonun altında kimse yoktu da Karagöz'ün başına iş açılmadı. (Karagöz Amca 5- **Deyim öğretimi**)
- "Aman Allah'ım, elinden hiç iş gelmez mi?" (Karagöz Amca 5- **Deyim öğretimi**)
- Aman ucuz kurtuldun Hacı Cavcav! Ya kafana saksı düşseydi? deyip işi şakaya vurdu. (Karagöz Amca Evde-5, **Deyim öğretimi)**
- İşleri yüzüne gözüne bulaştırsa da Karagöz acıkmış olmalıydı. (Karagöz Amca Evde-5, **Deyim öğretimi)**
- İki arkadaş hemen işe giriştiler. (Karagöz Amca Evde-5, **Deyim öğretimi)**
- İşleri yüzüne gözüne bulaştırsa da Karagöz acıkmış olmalıydı. (Karagöz Amca Evde-5, **Deyim öğretimi)**
- Karagöz, iç çekti. (Karagöz Amca Balon Peşinde-6, **Deyim öğretimi)**
- Karagöz, "Ah, Hacı Cavcav, iş bulsam kaçırır mıyım?" (Karagöz Amca 6- **Deyim öğretimi)**

- Neşesi kaçan Karagöz, çocuk bahçesine gelmişti. (Karagöz Amca Balon Peşinde-6, **Deyim öğretimi**)
- "Kel kafam yanacak, şapkamı verin!" diyerek ayağa fırladı. (Karagöz Amca Piknikte-8, **Deyim öğretimi**)
- Karagöz hemen kollarını sıvayıp çalışmaya girişti. (Karagöz Amca 9- **Deyim öğretimi**)
- Hacivat gülerek, "Karagözüm, ona traktör derler. Çiftçiler tarlada ve yük taşımada kullanırlar." Cevabını verdi. (Karagöz Amca Köyde-12, **Kelime öğretimi)**

Okul Eğitimine İlişkin Bulgular ve Örnekler. Okul çocuğun yaşantısında uzun yıllar yer alan vaktinin büyük bir bölümünü geçirdiği önemli bir yaşam alanı olmaktadır. Bu nedenle okul ve okula dair unsurları okumak çocuk için farklı bir bakış açısı geliştirmesinde kıymetlidir Çocuk yaşadığı alana benzer ve kendi yaşantısına yakın unsurlara okuduğu eserlerde rastladığında özdeşim kurmakta daha başarılı olmaktadır. Bu başlık altında Oral'ın serisinde okula ilişkin 10 unsura rastlanmaktadır. Bu unsurlara ilişkin örnekler şunlardır:

- Okulculuk oynayan çocukları da bekliyorlardı. (Karagöz Amca 1- **Okul ve oyun)**
- Kimi yazı tahtası, kimi tebeşir, kimi çıngırak getirmişti. Sandalye getirenler, okul kıyafeti giyenler bile vardı. Hepsinin elinde defter, kalem, kitap, dergi bulunuyordu. (Karagöz Amca 1- **Okul ve okul malzemeleri)**
- Öğretmen çıngırağı çalarak dersin bittiğini bildirdi. (Karagöz Amca 1- **Ders süresi be bitişi)**
- İkinci ders matematik olacaktı. (Karagöz Amca 1- **Dersler)**
- Bayan öğretmen, Karagöz'ü odalarına götürerek müdür ve yardımcıları ile tanıştırdı. (Karagöz Amca 2- **Okul ve okul çalışanları**)
- Diğer ders resimdi. Öğretmen, öğrencilere istedikleri resmi yapabileceklerini söyledi. (Karagöz Amca 2- **Okul ve dersler**)
- Bir sonraki ders müzikti. (Karagöz Amca 2- **Okul ve dersler**)
- Okuldan korkacak bir şey yoktu. Resim yapılıyor, şarkı söyleniyor, oyunlar oynanıyordu. (Karagöz Amca 2- **Okul ve etkinlikleri**)
- Hacivat, oğlunun gittiği okuldaki toplantıya katılacaktı. (Karagöz Amca 3- **Okul ve etkinlikler**)
- Önce okul müdürü, sonra öğretmenler, daha sonra da öğrencilerin anne ve babaları söz aldılar. (Karagöz Amca 3- **Okul ve etkinlikleri**).

Trafik Eğitimine İlişkin Bulgular ve Örnekleri. Trafik ve İlk Yardım ilköğretim düzeyinde ders olarak okutulmaktadır. Bu çerçevede yaşantı haline getirme, farklı materyallerde bu ders içeriği ile karşılaşması çocuk için ilgi çekici bir yaşantıya dönüşmektedir. Karagöz Amca serisinde karşımıza trafik polisi olarak çıkan Karagöz hem eğlendirmekte hem de çocuklar ile okul çevresinde trafik kurallarını konuşmak için önemeli bir ders materyali haline gelmektedir. Bu bağlamda üçüncü kitap olan Karagöz Amca Trafik Polis genel olarak ders materyali olmaya uygundur. Daha açık biçimde örneklendirmek gerekirse eserde geçen iki örnek kuralları konuşmak ve bu alanda öğrencilerin fikirlerini almak için kullanılabilir niteliktedir. Örnekler şu şekildedir:

- Müdür tekrar konuştu. Öğrencilerin, okul kapısından çıkıp karşıya geçerken dikkatsiz ve aceleci davrandıklarını anlattı. (Karagöz Amca Trafik Polisi- 3, **Trafik kurallarına uymama**)
- Hemen yolun ortasına yürüdü, Aynı anda bir kamyonet fren yaparak Karagöz'ün yanında durdu. (Karagöz Amca Trafik Polisi- 3, **Trafik kurallarına uymama**)

Mesleki Biçimlendirmeye İlişkin Bulgular ve Örnekler. Meslekleri tanıma okul öncesi eğitimden başlayarak mesleğe karar verilen ortaöğretime kadar eğitim müfredatının ve rehberlik çalışmalarının içerisinde geniş bir yere sahip olmaktadır. Meslekleri tanımak için gerek meslek tanıtım günleri gerekse mesleklere dair etkinlikler yürütülmektedir. Çocuk farklı meslek grupları ile etkileşime sokulmalı ve her mesleğin değerli olduğu çocuğa sezdirilmelidir. Bunun için yazılı

materyaller de kullanılabilir. Çalışma konusunu oluşturan seri de mesleki tanıtım için bazı verilere rastlanmaktadır. Bu bulgular şu şekildedir:

- Karagöz mutluydu. Okul toplantısına katılmış, hem de trafik polisi olmuştu. (Karagöz Amca 3- **Trafik polisliği**)
- Az sonraki kavşakta bir trafik polisi görev yapıyordu. (Karagöz Amca 3- **Trafik Polisliği**)
- Hacivat, ona baloncuyu gösterdi. (Karagöz Amca 6- **Balonculuk**)
- Adam sevindi. "Aferin!.. Seni işe aldım. Görevin bu parkın bekçiliğini yapmak…" (Karagöz Amca 9- **Bekçilik**)
- "Ben Belediye Başkan Yardımcısıyım. Şimdi işime gidiyorum. Görevini güzel yaparsan seni ödüllendiririm." diye ekledi. (Karagöz Amca 9- **Belediye Başkan Yardımcılığı**)

Sonuç. Ünver Oral'ın Karagöz Amca serisi belirlenen iki alt problem çerçevesinde incelendiğinde kültürel ve eğitsel unsurlar bakımından oldukça zengin bir yapıya sahip olduğu örneklerle ortaya koyulmuştur. Bu veriler göstermektedir ki serinin kitapları ilköğretim birinci kademe için ders kitabı içine alınabilir nitelikte yalın ve ilgi çekici şekilde tasarlanmış ve çocuğa göre kaleme alınmıştır. Bunun yanında serinin kitapları ders kitabı dışında derse başlangıç aşamasında dikkat çekem materyali olarak da kullanılabilir bir niteliğe sahip olduğu görülmektedir.

Karagöz oyunu temelde göstermeye dayalı unsurdur. Seri bu bağlamda değerlendirildiğinde kitaplar gölge oyunu için de canlandırma temel metni olarak da kullanılabilir bir niteliğe sahip olmaktadır. Basit düzeyde suret/ kukla yaptırılarak çocuğun kendi yaşantısını oluşturmasına fırsat verilebilmektedir. Bu öğrencinin derse aktif katılımını ve somut ürünler ortaya çıkarmasını sağlayacak bir ortam yaratmaktadır.

Anlatma becerilerin gelişmesinin temelinde okuma ve konuşma yer almaktadır. Seri bu açıdan bakıldığında öncelikle okuma daha sonrasında ise gerek eserdeki unsurlar üzerine konuşma ya da bu metinleri canlandırma materyali olmaya uygun bulunmaktadır. Bu çalışmaların devamı ve tamamlayıcı olarak dinleme ve yazma etkinlikleri de yapılabilmekte ve dört dil becerisi metinler çerçevesinde şekillendirmeye uygun bulunmuştur.

Birçok yönden bakıldığında Ünver Oral'ın çocuklar için dilini sadeleştirerek konularını güncelleştirdiği Karagöz Amca serisi kültürel ve eğitsel unsurlar bakımından ders içi ve ders dışı faaliyetler için önemli bir kaynak niteliğinde oluğu araştırmamız sonucunda ortaya konulmuştur. Bu veriler ışığında ders kitabı hazırlayan eğitimcilerin bu eserlere yer vermeleri ve çocukların hem Karagöz'ü kültürel bir değer olarak tanımaları hem de ders içerisinde kazanımlara ulaşmada kullanmaları tavsiye edilmektedir. Bunun yanında öğretmenlerin bu seri ile çocukları karşılaştırması önemli görülmektedir. Okuma zevki ve becerisi yalnızca okulda kazanılan ve geliştirilen bir beceri değildir. Çocukların birçok yazılı materyal içinde kültürel değerleri aktaran ve kahraman olarak kültürümüzün bir parçası olan Karagöz'ü tanımları için ebeveynlerin de kitap seçimleri ve önerileri içinde yer alması gereken bir seri olarak önerilmektedir.

Kaynakça

Açа, M., Ekici, M., Yılmaz, A. M. Türk Halk Edebiyatı. El Kitabı. Ankara: Grafiker Yayınları. 2012.

Oral, Ü. (2014). Karagöz Amca Okulda-1. İstanbul: Nar Yayınları.

Oral, Ü. (2014). Karagöz Amca Sınıfta-2. İstanbul: Nar Yayınları.

Oral, Ü. (2014). Karagöz Amca Trafik Polisi-3. İstanbul: Nar Yayınları.

Oral, Ü. (2014). Karagöz Amca Çocuk Bahçesinde-4. İstanbul: Nar Yayınları.

Oral, Ü. (2014). Karagöz Amca Evde-5. İstanbul: Nar Yayınları.

Oral, Ü. (2014). Karagöz Amca Balon Peşinde-6. İstanbul: Nar Yayınları.

Oral, Ü. (2014). Karagöz Amca Yaş Gününde-7. İstanbul: Nar Yayınları.

Oral, Ü. (2014). Karagöz Amca Piknikte-8. İstanbul: Nar Yayınları.

Oral, Ü. (2014). Karagöz Amca Parkta-9. İstanbul: Nar Yayınları.

Oral, Ü. (2014). Karagöz Amca Uçurtma Şenliğinde-10. İstanbul: Nar Yayınları.
Oral, Ü. (2004). Karagöz Amca Denizde-11. İstanbul: Nar Yayınları.
Oral, Ü. (2014). Karagöz Amca Köyde-12. İstanbul: Nar Yayınları.
Oral, Ü. (2002). İbişli Kukla Oyunları, İstanbul: Kitapevi Yayınları.
Şirin, M.R. (1994). 99 Soruda Çocuk Edebiyatı, İstanbul: Çocuk Vakfı Yayınları,
TDK. (2005). Türkçe Sözlük. (10.Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2005). Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri. (5. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık

TÜRKİYE CUMHURİYETİNİN DÖNÜM NOKTASI OLAN I. TÜRKİYE BÜYÜK MİLLET MECLİSİ

Sevil Harıkçı
doktora öğrencisi
İnönü Üniversitesi, Türkiye
35223589001@ogr.inonu.edu.tr
https://orcid.org/0000-0003-2295-7420

Giriş

Son Osmanlı meclisinin İngilizlerin İstanbul'u işgal etmesi ile sone ermesinden sonra Mondros mütarekesi imzalandı ve bu mütareke ile Anadolu işgal edilmeye başlandı. İşgale karşı direnmek için daha İstanbul işgal edilmeden önce Padişahın kararıyla 12 Ocak 1920'de meclis toplandı. Meclisin toplanmasında Anadolu ve Trakya'dan işgale karşı direnen "Müdafaa-i Hukuk" adı altındaki örgütler ile İstanbul halkının payı büyüktür. Fakat çok geçmeden İstanbul'un işgali ile son Osmanlı meclisi kapatılmıştır. Anadolu'da başlayacak olan direniş hareketi ise o dönemde hem mecliste hem de Anadolu ve Trakya'da desteklenmiştir. Mecliste Felah-ı Vatan grubu adında grupla birlikte halk mücadelesi desteklenmiştir. Bu mücadelenin amacı 28 Ocak 1920'de Melis'te kabul edilen Misak-ı Milli ile belirlenmiştir. Fakat Misak-ı Milli ayanlar tarafından görüşülmediği için padişaha gitmemiştir. Meclis-i Mebusan üyelerine yönelik baskı artmış ve 150 aydın tutuklanmıştır. Bu baskılardan dolayı Meclis-i Mebusanın çalışmalarına kısa süreliğine 2 Nisan'da ara verildi ve Padişah bunu fırsat bilerek 11 Nisan 1920'de Meclisi Mebusanı feshetti. [4]

Türkiye Büyük Millet Meclisinin Kurulmasının Sebebi ve Osmanlının Durumu

Osmanlı İmparatorluğu'nun I. Dünya savaşından yenik çıkması Mondros Mütarekesi ile kesinleşmiştir.[5] Bu mütareke Osmanlı'nın sonunu getirmiştir. Çünkü mütareke hükümleri ağır sonuçlar getirmektedir. Burada mütarekenin sonuçlarına girmeyeceğiz. Mütareke şartları için detaylı bilgiye Başbakanlık Osmanlı Arşivi "Mondros Mütarekesi Antlaşma Metni" için; BOA, MHD.460-1/ MHD.460-5; "Mütareke'nin Türkçe ve İngilizce Metinleri" İçin, BOA, HR.SYS.2563/3) dosyasından ulaşabilirsiniz. Mütarekenin ağır şartları altında Mustafa Kemal'inde yapabileceği bir şey yoktu. Sultan Vahdettin ve çevresindekiler her türlü milliyetçi harekete karşıydı. Çünkü Osmanlı İmparatorluğunun sonunu bu ideolojik hareketler getirecekti. Mütareke hükümleri sonucunda Türk kuvvetleri silahsızlandırıldı ve İtilaf Devletlerinin ateşkes şartlarına aykırı hareketlerini de sineye çekildi ve Osmanlı İmparatorluğunun topraklarında itilaf devletlerinin

[4] TBMM Basın ve Halkla ilişkiler Daire Başkanlığı, İlk Meclis, Tanıtım Kitapları Serisi: 14, TBMM Kütüphanesi, Ankara 2005.

[5] Bknz. "Mondros Mütarekesi Antlaşma Metni" için; BOA, MHD.460-1/ MHD.460-5; "Mütareke'nin Türkçe ve İngilizce Metinleri" İçin, BOA, HR.SYS.2563/3), Kemal Karpat, Türk demokrasi Tarihi, 11. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2021, s. 127.

işgali başladı. Bu işgaller karşısındaki direniş hareketleri de bastırıldı. İstanbul'da işgal edildiği için Mustafa Kemal Anadolu'da bir direniş hareketi başlattı.1918 yılında "Müdafaa-i Hukuk Cemiyeti" adında ilk direniş grupları kuruldu.[6]

Mütarekeden sonra 15 Mayıs 1919'da Yunanlılar, İzmir'i işgal etti. Padişah mütareke hükümlerini yerine getirebilmek için Mustafa Kemal'i, 9. Ordu müfettişliğine atadı ve Mustafa Kemal Anadolu'da direnişi başlatabilmek için Samsun'a gitti.[7] Mustafa Kemal, burada kendine ikili bir görev üstlendi. Bu görev işgallere karşı bir hareket örgütlemek ve bir ordu oluşturmak. Bu görevin sonucunda Osmanlı iki ayrı kampa bölünecekti; Padişah ve hükümetin müttefikleriyle padişahlık idaresinin devamını sağlamak isteyenler ve işgallere karşı direnip memleketi kurtarmak isteyenler. İstanbul Hükümeti, Mustafa Kemal'in Anadolu'da ki hareketlerinden şüphelenip geri çağırdı fakat Mustafa Kemal emre uymayarak görevinden istifa etti. Mustafa Kemal 28 Mayıs 1919 Havza Genelgesi, 21 Haziran 1919 Amasya Tamimi, 23 Temmuz- 7 Ağustos 1919'a kadar Erzurum, 4-11 Eylül 1919'da Sivas'ta Kurtuluş mücadelesinin esaslarını tespit etti ve planladı.[8] Misak-ı Milli esasları belirlendi.[9]

Türkiye Büyük Millet Meclisinin Kuruluşu

I. TBMM demokrasinin, milli birlik ve beraberliğin bir örneğini teşkil etmektedir ve kurtuluş savaşı bu meclisçe yürütülmüştür. Bu meclis bir sivil savunma hareketidir. Millet oluşturmanın bir emaresidir. [10] 16 Mart 1920'de İstanbul'un işgal edilmesiyle Mustafa Kemal Paşa olağanüstü yetkilere sahip Ankara'da bir meclis toplanmasına karar verdi. 15 Gün seçimler yapılıp, mebusların Ankara'ya gelmesi yönünde bir telgraf yayınlandı.[11]11 Nisan 1920'de de Padişah tarafından İstanbul'daki meclis kapatıldı.[12]

"23 Nisan 1920'de I.TBMM 13:45'te toplandı. Açılış konuşmasını Sinop Milletvekili Şerif Bey yaptı. 24 Nisan 1920'de Mustafa Kemal Paşa bir konuşma gerçekleştirdi. Mustafa Kemal Paşa 110 oyla Birinci Başkanlığa seçildi."[13]

I. Türkiye Büyük Millet Meclisinin Önemi ve Aldığı Önemli Kararlar

I. TBMM tek meclisten oluştuğundan, kurulduğu günden itibaren milli iradenin temsilcisi olduğundan, ulusal egemenliğin emanetçisi ve Türk halkının, Türkiye'nin tek temsilcisi olduğundan Türkiye Cumhuriyeti için çok önemli bir kurumdur.[14] I.TBMM kurucu bir meclistir ve hükümet sistemi ile çalışır. Mustafa Kemal Paşa hem yeni Türkiye Cumhuriyeti'nin başkanı hem de hükümet ve meclisinde başkanıdır.

Bu meclis kurulduktan sonra İstanbul Hükümeti yok sayılmıştır. Çünkü bu meclis yeni bir Türk devleti kurmak istemekteydi. Hükümetin ve meclisin özelliklerine bakacak olursak; "Hükümet kurulması zaruridir. Geçici olarak bir hükümet başkanı seçmek veya Padişaha bir vekil tanımak mümkün değildir. Mecliste yoğunlaşan Milli iradenin, doğrudan doğruya vatanın mukadderatına el

---

[6] Bernard Lewis, Modern Türkiye'nin Oluşumu, 13. Baskı, Arkadaş Yayınları, Ankara 2022, s. 336-343.

[7] Kemal Karpat, İstanbul 2021, s. 127 vd.

[8] Kemal Karpat, İstanbul 2021, s.127 vd.; Bknz. "Havza Genelgesi"; İSH, Kutu: 346, Gömlek: 107, Belge: 107-1, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi Koleksiyon; "Amasya Tamimi", Dolap No: Özel. Göz No:1. Klasör No: VI. Dosya No: 1335-7. Fihrist No: 1, 1-1, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi Koleksiyon: Atatürk; "Erzurum Kongresi", Dolap No: Özel. Göz No: 1. Klasör No: 6. Dosya No: 1335/4-2. Fihrist No: 12-8/12-9, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi Koleksiyon: Atatürk; "Sivas Kongresi", Kutu:23. Gömlek: 50. Belge. 50-6,7, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi Koleksiyon: Atatürk.

[9] [11]Kemal Karpat, İstanbul 2021, s.127 vd.; Bknz. Celaleddin Arif, Misak-ı Milli Beyannamesi için 28 Kanunusani 1336 (28 Ocak 1920), https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/misak-i-milli-beyannamesi/, 17.11.2022.

[10] Kemal Karpat, İstanbul 2021, s.127-135

[11] "Ankara'da olağanüstü bir meclis kurulacağına dair telgraf", BCA, 490.1.0.0/34.141.2 – 1 ve 2 (19 Mart 1920).

[12] "Padişahın İradesiyle Meclisin kapatıldığına dair kanun", BOA, İ.DUİT, 10 / 52 – 1 (11 Nisan 1920)

[13] Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve Birinci Dönem 1919-1923, C. 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, Ankara 1994, s. 40; bknz. 1. Dönem Zabıt Ceridesi C. 1. S.2.; Mustafa Kemal Paşanın 24 Nisan 1920'deki Konuşması için bknz. Gizli Zabıt Ceridesi, C. 1, S. 2:10.

[14] Kemal Karpat, İstanbul 2021, s. 131 vd.

koymuş olduğunu kabul etmek temel ilkedir. Türkiye büyük millet meclisinin üstünde bir kuvvet yoktur."[15] Bu meclis, yasama ve yürütme yetkilerini kendi bünyesinde toplamıştır.

Birinci Meclisin aldığı önemli kararlar ise; "Meclisin toplanmasıyla birlikte ilk olarak alınan karalar; Ankara'da toplanacak meclis için seçimler, Başkanlık Divanı seçimleri, Geçici İcra Heyeti ve Lahiya encümeninin kurulması, İç tüzüğün belirlenmesi, encümenlerin seçimi, İcra vekilleri heyetinin kurulmasıdır. Kanunlar ise Agnam kanunu; Agnam miktarının indirilmesi hakkındaki kanundur. Hıyaneti Vataniyye Kanunu; Bu kanunla Türkiye Büyük Millet Meclisinin kuruluş amacının belli olmasıundan dolayı tüm Osmanlı halkının buna uyması ve uymayanların vatana ihanetle cezalandırılması."[16] İstanbul Hükümetinin işlerinin geçersiz olduğuna dair kanun çıkarıldı.[17] Alkollü içki yapılması ve kullanılmasını yasaklayan kanun, Milletvekillerinin and içmesi.[18] En önemli kararlarından biri ilk anayasa olan Teşkilatı Esasiye Kanunun ilanıdır.[19] Başkomutanlık Kanunu[20] Saltanatın kaldırılması kanunudur. Halifenin meclisçe seçileceği de belirlenmiştir.[21] İstiklal Mahkemelerinin açılmasına dair kanun. Türkiye'nin Afganistan, Rusya, Ermenistan, Azerbaycan, Gürcistan, Fransa ve Ukrayna arasına anlaşmalar bu meclisle yapıldı.[22] Sakarya Meydan Muharebesinden önce ordunun ihtiyaçları için yapılan Tekalifi Milliye emirleri[23] İstiklal Madalyası Kanunu, 23 Nisanın Milli Bayram sayılması, Fes yerine Kalpak giyilmesi, Damat Ferit Paşanın vatandaşlıktan çıkarılması, Damat Ferit Paşa Kabinesinin Hıyaneti Vatniyye'ye göre yargılanması vb. bir çok kanun önerileri verilmiştir. Londra Konferansı ve Lozan görüşmeleri bu mecliste yapılmıştır.[24]

I. Türkiye Büyük Millet Meclisinin Kapatılması

Mustafa Kemal'in liderliğinde Batıcı modernist grup ile halkçı gelenekçi grup arasında ideolojik ve felsefik farklılıklar ortaya çıktı. Halkçı grup; Müslüman devrimciler, aydınlar, subayları kapsamaktaydı. Batıcı modernist grup ise kültürel ve dinsel reformları modernleştirmeyi devletin gelişmesinin tek yolu olarak görmektedir. Gelenekçilerin çoğunluğu toplumsal ve ekonomik reform yanlısıdırlar ve padişahın düşmanlarla iş birliği yapıp İngiliz mandasını benimsediği için saltanatın kaldırılmasından rahatsız değillerdir. Fakat gelenekçiler halifeliğin kaldırılmasına çok sıcak bakmamaktadır. Halifeliği Türklerin kültürel kimliğini temsil eden ve Müslüman dünya ile bağ kuran bir yapı olarak görmektedirler. Aslında buradaki amaçları halifeliğin siyasi gücünden faydalanmaktadır. Tüm bu şartlar altında Batıcı-modernistler gelenekçileri saf dışı bırakmak için TBMM'nin denetimini ele geçirip kendi reform programlarını uygulamaya karar verdiler.[25]

Gelenekselciler aynı zamanda Osmanlı'da anayasal bir monarşiden başka bir şeyde düşünmüyorlardı. Bu yanları da vardı. Bu düşüncenin altında 500 yıllık bir devlet geleneği vardı. Yukarıda bahsettiğimiz gibi her ne kadar saltanatın kaldırılmasından yana şikayetçi değillerse de manevi güçleri olan Halifenin devletin başı olarak yönetimde kalmasını istemektedirler. Padişah

---

[15] Kemal Atatürk, Ankara 2003, s. 292-300.

[16] Türk Parlamento Tarihi, Ankara 1994, s. 35-145.

[17] "16 Mart 1336 tarihinden itibaren İstanbul Hükümetince akdedilen bilcümle mukavelat uhudat ve sairenin keenlemyekün addi hakkında kanun", Ceridei Resmiye, No: 2, 14 Şubat 1337.

[18] Türk Parlamento Tarihi, Ankara 1994, s. 127-132.

[19] Teşkilatı Esasiye Kanunu, No. 491, https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/2807, 27.11.2022.

[20] [29]TBMM Gizli Celse Zabıtları, https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.birlesimler_gc?v_meclis=11&v_donem= 1, s. 164-180, 27.11.2022.

[21] "Osmanlı imparatorluğunun inkıraz bulup Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti teşekkül ettiğine dair", No. 307, www.tbmm.gov.tr, 27.11.2022; "Türkiye Büyük Millet Meclisinin, hukuku hâkimiyet ve hükümraninin mümessili hakikisi olduğuna dair", No.308, www.tbmm.gov.tr, 27.11.2022.; "1 Kasım 1922, Saltanatın kaldırılması ve halifenin Meclisce seçileceği", BCA, 202 - 379 – 3, 244, 05.11.1922- 00.00.0000, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi

[22] Türk Parlamento Tarihi, Ankara 1994, s. 597-613

[23] Serpil Sürmeli, Milli Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri, Ankara: Atatürk Araştırma Merkezi, 1998, s.61-74.

[24] Türk Parlamento Tarihi, Ankara 1994, s. 597-613.

[25] Kemal Karpat, İstanbul 2022, s. 36-42.

meclisten geçen tüm yasaları onaylayacak ve İslam'ın anayasası olan şeriatı uygulayıp ihlal edilmemesini sağlayacaktı.

Fakat Mustafa Kemal ve taraftarları için böyle bir devlet yapısı yabancıydı ve böyle bir devamlılık devletin geriliğinin sürmesiydi. Aynı zamanda Cumhuriyet rejimi ve laiklikle de bağdaşmıyordu. Batıcılar o dönemin tabiriyle Kemalistler modern bir Türk Ulusu yaratma düşüncesindeydi. Mustafa Kemal'in sözleriyle "çağdaş uygarlık seviyesinde ileri ve uygar bir ülke olarak" ülkenin yaşamasını ve devam etmesini istiyorlardı. Bu ulus bilim ışığında sanayileşmiş bir ekonomi yaratan laik, akılcı bir ulus olmak zorundaydı. Bu ilkeler doğrultusunda bir ulus yaratmak için siyasetin gelenekselcilerden, gericilerden ve tutuculardan arındırılması gerekiyordu. Bu yüzden Batıcılar 1923'te Mecliste azınlık durumundaydılar. Mustafa Kemal Paşa ve taraftarları Kurtuluş savaşını onun önderliğinde kazandıklarından dolayı avantajlı, saygın konumdalardı ve Batıcılara muhalif olan, sultanlığı yeni bir biçimde restore etmek isteyen, meclisi de bu yönde yönlendirmek isteyenlere karşı önlem aldılar.[26]

Sadece bundan ötürü değil en temel neden Lozan Antlaşmasıydı. Lozan neden Meclisin kapatılmasına neden oldu? Lozan Barış Konferansı sırasında 4 Şubat 1923 tarihinde görüşmeler kesildi. İtilaf devletleri Türk temsilcilerine bir barış tasarısı verdi. Fakat bu tasarı Türk istiklaline zarar verecek şartlar içeriyordu. Adli, mali, iktisadi alandaki maddeler çok ağırdı ve tasarı reddedildi. Delege Heyeti bu tasarıya karşı bir mektup gönderdi meclise ve bu mektupta üzerinde anlaşılan konularda barış yapmamız gerektiği, ikinci, üçüncü derecede olan konuların ayrıca inceleneceği ve İtilaf Devletleri bu teklifleri kabul etmeyecek olursa Türk tarafının teklifleri hiç yapılmamış sayılacağı belirtilmiştir.

Delegeler Heyetinin teklifi dikkate alınmadı ve yarıda kesilen konferans görüşmelerin ertelenmesi gibi gösterildi. Her devletin temsilcisi geri döndüğü gibi Türk delegeleri de geri döndü. 18 Şubat 1923'te İsmet Paşa'nın Meclisle görüşmeden Mustafa Kemal Paşa ile Eskişehir'de birleşerek Ankara'ya beraber gelmeleri meclis tarafından sakıncalı sayıldı. Ankara'ya gelince İsmet Paşa Kabine ile görüşüp yeni bir talimat istemiştir. Mustafa Kemal Paşa bunda bir sakınca olmadığını ve İsmet Paşa ile görüşebilmek için gezilerini buna göre ayarladığını da belirtmiştir.

Bu durum karşısında Meclisteki muhalifler İsmet Paşa'ya ve delege heyetine düşmanlık beslemeye başlamışlardır. Hatta sözde barış yapılmışken İsmet İnönü'nün barış yapmadığını Delege Heyeti ile birlikte geri dönerek Bakanlar Kurulu Talimatına aykırı hareket ettiğini belirtmişlerdir. İsmet Paşa ve Delege Heyetine karşı olan saldırlar 27 Şubat 1923'teki gizli oturumda başlamış, 6 Mart 1923'e kadar devam etmiştir. Mustafa Kemal Paşa meclisteki tartışmalar sırasında sürekli orda bulunmuş ve muhaliflerin ne istediklerini bilmez durumda olduklarını, Meclisin olumlu ya da olumsuz bir karar vermesinin imkansız olduğunu ve muhaliflerin barış meselesini, meclisteki ihtiraslarına bir araç olarak gördüklerini belirtmiştir. Bu amaçları olan bir meclisle, barış konusunun bir sonuca bağlanmasının zor olduğu kanaatindedir. Mustafa Kemal Paşa Mecliste orta yol bulmak için uğraşmış, her ihtimalden bahsetmiş ve İtilaf devletlerinin delegelerinin kendi ülkelerine döndükten sonra verdikleri demeçleri de meclise sunmuştur. Bu yüzden Delege Heyetine yapılan saldırıları tasvip etmemektir. Heyeti dinleyerek, söyleyeceklerine inanmak gerektiğini ve durumun ona göre değerlendirilmesi savunmaktadır. Delegelerin hükümetin verdiği emirlere uyup uymadığına sadece meclisteki hükümet üyelerinin karar verebileceğini söylemiştir. Meclisteki muhalifler Lozan tartışması sona erse de başka konularda saldırılarda bulunmaya, muhalif olmaya devam ettiler. Bu saldırılardan bazıları; Mustafa Kemal'in gezisi sırasında eline geçen "İslam Hilafeti ve Büyük Millet Meclisi" adlı broşürle bütün Meclisi ve milleti Mustafa Kemal ve taraftarlarına karşı kışkırtmak, Milletvekili Kanunda değişiklik yapılmasındaki tartışmalar (Mustafa Kemal Paşayı vatandaşlık hakkından yoksun bırakmak)dır.

[26] Feroz Ahmad, Modern Türkiye'nin Oluşumu, 19. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2022, s.69.

Mustafa Kemal Paşa, I. Türkiye Büyük Millet Meclisinin gösterdiği karışık ruh hali, görev yapamayacak bir duruma geldiği endişesi vardı. Mustafa Kemal Paşa "Artık şüpheye yer kalmamıştı ki, Meclis yenilenmedikçe, millet ve memleketin ağır ve sorumluluk bekleyen işlerini yürütmeye imkan yoktur" kanaatindedir.[27] 1 Nisan 1923'te Meclisi kapatma kararı aldılar. Mustafa Kemal, planladıkları reformları yapabilecek ve siyasi mücadeleyi yönlendirebilecek Halk Partisi adında bir kurum oluşturmak istedi. 9 Ağustos'da başkanlığına seçildiği partinin kongresini topladı.[28]

Sonuç

I. Türkiye Büyük Millet Meclisi 23 Nisan 1920'de açıldı ve 1 Nisan 1923'te alınan seçim kararıyla Meclis kapatıldı. Bu meclisin en önemli özelliği Türk devletinin kurucu meclisi olmasıdır. Birinci Türkiye Büyük Millet Meclisi açıldığı sırada Osmanlı Devletinde İstanbul Hükümeti devam etmekteydi. Her ne kadar meclis açıldığında sultana ve Halifeye bağlılık yemini edilse de İstanbul iktidarından tamamen bağımsız olmuştur. Bu Meclisle saltanata son verilmiş ve yeni Türk Devletinin rejimi Cumhuriyet olmuştur. Bu meclisin en önemli bir diğer özelliği de yasama, yürütme, yargı yetkilerini kendisinde toplamış olmasıdır. Türkiye Büyük Millet Meclisinin dikkat çeken ve diğer meclislerden ayıran özellikleri ise Padişahlıkta yönetilen bir ülkede Türkiye Büyük Millet Meclisinden üstün bir kuvvet olmaması, bir hükümet kurmanın gerekli olduğu, saltanat ve halifeliğin yasal olarak kaldırılmasının dayanağı olan padişahın ve halifenin düşman tehdidinden kurtulduktan sonra durumlarının meclis tarafından belirlenmesidir. Türkiye Büyük Millet Meclisi kurucu meclistir ve olağanüstü yetkiye sahip olup, meclis hükümet sistemini benimsemiştir. Türkiye büyük Millet Meclisinden üstünde bir güç olmadığı belirtilerek İstanbul hükümeti yok sayılmıştır. Bu mecliste çok önemli kararlar alınmıştır. Saltanatın kaldırılması, Cumhuriyet rejiminin kabul edilmesi, Hıyanet-i Vataniye Kanununun kabul edilmesi, İstiklal mahkemelerinin kurulması, Batı Anadolu'da düzenli ordunun kurulması, Kurtul Savaşını kazanması, Teşkilatı Esasiye Kanunu, İstiklal Marşının kabulü, Mudanya Ateşkes Antlaşması, Lozan görüşmeleri bu mecliste yapıldı. Türkiye Büyük Millet Meclisi gerek kuruluşu gerekse yapısı ve çalışma esasları bakımından üzerinde durulup, çalışılıp anlaşılması gereken bir yapıdır. Birinci Meclisi anlamadan Türk Parlamento tarihini anlamak mümkün değildik. Günümüzde Birinci meclis yeteri derecede anlaşılmamakta ve üzerinde durulup incelenmemektedir. Birinci Meclisi iyi anlamamız günümüze kadarki Türk Parlamento tarihini anlamamızda en temel basamaktır.

Kaynakça

"1 Kasım 1922, Saltanatın kaldırılması ve halifenin Meclisce seçileceği", BCA, 202 - 379 – 3, 244, 05.11.1922- 00.00.0000, Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi.

"16 Mart 1336 tarihinden itibaren İstanbul Hükümetince akdedilen bilcümle mukavelat uhudat ve sairenin keenlemyekün addi hakkında kanun", Ceridei Resmiye, No: 2, 14 Şubat 1337.

Ahmad, F. Modern Türkiye'nin Oluşumu, 19. Baskı, Kaynak Yayınları, İstanbul 2022.

"Amasya Tamimi", Dolap No: Özel. Göz No:1. Klasör No: VI. Dosya No: 1335-7. Fihrist No: 1, 1-1, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi Koleksiyon: Atatürk.

"Ankara'da olağanüstü bir meclis kurulacağına dair telgraf", BCA, 490.1.0.0/34.141.2 – 1 ve 2 (19 Mart 1920).

Arif, C. Misak-ı Milli Beyannamesi için 28 Kanunusani 1336 (28 Ocak 1920), https://www.ttk.gov.tr/belgelerle-tarih/misak-i-milli-beyannamesi/,17.11.2022.

"Erzurum Kongresi", Dolap No: Özel. Göz No: 1. Klasör No: 6. Dosya No: 1335/4-2. Fihrist No: 12-8/12-9, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi Koleksiyon: Atatürk.

[27] Kemal Atatürk, Ankara 2003, s. 462-491.
[28] Feroz Ahmad, İstanbul 2022, s.69.

"Havza Genelgesi", İSH, Kutu: 346, Gömlek: 107, Belge: 107-1, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi Koleksiyon.

"Mondros Mütarekesi Antlaşma Metni", BOA, MHD.460-1/ MHD.460-5.

"Mütareke'nin Türkçe ve İngilizce Metinleri", BOA, HR.SYS.2563/3.

"Osmanlı imparatorluğunun inkıraz bulup Türkiye Büyük Millet Meclisi Hükümeti teşekkül ettiğine dair", No. 307, www.tbmm.gov.tr, 27.11.2022.

"Padişahın İradesiyle Meclisin kapatıldığına dair kanun", BOA, İ.DUİT, 10 / 52 – 1 (11 Nisan 1920).

"Sivas Kongresi", Kutu:23. Gömlek: 50. Belge. 50-6,7, Genelkurmay ATASE Daire Başkanlığı Arşivi Koleksiyon: Atatürk.

"Türkiye Büyük Millet Meclisinin, hukuku hâkimiyet ve hükümraninin mümessili hakikisi olduğuna dair", No.308, www.tbmm.gov.tr, 27.11.2022.

1. Dönem Zabıt Ceridesi C. 1. S.2.

Gizli Zabıt Ceridesi, C. 1, S. 2:10.

Karpat, K. Türk demokrasi Tarihi, 11. Baskı, Timaş Yayınları, İstanbul 2021.

Lewis, B. Modern Türkiye'nin Oluşumu, 13. Baskı, Arkadaş Yayınları, Ankara 2022.

Sürmeli, S. Milli Mücadele'de Tekâlif-i Milliye Emirleri, Atatürk Araştırma Merkezi Yayınları, Ankara 1998.

TBMM Basın ve Halkla ilişkiler Daire Başkanlığı, İlk Meclis, Tanıtım Kitapları Serisi: 14, TBMM Kütüphanesi, Ankara 2005.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.birlesimler_gc?v_meclis=11&v_donem= 1, s. 164-180, 27.11.2022.

Teşkilatı Esasiye Kanunu, No. 491, https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/2807, 27.11.2022.

Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve Birinci Dönem 1919-1923, C. 1, TBMM Yayınları, Ankara 1994.

TBMM Gizli Celse Zabıtları, https://www5.tbmm.gov.tr/develop/owa/tutanak_dergisi_pdfler.birlesimler_gc?v_meclis=11&v_donem=1, s. 164-180, 27.10.2022.

Teşkilatı Esasiye Kanunu, No. 491, https://acikerisim.tbmm.gov.tr/xmlui/handle/11543/2807, 27.11.2022.

TKP Merkez Komitesi 1920-21 Dönüş Belgeleri 1-2, https://www.tustav.org/tustav-yayinlari/tkp-merkez-komitesi-1920-21-donus-belgeleri- 1-2/, 27.11.2022.

Türk Parlamento Tarihi Milli Mücadele ve Birinci Dönem 1919-1923, C. 1, Türkiye Büyük Millet Meclisi Yayınları, Ankara 1994.

Yurttaş, T., Özcan, F. Birinci Büyük Millet Meclisi'nde Muhalefet: İkinci Grup, Bilge Dergisi, S. 22, Yaz 2011.

HUMANİTAR ELMLƏRDƏ YENİ TENDENSİYALAR BÖLMƏSİ

QIŞ GÜNDÖNÜMÜ BAYRAMININ VARİANTLARI VƏ MƏDƏNİYYƏT MATRİSASI[29]

Rəhilə Məmməd qızı Qeybullayeva
filologiya elmləri doktoru, professor
Bakı Slavyan Universiteti
rahilya_g@hotmail.com
https://doi.org/10.1515/9783110789164

Giriş

Sosial və humanitar elmlər məlumatlı və sosial məsuliyyətli cəmiyyətin qurulmasının ayrılmaz hissəsidir. Onlar mədəni zənginləşdirməyə, sosial ədalətə, siyasətin inkişafına, təhsilə, psixoloji rifaha, tarixi məlumatlandırmaya, böhrana reaksiyaya və etik qərarların qəbuluna töhfə verirlər.

Bu kontekstdə cəmiyyətdə yaranan suallara müəyyən qədər cavab tapmaq məqsədi ilə araşdırdırmalarımız əsasında tərtib olunmuş və son 20 ildə hər dəfə yeni məlumatlarların əlavəsi ilə tərtib və tədris etdiyimiz "Milli ədəbiyyat və mədəniyyətlərin başlanğıcı və meyarları" və 15 ildə tədris etdiymiz "Müqayisəli mədəniyyət və mədənittət qatları" seçmə fənlərinin bir-neçə mövzusunu təqdim edəcəyik.

Onlardan bir qismi: şərab islam sivilizasiyanda və onun kökləri; dil faktoru fərqli tarixi kontekstlərdə və akademik mühitlərdə ədəbiyyat meyarı kimi dəyərləndirilməsi; yeni il, onun parallelləri və kökləri kimi problemlər cəmiyyətin mədəniyyət tarixi haqqında bilgilərinə müsbət mənada təkan verən araşdırma platforması ola bilər.

Bu araşdırma Yeni il ənənəsində onun mədəniyyət matrisası ilə bağlı bu məsələlri gündəmə gətirir: Milad - İsanın doğumu bayramı və ya Yeni il bayramının bir hissəsi kimi kutsanmış (məsih olunmuş) İsa; İsa chi+rho və balıq simvolları arasında; bayramın izi ilə hinduizmdə və ya xilaskar balıq hieroqlifinin paralelləri .

1. Niyə Milad və Yeni il – bir bayram kimi intrpretasiya olunan iki bayram xristianlıqla əlaqəlidir?

Əgər artıq Milad - Isanın doğum günü bayramı varsa, niyə məhz əlavə olaraq daha bir gün-yeddi gün sonra Yeni il ayrı bayram kimi yeni ilin başlanğıcıdır? Milad simvollaruna əlavə olaraq, gecə-gündüz bərabərliyi zamanı Müqəddəs Məryəm Ananın Müjdəsini (Mary's Annunciation) də əhatə edir və hələ doğulmamış uşağa İsa (Xilaskar) adı verildi. Bu körpə öz adını, yəhudi bir oğlan üçün təyin edildiyi kimi, doğulduğundan yeddi gün sonra sünnət zamanı alır. Beləliklə, doğum günündən (Milad/Christams) başqa, ad (qoyulma) günü kimi Yeni il əlavə olunur. Rəbbin sünnəti haqqında: "Və körpə səkkizinci gün sünnət olunacaq. – Yaradılış. Fəsil. 17, şeir 12"; Musanın peyğəmbərliyi" ("Об обрезании Господа. И младенец осьми дней обрежется вам. - Быт. гл. 17, ст. 12; пророчество Моисея.") [2]

"Səkkiz gündən sonra [körpəni] sünnət etmək lazım gəldikdə, ona ana bətnində hamilə qalmadan əvvəl bir mələk tərəfindən çağırılan İsa adını verdilər." (Luka İncili, 2:21)

Beləliklə, masir dövrdə Yeni il bayramında iki mədəniyyət matrisası var: 25 dekabr – doğum günü, 1 yanvar - ad günü (sünnət edilən zaman İsa -Xilaskar adı verilməsi).

2. Inisiasiya variantları

[29] Bu tədqiqatın əsas müddəaları burada nəşr edilmişdir: R. Geybullayeva. *Formas de coexistencia y matriz cultural o fundamentos de las festividades del solsticio de invierno* (*in Spanish)* – de Signs. Semiotics journal of Latina America Semiotics Association) fels (Federacion Latinoamericana Semiotics). HORS SERIE 02. Semiótica de la Cultura. De Yuri Lotman al future. November 2022, pp.157-173
https://www.designisfels.net/hors-serie/semiotica-de-la-cultura-de-yuri-lotman-al-futuro/

İnisiasiya (başlanğıc) - hər hansı bir şəxsin müəyyən bir qrupa, cəmiyyətə ritual vasitəsi ilə aid edilməsidir. Yəni identifikasiya markerlərindən biridir. Məsih (xilaskar) kimi kutsanma (anointment) da inisiasiya növlərindən biridir. ChiRo (xilaskar) loqoqarmı ilə bağlı xatırlatdığımız İsanın kutsanma (anointment) ritualının regionda, o cümlədən yəhudi hökmdarlarına aid olunmasını qeyd etmişdık. İncilin John variantında Lazarın bacısı Meri perfümü ayağına səpməklə (Mary…anointed Jesus' feet- John 12:1 -12:8 [1]), Matta variantında başından tökməklə (very costly ointment, and she poured it on his head- Matthew 26:6–13 [5]) İsanın kutsanması təqdim olunur. Bu zaman İsa yetkin bir adamdır və artıq apostolları (həvvariləri) var, xristianlıq formalaşmaqdadır.

İudazimdə həddi-bulağa çatan və, beləliklə, öz hərəkərlərinin məsuliyyətini dərk edən uşaqların inisiasiyası bar (oğlan) və bat (qız) mitzvah (commandment) ritual [6] ilə qeyd olunur Müasir Azərbaycan cəmiyyətində eyni ənənə kimi interpretasiya edilən "doğum günün mübarək" və "ad günün mübarək" kimi iki paralel ifadə işlənir. Müasir azərbaycanlıların da əcadadı sayılan oğuz tayfalarının "Kitabi Dədə Qorqud"[30] dastanında iki dəfə etdiyi qəhrəmanlığa görə adqoyma təqdim olunur: Buğac və Basat adları. Müavafiq olaraq buğanı öldürmək və ya Təpögözü basmaq üçün -bu qəhrəmalığı edə bilmək üçün təxminən həddi-bulağa çatmaq yaşı (bar-mitzvahəda olduğu kimi) gərəkdir. Hər iki obraz qəhrəmanlıqla ad qazanıb oğuz cəmiyyətinə inisiasiya edilirlər. Bununla da adqoyma ənənəsi, bar və bat mitzvah adəti kimi yeniyetmə yaşında yerinə yetirilir.

3. Sünnət inisiasiya növü kimi

Daha bir inisiasiya adəti müasir günədək qalmış, iki dində əsas qaydalardan biri kimi çərçivələnmiş və artıq qeyd etdiyimiz sünnət adətidir. Sünnət o qədər önəmlidir ki, ilahi vaxtilə Moiseyə oğlu Eliezeri sünnət etməsini əmr edir, yoxsa hər ikisini öldürə bilər. Sünnət edilincə isə kutsanma (anoinyed) funksiyasına yüksəlir və öz tayfasını Misir fironun qul olmağından azad edir (Exodus).

24. Gecələmək üçün gedərkən Rəbb onunla qarşılaşdı və onu öldürmək istədi.

25. Sefora (Musanın arvadı) daş bıçağı götürüb oğlunun sünnət dərisini kəsib onun ayaqlarına ataraq dedi: "Sən mənim üçün qanlı bəysən. (Çıxış 4:24-25) [3].

Daha əvvəlki tarixdə yəhudilədin və ərəblərin əcdadı sayılan İbrahim/Abraham ilahinin əmri ilə sünnət olunur və bu əmr onun bütün sonrakı nəsilləri,qulları üçün də mütləqdır. İbrahim sünnəti zamanı 99 yaşı olduğu qeyd olunur. Məhz bu ritualı icra etməklə o, bir neçə xalqın əcdadı olmaq üçün seçilir (kutsanma baş verir) və zavetlərdən (testament) biridir: [8].

17. İbramın doxsan doqquz yaşı olanda Rəbb ona görünüb dedi: "Mən Külli-İxtiyar Allaham, Mənim qarşımda sədaqətlə get və qüsursuz ol. 2. Onda mən səninlə əhdimi bağlayacağam və sayını artıracağam." 3. İbram üzüstə yerə yıxıldı, və Allah ona dedi: 4. "Mənə gəlincə, səninlə əhdim budur: sən çoxlu millətlərin atası olacaqsan. 5. Artıq sənə İbram [b] deyilməyəcək, adın İbrahim olacaq., [c] Çünki səni çoxlu millətlərin atası etdim. 6. Səni çox məhsuldar edəcəyəm, səndən millətlər yaradacağam və sənin nəslindən hökmdarlar olacaq. Bu, sən, səndən sonra gələcək nəsillərin və mənim aramda olan sonsuz bir əhd olacaq". (Yaradılış 17:1-7) [8].

Nəzərə alsaq ki, xristianlığı gətirən ilk apostolun İsa peyğəmbərdir, yəni onun doğulduğu dövrdə xristianlıq hələ yox idi, sünnət inisiasiya ənənəsi Christmas və yeni təqvim ili arasındakı yeddi gün fərqini uzag edə biləcək arqumentlərdən biri sayıla bilər. İsa peyğəmbərın 24 dekabr doğulması günü müasir xristian ölkələrində daha təmtəraqlıdır və yeni il bayramının əsas komponentdir, nəinki təqvim başlayan 1 yanvar. Baxmayaraq ki, yeni ilin gəlişi rəsmi təqvim olaraq onun doğum günü ilə yox, bir həftə sonar - 1 yanvarla başlayır. Eranın adı isə İsanın doğulmasından qabaq (BC) və ya sonra (AD) adlanır.

[30] Tam adı ilə *"Kitab-i Dədəm Qorqud əla lisan-i taife-i Oğuzan,"* written down in 16-th century.

İsa peyğəmbərin doğulması bayramından (Milad) bir həftə sonra yeni təqvim ili başlayır. Milad tarixinin xristianlıqda əhəmiyyətini hiss etmək üçün Avropa ölkələrində həmin vaxt olmaq və küçələrdə gəzmək kifayətdir ki, bayramın bitdiyini anlayasan: həmişəyaşıl şam-küknar-yolka (yule) ağacları Milad səhəri evlərdən çıxarlıaraq küçələrdə boynunu bükür. Sovet ənənəsinə uyğun olaraq, post-sovet məkanında yolka indi də məhz YeniİL il girdikdən sonra (1 yanvar) - yeni ilin ilk günü əhəmiyyətini itirir.

İslama gəlikdə, bəzi müsəlman kəndlərində sünnət kiçik toy adlandırıaraq bayram keçirilir. Sadəcə bu ritual müsəlman cəmiyyətlərində (Azəbaycan, Türkiyə, Orta Asiya türkləri) yəhudilər-dəki kimi qısa vaxt (bir həftə sonra) tələb etmir. Beləliklə, sünnət ətrafında iki fərqli interpretasiyalı, əslində eyni bayram qeyd olunur. Müsəlman cəmiyyətində dindar olub-olmamasından asılı olmayaraq sünnət adətini müasir dövrdə də əksər ailələr yerinə yetirir. Digər tərəfdən, İsanın peyğəmbər olaraq islamın müqəddəs kitabı olan Quran da qəbul edir[31].

Müasir statistikadan nümunə maraqlıdır: "1971-ci ildən, Amerika Pediatriya Akademiyası adi körpə sünnətini tövsiyə etməyi dayandırdıqdan sonra, ABŞ-da sünnət edilmiş yeni doğulmuşların sayı azaldı; körpə sünnət nisbəti hazırda təxminən 33 % təşkil edir. XXI əsrin əvvəllərində. HİV-in yayılmasına nəzarət etmək üçün sünnət bu təcrübəyə marağın yenidən artmasına səbəb oldu..." [4]

Beləliklə, iudazim və islamda sünnət etdilmə vaxtı fərqlənir. Azərbaycan cəmiyyətində yeddi gün sonra kimi ciddi vaxt çərçivəsi olmadığlndan yeni il bayramı diskursunda stereotipləşmiş fikir deyil. Müasir identifikasiya axtarışları prizamasında əksər toplumlar tərəfindən bayramın müasir etapdakı (stereotip) interpretasiyası İsanın doğum günü ilə assosiativ olaraq xristian bayramı kimi qəbul edilir.

Nəticələr

Beləliklə, Yeni il bayramarı silsiləsindən Qışgündönümü astronomiya ətrfındakı bayarmaların ənənəsi və simvollarının bu parallələri gündəmə gətirdi və vurğuladı:

Bayramın izi ilə iuadizmdə - bir həftə fərqi ilə iki bayram: Christmas və Yeni il?

Bayramın izi ilə hinduizmdə və ya xilaskar balıq hieroqlifinin paralelləri

Bayramın izləri yeni dövr tarixində - USA case or Thanksgiving vs. Christmas?

Rus pravoslavlarında yeni il ənənəsinin təməli

İslam və iudazim ilə parallelər

Müasir mədəniyyətlərin tipologiyasını formalaşdaran prototipləri araşdırarkən, Yeni il bayramının elementləri və bayramın tarixi nümunəsində aşağıdakı ümumiləşdirmələri qeyd etmək olar.

Yaşadığımız sovet dövründə (XX əsrin son 30 illiyi) dinlə heç bir əlaqəsini hiss etmədiyimiz və 1 yanvarla başlayan təqvim dəyişmə ənənəsi (yeni il bayramı) yeni tarixi dövrdə – post-sovet dövründə xristianlıqla assosiasiya olunmağa başladı.

Əlbəttə ki, Həzrəti-İsanın doğum günü ilə bağlı qış yeni il bayramın ilin ən uzun gecəsi (Modranicht) ətrafında formalaşan tək bayram deyil, burada həm Yelda, Yule, həm də İshtar, Mitra kimi tarixən daha qədim paralel qatları var. Tarixdə adları qalmış (sonrakı millətlərin komponentinə çevrilmiş) şumerlərdə və akkadlarda yeni həyat-məhsuldarlıq-ulduz rəmzi olan İŞTaR -EaSTeR(STaR)[10]-İnanna ilahəsi, yeni həyat simvolları ilə (yumurta, səməni-wheat sprout); xristianlıqdan əvvəl daha bir variant Proto-Germanic AuSTRo (ulduz, parıltı); leksik baxımdan eyni əbcəd (samit əlifbası) kökü olan ZəR+düST (zər-parlaq, od, işıq +ulduz) peyğəmbər daha qədim mədəniyyət qatlarında ortaq mədəniyyət matrisalarını (parıltı-işıq-zər-ulduz) ortaya çıxarır.

[31]İnterpretasiyala haqqında bax, məsələn: Khalil Andani *"They killed him not." The Crucifixion in Shi'a Isma'ili* adlı araşdırmasında Qur'anda İsa peyğəmbərin çarmıxa bağlamaqla əlaqəli iki məqamı gündəmə gətirir. Bu məqamları hərə bir cür yozur. Məsələn, şiə'liyin bir qolu olan İsmailli təqriqəti İsanın çarmıxa çəkilməsini tarixi fakt kimi qəbul edir:

Paralelərə nümunə olaraq: Müsəlman bayramı kimi interpretasiya olan Nozruz bayramı ilə eyni mədəniyyət matrisasında müasir xristianlarda İsanın dirilməsi (Resurrection of Christ) hekayətləri ətrafında formalaşan Easter bayramı, iudazimdə yəhudilərin Misir fironun qulu olmasından azad olması kimi anılan Passover (Pesah, ötüb-keçən) paralel bayramları qeyd edilir. Astromik baxımdan nəzər salsaq, bir həftə qeyd olunan Pesah bayramı, iudazimdə yaz bərabərliyindən (vernal equinox) sonra ilk bədirlənmiş ay (full moon) ilə başlayır[32].

Qış yeni il bayramları sırasına noyabrın sonunda-dekabrın əvvəlində yəhudilər tərəfindən qeyd olunan Hanukka – işıqlar (od) (Haqq-ha-purim -Yerusəlimin bərpası və İkinci Məbədin təmizlənməsi (e.ə 169-cu il) tarixi hadisəsi ilə əlaqələndirilən bayram[33], İranda Shabu-Çella, Yel+da, Skandinaviyada Yol, Yule bayramları, daha qədim mədəniyyət qatında Mitra allahının doğum günü (milad, birth, Isanın doğulması kimi), Avropa ərazisində qədim Roma miflərində əlində oraq ilə (toxum səpmək üçün - yeni həyat rəmzi) təsvir olunan Saturn allahına, etruskların Satr allahına həsr olunmuş bayramlar əlavə edilə bilər.

Daha bir tarixi etapda və fərqli materikdə əsasən eyni dini və milli cəmiyyətin (Britaniya anqlo-saksları və irlandlar) nəslindən formalaşmış ölkədə (ABŞ) bu bayramların interpretasiyası fonunda Christmas əvəzinə yeni bir bayram da əlavə olunur – Şükran Günü (Thanksgiving). 1991-ci ildə post-sovet Azərbaycanında 31 dekabr təqviminə daha bir tarix – Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik günü əlavə olunur. [9]

Xristian dini çərçivəsində yeni il bayramının iki etapdan (25 dekabr Christmas və 1 yanvar Yeni il təqviminin başlaması) olmasının bir mədəniyyət matrisası elə müsəlman və iudaizm diskursunda da təhlil oluna bilər. Belə ki bu yeni il müsəlmanların da peyğəmbər kimi qəbul etdikləri İsanın adı ilə bağlıdır. Bu prizmadan, Christmas İsanın doğum günüdürsə və təqvim Yeni ili İsa peyğəmbərin doğumu ilə bağlıdırsa, bu iki bayram arasında (Milad – 25 dekabr ya Yeni il 1 yanvar) bir həftəlik fərq nəyi vurğulayır? Anasi aramey (yəhudi) olan Həzrəti-İsa regionda sünnət praktikasını tətbiq edən iki monoteistik dindən biri olan iudazim cəmiyyətinində doğulub. Ona görə müvafiq qaydaya görə yeni doğulan oğlan uşağı çox qısa zamanda – 7 gendən sonra sünnət (brit milah) edilməsi, iki bayram arasındakı fərqi ilə izah edilmə ehtimalı çoxdur[34]. Müsəlman (Azərbaycan nümunəsində) və xristian cəmiyyətlərində bu bir həftəlik qısa zaman fərqi heç nə ilə assosiasiya olunmur. Çünki islamda sünnət üçün dəqiq vaxt yoxdur, doğum günündən bir həftə sonra deyil, iki-üç il sonraya qədər keçirilə bilər. Həm iudazim, həm müsəlman cəmiyyətlərində dindar olmayanlar da müasir dövrdə bu adətə riayət edirlər. Baqşa cəmiyyətlərdə də tibbi səbəbdən də bu praktikaya maraq artmaqdadır[35].

"Hər bir diaqramda təsvirlərin fraksiyalarını təcrid etməklə, rəsmlər [Chris Sageman tərəfindən] bütün detalları və parçaları anlamağa çalışan ayrı-ayrı yol xəritələri kimi xidmət edir."

Bir-birindən uzaq görünən və ya eyni region daxilində bəzən çox oxşar, bəzən də fərqli qış yeni il bayramı keçirmə ənənəsini nəzərdən keçirərkən, bir çox bayramkeçirmə ənənələrinin eyni arxaik köklərdən qaynaqlandığını, zaman keçdikcə müxtəlif dinlərin (iudazim, xristianlıq, islam və s.) kanonlar çərçivəsinə salındığının, iki tarixi ehtiva etməsi (25 dekabr və 1 yanvar) səbəbinin sünnət ola bilməsi və, nəhayət, onların dini ritual olmaqdan çıxaraq yeni interpretasiyalarla yeni bir ənənələrə, bayrama çevrildiyinin (məsələn, 31 dekabr kimi) şahidi oluruq.

---

[32] Star-ulduz

[33] Novruz bayramı paralleri haqqında əvvəlki araşdırmalarımızdan, məsələn: Role of folklore in writing history: Vernal holidays - Folklore and politics conference. - Luneville, IHCE (European Institute for Cultural History), 15-16 July 2013, http://www.ihce.eu/UserFiles/File/prog.pdf

[34] Bu tarix 31 dekabr1989-cü ildə Şimalı Azərbaycan ilə (o vaxt SSRİ-ni təşkil edən 15 respublikadan biri) Cənubi Azərbaycanın (İrana daxil olan) sərhəddinin dağıdılması cəhdi ilə əlaqədar olaraq əslində iki bayramı birləşdirir.

[35] Roma katolik kilsəsi sünnət adətinə qarşı çıxsa da, Afrikada monoteizmdən əvvəl olduğundan, Efiopiya və Copt xristian kilsələri bu adəti qəbul edir.

Adət-ənənə elementlərinin təhlili, fərqli dinlərə mənsub olan xalqların bayramlarının (rəsmiləşən ənənələrinin) tarixini "bərpası" müasir mədəniyyətlərin ortaq tipologiyasını üzə çıxarır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. *Christmas or Xmas.* Oremus Bible Browser: [Electronic resource] / - URL: // https://bible.oremus.org/?passage=John+12:1%E2%80%9312:8&version=nrsv
2. : [Electronic resource] / - URL: // http://nesusvet.narod.ru/ico/books/erminiya.htm#h2_13
3. : [Electronic resource] / - URL: // https://allbible.info/bible/sinodal/ex/4/
4. Khalil Andani. *"They killed him not." The Crucifixion in Shi'a Isma'ili. 2011.* Derived from Academia.edu, December 18, 2019 : [Electronic resource] / - URL: // https://www.academia.edu/1531709/They_Killed_Him_Not_The_Crucifixion_in_Shia_Ismaili_Islam
5. Oremus Bible browser : [Electronic resource] / - URL: // https://bible.oremus.org/?passage=Matthew%2026:6%E2%80%9313&version=nrsv
6. Origins of the Bar/ Bat Mitzvah : [Electronic resource] / - URL: // https://reformjudaism.org/beliefs-practices/lifecycle-rituals/religious-education-rituals/origins-barbat-mitzvah
7. *The Columbia Electronic Encyclopedia,* 6th ed. Copyright © 2012, Columbia University Press : [Electronic resource] / - URL: // https://www.infoplease.com/encyclopedia/medicine/general/terms/circumcision
8. *The Covenant of Circumcision* Genezis 17:1-7 : [Electronic resource] / - URL: // https://www.biblegateway.com/passage/?search=Genesis%2017&version=NIV
9. *Период Второго Храма* : [Electronic resource] / - URL: // https://mfa.gov.il/MFARUS/AboutIsrael/History/Pages/HistorySecondTemple.aspx

THE RELATIONSHIP BETWEEN ETHICAL LEADERSHIP BEHAVIORS AND PSYCHOLOGICAL SAFETY

Ozgur Demirtas
Prof., Dr.
Kayseri University, Turkey
ozgurdemirtas@kayseri.edu.tr
https://doi.org/0000-0002-2495-2124

Introduction

The leadership concept is an important organizational behavior factor as the ability to direct followers to a goal and the ability to create a vision. Ethical leadership is defined as exhibiting normatively appropriate behaviors through personal actions and interpersonal relationships and transferring these behaviors to followers through two-way communication, reinforcement and decision-making (Walumbwa et al., 2017: 14). Shin (2012: 300) states that leaders are the power that determines ethical rules in an organization and directs the ethical practices and activities of the organization.

The ethical leader tells his followers that the difference between right and wrong is fundamentally based on divine messages. However, ethical leaders have much more responsibilities than simply telling others what to do. Ethical leaders seek to proactively influence the ethical and unethical behavior of their followers. In this sense, they make ethics salient by communicating clear

ethical standards, intentional role modeling of ethical behavior, and use of rewards and discipline. By doing all these, they direct their followers to act within the framework of ethical rules and hold them accountable in this regard (Brown and Trevino, 2006: 597). Role modeling highlights visible action and the perceptual and reputational aspects of ethical leadership (Trevino et al., 2000: 134).

The reactions of other employees in their behaviors such as expressing their opinions on any issue related to organizational functioning, asking relevant questions to their interlocutors, giving feedback, revealing their individual mistakes openly, putting forward a new idea, voicing their objections shape the framework of the perception of psychological safety. At the same time, this framework creates a positive or negative perception of psychological safety (Yener, 2015: 281).

Applied studies have revealed that ethical leadership is the antecedent of many individual and organizational variables. The literature review, taking into account the variables of the study, reveals that ethical leadership has a positive effect on the perception of psychological safety (Walumbwa and Schaubroeck, 2009; Sağnak, 2017). In this context, the following hypothesis was created in the study.

H1: Ethical leadership behaviors positively affect the perception of psychological safety**.**

Method

The data used to test the hypotheses put forward within the scope of the study will be obtained from full-time employees in organizations through face-to-face interviews and by conducting a survey in companies operating in the manufacturing sector. From employees; They were asked to fill out the evaluation form, which included ethical leadership behaviors and psychological safety perception variables and some demographic questions.

The scales used in the data collection phase of the study were selected from scales whose validity and reliability have been approved to date, and it was expressed to the sample group in face-to-face interviews that the answers would be kept completely confidential and would not be disclosed in any way.

Ethical Leadership Behaviors, a scale developed by (Brown et al. 2005) was used. To measure *psychological safety perception* we used a scale recommended by Yener (2015), which was adapted to Turkish and tested for validity and reliability.

Conclusion

This section will be written after the data collected and the analyses are being done.

References

1. Walumbwa, F.O., Hartnell, C.A., & Misati, E. (2017). Does ethical leadership enhance group learning behavior? Examining the mediating influence of group ethical conduct, justice climate, and peer justice. *Journal of Business Research*, *72* , 14-23.

2. Shin, Y. (2012). CEO ethical leadership, ethical climate, climate strength, and collective organizational citizenship behavior. *Journal of Business Ethics* , *108* (3), 299-312.

3. Brown, M. E., & Treviño, L. K. (2006). Ethical leadership: A review and future directions. *The leadership quarterly* , *17* (6), 595-616.

4. Treviño, L. K., Hartman, L. P., & Brown, M. (2000). Moral person and moral manager: How executives develop a reputation for ethical leadership. *California management review* , *42* (4), 128-142.

5. Yener, S. (2015). Validity and Reliability Study of the Turkish Form of the Psychological Safety Scale. *Journal of Social Sciences Research* , (13), 280-305.

6. Walumbwa, F. O., & Schaubroeck, J. (2009). Leader personality traits and employee voice behavior: mediating roles of ethical leadership and work group psychological safety. *Journal of applied psychology* , *94* (5), 1275-1286.

7. Sağnak, M. (2017). Ethical Leadership and Teachers' Voice Behavior: The Mediating Roles of Ethical Culture and Psychological Safety. Educational Sciences in Theory and Practice, 17(4), 973-989.

SOFT SKILLS OF EMPLOYEES IN INTERNATIONAL ORGANISATIONS IN LATVIA

[1,2]**Lucija Rutka,** [1,3]**Ilmars Kreituss,** [1,4]**Kristians Maceraliks**
[1]RISEBA University of Applied Sciences, Latvia
[2]Dr.psych., professor
lucija.rutka@riseba.lv
https://orcid.org/0000-0001-6196-4573,
[3]Dr.chem., professor
Ilmars.kreituss@riseba.lv
https://orcid.org/0000-0001-8510-376X
[4]MBA
kristians.ma@inbox.lv
https://orcid.org/0009-0003-3966-9270

Introduction

In today's workplace the need for soft skills is widely considered as vital because of globalization, virtual offices, technology and increasing society diversity.

It is important to have the right set of soft skills to keep high level of employability because these are the skills that an individual uses to interact with, interpret or inform social and physical environments. (Dyson, 2021) In a competitive environment, job performance has continuously remained an important issue in many organizations. For example, the job performance of a leader indicates how well a leader accomplishes his job responsibilities in the working environment in order to achieve organizational goals and productivity. (Fletcher, 2023) Soft skills have a substantial influence on the accomplishment of job performance, and therefore soft skills are necessary for organizational success and wellbeing. (Seetha, 2014) Aim of the research - theoretically analyze and practically study the soft skills of employees in international organisations in Latvia.

Communication, partnerships, and presenting your company in a favourable light to the public and potential workers are all important in today's business world as the need for soft skills is widely considered vital because of globalization, virtual offices, technology and increasing society diversity.

Soft skills in the workplace enable businesses to use their technical talents and expertise more effectively and efficiently without being inhibited by interpersonal issues, infighting, or negative public and market impressions.

It is important to have the right set of soft skills to keep high level of employability because these are the skills that an individual uses to interact with, interpret or inform social and physical environments.

Research method and respondents

Research question: What are the most important soft skills of employees in their workplace?

Research method: Soft skills survey (Escola-Gascon & Gallifa, 2022)

Methodological choice – quantitative data – survey which was created with the help of a website called Webropol. Survey web link was sent to people electronically, publicized on Facebook using their ad service and posted on the platform Reddit, more specifically, the Latvian subreddit.

Primary data source - electronic survey on the Webropol platform.

Respondents – 121 employees from various international organisations in Latvia.

Method of primary data analysis - Quantitative data: descriptive statistics, Kolmogorov-Smirnov test, Wilcoxon signed-rank test, Cronbah`s alpha coefficient.

Theoretical background

Together with technical or hard skills and knowledge, basic skills (like reading, writing, and math), and personal values, soft skills are important for job performance.

Companies seem to think that hard skills, which are mostly shown by academic certificates, are less important to them. Employers tend to put more weight on the personal qualities and attitudes of candidates (called "soft skills"), which can't be shown or proven by traditional diplomas or certificates. Human resources are usually expected to have self-directed and self-motivated attitudes as well as personal responsibility, adaptibility, flexibility, innovation and creativity, and an entrepreneurial spirit (Doyle, 2022). People's soft skills depend more on who they are than what they know. As such, they include the personality traits that determine how well people get along with each other and are usually a fixed part of a person's personality. In a competitive job market, employees who show that they have a good mix of hard skills and soft skills are often in higher demand (Kenton, 2022).

When deciding who to hire, employers look for a good mix of hard skills and soft skills. For instance, employers like workers who are skilled and have a history of getting jobs done on time. Employers also look for people who can communicate well and know a lot about the products and services of the company. Even if their job isn't in sales or marketing, people with soft skills can put together convincing presentations when talking to potential clients. Another valuable soft skill is being able to teach new tasks to other people at work. (Kenton, 2022)

Researchers Álex Escolà-Gascón and Josep Gallifa (Gascón & Gallifa, 2022) define 14 soft skills:

1. Commitment - examines the degree to which a person can initiate, manage and complete a given task.
2. Originality – analyzes the degree to which a person has divergent ideas concerning traditional methods and procedures.
3. Integrity – describes the degree of moral or ethical balance between what a person feels, thinks and does.
4. Entrepreneurial Orientation - analyzes the degree to which a person wishes to initiate and develop new projects of their own.
5. Effectiveness – measures the degree to which a person feels capable and able to perform tasks.
6. Critical Thinking – examines the degree to which a person can logically question environmental inputs.
7. Rigorousness – describes the degree to which a person argues their ideas with rationale, pieces of evidence, and objective proofs.
8. Accuracy – analyzes a person's tendency to specify their ideas and to put them into practice.
9. Determination – measures the degree to which a person knows themselves or connects with their way of being.
10. Involvement – examines the degree of involvement of a person with the circumstances or situations that occur in their environment.

11. Environmental Awareness – explores the degree to which a person is aware of the sustainability of the planet's resources.

12. Teamwork – describes the extent to which a person knows how to work in a team and learns cooperatively.

13. Autonomy – analyzes the degree to which the student generates new learning from their resources.

14. Sincerity – measures the extent to which a person responds honestly. (Gascón & Gallifa, 2022)

Making good working relationships is one amongst the many things to do in the workplace. Leaders of companies are often at their best when they have strong "soft skills." For example, leaders are expected to be good speakers, but great leaders are also good at listening to their workers and to other leaders in their fields.

Results of the practical research

To research soft skills of employees in international organisations, a survey by Álex Escolà-Gascón and Josep Gallifa (Gascón & Gallifa, 2022) was used. In the beginning, the respondents evaluate their own 14 soft skills, noting their expressiveness on a Likert scale from 1 to 6. Fig. 1 shows the average ratings for all 14 soft skills (Q1-Q14). It can be concluded that the soft skill with the best answer average rating to statements is Q1 - commitment at 4.95, meaning most people chose either the answer "agree" or "completely agree." followed up by Q12 (teamwork) and Q13 (autonomy).

Involvement (10), Environmental Awareness (Q11), and Effectiveness (Q5) have the lowest average ratings, with Effectiveness (Q5) having a big difference between itself and the second lowest rated soft skill, Environmental Awareness (Q11) - a difference of 0.53.

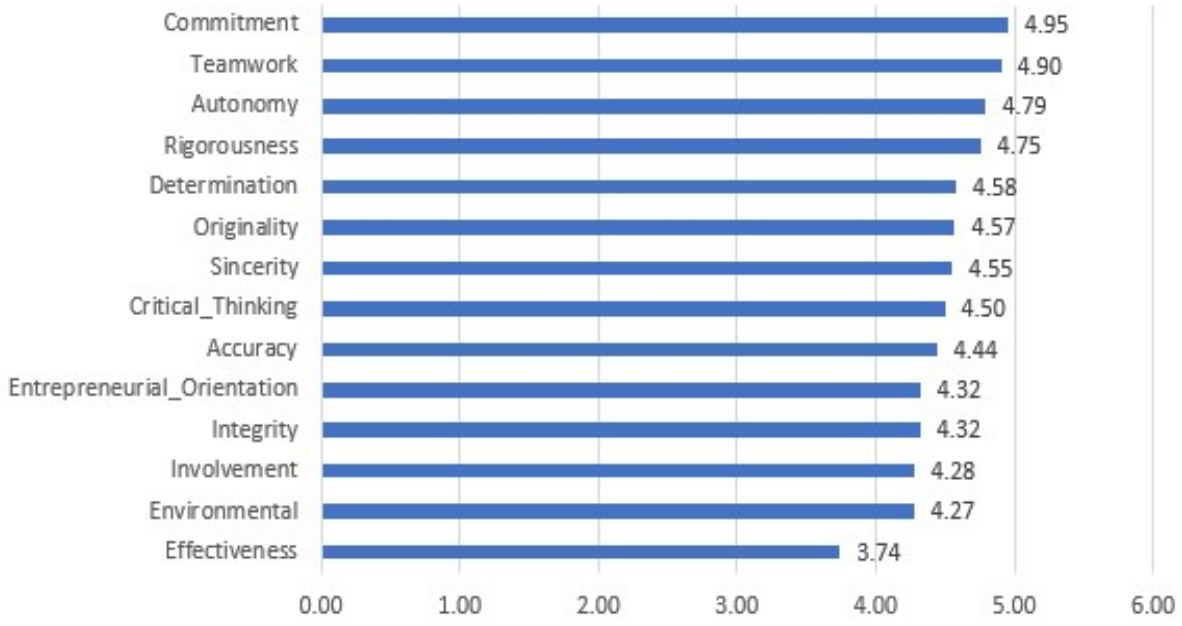

Fig. 1. Self-assessment of the importance of soft skills

To answer the research question, "What are the most important soft skills of employees in their workplace?" The statistical indicators of soft skills (nine questions from Q1-Q14 and six questions from Q15) were initially calculated and summarized in Table 1.

Table 1

Statistical indicators of soft skill scales

Q16 n=121	Mean Statistic	Std. Deviation Statistic	Skewness (Std. Error=0,220) Statistic	Kurtosis (Std.Error =0,437) Statistic	K-S Test Statistic	Asymp. Sig. (2-tailed)
Commitment	5,10	1,036	-1,527	3,112	,247	,000c
Originality	4,24	1,176	-,573	,075	,221	,000c
Integrity	5,01	,871	-,786	,534	,265	,000c
Entrepreneurial_Orientation	4,19	1,120	-,420	,366	,201	,000c
Critical_Thinking	5,31	,847	-1,239	1,036	,295	,000c
Accuracy	5,30	,792	-,791	-,311	,300	,000c
Involvement	5,17	,879	-,780	-,227	,259	,000c
Teamwork	5,08	1,013	-1,048	,661	,247	,000c
Sincerity	5,15	1,038	-1,758	3,900	,269	,000c
Communication	5,51	,732	-1,537	2,061	,376	,000c
Leadership	4,52	1,042	-,371	,297	,220	,000c
Self-confidence	4,59	1,046	-,390	-,540	,224	,000c
Responsibility	5,58	,692	-2,126	6,292	,390	,000c
Diversity management	4,30	1,108	-,615	,298	,208	,000c
Emotional intelligence	4,97	1,095	-,902	,096	,232	,000c

As the calculations show, the subscales of Q16 do not correspond to a normal distribution (Kolmogorov-Smirnov test Sig <0.05). The negative coefficients of asymmetry, which in absolute value exceed the Std.Error of Skewness, indicate that the respondents more often showed higher values than the arithmetic mean of the group, i.e., they more often chose agreement as an answer (values 4 - 6).

The most important soft skills in the workplace, arranged in descending order, are visible in Fig 2.

The obtained research results show that all the mentioned skills (Figure 2) are highly rated - above 4 out of 6 possible expression levels. With an average of 5.58 the highest rated soft skill is responsibility and then followed by communication, critical thinking and accuracy. The least favourable soft skills are diversity management, originality and entrepreneurial orientation. Diversity management is one of the most underrated skills, but in the multicultural environment of today's organizations, it is very important. The obtained result could indicate that either the respondents do not understand the above-mentioned soft skills as relevant in today's organization or they have not encountered the difficulty of diversity management.

Conclusions and discussion

Respondents consider responsibility, communication, critical thinking, and accuracy to be the most important soft skills in the workplace, and entrepreneurial orientation, originality, and diversity management to be less important. One of the most underrated skills is diversity management, which is important in today's multicultural environment.

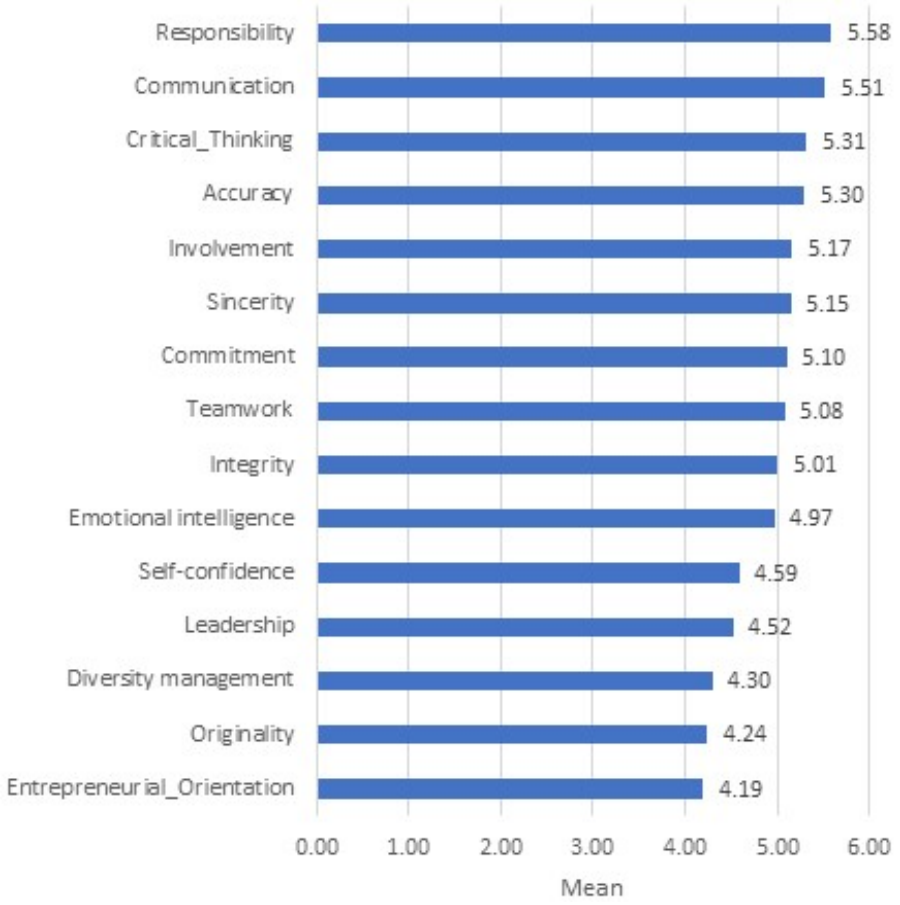

Fig. 2. Assessment of soft skills (Mean) in the workplace

Respondents believe that the soft skills they possess at a higher level are commitment, teamwork, autonomy, and rigorousness; at a lower level - entrepreneurial orientation, integrity, involvement, environmental awareness, and, least important - effectiveness. The low effectiveness self-assessment indicator is surprising because it is particularly important for achieving the organization's goals and promoting the employee's own work efficiency. Such an answer could be related to the fact that the respondents have low effectiveness motivation, or they do not understand its essence and importance.

Future studies could analyze the relationship of soft skills with work performance, quality of human life, professional burnout and other indicators important to personality and organization.

References

1. Doyle, A. (2022). *What Are Conflict Resolution Skills?*. Available at: https://www.thebalancemoney.com/conflict-resolutions-skills-2063739

2. Dyson, E. (2021). Soft Skills in the Workplace: why they Matter and how to Hire for them. Available at: https://www.peoplescout.com/insights/soft-skills-in-the-workplace/

3. Fletcher, J. (2023). *What Is Job Performance?*Available at: https://www.smartcapitalmind.com/what-is-job-performance.htm

4. Gascón, Á. E. & Gallifa, J. (2022). *How to measure soft skills in the educational context: psychometric properties of the SKILLS-in-ONE questionnaire.* Available at:

https://www.researchgate.net/publication/360288469_How_to_measure_soft_skills_in_the_educational_context_psychometric_properties_of_the_SKILLS-in-ONE_questionnaire

5. Kenton, W. (2022). *What Are Soft Skills? Definition, Importance, and Examples.* Available at: https://www.investopedia.com/terms/s/soft-skills.asp

6. Seetha, N., 2014. *Are Soft skills Important in the Workplace? A Preliminary Investigation in Malaysia.* Available at: https://www.researchgate.net/publication/269813457_Are_Soft_skills_Important_in_the_Workplace_a_A_Preliminary_Investigation_in_Malaysia

SOSİAL İŞ SOSİAL İNSTİTUTLARIN TƏRKİB HİSSƏSİ KİMİ

Fərəh Cabbar qızı Cəlil
filologiya elmləri doktoru, professor
Mingəçevir Dövlət Universiteti
farah.calil@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0001-6894-4401

Bəşəriyyət öz inkişafının bir çox mərhələlərini keçdikdən sonra cəmiyyətdən ayrı yaşamağın mümkünsüzlüyünü və bu faktordan asılı olduğunu dərk etdi. İbtidai icma quruluşunun dağılması ilə müstəqilliyini əldə edən insan eyni zamanda fərd kimi azadlığını da qəbul etmiş oldu. Lakin azad insan cəmiyyətin dəstəyi olmadan yaşamağın nə qədər çətin olduğunun da fərqinə vardı. Zamanla inkişaf edən cəmiyyətdə, həmin cəmiyyətin qaydalarına uyğun davranış variantları formalaşır. Fərd bu cəmiyyətin subyekti kimi həmin normalara öz şəxsi münasibətini bildirməlidir. Buradan da aydın olur ki, insan ailələrə, qəbilələrə, icmalara, dövlətlərə, birliklərə və s. yaşamaq və ictimai təşkilatlarda özünü ifadə etməlidir.

Burdan da aydın olur ki, insan məhz sosiallaşma dövründə fərdə çevrilir. Belə ki, sosiallaşma fərdə həyatı boyu təsir edir və bu sosiallaşma prosesi cəmiyyətin fərdə təsiri nəticəsində formalaşır. Sosiallaşma, cəmiyyətin mədəni normalara uygun assimilyasiyası və ya bir cox ölkələrdə baş verən radikal dəyişikliklər ictimai münasibətlərin də xarakterini dəyişir. Bu mənada cəmiyyət və onun sosial institutlarının yenidən ictimai problemlərin yeni sosial institutların strukturunun yaradılmasını tələb edir.

Ümumiyyətlə, "sosial institut" termini ictimaiyyətlə əlaqələr hər növ sifarişlərin rəsmiləşdirməsi ilə bağlıdır. Bu prosesi müşahidə edərkən aydın olur ki, sosial insitut anlayışı Q.Spenserin düşüncələrinə çox yaxındır [5: s. 17].

Sosial institutların klassik konsepsiyası Talkott Parsonsun struktur-funksional nəzəriyyəsində ən aydın şəkildə ifadə edilmişdir. Sosial institutlar sosial sistemdə sosial hərəkətlərin koordinasiyasına təsir göstərir və onun davamlı işləməsini təmin edir. Sosial qarşılıqlı əlaqə hər zaman müəyyən bir sistemdə gerçəkləşdirilir. Bu insanlar arasında vahid informasiya və kommunikasiya məkanı kimi sosial-təşkilati şəraitdə ötürülən informasiya ilə bağlı münasibətlər sferasında həyata keçirilir.

Sosiallaşma zamanı baş verən disfunksiya prosesi fərdin düşdüyü çətin həyat tərzi hesab oluna bilər. Məhz bu baxımdan, sosial iş institutları sosiallaşma institutlarından hesab edilə bilər. Bu prosesdə isə sosial iş institutu, sosiallaşma institutlarından biri, sosial işçini isə sosiallaşma ağenti kimi dəyərləndirmək olar [2, s. 19].

Sosiallaşma zamanı baş verən disfunksiya prosesi fərdin düşdüyü çətin həyat tərzi hesab oluna bilər. Məhz bu baxımdan, sosial iş institutları sosiallaşma institutlarından hesab edilə bilər.

Bu prosesdə isə sosial iş institutu, sosiallaşma institutlarından biri, sosial işçini isə sosiallaşma ağenti kimi dəyərləndirmək olar [2, s. 19].

Sosial işçi insanların bacarıqlarını aktivləşdirir, fərdin problemlərini həll etmək və onu çətin situasiyadan çıxarmaq üçün Rusiyada mövcud vəziyyət strukturun dəyişməsi ilə xarakterizə olunur. Cəmiyyətin müəyyən problemlərinin həlli üçün nəzərdə tutulmuşdur. İnsanlar və onları resurslarla təmin edən sistemlər arasında əlaqələr yaradır [3, s. 27].

Bir çox ölkələrdə baş verən radikal dəyişikliklər ictimai münasibətlərin də xarakterini dəyişir. Bu mənada cəmiyyət və onun sosial institutlarının yeni strukturunun yaradılmasını tələb edir.

Peşəkar sosial sistemin əsas struktur elementləri kimi sosial iş və onun rolu sosial əlamətlərin funksiyaları ilə əlaqələndirilir.

Sosial institutların tərkib hissəsi kimi sosial iş cəmiyyətin əsas problemlərindən biri kimi əsasən fərdlərin problemlərini həll etməyə yönəldilmişdir. Bu prosesi yerinə yetirən sosial işçilər bir neçə vacib keyfiyyət göstəricilərinə sahib olmalıdırlar.

Sosil işçinin keyfiyyət göstəriciləri bir çox aspektləri ehtiva edir: təhsil səviyyəsi, problemləri aradan qaldırmaq və həll etmək bacarığı və problemin həlli istiqamətində nəticə əldə etmək bacarığı. Bununla yanaşı sosial işçilər daim yeni iş üsullarını öyrənirlər.

Sosial işçilərin ünsiyyət bacarıqları da əsas faktorlardan biridir. Sosial işçi istənilən insanla ünsiyyət qurmaq bacarığına sahib olmalıdır. Bu üsulla sosial işçi narahatlıq doğuran bütün problemləri öyrənə və ona kömək edə bilər.

Sosial işçi emosional sabitliyi qorumağı bacarmalıdır. Daim insanlarla əlaqədə olan peşədə emosional sabitlik olmadan heç nə əldə edilə bilməz. Bəzi insanlar mehriban ünsiyyətə və təmaslara meyllidirlər, bəziləri isə yox. Bu vəziyyətdə, emosional vəziyyəti tarazlıqda saxlamağı bacarmaq lazımdır. Bütün sosial xidmət alıcılarına qarşı həssas olmaq vacib şərtlərdəndir. Çünki bu insanların əksəriyyəti çətin həyat vəziyyətində olan və sosial işçidən kömək gözləyən pozisiyadadırlar.

Sosial işçi ilə müştəri arasındakı münasibətdə əxlaqi və etik standartlara riayət etmək lazımdır. Ünsiyyət etikasının formalaşması sosial işçi ilə onun himayədarı arasında etibarlı münasibətlərin qurulmasına xidmət edir. Empatiya duyğusu, məsuliyyət, vicdan kimi şəxsi keyfiyyətlər sosial işçi üçün tələb olunan əsas faktorlardandır.

Apardığımız təhlillərdən aydın olur ki, ictimai münasibətlərin formalaşmasında müxtəlif qruplar kimi formalaşan sosial institutlar özlüyündə sosial işin formalaşına səbəb olur. Sosial iş isə öz növbəsində sosial işçilərin formalaşmasına səbəb olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Андреева Г.Н. Социальная психология: Учебник. М.: АСПЕКТ-ПРЕСС,-1998.176 с.
2. Е.И.Исаичева. Становление социальной работы как социального института. Вестник мгпу. серия «Философские науки» s.112-121
3. Кравченко А.И. Социология; Учебное пособие. М.: ACADEMIA, 2002. 414 с.
4. Курбатов В.И. Социальная работа: Учебное пособие. - Ростов-на-Дону: Феникс, 2004. -160 с.
5. Ядов В.А. Социальные институты Человек. Сообщество. Управление • № 1/2006

ФИЛОСОФИЯ ОПАСНОСТИ В СОВРЕМЕННЫХ УСЛОВИЯХ

Хикмет Ниязи оглу Везиров
доктор физико-математических наук, доцент
Институт физики МНО
vezirov55@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-5156-0230

В любой стране, в любой области деятельности, даже в области науки и образования, на каждом шагу люди сталкиваются с опасностью возникновения ущерба или убытков, т.е. вреда, в том числе, окружающей среде. Недаром национальный лидер Гейдар Алиев своим Указом «Об обеспечении прав и свобод человека» от 22.02.1998 поднял институт прав человека до уровня государственной политики [1, с. 139]. Поэтому исследование онтологии опасностей считаем актуальнейшей задачей [2].

В гражданском праве под ущербом понимается невыгода, т.е. последствие или состояние, невыгодное для одного лица, возникшее в результате правонарушения, допущенного другим лицом. А убыток – это выраженный в денежной форме ущерб, причиненный одному лицу противоправными действиями другого лица. Убытки часто выражаются произведенными расходами, утратой или повреждением собственности, или доходами, которые неполучены. Поэтому, убытки обычно бывает удобно выразить уменьшением имущества. Но могут быть случаи неполучения или недополучения прибыли, которые могли бы быть получены, если бы не было правонарушения со стороны другого лица. Вред же – это общее наименование для обозначения ущерба или убытка, причиненного кому-либо или чему-либо, т.е., с философской точки зрения, это возникновение негативного изменения состояния человека, природы или чего-то, например, технической системы. В гражданском праве под вредом понимают уменьшение или потерю субъективного гражданского права. Отсюда вывод**:** вред не обязательно должен быть именно имущественным, он может быть и неимущественным. Такой неимущественный вред называется моральным вредом, который может выразиться, например, в подрыве авторитета, достоинства или здоровья личности, или в причинении психических или физических страданий. Иногда вред может обладать свойством накопляться. Такой вред называется накопленным. Он возникает в результате деятельности, осуществленной в прошлом. Это может стать возможным в случае неисполнения или ненадлежащего исполнения лицом обязанностей по недопущению или устранению вреда. Объектами накопленного вреда могут быть как люди, так и технические системы, или даже сама природа.

Необходимо понять, что для возникновения вреда обязательно должно наступить состояние, которое называется опасностью. Опасностью назовем объективный признак состояния, выражающий потенциальную возможность нанесения вреда лицу, обществу, государству или праву, т.е. возможность причинения вреда интересам, охраняемым законом. Для возникновения же опасности необходима угроза возникновения этой опасности. Поэтому угрозой назовем такое объективно возникшее состояние, когда наблюдается возможность наступления состояния опасности. Важно дать определение состояния. Состояние – это целокупность значений величин, связанных с объектом. Раздел же науки или техники, занимающийся опасностями называется ноксологией, пространство опасностей называется ноксосферой, а совокупность источников опасностей – полем опасностей. Если опасность исходит от человека, то, во-первых, такая опасность называется антропогенной, а, во-вторых, к этому состоянию приводят его деяния, т.е. действие или бездействие лица. И деяния, создающие опасность, подразделяются на преступления, административные проступки, гражданско-правовые или трудовые.

Итак, получается, что с философской точки зрения, антропогенная опасность выражает онтологию деяний человека, разрушающих или деградирующих онтологию чьего-то права. Отсюда приходим к социальной потребности в запрещении деяний, приводящих к опасности, в частности, опасности нанесения ущерба окружающей среде. Этот запрет осуществляет закон под угрозой применения соответствующих санкций. Таким образом, приходим к выводу, что опасность – это не способность чего-то или кого-то причинять вред, а негативное состояние (именно состояние) чего-то или кого-то, способное (именно способное) причинить вред кому-то или чему-то. Т.е., опасность – это вероятность (от нуля до 1) наступления негативного последствия для человека, технической системы, государства или природы. И в качестве этого «чего-то» могут выступать не только люди или техника, но также и объективные явления природы. И создавать, и подвергаться вреду могут не только люди, но и вся природа тоже. Поэтому опасности по происхождению можно подразделить на естественные, антропогенные, техногенные и смешанные. В настоящем исследовании нас будут интересовать лишь антропогенные опасности, вызванные неправильной или ошибочной деятельностью человека, т.е. нарушением положений нормативно-правовых или нормативно-технических актов, а в общем-то системы законодательства страны.

Техногенные же опасности, такие как загазованность, шумы, радиация и другие виды излучения технических систем, всевозможные поля или электрический ток, т.е. опасности не естественного происхождения, мы относим тоже к антропогенным, т.к. они возникают из-за неправильной эксплуатации технических систем или недостатков самих этих систем, разработанных опять же человеком. Доказательством может служить авария на Чернобыльской атомной электростанции, которая произошла именно из-за неправильной деятельности работников этой станции. Если, во-первых, конструкция этой станции и технология ее эксплуатации были бы правильными, и, во-вторых, не было бы нарушения этой технологии, то ничего бы и не случилось. Или, например, наезд на человека автомобилем, когда водитель поехал на красный свет светофора. Ударил, конечно же, автомобиль, но виновен же был водитель.

Таким образом, можно считать, что опасность – это потенциальная возможность (именно возможность) нанесения вреда. Для реального же нанесения вреда необходим перенос или вещества, или энергии, или информации, а, возможно, еще чего-то, от чего-то к чему-то. А если переноса не было, то, значит, опасность осталась не реализованной. Вывод: опасности бывают реализованными и нереализованными.

Обычно задача сводится не к тому, чтобы полностью устранить опасности, а всего лишь минимизировать их. Поэтому человечество должно сосредоточить свои усилия для защиты как человека, так и природы от опасностей, т.е. разработать такие методы научной и практической деятельности, которые исключают или само возникновение опасности, или же резко уменьшают их негативное влияние на человека и природу. Эта система мер, приводящая к состоянию защищенности человека и природы от возможного негативного воздействия опасностей назовем безопасностью, а одну из ее составных частей назовем охраной труда. Одной же из составных частей охраны труда является техника безопасности. Т.е. техника безопасности – это составная часть охраны труда, а охрана труда – это составная часть безопасности.

Статьи 39, 41 и др. Конституции Азербайджана [3] предоставили человеку и гражданину права для безопасного проживания. Поэтому для обеспечения этих прав и безопасности необходимы исследования окружающей среды. Система постоянного контроля свойств объекта называется мониторингом, а на государственном уровне – Единой системой государственного мониторинга. Мы предоставили пропедевтику опасностей.

Выводы

1. Главной ошибкой научных работников постсоветских республик является то, что они все еще пользуются устаревшей большевистской системой науки, противоречащей системам законодательств всех постсоветских республик, что и привело к деградации и ослаблению науки на постсоветском пространстве.

2. Предупреждение об опасности, в том числе, окружающей среде, должно стать обязанностью не только добросовестного исследователя, но и любого человека.

Использованная литература

1. Naxçıvan Ensiklopediyası. Bakı, AMEA, 2002, 598 s.
2. Х.Н.Везиров, Ф.Х.Везиров-Кенгерли. Проблемы философской и социологической категории актуальности. Журнал «Научные труды» Института философии НАНА, № 2, 2018, с. 29 – 48.
3. Конституция Азербайджанской публики. Баку, "Hüquq Yayın Evi", 2018, 84 с., с. 26.

SOSİAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏRDƏ ŞƏXSİYYƏT VƏ LİDER İDEYASININ TƏQDİMATI

Esmira Hilal qızı Cəfərova
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti
esmira.ceferova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0003-1549-6770

Bu gün Azərbaycan xalqı və Azərbaycan milli dövləti şanlı və möhtəşəm bir tarix yaşayır. Bu tarixin ərsəyə gəlməsində milyonlarla fədakar insanın, vətənini və torpağını canından çox sevən, hər an onun yolunda qurban verməyə hazır olan vətəndaşlar iştirak etmişlər. Lakin bu insanları səfərbər etmək, onları milli ideologiya ilə silahlandırmaq, istiqmətləndirmək və qələbəyə kökləmək seçilmiş insanların tarixi vəzifəsi və təyinatıdır. Elmi ədəbiyyatda "lider" və ya "öndər" termini ilə müəyyən olunan bu şəxslər tarixi zərurətin doğurduğu gerçəklikdir. Onlar seçilmiş insanlar olaraq lokal və ya qlobal miqyasda bəşəri missiyanın icraçıları, tərəqqinin lokomotivləri, tarixi prosesin avanqardları, dünya nizamının qurucuları, nəhayət, qlobal siyasətin aktorları kimi çox vacib personalar (ing. *Very important person*) hesab olunur. Bəşəriyyətin taleyi onların əlindədir və bu insanlar qlobal tarixin layihəsini yaradan və həyata keçirən, "fələyin çərxini şəxsi iradələrinin hökmü ilə tərsinə fırladan" insanlardır. Elmi ədəbiyyatlarda belə insanlar subyektiv volyuntarizm kateqoriyasına aid edilir [1].

Bu gün sosial və humanitar elmlər haqqında bu və yaxud digər səviyyədə anlayışı olan hər kəs yaxşı bilir ki, daim "Rubikonu keçməyə" hazır (qeyri-müəyyən, amma vacib nəticələrə gətirib çıxaran qəti addım) olan lider şəxsiyyətin iştirakı olmadan milli ideyanı gerçəkləşdirmək və milli layihəni reallığa çevirmək əsla mümkün deyil. Hazırda biz bu həqiqəti öz həyatımızda, tariximizdə və taleyimizdə yaşayırıq. XXI yüzilliyin 20-ci illərinin əvvəllərindən hər gün yeni-yeni uğurlara və qələbələrə imza atan, Azərbaycan xalqını qətiyyətlə arxasınca aparan və onu qalibiyyət kürsüsünə çıxaran Müzəffər sərkərdəmiz İlham Əliyevin timsalında milli lider oldu. O, əsl qəhrəman kimi Xankəndində müqəddəs bayrağmızı ucaltmaqla sübut etdi ki, o, "fələyin çərxini tərsinə fırlatmağa", "istədiyi vaxt Rubikonu keçməyə" hazır olan, dünya güclərinin planını pozmağa, qlobal layihədə korrektivlər etməyə qadir olan Böyük şəxsiyyətdir. Əsrlər boyu möhkəm və çözülməz düyünlər atılmış "Qordi düyünü"nü (əfsanəyə görə Finikiya dövlətinin hökmdarı Qordion tərəfindən vurulmuş müşkül bir düyün olub Makedoniyalı İsgəndər tərəfindən çözülmüşdür) bircə zərbə ilə

kəsən milli liderimiz öz intellekti, qətiyyəti və müdrik əməlləri ilə Azərbaycanı qalib dövlət, Azərbaycan xalqını qalib xalq kürsüsünə qaldırdı.

Onun müdrikliyi və qətiyyəti sayəsində sevinc göz yaşları və qürur hissi ilə yaşadığımız şanlı günlərin hər hansı ölçüyə sığmayan mənasını və əhəmiyyətini dərk etdikcə, lider şəxsiyyətin milli və ümumdünya tarixində oynadığı fövqəladə və əvəzolunmaz rolun mahiyyətini də daha yaxşı başa düşmək olur. Lider şəxsiyyətin ruhunda və potensialında apriori kök salmış unikal elementlərin olması şübhəsizdir. Lakin onun dahi şəxsiyyətə çevrilməsi və tarix yazması üçün bu kifayət deyil. Tarix yazan, dünya nizamını dəyişdirən, tarixi ssenaridə özünün və təmsil etdiyi toplumun maraqları naminə korrektivlər etməyə qadir olan lider şəxsiyyət həyat məktəbi və liderlik praktikası keçdikdən sonra möhtəşəmlik pilləsinə yüksəlir. Liderlik məktəbini uşaq yaşalarından keçən, bu məktəbdə baş verən proseslərin iştirakçısı olan və onları həyat tərzinə çevirən liderlər olduqca müdrik, uzaqgörən, tədbirli, qətiyyətli və çox uğurlu olurlar. Azərbaycan xalqının Milli lideri möhtərəm İlham Əliyev də məhz liderliyi uşaqlıqdan həyat tərzinə çevirmiş, Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyev kimi dahi şəxsiyyətdən ailə mühitində möhtəşəm liderlik dərsi almış bir fenomendir. Alimlər iddia edir ki, ailədə valideynlərin uşaqlara göstərdiyi qayğı və diqqət nə qədər "rəsmi" (valideynin professional keyfiyyətləri il bağlı olaraq, məsələn prezidentin övladına göstərdiyi qayğı) olursa, bu prosesdə uşağın qazandığı vərdişlər onun həyat təcrübəsinə və peşəkar bacarığa çevrilir [3].

Liderlik məsələsi insan idrakında həmişə qeyri-sabitliyin aradan qaldırılması, dövlətin idarə olunması, durmadan dəyişən sosial sferada insanları yönləndirmək və idarə etmək problemi ilə bağlı olmuşdur. İntibah dövründə və Yeni dövr tarixində liderlik məsələsinə yanaşma tamamailə fərqli xarakter kəsb etmişdir. O dövrün mütəfəkkirləri liderlik fenomeni haqqında orijinal ideyalara imza atmışdılar. *Erazm Rotterdamlı* (lat. *Desiderius Erasmus Roterdamus* – 1469-1536, - Niderland filosofu, teoloq bibleist) "lider" fenomeni haqqında yazdığı fikirlərində qeyd edirdi ki, ideal lider, birinci növbədə, müdrik, ədalətli, hər şeyin qədərini bilən və uzaqgörən olmalı, həmişə ümumi rifah haqqında düşünməlidir. *Tomas Kampanella* (lat. *Thomas Campanella* – 1568-1639, - İtaliya teoloqu və filosofu, "Günəş şəhəri" utopik əsərinin müəllifi) "Günəş şəhəri"əsərində kahinlərin timsalında lideri sosial sistemi qaydaya salan güc kimi qiymətləndirir. *Nikkolo di Bernardo Makiavelli* (1469-1527, - italyan mütəfəkkri, siyasi xadim və yazıçı) isə "Hökmdar" əsərində liderin başlıca əlamət və xüsusiyyətlərini əks etdirən bütöv konsepsiya yaratmış və orada aşğıdakı elementləri xüsusi olaraq qeyd etmişdi: 1) ümumdövlət maraqlarının daşıyıcısı kimi siyasi məqsədləri şəxsi məqsədlərdən, strategiyanı taktikadan üstün tutması; 2) situasiyaya mütləq şəkildə nəzarət etməsi; 3) duyğusal, səmimi, nəcib və qürurlu olması.

İngilis mütəfəkkiri *Tomas Hobbs* (1588-1679, - ingilis filosofu, siyasi fəlsəfənin banilərindən biri) "Vətəndaş haqqında" və "Leviafan" adlı fəlsəfi əsərlərində qeyd edirdi ki, tarixin hərəkətverici qüvvələri insanın liderliyə can atmasının nəticəsidir və o, güclünün hüququ üzərində qurulur. Şarl *Lui de Sekonda de Monteskye* (fransız filosofu və hüquqşünası - 1689-1755) isə hakimiyyət bölgüsü konsepsiyasının müəllifi [5] olmaqla yanaşı liderlik fenomeni haqqında da qiymətli sözlər demişdi. Monteskye "Qanunların ruhu" adlı əsərində yazırdı ki, "əgər liderin azad tərəfdarları və silahdaşları varsa, deməli, onun səmimi və sədaqətli təbəələri və dostları var, əks halda o, qulların lideri olmağa məhkumdur". Liderlik fenomenini təhlil edən *Volter* (*Fransua-Mari Arue* - 1694-1778, - Fransanın maarifçi-filisofu) antik müəlliflərin ideyalarını əsas götürərək ideal lider kimi "maarifçi monarx" konsepsiyasını təsdiq etməyə çalışmışdı. Filosof hesab edirdi ki, maarifçilik, intellekt və erudisiya liderin əsas vəzifəsi olmalıdır. Yalnız bu keyfiyyətlər onun hamıdan yüksək olmaq iddiasına haqq qazandırır. İdeala yaxın olan belə lider "qiyama və istibdada nifrət edən və durmadan ictimai rifaha can atan xeyirxah vətəndaşlar, sadiq dostlar və nəcib təbəələr (bir dövlətə tabe olan vətəndaşlar, adamlar) yetişdirir". Klassik alman fəlsəfəsinin görkəmli nümayəndələrindən biri olan *Georq Vilhelm Fridrix Hegel* (1770-1831) lider şəxsiyyətin iç dünyasının təhlilini apararkən qeyd edirdi ki, "dahilik" möhürü daşıyan lider elə unikal və sirli bir şeyin sahibidir ki, buna görə başqaları

könüllü şəkildə ona tabe olur. Hegelin fikrinə görə, liderin idealı sayılan "böyüklük" və ya "dahilik" onu tarixi şəxsiyyətə və həqiqi qəhrəmana çevirən, əsl təyinatını dərk etməyə sövq edən kriteriyalardır.

Şotlandiya filosofu və tarixçisi *Tomas Karleyl* (1795-1881) "Qəhrəmanlar. Qəhrəmanlara hörmət və qəhrəmanlıq tarixi" adlı kitabında şəxsiyyətlər və liderlər haqqında bir sıra tezislər irəli sürmüşdü. Həmin tezislər içərisində aşağıdakılar fövqəladə maraq kəsb edir:

- ümumdünya tarixi böyük və dahi insanların tarixidir;
- insanın təbitəində əzəli və əbədi olaraq qəhrəmanlara (liderlərə) sitayiş etmək tələbatı var;
- lider (qəhrəman) predmet və hadisələrin zahiri görkəmindən onun daxili quruluşuna nüfuz edən insandır. T. Karleyl iddia edirdi ki, unikal keyfiyyətlərin sahibi olan lider (qəhrəman) kütləyə nə edəcəyini göstərməyi çox yaxşı bacarır və "öz düşüncələri haqqında susmaq istedadına" malik olur.

Beləliklə, liderliyin sosial-fəlsəfi konsepsiyasının zəruriliyi aşağıdakı şərtlərlə diqtə olunur:

- liderlik təkcə sosial aktivliyin bir növü, yaxud forması deyil, həm də sonadək öyrənilməmiş varlıq üsuludur;
- liderliyin varlıq forması həmişə şəxsiyyətlə şərtlənir;
- liderlik müxtəlif növlərin konqlomeratı və reallığın müxtəlif səviyyələri kimi təzahür edir.

XIX əsrdə çoxlu sayda filosoflar, sosiloqlar və tarixçilər lider şəxsiyyətin tədqiqi məsələsinə böyük diqqət ayırmağa başladılar. Onlar lideri kütlənin lokomotivi kimi qiymətləndirərərk onun ən mühüm keyfiyyətlərinə aydınlıq gətirməyə çalışır, liderlik duyğularının mənbəyini müəyyən etməyə cəhd göstərirdilər. Bu sahədə ən populyar nəzəriyyələrdən birini ingilis antropolqu və psixoloqu, differensial psixologiyanın və psixometriyanın banisi *Ser Frensis Qalton* (1822-1911) yaratmışdı. F. Qalton iddia edirdi ki, "əsl (həqiqi) liderlik təbii və irsi istedadın nəticəsidir".

XIX-XX əsrlərdə "lider" fenomeninin tədqiqi ilə bağlı yaranmış çoxlu sayda konsepsiyalar içərisində "liderin ruhunda anadangəlmə nəcibliyin" olması ilə bağlı konsepseya daha populyar idi. Rus filosofu, ekzistensializm və personalizm sahəsində qiymətli əsərlər yazmış *Nikolay Berdyaev* (1874-1948) "Çarlığın ruhu və Kaysarın çarlığı" əsərində yazırdı ki, "nəcib insan hər vəchlə bütün üsul və vasitələrdən istifadə edərək yuxarı qalxmağa çalışan insan deyil, o, elə əvvəldən özünü hər kəsdən yuxarıda hiss edən insandır". N.A.Berdyaev iddia edirdi ki, "uğur üçün dəridən-qabıqdan çıxmaq nəcib insana - aristokrata yaraşan xüsusiyyət deyil"

Yəhudi mənşəli Avstriya psixoloqu və psixiatoru *Ziqmund Freyd* (1856-1939) psixoanalitika sahəsində apardığı tədqiqatlarda lider şəxsiyyətin insani təbiətində kök salmış dərin əsaslara nüfuz edərək orijinal müddəalar irəli sürmüşdü. O, iddia edirdi ki, insan cəmiyyəti, davamlı olaraq, lider şəxsiyyətə ehtiyac duyur və onu ailədə nüfuz sahibi olan atanın nümunəsində görmək istəyir. Məhz liderliyin başlıca sirri də elə liderin ata ilə eyniləşdirilməsi kimi duyğularda gizlənir. XX yüzillikdə sosial-humanitar elmlərdə harizmatik lider konsepsiyası geniş yaılmağa başladı. Bu konsepsiyanın banisi *Maks Veber* (alm. *Maximilian Emil Weber* - alman filosofu və sosioloqu) belə hesab edirdi ki, bu tip liderlər tarixin böhranlı məqamlarında ortaya çıxır və onaların əsas missiyası xilaskarlıq olur.

Hazırda dünyada dörd mindən çox xalq, millət və etnik qrup yaşayır. Onların bəzilərinin sayı milyonlarla ölçülür. Lakin planetdə dövlətçiliyi olan cəmi 200-ə yaxın dövlət var və onlardan yalnız 193-ü BMT-də təmsil olunur. Bu o demək deyil ki, digər xalqlar milli dövlət sahibi olmaq, siyasi müstəqillik qazanmaq və öz milli sərhədlərini müəyyən etmək arzusunda deyil. Bunun üçün onların müvafiq ideyası, şücaəti və şəhidliyi müqəddəs məqam kimi dərk etmək əqidəsi də var. Çatışmayan yeganə cəhət isə əbədi ideallar naminə mücəhidlik yolu seçmiş liderdir. Lakin bununla da hər şey bitmir. Beləki qurbanlara hazır olan mücəhid lider hələ topluma mütləq şəkildə qələbə zəmanəti verən lider deyil. Belə zəmanəti isə uzaqgörənlik, müdriklik, intellekt, qətiyyət, natiqlik, patriotizm və alicənablıq kimi dəyərlərin sintezindən formalaşan şəxsiyyət verə bilər. Belə şəxsiyyətin dahilik,

və harizmatizm kimi unikal keyfiyyətlər üzərində qurulan möhtəşəm obrazını dərindən dərk etmək üçün isə onun spesifik dünyasına nüfuz etmək şərtdir.

Elmi ədəbiyyatlarda lider şəxsiyyət sosial-mədəni sferanın subyekti kimi, öz indviduallığını və unikallığını sosial münasibətlər kontekstində, ünsiyyətdə və fəaliyyətdə qeyri-ordinar üsullarla nümayiş etdirən subyekt kimi qiymətləndirilir. Qədim miflərdən başlayaraq, real tarixi şəxsiyyətlərə qədər bəşəriyyət spesifik keyfiyyətlərə malik olan, toplumu arxasınca aparmaq gücü və qabiliyyəti olan, müdrikliyi, iradəsi, şücaəti və qətiyyəti ilə həm özü, həm də məsuliyyət daşıdığı toplum üçün yol açan "Böyük insan"a, onun tətənnüm etdiyi böyük ideallara fövqəldə məhəbbət bəsləmiş, onları fövqəlbəşər kimi qəbul etmiş, sitayiş obyektinə çevirmiş, müqəddəslik kürsüsünə qaldırmış, hətta ilahiləşdirmişdir [4].

Şəxsiyyət və liderlik problemləri bütün tarixi boyu tədqiqat obyekti olmuş və onların elmi və akdemik səviyyələrdə öyrənilməsi daim fövqəladə aktuallıq kəsb etmişdir. Hətta XIX əsrdən başlayaraq, psixologiyanın bu problemlərə həsr olunmuş xüsusi bir sahəsi də meydana gəlmişdi. "Personologiya" (lat. *persona* - şəxsiyyət, yun. *λόγος* - təlim) adlanan bu sahə şəxsiyyətin psixologiyasını, onun iç dünyasını detallı şəkildə öyrənən inteqral istiqamət kimi ifadə olunur. ABŞ psixoloqu *Henri Aleksander Mürrey* (1893-1988) tərəfindən yaradılmış həmin istiqamət şəxsiyyəti qnoseoloji, ontoloji və mədəni situasiyaların işığında və fonunda öyrənir. Personologiya təlimində mərkəzi problemlərdən biri "tələbat konsepsiyasıdır". Sözügedən bu konsepsiyada qarşıya qoyulan məqsədlərin əsasında sabit dəyərlərin və hərəkətlərin patternlərinin (nümunə, şablon) külliyatından ibarət tələbatlar və onların inteqratları (inteqrasiyanın nəticəsi) dayanır. Burada bəhs olunan tələbat şəxsiyyətin psixologiyası, potensiyası, intellekti, arzuları, məqsədləri, iradəsi, mübarizə əzmi, qalib gəlmək və məqsədə çatmaq meyllərilə bağlı məqamlara əsaslanır. Bu tələbatları reallaşdırmağa can atdığı zaman onun üzləşdiyi çeşidli mühit amilləri ona bəzən dəstək olur, bir çox hallarda isə onun hərəkəti və yüksəlişi qarşısında sədlər çəkir. Bu zaman şəxsiyyət tarixin sınağı qarşısında təkbətək qalır və bu vəziyyət onu ya məğlubiyyətə məhkum edir, ya da ucalması üçün daha da gücləndirir. Məhz bu məqamda şəxsiyyətin əsas mahiyyəti, onun qüdrəti və qətiyyəti aşkara çıxır.

Şəxsiyyətin yetişdiyi ən yüksək məqam liderlikdir. Sosial sferada liderlik toplumun içindən çıxmış və fövqəladə bacarıq və qabiliyyəti olan rəhbərin aparıcı, idarəçi və yönləndirici funksiyaları icra etməklə başçılıq etdiyi daxili iyerarxiyanı təmin etməsi kimi qiymətləndirilir. Lider, bir qayda olaraq, bütün mənalarda fövqəladə üstünlüyə sahib olsal da, bütün resursları idarə etmək kimi təbii legitim hüquq qazansa da, öz statusunu, şərəfini və adını qorumaq, rifahı üçün məsuliyyət daşıdığı xaqın təhlükəsizliyini təmin etmək kimi olduqca ağır yükü öz çiyinlərində daşıyır.

Qeyri-ordinar şəxsiyyətlər üçün xarakterik olan liderlik fenomeninin tədqiqi zamanı, adətən, analitik müstəviyə onların xarakterik cizgiləri, situasiya ilə bağlı çoxşaxəli əlaqələri, icra etdikləri mürəkkəb funksiyaları, davranışları, hakimiyyət məsələləri, uzaqgörənlik, harizma və intellekt kimi mühüm komponentləri çıxarılır və onlara xüsusi diqqət ayrılır [2].

Bu gün kəskin rəqabətin və qeyri-müəyyənliyin yüksək həddə çatdığı bir dövrdə liderin dəyər meyarları, fəaliyyət istiqamətləri və təyinatı haqqında məsələlər fövqəladə aktuallıq kəsb edir. Bu kontekstdə liderlik fərdi davranışın müasir idealı kimi çıxış edir və bu hər kəsin psixologiyasına və əməllərinə güclü təsir göstərir. Bununla bağlı lider fenomeni müasir sosiologiyanın, psixologiyanın, siyasi antropologiyanın, politologiyanın və mədəniyyətşünaslığın təsiri altında yaranmış inteqralist komsepsiyaların, nəzəriyyələrin və yanaşmaların predmetinə çevrilir. Bu isə ondan xəbər verir ki, həmişə olduğu kimi indi də lider şəxsiyyt və qəhrəman obrazı bəşər mədəniyyətinin ən populyar, arzu olunan və daim müzakirə obyekti sayılan subyekti olaraq qalır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Boucher Sandy. "Stances and Epistemology: Values, Pragmatics, Rationality" Metaphilosophy 49 (4), July, 2018. - pp. 521-522

2. Chin, Roger (2015). "Examining teamwork and leadership in the fields of public administration, leadership, and management". Team Performance Management. 21 (3/4): 199–216.

3. Prunas, Antonio; Di Pierro, Rossella; Huemer, Julia; Tagini, Angela (January 2019). "Defense mechanisms, remembered parental caregiving, and adult attachment style". Psychoanalytic Psychology. 36 (1): - pp. 64-65

4. Гущин А.А. Роль личности в истории // Модели, системы, сети в экономике, технике, природе и обществе. - 2013. - № 3 (7). - с. 233-234

5. Монтескьё / Голубков А.В., Кротов А.А. // Монголы - Наноматериалы. - М. : Большая российская энциклопедия. - 2013. - с. 70-71

NİZAMİ VƏ ANTİK DÖVR AZƏRBAYCAN TARİXİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ TƏNQİDİ BAXIŞ

Nizami Dilənçi oğlu Zeynalov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti
nizami.zeynalov@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0003-4988-0515

Nizami yaradıcılığı, böyük şairin zəngin bədii irsi uzun illərdən bəri tədqiq olunmasına baxmayaraq, bu gün də öz aktuallığını itirməmişdir. Nəzərə almaq lazımdır ki, tarixi gerçəkliyə müraciət, tarixi hadisələrdən və personajlardan istifadə olunması bir çox klassiklərlə müqayisədə Nizami Gəncəvi yaradıcılığında daha zəngindir. Bu mənada Nizami Gəncəvinin "Xəmsə"sinə daxil olan "İskəndərnamə" poeması müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Şübhəsiz, Nizami Gəncəvi bu poemanı yazarkən öz dövrü üçün Şərq aləminə məlum olan tarixi mənbələri diqqətlə araşdırmış, Makedoniyalı İskəndərin tarixini əks etdirən əsərlərə müraciət etmiş, eyni zamanda böyük fateh haqqında Şərqdə dolaşan rəvayətləri, nağılları - bir sözlə, şifahi xalq yaradıcılığını da gözdən keçirmişdir.

Dahi mütəfəkkirin "İskəndərnamə" poemasında vətənimizin antik dövrü ilə bağlı maraq doğuran məqamlar sırasına "Makedoniyalı İskəndərin Azərbaycana gəlişi", "Bərdə hökmdarı Nüşabə ilə görüşməsi", "Dərbənd şəhərinin ələ keçirilməsi" və "Dərbənd səddinin möhkəmləndirilməsi" ilə bağlı məqamları aid etmək olar [5, s.197-215, 224-231]. Əlbəttə, "İskəndərnamə" poemasında qeyd olunan bu məqamların heç biri ciddi mənbəşünaslıq bazasına əsaslanmır və birmənalı olaraq şairin yaradıcı təxəyyülünün nəticəsi kimi qəbul edilməlidir.

Lakin təəssüflə qeyd edilməlidir ki, son dövrlərdə vətən tarixşünaslığında Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" poemasının motivlərinə istinad edən və tarixi reallığı olduğu kimi əks etdirməyən, Azərbaycanın antik tarixi ilə bağlı bir çox məqamları təhrif edən əsərlər meydana çıxmaqdadır. Bir çox vətən tədqiqatçıları məhz "İskəndərnamə" poemasına istinad edərək Makedoniyalı İskəndərin "Azərbaycana gəlişini" onun "Alban-Arrana" və "Şirvana gəlişi" kimi, "Bərdə hökmdarı Nüşabə ilə görüşü"nü amazonlarla görüşü kimi təfsir etmişlər [1; 2; 3; 4; 6].

Makedoniyalı İskəndərin "Azərbaycana gəlişi" məsələsinə toxunarkən qeyd etmək lazımdır ki, bu, heç bir ciddi mənbə ilə təsdiq olunmur. Birmənalı şəkildə qeyd etmək istərdik ki, böyük fatehin ayağı nəinki Azərbaycanın şimalına, bəzi tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi "Albaniya-Arran" ərazilərinə, heç Azərbaycanın cənubuna – Atropatenaya da dəyməmişdir. Azərbaycanın antik dövr hökmdarlarının "Makedoniyalı İskəndərlə görüşü" məsələsinə gəlincə isə qeyd etmək lazımdır ki, biliklərimizin hazırkı səviyyəsində həmin dövrdə Azərbaycanın şimalında – Albaniyada hansı hökmdarın hakimiyyətdə olması, onun böyük fatehlə hansı münasibətlərdə olması haqqında

əlimizdə heç bir mənbə məlumatı yoxdur. Atropatın İskəndərlə görüşərək ona "100 amazon qadını bağışlaması" haqqında məlumat isə, ehtimal ki, əfsanəvi məlumatların təsiri altında meydana gəlmişdir. Çünki Makedoniyalı İskəndərin real tarixini yazan Flavi Arrian özü də bu məlumata şübhə ilə yanaşır və bunun Ptolemey və Aristobul tərəfindən təsdiq edilmədiyini yazır [Arr., Anab., VII, 13, 2-3].

Bəzi tədqiqatçılar Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə"sində "Bərdə hökmdarı Nüşabənin İskəndərlə görüşü"nü böyük fatehin amazonlarla görüşü, daha dəqiq desək amazon qadın hökmdarı Falestris/Talestrislə görüşü kimi irəli sürürlər [1, s.40-41; 6, 166-167]. Məhz bu hadisənin motivləri əsasında Makedoniyalı İskəndər "Azərbaycana gətirilir". Lakin hesab edirik ki, bu hadisə də heç bir ciddi mənbəşünaslıq məlumatına əsaslanmır. Hələ antik müəlliflərə məlum idi ki, "böyük fatehin amazonlarla görüşü" Onesikritin şişirdilmiş məlumatına əsaslanır [Plut., Alex., XLVI,1]. Bu məlumata tənqidi yanaşmadan antik müəlliflərdən Siciliyalı Diodor və Kursi Ruf onu öz əsərlərində olduğu kimi vermişlər [Diod., XVII, 77, 1-3; Curt., VI, 5, 24]. Flavi Arrian və onun mənbələri isə "böyük fatehin amazonlarla görüşü"nü təsdiq etmir.

Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" poeması əsasında Makedoniyalı İskəndərin "Dərbəndə tərəf hərəkət etməsi", "Dərbənd keçidində sədd çəkdirməsi", "Dərbənd qapılarını möhkəmləndirməsi", bir sözlə böyük fatehin Qafqazda olması haqqındakı məlumatlar da, əlbəttə ki, real tarixi ənənə ilə bağlı deyil. Məsələ burasındadır ki, Makedoniyalı İskəndərin real tarixini yazan Flavi Arrian antik coğrafiyada Parapamis dağları adlandırılan, əslində isə müasir coğrafi anlamda Hindiquş dağ silsiləsi ilə eyniləşdirilən dağları nəzərdə tutmuş, İskəndərin Baktriyada məhz bu dağlardan keçməsi barədə məlumat vermişdir. Makedoniyalı İskəndərin yürüşlərini antik qaynaqlar əsasında ciddi şəkildə araşdıran əksər tədqiqatçılar da bu qənaətdədirlər [7, s.21-22; 8, s.75; 9, s.286; 10, s.125; 11, s.118; 12, s.66].

Beləliklə, Nizami Gəncəvinin "İskəndərnamə" poemasının bəzi motivlərinin araşdırılması göstərir ki, dahi mütəfəkkir öz dövrünədək mövcud olan bir sıra qaynaqlardan, şifahi xalq yaradıcılığından, tarixi rəvayət və əfsanələrdən istifadə edərək böyük bir söz xəzinəsi yaratmışdır. Şair bu sənət əsərini yaratmaq üçün qarşısına qoyduğu məqsədlərə nail olmuşdur. Lakin böyük mütəfəkkirin bu əsərinə istinad etməklə təsvir edilən dövrün tarixi reallıqlarını tənqidi münasibət bəsləmədən qəbul etmək, əlbəttə ki, yolverilməzdir. Bu mənada Nizami Gəncəvi yaradıcılığının tarixi motivlərindən bəhrələnərkən, şairin əsərlərindəki tarixi hadisə və prosesləri şərh edərkən, onlara tənqidi yanaşmaq, dövrün tarixi məxəzləri ilə müqayisəli şəkildə tutuşdurmaq və obyektiv tarixi nöqteyi-nəzərdən qiymətləndirmək lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Atəşi N. Qafqaz amazonları. Miflər arxasındakı gerçək tarix. Bakı: AMEA, 2011, 56 c.

2. Əsədov F. Tariximizin səhifələrində Makedoniyalı İsgəndər. Bakı: İqtisad Universiteti, 2011, 60 s.

3. Xalisbəyli T. Nizami və Azərbaycan qaynaqları. Bakı: Azərnəşr, 1991, 296 s.

4. Qabıssanlı Ş. Makedoniyalı İskəndər Azərbaycanda olubmu? Bakı: Təknur, 2013, 279 s.

5. Nizami Gəncəvi İskəndərnamə. Bakı: Adiloğlu, 2011, 662 s.

6. Гасанов Г.А. Александр Македонский и Атропат. О возрождении страны под названием Атарпатена/Атропатена/Азербайджан 331-321 гг. до н.э. М.: Вече, 2017, 304 с.

7. Ртвеладзе Э. Александр Македонский в Трансоксиане. Походы, историческая география. СПб.: Евразия, 2019, 368 с.

8. Фор П. Александр Македонский / Пер. И.И.Маханкова. Издание третье. М.: Молодая Гвардия, 2011, 412 с.

9. Шахермайр Ф. Александр Македонский / Пер. М.Н.Ботвинника и Б.Функа. Ростов н/Д: Феникс, 1997, 576 с.

10. Шифман И. Александр Македонский. Л.: Наука, 1988, 205 с.

11. Bosworth A.B. Alexander and the East. The tragedy of Triumph. Oxford: Clarendon press, 1996, 218 p.

12. Tarn W.W. Alexsander the Great: İn two volumes. Vol. 1. Narrative. Cambridge: Cambridge University press, 1948, 164 p.

ЮРИДИЧНА НАУКА – ЯК ГАЛУЗЬ СУСПІЛЬНИХ ГУМАНІТАРНИХ НАУК

Олена Миколаївна Перунова
Харківський національний автомобільно-дорожній університет, Україна
snezkas79@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-8246-8800

Історія визнання юридичних дисциплін, як гуманітарних наук розглядається досить давно в розумінні і застосування людством, а саме тлумачення законів, права людини, завжди впливало і впливає на норми та моральні принципи суспільства і людства, чим більш упередженим та розвинутим є інститут права у державі, тим більш демократичним є визнання прав і свобод існування людини, громадянина у державі.

Юридичні науки постійно трансформуються під впливом певних процесів у міжнародному світогляді, національному розумінні – вони представляють велику кількість спеціалізованих галузь прав, які є різноманітними за своїм функціональним призначення і які застосовуються суб'єктами цих правовідносин.

Безперечною особливість є те, що такого роду гуманітарні науки, є досить унікальні, тому, що мають *практичний, застосовний характер використання* так, наприклад: у цивілістики, кримінальному праві, науках управлінського циклу, трудових правовідносинах, екологічних правовідносинах та багатьох інших, право сьогодні регулює, охороняє, практично усі стосунки суб'єктів правовідносин.

Отже, юридична наука уявляє собою певний інструмент за допомогою якого можливо передбачити нові шляхи руху суспільства, його правовий розвиток.

Так, наприклад, сьогодні у цивільному процесі діє «електронний суд» з застосуванням в залі судового розгляду *електронного доказу*. Ця категорія розкриває сучасність побудови процесуальної форми її логічного визначення у вигляді винесення законного і обґрунтованого судового рішення залежить від професійного ставлення судді при використанні доказової (інформаційної бази, юридичних фактів), вміння користатися її ми для досягнення справедливого судочинства саме з конкретної справи.

Визначимо, те, що юриспруденція сьогодні є ключовою гуманітарною дисципліною, заснованій на нормотворчій, практичній роботі багатої кількості спеціалістів – юристів, практиків і перш за все викладачів. Вся ця плеяда однодумців, які присвячують своє життя праву, його використанню та розумінню налаштовані на законне та обґрунтоване, об'єктивне, наукове, практичне вирішення питань ідеологічного толку, що мають значення для суспільства і держави.

Кожна юридична дисципліна має лише свої, притаманні їй нормотворчі акти – документи, за допомогою яких суб'єкти цих правовідносин оперують своїми правами та обов'язками – це і Конституція України – як основний Закон; Цивільний кодекс України, Кримінальний кодекс України, Трудовий кодекс України, Сімейний кодекс України, Лісний кодекс України, Земельний кодекс України і багато інших, а ще велика кипа законодавчої бази і не лише державної.

Кожна галузь права яку ми застосовуємо для регулювання, охорони, правозахисну, має свої джерела, предмет, метод, принципи розгляду и тому, якщо казати про юриспруденцію в цілому – це поняття права в усіх аспектах його теоретико – пізнавального прояву і виразу. Предмет кожної окремої дисципліни – це один з аспектів поняття права, якась певна правова субстанція діяльності.

Таким чином, юриспруденція в цілому, як наука має і теоретичне і практичне застосування – вона є орієнтиром для державного і правового будівництва а також усвідомлення відповідних суспільних процесів і явищ.

Юридичні науки в Україні орієнтовані на інтеграцію правових процесів у розумінні права, таким прикладом може бути ставлення України до Європейський Суду. Після ратифікації Верховною Радою України Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, яка, відповідно до ст.9 Конституції України, набула статусу частини національного законодавства, її імплементації у внутрішній правопорядок України постала як актуальне практичне завдання. І чи не найвагомішим кроком у його здійсненні стало прийняття у 2006 р. Закону України «Про виконання рішень та застосування практики Європейського Суду».

Хотілося б також вказати на характерні ознаки викладення юридичного матеріалу, причому в різному прояву – це техніка юридичного письма, яка застосовується юристами – практиками. Ці складені нормотворчі документи у режимі використання уявляюсь собою правову базу і вона повинна бути складена бездоганно відносно так званого *юридичного мовлення.* Застосування прийомів юридичної техніки засновано на єдності форми і змісту юридичного документу, його «духу»(норми права) і «літери» (процесуальні акти – документи, які використовуються на суді).

Ця гуманітарна наука, як і всяка інша, розвивається завдяки поповненню її молодими вченими, які привносять нові ідеї і погляди. Вища школа навчання сьогодні приділяє увагу саме підготовки не лише юристів – практиків, а і юристів – теоретиків, знання яких базуються на історії виникнення права, законах, нормотворчих документах, взаємозв'язку правових дисциплін. У цьому і виражається прогрес і розвиток юриспруденції, визнання правових цілей та їх реалізація.

Ці видові категорії викладення і застосування права вирізняється від інших гуманітарних дисциплін підвищеною увагою до людських прав і свобод, їх існування у державі, яка повинна бути на захисті виконання цих правових вимог (економічних, соціальних, культурних, екологічних і т.д.).

Таким чином, хотілося б зазначити той факт, що специфічність юриспруденції заклечається в якості її використання спеціалістами – юристами, також необхідно пам'ятати про різноманітність цих галузей права, які мають однакові форми застосування законів, однак різні підходи використання та шляхи майбутніх перетворень, і хто як не юристи – вчені, практики, викладачі, повинні бути ключовими особами, які знаються на трансформації і застосування права у суспільстві.

Юриспруденція – це інструмент за допомогою якого держава здійсню керування суспільством, захищає права і свободи людини і громадянина, особливо це повинно прогнозувати більш ефективну впливову дію саме у демократичній державі. Комплексна наука, яка має викладку знань про закономірності, випадковості, виникнення, розвиток і функціонування права і держави в їхньому поєднанні.

Визначимо, що ця наука зі своїм правовим надбанням уявляє, так звану правову культуру – яка діє і з часом перетворюється на історичний зв'язок минулого і майбутнього права, так наприклад у кримінальному праві радянських часів була стаття «спекуляція», а сьогодні ми маємо у державі розуміння підприємницького права і можливість приватній

особі займатися підприємницькою діяльністю, тобто час, політика, вимоги суспільства змінили правове ставлення, відношення для правового процесу.

Таким чином, юридична наука стає так званою правовою культурою усього суспільства з його правом вибору і розумінням ситуації і шляхів перетворення права. Вважаємо, що кожен громадянин України згідно Конституції повинен знати, розуміти, поважати Закони своєї держави, ставитися з повагою та дотримуватися прав і свобод інших суб'єктів правовідносин. При необхідності тлумачити закони, їх правову концепцію – це поясню необхідність певного рівня правової підготовки, яка повинна бути притаманна не лише професіоналам, а й простому громадянину держави, тому вважаємо необхідно приділяти більш ретельну увагу викладання наприклад такої правової дисципліни, як правознавство. Це наука загального значення, що спрямована на отримання і застосування нових знань на практиці і теорії викладання, як спеціальна дисципліна.

MİRZƏ CƏLİL POETİKASI: OBRAZLAR, PSİXOLOJİ MOMENTLƏR VƏ İZTİRABLAR KOMEDİYASI

Əbülfəz Tahir oğlu Əzimli
Dos., Dr.
Naxçıvan Dövlət Universiteti
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
ezimliebulfez@yahoo.com.tr
https://orcid.org/ 0009-0001-1327-3425

Giriş

Mirzə Cəlil Məmmədquluzadə (1869-1932) "ədəbiyyata yeni zaman gətirən" (Əzimli, 2005, s.3) yazıçıdır. Söz də, ifadə-üslub, məzmun və ideya da onunla təzələndi. Təəssüf ki, İndiyədək ədəbiyyatşünaslıq Cəlil Məmmədquluzadənin bədii yaradıcılıq stixiyasını və portretlərini tam qavraya bilməyib. Ümumiyyətlə, Mirzə Cəlilin təqdim etdiyi portret-obraz həqiqi tipoloji xarakterləri ilə açıqlanmayıb. Bu hələ vaxtı çatmamış problem olub, ya ədəbiyyatşünaslıq öz qapalı nəzəriyyəsindən kənara çıxa bilmirdi? Əlbəttə ki, ədəbiyyatşünaslıq ona hazır deyildi. Hər şeydən əvvəl, ədəbiyyatşünaslıq totalitar rejimin-kommunist diktaturasının "sosialist realizmi" qəlibinə qablaşdırılmışdır və bu qəlibdə, şübhəsiz ki, hər şey zahiri metodoloji sferaya salınmışdır. Bədii yaradıcılıq incəsənət yox, siyasi təbliğat sənəti hesab edilirdi və əsərlərlə, onların qəhrəmanlarına da bu aspektdən yanaşılırdı. Ədəbiyyatşünaslıqda, necə deyərlər siyasi strukturalizm var idi və bu həm də üslubi metodologiya demək idi. Bu metodologiya simvolizminə görə idi ki, Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı Cəlil Məmmədquluzadənin digər əsərlərində olduğu kimi "Poşt qutusu" (1903), "Usta Zeynal" (1905) hekayələrinə də birtərəfli yanaşmış, tədqiqatçılar bu hekayələri ənənəvi qəliblərdən, zahiri anologiyalardan təhlil etmişlər: bu zaman obraz-portretlər həm fərdi xüsusiyyətləri ilə, həm də cəmiyyətdəki proseslər içərisindən yarımçıq təqdim edilmişdir. Hər şeydən əvvəl, tədqiqatçılar Mirzə Cəlil nəsrindəki bədii psixologiyanı görməmişlər.

Obrazlar, portretlər və psixoloji momentlər

Mirzə Cəlilin "mənsub olduğu mühit və millət mənəviyyat, əxlaq, inam və etiqad, əqidə sarıdan saf idi" (Əzimli, 2005, s.8). Mirzə Cəlil ideallarını anlamayanlar, onun özünə və obrazlarına qara yaxıblar. Halbuki Mirzə Cəlildə heç bir mürtəce yanaşma, münasibət halı olmayıb. Onun bütün obrazları öz həyatları və idealları daxilindən ayın və mübariz idilər. Mirzə Cəlil nəsrində psixoloji momentlər çoxsahəlidir, ən mühümü etirazın psixologizmidir. Yazıçı təhkiyə boyu bu psixolo-

gizmin təkamülünü aşkara çıxarır. Bu mənada, obrazların daxili aləmini əks etdirən psixoloji təkanların tipologiyasını ön xəttə çıxarmaq Mirzə Cəlildə üslubi poetikanın əsas cəhətlərindəndir.

Mirzə Cəlil obrazların tam portretlərini müxtəlif psixoloji momentlərdən yaradır: psixoloji momentlər psixoloji təkanlarla üzə çıxarılır. Məsələn, xarakterinə və psixoloji açımına görə, Usta Zeynalın portreti çoxqatlıdır: yazıçının da məqsədi məhz bu qatları açıqlamaqdır. Bəs bu açıqlamada nələr görünür?

Hər şeydən əvvəl Usta Zeynal həm psixika, həm ruhən, həm də fikrən azad və sərbəst adamdır. Mirzə Cəlil usta Zeynalda ruhani sirlərin psixoloji düyünlərini açıqlamışdır. Usta Zeynalların hamısı dini, ruhi və milli baxımdan yabançı olanlara eyni psixikadan yanaşırlar: yəni onlara qarşı etiraz edir, onları rədd edirlər.

Bədii psixologiyada mühüm üslubi faktor-yazıçının bədii mövqeyidir: burada zahiri tendensiyalılıqdan söhbət gedə bilməz. Mirzə Cəlil tendensiyası üslubi struturalizmdir: buradan belə çıxmasın ki, sənətkar meyli görünməyən əsərin bədii strukturu qapalıdır. Əksinə, hər bir qapalı strukturda bir açıq üslubi-sintez vardır. Sənətkar mövqeyi, münasibəti də üslubi-sintezin içərisindədir.

Mirzə Cəlilin bədii psixologiyasında ittihametmə portreti qabarıqdır. Ittihametmə portreti zahiri tendensiya deyil, o, realizmin son üzü, sərt, barışmaz tərəfidir. Tənqidi realizmin tipologiyasında ittihametmə, etiraz, sərt mövqe əsas atributlardır.

Tənqidi realizmdə ittihametmə portreti üslubi kateqoriyadır. Mirzə Cəlil təhkiyəsində ittiham-bədii-üslubi vahiddir: yəni bundan kənarda heç nə yoxdur. Lakin bir məsələ də vardır ki, bədii əsərə, sənətkar mövqeyinə zahiri prizmadan yanaşmaq ittihamın üslubi istiqamətini anlamağa mane olur. Ədəbiyyatşünaslığın Mirzə Cəlil yaradıcılığına münasibəti bu cür olmuşdur. Məsələn, ədəbiyyatşünaslar indiyədək Novruzəliyə də, Usta Zeynala da zahirən yanaşmışlar: onlar Novruzəlinin poçt qutusuna münasibəti üzərində dayanmış, Usta Zeynal kimi, onda da avamlıq axtarmış və onları bu zahiri faktora görə təhlil etmişlər. Nəticədə Usta Zeynal kimi, Novruzəli şəxsiyyətinə də xas olan ən mühüm keyfiyyətlər kənarda qalmışdır. Obrazlar-portretlər olduğu kimi, yazıçı mövqeyinin üslubi tipologiyasını inikas edən tendensiyadan təqdim edilməmişdir.

Usta Zeynalda bir xarakter portret də vardır: ittihametmə portreti.

Usta Zeynal Muğdusi Akopu bir neçə yöndən ittiham edir:

Birincisi, Usta Zeynal Muğdusi Akopdan indiyədək ermənilərin padşahının olmaması səbəbini soruşur, Muğdusi Akop cavab verə bilmir, Usta Zeynalın "hücumuna" tab gətirə bilmədiyindən, onun yanından uzaqlaşır və bu ittihamda Muğdusi Akop bir yabançı tipində görünür:

"-Xozeyin, niyə sizin padşahınız yoxdu?

Muğdusi Akop cavab vermədi və otaqdan çıxdı..."

Bu söhbət bitdi. Yazıçı iki cümlə ilə portretin xarakterini cızır: mənzərə bitkin və dolğundur.

Ikincisi, Usta Zeynal Muğdusi Akopu murdarlığına görə ittiham edir. Usta Zeynal əvvəl köməkçisi Qurbanın sualına cavab verir:

"- Mən deyirəm ki, ermənilər özləri də görürlər ki, donuz ətində bir ləzzət yoxdur, amma boyunlarına düşüb, ta əl çəkə bilmirlər... Neyləsinlər yazıqlar? Adamın adam xörəyi olar, heyvanın heyvan xörəyi ..." Sonra Muğdusi Akopu ittiham edir:

"- Ay Xozeyin, səni and verirəm İncilə, bir mənə de görüm, o zəhrimarda nə ləzzət görübsünüz ki, yeyirsiniz?

Muğdusi Akop hirslənib, iki əlini yuxarı qalxızıb qayımdan dedi:

A kişi, bir mənə de görüm, sən bura mollalığa ki, gəlməmisən?

- Xozeyin, qadan alım, ta niyə hirslənirsən? Bir sözdü ağzıma gəldi soruşdum".

Usta Zeynalın Muğdusi Akopun evinin təmirini yarımçıq qoyub getməsi də onun murdarlığa, yabançılığa qarşı üsyanı, mübarizəsi idi. Bu məzmundan, portretin təsviri yeni fərdi cizgilər

çözümündən zənginləşir: "- Qurban, Allah sənə lənət eləsin! Ermənininin küpəsində su gətirib gəc qayırdın və dünya –aləmi murdar elədin. Allah sənə lənət eləsin!"

Bütün bunlar Usta Zeynalın avamlığını yox, barışmazlıq və cəsarətinin bədii-psixoloji ifadəsidir.

"Muğdusi Akop cavab vermədi və otaqdan çıxdı" – cavab verməmək, dar ayaqda qaçmaq, ciddi söhbətdə susmaq muğdusilərin milli xarakteridir. Bu cəhətləri məhz psixoloji momentlər içərisindən açıb üzə çıxarmaq Mirzə Cəlil təhkiyəsinin və bədii təsvirinin ən xarakterik cəhətlərindəndir.

Murdarlığa və yabançılığa qarşı kəskin etiraz və hücum "Usta Zeynal"dan bir il səkkiz ay əvvəl yazılmış "Poçt qutusu" hekayəsində də qabarıqdır. Ədəbiyyatşünaslar indiyədək Novruzəlinin poçt qutusuna münasibəti üzərində dayanmış, Novruzəlidə avamlıq axtarmış və onu məhz bu prizmadan təhlil etmişlər; nəticədə Novruzəlinin şəxsiyyətinə xas olan ən mühüm xarakterik keyfiyyətlər kənarda qalmışdır.

Novruzəlinin portreti – tam portretdir; lakin Novruzəlinin poçt qutusuna münasibəti çərçivəsində yox, poçt qutusundakı əmanəti hər hansı bir yabançı kafirin aparmağına tab edə bilməməsi, öz daxili hiddət və qəzəbini gizlədə bilməməsi daxilində. Poçt qutusunu açıb, oradakı məktubları aparan yabançıdır-rusdur. Novruzəli bunu qəbul edə bilmir, çünki o, kafirdir, bu şəhərə, bu xalqa da, bu psixologiyaya da yad adamdır. Novruzəli qiyam edir.

Novruzəlidə psixoloji momentlər etiraz və kinayə üzərindən inikas etmişdir. Məhz bu momentlərdən onun portreti açıq-aydındır. Kafirə və yabançıya münasibətdə Novruzəli ayıq və prinsipialdır. Novruzəli sadə türk-müsəlman millətinin tipik nümayəndəsidir. Mirzə Cəlil tendensiyasında ideyanın bədii-psixoloji açımında kafirə, yabançıya, münasibət – obrazın daxili aləmini qabarıq şəkildə açan faktordur. Xalq onun mülkünə, sərvətinə əl vuranları, onun torpağında yaşayanları qəbul edə bilmir. Lakin Vəli xanlarda etiraz və hiddət psixologiyası yatırdılıbdır.

Novruzəlinin tutulub aparılmasında daha bir ideya: səni bu torpağa, şəhərə, millətə yad-tabançı olanlar ittiham edirlər; özlərini əsl sahibkar kimi aparırlar. Novruzəli cəsarəti onun portretinin ən kamil tərəfidir. Novruzəli qorxaq deyil, o yaltaq və riyakar da deyil. "Ta ... mən neyləyim?" – sualı həm də nidadır. Burada iki məzmun-məna ifadə edilmişdir: biri odur ki, mən rusa əlacsız qalıb hücum etmişəm, buna mənim haqqım da çatır; ikincisi, mən neyləyim ki, bu rusdur ya qeyi bir yad adamdır; onun qulluqda olmağının da mənə dəxli yoxdur.

Ikinci sual: "Xan, başına dönüm, di gör günah kimdədir?".

Bu sualla Novruzəli, xanı ittiham edir.

Vəli xan bu sual-nidaya da cavab verə bilmir. Novruzəli burada ittihamçıdır, o ğzünə haqq qazandırır və əməlindən də peşman deyil. Xan da hüquqsuz adamdır: çünki ona ən yaxın olan bir insanı həmin yabançıların əlindən azad edə bilmir.

Bütün bunlar psixoloji baxımdan portretin alt qatlarıdır: yazıçının fəal mövqeyi, insanın və həyatın içərisinə birbaşa müdaxiləsi habelə yazıçının obraza və həyat hadisələrinə baxışda, üzdə görünməyən, lakin ideyanın açımında xüsusi rol oynayan tendensiyasıdır. Hər şeydən əvvəl, yazıçı obrazın xarakterində ittihamçı missiyasını təcəssüm etdirmişdir. Belə olan halda, bəs yazıçı obrazı hansı qatlardan ittiham edir və oxucuya hansı ideyaları təlqin edir? Daha doğrusu, portretin müəllif ittihamı nədədir? Birinci növbədə, bədii təsvirin hadisə və əhvalata yanaşma tərzində; hadisə və əhvalatın bədii-psixoloji seçimində.

Poçt qutusu –tərəqqi, inkişaf rəmzidir, rus-əsarət.novruzəli, əsarətə, yabançılığa, yadlığa hücum etməyə qadirdir, amma tərəqqi üçün hazırlaşmır, öz sakit və sərbəst, azad həyatı üçün darıxır (bu azadlıq hələlik duyğudadır, doğma yurddadır), amma daha fikirləşmir ki, poçt qutusuna sahiblik edənlər bu həyatı onun əlindən alacaqlar.

C.Məmmədquluzadə qələminə xas olan lirik tərzli, kinayəli psixologizm birbaşa obrazın mənəvi duyğusuna, daxili sirlərinin təsvirinə yönəlmişdir: yazıçı obrazın psixoloji portretinə heç nə əlavə etmir, onlardakı tipik səciyyələri qələmə alır.

Ümumiyyətlə, Mirzə Cəlilin təsvirində hər bir obraz - portret konkret mühit, tipik-psixoloji səciyyələri ilə fərqlənən münasibətlər prizmasından aydın görünür. Hər şeydən əvvəl, obraz - insan öz ağrıları, problemləri içərisindədir.

İztirablar komediyası

Mirzə Cəlilin estetik idealı nəyə bağlıdır? Əlbəttə ki, gerçəkliyə və onun ifadəetmə tələbinə bağlıdır. Onun obrazları da bütün halları ilə mübariz və öz milli varlığına, bütövlüyünə bağlıdır. Bu mənada, "Mirzə Cəlil gerçəkliyi görmək və onu başqlarına çatdırmaq tələbindən çıxış edir: oxucuları Sokratın fikrindəki "görmək və eşitmək" tələbinin məntiqi mənasını anlamağa çağırır" (Əzimli. 2006, səh.54). Bəs necə olur ki, ədəbiyyatşünaslıq Mirzə Cəlil gerçəkliyini görə bilməyib?. Mirzə Cəlilin poetikası mənada məna, fikirdə fikir psixologizminə malikdir. Təəssüf ki, Zahiri yanaşmalarla yanlış fikirlərlə oxucuları aldadan ədəbiyyatşünaslı, mirzə Cəlildən yazanlar onu anlama poetikasından uzaq olublar.

Mirzə Cəlil nəsrində ciddi dramatizm vardır və burada cəmləşən komik cəhətlər bilavasitə iztirabları ifadə edir. Üslubi nəzəriyyədə faciələrin iztirabın janrı hesab etmişlər. Nəzəriyyə baxımından komediyanın özündə ciddi bir janr məzmunu dayandığından onu ifadə dinamizmində iztirabın özü görünmür. Vaxtilə Aristotel öz "Poetika"sında iztirabı faciənin məzmununa aid etmişdir və faciənin əsas növlərindən birini də "iztirablar faciəsi" adlandırmışdır.

Mirzə Cəlildə iztirablar komediyası, yaxud komediyanın iztirablar stili əsas yer tutur, nəsr və dramlarında da iztirablar komediyasını vermişdir. Nəsrlə dram arasında həm janr, həm də üslub baxımından ciddi fərqlər vardır; lakin iztirabın bədii ifadəsinin struktur fərqi ondadır ki, nəsrdə o, təsvir – təhkiyə, dramlarda hərəkət vasitəsilə əks etdirilmişdir.

Mirzə Cəlil nəsrində komediya hərfi mənada janr tipi deyil, üslubi komediyadır. Aristotel yazır: *"Homer necə ki, ciddi poeziya növünün ən böyük şairidir, çünki o, nəinki şeiri yaxşı qoşurdu, eyni zamanda dramatik təsvirlər yaradırdı, eləcə də komediyanın əsas formasını birinci dəfə o, göstərmiş, laqqırtını deyil, gülməlini dramatik cəhətdən işləyib mənalandırmışdır"(Poetika).* Mirzə Cəlil nəsrində komiklik üslubun poetik funksiyasına aiddir. O, hər şeydən əvvəl mənzərənin özünü komik vəziyyətlərdən verirdi. Mirzə Cəlil də "dramatik təsvirlər yaradırdı", onun təsvirində üslub da poetik xassə kimi dramatikdir; komik stil əsərin daxili strukturunda əsas ifadə formasıdır. Onun nəsr stixiyasında komik üslubi tərz əsasən iki aspektdən təzahür edir:

1.Təhkiyənin zahiri formasında: çoxsaylı sözlər, kəlmələr və cümlələrlə, cümlənin üslubi ritmi, poetik sintaksisi, abzaslar və tamlıqda bütöv mətn ilə; söz oynatmaq, rişxənd, eyhamla və s.

2.İkinci amil mətnaltı üslubdur: komik mövqe mətnaltı poetikada məqsəddir; əslində bütöv üslubi manera bu mətnaltı "izahat"dadır. Bu mənada Mirzə Cəlil də "laqqırtını deyil, gülməlini işləyib mənalandırmışdır". Gülmək həm də onun üslubuna, dilinə, təsvir – təqdiminə xas olan xüsusiyyətdir: *"Birdən qaçaqaç düşüdü; dedilər, "naçalnik gəlir". Qlavalar çıxdılar qapıya, xanım çıxdı balkona, tulalar hücum çəkdilər adamların üstünə və bir qədər keçdi guya qurbağanın gölünə daş atdılar; çünki bu gələn naçalnik deyilmiş, özgə mahalın pristavı imiş. Pristav atdan yenib girdi həyətə və balkona çıxıb xanıma rusca bir neçə söz deyib özü də güldü və xanımı da güldürdü. Və sonra hər ikisi girdi içəri" ("Qurbanəli bəy").*

Mirzə Cəlildə prozaik formanın özünəməxsus bədii-poetik strukturu vardır: birinci cəhət odur ki, təhkiyədə təsvir – təqdim, dil, üslub da orijinaldır. Söz, məna, cümlə aşırımları təhkiyənin komik – dramatik mənzərəsini daha da canlandırır; bədii təsvir, sözdən sözə keçmə tərzi, semantik axtarışlar, leksik – sintaktik struktur bilavasitə prozaik formanın üslubi tipologiyasını formalaşdırır: *"Genə kotlet bıçaqlarının taqqıltısı, adamların tappıltısı, atların kişnəməsi, cücə - toyuqların və qlavaların bağırtısı və tulaların hafiltısı qarışdı bir – birinə. Bir ucdan təzə gələn qlava və katdalar atdan yenib, dolu xurcunları doldururdular həyətə. Bir ucdan kəndlilər həyətin dibinə quzuları və toyuq – cücələri yan – yana yığıb, öldürüb təmizləyirdilər".*

Ümumiyyətlə, Mirzə Cəlil nəsrində bədii təhkiyə üslub baxımından komedikdir. Yuxarıdakı parçalarda üslubi tərz birbaşa xətdə köklənib. Qaçaqaç düşməyin özündə bir tələşlı komizm vardır.

Təhkiyənin poetik strukturunda üslubi takt xüsusi ahəng, ritmik "təqib" üzərində qurulub: *"Qlavalar çıxdılar qapıya, xanım çıxdı balkona, tulalar hücum çəkdilər adamların üstünə və bir qədər keçdi, guya qurbağa gölünə daş atdılar"* – cümləsi sadə strukturda olub mürəkkəb bir vəziyyətin üslubi mənzərəsini canlandırmışdır.

Hər iki parçada üslubi oynaqlıq var: sözsüz ki, bir-birinə ilişgili olan obrazlar yumoristik bir fona düşüblər: tulalar, qlavalar, quzular, toyuq – cücələr sanki eyni işi icra edirlər: hələlik onlar vahid bir üslubun tipləridir.

Təhkiyənin üslubi poetikasında ən səciyyəvi cəhətlərdən biri budur ki, yazıçı bütün bu müqayisəli, oynaq bənzətmə - təşbehlərlə üslubi dinamikanı dərinliyinə doğru çəkib aparmışdır. Buradakı təşbeh ayrı – ayrı söz və ifadələrin deyil, hadisə və münasibətlərin strukturuna daxildir; məzmun və ideyanın qabarıqlaşdırılmasına xidmət edir. Mirzə Cəlilin oynaq təhkiyəsində üslubi dinamika təsvir zamanı cümlələrin sintaktik – bədii strukturunda özünəməxsus yol açır; nəql öz komik dramatizm stixiyasına bürünməklə ideya - məzmunun daxili qatlarına aşkar çıxarır. Bu poetikada sintaktik ahəng, məzmun və ideyanın bir - birinə bağlılığı prinsipi komik üslubi dinamikada yumoristik – satirik təsvir tipini əks etdirmiş olur.

V.V.Vinoqradov yazır ki, *"stil – insanın rəngidir".* Rənglər Mirzə Cəlil təhkiyəsində fərdi və tipik cizgilərdən aydın görünür: xarakterlər və münasibətlər bir – birinə bənzəyir; hər tip özünə xas olan xarakteri inikas etdirir. Bütün bu tulalar, qlavalar və "naçalniklər" içərisində daha bir orijinal fərd vardır ki, təhkiyə də get – gedə ona yaxınlaşır: tipin özünə xas olan cəhətləri tam real və fərdidir, heç kəsə bənzəməyən bu tipin təsvirində üslub bir balaca özünü "yığışdırır". Bəlkə də bu, müəllifin obraza qayğılı münasibətindən irəli gəlir. Hər halda əlil Məmmədquluzadə insanın dramatik komediyasını dramatik üslubi dinamikadan verməyə və buna uyğun təsvirlər, bənzətmələr, müqayisələr sindromunu əks etdirməyə başlayır: *"Bəy həyətə girən kimi baxdı bir sağa, bir sola. Tulaların biri qaçıb gəldi Qurbanəli bəyin qabağına və başladı bəyin ayaqlarını yalamağa. Bəy əyilib itin başını tumarladı və dedi":*

Malades sobak – və sonra qalxıb xanımı balkonda görüb çığırdı:

-İzdrasti! – və börkünü götürüb sağ əlilə qalxızdı yuxarı və qışqırdı:

-Ura! – sonra qalxdı balkona və xanıma baş əydi. Xanım əlini uzatdı Qurbanəli bəyə. Bəy xanımın əlini alıb rusca dedi:

-Nə qədər mənim canım sağdı, sənə mən nökərəm, ay xanım!

Xanım bir az güldü və dedi:

Spasibo.

Bəy bir ah çəkəndən sonra hər ikisi girdi içəri [s. 132-133].

Qurbanəli bəyin təqdimində üslubi pərdələr açıqdır; o elə bir prizmadan təsvir edilir ki, o prizmada güzgü aydınlığı vardı. Qurbanəli bəy aydın və bitkin obrazdır; o, özünü tam rənglərdə ifadə edir. Obrazın həyəcanlarında və məmnunluğunda bir məhrəmlik var: münasibətlər bir az da yaxındır: tulalardan birinin Qurbanəli bəyin qabağına qaçıb gəlməsi və hətta ayağını yalaması ilə xanımın qabağa çıxıb Qurbanəli bəyə əl uzatması və mehribanlıq izhar etməsi arasında bir üslub oxşarlığı vardır: burada üslub ideyanı, məzmunu öz dairəsinə alır və hadisələrin sonrakı dinamik inkişafında bu dairə həmişə qapalı qalır: obrazın (Qurbanəli bəyin) hələ açılmamış sirrləri vardır. Əlamətin biri budur ki, xanımla Qurbanəli bəy arasında isti münasibətlər var. Tula da qurbanəli bəyi eyni mərhəmliklə qarşılayır. Xanımla onlar əvvəldən tanışdırlar.

V.V.Vinoqradova görə, "yaradıcılıq stili əsərin ideya-məzmunu ilə struktura bağlıdır". Mirzə Cəlildə bədii struktur mətndaxili olmaqla bədii məzmun və ideyanın tipologiyasını özündə ehtiva edir. Məzmun və ideya üslubu müəyyənləşdirir, ona ölçü "boy-buxun", rəng, struktur verir. Mirzə Cəlil nəsrindəki üslubi metodu təyin edən bir faktor kimi, məzmun və ideya bədii stixiyanı özü-özlüyündə təzahür etdirir. Həyatın özü, onun daxili dinamik məzmunu tələb edir ki, Mirzə Cəlil bu stildə yazsın: onun təsvir etdiyi hadisələr, əhvalatlar gerçəklik faktlarıdır. Hekayələrdə süni məzmun yoxdur. Qurbanəli bəy obrazına heç bir komik məzmun əlavə edilməmişdir: Mirzə Cəlilin

görümündə Qurbanəli bəy bu cürdür; o, mövcud həyatın məzmununa uyğun adamdır; həyati gerçəkliyin tipik nümayəndəsidir. Hekayələrin hamısında bitkin, dolğun məzmun vardır və bu məzmunda həyat faktlarının reallığı təhkiyənin üslubunda yeni biçim vermişdir.

Tipoloji baxımdan Mirzə Cəlil təhkiyəsi ciddidir; komik situasiyalar bu ciddiliyə xüsusi üslubi fən gətirir. Eyni zamanda bu təhkiyədə komik səciyyələr üslubi poetikanın özünü şərtləndirən vasitəyə çevrilir.

Belə olan tərzdə qeyd etmək lazımdır ki, Mirzə Cəlil nəsrində Kmediya Janr Stixiyası deyil, üslub stixiyasıdır.

Bədii nəsrində Mirzə Cəlil komizmin bütün üsullarını fəallaşdırır, bir xətt üstündə kökləyir və ilkin olaraq bu kökdə təhkiyənin özünün üslubi komizmi yaradılır. Budur, bədii dramatizmin daxili laylarını yazıçı görün, necə təqdim edir:

"Qapını yavaşca açıb – örtən polis məmuru idi ki, paltarını dəyişib, arada camaat içində dolanırdı və özünü elə saxlayırdı ki, bir kəs bunun nə iş sahibi olduğunu duymasın. Həmin şəxs bir saat bundan qabaq küçədə gəzərkən "İslamiyyə" mehmanxanasına cəm olan müsəlmanlara diqqət salıb şəklənmişdi ki, bunlar işsiz deyillər və üçüncü nömrəyə yığışmaqlarında yəqin ki, bir politika və ya milli söhbətlər və tədbirlər var və əlbəttə ki, bir para cavanlar ola bilər ki, bəzi məsələlərlə məşğul olsunlar" ("Nigarançılıq" hekayəsi).

Bu ciddi təhkiyənin sonunda hiddətli və kinayəli komizm durur. Yazıçı tənqid hədəflərini daha tipik və canlı əks etdirmək üçün təhkiyənin bədii məzmununa yeni elementlər gətirir. "Nigarançılıq" bir ifadə kimi geniş məzmun daşıyır: birində polis nigarançılığı, digərində müsafirlər nigarançılığı. Bu qarşılıqlı sintezdə bir üslubi dinamizm vardır. Burada ilkin olaraq, üslubun həyəcanlarını qeyd etmək lazımdır.

Mirzə Cəlil nəsrində təhkiyənin həyəcan başlıca ahəngdir: sözsüz ki, bədii psixologizmi üzə çıxaran tərz də bu həyəcanın təbiətindən asılıdır. Həyəcan iztirabın əlamətlərindən biri və demək olar ki, ilkin əlamətlərindən biridir. Iztirab isə faciənin daxili stilidir. Hər bir iztirab insanın daxili aləminin əlamətlərini üzə çıxarır.

Nəticə

Cəlil Məmmədquluzadənin nəsrində bədii qavrayış dinamik səciyyə daşıyır.

Yazıçı hadisə və detallara adi seyçi kimi baxmır: bu görümün özünəməxsus məzmununu əks etdirmək üçn xüsusi üslubi formalar axtarır və tapır. Hekayələrdə nə qədər əhvalat və hadisə - münasibətlər varsa, bir o qədər də üslubi tərz var. Və bu üslubi səciyyələndirən əsas cəhət nəzəri-poetik sistemə bağlıdır. Mirzə Cəlil obrazları təqdim edəndə üslub axtarmır: bədii üslub taktını obrazların özləri gətirirlər. Hadisələrlə obrazlar bir-birinə bağlıdır, bir-birlərini tamamlayırla. Məsələn, hadisələrin komediyası dərin komik hiddət və qəzəb doğuran əhvalatların və xarakterlərin tipik səciyyəsini verir; yazıçı seçmə əhvalatların daxili cizgilərini komik xarakterlər dairəsindən təsvir edir

Mirzə Cəlil nəsrində iztirab ikişaxəlidir: birincisi, nəsrin dramatik stili, ikincisi, faciələr simptomudur. Nəsr dramatizminə görə, Mirzə Cəlil bütün psixoloji halları tam aydınlığı ilə tqdim edir.

Ümumiyyətlə, Mirzə Cəlilin nəsrində iztirablar komediyası ən dolğun və yeni strukturlu poetika tipidir. Mirzə Cəlili anlamaq üçün iztirablar komediyasını izah etmək gərəkdir...

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əzimli, Ə. Cəlil Məmmədquluadə nəsrində təhkiyə poetikası / Naxçıvan, - 2005. - 72 s.
2. Əzimli, Ə. Sokrat daymonizmi və Mirzə Cəlil realizmi / Naxçıvan, - 2006. - 96 s.
3. Məmmədquluzadə, C. Nigarançılıq / Əsərləri, I c. – 2004.
4. Məmmədquluzadə, C. Poçt qutusu / Əsərləri, I c. – 2004.
5. Məmmədquluzadə, C. Qurbanəli bəy / Əsərləri, I c. – 2004.
6. Məmmədquluzadə, C. Usta Zeynal / Əsərləri, I c. – 2004.

ETNOKULTUROLOJİ STEREOTİPLƏR VƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI LAKUNLAR

Böyükxanım İbrahim qızı Eminli
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Sumqayıt Dövlət Universiteti
resadok50@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-9338-483X

Dil, mədəniyyət və etnik qrupun mentaliteti arasında sıx və eyni zamanda kövrək münasibətin nəzərə alınması hazırda xüsusilə aktual tədqiqat sahəsidir, bunu mədəniyyətlərarası ünsiyyət, linqvokulturologiya və dilçilik üzrə çoxsaylı nəşrlər sübut edir. Elmlərin qovşağında bu münasibətlər öyrənilərkən istər-istəməz yeni elmi fənlər formalaşır: etnolinqvistika, etnokulturologiya, etnopolitologiya və s. Müasir dilçilik çərçivəsində fəaliyyət göstərən dünyanın bir çox tədqiqatçılarının diqqətini dil və dilin qarşılıqlı əlaqəsi kimi problemlər cəlb edir.

Mədəniyyət və dil etnik qrupun çoxəsrlik ənənələri və adətləri ilə əlaqəli gündəlik empirik, tarixi və mənəvi təcrübəsini əks etdirir. Hazırda etnomədəni məsələlər tədqiqatçılar, o cümlədən dilçilər üçün xüsusilə aktualdır, çünki müasir mərhələdə etnomədəni anlayışlar qloballaşma və ümumbəşəri amerikanlaşma, ingilisləşmə nəticəsində nəinki yad mədəni təsir, həm də real "hücum" yaşayır. Bu, milli mədəniyyətlərin və dillərin modifikasiyası, onların Avropa, Amerika sivilizasiyasının dəyərləri ilə daha çox harmoniyaya doğru hərəkəti deməkdir. Müasir Azərbaycan cəmiyyəti, xüsusilə, gənclik həm leksika, həm də qrammatika baxımından ingilis dilini "təqlid etməyə" maksimum meyl göstərir.

Dilçilikdə dil, mədəniyyət və qloballaşma amilləri (bura siyasət də daxildir) arasındakı əlaqənin fəal elmi dərk edilməsi nisbətən yaxınlarda – XX əsrin son onilliyində başlamışdır.

Etnomədəni anlayışların təkamülü yeni evristik və izahedici nəzəri prinsiplər olmadan mümkün deyil, onların formalaşmasında və inkişafında dilçilərin mühüm rolu var. Stereotiplər, öz növbəsində, dillə sıx bağlıdır: məsələn, onlar linqvistik formada, müəyyən struktura malik olan fərdi ifadələr şəklində təqdim edilə bilər. Fikrimizcə, etnomədəni stereotiplərin rolu birmənalı deyil. İnsan etnomədəni qrupa (məsələn, ingilislərə) müəyyən xüsusiyyətlər aid edir, bu xüsusiyyətləri şərh edir və hətta öz təcrübəsinin və öz mədəniyyətinin imkan verdiyi şəkildə dil vasitəsi ilə işarələyir. Bundan əlavə, müəyyən xüsusiyyətlərin hamısına və ya əksər insanlara aid edilməsi çoxluğa aid olmayanlar haqqında illüziya yaradır. Beləliklə, etnomədəni stereotiplərin məzmunu qismən doğru, qismən də yalan ola bilər.

Etnomədəni stereotiplər bir çox insanlar tərəfindən paylaşılır. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə boşluqlar milli mədəniyyət sistemlərindəki fərqlərə görə yaranır. Bu fenomeni nəzərdən keçirən elm adamları lakunları (boşluqları) müxtəlif yollarla başa düşürlər, lakin onların əsas xüsusiyyətlərini "anlaşılmazlıq, qeyri-adilik, tanışlıq, yanlışlıq" olduğunu qəbul edirlər. [2, s.34]. Lakunlar milli mədəniyyətlərin elementləri arasındakı uyğunsuzluğu əks etdirir və mədəniyyətlərarası ünsiyyətdə müşahidəçi və ya iştirakçı üçün anlaşılmaz bir hadisə kimi yaranır - məsələn, davranış xüsusiyyətləri, görünüşü, vərdişləri və s.

Bir fenomeni özünə izah etmək və anlaşılmazlıq baryerini aşmaq üçün qavrayıcı boşluğu-lakunu doldurmalıdır. Y.A.Sorokin və İ.Y.Markovina qeyd edirlər ki, mütəxəssis tərcüməçilər lakunları aradan qaldırarkən özlərinin köməyi ilə başqa insanların şüur obrazlarını uyğunlaşdırmaqla onların mənasını açmağa çalışırlar [2, s.89]. O.V.Balyasnikovanın fikrincə, lakun adi ana dilində danışanlar tərəfindən qəbul edildikdə, subyektiv "tərcümə və hərəkət (uyğunlaşma və ya rədd etmə)" prosesləri baş verir [1, s.16-17], yəni adi şüurun natiqləri bunu nəzərə almaya bilər. Lakunların mədəni xüsusiyyətləri nəzərə alınmnalıdır. Nəticədə yad mədəniyyət hadisələrinin düzgün başa düşülməməsi baş verir ki, bu da lakonik xarakter daşıyır və bu, etnomədəni stereotiplərin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Beləliklə, lakunlarla bəzi etnomədəni stereotiplər arasında əlaqə mövcuddur: lakunların yaranması, lakunların qəbul edən mədəniyyət sisteminə uyğunlaşması prosesində etnomədəni stereotiplərin formalaşması, lakunların məzmununun artıq formalaşmış formaların köməyi ilə şərhi.

Fəaliyyət-ünsiyyət lakunlarına bir neçə növ daxildir: kinetik (jestlər və üz ifadələri), rutin (davranış, adət və s.) rusların davranışı. Lakunların olması hər hansı millət haqqında sabit fikirlərin formalaşmasına və sonradan bu fikirlərin stereotiplər şəklində konsolidasiyasına səbəb olur. Lakunların (həmçinin stereotiplərin) əsas məzmunu başqa mədəniyyət nümayəndələrinin müşahidə olunan gündəlik davranışları nəticəsində formalaşır.

Nəticələr göstərir ki, mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesində fəaliyyət göstərən etnomədəni stereotiplər, anlaşılmaz hadisələrin səbəblərini özlərinə izah edərək, kommunikantlara lakunları doldurmağa kömək edən adaptiv mexanizmdir. Stereotiplərin səy və vaxta qənaət etməyə kömək etməsinə baxmayaraq, onlar çox vaxt natamam və təhrif olunmuş məzmuna malikdirlər və bu, lakunu adekvat şərh etməyi çətinləşdirir. Nəticədə adaptiv mexanizm, əslində, yad mədəniyyətə dərindən nüfuz etmənin qarşısını alır.

Hesab edirik ki, mədəniyyətlərarası lakunların və stereotiplərin öyrənilməsi ölkələr arasında mədəniyyətlərarası dialoqun optimallaşdırılmasına kömək etməlidir. Buna baxmayaraq, hətta peşəkarlar - müəllimlər, jurnalistlər və s. lakunları şərh edərkən stereotiplərdən istifadə edə bilərlər ki, bu da hər ikisi haqqında lazımi məlumatların kifayət qədər olmadığını göstərir. Əgər biz həqiqətən də mədəniyyətlərarası ünsiyyət prosesini təkmilləşdirmək istəyiriksə, elmi biliklərin ötürülməsi kanallarını təkmilləşdirmək lazımdır, yəni həm mütəxəssislərə, həm də adi insanlara etnomədəni stereotiplərin necə formalaşdığı və onların necə fəaliyyət göstərdiyi barədə etibarlı məlumat almasına şərait yaratmaq lazımdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Балясникова О.В. Возможность и перспективы этно-психолингвистического исследования конфликта // Вопросы психолингвистики. - Москва: - 2015. № 4, - с.12-20.
2. Марковина И.Ю., Сорокин Ю.А. Культура и текст: введение в лакунологию И. Ю. Марковина. - Москва: ГЭОТАР-Медиа, - 2010. - 138 с.

TEKLİ DAKİKALARDA KALIP DEĞİŞİMİ (SMED) TEKNİĞİ VE MALİYET AZALTIM ÇALIŞMALARINA ETKİSİ

[1,2]**Ahmet Terzi,** [1,3]**Fikret Etçi**
[1]Kayseri Üniversitesi, Türkiye
[2]Doç. Dr.
ahmetterzi@kayseri.edu.tr
https://orcid.org/0000-0003-4193-3782
[3]Doktora Öğrencisi
fikret.etci@gmail.com
https://orcid.org/0009-0007-5038-6879

Giriş

İnsanlık yeryüzünde var olduğu günden beri ihtiyaçları doğrultusunda tüketim yapmak zorunda kalmış, yeni ihtiyaçların ortaya çıkması ve bu ihtiyaçların temin edilebileceği doğal kaynakların sınırlılığı nedeniyle de üretim yapmak zorunda kalmıştır. Ancak bazı ihtiyaçlar iklimsel ya da bölgesel şartların elvermemesi nedeniyle üretilememiş, bu durum toplumların, ticari anlamda, etkileşime girmesine neden olmuş, bu sayede ticari faaliyetler küresel ölçekte yapılmaya

başlanmıştır. Ticaretin yaygınlaşması ve her dönem piyasaya yeni üreticilerin girmesi rekabeti çok daha çetin bir hale getirmiştir. Jean-Baptiste Say tarafından 1803 yılında A Treatise on Political Economy isimli kitapta ortaya atılan "her arzın kendi talebini yaratacağı" tezi 1929 Büyük Buhran sonrasında yerini Keynes'ci paradigmaya bırakmıştır. Buna göre, talebi arz oluşturmayacak, ortaya çıkan talebe göre arz söz konusu olacaktır. Piyasa talebine uygun olarak ürün üreten işletmeler, üretilen ürünlerin fiyatlarını mevcut piyasa koşullarını göz önünde bulundurarak belirlemek zorunda kalmışlardır. Piyasanın fiyatları belirlemesi üzerine işletmeler kar hedeflerini revize etme ihtiyacı duymuşlardır. Bu durumda, karı artırmanın yegâne yolunun ise maliyetleri düşürmek olduğu gözlemlenmiştir.

Uluslararası ya da ulusal pazarlarda elde edilmek istenen rekabet üstünlüğü, kaliteli malların düşük fiyatlar üzerinden nihai tüketiciye ulaştırılmasına bağlıdır. İşletmeler, hedeflenen kara ulaşmak ve piyasanın belirlediği fiyatlar ile satış yapmak için üretim maliyetlerini azaltma stratejileri üzerine yoğunlaşmışlardır. 2.Dünya savaşının akabinde, savaşa katılan bütün ülkelerde işgücü sorunun zuhur etmiştir. Bu sorun, özellikle ABD tarafından atılan atom bombaları nedeniyle Hiroşima ve Nagazaki şehirlerinde belirgin bir şekilde hissedilmiştir. Japonya, savaşın gerektirdiği yıkımın yanı sıra üretimde ortaya çıkan yeni sorunlarla baş etmek zorunda kalmıştır.

Savaşta kaybedilen binlerce insan, şehirlerin atom bombalarıyla yerle bir edilmesi ve çöken ekonomi nedeniyle Japonya, eski üretim alışkanlıklarını bırakarak yerine mevcut yeni durum ile entegre bir şekilde çalışabilecek üretim tekniklerini geliştirme ihtiyacı duymuştur. Bu ihtiyaçlar neticesinde yalın üretim düşüncesi benimsenmiştir. Yalın üretim felsefesinin amacı bir organizasyonda israf olarak nitelenen etmenler yani ürüne herhangi bir katma değeri olmayan unsurların tespit edilerek üretim sürecinden elimine edilmesidir (Gupta ve Jain, 2013: 241; Oehmen ve Rebentisch, 2010). Bu çalışmada, SMED uygulaması ayrıntılı bir şekilde tanıtılmakta ve gerçekleştirilen uygulamalar sonucunda elde edilen maliyet iyileştirmeleri analiz edilerek işletmeler açısından yöntemin üstünlükleri vurgulanmaktadır.

1. Yalın üretim

Japonya'da ortaya çıkan yalın üretim, ürüne değer katmayan, müşterinin ödemek istemediği unsurları israf olarak değerlendiren ve bu israfları üretim sürecinden çıkarmayı hedefleyen yaklaşımın adıdır. Yalın üretim tekniklerinin üretim süreçlerine entegre edilmesi, sadece verimliliği artırmakla kalmayacak, aynı zamanda maliyetleri önemli ölçüde azaltacaktır. Müşterinin istek ve arzularına yönelik gelişmiş işletme refleksine sahip olan ve bunu gerçekleştirirken yüksek verimlilik düzeyine çıkan işletmeler birim maliyetleri azaltabilecek ve bu sayede rekabet üstünlüğünü de elde edebileceklerdir.

1.1. Yalın Üretim Teknikleri

Literatürde yalın üretim felsefesine yardımcı olabilecek teknikler yer almaktadır. Bu tekniklerden akademisyenler tarafından önemli olduğu düşünülen ve en fazla kullanılanlardan ilki Tam Zamanında Üretim (Just In Time) dir. Bu yöntemde üretimi ihtiva eden unsurların, olması gereken kalitede, uygun zamanda ve uygun yerde bulunmasını kapsamaktadır (Kootanaee, Babu ve Talari, 2013: 8). İkincisi ise Değer Akış Haritalama (Value Stream Mapping)'dır. Bu yöntem yalın üretim felsefesinde önem seviyesi en fazla olan tekniklerinden biri olarak kabul edilir (Adalı, Kiraz, Akyüz ve Halk, 2017: 244). Bu yöntemde, bir üretim merkezinde hammadde girişiyle başlayan ve ürünün müşteriye teslimine kadar olan süreçte değer yaratan ve yaratmayan tüm faaliyetlerin tespit edilmesi amaçlanmaktadır. Tekniğin uygulanışı öncelikle mevcut durum haritasının oluşturulmasıyla başlar (Ömürgönülşen ve Çatman, 2018: 49). Yapılan analizler sonucunda belirlenen tüm israflar süreçten çıkarılır ve ardından gelecek durumu gösteren bir harita oluşturulur (Bulut ve Altunay, 2016: 50). Üçüncü yöntem ise Çekme Sistemi (Kanban) dir. Bu sistem, yalın üretim araçlarından biri olup, herhangi bir zamanda mümkün olan en düşük stok miktarıyla üretim yapılmasına olanak tanır (Rahman, Sharif ve Esa, 2013: 175-176). Dördüncü yöntem ise kazien (Sürekli iyileştirme) dir. Kaizen kavramı, Japonca "Kai ve Zen" kelimelerinin birleşiminden

meydana gelmiştir. "Kai" değişimi ifade ederken; "Zen" daha iyiye gitme amacına vurgu yapar. Bu birleşimden türetilen Kaizen kavramı, daha iyiye yönelik iyileşme ve değişim çabasını ifade eder (Dehongade, Singh ve Shrouty, 2013: 57). Beşinci yöntem ise Poka – Yoke (Hata Önleme Sistemleri) dir. Poka – Yoke, üretim sürecinde ortaya çıkabilecek hataların engellenebilmesi maksadıyla kusurların henüz ortaya çıkmadan engellenmesini hedefleyen bir iyileştirme yöntemidir. Altıncı yöntem ise 5S yöntemidir. Bu yöntemde, işletmelerdeki çalışma ortamlarının mükemmelleştirilmesi amaçlanmaktadır. 5S, israfın minimum seviyeye indirilmesi, üretimde ortaya çıkan fire maliyetlerinin kontrol altına alınması ve iş akışındaki sürekliliğin sağlanması için kullanılan bir metodolojidir. Aynı zamanda işletme içindeki düzen, temizlik ve disiplinle doğrudan ilişkilendirilmektedir (Terzi, 2022: 186). Yedinci yöntem ise Dengeli Üretim (Heijunka) dir. Bu metodoloji, müşteri siparişlerinin değişkenliğinden etkilenmeden üretim yapılabilmesini sağlamayı amaçlar. Dengeli Üretim, belirli bir zaman aralığındaki üretim miktarını ve türünü dengeleyerek, stoklarda, sermaye maliyetlerinde ve ihtiyaç duyulan iş gücünde azalmayı sağlarken, aynı zamanda teslimat sürelerini de kısaltan bir yöntem olarak dikkat çekmektedir (Barbosa, Andrade, Biotto ve Mota, 2013). Sekizinci yöntem ise Japoncada "otomasyon" veya "otomatik" anlamlarına gelen Otonomasyon (Jidoka) yöntemidir. Bu yöntem, üretim sürecinde bir düzensizliğin meydana gelmesi durumunda sistemin kendisini otomatik olarak durdurmasını ifade etmektedir (Akçacı ve Özyurt, 2021: 89). Dokuzuncu yöntem ise iş ve hat dengeleme anlamına gelen Yamazumi yöntemidir. Bu üretim yönteminde üretim hattı boyunca iş istasyonları arasındaki işlem zamanının dengede olması amaçlanmaktadır. Onuncu yöntem ise Toplam Verimli Bakım (Total Productive Maintenance) yöntemidir. Toplam Verimli Bakım (TPM) yöntemi 1971 yılında Japonya'da ortaya çıkmıştır. Yöntem, üretim kaynaklarının kullanımını ve daha etkin bakımı içeren bir metodoloji sunarak makinelerin kullanılabilirliğini ve verimliliğini artırmayı hedefler (Agustiady ve Cudney, 2016: 12). Son yöntem ise Shigeo Shingo tarafından geliştirilen ve Tekli Dakikalarda Kalıp Değişimi olarak dilimize çevrilen (Single Minute Exchange of Dies/SMED) SMED yaklaşımıdır. Bu bilimsel yaklaşım, herhagi bir işletmede herhangi bir makine üzerinde denenebilen ve kurulum süresini düşürmeyi hedefleyen bir yöntemdir (Shingo, 2018).

2. SMED (Single Minute Exchange of Dies/Tekli Dakikalarda Kalıp Değişimi)

SMED, üretim sürecini mümkün olduğunca basitleştirip verimsizlikleri elimine ederek ve sadece ürüne katma değeri olan işlemleri süreç içerisinde bırakarak, nihai amacı olan maliyet azaltımını gerçekleştirebilmek adına yalın üretimi destekleyen ana tekniklerden biridir. SMED, bazen saatlerce, bazen günlerce süren kalıp değişim sürelerini kısaltarak israfları önlemede etkili bir araçtır. Bu yöntem, verimliliği artırma, esnek üretime olanak tanıma, imalatta hataları hızla tespit etme, teslim sürelerini kısaltma, toplam ekipman verimliliğini artırma ve tüm bu iyileştirmeler sonucunda maliyetleri azaltmada önemli avantajlar sağlar. Farklı ülke ve sektörlerde gerçekleştirilen SMED çalışmaları, kurulum sürelerinde kaydedilen iyileşmelerin maliyetlere dönük pozitif etkilerinin olduğunu göstermektedir.

Bu minvalde SMED uygulaması üretimde gerekli olan esnekliği sağlarken aynı zamanda üretimin daha hızlı yapılabilmesine de olanak tanımaktadır.

2.1. SMED Uygulama Adımları

Kurulum (setup), bir mamulün imalatı için sistemin hazırlanmasını sağlayan bir dizi faaliyettir. Kurulum faaliyetleri harici/dış ve dâhili/iç olmak üzer iki alt kategoriye ayrılabilir. Sistem aktifken yürütülebilen faaliyetlere harici/dış kurulum faaliyetleri denir. Dâhili/iç kurulum faaliyetleri ise sistem durduğunda hayata geçirilebilen faaliyetler olarak ifade edilmektedir (Da Silva ve Filho, 2019: 4289).

Sistem çalışırken müdahale edilemeyen faaliyetler olarak ifade edilen iç kurulum faaliyetleri, kurulum süresinin uzamasına ve zaman israfına enden olmaktadır. Yani iç kurulum aktiviteleri fazla olan işletmelerin setup süreleri de o denli uzun olacaktır. Bu nedenle uygulama öncesinde aktivitelerin iç ve dış aktiviteler olarak ayrılması önem arz etmektedir. Bu ayrım yapıldıktan sonra

en uygun olan iç kurulum aktiviteleri dış kurulum aktivitesi haline getirilmeli, yani dışa aktarılmalıdır. Son adımda ise hem iç hem de dış aktivitelerin sürelerini kısaltacak önlemler alınmalıdır. Sürelerin kısalması zaman israfını elemine edebilecek, bu sayede artan verimlilik birim maliyetlerde azalmayı sağlayacaktır.

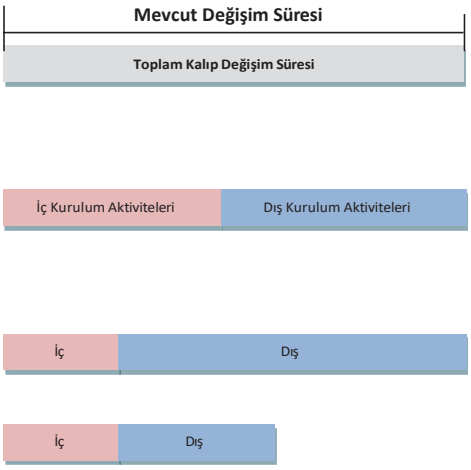

1. Adım: Mevcut Durumun Ölçülmesi

2.Adım: İç ve Dış Kurulum Aktivitelerini Belirleme

3. Adım: İç Aktiviteleri Dışa Aktarma

4. Adım: İç ve Dış Kurulum aktivitelerinin Süresini Kısaltma

Şek. 1. SMED Uygulama Adımları

3. SMED Çalışmalarının Maliyetler Üzerindeki Etkisi

Esnek üretimin önemi günümüz küresel piyasalarında her geçen gün artmaktadır. İşletmelerin üretim süreçlerinde daha esnek bir yapıya bürünebilmeleri için hem yapılan ayar zamanlamasını minimum düzeye indirmesi hem de kalıp değişimine imkân veren araçlara sahip olmaları gerekmektedir. Kurulum süreçlerinin uzun olması verimliliğin azalmasına neden olmaktadır. Bu durum, oluşan israf artışıyla birlikte mevcut üretim miktarının da azalması ile sonuçlanmaktadır.

Farklı ülkelerde ve çeşitli sektörlerde SMED uygulamasına yönelik yapılan çalışmalar birbirlerini destekler mahiyettedir. Yapılan uygulama nihayetinde kurulum süreçlerinde hatırı sayılır düzelmeler gözlemlenmiş, imal edilen ürün sayısı ile birlikte makine verimliliği de artmıştır. Yaşanan bu gelişmeler esnek üretim becerisine haiz işletmelerin daha küçük bölümler halinde üretim yapabilmelerine olanak tanıyarak, işletmelerin müşteri memnuniyetlerinde artışların yaşanmasıyla birlikte üretim sürecinde ortaya çıkması muhtemel veya mevcut hataların öncekine kıyasla daha erken tespitinin yapılmasını sağlamıştır. Bu gelişmeler maliyetler üzerinde olumlu bir etki yaparak, maliyetlerde kayda değer azalışa neden olmuştur. Örneğin; Polonya'da 88 adet KOBİ üzerinde gerçekleştirilen uygulamada SMED tekniği ile kurulum zamanlamasında %90 seviyesinde bir tasarruf meydana geldiği gözlemlenmiştir (Stadnicka, 2015). Ribeiro, Braga, Sousa ve Carma-Silva (2011) çeşitli devre kesicilerin montajında gerek duyulan metal ve plastik komponentlerin üretim aşamasında SMED yönteminin faydalarına değinirken, iş istasyonlarının kurulum süreçlerinde %59 ile %90 arası bir seviye azalışın meydana geldiği, metal bileşenlerin işlem sürelerinin 17.05 günden 7.74 güne kadar gerilediği ve ilgili maliyetlerde %50'den fazla düşüş olduğunu belirtmişlerdir. Çalışma neticesinde ortalama 20.000 euro civarında maliyet tasarrufunun yaşandığı vurgulanmaktadır. Arul, Manimaran ve Ranjith (2014) çalışmalarında, SMED metodu ile kurulum sürecinde meydana gelen 76 dakikalık zaman aralığının 9 dakikaya gerilediğini, ekipmanlarda meydana gelen verimliliğinin %38 dolaylarında olduğu, kapasite oranındaki artışla beraber esnekliğinde artması sonrası pres atölyesindeki stok doluluk oranının kayda değer biçimde

azaldığını belirtmiştir. Assaf ve Haddad (2014) tarafından alüminyum ekstrüzyon üretim bandı üzerinde uygulanan SMED çalışmasın nihayetinde, kurulumda ki zaman sürecinin daraltılmasının maliyetler üzerinde ortalama $9.000'lık pozitif bir etkisinin olduğunu tespit etmiştir. Henriques (2018) çalışmasında, ilaç endüstrisinde faaliyet göstermekte olan bir işletmenin üç adet ambalaj hattı üzerinde gerçekleştirilen SMED uygulaması ile yıllık 16.000 Euro'luk ilave kazanç elde ettiği tespit edilmiştir. Bir diğer örnek ise Meksika'da faaliyet gösteren 373 adet işletmeye yönelik olarak yapılan SMED çalışmasıdır. Bu çalışmada işletmelerin faaliyetlerinde iç ve dış olarak bir ayrıma gidilmiş ve sonucunda ise iç ayar sürelerinin dışa aktarımı sayesinde kalıp değişim sürelerinde %50 oranında tasarrufu sağlanmıştır (Da Silva ve Filho, 2019: 4292). Çelik ve Taşkın (2019: 97) bir işletmenin kabuk soyma bandı üzerinde yaptıkları çalışmada kurulum zamanlamasında %66'ya varan oranda azalma olduğu gözlemlenmiş ve bu azalışında birim maliyetlerde 0,85 TL'lik azalmaya neden olduğu tespit edilmiştir. Silva, Sa, Santos, Silva, Ferreira ve Pereira (2020) çalışmalarında üç kişilik personelin yardımları sonucunda 194 dakikada yapılan kurulumun SMED uygulaması akabinde 66 dakikaya indirildiğine ve yaşanan bu pozitif gelişmenin iki personel ile yapıldığına bilhassa dikkat çekmişlerdir.

4. Sonuç

Yalın üretimin ana destekleyicilerinden birisi olan SMED yönteminin uygulandığı işletmeler, maliyet azaltımı açısından önemli kazanımlar elde etmektedirler. Bu teknik sayesinde işletmeler hem zamandan hem de maliyetlerden ciddi bir tasarruf trendi yakalamaktadırlar. Bu iki etmen rekabetin yoğun olarak yaşandığı günümüz piyasalarında işletmelerin faaliyetlerini devam ettirebilmeleri için sahip olmaları gereken temel özelliklerden bazılarıdır.

Ülkemizde, bilhassa imalat sanayinde, SMED'in uygulanması sonucu alınan olumlu geri dönüşlere akademik anlamda yapılan çalışmalarda yer verilerek tekniği uygulanması teşvik edilmelidir.

Kaynakça

Adalı, M. R., Kiraz, A., Akyüz, U. ve Halk, B. (2017). Yalın Üretime Geçiş Sürecinde Değer Akış Haritalama Tekniğinin Kullanılması: Büyük Ölçekli Bir Traktör İşletmesinde Uygulama, *Sakarya Üniversitesi Fen Bilimleri Enstitüsü Dergisi*, 21(2), 242 – 251.

Agustiady, T. K. ve Cudney, E. A. (2016). *Total Productive Maintenance Strategies and Implementation Guide*. Boca Raton: CRC Press Taylor & Francis Group.

Akçacı, T. ve Özyurt, S. (2021). Yalın Üretime Geçiş: İplik Sektöründe Bir Uygulama. *İşletme ve İktisat Çalışmaları Dergisi*, 9(2), 85 – 103.

Arul, T. G., Manimaran, A. ve Ranjith, P. (2014). SMED Implementation in a Press Shop. IOSR Journal of Mechanical and Civil Engineering (IOSR-JMCE), 3, 36 – 41.

Assaf, R. ve Haddad, T. (2014). Performance Improvement Using the Single Minu- te Exchange of Die (SMED) Methodology in an Aluminum Profiles Extrusion Production System. Jordan: The 1st International Conference on Industrial, Systems and Manufacturing Engineering.

Barbosa, G., Andrade, F,.Biotto, C. ve Mota, B. (2013). Heijunka Systemto Level Telescopic Forklift Activities Using Tablets in Construction Site. Fortaleza: Proceedings IGLC-21.

Bulut, K. ve Altunay, H. (2016). Değer Akış Haritalama Yöntemi: Mobilya Sektöründen Bir Uygulama. *Uluslararası Mühendislik ve Araştırma ve Geliştirme Dergisi*, 8(1), 48 – 55.

Çelik, H. ve Taşkın, K. (2019). SMED Uygulamasının Ayar Süresine ve Birim Maliye- te Etkisi: Kabuk Soyma Parlak Çelik Üretim Hattı Uygulaması. İşletme Bilim Dergisi (JOBS), 7(1), 77 – 103.

Da Silva, I. B. ve Filho, M. G. (2019). Single-Minute Exchange of Die (SMED): A State-of-The-Art Literature Review. *The International Journal of Advanced Manufacturing Technology*, 102, 4289 – 4307.

Dehongade, P., Singh, M. ve Shrouty, V. (2013). A Review: Litrerature Survey for The Implementation of Kaizen. Interternational Journal of Engineering and Innovative Technology. 3(1), 57 – 60.

Gupta, S. ve Jain, S. K. (2014). The 5s and Kaizen Concept for Overall İmprovement of The Organisation: A Case Study. *International Journal of Lean Enterprise Research, 1*(1), 22- 40.

Henriques, A. R. P. (2018). Application of SMED concepts in packaging lines in the pharmaceutical industry. Erişim adresi https://fenix.tecnico.ulisboa.pt/down-loadFile/563345090416690/Extended%20Abstract.pdf

Kootanaee, A. J., Babu, K. N. ve Talari, H. F. (2013). Just in Time Manufacturing System From Introduction to Implement. *International Journal of Economics, Business and Finance, 1*(2), 7 – 25.

Ömürgönülşen, M. ve Çatman, R. (2018). Bir Kamu Kurumunda Değer Akış Haritalama ve Simülasyon Yöntemiyle Hizmet Sürelerinin Değerlendirilmesi. *Finans Politik ve Ekonomik Yorumlar*, 55(636), 47 – 70.

Rahman, N.A. A., Sharif, S. M. ve Esa, M. M. (2013). Lean Manufacturing Case Study With Kanban System Implmentation. Procedia Economicsand Finance, 7, 174 – 180.

Ribeiro, D., Braga, F., Sousa, R. ve Carma-Silva, S. (2011). An Application of The SMED Methodology in an Electric Power Controls Company, The Romanian Review Precision Mechanics, Optics & Mechatronics, 40, 115 – 122.

Shingo, S. (2018). Quick changeover for operator: The SMED System. Eds. USA: CRC Press.

Silva, A., Sa, J. C., Santos, G., Silva F. J. G., Ferreira, R. P. ve Pereira, M. T. (2020). Implementation of SMED in a Cutting Line. Procedia Manufacturing, 51, 1355 – 1362.

Stadnicka, D. (2015). Setup Analysis: Combining SMED With Other Tools. Manage- ment and Production Engineering Review, 6(1) :36– 50.

Terzi, A. (2022). Endüstri 4.0 ile Uyumlu Maliyet İyileştirme Çalışmaları ve Yeni Bir Kavram BonRocZen. TurkishStudies -Economy, 17(1), 181-205.

ƏHMƏD BAYTURSUNOĞLUNUN YARADICILIĞINA BİR NƏZƏR

Eşqanə Akif qızı Babayeva
filologiya elmləri doktoru, dosent
eshqane@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-4934-4168

Qazax dilçiliyinin inkişafında misilsiz xidmətləri olan Əhmət Baytursunoğlu (Baytursunov) ədəbiyyatşünas, yazıçı, şair, dilçi olmaqla yanaşı, önəmli ictimai-siyasi xadim olmuşdur. Rusiya imperiyasının inzibati ərazi bölgüsünə görə Turqay eli Sarıtübek kəndində doğulan Ə.Baytursunoğlunun doğum tarixi qaynaqlarda müxtəlif şəkildə göstərilmişdir. Maraqlıdır ki, yazıçının "Ömür bəyanı" adlı avtobioqrafik əsərində "1872-ci ildə meşin (meymun) ilində doğulduğu" (Didahmet, E., 1992, s.241) qeyd olunsa da, tədqiqatçılar yazıçının digər istinadlarına əsasən 1873-cü il 28 yanvar tarixi (TDV İslam Ansiklopedisi) (Emel, A., Banbergenova, R., 1996, s.374) üzərində dururlar. İlk təhsilini mədrəsədə alan Əhməd bir müddət Turqay ikisinifli rus-qazax məktəbində, sonra Orenburqda dördillik müəllimlər seminariyasında təhsilinə davam etmişdir. O, böyük maddi-mənəvi çətinliklərə baxmayaraq 1895-ci ildə məktəbi bitirmiş və o vaxtdan 1909-cu ilədək Aktübinsk, Kustanay və Qarqaralıda kənd və qəsəbə məktəblərində müəllim kimi fəaliyyət göstərmişdir. Kustanayda çalışdığı illərdə meşəbəyinin evində yaşayan Əhməd onun qızı

Aleksandra ilə ailə qurmuş, Müsəlmanlığı qəbul edən Aleksandra adını Badrisəfa Məhəmmədsadıq qızı Baytursunova kimi dəyişdirmişdir. Kustanayda məskunlaşan ailə sonradan Omska, daha sonra Qarqaralıya köçərək 1909-cu ilədək orada yaşamışdır.

Əhməd Baytursunoğlu 1907-ci ildə çar üsuli-idarəsini tənqid etdiyinə görə həbs olunur və iki ildən sonra isə məhkəməyə çıxarılmadan 8 ay müddətinə Semipalatinsk həbsxanasında saxlanılır. Qeyd edək ki, 1896-cı ildə müəllim kimi fəaliyyət göstərərkən qazax folklorunu araşdıran araşdıran məşhur rus alimi Alektorovla Omskda görüşür. Bu görüş onun həyatında önəmli dönüşə səbəb olur. Alektorovdan Qazaxıstandan kənarda yaşayan qazaxlar, onların həyat tərzi, siyasi durumu, narahatçılıq doğuran səbəblər haqqında məlumatlar alır. Bu görüş, onun üfüqünü genişləndirir, maarifpərvərlik addımlarını sürətləndirir. 1905-ci ildə siyasi fəaliyyətə başlayan Ə.Baytursunoğlu bir müddətdən sonra məsləkdaşı (Alıxan Bekeyxanov və şair, publisist Mirjakip Dulatovla) ilə Orenburqda "Kazax" qəzetini çıxarır. Onun redaktorluğu ilə dərc olunan bu qəzet milli ictimai-siyasi və elmi-ədəbi nəşr kimi tanınır. Qəzetdə Ə.Baytursunoğlunun maarifçi məqalələri ilə yanaşı, cəmiyyətdəki nöqsanları kəskin tənqid edən siyasi yazıları da çap olunur. 1914-cü ildə yazdığı "Qazax vilayətini idarə etmə üsulları" adlı tənqidi məqaləsinə görə isə məhkəməyə verilir. Məhkəmə böyük məbləğdə cərimə kəsir və "Kazax" qəzetinin oxucularının topladığı vəsait sayəsində redaktor həbsdən azad edilir. Qəzeti milli ziyalıların ideoloji mərkəzinə çevirən, ərəb əlifbasının türk dilləri üçün yaramadığını görüb yeni əlifba yaradan, ictimai-siyasi xadim kimi formalaşan Ə.Baytursunov qazax-qırğızların milli təşkilatı olan "Alaş" qazax partiyasının qurucularından olmuşdur (Şamil, Ə., 2014, s.3). 1917-ci ildə məhkəmə qərarı ilə "Kazax" qəzeti bağlandıqda o bütün gücünü "Alaş" hərəkatının təşkilatlanmasına yönəldir. "Rusiya Kommunist (bolşeviklər) Partiyasının üzvlüyünə namizəd qəbul edilən Əhməd Baytursunov 1919-cu il aprelin 24-də qurulan RSFSR Xalq Hərbi Komissarlığı yanındakı Qırğız (Qazax) bölgəsini idarə edəcək Hərbi İnqilab Komitəsinə üzv təyin olunur. Bolşeviklər hakimiyyətə gələndən sonra o, Qazaxıstan MSSR maarif naziri təyin olunur. Əhməd Baytursunov Mərkəzi Komitədə, Qazaxıstan MSSR Mərkəzi İcraiyyə Komitəsində müxtəlif vəzifələrdə və Türküstan Kommunist Partiyası Mərkəzi Komitəsinin orqanı "Ak jol" qəzetində işlədiyi vaxt, elmi-pedaqoji fəaliyyətini də davam etdirir" Şükürov, A., 2016, s.4). 1926-ci ildə partiya üzvlüyündən çıxarılır. Keçmiş siyasi fəaliyyəti nəzərə alınaraq, 1929-1934-cü illərdə həbsinə qərar verilir. 1934-cü ildə həbsdən azad edilsə də, 1937-ci il oktyabr ayından yenidən həbs həyatı yaşayan Ə.Baytursunoğlu bir neçə ay sonra, 8 dekabr tarixində "xalq düşməni" damğası ilə güllələnir. Olümündən 51 il sonra, yalnız 1988-ci ildə bu damğa üstündən götürülərək, bəraət qazanır.

Çoxsaylı təqiblərə məruz qalan Ə.Baytursunoğlu qazax xalqının ictimai-siyasi, ədəbi-mədəni inkişafında, maarifçilik ideyalarının təbliğində mühüm rol oynamışdır. Vətənini hədsiz məhəbbətlə sevən Əhməd xalqının yaşadığı çoğrafiyanı, millətinin yaşam tərzini öyrənir, folklorunu toplayır, uşaqların daha yaxşı təhsil alması, gəncliyin maariflənməsi üçün yeni üsullar axtarır. İlk gənclik illərindən dombra çalmağa maraq göstərən Əhməd qazaxların jır adlandırdığı xalq mahnılarının toplayıb dərc etdirir. Qazax dilçiliyinin qurucusu Ə.Baytursunoğlunun ən böyük xidmətlərindən biri qazax əlifbasının islahatıyla bağlıdır. O, 1912-ci ildə qazax dilində işlənməyən ərəb hərflərini əlifbadan çıxararaq onları doğma dilə uyğunlaşan hərflərlə əvəzləmişdir. Xatırladaq ki, 1926-cı ildə Bakıda keçirilən I Qurultayda o, da iştirak etmiş, 1928-ci ildə qazaxlar onun hazırladığı latın qrafikalı əlifbaya əsaslanan yeni əlifbaya keçid etmiş, uzun müddət sonra bu əlifba 1940-cı illərdə Sovet hökümətinin zorla qəbul etdirdiyi kiril əlifbasıyla əvəz edilmişdir.

Baytursunoğlu eyni zamanda tərcümə fəaliyyəti ilə də məşğul olmuş, A.Puşkin, Lermontov, Volter, Nadson kimi şairlərin əsərlərini rus dilindən qazaxcaya tərcümə etmişdir. O, Krılovun əsərlərindən seçmələri "Kırk misal" (1909) adı altında çap etmişdir. Qeyd edək əsər, tərcümədən daha çox, orjinal əsər təəssüratı oyadır. O, eyni zamanda gözəl şair idi. "Masa" ("Ağcaqanad", 1911) toplusu onun incə ruhundan xəbər verir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, dilçi-alim Ə.Baytursunov müxtəlif qrammatika və oxu kitablarının da müəllifi olmuşdur. Onun "Okıv

Kural" (1912) əsəri qazaxlar üçün ərəb əlifbasıyla hazırladığı oxu kitabıdır. 1912-1915-ci illərdə 7 dəfə nəşr edilən əsərdən qazax ibtidai siniflərindən istifadə olunmuşdur. "Til Kural" (1914-1916) adlı üç hissəli əsəri isə qazax dil qaydalarından, qrammatikasından bəhs edən önəmli bir əsərdir. Əsərin birinci hissəsi fonetika (1914), ikinci hissə morfologiya (1915), üçüncü hissə sintaksisdən (1916) bəhs edir. On beş il boyunca orta məktəbdə qazaxlara ana dillərini tanıdan, öyrədən nadir əsərlərdəndir. Bu əsər qazaxcanın qrammatik quruluşundan bəhs edən ilk sistemli, elmi araşdırma hesab edilir. Qazax folkloruna böyük töhfə olan "Er Sayın Dastanı"nı (1923) isə şair 1915-ci ildə qələmə alsa da, naməlum səbəblərdən çapı gecikmişdir. Onun "Edebiyat Tanıtkış" (1926) yəni ədəbiyyatla tanışlıq əsərində isə Qazax ədəbiyyatşünaslığı, nəzəriyyəsi, ədəbi tənqidi ilk dəfə olaraq sistemləşdirilərək dəyərləndirilmişdir. Qazax folkloruna vurğun olan tədqiqatçı ağı nümunələrini "23 Joktav" ("23 ağı", 1926) adı altında toplayaraq, qazax oxucularına təqdim etmişdir. Qeyd edək, müəllifin "Aykap", "Kazak", "Jana Mektep" kimi müxtəlif jurnal və qəzetlərdə vaxtaşırı elmi-publisistik, ədəbi, siyasi yazıları da dərc olunmuşdur.

Ə.Baytursunoğlunun həyatı, yaradıcılığının bəzi məqamlarına nəzər saldıqda, repressiya qurbanı olan yazıçı, alim, publisist, tədqiqatçının qazax xalqının rifahı uğrunda necə böyük bir mücadilə apardığının, hətta repressiya qurbanına çevrildiyini görürük. Ömrünün sonuna qədər bu davasına sadiq qalan tədqiqatçının əsərləri öz fundamentallığı ilə diqqəti cəlb edir. Yazıçının evinin muzeyə çevrilməsi, bir sıra küçə, prospekt, məktəb və instituta onun adının verilərək əbədiləşdirilməsi onun yaradıcılığına, xidmətlərinə verilən sevgini, dəyəri ifadə edir. Haqqında keçirilən beynəlxalq konfrans, seminar və elmi disputlar Baytursunoğlu irsinin hər zaman aktuallıq və əhəmiyyət kəsb etdiyini göstərir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Didahmet Eşimhanov.Bes Arıs. Almatı: "Jalın", 1992.
2. Emel Aşa ve Roza Banbergenova. Kazak Türklerinin İlk Lengüist ve Metodist Bilgini Olan Ahmet Baytursunoğlu Hakkında Birkaç Söz. Türklük Bilimi Araştırmaları Dergisi II, 1996.
3. Şamil, Ə. Əlifba islahatçısı, folklorçu, pedaqoq, dövlət qurucusu Ahmet Baytursunov. Əli Şamil Türkçülüyün qurbanları (Qazaxıstan) Bakı 2014 Redaktor: Səfalı Nəzərli - səhifə 3 (muhaz.org)
4. Şükürov, A. Türk xalqlarının ədəbi-mədəni həyatında mühüm hadisə anl.az/down/meqale/525/2016/dekabr/520399.htm
5. TDV İslam Ansiklopedisi. Baytursunov, Ahmet maddesi. BAYTURSUNOV, Ahmed - TDV İslâm Ansiklopedisi (islamansiklopedisi.org.tr)

POSTKOLONİAL MÜHİTDƏ MƏDƏNİYYƏT VƏ ƏDƏBİYYAT FAKTORLARI

Nərgiz Cəlil qızı Nağıyeva
siyasi elmlər üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Dövlət Universiteti
nargiz_nagiyeva@mail.ru
https://orcid.org/0009-0001-1205-5864

Postkolonializm siyasi hadisəsi dünya siyasəti tarixində son dövrlərdə meydana gəlib və bu gün də aktuallığını qorumaqdadır. Postkolonializm, adından da göründüyü kimi, dünya kolonializminin davamı, daha doğrusu yeni mərhələdə onun ifadə formalarından biridir. Məlum olduğu kimi, XIX əsrin sonları – XX əsrin əvvəllərində artıq dünyada mövcud olan klassik, kolonial sistem böhran yaşamağa başlamış, sürətlə süqut etmiş və onun ilkin şəklində olan mövcudluğuna

son qoyulmuşdur. XV-XVI əsrlərdən etibarən həm Şərqdə, həm də Qərbdə kolonializm siyasəti öz klassik formasında yaranmağa başlamış və getdikcə genişlənərək böyük miqyasda inkişaf etmişdir. Əvvəlcə Osmanlı imperiyası Avropada və Yaxın Şərqdə (Balkan ölkələri, Misir və s.) sonra İngiltərə, daha sonra Fransa, nəhayət Avstriya. Macarıstan imperiyasının kolonialist siyasəti bu baxımdan daha səciyyəvidir. Rusiya imperiyasının da kolonial siyasətini xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır. Bu zaman kəsiyindən etibarən bir-birinin ardınca imperialist dövlətlər öz kolonialist siyasətinə son qoymağa başladılar.

XIX əsrin ortalarında artıq bir neçə koloniya ölkəsində milli – azadlıq hərəkatları, kolonistlərə qarşı etiraz aksiyaları başlandı və bu hərəkət sayəsində bəzi imperialist dövlətlər öz müstəmləkələrindən əl çəkməli oldular. Milli azadlıq hərəkatı həmin dövrdən etibarən getdikcə genişləndi və son nəticədə XX əsrin ortalarında demək olar ki, klassik kolonializm tarixə qovuşdu. Amma sonrakı tarixi hadisələrin inkişafı göstərdi ki, əslində ənənəvi kolonializm sadəcə öz formasını dəyişdi və yeni formada meydana gələn burjua-imperialist kolonializm postkolonial siyasət ilə əvəzləndi. Belə ki, defakto kolonializm sıradan çıxsa da, onun yerini həmin funksiyanı yeni şəkillərdə - de yuri- postkolonializm tutdu.

Postkolonializm, bir tərəfdən, xarici imperialist hökmranlığın sona çatmasından sonrakı dövrə və bunun nəticəsində mədəni, sosial və siyasi səviyyədə formalaşmalara aiddir. Digər tərəfdən, bu, (Avropa) müstəmləkəçilik tarixi ilə maraqlanan və sosiologiya, dilçilik və ədəbiyyat, mədəniyyət, tarix və siyasətin öyrənilməsindən müxtəlif impulslardan istifadə edən postmodernistlərin intellektual hərəkatı kimi başa düşülür. Müstəmləkəçilik kontekstində formalaşan millətlərin və ya əhali qruplarının mədəniyyətini və kimliyini araşdırmaq həyatın müxtəlif sahələrində imperialist strukturların qalıcılığını şübhə altına almaq məqsədi daşıyır.

Mədəniyyətin formalaşması, inkişafı, köçürülməsi və s. dilin funksiyasını və əhəmiyyətini müxtəlif prizmalardan asanlıqla görmək olar. Bir xalqın dili nə qədər zəngin və aktivdirsə, o xalqın mədəniyyəti də bir o qədər canlı və dinamikdir. Dilçilərin dili "sosial təsisat" kimi müəyyən etmələri onun cəmiyyətin mədəniyyətini, həyat tərzini əks etdirən mühüm alət olduğunu göstərir. Bir milləti millət edən onun dili və mədəniyyətidir. Millətlər ancaq öz dili və mədəniyyəti sayəsində varlığını qoruya bilir. Dilini, mədəniyyətini qoruyub saxlaya bilməyən xalqların dünya arenasında uzun müddət qala bilməyəcəkləri danılmaz faktdır. Belə ki, bir xalqın dilini qorumaq onun mədəniyyətini qorumaq deməkdir. Xalqın mədəniyyətinə yad olmamaq onun xarakterik həyat təzahürlərini yaşatmaq və bənzərsiz olanı unutmamaqdır. Bu keyfiyyətə malik olan xalqlar, assimilyasiya küləyinə məruz qalmadan öz varlığını davam etdirmək şansına malik olan xalqlardır. Öz mədəniyyətini itirmiş, başqa xalqın mədəniyyət dairəsinə girmiş xalqlar tarix səhnəsindən siliniblər. Dövrlərinin hərbi, siyasi və hətta iqtisadi cəhətdən ən güclü dövlətlərini quran şumerlər, assurlar, hetlər, finikiyalılar kimi min illər əvvəl mövcud olan xalqlar bu gün ancaq tarix kitablarında qalıb. Bu gün bu xalqların davamı olan xalq yoxdursa, bu, onların son fərdlərinə qədər başqaları tərəfindən öldürülmələri ilə deyil, öz mədəniyyətlərini itirərək başqa mədəniyyət dairəsinə daxil olmaları ilə izah edilə bilər. Bir sözlə, bir xalqın varlığı onun dilini, mədəniyyətini yaşatmaqdan asılıdır.

Cəmiyyətdə fərdlər arasında olması lazım olan birlik və bütövlük anlayışı dil və mədəniyyət dinamizmi ilə canlı tutula bilər. Dil və mədəniyyəti bir-birindən ayırmaq olmaz. Bu iki element bir-birinə o qədər bağlıdır ki, demək olar ki, bir-birini tamamlayır. Dil mədəniyyətin daşıyıcısıdır; Mədəniyyət həm də dilin mənbəyi olan mühüm ehtiyat sahədir. Dilin funksiyaları bir milləti yaradan maddi və mənəvi dəyərlərdən ibarət mədəniyyət və bu dəyərlərin qorunub saxlanmasında, qeydə alınmasında və gələcəyə ötürülməsində mühüm rol oynayan, o milləti əzəldən əbədiyyata daşıyan iki dinamik elementdir. İnsanın varlığı dillə mümkün olduğu kimi, cəmiyyətlərin də varlığı ancaq dillə mümkündür. Dil olmasa, cəmiyyət də olmaz. Dil bir cəmiyyətin mədəni kimliyidir" [4, s.14]. "Cəmiyyətin ədəbiyyatı, incəsənəti, fəlsəfəsi, texnikası və bütün mədəniyyəti, düşüncəsi,

adət-ənənələri dillə bağlıdır. Adət və ənənələrin nəsildən-nəslə ötürülməsi yalnız dil vasitəsi ilə, bildirişlə ola bilər. Buna ancaq dil nail ola bilər" [2, s.88-89].

Cəmiyyət dilini itirəndə mədəniyyətini, kimliyini, cəmiyyət olma keyfiyyətini itirir. Sovet Rusiyası əvvəlcə işğal etdiyi türk toplumlarının dili ilə manipulasiya etdi, məhz bu səbəbdən, tarix boyu bir cəmiyyəti assimilyasiya etmək üçün ilk olaraq onun dili ilə oynadı. Bu boyunduruq altında olan cəmiyyətlər işğalçı cəmiyyətin mədəniyyəti istiqamətində dırnaqarası inkişaf edərək öz dəyərlərini itirdilər. Bu səbəblərdən dil bir millətin kimliyi, yaddaşı və mədəniyyətidir. Bir sözlə, millət olmanın özəyi əslində dildə gizlənir. Dilimizi qoruyanda millətimizi, suverenliyimizi qoruyuruq.

Məlumdur ki, hərbi müstəmləkəçilik müstəmləkəçinin hegemonluğunun qurulmasında yalnız ilk addımdır. Bu həm də bahalı üsuldur və uzunmüddətli perspektivdə müstəmləkəçiyə o qədər də fayda vermir. Bu səbəbdən müstəmləkələrin vəziyyətlərini qəbul etmələri və müstəmləkəçilərə sadiq qalmaları üçün bir çox başqa strategiyalar irəli sürülmüşdür. Dil dominantlığının yaradılması, dil siyasətinin fəal şəkildə aparılması bu yollardan biridir. Müstəmləkəçi üçün işğal etdiyi ölkənin dilinin öz dili ilə əvəzlənməsi onun ekspansionizmində və yerinin möhkəmlətməsində mühüm faydalar verir. Tarixən Fransa, İngiltərə, Portuqaliya və İspaniya kimi dövlətlərin müstəmləkəçilik siyasəti dünyanın böyük bir hissəsinə yayılmışdır. Bu imperiyalar müstəmləkəyə çevirdikləri ölkələrin maddi sərvətlərini ələ keçirməklə yekunlaşmır, onların mədəniyyətləri üzərində də təzyiq tətbiq edirdilər. Müstəmləkəyə çevrilən dövlətlərin yerli dilləri öz yerini ingilis, ispan, portuqal, fransız dili kimi dillərə buraxdı. Bu gün Hindistan, Əfqanıstan, Pakistan, Malaziya, Filippin və demək olar ki, bir çox Asiya ölkələrində iki və daha çox rəsmi dövlət dili mövcuddur ki, bu da kolonializm siyasətinin nəticəsidir. Yeni müstəqillik qazanmış dövlətlərin bir çoxunda dövlət dili statusunda "ikinci ünsiyyət dili" faktoruna da yer ayrılmasına dair reallıqlar vardır. Bu daha çox Mərkəzi Asiya və Afrika ölkələrində müşahidə edilməkdədir.

Bu fenomen müəyyən mənada bəzi postsovet respublikalarınada aiddir. Məsələn, Qırğızıstanda qırğız dili dövlət dilidir, bununla belə rus dili də rəsmi dil statusuna malikdir. Bir ölkənin dilini dəyişmək onu ana dilindən uzaqlaşdırmaq və ona başqa, yad biri dilini qəbul etdirmək deməkdir, o ölkənin xalqının varlığını öz varlığı ilə əvəz etmək deməkdir. Edmund Spenser üçün dil şəxsiyyət və ölkəyə sadiqlik deməkdir; beləliklə, fəth edilənin dilini öyrənməyə məcbur etməklə onun şəxsiyyətini dəyişdirmək mümkün ola bilər [3, s.1].

Frans Fanonun müstəmləkəçilik əleyhinə yazılarına əlavə olaraq, fələstinli ədəbiyyat adamı Edvard Səidin post-müstəmləkəçilik yanaşmalarının əsas mətni sayılan məşhur "Orientalizm" (1978) əsəri post-müstəmləkəçilik nəzəriyyəsinin formalaşmasında yenilikçi bir əsər idi. Burada əsas tezis ərəb-islam dünyasına və mədəniyyətinə qarşı incə, davamlı avrosentrik ön mühakimələrin mövcudluğunu nəzərdə tutur.

Müstəmləkə ədəbiyyatı müstəmləkə dili, müstəmləkə varlığı və müstəmləkə mədəniyyətinin qarışığıdır. Postkolonial ədəbiyyat öz varlığını "müstəmləkəçilik hərəkatı"ndan götürür. Müstəmləkə ədəbiyyatı öyrənilən dil, mədəniyyət sayəsində ortaya çıxır. Müstəmləkə ərazisi, müstəmləkə dili yurisdiksiyasına aiddir. Təhsil müstəmləkə dilini və mədəniyyətini yerli xalqlara mənimsətməyin ən təsirli vasitəsidir.

Ədəbiyyat təhsili də bu baxımdan çox funksionaldır. Ədəbiyyat təhsili ilk növbədə dil təhsilidir. Hindistanda ingilis təhsilinin memarı Tomas Bobinqton Makolay 1835-ci ildə yazdığı "Hindistanda Təhsil Hesabatı" adlı məşhur əsərində o, ingilis təhsilinin qan və dəri rəngi kimi funksiyasını təsvir edərək ingilis dilində təhsilin əsas məqsədini zövq, fikir, əxlaq və zəka baxımından hindistanlı insanları britaniyalı etmək kimi müəyyən edir [5, s.109]. Kreol dili ingilis dili ilə yerli xalqın dilinin qarışığından ibarət yeni bir dildir. Bu, mədəni və ədəbi dildir, hibrid dildir. Müstəmləkə ədəbiyyatının xüsusiyyətlərindən biri də bu hibrid dildə yazılmış olmasıdır.

XXI əsr ədəbiyyatının əsas istiqamətlərindən biri də məhz postmüstəmləkəçilik hesab olunur. Postkolonial ədəbiyyatın iki tərifi var. Birinci (daha dar) keçmiş koloniyalardan olan bir şəxs

tərəfindən yazılmış və müstəmləkə təcrübəsindən bəhs edən hər hansı mətndir. İkinci (daha geniş) müstəmləkəçiliyi və müxtəlif təzahürlərdə metropol-müstəmləkə münasibətlərini araşdıran istənilən mətndir. Bu iki anlayışı birləşdirən roman Nigeriyalı yazıçı Çimamanda Nqozi Adiçinin "Amerikalı qız" əsəridir. Amerika Birləşmiş Ştatlarına təhsil almağa gedən və iki dünya: vətəni və Amerika arasında ilişib qalmış kimi görünən nigeriyalı qızın hekayəsindən bəhs edir. Müəllif eyni zamanda Amerika cəmiyyətində mövcud olan gizli irqçiliyi ortaya qoyur və Nigeriyanın problemlərindən bəhs edir.

Postkolonial romanın klassiki (dar mənada) nigeriyalı yazıçı Çinua Açebenin ağdərililərin gəlişindən bəhs edən "Və məhv oldu" kitabıdır. Digər bölgələrdən danışsaq, Hindistanın mühüm müəlliflərini – Salman Rüşdi və Arundhati Royunu qeyd edə bilərik.

Geniş mənada postkolonial romanlara Kazuo İşiquro və Zadi Smitin yaradıcılığında rast gəlmək olar. Onlar keçmiş müstəmləkələrin nümayəndəsinin nöqteyi-nəzərindən yazılmır və həmişə müstəmləkə keçmişindən danışmır, insanın özünü və mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirini araşdırır. Məsələn, İşiquronun "Günün qalıqları" romanında müstəmləkəçi dünyagörüşü, tabeçiliyə tabe olanla münasibətləri incə şəkildə təhlil edilir. Smit isə mətnlərində siyasi düzgünlüyü və gizli irqçiliyi təfərrüatlandırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Akarsu B. Dil-Kültür Bağlantısı, İnkılâp Kitapevi S. 89 3. Basım: 1998,
2. Berk Ö. Sömürgecilik, Dil ve Brian Friel'in Çevirileri, 14 Ağustos 2010, http://www.littera.hacettepe.edu.tr/TURKCE/18_cilt/19.pdf
3. Said E. W. Orientalism. Harmondsworth: Penguin, 1978
4. Ünalan Ş. Dil ve Kültür, Ankara, Nobel. 2005
5. Loomba A. Kolonyalizm/Postkolonyalizm, (Çev. Mehmet Küçük), Ayrıntı Yayınları, İstanbul; 2000

MÜASİR AZƏRBAYCAN ETNOSUNDA MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN PSİXOLOJİ TƏHLİLİ

[1,2]**Günay Salman qızı Kazımova,** [1,3]**Günel Həsənbala qızı Aslanova**
[1]Gəncə Dövlət Universiteti
[2]psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
gunaykazimova55@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-0034-6389
[3]gunel.aslanova85@mail.ru
https://orcid.org/0009-0005-0987-4198

Qlobal sarsıntıların və sosial transformasiyaların baş verdiyi müasir dünyada milli kimliyin inkişaf xarakterini cəmiyyətin həyat əsaslarının qloballaşmaya, universallaşmaya və standartlaşmaya təbii cavab kimi xarakterizə etmək olar. Hazırda müasir dövlətin suverenlik səviyyəsi daha çox dövlətin əhalinin milli mənsubiyyət duyğusunun özünüdərkini nə dərəcədə inteqrasiya edə bilməsindən asılıdır. Azərbaycan etnosu davranış çevikliyi və dəyişən amillərə sürətli uyğunlaşma ilə xarakterizə olunur, eyni zamanda praqmatik qalır.

Azərbaycan etnosunun öz milli qrupu daxilində tolerantlıq və dözümlülüyü təsdiq etdiyini göstərən yazıçı A.Q.Nesterov müasir Azərbaycan ərazisində mövcud olan etnik və məzhəblərin multikultural mozaikasının humanist quruluşa malik olduğunu, burada yerli əhalinin digər millətlərə tolerant və hörmətlə yanaşdığını, ayrı-seçkiliyi istisna etdiyini və eyni zamanda ona ciddi riayət

etdiyini iddia edir. Azərbaycan etnosunun milli-mədəni özünəməxsusluğunun və müstəsnalığının qorunub saxlanmasını müdafiə edir [5].

Bütövlükdə Azərbaycan etnosunda gender fərqlərinin korrelyasiyası əvvəlki nəsillərin çoxəsrlik həyat tərzinə uyğun olaraq stereotip olaraq qalır. Buna uyğun olaraq, kişilər nikahda "qalib", sabitliyə, maddi sərvətlərə və öz ailəsinin qorunmasına cavabdehdirlər, qadınlar isə "evdar qadın, ailə ocağının qoruyucusu, anadır". Buna görə də nüfuzlu peşə təhsili və yüksək maaşlı bir iş əldə etmək qadınlar üçün kişilərə nisbətən daha az əhəmiyyət kəsb edir.

G.M.Mürsəlyeva bildirir ki, Azərbaycan yeniyetmələrində etnik kimliyin emosional-koqnitiv komponentinin inkişaf səviyyəsinin yüksək göstəricisi var ki, bu da Azərbaycan xalqının mənlik konsepsiyasının intensiv emosional ifadəsinə və mədəni biliklərin zənginləşməsinə təkan verir [3].

Müasir sivilizasiya qloballaşan dünyanın çətinliklərinə tab gətirə bilmir, lakin insan həyatının ən həssas sahəsi mədəniyyət, dəyərlər, nəsillərin davamlılığı və şəxsiyyətin formalaşmasıdır .

Müasir dövrdə multikulturalizm mədəniyyətlərin birliyi və müxtəlifliyi, milli, mədəni, şəxsi identikliyin dərk edilməsi, mədəniyyətlərin müxtəlifliyi ideologiyası kimi problemləri ehtiva edir. Mədəniyyətlərin və çoxsaylı şəxsiyyətlərin daxili dəyəri və bərabərliyi multikulturalizm konsepsiyasına xas olan prinsiplərdir.

Stabil inteqrasiya olunmuş multikultural cəmiyyətdə tolerantlıq səviyyəsi daha yüksəkdir. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi həm müvafiq dəyərlər sisteminin, ideyaların, estetik nümunələrin, həm də onların ötürülmə və assimilyasiya üsullarının daşıyıcısı olan nümayəndələri arasında tolerant ünsiyyət tələb edir. Multikultural cəmiyyətdə tolerantlıq təkcə başqa insanların dəyərlərinə hörmət etmək deyil, həm də yeni mədəni irs və digər sosial təcrübələrlə zənginləşmək deməkdir.

Multikultural cəmiyyətin üzvləri üçün mədəni identikliyin rolunu qiymətləndirmək olmaz. Mədəni kimlik həm obyektiv amillərə (tarixi irs, siyasi şərait, etnik mənşə, adət-ənənə, dil, din və s.), həm də eyni icma üzvlərinin şüurunda kök salmış subyektiv amillərə əsaslanır. Əvvəla, o, cəmiyyətin özünü müəyyən etməsinə imkan verən sosial təmsillər şəklində mövcuddur. Bu təsvirlər kollektiv şüurda "şəxsiyyət" və birlik obrazını yaradan obrazlar, simvollar, stereotiplər, miflər və tarixdən ibarətdir. Tolerantlıq, eləcə də sosial münasibətlərin psixi strukturlaşması müasir multikultural transformasiyaların çoxfunksiyalı aspektlərində postindustrial cəmiyyətin formalaşması üçün son dərəcə aktualdır [1].

Əslində multikulturalizm sosial-mədəni hadisədir və cəmiyyətin milli ideologiyasını əks etdirir. O, ictimai həyatın müxtəlif sahələrinə - "siyasət və sosiologiyadan tutmuş ədəbiyyat və incəsənətə qədər, sanki müxtəlif fənlərin: antropologiya, sosiologiya, politologiya, iqtisadiyyat, tarixşünaslıq, psixologiya, pedaqogika, ədəbiyyatşünaslıq, fəlsəfənin sərhədləri və qovşağında mövcud olan" təsir göstərir.

Multikulturalizm təkcə müasir milli cəmiyyətlərin etnik-mədəni plüralizminin yüksəlişinin, etniklərarası ünsiyyət problemlərinin, müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsirinin nəzəri konseptuallaşdırılması forması kimi deyil, həm də müasir sosial-psixoloji mədəniyyətin inkişafında mühüm istiqamət kimi şərh olunur.

Multikulturalizm mədəniyyətlərin birliyi, müxtəlifliyi, fərqliliyi, milli, mədəni, şəxsiyyət böhranı, milli adət-ənənələrə yenidən baxılması kimi problemləri əhatə edir.

Azərbaycan xalqlarının əsrlər boyu birgə yaşaması, onların mənəvi həyatının həm ümumi, həm də xüsusi xüsusiyyətlərini, ümumi sosial-mədəni mental quruluşunu yaratmış, Azərbaycan dövlətinin formalaşmasında mühüm rol oynamışdır. Azərbaycan multikulturalizmi paradiqması Azərbaycan dövlətinin özünüifadə siyasətinə çevrilib [4].

Multikulturalizm və tolerantlıq tarixən azərbaycanlıların həyat tərzi olub və bu gün milliyyətindən asılı olmayaraq hər bir ölkə vətəndaşının gündəlik həyat tərzinə çevrilib. Prezident İ.Əliyevin multikulturalizmin elmi tədqiqi və dünyaya yayılması ilə bağlı qarşıya qoyduğu konkret

hədəflərə çatmaq üçün atdığı səmərəli addımlar təkcə dövlət strukturlarının deyil, həm də hər bir vətəndaşımızın üzərinə mühüm vəzifələr qoyur [1].

Bu gün azərbaycanlılar üçün mentalitet, tolerantlıq, multikulturalizm məcburi statuslu əsas mənəvi kateqoriyadır. Azərbaycan xalqının mədəniyyət ənənəsində haqq, ədalət, mərhəmət anlayışları ilə bağlı əxlaq, vicdan, namus, dəyər yönümləri statusu xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Müasir Azərbaycan cəmiyyətində mentalitet, mentalizm, multikulturalizm ideyaları ona görə dəyərlidir ki, burada tarixən çoxmillətli quruluş olub, öz etnik-mədəni kimliyinə malik çoxlu xalqlar yaşayır. Müasir Azərbaycan cəmiyyətində tolerantlıq və multikulturalizm siyasəti hökm sürür. Ölkənin tolerantlıq və multikulturalizm nəzəriyyəsi və praktikası Azərbaycan multikulturalizmi geştaltının formalaşmasının obyektiv çətinliklərinə yad deyil və bu çətinlikləri Azərbaycan ərazisində yaşayan xalqların bütün çoxşaxəli mədəniyyətlərinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaqla aradan qaldırmaq olar.

Odur ki, gənclərin milli kimliklərinin xüsusiyyətləri və formalaşma amilləri haqqında məlumatın olması danılmazdır. O, millətlərarası münaqişələrin həllinə, millətlərarası münasibətlərin tənzimlənməsinə, müharibə və iqtisadi təlatümlərin deyil, dövlətlərin toxunulmaz sərhədlərinin, dinc yaşamanın, iqtisadi rifahın və xüsusiyyətləri nəzərə alan tolerantlıq siyasətinin hökm sürdüyü sivil dünyanın qurulmasına kömək edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Jeriborov D.S. Azərbaycanın müasir siyasətində multikulturalizm konsepsiyası // Elmi dialoq. 2017. № 7. s. 95-102.
2. Quliyeva Ş.K. Azərbaycanda qızların ailə həyatına hazırlanmasının etnopsixoloji xüsusiyyətləri // Azimut Elmi Tədqiqat: Pedaqogika və Psixologiya. 2016. № 5. s. 202-205.
3. Mursalyeva G.M. Müasir mədəniyyətlərarası məkanda yeniyetmələrin etnik kimlik quruluşu // Moskva Dövlət Regional Universitetinin bülleteni. Seriya: Psixologiya Elmləri. 2018. № 2. s. 102-113.
4. Zamanova M.A. Müasir dövrdə Azərbaycan təhsilinin metodoloji problemlərinin tədqiqi // Pedaqoji elmlər. 2009. № 1. s. 15-19.
5. Нестеров А.Г. Проблемы мультикультурализма в отечественной культурологии и политологии // Современная Европа. 2017. № 2. с.111 -120.

ƏHMƏD AĞAOĞLU YARADICILIĞINDA DİNİ, MİLLİYƏTÇİLİK GÖRÜŞLƏRİ

Sevda Fizuli qızı Abdullayeva
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
sevda.abdullayeva.1986@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-1656-0945

Türkçülük və İslamçılıq Arasında Uzun və Dar Yollar II. Məşrutə monarxiyasının üç kimlik siyasətinin, yəni osmanlılığın, islamçılığın və türkçülüyün vahid adları ilə eyni siyasi kainatı paylaşdığı, bir-biri ilə əlaqəli olduğu, bir-biri ilə yarışdığı bir dövr idi. II əsrdə türklər, osmanlılar və islamçılar arasında danışıqlar başladı. Məşrutiyyətli monarxiya müasir türk düşüncəsinin canlı və məhsuldar tərəfini təmsil edir. 1904-cü ildə Yusuf Akçura ilə Əli Kamal arasında "Üç Siyasət" davası ilə başlayan Osmanlı-Türkiyə davası, Məşrutə monarxiyası illərində "Türk Vətəni" və "Pəyam" səhifələrində davam etdi. İslamçı Babanzadə Əhməd Nəimlə Türkist Əhməd Ağayev (Ağaoğlu) "İslamda türk "halqa" əsərində Osmanlı İmperiyasının islamçılıqla hibridləşmiş yeni

variantını səsləndirən Əhməd Ağaoğlu ilə Süleyman Nazifin mübahisəsi məşhurdur. Digər iki rəqib əməliyyatın hücumlarına müqavimət göstərərkən türkçülərin qondarma danışıqlarda ortaya atdıqları arqumentlər türkçülük ideyalarını anlamaq baxımından son dərəcə dəyərlidir. Xüsusilə islamçılarla müzakirələrdə türkçülərin sözçüsünə çevrilən Ağaoğlunun mətnləri Cümhuriyyətdə Türk-İslam sintezi, Türk İslamı kimi diskurslara çevriləcək xəttin kökləri baxımından təmsilçi və əhəmiyyətlidir. İslamçılıq və türkçülük arasında gərginlik və mübahisələr olsa da, bəzən qarşılıqlı təsirlər, qarışdurma, hibridləşmə, orta axtarışlar da baş verir. Hətta Sırat-ı Müstəkimdə islamçılarla türklər dost oldular [Mehmet Kaan Çalen & Haluk Kayıcı, Contemporary Turkish Thought from Constitusional Monarchy to Republic, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2014. Türkçülüyün İslamçılığa və Osmanlıya qarşı mövqeyi, bax: Mehmet Kaan Ç açıqca, Osmanlılar və İslamçılıq Antitürkizm, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017]. O, məşhur "İslamda Millət Davası" adlı məqaləsində orta qrup olaraq "Türkçü-İslamçılar"dan bəhs etmişdir. Hilmi Ziya Ülken də Şəmsəddin Günaltay, Şerefəddin Yaltkaya, Halim Sabit, Hüseyn Hüsaməttin kimi türbanlı türklərdən və türkçü-islamçılardan bəhs edir. Bu ara xarakterlər qarşılıqlı maraqları ortaya qoyur. Bununla belə, bəzi ümumi narahatlıqlar və həssaslıqlar və müvəqqəti yaxınlaşmalardan başqa, iki əməliyyat iki ayrı münaqişəni təmsil edir. Qarşılıqlı təsir və parçalanmaları düzgün izah etmək üçün xatırlamaq lazımdır ki, bu vadidə nə islamçılığın, nə də türkçülüyün yeknəsək bir təşkilatı yoxdur. Dini islahat, mənbələrin qeydiyyatı və dinin təbliğatdan təmizlənməsi kimi əsaslı və mübahisəli məsələdə modernist islamçılarla türkçülərin bir-birindən uzaq olmadığı görünsə də, bu məsələdə millətçilik məsələsi də yer alır. İslamçılar inanırlar ki, milliyyətçilik/millətçilik din tərəfindən haramdır, ona görə də türkçülük etmək insanları dindən uzaqlaşdıracaq, bütün müsəlmanlar bir millət təşkil edəcək, üstəlik, sədaqət qəlbinin qurulması müsəlmanlar arasında ixtilaflara səbəb olacaq. İslamdan, hətta Çingiz xandan əvvəlki türk tarixini mənimsəməklə bir növ cəhalət yaradır. Onlar Məhəmmədi hayqırmaq və buna görə də köhnəlmiş türk dini Şamanizmi İslamla əvəzləmək istədiklərini iddia ediblər. Türkçülüyün ateizmi də əhatə etdiyinə dair açıqlamalar və açıq və ya üstüörtülü təkliflər türkçülüyü müsəlman xalqının gözündə qanuniləşdirilmiş şəkildə qəzəbə salmaq məqsədi daşıyırdı Timurtaşın və güman edilən Gökalpın imzalı məqaləsindəki "Türklər günah işləmiş kimi dərdlərinə gizli çarə axtarırdılar" ifadəsi o dövrdə hökm sürən psixologiyanı ifadə edir [11].

Əslində islamçılıq da millətçiliyin bir forması idi, "İslam milləti" ifadəsi ənənəvi dini icmadan daha müasir "millətə" daha yaxın idi [Ernest Gellner, "Muslim 6 Mehmed Fahreddin, ibid., s. 262. 7 M. Fəhrəddin, "İslamda bir millət var" Sebilü'l-Reşad, 11-ci cild, Say: 279, 2 Kânûn-i Sâni 1329, səh. 297 8 M. Fəhrəddin, həmçinin, səh. 298. 9 İsmail Kara, The Thought of Islamism in Turkey, Cilt 1, İstanbul 2001, s. 45-47; Mehmed Akif, Nəsr Yazıları-Şərhər-Xütbələr, İstanbul 2011, səh. 401-403, 465-466. 10 Ağaoğlu Əhməd, "Tarixi Dönemler Arasında Millət", Türk Yurdu, Cilt 3, No. 17 mart 1926, səh. 537. 11 "Millətçilik Xəstəliyi", Sebilü'l-Reşad, 18-ci cild, Sayı: 453, səh. 131. 12 Timurtaş, "İslama qarşı Millətlər və Türklük", İctihad, No: 68, 30 may 1329, səh. 1493. Gökalpın dinlə bağlı fikirləri üçün bax: Erol Güngör, Sosial Problemlər və Aydınlar, İstanbul 2011, səh. 57-71].

Ziya Gökalp Kitabında bildirir ki, fundamentalizmin altında yatan anonim ümmətlərlə özünü eyniləşdirmə mexanizmi çağdaş millətçiliyin altında yatan mexanizmə bənzəyir". Bu çərçivədə Kamal Karpat II. Əbdülhəmidin siyasətini panislamizmdən çox islamçılıq kimi xarakterizə edir. İslamçılıq daxildə birləşdirici ideologiyadır, lakin xarici siyasətə çevrildikdə bəzən panislamizmə çevrilir. Bu məsələyə diqqət çəkən ilk şəxs Yusuf Akçura oldu. İslamın "din və millət birdir" prinsipini dilə gətirən Akçura İslamın da islamçılar kimi siyasi və ictimai həyata önəm verdiyini vurğuladı. Akçura görə İslamçılığın məqsədinin müasir anlamda yeni bir millət qurmaq olduğunu vurğulayıb. Aralarındakı fərqlərdən asılı olmayaraq bütün müsəlman üzvlərinin ortaq dini türkçülərin din-millət məsələsinin həlli üçün statistik əsaslar üzərində qurulmuşdur. İlk mərhələdə din və milliyyət arasında yaranmış gərginlik, milliyyətə dinin də daxil olduğu tərif verilərək terminoloji səviyyədə aradan qaldırılmağa çalışılmışdır. İkincisi, dindarlara da təsir edən bu xalqın

dini cəhalətdən qanuni olduğunu sübut etmək istənilir. Nəhayət, tarixi və cari hadisələrdən nümunələrlə millətin və millətçiliyin qaçılmaz tarixi-sosioloji faktlar olduğu nöqteyi-nəzərindən bəhs edilir. Bu çərçivədə türklərin İslama qarşı xidmətlərini vurğulamaq, onların İslamı qorumaq missiyasını işıqlandırmaq, ümmət və millət sözlərini həm anlayış, həm də təmsil etdikləri faktlar baxımından aydın şəkildə ayırd etmək müsəlmanlar arasında fərqli bir birlik yaratmaq səlib yürüşünə əsaslanır. İnsanlar türkçülük üçün ümmət proqramı hazırladılar, islam modelini inkişaf etdirmək, milliyyətçiliyi İslam dünyasını müstəmləkəçilikdən qurtarmaq üçün əsas təmələ çevirmək kimi hökumətyönlü vasitələrdən də əl çəkdilər. II. Məşrutə monarxiyası dövründə qurulan bu nəzəri çərçivə, Türk-İslam Sintezi Cümhuriyyət dövrünün türk milliyətçiliyini miras almış və bu günə qədər davam etmişdir [Milliyyətçiliyin Dini Legitimasiyası bı, Redaktorlar: Cevat Özyurt-Ahmet Tak, Ankara 2015, s. 207-234. 13 Millət anlayışının təkamülü üçün bax: Mehmet Kaan Çalen, Modern Türk Düşüncesi, Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018. 14 Ernest Gellner, Nationalistism Outlook, İstanbul 2009, s. 227. 15 Kemal Karpat, Osmanlı İmperator-luğunda Dəyişiklik, Modernləşmə və Milliləşmə, Ankara 2006, s. 434].

Türkçülərə qarşı hücumlarında islamçılar türkçülüyün dinsizlik, millətçiliyin isə küfr olduğunu bildirir, bununla da məsələni din və inanc müstəvisinə gətirir. Məsələn, Süleyman Nazif Ağaoğlu ilə söhbətində də eyni yolu tutaraq, "İslam dininin bağlarını qırıb, onların yerinə dini bağlar qoymaq" dediyi açıq-aydın görünür ki, tayfa-tayfa əlaqələri qurmağa və ya gücləndirməyə çalışanlar. O, bunu İslama zidd olmaqda ittiham edir. Əslində, "Bizim istəyimiz və məqsədimiz on üç yüz ildir ki, Məhəmməd peyğəmbərin şərəfinə nail olaq və onu Çingizlə məğlub edə bilmərik!" O, öz sözləri ilə iddiasını ifrata varır, türkləri sözün hərfi mənasında yeni dini təbliğ etməməkdə ittiham edir. Eynilə Əhməd Nəim deyir ki, "milli davanın müzakirəsində" millətçilik şəriətin əksinədir, "cinsiyyət səbəbi şəriət tərəfindən haramdır" və bu, "Allahın haram etdiyi" yoldur. O, müxtəlif misra və hekayələrlə öz iddiasını dəstəkləməyə çalışır. Ağaoğlunun bu iddialara cavabı isə səbat və millət/ekipaj arasında ayrı-seçkilikdir. Dinin haram etdiyi davranışdır, qrup/millət deyil. Ağaoğlu bu kontekstdə "İslamın bütün dini normaları ehtiva etdiyini" iddia edən Süleyman Nazifi İslamı yaxşı bilməməkdə ittiham edir. Çünki həddinə çatmaq hikməti üzərində qurulan İslam heç vaxt təbiətə və hətta əbədi iradəyə zidd olan qəbilələri nə sözlə, nə də şifahi olaraq məhv etmək və ya ləğv etməkdən ibarət olmayıb: "O, heç vaxt əməlləri ilə mübarizə aparmayıb və bacarmayıb. Kavlen buna cəhd etmədi, çünki millətçiliyi dəstəkləyən ayə və hədislər yox idi. Əslində buna cəhd olunmadı, çünki bütün monoteist dinlər kimi İslam da beynəlmiləl xarakter daşıyan bir din idi və bu səbəbdən də İslamla şərəflənmiş bütün xalqlar tarix boyu öz milli kimliyini qoruyub saxlamış, yatıb gizlətmişlər. Müsəlman xalqları arasında mənəvi qardaşlıq yaratmaq istəyən İslamın idealı bolluqda birlik, müxtəliflikdə birlik idi. İslamın haram etdiyi millilik deyil, milliyyətin əksi, libertarizm idi. İslam sülhü boğmaqla müsəlman xalqlarının ictimai-siyasi birliyinin ən böyük mənbəyini məhv etdi [Yusuf Akçura, "Üç Tarz-ı Siyaset", (Transkopi Recep Duymaz), Üç Tarz-ı Siyaset və Düşüncə Hərəkatları, Türk Dünyası Araşdırmalar Vəqfi Yayınları, İstanbul 2004, s. 171. 17 Süleyman Nazif, "Ahmed Agayef Beyefendiye", İctihad, No: 74, 1 avqust 1329, səh. 1622. 18 Süleyman Nazif, "Əhməd Ağayev bəyə cavab", İctihad, Nu: 76, 15 avqust 1329, səh. 1672. 19 Əhməd Naim, "İslamda Millətin Səbəbi", Səbilü'r-Reşad, Cild: 12, Sayı: 293, 10 Nisan 1330, səh. 114-128.səh. 115-117. Əhməd Ağayev, "Cavabın cavabı", səh. 826].

Ağaoğlunun Babanzadəyə qarşı cavab məqalələri qəbilə/millət və əsəbiliyin fərqli cəhətlərini ortaya qoyur. Ağaoğlu əvvəllər Əhməd Neminin ayə, hədis və rəvayətlərdən istifadə etməsini tənqid edib. İslamın millətçiliyi haram etdiyinə dəlil kimi göstərilən ayə, hədis və rəvayətlərin heç birində qabilə kəlməsi qeyd olunmamışdır. Qeyd olunan ayə və hədislərdə heç bir dəlil yox idi. Əhməd Naim asabiyyət sözünü milliyyət/komandanın sinonimi kimi götürərək səhv başa düşmüşdür. Millət ümumi dinə və dilə görə "eyni hiss edən" fərdlərdən ibarət bir cəmiyyət olduğu halda, onun əksi dar, məhdud, ailəvi bir cəmiyyət, eyni əcdaddan gələn bir qrup insan idi. İslam tarixini millilik və istiqlal baxımından oxuyaraq tarixin alətli istifadəsinə dair müstəsna nümunələr verən Ağaoğlu

İslamın mənşəyini açıqlayır,daha sonra Cəmələddin Əfqaniyə arxalanaraq türklərin islam və milliyyətçiliklə bağlı əsas tezisi olan İslam dünyasının ancaq öz milli birliyini qurmaqla güclənmək olar, sünnəyə də çevrildi: "Bir həqiqət var ki, onu inkar etmək, izah etmək mümkün deyil, yəni İslam dini milli prinsipi məhv etməklə yox, təmin etməklə ləğv edib!! Başa düşdülər ki, İslamı dünyaya gətirməzdən əvvəl İslamın başında duran ərəb milli birliyini, ərəb milli institutunu qurmaq lazımdır! İslam millətçiliyi əzmək deyil, onu gücləndirmək və dəstəkləmək idi. Və bu yolla İslamın banilərinə qarşı durmaq birinci və ən mühüm mənəviyyat idi. Ərəblərin milli qardaşlığına mane olsa da, ərəb milli vicdanının şüurlu şəkildə formalaşmasına mane olduğu üçün ərəblər arasında qəbilə və qəbilələrin də bəlası idi. [Əhməd Ağayev, "Cavabın cavabı", səh. 826-828. 22 Daha ətraflı məlumat üçün aşağıdakı araşdırmaya müraciət edə bilərsiniz: İsmail Yakıt, "Babanzadə Ahmet Naiminin türklərə qarşı yazılmış "İslam'da Dava-yı Kavmiyet" adlı kitabına tənqidi yanaşma", Türk Ocaqları Beynəlxalq Simpoziumunun materialları. Haqqında Yüz İllik Fikri Əməliyyat, İstanbul 2013, səh. 389-409].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. "Kavmiyetçilik Hastalığı", Sebilü'l-Reşâd, C. 18, Aded: 453, s. 131.

2. AĞAOĞLU AHMED, "Tarihî Devirler Arasında Milliyet", Türk Yurdu, C. 3, Nu. 17, Mart 3. 1926. AHMED AGAYEF, "Türk Alemi-3", Türk Yurdu, Y. 1, S. 3, 15 Kânûn-i Evvel 1327, s. 70-74. AHMED AGAYEF, "Türk Âlemi-4", Türk Yurdu, Y. 1, S. 5, 12 Kânûn-i Sânî 1327, s. 135-139. AHMED AGAYEF, "Türk Âlemi-5", Türk Yurdu, Y. 1, S. 7, 9 Şubat 1327, s. 195-200.

4. AHMED AGAYEF, "Türk Âlemi-6", Türk Yurdu, Y. 1, S. 10, 22 Mart 1328, s. 292-297.

5. AHMED AGAYEF, "Türk Âlemi-7", Türk Yurdu, Y. 1, S. 14, 17 Mayıs 1328, s. 424-428.

6. AHMED AGAYEF, "Türk Âlemi-8", Türk Yurdu, Y. 1, S. 18, 12 Temmuz 1328, s. 545-551.

7. AHMED AGAYEF, "Sâbık Trabzon Valisi Süleymân Nazîf Beyefendiye", Türk Yurdu, Y. 2, C. 4, S. 21, 25 Temmuz 1329, s. 702-714.

8. AHMED AGAYEF, "Cevâba Cevâb", Türk Yurdu, C. 4, S. 24, 5 Eylül 1329, s. 825-844.

9. AHMED AGAYEF, "İslâm'da Davâ-yı Milliyet", Türk Yurdu, Yıl: 3, Cild: 6, Sayı: 10 (70), 10 Temmuz 1330, s. 2320-2329 (304-313)

10. AHMED AGAYEF, "İslâm'da Davâ-yı Milliyet", Türk Yurdu, Y. 3, C. 6, S. 71 (11), 24 Temmuz 1330, s. 2381-2390 (335-344).

11. AHMED NAİM, "İslâm'da Davâ-yı Kavmiyet", Sebilü'r-Reşâd, Cild: 12, Aded: 293, 10 Nisan 1330, s. 114-128. 40 Çalen, Osmanlıcılık ve İslâmcılık Karşısında Türkçülük, s. 203-214. 114

12. AKÇURAOĞLU YUSUF, "Türklük", Salnâme-i Servet-i Fünûn, İstanbul 1328. AKÇURA, Yusuf, "Üç Tarz-ı Siyaset", (Yeni yazıya aktaran Recep Duymaz), Üç Tarz-ı Siyaset Ve Düşünce Akımları, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, İstanbul 2004, s. 167-192.

13. ÇALEN, Mehmet Kaan & Halûk Kayıcı, Meşrutiyet'ten Cumhuriyet'e Modern Türk Düşüncesinde Milliyetçilik, Bilgeoğuz Yayınları, İstanbul 2014.

14.ÇALEN, Mehmet Kaan, Osmanlıcılık ve İslâmcılık Karşısında Türkçülük, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2017.

15.ÇALEN, Mehmet Kaan, Modern Türk Düşüncesine Bir Derkenar Yusuf Akçura ve Ziya Gökalp, Ötüken Neşriyat, İstanbul 2018.

16. GELLNER, Ernest, Milliyetçiliğe Bakmak, Çevirenler: Simten Coşar ve Saltuk Özertürk-Nalan Soyarık, İletişim Yayınları, İstanbul 2009.

17. GÜNGÖR, Erol, Sosyal Meseleler ve Aydınlar, İstanbul 2011.

18. KARA, İsmail, Türkiye'de İslâmcılık Düşüncesi, C. 1, İstanbul 2001. KARPAT, Kemal H., Osmanlı'da Değişim, Modernleşme ve Uluslaşma, Çeviren: Dilek Özdemir, İmge Yayınları, Ankara 2006.

19. MEHMED ÂKİF, Düzyazılar Makaleler-Tefsirler-Vaazlar, İstanbul 2011.

20. MEHMED FAHREDDİN, "Son Darbe Karşısında-2 İslâm'da Kaç Milliyet var?", Sebilü'l-Reşâd, C. 11, Aded: 277, 19 Kânûn-i Evvel 1329. M. FAHREDDİN, "Müslümanlıkta Bir Millet Var" Sebilü'l-Reşâd, C. 11, Aded: 279, 2 Kânûn-i Sânî 1329.

21. ÖZYURT, Cevat, "Gökalp Milliyetçiliğinde Kurucu Unsur Olarak Din", Ziya Gökalp Kitabı, Editörler: Cevat Özyurt-Ahmet Tak, Ankara 2015, s. 207- 234.

22. SÜLEYMAN NÂZİF, "Ahmed Agayef Beyefendiye", İctihâd, Nu: 74, 1 Ağustos 1329, s.

23. 1622. SÜLEYMAN NÂZİF, "Ahmed Agayef Beye Cevâb", İctihâd, Nu: 76, 15 Ağustos 1329, s. 1672. TİMURTAŞ, "İslâmiyet Karşısında Milliyetler Türklük", İctihâd, Nu: 68, 30 Mayıs 1329. 24. ÜLKEN, Hilmi Ziya, Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi, İstanbul 2001.

25. YAKIT, İsmail, "Babanzade Ahmet Naim'in Türkçülere Karşı Yazdığı 'İslam'da Da'va-yı Kavmiyet' Adlı Kitabına Eleştirel Bir Yaklaşım", Bir Fikir Hareketinin Yüz Yılı Türk Ocakları Uluslararası Sempozyumu Bildiriler, İstanbul 2013, s. 389-409.

ƏZİZƏ CƏFƏRZADƏNİN "MANAR SAHİLLƏRİNDƏ" ƏSƏRİNDƏ HİND XALQININ MİLLİ AZADLIQ İDEYALARININ BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ

Ayna Çingiz qızı Babazadə
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universiteti
https://orcid.org/0000-0002-7814-2522
ayna.babazada@mdu.edu.az

Müasir Azərbaycan ədəbiyyatında daha çox tarixi romanlar müəllifi kimi tanınan yazıçı Əzizə Cəfərzadə təkcə Azərbaycan xalqının tarixi ilə deyil, eyni zamanda digər xalqların tarixi ilə də tanış olmuşdu. Bir çox ölkələrə səyahətlər etməsi ona başqa xalqların tarixi ilə tanış olma imkanları yaratmışdı. Hind xalqının uzun illər müstəmləkə şəraitində yaşamasına biganə yanaşmayan yazıçı bu mövzunu "Manar sahillərində" əsərində qələmə almışdır[36]. Əsərin əvvəllində müəllif M.F.Axundovun "İran şəhzadəsi Cəlalüddövlənin Hindistan şəhzadəsi Kəmalüddövləyə yazdığı cavab məktubundan" epiqraf yazmışdır: *"... Külli-cəhaniyanə məlumdur ki, ingilis, Hindistan əhalisi ilə nə qism rəftar edir, məgər sivilizasion tapan ingilis Hindistan əhli ilə despotdan yaxşı müamilə edir!..."* [1, s. 221].

Tarixi mövzuda yazılmış əsərin ilk səhifələrindən İngilis müstəməkəçiliyi altında inləyən yoxsul hindlilərin ağır və məşəqqətli yaşam tərzini görürük. Onların bir hissəsi aclıqdan və silahlı qarşıdurmalar, iğtişaşlar zamanı ölmüşdü. Hindistan uzun müddət ingilislərin istismar etdiyi bir yer, necə deyərlər "yağlı tikə" olmuşdu. Hindli Tvasti dənizdən çıxardığı ağ inciləri müəyyən pul müqabildə ingilis ağalarına sataraq, gündəlik ruzusunu qazanır. Min bir əziyyətlə, həyati risklə çıxarılan bu incilər ingilis lordların xanımlarının boyun bəzəyi olmuşdur. Əsərdə sevgi motivlərinə qismən yer verilmişdir, hadisələr daha çox ictimai-siyasi fonda cərəyan edir. Müəllif dövrün ümumi mənzərəsinin təsvrini verərkən həmin dövrdə Hindistanda yerli məktəblərin olmadığını, mövcud məktəblərin də ingilislərə məxsus olduğunu, dövlət, ticarət, mədəni rabitə və digər yerlərdə əsas hakim dil olaraq ingilis dilindən istifadə olunduğunu qeyd edir.

İngilitərə üçün Hindistan əlverişli yer, xammal bazası idi. Hindliləri inci toplamaq işindən uzaqlaşdırmaq və daha çox gəlir əldə etmək məqsədilə ingilis cəvahirfüruşları inci çıxarılması

[36] Əsər 1948-49-cü illərdə qələmə alınsa da, Əzizə Cəfərzadənin ilk kitabı 1948-ci ildə yandırırldıqdan sonra onun əsərlərinin nəşrinə 15 il qadağa qoyulmuş və bu əsər 2021-ci ilə kimi dərc edilməmişdir.

işində draqalardan istifadə edirlər. Draqa - mirvari ovu üçün düzəldilmiş xüsusi makinadır ki, bunun vasitəsilə dənizin dibindəki molyuskalar torbavari metal qaba toplanır və çıxarılır.

"Manar sahillərində" əsərində həmin dövr üçün Hindistanın idarəçilik sistemində Mahatma Qandinin olduğunu görürük. Ona "ulu ruh" mənasını verən Mahatma adını məşhur hind yazıçısı, ictimai xadimi Rabindranat Taqor vermişdir. Qandi haqqında məlumat verərkən müəllif onun 1914-cü ildən bəri milli azadlıq hərəkatının banisi, həmçinin 1947-ci ilə Hindistan parçalanmasına qədər ümumhindistan milli konqresinin üzvü olmasını qeyd edir. Onun "qan tökməmək" ideyası Hindistanın bir neçə il əsarətdə qalması ilə nəticələndi.

Qandi qan tökülməsinin əleyhinə idi, düşünürdü ki, ingilislərlə mədəni şəkildə davranılsa, onlar da hind xalqının arzularını dərk edər, onun müstəqilliyini qaytarar, azadlığını verər. O, inqilabın əleyhinə olaraq, sülh yolu ilə məqsədə çatmaq istəyir. Geniş xalq kütlələrini bir araya gətirməyə çalışan Qandi xalqı bir bütöv olaraq siyasi mübarizəyə səsləyirdi. Siyasi mübarizədə "zor etmə, qan tökmə" prinsipini əsas hesab edirdi.

O, nümayişlər, silahsız üsyanlar və ingilis malını baykot etmək, ingilis qulluğundan imtina etmək və s. yolu ilə mübarizə edir, təbliğ edir, passiv müqavimətlə kifayətlənirdi [1, s.248]. Qandinin sakit həyat tərzi olmamışdır, ömrü daim təlatümlərdə keçən bu siyasi lider 16 dəfə həbs edilmiş, hər dəfə xalqa sevgisi, nüfuzu hesabına azadlığa buraxılmışdır. Qandi düşünmürdü ki, ingilislər heç vaxt könüllü şəkildə Hindistanı verməzlər. O, elə zənn edirdi ki, gec-tez ingilislər hind xalqının azadlıq istəyini görəcək, onlara müstəqillik verəcək. Qandi bilmirdi ki, ingilislər üçün özündən başqa "haqlı xalq" yoxdur. Bütün böyük müstəmləkəçi dövlətlərin siyasətlərinin əsasında duran "parçala, hökm sür" siyasəti Hindistanın müstəmləkədən azadlığa can atmasına bir əngəl şəklində ingilislər tərəfindən irəli sürülür. Xalqın parçalanmasında maraqlı olan ingilislərin gizli siyasətləri nəticəsində Hindistanda dini zəmində hindular və müsəlmanlardan təşkil olunan iki qarşı-qarşıya qoyulmuş cəbhə formalaşmışdır: "Müstəqil Pakistan" və "Müstəqil Hindistan". Bir qrup səadəti, xoşbəxtliyi ayrılmaqda, bir qrup isə bir olmaqda görürdü. Birtərəf mövqedə dayanan demək olar ki, yox idi. Hindistan Kommunist Partiyası, tələbə cəmiyyətləri, əsl xalq kütlələri ayrılmanın əleyhinə idilər. Onlar Hindistanın gələcəyini öncədən görərək anlayırdılar ki, ayrılmaq planı ingilislərin siyasi planlarından biridir. Çünki parçalanmadan sonra Hindistanı kölə halında saxlamaq daha rahat olacaqdı. Xalqın xilaskarı olan Qandi belə təlatümlü bir dönəmdə tez-tez xalq kütlələri qarşısına çıxaraq, Hindistanın parçalanmasının qarşısını yalnız birliklə almağın mümkünlüyünü qeyd edirdi. Əsərdə verilən həmin çıxışlardan birinə diqqət yetirək: *"...Bu fikri ilk dəfə ortaya atan cənabı mən tanıyıram. Lakin bilirəm ki, o, sənin rifahını yox, cibini güdmüşdür. Böyük və azadlıq eşqilə çırpınan Hindistan, mən çox danışmayacağam... Söz sənindir. Lakin yenə də deyirəm ki, mən sənin səadətini, azadlığını ayrılıqda görmürəm..."* [1, s.259]. Təbii ki, Qandinin bu çıxışlarını dəstəkləyənlər olduğu kimi, rədd edənlər də az deyildi.

Əsərdə İntelecens Servis adlı İngiltərə xəfiyyə idarəsinin adı çəkilir. Meredit və Bekker Hindistanda həmin xəfiyyə idarəsinə çalışan və onların "təcili aradan qaldırmaq" əmrini yerinə yetirən, həmçinin çaxnaşma salmağa meyilli casuslardır. "Hindu Mahasabha" adlı cəmiyyət Hindistanda hindlilər arasında düzədilmiş mürtəce və başıpozuqlar yığımı olan bir partiya idi. Onlar ingilislərə xidmət etməyə meyilli bir cəmiyyət kim göstərilir. Qandinin öldürülməsi işi bu cəmiyyətin Raştriya Sevak Sanq adlı hərbi orqanının nümayəndəsi olan Natxuram Vinayyak Hodeyə tapşırılır. Bəzi mənbələrdə onun adı Nathuram Qodse olaraq qeyd edilir və onun bir siyasətçi, ekstremist olduğu bildirilir [2]. Qandi Birl-hauza axşam duasına gedəndə silahdan açılan atəşlə öldürülmüşdür. Baş nazir Cəvahirləl Nehru səsini kütlələrə çatdıraraq, onları sakitləşdirməyə çalışırdı. Yazıçının qeyd etdiyi bütün bu faktlar tarixi mənbələrlə üst-üstə düşür. Müəllif Qandinin son xırıltılarının sanki "əfv edin, qan tökməyin, sülhü sevin övladlarım" dediyini qeyd edir. Qandinin ölümü bütün Hindistanı matəmə bürüdü. Xalqların birləşəcəyindən ehtiyat edən İngiltərə milli və dini ayrılıqdan bacarıqla istifadə etməyə başlamışdı.

Mahatma Qandi xalqı tərəfindən sevilən və dəstəklənən bir lider idi. Bir çoxları övladlarının adını onun şərəfinə Qandi qoyurdu. Əsərdə kiçik Qandi adlandırılan obrazın adı da belə qoyulmuşdur. Kiçik Qandinin təhsil və digər xərclərinin qarşılanmasını öz boynuna götürən Mahatma Qandi gənclərin təhsil almalarının, onların özlərini daha da inkişaf etdirmələrinin tərəfdarı kimi çıxış edirdi. Əsərdə kiçik Qandinin tələbə vaxtından Hindistan Fedarativ Gənclər təşkilatına qoşulduğunu, sonra isə milli azadlıq hərəkatının fəallarından biri olmasını görürük. Qandinin ölümündən sonra kiçik Qandinin ən son məqsədi qollarına ingilis buxovu, dodaqlarına ingilis qıfılı vurulan,alçalan məhkum vətənindən ingilisləri son nəfərinə qədər qovmaq idi [1, s.269]. Bu məqsədlə o, qüvvələri toplayaraq vahid xalq cəbhəsi yaratmağa başladı.

Yazıçı əsərdə tarixi gerçəkliklə yanaşı bədii təxəyyüldən də istifadə etmişdir. Tarixi şəxsiyyətlərlə yanaşı simvolik obrazlardan da istifadəni görürük. Əzizə Cəfərzadənin içində olduğu 1946-47-ci illərdə Cənubi Azərbaycan Demokratik Respublikasının İran-Rusiya tərəfiindən məhv edilməsi, pənahəndə və fədailərin Şimali Azərbaycana gəlməsi, Əzizə xanıma bu proseslərin təsiri bu əsərdə özünü göstərib.1948-cü ildə qələmə alınan, lakin müəllifin sağlığında çap olunmayan bu əsər müəllifin oğlu Turan İbrahimov tərəfindən ilk dəfə povest yazılandan 73 il sonra "Seçilmiş əsərləri"nə daxil edilərək çap edilmişdir. Düşünürük ki, sovet hakimiyyəti illərində qələmə alınan bu əsərdə azadlıq ideyalarının təbliği və Hind xalqının birliyinə səsləniş müəllifin eyni zamanda öz xalqına da bir çağırış nidası idi! Əslində belə bir çağırışı açıq şəkildə etmək yazıçı üçün təhlükəli idi. M.F.Axundov bildirirdi ki, təhlükə yaranacağı halda təsvir etmək istədiyin hadisələri ya qədim dövrə, ya da başqa məmləkətin üzərinə köçürmək lazımdır. Görünür Əzizə xanım bu yolla getmiş, Hindistanın milli azadlıq mücadiləsini qeyd etməklə eyni zamanda öz xalqını da mübariz olmağa səsləyirdi. Əsər 75 il öncə yazılsa da öz aktuallığını bu gün də itirməyib, çünki postsovet məkanında, keşmiş Yuqoslaviyada XX əsrin sonundan indiyə kimi gedən siyasi proseslərin sanki ssenarisi heç dəyişməyib.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərzadə, Ə. Seçilmiş əsərləri: [XVII cilddə] / Ə.Cəfərzadə. - Bakı: Elm və təhsil, - c. X. - 2021. - 418 s.
2. Rajmohan, Q. Patel a life / Q. Rajmohan. - İndia: Navjivan Trust, - 2011. - p.615

MULTILINGUALISM AS A SOCIOCULTURAL PHENOMENON

Aytan Allakhverdiyeva
Doctor of Philosophy, Ass.Prof.
Institute of Linguistics named after Nasimi of ANAS
a._ayten@mail.ru
https://orcid.org/0009-0000-6660-0357

According to the latest data, multilingualism is a sociocultural phenomenon, because about 75% of the world's population speak, to one degree or another, two or more languages (multilingualism, polylingualism, bilingualism). About one quarter of countries on Earth officially recognize two languages on their territory, and only a few countries - three or more languages, although the actual number of coexisting languages in many countries is significantly more [1].

The relevance of multilingualism as a sociocultural phenomenon is that the operation of several languages is a necessary condition for the successful life of people and communities in the era of globalization, since globalization assumes as its element the interpenetration of the material

and spiritual components of various social cultures. Therefore, the most important condition for mastering a foreign culture is mastering its forms, and, above all, languages.

The reasons for multilingualism as a sociocultural phenomenon are:

- Official status of languages in a multinational society;
- Intercultural integration in the era of globalization;
- Social prestige of languages;
- Genetic proximity of languages;
- Degree of impact of acculturation process;
- Social mobility.

Multilingualism (polylinguism) - the use of several (more than two) languages within a certain social community (primarily the state); use by an individual (a group of people) of several languages, each of which is selected in accordance with a specific communicative situation [2, p.45]. But this is not only the ability to speak several languages, it is also a special type of thinking that absorbs the cultural values of several civilizations, thinking that is open to dialogue. The method of assimilation distinguishes between spontaneous (natural) and pedagogical (cultural) ways of acquiring language.

A special case of the manifestation of multilingualism is bilingualism, i.e. (from Latin bis - twice and lingua - language), bilingualism, mastery of two languages [3, p. 20]; American sociology defines bilingualism as "the use of two languages with an equal share of legitimacy in the workplace or in educational institutions." However, the definition given by Schweitzer and Nikolsky seems more complete: "Bilingualism is the coexistence of two languages within the framework of one language (speech) team using these languages in various communicative spheres, depending on the social situation and other parameters of the communicative act. Both languages, serving a single team, form a single socio-communicative system and are in functional addition to each other " [4].

Bilingualism, as the process of mastering the second language and the second culture, is a kind of dominant of the process of gradual adaptation (accommodation) to the leading culture, and without the obligatory rejection of one's own linguistic identity, thereby offering the most subject-to-emulation social model for individuals included in the new culture.

Bilingualism, as the process of mastering the second language and the second culture, is a kind of dominant of the process of gradual adaptation (accommodation) to the leading culture, and without the obligatory rejection of one's own linguistic identity, thereby offering the most acceptable social model for individuals entering the new culture. People who speak two languages are called bilinguals.

The phenomenon of multilingualism is the phenomenon of the century. It is inherent in all regions of the world in different forms and in different respects. Mastering languages, which are means of communication and information exchange with the peoples of other countries, is becoming more and more important. The languages of interethnic communication fulfill an international mission, spiritually and morally bringing people of different nationalities closer together [5, p.110].

Multilingualism has always been and remains to this day a phenomenon necessary for the coexistence of various ethnic groups and cultures, however, carrying many contradictions and sometimes causing quite polar opinions: from alarmist greetings to fierce resistance and prejudice. It seems to undermine the very possibility of the existence of a monolingual culture and in this sense causes fear for its preservation, but at the same time expands the cultural range by introducing to the experience of foreign-speaking communities, "accumulates" the potential for assimilating universal human values. In the modern world, striving to find ways to achieve "global humanism," which creates the possibility of establishing a humanistic society with different national models, at

least it seems strange to be unwilling to notice the role of multilingualism in the formation of social heterogeneity and assess it as a positive factor in intercultural interaction.

Exploring the phenomenon of multilingualism, the system of modern education cannot be ignored, since foreign languages are included in the school minimum in many countries, and there may even be several of them. Knowledge of another or other languages to one degree or another is now impossible to do.

Multilingualism, as a sociocultural phenomenon, puts forward difficult tasks for education to prepare young people for life in a multinational and multicultural environment, to form skills to communicate and cooperate with people of different nationalities, races, faiths. The integration of the world community, the development of a planetary worldview assume the consideration of national traditions in the education of young students; creating conditions for the formation of the cultural identity of children; the formation of a diverse and complex cultural environment for the development of the individual. Thus, the social essence of modern multilingual education consists in the formation of not just linguistic, but wide sociocultural competence and authenticity of the contextual interpretation of the meanings of intersubjective communication of representatives of different cultures [6]. It solves the problems of deirarchization of ethnic statuses, critical awareness of the world with the development of communicative opportunities and a deeply reflective attitude to one's own culture and language - which makes the process of sociocultural translation of ethnic values more stable, protected and controlled, contributes to the conscious preservation of national culture by native speakers and sociocultural experience of a particular society.

Two languages are usually formed in a person to different degrees, since there are no two completely identical social spheres of action of languages and the cultures represented by them. Therefore, the definition of bilingualism does not require absolutely free proficiency in both languages. If one language does not interfere with the second, and the second is developed to a high degree close to language proficiency in a native speaker, then they talk about balanced bilinguism. The language that a person speaks better is called dominant; it is not necessarily the first language to be learned in time. The ratio of languages can change in favor of a particular language if appropriate conditions are created: one of the languages can partially degrade, negatively affect the other (interference), stop developing, be ousted from use (change of language), forget, go out of use (language death); or, conversely, language can be revived, bring positive, supported (preservation), brought to the level of official recognition and use. These provisions apply not only to individual speakers, but also to language communities [7].

Until now, it has not been established exactly how many languages a person can master. It is only known for sure that in the history of mankind there have always been people who could express themselves not only in their native, but also in many foreign languages. Thus, multilingualism as a sociocultural phenomenon is becoming an everyday reality all over the world. In particular, it was revealed that:

- multilingualism is a fact of real linguistic existence for the vast majority of the world's population, due to the increasing interaction of economic, scientific, cultural and political interests;
- multilingualism acts as a means of socialization of the individual, forms attitudes of empathy and tolerance as a result of the sociocommunicative process, organized and developed in a special way, within the framework of a bilingual approach to education;
- the phenomenon of multilingualism in its social essence does not cause the loss, but the expansion of cultural identity, an increase in reflective and value attitude to the achievements of one's own culture, an increase in cultural wealth and individual opportunities to enter into intercultural dialogue;
- the social multilingualism of the individual in a multicultural context is a prerequisite for achieving an adequate level of sociocultural competence to preserve cultural identity and enhance the potential for social mobility within the existing cultural environment. Polylingual adaptation to

a new sociocultural environment allows one to overcome cultural shock and marginal sociocultural states.

Based on this, careful attitude to one's own cultural heritage and perception of valuable elements of others through the dialogue of cultures is the main path for the development of human civilization in the era of globalization [8].

References

1. Haskelberg Maria Grigorievna. Bilingualism//[electronic resource]: http://www.log-center.ru/hints/dvuyazichie/bilingvizm
2. Zograf G. A. Multilingualism. Linguistic Encyclopedic Dictionary. M.: Soviet Encyclopedia, 1990. 303 p.
3. Vereshchagin E.M. Psychological and methodological characteristics of bilingualism (bilingualism). M.: Publishing House of Moscow State University, 1969. 160 s.
4. Schweitzer A.D, Nikolsky L.B Introduction to sociolinguistics. M.: Higher School, 1978. 215 p.
5. Ter-Minasova S. G. Language and intercultural communication. M.: Word, 2000. 624 p.
6. Shirin A. G. Pedagogical aspects of bilingualism: the development of a new scientific school//[electronic resource]: http://edu.novgorod.ru.
7. Online Encyclopedia Roundabout. Bilingualism//[electronic resource]: http://www.krugosvet.ru/enc/gumanitarnye_nauki/lingvistika / DVUYAZICHIE.html
8. Kulsarieva Aktolkyn Turlukanovna, PhD., Ass.Prof. Multilingualism as a condition for the dialogue of cultures//[electronic resource]: http://kazakheli.kz/publications/multilingvizm-kak-uslovie-dialoga-kultur

AZƏRBAYCAN MULTIKULTRALİZMİNİN KÖKLƏRİ BƏDİİ ƏDƏBİYYATDA TARİXİ QAYNAQ KİMİ

Günel Saleh qızı Hümmətova (Pəniyeva)
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gunelpeniyeva@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-8916-3484

Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı öz janr fərqliliyi və məzmun rəngarəngliyinə görə Azərbaycan ədəbiyyatının yazılı növündən fərqlənir. Hər bir janr növü özünəməxsus mövzu, struktur fərqliliyi və özündə ehtiva etdiyi məna müxtəlifliyi ilə diqqət mərkəzində olmuşdur. Ədəbi fikrin daim diqqət mərkəzində olan folklor nümunələri daim müxtəlif aspektlərdən təhlil obyektinə çevrilmişdir.Zəngin nümunə çeşidinə malik olan folklor nümunələrində ədəbi fikrin diqqətini öz məna yükündə tolerantlılığın elementlərini təşkil etməsi olub.Beləki, bu izlər məhz folklorun ilk nümunəsi sayılan arxaik düşüncə tərzi, mifoloji görüşlərdə öznü biruzə verir. Hər bir mifoloji görüşlərin oxşar və ya eyni dərəcədə təsvir edilməsi və ya mənalandırılması bir-birindən uzaq məsafələrdə yaşayan və onlarn aralarında heç bir genetik bağların olmamasına baxmayaraq müxtəlif xalqların ətraf aləmə eyni və ya oxşar mifoloji münasibət bəsləməsi həm şifahi xalq yaradıcılığında, həm də insanlar arasında bəşəri ideyaların güclənməsinə gətirib çıxardıb. Bu da bir növ dinindən və irqindən, yaşadığı mühitindən asılı olmayaraq, ümumi düşüncə tərzinə malik olmalarında və hər bir canlı varlıqlara eyni tərzdə yanaşılmasından asılıdır. Belə ki, bütün xalqlar

mifologiyada mədəni qəhrəmanı ilahi mənşəyə bağlayıb. Varlıqları sehrli qüvvələrlə əlaqələndirərək, onları haqq-ədalətin təmsilçisi kimi təqdim edirdi.

Ümumilikdə götürsək, qeyd edə bilərik ki, folklorda təsvir edilən insanları dini və milli mənsubiyyətindən daha çox xeyiri və şəri nə dərəcədə təmsil edib-etməməsini,xeyirxah və bədxah olması kimi insani duyğuları əks olunur. Bu da yer üzündəki insanların və varlıqların ayrı-seçkilik deyil də birgə yaşamasının əsaslı olduğunu vurğulayır. Bu da folklor nümunələrinin hər bir növündə tolerantlılığın və multikultural dəyərlərin izlərinin olduğunun əsasını təşkil edir.Məhz bu kimi multukultural dəyərlər folklor nümunələrinin hər bir növündə bu və ya digər dərəcədə özünü biruzə verir. Ən çox məna yükünə malik olan özündə multikultural dəyərlərin elementlərini daşıyan atalar sözünü bir neçə mənada araşdıraraq müxtəlif kontekstdən yanaşaraq multikulturalizm izlərini təhlil etməyə çalışmışıq. Azərbaycan şifahi xalq yaradıcılığının nümunəsi olan atalar sözlərində multikultural dəyərlər bir neçə aspektdən diqqəti cəlb edir. Beləki, birlik, insan birliyin ifadə edən atalar sözlərinə rast gəlinir ki, burda da insanların birgə yaşaması və bir-birlərinə qarşı dözümlü olmalarının əsasını təşkil edir. Bu da insanlar arasındakı istər fikir, istər sə də hər hansısa məna ayrılığına hörmətlə yanaşılmasının vacibliyini özündə əks etdirir. *"El bir olsa dağı oynadar yerindən""Birlik harda dirilik orda", "Güc birlikdədir", "Tək əldən səs çıxmaz", "Palaza bürün elnən sürün", "El bir olsa dağı yerindən oynadar"* [2, 188,172; 1.62] və s. bu kimi nümunələrdə tolerantlığın izlərinə rast gəlinir. Həmçinin bu atalar sözlərində birlik, birləşmək mənalarını özündə birləşdirir və insanları daim tolerant olmağa səsləyir. Digər növlərə nəzər yetirəndə görürük ki,digər şəhərlərin adları çəkilərək oradan nələrinsə alınması və oranın məhsuluna olan dəyər qiymətləndirmə və başqa xalqın zəhmətini, mədəniyyətini, varlığına hörmətlə yanaşılma özünü göstərir. Məs.:*"Çanaxda balın olsun, Yəməndən arı gələr"* [2, s.73] *"Belə matahın var, Çəfərabad (Mazandaran) bazarına apar"* [1, s.53] *"Xandan gələn nökərəm dimmə gözünü tökərəm", "Kor ya burda ya Bağdadda"* [1, s.60] Bu tip atalar sözlərində eyni zamanda həmin bölgənin çox inkişaf etmiş olduğu və bu cəhətdəndə digər xalqların diqqətin cəlb edə bilməsi və bura axınların olmasına gətirib çıxardır. Birinci atalar sözünə eyni zamanda mifoloji anlayış yönündən yanaşsaq *"bal"* sözünün pul, mal, mülkün simvolu, *"arı"* sözünün isə tacirin simvolu kimi qiymətləndirsək yenə də tolerantlığa gəlib çıxdığının şahidi olarıq. İkinci atalar sözündə isə Mazandaran bazarının şöhrətindən bəhs edilməsi xalqlar arasında ticari-əlaqənin olmasına və qarşılıqlı ticari əlaqələr zamanı tolerant münasibətin yaranmasına gətirib çıxardır.

Atalar sözlərinin məna yükünə başqa yöndən yanaşsaq bəzi nümunələrində bölüşdürmə mənasını özündə ehtiva edən nümunələrə rast gələ bilərik.Bölüşdürmə mənasında işlənən atalar sözləri vardır ki bunlarda da yenə tolrantlıq hiss olunur. Əgər insanlar bir-birlərinə hörmətlə yanaşıb birgə yaşamasalar əllərində olan heç bir neməti bölüşə bilməzlər. Burdan da belə nəticəyə gəlmək olar ki, elinin qədrin bilməyən xalqının yükünü daşıya bilməz. Bu tip nümunələrdə insanlar arasında olan bölüşmək hissinin bərabər olma mənasına gətirib çıxardır.*"Bir çörək özün ye, birində Allah yolunda ver"* [1, s.57] *"Verən əl kəsad olmaz", "Sən birin ver Allah əvəzində minin verər","Bir mıx bir nalı, bir nal bir atı, bir at bir igidi, bir igid bir eli saxlar;* [1, s.59] kimi nümunələrdə xalqlar arasındak, insanlar arasındakı münasibətin bərabər olması və aralarında fərqin qoyulmamasına gətirib çıxardır və eyni zamanda da, milli mənəvi dəyərləri özündə cəmləşdirir.

Digər bir qisim atalar sözünə nəzər yetirdikdə də burda sadəcə irqindən, dinindən, cinsindən asılı olmayaraq insanlar arasındakı dostluq və əlaqələrin olmasına, milli mənəvi dəyərlərə üstünlük verilməsinin şahidi oluruq. Məsələn, *"Dost gəlişi bayram olar"*[1, s.60] burada dostun hər gəlişinin bayrama çevrilməsi mənası ifadə olunur. Ancaq onu da qeyd edək ki, dostluq özü elə bir anlayışdır ki, hər bir insan dost olacağı insanın hər bir xarakterinə hörmətlə yanaşmalı,hər bir nöqsanın qəbul etməlidir. *"Dost yaman gündə tanınar", "Vəfalı dost yad olmaz, görməsə yüz il səni", "Dostun min isə azdır, düşmən bir isə çoxdur", "Eyibsiz dost axtaran dostsuz qalar", "Dostu olan eyib görməz"* [1, s.60] və.s bu kimi atalar sözlərin nümunə gətirərək insanların birliyə çağrılması, dostluq ilə

aşılmayan çətinliklərə tab gətirildiyinin və bütün insanlara dost münasibət göstərilməsinin nümunəsidir.

Bir qisim atalar sözləri başqa xalqlara aid edilmişdir ki, *"Dəvəçi ilə dostluq edənin darvazası gen gərək"*atalar sözündə "dəvəçi"sözü ərəbləri ifadə edir və ərəblərlə dostluq münasibətindən bəhs edir. Belə ki, keçmişdə ərəblərə dəvə saxladıqlarına görə *"dəvəçi"* deyilirmiş. Burda da bir Azərbaycan xalqının tolerant olduğunun və tolerantlılığın qaynaqlarının keçmişə gedib çıxdığının təsdiqi olunur.

Monqollara aid edilən, Monqolların işğalı zamanı onlardan özünü müdafiəsi üçün yaranan *"Girdin bazara gördün hamı gözü cumuxdur, sən də ol gözü cumux*", [1, s.56] Azərbaycan ərazisində yaşayan digər etnik birliyin nümayəndəsinə həsr edilmiş *"Türk - türkü vurar, arada **'tat'** aparar" və "Çox öyünmə, **tat** qızı, pendirindən tük çıxır", "Türkün gəlişi, tatın görüşü", "Türkü at yıxar, tatı ət", "Ləzgiyə dedilər: can şirindir, bəkməz? Dedi: iki dostun arasına girmax olmaz", "Ləzgiyə dedilər: göyə çıxa bilərsənmi? Dedi: Bəkməz yesəm çıxaram", "Tat ata mindi, Tanrısın tanımadı"* [1, s.59-69] kimi atalar sözlərində də tolerantlılıq müşahidə olunur. Bu da Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatındakı multikultural elementlərin varlığına və tarixinin qədimliyinə nümunədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Atalar sözləri. - Bakı: Öndər nəşr, - 2004. - s.264
2. Əfəndiyev, P. Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı / Əfəndiyev, P. - Bakı: -1992, - s. 180

FEMİNİST ƏDƏBİ TƏNQİD VƏ QADIN TƏMSİLÇİLİYİ

Güntəkin Qəzənfər qızı Musayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
guntekin87@mail.ru
https://orcid.org/0000-0001-9341-3813

Feminist ədəbi tənqid feministik nəzəriyyə və siyasi baxımdan meydana gələn ədəbi təhlildir. Feminist ideologiya ilə meydana gəlmiş ədəbi mətnlərin tənqidi və qiymətləndirilməsi ədəbiyyatda elmi problem yaratmış və bu mətnlərin araşdırılması üçün yeni bir sahə kimi feminist ədəbiyyatşünaslıq yaranmışdır. "Ümumilikdə, feminist tənqid sosial ideologiyalara və təcrübələrə diqqət yetirdiyi halda, feminist ədəbi tənqid isə bu ideologiya və təcrübələrin ədəbi mətnlərə necə təsir etməyini araşdırır" [4, s.11]. Feminist ədəbi tənqidin əsas məqsədi həm feminist ideologiyadan, həm də ədəbiyyatdan bəhrələnməklə qadın mətnlərinin forma və məzmun xüsusiyyətlərini, ədəbiyyat tarixində yoxa çıxmış qadın yazıçılarını və əsərlərdəki qadın obrazlarının tip və xarakterlərini, xüsusiyyətlərini araşdırmaqdır. "Feminizm əsas məqsədi cəmiyyətdə qadının statusunu yüksəltmək, qadınlara da kişilər kimi eyni hüquqların verilməsini tələb etmək və əldə etdiyi hüquqlardan istifadə etməkdir. Ədəbiyyat isə bu formalaşma dövründə qadınların tərəfində mübarizədə iştirak edir. Yaxud hərəkatın nümayəndələri tərəfindən onların təlimlərini çatdırmaq üçün ən asan üsul ola bildiyi üçün istifadə olunur" [3].

Daim inkişaf edən feminizm müasir həyatın inkişafı və dəyişməsi ilə paralel olaraq öz qaydalarını da inkişaf etdirir, həyatın bütün istiqamətlərində öz tələblərini, qaydalarını yeniləyir və artırır. Feminist ədəbi tənqid isə bu inkişafların, dəyişmələrin ədəbiyyatda əks olunması ilə inkişaf edən bir prosesdir. Feminist düşüncənin inkişafı prosesində feminist ədəbiyyat meydana gəlmişdir. Beləliklə, feminist ədəbiyyatın inkişafı və yayılması ilə əlaqədar bu ədəbiyyatı tədqiq edən "feminist ədəbi tənqid" anlayışı meydana gəlmişdir.

Ədəbiyyatşünaslıqda feminist ədəbi tədqiqatları əsasən iki istiqamətdə yaranıb və inkişaf edirdi: fransız və ingilis-amerikan istiqamətləri. İngilis-amerikan və fransız feminizm tədqiqatları 1960-70-ci illərində Qərbi Avropa və ABŞ-da feminist hərəkatların nəticəsində meydana gəlmişdir. İngiltərədə Meri Uolstonkraftın "Qadın hüquqlarının müdafiəsi", Fransada Olimpiya de Qujun "Qadınların və qadın vətəndaşların bəyannaməsi", Almaniyada isə Teodor fon Qippelin "Qadınların vətəndaşlıq vəziyyətinin yaxşılaşdırılması barədə" adlı əsərləri feminist tənqidin yaranmasında və formalaşmasında əsas rol oynayır.

Şimali Amerikada müstəqillik uğrunda aparılan mübarizə qadınların öz hüquqlarının müdafiəsinə təkan verdi. ABŞ-dakı qadın azadlıq hərəkatının ilk fəalları arasında Abiqeyl Smit Adams (1744-1818) da var idi və onun fikirləri tarixdə feministlərin şüari kimi xarakterizə olunur. 1945-ci ildə Marqaret Fullerin "19-cu əsrdə qadın" əsəri ABŞ-da ilk feminist mətinlərdən biri hesab olunur. O, bu əsərində transandantalist düşüncədən yanaşaraq gender bərabərliyini müdafiə edirdi. "Yazıçıya görə, qadın ağlının inkişafına mane olan hər bir sistem onu cəhənnəmə məhkum edir. Qadın və kişinin fərqli düşüncə sahib olmasını qəbul etmirdi. Ona görə ağıl hər insanda eynidir. Əgər qadın fərqli və ya yanlış fikir yürüdürsə bunun səbəbi təhsilindəki əskiklikdir" [7].

Modernizmin görkəmli nümayəndəsi, feminist yazıçı Virciniya Vulf "Şəxsi bir otaq" (1929) əsəri ilə feminist ədəbi tənqidin ilk banisi hesab olunur. Qadınlar üçün iqtisadi müstəqilliyin əhəmiyyətindən bəhs edən bu kitabda müəllif XVI əsrdən bəri qadının cəmiyyətdəki sosial mövqeyini, ədəbiyyatdakı rolunu və qadın ədəbi ənənəsinin özünəməxsusluğunu araşdırır. 1929-cu ildə nəşr olunduğu gündən ədəbiyyatşünaslar tərəfindən dəfələrlə nəzərdən keçirilmiş və təhlil edilmişdir. Beləliklə, ilk feminist mətnlərdən birinə çevrilərək, feminist nəzəriyyəyə təsir edən "Şəxsi bir otaq" kitabı ədəbi sahədə qadınların yaradıcılıq uğursuzluqlarının və qadın yazıçılarının sayının az olmasının əsas səbəbini qadınların şəxsi otağı olmaması və eyni zamanda iqtisadi cəhətdən kişilərdən asılı olması səbəbi ilə izah edirdi. Müəllif təkcə problemin səbəbini yox, eyni zamanda çıxış yolunu da göstərirdi: "Odur ki, xahiş edirəm, yazın. Bəsitliyindən və dərinliyindən asılı olmayaraq, heç bir mövzudan çəkinməyin..." [8, s.205].

Fransız feminist yazıçısı və ekzistensialist filosof Simono De Bovuar XX əsrin intellektual həyatına həm ədəbi, həm də fəlsəfi səviyyədə təsir edən son dərəcə əhəmiyyətli qadın şəxsiyyətlərindən biridir. Xüsusilə 1949-cu ildə yazdığı və yalnız 1970-ci ildə ingilis dilində nəşr olunan "İkinci cins" adlı əsəri ilə həm XX əsr feminist ədəbi tənqidə, həm də müasir feminist fəlsəfənin bütün sahələrinə böyük təsir göstərmişdir. "Bu kitab, Meri Uolstonkraft, Marqaret Fuller və Virciniya Vulf kimi liberal-mədəni feminizm ilə Helen Siksu, Meri Deyli kimi radikal feministlər arasında körpü rolunu oynamışdır" [5, s.24].

İngilis-amerikan feminist tədqiqatçısı Keyt Millet "Seksual politika" əsəri ilə ilk dəfə olaraq patriarxallıq anlayışının nə olduğunu açıqladı. Keyt Millet də Simon de Bovuar kimi kişi yazıçıların əsərlərindəki qadın obrazlarının müxtəlif rakurslardan bir-birinə çox bənzədiyini qeyd etmişdir. Onun fikrincə, "dərin kök salmış gender siyasəti" [6] həyatın bütün sahələrinə təsir etdiyi kimi ədəbi sahədə də gender assimetriyasına yol açmışdır.

1960-1970-ci illərində feminist tədqiqatçılar daha çox qadınların sosial-tarixi və siyasi problemlərinin qabardılmasına üstünlük verirdilər. Betti Fridanın qadınların sosial cəhətdən məcburi asılılığını ifşa edən "Qadın Mistikası" (1963) əsəri ilə Amerikan feminizminə, Germaine Greer-in "Qadın-xacə" (1971) əsərilə İngilis feminizminə əsaslı təsir göstərmişdir. Germaine Greer-in "Qadın-xacə" əsərində qadınların mənəvi və emosional olaraq hər bir şeydən məhrum edildiyini və bu vəziyyətin dəyişməsi üçün radikal inqilaba ehtiyac olduğunu qeyd edirdi. Bu əsərlər ev işlərindən başqa nə edəcəyini bilməyən və buna görə də böyük bir boşluq hissi keçirən qadınların ümid yerinə çevrilir.

1972-ci ildə nəşr olunan ilk feminist ədəbi tənqid antologiyası hesab olunan "Qadınların bədii ədəbiyyatda təsvirləri" əsəri qadın yazıçılar haqqında ilk nümunəvi tədqiqatlardan biridir. Bir tərəfdən Annis Pratt, Eleyn Şoulter, Sandra Qilbert, Syusan Qubar və Elis Uoker kimi feminist

tədqiqatçılar diqqətdən kənarda qalan bir çox qadın yazıçıları yenidən kəşf edərkən, digər tərəfdən Ellen Moersin 1977-ci ildə nəşr olunan "Ədəbiyyatda qadın" əsəri ilə qadın ədəbiyyatının kişi ədəbiyyatından fərqliliyini irəli sürərək, qadın ədəbiyyatı ənənəsini formalaşdırır: "Qadınlara ədəbiyyatda nəyi bacara bilməyəcəklərini deməyin mənası yoxdur, çünki tarix göstərir ki, onlar hər şeyə qadirdir" [2]. Tənqidçinin fikrincə, qadın təhsildən, siyasətdən kənar yalnız ailə mühitində formalaşırdı. Onların sosiallaşmasında qadın yazıçılarının böyük təsiri olduğunu qeyd edirdi. Qadın yazıçılar onların hiss və duyğularının çatdırılmasında böyük rol oynayırdı.

Jozofin Donovan 1975-ci ildə nəşr olunan "Feminist ədəbi tənqid" əsərində maskulist dəyərlərin feminist tənqidin yeni formaları ilə əvəz edilməsi fikrini irəli sürürdü. Kitabda feminizm nəzəriyyəsi, dövrləri, feminist ədəbi tənqid, feminist yazıçılar və onların əsərlərindən bəhs edilir.

Tədqiqatçı Tıllie Olsenin "Səzsizlik", Adriena Riçin "Dilin ümumi arzuları", Dale Spenderin "İnsanın yaratdığı dil" kitabları ədəbiyyatda itirilmiş qadın yazıçılar və "qadın yazısı", "qadın dili" anlayışlarının öyrənilməsi baxımında olduqca əhəmiyyətlidir.

İngilis-amerikan istiqamətinin feminist ədəbi tənqidçisi Eleyn Şoulter 1979-cu ildə nəşr olunan "Feministik poetikaya doğru" adlı məşhur məqaləsində feminist düşüncələri ədəbiyyatda sistemləşdirməklə və inkişaf mərhələlərini göstərməklə, bir ilkə imza atır.

Azərbaycan ədəbiyyatında konkret olaraq feminist ədəbiyyatın və tənqidin olduğunu demək çox çətindir. Əgər dünya ədəbiyyatında feminizm və feminist ədəbi tənqid anlayışları XVIII əsrdən yaranmağa başlasa da Azərbaycan ədəbiyyatında bu proses çox gec müstəqillik dövründən sonra baş vermişdir. Müxtəlif dövrlərdə əsərlərdə güclü qadın obrazları yaradılıb, qadın hüquqlarının pozulmasından, gender ayrı - seçkiliyindən yazılıb, ancaq feminist mövqedən işlənməmişdir. Düzdür, sovet ədəbiyyatı dövründə də qadın ədəbiyyatı, qadın mövzusu Mirvarid Dilbazi, Əzizə Cəfərzadə, Nigar Rəfibəyli kimi yazıçıların yaradıcılığında vardır, ancaq bunlar feminist aspektdən yox, daha çox siyasi rejim çərçivəsində işlənmişdir. Feminizm və feminist tənqid, qadın ədəbiyyatı anlayışları müstəqillik dövründən sonra mühüm əhəmiyyət daşımağa başladı. Azərbaycan ədəbiyyatında qadın ədəbiyyatının feminist ideyaların ilk ifadəçiləri Afaq Məsud, Fəridə, Günel Mövludlu, Aysel Əlizadədir.

Ədəbiyyatşünas Maral Yaqubova feminizmin Azərbaycan ədəbiyyatında ilk təzahürlərinin Afaq Məsud yaradıçılığında baş verdiyini qeyd edir: "Ümumiyyətlə, Afaq Məsud yeni sosial iyerarxiyada qadını kişidən bir pillə öndə yerləşdirir. Bu, müəllifin feminist mövqeyindən irəli gəlirdi... Əslində, feminizmin Azərbaycan ədəbi fikrində təzahürünün hələ Sovet cəmiyyəti kontekstində baş verməsi Afaq Məsud yeniliyidir" [1].

Beləliklə, feminist ədəbi tənqid müxtəlif yanaşmalarla, nəzəriyyələrlə araşdırılaraq elmi-nəzəri tədqiqata cəlb olunmuşdur. Feminist tədqiqatlar, feminist ədəbi tənqid, feminist mətnlər, qadın ədəbiyyatı, kimi anlayışlar bu tədqiqatın ayrılmaz hissəsinə çevrilmişdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov, N. Afaq Məsud dünyası – İkinci yazı. [Elektron resurs]: URL: https://afaqmesud.az/az/posts/id:347

2. Ellen Moers. Literary Woman. Elektron resurs: URL: file:///C:/Users/Baku/Downloads/Literary%20Women.pdf

3. Feminist edebiyyat eleştirisi ve feminist eleştiri. [Elektron resurs]: URL: Feminist Edebiyat Eleştirisi ve Feminist Eleştiri (arsivbelge.com)

4. Humm, M., Feminist Edebiyat Eleştirisi, Çev: Gönül Bakay.- İstanbul, Say Yayınları, 2002, 416 s.

5. Kadınlar Dile Düşünce: Edebiyat ve Toplumsal Cinsiyet. [Elektron resurs]: URL: (80) Kadınlar Dile Düşünce: Edebiyat ve Toplumsal Cinsiyet. Ed. Sibel Irzık ve Jale Parla. İstanbul: İletişim Yayınları, 2004. | Sibel Irzik - Academia.edu

6. Millett, Kate . Cinsel Politika. Çev: Seçkin Selvi. İstanbul, Payel Yayınları, 1987, 508 s.

7. Sema Zafer. Tarih içində görünürlüktən, kadınların tarihinə: Amerikan kadın romanında feminist bilinc və politika. [Elektron resurs]: URL: Microsoft Word - SEMA_ZAFER_ SUMER_TEZ.doc (selcuk.edu.tr)
8. Vircinya Vulf. Şəxsi bir otaq. Bakı, TEAS Press Nəşriyyat evi, 2019, 216 s.

HUMANİTAR ELMDƏ ÇAĞDAŞ TENDENSİYA: MİRƏLİ SEYİDOVUN MİFOLOJİ TƏDQİQATLARINA İNTERDİSİPLİNAR YANAŞMA

Mətanət Qüdrət qızı Vahidova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
vahidovametanet@gmail.com
https://orcid.org/0009-0006-5594-4529

Bu gün dünyada gedən mədəni proseslər ambivalent xarakterlidir. Belə ki, bir yandan bütün dünya xalqları Yer kürəsini ümumi böyük ev sayaraq dünya insanı kimi müxtəlif mədəniyyətlərin bir arada mövcudluğunu vacib sayır, başqa bir tərəfdən isə hər bir xalq yalnız özünə məxsus olan soy-kök üzərində formalaşan mədəni, ictimai görüşləri təsdiqləməyə çalışır. Eyni proses həmçinin sənətlər arasında da baş verir: müxtəlif elm və sənətlərin bir bütünü, tamı əmələ gətirməsi məsələsi getdikcə daha çox tədqiqatların mövzu və predmetinə çevrilməkdədir.

Son illər multikulturallıq, sənətlərarası əlaqə, mədəniyyətlərarası dialoq və s. kimi fənlər birinin digərindən asılı olduğu və hətta tamamilə bir-birindən ayrı mövcudluğunun mümkünsüzlüyünü təsdiqləyir. Müxtəlif sənətlər arasında əlaqə qurulduqca onların sayəsində formalaşan, yaranan mədəni məkan genişlənir və bu genişlənmə, çoxalma mündəricəyə birbaşa təsir edir. Mirəli Seyidovun araşdırmalarında bu müasir düşüncə və qənaətlərin geniş şəkildə əksini tapdığını izləmək mümkündür. Beləliklə, onun yaradıcılığında interdisiplinar və qismən intermedial diskurs aktuallaşır. Qeyd edək ki, intermediallıq müxtəlif sənət sahələrinin məhz ədəbi müstəvidə estetik bütövləşməsidir; istər elmi, istər bədii əsərlər üçün ən başlıca xüsusiyyəti müxtəlif işarələr sistemi vasitəsilə kodlaşdırılmasıdır. Mirəli Seyidovun tədqiqatlarının ərsəyə gəldiyi dövr üçün ölkəmizdə qloballaşan dünya elminə xas olan "intermediallıq" termini, "interdisiplinarlıq" anlayışları və s. aktual deyildi. Lakin tədqiqatçı mahiyyət etibarilə predmetə bu üsul və metodla yanaşma sərgiləyir. Çünki müxtəlif sənət növlərinin qarşılıqlı əlaqələri tarixən bütün dövrlərdə elm və sənət adamlarının diqqətində olub.

AMEA-nın müxbir üzvü, əməkdar elm xadimi Mirəli Seyidov 40 illik elmi fəaliyyəti ərzində azərbaycanşünaslıqda zəngin irs qoymuş, ədəbiyyatımız və folklorşünaslığımızda mötəbər imzalar sırasında yer almış, milli mənlik şüurumuzun formalaşmasında müstəsna xidmət göstərmiş etimoloq, alim və sözün tarixini araşdırmış fenomenal şəxsiyyətdir. Mifologiyamıza, dilimizin tarixi coğrafiyasına, sözlərimizin qədim mənbələrdə əks olunan izlərinə əsaslanmaqla xalqımızın köklərini araşdıran M.Seyidov xüsusən "Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları" (1983), "Qızıl döyüşçünün taleyi" (1984), "Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən" (1989), "Yaz bayramı" (1990), "Qam-şaman və onun qaynaqlarına ümumi baxış" (1994), "Böri-qurt" (2006) kitablarında ümumtürk mədəni dəyərlər sistemi kontekstindən çıxış etmişdir. "*Təbii ki, ilkin insanın "həyatı dərk etməsində" onun bir etnik kollektiv kimi özünün özünə münasibəti də əsas yer tutmuşdur. Yəni M.Seyidov belə bir görüşdə olmuşdur ki, mif (mifologiya) ilkin insanın həm də özünə baxışını əks etdirən tarixdir. Alim bu amilə görə soy-kökün öyrənilməsini mifik düşüncənin öyərnilməsi məsələlərindən ayırmamışdır.*" [1, s. 145].

Ötən əsrin 60-ci illərinədək Azərbaycanda mifologiyanın öyrənilməsi ötəri, epizodik xarakter

daşıyırdısa, Mirəli Seyidov öz yaradıcılığı ilə bu sahəyə böyük maraq oyatdı. Onun tədqiqatlarında Azərbaycan türklərinin bəzi mifoloji obrazlarının (Oğuz, öləng, qam, Xızır, Kosa, keçi, varsaq, Qorqud və s.) mədəniyyət tarixində yeri və rolu öyrənilir, daha çox söz və ifadələrin miflər vasitəsilə etimoloji aspektdə izahına yer verilir. 30 illik elmi axtarışlarının, gərgin əməyin məhsulu olan "Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən" monoqrafiyası istər mifologiyamızın tədqiq tarixində, istərsə də müəllifinin yaradıcılığında olduqca əhəmiyyətli hadisədir. Sovet dönəmində yazılmış bu fundamental əsər elmi dəyərini saxladığından 2018-ci ildə böyük alimin 100 illiyi münasibətilə AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunda yenidən çap edilmişdir. Kitaba ön söz yazan akademik İsa Həbibbəyli hazırda azərbaycançılığın milli ideologiya səviyyəsində qəbul olunduğu bir dövrdə professor Mirəli Seyidovun monoqrafiyasında elmi həllini tapan ideyaların xüsusi aktuallıq kəsb etdiyini vurğulayır. Qeyd edir ki, azərbaycançılığın yenidən konseptual şəkildə öyrənilməsi prosesində M.Seyidovun bu və digər tədqiqatları həm zəngin elmi mənbə, həm də etibarlı bələdçidir: "*Kitabda mifik qaynaqlarla, ayrı-ayrı söz və ifadələrin incələnməsilə açılan uzaq etnik-tarixi həqiqətlərlə yanaşı, bu mifik düşüncənin və sözün sahibi olan xalqın da keçdiyi yollar, qədim azərbaycanlıların təşkilat, dövlət quruluşu, dünyabaxışı, psixologiyası, bir sözlə, Azərbaycan kosmosunun bütün zənginliyi görünür.*" [2, s. 8] "Azərbaycan xalqının söykökünü düşünərkən" monoqrafiyasında mifik obraz və simvollar sisteminə əsaslanmaqla türk etnogenezisini araşdıran Mirəli Seyidov tarixi hadisə və sənət abidələrinin ümumi qanunauyğunluğunun ümumtürk mədəni-mənəvi dəyərlər sisteminə malik olduğu qənaətni hasil etmiş, çoxlu sayda məkan adlarını bir etnosistem çərçivəsində müqayisə edərək, xüsusiyyətlərini bir araya gətirmiş, ümumtürk mifologiyasının spesifik cəhətlərini üzə çıxarmağa nail olmuşdur.

"*Mifdə simvolizm həyatı birbaşa deyil, yozumlu şəkildə əks etdirdiyinə görə çox zaman kod müxtəlifliyi də meydana gəlir. Mif dünyanı simvollarla canlandırır, ona görə də insan təfəkküründə onun obrazı simvol kimi qalır.*" [4, s. 8] Mifologiya özündə fəlsəfi, psixoloji, tarixi, kulturoloji müddəaları; musiqinin, təsviri sənətin element və xüsusiyyətlərini cəmləşdirməklə interdisiplinarlıq qazanır. Dövriyyəyə ötən əsrin ikinci yarısında daxil olan interdisiplinarlıq (interdisciplinarity) anlayışı ümumi mənada, hər hansı bir problemin müxtəlif elmi aspekt və metodlardan öyrənilməsini nəzərdə tutur. Bununla belə, bir elmi yanaşma, metodologiya, paradiqma kimi, əsrimizin mürəkkəb problemlərinin kompleks həllinə çalışan interdisiplinarlığın məqsəd və mündəricəsi müxtəlif tədqiqatçılar tərəfindən fərqli şəkildə qəbul və izah edilməkdədir.

Müxtəlif strukturlu musiqinin təsiri ilə formalaşan mədəniyyət özlüyündə mənəvi məzmun, obraz və ideyalar, konsepsiyalar və s. daşıyıcısıdır. Başqa sözlə, musiqi vasitəsilə ünsiyyət mürəkkəb struktura malik vahid sistemdir və ümumi yaddaş, zaman məkanında səsli, verbal və vizual imkanlara malikdir. F.Şellinq deyirdi ki, mifologiya hər cür sənət növü üçün ilkin şərt və materialdır. Elə M.Seyidovun bu istiqamətdəki tədqiqatlarını da bu tezisin geniş şəkildə əksi kimi qəbul edə bilərik. Mirəli Seyidov xüsusən "Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları", "Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən" kimi tədqiqatlarında bir çox adət-ənənə və mərasimlərlə bağlı söhbət açarkən musiqidən də bəhs edir.

Qədim insan üçün dünyanı dərketmə vasitəsi olan mif kult ayinlərin formalaşmasında əsas rol oynayırdı. Mifoloji obrazın emosional-semantik məzmunu musiqi vasitəsilə insanın dünyaya münasibətini ifadə edir. Bu, insanın mənəvi inkişaf prosesində dünyanı dərketmə və əks etdirmənin unikal formasıdır. Ümumiyyətlə, folklorumuzu izləyərkən şahid oluruq ki, musiqi toplumun həyatında əhəmiyyətli rol oynayır. Mirəli Seyidov Bəhaəddin Ögelə istinadla yazır ki, 981-984-cü illərdə uyğurlar çöldə gəzərkən də, uzaq səfərə gedərkən də yanlarından musiqi alətlərini əskik etməyiblər. Ümumiyyətlə, dastanlarımızdan da göründüyü kimi, qədimdə musiqi alətlərinə hörmət elə dərəcədə idi ki, hətta xaqanlar rəsmi qəbullarda yanlarında silahla yanaşı, çalğı alətləri də saxlayırlarmış. Yəni musiqi yalnız əyləncə vasitəsi deyildi, hətta daha çox ayin və ritualların həyata keçirilməsi vasitəsi kimi müqəddəs idi. Məsələn, xeyir-duaların qopuz müşayiəti ilə verilməsi ("Kitabi-Dədə Qorqud" dastanları), düşmənə meydan oxuyanda sazı sinəsinə basıb sözünü musiqi

ilə çatdırmaq ("Koroğlu") və s. Tarixi kontekstdə dünyanın mənzərəsi kollektiv və fərdi düşüncə və obrazların dinamikasını əks etdirir. Dünyanın mənzərəsi etnos üçün xarakterik olan baxışlar sistemini (dil daşıyıcıları, dünyanın etnik, geomədəni mənzərəsi və s.) təcəssüm etdirir. Düşüncə sistemi kimi, mifin xalqın tarixi keçmişi ilə bu günü arasındakı körpü olduğu fikri Mirəli Seyidovun tədqiqatlarının əsas leymotividir. Emosional aləmin obyektiv gerçəkliyini doğuran bütün məsələlər musiqi diskursunda eynən mifoloji diskursun mənalar sistemindəki dərəcədə əks olunur.

Mirəli Seyidov yazır ki, "təbiətin asılılığından qurtarmaq cəhdi" insanı sonralar tədriclə mürəkkəbləşən yeni-yeni ibtidai görüşlərə aparıb çıxarırdı. M.Seyidovun tədqiqatlarında qədim adət-ənənələrimiz və mifoloji təfəkkürümüzdə musiqinin necə geniş yer qapsadığına şahid oluruq. Musiqi, demək olar, həyatın bütün sferalarına təsir edə bilirmiş: sevinc və şadlığını bildirmək üçün də, kədərini, qürurunu ifadə etmək üçün də xalq yalnız sözün gücünə sığınmayıb, həmçinin musiqiyə yer verib. Bunlara nümunə olaraq, həmin çağların dəfnetmə mərasimindən bəhs edən tədqiqatçı bu və digər inamların, mifoloji görüşün, qədim insanın həyata baxışlarının nümayişinə çevrildiyini qeyd edir. Bu mərasimlə bağlı görüşlər, inanclar, onların pantomim-rəqs, rəqs-söz sənəti ilə ifadəsi əski mifologiyanın, eləcə də incəsənətin müxtəlif sahələrinin, xüsusilə rəqs-musiqi sənətinin tarixini öyrənmək baxımından maraqlıdır. Həm də yalnız sənət görüşlərini deyil, əski insanın yaşayış tərzi, adət-ənənəsi ilə bağlı müəyyən təsəvvürə malik olmaq üçün sənətin ibtidai forması olan bu mərasimlər az əhəmiyyət daşımır.

Qeyd edək ki, musiqi kimi, təsviri sənət də özlüyündə multikultural, müxtəlif düşüncə və dəyərə malik insanları birləşdirə bilən fenomendir. Rənglər müxtəlif xalqların mifoloji dünyagörüşündə dərin simvolik anlamlar kəsb edir. Əsasən bir-birinə yaxın və oxşar mənalandırmalara malik olsa da, bu simvolika mədəni, dini, tarixi kontekstlərdən asılı olaraq dəyişə, fərqli şərhləndirilə bilər. Mifologiya ilə bağlı hər bir inamı, hətta ifadəni, sözü araşdırmağı xalqın tarixi, sənəti və təfəkkürünü öyrənməklə əlaqələndirən Mirəli Seyidov rənglərin mifoloji fikirdə yeri ilə bağlı yazır: "*Rənglər, onlara əski insan tərəfindən aid edilmiş anlamlar bəzi əski boyların, qəbilə birləşməsi silsilələrinin, nəhayət, xalqların dünyanı dərk etməsi, dünyanı hiss etməsi ilə az-çox dərəcədə bağlıdır. Biz heç də rənglə kainatı, dünyanı dərk etməyi geniş anlamda almırıq. Rəng və dünyanı dərketmə deyərkən onun yalnız insanı kosmoqonik – kainatın yaranması haqqında təfəkkürü ilə bağlılığını göz qarşısına gətiririk.*" [2, s. 136] Bu məqamda müəllif rənglərin ictimai anlam daşıdığını, xalqın təfəkkürü ilə bağlılığını gözəl duyduğunu qeyd etdiyi Rəsul Rzanın "Rənglər" şeirindən bir bəndi də nümunə gətirir.

Mirəli Seyidov tədqiqatlarında əski türklərin inancında rəng məsələsinə geniş yer verərkən onlarda ağ, göy, sarı (altun, qırmızı) rənglərin mifoloji inamlarla bağlılığını qeyd edir. Məsələn, qırmızını günəşin rəngi olaraq qəbul edərək xoşbəxtlik və əbədiyyətin rəmzi kimi izah edir. "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanında Beyrəyə adaxlısından gələn qaftanı nümunə gətirərək oğuzlarda bəyin (oğlanın) geyiminin qırmızı olduğunu bildirir. Həmçinin tədqiqatçı XV-XVI yüzilliklərin Azərbaycan və Orta Asiya miniatürlərinə istinad edərək, döyüşçülərin dəbilqələrində ağ, göy, qırmızı, sarı rəngli kiçik bayraqcıqların olduğunu vurğulayır. Bu bayraqcıqların, ola bilsin, müəyyən əsgəri rütbəni fərqləndirmə əlaməti ilə bərabər, döyüşçünün Günəşə (qırmızı, sarı), Göy tanrısına (göy), ülgenə (ağ) sığındığını bildirdiyi ehtimalını da irəli sürür: qeyd edir ki, xəstəlikdən qurtulmaq, sağalmaq üçün də Ülgenə, Göyə-Günəşə pənah gətirərmişlər. Bu baxımdan kazakların əski bir qəm-şaman ayinini anan tədqiqatçı xəstənin sarı-ağ başlı qoyuna baş əyib ona tapındığın yazır. Həmin qoyunun boynuna göy (və ya ağ) parça bağlayar və onu yeməzlər (yalnız xəstə ölən kimi qoyunu yeyərlər). Mirəli Seyidov bu ayində iki güclü inamın qaynayıb-qarışdığını qeyd edir: "*Xəstənin ağ qoyuna baş əyməsi, sözsüz ki, ağ qoyun onqonuna inamla bağlıdır. Deməli, bu ayini icra edənlərdə ağ qoyun onqonu olmuşdur. Tapınılan qoyunun başının sarı olması da mifoloji baxımdan maraqlıdır. Sarı (qırmızı-oxra) rəngi Günəş tanrısının rəngidir. Xəstə, başı sarı-ağ qoyuna baş əyməklə Günəşə və qəbilə birləşməsinin onqonu bizi maraqlandıran başqa bir mifoloji hadisə də vardır. Xəstənin, başı sarı-ağ qoyunun boynuna göy və ağ parça bağlaması təsadüfi*

deyildir. Ağ-Ülgenin, göy isə - Göy tanrısının rəngidir. Bununla da xəstə hər iki tanrıya sığındığını bildirirmiş." [2, s. 150] Eyni zamanda İsgəndərin ölümünün təsvir edildiyi bir miniatürdə ağlayanların yalnız birində ağ, qalanlarında göy rəngli dəsmal olmasını da rəssamın matəm rənginə vurğu etməsi kimi izah edir. Tədqiqata görə, ağ bayraq asmaq adəti hakimliyin, xaqanlığın, xanlığın əlamətlərindən biri sayılırmış və XX əsrin əvvəllərinə qədər Azərbaycanın bir sıra yerlərində qalırmış.

Nümunələrdən göründüyü kimi, əski inanclarda rənglərin istifadəsi həlledici rol oynayır. Təbii ki, bunların çoxu zamanın sınağından keçib dövrümüzə elə olduğu kimi inteqrasiya etmiş, bəziləri isə aktuallığını itirərək sıradan çıxmışdır. Bu gün də dəyişməyən ağ və qaraya münasibətin əski çağlardan gəldiyi danılmazdır. Mirəli Seyidov yazır ki, əski insan ağı yaxşılığın, qaranı isə şərin əlaməti kimi qəbul etmiş, hərdən isə açıq (ağ) rəngli zərrəciklərdən xeyir başlanğıcının, tünd (qara) rəngli zərrəciklərdən pislik başlanğıcının yarandığına inanmışdır – elə bu təsəvvürə görə də vahidliyin, eyni şeyin parçalanmasından sonra əksliyin meydana çıxdığını qeyd edir. Tədqiqatçı bu məsələ ilə bağlı maraqlı sual qoyur: nə üçün işığın, xeyirxahlığın ifadəçisi olan ağ və göy rəngləri həm də matəm əlaməti sayılıb? Bunun başlıca səbəbini əski xalqların kosmoqonik görüşlərində, kainatın yaranması ilə sıx bağlı olan mifoloji inamlarda axtarmalı olduğumuzu bildirən müəllif əski inanclara görə, mətnlərdə rənglərin işlənmə yeri barədə çoxsaylı nümunələr gətirərək sualına cavab tapır. Ümumiləşdirsək, deyə bilərik ki, "Yerə nemət yollayan, yeri dölləndirən" Göy (səma) müqəddəsdir və onun rəngi də bu müqəddəsliyi rəmzləşdirir; ağ – yaxşılıq tanrısı Ülgenin rəngidir; Qara isə şər işlərin yaradıcısı Erlikin rəngidir. Mifologiyada bu üç rəng üzərinə bina olunmuş üçlü başlanğıc müqəddəs sayılırmış. Həm də matəm rəngi olmaları isə əski insanın təsəvvürünə görə, ölüm aktının həyatın başqa şəkildə davamı demək olduğu ilə bağlıdır: "*Onun ruhu göyə uçurdu və əski insan maddi (quş və başqa şəkildə təsəvvür olunan ruh) şəkildə qəbul etdiyi ruhun hər üç balanğıcın ixtiyarında olduğuna inanırdı. Buna görə də üç başlanğıcın rəngini matəm – yas rəngi kimi də qəbul etmişdir... Deməli, ağ, qara, göy rəngləri əski insanın ibtidai yaradılış, əksliklər və üçlü başlanğıc, həyatı dərketmə təsəvvürləri ilə sıx bağlı olmuş, zaman keçdikcə onlar tədricən ilkin mifoloji və bundan doğan anlamlarını hərdən qismən, hərdən də tamamilə itirmişdir. Bu tarixi-ictimai proses uzun müddət davam etmişdir. Həmin rənglər indi də hərdən lap keçmiş inamın müəyyən çalarını, məzmununu dəyişmiş şəkildə az da olsa qoruyur*." [2, s. 156-157]

Mirəli Seyidovun tədqiqatları həmişə elmi ictimaiyyətin diqqətində olub, haqqında monoqrafiyalar, onlarla məqalələr yazılıb. Araşdırmalarının yalnız müxtəlif elm sahələrinin deyil, həmçinin fərqli sənət sahələrinin də qovuşma nöqtəsi olan alimin əsərlərində interdisiplinar aspektin önə çəkilməsi elmdə müasir tendensiyaların izlənməsi baxımından aktualdır. Nəticə olaraq, izlədiyimiz qədərincə, Mirəli Seyidovda musiqi, təsviri sənət və ənənə; musiqi, təsviri sənət və ədəbiyyat məsələləri qismən intermedial müstəvidə əksini tapsa da, əsasən interdisiplinarlıq səviyyəsində gerçəkləşir. Alimin tədqiqatlarının bu aspektdən incələnməsi mifin yalnız keçmiş deyil, həmçinin bu gün olduğu, möhkəm zəmin üzərində çağdaş dünyagörüş sisteminin inşası və intişarını gün üzünə çıxarır. Bu cür çoxtərəfli yanaşma nəticə olaraq predmetin estetik xüsusiyyətlərinin kompleks formalaşmasını izləməyə imkan verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağayev E. Azərbaycan mifologiya elmi və Mirəli Seyidov. Bakı: MBM, 2008, 200 s.
2. Seyidov M. Azərbaycan xalqının soykökünü düşünərkən. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 217 s.
3. Seyidov M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı:, Yazıçı, 1983, 326 s.
4. Vəliyev İ. Mif: keçmişdən gələcəyə. Bakı: Nurlan, 2013, 308 s.

ƏDƏBİYYAT VƏ HƏYAT HƏQİQƏTLƏRİ

Rahilə Mirzəli qızı Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universiteti
rahila.mammadova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0002-9237-3626

Bəşər övladı olan insan daim axtarışdadır. Dünyanın, təbiətin, Yer kürəsinin gizli sirlərini anlamaqda çətinlik çəkən insan hər zaman həqiqət axtarışındadır. Həqiqət yalnız gözlə görə bildiklərimiz deyildir. Həqiqət ətraf mühitin, canlıların, hadisələrin görülə bilən hissəsidir. Onun görülə bilinməyən hissəsi isə bədii sözün, söz sənətinin, sənətkarın yaradıcı təxəyyülünün vasitəsilə göstərilir. Həyat həqiqətləri söz sənətkarlarının yaradıcı təxəyyülündən, onların düşüncə süzgəcindən emal olunaraq, bədii ədəbiyyatın poema, hekayə, novella, povest, roman, dram, komediya, faciə kimi janrlarında oxuculara təqdim olunur. Həmin bədii əsərlərin özəyi, mayası həyatdan götürülür, onu müəyyən formaya, quruluşa salan isə sənətkarın fikirləri, yaradıcı təxəyyülüdür. Həyata və ədəbiyyatda həqiqət mözusunda danışılanda fransız yazıçısı və ədəbiyyatşünası Jül Renarın bu qeydi yada düşür: "Həqiqət heç də həmişə sənət deyil. Sənət də heç də həmişə həqiqət deyil. Lakin həqiqətdə və sənətdə ümumi cəhətlər var ki, onları axtarıram" [1, s.88].

Mühit, ətraf aləm ədəbiyyatın, incəsənətin əsas meyarıdır. Bitkilər torpaqdan, sudan qidalandığı kimi, şairlərimiz, yazıçılarımız, bəstəkarlarımız da həyatı, müşahidə etdiklərini bədii boyalarla incəsənətə gətirməyə çalışır. Hər bir yazıçı, bəstəkar, rəssam müxtəlif üsullarla, fərqli metodlarla bu məqsədə nail olur.

Həyatı olduğu kimi təsvir etmək oxucu, dinləyici üçün mənasız gələ bilər. Elə insanlar var ki, insan gözəlliyindən, təbiət hadisələrindən – suyun şırıltısı, quşların oxumasından zövq almağı bacarır. Sənətin əsas özəlliklərindən biri də gözlə görülə bilinməyəni, dərk edilə bilməyəni oxucuya hiss etdirməkdir. "Əsl ədəbiyyat həyati həqiqətləri əks etdirməklə yanaşı cəmiyyəti, xalqı qabaqcıl ideyalarla silahlandırmalıdır, onun azadlıq mübarizəsinə köməklik etməlidir: həqiqi şair millət və vətən yolunda canlar fəda etmək lazım isə vətən oğullarının ürəyinə yandırıcı od salıb, onları hər qisim fədakarlığa və cannisarlığa şövqmənd etməlidir" [2, s.37].

Belə nəticəyə gəlirik ki, bütün ədəbi əsərlərin əsasını həyat həqiqətləri təşkil etsə də, onu ərsəyə gətirən, müəyyən formaya, quruluşa salan yaradıcı insandan çox şey asılıdır. Öz zəngin düşüncələri, bacarığı ilə həyat həqiqətlərini bədii həqiqət səviyyəsinə qaldıran sənətkarlar xalq arasında daim sevilir və yaşayır.

Həyat olmasa, bədii yaradıcılıqdan danışmaq mənasız olar. Cəmiyyətdə, təbiətdə baş verənləri bütün incəlikləri ilə müşahidə etməyi bacaran və bunu əsərlərində əks etdirən sənətkar oxucular tərəfindən daim maraqla qarşılanır. Məşhur rus yazıçısı Lev Tolstoy yazır ki, sənətkar daim el içində olmalı, hətta, səfərə çıxanda belə ümumi vaqonda getməlidir [1, s.90]. F.Dosteyevski gənc yazıçılara məsləhət verir ki, özünüzdən süjet, fabula uydurmayın, həyat bizim üçün təxəyyülümüzdən qat-qat zəngindir.

Həyatı, həyat hadisələrini dərindən qavrayıb, yüksək yaradıcılıqla onu bədii həqiqət səviyyəsinə qaldırmaq ədəbiyyatın uğurlarından biridir. Həyat həqiqətləri isə yalnız sənətkar yaradıcılığı yolu ilə bədii həqiqətə çevrilir. Fikirlərimizi əsaslandırmaq üçün ədəbiyyatdan nümunələr misal gətirək: Qarabağ xanı Mehdiqulu xanın qızı Xurşidbanu Natəvan xan qızı olmasına baxmayaraq, həyatından o qədər də razı qalmamışdır. Uşaq yaşlarından xanlığın iflası, uğursuzluqlar, ailədə olan pərişanlıq ona təsir etmişdir. Daha sonra ölkədə başverən siyasi hərc-mərcliyin, ədalətsizliyin şahidi olmuş, dövründən, taleyindən narazılığını öz şeirlərində bildirmişdir:

"Nə mən olaydım, ilahi, nə də bu aləm olaydı!
Nə də bu aləm əra dil müqəyyədi-qəm olaydı!" [3, s.87]

Şəxsi həyatında da uğursuzluqlarla qarşılaşan şairəni oğlunun ölümü lap çox sarsıdır. Övladının vaxtsız ölümü ananın ürəyinə od salmış, bu əzabları öz şeirlərində özünəxas tərzdə ifadə etmişdir. Həyat həqiqətlərini bədii həqiqət səviyyəsində əks etdirmişdir. Şairə oğlunun ölümündən təsirlənərək bu misraları qələmə almışdır:

"Nə hicrü yarə taqətü halım vəfa edər,
Nə vəslə çatmaz əl, edibən dad, ağlaram." [3, s.290]

Həyat hadisələrini necə var elə qələmə almaqla uğur qazanmaq qeyri-mümkündür. Hadisələri sənətkarın necə təqdim etməyindən çox şey asılıdır. Nizami dahi sənətkar Firdovsinin əks etdirdiyi hadisələri yenidən işləyərək bənzəri olmayan sənət əsəri yaratmışdır. Faktlar, hadisələr eynidir, sənətkar baxışı, münasibəti fərqlidir. "İsgəndərnamə" poemasından danışarkən Bertels Firdovsi ilə Nizamini müqayisə edərək bu fikirləri söyləmişdir: "Firdovsi öz qəhrəmanlarının psixolojisi üzərində düşünməmişdir. O, özünə məlum olan əfsanələri vicdanla ifadə etmişdir, lakin bu ifadədə ştamp halına gəlmiş adi sözlərə müraciət etmişdir ki, bu da şairin ziddiyyətlərə düşməsinə səbəb olmuşdur. Nizami öz qəhrəmanının qəlbinə girir, onunla birgə düşünür və ən xırda cizgilərdə belə qəhrəmanın xarakterinin ümumi quruluşuna müvəffəq olur... Firdovsidə sözdən ritorik istifadə başlanğıcları vardır, lakin Nizamidə söz bütün qüdrətiylə parlayır" [1, s.92].

Bu fikirlər həyat həqiqətləri ilə bədii həqiqətin qarşılıqlı əlaqəsini öyrənmək baxımından çox dəyərlidir. Həyatdan götürülən hər hansı faktı, hadisəni, oxucunu düşünməyə vadar edən, onda maraq doğuran bədii həqiqət səviyyəsinə qaldırmaq, hər şairə, yazıçıya qismət olmur.

Bu fikirlərə aydınlıq gətirmək üçün misallar göstərək. "Xosrov və Şirin" poemasında Fərhadın sevgisi üçün Bisitun dağını külünglə çapması, "Yeddi Gözəl poemasında Fitnənin özündən qat-qat ağır öküzü çiyinlərində pilləkənləri qalxması həqiqətə uyğun deyil. Yazıçı öz düşüncələrini, fikirlərini çatdırmaq üçün, var olmayan hadisəni bədii həqiqət kimi təsvir etmişdir.

Klassik ədəbiyyatın görkəmli nümayədəsi M.Füzulinin yazdığı əsərlərə diqqət yetirikdə görürük ki, həyatda olan və olmayan hadisələri özünəməxsus tərzdə işləyərək, yeni həyat vermiş, əsrarəngiz sənət əsərləri yaratmışdır. Misal üçün, Leyli və Məcnun mövzusuna bir çox sənətkarlar müraciət etmişlər. M.Füzuli də Leyli və Məcnun mövzusuna toxunmuş hadisələrə öz gözü ilə baxmış, özünəxas şəkildə təkrarı olmayan əsər yaratmışdır. Sənətkarın öz düşüncəsi, yaradıcılıq təxəyyülü, hadisələrə münasibəti yeni bədii həqiqətlərin yaranmasına gətirib çıxarmışdır. Əsərdə Məcnunun anadan olanda ağlamsı həyat həqiqətidir. Bu normal hadisədir. Füzuli isə həmin həyat həqiqətinə özünəxas çəkildə don geyindirərək bədii həqiqət səviyyəsində əks etdirmişdir:

"Ol dəm ki, bu xakidanə düşdü,
Halını bilib fəğanə düşdü." [4, s.108]

Ədəbiyyat elə bir sehrli dünyadır ki, orada körpə uşaq dil açıb danışa bilir, heyvanlar insan dilini başa düşür, həyatda olmayan hadisəni ədəbiyyatda görmək mümkündür. Ədəbiyyatın bu xüsusiyyətləri bədii yaradıcılıq məhsulu, sənətkar təxəyyülü sayəsində baş verir.

Bədii əsərlərin də əsas əlaməti sənətkar niyyətini, məramını bədii həqiqət yolu ilə dinləyiciyə çatdırmaqdır. Ədəbiyyatımızın qüdrətli söz sənətkarları həyati faktları, həqiqətləri bədii sözün bütün imkanlarından, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən, sənətkarlıq xüsusiyyətlərindən istifadə etməklə bədii həqiqət səviyyəsinə qaldırırlar.

Hər şair, yazıçı hadisələrə müxtəlif şəkildə yanaşır və qiymət verir. Sənətkarın öz fərdi üslubundan asılı olaraq bədii həqiqətlər yaranır. Misal üçün, insanın qocaldıqca saçının ağarması həyat həqiqətidir. Hər bir şair bu həqiqəti öz üslubuna uyğun şərh edir. Bəxtiyar Vahabzadənin "qara saçlarımı mənə təbiət verib, ağ saçlarımı özüm qazanmışam" fikrini Fikrət Qoca belə qiymətləndirir:

"Başıma gəlib
yağdıqca yağışlar,
yuyulub ağarıb
qara saçlar, qara qaşlar..." [5, s.98]

Sənətkarın bir-birindən gözəl sənət əsərləri yaratmasında həyatın mühitin rolu böyükdür. Həyat insanı düşünməyə, yaradıcılığa həvəsləndirir. Ədəbi prosesin yaranmasında mühitin rolu əvəzedilməzdir. Mühit insanın formalaşmasında, dünyagörüşünün genişlənməsində, psixologiyasında böyük əhəmiyyətə malikdir.

Dünyada ad-san qazanmış sənətkarlar ilk öncə öz yaşadıqları dövrün nümayəndəsi olmuş, gördüklərini, yaşadıqlarını yaradıcılıqlarında əks etdirmişlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aslanov Y. Ədəbiyyatın tədrisi: Ənənə və müasirlik. Bakı: ADPU, 2011, 420 s.
2. Jul Renar. Gündəlik. Bakı, 1974, 44 s.
3. Hüseynoğlu S. Ədəbiyyat dərslərində yeni texnologiyalar. Bakı, 2009, 200 s.
4. Muradov B. Orta məktəbdə ədəbi əsərlərin öyrədilməsi. Bakı: Maarif, 1992, 202 s.
5. Yusifoğlu R. Bədii əsərin strukturu anlayışının mahiyyəti. Azərbaycan dili və ədəbiyyatın tədrisi, № 4, 33 s.

BƏDİİ MƏTNİN ANTROPOLOJİ METODLA TƏDQİQİ VƏ SÜNİ İNTELLEKT

Şəhanə Urfan qızı Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
shahane89@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-3592-1579

Bədii mətnə yanaşmaların müxtəlifliyi insanın dünyanı müxtəlif cür şərhindən irəli gəlir. Hələ ibtidai mərhələdən başlayaraq ən son elmi-texnoloji inqilablara qədər uzanan yolda fərdin və cəmiyyətin şüurunda, yaşayış tərzində, vizual görünüşündə baş verən dəyişikliklər öz əksini müxtəlif tipli yazılı mətnlərdə tapıb. Mədəni inkişafın əsas göstəricilərindən olan yazılı mətn ortaya qoymaq, artıq cəmiyyətin mədəni kanonlar vasitəsilə düşünmək cəmiyyətin hadisə və prosesləri özünəməxsus şəkildə qavraması və paylaşmaq, gələcək nəsillərə ötürmək ehtiyacının yaranmasının sübutu idi.

Günümüzdə mədəni faktların, o cümlədən bədii mətnlərin insan təxəyyülünün nəticəsi olmaqla yanaşı, özündə sıxılmış informasiya saxlayan bir sistem kimi tədqiqi geniş yayılmışdır. Bədii mətnin antropoloji tədqiqi də məhz belə bir ehtiyacdan – insan şüurunun və təxəyyülünün məhsulu olan bədii mətnin informativ yükünü – böyük mənada bəşəriyyətin keçdiyi mərhələlərin poetik təhkiyəsinin arxasında duran real prosesləri və impulsiv təkanları öyrənmək ehtiyacından yaranmışdı. Bədii mətnin antropoloji tədqiq metodu vasitəsilə təhlili tarixi, sosial, psixoloji, mədəni aspektləri nəzərdə saxlayaraq tədqiqat predmetindən asılı olaraq bir və ya bir neçə aspekti kompleks şəkildə tətbiq edə bilər.

Antropoloji tədqiq metodu da digər tədqiq metodları kimi mövcud məlumat bazaları əsasında işləyir: bir cəmiyyətin, millətin xalqın etnoqrafik xüsusiyyətləri, keçdiyi tarixi yol və bu zaman cəmiyyətin şüurunda gedən proseslər ilkin məlumat bazası rolunda çıxış edir.

Qeyd etdiyimiz kimi, insan daim ona məlum informasiyanı (o cümlədən şüuraltı informasiyanı) təkmilləşdirir və dövrünün qazanılmış təcrübə və yeni bilikləri ilə zənginləşdirir. Ən son texnoloji nailiyyətlərdən sayılan süni intellektin (bundan sonra Sİ) mahiyyəti və onun elmin müxtəlif sahələrinə tətbiqi günümüzün ən aktual məsələlərindəndir. Sİ-nin tətbiqi təkcə texniki elm sahələrini yox, humanitar düşüncədə gedən prosesləri, ictimai, sosial, mədəni həyatı da əhatə edir. Antropologiya elmi də, təbii ki, bu prosesdən kənara qala bilməzdi: axı Sİ-nin daha çox təsir sahəsi

məhz sosial varlıq olan insanı əhatə edir. Müasir antropologiya elmi də nə qədər etnik, daha çox keçmişə dair məlumatlara söykənsə də, müasir informasiya inqilabını nəzərə alsaq əminliklə demək olar ki, bu elmin gələcəyi birbaşa Sİ ilə bağlı olacaq.

Süni intellekt mövcud informasiya bazasına əsaslanaraq, açar sözlərin köməyilə daha genişmiqyaslı axtarışlar apararaq müəyyən qanunauyğunluqların müəyyənləşməsi və qruplaşdırılmasında mühüm rol oynayır. Bu baxımdan mətnlərin antropoloji tədqiqində Sİ-dən istifadə işi asanlaşdırmağa, vaxtdan səmərəli istifadə etməyə yardımçı olur. Sİ-dən istifadə iki istiqamətdə fokuslana bilər:

1. bədii mətnlərin;
2. ədəbiyyatşünaslığa dair tədqiqatların təhlilində.

Artıq yeni bir eraya qədəm qoyduğumuz məlumdur: sərhədsiz informasiya axını, texnogen inqilablar, insan faktorunun sıxışdırılaraq robotlaşdırılması, bir düymədən asılılıq təbii surətdə mövcud olan və ya insanın fiziki və şüurlu fəaliyyətinin nəticəsində meydana çıxan nəsnələrin elektron variantlarının meydana gəlməsi ilə nəticələndi. Bu inqilab təkcə informasiya inqilabı yox, həm də mədəni inqilab oldu: bədii yaradıcılığın klassik anlamda qavradığımız mahiyyəti dəyişərək alternativ yaradıcılıq üsulları meydana gəldi. "...bu gün çox danışmaq, informasiya ötürmək, təsvir və təqdim etmək nəsr narrativlərinin gündəmdə qalmasını artıq təmin edə bilmir. Bunları artıq süni intellekt də edə bilir" [1] fikri də Sİ-nin çevik informasiyaötürmə qabiliyyətinin klassik təhkiyəni sıxışdırdığını təsdiqləyir. Demək olar ki, əksər koqnitiv funksiyaların Sİ tərəfindən yerinə yetirilməsi onu hesabat xarakterli, sırf informasiyayönümlü mətnlər müəllifi olması ilə yanaşı yaradıcı təfəkkürün də istehsalçısına çevirdi. Bədii yardıcılığın yeganə istehsalçısı kimi qəbul edilən müəllif öz yerini proqramlaşdırılmış maşına vermiş, beləliklə ədəbiyyatşünaslığın, o cümlədən antropoloji təhlil metodunun ən mühüm halqalarından olan müəllifin mövqeyini sual altında qoymuşdur. Bu səbəbdən Sİ və müəlliflik haqları, Sİ-nin yaradıcı zəkaya alternativliyi ən yeni ədəbiyyatşünaslığı məşğul edən məsələlərdəndir.

Necə adlandırılmasından – "intellekt gücləndiricisi", "məsələlərin kollektiv həlli sistemi" (hər iki termin Vannevar Buşa məxsusdur), "süni intellekt" (Con Makkarti) – asılı olmayaraq alternativ zəka anlayışı dünyada yeni düşüncə tərzini formalaşdırdı. Yuval Noy Harari gələcəkdə Sİ-nin insanı tamamilə əvəzləyəcəyi müddəaları ilə çıxış edəndə [3] cəmiyyətdə kifayət qədər şübhə ilə qarşılanmışdı. Amma günümüzün reallığına baxanda Sİ-nin təkcə maddi yox, mənəvi istehlak vasitələrini də ələ keçirdiyinin şahidi oluruq. Kitab satışı səhifələrində tamamilə Sİ tərəfindən yazılmış kitabların maraq doğurması və kütləvi şəkildə satışı, kitab resenziyalarının tamamilə xüsusi proqramla hazırlanması bu sahədə yeni tendensiyalara gətirib çıxarıb.

Sİ-nin "əlinin altında olan" baza sərhədsiz hipermətn əsasında təşkil olunub. Bu da Sİ-nin insan təxəyyülünə nisbətdə intertekstual əlaqələr qurma qabiliyyətinin yüksək olmasından qaynaqlanır. Müəllif tərəfindən yaradılan intertekstuallıq bədii mətnin xüsusiyyətlərindən biri kimi çıxış edərək müəllif üslubuna çevrilə bilir. Sİ-nin isə intertekstuallıqdan başqa yolu yoxdur. Bu baxımdan fərdi üslub yaratma, orijinallıq və eksperimentallıqdan məhrum Sİ mətnləri şablonlar çərçivəsindədir.

Sİ-nin iş prinsipi mümkün məlumat bazaları, sonsuz sayda informasiyanın toplanıb qorunduğu data mərkəzlər əsasında qurulduğundan struktur baxımından daha çox eyni və ya oxşar mətnlər istehsal edir. Bu da hər hansı etnik-psixoloji detal və motivin işlənmə ehtimalını azaldır. Həmçinin, mövcud məlumat bazası əsasında verilmiş situasiyalara uyğun süjet quran Sİ hazır sxemlər üzərində işlədiyindən finalların təkrarı qaçılmazdır. Bütün bu çatışmazlıqların aradan qaldırılacağı, daha təkmil mətn istehsal edən proqramların meydana çıxacağı da istisna deyil. Amma bu mətn istehsalı proqramları bədii düşüncə tarixini, daha geniş yanaşsaq humanitar fikri zənginləşdirəcəkmi? Real müəllifin robot müəllifə çevrilməsi, yaradıcı insan faktorunun aradan qalxması və nəticədə heç bir tarixi-mədəni yaddaşa söykənməyən mətnlərin istehsalı onsuz da günümüzdə bol olan informasiyanın yükünü daha da artırmağa gətirib çıxarır. Hələ 1945-ci ildə

"Biz necə düşünə bilirik" məqaləsində görkəmli Amerika alimi Vannevar Buş "bəşəriyyətin təcrübələr məcmusunun ağlagəlməz sürətlə artdığı və bu mənbələrdən fayda götürmək qabiliyyə-timizin sərhədlərini ötüb keçdiyini" qeyd edirdi" [2].

Mümkündür ki, Sİ mütəxəssisləri mütləq nəticəyə çatmaqdan ötrü həqiqətən heyrətamiz bədii mətn kodlaşdıra, orijinaldan seçilməyən nüsxə ortaya qoya bildilər. Amma bu addım nəyi sübut edəcək? İnsan təxəyyülünün mənasızlığını, ali şüurlu varlıq kimi insana xas təsəvvür və təxəyyül bacarıqlarının bir düymə ilə əvəz olunmasınımı? Əgər müəllif kimliyi, milli mənsubiyyət, irqi, dini faktorlar məlum olmayacaqsa, hansı mədəni faktdan söhbət gedə bilər? Artıq burda mətnin antropoloji tədqiq üsulu öz əhəmiyyətini itirir: yerinə yalnız sxemlər, bədii yaradıcılığın məhdud çərçivədə mövcudolma faktı gəlir. Mümkündür ki, Sİ tərəfindən yazılmış mətnlərdə mükəmməl cümlə quruluşları, obraz və hadisələrin qarşılıqlı şəkildə vəhdəti, mövcud üslubları yamsılamaq bacarığı aldadıcı təsir bağışlasın. Amma burada fərdi üslub hadisəsindən söz açmaq mümkün deyil: Sİ mövcud üslublara parodiya yolunu seçərək fərdiliyin, orijinallığın üzərindən xətt çəkir. Təbii ki, digər mətnlərdən təsirlənmədən, qarşılıqlı münasibətdə olmadan heç bir mədəni fakt üzə çıxa bilməz. Amma bu təsirlənmənin belə özünəməxsus mədəni-tarixi, psixoloji əsasları olur. Sİ-nin təsirə məruz qalması isə təkrarlanan kodlar tezliyinə müraciətdən başqa bir şey deyil və düşünürük ki, bu səbəbdən Sİ tərəfindən istehsal olunan mətnləri ənənəvi ədəbiyyata alternativ kimi götürmək lazım deyil.

Müasir dünyanın yeni quruluşunun əsas meyarlarından olan qloballaşma, mədəniyyətlərarası yaxınlaşma və inteqrasiya surroqat mədəniyyətlərin meydana çıxmasını şərtləndirdi. Sİ-nin məhz belə bir dönəmdə geniş yayılması da müvafiq olaraq surroqat ədəbiyyatın yaranmasına gətirib çıxartdı. Bu mətnlər "Sİ yeni xarakter yarada bilərmi?", "Sİ-də müəlliflik hüququ varmı?" kimi sualları aktuallaşdırır. Antropoloji təhlilin əsas məsələlərindən olan müəllif kimliyi Sİ mətnlərinin sayəsində sıradan çıxır. İnsanmərkəzçi bir "məkan" olan bu "qurama bədii mətnlər" Rolan Bartın "müəllifin ölümü" konsepsiyasının əyani nümunəsinə çevrilir.

Sİ ilə istehsal olunan mətnlər iki səviyyədə qurulur:

1. Cümlə quruluşunun qrammatik cəhətdən düzgünlüyünə nəzarət edən sintaktik səviyyə.
2. Cümlənin mənası, daşıdığı məna yükünə cavabdeh olan semantik səviyyə.

Proqram təminatı cümlənin qrammatik qaydalara uyğunluğunu mövcud lüğət bazası və qrammatika normativləri əsasında müyyənləşdirə bilər. Ancaq frazeoloji birləşmələrin istifadəsi, bədii mətnin əsas göstəricilərindən olan poetik detallar, bədii təsvir və ifadə vasitələrindən istifadə Sİ-nin zəif cəhətlərindəndir. Həmçinin, Sİ nəsr və poeziya sahəsində kifayət qədər hazırlıqlı görünsə də dramaturgiya barəsində bunu demək olmur. Dram əsərinin daha çox dialoqlar üzərində qurulduğunu nəzərə alsaq, Sİ-nin remarkalardan və kulisarxası səsdən daha çox istifadə etməsi mətnin çoxsəsliliyinin (hərfi mənada) təmin olunmamasına gətirib çıxarır.

Hal-hazırda müəyyən kitab haqqında ədəbi resenziya yazan Reseach Rabbit, Semantic Scholar, Rayyan, Iris.ai, SciSpace, tədqiqatçılar üçün IBM Watson, Google Scholar, Elicit, Consensus, ReadCube Paper kimi proqramların meydana çıxması müəyyən mətn haqqında ətraflı məlumat hazırlamaq qabiliyyətinə malikdir. Faktdır ki, Sİ akademik yazı qaydalarının təşkilini mükəmməl surətdə həyata keçirir: xüsusilə tədqiqatın strukturu baxımından hətta real tədqiqatçının nəzərindən qaçan məqamları diqqətlə işləyir, verilənlərdən çıxış edərək müəyyən elmi nəticəyə gəlir. Lakin internet məkanında düzgün, etibarlı mənbələrlə yanaşı çox sayda etibarsız, yanlış informasiyalar da mövcuddur. Bu baxımdan Sİ tərəfindən yazılan resenziyaların hansı datalara müraciət edəcəyi etibarlı-etibarsız mənbələr arasında seçimi kifayət qədər mübahisəlidir. Daha bir məsələ Sİ tərəfindən istehsal olunan mətnlərin plagiyatlıqda istifadə olunması faktı ilə bağlıdır. Çünki Sİ orijinal elmi-tədqiqat işi yaratmır, mövcud tədqiqatlardan ortaq nəticələri ümumiləşdirərək təqdim edir. Sİ birbaşa internet məkanında mövcud datalara – informasiya yuvacıqlarına istinad etdiyinə görə ən müxtəlif dillərdə ədəbiyyatımıza dair fundamental araşdırmaların elektron variantlarının internetdə yerləşdirilməsinə böyük ehtiyac var. Məsələn, əgər azərbaycandilli internet

məkanında Nizami Gəncəvinin Azərbaycan şairi olduğu qeyd olunmasına rəğmən ingilisdilli və rusdilli mənbələr fars ədəbiyyatı nümayəndəsi kimi təqdim edir ki, bu da Sİ-nin yanlış mənbələrə müraciətinə gətirib çıxarır.

Göründüyü kimi, istər bədii mətnin yaranması, istərsə də təhlili metodları alternativ zəka sayəsində yeni bir mərhələyə qədəm qoyur. Bu gün Si-nin hətta humanitar elmlərə də tətbiqi texniki və humanitar elmlərin sərhədində yerləşən Rəqəmsal humanitar elmlər (Digital humanities) kimi yeni sahələrin yaranmasını labüd edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Yaqubova Maral. Texnologiya çağı, şifahi mədəniyyət və bizim nəsr. [Elektron resurs] : https://edebiyyatqazeti.az/news/edebi-tenqid/10553-texnologiya-cagi-sifahi-medeniyyet-ve-bizim-nesr

2. Bush Vannevar. As we may think [Electronic resource] https://web.mit.edu/STS.035/www/PDFs/think.pdf

3. Harrari Yuval Noah. Homo Deus: A Brief History of Tomorrow [Electronic resource] https://readandlaugh.files.wordpress.com/2018/04/homo_deus_a_brief_history_of_tomorrow_pdf.pdf

ƏXİ EVRƏN YOXSA MOLLA NƏSRƏDDİN?

Pərvin Ağabala qızı Hüseynova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universiteti
parvin.huseynova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0002-0599-7247

XIII əsrdə Abbasi xəlifəsi Nasir Li-dinillah tərəfindən yaradılan təsəvvüfdə yeni bir təriqət olan Fütüvvətin əsas prinsipi Allahın əmrlərinə, Peyğəmbərin sünnətinə görə yaşamaq, başqalarını sevmək, dünya malına önəm verməmək, təvazökar və xoşgörü sahibi olmaq idi. Xəlifə Fütüvvətin yayılması və təbliği üçün qüdrətli şəxsləri dövlətin müxtəlif bölgələrinə göndərirdi. Bu şəxslərdən biri də görkəmli təsəvvüf şeyxi Əvhədəddin Kirmani idi. Xəlifə onu Azərbaycana və Anadoluya göndərmişdir. O türkmən olduğu üçün türkmənlər və türklər tərəfindən qəbul edilmiş, sevilmişdi.

Ə.Kirmani ilə Anadoluya gələn ən yaxın müridi və kürəkəni Əxi Evrən və ya digər adı ilə Molla Nəsrəddin Anadoluda Türk Fütüvvətini - Əxiliyi yaratdı. Əxiliyin təməlində dayanan Fütüvvətə bir sıra türk adət-ənənələri də əlavə edilmişdi ki, bu da türkmənlər, türklər kimi igid, ərən xalqların tezliklə təşkilatlanmasına səbəb oldu. Əxi sözünün ərəbcədə qardaş mənasında işlədilən "ahi" sözündən yarandığı deyilsə də sözün əsas kökünün "Divani lüğət-it türk" başda olmaqla bir çox türk mənbələrində əliaçıq,mərd, igid mənalarında işlədilən "akı" sözündən olduğu açıq aşkar bilinir. Türk Fütüvvətinin, əxiliyin əsas şərtlərinin səxavətli, əliaçıq,igid, mərdlik olduğunu düşünsək "akı" sözündən gəldiyi öz təsdiqini tapmış olur. Əxi ifadəsinin daha geniş yayılmasının səbəbi dlçilərin fikrinə görə, bölgənin dil xüsusiyyətlərini qəbul edərək, dəyişikliyə uğrayaraq, diləyatımlı 1 halda işlədilməsidir.

Türk əxiliyi digər təriqət və axınlardan fərqlənirdi. Əxilik prinsiplərinə görə hər kəs təşkilata qəbul edilə bilməzdi. [1] Əxilər mütləq bir sənət, peşə sahibi olmalı və yaxşı işlər görməli idilər. Əxilikdə ədalətli olmaq, bərabərlik vacib şərtlərdən idi. Həyatlarının müxtəlif mərhələlərində dərslər alan əxilər fütüvvət yolunu tutub ədəb-ərkan sahibi olurdular.

Əxilik XIV əsrə qədər olduqca güclü və rəğbət görən təşkilat idi. Osmanlı dövlətinin qurulmasında əxilərin rolu danılmazdı. Bir çox Osmanlı sultanı və şahzadələri əxi olmuşdular.

Əxilik təşkilatının qurucusu Əxi Evrən və ya digər adı ilə Molla Nəsrəddinin əsl adı Şeyx Mahmud Nəsirəddin Xoyi "Əbül-Həqaiq" idi. O, Cənubi Azərbaycanın Xoy şəhərində anadan olmuş, uşaqlıq illərini və ilk təhsilini burada almışdır. Daha sonra təhsili üçün səyahətlərə çıxmış, Xorasan və Orta Asiya sufilərinin müridi olmuş, Fəxrəddin Razi, Əhməd Yəsəvinin tələbələri və Əvhədəddin Kirmanidən dərs almış, İslamın sirlərinə, dərinliklərinə yiyələnmişdir. Molla Nəsrəddinin dünyagörüşünün formalaşmasında həmmüasirlərinin də rolu danılmazdır. Sədrəddin Konevi ilə məktubları günümüzə qədər gəlib çatmışdır. Əxiliyin təbliğinə, monqol əleyhinə çıxışlarına görə həmişə təqiblərə məruz qalmış və 93 yaşında öldürülmüşdür.

Öldürülənə qədər Haqq yolundan dönməyən Əxi Evrən elmli olması ilə yanaşı güclü sənətkar da olmuşdur. Dabbaqçılıqla yəni dəriçiliklə məşğul olan Əxi Evrəni "Dabbaqçıların piri" adlandırırdılar. İslamda bir çox sahələrin qoruyucusu,hamisi olduğuna inanılır. Məsələn, "Tacirlərin piri" Məhəmməd peyğəmbər, "Çobanların piri"nin isə Musa peyğəmbər olduğuna inanılırdı. 32 sahədən tacir və sənətkarların bir yerə toplandığı Əxilik təşkilatının əsas prinsiplərindən biri təşkilata- ocağa daxil olmaq istəyənlərin mütləq bir peşəsi olması idi. Əxi Evrən deyirdi ki, insanlara, insanlığa xidmət üçün hər kəsin halal qazancı olması üçün mütləq bir peşəsi olmalıdır. Çünki halal qazanc insanın zəhmətinin qarşılığı nəticəsində olur.

"Haqq ilə səbir diləyib
Bizə gələn bizdəndir.
Ağıl-əxlaq ilə çalışıb
Bizi keçən bizdəndir." (Əxi Evrən) [5]

Mənbələrdə Əxi Evrənin filosof, təriqət şeyxi, qazi, dabbaq olması ilə yanaşı həkim olduğu da qeyd olunub. Evində emalatxana olduğu və burada kimyəvi qarışıqlar, dərmanlar hazırladığı məlumdur. Hətta adındakı "Evrən" sözünün mənası "ilan", "böyük ilan", "əjdaha" deməkdir. İnsanlar onun ilanlarla danışdığına, özünə tabe etdiyinə inanmışlar. Bu da emalatxanasında çoxlu ilan saxlayıb onların zəhərindən dərman hazırlayarkən isitfadə etməsi ilə əlaqədardır.

Professor Mikail Bayram azərbaycanlı mütəfəkkirin 20-dən çox əsərinin olduğunu müəyyənləşdirib. Onun araşdırmalarının nəticəsində Əxi Evrənin Molla Nəsrəddin ilə eyni adam olduğu öz təsdiqini tapmışdır. "Lətaiful-Hikmət" və "Lətaiful-Qiyasiyyə" adlı əsərlərinin hər iki şəxsə aid edilməsi, bir çox mənbələrdə onların eyni şəxs olduğunun [2] qeyd edilməsi professorun tədqiqatının nəticəsidir. Hekayələrdə verilmiş kəlamların, hikmətli sözlərin bir-birinə həm oxşarlığı və təkrarı müəllifin eyni adam olduğunu göstərir. Əxi Evrən fəlsəfi görüşlərini xaqlın başa düşəcəyi formada sadələşdirmiş, güldürərək düşündürməyə sövq etmək üçün lətifələr (hekayələr) kimi təqdim etmişdir.

Əxi Evrən "Mətaliul-iman", "Mənahüci səyfi", "Tabsirətül-mübtədi və Təzkirətül-münhəci", "Yəzdani-şenaxt", "Mürşidil-kifayə", "Ağazu -əncam", "Mədhi-fəqr və Zəmmi-dünya", "Risaleyi-ərz", "Cihadnamə", "Lətaif-i Hikmət", "Mürşidül-Kifayə", "Tercümeyi Əlvahi-İmadi", "ət-Təvəccühül-Ətəmm" , "Məktubatı- Beyne Sədrəddin Konevi [2] və s. əsərlərin müəllifidir. Əsərlərində Əxi Evrənin müxtəlif peşə və sənət sahələrinə, peşə əxlaqına, insan anatomiyasına, həkimliyə aid tibbi, İslamın əsasları, dini-fəlsəfi görüşləri, dövlətin idarə edilməsinə dair məsləhətləri öz əksini tapmışdır.

Əxiliyin təməl prinsiplərini özündə əks etdirən çoxsaylı əsərlərin müəllifi Əxi Evrən mənbələrdə "Danişməndani-Rum" ("Rum-Anadolu bilgəsi,müdriki") olaraq xatırlanır. Bilikli, elmli, ensiklopedik şəxsiyyət olduğuna görə sultanların danişməndanı , müxtəlif dövrlərdə isə vəziri olmuşdur."Lətaifi-Qiyasiyyə" və "Lətaifi- Hikmət" adlı irihəcmli əsərlərini Anadolu Səlcuqlu sultanı II Qiyasəddin Keyxosrova ithafən yazan müəllifin burada dövlətin idarə olunmasına dair sultana müxtəlif məsləhətləri öz əksini tapmışdır.

"Yəzdani-şenaxt", "Mürşidil-kifayə" adlı fəlsəfi əsərlərini Sultan Əlaəddin Keyqubada təqdim etmişdir. Həmçinin sultanın tələbi ilə İbn Sinanın "Nefsün-Nâtıka" əsərini də tərcümə etmişdir.

Əxi Evrənin tibbə- anatomiyaya aid "İlmüt-Təşrih" adlı kitabının olduğu mənbələrdə qeyd olunmuşdur. "Cəvahirnamə" əsərində qiymətli daşların müxtəlif xəstəliklərin müalicəsində faydalarından və istifadəsindən danışılır. "Tabsirətül-mübtədi və Təzkirətül-münhəci", "Kitabül-əfai" adlı əsərlərində zəhərli ilanlardan panzəhər hazırlamağa dair məlumatlar yazılmışdır.

Əxi Evrən yəni Molla Nəsrəddin və Mövlanə Cəlaləddin Rumi münasibətlərindəki münaqişənin başlanğıcı bir az fərqlidir. Əxi Evrənin müəllimi Fəxrəddin Razi ilə Mövlanənin atası Bahəddin Vələd arasında başlayan mübahisələr, sonradan Molla Nəsrəddinin (Əxi Evrən) həm müəllimi, həm də qayınatası Əvhəddədin Kirmani ilə Şəms Təbrizi arasındakı toqquşmalar da əlavə olununca Mövlanə və Əxi Evrən arasındakı gərginliyi daha da dərinləşdirmişdir. Şəms Təbrizinin öldürülməsindən sonra daha da alovlanan, açıq düşmənçiliyə çevrilmişdir. Bunu bir çox mənbələrlə yanaşı Mövlanənin öz "Məsnəvi"sində də görə bilirik .

Əxi Evrən haqqında "Xacə", "Cüha", "İlan (Mar), "Əjdəha", "dabbi" (dabbaq) [3] kimi təhqiramiz ifadələr işlədən Mövlanə Monqolların Anadoluya yürüşünü də fürsətə çevirmiş çox sayda əxini və Əxi Evrəni öldürtmüşdür.

Monqol orduları Anadoluya hücum edib dəhşətli qırğınlar törədən zaman Əxi Evrən başçılığı ilə əxilər şəhərin mühafizəsinə çalışmışdılar. Mənbələrdə Mövlanə və müridlərinin monqollara şəhərlərin işğalı üçün kömək etdikləri qeyd olunur. Əxilərin, türklərin monqollara qarşı çoxsaylı toqquşmalarından birində Əxi Əvrənlə yanaşı Mövlanənin oğlu Əxi Əlaəddin Çələbi və minlərlə əxi Mövlanənin monqol əsilli müridi Nurəddin Caca tərəfindən şəhid edilir. Öldürülməsinə baxmayaraq Əxi Evrənin ideayaları yaşadılmış və özündən sonrakı yüzilliklərə işıq tutmuşdur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayat F. Türk Təkkə ədəbiyyatı. Bakı. 2011
2. Bayram M. Ahi Evren ve Ahi teşkilatının kuruluşu. Konya. 1991
3. Bayram M. Ahi Evren-Mevlana Mücadelesi. Konya. 2012
4. Nəsirov E. Orta əsrlərdə yaşamış Azərbaycanlı alimlər (fəqihlər, müfəssirlər, mühəddislər, mütəkəllimlər, ravilər, qarilər...). Bakı 2011
5. https://www.ahilik.net/ahi-evran/

DİJİTALLEŞME KAPSAMINDA SANAL MÜZELER İLE İLGİLİ BİR DEĞERLENDİRME

Asena Kurt Dündar
Arş. Gör.
Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Türkiye
asena.kurt@omu.edu.tr
https://orcid.org/0000-0002-8337-6155

Giriş

Teknolojik ilerlemelerin etkisiyle kültür endüstrisinin bir sonucu olarak müzecilikte de değişimler yaşanmıştır. Sanal müze veya e-müze, 1990'lı yılların başlarından itibaren teknolojinin gelişimiyle birlikte, müzelerin kullanıcılarla iletişimini farklı araçlarla zenginleştiren bir kavram olarak ortaya çıkmıştır. Sanal müzeler, uluslararası düzeyde mekân ve zaman kısıtlamalarını aşarak sınırsız bilgiye erişim sağlayan alanlara dönüşmektedir (Zülfikar ve Ediz, 2020:84). Müzecilik anlayışının değişimi ve internet uygulamalarının müzecilikte kullanılmasıyla ortaya çıkan sanal

müzeler, özellikle turizm sektöründe tanıtımı açısından rol oynayan önemli araçlardan biri olarak kabul edilmektedir. Turizm sektörünün gelişimi, modern teknolojinin etkili bir şekilde kullanılmasına bağlıdır (Al-Makhadmah, 2020: 273). Bununla birlikte, sanal müze ve turların popülerliğini arttıran temel etken, toplumların karşılaştığı salgın, kriz gibi olaylardır (Barlas Bozkuş, 2014; Okumuş, 2021). Örneğin Covid-19 salgını sonrasında tüm dünyada sanal müzeler etkili olmuş ve yüz yüze gerçekleştirilen rehberlik uygulamaları da sanal turlar aracılığıyla gerçekleştirilmeye başlamıştır (Ortaç, 2021). Türkiye'de sanal müze ziyaretleri ile istatistiklere bakıldığında Kültür ve Turizm Bakanı Mehmet Nuri Ersoy, Mart 2020'de hizmete sunulan sanal müzelerin 2021'de 11,6 milyon kez, 2022'nin ilk 6 ayında ise 23,7 milyon kez ziyaret edildiğini ifade etmiştir (Evrensel, 2022).

Turizm sektörünün konaklama, yiyecek işletmeleri vb. çeşitli alanların gelişmelere uyum sağlaması kritik bir faktör olup aynı zamanda turistlerin beklentilerini de belirleyen önemli bir etkendir. Turistlerin turizm faaliyetlerine farklı beklentilerle katılmasından dolayı günümüz rekabet koşullarında öne çıkmak isteyen işletmeler, teknolojinin sunduğu olanaklardan faydalanarak turistlere beklenen hizmet standartlarını sunmak durumundadır (Yıldız vd., 2022). Bilgi ve iletişim teknolojisinin yaygın olarak kullanıldığı sanal ortamlarda, turizm faaliyetlerine katılmak isteyen fakat zamanı kısıtlı veya yeterli bütçeye sahip olmayan tüketicilere yönelik sanal turlar düzenlenmektedir. Bu kapsamda önemli bir hizmet sunan sanal müze gezintileri ile toplumların tarih, inanç, kültür, sosyal yaşantı, gelenek ve görenekleri hakkında görsel ve işitsel öğelerle bilgiler sunularak, teknolojinin katkısıyla daha geniş bir kitleye ulaşabilir hale gelinmekte ve tanınırlıkları artmaktadır (Erbay, 2001). Bu kapsamda çalışmada, çağın teknolojik gelişmelerine paralel bir gerekliliği şeklinde oluşan "sanal müzecilik" anlayışı ve yapılanması incelenmiştir.

Literatür

Bilgi ve iletişim teknolojilerindeki ilerlemeler, müzecilik anlayışının evrim geçirmesine neden olmuştur. Teknolojik gelişmelerle birlikte müzeler, yeni bir müzecilik türü olan sanal müzelere dönüşmüştür. Tarihsel süreç içinde sürekli değişen müzeler, 19. yüzyılda "soylu" mekanlarının modern müzeler olarak yeniden işlevlendirilmesinden, 20. yüzyılın ortalarından itibaren çağdaş malzemeler ve formlarla üretilen müze yapılarına dönüşerek köklü bir değişim geçirmiştir (Okumuş, 2021). Sanal müzeler, bilgisayar destekli sanal alanlarda oluşturulan mekânlar ya da fiziksel bir mekânın bilgisayar teknolojisi ile sanal bir ortama dönüştürülmesi esasına dayanmaktadır. Bu sayede, sanal müze içindeki eserleri ve müze mekânını ziyaret etmek, fiziksel olarak müzeye gitmeden de mümkün hale gelebilmektedir. Genel anlamda bu teknolojik uygulamalara "çevrimiçi müze", "dijital müze", "3D sanal müze" ve "web tabanlı sanal müze" gibi isimlerle de tanımlanmaktadır (Aytekin ve Aktaş, 2023). Sanal müzelerin temeli, 1950'li yıllarda Andre Malraux tarafından ortaya atılan "duvarsız müze" kavramına dayanmaktadır (Kahraman, 2021). Sanal müze, çeşitli medya imkanları kullanılarak oluşturulmuş sayısal nesneleri ve bu nesnelere ait bilgileri içeren, geleneksel iletişim yöntemlerinin ötesine geçerek ziyaretçi ile kesintisiz etkileşim kurmayı ve farklı erişim biçimlerini desteklemeyi hedefleyen, fiziksel bir mekâna ihtiyaç duymadan dünya çapında erişimi mümkün kılan müzeler olarak ifade edilmektedir (Schweibenz, 2004). Başka bir tanımda ise "elektronik medya aracılığıyla ulaşılabilen, dijital olarak kaydedilmiş görüntüler, ses dosyaları, metin belgeleri ve diğer tarihsel, bilimsel veya kültürel verilerin bir derlemesi" olarak belirtilmiş olup ayrıca, sanal müzelerin, kullanılan koleksiyonun geleneksel müzeye bağlı olmasına rağmen gerçekte var olmadığı için "müzenin kalıcılığından ve eşsiz özelliklerinden yoksun olduğu" ifade edilmiştir (Lewis, 2023). McKenzie de (1995) dijitalleştirilebilen hemen her şeyi içeren, elektronik eserlerin ve bilgi kaynaklarının bir derlemesi şeklinde tanımlamıştır. Bir müzenin sanal müze olarak nitelendirilebilmesi için yerine getirmesi gereken bazı şartlar şunlardır: "müzenin tüm eserlerinin internet üzerinde erişilebilir olması", "öğretmenler, öğrenciler ve uzmanlar için hizmet sayfalarının oluşturulması" ve "ziyaretçilere özel bağlantıların sağlanması"dır (Tepecik, 2007).

McKenzie'ye (1997) göre, iki temel türde sanal müze bulunmaktadır: öğrenim müzeleri ve tanıtım müzeleri. Öğrenim müzeleri, ziyaretçilere koleksiyonlar hakkında bilgi vererek ve onları yeni şeyler öğrenmeye teşvik ederek bir eğitim misyonu taşımaktadır. Diğer yandan, tanıtım müzeleri, gerçek müzeleri ve bu müzelerin her türlü içeriğini ziyaretçilere tanıtmak gibi bir misyonu üstlenmektedir. Schweinbenz'e (2004) göre ise sanal müze türleri şu şekilde tanımlanabilmektedir:

- Broşür Sanal Müzeler: Temel bilgileri içeren ve potansiyel ziyaretçilere müze hakkında bilgi sağlamayı amaçlayan web siteleridir. Bu tür müzeler, genellikle koleksiyonları sınırlı bir şekilde tanıtan bir internet sayfası niteliğindedir.
- İçeriksel Sanal Müzeler: Müze koleksiyonlarının detaylı tasvirini sunarak sanal ziyaretçilere keşif imkânı tanıyan web siteleridir. Bu siteler genellikle uzmanlar için daha faydalı olabilir ve temelde koleksiyon veri tabanıyla aynı bilgileri sunmaktadır.
- Eğitsel (Öğrenme) Sanal Müzeler: Sanal ziyaretçilere kişisel erişim noktaları sunan, yaşları, geçmişleri ve bilgileri gibi faktörlere göre değişen web siteleridir. Bilgiyi bağlam odaklı olarak sunar ve ziyaretçinin bir konu hakkında daha fazla bilgi edinmesine yardımcı olacak ek bilgiler içerir. Amacı, sanal ziyaretçinin çevrimiçi koleksiyonla kişisel bir bağ kurmasını ve nesneleri görmek için müzeye gerçek ziyaretini teşvik etmektir.
- Sanal Müzeler: Eğitsel sanal müzelerden daha ileri düzeyde olan bu web siteleri, sadece koleksiyon hakkında bilgi vermekle kalmaz, aynı zamanda diğer müze koleksiyonlarına bağlantı sağlamayı amaçlar. Bu müzeler, André Malraux'un "duvarsız müze" vizyonunu gerçekleştirerek eşi benzeri olmayan dijital koleksiyonlar oluşturur. Dünya genelinde sergilenen koleksiyonlara erişim imkânı sunar ve koleksiyonlar, fiziksel dünyanın kopyaları olmaktan çıkarak evrensel bir gerçeklik kazanır.

Sanal müzelerin dijital ortamda var olan özgün gerçekliklerini geliştirmelerine dair ilk örneklerden biri, 1999'da Guggenheim Vakfı tarafından kurulan Guggenheim Sanal Müzesi'dir. Bu müze, üç boyutlu dijital bir tasarımı temsil etmektedir ve Guggenheim ailesinin dünya genelindeki tüm sanat kuruluşları ve müzeleri için bir merkezi rol üstlenmektedir (Bianchini, 2019). Sanal müzeler, yerel kültür kurumları tarafından oluşturulabileceği gibi, uluslararası nitelikteki sanal müzeler de bulunmaktadır. Avrupa Birliği'nin dijital kütüphane ve müze girişimi olan Europeana, birliğe üye ülkelerin katılımıyla hayata geçirilmiştir. Europeana'nın 30 milyondan fazla dijital materyal içeren koleksiyonu, birliğe üye ülkelerin kütüphaneleri, müzeleri ve arşivlerinden elde edilen nesneler ve kayıtlardan oluşmaktadır. Europeana'nın interaktif projesi olan Europeana1989, 2014 yılında Berlin Duvarı'nın yıkılışının 25. yıl kutlamaları çerçevesinde gerçekleştirilmiştir (EuropeanaPro, 2023). Modern müzeciliği günümüzde en etkili bir biçimde temsil eden ve sürekli olarak kendini geliştiren sanal müzecilik anlayışı, Londra British Museum ve New York Metropolitan Müzesi gibi kurumlar üzerinden kendini göstermektedir. Bu müzeler, teknolojinin sunduğu imkanları kullanarak sadece yerel anlamda değil, dünyanın dört bir yanından ziyaretçi çekmektedir. Bu sayede müzeler, koleksiyonlarını ve sergilerini hızlı bir şekilde küresel çapta tanıtabilmektedir (Derman, 2012).

Türkiye'de 1990'lı yılların başlarında, devletin desteklediği sanal müze projelerine başlanmıştır. İlk olarak, Topkapı Sarayı koleksiyonu için bir sanal müze oluşturma girişiminde bulunulmuş; ancak yetersiz sponsorluk ve teknolojik destek nedeniyle proje başarılı olamamıştır. Ardından, İstanbul Resim ve Heykel Müzesi, 1993 yılında müze web sitesi uygulamalarının öncüsü olmuştur. Özel sektör tarafından kurulan ilk sanal müze olan Eczacıbaşı Sanal Müzesi ise 1999 yılında faaliyete geçirilmiştir. Sabancı Vakfı tarafından desteklenen Sakıp Sabancı Müzesi ise 2003 yılında ziyaretçilere açılmıştır. Sonrasında, Eczacıbaşı Vakfı'nın desteklediği ve İstanbul'un ilk modern sanat müzesi olma özelliğini taşıyan İstanbul Modern Müzesi 2004 yılında ziyaretçilerine kapılarını açmıştır. Daha sonra, Suna-İnan Kıraç Vakfı'nın destekleriyle 2005 yılında Pera Müzesi kurulmuştur (Barlas Bozkuş, 2014). Türkiye'de sanal müze uygulamalarının yer aldığı bir diğer

web site ise Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından oluşturulan "*sanalmuze.gov.tr"* adresindeki 56 farklı sanal müzedir. Tablo 1'de bu müzelere yer verilmiştir.

Tablo 1

Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın Web Sitesinde Yer Alan Sanal Müzeler

Adana Arkeoloji Müzesi	Adıyaman Nemrut Ören Yeri	Aksaray Ihlara Vadisi Ören Yeri	Ankara Anadolu Medeniyetleri Müzesi	Ankara Cumhurbaşkanlığı Milli Mücadele Sergisi	Ankara Cumhuriyet Müzesi	Ankara Etnografya Müzesi
Ankara Kurtuluş Savaşı Müzesi	Ankara Polis Müzesi	Ankara Ünv. Oyuncak Müzesi	Antalya Müzesi	Bayburt Kenan Yavuz Etnografya Müzesi	Bitlis Ahlat Selçuklu Mezarlığı	Çanakkale Assos Ören Yeri
Çanakkale 1915 Hilal İ Ahmer Hastanesi Canlandırma Alanı	Çanakkale Anadolu Hamidiye Tabyası Çanakkale Savaşları Tarih Müzesi	Çanakkale Bigalı Kalesi	Çanakkale Destanı Tanıtım Merkezi	Çanakkale Kilitbahir Kale Müzesi	Çanakkale Mehmetçik Feneri	Çanakkale Troya Müzesi
Çocukça Şeyler: Geçmişten Günümüze Çocuk Oyuncak Sergisi	Çorum Müzesi	Çorum Boğazköy Müzesi	Çorum Boğazköy Hattuşa Örenyeri	Denizli Hierapolis Ören Yeri	Denizli Laodikeia Ören Yeri	Diyarbakır Gre Filla Örenyeri
Eskişehir İlk Halk Kütüphanesi Sanal Tur	Eskişehir Odunpazarı Modern Müze	Efes Müzesi-İzmir	Erzincan Müzesi	Erzurum Müzesi	Gaziantep Zeugma Mozaik Müzesi	Gaziantep Arkeoloji Müzesi
Gökyay Vakfı Satranç Müzesi	Hacı Bayram Veli Müzesi	Hatay Arkeoloji Müzesi	Hazine Müzesi	İstanbul Arkeoloji Müzeleri	İstanbul Türk ve İslam Eserleri Müzesi	İstanbul Havalimanı Müzesi
Konya Boncuklu Höyük	Konya Çatalhöyük Örenyeri	Malatya Arslantepe Örenyeri	Mersin Müzesi	Nevşehir Göreme Örenyeri	Samsun Gazi Müzesi	Şanlıurfa Göbeklitepe Örenyeri
Şanlıurfa Karahantepe	Şanlıurfa Müzesi	Uşak Müzesi	"an Müzesi			

Sanal müzeler, kültürel eserler ve veri tabanlarının dijital temsillerini oluşturan, güvenilirliği ve arkeolojik doğruluğu estetik ile bir araya getirerek halka erişilebilir kılan ve kültürel nesnelerin

dijital temsillerini daha geniş kitlelere gerçekçi ve kullanıcı dostu bir şekilde sunan araçlardır. Ziyaretçilere bir nesneyi her açıdan inceleme imkânı tanıyarak deneyimlerini de derinleştirmelerine olanak sağlamaktalardır (Styliani vd., 2009). Fiziksel mekânların dijital ortama aktarılmasıyla oluşturulan sanal müzeler, geleneksel nesne koleksiyonlarından farklıdır; zira bilgiye ve görselliğe dayanmaktadır. Bu sanal müzeler, müze ziyaretine zaman ayıramayan veya uzakta bulunan ziyaretçiler için sanatı ve kültürü erişilebilir kılar, aynı zamanda sağlanan sürekli iletişim ile bilgi akışını sürdürerek ziyaretçilere etkileşimli bir deneyim sunmaktadır (Barlas Bozkuş, 2014). Çolak (2006), sanal müzelerin sunduğu avantajları şu şekilde sıralamıştır: Sanal müzeler, dünya genelinde erişim sağlayarak bir müzenin birikiminin sadece kendi toplumuna değil, tüm dünyaya ait olduğu fikrini benimsemektedir. Ziyaretçilerle kesintisiz iletişim kurma imkânı sunar. İletişimin önem kazandığı dönemlerde müzeler, geleneksel medya araçlarını kullanmışlardır. Ancak bu medya araçlarının kısıtlı ve yavaş olması, müzelerin ihtiyaçlarını tam olarak karşılayamamalarına neden olmuştur. İnternet aracılığıyla müzeler, ziyaretçileriyle kesintisiz ve hızlı iletişim kurma fırsatı bulmuşlardır. Sanal müzeler, doğru bir şekilde tasarlandığında uzaktan eğitim ve hayat boyu eğitim amacıyla kullanılabilmektedir.

Sonuç

Kültürel aktarımın önemli temsilcilerinden biri olan müzeler, zaman içerisinde birçok değişikliğe uğramıştır. Müzecilik, çok yönlü bir yapıya sahip olup sürekli olarak yeniliklere açık bir anlayışı yansıtmakta ve teknolojik ilerlemelerle birlikte müzecilik de değişmiştir. Çağdaş müzecilik anlayışında, sanal müzeler, dijitali bir iletişim aracı olarak kullanmakta, koleksiyonlarını sergilemekte ve ziyaretçilerin müze deneyimine erişimini iyileştirip yeni ziyaretçilere de ulaşabilmektedir (Barton, 2005; Kayakıran, 2022). Ziyaretçilerin sanal müzelere ilişkin gezileri kapsamında memnuniyet düzeylerinin incelendiği çalışmalara bakıldığında Kıvılcım ve Çalışkan'ın (2022) turizm eğitimi alan öğrenciler üzerine yaptıkları çalışmada öğrencilerin sanal müzeye yönelik görüşlerinin ve memnuniyet düzeylerinin olumlu olduğunu, kendilerine fayda sağladığını ve tekrar ziyaret etme niyeti üzerinde olumlu etki bıraktığını ifade etmişlerdir. Benzer şekilde El-Said ve Aziz de (2022) ziyaretçilerin sanal gezileri benimseme niyetinin, gerçek siteyi ziyaret etme eğilimi üzerinde olumlu bir etkiye sahip olduğunu ifade etmiştir.

Sanal müzelere ziyaretlerin, turizm eğitimi alan öğrencilere gerçekleştirilmesi önemli olacaktır. İlhan ve Dolmaz'ın (2022) çalışmasında eğitsel anlamda sanal müzelerin aktif öğrenmeyi sağladığı, öğrenmenin kalitesini arttırdığı, bireysel öğrenmeyi de desteklediği; faydasal anlamda zaman ve mekandan bağımsız olduğu, pratik ve eğlenceli olduğu; sosyal anlamda kültürel mirası koruduğu, yaşama yakın olduğu; ekonomik anlamda ücretsiz olması ve tasarruflu olduğu; teknolojik anlamda ise etkileşimli ortamları desteklediği, dijitale olan ilginin arttığı gibi nedenlerle sanal müzelerden yararlanılması gerektiğini ifade etmişlerdir. Turizm eğitimi alan öğrencilerde de eğitsel anlamda pek çok olumlu etki bırakacağını söylemek mümkündür. Aynı zamanda turist rehberliği eğitimi alan öğrencilerin de rehber olduklarında bu bilgileri turlarında kullanması, söz konusu müzelere aşina olması, bir yeri (destinasyonu) anlatma kabiliyetinin gelişmesi mümkün olacaktır.

Kaynakça

Al-Makhadmah, I. M. (2020). The role of virtual museum in promoting religious tourism in Jordan, *Geojournal of Tourism and Geosites,* 28(1), 268–274.

Aytekin, H. ve Aktaş, G. (2023). Türkiye'de Sanal Müze Araştırmaları: Bibliyometrik Analiz. *Journal of Business in The Digital Age*, 6(1), 76-85

Barlas Bozkuş, Ş. (2014). Kültür ve Sanat İletişimi Çerçevesinde Türkiye'de Sanal Müzelerin Gelişimi. *The Journal of Academic Social Science Studies,* 26, 329-344.

Barton, J. (2005). Digital libraries, virtual museums: same difference? Library Review. 54(3), 149-154.

Bianchini, R. (2019). When Museum Became Virtual. Erişim adresi: https://www.inexhibit.com/case-studies/virtual-museums-part-1-the-origins/ Erişim tarihi: 01.11.2023

Çolak, C. (2006). Sanal Müzeler. INET-TR'06- XI. Türkiye'de İnternet Konferansı 21-23 Aralık 2006. TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Ankara.

Derman, E. (2012). *360 Derece Panoramik Sanal Tur Uygulaması (Dumlupınar Üniversitesi Örneği).* Yüksek Lisans Tezi, Dumlupınar Üniversitesi, Kütahya.

El-Said, O. ve Aziz, H. (2022). Virtual tours a means to an end: An analysis of virtual tours' role in tourism recovery post COVID-19. *Journal of Travel Research*, 61(3), 528-548.

Erbay, F. (2001). Sanat eğitiminde müze ve sanat galerilerinin önemi. *Türkiye'de Sanat Plastik Sanatlar Dergisi,* (48), 26-29.

EuropeanaPro. (2023). Europeana 1989. We Made History! Erişim adresi: https://pro.europeana.eu/project/europeana-1989 Erişim tarihi: 01.11.2023

Evrensel. (2022). *Sanal müzeleri 23 milyon 714 bin kişi ziyaret etti.* Erişim adresi: https://www.evrensel.net/haber/469907/sanal-muzeleri-23-milyon-714-bin-kisi-ziyaret-etti Erişim tarihi: 25.10.2023

İlhan, G. O. & Dolmaz, M. (2022). Covid-19 Pandemisi Sürecinde İngilizce Öğretmen Adaylarının Sanal Müze Deneyimleri. *Bolu Abant İzzet Baysal Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 22(4), 1313-1337.

Kahraman, Z. (2021). Sanal Müzecilikte Yeni Yaklaşımlar. *Ankara Üniversitesi Güzel Sanatlar Fakültesi Dergisi,* 3(2), 145-160.

Kayakıran, G. (2022). *Sanal Müze Ziyaretçilerinin Memnuniyet Düzeyi ve Gerçek Zamanlı Müze Ziyaretlerine Etkisi*. Yüksek Lisans Tezi, Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.

Kıvılcım, B. ve Çalışkan, A. S. (2022). Turizm Eğitimi Alan Öğrencilerin Sanal Müze Turlarına Yönelik Görüşleri. *Journal of Tourism Intelligence and Smartness*, 5(3), 219-229.

Lewis, G. D. (2023). *"Museum".* Encyclopedia Online Britannica. Erişim adresi: https://www.britannica.com/topic/museum-cultural-institution Erişim Tarihi: 28.10.2023

McKenzie, J. (1995). Virtual Museums Full of Sound and Fury Signifying. The Educational Technology Journal Erişim adresi: http://www.fno.org/museum/muse.html Erişim Tarihi: 30.10.2023

McKenzie, J. (1997). *Building a virtual museum community*. Erişim adresi: http://www.fno.org/museum/museweb.html Erişim Tarihi: 30.10.2023

Okumuş, M. (2021). Kültürel Diplomasi Bağlamında Sanal Müzeler. *Selçuk İletişim Dergisi,* 14(4), 1972-2002.

Ortaç, Ö. (2021). *Yeni medya teknolojilerinin müze farkındalığı üzerindeki etkisi: Covid-19 pandemi sürecinde Türkiye'deki sanal müzeler*. Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Gelişim Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, İstanbul.

Schweibenz, W. (2004). *The Development of Virtual Museums*, ICOM News, No: 3.

Styliani, S., Fotis, L., Kostas, K. and Petros, P. (2009). Virtual museums, a survey and some issues for consideration, *Journal of Cultural Heritage*, 10, 520–528.

Tepecik, A. (2007). *Sanat Eğitimi ve Sanal Müze*. Geçmişten Geleceğe Türkiye'de Müzecilik I. Sempozyumu, 21-22 Mayıs 2007 (ss. 233-240). Ankara: VEKAM.

Yıldız, N., Yazıcı Ayyıldız, A. ve Tavukçuoğlu, T. (2022). Müzelerde dijitalleşme sürecine ilişkin sanal müzelerin incelenmesi, *Turist Rehberliği Dergisi*, 5(2), 117-141.

Zülfikar, A. B. ve Ediz, Ö. (2020). Değişen Müze ve Müzecilikte Sergilemenin Teknoloji Boyutunun İncelenmesi: Bursa Panorama Müzesi Örneği. *Lycus Dergisi*, (2), 67–100.

"HİMAYƏDAR AİLƏ" MODELİNİN AZƏRBAYCANDA TƏTBİQİ MƏSƏLƏSİ

Cavanşir Hikmət oğlu Ələkbərov
Sosial Xidmətlər Agentliyinin Gəncə-Daşkəsən Regional filialı
javanshir.alakbarov@sosial.gov.az
https://orcid.org/0009-0006-9479-923X

Cəmiyyət inkişaf edərək böyüdükcə, bir çox ictimai əhəmiyyətli problemlər yaranmağa başladı. Bunlardan biridə məhz valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların alternativ qayğı ilə təmin olunması məsələsidir. Tarixi araşdırmalardan belə məlum olmuşdur ki, XIX əsrədək valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar kilsələrdə tərbiyə almış və ilk sosial xidmətlərdən yararlanmışlar. XIX əsrin əvvələrində dünyada ilk alternativ qayğı mərkəzi institutsionar tipli olmaqla Almanyada təsis edilmişdir.

II Dünya Müharibəsindən sonra kimsəsiz və valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların sayı artımışdır. Belə ki, hərbi təcavüz və əməliyyatlar nəticəsində çoxlu sayda insanlar həyatlarını itirmiş onların övladları isə kimsəsiz və baxımsız vəziyyətdə qalmışdır. Cəmiyyətdə yaranan bu problemin həlli kimi 1949-cu il tarixində Avstryalı pedaqoq Herman Gmayner İmst şəhəri yaxınlığında dağıdılmış kiçik kənddə öz hesabına evləri təmir edərək, SOS Uşaq Kəndini yaratmışdır. Hazırda dünyanın 149 ölkəsində fəaliyyət göstərən SOS uşaq kəndləri 1999-cu il tarixində Ulu Öndərimiz Heydər Əliyevin təşəbüsü ilə ölkəmizdədə fəaliyyətə başlamışdır. 1999-cu il tarixində Bakı SOS Uşaq Kəndi 2005-ci il tarixində isə Gəncə SOS Uşaq kəndi fəaliyyətə başlamışdır [1].

Alternativ qayğı modelləri ölkəmizdə hələ sovet hakimiyyəti illərinidən fəaliyyət göstərir. Uşaq evləri və internat tipli müəssisələr şəklində fəaliyyət göstərən qayğı mərkəzlərində institutsionar tipli olmasına əsasən uşaqların fərdi inkişafını tam təmin edilə bilməməsi həmin müəssisələrdən məzun olmuş uşaqların sonrakı həyatlarında açıq şəkildə müşahidə edilir. Belə ki, bağlılıq nəzəriyyəçilərinin fikirlərinə görə uşaq bir böyük şəxsə emosional bağlılığı tam formalaşmalıdır [2]. İnstitutsionar tipli qayğı mərkəzlərində uşaqlara fərdi yanaşılma olmadığı üçün onların bir şəxsə stabil emosional bağlılığı formalaşmır. Sağlam emosional bağlılığı olmayan şəxslərin həyatı boyu ahəngdarlıqdan, öz həyatında ardıcılığın təşkilindən, davamlılığın təmin edilməsindən və emosional dayanıqlıq nümayiş etdirməsindən çətinliklər çəkməsi müşahidə olunur.

Dünyada alternativ uşaq qayğı modelləri içərisində ən uğurlu nəticələri ilə seçilən Himayədar Ailə (Foster family) modeli müasir zamanın tələblərinə uyğun gəlir. Himayədar qayğı modeli 1853-cü il tarixində ABŞ və İngiltərədə formalaşmağa başlamışdır. Birləşmiş Krallıqda pedaqoji fəaliyyətlə məşqul olan Con Armisted Çeşir qraflığının uşaq evindən uşaqları himayədar ailəyə verilməsi ilə ilk Himayədar ailə alternativ qayğı modeli təsis edilmişdir. Yeni alternativ uşaq qayğı modeli uğurlu nəticələri ilə qısa zamanda dünyada tanınmağa başladı.

Türkiyə təcrübəsində Qoruyucu ailə modeli qismində təsis edilmiş alternativ uşaq qayğı modeli cari anda iki formada fəaliyyət göstərir, belə ki, uzun müddətli qayğı və qısa müddətli qayğı. Cari anda Türkiyə ərazisində uşaq yurdları formasında müəssisələr demək olar ki, ləğv edilib. Əvvəlki müəssisələrin təyinatı uşaqların bioloji valideyinləri ilə görüşün təşkili üçün istifadə edilir [3].

Qoruyucu ailələrin müraciət forması Türkiyə Cümhuriyyətində elektron altsistem vasitəsilə həyata keçirilir. Qeydiyyata alınmış ailələrin müsahibəsi aparıldıqdan sonra maddi-məişət şəraitinin uyğunluğu qiymətləndirilir. Hər iki mərhələni uğurla keçmiş vətəndaş təlim mərhələsinə cəlb edilir. Təlim mərhələsini uğurla keçən himayədar ailə namizədi TC Ailə və Sosial Hizmetler Bakanlığı ilə müqavilə bağlayır və həmin müqaviləyə əsasən himayəsinə əvvəlcədən müəyyən edilmiş meyarlara uyğun uşaqlar verilir. Himayədar ailəyə himayəyə verilmiş uşaqların təhlükəsiz və səmərəli inkişafının təmin edilməsi məqsədi ilə il ərzində bir dəfədən az olmayaraq monitorinqlər təşkil

edilir. Monitorinqlər himayədar ailəyə həm xəbərdarlıq edilməklə həm də xəbərdarlıq edilmədən anidən səfərlər şəklində təşkil edilir.

15 fevral 2022-ci il tarixli №1599 saylı "Uşaqların valideyn himayəsindən məhrum olmasının qarşısının alınması və hüquqlarının müdafiəsinin gücləndirilməsi ilə bağlı bəzi məsələlər haqqında" Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin fərmanı ilə ölkəmizdə yeni alternativ qayğı institutunun təsis edilməsi prosesinə başlanmışdır [4].

Cari anda yeni alternativ uşaq qayğı modelinin təsis edilməsi prosesi tamamlanmaq üzrədir. Yeni alternativ uşaq qayğı modelinin təsis olunmasında Türkiyə təcrübəsi öyrənilməkdədir. Ötən il Azərbaycan Respublikasının Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyi ilə Türkiyə Cümhuriyyəti Ailə və Sosial Hizmetler Bakanlığı arasında qarşılıqlı əməkdaşlıq haqqında memerondum imzalanmışdır. Adı çəkilən memeronduma əsasən dekabr 2022-ci il tarixində Türkiyə Cümhuriyyətinin Ailə və Sosial Hizmetler Bakanlığının əməkdaşları Respublikamıza işgüzar səfərə gəlmişlər. Səfər zamanı Himayədar Ailə modelinin Türkiyə təcrübəsi Sosial Xidmətlər Agentliyinin əməkdaşları ilə bölüşülmüşdür.

Ümumilikdə "Himayədar ailə" qayğı modeli valideynlərini itirmiş və ya valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqların müqavilə əsasında müvəqqəti ailə yanında yerləşdirilməsini nəzərdə tutan alternativ uşaq qayğı modelidir. "Himayədar ailə" qayğı modelində himayədar ailələr müqavilə əsasında onların yanına yerləşdirilmiş uşaqların qidalanması, təhsili, sağlamlığı, fiziki və əqli inkişafının qeydinə qalır, onların ailə mühitində böyüməsinə şərait yaradır və buna görə dövlət tərəfindən müəyyənləşdirilən stimullaşdırıcı dəstək mexanizmlərindən istifadə edirlər.

Övladlığa götürmədən fərqli olaraq "himayədar ailə" qayğı modelində uşaq ailə yanında müvəqqəti yerləşdirilir, uşaqla himayədar valideynlər arasında valideynlik münasibətləri yaranmır, uşaq ailənin varisi sayılmır.

Qanunvericiliklə müəyyən edilmiş yaş həddi, sağlamlıq, ev şəraiti, gəlir tələblərini ödəyən subay və ya evli Azərbaycan Respublikası vətəndaşları himayədar ailə ola bilərlər.

Uşaqların xoşbəxt və qayğısız gələcəyi üçün onların qayğıya, müdafiəyə, sevgiyə ehtiyacı vardır. Bunlar valideynlik bacarıqları və motivasiyası ilə bağlıdır. Bizim məqsədimiz himayədar ailələri müsahibədə düzgün qiymətləndirib uşağın mənafeyi baxmından daha uğurlu himayədar valideynlərin seçilməsi prosesini təşkil etməkdir.

"Himayədar ailə" qayğı modeli üzrə müraciət və xidmətlərin idarəedilməsi övladlığa götürmədə olduğu kimi Əmək və Əhalinin Sosial Müdafiəsi Nazirliyinin Mərkəzləşdirilmiş Elektron İnformasiya Sisteminin "Valideyn himayəsindən məhrum olmuş uşaqlar və övladlığagötürmə" altsistemi üzərindən həyata keçiriləcək. Himayədar ailə (himayədar valideyn) olmaq istəyən ailələrin (şəxslərin) və himayədar ailəyə verilmiş uşaqların vahid uçotu altsistem vasitəsilə elektron qaydada aparılacaq [5].

Himayədar Ailə qayğı modelində hər bir uşaq üçün stimullaşdırıcı tədbirlər həayata keçirilir. Belə ki, yaş kateqoriyalarına əsasən müavinətlər müəyyən edilib. 0-6 yaş arasında sağlam uşaqlar üçün 355 azn, sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün 395 azn, 7-14 yaş arası sağlam uşaqlar üçün 375 azn sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün 415 azn, 15-18 yaş arası uşaqlar üçün 395 azn sağlamlıq imkanları məhdud uşaqlar üçün 435 azn müəyyən edilmişdir. Qeyd edilən müavinətlərdən başqa il ərzində 4 dəfə hər fəsilə uyğun geyim əldə edilməsi üçün 200 azn məbləğində vəsait ödənilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. SOS Uşaq Kəndləri Azərbaycan Asossiasiyası, www.soschildren.az
2. VikipediyA – Bağlılıq nəzəriyyəsi, az.m.wikipediya.org
3. Wikipedia – Foster care, ru.m.wikipedia.org
4. https://e-qanun.az/framework/49154
5. https://sxa.gov.az/fealiyyet/himayedar-aile

MÜASİR POEZİYADA PEYZAJ LİRİKASININ ÖZÜNƏMƏXSUSLUĞU

Ceyran Elşən qızı Vəliyeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
Gəncə Dövlət Universitetinin doktorantı
ceyran.valiyeva@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0002-0581-7226

Poeziya tarixinə nəzər salsaq görərik ki, klassiklərdən üzübəri şair və yazıçılarımız öz duyğu və düşüncələrini, lirik hisslərini daha bədii və obrazlı təqdim etmək üçün təbiətə müraciət etmişdirlər. Bu cür əsərlərdə bir tərəfdən qəhrəmanın hiss və duyğuları təbiət vasitəsilə daha obrazlı və emosional təqdim olunursa, digər tərəfdən cəmiyyətdəki sosial ədalətsizlikdən giley-güzar məsələləri bu əsərlərin əsas qayəsini təşkil edir. Şair böyüklüyü, əzəməti nəzmə çəkəndə "dağa", "ümmana", "qayaya" sakit, durğun bir şeydən bəhs edərkən "gölə", çoşub-daşan, ələ-ovuca sığmayan məfhumu ifadə edərkən "çaya", "dənizə", tənhalığı, yalnızlığı, boşluğu, mənasızlığı vəsf edəndə "səhraya", "qışa", qaynayan qanı, aşiq olmanı, oyanışı təsvir edəndə "yaza" və s. müraciət edir, bir baxımdan təbiətin bu ünsürlərini rəmzləşdirir.

Müasir şeirimizin aparıcı simalarından Əhməd Cəmilin, Bəxtiyar Vahabzadənin, Məmməd Arazın, Nəbi Xəzrinin, Musa Yaqubun, Əli Kərimin, Zəlimxan Yaqubun, Fikrət Qocanın, Ramiz Rövşənin, Sabir Rüstəmxanlının, Məlahət Yusifqızının, Firuzə Məmmədlinin, Ramiz Qusarçaylının, Rafiq Yusifoğlunun və başqalarının poetik nümunələrində təbiətin çox sayda maraqlı lövhələrinə rast gəlinir.

Əhməd Cəmil yaradıcılığında da təbiət lövhələri özünəməxsus yer tutur. Onun "Dünyanın gözəlliyi", "Bahar azadlığım, səadətimdir", "Məhəbbət", "Payızın son ayıdır", "Gülür günəş, gülür çəmən", "Gecə dənizə baxdım", "Bahar bayramı", "Təki dağlar deyil, tək mən qocalım", "Nə gözəl çağıdır dağlarda yazın", "Kənddə bahar axşamı", "Mavi göylər", "Göyərçin", "Gəlir bol məhsullu yay", "Yel əsmə! Əsmə! Əsmə!", "Qayalar", "Bahar nəğməsi", "Məndən Qarabağa salam yetirin", "Təbrizdə" və s. onlarla şeirində təbiətin canlı, əsrarəngiz və bir-birinin təkrarı olmayan mənzərələri əks olunub. Nəzərə alsaq ki, Əhməd Cəmilin yaradıcılığı bütövlükdə SSRİ vaxtına təsadüf edir, onun şeirlərinin əksəriyyəti İkinci Dünya müharibəsinə, cəbhədə mübarizə aparan igidlərimizin maraqlı obrazlarına, ağır müharibə şəraitinin arxa cəbhədə doğurduğu fəsadlara həsr olunmuşdur. Şair demək olar ki, əksər şeirlərində insan duyğularını təbiət fonunda təsvir və tərənnüm edir.

Onun ən məşhur və sevilən şeirlərindən biri "Can nənə, bir nağıl de" şeiridir. Şeir məzmunu etibarı ilə günümüzlə səsləşir. Müharibə, onun törətdiyi faciələr, müharibə iştirakçılarının ailələrinin təlaşı bu şeirin əsas məzmununu əks etdirir. Şair maraqlı poetik priyomlarla müharibədə olan atası üçün darıxan körpənin və onu hər şeyin yaxşı olacağına inandıran nənənin obrazını yaradır. Şeirdə təbiət təsvirləri uzun-uzadı, geniş olmasa da, aparıcı mövqedədir. Şeir nənə-nəvənin dialoqu şəklində qurulub. Şeirdə hadisələr soyuq qış gecəsində cərəyan edir:

... Ört üstünü, dərdin mənə, bax, eşikdə, yel əsir...
- Qar yağırmı?
- Elə yağır... sazaq qılınc tək kəsir...
Belə yağsa, qar sübhəcən yolu-izi örtəcək... [5]

Cəbhədə olan atasını xatırlayan körpə yatmaq istəmir. Atasının yoxluğundan əziyyət çəkən körpənin duyğuları şaxtalı qışla, onun gələcəyinə inamın təcəssümü isə güllü-çiçəkli yayla müqayisədə tərənnüm edilir.

Təbiət obrazlarının spesifik bir növü konkret bir yer adına – Bakı, Şəki, Qarabağ, Naxçıvan, Təbriz, Zəngəzur, Muğan, Qoşqar, Xəzər və s. müraciət olunmasıdır. Burada məqsəd konkret bir yerin gözəlliklərini şeirə gətirməkdir. Əhməd Cəmilin "Məndən Qarabağa salam yetirin", "Təbrizdə" şeirləri belə təşəbbüsdən doğan nümunələrdir. Bunu da unutmayaq ki "əgər şair təbiəti

həqiqətən, sevir və duyursa, bu təbiətin Muğanda, Naxçıvanda, Qarabağda və ya Qubada olmasının o qədər də fərqi yoxdur. Əsl təbiətsevər şair üçün bircə böyük təbiət anlayışı var" [1, s. 73]. Bu baxımdan Əhməd Cəmilin konkret yer adlarına müraciət edərək onların tərifini verməsi əsl təbiət vurğunu şairin onunla dərdləşməsi, qəmini, kədərini, sevincini və s. ülvi duyğularını onunla paylaşmaq istəyindən irəli gəlir.

Deyin ki, könlümdə yenə bahardır,
Ellərin xoş günü mənə vüqardır.
Qarabağ gözümdə bir laləzardır...
Məndən Qarabağa salam yetirin! [2, s. 178]

Şeirlərindən Bəxtiyar Vahabzadə, Məmməd Araz kimi şairlərin qoxusu gələn yaradıcılardan biri Ramiz Qusarçaylının poetik parçalarında daha çox təbiət-cəmiyyət qarşıdurmasının izlərini görmək olar. "Bu yaz çiçəklənmə, ərik ağacım", "Gül qəbirləri", "Yaza çıxan quşlar kimi", "Sən daşa doğmasan, mən daşa qərib", "Quba daşları", "Çartəpə lövhələri", "Mən kənddən çıxanda gecə yarıydı", "Qurudub göndərmə bənövşələri" və s. şeirlərində şairin müraciət etdiyi təbiət lövhələri onun ağrı-acısından, itkilərindən, heyrətindən doğan duyğularını rəmzləşdirmək istəyindəndir ki, bu qədər təbii və maraqlı alınır. "Bu yaz çiçəklənmə, ərik ağacım" şeirində bir zamanlar işğal altında olan Şuşaya, onun yad əllərdə əziyyət çəkən təbiətinə müraciət var. Şair "yiyəsiz yurd yerinin yavaş-yavaş güllənməsini", çiçəklənməsini təbii sayır, əsl sahiblərindən uzaqda orada bir otun belə göyərməsinə razı olmadığını böyük ürək yanğısı ilə qələmə alır:

Qeyrət başı bağlı,
dərd başı açıq,
Səhər ürək götür, dərd başına çıx...
Ağaclar Şuşada qurğuşun açır,
Bu yaz çiçəklənmə, ərik ağacım... [3, s.34]

Şair yad tapdağında əziyyət çəkən Qarabağın timsalında Şuşanın obrazını yaratmaqla illərdir xalqımızın yarası halına gələn məsələyə bir daha barmaq basır. Əsl sahibləri olmadan, bombaların, silahların – zorakılığın əlində burada ağaclar çiçək açə bilməz, yalnız qurğuşun açarlar. Doğurdan da, şeirin yazılmasından illər keçəndən sonra Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin başçılığı ilə rəşadətli ordumuz Qarabağı düşmən tapdağından azad etdi və torpaq sanki yenidən çiçək açdı. İndi baxanlar işğal dövründə və əsl sahibləri geri döndükdən sonra buralarda baş verən dəyişiklikləri asanlıqla görə bilərlər.

Müasir poeziyanın görkəmli nümayəndələrindən, ana təbiəti öz şeirlərinə əsas mövzu seçən şairlərimizdən biri də Rafiq Yusifoğludur. Şairin onlarca kitabında yer alan yüzlərcə şeirində təbiətə müraciət, onunla dərdləşmək, sevgi, məhəbbət, ayrılığın verdiyi iztirab, qovuşmaq arzusu kimi gözəl duyğuları onunla paylaşmaq qırmızı xətt kimi keçir. "Yağış altında düşüncələr", "Dəniz, sən və mən", "Şeh və çiçək", "Bu payızın ilk yağışı", "Qəm buludu", "Meşəyə açılan qapı", "Son bahar", "Yağış", "Palıd qozası", "Ağacın sözü", "Bahar duyğuları", "Şeh", "Payız", "Qar yağır", "Bənövşə" və onlarca başqa şeirlərində sanki şair-aşiq-təbiət vəhdətini görürük. Özünəməxsus lirik duyumu ilə R.Yusifoğlu təbiəti həmişə şeirinin ana obrazına çevirməyi bacarır, şairin lirik "mən"i təbiətlə qovuşur. Müxtəlif təsvir və ifadə vasitələrindən məharətlə istifadə etməyi bacaran şair hətta ən balaca şeirlərində belə təbiəti adilikdən, yeknəsəklikdən çıxarmağa nail olur. Yağışın yağmasını, təbiətin ona olan ehtiyacını, yağışdan sonra dirilən təbiəti şair özünəməxsus üslubu, tərənnüm gücü ilə belə təsvir edir:

Göy guruldadı,
İldırım çaxdı.
Qırıldı göylərin
qızıl damarı,
damcı-damcı
qanı axdı.

Əridi, sozaldı,
can verdi buludlar.
Otlara, çiçəklərə
qan verdi buludlar... [4, s.165]

Şairin şeirlərinə diqqətlə nəzər salsaq, orada, xüsusilə, dənizin, yağışın poetik obrazı ilə tez-tez rastlaşırıq. Şairin şeirlərinin üçüncü tərəfi məhz həmişə dənizdir. R.Yusifoğlu "iki qəlbdə bir can" yox, "üç qəlbdə bir can" kimi yaşayan sevgidən bəhs edir. Bu sevginin üçüncü tərəfi – dəniz daha sədaqətli, etibarlıdır. O, etibarsız sevgilidən fərqli olaraq heç yerə getmir, aşiqi dinləməyə və anlamağa hazırdır. Fəsillərə müraciət edəndə də şair maraqlı ədəbi priyomlara əl atır, bəzən vərdiş etdiyimiz – bahar oyanışı, sevgini, dirilişi, payız – çöküşü, ayrılığı, iztirabı təmsil edir kimi tabuları yıxır.

Müasir poeziya başdan-başa təbiət lövhələri ilə zəngindir. Bu lövhələr şairin lirik hiss və duyğularının tərcümanı kimi verilir. Şair təbiətə müraciət etməklə təkcə yaşadıqlarını simvolikləşdirmir, həm də çətinliklərini, qarşılaşdığı haqsızlıqları, eybəcərlikləri bədii dillə təbiətə müraciət fonunda təqdim edir. Beləliklə, təbiətə müraciətdə yaradıcı, həm də vərdiş etdiyimiz təsvirçilikdən, tərənnümçülükdən uzaqlaşır, təbiəti şeirin real obyektinə çevriri.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyev, R. Poeziyanın təbiiliyi / R.Əliyev. - Bakı: Yazıçı, - 1982. - 91 s.
2. Cəmil, Ə. Dünyanın gözəlliyi / Ə. Cəmil. - Bakı: Nurlan, - 2010. - 282 s.
3. Qusarçaylı, R. Bir çiçək axşamı / R. Qusarçaylı. - Bakı: Araz, - 2005. - 168 s.
4. Yusifoğlu, R. Dəniz, sən və mən. Şeirlər / R. Yusifoğlu. - Bakı: ADPU, - 2009. - 384 s.
5. Cəmil, Ə. Can nənə, bir nağıl de: [Elektron resurs] / URL: https://portal.azertag.az/az/node/9977

AKADEMİK AĞAMUSA AXUNDOVUN LÜĞƏTŞÜNASLIQ MƏSƏLƏLƏRİ

Çinarə Ayaz qızı Yolçubəyli
Mingəçevir Dövlət Universiteti
chinara.yolchubayli@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0002-6971-8710

Dünyanın ən qədim dillərindən biri olan Azərbaycan dili zəngin lüğət tərkibinə malikdir. Qədim tarixə malilk olan Azərbaycan dili böyük ikişaf yolu keçərək zəngin dillər cərgəsində özünəməxsus yerini tuta bilmişdir. Leksikoqrafiya dilçiliyimizin inkişaf etmiş sahələrindəndir. Hansısa bir dilin frazeoloji vahidlərini və sözlərini toplamaq, sistemləşdirmək, ifadə və sözlərin mənasını izah etmək, onu aydınlaşdırmaq, əmələgəlmə və inkişaf tarixini izləmək lüğətçiliyin əsas vəzifələrindəndir. Hər bir xalqın mədəniyyət göstəricilərindən biri də lüğətdir. Dilin leksikasını araşdırıb, xalqın adət və ənənələrini, keçmiş həyat tərzini öyrənmək baxımdan lüğətlərin böyük əhəmiyyəti vardır. Lüğətlərdəki sözlərin arxasında böyük bir tarix, insan ömrü durur.

Xalqın tarixi ilə dil bağlıdır. Dilə hansısa bir təsir olarsa, ilk öncə lüğət tərkibinə təsir göstərir. Lüğətlərin köməyi ilə həmin dövrün məişəti, dili, mədəniyyətiyilə bağlı məlumat əldə edirik.

Tədqiqatları ilə Azərbaycan dilçiliyinə töhfə vermiş dilçimiz A.M.Qurbanov lüğətlərin yazır: "Lüğətlər xalqın mədəni inkişafı və tələbatı əsasında meydana çıxmışdır. Belə ki, xalqın mədəniyyəti, dünyagörüşü artdıqca onun tələblərini ödəmək üçün müəyyən vasitəyə ehtiyac duyulur" [3, s.3]. Bugünkü Azərbaycan lüğətçiliyi uzun inkişaf yolu keçərək əmələ gəlmişdir.

Dilimizin ən qiymətli və ən böyük sərvəti olan söz ehtiyatların toplanıb sistemə salınmasında, lüğətçiliyin təkmilləşməsində Ağamusa Axundovun rolu böyükdür. Onun redaktorluğu ilə 2000-ci ildə üçcildlik "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti"nin nəşr edilmişdir. Özünün tərtib etdiyi bircildlik "Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti" quruluşuna və tərtibi prinsipinə görə tamamilə yenidir. Bu bircildlik Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini bütünlüklə əhatə edir və əslində, baş sözlərin sayına görə həmin həmin lüğətlərdə daha zəngindir, 1500ə yaxın söz əlavə edilmişdir.

Həcmcə kiçik olan orfoqrafiya lüğəti latın qrafikalı əlifbayla 1929-cu ildə çap edilmişdir. 1940, 1960, 1075-ci illərdə lüğətlər təkmilləşdirilərək yenidən çap edilmişdir.

"Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti" sonuncu dəfə 1975-ci ildə nəşr olunmuşdur. Hər vaxt inkişafda olan dilimizdə və lüğət tərkibində baş vermiş dəyişikliklər, yeniliklər yeni orfoqrafiya lüğətini çap olunmasına zəruriyyət yaradırdı.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 12 yanvar 2004-cü il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan dilində latın qrafikası ilə yenidən nəşri ilk növbədə nəzərdə tutulan kitabların siyahısına daxil edilmiş bu əsər latın qrafikalı yeni əlifbamızda nəşr olunan birinci böyük orfoqrafiya lüğətidir və indiyədək nəşr olunmuş lüğətlərdən bir neçə cəhətdən fərqlənirdi [2, s.205].

Yenə həmin sərəncama və 5 avqust 2004-cü il tarixli Nazirlər Kabinetinin qərarına əsasən "Azərbaycan dili orfoqrafiya lüğəti"nin düzəlişlər, əlavələr edilərək 2013-cü ildə təkmilləşdirilmiş 2-ci, ümumiyyətlə 6-cı nəşridir. İlk nəşrə 80 minə yaxın söz əlavə edilmişdisə də, bulüğətə 110563 söz daxil edilib. Əlavə edilən sözlər ya əvvəlki nəşrdə unudulub, ya da yeni sözlərdir. Layihənin rəhbəri akad.A.Axundov, ön sözün müəllifi isə prof.İsmayıl Məmmədlidir.

Lüğətdə şəxs adları da yer almışdır. Bu da orfoqrafiya lüğətində indiyə qədər baş vermiş yenilikdən biridir. 480-dən çox Azərbaycanda, 190dan da çox dünyada işlənən şəxs adları göstərilmişdir. Həmçinin 5 beynəlxalq təşkilatın adı lüğətə əlavə edilib.

Latın qrafikalı orfoqrafiya əsaslı lüğətin hazırlanmasına, çap edilməsinə qiymətli töhfə olan "Azərbaycan diliin orfoqrafiya lüğəti"ndə ön sözün müəllifi və redaktoru da Ağamusa Axundov olmuşdur. Bu lüğət 2004-cü il 26 may tarixli Prezidentimizin fərmanına əsasən, Nazirlər Kabineti tərəfindən təsdiqlənmiş yeni orfoqrafiya qaydaları əsasında tərtib edilmişdir.

Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində, yazı normalarında gedən inkişafla, yeni latın qrafikalı Azərbaycan əlifbasının qəbul edilməsi ilə bağlı son 45 il ərzində dilimizin orfoqrafiya qaydalarının təkmilləşməsi üzərində işlərə ehtiyac var. 1990-cı illərin ortalarından başlayaraq orfoqrafiya qaydaları AMEA-nın Dilçilik İnstitutunda hazırlanmış və o zamanlar fəaliyyətdə olan Azərbaycan Dövlət Dilinin Tətbiqi üzrə Hökumət Komissiyasının iclaslarında dəfələrlə hərtərəfli müzakirə edilmişdir [2, s.205].

Lüğət sözlərin sayına və həcminə görə də fərqlənir. Kiril əlifbası ilə 1975-ci ildə çap edilmiş "Azərbaycan diliin orfoqrafiya lüğəti" 58000 sözdən ibarət olub, latın qrafikasıyla nəşr edilmiş orfoqrafiya lüğətində 80000-ə yaxın sözün düzgün yazılış qaydası göstərilmişdir.

"Bircildlik izahlı lüğətdə quruluşca sadə olan sözlər verilmişdir. Bu baxımdan onda izahı verilmiş sözlərin ümumi sayı əvvəlki izahlı lüğətlərdəkindən az olsa da, bircildlik Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini bütünlüklə əhatə edir və əslində baş sözlərin sayına görə həmin lüğətlərdən saha zəngindir. Bu lüğətə dördcildlikdə olmayan 1500-ə yaxın söz əlavə edilmişdir" [2, s.206].

Lüğətdə arxaik və köhnəlmiş sözlərə, həmçinin dildə qəbul olunmayan neologizmlərə və alınma sözlərə aid izahlarda sözlərin işləndiyi yer haqqında məlumat, bəzən isə misallar da verilir. Ədəbi dilə daxil olmayan dialektizmlərin aid olduğu dialekt və şivələr göstərilir. Geniş kütlə tərəfindən mənası bilinməyən terminlərin də hansı sahələrdə işlənilməsi barədə məlumat verilir.

Lüğətə ancaq sadə sözlər əlavə edilib. Əvvəlcə sözlərin sonra mənşəyi hansı nitq hissəsinə aid olması (qrammatik), daha sonra isə əsas və məcazi mənaları (leksik) izah edilir. Əlavə izaha ehtiyac olduğu zaman söz misal daxilində göstərilir. Milli sözlərimizin mənşəcə mənsubiyyəti qeyd olunmur.

Azərbaycan dilçilərinin orta əsrlərdən bəri ciddi məşğul olduğu və yetərincə nailiyyət qazandığı sahə Lüğətşünaslıqdır. 1991-ci ildə şəhidlərimizin qanı ilə qazanılan müstəqillikdən sonra daha münasib şərait yarandı ki bu sahə daha da inkişaf etdi. Müstəqillik illərində ölkəmiz qabaqcıl dünya dövlətləri ilə mədəni-iqtisadi əməkdaşlıq etmiş, müasir elm və texnika nailiyyətlər xalqımızın həyatına daxil oldu və humanitar elmlər sahəsinə bu öz müsbət təsirini göstərdi. Lüğətşünaslığımızda baş vermiş keyfiyyət dəyişikliyi bunu sübut edir.

Azərbaycan lüğətşünaslığında (leksikoqrafiyasında) müşahidə edilən başlıca nailiyyətləri aşağıdakılardan ibarətdir:

1) dünya leksikoqrafiyasının çağdaş təcrübəsinin mənimsənilməsi nəticəsində lüğətlərin məzmunca yeniləşməsi;

2) lüğətlərin ictimai-siyasi həyatın ən geniş dairəsini əhatə etməsi;

3) onlayn (elektron) lüğətlərin yaranması [1, s.131-136].

Lüğət tərkib hər bir dilin və onun tarixinin mənəvi sərvətini özündə ehtifa etdirir qənaətinə gəlmək olar. Bu xəzinəni toplama və üzə çıxartmaq mühüm hadisə sayılır. Dilin rəngarəng və zənginliyini üzə çıxardan həmin bu lüğətlər əvəzsiz rol oynayır. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixinin öyrənib tarixi lüğətlərin tədqiq edilib araşdırlması mühüm məsələlərimizdən biri kimi dilçilik elmimizin qarşısında vəzifə kimi durur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayeva N. Müstəqillik illərində Azərbaycan lüğətşünslığının bəzi nailiyyətləri haqqında qeydlər // –Bakı: Elm və təhsil, –2019, N.7, –s.131-136

2. İsmayılzadə G. Ağamusa Axundovun lüğətçilik fəaliyyəti // Akademik Ağamusa Axundovun 85 illiyinə həsr olunmuş "Ağamusa Axundov və Azərbaycan filologiyası" beynəlxalq elmi konfransının materialları // 24-25 aprel, –Bakı, –2017, – səh.205-206

3. Qurbanov A. Azərbaycan lüğətçiliyinə dair // – Bakı, – 1962, – 36 s.

ANADOLU MASALLARINDAN NOHUT OĞLAN VE NARDANİYE HANIM MASALLARININ YARATICI DRAMA YÖNTEMİYLE AKTARILMASI

[1]Ebru Deveci, [2]Mehmet Gökdoğan
[1]Fırat Üniversitesi, Türkiye
ebrudeveci-90@hotmail.com
https://orcid.org/0009-0007-9871-283X
[2]Doktora Öğrencisi
Uşak Üniversitesi, Türkiye
mehmetgokdogan@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-3164-1818

Giriş

Anadolu'nun zengin kültürel dokusu, binlerce yıllık tarihi boyunca masalların, efsanelerin ve hikayelerin muazzam bir birikimine ev sahipliği yapmıştır. Bu masallar, sadece geleneksel hikayeler değil, aynı zamanda bir toplumun, bir milletin değerlerini, inançlarını ve yaşam felsefesini yansıtan derin öykülerdir. Anadolu masalları, insanın içsel yolculuğunu, toplumsal ilişkileri, doğanın gücünü ve insanın hayata dair bakışını anlatarak nesilden nesile aktarılmıştır. Bugün, bu eşsiz kültürel mirası korumak ve gelecek nesillere aktarmak büyük önem taşımaktadır. İşte burada yaratıcı drama yöntemi devreye girer.

Yaratıcı drama, katılımcıların bir hikayenin parçası olmalarını, olayların içine dalmalarını ve hikayenin karakterleriyle duygusal bir bağ kurmalarını sağlayarak öğrenmeyi deneyimsel bir boyuta taşır. Bu yöntem, masalları sadece dinleyici olarak değil, hikayenin içinde yaşayan birer katılımcı olarak deneyimlemelerine olanak tanır. Özellikle Anadolu'nun köklü masallarından Nohut Oğlan ve Nardaniye Hanım gibi örnekler üzerinden yaratıcı drama yönteminin kullanımını inceler. Nohut Oğlan, cesareti, zekası ve azmiyle tanınan bir kahramanın maceralarını içeren bir masal olarak ön plana çıkar. Nardaniye Hanım ise bilgelik, merhamet ve insanlık değerleri üzerine derin düşünceler sunan etkileyici bir öyküdür. Bu masalların, yaratıcı drama içinde canlandırılması, katılımcıların masalın karakterlerini derinden anlamalarına, hikayenin özünü kavramalarına ve içselleştirmelerine olanak tanır.

Yaratıcı drama, grup içi etkileşimi teşvik eder, iletişimi güçlendirir ve katılımcıların problem çözme becerilerini geliştirmelerine yardımcı olur. Bu metodoloji, Anadolu masallarının sadece anlatılmakla kalmayıp, yaşayan birer deneyim haline gelmesini sağlar. Bu deneyim, sadece masalların kendilerini değil, aynı zamanda kültürel mirasımızın korunmasını ve gelecek kuşaklara aktarılmasını sağlar. Bildirimiz, Anadolu masallarının yaratıcı drama yöntemiyle canlandırılmasının önemini ve bu metodun kültürel mirasın korunması ve aktarılmasında nasıl kullanılabileceğini irdeleyerek, bu değerli mirasın geleceğe taşınmasına katkıda bulunmayı amaçlar.

1. Yaratıcı Drama Kavramı

Drama, insan deneyimini sahneleyen ve gösteren bir sanatsal ifade biçimidir. Genellikle tiyatro, film, televizyon, radyo veya sahne performanslarıyla ilişkilendirilir. Bu sanatsal ifade biçimi, karakterlerin, olayların ve duyguların temsil edilmesi yoluyla izleyicilere duygusal, sosyal veya düşünsel deneyimler sunar. Drama, izleyicilerin olayları ve karakterleri görsel, işitsel ve duygusal olarak deneyimlemelerine olanak tanır.

Yaratıcı drama, katılımcıların deneyimsel öğrenmeyi teşvik eden, etkileşimli ve katılımcı odaklı bir öğrenme yöntemidir. Tiyatro ve drama tekniklerini eğitim ve öğretim süreçlerine entegre ederek, katılımcıların hikayelerin, senaryoların veya konuların içine aktif bir şekilde dahil olmalarını sağlar. Bu metod, katılımcıların duygusal, sosyal ve bilişsel becerilerini geliştirmeyi, iletişim kurmayı, problem çözmeyi ve yaratıcılıklarını artırmayı amaçlar.

1.1. Drama

Drama, insan deneyimini sahneleyen ve gösteren bir sanatsal ifade biçimidir. Genellikle tiyatro, film, televizyon, radyo veya sahne performanslarıyla ilişkilendirilir. Bu sanatsal ifade biçimi, karakterlerin, olayların ve duyguların temsil edilmesi yoluyla izleyicilere duygusal, sosyal veya düşünsel deneyimler sunar. Drama, izleyicilerin olayları ve karakterleri görsel, işitsel ve duygusal olarak deneyimlemelerine olanak tanır. Drama, sahne sanatlarının bir parçası olarak geniş bir yelpazede yer alır ve farklı türleri içinde barındırır. Tiyatro, performans sanatları, gösteri sanatları ve medya ile ilişkilidir. Sahneleme, doğaçlama, metinlerin okunması, kostüm ve dekor tasarımı gibi unsurlar drama çalışmalarının temelini oluşturur.

1.2. Yaratıcı Drama

Yaratıcı drama, katılımcıların deneyimsel öğrenmeyi teşvik eden, etkileşimli ve katılımcı odaklı bir öğrenme yöntemidir. Tiyatro ve drama tekniklerini eğitim ve öğretim süreçlerine entegre ederek, katılımcıların hikayelerin, senaryoların veya konuların içine aktif bir şekilde dahil olmalarını sağlar. Bu metod, katılımcıların duygusal, sosyal ve bilişsel becerilerini geliştirmeyi, iletişim kurmayı, problem çözmeyi ve yaratıcılıklarını artırmayı amaçlar.

Yaratıcı drama, katılımcıların oyun yoluyla öğrenmelerine olanak tanır. Oyun, rol oynama, senaryo yazma, doğaçlama ve grup çalışmaları gibi etkinlikler aracılığıyla katılımcıların deneyimlerini genişletir. Bu yöntem, öğrenmeyi sadece kelime ve kavramlarla sınırlı kalmaktan çıkarıp, deneyimleyerek, hissederek ve yaşayarak gerçekleşen bir süreç haline getirir.

Yaratıcı drama, eğitim ve öğretimde kullanılan etkili bir öğrenme metodudur. Bu metod, katılımcıların bir hikayenin, senaryonun veya konunun içine aktif bir şekilde dahil olmalarını

sağlayarak deneyimleyerek öğrenmeyi teşvik eder. Tiyatro ve drama tekniklerini eğitim sürecine entegre eden yaratıcı drama, katılımcıların duygusal, sosyal ve bilişsel becerilerini geliştirmeyi hedefler.

1.3. Yaratıcı Drama Yöntemleri

1.3.1. Katılımcı Odaklı Etkileşim

Yaratıcı drama, katılımcıların pasif izleyiciler olmaktan çıkıp, öykünün içinde aktif roller üstlenmelerini sağlar. Katılımcılar, birlikte senaryolar oluşturur, karakterleri canlandırır ve hikaye içindeki olaylara katılır. Bu süreç, öğrenmeyi sadece kelimelerle değil, deneyimleyerek ve yaşayarak gerçekleştiren bir yaklaşım sunar.

1.3.2. Grup İçi İletişim ve İşbirliği

Yaratıcı drama, grup içi iletişimi güçlendirir ve işbirliğini teşvik eder. Katılımcılar, birlikte senaryo oluştururken fikir alışverişi yapar, birbirlerinin düşüncelerini dinler ve birlikte çalışma becerilerini geliştirir. Bu süreç, katılımcıların kendilerini ifade etme, başkalarını anlama ve ortak bir amaca doğru hareket etme yeteneklerini geliştirir.

1.3.3. Duygusal Bağ Kurma ve Empati Geliştirme

Yaratıcı drama, duygusal bağ kurma ve empatiyi geliştirme konusunda etkilidir. Katılımcılar, farklı karakterlerin duygusal durumlarını deneyimlerken, onların bakış açılarından bakma fırsatı bulurlar. Bu durum, empati yeteneklerini güçlendirir ve katılımcıların başkalarını daha iyi anlamasına olanak tanır.

1.3.4. Problem Çözme ve Yaratıcılığı Teşvik Etme

Yaratıcı drama, katılımcıların problem çözme becerilerini geliştirir ve yaratıcılıklarını destekler. Senaryo veya hikaye içinde karşılaşılan sorunlar, katılımcıların farklı bakış açılarıyla çözüm üretme sürecine katılmasını sağlar. Bu süreç, alternatif çözümleri keşfetme ve yaratıcı düşünme yeteneklerini geliştirme açısından önemlidir.

Yaratıcı drama, katılımcıların öğrenme sürecini derinleştirir, katılımcıları aktif hale getirir ve öğrenmeyi deneyimlemeye dayalı bir süreç haline getirir. Bu metodoloji, eğitimde ve öğretimde kullanıldığında, katılımcıların özgüvenlerini artırır, iletişim becerilerini güçlendirir ve öğrenme sürecini daha keyifli hale getirir.

Bu metodoloji, eğitimde ve öğretimde kullanıldığında, katılımcıların özgüvenlerini artırır, iletişim becerilerini güçlendirir ve öğrenme sürecini daha keyifli hale getirir.

2. Nohut Oğlan ve Nardaniye Hanım Masallarının Yaratıcı Drama Yöntemiyle Aktarılması Metodu

Nohut Oğlan Masalı

"Tabii, işte Nohut Oğlan masalının kısa bir versiyonu: Bir zamanlar, fakir bir babanın üç oğlu varmış. En küçükleri olan Nohut Oğlan adında bir çocuk, diğer iki kardeşinden farklı olarak oldukça akıllı ve zekiydi. Bir gün, babaları çocuklarına tohum vererek tarlaya gitmelerini, bu tohumları ekip büyütmelerini söylemiş. Her birine eşit miktarda tohum vermiş. Büyük iki kardeş, tohumları tarlaya ekerken, Nohut Oğlan tohumlarını eve getirip annesine göstermiş. Annesi ona, tohumları ekmek yerine kavurmasını söylemiş. Nohut Oğlan, annesinin önerisini dinleyerek tohumları kavurmuş ve tarlaya gitmeden önce büyük bir çuvala koymuş. Diğer kardeşler tarlaya ektikleri tohumlardan sadece birkaç tane nohut elde ederken, Nohut Oğlan'ın kavurduğu tohumlar çuval içindeki her bir tane nohuta dönüşmüş. Nohut Oğlan, çuvalı alıp pazara gitmiş ve nohutları satmış. Kazandığı parayla birlikte ailesine yardım etmiş. Köyün hükümdarı bu olayı duyunca, Nohut Oğlan'ı sarayına çağırmış. Nohut Oğlan, hükümdarın karşısına çıkmış ve ona olağanüstü zekası hakkında anlatmış. Hükümdar, ona zorlu görevler vermiş ama Nohut Oğlan, her seferinde olağanüstü bir zeka ve stratejiyle görevleri başarmış. Sonunda, hükümdar ona kızını eş olarak vermeye karar vermiş. Nohut Oğlan, prensesle evlenmiş ve akıllıca kullanmayı bilen birinin ne kadar başarılı olabileceğini herkese göstermiş."

Nardaniye Hanım Masalı

"Uzak bir ülkede, zengin bir tüccarın tek varisi olan Nardaniye Hanım adında güzel bir genç kız yaşarmış. Babası ölünce, Nardaniye Hanım'ın mirası üvey annesi ve üvey kardeşi tarafından gasp edilmiş. Zorla bir kulübede yaşamak zorunda bırakılan genç kız, burada kendi yeteneklerini keşfetmiş. Nardaniye Hanım'ın kulübesi, ormanın derinliklerinde, büyülü ve gizemli bir yerdeymiş. Burada, bitkilerle ilgili büyülü bir bilgiye sahip olan genç bir adamla karşılaşmış. Bu adam, ona bitkilerin gücünü ve iyileştirici özelliklerini öğretmiş. Bir gün, ülkenin prensi, ormanda dolaşırken Nardaniye Hanım'ın kulübesine rastlamış. Genç kız, prensin yaralarını iyileştirmiş ve ona bitkilerin gücünü göstermiş. Prens, genç kızın güzelliğine ve bilgisine hayran kalmış. Prens, Nardaniye Hanım'a olan sevgisini ifade etmiş ve onu sarayına davet etmiş. Nardaniye Hanım, prensin davetini kabul etmiş ve saraya gitmiş. Burada, bitkilerin gücünü kullanarak hastalara şifa dağıtmış ve prensle birlikte ülkeyi iyileştirmiş. Üvey ailesi, Nardaniye Hanım'ın sarayda nasıl mutlu olduğunu duyunca ona geri dönmek istemiş. Ancak Nardaniye Hanım, yeni hayatını ve iyileştirdiği insanları bırakmak istememiş. Prensle birlikte, iyilik ve sevgi dolu bir hayat yaşamaya devam etmiş."

2.1. Anadolu Masallarının Kültürel Önemi ve Derin Anlamları

Anadolu masalları, tarihimizin önemli bir parçasıdır ve toplumsal değerleri, insanın içsel yolculuğunu ve yaşamın karmaşıklıklarını yansıtır. Nohut Oğlan masalı, cesaret, zekâ ve kararlılık üzerine derin öğretiler sunarken, Nardaniye Hanım masalı ise insanlık değerleri, merhamet ve bilgelik konularına odaklanır. Bu masallar, toplumun değerleri ve geçmişin aktarımı açısından **büyük önem taşır.**

2.2. Masalların Yaratıcı Drama ile Etkileşimi ve Öğrenme

Yaratıcı drama, katılımcıların hikayenin bir parçası olmalarını sağlayarak deneyimsel öğrenmeyi teşvik eder. Nohut Oğlan ve Nardaniye Hanım masalları, bu yöntemle canlandırıldığında katılımcılar hikayenin karakterleriyle empati kurar, duygusal bağlar oluşturur ve masalların içsel anlamlarını daha derinden kavrarlar. Bu süreç, masalların sadece dinlenen hikayeler olmaktan çıkıp katılımcıların yaşadığı bir deneyime dönüşmesini sağlar.

2.3. Nohut Oğlan Masalının Yaratıcı Drama İle İncelenmesi

Nohut Oğlan masalı, zorluklarla dolu bir yolculuğa çıkan cesur bir kahramanın hikayesini anlatır. Yaratıcı drama, bu masalın canlandırılmasında katılımcıları karakterlerle özdeşleşmeye ve hikayenin içine çekmeye yönelik bir platform sağlar. Örneğin, katılımcılar Nohut Oğlan'ın kararlılığı ve mücadelesiyle kendilerine ilham alır ve zorluklar karşısında direnme yeteneklerini geliştirirler.

2.3.1. Karakter Analizi ve Rol Oynama

Katılımcılar, masalın karakterlerini derinlemesine analiz ederler. Nohut Oğlan'ın zekası, diğer kardeşlerin tutumu ve annenin öğütleri gibi detaylara odaklanır. Ardından, her bir katılımcı, masalın farklı karakterlerinden birine veya birden fazlasına atanır ve o karakteri canlandırır. Rol oynama süreci, katılımcıların karakterlerin dünyasına adım atmasını sağlar, empati geliştirmelerine yardımcı olur ve hikayeyi içselleştirmelerini sağlar.

2.3.2. Senaryo Geliştirme ve Doğaçlama

Katılımcılar, masalın farklı sahnelerini yeniden oluşturmak veya farklı sonuçlar üzerine doğaçlama yapmak suretiyle masalı zenginleştirirler. Örneğin, Nohut Oğlan'ın tohumları kavurması sürecinde farklı seçimlerin sonuçları üzerine düşünerek senaryo fikirleri üretirler. Bu süreç, katılımcıların yaratıcılığını ve olayları farklı bakış açılarından değerlendirmelerini sağlar.

2.3.3. Duygu Analizi ve Derinlemesine Keşif

Katılımcılar, masalın karakterlerinin duygusal dünyalarını anlamak için duygu analizi yaparlar. Nohut Oğlan'ın ailesinden ayrılma duygusu, diğer kardeşlerin kıskançlık hissi gibi duygusal katmanları keşfederler. Bu duyguları canlandırma ve karakterlerin iç dünyasını anlama süreci, katılımcıların empati yeteneklerini geliştirir ve hikayenin derinliklerine inmelerini sağlar.

2.3.4. Drama Teknikleri ve Sahneleme

Masalın farklı bölümleri, drama teknikleri kullanılarak sahnelenir. Sahneleme süreci, kostüm, dekor ve dramatik etkileşimlerin kullanılmasıyla masalın görsel bir temsiline dönüşür. Örneğin, Nohut Oğlan'ın nohutları kavurduğu sahne dramatik bir şekilde canlandırılabilir. Bu süreç, **katılımcıların hikayeyi sahneleme ve ifade etme becerilerini geliştirir.**

2.3.5. Alternatif Senaryolar ve Yaratıcılık

Katılımcılar, masalın farklı sonuçlarını ve karakterlerin farklı seçimlerinin hikayeyi nasıl etkileyebileceğini düşünürler. Örneğin, Nohut Oğlan'ın nohutları farklı bir şekilde kullanmasıyla hikayenin gelişimi üzerine fikir alışverişi yaparlar. Bu süreç, katılımcıların problem çözme becerilerini geliştirir ve farklı senaryo gelişimlerini keşfetmelerine olanak tanır.

2.3.6. İşbirliği ve Grup Dinamikleri

Yaratıcı drama süreci, grup içi iletişimi güçlendirir ve işbirliğini teşvik eder. Her katılımcının fikirleri ve katkıları değerlidir. Grup içinde fikir alışverişi yaparak, herkesin ifade etme ve paylaşma fırsatı bulduğu bir ortam oluşturur. Yaratıcı drama yöntemiyle Nohut Oğlan masalını aktarmak, katılımcıların hikayenin içine aktif bir şekilde dahil olmalarını sağlar. Bu süreç, karakterlerin duygusal dünyasına dalma, farklı senaryo gelişimleri üzerinde çalışma ve yaratıcılığı ön plana çıkarma şansı verir.

Yaratıcı drama yöntemiyle oluşturulan bu süreç katılımcıların masalı daha derinlemesine keşfetmelerini sağlar ve yaratıcı drama yöntemiyle hikayenin farklı boyutlarını keşfetmelerine olanak tanır. Karakter analizi, sahneleme ve alternatif senaryolar üzerinde çalışarak, masalın farklı yönlerini keşfetme ve yorumlama fırsatı sunar.

2.4. Nardaniye Hanım Masalının Yaratıcı Drama İle İncelenmesi

Nardaniye Hanım masalı, insanlık değerleri, merhamet ve bilgelik üzerine derin anlamlar içerir. Yaratıcı drama, bu masalın karakterlerini canlandırarak katılımcıların duygusal ve insani bağlarını güçlendirir. Örneğin, katılımcılar masalın içindeki karakterlerin çatışmalarını deneyimleyerek insan ilişkileri ve insanlık değerleri konusunda daha derin bir anlayış geliştirirler.

2.4.1. Karakter Analizi ve Rol Oynama

Katılımcılar, masalın karakterlerini derinlemesine incelerler. Nardaniye Hanım'ın güçlü yanları, üvey ailesiyle yaşadığı zorluklar, yaşadığı dönüşüm ve büyüme süreçleri üzerinde durulur. Her bir katılımcı, masalın farklı karakterlerinden birini veya birkaçını seçer ve onları canlandırarak o karakterlerin dünyasına adım atar. Bu süreç, katılımcıların empati geliştirmesine, karakterlerin duygusal durumlarını anlamasına ve hikayenin içine dahil olmasına yardımcı olur.

2.4.2. Senaryo Geliştirme ve Doğaçlama

Katılımcılar, masalın farklı sahnelerini yeniden oluştururken veya karakterlerin iç dünyasını doğaçlama yoluyla keşfederler. Örneğin, Nardaniye Hanım'ın kulübede yaşadığı deneyimler, büyülü bitkilerle olan etkileşimleri veya üvey ailesiyle yaşadığı anlar üzerine farklı senaryo fikirleri geliştirilebilir. Bu süreç, katılımcıların yaratıcılıklarını kullanarak masalın farklı açılardan incelenmesine olanak sağlar.

2.4.3. Duygu Analizi ve Derinlemesine Keşif

Katılımcılar, masalın karakterlerinin duygusal durumlarını anlamak ve iç dünyalarına dalmak için duygu analizi yaparlar. Nardaniye Hanım'ın yaşadığı duygusal zorluklar, içsel çatışmaları ve yaşadığı değişim süreci üzerine odaklanılır. Bu süreç, katılımcıların empati geliştirme, duygusal bağ kurma ve karakterlerin iç dünyalarını anlama yeteneklerini geliştirir.

2.4.4. Drama Teknikleri ve Sahneleme

Masalın farklı bölümleri, drama teknikleri kullanılarak sahnelenir. Sahneleme sürecinde, kostüm, dekor ve dramatik etkileşimlerle masalın görsel bir şekilde temsil edilmesi sağlanır. Örneğin, Nardaniye Hanım'ın büyülü bitkilerle iyileştirme sahneleri dramatik bir şekilde canlandırılabilir. Sahneleme süreci, katılımcıların hikayeyi daha etkili bir şekilde ifade etmelerini sağlar.

2.4.5. Alternatif Senaryolar ve Yaratıcılık

Katılımcılar, masalın farklı sonuçlarını veya karakterlerin farklı seçimlerinin nasıl bir etki yaratacağını düşünürler. Örneğin, Nardaniye Hanım'ın farklı bir karar almasıyla masalın gelişimini ve sonucunu üzerine fikir alışverişi yapabilirler. Bu süreç, katılımcıların problem çözme becerilerini geliştirir ve farklı senaryo gelişimlerini keşfetmelerine olanak sağlar.

2.4.6. İşbirliği ve Grup Dinamikleri

Yaratıcı drama süreci, grup içi iletişimi güçlendirir ve işbirliğini teşvik eder. Her katılımcının fikirleri ve katkıları değerlidir. Farklı fikirlerin paylaşılması ve grup içinde işbirliği yapılmasıyla masalın farklı yönleri keşfedilir. Nardaniye Hanım masalını yaratıcı drama yöntemiyle aktarmak, katılımcıların hikayenin içine aktif bir şekilde dahil olmalarını sağlar.

Yaratıcı drama yöntemiyle oluşturulan bu süreç, karakterlerin duygusal durumları, sahneleme ve alternatif senaryolar üzerinde çalışarak, masalın farklı boyutlarını keşfetme ve yorumlama fırsatı sunar. Bu detaylı süreç, katılımcıların masalın içine dalmalarını ve yaratıcı drama yöntemiyle hikayenin farklı perspektiflerini incelemelerini sağlar. Karakter analizi, sahneleme ve alternatif senaryolar üzerinde çalışarak, masalın derinlemesine keşfedilmesine olanak tanır.

2.5. Yaratıcı Drama ile Kültürel Mirasın Yaşatılması

Anadolu masallarının yaratıcı drama ile canlandırılması, kültürel mirasın yaşatılmasında ve gelecek nesillere aktarılmasında kritik bir rol oynar. Bu metodoloji, masalların sadece anlatılan hikayeler olmaktan çıkıp katılımcıların deneyimlediği ve özümsediği bir yaşantıya dönüşmesini sağlar. Bu sayede, kültürel değerlerin daha derin bir şekilde anlaşılmasına ve gelecek kuşaklara aktarılmasına yardımcı olur.

2.5.1. Kültürel Miras

Kültürel miras, bir toplumun geçmişten gelen, tarihsel, sanatsal, coğrafi ve sosyal açıdan değerli olan unsurlarını içerir. Bu, gelenekler, el sanatları, dil, müzik, dans, mimari yapılar ve daha birçok unsuru kapsar. Kültürel miras, bir toplumun kimliğini şekillendirir, toplumsal bağları güçlendirir ve kolektif hafızayı oluşturur.

Yaratıcı drama, katılımcıların içinde bulundukları durumu deneyimlemelerine, kendilerini ifade etmelerine ve empati kurmalarına olanak tanır. Kültürel mirası canlandırma, masalları, efsaneleri veya tarihi olayları sahneleme, bu yöntemin kültürel mirasın aktarılmasındaki etkili kullanım alanlarından sadece birkaçıdır.

- Mirası Canlandırma ve Sahneleme

Yaratıcı drama, geçmişten gelen hikayeleri sahneleyerek mirası canlandırmanın etkili bir yolunu sunar. Masal anlatma, tarihi olayları yeniden yaratma veya geleneksel ritüellerin *canlandırılması, katılımcıların doğrudan mirasın bir parçası olmalarını sağlar.*

- Katılımcı Odaklı Deneyim

Katılımcılar, yaratıcı drama sürecinde mirası deneyimleyerek, onun içine aktif bir şekilde dahil olurlar. Bu deneyim, pasif bir şekilde bilgi almak yerine, yaşayarak öğrenmeyi sağlar ve mirası daha derinlemesine kavramalarını sağlar.

- Toplumsal Bağların Güçlenmesi

Yaratıcı drama, kültürel mirasın paylaşılmasını teşvik eder ve toplumsal bağların güçlenmesine katkı sağlar. Grup içinde yaşanan deneyimler, katılımcıları bir araya getirir ve ortak *bir mirası paylaşmanın duygusal bağlarını güçlendirir.*

- Mirasın Yeniden Yorumlanması ve Yenilikçi Bakış Açıları

Yaratıcı drama, mirası yeniden yorumlayarak, ona yeni bir perspektiften bakmayı teşvik eder. Bu, eski mirasın modern dünyaya nasıl entegre edilebileceğini, nasıl canlandırılabileceğini ve güncellenip gelecek nesillere nasıl aktarılacağını keşfetme fırsatı sunar.

2.5.2. Kültürel Mirasın Yaşatılmasında Yaratıcı Drama

Günümüzde, kültürel mirasın korunması ve yaşatılması, geçmişten gelen değerlerin gelecek nesillere aktarılmasında kritik bir öneme sahiptir. Bu noktada, yaratıcı drama yöntemi, kültürel

mirasın canlı tutulmasında ve toplumun köklerine olan bağın güçlendirilmesinde önemli bir araç olarak karşımıza çıkar.

Kültürel Mirasın Geleceğe Taşınması: Yaratıcı drama, kültürel mirasın yaşatılmasında aktif bir rol oynar. Bu yöntem, toplumun kimliğini, değerlerini ve tarihini gelecek nesillere aktararak, kültürel mirasın yaşayan bir yapı olmasını sağlar. Yaratıcı drama yöntemi, kültürel mirasın canlı tutulması ve gelecek kuşaklara aktarılmasında önemli bir araç olarak karşımıza çıkar. Bu yöntem, geçmişten gelen değerleri canlandırarak, toplumun köklerine yapılan bir yolculuk olarak nitelendirilebilir.

Sonuç

Anadolu masalları, kültürümüzün köklerine uzanan derin öykülerdir ve Nohut Oğlan ile Nardaniye Hanım gibi masallar, insanın yaşam mücadelesini, toplumsal değerleri ve içsel yolculuğunu yansıtarak kuşaklar boyu aktarılan önemli bir mirası temsil eder. Bu çalışma, bu masalların yaratıcı drama yöntemiyle canlandırılmasının, katılımcıların masalları deneyimleyerek içselleştirmesini ve masalların derin anlamlarını keşfetmelerini sağladığını ortaya koymaktadır.

Nohut Oğlan masalı, zorluklarla dolu bir yolculuğa çıkan cesur bir kahramanın maceralarını anlatır. Yaratıcı drama, bu masalın canlandırılmasında katılımcıları hikayenin içine çeker ve kahramanın kararlılığı, cesareti ve stratejik zekasıyla tanışmalarını sağlar. Bu süreç, katılımcıların güçlü karakter özelliklerini benimsemelerine, zorluklarla başa çıkma stratejilerini geliştirmelerine ve mücadele etme ruhunu pekiştirmelerine yardımcı olur.

Diğer yandan, Nardaniye Hanım masalı insanlık değerlerini, merhameti ve bilgeliği vurgular. Yaratıcı drama, bu masalın canlandırılmasında katılımcıların empati yeteneklerini geliştirir ve insan ilişkileri, merhamet ve bilgelik gibi temel değerleri derinlemesine düşünmelerine olanak sağlar. Bu süreç, katılımcıların insanlık ve toplumsal ilişkiler üzerine derin ve geniş bir bakış açısı kazanmalarına olanak tanır.

Yaratıcı drama, masalları sadece dinlenen hikayeler olmaktan çıkarıp, katılımcıların içselleştirdiği, deneyimlediği ve özümsediği birer yaşantıya dönüştürür. Bu metodoloji, masalların anlamını sadece anlatılanlarla sınırlı kalmaktan çıkarıp, kişisel bir deneyim ve öğrenme süreci haline getirir.

Sonuç olarak, Anadolu masallarının yaratıcı drama ile canlandırılması, kültürel mirasın gelecek nesillere aktarılmasında ve korunmasında kritik bir rol oynar. Bu metodoloji, masalları sadece duyulan hikayelerden ziyade yaşanan, hissedilen ve içselleştirilen öğretiler haline getirerek kültürel değerlerin derinlemesine anlaşılmasına ve gelecek kuşaklara aktarılmasına katkıda bulunur.

Bu çalışma, Nohut Oğlan ve Nardaniye Hanım masallarının yaratıcı drama içindeki etkileşimini, bu metodun katılımcılara sağladığı derin deneyimsel öğrenme fırsatlarını ve kültürel mirasın geleceğe aktarılmasındaki rolünü geniş bir çerçevede ele almıştır. Nohut Oğlan ve Nardaniye Hanım masallarının yaratıcı drama yöntemiyle nasıl derinleştirilebileceğini, bu sürecin katılımcılara sağladığı deneyimsel öğrenme fırsatlarını ve kültürel mirasın gelecek kuşaklara aktarılmasındaki önemini detaylı bir şekilde açıklıyor.

Kaynakça

Alptekin, A. B. (2002). Taşeli Masalları. Ankara: Akçağ Yayınları.

Arslan, M. (2008). Denizli Yöresinden Derlenmiş Masallar İnceleme-Metin. Denizli: Zirve Yayınları.

Bahadur, Yeliz (2017). Uşak'tan Derlenen Masallar Üzerine Bir İnceleme, Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi), Uşak.

Benson, T. (2008). Dramatic Play: Bring İt Back. Texas Child Care, 32(2), 24-31.

Boratav, P. N. (1978). 100 Soruda Türk Halk Edebiyatı. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Gökdoğan, M. (2019). *Türkiye'de Son Dönem (2000–2018) Siyaset Dilinde Halk Bilgisi Unsurları* (Master's Thesis, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimleri Enstitüsü).

Gökdoğan, Mehmet. "Halk Anlatılarında Tek Gözlü Dev Tipi", Motif Uluslararası Genç Halkbilimciler Ve Türk Dünyası Kongresi Bildiri Tam Metinleri Kitabı, Ed. Sezen Güngör, 15-16 Mayıs, Eskişehir 2019, Ss. 330-346.

Günay, U. (1992). Masal. Türk Dünyası El Kitabı. Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü Yayınları, C. 3.

Kara, Ö. T. (2011). Dramayla Öykü Oluşturma Yönteminin Türkçe Dersi İkinci Kademe Öğrencilerinin Tutumlarına Etkisi, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 8(16), 239-253.

Özcan, D. & Erdik, Ş. (2021). Türk Halk Masallarında İmtihan Motifi . Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi , (6) , 285-297 . Doı: 10.51531/Korkutataturkiyat.1023944

San, İnci (1990) Eğimde Yaratıcı Drama, Ankara Üniversitesi Eğitim Bilimleri Fakültesi Dergisi, Cilt 23, Sayı 2, S.573–582.

Şimşek, E. (2001). Yukarı Çukurova Masallarında Motif Ve Tip Araştırmaları. Ankara, C I-Iı. Türkçe Sözlük. (1998). Ankara: Tdk Yayınları.

Tanrıkulu, F., & Yoğurtçu, M. (2018). Özel Yetenekli Öğrencilerin Eğitiminde Masalları Drama Yöntemiyle İşlemenin Türkçe Dersine Etkisi. Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 7(4), 2572-2590.

Yayla, E. (2019). Nardaniye Hanım Masalı`nı Psikanalitik Halk Bilimi Kuramı Çerçevesinde İnceleme Denemesi. Uluslararası Çocuk Edebiyatı ve Eğitim Araştırmaları Dergisi (Çedar), 3(2), 57-66. URL: https://Dergipark.Org.Tr/En/Pub/Chedar/İssue/50049/597735

Yılmaz, A. (2018). *Türk Halk Edebiyatında Mekânsal Bir Hatırlama Figürü Olarak Mısır Ve Aşık Esrarî'nin Vehhâbî Destanı* (Master's Thesis, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü).

İNSAN HƏYATINDA MÜHÜM ƏHƏMİYYƏT KƏSB EDƏN MUSİQİLİ-RİTMİK HƏRƏKƏTLƏR

Faiq Mübariz oğlu Yusifli
Mingəçevir Dövlət Universiteti
faiq.yusifli@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0003-3656-0993

Musiqi bəşər mədəniyyətinin ayrılmaz hissəsidir və müxtəlif məqsədlər üçün, o cümlədən əyləncə, ünsiyyət və emosiyaların ifadəsi üçün istifadə edilmişdir. Musiqinin vacib elementlərindən biri ritmdir ki, bu da musiqiyə özünəməxsus xarakterini verən döyüntülərin və vurğuların nümunəsinə istinad edir. Musiqili-ritmik hərəkətlər ritmin fiziki ifadələridir və onlar bizim musiqini necə yaşayıb şərh etməkdə mühüm rol oynayır [2, s.41-42].

Musiqili-ritmik hərəkətlər - hərəkətlərin müəyyən hissəsinin ciddi və dəqiq musiqi səsi altında qanunauyğun şəkildə bir-birini əvəz etməsi deməkdir. Musiqili-ritmik hərəkətlər musiqi və hərəkətin birləşməsidir. Bu, musiqiyə uyğun olaraq, zərbli və ritmik şəkildə daha yaxşı ifa olunur. Musiqili-ritmik hərəkətlər əllərin və ayaqların musiqiyə uyğun olaraq müxtəlif paylanma hərəkətlərini əlaqələndirməyi tələb edir. Bu hərəkətlər ritmik və ahəngdar hərəkətin yayılmasını və musiqiyə uyğun ifa etməyi tələb edir. Musiqi ilə ritmik hərəkətlər insanların həm sürəti, həm də zehni inkişafını inkişaf etdirməyə imkan verən əyləncəli və yaradıcı fəaliyyətdir. Bu hərəkətlər insanlara musiqilərini hiss etməyə və ifadə etməyə və birlikdə əylənməyə imkan verir. Musiqidə ritmik hərəkətlər ritmə uyğun müxtəlif hərəkətlərin edilməsi deməkdir. Bu cür hərəkətlər rəqs, gimnastika və ya idman kimi fəaliyyətlərdə istifadə olunur. Musiqinin ritminə uyğun hərəkətlər

genişlənməni artırır, əzələləri genişləndirir və enerji səviyyəsini artırır. O, həm də ritmi dəyişmək və musiqi ilə harmoniyada hərəkət etmək qabiliyyətini təmin edir. Ritmika insanlarda özünəinamı formalaşdırır. Dərslərin musiqi ilə müşahidə olunması hər bir insanda əhval-ruhiyyəni yüksəldir. Musiqili-ritmik hərəkətlərdə musiqi seçiminə də diqqət etmək lazımdır [3, s.5-15].

Musiqili-ritmik hərəkətlər öyrədilərkən ilk olaraq bəzi anlayışları bildirmək mütləq formada lazımdır. İlk olaraq nəzəri biliklərin çatdırılması praktika zamanı işin daha da keyfiyyətli olması ilə nəticələnəcəyinə gətirib çıxaracaq. Qeyd etdiyimiz anlayışlar aşağıdakılardır:

1. İlk olaraq xarakter haqqında danışmaq lazımdır. Yəni, hərəkətin xarakteri haqqında danışarkən onun musiqi xarakteri ilə əlaqəsinin olduğunu da qeyd etməliyik;
2. Hər bir musiqi əsərinin öz forması olur. Bu formanı dərs zamanı şagirdlərə izah etmək lazımdır. İzahla bərabər eyni zamanda bütün musiqilərin janrı, tempi, ritmi və dinamikası haqqında da məlumat verməliyik;
3. Rəqs elementlərinə başlamadan əvvəl onlar haqqında məlumat verməliyik: hansı hərəkətlə başlamalı, keçid olaraq hansı hərəkətlərdən istifadə olunacağı və yekun oalraq hansı hərəkət ilə tamamlanacağı.

Bu məlumatlar proqramda verilməklə, həm də praktik yolla göstərilməsi işin şüurlu həll olunmasına geniş yol açır [2, s.50-51].

Musiqili-ritmik hərəkətlərin mədəni əhəmiyyəti var. Fərqli mədəniyyətlərin musiqilərində özünəməxsus mədəni kimliklərini əks etdirən fərqli ritmik nümunələr var. Məsələn, Afrika musiqisi mürəkkəb poliritmik nümunələri ilə tanınır, hind klassik musiqisi isə mürəkkəb ritmik dövrlərlə xarakterizə olunur. Ritmik hərəkətlər də ənənəvi rəqs formalarının vacib hissəsidir, burada duyğuları çatdırmaq və hekayələr danışmaq üçün istifadə olunur. Məsələn, İspaniyanın flamenko rəqsi sevgi, qəzəb və kədər kimi müxtəlif duyğuları ifadə edən gərgin və ehtiraslı ritmik hərəkətləri ilə tanınır [3, s.10-15].

Musiqili-ritmik hərəkətlər insanların bədən quruluşunun inkişafına böyük təsir göstərə bilər. Onlar musiqinin ritminə təbii və instinktiv reaksiyalar olan ayaqları döymək və ya başını tərpətmək kimi fiziki reaksiyalara səbəb ola bilər. Müəyyən ritmlər tempindən və intensivliyindən asılı olaraq istirahət və ya həyəcan verə bilər. Məsələn, yavaş və sabit ritmlər sakitləşdirici təsir göstərə bilər, sürətli və yüksək ritmlər isə enerji və canlandırıcı ola bilər. Ritmik hərəkətlər də tənəffüs və ürək dərəcəsi ilə sinxronlaşa bilər, bədəndə harmoniya və tarazlıq hissi yaradır. Musiqili-ritmik hərəkətlər müxtəlif sahələrdə fərqli rol oynayır. Musiqi-ritmik hərəkətlərin bəzi nümunələri:

1. *Bədii gimnastika:* Bədii gimnastika musiqi ilə bağlı həyata keçirilən məşq növüdür. Bu, yeni musiqi ritmi və melodiyasına uyğunlaşan ritmdir.
2. *Azərbaycan xalq musiqisi:* Azərbaycan xalq musiqisi metroritmik təşkilatlanma əsasında iki müxtəlif formatda ifadə olunur. Birincisi, aydın metrik musiqi, ikincisi isə müəyyən metrli musiqidir.
3. *Bədii gimnastika:* Bədii gimnastika musiqinin ritmi ilə ritmik fiziki ritmik düsturdur.
4. *Uşaq təhsili:* Musiqili-ritmik hərəkətlər şagirdlərin təhsil proseslərində mühüm rol oynayır. Bu, çox yaxşıdır, insanlar üçün motor bacarıqlarını, koordinasiyanı və ritmik hissləri idarə etmək üçün bir yol var.
5. *Dramatik mahnı:* Musiqi partituraları teatr və dramatik səhnələr üçün əla elementdir. Bu, əgər oyun oynanılırsa və tamaşaların cəlbediciliyini artırmaq üçün istifadə edilərsə, daha yaxşı olar.

Musiqili-ritmik hərəkətlər insanlara əhəmiyyətlərindən biri də insanların fiziki formasını artırmasıdır. Musiqi ilə yerinə yetirilən ritmik hərəkətlər əzələləri gücləndirməyə və onların elastikliyini artırmağa kömək edir. Bununla belə, musiqi həm də ritmik tempi, koordinasiyanı və balans hissini yaxşılaşdırmağa kömək edir. Musiqinin ritm və melodiyasına uyğun hərəkət etmək və lazımi anda reaksiya verə bilmək bədənin koordinasiyasını və tarazlıq qabiliyyətini təmin edir.

Musiqili-ritmik hərəkətlərin insan beyninə təsiri çox vacibdir. Bunlardan aşağıdakı bəzi nümunələri qeyd edə bilərik:

1. *Emosional şəfa:* Musiqidə emosional dalğalanmalar baş verə bilər və müsbət təsir göstərə bilər. Musiqi ritmik hərəkətlərlə birləşdirildikdə təsir gücü daha da güclü ola bilər. Musiqi ilə ritmik hərəkətlər stressi idarə edə, endorfin ifrazını idarə edə və ümumiyyətlə əhval-ruhiyyəni yaxşılaşdıra bilər.

2. *Motor bacarıqlarının inkişafı:* Musiqi ilə ritmik hərəkətlər inkişafı və motor bacarıqlarını inkişaf etdirə bilər. Ritmik hərəkətlərlə uyğunlaşdırılan rəqs və ya idman fəaliyyəti müxtəlif hissələrin yenidən təqdim edilməsini tələb edir.

3. *Beyin və yaddaşın İnkişafı:* Musiqi ilə ritmik hərəkətlər beyin funksiyalarını yaxşılaşdıra və yaddaşı gücləndirə bilər. Musiqi sinir sistemi arasında əlaqəni yaxşılaşdıra və sinir sisteminin müxtəlif hissələri arasında sinir əlaqələrini tənzimləyə bilər. Bu, beynin tutumu azaldıqda baş verir.

Musiqili-ritmik hərəkətlər insanların sürətini və zehni inkişafını dəstəkləyən əyləncəli və yaradıcı fəaliyyətdir. Bu hərəkətlər insanlara musiqiləri hiss etməyə, ifadə etməyə və birlikdə əylənməyə imkan verir. Bu, bütün yaş qruplarından insanların iştirak edə biləcəyi və hər kəsin öz üslubunu əks etdirə biləcəyi bir fəaliyyətdir. Musiqili-ritmik hərəkətlər müxtəlif musiqi janrları və ritmləri ilə əlaqələndirilərək formalaşır və bu, insanların musiqinin ritminə uyğun hərəkət etməli, rəqs etməli, musiqi ilə daim əlaqə saxlamalı və təcrübələr ilə inkişaf etməli olduğu bir nüansdır. Musiqili-ritmik hərəkətlərin əhəmiyyətini aşağıdakı bəzi nümunələr ilə göstərə bilərik:

1. *Sağlamlıq üçün:* Musiqili-ritmik hərəkətlər fiziki sağlamlığı artırmağa və mövcud sağlamlığı qorumağa kömək edir. Bunu düzgün etmək əzələ sistemini və həzm orqanlarını gücləndirir.

2. *Psixologiya:* Musiqi və ritmik hərəkətlər insanların əhval-ruhiyyəsini yaxşılaşdırır və stressi azaldır. Bu serotonin kimi "söhbət hormonlarının" sərbəst buraxılmasını təmin edir.

3. *Sosial media:* Musiqili-ritmik hərəkətlər qrup hərəkətlərini və ya rəqsləri təşviq etməklə münasibətləri yaxşılaşdırmağa kömək edir. Bu tip sosial əlaqələr zamanı insanlar bir araya gəlir.

4. *Yaradıcılıq və koordinasiya:* Musiqili-ritmik hərəkətlər insanlara yaradıcılıq və koordinasiya bacarıqlarını inkişaf etdirməyə kömək edir. Bu, beyin fəaliyyətini yaxşılaşdırmağa kömək edir.

5. *Ritm və koordinasiya:* Musiqili-ritmik hərəkətlər ritm və bədənin koordinasiyasını yaxşılaşdırır. Rəqs etmək və ya hər hansısa bir musiqi alətində ifa etmək kimi fəaliyyətlər ritm və zamanlama bacarıqlarını inkişaf etdirərək, müxtəlif hissələrin ahəngdar işləməsini təmin edir.

6. *Ruhani istirahət:* Musiqili-ritmik hərəkətlər stressi azalda və mənəvi rahatlıq verə bilər. Musiqili ritmik hərəkətlər zamanı orqanizmdə endorfin adlanan xoşbəxtlik hormonlarının ifrazı artır. Bu, insanın əhvalını yüksəldir və stressi azaldır.

7. *Musiqi tamaşaları* insanların bir-birinə hörmət və ünsiyyət qurmasına kömək edir. Bu o deməkdir ki, insanlar bir daha araşdırma edir və onu daha da artırırlar.

8. *Ədəbiyyat və tarix:* Musiqili-ritmik hərəkətlər – musiqi ədəbiyyatı və tarixlə əlaqə yaratmağa kömək edir. Folklor və musiqi birləşərək daha çox anlaşır və daha aydın olur.

9. *Özünəgüvən və özünəinam:* Musiqili-ritmik hərəkətlər insalarımənəvi gücləndirir və özünə inamlarını gücləndirir. Rəqs etmək və ya musiqi aləti fia etmək kimi fəaliyyətlər insana özünü ifadə etməyə və nümayiş etdirməyə imkan verir.

Musiqili-ritmik hərəkətlər idman hərəkətləri ilə birlikdə icra edildiyində, performans daha da effektiv olur. Bəzi idman növləri musiqi ilə yanaşı ritmik hərəkətləri də tələb edir. Bunlardan bədii gimnastikanı misal göstərə bilərik. Təlim məşqlərində istifadə olunan ritmik hərəkətlər və fiziki fəaliyyətlər həmin məşqin maraqlı olması ilə nəticələnir. Musiqi ritmik-hərəkətlər sürəti tənzimləyir və idmançıya daha da çox enerji verir. Bu hərəkətlər idmançıların koordinasiyasını və izdihamı qazanmaq üçün tələb olunan sərbəstlik və rəqabət ruhunu inkişaf etdirir [1, s.49-50].

Nəticə olaraq, musiqili ritmik hərəkətlərin insanlara bir çox faydaları var. O, həm fiziki, həm də əqli rifahı təşviq edir, sosial əlaqələri dəstəkləyir və ümumi sağlamlığı və rifahı artırır.

Musiqili-ritmik hərəkətlər bizim musiqini necə yaşadığımız və şərh etdiyimizin vacib hissəsidir. Onlar müxtəlif formalarda olur, hər biri özünəməxsus xüsusiyyətlərə malikdir və

əhəmiyyətli mədəni əhəmiyyətə malikdir. Ritmik hərəkətlər fiziki reaksiyalara səbəb ola bilər və tənəffüs və ürək döyüntüləri ilə sinxronlaşaraq bədəndə harmoniya və tarazlıq hissi yarada bilər. Ritmik hərəkətlərin müxtəlif növlərini və onların təsirlərini başa düşmək musiqiyə olan qiymət və həzzimizi artıra bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Məmmədova, İ. Azərbaycan musiqisi zövq mənbəyidir / İ.Məmmədova. –Bakı, -2005
2. Məmmədova, İ. Musiqi pedaqogikası / İ.Məmmədova. – Bakı, -2009
3. Vəliyeva, A., Mayılova, Z., Əliyeva, N. Uşaq bağçalarında musiqi / proqram və müntəxəbat – A.Vəliyeva, Z.Mayılova, N.Əliyeva. –Bakı, -2006

QURBAN YAQUBOĞLUNUN "MƏN YOXAM" ROMANINDA YADDAŞIN NİSGİLİ

Fəxriyyə Nail qızı İsayeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti, Azərbaycan
Azərbaycan Dillər Universitetinin dissertantı
faxriyya.isayeva@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0009-5534-0129

Ekzistensializm fəlsəfəsinin əsas simalarından sayılan Sartr mövcudluğu insanın azadlığında, onun azad iradəsində görürdü. Onun "Varlıq və Yoxluq" əsəri birbaşa azadlığı təlqin edən fikirləri əks etdirir. Filosofa görə, əgər dünya dərkolunmazdırsa, kimsə insana nə əmr edə bilər, nə də haqlı olduğunu sübut edər. Azad insan üçün xeyir və şər mövcud deyil, çünki insan ancaq xeyri seçər. Azad insan cəmiyyətdən təcrid olunub, özgələşən, yadlaşan insandır.

Elnarə Akimova 2018-ci ilin ədəbi yekunlarına həsr olunmuş məqaləsində qeyd edir ki, çağdaş ədəbiyyat daha çox simvolların dili ilə danışır. Tarixə dönüş, mifolojiyə meyil, irreal aləmlər, fantastik dünyalar, fövqəltəbii qüvvələrin aparıcı olması buna misaldır. Ədəbiyyat daha çox təhtəlşüura enib, ədiblərimizin yaradıcılıq ruhu daha dərinlərə varıb, mifoloji kontekstin fərqli təzahürləri verilir. Meydana qoyulan romanlarda arxetipik motivlər, fləşbek elementləri, retrospeksiya halları, intertekstuallıq öndə idi. Bu cəhət roman janrında yazılan nümunələrdə daha aparıcıdır [1].

Qurban Yaquboğlunun "Mən yoxam" romanında özgələşən, yadlaşan qəhrəmanın taleyindən bəhs olunur. Ucqar kənd həyatı, yarım qalmış talelər, qovuşmayan sevgililər, Qəribə adamın yaddaşının nisgilindən süzülüb axır. Tənqidçi İradə Musayeva haqlı olaraq qeyd edir ki, "Roman bir insanın yaddaş, xatirə, vurhavurlar və sıxıtılar burulğanının hekayəti, nəqli kimi yazılıb" [3].

Əsərdə yox olma, qeybə çəkilmə, yadlaşmaya səbəb olan hadisələr var. Əsər Məchul şəxsin dilindən nəql olunur. Unudulmuş, yaddan çıxmış kənd və onun insanlarının taleyi... Buradakı insanlar xoşbəxt deyillər və ən pisi də odur ki, xoşbəxt olmadıqlarının fərqində də deyillər. Ölməyi səbirsizliklə gözləyirlər, ölənlərə həsrətlə baxırlar...

"- Hər ölənin paxıllığını çəkirəm, hə, ay bala. Neynim, necə eləyim, ay oğul, qaldım bir dağın dibində, boz düzəngahda. Ölən vaxtım çatdı, gözlədim, əcəl gəlib çıxmadı... Vaxtında qolumdan yapışıb, böyrünə salıb məni özgə şəhərə aparanım olsaydı, bəlkə əcəlimi özüm tapardım. Uzaqdadı, şəhərdədi, iraq yerdədi, Allah bilir, hardadı əcəlim. Mən gözlədim, o gəlmədi.

- Gələr, baba, gələr...

- Getdiyin yerdə Əhmədşah oğlu Alcanın ölümü qənşərinə çıxsa, göndər bəri" [4, s. 27]

Cahillik, geridə qalmış adət-ənənə, kibir, kin-küdurət xoşbəxtliyə asanlıqla mane olur. Nə qədər ki, cahillik hökmran olacaq, belə cılız düşüncələr xoşbəxtliyə mane olacaq, insanları yer-yurdlarından didərgin salacaq.

E.Akimova bildirir ki, romanda bir şəxsin düşüncələri, mənəvi aləmi ötən illərin yaddaş qarışımında açılır. Dünyanın faniliyinə köklənmək, ömrü boyu xatirə yığa-yığa qurulan ömür hekayətləri romanın sətirləri arasından ovuc-ovuc tökülür. Qurban Yaquboğlu indinin içində keçmişi konkretləşdirir. Müəllif obrazları, onların müxtəlif tale yollarını, aqibət və yaşantılarını çərçivələnmiş nəql strukturunda birləşdirməyə nail olur [1].

Əsərin qəhrəmanlarından olan Talıb beş günlük olanda ata-anasını avtomobil qəzasında itirir. Onun bədbəxtliyi beş günlüyündən başlayır. Əmisinin himayəsində böyüyür, 15 yaşına çatıb əmisi qızı bilib sevdiyi Sənubərin doğma bacısı olduğunu biləndə artıq ailəyə, doğmalarına qarşı yadlıq başlayır, özünə qapanır. Əkiz qardaşı bildiyi Şahıdan (Şahmar) da uzaqlaşır. Sonra Çəmənə vurulur. Sevginin gözü kordu deyirlər. Axı Talıb hardan biləydi ki, Çəmənin əmisi Talıbın dədəsini qəzaya salan İsmayılın qardaşı İsrafildir. İyirmi il əvvəl olmuş hadisə, bugün sevgililərin qovuşmasına mane olur. "...dədəm üzünü Talıba çevirdi:

- Talıb, İsmayılın qızını yox bil... – Yenə susdu, sonra yenə danışdı, daha dayanmadı:- İsmayılın qızı yoxdu! Bundan savayı söz deməyəcəm. Sevərsən, evlənərsən, kimi istəyərsən alarıq, İsmayılın qızını unut! Bu hadisədən sonra doğmalarından küsən Talıb işsizlik bəhanəsilə kənddən ayrılıb uzaq Sibirə gedir. İllər sonra arvadı və oğlu ilə kəndə qayıdanda bütün kənd üçün doğma, əziz olan insan hamıya yadlaşır. Heç kimlə görüşmür. Buz kimi soyuq münasibət qarşı tərəfə də keçir.

"- Talıb gələndə ...Bəs kənd camaatı darvazadan içəri təpilmədi Talıb gələndə? - İndi mən bağıırdm.

- Basırıq düşmədi? Ayaq altda qalıb ölən olmadı? O dərədən bu dərəyə neçə ildi qohum-əqraba, yad, özgə, hamı Talıbı gözləyir. Gələndə necə dinc dayandılar? Bu el bir qara qəpiyə dəyməz.

- Nə qışqırırsan?! Ölən olmadı, gələn oldu.....yola-irizə xoşgəldinə çıxdılar. Əl uzadıb çəpərədən görüşdülər. Nə istəyirsən camaatdan? Baxdılar Talıb soyuqdu, çıxdılar, getdilər. Əcəb elədilər" [4, s. 66].

Əsərdə eyni sevgi xətti Həmid və Yasəmən obrazlarının talelərində də görünür. "Böyüklər" bu sevgiyə də xitam verirlər. Həmidin dədəsi ilə Yasəmənin dədəsi dalaşır, aralarındakı münasibət pozulur və bu hadisə gənclərin sevgisinə mane olur. "... bir şeyi bilirdim (Həmid) – bizim sevgimizə başqaları hökm kəsəcəkdi" [4, s. 142] Sonralar Həmid xalası qızı ilə evlənir,Yasəmən isə başqa kəndə köçür. Yasəmən Həmidlə görüşəndə başqasıyla ailə qurmasının səbəbini açıqlayır: "Kənddən diplomu almağa çıxdığım gün sənlə avtobus dayanacağında qarşılaşdıq. Neçə müddətdi üz-üzə gəlmirdik. Düşündüm, hə, hər şey indi əyan olur, hamı Alı meydanındadı. Uzun illərdən sonra ilk dəfə sənlə salamlaşdıq, baxışdıq. Həmid, sevən qızın sevdiyi oğlanla baxışması nədi, bilirsən? Ən böyük kədər odu, daha heç vaxt olmayacaq... Baxışımız keçmişdə qaldı. Sən Bakı yolunda düşdün, heç nə demədin, yolpulumu da verdin, getdin."

Əsərdəki Həmid, Yasəmən sevgi xətti İlqar Fəhminin "Akvarium" əsərinin qəhrəmanlarının taleləri ilə bənzərlik təşkil edir. "Hətta dünən gecə onu (Sahibi) möhkəm ağlamaq tutmuşdu. Fikrindən keçmişdi ki, Aybənizin yaxşı təravətli vaxtında özü bilərəkdən onu başqasına verib [2, s.111]. Həm Həmid, həm də Sahib sonralar sevdikləri ilə qovuşsalar da artıq əvvəlki sevgi qalmamışdı. "Akvarium" əsərinin qəhrəmanı Sahib özünə qapanır, hər şeyə sahib olsa da həyatda tənha olduğunu anlayır. Boşluq, tənhalıq içində boğulan qəhrəman intihar edir. "Mən yoxam" əsərinin qəhrəmanı Həmid isə qeybə çəkilir.

Yasəmənin dədəsi onların sevgilərinə mane olduğu üçün ölüm ayağında qızından halallıq istəyir, Həmidə də məktub yazıb onu bağışlamasını xahiş edir. Yasəmən illərlə kənd, yurd həsrətində olur. Qonşu kənd idarəsində mühasib işləsə də illərlə kəndlərinə ayaq basmır. Özünün də

xəbəri olmadan içində dağ boyda həsrət varmış. Həmid qeybə çəkiləndə, arvadı, oğlu onu axtarmaq üçün bura gələndə Yasəmən onlarla öz doğması kimi görüşür. "O, (Yasəmən) kəndlilərindən ötrü həmişə qəribsəyir, qayıdıb doğulduğu kəndə köçəcəyini deyir" [4, s. 256]

Həmid əvvəldən özünə vaxt təyin edir, qeybə çəkiləcəyini əvvəlcədənYasəmənin oğlu Mədədə xəbər verir, onu bu hadisəyə hazırlayır. O dediyi vaxt Mədəd onun qaldığı daxmanı ələk-vələk edir, yaşıl üzlü dəftərini tapır. "Ora təzə xətlə beş-alti söz qeyd olunub: "Məni kim soruşsa, bilsin: Mən yoxam. Mənim yoxluğum xoşbəxtlik gətirəcək" [4, s.251].

"Mən yoxam" romanında oxucu daim "tale" problemi ilə üzləşməli olur. İtirilmiş talelər, yaddaşın nisgili, cəmiyyət və ruh aləminin təzadları, insan özünüdərkinin sərhədsizliyi əsərdə fərdi ömürlərin timsalında əksini tapsa da, bütünlükdə XX-XXI əsr dalğasının gətirdiyi təklik, yadlıq sindromunun təzahürü olaraq mənalanır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Akimova, E. "2018 – "Tarixin sonu"nu inkar edən daha bir il" // "Ədəbiyyat qəzeti". 2019, 9 sentyabr
2. Fəhmi, İ. Akvarium / İ.Fəhmi. – Bakı: Xanı, - 2017. - 198 s.
3. Musayeva, İ. "Mən yoxam" romanındakı Qurban Yaquboğlu // "525-ci qəzet". 2018, - 9 oktyabr
4. Yaquboğlu Q. Mən yoxam / Q.Yaquboğlu. - Bakı: Qanun, - 2018. - 296 s.

ŞƏXSİYYƏTİN FORMALAŞMASININ SOSİAL-PSİXOLOJİ FAKTORLARI

Gülnar Saday qızı Məmmədova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
gulnar.mammadova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0001-5782-5420

Hazırda şəxsiyyət psixologiyası sahəsində biliyə sahib olmaq çox vacibdir, bu bilikləri mənimsəmək bir fərd kimi insanın inkişafında böyük rol oynayır. Şəxsiyyət psixologiyası mövzusu çox aktualdır, çünki həyatımız özümüzü nə qədər yaxşı tanıdığımızdan və dərk etməyimizdən asılıdır. Psixologiyanın bu sahəsi şəxsiyyəti və onun insanlar arasında nə qədər dəyişdiyini, eləcə də insanların şəxsiyyət baxımından nə qədər oxşar olduğunu öyrənməyə çalışır. Şəxsiyyət psixologiyasının bu aspektlərini tədqiq etməklə həyatımız daha rahat və ahəngdar olacaqdır. Şəxsiyyət inanılmaz dərəcədə mürəkkəb bir anlayışdır ki, psixologiya sahəsində həqiqətən konkret tərifi yoxdur.

Sosial mühitə xas keyfiyyətləri özündə formalaşdıran və davranışında nümayiş etdirməyi bacaran sosial varlığa şəxsiyyət deyə bilərik. Şəxsiyyət anlayışı inasanı sosial varlıq kimi təmsil edir. Şəxsiyyət sözü müxtəlif dillərdən məsələn, rus. Лицо - üz, lat. Persona - maska tərcümədə sosial rolu daşıyan, oynayan mənasını verir: hər bir insan şəxsiyyət statusunu ətraf mühitin tələb etdiyi qaydalara uyğunlaşaraq, öz üzərinə düşən rolu oynayaraq əldə edir. psixologiya elminin inkişafında əhəmiyyətli rolu olmuş tədqiqatçılar elmi əsaslarla dəfələrlə sübuta yetirmişlər ki, insanın şəxsiyyət kimi inkişafında sosial faktorların (sosial fəaliyyət, sosial ünsiyyət, sosial normalar, sosial tələblər və s.) təsiri böyükdür. Hətta insanın yetişməsinə təkan verən, baza məkan hesab edilən ailənin də təsiri kiçik sosial qrup kimi sosiumun ümumi tələblərindən qaynaqlanır. [5, s.203]

Ümumiyyətlə, şəxsiyyət insanın özünəməxsus xüsusiyyətləridir, ona inanclar, motivasiya, duyğular, davranış və hətta ətraf mühit təsir edir. Psixologiya ilə əlaqəli şəxsiyyətin öyrənilməsi

illər ərzində çoxsaylı nəzəriyyələr vasitəsilə qəbul edilmişdir. Bu nəzəriyyələr şəxsiyyət psixologiyası mövzusunun öyrənilməsi ilə bağlı fərdi praktikantların və tədqiqatçıların baxışlarına təsir edir və formalaşdırır. Müəyyən bir nəzəriyyə bir mütəxəsisin təcrübəsi kimi xidmət edə bilsə də, əksər psixologiya mütəxəssislərin şəxsiyyəti başa düşmək və insanlara psixoloji sağlamlığa nail olmaqda kömək etmək üçün nəzəriyyələri birləşdirir. Tədqiqatçıların şəxsiyyət psixologiyasının necə öyrəndiyini başa düşmək üçün şəxsiyyətin daha təsirli nəzəriyyələrini araşdırmaqdan başlamaq vacibdir. Şəxsiyyətin müxtəlif aspektlərini izah etmək üçün çoxlu sayda nəzəriyyələr ortaya çıxdı. Bəzi nəzəriyyələr şəxsiyyətin necə inkişaf etdiyini şərh etməyə diqqət yetirir, digərləri isə şəxsiyyətdəki fərdi fərqlərlə maraqlanır.

Şəxsiyyətlə bağlı psixoloji nəzəriyyələr çoxdur, lakin onların hamısı nəzəriyyə növlərinin ümumi çərçivəsinə düşür. Bu növlərə xüsusiyyət nəzəriyyələri, tip nəzəriyyələri, psixoanaltik nəzəriyyələr, davranışçı nəzəriyyələr və humanist nəzəriyyələr daxildir. Xüsusiyyət nəzəriyyələri zamanla, ümumiyyətlə sabit olan psixoloji xüsusiyyətlərə diqqət yetirir. Bu xüsusiyyətlər ətrafımızdakı dünya ilə anlaşma və ünsiyyət qurmağın fərdi modelləridir. Xüsusiyyətlər bütün insanlara xasdır və onların davranışlarına təsir göstərir. Tip nəzəriyyələri şəxsiyyət tipini və ya insanların necə təsnif edildiyini təhlil edir.

Məşhur amerikalı psixoanaltik K.Horni şəxsiyyətin formalaşmasına sosiumun təsirini "Mən" obrazlarını təhlil etməklə izah edirdi. O, bildirirdi ki, hər bir insanda bir neçə "Mən" obrazı mövcuddur: real mən, ideal mən və "Mən" başqalarının gözü ilə yəni, sosial mən. Bu üç "Mən" arasında insan tarazlıq yarada bilmədikcə onda nevroz halları müşahidə olunacaqdır. Insan özü üçün bir ideal seçir (ideal mən) və daim bu ideala çatmaq üçün öz üzərində işləyərək inkişaf edir, sosiallaşmaq üçün isə öz ideal mənini formalaşdırır, lakin ətraf mühitin təsiri insanın iç dünyasından, yəni real mənindən kəskin fərqlənəcəksə, təbii ki, psixoloji gərginliklər qaçılmaz olacaqdır. Ona görə də hər üç "Mən" arasındakı əlaqələndirmə tarazlığı gözləməklə həyata keçirilməlidir. "Mən"lərin formalaşmasında insanın tərbiyəsinin, təhsilinin, dünyagörüşünün, genetikasının və digər faktorların rolu böyükdür, məsələn, sosial mühitə bələd insanlardan alınan düzgün örnəklər və dəstəklər sayəsində insan öz "Mən"ləri arasında tarazlıq yarada, rahat şəkildə sosiallaşa və komplekslərsiz şəxsiyyətə çevrilə bilər.

Şəxsiyyətin yüksək səviyyədə formalaşması onun struktur komponentlərinin təkmilləşməsini təmin edir. Şəxsiyyətin strukturuna daxil olan komponentlərin səciyyəsi növbəti potensialların keyfiyyət göstəriciləri ilə analoji bağlılığa malikdir: koqnitiv, kommunikativ, kreativ, aksioloji, estetik, etik. Şəxsiyyətin struktur komponentləri bialoji və sosial amillərin təsirindən qaynaqlanır. Bialoji amillər dedikdə temperament, adi hisslər, ibtidai tələbatlarını cinsi və yaş fərqlərini özündə əks etdirən xüsusiyyətlər nəzədə tutulur. Sosial amillər dedikdə isə dünyagörüş, maraqlar, sosial mədəni tələbatlar, motivasiya, arzular, vərdişlər, bacarıqlr, adətlər, iradə, ali hisslər nəzədə tutulur.

Şəxsiyyətin strukturu haqqında vaxtilə Z.Freydin və K.Yunqun təklif etdiyi nəzəriyyələrdə də üst-üstə düşən əsas məqam məhz tərkib elementlərinin sosial təsirə məruz qalması ilə bağlı idi.

Freyd bildirdi ki, şəxsiyyətin strukturu bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olan 3 tərkibdən ibarətdir: İd, Eqo və Super Eqo. İddə insanın real dünyasına aid, Eqoda insanın sosiallaşmasına təkan verən, Super Eqoda isə insanın sosial mühitdə daha layiqli status qazanmasına səbəb olan keyfiyyətləri cəmlənib. Məsələn, İd maşın almaq arzulayır, Eqo maşın almaq üçün sosial mühitin tələblərindən qaynaqlanan addımlar atır, Super Eqo maşınla ehtiyacı olanlara da yardım edir. [6, s.168]

Şəxsiyyətin inkişafında sosial fəaliyyətin və ünsiyyətin də mühüm rol var. Ünsiyyət fəaliyyətin ayrılmaz komponentidir, hətta insan həyatının müəyyən mərhələsində (yeniyetməlik dövrü) aparıcı fəaliyyət növünə də çevrilir. Insanlar bir-birilə əməkdaşlığa daxil olmaq məqsədilə ünsiyyət qururvə ünsiyyət prosesində bir-birini qavrayır, təcrübələrini bölüşərək inkişaf etdirlər. Insanın özünüdərki, özünüqiymətləndirməsi, sosial təcrübəyə yiyələnməsi, mənəvi cəhətdən zəngin-ləşməsi, ləyaqətli və qürurlu olması eləcə də sosial tələbatların ödənilməsinə xidmət edəcək bir çox keyfiyyətləri məhz ünsiyyət sayəsində formalaşır. Qarşılıqlı münasibətlərdə sosial normalar, rol

gözləmələrinə əməl edilmədikdə isə şəxsiyyətlərarası konfiliktlər qaçılmaz olur. Bu prosesin həlli sosial persepsiyanın (*lat.* socialis-ictimai, perseptio-qavrayış) uğurundan asılıdır. Sosial persepsiya-insanların bir-birini qavraması və bu qavrayışa əsaslanaraq, bir-birini anlaması prosesidir. Insanların sosial dayanıqlığı, yüksək səviyyədə sosial normaları mənimsəməsi və onlara əməl etəsi, ünsiyyətdə olduğu insanları düzgün qavraya bilməsi isə sosial yetkinliyi ifadə edir. Sosial-yetkinlik-şəxsiyyətin sosial müstəqilliyini, tamlığını şərtləndirən inkişaf həddidir.

Psixi inkişaf və psixi sağlamlıq göstəricisinin yüksək olması sosial yetkinliyin formalaşması prosesi ilə düz mütənasibliyə malikdir. Lakin, genetik faktorların təsirini də inkar etmək olmaz, çünki şəxsiyyətin inkişafı ilə bağlı istənilən prosesdə genetik kod, genetik yaddaş da özünəməxsus rol oynayır.

Empriik tədqiqatın nəticələri müasir gəncin şəxsi yetkinliyinin formalaşması üçün sosial-psixoloji amillərin yəni, ətraf mühit, yaşayış yeri, ailədəki mövqeyi və maddi vəziyyətinin təsiri olduğunu iddia edir. Bununla belə, hər bir amil şəxsiyyətin yetkinliyində müxtəlif dərəcədə təsir göstərir. Bəzi hallarda inkişafın hərəkətverici qüvvəsi kimi çıxış edir, bəzən isə prosesin ləngiməsi kimi özünü göstərir. Bu zaman hər bir fərdin inkişafının dinamikasını, problemlərini, ümumi mənzərəsinin təhlilini şəxsiyyət kimi nəzərə alınmalıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Psixologiya / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. - Bakı: Çinar-çap, - 2002
2. Bayramov Ə.S., Əlizadə Ə.Ə. Sosial psixologiya / Ə.S.Bayramov, Ə.Ə.Əlizadə. - Bakı: Qapp-Poliqraf, - 2003
3. Əlizadə Ə.Ə. Müasir Azərbaycan məktəbinin psixoloji problemləri / - Bakı: Ozan, - 1998
4. Qurbanova L.M. Ailənin psixoloji problemləri və həlli yolları / L.M.Qurbanova. - Bakı: Bilik, -2013
5. Qurbanova L.M. Psixi sağlamlıq / L.M.Qurbanova. –Bakı: Azəri poliqrafiya, - 2019
6. Seyidov S.İ., Həmzəyev M.Ə. Bakı. Nurlan - 2007
7. Яровичкий В.А. Психологический лечебник. М., Рипол Клласик, - 2002
8. Горбунова О.В.Социальная зрелость и черты характера личности.

MÜASİR FƏLSƏFİ BAXIŞLAR VƏ DAVAMLI İNKİŞAF KONSEPSİYALARI

Gülnar Fərhad qızı Nuriyeva
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
gulnar_nuriyeva_84@mail.ru
https://orcid.org/0009-0005-0596-6888

Giriş

Davamlı inkişaf konsepsiyası cəmiyyətin rifahı üçün xüsusi istinad nöqtəsinə çevrilmişdir. Bu bir çox cəhətdən klassik qədim yunan filosoflarının "arche" anlayışına və ya başlanğıcına istinad edir. Davamlı inkişaf konsepsiyasının üzləşdiyi problemlər, nəticələr və qiymətləndirmə kimi dünyada insanların hərəkətləri və ya təbii sərvətlərə münasibəti və gələcək nəsillər üçün qorunub saxlanması, dünyada məsuliyyətli mövcudluğu və s. əsaslı şəkildə müxtəlif fəlsəfi nəzəriyyələrlə bağlıdır. Buna görə də müxtəlif fəlsəfi nəzəriyyələri və onların davamlı inkişaf anlayışı ilə əlaqəsini araşdırmaq vacibdir.

Davamlı inkişafa dair müxtəlif fikirlər və yanaşmalar haqqında daha dərindən anlayış vermək, həm davamlı inkişafla bağlı, həm də bəzi nəzəri perspektivlərin müxtəlif fəlsəfi nəzəriyyələr və

onların davamlı inkişafla necə əlaqəli olduğu haqqında şərhi olacaq. Bu klassik fəlsəfi dəyərin üstünlüyünü müzakirə etmək üçün klassik fəlsəfi etik nəzəriyyələr üzərində prioritetləri və daha əhatəli bir anlayışı inkişaf etdirmək, davamlı inkişafı təmin etmək üçün hansı zehni dəyişikliklərin tələb olunduğunu araşdırmaq lazımdır.

Məqsəd

Tədqiqatın əsas məqsədi davamlı inkişaf anlayışının fəlsəfi əsaslarını açmaqdır.

Problem

Davamlı inkişaf konsepsiyası təkcə insanların rifahı ilə bağlı deyil, həm də insanın yaşadığı dünya üçün dayanıqlı inkişaf anlayışı klassik fəlsəfi perspektivləri özündə birləşdirən, eyni zamanda bir-biri ilə uyğunlaşdıran və birləşdirən vahid fəlsəfə kimi iqtisadi, sosial-siyasi və ekoloji sistemin fəaliyyəti kimi başa düşülə bilər.

Obyekt

Bu tədqiqatın əhatə dairəsinə etik və ekoloji sinergiyanın aşkarlanmasına diqqət yetirərək, davamlı inkişaf anlayışının fəlsəfi mənasının təhlili daxildir

Tapşırıqlar

Davamlı inkişaf anlayışının formalaşmasının fəlsəfi kontekstini açmaq; klassik etik fəlsəfi nəzəriyyələri təhlil etmək, davamlı inkişaf konsepsiyası və onların əhəmiyyətini müzakirə etmək; vahid fəlsəfi yanaşmanı təhlil etmək və onun davamlı inkişaf konsepsiyası üçün əhəmiyyətini mübahisə etmək.

Metodlar

Bu məqalədə nəzəri fəlsəfi metodlar tətbiq olunur: sistemli elmi ədəbiyyat təhlil; nəzəri müqayisəli təhlil metodu; tənqidi mətnin yenidən qurulması metodu; nəzəri ümumiləşdirmə metodu. Bu üsullar məqalənin məqsədinə çatmasını və qarşıya qoyulan vəzifələrin həyata keçirilməsini təmin edir.

1. Davamlı inkişaf konsepsiyasının fəlsəfi mənasının əsaslandırılmasına dair

Davamlılıq və inkişaf arasındakı gərginlik qədim mədəniyyətlərin müdriklərinin, antik filosofların və müasir mütəfəkkirlərin düşündüyü ən mühüm fəlsəfi ideyalardan biridir. Davamlı inkişafın təməli ilk növbədə ahəngdar, uzunömürlü insandır. Davamlı inkişaf konsepsiyasının əsas mahiyyəti, xüsusilə, insan təfəkkürünün özünün yalnız fəaliyyət göstərmək qabiliyyətinə görə mümkün olduğunu xatırladıqda aydın olur. Davamlı inkişaf konsepsiyasının başlanğıcını artıq qədim mədəniyyətlərdə görmək olar, hansı ki, daimilik və qeyri-sabitlik və nizamın ziddiyyətləri arasındakı əlaqəni görmüş və bir növ məhdudiyyət kimi qavramışdır. XX əsrin əvvəllərində psixoanaliz mövzunun əqli bütövlüyü və dayanıqsızlığı, psixikanın müxtəlif təbəqələri arasında köklü fərqlər, psixoanalizlər arasında yeni şüur və şüuraltı bölgü haqqında düşünülməyə başlanıldı [1]. Təfəkkür, davamlılıq və inkişaf problemləri dilin təbiətinə dair düşüncələrdə də görünə bilər, dil bizə müəyyən şeyləri açmaqda köməklik göstərir, eyni zamanda başqa şeyləri də gizlədə bilir, başqa sözlə, dil davamlı inkişafımızın mənbəyidir. Dil bizə dünyagörüşü verməklə yanaşı, eyni zamanda dilin yaradılmış varlıqları kimi davamlılıq inkişaf hüdudları da verir. 20-ci əsrin son üç onilliyi postmodernizmin fəlsəfi çağırışları ilə əlamətdardır. Bu məqalənin əvvəli bəhs etdiyimiz kimi, postmodernizm, xüsusən onun aqressiv formaları təkcə ənənəvi metafizikada yox, həm də düşüncənin özünə qarşı üsyan etmək, düşünmənin əsas güclərinə qarşı sərhədləri görməklə də əlaqədardır [2].

2. Klassik fəlsəfi etikanın utilitar və deontoloji təsiri. Davamlılıq Konsepsiyasına dair nəzəriyyələr

Davamlılıq məsələləri müxtəlif fəlsəfi nəzəriyyələrlə bağlıdır. Normativ nəzəriyyələr iki əsas qrupa bölünür. Normativ etika necə yaşamaq prinsiplərini araşdırır. Əsasən də yanlış və doğru hərəkətlərin prinsiplərini, həyatın dəyərini nə təşkil edir və ədalətli cəmiyyət necə olar fikirlərini təhlil edir [3].

Beləliklə, normativ etik nəzəriyyə nəinki tədqiq edir, həm də riayət edilməli olan ən ümumi əxlaqi prinsipləri təqdim edir. İnsan fəaliyyətinin konkret sahələrində yaranan müxtəlif problemləri özündə ehtiva edən müasir, tətbiqi etika təbii olaraq, normativ etikadan irəli gəlir. Teleoloji etika əsasən bildirir ki, nə edirsən et, ən yaxşı nəticələri təmin edən nədirsə onu et. Deontoloji etikanın əsas prinsipi (vəzifə etikası) müəyyən hərəkətlərin (məsələn, qətl, yalan və s., daha doğrusu, onların növləri) pis nəticələrə səbəb olduğu üçün deyil, özlüyündə pisdir. Normativ etikanın bu iki nəzəriyyəsi arasındakı əsas fikir ayrılığı yalnız nəticələrin doğru və yanlış olduğunu müəyyən edib-etməməsi məsələsidir? Bu, problemlərin həlli üsullarının etikadan asılı olaraq, tətbiq olunduğu normativ etikanın əsas məsələsidir [4].

Utilitar nəzəriyyələr daxilində mütləq bir davamlı inkişafla ümumi faydalılığı maksimuma çatdırmaq məqsədi daşıyır. Çünki utilitarizm nəzəriyyəsinə görə bütün insanların qeyri-insani varlıqlarla bərabər fayda daşıyıcıları kimi, eyni məsuliyyət daşıdığını da iddia etmək olar [5]. Zəif və güclü davamlılıq haqqında danışarkən, təbii sərvətləri texnogen kapitalla utilitar həll yolu vasitəsilə əvəz etməyin mümkün olub-olmaması üçün faydalı hesablamalar aparmaq məqsədəuyğun olardı.

3. Davamlı inkişaf konsepsiyasına fəlsəfi vahid yanaşmanın mənası

Birləşmiş Millətlər Təşkilatının Ətraf Mühit və İnkişaf üzrə Ümumdünya Komissiyası dayanıqlı inkişafın tərifini irəli sürmüşdür ki, bu tərif yəqin ki, bütün ədəbiyyatlarda ən məşhurdur: "davamlılıq inkişafı gələcək nəsillərin öz ehtiyaclarını ödəmək qabiliyyətinə xələl gətirmədən indiki ehtiyaclarını qarşılayan inkişafdır". Son zamanlar davamlı inkişaf anlayışı çox geniş yayılmışdır, lakin praktikada onun üç ölçüsü var - iqtisadi, ekoloji və sosial [6].

Dayanıqlı inkişaf konsepsiyası kimi, davamlılığın cəmiyyətin gələcək inkişafı üçün normativ etik prinsiplərin iqtisadi, sosial və mədəni məhdudiyyətlərlə üzləşdiyini demək olar. Ekoloji etikanı yaradanlar bunu dərk ediblər ki, ənənəvi etika nəzəriyyələri insan və təbiət arasındakı əlaqəni əsaslandırmaq üçün kifayət deyil. Bu kontekstdə insanın təbiətə yanaşmasının bütöv bir şərhi meydana çıxır ki, bu da bu əlaqənin təhlili üçün ekoloji etikanın yeni prinsiplərini təklif edir [7].

İnsanlar həm fərdi, həm də kollektiv olaraq, daima davamlı inkişaf prosesində və ya insan axtarışında iştirak edirlər. Buna görə də dayanıqlı inkişaf konsepsiyasının dərin fəlsəfi mənası iqtisadi, sosial-siyasi və ekoloji sistemlərin fəaliyyətini harmonizasiya edən və birləşdirən vahid etikadır [8].

Nəticə

Davamlı inkişaf əsas insan ehtiyaclarının ödənilməsi, inteqrasiya baxımından təyinetmə və mədəni müxtəlifliyin təmin edilməsi, ekoloji bütövlüyün qorunması, ətraf mühitin inkişafı və mühafizəsi, bərabərliyə nail olmaq üçün öz sosial müqəddəratının həllini təmin etməlidir. Baxmayaraq ki, keçmişdə müəyyən dəyişikliklərə məruz qalmış davamlı inkişaf konsepsiyası var, onun fundamental fəlsəfi prinsipləri və məqsədləri ətraf mühitin məhdudiyyətlərinə uyğunlaşdırılmış daha şüurlu davranışa kömək etmişdir. İnsan fəaliyyətinin müxtəlif sahələrində konsepsiyanın qəbul edilməsinin səbəbi budur. Davamlı inkişaf, bütövlükdə cəmiyyətin sosial rifahını və davamlılığını təmin edən etik dəyərlər olmadan mümkün deyil.

Klassik etik nəzəriyyələr davamlı inkişafı təmin edən konkret qərarlar qəbul etməyə kömək edə bilər. Davamlı inkişaf həmişə bütün xalqların rifahının yüksəldilməsini nəzərdə tutur. Davamlı inkişaf harmonizasiya edən vahid fəlsəfədir və iqtisadi, sosial-siyasi və ekoloji sistemlərin fəaliyyətini birləşdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. A Holistic Approach to Sustainable Community Development in the Developing World. / [Electronic resource] // URL: https://www.diva-portal.org/smash/get/diva2:833344/FULLTEXT01.pdf

2. Cesar Cuello Nieto. TOWARD A HOLISTIC APPROACH TO THE IDEAL OF SUSTAINABILITY. / [Electronic resource] // URL: https://scholar.lib.vt.edu/ejournals/SPT/v2n2/pdf/cuello.pdf

3. Davamli inkişafin sosial və fəlsəfi problemləri. (Kollektiv monoqrafiya). Bakı, "Elm və təhsil", -2019, -312 səh.

4. Happiness: towards a holistic approach to development. / [Electronic resource] // URL: https://www.un.org/esa/socdev/ageing/documents/NOTEONHAPPINESSFINALCLEAN.pdf

5. İNSAN İNKİŞAFI. Tədris vəsaiti. / BİRLƏŞMİŞ MİLLƏTLƏR TƏŞKİLATININ İNKİŞAF PROQRAMI / / [Electronic resource] // URL: https://www.undp.org/sites/g/files/zskgke326/files/migration/az/1.pdf

6. RAFAŁ BAUM. SUSTAINABLE DEVELOPMENT – A MODERN UNDERSTANDING OF THE CONCEPT. / [Electronic resource] // URL: file:///C:/Downloads/Sustainable_development_a_modern_un.pdf

7. SUSTAINABLE DEVELOPMENT AND ENVIRONMENTAL PROBLEM: A PHILOSOPHICAL ANALYSIS. / [Electronic resource] // URL: https://hrcak.srce.hr/file/376700

8. Tomasz Zygmunt. Philosophy of Sustainable Development, Polish Perspective / [Electronic resource] // URL: https://intapi.sciendo.com/pdf/10.1515/dcse-2016-0015

YAZILI İŞGÜZAR KOMMUNİKASİYADA PUNKTUASİYANIN İŞLƏNMƏ MƏQAMLARI

Gülnar Adil qızı Vəliyeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
abbasovagulnar1986@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-8214-5235

Dil yarandığı dövrdən etibarən öz daxili qanunları, başqa xalqlarla qarşılıqlı əlaqəsi əsasında inkişa edərək formalaşır. Bütün dünya xalqlarında olduğu kimi, Azərbaycan xalqının da dili onun milli kimliyini, varlığını müəyyən edən başlıca amillərdən və şərtlərdən biridir. Azərbaycan dilini mükəmməl bilmək hər bir azərbaycanlının vətəndaşlıq borcudur. Mükəmməl bilmək dedikdə adi ünsiyyət səviyyəsində deyil, akademik səviyyədə olması nəzərdə tutulur. Doğma dilimizin akademik səviyyədə öyrədilməsi Azərbaycan məktəblərinin qarşısında duran ən böyük vəzifədir. Akademik nitqə malik olmaq üçün ədəbi dilin normalarına düzgün riayət edilməsi başlıca şərtdir. A.Qurbanov Azərbaycan ədəbi dilinin normalarını aşağıdakı şəkildə təsnif etmişdir. [2, s.20]

1) Fonetik normalar,
2) Leksik normalar,
3) Morfoloji normalar,
4) Sintaktik normalar,
5) Onomastik normalar,
6) Semantik normalar,
7) Frazeoloji normalar,
8) Derivatoloji normalar,
9) Üslubi normalar

Qrammatik normaların tərkibə daxil olan hissələrdən biri də punktuasiyadır.

Punktuasiyanın əsasını məna, qrammatik quruluş və intonasiya təşkil edir. Q.Kazımov doğru olaraq "Müasir Azərbaycan dili" dərsliyinin sintaksis bölməsində dilçiliyin durğu

işarələrindən bəhs edən hissəsini ümumiləşmiş şəkildə punktuasiya adlandırır, onun durğu işarələrindən istifadə qaydalarının cəmi kimi orfoqrafrafiya və kalliqrafiya ilə birlikdə yazı qaydalarının nizama salınmasında xüsusi qiymətini qeyd edir. Bununla yanaşı o, punktuasiyanın əsaslarının izahında üç istiqaməti əsas götürür: məna, sintaktik quruluş, intonasiya.

1.Birinci istiqamət durğu işarələrinin işlədilməsi, mətnin mənalı hissələrə bölünməsi.

2. İkinci cümlənin sintaktik quruluşu.

3. Üçüncü nitqin ritmik-melodik axını.

Durğu işarələrinin dilin qrafik sistemində mühüm yer tutduğunu, hərflər, rəqəmlər və digər vasitələrlə verilə bilməyən cəhətlərin ifadəsinə, beləliklə, mətnin düzgün anlaşılmasına, mühüm kommunikativ funksiyaya xidmət etdiyini bildirir. [3, s.486] Bəzi dilçilər punktuasiyanı "qaydaların məcmusu" və ya "qaydalar sistemi" adlandırırlar.

Durğu işarələri yazılı nitqin düzgün formalaşmasında böyük rol oynayır. Durğu şərti işarələrdən biridir, ayırıcı və fərqləndirici funksiyalar daşıyır.

Azərbaycan dilinin yazısında ən çox işlədilən durğu işarəsi nöqtədir. **Nöqtə** adi intonasiya ilə deyilən, hər hansı bir fikrin və ya məlumatın bitdiyini göstərən bütün növ cümlələrin sonunda qoyulan bir işarədir. Nöqtədən sonra bir qayda olaraq fasilə edilir. Bu da onun ayırıcı funksiyaya sahib olduğunun bariz göstəricisidir. Yazılı kommunikasiya prosesində nöqtənin ən çox işləndiyi məqamlar aşağıdakılardır:

1. Nəqli cümlənin sonunda: *Pələngin dəhşətli və həyəcanlı nərəsi gecənin sükutunu pozdu.*
2. Əmr, istək, arzu, xahiş, məsləhət mənalarında işlənən əmr cümləsinin sonunda: *Doğma vətənimizi göz bəbəyimiz kimi qoruyaq.*
3. Şəxsiz cümlələrin sonunda: *Dünən həftənin son günü idi.*
4. Qeyri-müəyyən şəxsli cümlələrin sonunda: *Yaxınlığımızada yeni binalar tikirlər.*
5. Adlıq cümlələrin sonunda: *Dağın ətəyində gözəl bir mənzərə.*
6. Yarımçıq cümlələrin sonunda: - *Haralısan?* - *Qarabağlı.*
7. Təktərkibli cümlələrin sonunda: *Dərs ilinin sonudur.*
8. Tabesiz mürəkkəb cümlələrin sonunda: *Həsən bu işə qol qoyub, Vüsal isə tərs öküz kimi yola gəlmir.*
9. Tabeli mürəkkəb cümlələrin sonunda: *Məhkəmədən xahişim bu oldu ki, məni haqsız təhqirlərdən qorusun.*
10. İnisial yazılarkən ad və ata adının qısaltma formalarında: *M.S.Ordubadi, M.F.Axundzadə, İ.N.Məmmədli*
11. *və sair, və ilaxir, və başqa, bu kimi, və habelə* sözləri ixtisar şəklində yazıldıqda həmin sözlərin sonunda: *və s., və i., və b., bu k. və h.* Bu ixtisarlar cümlənin sonundan savayı istənilən yerdə işləndikdə durğu yox, orfoqrafik funksiya daşıyır. Cümlənin sonunda işləndikdə təkrar nöqtə qoymaq lazım deyil.Məsələn: *Konfransa bizim universitetdən də qatılmışdılar: Ayna, Səadət, Nigar və s.*
12. Gizli saxlanılan adların yazılışında: *D. (Dəli), A. (Avara), Ö. (Öksüzlər)* və s.
13. Rəqəm və hərflə bildirilən bölgülərdə: *1. , 2. ,3., a., b., c.* və s.
14. Söz və rəqəm kombinasiyasında: *Maddə1., Maddə2., Cədvəl1., Cədvəl 2.* və s.

Vergül cümlə daxilində kiçik fasiləli ayırmadır. Yazılı kommunikasiya prosesində vergülün işləndiyi əsas məqanlar aşağıdakılardır:

1. Cümlənin sadalama intonasiyası ilə deyilən həmcins üzvlər arasında qoyulur: *Sabahkı seminarda Anarə, Tural, Vəfa çıxış edəcəklər.*

2. Tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında qoyulur: *Asim diqqətlə qulaq asırdı, ancaq heç nə başa düşmürdü.*

3. Tabeli mürəkkəb cümlələr arasında qoyulur: *Ancaq indi yadıma düşdü ki, Əli dünən axşam şəkil göstərəcəkdi.*

4. Cümlə üzvünün əlavəsindən qabaq qoyulur: *Dünən, yəni martın 8-də onu gördüm.*

5. Xitabları cümlənin başqa üzvlərindən ayırmaq üçün qoyulur:

Oğul, yaxına gəl. Nə olub , ana, niyə belə narahatsan?

6. Ara sözləri cümlənin başqa üzvlərindən ayırmaq üçün qoyulur: *Sözsüz ki, sən də ora getməlisən. O, əlbəttə, gələcək. Bu işdə tələsmək uduzar, məncə.*

7. Mübtəda vəzifəsində işlənən *o, bu* əvəzliklərindən sonra qoyulur: *O, Türkiyəyə getməyim üçün göstəriş verdi. Bu, maraqlı filmdir.*

8. Qarşılaşdırma, bölüşdürmə, aydınlaşdırma və səbəb bildirən çünki bağlayıcısından əvvəl qoyulur: *Özün söz vermisən, ancaq əməl etmirsən. Arif heç bir söz demədi, çünki nə deyəcəyini bilmirdi. Ya məni, ya da onu seç.*

9. Kiminsə fikrinə və ya mövqeyinə istinad olduqda *görə* qoşmasından sonra qoyulur: *Arif müəllimin dediyinə görə, heç kəs dərsə hazır deyildi.*

Nöqtəli vergül fasiləyə görə nöqtə ilə vergül arasında mövqe tutur. Mürəkkəb və ya sadə cümlələrin nisbətən müstəqil hissələrini bir-birindən ayıraraq cümlədə ayırıcı funksiyanı yerinə yetirir. Yazılı kommunikasiya prosesində nöqtəli vergülün işləndiyi əsas məqanlar aşağıdakılardır:

1. Mürəkkəb cümləni əmələ gətirən sadə cümlələrdə həmcins üzvlər olduqda mürəkkəb cümlənin tərkib hissələri arasında qoyulur: *Uzun qış axşamı idi; külək əsir, üzü qılınc kimi kəsirdi.*

2. Rəsmi və işgüzar sənədlərin dilində istifadə olunur:

Kafedra müdirinin səlahiyyətlərinə aşağıdakılar daxildir:

a) açıq dərslər keçirmək;

b) davamiyyəti nəzarətə almaq;

c) simpoziumlar keçirmək; və s.

İki nöqtə cümlədə fikri aydınlaşdırmaq, ümumi fikirdən sonra onun izahını vermək məqsədi ilə istifadə edilir. Yazılı kommunikasiya prosesində nöqtəli vergülün işləndiyi əsas məqanlar aşağıdakılardır:

1. Cümlənin həmcins üzvlərindən əvvəl ümumiləşdirici söz işləndikdə ondan qabaq qoyulur: *Azərbaycanın hər yerində: Bakıda, Şəkidə, Gəncədə onu sevirlər.*

2. Aydınlaşdırma əlaqəli tabesiz mürəkkəb cümlənin tərəfləri arasında qoyulur: *Hamını bir şey düşündürürdü: ermənilər Qarabağdan nə vaxt çıxaracaqlar.*

3. Vasitəsiz nitq müəllif sözlərindən sonra gələrsə, o zaman qoyulur: *O ötkəmlə bildirdi: "Mən cəbhəyə gedirəm".*

4. Dialoqda və "Məsələn" sözündən sonra qoyulur: Dilimizdə vurğunun yerinə dəyişməklə leksik mənası dəyişən sözlər var . *Məsələn: gəlin, alma, alın, şaxta və s.*

5. Toplantı, görüşlərin sonunda bəyannamənin qəbul edilməsi mərhələsində və sadalama ehtiyacı duyulan rəsmi sənədlərdə, sərəncamlarda qoyulur: *Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 101-ci maddəsinin 1-ci hissəsini rəhbər tutaraq, Azərbaycan Respublikası Seçki Məcəlləsinin 179-cu maddəsinə uyğun olaraq qərara alıram:*

6. Konfransın plenar iclasında:

Konfransın mövzusu:

Konfransın işçi dili:

Üç nöqtə cümlənin bitmədiyini, emosional gərginliyi bildirir. Yazılı kommunikasiya prosesində üç nöqtənin işləndiyi əsas məqanlar aşağıdakılardır:

1. Fikrin bitmədiyini bildirən aydınlaşdırma əlaqəsindən sonra qoyulur: *Qarşıda gözəl bir mənzərə açılmışdı: bir tərəfdən doğan günəs..., o biri tərəfdən dənizin sərin mehi...*

2. Vasitəsiz nitqlərdə qoyulur: *Elə bilirsən ki, bu əl boyda kağız məni xoşbəxt edəcək...*

3. Hiss və həyacan bildirən xitablardan sonra qoyulur: *Əzizim..., həyatım..., ömrüm...*

4. Sitatın həcmi çox olduqda, qısaltmalar zamanı istifadə edilir. Əgər sitatın əvvəlini qısaldırıqsa üç nöqtə əvvəldə qoyulur. Sitatın sonunu qısaldırıqsa üç nöqtədən sonda istifadə edilir.

5. Dialoqlar zamanı müsahib verilən suala cavab vermədikdə qoyulur: *Müəllim uşaqdan soruşdu: - Dərsə hazırsan?*

...

Tire cümlələrdə sintaktik konstruksiyaları bir-birindən ayırmaq, fərqləndirmək məqsədilə istifadə olunur. Bəzən tire defislə səhv salınır. Onu da qeyd edik ki, defis durğu işarəsi deyil. Defis orfoqrafik norma sisteminə daxil olunur. Həm də, tire defisdən uzun işarələnir. Yazılı kommunikasiya prosesində tiredən istifadə olunan məqanlar aşağıdakılardır:

1. Dialoqda iki və daha artıq şəxsin danışığı (replika) verildikdə də cümlənin əvvəlinə tire qoyulur:

– Səncə, bu gövdəli, qollu-qanadlı palıd nəyə görə yerə yıxılıbdır?

– Yəqin ki, bu gecə güclənən küləyə görə.

2. Cümlə üzvünün əlavəsində istifadə olunur: *Telefonun dəstəyini ağayana – ötkəm bir əda ilə qaldırdı...*

3. Əlavə cümlənin hər iki tərəfində tire qoyulur: *Bir gün – o günü mən həsrətlə gözləmişdim–arzularım çin oldu.*

4. Vasitəsiz nitq işlənən cümlədə müəllifin sözü vasitəsiz nitqdən sonra işləndikdə ondan əvvəl tire qoyulur: *"Tural gəlir" , – deyə Günel sevindi.*

5. Vasitəsiz nitq müəllifin sözlərindən əvvəl və sonra gəldikdə hər iki tərəfdə tire işarəsi qoyulur: *"Universitetə gedək, – dedi, – orada vacib işim var".*

6. Müəllifin sözləri ilə vasitəsiz nitq ardıcıl işləndikdə də tire eyni qayda ilə qoyulur: O, əlini masaya vurub: *"Olmaz, –dedi, buna siz qarışmayın".*

7. Ayların qeyri-müəyyən zamanla ifadə olunması zamanı istifadə edilir: *Yanvar–fevral aylarında*

8. Rum rəqəmlərinin arasında qoyulur: *XI–XII əsrlərdə*

Mötərizə əsas fikri tamamlamaq, vacib tarixi hadisəni, cümləni izahla nəzərə çatdırmaq funksiyası daşıyır. Yazılı kommunikasiya prosesində mötərizədən istifadə olunan məqanlar aşağıdakılardır:

1. Əsasən, əlavə cümlələri fərqləndirmək üçün onlar mötərizədə verilir: *Dostumun üzündəki çapıq (uşaq vaxtı yıxılanda olmuşdu) onun sifətinə xüsusi yaraşıq verirdi.*

2. Bədii və elmi əsərlərdə sitatın mənbəyini göstərəndə istifadə edilir: *Ay Xudayar bəy, başına dönüm, axı eşşəyi neylədin? Axı sabah züvvar çıxır (CMəmmədquluzadə).*

3. Aydınlaşdırma, əlavə izah məqamında istifadə olunur: *Onun məqsədi Azərbaycan (və Azərbaycan xalqı) haqqında ümumi təsəvvür yaratmaqdır.*

4. Tarixi illəri qeyd edəndə də istifadə edilir: *Nizami Gəncəvi (1141-1209) dünyada xəmsəsi ilə tanınır.*

Dırnaq işarəsi mətndə vasitəli və vasitəsiz nitqi, sitatları, məcazi və ya şərti mənada işlədilən sözləri, qəzet, jurnal əsər, kinofilm, opera, nəşriyyat və s. adları fərqləndirir: *Müəllim bizə üzünü tutub dedi: "Dərslərinizi yaxşı oxuyun".* Yazılı kommunikasiya prosesində dırnaqdan ən çox istifadə olunan məqam elmi əsərlərdəki sitatlardır.

Sual işarəsi sual əvəzliyi, sual ədatı işlənən cümlələrin və sual cümlələrinin sonunda işlədilir. Əsasən cavab almaq məqsədi ilə işlədilir. Sual səsləndirilirsə, intonasiya ilə deyilir, yazılırsa, sonunda sual işarəsi qoyulur. *Sən onu tanıyırsan? O, tələbədirmi? Onu kim tanıyır?*

Nida cümlənin hiss və həyacanla ifadə olunduğunu bildirir. Şifahi nitqdə intonasiya ilə, yazılı nitqdə isə mətn vasitəsilə müəyyən edilir. Subyektin daxili aləminin ifadəsi olan nida işarəsi, adətən, cümlənin sonunda qoyulur: *Sən insan oğlunun taleyinə bax! Qarabağ Azərbaycandır!*

Hiss-həyəcanla deyilən xatabdan, nidalardan, bəli, xeyr ədatlarından sonra da nida işarəsi qoyulur: *Xuraman, Xuraman! Gör nəyin xəyalındasan! Bəh, bəh! Afərin sənə! Xeyr! Bu, sənin işin deyil!*

Durğu işarələri yazılı nitqi mənalı hissələrə bölür. Fikrimcə, hər kəs yazılı kommunikasiya prosesində durği işarələrindən düzgün şəkildə istifadə etməyi bacarmalıdır. Bu işarələr təkcə yazılı nitq mədəniyyətinin yox, həmçinin insanın ümumi savadının göstəricisidir. Məhz onun sayəsində hansı söz və ya ifadənin dəqiq, düzgün və yerində işlədilməsi, söz sırasında məntiqi-üslubi uyğunluq, ideya-məzmun, semantik-sintaktik çalarlıqlar məlum olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev, N. Nitq mədəniyyətinin əsasları / N.Abdullayev. - Bakı: Elm və Təhsil, - 2013
2. Qurbanov A. Müasir Azərbaycan ədəbi dili / A.Qurbanov. - Bakı: Elm və Təhsil, c.I., - 2010
3. Kazımov, Q. Müasir Azərbaycan dili / Q. Kazımov. - Bakı: Elm və Təhsil, 2010
4. Məmmədli, N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya / N.Məmmədli. – Bakı: Elm və Təhsil, - 2021.

MÜLKİ MƏHKƏMƏ İCRAATINDA VƏKİLİN FƏALİYYƏTİ

Hüseyn Vilayət oğlu Əsgərov
Mingəçevir Dövlət Universiteti
huseyna28@mail.ru
https://orcid.org/0009-0000-5245-5582

İnsan hüquqlarının effektiv dövlətdaxili müdafiəsi üçün zəruri vasitələrdən biri vəkillik institutunun inkişafı ilə bağlıdır. Bununla yanaşı, vəkillik vətəndaş cəmiyyətinin əsas sosial-hüquqi institutlarından biri və hüquq-mühafizə orqanları sisteminin bir hissəsi kimi ölkədə baş verən sosial, iqtisadi və siyasi proseslərin təsirindən kənarda qala bilməz. Bununla da qeyd edə bilərik ki, vətəndaş cəmiyyətinin əsas göstəricilərindən biri vəkillik fəaliyyəti və vəkillərin müxtəlif dövlət və qeyri-dövlət orqanları, həmçinin vəzifəli və digər şəxslərdən asılı olmadan müstəqil şəkildə real olaraq fəaliyyət göstərə bilməsidir.

Yuxarıda qeyd olunanları nəzərə alaraq, demək olar ki, vəkillik anlayışının müəyyən edilməsi, vəkillərin fəaliyyətinin əsas məqsəd və prinsiplərinin, fəaliyyətin əsaslarının üzə çıxarılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Vəkil – advokat latın sözü olan *advocates* sözündən götürülüb mənası dıvıt olunmuş deməkdir. Hüquq münasibətlərinin subyektlərinin hüquq və qanuni maraqlarının müdafiəsinin təmin olunması hüquqi dövlətin əsas məqsəd və vəzifələrindən birini təşkil edir. Bu məqsəd və vəzifənin həyata keçirilməsində mühüm rol vəkilliyin üzərinə düşür. Belə ki, vəkillik bütün tarixi inkişaf yolu ərzində özünün əsas məqsədi olan fiziki və hüquqi şəxslərin hüquq və qanuni maraqlarını müdafiə etməklə ədalət mühakiməsinin həyata keçirilməsinə və qanuniliyə riayət olunmasına öz köməkliyini göstərmişdir [1, s.8].

Bütövlükdə, vəkillik hüquq elminin tərkib hissəsidir. Hüquq elminin sahəsi kimi vəkillik demokratik cəmiyyətin ixtisaslı hüquqi yardımın göstərilməsi ilə bağlı ictimai əhəmiyyətli hadisələrinin reallaşdırılmasına yönəlmişdir.

Respublikamızda vəkilin hüquq və vəzifələri Vəkillər və vəkillik fəaliyyəti haqqında AR Qanunu ilə tənzimlənir. Həmin Qanunun 1-ci maddəsinə əsasən vəkillik hüquq müdafiə işini peşəkarlıqlar realizə edən qurumdur. Məhkəmə tərəfindən vəkilin prosesə cəlb edilməsi şəxsin

məhkəmə müdafiəsi hüququnun təminatı üsulu kimi çıxış edir. AR MPM-ə müvafiq olaraq, ölkəmizdə mülki proseslərdə vəkil kimi yalnız AR Vəkillər Kollegiyasının üzvləri çıxış edə bilər.

Vəkilin həyata keçirdiyi hüquqlarla yanaşı, daşıdığı vəzifələr də mövcuddur. Vəkil, təmsil edilənin hüquqları və qanuni maraqlarını qanunla qadağan olunmayan bütün vasitələrlə vicdanlı, ədalətli və məntiqli şəkildə müdafiə etməlidir.

Vəkil müdafiə etdiyi şəxsin ona verdiyi prosessual səlahiyyətləri həyata keçirə bilər. Bu səlahiyyətlər ümumi və xüsusi olmaqla iki qrupa ayrılır.

Ümumi səlahiyyətlər vəkilin həyata keçirdiyi ümumi prosessual hərəkətlər kompleksini əhatə etdiyindən onların vəkilə verilən etibarnamədə göstərilməsinə ehtiyac yoxdur. Ümumi səlahiyyətlər mülki prosessual qanunvericiliklə müəyyən edilmişdir.

Vəkilin bu səlahiyyətləri məhkəmə iclasının protokoluna daxil edilmiş şifahi bəyanatla və ya müdafiə olunan şəxsin yazılı ərizəsi ilə müəyyən edilə bilər [5, s.237].

Xüsusi səlahiyyətlərə gəldikdə isə, qeyd etmək lazımdır ki, bu səlahiyyətlər vəkilə verilən etibarnamədə mütləq qeyd edilməlidir, çünki bəzi prosessual hərəkətlərin həyata keçirilməsi prosessual hüquq və vəzifələrin meydana çıxmasına, dəyişməsinə və dayandırılmasına yönəlmişdir. Xüsusi səlahiyyətlərə iddia ərizəsinin imzalanması, iddia ərizəsinin geri götürülməsi, iddianın təmin edilməsi, işin faktiki halları üzrə sazişin imzalanması, öz səlahiyyətlərinin başqa şəxsə verilməsi, məhkəmə aktına yeni açılmış hallar üzrə yenidən baxılması haqqında ərizənin imzalanması və s. Aid etmək olar.

Vəkil müdafiə etdiyi şəxsi order əsasında təmsil edir. Order müvafiq vəkil qurumu tərəfindən verilir. Mülki prosesdə vəkil ordersiz də, yalnız etibarnamə əsasında iştirak edə bilər. Bu zaman o, sırf nümayəndə qismində çıxış edir. Məhkəmədə maraqların təmsil olunması haqqında etibarnamə qanunauyğun olaraq verilməli və rəsmiləşdirilməlidir.

Vəkilin mülki prosesdə iştirakı zamanı xüsusi əhəmiyyət kəsb edən məsələlərdən biri vəkilin məhkəmə iclasında iştirakı ilə bağlıdır. Vəkilin məhkəmə iclasında iştirakı təmsil etdiyi şəxsə hüquqi yardımın göstərilməsi istiqamətində bütün bilik və bacarığının kvintessensiyasıdır (ən incə və zəruri hissə). Vəkilin məhkəmədə qalib gəlməsi məhkəmə iclasına qədər gördüyü bütün işlərdən birbaşa asılıdır. Məhkəmə çəkişməsi – mülki prosesin əsas hissəsidir, məhz burada mülki prosesin məqsəd və vəzifələri həyata keçirilir. Məhkəmə iclası bir-birini əvəz edən bir neçə hissədən ibarətdir. Bu hissələrin hər biri öz spesifik məqsəd və məzmununa malikdir.

Hüquq ədəbiyyatlarında vəkilin mülki mübahisələr üzrə məhkəmə prosesində iştirakına dair fikir müxtəlifliyi mövcuddur. Bu müxtəliflik məhkəmə prosesinin mərhələlərə ayrılması ilə bağlıdır. Mərhələlərə ayrılmada isə vəkilin gördüyü işlər və ümumilikdə prosesin gedişatı əsas götürülür.

M.B.Smolenskiy müvafiq məsələ ilə bağlı mərhələləri qeyd edir:

1) Hazırlıq;
2) İşə mahiyyəti üzrə baxılması;
3) Tərəflərin çıxışları və prokurorun çıxışı (olduğu təqdirdə);
4) Yekun – qərar çıxarma mərhələsi [2, s.60, 139-140].

V.N.Burobin isə öz növbəsində növbəti mərhələləri ayırd edir:

1) Hazırlıq iclası;
2) Sübutların irəli sürülməsi və sübutetmə;
3) Tərəflərin çıxışları;
4) Yekun [2, s.292-312].

L.A.Demidovanın fikrincə məhkəmə prosesi növbəti mərhələlərə ayrılır:

1) Hüququn pozulması və mövcudluğu haqqında açıq-aşkar və tamamilə düzgün təsəvvürün irəli sürülməsi;
2) Bu hüququn pozulmasının sübut edilməsi;
3) Həmin sübutların məhkəməyə təqdim edilməsi;
4) Məhkəmə qarşısında öz fikir və mövqeyinin müdafiəsi və qarşı tərəfin fikirlərinin təkzib

edilməsi [3, 115].

Fikrimizcə, peşəkar bilik və təcrübəsi nöqteyi-nəzərindən vəkilin məhkəmə iclasında iştirakını 2 hissəyə ayırmaq olar:

1) sübutlarla iş;

2) vəkilin məhkəmədə çıxışı.

Sübutlarla iş həm məhkəmə prosesi sahəsində dərin biliklər, həm də bu biliklərdən bəhrələnməklə məhkəməni öz mövqeyinə inandırmaq istiqamətində mövcud sübutlardan düzgün istifadə edilməsini tələb edir. Bundan başqa, qarşı tərəfin sübutlarının təkzib edilməsi və neytrallaşdırılması da həlli vacib olan məsələlərdəndir.

Mülki prosesdə sübutların təqdim və tədqiq edilməsi qaydaları vəkilin sübutlarla işi üçün müəyyənedici hüquqi meyardır. Sübutların təqdim və tədqiq edilməsi qaydalarına AR Konstitusiyasının 127.7-ci maddəsində təsbit edilmiş çəkişmə prinsipi əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərmişdir.

Çəkişmə prinsipinin hərtərəfli inkişafından sonra mülki proseslərdə vəkillərin fəaliyyəti bir qədər də artmağa başlamışdır.

Mülki prosessual qanunvericiliyə müvafiq olaraq, sübutetmə, sübutların təqdim və tələb edilməsi tərəflərin vəzifəsidir. Məhkəmə işlə bağlı sübut toplamaq məcburiyyətində deyil, əgər zərurət olarsa, məhkəmə işə aid əlavə sübutların təqdim edilməsini tərəflərdən tələb edə bilər [4, s.157]. Bununla belə, məhkəmə öz təşəbbüsü ilə ekspertiza təyin edə, məhkəmə tapşırıqları verə, sübutların müayinəsini keçirə bilər. Başqa sözlə desək, mülki proseslərdə sübutetmə işini əsas etibarilə vəkil yerinə yetirdiyindən və hakim yalnız sübutların əldə edilməsi və bilavasitə məhkəmə iclasında sübutların tədqiqində yardım göstərdiyindən sübutlarla iş apararkən yol verilən səhvlər təmsil olunan şəxs üçün neqativ qərar qəbul olunmasına səbəb olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Əliyev, Ş.İ. Vəkillik hüququ. Dərs vəsaiti. – Bakı: Azərbaycan Hüquq İslahatları Mərkəzi, – 2012, – 380 s.
2. Буробин, В.Н. Адвокатская деятельность. Учебно-практическое пособие. Изд. 2-е, перераб. и допол. – М.: «ИКФ «ЭКМОС», – 2003, – 624 с.
3. Демидова, Л.А. Адвокатура в России. Учебник, – М.: Юридический Дом "Юстицинформ", – 2006, – 576 с.
4. Жуйков, В.М. Комментарий к ГПК РФ (постатейный) / В.М.Жуйков, М.К. Треушников – М.: ОАО "Издательский Дом "Городец", – 2007, – 1007 с.
5. Ярков, В.В. Гражданский процесс. – М.: Волтерс-Клувер, – 2004, – 448 с.

GÜNÜMÜZDE DOĞU VE BATI ARASINDAKI İKİLİ YAPI İLİŞKİLERİ: DOĞU-BATI MEDENİYYETLER ARASI DİYALOĞU AVRUPA'YI NASIL TANIMLAR?

İlkin Aliyev
İstanbul Üniversitesi, Türkiye
i.aliyev@ogr.iu.edu.tr
https://orcid.org/0000-0003-2076-9039

Giriş

Bugün Doğu ile Batı arasındaki ilişkide derin bir değişim sürecinin yaşandığına dair çok az şüphe var. Bu ilişki geçmişin eğilimlerinin günümüz eğilimleriyle iç içe geçtiği karmaşık bir süreçtir. Sosyolojide Doğu-Batı ikilemi, Doğu ve Batı dünyaları arasındaki algılanan farktır.

Bölünmede coğrafi olmaktan ziyade kültürel, dini, toplumsal yapı açısından Doğu ve Batı sınırları sabit değildir, ancak terimi kullanan bireylerin benimsediği kriterlere göre bu sınırlar değişir. Bugün bu değişim sürecinin başındayız ve günümüz ilişkileri hakkındaki düşüncemizin siyasi geçmiş tarafından bu kadar ağır bir şekilde bastırılmasının nedenlerinden biri de budur. Yeni gelişmeleri ve ihtiyaçları eski kavramlar açısından değerlendirme eğilimi, çağdaş uluslararası siyasetin bir özelliğidir. Doğu-Batı arasındaki güncel ikili yapı siyasi liderlerin ve akademisyenlerin niyet ve anlayışlarından bağımsız, kalıcı, kaçınılmaz nitelikte bir süreçtir. Öznel faktörlerin bu sürecin gelişimindeki önemli rolünü en azından hafife almamamız gerekirken, temel Doğu-Batı sorularına cevaplarımızı yeni ilişkinin temelinde yatan tarihsel koşullarda aramalıyız.

Çağdaş Doğu-Batı yakınlaşmasının önemli özelliklerini ve faktörlerini kısa bir makalede analiz etmek kesinlikle zordur. Bununla birlikte, bu Doğu-Batı temasıyla ilgili hacimli literatürde, yalnızca tekrarlanabilecek çok değerli ve düşündürücü çalışmaların bulunduğunu belirterek başlamak mümkündür. Doğu-Batı ilişkisine ilişkin Batılı çalışmalar - hatta düşünce özgünlükleriyle dikkat çeken çalışmalar bile - çoğu zaman Doğu dış politikanın motivasyonu için şaşırtıcı bir anlayış eksikliği göstermektedir. Bu yanlış anlama, Batı'nın Doğu'daki politikası ile Doğu'nun Batı'daki politikasının karşılıklı anlayış ve doğru yorumunun, adım adım yakınlaşma ve ortadan kaldırılması için önemli önkoşullar olduğu bir dönemde gerçekleşmektedir. Diğer taraftan bu yaklaşıma "karşı çıkan" Doğulu yazarların da iki yapılı ilişkilerin araşdırılması zamanı "Batı suçlamaları" sezmekteyiz. Bilimsel araştırmalar, bu alanda tartışmasız büyük ve şimdiye kadar keşfedilmemiş bir fırsata sahiptir.

Bu çalışma, Doğu-Batı ilişkilerinin günümüz durumunu araştırmayı hedeflemiş, bir AB alanında akademisyen adayının yazısı olarak Birliğin hem içindeki "Doğu-Batı" ayrışmasını, hem de kendini Batı olarak tanımlayan AB`nin Doğu ile ilişkilerini incelemiştir. Araşdırmanın ilk bölümü farklı yorumlar ve düşünceler üzerine Doğu ve Batı kavramlarını tanımlamıştır. İkinci bölüm Doğu-Batı toplumlarının farklılıklarını, ikili ilişkilerde sorunları tarihsel çerçevede araştırmış ve bir sonraki bölümün tartışmaları için zemin yaratmıştır. Son bölüm günümüz Doğu-Batı ilişkilerini, özellikle de Avrupa Birliği çerçevesinde bu ilişkilerin dinamiklerinin Avrupayı nasıl etkilediğini incelemiştir.

1. Doğu-Batı Kavramları: Ayıran Çizgiler Nelerdir?

Bugünkü konu, Batı medeniyeti anlamında "Batı" nın anlamıdır. Yapılması gereken ilk ve en belirgin nokta, Batı'nın anlamının sözcüğü kimin kullandığının bir işlevi olduğudur. Kendilerini Batı'nın bir parçası gibi hissedenlerin - Batı'yı "biz" olarak düşünenlerin - uygarlıkları hakkında söyleyecek gurur verici şeyleri mutlaka olacaktır. Batı'yı "öteki" olarak düşünenlerin, onu daha az gurur verici terimlerle tanımlamaları muhtemeldir. Kelimenin temel anlamı, kardinal yönlerden biri olan "güneşin battığı yer" dir. Batı artık coğrafi bir terim değil, aynı zamanda kültürel, sosyal ve de son zamanlarda politik ve askeri bir varlıktır (Lewis, 1968:28). Tarihsel olarak sosyolojik açıdan Asya Doğu, Avrupa ise Batı olarak kabul edilmiştir. Bugün, "Batı" genellikle üç kategoriye ayrılmıştır: çekirdek alan, marjinal alan ve Batı etki alanı. Çekirdek alan Avustralasya (Avustralya ve Yeni Zelanda), Kuzey Amerika (Kanada ve Amerika Birleşik Devletleri) ve Batı Avrupa'dan (özellikle Birleşik Krallık ve Avrupa Birliği üye devletleri ve Avrupa Serbest Ticaret Birliği) oluşmaktadır. Marjinal alan Latin Amerika ve Karayipler, Sovyet sonrası devletler, Avrupa'nın geri kalanı (çoğunlukla Doğu Avrupa ülkeleri) ve Güney Afrika'dan oluşmaktadır. Batı etki alanı, Batı kültürünü, dilini, siyasal sistemini, dinini, yaşam biçimini ya da yazı sistemini benimsemiş veya etkilenmiş ülkelerden oluşmaktadır. Bazı önemli örnekler arasında Hong Kong, Hindistan, İsrail, Japonya, Singapur ve s. bulunmaktadır. Bazen Güney Kore, Tayvan ve Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinin çoğu gibi ülkeler bile Batı etkisi alanına dahil edilmiştir (McNeill, 1997) Yönetim, ekonomi, uluslararası ilişkiler ve dilbilim gibi çalışmaların tartışılmasında kullanılan kavram, bölgesel melezliği gözden kaçırdığı için eleştirilmektedir.

Batı sadece coğrafiya değildir. Türkiye Gürcistana göre coğrafi olarak Batıda yerleşmektedir ve ülkenin bir kısmı Avrupa kıtasında yerleşmektedir. O zaman Türkiye Batı mıdır veya ne kadar Batıdır? Bundan baska coğrafiya ile ilgili en önemli sorun Rusiya tartışması üzerinde kuruluyor. Georges Corm Rusya'yı şüphesiz bir biçimde Batı olarak örnek göstermiş, ve Batıdaki son olayları referans vererek ABD eksenli diğer Batı ülkelerce dışlanılmışlığına değinmiştir, yazarın verdiği örneklerle razılaşmak mümkün ancak Rusya'nın Batı olup olmaması farklı şekilde yorumlanmaktadır. Yoksa Batı bir ekonomi biçimi midir kapitalizm midir? Günümüzde Batı, kendini kapitalizle tanımlamaktadır (Sezer, 2018:7) Kapitalizme geçiş yaşamadan "Türkiye Batılaşamaz" tezini savunan İdris Küçükömer de Batılaşmanı kapitalizmle eşleştirmiştir (Batılaşma ve Düzenin Yabancılaşması, 2007). Tarihsel geçmişe baktığımızda da Doğu Almanya SSCB'nin içerisinde bir sosyalist ütopyasını yaşıyordu. Yine Batı'ya baktığımızda Almanyadan K. Marx ve F.Engels yetişti, anarşistlerden Proudhon yine bu topraklardan çıktı. Ondan öncesine de gidersek Fransa'da Enternasyonalizm deneyimi yaşandı -özgürlük ve hak talebi için sosyalistler ile anarşistler omuz omuza mücadele ettiler. Zıt ideolojileri tartışmakla beraber, ABD Batının kapitalist yüzüdür diye İskandinavya ülkelerini görmezden mi gelelim? İşte bu sebeplerden Batı eşittir kapitalizm da dememiz de bizi tek taraflı bakışla kısıtlaya bilir.

"Din ve kültür perspektifinden Batı olmanın önemi nedir?" sorusu tamamlayıcı sorulardan biri ola bilir. Kavramsal olarak, sınırlar coğrafi olmaktan ziyade kültüreldir, bunun sonucu olarak Avustralya tipik olarak Batı'da (coğrafi olarak doğu'da olmasına rağmen) gruplandırılırken, İslam ülkeleri konumdan bağımsız olarak Doğu'da gruplandırılmıştır. Ancak Avrupa'da bu ikileme uymayan Müslüman çoğunluklu birkaç bölge var. Kültür çizgisinin, etnik veya dini geçmişe bağlı olarak vatandaşları kendilerini Doğu veya Batı olarak tanımlayabilecek Bosna Hersek gibi kültürel çeşitliliğe sahip bölgelere yerleştirilmesi özellikle zor olabilir. Daha fazla, dünyanın farklı bölgelerindeki sakinler sınırları farklı algılarlar; örneğin, bazı Avrupalı bilim adamları Rusya'yı Doğu olarak tanımlarlar, ancak çoğu bunun Batı'nın ikinci tamamlayıcı parçası olduğu konusunda hemfikirdir (Macgilchrist, 2007: 80) ve İslam ülkeleri onu ve diğer ağırlıklı olarak Hıristiyan ulusları Batı olarak görmektedir. Batı mucizesinin Hristiyanlıkta ya da Hıristiyanlıktan kopuşta aranması, Aydınlanma felsefesi geleneğinden kopan Avrupa Romantizmi, kıtanın mitolojik kılınmış tarihinde Hıristiyanlığın rolünü idealleştirip yüceltecektir. "Hıristiyanlığın etkisi Rönesans'la birlikte ya da Aydınlanma felsefesiyle gelen laikliğin etkisiyle sona ermez, aksine güçlü bir biçimde sürer" (Corm, 2011: 181). Hristianlıkla beraber Batının kendini tanımladığı bir Batı mirası da var. 19. Yüzyılın sonunda Avrupa Mirası kavramı tamamlandı ve günümüzde, en azından Avropa`nın en pozitif meşrulaştırılmasına göre, aşağıdakı unsurlar geniş toplum kesimleri tarafından genel bir uzlayışla kabul edildi (Delanty, 2013:28). Bunlar arasında Hristianlıkla beraber avrupanın tarihi kültürel geçmişi de vardı – Greko-Roman, Aydınlanma, tipleri, zengin maddi-medeni kültür, insan hakları ikeleri ve s. Delanty kitabında Avrupanın kültür bırlığını sağlamaya çalışmasını vurğulamış olsa da ancak Avrupayı kültürel bir "kurgu"olarak tanımlamaktadır. Kültürün doğal bir Avrupa yaratıcı ünsür olmadığı da bir varsayımdır. Bu gün ister Avrupa kıtası olarak, ister Avrupa Birliği olarak, isterse de tüm Batı olarak baktığımızda bu kültürel değerlerin ve ya yukarıda söylenilen Avrupa Mirasının tüm "batılı" ülkelere has olmadığını da görüyoruz. Başka bir çalışmamda araştırdığım konulardan biri "Pandemi döneminde AB`de insan hakları ihlalleri – Polonya ve Macaristan örneği" incenlendiği zaman iktidarların değişmesi ile üye devletlerin Birliğin değerlerinden uzaklaşmasını görmekteyiz. Bu da bu kültürel ya da toplumsal değerlerin "Avrupalıların" doğasında olmadığı kanıtıdır.

Peki Batı neresidir, Batılı kimdir? Delantynin Avrupa kültür kurgusudur vurğusunu bu soruya cevap olarak da vere biliriz. Aslında "Batı" da bir kurgudur. Coğrafi sınırları netleşmemiş ve belirlenmemiş, dini ve kültürel değerler yaratılmaya çalışmış ama yeri geldiğinde bundan kopan, kendi ilkelerine bağlı bir ulusüstü varlık olmayı hedefleyip ama ulusların bu ilkeleri her zaman kabullenmediği, yakın bir ekonomik (tarimsal, sanayi) geçmişi olan bir kurgudur. Bir dönem Batı

şuan Doğu Avrupa gibi tanımladığı eski soyalist devletlerini Doğu olarak tanımlamaktaydı. Bu gün orası bir Avrupa. Yarın Doğu Ortaklık ülkelerinden biri – Gürcistan AB üyesi olursa biz ona Batı ülkesi diyecekmiyiz? Ya da Batı ülkesi olup olmaması kararını kim verecek? Ülke resmileri mi, ahali mi, AB bürokrasisi mi, akademisyenler mi? Bütün bu soruların farklı yorumları vardır ama cevabı hala açıktır.

Aslında yukarıdaki analizlerde terimleri tersiyle çevirdiğimizde ve Doğu-Batı kavramlarını değiştirdiğimizde Doğu neresidir sorusunu da araştırmış oluyoruz. Aslında net bir Avrupanın/Batının olmadığı gibi, net bir Doğunun da olmadığını söylüyor. Bu anlamda Batı olmayan "öteki"nin tanımlanması da çok zordur, çünkü ona zıt olan Doğu'nun mega-kimliği de çok muğlak bir kavramdır (Corm, 2011). Zira burada Yakın Doğu'dan mı, Orta Doğu'dan mı, Uzak Doğu'dan mı, yoksa Müslüman veya Budist veya Hinduist Doğu'dan mı bahsedilmektedir? Bu konuda da yazara katılıyorum. Bu gün Doğudan uzaklaşarak Batılaşma dediğimiz zaman hangi Doğudan bahsediyoruz sorusu da ortaya çıkmaktadır. Günümüz Pasifik sahili uzak doğuya baktığımızda ekonomi açısından, insan hakları ve demokrasi açısından, bazı uzak doğu ülkeleri (Japonya, Güney Kore, Tayvan, Singapur ve s.) daha fazla "Batılaşmışdır". Peki bu durumda uzaklaşmak istediğimiz doğu hangi doğu?!

Bir sonraki bölümde tarihsel çerçevede net bir tanımına ulaşamadığımız bu iti kavramı benimsemiş toplumların ikili ilişkileri incelenecektir.

2. Tarihsel Çerçevede Doğu-Batı Toplumlarının Farklılıkları, Ikili Ilişkilerde Sorunları

Tarihin diğer adı da diyebileceğimiz Doğu-Batı çelişkisi ya da düşünce düzeyindeki çatışması, Batı düşünce dünyasının Doğu toplumlarına kendilerinde olmayan birtakım özelliklere ulaşmasını salık verme şeklinde geçmişten günümüze inşa edilmiştir. Bugün toplumların içinde bulundukalrı aşamalar kendi tarihi gelişimlerinin ürünü olduğuna göre, bugün farklılıklar gösteren toplumların geçmişte bir birlerden daha değişik serüven izlemiş olmaları da doğaldır. Tarihte toplumlar arasındaki ilk farklılaşmalar, bazı toplumların yerleşik tarıma geçebilmeleri ile gerçekleşmiştir. İlk yerleşik tarıma geçen Doğu uygarlıkları toplum farkllıklarına yol açtığı gibi toplumsal arası ilişkilere de yeni bir boyut kazandırmış oldu (Sezer, 2018: 7-8). Tarımın tipi, tarımsal yaklaşımlar toplumsal ilişkilere yön verdiği gibi Devlet ilişkilerine, Devletin formalaşmasına ve bununla da devletle toplum arasındaki ilişkilere de etki kazandırmışdır. Bu etkiler sonradan "toplumların karakterini" belirlemiştir. Yerleşik hayat tarıma, tarım feodaliteye, feodalite sermaye birikimine ve kapitalizme ve kapitalizm de bugünkü Doğu-Batı farklılıklarına yön vermiştir (Sezerin, Küçükömerin Kapitalizmin Batının "kurulmasındaki" etkileriyle ilgili fikirlerini inceleye bilirsiniz).

Orta Çağ'da, hem Doğu'da hem de Batı'da bulunan birçok uygarlık bazı yönlerden benzerdi ve diğerlerinde uzlaşmaz bir şekilde farklıydı. Sosyal sınıf sistemindeki farklılıklar, iki toplum etkileşime girdiğinde yaşamın birçok alanını etkileyen en önemli konulardan biriydi. Feodalizm ile Doğu sosyal sistemi arasındaki uçurum, rekabet eden ticaret ve tarım yöntemleri ve hükümetlerin değişken istikrarı, iki yaşam biçimi arasında giderek genişleyen bir boşluğa yol açmaktaydı. Batı ve Doğu uygarlıkları sadece bulundukları yer nedeniyle değil, sosyal sınıf sistemi, para kazanma yolları ve liderlik tarzları nedeniyle de farklılık göstermekteydi.

Batı ve Doğu Uygarlıklarındaki sıradan insanların günlük yaşamı, toplumlarının nasıl yönetildiğine ve neye odaklandığına bağlı olarak büyük farklılıklar gösterdi. Batı ile Doğu arasındaki en büyük farklılıklardan ikisi feodalizm ve manoryalizmdi. İkisi de sosyal hiyerarşiyi ve Doğu'daki ortak insanın genel yaşamını şekillendirdi. Manorial sistem, tepede büyük miktarda araziye sahip bir lord ile kuruldu. Çalıştırdığı serfleri ve köylüleri vardı, köylüler aldıkları toprak karşılığında, çalıştıkları için bir ürün kirası ödediler. Bu feodal toplum, kendisi için her insandı ve bir medeniyetin genişlemesine yardımcı olmadı. Batı ve Doğu'nun sosyal sistemi farklıydı. Moğolistan, Cengiz Han'ın birleştiği göçebe kabilelerden yükseldi. Çevredeki toprakların çoğunu fethetti ve büyük bir imparatorluk yarattı. Çin'in Tang hanedanlığını birbirinden ayıran bir şey, artan

sosyal hareketlilikleriydi. Daha iyi bir sosyal statü için alınabilecek bir dizi test yaptılar. Yüksek rütbeli pozisyonlar sadece aristokratlar için değil, fakirlerin erişmesi daha kolaydı. Batı'da toplumsal sınıflarda yukarı ya da aşağı hareket etmek daha zordu, ancak Doğu Medeniyetlerinde hareketlilik mümkündü. Çin'de testler yoluyla sosyal statüde yükselmek mümkündü ve Moğolistan'da askeri beceri yoluyla orduda rütbe kazanmak mümkündü çünkü toplum askeri cesaretine dayanıyordu. Bu da aslında Doğunun kendisinde bile farklı yönetim şekillerinin yaranmasına neden oldu.

Batı ve Doğu medeniyetleri politik olarak farklılık gösteriyordu çünkü Doğu'nun sıradan insanları her zaman liderliklerinden memnun değildi. Batı'nın kısa sürede birçok hükümdarı varken, halk arasında huzursuzluk yaşanmadı. Doğu medeniyetlerinde isyanlar ve yöneticiler arasında huzursuzluğa neden olan uzun boşluklar vardı. İngiltere'de taht için neredeyse bir asır süren büyük bir savaş vardı. 14. ve 15. Yüzyıldaki büyük bir savaş sırasında İngiltere, taht için çok fazla kan dökülmesine yol açan birçok mücadele verdi. Fransa'nın da hükümetlerinde sorunları vardı. Bütün bunlar boyunca İngiltere hala Fransızlarla savaşabildi ve Yüz Yıl Savaşı'nda neredeyse kazanabildi. Doğu medeniyetlerinde hükümet her zaman istikrarlı değildi. Çin'de insanlık tarihinin en ölümcül olaylarından biri Tang hanedanlığı döneminde meydana geldi.

Ekonomik olarak, Batı ve Doğu medeniyetleri, nasıl para kazandıkları nedeniyle büyük ölçüde farklıydı. Çin'de en önemli ekonomik faktörlerden biri ticaretti. Avrupa'ya İpek Yolu ile bağlanmaları, bu Doğu Asya'dan Avrupa'ya bir dizi ticaret yolu demekti. İpek Yolu sadece mal ticareti için değil, aynı zamanda düşünce ya da din ticareti için de bir yerdi. İngilizler, Bastard feodalizmi adı verilen özel bir feodalizm türü kullandılar. Güller Savaşı'nda öne çıkan bu tür feodalizm, düzenli feodalizmden farklıydı çünkü parayı toplumsal hiyerarşiye sokuyordu. Soylular artık şövalyelerine toprak vermek yerine hizmet için para ödeyebilirlerdi. Bu feodal sistemi güçlendirdi, çünkü zayıf bir yönetici olsaydı, yeni soyluların güçlü hükümeti halkı destekleyecekti. İngiliz soyluları kralların gücünü azaltmak için Magna Carta'yı da yarattılar. Sınıf sisteminin bu şekilde paraya çevrilmesi İngiltere'nin nasıl yönetildiğini değiştirdi ve onu Doğu uygarlıklarından çok farklı kıldı.

Haçlı Seferleri dönemi de Doğu Batı çatışmasını ön plana çekmişdi. Aslında bu dönem Doğu Batı ikilemini ayıran sınırları da belirliyordu ki, bu sınırların başında din faktörü durmaktaydı. O dönem Avrupalılığın hiristiyanlıkla özleşmesi artmışdı. Ancak Bizansın devrilmesi ile Normanların güç kazanması, Doğuda Türklerin güçlenmesi ve sonuncu haçlı seferi ile (İstanbulun yağmalanmasından sonra) Doğu Batı arasında düşmanlık artmış oldu (Delanty, 2013: 114).

Doğu Batı kavramlarını ayırıştıran diğer bir tarihi dönem feodalizmden kapitalizme geçişin farklılıkları ile özetlene bilir. Baykan Sezerin "Doğu Batı ilişkileri açısından Batı tarımı" kitabında geniş ve detaylı anlatımıyla bir sıra nedenlerden dolayı Batı ve Doğu farklı tarım süreci yaşamışlar – bu toplumların oluşumuna, devlet halk ilişkilerine, devletin üstlendiği role, toprak üzerinde köylü-toprak sahibi-devlet bağlılığına etki yapmıştır. Bu da feodalizmden kapitalizme geçit zamanı farklı "versiyonlar" ortaya koymuştur – ya da kapitalizme tam geçmenin karışını almıştır. Bazı devletler tam kapitalizme geçememiş, bu da Marksın değimi ile bütün döngünü tamamlamadan sosyalizme geçiş yapan devletlerde systemin sonunu getirmiştir. 16. ve 17. Yüzyıllar, kapitalizmin merkantilist denilen aşamasında önemli bir dönemdir. Bu dönemde burjuvazi, tarihi arenada gittikçe güçlenen, daha doğrusu biriken sermayenin sahibi bir sınıf olarak görünüyordu. İşte bu sınıf, sermaye birikimi ile ortaçağ feodalite düzeninde gedikler açarak onun kapitalizme dönüşmesine yol açmıştı. Feodalite düzeni içinde daha önce ortaya çıkan burjuvalar, ülkelerarası ticaretle birlikte (lonca sistemi yanında) sınai imalatı da geliştirerek sermaye birikimini artırmaya başlamışlardı (Küçükömer, 2007:10). Doğu toplumlarının – (Türkiye dahil) bu süreci tamamlayamaması onu capitalist sistemden uzak düşürmüş ve Batılaşamamsına neden olmuştur. Batıda capitalist systemin yükseldiği dönemlerde Doğuda sosyalist bloklar veya farklı hibrit sistemler yaranmaya başlamıştır. Ekonomik system kapitalizm üzerinden yükselirken bir dönem imperatorluklar arasındaki savaşlar,

ulusdevletlerin yaranmasından sonra ulusdevletler arasında çıkan çatışmalar 18. 20. Yüzyılları Avrupa için savaş meydanı senaryosu çizmiş oldu. 19. Yüzyıla kadar bu savaşlar Avrupa içi savaşlar olsa da 20. Yüzyılın savaşları Dünya Savaşına çevrildi. Bu savaşlar dönemini aslında Doğu-Batı çatışmasının durduğu, hatta Doğu Batı yakınlaşması dönemi olarak tanımlaya biliriz. Çünki savaşın başında savaşan taraflar Avrupanın bir yarısı ile diğer yarısı idi. Ve her iki "yarı" Doğudan müttefikler aramaya başlamışdı.

Ancak Dünya Savaşlarının bitişi Avrupa fikrinin yükselişi oldu diyebiliriz. Avrupalıları, milliyetçi ve ideolojik tutkularını terk edip serbest ticaret, ortak Pazar ve ortak para birimine geçişin yanı sıra bireysel özgürlükleri ve hukuk devletinin geliştirilmesi yoluyla, kıtayı bütünleşmeye iten şey, İkinci Dünya Savaşında Avrupa içinde meydana gelen son şiddet patlamaları olmuştur (Corm, 2011: 22) Avrupa fikrinin yükselişi yeniden Doğu Batı ikilemini canlandırdı. Soğuk savaşın başlaması, Avrupa Birliği kurulması yolunda adımlar, Avrupanın birleştirme çabaları ve ABD`nin sürece desteği ve bütün bunlarla beraber ister Batı dışı ülkelerin kalkınmasının düşüşü ve Batının güçlenmesi yine bir Batı üstünlüğü fonemenini ortaya çıkardı. Avrupa/Batı savaşlardan iyi ders çıkarmıştı. Avrupa Topluluğunun kurulması, ABD ile Avrupanın yakınlaşması, Birleşik Krallığa bağlı devletlerin yakınlaşması Batının sınırlarını çizmiş oldu. Bu "sınırlar" dışında kalan dünya ise "öteki" olarak tanımlandı. Ancak günümüzde hem Avrupa Birliği hem de Batı hayali sınırları genişlenmektedir. Soğuk savaş sonra demokratikleşme ve batılaşma dalgasının ABD liderliğinde hızla yayılması, AB`nin kurulması ve hızla üye devlerlerinin sayının artması bu sınırları genişletdi. Zira Türkiye Nato üyesidir ve AB`e aday ülkeler sırasındadır, bundan dolayı ABD ve Avrupalı ülkeler tarafından son derece saygı duyulan bir ülkedir, Arap rejimlerinin çoğu Avrupa-Amerika etkisi altındadır; Pakistan ve Suudi Arabistan ABD'nin iki büyük müttefikidir. Yukarıda bahsetdiyimiz üzüre Çin dışında Pasifik sahili Asya devletleri de Batılaşmaktadır. Farklı dalgalanmalar gösteren Doğu-Batı ilişkileri Soğuk savaş sonrası da farklı dinamizmler izlemektedir. Bu dinamizmlerin günümüz Avrupasına ve Batıya olan etkileri de bir sonraki başlık altında tartışılacaktır.

3. Günümüz Doğu-Batı Ilişkilerinin, Özellikle Avrupa Birliği Çerçevesinde, Avrupaya Etkisi

Yirminci yüzyılın son döneminde sosyal bilimlerde yoğun tartışma konusu olarak yürütülen küreselleşme, modernleşmenin ve ona bağlı olarak toplumun hemen her düzeyinde meydana gelen değişmelerin artık dünya düzeyinde geçerli haline geldiğini göstermektedir. 1980'lerde postmodernite 1990'larda ise küreselleşme tartışmaları sosyal bilimlerde ilk bakışta "yeni" toplumsal olguları ele aldıkları izlenimini verse de hem modernite sorunu çerçevesinde şekillenmişler hem de sonradan yerlerini 'modernite tartışmasına' bırakmışlardır. Bu anlamda, "globalleşme tartışması, özellikle kültürel düzeyde, 1990'lı yılların sonlarına yaklaşırken 'alternatif modernite', 'global moderniteler', 'farklı moderniteler', 'batı dışı modernite' v.b. kavramsallaşmalar temelinde götürülen bir 'modernite tartışması'na dönüştü" (Keyman 2001: 9-10). Küresel modernite tartışmalarında yeni sömürgecilik ve kültürel özgünlük sorunları önemini korumaktadır. Doğu-Batı konusu son dönemdeki gelişmelerle ortaya çıkmış değildir, lakin 20. Yüzyılın sonu, 21. Yüzyılın başlamasıyla yeni boyut ve farklılık kazanmıştır. Batılaşma dalgası bu dönemde yeni isim kazanmıştır: küreselleşme. Sözü özü küresel olsa da – taşıdığı değerler ve ilkeler daha çok Batıdan gelmektedir.

Peki artık küreselleşiyorsak ve bu küreselleşme Batılaşmaysa Doğu ortadan kalkıyor mu? Cormun deyimini yeniden hatırlarsak "Bu anlamda Batı olmayan "öteki"nin tanımlanması da çok zordur, çünkü ona zıt olan Doğu'nun mega-kimliği de çok muğlak bir kavramdır." Bu muğlak kelimesinin yanına bir de "dinamik-değişkendir" diyebiliriz. Günümüz hayali Batıya artık belirleye biliyoruz ABD, AB ve onlara yakın ve onların ilkelerini (ekonomik, siyasi, sosyal, çevresel ve s.) kabul etmiş devletler ve topluluklardır. Bu yaklaşımla baktığımız zaman bu hayali coğrafiyanın karşıtı olan devletler ve topluluklar da Doğu`dur. Ancak doğrusunu söylemek gerekirse sosyoloji

konuda yazdığım bu çalışmaya siyasetçi gibi bakacak olursam Batının yine iki boyutda "ötekisi" vardır. Bir toplumsal boyutda, diğeri siyasi boyutda. Günümüz örneğini değerlendirirsek Türkiye siyasi olarak ne kadar Batıya yakın olsa bile, batılaşma eğilimli ola bilir – toplumsal olarak şuan Batı değildir (ki son on yıla aşkın bir süredir Doğulaşma meyilli olduğunu görüyoruz). Yine ABD müttefiki İslam ülkeleri – şuan için Batı olamazlar.

Siyasi boyutda Amerika ve Avrupa ve ya Batı karışında, Avrasiya ittifakını ve ya siyasi Doğu`yu görmekteyiz. Bu Doğunun kim olduğuna en güncel bir örnek vermek isterim. Siyasi yorumları ile popüler olan "The Atlantic" dergisi dün (15.11.2021) Aralık ayı sayısının kapak fotoğrafını çıkarmış. Fotoğrafda Nikolas Maduro, Aleksandr Lukaşenko, Vladimir Putin, Si Cinpin, ve Recep Tayyip Erdoğan yer almaktadır. Derginin başlığında ise yazıyor: "Kötü çoçuklar kazanıyor (The Bad Guys Are Winning)". Ortada Rusya Cumhur Başkanı Vladimir Putinin olması ve sağında solunda diğer devletlerin Başkanlarının durması aslında siyasi Doğuya Putin Rusyasının liderlik etdiği – Batının demokrasi, insan hakları, ekonomik serbestlikler gibi ilkelerini tanımayan devletlerin de bu blokda bir araya gelmesini gösteriyor.

Günümüz Doğu Batı ilişkilerinin bu iki boyutu incelenmesi gereken önemli hussulardır. Yine bir tam da günümüzden örnek vermecek olursak, Belarusun Avrupa sınırlarında toplaşan mülteciler örneğini söyleye biliriz. İrak ve Afganistandan olan mülteciler Polonya`ya gitmek istiyorlar. Aslında bu Batının "reklamını" yaptığı daha güzel yaşama olan hevesden ve yine Batının Doğudaki sorunları çözmesi isteği ile yaptığı "insani" müdahilelerden kaynaklanıyor. Tarihi süreçte bakdığımızda Doğu Batı ikilemini sadece sosyaloji boyutunda incelememiz belki de mümkündür, ancak artık günümüz tartışmasında siyasetin de odak noktası haline gelmiştir. Aslında Doğu veya Batının doğal kavramlar olmadığını söylemiştik. Bu kavramlar dönemlerin sistemleri tarafından kurulmuştur. Ancak küreselleşmenin, teknolojinin, basin ve medyanın genişlediği 21. Yüzyılda Batı yaratmak daha da zorlaşmışdır.

Türkiyenin Batılaşmasına baktığımızdaysa, küreselleşmenin ilk biçimleri olarak, askeri ve teknolojik üstünlüğe dayalı olarak Batının uyguladığı yayılmacılık ve sömürgecilik Batı dışı toplumları değişime zorlamış, Batının üstünlük araçlarını diğer toplumlar da geliştirme çabalarına girişmişlerdir. Bu değişmenin Osmanlı toplumundaki yankılarını anlamada devlet ile toplumun ilişki biçimi belirleyici olmuştur. Sezer'e göre Osmanlı Batılılaşmasında devletçi ekonomi önemli bir rol oynamıştır. Bu nedenle Osmanlı'da Batılılaşma halka inmemiş, devletin öncüllüğünü yaptığı üretim yapılanmasıyla sınırlı kalmıştır. Bu yapıyla Osmanlı, ticaret yollarının yer değiştirmesinin sonucu olan Batının Doğuyu sömürme girişimlerine engel olamamıştır. Batı kapitalizmi, artık bilinen her şeyiyle imparatorluğa girip onu dağıtıyor ve kendine gerekli olanı da kontrol altına alıyordu. Balolar gibi, Batılı görüntülü yaşantı yanında kültür emperyalizmi eğitim kurumlarıyla ve zorunlu olarak giriyordu ülkeye (Küçükömer, 2007: 40). Günümüzde Türkiye'nin Batılılaşma serüveni Doğu-Batı çelişkisi içinde anlaşılmalıdır. Türkiye Batılılaşma ile Batılı olmaya çalışırken, diğer yanda medeniyetler ittifakı adı altında Doğu'nun liderliğine ve öncü ülke olma konumuna kendini koymaktadır. Bu durum açıkça Batılılaşma hedefi yerine küreselleşmenin, siyasi tercih olarak ortaya konduğunu göstermektedir Aslında son dönem Batıdan uzaklaşma siyaseti Batılaşmamış toplumu (toplumun büyük kesimini) da Batı toplumu olmak yolunda geriye atıştır. Cumhuriyetin ilk yıllarından beri Batı kimliği ve Batı bağlantısı Türk dış siyasetinin en önemli unsuru iken son yıllarda Türk dış politikasında "yeni kimlikler" etkili olmaya başlamıştır. Özellikle İslam'ın ve Müslüman kimliğin Türk dış politikasında önemli bir unsur olarak ortaya çıkmasıyla Türkiye hem Ortadoğu ve İslam ülkeleri ile daha fazla ilgilenmeye başlamış, hem de bu ülkelerde gördüğü kabul artmıştır. Bunun üzerine bir de baska bir Doğulaşma yaklaşımı olan Türk Devletleri Birliği de yeni bir Doğu dalğası olarak değerlendirile bilir. Rusyaya yakınlık, Ortadoğu, Balkanlar ve Kafkaslarda ilişkilerin sıkılaşması, İslam ve Turan ideolojileri Türkiyenin Batıdan uzaklaşmak isteğinin göstergesidir. Ancak küreselleşme döneminde yüzü tamemen baska tarafa çevirmek mümkünsüzdür. Bu sebeple Türkiye Batıdan kopmuştur diyemeyiz.

Günümüz Doğu Batı ikileminin en önemli husularından diğer biri de homogen yapısını kaybetmesidir. Dikkat edilmelidir ki, toplumlar, devletler, dinî veya etnik birlikler homojen bütünlükler değildir. Genelleştirme yapmak yalnış olur. Avrupa ve Amerika'daki devletlerde, kamuoyunun görüşü, resmî yetkililerle, medyayla veya akademik yayınlarla her zaman aynı değildir. Avrupa'da kamuoyu İsrail'in Filistin halkına karşı şiddet kullanmasına karşıdır, çünkü bu Avrupa'nın kendi içinden çıkardığı evrensel insan hakları ilkelerine zarar vermektedir. Buna mukabil Arap toplumlarında, birçok hükûmet ve seçkinlerin önemli bir çoğunluğu Orta Doğu'da Avrupa ve Amerikan politikalarına karşı çıkmıyor ve İsrail'den çok Iran'ı "düşman" olarak görüyor, buna karşın ABD'yi de büyük bir koruyucu olarak kabul ediyorlar (Sabah Ülkesi, 2015).

Doğu Batı ikileminin zühur ettiği diger bir nokta da çalışmamın bir kaç kısmında belirtdiğim gibi Avrupanın kendi içinde Doğu Avrupa ile ilişkilerdedir. Bosna, Avrupa kimliği hakkında temel bir problem olarak ortaya çıktı. Balkanlardakı başarısızlık Avropada çokkültürlülük ve ortak kimlik oluşturulmasının iflasıydı (Delanty, 2013: 286). Doğu Avrupa ülkelerinin AB'ye girişi, yeni genişleyen Batı'daki siyasi kültürden çok daha fazla etkiledi. AB'nin hemen hemen her ikinci üye devleti 2013 yılına kadar Doğu Avrupa olarak adlandırılabilirken, demografik açıdan 'yeni' olanlar Birlik nüfusunun yalnızca beşte birini içeriyor. Batı ve doğu 'yarıları' arasında önemli sosyoekonomik eşitsizlikler var ve ikincisinin ekonomik payı aslında beşte birinin çok altında kaldı. Diğer bir deyişle, gördüğümüz gibi, Batı son yüzyılda modellenmiş olan çok sayıda çoğunlukla küçük ulus devletleri içeren bir kıtanın ekonomik olarak oldukça geri kalmış bir yarısı – bu nedenle Avrupa düzeyinde 2004 sonrası, neredeyse her saniye, Avrupa Konseyi ve Avrupa Komisyonu için, diğerleri arasında, sorumlu olan bir orantısız büyük bir siyasi rol oynamaya geldi. Aynı zamanda, yeni üye devletler, vatandaşları AB'nin kendi seçkinleri içinde orantılı bir temsiliyete yakın bir yer edinmeden bu tür bir siyasi etki yaratmaya başladılar. Ekonomik gerilik, siyasi yapı farklılıklarıyla beraber toplumsal yapılar da farklıdır. Batını şekillendiren hususlardan biri onun ilkeleri olsa da – bir dönem "Doğu" olmuş sosyalist bloku üye devletlerin bu gün o ilkelere karşı çıktığını da görmekteyiz (Çekya, Macaristan, Polonya ve s. örneğinde). Bu da aşlında Batının içinde de Doğu Batı ikileminin devam etmesi anlamına gelir.

Dahası, Batı Avrupalılar on bir Doğu Avrupa devletinin katılımıyla çok az şeyin değişeceğini ümit ederken, ikinci ülkeler yarı-çevresel statülerinden kaçmalarını sağlayacak çığır açan bir dönüşüme umut bağladılar. 2004'ten bu yana beklenenden çok daha fazlasının değiştiğini, ancak ikincili devletlerin arzu ettiğinden daha azının değiştiğini iddia etmek doğru olur ve bu nedenle her iki taraf da bugün ilişkilerinin evriminden oldukça hayal kırıklığına uğramış görünüyor. Bu tür karşılıklı hayal kırıklığına uğramış beklentiler, Birlik içindeki kurumsal dengesizlikler ve 'Avrupa' ya da 'Batı' gibi temel kavramlar etrafında söylemsel kutuplaşma birbirini güçlendirmiştir. Son yıllarda Doğu-Batı ayrımı algısını keskinleştirilmiştir. İronik olarak, Birlik içinde böylesine derinleşen bir bölünme duygusu, en azından Doğu Avrupalıların artık 'Avrupa'yı' ve 'Batı'yı normatif olmayan, kültürcü-nostaljik bir biçimde savunduklarını iddia etmelerinden kaynaklanmıyor. Doğu-Batı dinamikleri defalarca Avrupa'yı yeniden şekillendirdi ve bunu dramatik ve çoğu zaman ironik yollarla yaptı. Bununla birlikte, Doğu ve Batı Avrupa arasındaki şu anda çok tartışılan bölünmenin trajik bir şekilde Birliklerini açığa çıkarması için hiçbir neden yoktur.

Sonuç

Doğu-Batı tartışması sosyal bilimlerin her zaman önemli konularından biri olmuştur. Yıllar boyunca akademide farklı boyutlar tartışılmış, kavramlara tahrilsel, coğrafi, sosyoloji, anlamlar yüklenmiştir. Ancak ne Doğu, ne de Batı sadece bunların biri ile tanımlanamaz. Her iki kavram aslında muğlak, bir o kadar da değişkendir. Tarihin farklı dönemlerinde Doğu ve Batının hayali sınırları çokca değişmiştir. Tarih hem hayali sınırların değişimine sebep olmuş, hem de Doğu ve Batının şekillenme sürecini izlemiştir. Tarım topluluklarından, günümüz kapitalizmine kadar Doğu ve Batı karşılıklı etkileşim halinde farklı tiplere dönüşmüş, hem ekonomik, hem kültürel, hem de

siyasal anlamda şekillenmiştir. Bir dönem dinin etkisi Doğu ve Batını anlaşılmasında büyükken, başka bir dönemde dinin etkisi azalmış ve ilkeler kavramları ayıran hususlar olmuştur.

Günümüzde de tarihi süreçte olduğu gibi Doğu ve Batı ikilemi ve çatışması mevcuttur. Bu çatışma ve farklılıklar feodalizmde de vardı ama doğal olarak her dönem için farklı boyut almaktadır. Çalışmanın da özelliklerinden biri de günümüz Doğu Batı çatışmasının toplumsal boyutu olmasıyla beraber siyasi boyutunun da etkisinin artmasıdır. Bu gün hem Batı toplumu, onun müttefikleri, Batılaşmaya çalışanlar vardır. Diğer yandan Batının siyasi müttefiki olan ancak toplumsal olarak Doğu kalanlar – Batılaşamayanlar vardır. Yine hem siyasi hem toplumsal olarak Doğu olarak tanımlayacağımız devletler, hem de farklı karakteristik özelliklere göre (örneğin coğrafi) Batı sayıla bilecek, siyasi olarak Doğu entegrasyon projelerine eyilimli, toplumsal olarak hibrit devletler mevcuttur. Bütün bunlar Doğu ve Batının günümüzde homojen olmamasını kanıtlamaktadır.

Tarih boyunca da karşılıklı etkileşimde olan Doğu ve Batı, günümüz ilişkilerinde de etkileşim içerisindedir. Özellikle Avrupa Birliği çerçevesinde baktığımızda Batılaşma sorunsalının Avrupa için hem kendi iç coğrafiyasında, hem de dış ilişkilerinde etkisinin olduğunu görmekteyiz. Çekirdek Avrupa ya da Batı Avrupası olarak baktığımızda, onların yapıları daha homojen olmuştur, lakin Soğuk Savaş sonrası AB`nin genişlenmesi, farklı toplumsal yapılara sahip – özellikle de eskiden Doğu olarak tanımlanan ülkelerin Birliğe katılması ile homojen yapıyı kaybetmiş, bu da kendiliğinde ister kültürel, ister ilkelerin kabullenmesi bazında çatışmalara sebep olmuştur. Bundan başka Doğu Batı ayırımı, herzamanki gibi Batının kendinden dışarıya "öteki" olarak bakması onun dış ilişkilerine, komşuluk politikalarına da etki etmektedir. Doğu Batı ayrımının yapılması, küreselleşmenin Batılaşmayla beraber tutulması gerçek küresel dünya kurulmasında engel olmaktadır. Bu da ister Batının kendisi için, isterse de daha sürdürülebilir dünyü yaratma çabasında olan düşünce sahipleri için önemli sorundur.

İLYAS ƏFƏNDİYEV NƏSRİNDƏ PSİXOLOGİZM VƏ POLİFONİZM

Jalə Elçin qızı Qasımova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
qasimovaj497@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-5271-9389

Ədəbiyyat tariximizdə xüsusi yeri olan, Türk dünyasının ünlü sənətkarı, görkəmli xalq yazıçısı İlyas Əfəndiyevin zəngin və çoxçeşidli yaradıcılığı onlarca elmi monoqrafiyaların, tədqiqatların və araşdırmaların mövzusu olub. 1939-cu ildə "Kənddən məktublar" adlı ilk kitabı çap edildikdən sonra ədib bir sıra maraqlı hekayələr yazdı. "Apardı sellər Saranı", "Yun şal", "Qarı dağı", "Sən ey qadir məhəbbət", "Qəhrəmanla bülbülün nağılı" və s. hekayələr aydın və məlahətli təhkiyəsi ilə oxucuların rəğbətini qazandı. 60-cı illərdən etibarən İlyas Əfəndiyev iri həcmli povest və romanlar "Söyüdlü arx" (1958), "Körpüsalanlar" (1960), "Dağlar arxasında üç dost" (1963), "Sarıköynəklə Valehin nağılı" (1976-78), "Geriyə baxma, qoca"(1980), "Üçatılan" (1981), "Qaçaq Süleymanın ölümü" (1993), "Xan qızı Gülsənubərlə tarzən Sadıqcanın nağılı" (1996) kimi bədii-estetik fikir zənginliyi ilə seçilən əsərlər yazdı. Bu əsərlərdə səlis və şirin təhkiyə ilk cümlələrdən oxucunu özünə cəlb edir. Yazıçı hər bir obrazın daxili aləmini, dəruni hiss və duyğularını, əxlaqi psixoloji vəziyyətini ustad sənətkar qələmi ilə təsvir edir. Obrazların daxili aləminə nüfuz etmək, onların mənəvi-əxlaqi keyfiyyətlərini və ülvi hisslərini yüksək bədii dillə oxuculara çatdırmaq İlyas Əfəndiyev yaradıcılığına xas olan ən mühüm cəhətlərdir. Lirik-psixoloji üslubun meydana gəlməsi öncə insanın daxili aləmini, hiss və duyğularını daha aydın və ətraflı təsvir etmək imkanı verdi. 60-

cı illər nəsrində, xüsusilə dramaturgiyasında lirik-psixoloji üslubun təşəkkül tapması ilə milli teatrımızda yeni yaradıcılıq məktəbi formalaşdı.

Ədəbiyyatşünaslıqda psixologizm bir bədii üsul kimi (roman, povest, hekayə, ssenari, dram) ədəbi janrlarda bədii ifadə vasitəsi kimi işlənərək mahiyyətcə yeni forma alıb.

İlyas Əfəndiyev nəsrinin ən səciyyəvi cəhətlərindən biri ondakı psixologizmdir, insanların daxili aləmini, onların mənəvi dünyasındakı ziddiyyətləri nəsrin obyektinə çevirməsidir. Roman və povestlərində yazıçının əsas məqsədi şəxsiyyətin daxili aləminin mübhəm çalarlarını, insan taleyinin zaman axarında başqalaşmasını, başqa sözlə, zaman–insan–tale problemini aydınlatmaqdan, mənəvi suverenliyi ifadə etməkdən ibarət olub. Qəhrəmanın dərin psixoloji aləminə nüfuz etmək yazıçının həm nəsrinə, həm də dramaturgiyasına xas olan ən əlamətdar xüsusiyyətlərdən biridir.

"Söyüdlü arx" romanında Nuriyyə ilə Səadətin arasındakı dialoqda hər iki obrazın daxili aləmi bir daha üzə çıxır. Nuriyyənin Səadətlə geniş dialoqu təsirli ifadə tərzi, kəskinliyi və psixoloji toqquşması ilə diqqəti cəlb edir. Nuriyyə qəlbindən keçirdiklərinin hamısını Səadətə deyir, ürəyini boşaldır, azad nəfəs alır. Burada mətləb uzun uzadı uzadılmır, əsas fikir obrazlı şəkildə qısa və yığcam deyilir. Və bəzən yazıçı sözə sığmayan fikirləri daxili duyğuların mübhəm çalarlarında açır. Sözlə deyilməyən, hiss və duyğu ilə "deyilən" fikirlə. Və bu hiss uzaq ənginliklərə fikrin qanadlarında yüksəlir. Romanda əsərin qəhrəmanı Nuriyyə azadlıq hissini öz daxili dünyasından keçirir. Aşağıdakı dialoqa diqqət edək:

" – Mənim sizin ailə sirlərinizə toxunmağa haqqım yoxdur. Ancaq vaxta ki, aramızda söhbət açılıb, qoyun bir sual da verim. Onun bir ər kimi sizinlə rəftarı necədir?

O başını qaldırıb diqqətlə üzümə baxaraq:

–-Bu barədə, – dedi, – mənim heç bir şikayətim yoxdur.

–- Evləndiyiniz müddətdən bəri o, bir ər kimi sizə xəyanət etmişdirmi?

–- Yox.

–- Bəs nə istəyirsiniz? Niyə özünüzü də, onu da məhv edirsiniz?

Niyə xoşbəxtliyinizin qədrini bilmirsiniz?

– Həyatdan daha nə istəyirsiniz?

– Mən çay kimi axan göz yaşlarımı saxlaya bilməyib qəzəblə soruşdum. – O ər, o oğul, o böyük xoşbəxtlik sizə kifayət deyilmi? Nə üçün özünüzə də, ona da, başqalarına da əzab verirsiniz?

– Yazıq, kimsəsiz bir qızın varlığı nə üçün sizin yerinizi dar edir?

Siz ondan nə pislik görmüsünüz? " [4, s. 55]

Göründüyü kimi, burada Nuriyyənin həm zahiri, həm də daxili aləminin birbaşa bədii ifadəsi canlandırılır. "Çay kimi axan göz yaşlarını saxlaya bilməməsi", "qəzəblənməsi", əhvalının süskünlüyü obrazın daxili sarsıntılarını və iztirablarını daha dolğun əks etdirir. İlyas Əfəndiyevin nəsr əsərlərində qəhrəmanların "öz daxili aləmi" var və səciyyəvidir ki, yazıçı hər bir obrazın mürəkkəb və ziddiyyətli daxili aləminin açılmasına xüsusi diqqət yetirir. Bütün bu çalarlar isə əsərin bədii həllinə və estetik təravətinə bir tamlıq gətirir.

İlyas Əfəndiyevin nəsr əsərlərinin dilində, xüsusən hər bir obrazın xarakterində onun öz dünyagörüşü və psixologiyası görünür. Onun nəsr əsərlərində qaldırdığı aktual problemlər çağdaş mənəvi və ictimai tələblər baxımından bədii ustalıqla təsvir edilir. Yazıçı hər bir obrazın xarakterindəki ziddiyyətləri, işıqlı keyfiyyətlərlə yanaşı həm də kölgəli cəhətləri göstərir.

Ümumiyyətlə, hər hansı bir sənət dillər polifoniyasını (çoxsəsliliyi) çox sevir. Polifoniya (yun, poley – çox, phoe – səs) çoxsəslilik, çox gurluq, bir neçə müstəqil və bərabər hüquqlu xəttin (səsin) eyni vaxtda uyğunlaşması, ahəng və hərəkətidir. Erkən orta əsrlərdə polifoniya xalq yaradıcılığının əsasında formalaşıb. Fəlsəfə professoru Niyazı Mehdinin düşüncə müstəvisində "sənətçi öz yapıtını dürlü dillərin təzadında, səsləşməsində quranda maraqlı düşüncə prinsipi əsasında işləyir. Bu birincisi. İkincisi isə ondan ibarətdir ki, ayrı-ayrı dillərin bildiricilərini, sintaksisini özünə qovuşdurmuş bədii tekst marginallaşır, yəni sərhədə çıxır. Marginallıq kültürün

çox maraqlı problemidir." Müəllifə görə "incəsənət və onun "damlası", bədii tekst öz çoxdilliliyi sayəsində marginallaşır, dürlü mədəniyyət bölgələrinin "sınırında"gəzişərək səyyah zənginliyini qazanır".

"Geriyə baxma, qoca" romanında dörd dilin əsas vasitələrinin dialoqu ilə rastlaşırıq. Bu dillərdən biri Kərbəlayi İbixanın dilidir. Bu dil modeli gerçəkliyi çağdaş təsəvvürlər sistemində görükdürür, onu yaşlı adamın düşüncə tərzinə proyeksiya edir. Kərbəlayi İbixanın ailəsində qonaq olan və onun nişanlı qızına tamah salan Murovun atının quyruğunu kəsirlər. "Murov qəzəblə soruşdu:

–- Kərbəlayı, bu nə işdi?

Kərbəlayi İbixan dağdan ağır adam idi, Murova sakit tərzdə baxıb dedi:

–- Ağa, altmışında yorğalamaq istəyən yabını bizlərdə belə eləyərlər ki, bir az yüngülləşsin, bəlkə yolunu azmaya?

Murov dedi:

– Yaxşı, Kərbəlayı İbixan!

Kərbəlayı İbixan da cavab verdi ki:

– Ağa , Allaha şükür elə ki, Kürdobadan salamat gedirsən " [4, s. 88-89]

Romanda bu dilin ardınca başqa bir dilin sintaksisi görükür. İkinci dil Muradın öz təsəvvüründə gördüklərini modelləşdirən dildir. "Mən axşamdan anama yalvardım ki, qoysun dəvəyə minim. Əhmədalı da anama dedi:

–- Qoy gəlinlə otursun bizim dəvənin üstündə. Əhmədalının gəlini mindiyi dəvə balaca güzgülərlə, əlvan qotazlı gözlüklərlə, mis zınqırovlarla bəzənmişdi, sinəbəndinə qırmızı, firuzə rəngli muncuqlar düzülmüşdü. Babam, atam, anam yəhərlənmiş atlarda gedirdilər. Dəvələr yırğalana- yırğalana yeridikcə boyunlarındakı zınqırovların səsləri, elə bil, Ayla, ulduzlarla işıqlanmış çöllərin sükutu içində uzaqlardan gələn, mənə məlum olmayan bir musiqiyə çevrilirdi." Göründüyü kimi, burada mətnin sintaksis prinsipləri folklor kodunun işarələri və qramatikası ilə səsləşir. Sanki o, uşaqlıq dünyasının keçmişini təkrarlayır.

Romandakı üçüncü dil təsvir edilən məkanın özünəməxsus sintaksisinə uyğun gələnləri görükdürür, həmin dünyanın görünməyən yönlərinə işıq salır. Yazıçı məkanın əsrarəngiz mənzərələrini, keşməkeşli olayları sanki cümlələrin konstruksiyasına yığır. "Daha dağların başından çən – duman çəkilmirdi. Çobanların cürcənəsi, igidlərin yapıncısı çiyinlərindən düşmürdü. Axşamlar alaçıqlarda, komalarda ocaq qalanırdı. Hər səhər otların üstünə şeh-qırov düşürdü. Nəhayət, bir axşam alaçıqlar, komalar söküldü. Geçələr, alaçıq çubuqları, dolu fərməşlər, motallar, yağ çirişləri dəvələrə yükləndi. Atlar yəhərlənib dayandılar. Ay doğanda el tərpəndi arana". Muradın təsəvvüründə Fatma nənəsinin "gödək ilan" ifadəsi mamasının əri Əbdüləzizi əvəz edir. Romanda Qaçaq Xanmuradın, Qaçaq Məşədi Təhməzin adları da dastanlarda olduğu kimi epitetlərlə birgə çəkilir. Romandakı hər bir başlıq əsərin əsas süjeti ilə bağlanır: "Muradın söylədikləri", "Cavan tacirlə pristav qızının əhvalatı", "Bayram babama güllə atılması və qoca qaçaq" və s.

Romanda dördüncü dil gerçəkliyi birbaşa, açıq-saçıqlıqla görükdürən, daha doğrusu gerçəkliyin adından çıxış edən dildir ki, bəzi detalları ilə öncəkilərlə ilgilənir. Burada folklor simvolu ilə kəskin dialoqlara da yer verilir. Muradın düşüncəsində mif və folklor dili anasının, babasının, Əhmədalının, Qaracanın və s. səsi ilə uzlaşır.

İlyas Əfəndiyev yaradıcılığında folklordan və mifoloji ünsürlərdən də məharətlə istifadə etmişdir. Romanda təsvir edilən Gödək Nisə surəti nağıllarımızdakı qarıları xatırladır. O, nağıllarda evlər yıxan, xoşbəxt ailələri faciələrə düçar edən cadugər, ifritə qarılara bənzəyir. Gödək canıyla aranı qızışdırır, acı diliylə bir elin-obanın cavanlarının arasına qan salır. Onun atdığı böhtan nəticəsində onlarla igid oğlan bir-birinin qanını tökür və bu qan iki nəsil arasında düşmənçilik toxumu səpir.

İlyas Əfəndiyev yaradıcılığı üçün səciyyəvi olan bir çox cəhətlərdən biri də onun təbii və canlı bir dildə yazmasıdır. Bədii üslubu formalaşdırıb, dolğunlaşdıran mənbələr cərgəsində folklor poetikasının, folklor ənənə və motivlərinin rolu İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığında olduqca güclüdür. Tənqidçi-ədəbiyyatşünas, professor Yaşar Qarayev yazırdı ki, "Əlbəttə, mübahisə etmək olar ki, İlyas Əfəndiyev daha çox nasirdir, ya dramaturq? Hətta mübahisə etmək olar ki, nəsrdə də, daramaturgiyada da o, daha çox ədibdir, yoxsa şairdir? Lakin bir şey mübahisəsizdir: İlyas Əfəndiyev hər şeydən əvvəl, bir lirikdir, şairanə istedada və üsluba malikdir." [1, s.85]

İlyas Əfəndiyev əsərlərinin bədii siqlətinin məna çalarını onun özünəməxsus fərdi üslubu təşkil edir. Yazıçı təbiətdə də, cəmiyyətdə də, insanda da gözəlliyin vurğunudur; bu gözəlliyi tapa və görə bilir. Gözəlliyin də lirika ilə dil açması təbiidir. Buna görə də İlyas Əfəndiyevin dilində güclü şeiriyyət var. Bu şeiriyyət təkcə sevgi səhnələrinin təsvirində, lirik qəhrəmanların emosional söhbətlərində deyil, bütövlükdə İlyas Əfəndiyevin bədii sənətindədir, nəsrində və dramaturgiyasındadır.

Ustad sənətkar insan qəlbinə və mənəviyyatına dərindən nüfuz etdiyindəndir ki, hər bir obrazın daxili hiss və həyəcanlarını, həyata və insanlara baxışını incə, psixoloji çalarlarla üzə çıxarır. İlyas Əfəndiyevin nəsr əsərlərinə məxsus emosionallıq, dərin psixologizm, incə lirizm və təzad ayrı-ayrı obrazların mürəkkəb və ziddiyyətli xarakterləri vasitəsilə açılır. Parlaq istedadı və çoxçeşidli yaradıcılığı ilə ədəbiyyat tariximizdə xüsusi bir mərhələ təşkil edən unudulmaz sənətkarın heç zaman təravətini və bədii siqlətini itirməyən əsərləri əsrlər boyu yaşayacaq.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbaslı R. «İlyas Əfəndiyevin yaradıcılığı» (Yeni nəşrlər) Ə.Əfəndiyevin eyni adlı kitabı haqqında //Azərbaycan. - 2000. - 3 oktyabr.
2. Abdullazadə A. Bir Ömrün poeziyası və ya yubiley təntənələrindən sonrakı düşüncələr. (İ.Əfəndiyev-80) //İncəsənət. - 1994. - 6 sentyabr.
3. Bayatlı Ö. V. Talecə incimiş insanların yazıçısı. (İlyas Əfəndiyev - 80) //Ədəbiyyat qəzeti. - 1994. - 27may.
4. Əfəndiyev İ. Seçilmiş əsərləri. Üç cilddə. I cild Bakı, "Avrasiya Press", 2005, 280 səh.

AZƏRBAYCANIN UĞUR MODELİ – DEMOKRATİYA PLYUS

Gülər İlham qızı Əjdərzadə
Mingəçevir Dövlət Universiteti
AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu
https://orcid.org/0000-0002-6992-6325
gular.ajdarzada@mdu.edu.az

İki əsrlik məcburi fasilədən sonra yenidən özünün müstəqil dövlətini quran Azərbaycan xalqı onun formasını da seçməyə çox məsuliyyətlə yanaşmışdır. Bu zaman gündəlik həyatın normaları xalqın tarixi təcrübəsindən və dünya sivilizasiyasının ən parlaq nailiyyətlərindən maksimum istifadə edilməklə müəyyənləşdirildi. Bu model isə hüquqi dövlət, azad sahibkarlığın inkişafı, müasir prinsipli vətəndaş cəmiyyətinin bərqərar olunmasına istiqamət, sosial məsələlərin priotetliyini nəzərdə tutur. Ən əsası isə onun reallaşması üçün optimal mühitə - demokratiyaya bağlılıq qətiləşmiş, onun Azərbaycanda bərqərarlığı üçün əməli işlər görülməyə başlanmışdır.

Demokratiyanın respublikamızda kök salması isə heç də asan və rəvan olmamışdır. Onun asan olmayacağını cəmiyyətin mütərəqqi qüvvələri yaxşı dərk edirdilər. Dünyanın heç bir ölkəsində

müasir demokratik cəmiyyət birbaşa yüksək səviyyəsinə çatmamış, çətinlikləri kifayət qədər ciddi olmuşdur. Məsələdə vacib şərt, ilk növbədə, demokratik dəyərlərin ölkəmizə gəlməsi, bərpası və inkişafıdır. Çünki demokratiya həm insan azadlığı haqqında prinsiplər toplusu və praktiki şəkildə bəşəriyyətin topladığı müsbət birgə yaşayış təcrübəsidir [3]. Lakin bütün dövrlərdə mahiyyətcə ona zidd olan qüvvələr daim onu gözdən salmağa çalışmışlar. Həmçinin demokratiyanın universallığının və hər bir ölkədə spesifikliyinin olmasının nəzərdən qaçırılması da bu mühitin bərqərarına müvafiq maneçilik törətmişdir. Bununla belə təcrübə sübut etmişdir ki, heç bir ölkədə, heç bir qüvvə onun inkişafının qabağını ala bilməmiş, o tədricən dünyanın inkişafını təmin edən aparıcı faktora çevrilmişdir.

"Demokratiya" yunan sözü olub, "xalq hakimiyyəti" (demos - xalq, kratos - hakimiyyət) deməkdir. Onun əsas elementləri qədim Yunanıstanda meydana gəlsə də, müxtəlif formalarda bütün xalqların tarixində olmuşdur. Eyni zamanda tarixin bütün inkişaf mərhələlərində demokratiya anlayışı daha yeni və daha dərin məzmunda cəmiyyətin diqqətini cəlb etmişdir. Ölkələrin tarixi, oradakı sosial qruplar və xalqlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlər bu işdə mühüm rol oynamışdır. Bir sözlə, demokratiya tədricən tarixin çətin sınaqlarında formalaşan praktiki münasibətlər toplumuna çevrilə bilmişdir [1].

Demokratiya maksimum dərəcədə xalqın hakimiyyətin formalaşmasına və idarə edilməsinə cəlb edilməsi deməkdir. Xalq hakimiyyətin mənbəyidir. Ancaq bu heç də hakimiyyətin və dövlətin bütün əhali tərəfindən idarə olunması demək deyildir, çünki bu, praktiki cəhətcə mümkün deyildir. Dövləti azad seçki sistemində xalqın seçdiyi nümayəndələr idarə etməlidirlər. Bu baxımdan da, demokratiyanı çoxluğun hakimiyyəti adlandırmaq olar. Eyni zamanda bu prinsip azlıqların azad şəkildə fikir söyləmək hüquqlarının qorunması prinsipinin gözlənilməsi ilə də sıx bağlıdır.

Demokratiya tarixi inkişafın məhsuludur. Cəmiyyətin inkişafı ilə əlaqədə o da dəyişmiş və hər dövrdə daha da yüksək səviyyəyə qalxmışdır. Bu proses indi də getməkdədir. Demokratiyanın gücü qanundan əlavə kimlərinsə hüquqlarının məhdudlaşdırıla bilinməməsindədir [4]. Həmçinin heç kəsin qanundan yuxarı dura bilməməsi də vacib şərtlərdəndir.

Demokratiyanı sözdən fəaliyyətə keçirən əsas vasitə dövlətin ali qanunu olan Konstitusiyadır. Demokratik cəmiyyətin bütün mahiyyəti qanunların rəsmi ifadəsi olan bu sənəddə açılır. Konstitusiya, həmçinin demokratiyanın mövcudluğunun və inkişafının təminatçısı rolunda çıxış edir. Bu ali qanunda hakimiyyət orqanlarının formalaşdırılması, vəzifəsi və səlahiyyətləri, məhkəmələrin fəaliyyəti, vətəndaşların hüquq və azadlıqlarının dövlət tərəfindən təminatı aydın göstərilir. İstənilən konstitusiyanın demokratiklik ölçüsü kimi isə hakimiyyətin idarəolunanların rəyi əsasında qurulması götürülür. Cəmiyyətin inkişafı çox halda əsas qanunun keyfiyyətindən və günün tələblərinə cavab verə bilmək qabiliyyətindən asılıdır. Buna görə də konstitusiyanın doğma olmayıb ehtiyac olduqda dəyişə bilməsi də normal haldır. Düzdür, onun tez-tez dəyişilməsi də müsbət effekt vermir. Və burada onun müddəalarının uzun ömürlülüyü ilə təkamülünün vacibliyi arasında optimal "qızıl" orta xəttin tapılması vacib şərt sayılır [3].

Konstitusiyanın dəyişilməsində dünya ölkələrində iki təcrübə variantı qərarlaşmışdır. Birində ali qanuna ya parlamentdə, ya referendumda müvafiq dəyişiklik edilir. Bu zaman onun tərəfdarları olduğu kimi, etiraz edənlərin də sayı az olmur.Bunun açıq şəkildə getməsinin özü də ölkədə demokratiyanın mövcudluğu kimi əsaslandırıla bilər.

İkinci varintda isə, sadəcə bəyannamədən ibarət olan Konstitusiyanın özünə heç bir dəyişiklik edilmir, ya da bu nadir halda olur. Dövlətin idarə olunması və cəmiyyətin inkişafı üçün tələb olunan yeni konstitusion müddəalar isə məhkəmə qərarları, etiraz doğurmayan prezident fərmanları, ən əsası isə ənənələr vasitəsilə əldə edilir.

Konstitusiyanın dəyişməsi və ya hansı formada dəyişməsi demokratiya üçün əsas məsələ deyildir. Başlıca qayə ali qanunun və onu tamamlayan qanunların demokratiyanın mövcudluğuna, inkişafına və cəmiyyətin aparıcı fəlsəfəsi olmasına şərait yaratmasıdır.

Demokratiya doğma deyil, o daima dəyişən, zənginləşən, yeniliyə meyillənən bir prosesdir. O reallığa və obyektivliyə əsaslanır. O hər gün sınaqdan keçirilir, hər bir kəsin ona şübhə ilə yanaşmaq hüququ vardır, onun toxunulmazlıq və ya bütpərəstlik imici yoxdur [2].

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmlənməsi prosesi daha yüksək inkişaf pilləsinə qalxır. Bu proses özündə xalqımızın milli dövlətçilik ənənələrini yaşatmaqla yanaşı, dünyanın qabaqcıl ölkələrinin təcrübəsini də əks etdirməyə meyllidir.

Azərbaycanın inkişaf prosesinin təhlili göstərir ki, ölkənin tərəqqisi əldə edilmiş müsbət təcrübənin qorunmasında, hüquqi dövlətin təkmilləşdirilməsində, demokratiyanın inkişafında, bazar iqtisadiyyatının bərqərar olmasında, beynəlxalq birliyə inteqrasiyada və gələcəyimizin məsuliyyətinin dərk edilməsindədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev V. Müstəqilliyimizin strategiyası. Bakı, 2002
2. Məmmədov A. Beynəlxalq münasibətlər. Bakı, 2002
3. Mirzəzadə A. Demokratiya plyus. Bakı, 2004
4. Hüseynova İ. Azərbaycan dövlətçiliyinin bu gününün və sabahının qarantı.- "Yeni Azərbaycanın qurucusu". Bakı, 2002

MULTİKULTURAL DƏYƏRLƏRİN MÜASİR CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINDA ROLU

Kəmalə Cahangir qızı Hüseynova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
kemalehuseynova62@gmail.com
https://orcid.org/0009-0007-1806-4028

Multikulturalizm – çoxmədəniyyətli cəmiyyətin təşkili və inkişafında müxtəlif mədəniyyət və dinlərə, adət-ənənələrə sahib insanların bir arada milli-mədəni özünəməxsusluğunu qoruyub saxladığı birgəyaşayış tərzidir. Əsasının XIX əsrdə Qərbdə qoyulduğu və XX əsrdə formalaşaraq, günümüzdə də davam etdirilən qloballaşma təəssüf ki, bəzi Avropa ölkələri tərəfindən müxtəlif dövlətlər arasında sədlərin dağıdılması, mədəniyyətlərin özünəməxsusluğunun, rənarəngliyinin aradan qaldırılması, ayrı-ayrı mentalitetləri bir qəlibə salmaq, qərbləşdirmək məqsədi güdür. Lakin XXI əsrin əvvəllərindən etibarən dünyada bu istiqamətdə müşahidə olunan siyasi-mədəni dözümsüzlük multikulturalizm siyasətinin iflasa uğraması və bunun əksinə olaraq respublikamızda aparılan uğurlu daxili və xarici siyasət məsələyə yeni baxış və yanaşmaların meydana gəlməsinə səbəb olmuşdur.

Müasir dövrdə getdikcə daha da qloballaşan sivilizasiyalararası ziddiyyətlər xalqların milli-mənəvi dəyərlərinin qorunub saxlanılması zərurətini daha da aktuallaşdırır. Hələ İkinci dünya müharibəsinin ardınca Avropada və dünyanın müxtəlif bölgələrində başlanan "soyuq müharibə" təhlükəsi, keçmiş Sovet imperiyasının dağılması fonunda postsosialist Avropa dövlətlərində (məs., Polşa, Rumıniya, Macarıstan, Çexoslovakiya) etnosların suverenlik uğrunda mübarizəsi dünyanın siyasi səhnəsi və dövlət idarəçiliyinə yeni yanaşmaların formalaşmasına gətirib çıxardı. Artıq cəmiyyətdə siyasi-ideoloji fərqlər aradan qalxır və miqrasiya proseslərinin də sürətlənməsi çərçivəsində multi-etnik cəmiyyətlərin sayı xüsusən Avropada getdikcə daha da artırdı. Bu isə öz növbəsində yeni münaqişə mərkəzlərinin yaranmasına səbəb olurdu. Bu baxımdan 90-cı illərin əvvələrindən Yuqoslaviyada və Bosniya-Hersoqovinda baş verən müstəqil və eyni zamanda etno-siyasi münaqişələr, XXI əsrin ikinci onilliyində islam ölkələrini (məs.Suriya və Yəmən) bürümüş və kökündə sünni-şiə qarşıdurmasının dayandığı münaqişələr bir daha məsələnin aktuallığını gündəmə

gətirmişdir. 2001-ci il 11 sentyabr hadisələrindən sonra dünyanın siyasi mənzərəsi əhəmiyyətli dərəcədə dəyişmiş, Qərb ölkələri, eyni zamanda Amerikada miqrasiya məsələsinin geniş miqyas alması islamafobiyanın və irqçi meyllərin genişlənməsi ilə multikultural dəyərlərə yanaşma yeni rəng almağa başlamışdır. Avropa ölkələri, xüsusən Böyük Britaniya, Almaniya və Fransa multikulturalizmdən imtina etdiklərini açıq şəkildə bəyan etməkdən çəkinməmişlər. 2010-cu ildə Almaniyada hakim Xrisian-Demokratik İttifaqının qurultayında kansler Angela Merkel bildirmişdir ki, Almaniyada multikultural cəmiyyətin qurulması prosesi iflasa uğramış, etnik və dini müxtəlifliyin ölkədə birgəyaşayış modelini və hüqiqi mexanizmlərini qurmaq mümkün olmamışdır. Lakin eyni zamanda o öz çıxışı zamanı bu siyasətin uğursuzluqlarına baxmayaraq, ölkədəki çoxsaylı mühacirlərin bundan sonra alman mədəniyyətini səylə mənimsəməli olduğunu və yerli cəmiyyətə sürətlə inteqrasiya etməli olduqlarını vurğulamışdır. Eyni fikrin daha sonra Böyük Britaniyanın Baş naziri Devid Kemeron və Fransa prezidenti Nikola Sarkozi tərəfindən də səsləndirilməsi birmənalı şəkildə Avropa dövlətlərinin bu məsələyə radikal münasibət nümayiş etdirdiyini göstərirdi. Bəs Avropanın inkişaf etmiş dövlətlərinin siyasi liderlərinin bu cür fikirlər səsləndirməsi nə ilə bağlıdır? Yaxın Şərqdə baş verən siyasi münaqişələr fonunda Avropaya miqrant axını və islam dininin Avropa ölkələrində geniş yayılması, 2011-ci ildə Münhendə keçirilmiş konfransda D. Kemeronun da dediyi kimi Avropaya mühacirət etmiş insanların yeni nəslinin nə Qərb mədəniyyətinə, nə də atalarının ənənəvi islam mədəniyyətinə uyğunlaşa bilməməsi problemin bir tərəfidirsə, digər məsələ miqrantların öz dini etnik görüşlərinin Avropada dövlət siyasətinə təsir göstərməsi idi. Bu isə onu göstərir ki Avropa multikultural dəyərlərin tətbiqini qarşıya məqsəd olaraq qoysa da, onun həlli mexanizmlərini düzgün işləyə bilməmiş və bu da mövcud problemlərin daha da geniş miqyas almasına səbəb olmuşdur.

Tarixən ölkəmizdə müxtəlif dinlərin və mədəniyyətlərin daşıyıcıları birgə yaşamışlar və bu Azərbaycan cəmiyyətinin zənginliyinə səbəb olmuşdur. Azərbaycan xristianların da, yəhudilərin də uzun əsrlərdir birgə yaşadığı müsəlman ölkəsidir. Fərqli dəyər daşıyıcılarının qarşılıqlı hörmət əsasında birgəyaşayışına əsaslanan multikulturalizm Azərbaycanda həyat tərzi kimi qəbul olunur. [2, s. 45] Multikulturalizmin "Azərbaycan modeli" tarixi kökləri baxımından uzun əsrlərə dayansa da, onun bir prinsip olaraq inkişafı Ümummilli Lider Heydər Əliyev tərəfindən işlənib hazırlanmış və bu gün də ölkəmizdə uğurla davam etdirilir. Hələ ötən əsrin 70-80-ci illərində dahi liderin ölkəyə ilk rəhbərliyi dövründən etibarən ölkəmizdə yaşayan müxtəlif azsaylı xalqlara dövlət səviyyəsində göstərilən diqqət və qayğının nəticəsi olaraq müxtəlif folklor ansambllarının yaradılması, tarixi şəxsiyyətləri ilə bağlı kitabların yazılması, tarixi və mədəniyyət abidələrinin təmir və bərpa edilməsi, müxtəlif səpkili mədəni festivalların keçirilməsini göstərə bilərik. Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyasının kökündə də məhz milli dəyərlərin bəşəri prinsiplərlə birləşməsi, vəhdəti dayanırdı. Bu gün Azərbaycan kimliyi öz gücünü şanlı tarixlə ruhani zənginlik və müxtəliflik arasındakı əlaqədən alır. Bu əlaqə daha düşünülmüş və məqsədyönlü olduqca, şüurlarda hökm sürən xaos tədricən aradan qalxır, mütərəqqi ideoloji konstruksiyanın formalaşdırılması isə daha xoşbəxt gələcəyə daim can atan müasir mədəni kimlik yaradır [3, s. 156]. Təsadüfi deyil ki, 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi-referendum yolu ilə qəbul edilmiş müstəqil Azərbaycan Respublikasının ilk Konstitusiyasında (maddə 25. Bərabərlik hüququ, maddə 44. Milli mənsubiyyət hüququ və s.) da ətraflı şəkildə işlənib hazırlanmışdır. Bu gün Qərb dövlətlərinin ehtiyatla və hətta dövlətçiliyin mövcudluğu üçün təhlükə mənbəyi kimi yanaşdığı multikultural dəyərlər ölkə Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən də uğurla davam və inkişaf etdirilir. Azərbaycanın müxtəlif beynəlxalq təşkilatlarla üzv və əməkdaşlıq çərçivəsində fəaliyyəti, nəinki ölkəmizdə, hətta onun hüdudlarından kənarda da "Heydər Əliyev Fondu" vasitəsilə müxtəlif mədəniyyət abidələrinin təmir və bərpa işlərində yaxından iştirakı da bunun bariz nümunəsidir. Lakin qloballaşma heç də Azərbaycan xalqının öz milli mənəvi dəyərlərindən uzaqlaşması və ya Avropa mədəniyyəti və dəyərlərinin ölkəmizdə qeyd-şərtsiz qəbulu kimi dəyərləndirilməməlidir. Vaxtilə Heydər Əliyev azərbaycançılığın əsas prinsiplərinə diqqəti cəlb edərək göstərirdi ki, "biz azərbaycanlıları

birləşdirən milli mənsubiyyətimizdir, tarixi köklərimizdir, milli-mənəvi dəyərlərimizdir, milli mədəniyyətimizdir-ədəbiyyatımız, incəsənətimiz, musiqimiz, şeirlərimiz, mahnılarımız, xalqımıza mənsub olan adət-ənənələrdir. İnsan hansı ölkədə yaşamasından asılı olmayaraq, gərək öz milliliyini qoruyub saxlasın..." [1, s.7].

2010-cu ildə ölkəmizdə "Qloballaşma, din, ənənəvi dəyərlər" mövusunda keçirilmiş sammit zamanı Azərbaycan dövləti başçısının da ifadə etdiyi kimi " Qloballaşma prosesi bizdən də yan keçə bilməz. Sadəcə olaraq biz elə etməliyik ki qloballaşma adı altında öz milli dəyərlərimizi unutmayaq. Biz milli dəyərlərimizə sadiq olmalıyıq. Hər bir ölkə, hər bir xalq üçün onun milli dəyərləri hər şeydən üstün olmalıdır. Bu dəyərlər, müxtəlif xalqların dəyərləri bir-biri ilə ziddiyyət təşkil etməməlidir. Ona görə də biz qloballaşma deyəndə Azərbaycanda beynəlxalq əməkdaşlığı, xoş münasibətləri, dostluğu nəzərdə tuturuq. Qloballaşma adı altında xalqlara zidd olan, milli mentalitetə xas olmayan dəyərlər aşılanmamalıdır" [4, s. 2]. Bütün bu deyilənlərin davamı olaraq, 2016-cı ilin ölkə Prezidentinin məlum fərmanına əsasən "Multikulturalizm ili" elan edilməsi və bu istiqamətdə görülən çoxsaylı işlərin ardıcıl nəticəsidir ki, ərazisində müxtəlif din və adətlərə malik udin, ləzgi, rus, yəhudi və digər milli etnos və dini qruplar yaşayan ölkəmizdə dinc və təhlükəsiz şəraitdə birgəyaşayışın mümkünlüyünün "Azərbaycan modeli" bir çox ölkələrdə tədqiq olunur və hətta Ali məktəblərin dərsliklərində də tədris vəsaiti kimi istifadə olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycançılıq ideologiyası: ənənə və müasirlik. Bakı: Elm və təhsil, 2019
2. Azərbaycan qəzeti, 2010-cu il 16 may
3. Hacıyev, A., Cəfərova, E., Məmmədov, İ. Multikulturalizmə giriş / A.Hacıyev, E.Cəfərova, İ.Məmmədov. – Bakı: Mütərcim, - 2018
4. Həbibbəyli, Ə. Geosiyasi reallıqlar və multikultural dəyərlər / Ə.Həbibbəyli. – Bakı: Elm və təhsil, - 2017

HUMANİTAR VƏ SOSİAL FƏNLƏRİN TƏDRİSİNDƏ YENİ TEXNOLOGİYANIN ROLU

Lalə Fizuli qızı Abdullazadə
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
laleabdullazada@gmail.com
https://orcid.org/0009-0002-1827-685X

XX-XXI əsrlərdə texnologiyanın inkişafının sürətlənməsi ilə paralel olaraq dünyada sosial və iqtisadi sahələrdə bir çox yeniliklər müşahidə edilmişdir. Kompüter texnologiyalarının və daha sonra internet texnologiyalarının təsiri ilə dünyanın bir çox yerində iş və təhsil fərqli bir forma aldı. Qlobal bazarda şirkətlər işi səmərəli şəkildə bölüşdürmək və işçiləri arasında yeni üsullarla ünsiyyət qurmaq üçün internet texnologiyalarından istifadə edirlər. İnkişaf etməkdə olan texnologiya ilə, təhsil mühitlərində ünsiyyəti artırmaq üçün istifadə olunan kompüter əsaslı kommunikasiya vasitələri - xüsusən də distant təhsildə istifadə olunan məktub təhsilinə alternativ olaraq - Rapaport tərəfindən müəyyən edildiyi kimi e-poçt, forumlar və ya video konfransla məhdudlaşmır. (Rapaport, 1991). Bu gün bunlarla yanaşı, kompüter əsaslı Facebook, Twitter və Blog internet proqramları dünyada olduğu kimi ölkəmizdə də populyardır. Bunun ən bariz xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, siniflərdə müəllimlər artıq yazı lövhəsi ilə kifayətlənməyib, həm də proyektorlardan istifadə etməklə daha çox əyani dərslər keçirlər və şagirdlərə kompüterdə ev tapşırıqları verirlər ki, bu da onlara müxtəlif və daha geniş resurslara çıxış imkanı yaradır.

Bununla belə, əvvəlki başqa bir araşdırmada (Baytak, 2010) qeyd edildiyi kimi, müxtəlif təhsil sistemlərinə, xüsusən də Azərbaycanda keçidə baxmayaraq, yeni təhsil sisteminə uyğun olaraq kompüterlərlə həyata keçirilən təhsil fəaliyyətlərində çatışmazlıqlar var. İnkişaf edən texnologiya ilə adət etdiyimiz sinif mühitləri tədricən yeni öyrənmə mühitləri ilə əvəz olunur. Əvvəllər təbaşir və lövhə ilə məhdudlaşan təhsil zaman keçdikcə ağ lövhələr və ağıllı lövhələrlə əvəz olundu (Tarman, 2011). Bu dəyişikliklər bəzən ehtiyacları ödəməyə, bəzən yeniliklərlə ayaqlaşmağa, bəzən də rəqabət mühitində geri qalmamağa yönəlib. Təhsil tədqiqatçıları hesab edirlər ki, istifadə olunan müxtəlif texnologiyaların əsas məqsədi öyrətməkdir.Tarman, B. və Baytak, A. razılaşırlar ki, bu, öyrənməyi asanlaşdırmalı və artırmalıdır (Teo & Lee, 2010).

Texnologiyadan təhsildə səmərəli istifadə etməyə başlayan inkişaf etmiş ölkələrin təcrübələrinə əsasən; Müəllimlərin və müəllim namizədlərinin daha səmərəli istifadəsi üçün bu istiqamətdə hazırlanması əsas tələb kimi qəbul edilmişdir (Yücel et al., 2010; Tarman, 2010). Bu kontekstdə beynəlxalq təhsil təşkilatları və qurumları öz akademik bəyannamələrində bildirirlər ki, yeni yaş müəllimləri müəyyən avadanlıq və bacarıqlara malik olmalıdırlar (Becker & Ravitz, 2001; ISTE, 2008). Müəllim və namizədlərin peşə həyatına başlamazdan əvvəl bu bacarıqlara yiyələnmələrinin əsas səbəbi tələbələrin hər il yeni texnoloji cihazlar və bu sahədə yeni bacarıqlarla dərsə gəlməsidir. İndiki sinif mühitini 10 il əvvəlki sinif mühiti ilə müqayisə etsək, görərik ki, cəmi bir neçə il əvvəl dəbdəbə hesab edilən mobil telefonlar və noutbuklar indi tələbələrin geniş istifadə etdiyi texnoloji cihazlara çevrilib və gündəlik həyatımızın bir parçasına çevrilib. Bu gün bu cihazlar lüksdən daha çox həyat tərzidir. Bu kontekstdə yeni təhsil almış şagirdlər kompüterdən istifadədə bilik və tətbiq baxımından müəllimlərini qabaqlaya bilirlər. Bundan əlavə, kompüter qiymətləri orta təbəqənin iqtisadi gəliri olan ailələr üçün münasib səviyyəyə düşdüyü üçün bir çox müəllim və tələbə kompüter əldə edib. Bundan əlavə, müxtəlif yerlərdə (kitabxanalar və internet kafelər) təklif olunan İnternetə çıxış imkanları əsasən müəllim və tələbələrə yeni texnologiyalardan istifadə etmək imkanı verir. Tədqiqatçılar təhsil sahəsindəki müxtəlif sahələr üçün məktəbəqədər müəllimlərin texnologiyaya əsaslanan dərsləri necə öyrətdiklərini araşdırdılar. Bu akademik araşdırmalardan bəzilərini aşağıdakı kimi sıralamaq olar; xarici dil (Wildner, 1999), elm təhsili (Valanides & Angeli, 2006), Türk təhsili (Önkaş, 2008), sosial elmlər (Gülbahar & Güven, 2008).

Bundan əlavə, humanitar və sosial elmlər təhsili sahəsində bir çox tədqiqatçı texnologiya və kompüterlərin rolunu vurğulayır və onların tələbələrin tənqidi düşünmə, problem həll etmə və qərar vermə bacarıqlarını inkişaf etdirdiyini ortaya qoyur (Açıkalın, 2010; Açıkalın & Duru, 2005; Bennett & Pye , 1999; Berson, 1996; Berson və Balyta, 2004; Dils, 2000; Fontana, 1997; Larson, 1999; Rays və Wilson, 1999). Buna görə də, tədris texnologiyası və onun məhsulları humanitar və sosial elmlər müəllimlərinin şagird uğurlarının artırılmasında nəzərə almalı olduğu mühüm məsələdir.

Tədris texnologiyaları sosial elmlər müəllimlərinə tələbə mərkəzli və aktiv öyrənmə mühitlərinin hazırlanması kontekstində mühüm töhfələr verir. Simulyasiya, proqram təminatı, multimedia, məlumat bankları və telekommunikasiya kimi texnologiya məhsulları texnologiya ilə dəstəklənən humanitar və sosial elmlər sinfi yaratmaq üçün istifadə edilə bilər (Tarman, 2011; Tarman & Yüksel, 2010). Humanitar və sosial elmlər tədrisində kompüter inteqrasiyası artsa da,humanitar və sosial fənlər dərslərində kompüter dəstəkli təhsildən istifadə səviyyəsi ilə bağlı çox da tədqiqat aparılmayıb. Əvvəlki tədqiqatlarda müəyyən edilmişdi ki, söz emal, simulyasiya, məşq və təcrübə kimi kompüter proqramları humanitar və sosial elmlər müəllimləri tərəfindən ən çox istifadə edilən tətbiqlərdir (Northup & Rooze, 1990; Pye & Sullivan, 2001), lakin sonradan "məlumat əldə etmək" və "İnternet" istifadə edilmişdir. Humanitar və sosial elmlər təhsilində kompüterlərdən ən çox istifadə edilən sahə olmuşdur. (Whitworth & Berson, 2003; Pye & Sullivan, 2001). Bu dəyişikliyi kompüter və internet texnologiyalarının sürətli və yeni inkişafı ilə izah etmək olar. Müxtəlif keyfiyyətlərə malik və müxtəlif baxış nöqtələrini özündə əks etdirən mənbələr,

məsələn, birinci əldən mənbələr, fotoşəkillər, surətlər və nüsxələr, İnternet vasitəsilə əyani materiallar şagirdlərin bilik yaratmaq qabiliyyətinə müsbət təsir göstərə bilər.

Texnologiyanın Təhsildə Rolu humanitar və sosial həyatda və sinif otaqlarında kompüter texnologiyalarının istifadəsi ilə paralel olaraq, təhsil tədqiqatçıları tərəfindən akademik tədqiqatlar aparılmağa başlanmışdır. Təhsil texnologiyaları sahəsinin ayrıca bir sahəyə çevrilməsi ilə texnologiya dəstəkli təhsil daha çox müzakirə edilməyə başlanmış və bu sahədə akademik jurnalların nəşri ilə istifadə olunan texnologiyaların təhsildə pedaqoji struktura necə təsir etdiyi bir çox sahələrdə müzakirə edilmişdir. Başqa bir araşdırmaya görə, müəllimlərin tələbələrin öyrənmə qabiliyyətlərini təkmilləşdirmək üçün sinifdə tədris strategiyası kimi texnologiyadan istifadə etməsi zəruri hesab edilmişdir (Şura, 1988).

Sadalanan iki fərqli baxış bucağını qəbul edən bəzi tədqiqatçılara görə, öz sahəsində özünə güvənən müəllimlərin texnologiyadan təkcə bir vasitə və ya dərs strategiyası kimi deyil, həm də hər iki şəkildə istifadə etmələri lazım olduğu bildirilir (Ivers, 2002). Schoepp (2004) texnologiyanın necə inteqrasiya olunacağına dair vizyonu və biliyi olmayan müəllimlərin perspektivlərinə görə təhsildə texnologiyanın rolunun fərqli qəbul edildiyinə diqqət çəkməyə çalışmışdır.

Ölkəmizdə müəllim namizədləri üzərində aparılan başqa bir araşdırmanın nəticələrinə görə, şagird mərkəzli dərs metodunu mənimsəyən namizədlərin kompüterdən istifadəyə daha çox meylli olduğu, eyni zamanda, yüksək əsas kompüter bacarıqlarına malik müəllim namizədlərinin də bu mövzuya daha müsbət yanaşdığı müəyyən edilmişdir (Şahin və Toy, 2009). Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, bu sahədə əvvəlki tədqiqatlar ümumiyyətlə müəllimlərin texnologiya ilə dəstəklənən tədrisə necə baxdıqlarını araşdırıb sınaqdan keçirib. Bununla belə, digər son araşdırmalar araşdırıldığında, gələcək müəllimlərin, xüsusən də humanitar və sosial elmlər müəllimi namizədlərinin texnologiya ilə dəstəklənən təhsili funksional olaraq necə təyin etmələrinin müəyyən edilmədiyi görüləcək. Bundan əlavə, bu tədqiqatın məqsədlərindən biri də namizədlərdən təhsil texnologiyalarını müəyyənləşdirmək və bu konsepsiyanın onlar üçün nə demək olduğunu, üstünlükləri və çatışmazlıqlarını və bu konsepsiyanın gələcəkdə öz sinif kontekstində necə qəbul ediləcəyini ortaya qoymağı xahiş etməkdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1.Açıkalın, M. (2010). Nümunəvi sosial elmlər müəllimlərinin sinifdə kompüter dəstəkli tədrisdən istifadə etməsi, Türk Onlayn Təhsil Texnologiyaları Jurnalı, 9 (4), 1-17. Açıkalın, M., & Duru, E. (2005).

2. Sosial elmlər dərsində kompüter texnologiyalarından istifadə. Turkish Online Journal of Educational Technology, 4(2), 18-26. 26 noyabr 2010-cu ildə http://www.tojet.net/volumes/v4i2.pdf saytından alınıb Baytak, A. (2010).

3.Türkiyədə K-12 səviyyəsində elektron təhsilin mümkünlüyü və Tövsiyələr. G. T. Yamamota, U. Demiray, M. Kesim Türkiyədə E-Öyrənmə İnkişafları və Tətbiqləri. Ankara- s.295-314. 4.ISBN: 978- 605-88891-2-5 Becker, H, J., & Ravitz J. L., (2001).

5.Müəllimlərin kompüterdən istifadəsi: Kubanın proqnozları doğrudurmu? Konfransın təqdimatı, AERA, ABŞ. Bennett, L. və Pye, J. (1999).

6.Tədris texnologiyası dünya tarixini öyrənmək üçün bir vasitə kimi. Beynəlxalq Sosial Təhsil Jurnalı, 14(1), 111-117. Berson, M. J. (1996).

7.Sosial tədqiqatlarda kompüter texnologiyasının effektivliyi: Ədəbiyyata baxış. Journal of Research on Computing in Education, 2(4), 486-499. Berson, M. J. və Balyta, P. (2004).

8.Sosial tədqiqatlarda texnoloji düşüncə və təcrübə: İslahatın gurultulu yeniyetməlik dövrünü aşmaq. Müəllim Təhsilində Hesablama Jurnalı, 20(4), 141-150. Bogdan, R. C. və Biklen, S. K. (1998).

9.Təhsil üçün keyfiyyət tədqiqatı: Nəzəriyyə və metodlara giriş (3-cü nəşr). Boston: Allyn və Becon. Chan-Lin, L. Hong, J. Horng, J. Chang, S. & Chu, H. (2006).

10. "Tədrisdə texnologiya inteqrasiyasına təsir edən amillər: Tayvan perspektivi. Təhsil və Tədrisdə Beynəlxalq İnnovasiyalar. 43-1,(57-6). Clark, R. E. (1994).

11.Media heç vaxt öyrənməyə təsir etməyəcək. Təhsil Texnologiyaları Araşdırma və İnkişafı, 42(2), 21-29. Cohen. D.K. (1988). Təhsil texnologiyası və məktəb təşkili. R. S. Nickerson və P. Zodhiates (Red.), Təhsildə texnologiya: 2020-ci ilə baxırıq (səh. 231-264). Hillsdale, NJ: Erlbaum. Çağıltay, K., Çakıroğlu, J., Çağıltay, N. və Çakıroğlu, E., (2001).

12. Tədrisdə kompüterdən istifadə ilə bağlı müəllimlərin fikirləri. Hacettepe Təhsil Fakültəsi Jurnalı (Journal of Education), 21, p19-28 Dils, A. K. (2000). Orta məktəb sosial elmlər sinfində texnologiyadan istifadə. Beynəlxalq Sosial Təhsil Jurnalı, 15(1), 102-112. Fontana, L. A. (1997). 13.Onlayn öyrənmə icmaları: Sosial tədqiqatlar üçün təsirlər. P. H. Martorella (Red.), İnteraktiv Texnologiyalar və Sosial Tədqiqatlar (səh. 1-25). Albany, NY: New York Dövlət Universiteti Mətbuat. Gülbahar, Y. & Güven, İ. (2008).

14.Türkiyədə İKT İstifadəsi və Sosial Elmlər Müəllimlərinin Qavramalarına dair Sorğu. Təhsil Texnologiyası və Cəmiyyəti, 11 (3), 37-51. Tarman, B. və Baytak, A. / Sos. Bilin. D. 10(2) (2011):xxx-xxx 905 Ivers, K. S. (2002).

15. Müəllimlərin qavrayışlarını və sinifdə texnologiyadan istifadəni dəyişdirmək. Amerika Təhsil Tədqiqatları Assosiasiyası, New Orleans, LA, 20 sentyabr 2006-cı ildə ERIC verilənlər bazasından əldə edilmişdir. Kozma, R. B. (1994).

16.Media öyrənməyə təsir edəcəkmi? Müzakirənin yenidən qurulması. Təhsil Texnologiyaları Araşdırma və İnkişafı, 42(2), 7-19. Kozma R. B. (2003).

17. Texnologiya və Sinif Təcrübələri: Beynəlxalq Tədqiqat. Təhsildə Texnologiya üzrə Araşdırmalar Jurnalı. 36- 1. (1-14) Kuo. M. (2008). Öyrənəndən Müəllimə: EFL Tələbə Müəllimlərinin İnternet Yardımlı Dil Öyrənilməsi və Tədrisi üzrə Qavrayışları. Larson, B. E. (1999). Cari hadisələr və İnternet: "başlıq xəbərlərini" çoxillik məsələlərə qoşmaq. Sosial Tədqiqatlar və Gənc Tələbə, 12(1), 25-28. Merriam, S. B. (1988).

18.Təhsildə Case study tədqiqatı: Keyfiyyətli yanaşma. Kaliforniya: Jossey-Bass Publishers. Mistler-Jackson, M. & Songer, N. B. (2000).

19.Tələbə Motivasiyası və İnternet Texnologiyası: Tələbələrin Elm öyrənmək səlahiyyəti varmı? Elm Tədrisində Araşdırma Jurnalı, 37(5), 459-479. Northup, T. və Rooze, G. E. (1990).

20.Sosial elmlər müəllimləri kompüterdən istifadə edirmi?: Milli sorğu. Sosial Təhsil 54(4), 212-214. N.R Şurası (1988).

21.Milli Elm Təhsil Standartları.Vaşinqton D.C. Önkaş Flow, N. (2009). Türk dili tədrisində texnologiyadan istifadə və daimi öyrənmə. ietc2008.home.anadolu.edu.tr (04.09.2009)

22. Pye, J., & Sullivan, J. (2001). Orta məktəbdə sosial elmlərin tədrisində kompüter əsaslı təlimdən istifadə. Beynəlxalq Sosial Təhsil Jurnalı, 15(2), 92-102. Rapaport, M. F. (1991). 23.Kompüter vasitəsi ilə rabitə; bülleten lövhələri, kompüter konfransı, elektron e-poçt və məlumat axtarışı. Nyu York: Wiley Race, M. L., & Wilson, E. K. (1999).

23. Texnologiya sosial elmlər sinfində konstruktivizmə necə kömək edir. Sosial Tədqiqatlar, 90(1), 28-33. Schoepp, K.W. (2004)

24."Texnologiya ilə zəngin bir mühitdə texnologiya inteqrasiyası maneələri: CBAM perspektivi". Magistrlik dissertasiyası. ERIC verilənlər bazasından 25 sentyabr 2006-cı ildə alınıb. Susskind, J.E. (2005).

25. PowerPoint-in sinifdə gücü: tələbələrin öz effektivliyini və münasibətini artırmaq. Kompüterlər və Təhsil. 45-2, (203-215) Şahin, İ. & Toy, S. (2009).

26. Türkiyəli tələbə müəllimlərin ABŞ-da təcrübə proqramı zamanı pedaqogika və təhsil texnologiyaları üzrə təcrübələri. Türk Onlayn Təhsil Texnologiyaları Jurnalı. 8(4) 16-21 Şimşek, N. (2005).

27. Təhsil texnoloqunun təhsil texnologiyası ilə bağlı təsəvvürləri və fikirləri. Educational Technology & Society, 8(4), 178-190 Tarman, B. (2003, iyul).

28. Təhsildə Rəqəmsal Bölünmə, Təhsil Tarixi Beynəlxalq Konfransının iclasında sənəd təqdimatı, ISCHE XXV, Sao Palo, Braziliya. Tarman, B. (2010).

29. Türkiyədə Müəllim Təhsili üzrə Qlobal Perspektivlər və Çətinliklər, Beynəlxalq İncəsənət və Elmlər Jurnalı (IJAS), 3(17): 78-96, Amerika Birləşmiş Ştatları. 906 Təhsildə Texnologiyanın Yeni Rolü: Sosial Elmlər Müəllim Namizədlərinin Perspektivləri Tarman, B. (2011).

30. Sosial elmlər təhsilində yeni yanaşmalar II,(Sosial elmlər təhsilində yeni yanaşmalar II) Sosial elmlər tədrisində sosial elmlər laboratoriyalarının yeri və əhəmiyyəti,(Sosial elmlər tədrisində sosial elmlər laboratoriyalarının əhəmiyyəti) Red.: R. Turan, A.M. Sünbül & H. Akdağ, Ankara: PegemA Yayınları. Tarman, B & Yüksel, Z. (2010).

31. Sosial Elmlər Təhsilində Virtual Laboratoriyaların və WEB Saytların Rolları və İstifadəsi. 4-cü Beynəlxalq Kompüter və Tədris Texnologiyaları Simpoziumu, Konya / TÜRKİYƏ (24-26 sentyabr). Teo, T. & Lee, C. B. (2010).

32. Tələbə müəllimlər arasında texnologiyadan istifadə etmək niyyətinin izahı: Planlı Davranış Nəzəriyyəsinin tətbiqi. Kampus Geniş İnformasiya Sistemləri. 27(2). 60-67 TÜİK, (2010) 33.Türkiyə Statistika Təşkilatı İnformasiya Texnologiyalarından İstifadə Anketi. http://www.tuik.gov.tr/VeriBilgi.do?tb_id=60&ust_id=2 Valanides, N., & Angeli, C., (2006). 34.Kompüter modelləri vasitəsilə elmləri öyrətmək üçün müəllim hazırlığı. Texnologiya və Müəllim Təhsilində Müasir Problemlər. 6(1) 87-98. Whetstone, L. və Carr-Chellman, A. A. (2001).

35. Müəllimlərin texnologiyadan istifadə etməyə hazırlanması: sorğunun nəticələri. TechTrends, 45(4), 11-17. Wildner, S. (1999).

36. Xarici dil müəllimi hazırlığı proqramlarına texnologiyanın inteqrasiyası. CALICO Journal 17(2). 223-251. Yücel, C., Acun, İ., Tarman, B. və Mete, T. (2010).

37. Müəllimlərin İKT İnteqrasiya Mərhələlərini Tədqiq etmək üçün Model. The Turkish Online Journal of Educational Technology, 9 (4)1-9 Tarman, B. and Baytak, A. / Sos. Bilin. D. 10(2) (2011):xxx-xxx 907

I İBRAHİM DƏRBƏNDİNİN XARİCİ SİYASƏTİ

Leyla Sahib qızı Babayeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
leyla.babayeva@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0001-5955-0857

Şirvan feodalları Kəsranilər sülaləsindən sonuncu nümayəndə olan Huşəngin ölümündən sonra onun əmisi oğlu İbrahim ibn Sultan Məhəmməd ibn Keyqubadı hökmdar seçdilər. Sara Aşurbəyli Münəccimbaşıya istinad edərək yazır ki, Şeyx İbrahim Məzyədilər sülaləsinin bir qolu olan Dərbəndilərin ilk nümayəndəsi idi. Şirvanşah Kavus və Huşəngin təqibindən ehtiyat edən İbrahim və atası Sultan Məhəmməd ibn Keyqubad Şəki kəndlərinin birində gizlənmişdir [1]. Şeyx İbrahimin atası Şəkidə ölmüş, özü isə Şirvan feodalları onu Şirvanşahlar taxtına sahib çıxmağa dəvət edəndən qədər orda gizlənmişdir. Beləcə, İbrahim Dərbəndi 1382- ci ildə hakimiyyətə gəlmiş və 1417- ci ilə qədər Şirvanda hökmranlıq etmişdir.

Şeyx İbrahim ağıllı, müdrik hökmdar idi. O, ilk növbədə ölkə daxilində qayda-qanunu bərpa etdi, vergi və mükəlləfiyyətləri qaydaya saldı. İbrahim ticarət və sənətkarlığa da qayğı göstərir, quruculuq işlərinə böyük əhəmiyyət verirdi. Onun tədbirləri sayəsində Azərbaycanın şimalında Şirvanşahlar dövləti müəyyən siyasi-iqtisadi tərəqqiyə nail olmağa başladı.

Ancaq Şeyx İbrahimin xarici siyasəti Azərbaycana, o cümlədən Şirvanşahlar dövlətinə qarşı yönəlmiş təhdidlər, hücumlar və işğalçılıq müharibələri ilə bağlı olaraq dəyişkən xarakter daşımışdı.

O, qüvvələrin real nisbətini dəqiq qiymətləndirərək özündən güclü düşmənlərlə silahlı mübarizəyə aparmır, çox zaman bir işğalçıdan digər işğalçıya qarşı mübarizədə istifadə edirdi. Hətta bu və ya digər işğalçının hakimiyyətini qəbul etməyə məcbur olduqda belə, Şirvanın müstəqilliyini qoruyub saxlamağa çalışırdı [3].

XIV əsrin II yarısında Azərbaycanı, eləcə də Şirvanı şimaldan Qızıl Orda xanı Toxtamış, cənubdan isə böyük fateh Əmir Teymur təhdid edirdi. Ağıllı hökmdar, mahir diplomat olan Şeyx I İbrahim hər iki təhlükənin Şirvana hansı nəticələr verəcəyini uzaqgörənliklə qiymətləndirdi. O, yaxşı başa düşürdü ki, Azərbaycanda vahid mərkəzləşdirilmiş dövlətin olmadığı bir şəraitdə eyni zamanda tərəflərin hər ikisinə qarşı mübarizə aparmaq mənasızdır. Hətta onların hər hansı biri ilə də qarşıdurma olarsa işğalçı orduya qarşı mübarizə aparmağın çətin olacağını, Şirvanın viran ediləcəyini və əhalinin qırılacağını öngörən I İbrahim mütləq bu qüvvələrdən biri ilə yaxşı münasibətlər qurmaq, sonra isə onun dəstəyi ilə digər təhlükəni dəf etmək qərarına gəldi. Şirvanşahın qəti qərarı Teymura itaət göstərərək ona tabe olmaq oldu. Ərəbşah və Cənnabinin məlumatına görə İbrahim bundan əvvəl ən yaxın adamı- böyük vəzir qazı Əbu Yəzidlə məşvərət etmiş və vəzir Şirvanşaha qaçıb dağlarda gizlənməyi məsləhət görmüşdü. Lakin İbrahim Teymurla ittifaqı seçdi, Teymurun adına xutbə oxunmasını və sikkə kəsilməsini əmr etdi və itaətini bildirmək üçün bahalı hədiyyələrlə istilasının qərargahına yollandı. O, monqol-türk qəbilələrində dəbdə olduğu kimi hər hədiyyədən doqquz ədəd təqdim etdi. Lakin yalnız qulları səkkiz nəfər bağışlamaqla bildirdi ki, "doqquzuncu mən özüməm". Bu Teymurun çox xoşuna gəldi və İbrahimi Şirvanın hakimi təyin edərək öz torpaqlarına qayıtmasına icazə verdi. I İbrahimin Teymur və Toxtamış arasındakı seçimini Teymurdan yana etməsinin səbəbi Şirvanın Qızıl Orda ilə həmsərhəd olması idi. O bilirdi ki, Toxtamışla yaxınlaşmaq Şirvanşahların süqutuna gətirib çıxara bilər. Teymur isə xeyli uzaqdan gəlir və əgər o, Şirvanı ələ keçirsə belə, burada uzun müddət möhkəmlənə bilməyəcək. I İbrahimin Teymurla ittifaq qurmaq qərarını verməsində Teymur və Toxtamışın şəxsiyyətlərini düzgün qiymətləndirmək bacarığı da böyük rol oynadı. Toxtamış ona böyük yaxşılıqlar etmiş, onu taxta çıxarmış Teymura da xəyanət etmiş və Teymurun hakimiyyəti altında olan ərazilərə hücum etmişdir. İbrahim Toxtamışın heç vaxt verdiyi vədə, bağladığı müqaviləyə əməl etmədiyini də yaxşı bilirdi. Toxtamışın Təbrizə yürüşü də bunu sübut edirdi. O vaxt Qızıl Orda xanı Təbrizlilərin şəhərin müdafiəsinə qalxdığını görərək danışıqlar aparmağa məcbur oldu, Təbriz əhalisini sülh müqaviləsi bağlamaqla aldatdı. Əhali sülhə inanıb silahı yerə qoydu. Bundan sonra hiyləyə əl ataraq qoşunu şəhərə yeridən Toxtamış öz vədini xaincəsinə pozdu. Əmir Teymur isə əksinə sözü bütöv və müdrik bir hökmdar idi. O, dostluğu qiymətləndirməyi də, xəyanəti cəzalandırmağı da bacarırdı.

İbrahimin müdrik siyasəti Şirvanı fəlakətdən və dağıntılardan xilas etdi. 1385/86 –cı ildə Toxtamışın 90 minlik ordusu Dərbənd keçidindən Şirvana hücum etdi, oranı qarət edib geri qayıtdı. 1387- ci ildə Toxtamış yenidən Şirvana soxulub Kür çayına çatdıqda Teymur qoşun göndərərək Şirvanşaha kömək göstərdi. Teymurun oğlu Miranşahın və Şirvanşahın qoşunları Toxtamışı məğlub edib Dərbənddən qovub çıxardılar. Şirvanşah I İbrahim də Toxtamışa qarşı mübarizədə Teymura kömək edirdi. 1395- ci ildə Teymur Toxtamış üzərinə yürüşə gedərkən Şeyx İbrahim Şirvanşah qoşunları ilə onu müşayiət edirdi.

Teymurun dostluğunu və etimadını qazanmış Şeyx İbrahimin çevik siyasətini Şirvanın yalnız xalq kütlələri deyil, feodal sinfi də müdafiə edirdi. Ön Qafqaz və Azərbaycanın bir sıra vilayət hakimləri, o cümlədən Şəki hakimi Seydi Əhməd I İbrahimin vasitəçiliyi ilə Teymurla ittifaq bağladılar. Teymurun Gürcüstana 1399 və 1400- cü illərdəki yürüşlərində onu İbrahim və Seydi Əhməd öz qoşunları ilə müşayiət etmişdilər. Teymur gürcülərə amansız divan tutdu. O qiymətli hədiyyələr göndərərək bac və xərac verməyi boynuna götürməklə bağışlanmasını diləyən gürcü hökmdarı Georginin elçilərini rədd etdi. Yalnız Şeyx İbrahim gürcü hökmdarı Georgiyə zamin durduqdan sonra Teymur onu bağışladı.

Mənbələrdə İbrahimin başqa vassallar kimi Teymurun xəzinəsinə verdiyi xərac barədə məlumat yoxdur. Böyük ehtimal ki, o xəracdan azad olunmuş, qiymətli hədiyyələr verməklə kifayətlənmişdir. Bu onu göstərir ki, I İbrahim Teymura tabe olan feodallar arasında xüsusi mövqe tutmuşdur.

Teymurun 1405-ci ildə ölümü və bundan sonra Teymurilər arasında baş verən çəkişmələr nəticəsində I İbrahim asılılıqdan çıxdı [2]. Teymurilərin daxili çəkişmələrindən və Şirvanda xalq kütlələrinin yadelli hökmranlığına qarşı mübarizəsindən istifadə edən I İbrahim Azərbaycanı öz hakimiyyəti altında birləşdirməyə çalışırdı. Şəki hakimi Seydi Əhməd, gürcü hökmdarı İbrahimlə birləşdilər. İbrahim öz müttəfiqləri ilə birlikdə Kür sahillərinə gəldi. Dövrün tədqiqatçısı Sara Aşurbəyli yazır ki, Mirzə Ömər I İbrahimin öz dəstələri ilə Kürün sahilində yerləşərək istehkamlar qurduğunu eşidib sürətlə çayın qarşı sahilində düşərgə saldı. Bir həftə ərzində qarşı-qarşıya dursalar da, onların arasında hərbi əməliyyat baş vermədi. Mirzə Ömər Şirvanşahla barışaraq, Qarabağı tərk etdi.

Hadisələrdən istifadə edən və Teymurilərin asılılığından çıxmış Şeyx İbrahim ölkəni vahid bir dövlətdə birləşdirmək məqsədilə Cənubi Azərbaycanı ilhaq etməyə can atırdı. 1406-cı ilin mayın axırlarında Şeyx İbrahim Təbrizə daxil oldu. O burada özünü ədalətli və müdrik hökmdar kimi göstərdi. Bu vaxt Cəlairi Sultan Əhmədin Azərbaycana gəldiyini eşidən Şirvanşah əmrlərini yığıb dedi: "Biz bu alihəzrət xanədanla (Cəlairilərlə) uzun müddət dostluq etmişik. Ölkə (Azərbaycan) başçısız qaldığından biz bura yalnız zalımlar təbəələri incitdiklərinə görə gəlmiş və onları məmurların azğınlığından xilas etmişik. İndi isə evin əsl sahibi gəldiyi üçün biz öz ölkəmizə qayıdırıq".

Əvvəlki müttəfiqlər olan Qara Yusiflə Sultan Əhməd arasındakı münasibətlər pozulduqda isə sonuncu İbrahimdən yardım istədi. Şeyx İbrahim Sultan Əhmədin tərəfini saxlamağı üstün tutdu, çünki o, Şirvanşahlar dövləti üçün təhlükə törətmirdi. 1410-cu il avqustun 30-da Əhməd və Qara Yusifin qoşunları arasında baş verən şiddətli vuruşma nəticəsində Sultanın qoşunları darmadağın edildi. Bundan sonra Sultan Əhməd öldürüldü. Cəlirilər dövləti süqut etdi və Qaraqoyunlular dövləti yarandı. Dövlət qurduqdan sonra Qara Yusif Şeyx İbrahimin yanına elçi göndərərək tabe olmasını təklif etdi. Müstəqilliyini itirmək istəməyən İbrahim Şəki hakimi Seydi Əhməd və Gürcü hökmdarı II Konustantinlə ittifaq bağlayaraq, on iki minlik süvari ilə Qara Yusifin üzərinə hücuma keçdi. 1412-ci ildə Kür sahilində Şirvanşahın ordusu məğlubiyyətlə uğradı.[4] İbrahim əsir götürüldü. Sonra Qara Yusif əsir Şirvanşah İbrahim ilə danışıqlar aparmağa başladı. O, İbrahimdən 1200 tümən can bahası tələb etdi. Təbrizlilər Şirvanşahın can bahasını ödəməyə hazır olduqlarını bildirdilər. Bu fakt Təbrizlilərin Şirvanşaha böyük hörmət və rəğbət bəslədiklərini göstərir. Şirvanşah Qara Yusifin vassallığını qəbul etdi və ondan Şirvan vilayətini idarə etmək hüququnu təsdiq edən fərman aldı .

Şeyx İbrahim qonşu ölkələrlə, Gürcüstan və Dağıstanla da müttəfiqlik və dostluq münasibətləri saxlayırdı. I İbrahim diplomatik istedadı və hərbi bacarığı sayəsində Şirvanı güclü və müstəqil dövlətə çevirə bildi, hətta ərazisini də xeyli genişləndirdi. Beləcə I İbrahimin xarici siyasətinin əsas düsturu bundan ibarət idi ki, Beynəlxalq vəziyyətə uyğun olaraq dövlətin mövqeyi, fikirləri, hətta dostları və düşmənləri də dəyişə bilər. Dəyişməyən tək şey – Dövlətin mənafeyidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aşurbəyli. S Şirvanşahlar dövləti / S.Aşurbəyli. - Bakı: - 2006. 277 s.
2. Azərbaycan tarixi. XIII-XVIII əsrlər, III cild. – Bakı: - 2007. - 88 s..
3. Bünyadov Z., Yusifov Y. Azərbaycan tarixi / Z.Bünyadov, Y.Yusifov. - Bakı: - 2007, - 363 s.
4. Əliyarlı, S. Azərbaycan tarixi / S.Əliyarlı. – Bakı: - 2009. – 304 s.

SOSİAL İDARƏETMƏ VƏ ONUN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Naibə Sabir qızı Şəmşiyeva
Heydər Əliyev adına Hərbi İnstitut
naibashamshiyeva04@mail.ru
https://orcid.org/0009-0002-2078-3332

Giriş

XXI yüzillik dünya tarixinə sosial-iqtisadi və qlobal-ekoloji dəyişikliklərin baş verdiyi tarixi mərhələ kimi daxil olmuşdur. Bu dövr dünyada baş verən qloballaşma, inteqrasiya və innovasiya prosesləri ilə, xalqların azadlıq və müstəqillik uğrunda apardıqları mübarizələrlə, milli özünüdərklə, tolerantlıq və plüralizm ideyaları ilə, cəmiyyətin intellektual səviyyəsinin yüksəldilməsi və vətəndaş cəmiyyətinin yeni dəyərlər əsasında yenidən təşkili ilə, insan amilinin ön plana keçməsi ilə səciyyələnir. Cəmiyyətdə baş verən bu sürətli dəyişikliklər fonunda sosial idarəetməyə dair baxışlar sistemi də daim yenilənir, müasir tələblərə cavab verəcək istiqamətdə dəyişilir. Məhz sosial idarəetmənin əsas məqsədlərini, funksiyalarını və prinsiplərini dərk etməklə, mənimsəməklə, insanların, sosial qrupların və müxtəlif növ birliklərin, əmək kollektivlərinin üzərində bir parktik fəaliyyət sahəsi kimi formalaşan cəmiyyəti idarəetmənin ümumi sosial xassələrini reallaşdırmaq olar.

Tədqiqatın əsas istiqamətləri

Sosial idarəetmənin mahiyyəti. Cəmiyyət - insanların məqsədyönlü fəaliyyətinin nəticəsidir. O, yarandığı vaxtdan idarə olunmağa ehtiyac hiss edir. Cəmiyyətin hər bir sahəsində idarəetmə fəaliyyəti ictimai münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq formalaşmış və inkişaf etmişdir. İdarəetmə dedikdə mütəşəkkil sistemin öz keyfiyyət müəyyənliyini saxlamağa, onun mühit ilə dinamik münasibətlərini qorumağa və sistemi inkişaf etdirməyə yönələn fəaliyyəti başa düşülür. İdarəetmə - cəmiyyətdə daha yaxşı yer və yüksək status əldə etməyə can atan insanların qarşılıqlı fəaliyyətini tənzimləmə mexanizmidir [1, s. 15].

İdarəetmənin mahiyyəti, sistemin hissələrinin, elementlərinin vahid bir sistem kimi düzgün qarşılıqlı təsirlərini təmin etməkdən, idarəetmə fəaliyyəti sahəsində qarşıda duran vəzifələri yerinə yetirməyə yönələn, səmərəliliyini təmin etmək məqsədilə idarəetmə sisteminə və onun struktur bölmələrinə iradəli təsir göstərilməsindən ibarətdir. İdarəetmənin mahiyyətinin aydınlaşdırılması üçün idarəetmənin növlərə bölgüsü mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Ətraf aləmin üç inkişaf sahəsinə – ***cansız təbiətə, canlı təbiətə*** *və* ***insan cəmiyyətinə*** bölünməsinə müvafiq olaraq, idarəetmənin aşağıdakı üç növü fərqləndirilir: **texniki; bioloji; sosial**.

1) Cansız təbiətdə idarəetmə, yəni texniki sistemlərin, istehsal-texniki proseslərin, maşın sistemlərinin, əşyaların idarə edilməsi əsasən texniki elmlər tərəfindən öyrənilir. Texniki idarəetmə obyektləri qismində, məsələn, enerji sistemi, qaz kəməri, informasiya-hesablama şəbəkəsi, dəzgah kompleksi, texnoloji proseslər və s. çıxış edə bilər.

2) Orqanizmlərdə idarəetmə, yəni bioloji idarəetmə, daha çox təbii elmlərin tədqiqat predmetidir. İnsanlar, bioloji qanunları dərk etməklə, bitki və heyvanlar aləminə təsir göstərirlər. Bu idarəetmə növünün obyekti şüura və iradəyə malik olmayan bitki və canlı orqanizmləridir.

3) Sosial idarəetmə texniki (cansız təbiətdə) və bioloji (canlı təbiətdə) idarəetmədən fərqli olaraq, mürəkkəb sosial sistemlərin idarə olunması zamanı, insanların birgə məqsədyönlü fəaliyyəti tənzimlənməsini təmin edir. Sosial idarəetmə insanların birgə fəaliyyətinin bir növüdür. İdarəetmənin qeyd olunan hər üç növü bir-biri ilə sıx əlaqədardır. Bəzən bir sıra müəlliflər tərəfindən sosial idarəetmə sahəsi yanlışlıqla idarəetmə sosiologiyası ilə qarışdırılaraq təhlil edilir. Lakin bu tamamilə yanlış bir yanaşmadır. Çünki idarəetmə sosiologiyası elmi, sosial idarəetmə isə praktik fəaliyyət sahəsidir. İdarəetmə sosiologiyası - sosial sistemlərdə insanların effektiv və optimal idarə olunmasının qanunauyğunluqlarını öyrənir, habelə sosial idarəetmənin problemlərini

aradan qaldırır. Sosial idarəetmə isə sosial sistemlərdə insanların effektiv və optimal idarə olunmasının qanunauyğunluqlarını öyrənir, habelə sosial idarəetmə problemlərini aradan qaldırır [1, s. 24].

Sosial idarəetmə ictimai münasibətlər sisteminin məqsədyönlü, şüurlu, sistemli tənzimlənməsi vasitəsidir. "Sosial idarəetmə" anlayışına elmi ədəbiyyatda iki mənada yanaşılır: *geniş* və *dar* mənalarda. Geniş mənada o, bioloji və texniki sistemlərdəki idarəetmədən fərqli olaraq, cəmiyyətdə mövcud olan bütün birliklərin, həmçinin müəyyən çərçivə daxilində sosial hadisə və proseslərin idarə edilməsi anlamını verir. Bu zaman idarəetmə o, sosial sistemə xas olan, onun bütövlüyünü, keyfiyyət xüsusiyyətlərini, çoxalma və inkişafını təmin edən üzvi bir hadisə kimi qavranılır. Dar mənada sosial idarəetmə ictimai həyatın sosial sferasında hadisə və proseslərin idarə edilməsi, sosial siyasətin həyata keçirilməsi vasitəsidir. Bu baxımdan sosial idarəetmə sosial birliklərə onların ictimai-fəaliyyət strukturunu tənzimləmək və təkmilləşdirmək üçün yönəldilmiş şüurlu, sistemli, məqsədyönlü təsirdir [1, s. 27].

Sosial idarəetməyə sosioloji yanaşmanın mahiyyəti. İdarəetməyə sosioloji yanaşmanın mahiyyəti onun üç komponentini müəyyən etməkdən ibarətdir. Birinci komponent – idarəetmə mexanizminin nüvəsidir. Bu, *məqsədqoyma* və *məqsədəçatma* da daxil olmaqla, *məqsədyönlü nəzarət* təsiridir. Belə təsir nəzarət orqanı obyektlərin özündən kənarda olduqda xarici formada, eləcə də obyektin özünün bir hissəsi olan bölmə və ya subyekt tərəfindən həyata keçirildikdə özünüidarəetmə formasında ola bilər. İkinci komponent sosial özünütəşkil, yəni kollektivdaxili tənzimləmənin kortəbii proseslərdir: liderlik, prestij şkalası, qeyri-rəsmi qrup formalaşması, sosial normalar. Sosial özünütəşkil - bütövlükdə cəmiyyətdən tutmuş ilkin sosial qruplara qədər ictmai təşkilatların bütün səviyyələrində mövcuddur. Onun fərqləndirici xüsusiyyəti spontanlıqdır - yəni kortəbiilik, vahid subyektiv başlanğıcın olmamasıdır. Hər iki komponent üçüncü - təşkilati nizam adlanan komponenti əmələ gətirir. Sosial idarəetmənin bilavasitə vəzifəsi sosial sistemdə, təşkilatda sosial nizam yaratmaqdır. Sosial nizam - sosial sistemin mütəşəkkilliyini, sosial hərəkətlərin qaydaya salınmasını ifadə edir. Təşkilati nizam - təşkilatlar, habelə idarələr və təşkilatların üzvləri kimi insanlar arasında öz funksiyalarının həyata keçirilməsi ilə bağlı yaranan münasibətləri tənzimləyən uzunmüddətli, nisbətən sabit məqsədlər, əlaqələr və normalar sistemidir. Bu komponentə həm keçmiş idarəetmə işinin məhsulları (qərarlar, sərəncamlar və s.), həm də kollektivdə kortəbii şəkildə formalaşan qayda və münasibət normaları sistemi daxildir. Bu o deməkdir ki, sosial təşkilatlarda ümumi fəaliyyəti tənzimləyən sosial nəzarət sistemi mövcuddur, müəyyən məhdudiyyətlər, sanksiyalar, normalar fəaliyyətdədir, sosial hərəkətlərin uyğunluğu, əlaqələndirilməsi, sabitliyi təmin edilmişdir [2, s. 50].

İdarəetmənin məqsədləri. Sosial idarəetmə fəaliyyət kimi idarəetmə əməliyyatlarının və psixoloji qüvvələrin aparılması üçün insanların əmək şəraitini nəzərdə tutur. İdarəetmənin məzmunu idarəetmənin məqsədlərindən asılıdır. İdarəetmə subyektləri qabaqcadan müəyyən məqsədlər irəli sürür və sonra şüurlu şəkildə ona çatmağa cəhd edirlər, öz hərəkətlərinin bu məqsədlərə uyğunluğunu nəzarətli formada həyata keçirirlər. Nəticə etibarilə idarəetmə müəyyən məqsədlərə yönəldilmiş fəaliyyətdir. Əgər qarşıda dərk edilmiş və əsaslandırılmış məqsəd qoyulmayıbsa, idarəetmə müvəffəqiyyətə ümid bağlaya bilməz. Məqsədlər *subordinasiya* münasibətlərində olurlar. Sosial idarəetmənin başlıca məqsədləri bunlardır: - cəmiyyətdəki sosial birlik formalarının (siniflər, sosial qruplar, təbəqələr, şəhər və kənd əhalisi) mənafelərini müdafiə edən, onların cəmiyyətin ümumi mənafeyi ilə əlaqələndirilməsini təmin edən düzgün sosial siyasət işləyib hazırlamaq və həyata keçirmək; - ölkə əhalisini təşkil edən millətlərin və etnik birliklərin mənafelərini ahəngdar əlaqələndirməyə xidmət edən, milli azlıqların, dilini, mədəniyyətini və ənənələrini qoruyan milli siyasəti reallaşdırmaq; - iş qüvvəsinin tələbatına uyğun olaraq əhalinin normal artımı, onun cinsə, yaşa görə bölgüsü nisbəti ilə bağlı məsələləri həyata keçirən demoqrafiya siyasəti yeritmək [2, s. 51].

Sosial idarəetmənin əsas prinsipləri. Sosial idarəetmə prinsipləri dedikdə, bütün idarəetmə mexanizminin səmərəli işləməsini təmin edən ilkin fundamental tələbləri, idarəetmədə rəhbər

tutulan ideyaları, ümumi müddəaları başa düşmək olar. Sosial idarəetmə prinsipləri sistemində ümumi (əsas, başlıca, fundamental) idarəetmə prinsiplərini ayırmaq olar. Ümumi prinsiplərlə yanaşı idarəetmənin yalnız ayrı-ayrı sistemlərinə, sahələrinə və ya funksiyalarına aid olan prinsiplər də mövcuddur (kadrların seçilməsi və yerləşdirilməsi prinsipi).

Sosial idarəetmənin növləri. Sosial idarəetmənin növlərinə adətən aşağıdakılar daxildir:

Strateji idarəetmə, operativ idarəetmə, dövlət idarəçiliyi, rəhbərlik və menecment. Elmi ədəbiyyatda tez-tez "qlobal idarəetmə" terminindən istifadə olunur. Bu termin özlüyündə qlobal proseslərin idarə edilməsi anlamına gəlir. Strateji (yunan dilindən *strategos* - general sənəti) idarəetmə - cəmiyyətə öz məqsədlərinə çatmaqda kömək etmək üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi strategiyaların işlənib hazırlanmasına yol açan, rəhbərlik tərəfindən qəbul edilən tədbir və qərarların məcmusudur. Strateji idarəetmənin *subyekti* sosial institut kimi dövlətdir. Bununla belə, təşkilatlar səviyyəsində ayrıca strategiyalar hazırlana bilər. Peter Loranss strateji idarəetmə çərçivəsində idarəetmə fəaliyyətinin dörd əsas növü fərqləndirirdi: *resurs bölgüsü, xarici mühitə uyğunlaşma, daxili koordinasiya və təşkilati strategiyalardan xəbərdar olmaq*.

Operativ idarəetmə prosesində strateji planlar həyata keçirilir. Operativ idarəetmə sisteminin məqsədi idarəetmə strategiyalarının həyata keçirilməsini və təşkilatın məqsədlərinə nail olmanı təmin etməkdir. İstənilən əməliyyat idarəetmə sistemi aşağıdakı əsas elementləri ehtiva edir:

İdarəetmə dövrəsi (proses) **-** hərtərəfli şəkildə sistemləşdirməni nəzərdə tutur.

Əks-əlaqə - idarəetmə prosesinin effektivliyini təmin edən tədbirlər sistemini əhatə edir.

Müqayisə. Məsələn, müəssisələrdə faktiki məhsuldarlığın səviyyəsi əvvəlcədən hesablanmış norma və ya prosesin effektivliyi ilə müqayisə edilir.

Korreksiyaedici amil. İnkişaf planından məqbul hüdudlardan kənara çıxma barədə siqnal aldıqda qabaqlayıcı tədbirlər reallaşdırmaq imkanına malik struktura sahib olmaq lazımdır.

Planlaşdırma sistemi. Nəticəyə nail olmaq üçün idarə olunan prosesin təxmini səmərəlilik dərəcəsini müəyyən etməyi nəzərdə tutur [3, s. 14].

Sosial idarəetmənin strukturunda ***dövlət idarəçiliyi*** xüsusi yer tutur. Hökumətdən söhbət gedəndə, bir qayda olaraq, **"dövlət siyasəti"** anlayışından istifadə olunur. Dövlət siyasətini hakim sinfin, sosial təbəqənin, sosial qrupun, bəzən də *fərdin* (məsələn, şəxsiyyətə pərəstişdə) ***siyasi xətti*** kimi xarakterizə etmək olar.

Dövlət idarəçiliyi - informasiya-nəzəri, kibernetik, iqtisadi, hüquqi, sosioloji və digər inkişaf meyllərini nəzərə almaqla cəmiyyətdə inkişaf etdirilən və qanunla təsbit olunmuş sosial institutlara (konstitusiya, qanunlar, fərmanlar və s.) əsaslanan dövlət siyasətinin sahələrindən biridir [4].

Sosial idarəetmənin strukturu. İdarəetmə strukturu adı altında idarəetmə səviyyələrinin aşağıdan yuxarıya doğru nizamlı şəkildə təşkilini başa düşmək lazımdır. İdarəetmə strukturu ən aşağı səviyyədən başlayır, sonra ən yüksək səviyyəyə doğru yüksəlir. Əgər böyük şirkətlərdə idarəetmənin ən azı beş səviyyəsi - aşağı, kiçik, orta, böyük və daha yüksək səviyyələri varsa, bundan fərqli olaraq, cəmiyyətdəki mürəkkəb quruluşlu sistemlərdə daha çox səviyyə mövcuddur (məsələn, silahlı qüvvələrdə). Əgər icraçılar (fəhlələr, qulluqçular) ilə yüksək rəhbərlik (direktor) arasında çoxlu səviyyələr olarsa, belə idarəetmə strukturu ***şaquli struktur*** adlanır. Rəhbərlik səviyyəsi məhdudursa (səviyyə dərəcəsi üçdən artıq deyilsə), buna ***üfüqi struktur*** deyilir.

Nəticə

Bütün deyilənləri ümumiləşdirərək sonda onu demək olar ki, sosial idarəetmənin funksional-tətbiqi imkanları və reallaşdırma mexanizmləri demokratik cəmiyyətlərdə daha genişdir, rəngarəngdir, antidemokratik cəmiyyətlərdə isə bu sahə həm praktik göstəricilərinə, həm də elmi-nəzəri inkişaf səviyyəsinə görə reqlamentləşdirilmiş bir fəaliyyət sahəsi kimi çıxış edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qəmbərov B, Baxışova A, Şəmşiyeva N, Əliyeva A. İdarəetmə psixologiyası və sosiologiyası. Dərs vəsaiti. B., 2023

2. Гладышев А, Иванов В, Патрушев В. Основы социального управления: Учебное пособие / М., 2001. с.50-51.
3. Козбаненко В., Государственное управление: основы теории и организации. Учебник. М., 2002. с.14
4. Рейхерт Е. Социальное управление как особая разновидность управления. М., 2023

MEDIA DISCOURSE AND ITS CHARACTERISTIC FEATURES

Nargiz Kerimova
Mingachevir State University
PhD student at Khazar University
nargiz.karimova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0001-7360-3951

The great interest of linguists is the English-language media discourse, actualized by the totality of oral and written texts created by journalists, which are distributed in English-speaking countries through newspapers and magazines, television and radio, and the Internet. The significant role of Great Britain, the USA and other English-speaking countries, their priority positions in the world attract attention to the English-language media discourse. Interest in this type of discourse is also due to the expansionism of the English language, its status as "the language of international communication, which is constantly used by speakers of various (other) languages and linguistic cultures all over the world" [1, p. 45].

The most important feature of the language of English-language media discourse is the dialectical combination of standard and expression, the interaction of neutral and expressive-evaluative language units. This is due to the fact that the language of media discourse should be "communicatively clear, but at the same time expressive, bright, attractive" [3, p.12]. Phraseological turns, proverbs, sayings, catchphrases are important components of English-language media discourse, a source of its expressive and emotional saturation, an essential means of realizing its functional potential. Expressive semantic and stylistic qualities of phraseological units refresh the broadcast of TV and radio broadcasts, newspapers and magazines, making it casual, juicy, capacious, witty and apt. These units give the media discourse a certain influence, help create a specific imagery. The expressiveness of idiomatic expressions, their metaphorical nature gives expressiveness and energy to the language of mass media

As for the language trends of the English-language mass media, it is worth noting that the American mass media strive for brevity and simplicity of the language in which the material is presented, the British mass media also try to soften the зlanguage of the material presentation, which is observed even in "serious" or solid English newspapers (quality papers).

Describing public life and scandals, using colloquial and often slang expressions, the serious British press is more closely related to the mass press or tabloids. By resorting to pejorative words, stylistically reduced in color, journalists and editors of "serious" English newspapers try to expand their circle of readers (the so-called target group), attracting the attention of readers of less authoritative newspapers. It can be assumed that such shifts occur as a result of the fact that the language itself in everyone, even in the most conservative circles of society, tends to be simplified under the influence of the "global" American variant of the English language, which is more common in the global information space. It is believed that the American variant of English began to exert its influence on British English from the time of the Second World War, when American troops were spread over the territory of Great Britain, waiting to be sent to continental Europe. The

editors of the American newspaper The New York Times have developed their style of presenting material in the press, known as "timestyle". Thus, mass media in the 21st century are closely intertwined with all spheres of society, not only changing the culture in it, but also creating its own culture — mass media culture, which is a new milestone in the history of social relations and information transmission. When influencing culture, it is difficult to ignore language. Mass media, in their desire to get away from the outdated, in their opinion, norms of literary language, deviate to create their own style, which is close to the colloquial and absorbs all the new trends in society, giving them a linguistic embodiment and popularity in the use of words. The language of mass media is a set of certain linguistic and semi-linguistic objects that form certain rules of conducting mass communication. Over time, the strict bar of requirements for the literary language will decrease, meeting the norms and demands of society, and the mass media, which act as the so-called The "linguistic flagship" will dictate the conditions of norms for all styles, including literature. The English-language mass media is the dominant force in the global media space: they are quite influential, having their divisions in most non-English-speaking countries of the world, the main working principles and techniques of modern mass media originated there, the largest global media empires are located in the USA and Great Britain. Among the structural features of the English-language mass media, one can distinguish a functional orientation (observing the functions of attracting attention, creating and forming the point of view of the reader / listener / viewer / subscriber, etc.) and a clearly structured table of age ratings, a widespread concept of info drives and innovative methods material submission.

Modern mass media, through their influence on people's consciousness and behavior, influence the processes of transformation of socio-cultural reality, affecting all spheres of society. Many modern experts in the field of mass media talk about a powerful trend of merging social and mass communication [2, p.14].

The participants of the mass media discourse are journalists, TV/radio presenters, TV/radio commentators, all personnel who generate, broadcast and retransmit texts, as well as those who consciously or involuntarily perceive information coming into their field of vision. An extremely important aspect of the mass communication process is the multi-stage nature of the passage of any information, as it freely or involuntarily correlates with the opinions, assessments, judgments (real or 36 assumed) of other people, and this sometimes determines the attitude to the received information.

The editors of the American newspaper The New York Times have developed their style of presenting material in the press, known as "timestyle". Thus, mass media in the 21st century are closely intertwined with all spheres of society, not only changing the culture in it, but also creating its own culture — mass media culture, which is a new milestone in the history of social relations and information transmission. When influencing culture, it is difficult to ignore language. Mass media, in their desire to get away from the outdated, in their opinion, norms of literary language, deviate to create their own style, which is close to the colloquial and absorbs all the new trends in society, giving them a linguistic embodiment and popularity in the use of words. The language of mass media is a set of certain linguistic and semi-linguistic objects that form certain rules of conducting mass communication. Over time, the strict bar of requirements for the literary language will decrease, meeting the norms and demands of society, and the mass media, which act as the so-called The "linguistic flagship" will dictate the conditions of norms for all styles, including literature.

As for the language trends of the English-language mass media, it is worth noting that the American mass media strive for brevity and simplicity of the language in which the material is presented, the British mass media also try to soften the language of the material presentation, which is observed even in "serious" or solid English newspapers (quality papers).

References

1. Crystal D. Language and the Internet / D.Crystal. - C. : Cambridge University Press, 2001. - 272 p., p. 45
2. Артемова А.Ф. Английская фразеология: учебное пособие Москва: Высшая школа, 2015. 208 с., с. 14
3. Васильєва Л.В. Исследование модусньїх категорий в зволюции медиадискурса : на материале американской прессьі XX века : автореф. дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Людмила Витальевна Васильєва. - Владивосток, 2010. - 24 с.

LAKUNA KONSEPSİYASININ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI ÜNSİYYƏTDƏ ROLU

Nigar Mustafa qızı Məhərrəmova
Mingəçevir Dövlət Universitet
nigar.maharramova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0009-1528-7685

Məlumdur ki, insan ikinci dili öyrənərkən öz fikirlərini ona tanış olan dil mədəniyyəti əsasında qurur. Hər hansı bir şəxsin ünsiyyət prosesində yaxşı bacarıqları olsa belə, yad, xarici linqvomədəni aspektlər ünsiyyəti çətinləşdirə bilər. Yeni dilin başa düşülməyən quruluşunu, yerləşmə xüsusiyyətlərini doğma leksik-qrammatik quruluş sisteminə münasibətdə olan elementlər, insana tanış olan ifadələrlə aydınlaşdırmaq linqvistik pedaqogikanın tipik problemidir. Müasir dilçilikdə rast gəlinən ikinci dil qavrayışı ilə bağlı uyğunsuzluqlar aydın və mütəşəkkil yanaşma tələb edirdi. Buna görə də alimlər "lakuna" terminini işlətmişdilər. Rus dilçisi Stepanov lakunaları "dilin semantik xəritəsində ağ ləkələr" kimi adlandırmışdır [6, s. 120].

Yeni konsepsiya mövcud linqvistik bilikləri sistemləşdirməyə, həmçinin konkret dilin millimədəni xüsusiyyətlərini müəyyən etməyə imkan verdi. Tədqiqatçılar boşluğun 2 şərhi ilə çıxış edirlər:

1) dar mənada - bir dildə sözün olmaması və başqa bir dildə olması;

2) dillər və onların mədəniyyətləri içində geniş mənada boşluq, müqayisə olunanlar arasında fərqlər toplusudur. Belə fərqlərə linqvistik səviyyədə lüğət, toplu ifadələr və qrammatik kateqoriyalar aid edilə bilər.

Mədəniyyət baxımdan boşluqlar hadisələrin, obyektlərin və abstraksiyaların qavranılmasını əks etdirir. Başqa sözlə, ana dilini və onun mədəniyyətini bilmək üçün lakunaların linqvistik tərəfi insanın təxəyyül qabiliyyətinə əsaslanaraq qavradığının dizaynına cavabdehdir. Buna görə də bir və eyni şeyi başa düşmək üçün müxtəlif xalqların nümayəndələri arasında eyni sözlər çox fərqli ola bilər. Bunun əsasında mədəni lakunaların mətn strukturu dəyişir. Ayrı-ayrılıqda lakunanın tipi bütün alimlər tərəfindən nəzərə alınmır, çünki elementləri ehtiva edən boşluqların ilk və ya ikincisi qeydə alınır.

Müasir elmdə dillərin müqayisəsi ilə bağlı suallar kifayət qədər fəal şəkildə araşdırılır. Hər şeydən əvvəl problemin aktuallığı müxtəlif mədəniyyətlərin qarşılıqlı zənginləşməsi imkanından yaranmışdır. Lakunalar ünsiyyət prosesinin daxili və ya gizli xüsusiyyətlərini əhatə edir və həm şəxsi, həm də sosial səviyyədə tanınır. Dilçi alim V.G.Qakanın fikrincə, həqiqətən, hər hansı adlandırılmış obyektin saysız-hesabsız xüsusiyyətləri, elementləri və aralarında əlaqələri vardır [1, s. 25].

İnsan hadisələri ümumiləşdirəndə və onların fərqli xüsusiyyətlərini müəyyən etdikdə, obyektiv reallığın müvafiq zaman dövrlərinə avtomatik adlar verir. Eyni zamanda, tədqiqatçılar qeyd edirlər ki, nominativ funksiya dillərdə kifayət qədər istifadə olunur, çünki yalnız müəyyən bir

cəmiyyət və ya etnik qrup üçün funksional əhəmiyyətli olan aspektlər adlandırılır. Xatırlamaq lazımdır ki, həmişə ad müxtəlif dillərdə eyni xüsusiyyətlərə görə obyektə verilmir. Ona görə də elə olur ki, reallığı olmayan hadisələr və seqmentlər var ki, müəyyən bir dildə ad yoxdur, çünki onlar onun mədəniyyəti üçün tipikdirlər. Dünyanın şəkillərinin diaxronik təhlili müxtəlif ölkələrin dil mədəniyyətlərinin və ya bir dövlətin regionlarının mənəvi dəyərlərinin müxtəlifliyini nəzərdə tutur. Beləliklə, boşluqlar artıqlığın nəticəsi adlandırıla bilər və ya əksinə, insanların dil və mədəni birliyinin təcrübəsi natamamdır, ona görə də bir mədəniyyəti digəri ilə tamamlamaq bütün hallarda mümkün deyil. Lakunalar linqvistik vahidin müşayiət edən mənasına aiddir: müəyyən bir cəmiyyətin mədəniyyətinə xas olan əlamətlər, hadisələr və linqvistik davranış və s. Müxtəlif dillərdə danışan insanlar arasında adekvat qarşılıqlı anlaşma problemi bu günlərdə də az əhəmiyyət kəsb etmir. Bu, insanın cəmiyyətdə rahat və dolğun yaşaması ilə sıx bağlıdır.

Alimlər inanırlar ki, həqiqətən də başqa bir ölkənin mədəniyyətini başa düşmək üçün dili yaxşı nəzəri bilmək kifayət deyil, onun mədəniyyətinin və vətəndaşlarının milli qavrayışının xüsusiyyətlərini başa düşmək lazımdır.

Ünsiyyətdə müqayisəli linqvokulturoloji tədqiqatlar əvvəlcə bəzi sözlərin tərcümə oluna bilməməsi və onların ekvivalent əvəzlənməsinin axtarışı ilə bağlı problemləri nəzərdən keçirmək üçün aparılmışdır. Alimlərin fikrincə, dil bütün milli-mədəniliyi, xalqın sərvəti və baxışını əks etdirmək iqtidarında deyil, lakin insanların həyatını bəlağətlə təsvir etməyi bacarır.

Vaxtilə təzadlı dilçiliyin banilərindən olan R.Lado qeyd edirdi: "Elə bir illüziya var ki, bəzən sanki bütün dillərdə mənalar eynidir və dillər yalnız fərqlidir. Əslində, təcrübəmizin təsnif olunduğu mənalar mədəni cəhətdən müəyyən edilir, buna görə də mədəniyyətdən mədəniyyətə əhəmiyyətli dərəcədə dəyişirlər." [2, s. 34].

Kanada tədqiqatçıları da öz nəşrlərini kommunikativ hadisə kimi lakunarlığa həsr etmişlər. J. Darbelne və J.P.Vine "Lacuna" terminini ilk dəfə təqdim edən elm adamları bunu çox sadə şəkildə müəyyən etdilər: bu, hər bir dildən olan sözün digər dildə analoqu olmayan hal.

Maraqlı simvolik şəkillər ölkələrin həyat tərzi və mədəni ənənələri ilə əlaqəlidir. Uğurlu tərcüməni əldə etmək üçün isə tərcüməçi hədəf dilin normalarına riayət edərək, məxəz dildə olan mətnin mənasını dəyişmədən hədəf dilə transformasiya etməlidir. Məxəz və hədəf mətnləri arasında mümkün qədər forma və məzmun uyğunluğunun yaradılmasına ekvivalentlik deyilir. Yəni, məxəz dildə olan bir söz hədəf dildə forma və məzmun uyğunluğu olan digər bir sözlə ekvivalent olur. Bəs tərcümə etmək istədiyimiz sözün hədəf dildə ümumiyyətlə qarşılığı olmadıqda necə? Bu sözlərə "lakunalar" deyilir və onların elə ingilis dilində mənası da "a blank space or a missing part" deməkdir.

Nümunə:

Yaponiyada olan "Hanami" adlı qədim adət vardır ki, buna görə çiçək açmış sakura (gilas) və ya prunus mume (gavalı) ağacının altında çay içmək həmin şəxsə ruhi dinclik bəxş edir. Adət səkkizinci əsrdə meydana çıxmışdır. İlk başlarda sadəcə kübarlar tərəfindən icra edilsə də sonradan əhalinin əksər zümrələri tərəfindən də yerinə yetirilməyə başladı. Hazırda da Yaponiyada məktəblərin, ictimai tikililərin həyətlərində gilas ağacları kifayət qədər çoxdur və bu ağacların çiçək açma dövrü aprel ayının əvvəllərinə təsadüf edir. Hanafubuki sözünün də meydana çıxması məhz bu adətlə əlaqədardır. Bu söz adətən gilas çiçəklərinin ləçəklərinin toplu halda yerə tökülməsini təsvir etmək üçün istifadə olunur və həmin ləçəklər qar çovğununda uçuşan qar dənələrini xatırladır.

Çoxsaylı lakuna növləri (boşluqlar) arasında etnoqrafik olanlar xüsusi yer tutur. Onlar dildənkənar milli-mədəni fərqlər ilə birbaşa əlaqəli leksik "boşluqları" təmsil edirlər.

Bəzi mənalar bir mədəniyyətdə olan başqa bir mədəniyyətdə olmaya bilər. Etnoqrafik boşluqlar da ekvivalent mənası olmayan söz və ifadələr kimi başa düşülür, müqayisə edilən dillərdə "gündəlik, sosial-mədəni və əxlaqi xarakterli" elementlərdir [3, s. 46].

Məcazi mənalı mütləq etnoqrafik olanlar ən çox müəyyən hadisələri bildirən lüğətlər arasında rast gəlinir. Nisbi etnoqrafik boşluqlar aşkar edildikdə heyvanların, bitkilərin və təbiət hadisələrinin adlarının hər iki dildə istifadə xüsusiyyətlərinin müqayisəsi nəzərdə tutulur.

"Qar" sözü Azərbaycan dilində bir neçə frazeoloji vahid əmələ gətirir – bunlar, əsasən, məlumdur:

"Uca dağların başı üstündən qar olar";

"Dəvə oynayanda qar yağar".

Rus dilində "qar" sözü daha çox başqa mənalarda yayılmışdır:

снежки, снежок – qartopu,

снежинки, снежинка - qar dənə(ləri)si, снежина- böyük qar dənəcəyi,

Снеговик, Снеговичок - Qar adamı,

Снегурочка, Снегурка - Qar qızı,

Снежник - qar sahəsi, снежница - buz səthində baharda əmələ gələn ərimiş su,

заснеженность - qar örtüyü, снегопад - qar yağması,

снеготаяние - qarın əriməsi,

снежный, заснеженный - qarlı, перистый снег, пушистый снег - tüklü qar;

снег идет, снега намело, снег падает, снег выпал - qar yağır (b).

Beləliklə, "qar" sözü Azərbaycan dilinə münasibətdə eyni zamanda iki növ boşluğu ifadə edir:

- assosiativ;
- nisbi.

Rus dilində təbii hadisəni ifadə edən çoxlu sözlər var, güclü küləklər yağan və ya yağan qar mənası daşıyır. Bunlara daxildir: метель, метелица, вьюга, пурга, поземка, буран, вихрь. Azərbaycan dilindəki bütün bu isimlər bir adla deyilir – qar fırtınası.

"Бабье лето" ifadəsinin semantikası maraqlıdır, "бабье лето" payızın gəlişi ilə, yarpaqların düşməsi zamanı başlayır. Bu hadisənin Azərbaycan dilində heç bir uyğunluğu yoxdur.

Bəzən yorğun olmağımız və ya digər səbəblərə görə evdə olduğumuz halda qapının zənginə cavab vermirik. Bu halın dünyanın, demək olar ki, hər yerində baş tutmasına baxmayaraq sadəcə "irusu" sözü bu vəziyyəti izah edir.

Beləliklə, linqvokoqnitiv və mədəni konsepsiyaların əsas müddəaları boşluqların mahiyyətini müəyyən etmək üçün əsas rol oynayır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Акай О.М. Интерпретации лакуны и лакунарности как системного явления-Астана, 2019.

2. Ладо Р. Лингвистика поверх границ культур. // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. XXV. -М., 1989.

3. Мубаракова Д.К. Лакуны как явление межкультурной коммуникации -Астана, 2016.

4. Муравьев В.Л. Проблемы возникновения этнографических лакун. -Владимир, 1980.

5. Полянская Л.П. Этнографические лакуны в русском и французском языках (Язык и культура. -М., 2003.)

6. Хакимова, Ш.Р. Лакуны как лингвистическое явление // Молодой ученый. —2015. — № 1 (81). - с. 420-422

ARİF ABDULLAZADƏNİN "SINAQ KÜRƏSİ" ROMANI HAQQINDA

Pakizə İsrayıl qızı Əliyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Şəki filialı
Azərbaycan Universitetinin dissertantı
aliyeva.pakize.filolog@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-3769-6198

Təqdim olunan məqalədə alim-şair Arif Abdullazadənin (1940-2002) "Sınaq kürəsi" romanı tədqiqata cəlb olunmuşdur. Arif Əbdürrəhman oğlu Abdullazadənin yaradıcılığı XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatında özünəməxsus yer tutur. Abdullazadənin keçən əsrin 60-cı illərindən başlayıb 2000-ci illərin əsrin əvvəllərinədək dək olan zaman kəsiyinə təsadüf edən bədii və elmi yaradıcılığı geniş məzmunlu araşdırmalar üçün materialla zəngindir. Ədibin müxtəlif illərdə işıq üzü görən "Arzular", "Könüllərin dünyası", "Hər yerdə, hər zaman", "Ana dünyamız", "Vseqda i vsyudu", "Sevin Azərbaycanı!", "Sənlə sənsiz", "Svet Abşerona", "Duyum", "Bəxtimizin kitabı", "Seçilmiş əsərləri", "Ulu Qorqud", "Tövbə duaları", "Qanlı yaddaş", "Qatarla uçmaqdan yorulan durna" kitablarında müxtəlif janrlı bədii əsərləri – şeir, poema, roman və pyesləri yer almışdır. Bunlardan əlavə, ədəbiyyatşünas alim, filologiya elmləri doktoru, professor A.Abdullazadə "Novatorluq və üslüb", "Şair Cəfər Cabbarlı", "Od nə çəkdi", "Şairlər və yollar" adlı monoqrafiyaların və çoxsaylı elmi və publisistik məqalələrin müəllifi, "Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi" V cildinin, "Ədəbiyyatda şəxsiyyət konsepsiyası" kitablarının həmmüəlliflərindən biridir.

Ədibin bədii, eləcə də publisitik yaradıcılığı mövzu baxımından rəngarəng olub, Vətən, doğma yurd, milli kimlik, mənəvi dəyərlər, insan yaşantıları, Yaradan və insan münasibətləri və s. kimi istiqamətlər daha çox diqqətimizi çəkir. Arif Abdullazadə yaradıcılığı üçün xarakterik və sevilən mövzulardan biri Türkiyə mövzusudur ki, müəllifin əksəriyyəti 70-90-cı illərdə yazılmış fərqli janrlı əsərlərində qarşımıza çıxır. O, qardaş Türkiyənin həyatı, mədəniyyəti, incəsənət xadimləri ilə bağlı olan əsərlərində Türkiyə sevgisini ifadə etməkdən yorulmur.

Altmışıncılar ədəbiyyatı üçün xarakterik olan forma axtarışları, eksperimentçilik, intellektual və fəlsəfi poeziyanın üstünlüyü Arif Abdullazadənin yaradıcılığı üçün də keçərlidir. Ədib məhdud mövzu seçmir. Vətən, doğma yurd, milli kimlik, mənəvi dəyərlər, insan yaşantıları, Yaradan və insan münasibətləri, həyat və ölüm, tənhalıq və təklik Arif Abdullazadənin əsərlərində maraqlı poetik dillə oxucuya çatdırılır. Həmçinin ədibin poetik istedadı mövzular arasında kəskin fərqin ortaya çıxmasına imkan verməmiş, bəzən bir nümunə daxilində bir neçə mətləbi ustalıqla birləşdirməyə nail olmuşdur. A.Abdullazadənin 60-cı illərdən başlayan ədəbi fəaliyyəti sonrakı onilliklərdə yüksələn xətlə inkişaf etmiş, əsərlərinin mövzu və mündəricəsində nəzərəçarpacaq dəyişikliklər baş vermişdir. Xüsusilə, 80-ci illərdən başlanan milli azadlıq uğrunda mübarizə, Meydan hərəkatı, 1990-cı ilin 20 Yanvar hadisəsi, ermənilərin ərazi iddiaları, həmvətənlərimizin Qərbi Azərbaycandan dədə-baba torpaqlarından didərgin düşməsi, Qarabağ müharibəsi Arif Abdullazadənin yaradıcılığında əsas xətti – Vətən xəttini təşkil etmişdir. Onun son dövr yaradıcılığında peşmançılıq və kədər notlarının üstünlüyü Azərbaycan ədəbiyyatının həmin zaman kəsiyində tipik durumundan kənarda qalmır. Ənənəvi, çoxlarının müraciət etdiyi mövzularda yazmaq heç bir halda Arif Abdullazadənin yaradıcılığında təkrarçılıq və yeknəsəqliyə səbəb olmamış, şair özünəməxsus poetik təhkiyəsi ilə lirik və epik poeziya nümunələri yaratmışdır.

Qeyd etdiyimiz kimi, Arif Abdullazadənin yaradıcılığı çoxşaxəli olub, poeziya, nəsr, dramaturgiya kimi istiqamətləri özündə birləşdirir. Lakin nədənsə müəllif daha çox şair kimi tanınmış, yaradıcılığına münasibət əksər hallarda poeziyasına əsasən formalaşdırılmışdır. Abdullazadənin roman yaradıcılığı dağınıq da olsa tədiqata cəlb olunmuş, romanları haqqında ümumilikdə onun yaradıcılığından bəhs olunan məqalələrdə və romanların ayrılıqda təhlili verilmişdir. Məs, H.Nəsibova, V.Yusifli, K.Hacının məqalələrində əsasən yazıçının "Duyum"

romanına yer ayrılmışdır. [7; 8] Araşdırmamız müddətində XX əsrin 80-ci illərindən sonrakı Azərbaycan romanının tədqiqinə həsr olunmuş samballı monoqrafiyalara müraciət etsək də, təəssüflə qeyd etməliyik ki, həmin istiqamətli tədqiqatlarda Arif Abdullazadənin romanlarının nəinki təhlili yer alır, ümumiyyətlə, dövrə aid icmal xarakterli məlumatlarda da nadir hallarda hansısa bir romanının sadəcə adı çəkilir.

Arif Abdullazadənin roman yaradıcılılığı 1980-2000-ci illərdə çap olunmuş beş romanı əhatə edir: "Bir ovuc torpaq" [1], "Duyum" [2;3], "İşıq zolağı" [2], "Sınaq kürəsi" [5; 6], "Qanlı yaddaş" [4]. Demək olar ki, heç bir mənbədə qeyd olunmasa da, müəllifin az sayda və ədəbi fakta çevrilməyən və tədqiqatçıların diqqətini cəlb etməyən hekayələri də var ("Ağ yaylıq", "Toy", "İçərişəhər yuxusu" və s.). Ümumilikdə, romanlarla tanışılıq zamanı diqqəti çəkən aparıcı iki məqamdan söz açmağımız yerinə düşərdi ki, bunlardan birincisi, ədibin roman yaradıcılığında yer alan bütün mövzuların onun poeziyasında dəfələrlə müraciət etdiyi məsələlərlə bağlı olması, poeziyasını nəsrə daşımasıdır. İkinci diqqəti çəkən məqam isə bundan ibarətdir ki, mövzusunun nə ilə bağlı olmasından asılı olmayaraq, romanlarda ana xətti tənha qəhrəmanın taleyi – insan təkliyi təşkil edir.

Yazıçının 1984-1986-cı illərdə qələmə aldığı "Sınaq kürəsi" romanı müəllifin izahına görə, uzun müddət nəşriyyatların diqqətini cəlb etməmiş, əsərdə səsləndirilən fikirlər redaktorlar tərəfindən birmənalı qarşılanmamışdır. Bu səbəbdən də roman yalnız 2000-ci ildə "Azərbaycan" jurnalında işıq üzü görmüşdür. [5; 6] Qeyd edək ki, "Sınaq kürəsi" romanı müəllifin kitab halında çap olunmayan yeganə və tədqiqatçıların ən az müraciət etdiyi əsəridir. "Azərbaycan" jurnalında romanın ilk hissələri çap olunarkən verilmiş "Müəllifdən" hissəsində oxuyuruq: *"Oxucuların müzakirəsinə təqdim edilən bu roman 1984-86-cı illərdə qələmə alınıb. Burada müzakirə sözünü mən təsadüfən işlətmirəm. Çünki janr baxımından ənənəvi roman kanonları qəliblərinə o qədər də uyuşmayan bu əsərdə bir neçə ədəbi meyil və formaların müəyyən elementləri yanaşı şəkildə təzahür olunur".* [5, s.44] Həqiqətən də, əsrlə tanış olduqda tarixi, fantastik, psixoloji roman kimi bir neçə roman tipinin təzahürlərinə rast gəlirik. Eyni zamanda, Sınaq kürəsinin əhalisinin məskunlaşması, zaman-zaman daha təkmil həyat tərzinə nail olması, çoxsaylı savaşlar, hakimiyyət iddiaları, dinlərə və fəlsəfəyə münasibət və zamanla kürə sakinlərinin yarılarını axtarmaq uğrunda çabalarının tükənməsi, tənhalaşma kimi məsələlər sanki Yer kürəsində bəşəriyyətin keçdiyi "təkamül" prosesini xatırladır. Müəllif bunu belə əsaslandırır: *"Romandakı hadisələr Yer kürrəsinə bənzər başqa bir planetdə cərəyan edir. Ancaq kainatda hələ ki, belə bir insan məskəni qeydə alınmadığına və təbii ki, hamı kimi mənim də onu yaxından müşahidə etmək imkanım olmadığına görə doğma planetimizdə baş verən və ya baş verə biləcək hadisə və faktlardan istifadə edilib . Bəli, məhz istifadə, məlum və qeyri-məlum faktların təkrarı yox".* [5, s.44] Müəllifin özünün də həmin hissədə verdiyi açıqlamadan bizə aydın olur ki, məhz Yer kürrəsində baş verənlərə yaxın hadisələrin əks olunduğu əsas gətirilərək nəşriyyatlarda əsərin çapa qəbul olunmadığı da faktdır. Fikrimizcə, ədəbiyyatşünas alim olan Arif Abdullazadə bədii əsərlərdə təxəyyül sərbəstliyi və elmi fantastikanın incəliklərinə yaxından bələd idi və hər şeyi "uydura" bilərdi. Lakin onun məqsədi sakini olduğumuz planetin taleyi, gələcəyi ilə bağlı narahatlığı dilə gətirməkdən ibarət idi. Belə ki, o yazır: "...roman konkret bir məqsədə - ümumbəşəri miqyasda təcili tədbirlər görülməsə, bizim planetimizi də gözləyə biləcək faciələrin dəhşətlərini göstərmək təşəbbüsünə yönəldiyindən, buradakı hadisələrin inkişaf istiqamətini müəyyənləşdirən daxili mexanizmin sükanını öz əlində saxlamağı zəruri hesab etmişəm". Planeti gözləyən təhlükənin xəbərdarlığı şəklində qələmə alınan roman ideyası fikrimizcə, ideya olaraq müsbət qarşılanmalı idi, lakin roamanın işıq üzü gördüyü zaman kəsiyində dövri mətbuatı araşdırsaq da, roman haqqında hansısa bir şəkildə söylənən fikirlərə rast gəlmədik. Halbuki, Abdullazadən daha əvvəl çap olunmuş "Bir ovuc torpaq", "Duyum", "İşıq zolağı" romanları haqqında "Ədəbiyyat Qəzeti"ndə ("Ədəbiyyat və incəəsənət") məqalə-resenziyalarla rastlaşırıq. [7; 8]

"Sınaq kürəsi" romanına Aristotelin məşhur *"Sənət həqiqəti uydurmaqdan ibarətdir"* fikri epiqraf olaraq seçilmişdir. [5, s.44] Hadisələr Səslər ulduzunda küləkdən doğulan Görünən səslər barəsində xəbərin yayılması ilə başlanır. Bu planetdə yağışdan, küləkdən, zəlzələdən, vulkandan doğulan səslər var, yağışa, vulkana və s.bənzərlər: *"Bu səslər təkcə doğulduqları təbiət hadisələrinə görə bir-birindən seçilir, çox güclü, az güclü, zəif və gücsüz. Səəslər ayrılır, zəiflər güclülüərə tabe olur, çünki əks halda güclü Səslər zəif Səsləri boğa və ya uda bilərdi..."* [5, s.45]

Elə buradaca qeyd etmək yerinə düşərdi ki, SƏS-ə biz müəllifin "Duyum" (1982) romanında da rast gəlirik. Romanda adsız qəhrəmanın 4 gecəsi, 4 yuxusu və 4 gündüzü verilmişdir ki, bunların əksər hissəsi SƏS-lə həmsöhbət olduğu zamanlarda söylədiyi xatirələrdən ibarətdir. Zamanına görə psixoloji nəsrin yaxşı nümunələrindən biri kimi dəyərləndirilən romanda SƏS bir vasitə olaraq seçilmişdir. Qərhrəmanın iç səsi və daxili duyumu şəklində təzahür edir. [2; 3] Həmçinin SƏS-lə dialoqlardan birində insan nəslinin nə vaxtsa başqa planetdən gəlməsi və ya gətirilməsi barədə fikirlərin səslənməsidir ki, bu fikirləri daha sonra A.Abdullazadə "Sınaq kürəsi" adlı romanınında inkişaf etdirmişdir.

Diqqət çəkən məqamlardan biri də küləkdən doğulan səslərdir ki, sanki dini ədəbiyyatda Adəmə verilən nəfəsi, ruhu yadımıza salır (ruh-səs görünmür, ruh Görünən səsə çevriləndə insan yaranır?). Görünən səslərin yeni bir planetə - Sınaq kürəsinə göndərilməsi yaradılarkən Cənnətdə olan, lakin günınaha görə Yerə sürgün olunan Adəm nəslini xatırladır: *"Məsələ burasında idi ki, Görünən Səslərin hamısı onları eyni dərəcədə eşitmir, eşidənlər bəzən tam anlamır, anlayanlar isə çox vaxt bu idarə istiqamətindən yayınırdılar"*. Roman boyunca Sınaq kürsəinə göndərilən Görünən səslərin bu planetdə sabitləşməsi, tənha səslərin öz "yarı"larını axtarıb-tapması, doğub-törəməsi, zamanla güclənən səslərin digərlərini boğması, hakimiyyət iddiaları və s. əks olunub. Səslər ulduzunda səslər doğulur və zəifləyir, səslər ölmür, Sınaq kürəsindəki səslər isə ölləridir və çox vaxt biri digərinin ölüm səbəbidir. Abdullazadə yazır ki, Səslər ulduzundakı səslər görünən səslərə öz törəmələri kimi baxırdılar, lakin bir zaman sonra Görünən səslər nəzarətdən çıxmağa başladı.

Min illər ərzində səslərin eksperimentləri nəticəsində formalaşmış Sınaq kürəsinin məhv olma səbəbi isə tənhalaşmadır. Xoşbəxt olmayan, öz içinə qapanıb tənha qalan səslərin nifrəti günü-gündən artır və Sınaq kürsəi məhv olur. Roman bu fikirlərlə tamamlanır: *"Və yenicə partlayıb son zərrələri kainatın boşluqlarına səpələnən Sınaq kürəsi özünün şüurlu-şüursuz canlıları, məskənləri, topluları, kəşfləri, ixtiraları, tapıntıları, tarixi və bu tarixin yollarında səpələnmiş ömür taleləri, insan, heyvan, təbiət adları, uğurları, uğursuzluqları, sevgiləri, həsrətləri, sevincləri, qüssələri...ilə necə də bizim ana yer kürrəmizə bənzəyirdi..."* [6, s.109] Deməli, müəllif Yer kürəsini də məhvə aparacaq tək şeyin tənhalaşma, yadlaşma olduğuna əmindir.

Ümumiyyətlə, roman müəllifin də qeyd etdiyi kimi, olduqca mürəkkəb struktura və məzmuna malikdir. Əsərdə Yer kürrəsinin tarixinə sanki improvizələr var, bəzi ölkə, şəhər, yer, xalq, eyni zamanda şəxs adları qismən uyğunlaşdılrılmışdır: Perro – Pyotr, Azak dənizi – Azov dənizi, Musra Keyhar – Mustafa Kamal, Altaran – Atatürk, İnirsələ – İngiltərə, Suraba – Stalin, Hamer – Hitler, Anraka – Amerika və s. Diqqətli oxucu əksər adlarla müəllifin kimlərə işarə etdiyini anlaya bilər. Fikrimizcə, müəllifin məqsədi tarixi roman yazmaqdan daha çox, dəyişdirilmiş adlarla təqdim olunan bir çox tarixi hadisələrə fərdi və fərqli mövqeyini ifadə etməkdən ibarətdir. Geniş şəkildə olmasa da, əsərdə Azərbaycan tarixi ilə bağlı müəyyən məqamlara eyham var.

Romana janrın tələbləri baxımından diqqət yetirdikdə tarixi təfəkkür məcrasında hadisələrə baxış diqqəti çəkir, lakin daha əvvəl də qeyd olunduğu kimi, Yer planeti ilə analogiya aparılsa da, sözün həqiqi mənasında tarixi romanın tələblərinə, ilk növbədə tarixi həqiqətlərə sədaqət prinsipinə əməl olunmamışdır. Lirik-psixoloji məqamlar əsərdə yetərincədir.

A.Abdullazdənin bütün romanlarında tez-tez onun poeziyası üçün xarakterik olan lirik-psixoloji məqamlar yer almaqdadır. Məs, *"Bu tərddüdlər, fikir qarışıqlığı içində bir də gözünü açıb gördü ki, yenidən yay gəlib, lakin nədənsə günlər ikiqat uzanmayıb, gecələr ikiqat qısalmayıb, dünya ikiqat isinməyib, ayılar hələ yuxudan oyanmayıb. Uzun gündüzlər, qısa gecələr, yuxusuz*

aylar axtarmaq niyyətiylə məzuniyyətə çıxdı"..; "Axı kimin, nə vaxt, haradan ağlına gəlib və bəşəriyyət üçün belə bir adət, qayda yaradıb ki, gecələr yatmaq üçündür?"; "...Bu qayğısız, qarşılıqlı anlayışsız kimləsə birlikdə eyni tavan altında yaşamaq özünü də, başqalarını da aldatmaq deməkdir"...kimi fikirlər Abdullazadənin poeziyasının mövzuları, ümumi ruhu ilə həmahəngdir. Romanda insan və cəmiyyət, insanın varlığı və mövcudluğu, əqidə və məqsəd, vətənə bağlılıq, milli kimlik, azadlıq uğrunda mübarizə kimi məsələlərə yer ayrılsa da, ana xətti tənhalıq təşkil edir

Romanın dili obrazlılıqdam məhrum olmasa da, sanki fikir poeziyasının təmsilçisi olan ədib romanda da bəzi təsvirlərdə quruluğa yol verir, uzun-uzadı bənzətmələrdən qaçır. Ümumilikdə, müəllifin yeni roman yaratmaq cəhdi uğursuz hesab oluna bilməz. Və elmi-nəzəri ədəbiyyatda yeni romanlardan söz açıldıqda "Sınaq kürəsi" romanına da müraciət olunmasında fayda var.

Beləliklə, "Arif Abdullazadənin "Sınaq kürəsi" romanı və müəllifin roman eksperimenti" mövzusu üzərində tədiqiqat zamanı gəldiyimiz qənaəti qısaca belə ifadə etmək mümkündür:

- Abdullazadənin romanları 80-90-cı illərində Azərbaycan romanının ümumi inkişaf qanunauyğunluqları ilə səsləşir;
- "Sınaq kürəsi" romanının tədqiqi həmin zaman kəsiyində nəsrdə baş verən yeni meyilləri dərk etmək baxımıdan maraq doğurur;
- əsərin əvvəlində verilən "Müəəlifdən" hissəsi romanın açarı hesab oluna bilər və oxucuda yaranacaq sualların açılmasına xidmət göstərir;
- romanda Sınaq kürəsində baş verən hadisələr misalında bəşəriyyəti gözləyən ən böyük faciənin – tənhalaşmanın qorxunc fəsadları qələmə alınmışdır;
- tarixi təfəkkür məcrasından hadisələrə baxış əsas alınsa da roman bütün tələblər baxımından tarixi roman sayıla bilməz;
- romanlarda insan və cəmiyyət, insanın varlığı və mövcudluğu, əqidə və məqsəd, vətənə bağlılıq, milli kimlik, azadlıq uğrunda mübarizə kimi məsələlərə yer ayrılsa da, ana xətti insanın təkliyi təşkil edir;
- roman üçün dərin psixologizm xarakterikdir;
- bir sıra hallarda Abdullazadə poeziyasının xüsusiyyətləri nəsrə də sirayət etmişdir, romanda yer alan lirik-psixoloji məqamlarda şairin poeziyasının ruhu duyulmaqdadır və s.

Əlavə olaraq qeyd etmək istərdik ki, A.Abdullazadənin romanları, o cümlədən "Sınaq kürəsi" romanı haqqında mövcud araşdırmalar onların mövzu və janr rəngarəngliyi baxımından geniş təhlili üçün yetərli deyil və gələcəkdə daha genişplanlı aşdırmalara ehtiyac var və bu istiqamətdə araşdırmamızı dərinləşdirmək qənaətindəyik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullazadə A. Bir ovuc torpaq: roman. Red. S.Zeynalova. Bakı: Gənclik, 1982, 286 s.
2. Abdullazadə A. Duyum (roman və şeirlər). Bakı: Aspoliqraf, 2022, 352 s.
3. Abdullazadə A. Duyum. Red. V.Quliyev, Bakı: Gənclik, 1986, 365 s.
4. Abdullazadə A. Qanlı yaddaş: roman. Red. S.Qasımlı. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 398 s.
5. Abdullazadə A. Sınaq kürəsi: roman. "Azərbaycan" jurnalı, 2000, № 3, s.44-89
6. Abdullazadə A. Sınaq kürəsi: roman. "Azərbaycan" jurnalı, 2000, № 4, s.56-110
7. Nəsibova H. 1970-1980-ci illər Azərbaycan romanında insan və cəmiyyət (Arif Abdullazadənin "Duyum" romanı əsasında). Filologiya məsələləri, 2016, № 5, s. 277-285
8. Yusifli V. Döngələr, dayanacaqlar. "Ədəbiyyat və incəsənət" qəzeti, 20 mart 1987, № 12, s. 6

AZƏRBAYCAN DİASPORUNUN MULTİKULTURALİZM VƏ MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI DİALOQ İSTİQAMƏTİNDƏ ROLU

Pərvanə İsmayıl qızı Məmmədova
Gəncə Dövlət Univesiteti
mammedovaparvane@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-0330-3683

Multikultualizm dünya əhalisinin sosial-iqtisadi həyatının ayrılmaz tərkib hissəsi sayılır. Qloballaşan dünyada müxtəlif məkanlardan gəlmiş müxtəlif mədəniyyətlərin, dini konfessiyaların, etnosların nümayəndələri yanaşı yaşamaq zərurəti qarşısında qalmışdırlar. Multikultural modelin qəbul edildiyi ölkələrdə milli mədəni ənənələr və dəyərlərə hörmətlə yanaşılır, bu modelin qəbul edilmədiyi digər ölkələrdə isə, əksinə sıxışdırılır.

"Multikulturalizm" anlayışı nisbətən yenidir və elmi dövriyyəyə yalnız ötən əsrin 70-ci illərində daxil olmuşdur. Bu, qərbin inkişaf etmiş ölkələrində cərəyan edən dəyişikliklərə "multikulturalizm konsepsiyası" olaraq, cavab kimi meydana çıxmışdır. Multikulturalizmi şərtləndirən dəyişikliklər əsasən keçmiş metropoliyaları əhatə etmişdir. Yəni əvvəllər koloniyalara malik olmuş dövlətlər istər-istəməz müxtəlif mədəniyyətlərin uzlaşdırılması problemi ilə üz-üzə qalmışlar. Belə ki, bu ölkələrə keçmiş koloniyalardan kütləvi əmək miqrantları gəlməyə başlamışlar. Sözsüz ki, bunun səbəbi hər şeydən öncə, ondan ibarət idi ki, koloniyalara malik olan ölkələrdə sosial-iqtisadi vəziyyət, ümumiyyətlə, həyat şəraiti əhəmiyyətli dərəcədə yüksək idi. İlkin vaxtlarda metropoliyalar miqrant axınına qarşı çıxmırdılar. Çünki, sürətlə inkişaf etməkdə olan sənaye istehsalına ucuz işçi qüvvəsi tələb olunurdu. Bu baxımdan, bir çox hallarda metropoliyaların özləri əmək miqrantlarının gəlməsində maraqlı idilər. Sonrakı mərhələdə isə, onlar multikulturalizm siyasətinin konseptual əsaslarının işlənib hazırlanması və reallaşdırılması zərurəti ilə üz-üzə qalmışlar. Qeyd edək ki, "multikulturalizm" anlayışının elmi dövriyyəyə daxil olmasınadək "polimədəniyyət" və "çoxmədəniyyətlilik" anlayışları işlədilirdi. [2, s. 37]

Multikulturalizm – cəmiyyətin mədəni müxtəliflik əleyhinə etirazını səngitmək üşün alternativ siyasət kimi meydana gələn, mədəni müxtəlifliyi qoruyub saxlamaq və zənginləşdirmək, mədəniyyətlərarası dialoqun qurulması ilə yeni formaların axtarışıdır. Mədəni məxtəliflik digər dövlətlərin ərazilərinə, xalqların mədəni irsinə iddiaları, etnik təmizləməni, assimilyasiya və ksenofobiyanı tamamilə rədd edir. Müasir dövrün yeni dünya nizamının tələblərinə uyğun olaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin düşünülmüş beynəlxalq siyasəti, xalqımızın tarixən yaratdığı və yaşatdığı multikultural ənənə verdiyi önəm ölkəmizi dünyanın mədəniyyətlərarası dialoqun episentrinə çevirmişdir. 2008-ci ildə mədəniyyətlər arasında dialoqun qurulması məqsədilə ölkə başçısı tərəfindən irəli sürülən "Bakı prosesi" təşəbbüsü xalqımızın çoxəsrlik tolerant, birgəyaşama mədəniyyətinin dünya mədəniyyətləri arasında münasibətlərin tənzimlənməsi və inkişafında nümunə kimi təqdim edilmişdir. Bu isə bəşəriyyətin plüralizm, mədəni müxtəlifliyin dəstəklənməsi çərçivəsində təhlükəsiz və birgəyaşayış mədəniyyətinə dəstəyin ən bariz nümunədir. Eyni zamanda "Bakı prosesi"nin davamı olaraq Azərbaycan Respublikasının Prezidentinin təşəbbüsü, Birinci vitse-prezident Mehriban xanım Əliyevanın dəstəyi ilə 2011-ci ildən başlayaraq YUNESKO, BMT-nin Sivilizasiyalar Alyansı, BMT-nin Ümumdünya Turizm Təşkilatı (BMÜTT), Avropa Şurası, İSESKO və digər beynəlxalq təşkilatların tərəfdaşlığı ilə iki ildən bir paytaxt Bakı bəşəri sülhə, əmin-amanlığa, bütövlükdə sağlam dünya nizamının qurulmasına xidmət edən Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumlarına yüksək səviyyədə ev sahibliyi etmişdir. Forumlarda çıxış edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti bildirir ki, Forumda aparılan müzakirələrin məqsədi "necə edək ki, xalqlar bir-birinə daha da yaxın olsunlar [3].

Və beləliklə, artıq Azərbaycan Respublikası ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərdə etibarlı tərəfdaş, beynəlxalq təhlükəsizlik və enerji sektorunda mühüm söz sahibi, dünyada multikulturalizm və tolerantlıq örnəyi, sivilizasiyalararası və mədəniyyətlərarası dialoq məkanı kimi tanınır və qəbul edilir [1, s.8]. Bütün bu proseslərlə yanaşı, Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması, 2016-cı ilin Azərbaycanda "Multikulturalizm ili" elan edilməsi, xüsusilə də ölkə xaricində yaşayan həmvətənlərimizdə ruh yüksəkliyi yaradır. Xaricdə müxtəlif millətlərin nümayəndələrinin əhatəsində olan soydaşlarımız yüksək əhval-ruhiyyə ilə milli-mədəni dəyərlərin təbliğində iştirak edirlər, ölkəmizi fəal şəkildə və qürur hissi ilə təmsil edirlər. Tolerant ruhlu Azərbaycan diasporunun nümayəndələri müxtəlif xalqların nümayəndələri ilə dinc və sülh şəraitində yaşayırlar. Azərbaycanın diaspor təşkilatları və xarici ölkələrdəki səfirliklərimiz dünya ölkələri ilə mədəni əlaqələrimizin inkişafına mühüm töhfələr verirlər. Milli mədəniyyətimizin dünyaya inteqrasiyası istiqamətində son dövrlərdə Azərbaycan diasporunun müstəsna fəaliyyəti danılmazdır. Azərbaycan diasporunun mədəniyyətimizin təbliği ilə bağlı gördüyü işlərin nəticəsində dünyanın əksər ölkələrində görkəmli elm və mədəniyyət xadimlərimiz barədə ətraflı məlumat yaranıb və onların əsərləri geniş təbliğ edilib.

Bu cəhətdən Fransa ilə əlaqələrin inkişafı daha təqdirəlayiqdir. Strasburqdakı "Azərbaycan evi" cəmiyyəti ölkənin məşhur Mark Blok Universiteti ilə əlaqələr qurub. "Nizami Gəncəvi və Dünya mədəniyyəti" mövzusunda keçirilən konfrans əlaqələrin inkişafı baxımından əhəmiyyətli idi. Tədbirin təşkilatçıları Strasburqda fəaliyyət göstərən "Azərbaycan evi" və Strasburq Türkologiya Departamenti olub. Avstriyanın paytaxtı Vyana şəhərində Avstriya-Azərbaycan Akademik Birliyinin təşəbbüsü və Avropa Komissiyasının dəstəyi ilə gənclər proqramı həyata keçirilib. Proqramda Portuqaliya, Slovakiya, Almaniya, Türkiyə və Azərbaycan gənclər təşkilatlarının nümayəndələri iştirak ediblər. Proqram çərçivəsində "Azərbaycan gecəsi" təşkil olunub [4].

Dünyada mövcud olan 500-dən зox Azərbaycan diaspor təşkilatları fəaliyyət göstərdikləri dövlətlərdə mədəniyyətlərarası tədbirlərə təşkilatçılıq edirlər və yüksək fəallıq nümayiş etdirirlər. Nümunə olaraq qeyd etmək olar ki, Kanadanın Alberta vilayətinin Kalqari şəhərində ənənəvi olaraq hər il təşkil edilən Kinqslend-Triko multikultural festivalında "Alberta Azərbaycan Mədəniyyət Cəmiyyəti" iştirak edib. Bu festivalın keçirilmə məqsədi çoxsaylı müxtəlif icmaların mədəni dəyərlərinin nümayiş etdirilməsi və yerli cəmiyyətin maarifləndirilməsidir. Bu festivalda Azəbaycan diaspor nümayəndələrinin təşkilatçılığı ilə yaradılmış Azərbaycan guşəsində milli mədəniyyətimizin əks olunduğu əl işləri , suvenirlər sərgilənib. Azəri rəqs qruplarının ifasında milli rəqslərimiz ifa edilib. Azərbayacn guşəsi festival ziyarətçilərinin ölkəmizə marağını yüksəldib.

Bu ilin birinci yarısında "Heydər Əliyev İli" çərçivəsində diaspor təşkilatları tərəfindən Azərbaycanda və müxtəlif ölkələrdə 100-dən artıq tədbir keçirilib. 2023-cü il hələ başa çatmayıb, ilin əvvəlindən bu günədək təxminən 41 ölkədən olan diaspor təşkilatlarının 470 layihəsi komitə tərəfindən dəstəklənib. Bu tədbirlər ilin sonunadək davam edəcəyi gözlənilir.

Əlbəttə, diaspor təşkilatlarımızın gördüyü tədbirlərin tam siyahısını sadalamaq mümkün deyil. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin məqsədyönlü fəaliyyəti və diaspor təşkilatlarına göstərdiyi dəstək nəticəsində milli-mədəni dəyərlərimiz xarici dövlətlərdə təbliğ olunur və əvvəlkindən daha çox tanınır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Həsənli Anar. Müasir şəraitdə Azərbaycanda dini-mədəni dəyərlərin inkişaf xüsusiyyətləri. Bakı: – 2014
2. Левикова С.И. Мультикультурализм как социальная проблема, или чем отличается «мультикультурализм» от «поликультурности» // Известия Волгоградского государственного педагогического университета, № 3 (88), 2014.
3. Kaspi 2018.- 7-9 aprel. - s.20-21.
4. Xalq qəzeti, 2015 – 7 yanvar

MÜASİR İŞGÜZAR KOMMUNİKASİYA VƏ KONFLİKT MENECMENTİNİN TƏHLİL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Svetlana Arif qızı Balakişiyeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
svetlana.nasibli@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0003-4886-8856

"Kommunikasiya" [latınca "communikato" – "rabitə, əlaqə, ünsiyyət"] sözü bir çox mənalarda istifadə olunur. Bunlardan daha geniş yayılmış mənası "məlumat mübadiləsi, informasiyanın müzakirəsi" olan ünsiyyət formasıdır. Kommunikasiyanın bir sıra tərkib hissələri vardır: akademik, işgüzar, semantik və s. Biz bunların daxilindən işgüzar ünsiyyət haqqında geniş bəhs etməyə nəzər yetirək [2, s.5].

İşgüzar kommunikasiya peşəkar fəaliyyətdə tətbiq olunan xüsusi bir ünsiyyət növüdür. İşgüzar kommunikasiya ortaq fəaliyyətdə iştirak edən və ya iştirak etmək istəyən, iş ortağı, rəhbər, tabeçilikdə olan işçi, həmkar və s. kimi müəyyən statusa sahib olan insanlar arasında həyata keçirilir. İşgüzar ünsiyyət rasional əsasda qurulmuş, bir şəxs və ya bir qrup kimi çıxış edə bilən ünsiyyət tərəfdaşlarına şüurlu, məqsədyönlü və müvafiq məlumat təsiridir. İşgüzar əlaqənin iştirakçıları və ya subyektləri həm fərdi, həm də birgə fəaliyyətlərdə iştirak edən və ya iştirak etməyə hazırlaşan insanlar ola bilərlər. Onların birgə layihələrdə iştirak edib-etməyəcəkləri, əgər iştirak etsələr, bir-birinə qarşı necə anlayış göstərəcəkləri işgüzar kommunikasiyanın keyfiyyətindən və effektivlik səviyyəsindən asılıdır.

İstənilən işgüzar kommunikasiya predmeti məzmun və məqsədlə xarakterizə olunur. Bu forma əlaqə istənilən birgə fəaliyyət iştirakçılarının kommunikasiyada qarşılıqlı əlaqəsini və ünsiyyətini nəzərdə tutur. İşgüzar kommunikasiyanın predmeti onun məzmununu, yəni müəyyən bir problemi həll etmək üçün lazım olan məlumat, bilik, təcrübə mübadiləsi və qarşılıqlı əlaqəsini müəyyən-ləşdirir. İşgüzar kommunikasiya onun iştirakçıları tərəfindən qoyulan və müxtəlif xarakter daşıyan müəyyən məqsədlərə nail olmağa yönəldilib: səmərəli məlumat mübadiləsi, elmi və praktik əməkdaşlıq, işgüzar və elmi münasibətlər qurmaq, müqavilə bağlamaq, müəyyən bir sahədə birgə fəaliyyət, peşəkar ünsiyyətlə əlaqə yaratmaq və s. [3, s.58].

Həyatın digər sahələrindəki ünsiyyətlərdən fərqli olaraq, işgüzar kommunikasiya bir sıra xüsusiyyətlərə malikdir, bunlardan ən başlıcası iş xarakteri daşıyır. Bu, görünüşcə tavtologiyaya bənzəsə də, məsələnin mahiyyətini dəqiq şəkildə əks etdirir. Ünsiyyət mənasız ola bilər (boş şey haqqında danışanda), işgüzar kommunikasiya isə – yox, boş ola bilməz. Çünki burada müəyyən bir məqsəd, məzmun ətrafında işgüzar fikir mübadiləsi gedir. İşgüzar kommunikasiya ünsiyyət tərəfdaşları üçün sadə ünsiyyət kimi deyil, müəyyən bir fəaliyyət növünü: istehsal, elmi, kommersiya və s. təşkil etmək və optimallaşdırmaq vasitəsi kimi əhəmiyyətlidir. İşgüzar kommunikasiyada ünsiyyət predmeti şəxsi problemlər, siyasi vəziyyət, ailə problemləri, xəbərlər və s. deyil, ortaq bir iş fəaliyyətidir ki, burada kommunikasiya tərəfdaşları onun uğurla həyata keçirilməsi üçün bir-birinə əhəmiyyətli olan şəxslər kimi çıxış edirlər.

İşgüzar kommunikasiya iyerarxik xarakter daşıyır. Bu cür fikir mübadiləsi müdiriyyət və işçilər arasındakı münasibətlərdə subordinasiyanın qorunmasının zəruriliyində əks olunur. Subordinasiya dövlət qulluğunda, hüquq-mühafizə orqanlarında ciddi xarakterə malikdir. Digər fəaliyyət sahələrində bu, o qədər də nəzərəçarpan olmaya bilər. Bir çox müştərək müəssisələrdə işçilər arasında Qərb ünsiyyət üsulu əsas götürülür, bu arada şirkətin bütün işçiləri vəzifəsindən asılı olmayaraq, bir-birlərinə adı ilə və "sən" deyərək müraciət edirlər. Rus mədəniyyətində Qərb mədəniyyətindən fərqli olaraq daha yüksək statusa sahib olan və ya daha yaşlı bir şəxsə adı və atasının adı ilə müraciət edilir.

Əlavə olaraq bunu da qeyd edək ki, işgüzar kommunikasiya reqlamentləşdirilib, yəni müəyyən edilmiş qaydalara və məhdudiyyətlərə tabedir. İşgüzar kommunikasiyada iştirak edənlərin davranışı iş etiketi ilə müəyyən edilir. Etik qaydalar rəsmi olaraq ünsiyyət prosesini tənzimləyir, işgüzar tərəfdaşın şəxsiyyətinə hörmət əsasında bütün iştirakçılar üçün davranış standartlarını müəyyənləşdirir. İşgüzar etiket ünsiyyət iştirakçılarının zahiri görünüşünə, geyimlərinə və danışma tərzinə də müəyyən tələblər qoyur. İşgüzar kommunikasiya funksional xarakter daşıyır [4, s.308].

Müasir dövrdə istənilən işgüzar mühitdə konflikt yarana bilir. Konflikt, yəni mübahisə işgüzar kommunikasiyada arzuedilən bir nüans deyil. Bu baxımdan işçi, müdir, müştəri, yaxud direktor, müəllim, tələbə, şagird və s. arasında hər hansı məsələ ilə bağlı istənilməyən və gözlənilməyən konflikt baş verə bilər. Təbii ki, belə halların olmaması daha xoş olar, ancaq günümüzün real hadisələrindən biri məhz işgüzar ünsiyyət zamanı rastlaşdığımız mübahisələrdir.

Sual oluna bilər ki, bəs konflikt nədir? Onu necə həll etmək mümkündür? Konflikt (lat. "conflictus" sözündəndir) — "qarşıdurma və ya mübarizə" mənasını verir. Konfliktlə bağlı araşdırmalarla konfliktologiya elmi məşğul olur.

Belə bir məşhur deyim var: "Hadisələrin təsirində qalsanız, hadisələrə təsir edə bilməyəcək-siniz". Mübahisə də belədir, əgər onun təsirinə düşsək, oradan çıxmaq, həll yolu tapmaq get-gedə çətinləşə bilər. Praktika göstərir ki, işgüzar mühitdə konflikt zamanı daha çox aşağıdakı iki insan tipi ilə rastlaşmaq qaçınılmazdır:

1) Proaktiv insan (mübahisə zamanı deyəcəyi sözləri düşünür, qarşıdakı şəxsin fikrini bitirməyi gözləyir, nəticə çıxarır);

2) Reaktiv insan (mübahisə zamanı tez reaksiya verir, qarşıdakı şəxsin fikrini bitirməyi gözləmək istəmir, gedişatı kobud şəkildə həll oluna bilməyəcək səviyyəyə çatdırır).

Tiplərin izahından da göründüyü kimi bu tiplər hər birimizin işgüzar kommunikasiyada rast gəldiyimiz şəxslərdəndir. Həmçinin elmi ədəbiyyatlarda bunlar bir-biri ilə antonimlik təşkil edir.

Konflikti yaratmamaq və ya ondan çıxış yolu tapmaq üçün insan ilk olaraq özünü, daha sonra konfliktli tipləri, o tiplərə uyğun neqativ halla qarşılaşırsa, həmin prosesi idarə etməyi bacarmalıdır.

Ünsiyyət prosesində insanların 3 əsas tipi fərqləndirilir: A tipli, B tipli, qarışıq tipli insanlar. Bu məqsədlə konflikt menecmenti (yəni mübahisənin idarəolunması) anlayışını daha yaxşı anlamaq üçün adıçəkilən fərqli insan tiplərini qruplar üzrə nəzərdən keçirək.

Ünsiyyətdə A tipli insanlar aşağıdakı davranış xüsusiyyətlərinə malikdirlər:

- zamanla yarışan, tələsgən;
- özündən tez çıxan, düşmənlik hissinə qapılan;
- daim əsəb, səbirsizlik, narahatlıq içində olan;
- rəqabət, yarış halında olan;
- digər şəxsləri və ətrafdakı hadisələri idarəetmə istəyi.

Ünsiyyətdə B tipli insanların aşağıdakı davranış xüsusiyyətləri vardır:

- sərt qaydalardan uzaq duran, elastik insan;
- zamanı problemə çevirməyən, rahat və səbirli olan;
- tez əsəbiləşməyən, narahat olmayan;
- etdikləri işdən zövq almağı bacaran;
- sakit və intizamlı işçidirlər;
- işgüzar mühitdəki rəqabətdən çox təsirlənmirlər.

Ünsiyyətdə qarışıq tiplər isə hər iki - A və B tipli insanların özəlliklərini özlərində qarışıq şəkildə göstərə bilirlər. Qarışıq tipli insanlar situasiyaya görə yuxarıdakı davranışları göstərə bilirlər. Praktika göstərir ki, bu tipli şəxslərlə ünsiyyət qurmaq daha çətindir. Çünki onların hər an davranış mexanizmi dəyişdiyinə görə qarşı tərəf necə rəftar edəcəyini həmin an təyin edə bilməyəcək səviyyəyə çatır. İnsan məfhumu daim təkamül prosesi keçir. Bu baxımdan yuxarıdakı xarakterik tiplər zamanla öz cəhdləri, iradələri ilə bir tipdən digərinə keçə bilərlər.

Konfliktin tərəfləri kimlər ola bilər? – sualına aşağıdakı kimi cavab vermək doğru olar: şəxsin öz daxilində konflikt,şəxslərarası konflikt, qruplararası konflikt, təşkilatlararası konflikt. Ayrı-ayrılıqda bunları təhlil edək:

Şəxsin daxilində - bu cür mübahisə insanın öz şəxsi fəaliyyətlərini düzgün dəyərləndirə bilməməsi ilə əlaqədardır. Şəxs özünə uyğun olmayan məqsədlərlə seçim qarşısında qalanda və ya başqa rolu oynamaq istəyəndə bu halla qarşılaşa bilir. Məsələn: X adlı şəxs müdir olmaq istəyir, ancaq bu məqsədinə uyğun planı, səriştəsi, liderlik bacarığı zəifdir. Ona görə də bir yerə gəlib çatdıqdan sonra daxilində bu istəyi ilə özü arasında mübahisə yaşamağa başlayır ki, nəticədə ətrafına qarşı aqressiv biri olaraq reaksiya verməyə başlayır.

Şəxslərarası – qarşılıqlı ünsiyyətdə olan iki və ya daha çox şəxsin bir-biri ilə arasındakı fərqli fikir, hiss, dünyagörüşü baxımından mübahisə yaranır. Bu mübahisə şəxslərin hadisələrə münasibətlərindəki fərqlilikdən, onların maraqlarının müxtəlifliyindən, status fərqlərindən irəli gəlir. Şəxslərarası konflikt növləri özünü aktiv, passiv, mövcud olma, rəddetmə, ifrat məşğulluq, qismən başa düşmə, işdən-gücdən etməklə yubatma və s. kimi formalarda təzahür etdirir. Şəxslərarası ünsiyyətdə konflikt öz-özünə yaranmır, onu yarada biləcək bir sıra faktorlar vardır.

Qruplararası – elmi ədəbiyyatda qruplararası kommunikasiyanı üç tipə ayırırlar: formal, qeyri-formal, ailə qrupları üzrə. Bu qruplara görə onların fərqli konflikt meyarları formalaşmış olur. Formal qrup daha çox davamlı rəqabətə meyilli qruplar arasında baş verir.

Təşkilatlararası – bu konflikt daha çox rəqabət aparan şirkətlər, biznes tərəfdaşları arasında yaşana bilir. Məsələn:C şirkəti ilə F şirkəti arasında hansısa bir layihədə təmsil olunmaq üçün fikirləri üst-üstə düşmədiyinə görə mübahisə yarada bilərlər.

Yekun olaraq qeyd edə bilərik ki, hər hansı bir işgüzar münasibətdə konflikt idarə oluna bilər. Bunun üçün konfliktin idarə olunması strategiyalarını bilmək və həmin anda praktik baxımdan tətbiqini həyata keçirmək gərəklidir. Bu strategiyaların sayı həddindən artıq çox olsa da, onlardan hansını nə vaxt istifadə etmək şəxsin bilik, bacarıq və davranış səviyyəsindən asılıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev, N.Ə. Nitq mədəniyyətinin əsasları / N.Ə.Abdullayev. - Bakı: - 2013,. -277 s.
2. Cəfərov, V.B. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya / V.B.Cəfərov. - Bakı: BDU, - 2021. -172 s.
3. Məmmədli, N. Azərbaycan dilində işgüzar və akademik kommunikasiya / - Bakı: Elm və təhsil, - 2021. - 512 s.
4. Şiriyev, F. Azərbaycan dilinin nitq mədəniyyəti və ritorika / F.Şiriyev. - Bakı: NURLAR Nəşriyyat-Poliqrafiya mərkəzi, - 2014. - 400 s.

МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМ — СТРАТЕГИЧЕСКИЙ РЕСУРС «МЯГКОЙ СИЛЫ» АЗЕРБАЙДЖАНА

Сергей Леонидович Климов
Азербайджанский университет языков
seriydoc19@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-8736-5597

Политика «мягкой силы» представляет собой стратегию и подход в области международных отношений и политики, основанный на использовании ненасильственных и мирных методов для достижения политических, экономических и культурных целей. Она обращает внимание на необходимость убеждения и привлечения других акторов и народов

путем создания позитивного воздействия, стратегического взаимодействия и сотрудничества.

В целом, политика «мягкой силы» стала неотъемлемой частью современной мировой политики. Она является мощным инструментом для достижения национальных и глобальных интересов. В условиях быстро меняющегося мира и геополитической напряженности политика «мягкой силы» представляет привлекательную и эффективную альтернативу применению насилия и силы для достижения согласия и мира в современной мировой политике.

«Мягкая сила» строится на развитии и продвижении привлекательности нравственных идеалов и позитивных примеров образа жизни, присущих различным культурам. Это сила не материальных факторов, а информации и образов. Основные ценности общества безусловно являются основополагающим ресурсом «мягкой силы».

Культурное наследие государства играет ключевую роль в формировании его образа, репутации и международного авторитета. Это определяется степенью интенсивности культурных связей с другими странами, участием в международном культурном обмене, уровнем культурного развития и умением использовать свой культурный потенциал на мировой арене. Культура обладает уникальной возможностью формирования позитивного образа народов и государств, что в конечном итоге помогает в решении политических проблем.

Мультикультурализм акцентирует значение разнообразия и признает равенство и уникальность каждой культуры. Разнообразие культур и этнических групп в стране создает благоприятную среду для межкультурного обмена, толерантности и взаимопонимания, что способствует развитию сильной и устойчивой социальной структуры.

Стремление к сохранению и продвижению мультикультурализма стало главным приоритетом внутренней и внешней политики Азербайджана.

Общенациональный лидер Гейдар Алиев своей дальновидной и мудрой политикой развил многовековую традицию мультикультурализма Азербайджана и поднял ее на качественно новую ступень [2]. Президент Ильхам Алиев успешно продолжает заложенное Великим лидером Гейдаром Алиевым политическое направление в области защиты и развития многокультурных традиций азербайджанского народа.

Благодаря национально-культурному многообразию, атмосфере этнической и религиозной терпимости, Азербайджан стал известен как многонациональная и многоконфессиональная страна, где процветает межкультурный диалог мирового масштаба.

Использование этого мультикультурного богатства в качестве мягкой силы имеет важное значение для Азербайджана.

Во-первых, мультикультурализм является ключевым фактором, способствующим развитию туристической индустрии в стране. Азербайджан привлекает гостей со всего мира своими историческими и культурными достопримечательностями. Атмосфера толерантности и принятия различий создает более привлекательную среду для иностранных туристов. В результате, туризм становится важной составляющей экономического развития Азербайджана, что способствует повышению международного внимания к стране.

Во-вторых, мультикультурализм в Азербайджане играет значимую роль в развитии дипломатических отношений со странами. Благодаря этому, Азербайджан играет роль моста между различными культурами, облегчая диалог и взаимодействие в различных сферах, таких как политика, экономика, культура и образование. Это проявляется в активном участии Азербайджана в международных организациях, организации культурных и спортивных мероприятий, а также при принятии различных инициатив на международной арене.

В-третьих, мультикультурализм в Азербайджане способствует поддержанию внутренней стабильности и гармонии в многонациональном обществе. Правительство Азербайджана активно проводит политику, способствующую развитию и сохранению культурных традиций и языков всех этнических групп. Это, в свою очередь, способствует укреплению социальной солидарности и взаимопонимания, что является фундаментом стабильности и развития общества.

В сфере международных отношений политика мультикультурализма способствует укреплению международного авторитета Азербайджана, расширению его культурных и гуманитарных связей с мировым сообществом, что в свою очередь увеличивает информированность зарубежной общественности об Азербайджанской Республики [1].

Мультикультурализм как элемент мягкой силы способствует не только культурному, но и социально-экономическому развитию Азербайджана, позволяя ему включиться в изучение мирового опыта в качестве полноправного партнера: транслировать ценности азербайджанской культуры как одного из полноправных участников современных международных отношений [3]. Следовательно, продвижение, экспорт национальной культуры, популяризация ее за рубежом, формирование позитивного образа страны способствуют созданию благоприятной внешнеполитической конъюнктуры.

Деятельность Бакинского международного центра мультикультурализма, открытие центров Азербайджанского языка и культуры во многих странах мира, преподавание предмета «Азербайджанский мультикультурализм» в зарубежных университетах, продвижение межкультурного и межрелигиозного диалога через глобальные инициативы способствуют укреплению позитивного имиджа Азербайджана на международной арене.

Мультикультурализм является брендом Азербайджана, способствующим его узнаваемости и притягательности для международного сообщества.

Мультикультурализм является важным фактором в образовании международного престижа и признания. Страны, продвигающие мультикультурализм, получают больше внимания и уважения со стороны других государств, что способствует их политическому и экономическому влиянию.

Стоит отметить, что Азербайджан имеет все возможности взять на себя глобальную инициативу – находясь на стыке Европы и Азии, Запада и Востока, играя роль моста между двумя разными цивилизациями, как в Восточном, так и в Западном полушариях.

Азербайджан в качестве полноправного партнера и одного из инициаторов участвует во многих международных проектах. В рамках этих глобальных проектов Азербайджанская Республика четко придерживается принципов и норм международного права, уважения культурных различий и приверженности общечеловеческим ценностям гуманизма.

Мультикультурализм —это не только осознанная идеолого-политическая стратегия современной Азербайджанской Республики, но и реальное состояние культуры. Поэтому культурная политика страны связана со стремлением решить двуединую задачу: во-первых, поддерживать здоровый микроклимат во внутриполитическом пространстве, способствуя реализации стратегии мультикультурализма – пути мира и сотрудничества между всеми народностями, населяющими Азербайджан; во-вторых, последовательно создавать благоприятную атмосферу взаимодействия на международной арене, вместе с тем отчетливо проводя в жизнь национальные интересы.

Таким образом, мультикультурализм является стратегическим ресурсом мягкой силы для Азербайджана. Поддержка культурного разнообразия, создание условий для развития различных национальностей и религий, а также активное участие в международных культурных и политических событиях позволяет Азербайджану укрепить свою место в мировом сообществе и продвигать свои интересы на глобальной арене.

Использованная литература

1. Азербайджанский мультикультурализм: [Электронный ресурс] / URL: http://multiculturalism.preslib.az/ru_a1.html
2. Алиев, М.А. Общенациональный Лидер Гейдар Алиев и Азербайджанская Модель Мультикультурализма. Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi, Azerbaycan Halkının Milli Lideri Haydar Alirza Oğlu Aliyev'in Doğumunun 100. Yılı Özel Sayısı, 10 (1), 2023, c. 85-93.
3. Гаман-Голутвина, О.В., Сморгунов, Л. В., Тимофеева, Л. Н. Политика развития, государство и мировой порядок // Политическая наука, — 2019. No 1, с. 253-267.

NİZAMİ GƏNCƏVİ MUSİQİ VƏ MUSİQİ TƏRBİYƏSİ HAQQINDA

Səkinə Şəmil qızı Şirinova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
sekinesirinova8@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-8558-5858

Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Nizami Gəncəvi (1141-1209) özünün zəngin və hərtərəfli yaradıcılığı ilə bəşəriyyəti daim düşündürən, humanist, əxlaqi, etik, estetik ideyaları geniş tərənnüm edən dahi Azərbaycan şairidir. Nizami yaradıcılığında ədalət, sülh, insanpərvərlik, mərhəmət, mənəviyyat, xeyirxahlıq, əməksevərlik, dostluq, qardaşlıq və xüsusilə gənc nəslin tərbiyəsində musiqi və musiqi tərbiyəsi haqqında fikirləri mühüm yer tutur. Nizaminin əsərləri 100 əsrə yaxındır ki, həmişə aktual olaraq daim oxunur, istifadə edilir və insanlar faydalanır. Nizami öz yaradıcılığı ilə mədəniyyət və pedaqoji fikir tariximizə zəngin irs qoymuş və bu irsdən bu gün də insanlar faydalanırlar .

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığı Azərbaycan xalqının mənəvi- əxlaqi həyatının, bədii-estetik tarixi olmaqla bərabər, həm də musiqi sənətinə dair özünün qiymətli fikirləri ilə, Azərbaycan mədəniyyət tarixini, musiqi tarixini və mədəniyyətini, musiqi sənətini xeyli zənginləşdimişdir.

Nizami Gəncəvinin yaradıcılığında Şərq dünyasının musiqi-estetik mədəniyyəti, xüsusilə Azərbaycanın, o cümlədən qədim Gəncənin musiqi həyatı, estetik dünyası öz parlaq əksini tapmışdır. Bu cəhətdən, ölkəmizdə qədim milli musiqi alətlərinin hazırlanamsı və bərpası işində Nizami Gəncəvi poemalarından və eləcə də bu poemalara həösr edilmiş miniatür sənət əsərlərindən dəyərli mənbə kimi ətraflı istifadə edilmişdir.

İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Nizmai irsinin öyrənilməsinə diqqət artırılmış, bu sahədə bir çox tədqiqatlar aparılmış, kitablar, elmi əsərlər yazılmış, rəssamlar əsərlərinə miniüatürlər çəkmiş, bəstəkarlar musiqilər bəstləmiş, tədqiqattçılar dissertsiyalar yazıb müdafiə etmişlər. Dahi şairin yubileyləri, il dönümləri dövlət səviyyəsində qeyd edilmişdir.

II Qarabağ- Vətən müharibəsinin Zəfər ilindən sonra 2021 ci il Azərbaycanda "Nizami Gəncəvi ili" elan edildi. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 2021 ci ili Nizami Gəncəvi ili adlandıraraq bu barədə xüsusi sərəncam imzaladı ki, o sərəncmda deyilirdi: "Dünya ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi, dahi Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvi bəşəriyyətin bədii fikir salnaməsində yeni səhifə açmış nadir şəxsiyyətlərdəndir. Nəhəng sənətkarın xalqımızın mənəviyyatının ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş parlaq irsi əsrlərdən bəri Şərqin misilsiz mədəni sərvətlər xəzinəsində özünəməxsus layiqli yerini qoruyub saxlamaqdadır. Nizami Gəncəvi ömrü boyu dövrün mühüm mədəniyyət mərkəzlərindən olan qədim Azərbaycan şəhəri Gəncədə yaşayıb yaradaraq, Yaxın və Orta Şərq fəlsəfi-ictimai və bədii-estetik düşüncə tarixini zənginləşdirən ecazkar söz sənəti incilərini də məhz burada ərsəyə gətirmişdir. Nizami Gəncəvinin geniş şöhrət tapmış "Xəmsə"si dünya poetik-fəlsəfi fikrinin zirvəsində dayanır" [1].

Nizami Gəncəvi bir çox əsərlərində özünü musiqiçi adlandırır, şeirlərini isə nəğmələr adlandırır ki, bu Nizaminin musiqiyə sıx bğlılığını, musiqiyə böyük sevgisinin təzahürüdür. Bundan əlavə Nizaminin "İskəndərnamə" əsərinin ikinci hissəsi olan "İqbalnamə" əsərində hər bir fəslin başlanğıcında iki beytlik müğamnamə verir ki, bu da yenə də Nizaminin musiqiyə böyük məhəbbətindən irəli gəlir.

Nizami "Xəmsə"sinə daxil olan poemaların hamısında musiqi haqqında, musiqinin təsiri və tərbiyəvi əhəmiyyəti haqqında, musiqi alətləri haqqında dəyərli fikirlər ifadə olunur. Bundan əlavə Nizaminin poemalarında bütövlükdə musiqi dünyasına və musiqinin insanın daxilil aləminin zənginləşməsinə təsiri haqqında dəyərli şeirləri və misraları vardır.

Məsələn, şairin "Sirlər xəzinəsi", "Xosrov və Şirin", "Leyli və Məcnun", "Yeddi gözəl", "İskəndərnamə" ("Şərəfnamə" və "İqbalnamə") [2] poemalarında qədim Şərq – Azərbaycan musiqisi, muğamlar, qədim musiqi alətləri haqqında geniş məlumatlar verilir. musiqinin tarixi, nəzəri və estetik problemləri haqqında, musiqinin muğam, təsnif kimi formaları, onun insan ruhuna qüvvətli təsir gücünə malik olması haqqında bədii obrazlarla, poetik dillə tərənnüm edilir.

Nizaminin əsərlərində musiqinin insanın mənəvi həyatında böyük rol oynadığını, insanın mənəvi aləminin zənginləşməsində, əxlaqi cəhətdən saflığında, tərbiyəsində xüsusi əhəmiyyət daşıdığını görmək olur. Nizami musiqini mənəviyyat-əxlaq simvolu kimi göstərir, bəzən poemalarında yaratdığı gösəl lirik, qadın obrazlarının nümunəsində musiqiyə xüsusi yer verir.

Nizami Gəncəvi əsərlərində xalqımızın qədim musiqi mədəniyyətinin tarixindən, onun inkişafından, musiqi alətlərindən bəhs etməklə bərabər, musiqinin nəinki insanlara, hətta heyvanlara belə təsir gücünü bədii misralarla daha aydın şəkildə şərh etmişdir. Onun əsərlərində mizrabla, kamanla, nəfəslə çalınan, habelə zərb alətlərinin ən qədim nümunələrindən söhbət açılır. Ud, rud, rübab, saz, çəng, qanun, kamança, ney, musiqar, şeypur, kərənay, nəfir, şahnəfir, kus, təbil, daxil, dəf, dairə, zəng, zindan, nağara və digər musiqi alətlərini yaradan və yüksək ifaçılıq məharəti göstərən sənətkarlardan, onların ifa etdiyi havaların estetik təsirindən bəhs edən misralar, poetik ümumiləşdirmələrdən söhbət açılır.

Nizaminin "İsgəndərnamə" poeması incəsənətin estetikasını, estetik təsirini açıb göstərməkdə çox qüdrətli didaktik vasitədir,-desək, daha doğru, daha əhatəli olar. Poemanın "İqbalnamə" bölməsinin "Əflatunun çalğı aləti qayırması" hissəsində misralar müğənniyə,musiqişünasa bir müraciətlə başlayır:

Müğənni, ucalsın o incə səsin,
Qızdırsın qoy bizi odlu nəfəsin.
Qızışsın işlərim, gəl, dadıma çat,
Kömək ol, bazarım olmasın kasad!

Daha sonra Nizami musiqi alətinə bir sehirli qüvvə kimi baxır, onu gözəl təsvir edir. Musiqi alətini hikmət xəzinəsi adlandırır, aləti hazırlayan səsləndirən hər elmdən və hər alimdən üstün hesab edilir.

Hikmət xəzinəsi məndədir bütün,
Mən oldum hikmətdə hamıdan üstün.

Nizami bu hikmət xəzinəsini yaradan ustadın Əflatun un timsalında tərənnüm edir.

Hamıdan biliyi artıqdı onun.
Nə qədər vardısa orada alim,
Hamıya olmuşdu o ilk müəllim.
Əflatun onlardan üz döndərərək
Yox oldu saraydan Ənqa quşutək.
Gecəli-gündüzlü düşündü ustad,
Gizlində o, bir saz elədi icad.

Nizami qəzəllərinin hələ öz dövründə şah saraylarında müğənnilər tərəfindən oxunduğu da şairin "Xosrov və Şirin" poemasında misralarından bəlli olur:

Dəstə-dəstə durmuş türfə gözəllər,
Dillərdə Nizami yazan qəzəllər.
Bir şirin avazla hey oxuyurlar,
Çəngi yarasına məlhəm qoyurlar. [3, s. 368].

Bu gün də musiqişünaslarımız, bəstəkarlarımız və müğənnilərimz Nizami Gəmcəvi poeziyasına müraciət edirək, onun əsərlərindən bəhrələnirlər. Nizami yaradıcılığı Aəzrbaycan peşəkar bəstəkarlıq məktəbinin inkişafına da güclü təsir göstərmişdir.

Dahi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyov Nizami Gəncəvinin 800 illik yubileyi ilə əlaqədar şairin iki qəzəlinə müraciət edərək - "Sənsiz" (1941) və "Sevgili canan" (1943) vokal əsərlərini yaratmış və bununla da o musiqi tarixinə yeni bir musiqi janrının - qəzəl-romans janrının əsasını qoymuşdur. Romans – qəzəl, təsnif- romans janrı musiqili qəzəl adlanır ki, bu musiqi ilə şeirin vəhdətindən meydana gəlmişdir.

Üzeyir Hacıbəyov ənənələrini davam etdirən bir çox Azərbaycan bəstəkarları da bu istiqamətdə vokal əsərlər yazmışlar ki, bu əsərlər Fikrət Əmirovun redaktorluğu və rəhbərliyi ilə çap edilmiş "Azərbaycan bəstəkarlarının Nizaminin qəzəllərinə yazdıqları nəğmə və romanslar" adlı məcmuədə nəşr edilmişdir [4].

Nizami Gəncəvinin zəngin yaradıcılıq irsi Azərbaycan musiqi mədəniyyətinin, musiqi tarixinin öyrənilməsində ən etibarlı və dəyərli mənbədir. Bu dəyərli mənbə Azərbaycan bəstəkarlarının, sənətşünaslarının, ədəbiyyatşünaslarının, pedaqoq və psixoloqların ilham mənbəyi kimi, müasir Azərbaycanda geniş tədqiq və təbliğ olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 2021-ci il Azərbaycan Respublikasında "Nizami Gəncəvi İli" elan edilməsi haqqında sərəncamı. Bakı şəhəri, 5 yanvar, 2021-c i il. / Xalq qəzeti, 2021, 5 yanvar
2. Nizmai Gəncəvi. Əsərləri. 5 cilddə. I cild. Sirlər xəzinəsi. Bakı: Lider, 2004, - 264 s.
3. Nizami Gəncəvi. Leyli və Məcnun. Fars dilindən tərcümə edəni Səməd Vurğun. Elmi red. M.İbrahimov və M.Sultanov. İzahların müəllifi M.Əlizadə. Bakı: Yazıçı, 1983.-303 s.
4. Azərbaycan bəstəkarlarının Nizaminin qəzəllərinə yazdıqları nəğmə və romanslar. Bakı: Azərbaycan Dövlət Musiqi Nəşriyyatı, 1947.- 102 s.

STRATEJİK İNSAN KAYNAKLARI ANLAYIŞI ÇERÇEVESİNDE KADINLARIN İSTİHDAMI İLE DOĞURGANLIK ORANLARI ARASINDAKİ İLİŞKİNİN İNCELENMESİ

[1,2]**Ercan Yavuz,** [1,3]**Duygu Karaköse**
[1]Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye
[2]Doç. Dr.
ercan.yavuz@hbv.edu.tr
https://orcid.org/0000-0003-3696-4832
[3]lisansüstü öğrencisi
duygu.karakose@hbv.edu.tr
https://orcid.org/0009-0000-2777-491X

Giriş

Stratejik insan kaynakları yönetimi kavramının zamanla önemli bir hale gelmesi çeşitli alanlarda da bu önemi vurgulamaktadır. Stratejik insan kaynakları yönetimi kapsamında küresel-

leşen dünya ile birlikte kadınların istihdama katılması ve işgücüne büyük oranda etkilemesi sonucunu ortaya çıkarmıştır. 1980'li yıllarla birlikte gelişen yaşam koşulları ve Sanayi Devrimi'nin de buna olumlu katkıda bulunması kadınların işgücüne katılım oranlarının belirlenmesinde büyük önem arz etmektedir. Kadın ve erkeğin eşit seviyede olduğunu benimsemek amacıyla Avrupa'da çeşitli kanunlar çıkartılmış ve kadın istihdamı desteklenmiştir. Bu noktada Türkiye'de bu çalışmalardan etkilenerek kadın istihdamının artırılmasına yönelik eğitim programları, bireylere finansal destek sağlama, katılım teşvik programları, girişimciliği çeşitlendirmeye yönelik politikalar, cinsiyet temelli eşitlik politikaların benimsenmesiyle istihdamın desteklenmesi, yasalarla cinsiyet eşitliğinin oluşturulması (4857 İş Kanunu), Avrupa Birliği'nin istihdam strateji kapsamında yer alan politikalar, Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesine İlişkin Sözleşme (CEDAW), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) Sözleşmeleri, Kadın Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü (KSGM) Tarafından Yürütülen Çalışmalar, Aile, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı desteğiyle hayata geçirilen "Kadın İstihdamının Desteklenmesi için Büyükanne Projesi, Bakanlık tarafından yürütülen bir diğer proje "Annemin İşi Benim Geleceğim Projesi", Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) ve İŞKUR Tarafından Yürütülen çalışmalara yer verilmiştir.

Türkiye'de kadınların işgücüne katılım oranları ve istihdam oranları giderek büyüyen bir konudur. Bu çalışmada 1988-2023 yılları arasında kadınların istihdama katılım oranları, işgücü katılım oranları, medeni duruma ve eğitim seviyesine göre işgücü ve istihdam oranları, doğurganlık hızı, yaşlı nüfus oranı, hanehalkı tiplerine göre hanehalkı oranı, evlenme hızı ve kaba boşanma hızı gibi konular açıklanmış ve tablolaştırılmıştır. Elde edilen sonuçlar ilgili politika ve uygulamalarla karşılaştırılarak yorumlanmıştır.

1.Kavramsal Çerçeve

1.1. Stratejik İnsan Kaynakları Yönetimi

Stratejik insan kaynakları yönetimini açıklamadan önce konuda bütünlük sağlamak amacıyla strateji ve stratejik yönetim kavramlarına açıklık getirmekte fayda vardır. Strateji kavramı savaşta orduların nasıl bir yol ve yöntem izleyeceğine dair faaliyetlerin planlanması, yönetilmesi, kontrol edilip harekete geçirme sanatıdır. Literatürde, mevcut kaynakların oluşabilecek risklere karşı öncesi ve sonrasında en etkili ve ekonomik şekilde kullanılmasıyla oluşan galibiyete ulaşmaktır (Akgemci, 2007). Buradan anlaşılacağı üzere bu kavram öncelikle askeri amaçlı kullanılmış daha sonra ise çeşitli farklı alanlarda kullanılmaktadır.

1960 yıllarında literatüre giren "strateji" kavramı temel olarak bir örgütün amaç ve hedeflerini planlarını, politikalarını düzenleyen ve daha önceden belirlenmiş amaç ve hedeflerine ulaşmasında büyük rol üstlenen dinamik bir kavram şeklinde ifade edilmektedir. Stratejik yönetim ise *işletmelerde yirminci yüzyılın yarısında başlamış işletmeler ve çevresi arasındaki ilişkileri düzenleyen, rakiplerine göre üstünlük sağlama amacı güden bir kavramdır* (Güçlü, 2003).

İK yöneticilerinin değişen dünya koşullarına uyarlayarak organizasyonel tasarımlar belirlemesi ve değişim yönetiminin stratejik koşullar altında uygulayabilir olması gerekmektedir (Lawler ve Mohrman, 2003, s.9). İKY literatür çalışmalarının çoğu 1950'li yıllarda başlamış ve Shartle (1950), Geniselli, Brown (1952) ve Harrlell (1953) gibi çeşitli psikologlar tarafından yapılmış ve çoğunlukla çalışanın psikolojisi incelenirken çalışan açısından motivasyon ve eğitimlerin olması gerekliliği üzerinde durulmuştur (Cingöz, 2011, s.31).

1.2. İstihdam ve İşgücü

İstihdam kavramı literatürde çeşitli tanımlara yer verilmektedir. Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)' göre, işbaşında olanlar (yevmiyeli, ücretli, maaşlı, kendi hesabına, işveren ya da ücretsiz aile işçisi) ve iş başı olmayanlar(işi ile bağlantılı olduğu halde belirli sebeplerle işinin başında olmayıp kendi hesabına ve işverenler olarak sayılanlar) kategorisinde yer alan ve çalışma yaşında olan tüm bireyleri kapsamaktadır (TÜİK).

İstihdam kavramı kapsamında istihdam yapısı çerçevesinde ilk akla gelen işsizlik kavramıdır. Türkiye'de istihdam ve işsizlik sorunu ekonomik sorunların başında gelmektedir. Bu sorununun

önemli nedenleri; nüfustaki artış, içe ve dışa göçlerin yoğun olması, gelirin yetersizliği, gelir dağılımındaki eşitsizlik, teknolojik değişim ve gelişimler, eğitimi yatırım politikalarının yetersizliğidir (Gediz ve Yalçınkaya, 2000).

Türkiye'de istihdamın artırılmasına yönelik birtakım politikalar uygulanmaktadır. Mesleki eğitim programları, toplum yararına çalışma programları, sbvansiyonlu istihdam programları, kendi işini kuranlara yönelik politikalar aktif istihdam politikalarına örnek gösterilebilir (Kasapoğlu ve Murat, 2018). Bunun yanı sıra Türkiye Cumhuriyeti 5 Yıllık Kalkınma Planları yer almaktadır. Kadın istihdam politikaları; bireylere finansal destek sağlama, katılım teşvik programları, girişimciliği çeşitlendirmeye yönelik politikalar, cinsiyet temelli eşitlik politikaların benimsenmesiyle istihdamın desteklenmesi, yasalarla cinsiyet eşitliğinin oluşturulması (4857 İş Kanunu), Avrupa Birliği'nin istihdam strateji kapsamında yer alan politikalar, Kadınlara Karşı Her Türlü Ayrımcılığın Önlenmesine İlişkin Sözleşme (CEDAW), Uluslararası Çalışma Örgütü (ILO) Sözleşmeleri, Kadın Statüsü ve Sorunları Genel Müdürlüğü (KSGM) Tarafından Yürütülen Çalışmalar, Aile, Çalışma ve Sosyal Güvenlik Bakanlığı desteğiyle hayata geçirilen "Kadın İstihdamının Desteklenmesi için Büyükanne Projesi, Bakanlık tarafından yürütülen bir diğer proje "Annemin İşi Benim Geleceğim Projesi", Sosyal Güvenlik Kurumu (SGK) ve İŞKUR Tarafından Yürütülen Çalışmalar yer almaktadır (Kakıcı vd., 2007; Bacak ve Yiğit, 2007; Dedeoğlu, 2009; (Güner, Uslan ve Çiçek, 2014; KSGM, 2006).

İş gücü bir ülkede emek arzını insan miktarı açısından açıklayan bir kavram olarak ifade edilmektedir (Ortaç, 2019). İş gücüne katılım oranı ise çalışabilir durumdaki işgücü arzı ile işgücü talebi arasındaki ilişki, dinamik bir yapıya sahip düzeni ifade etmektedir (Etöz ve Ç abuk, 2000).

1.3. Kadınların İşgücüne Katılım Oranı

Kadınların işgücüne katılım kavramını açıklamadan önce konuda bütünlük sağlama noktasında işgücü kavramına değinmek gerekmektedir. İşgücü, bir ülkede ekonomik üretkenliği olan çalışma çağında kişilerden (15 yaş ve üzeri) istihdam sağlanan, işsizlerin bütünü anlamına gelen, dinamizme etkisi olan oranı ifade etmektedir (TÜİK, 2011). Bu noktada işgücü kavramını çeşitli teoriler altında ve çeşitli faktörlerle değerlendirmek mümkündür. Emek ve boş zaman teorileri çerçevesinde işgücüne katılım oranı, piyasa ücreti, kadınların ev işlerine ayırdıkları zamana bağlı olarak değişim göstermektedir (Doğrul, 2007). Neo-klasik analiz anlayışı kapsamında bireyin çalışma ile boş zaman arasında yapmış olduğu tercih noktasında işgücü arzı, reel ücretin artan belirleyici unsuru; işgücü talebi ise reel ücretin azalan bir belirleyici unsuru olarak ifade edilmektedir (Ataman, 1998). Bu ifadeyle bağlantılı olarak kadınların işgücüne katılım oranındaki bir artış, işgücü arzının artışına sebep olarak ekonomik büyümeyi de beraberinde getirmektedir. Diğer bir açıdan kadınların işgücüne katılımı geleneksel anlayışın değişimi ve kadın-erkek arasındaki fırsat eşitsizliğinin azaltılmasını noktasında oldukça kıymetlidir.

Horsey, (2016)'e göre, kadınların işgücüne katılımı eşitliği ön plana çıkararak daha yüksek düzeyde verimliliğin olabileceğini tersi durumda da ise verimliliğin azaltılabileceğini vurgulamaktadır. Bunu destekleyen bir diğer görüşte kadın istihdamındaki yetersizlik, toplumsal hayatı oluşturan dengenin de ciddi oranda etkilendiği, bunun sebebi olarak ise kadınların nüfus oranındaki üçte birlik bir gelirin kadınların oluşturabileceği ancak buna rağmen hak ettiği seviyede olmadığı ifade edilmektedir (Che ve Sundjo, 2018).

Kadınların işgücüne katılımı, Türkiye'de Sanayi Devrimiyle birlikte artış gösterirken Bu durum sonraki Osmanlı İmparatorluğu ve Cumhuriyet dönemlerinde farklılık göstermiştir. Osmanlu İmparatorluğunda oldğu gibi kadınlar işgücüne katılım şekli olarak dokumacılık, gıda, içki, ve tütün alanlarında faaliyetlerde bulunmuşlardır. 1936 yılında yürürlüğe giren İş Kanunu ile kadınların çalışma hayatına katılımına ilişkin olarak yeni düzenlemeler getirilmiştir (Makal, 2010).

Çağatay ve Özler (1995), 1985-1990 yılları arasında yatay kesit analizinden faydalanarak kadının işgücüne katılım oranı, ekonomik kalkınma süreci, makroekonomik değişiklikler arasındaki ilişkinin tesit edilmesini araştırmıştır. Tansel, (2002) yapmış olduğu çalışmada 1980, 1985 ve 1990

yıllarında 67 il için kadınların işgücüne katılım oranlarının tespiti noktasında ekonomik büyüme oranının ve eğitim düzeyinin kadınların işgücüne katılım oranında önemli bir etkiye sahip olduğunu savunmuştur.

Kadınların istihdam oranları ve işgücüne katılım oranlarıyla ilişkili olan bazı engeller mevcuttur. Bu engeller arasında Cam Tavan Sendromu, ABD'de 1970 yıllarında kadınların üst kademe yönetim kademelerinde yer alması noktasında engel olan davranışsal ve örgütsel nedenlerden kaynaklanan görünmez birtakım engelleri içermektedir (Wirth, 2001). Kadınlar engellere takılarak çaresizlik hissiyle mücadeleden vazgeçmektedir (Gül ve Oktay, 2009). Cam Tavan algısına neden olan unsurlar; bireysel, örgütsel ve toplumsal unsurlar olmak üzere üçe ayrılmaktadır (Öztürk ve Cevher, 2015). Bir diğer engel olarak Kraliçe Arı Sendromu; kadın yöneticilerin, etrafında yer alan hemcinslerini tehdit olarak algılamasıyla mesleki gelişimlerini engellemek, gücünü ve konumunu değiştirmek istemesi şeklinde ifade edilmektedir (Taşdelen Baş, 2020).

2. Yöntem

Araştırmanın modelini nitel araştırma yöntemi oluşturmaktadır. Bu çalışmada, "Doküman İnceleme Yöntemi" kullanılmıştır. Bu yöntem, araştırılması planlanan konular hakkında bilgi içeren yazılı ve sözlü materyallerin analizini kapsamaktadır. Doküman inceleme yöntemi ile yapılan bu çalışma, araştırılması planlanan konular hakkında bilgi içeren yazılı materyallerin incelenmesi ile gerçekleşmektedir.

Araştırmanın verileri "Stratejik İnsan Kaynakları Anlayışı Çerçevesinde Kadınların İstihdamı ile Doğurganlık Oranları Arasındaki İlişkinin İncelenmesi" konusu ile ilgili 1988-2023 yılları arasında yayımlanmış istatiksel verilerden faydalanılmıştır. Bu istatiksel verilere ulaşım noktasında araman motoru olarak "Türkiye İstatistik Kurumu" tarafından yayınlanmış istatiksel verilerden faydalanılmış ve "YÖK Ulusal Tez Merkezi" veri tabanı üzerinde 2000 yılı sonrası tezlerle araştırma sınırlandırılmıştır. Çalışma kapsamında elde edilen nitel verilerin analizi için betimsel analiz yöntemi benimsenmiştir.

3. Bulgular

Araştırmanın bulgular bölümünde, "stratejik insan kaynakları anlayışı çerçevesinde kadınların istihdamı ile doğurganlık oranları arasındaki ilişkinin incelenmesi" konusu ile ilgili 1980-2023 yılları arasında hazırlanan istatiksel verilerden oluşturulmuş bir kategoriler tablosu ve bu tablodan elde edilen bulgular yer almaktadır.

Tablo 1

Kadınların mevsim etkisinden arındırılmış işgücüne katılım oranı
(Kaynak: TÜİK, https://rapory.tuik.gov.tr/23-11-2023-14:51:24-743185058774529282139133011.html (Erişim Tarihi: 23.11.2023**)**

Bin (15+ yaş)	**2023 & 2019**	**2018 & 2014**	**2013 & 2009**	**2008 & 2004**	**2003 & 1999**	**1998 & 1994**	**1993 & 1989**	**1988**
(Bin kişi) İşgücü	11.787 – 10.596	10 371 – 8 705	8.674 – 6.851	6.329 – 5.669	6.555 – 6.852	6.537 – 6.324	5.268 – 6.267	5.854
İstihdam	10.340 – 8 841	8 774 – 7 612	7.641 – 5.871	5.595 – 5.047	5.891 – 6.335	6.092 – 5.815	4.777 – 5.674	5.234
Tarım	1.926 – 2 116	1 998 – 2 253	2.521 – 2.465	2.349 – 2.573	3.475	% 67,7	-	%76,8
Sanayi	1.717 –	1.363 –	1.146 –	895 –	765	-	-	-

	1 330	1.235	880	807				
Hizmet	6.640 – 5 332	5.220 – 3.839	3.896 – 2.465	2.349 – 1.665	1.649	-	-	-
% (İşgücüne katılım oranı)	35,6 – 33,9	33,6 – 30,0	30,8 – 26,0	24,5 – 23,3	26,6 – 30,0	29,3 – 31,3	26,8 – 36,1	34,3
% (İstihdam oranı)	31,2 – 28,3	28,5 – 26, 2	29,3 – 0,5	21,7 – 20,8	23,9 – 27,7	27,3 – 28,8	24,3 – 32,7	30,6

Tablo 1' de 15 yaş üzeri kadınların bin kişi üzerinden işgücü, istihdam, işgücü katılım oranı, istihdam oranı ve tarım, sanayi ve hizmet sektörlerine ilişkin oranlar yer almaktadır. Bu oranlar yeniden eskiye gitmek kaydıyla 2023-2019, 2018-2014, 2013-2009, 2008-2004, 2003-1999, 1998-1994, 1993-1989 ve 1988yıllarını kapsamaktadır. Bu noktada Türkiye'de 1988 yılı kadınların işgücü sayısı 5.854 iken istihdam sayısı 5.234' tür. İşgücü oranlarına bakıldığında 34,3 iken istihdam oranı 30,6 oranındadır. 2023 yılı incelendiğinde işgücü sayısı 11.787 iken istihdam sayısı 10.340 olarak ifade edilmiştir. Aynı yıl işgücüne katılım oranı 35,6 iken istihdam oranı 31,2 değerinde olduğu görülmektedir.

Tablo 2

Kadınların medeni durumuna ve eğitim durumuna göre işgücü durumu
(Kaynak: TÜİK, https://rapory.tuik.gov.tr/23-11-2023-12:41:48-253344464904861989517697552.html (23.11.2023))

2013 (15+ yaş)	**Hiç evlenmedi**	**Evli**	**Boşandı**	**Eşi öldü**
Okuma-yazma bilmeyen	55	679	15	87
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	110	344	17	30
İlkokul	141	2.341	143	86
Ortaokul veya dengi meslek okul	49	240	40	10
Genel lise	355	377	59	9
Lise dengi meslek okul	285	329	40	4
Yüksekokul veya fakülte	898	1.064	104	11
2008 (15+ yaş)	**Hiç evlenmedi**	**Evli**	**Boşandı**	**Eşi öldü**
Okuma-yazma bilmeyen	45	554	8	81
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	126	268	9	28
İlkokul	210	1702	86	63
Ortaokul veya dengi meslek okul	60	166	23	9
Genel lise	378	277	39	8
Lise dengi meslek okul	270	240	23	4
Yüksekokul veya fakülte	620	603	51	7
2003 (15+ yaş)	**Hiç evlenmedi**	**Evli**	**Boşandı**	**Eşi öldü**
Okuma-yazma bilmeyen	72	894	8	124
Okuma yazma bilen fakat bir	31	199	3	18

okul bitirmeyen				
İlkokul	707	2.085	56	76
Ortaokul veya dengi meslek okul	153	156	20	9
Genel lise	328	209	25	5
Lise dengi meslek okul	228	157	13	2
Yüksekokul veya fakülte	405	455	29	8
1998 (15+ yaş)	**Hiç evlenmedi**	**Evli**	**Boşandı**	**Eşi öldü**
Okuma-yazma bilmeyen	78	1.026	7	146
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	21	154	3	24
İlkokul	1.012	2.125	34	73
Ortaokul veya dengi meslek okul	175	118	14	3
Genel lise	430	228	21	3
Lise dengi meslek okul	153	88	8	3
Yüksekokul veya fakülte	238	332	15	7
1993 (15+ yaş)	**Hiç evlenmedi**	**Evli**	**Boşandı**	**Eşi öldü**
Okuma-yazma bilmeyen	109	924	5	80
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	44	288	6	27
İlkokul	993	1.496	25	48
Ortaokul veya dengi meslek okul	114	90	5	3
Genel lise	305	192	12	5
Lise dengi meslek okul	62	76	4	2
Yüksekokul veya fakülte	121	217	12	2
1988 (15+ yaş)	**Hiç evlenmedi**	**Evli**	**Boşandı**	**Eşi öldü**
Okuma-yazma bilmeyen	178	1.531	11	147
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	68	373	7	20
İlkokul	1.045	1.392	24	48
Ortaokul veya dengi meslek okul	129	70	4	3
Genel lise	239	141	7	5
Lise dengi meslek okul	60	86	3	2
Yüksekokul veya fakülte	106	144	5	5

Tablo 2'e bakıldığında "Kadınların Medeni Durumuna ve Eğitim Durumuna Göre İşgücü Durumu" başlığında 1988-2013 yılları kapsayan 15 yaş ve üstü bireylerin okuma-yazma bilmeyen, okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen, ilkokul, ortaokul veya dengi meslek okul, genel lise, lise dengi melek okul ve yüksekokul veya fakülte kapsamında hiç evlenmemiş, evli, boşanmış ve eşi vefat edenlerin bin kişi bazında oranlarına bakılmaktadır. 1988 yılı incelendiğinde; 15 yaş ve üzeri bireylerin okuma- yazma bilmeyen hiç evlenmemiş 178, evli olan 1.531, boşanmış 11 ve eşi vefat eden 147 kişi bulunmaktadır. Okuma- yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen bireylerde; hiç evlenmeyen 68, evli olan 373, boşanan 7 ve eşi vefat eden 20 kişi bulunmaktadır. İlkokul düzeyine bakıldığında 1.045 kişi hiç evlenmemiş, 1.392 kişi evli olan, 24 kişi boşanmış ve 48 kişinin ise eşi vefat etmiştir. Ortaokul veya dengi meslek okul; hiç evlenmeyen 129, evli olan 70, boşanmış 4 ve eşi vefat etmiş 3 kişi bulunmaktadır. Genel lise seviyesinde hiç evlenmeyen 239, evli olan 141,

boşanmış 7 ve eşi vefat eden kişi sayısı 5'tir. Lise dengi meslek okul düzeyine bakıldığında; hiç evlenmeyen 60, evli olan 86, boşanmış 3 ve eşi vefat eden ise 2 kişidir. Yüksekokul veya fakülte düzeyinde eğitim gören hiç evlenmemiş 106, evli olan 144, boşanmış 5 ve eşi vefat etmiş kişi sayısı 5'tir. 2013 yılına bakıldığında ise ; okuma-yazma bilmeyen bin kişi bazında değerlendirildiğinde hiç evlenmeyen 55, evli olan 679, boşanan 15 ve eşi vefat eden sayısı ise 87'dir. Okuma- yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen hiç evlenmemiş 110, evli olan 344, boşanmış 17 eşi vefat eden sayısı ise 30 kişidir. İlkokul düzeyinde eğitim gören hiç evlenmemiş 127, evli olan 2.186, boşanmış 114 ve eşi vefat etmiş 81 kişi bulunmaktadır. Ortaokul veya dengi meslek okul düzeyinde hiç evlenmemiş 49, evli olan 240, boşanmış 40 ve eşi vefat eden 10 kişi bulunmaktadır. Genel lise düzeyinde eğitim gören hiç evlenmemiş 355, evli olan 377, boşanmış 39 ve eşi vefat etmiş 9 kişi bulunmaktadır. Lise dengi meslek okul düzeyinde hiç evlenmemiş 285, evli olan 329, boşanmış 40 ve eşi vefat etmiş 4 kişi bulunmaktadır. Yüksekokul veya fakülte düzeyinde hiç evlenmemiş 898, evli 1.064, boşanmış 104 ve eşi vefat etmiş 11 kişi bulunmaktadır.

Tablo 3

Kadınların medeni durumuna ve eğitim durumuna göre istihdam edilenler
(**Kaynak:** TÜİK, https://rapory.tuik.gov.tr/23-11-2023-13:49:39-1548702231151206952159240622 7.html (Erişim Tarihi: 23.11.2023))

2013 (15+ yaş)	**Hiç evlenmedi**	**Evli**	**Boşandı**	**Eşi öldü**
Okuma-yazma bilmeyen	52	668	12	85
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	98	327	13	29
İlkokul	127	2.186	114	81
Ortaokul veya dengi meslek okul	39	211	31	7
Genel lise	270	313	48	7
Lise dengi meslek okul	217	272	32	3
Yüksekokul veya fakülte	683	977	93	11
2008 (15+ yaş)	**Hiç evlenmedi**	**Evli**	**Boşandı**	**Eşi öldü**
Okuma-yazma bilmeyen	41	543	7	80
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	112	259	6	27
İlkokul	183	1.599	66	58
Ortaokul veya dengi meslek okul	48	140	16	8
Genel lise	284	237	31	7
Lise dengi meslek okul	202	202	19	3
Yüksekokul veya fakülte	480	565	46	7
2003 (15+ yaş)	**Hiç evlenmedi**	**Evli**	**Boşandı**	**Eşi öldü**
Okuma-yazma bilmeyen	59	856	7	120
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	21	194	2	17
İlkokul	632	1.981	44	71
Ortaokul veya dengi meslek okul	120	140	17	8

Genel lise	245	183	18	4
Lise dengi meslek okul	166	139	10	2
Yüksekokul veya fakülte	295	430	27	7
1998 (15+ yaş)	**Hiç evlenmedi**	**Evli**	**Boşandı**	**Eşi öldü**
Okuma-yazma bilmeyen	75	1.012	6	144
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	21	151	3	24
İlkokul	961	2.075	29	72
Ortaokul veya dengi meslek okul	149	106	7	2
Genel lise	306	202	19	3
Lise dengi meslek okul	113	88	6	2
Yüksekokul veya fakülte	185	320	15	7
1993 (15+ yaş)	**Hiç evlenmedi**	**Evli**	**Boşandı**	**Eşi öldü**
Okuma-yazma bilmeyen	106	912	5	77
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	37	277	5	26
İlkokul	895	1.415	22	44
Ortaokul veya dengi meslek okul	82	76	4	31
Genel lise	185	167	10	5
Lise dengi meslek okul	42	69	2	2
Yüksekokul veya fakülte	91	205	12	2
1988 (15+ yaş)	**Hiç evlenmedi**	**Evli**	**Boşandı**	**Eşi öldü**
Okuma-yazma bilmeyen	167	1.489	11	140
Okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen	61	352	7	19
İlkokul	930	1.272	20	43
Ortaokul veya dengi meslek okul	79	51	3	3
Genel lise	128	115	6	4
Lise dengi meslek okul	38	77	2	1
Yüksekokul veya fakülte	66	139	5	5

Tablo 3'e bakıldığında "Kadınların Medeni Durumuna ve Eğitim Durumuna Göre İstihdam Edilenler" başlığında 1988-2013 yılları kapsayan 15 yaş ve üstü bireylerin okuma-yazma bilmeyen, okuma yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen, ilkokul, ortaokul veya dengi meslek okul, genel lise, lise dengi melek okul ve yüksekokul veya fakülte kapsamında hiç evlenmemiş, evli, boşanmış ve eşi vefat edenlerin bin kişi bazında oranlarına bakılmaktadır. 1988 yılı incelendiğinde ; okuma-yazma bilmeyen hiç evlenmeyen sayısı bin kişi bazında 167 kişi, evli olan 1.489 kişi boşanan 11 iken eşi vefat edenlerin sayısı ise 140'dır. Okuma- yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen bireylerde; hiç evlenmeyen 61, evli olan 352, boşanan 7 ve eşi vefat eden 19 kişi bulunmaktadır. İlkokul düzeyine bakıldığında 930 kişi hiç evlenmemiş, 1.272 kişi evli olan, 20 kişi boşanmış ve 43 kişinin ise eşi vefat etmiştir. Ortaokul veya dengi meslek okul; hiç evlenmeyen 79, evli olan 51, boşanmış 3 ve eşi vefat etmiş 3 kişi bulunmaktadır. Genel lise seviyesinde hiç evlenmeyen 128, evli olan 115,

boşanmış 6 ve eşi vefat eden kişi sayısı 4'tür. Lise dengi meslek okul düzeyine bakıldığında; hiç evlenmeyen 38, evli olan 77, boşanmış 2 ve eşi vefat eden ise 1 kişidir. Yüksekokul veya fakülte düzeyinde eğitim gören hiç evlenmemiş 66, evli olan 139, boşanmış 5 ve eşi vefat etmiş kişi sayısı 5'tir. 2013 yılına bakıldığında ise ; okuma-yazma bilmeyen bin kişi bazında değerlendirildiğinde hiç evlenmeyen 52, evli olan 679, boşanan 15 ve eşi vefat eden sayısı ise 87'dir. Okuma- yazma bilen fakat bir okul bitirmeyen hiç evlenmemiş 98, evli olan 327, boşanmış 13 eşi vefat eden sayısı ise 27 kişidir. İlkokul düzeyinde eğitim gören hiç evlenmemiş 127, evli olan 2.186, boşanmış 114 ve eşi vefat etmiş 81 kişi bulunmaktadır. Ortaokul veya dengi meslek okul düzeyinde hiç evlenmemiş 39, evli olan 211, boşanmış 31 ve eşi vefat eden 7 kişi bulunmaktadır. Genel lise düzeyinde eğitim gören hiç evlenmemiş 270, evli olan 313, boşanmış 48 ve eşi vefat etmiş 7 kişi bulunmaktadır. Lise dengi meslek okul düzeyinde hiç evlenmemiş 217, evli olan 272, boşanmış 32 ve eşi vefat etmiş 5 kişi bulunmaktadır. Yüksekokul veya fakülte düzeyinde hiç evlenmemiş 683, evli 977, boşanmış 93 ve eşi vefat etmiş 11 kişi bulunmaktadır.

Tablo 4

Türkiye'de doğurganlık hızı

(**Kaynak:** https://data.tuik.gov.tr/ (Erişim Tarihi:23.11.2023))

2001	1.323.341
2002	1.229.555
2003	1.198.977
2004	1.222.484
2005	1.244.041
2006	1.255.432
2007	1.289.992
2008	1.295.511
2009	1.266.751
2010	1.261.169
2011	1.252.812
2012	1.294.605
2013	1.297.505
2014	1.351.088
2015	1.336.908
2016	1.316.204
2017	1.300.258
2018	1.256.282
2019	1.189.939
2020	1.117.942
2021	1.083.336
2022	1.035.795 (En yüksek Doğu Anadolu Bölgesi- En az Karadeniz ve Ege Bölgesi)

Tablo 4'e bakıldığında Türkiye'de 2001-2022 yılları arasını kapsayan doğurganlık hızı gösterilmektedir. Bu veriler ışığında doğurganlık hızı 2001 yılında 1,323,341 rakamını ifade ederken 2013 yılında 1, 200.000 'leri ifade ederken 2014 yılında 1,351,088 oranında bir artış söz konusu olmuştur. Bu artış bir sonraki sene düşüşe geçerek 2022 yılında ise 1,035,795 rakamına ulaşmıştır.

Tablo 5

Hanehalkı tiplerine göre hanehalkı oranı (%)
(**Kaynak:** https://data.tuik.gov.tr/ (Erişim Tarihi: 23.11.2023))

Hane halkı tipleri	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022
Tek kişilik hanehalkı	13,9	14,4	14,9	15,4	16,1	16,9	17,9	18,9	19,4
Tek çekirdek aileden oluşan hanehalkı	67,4	66,9	66,4	66,1	65,3	65,1	65,2	64,4	64,5
Sadece eşlerden oluşan çekirdek aile	14,1	14,3	14,2	14,2	14,1	13,9	13,5	13,8	13,8
Eşler ve çocuklardan oluşan çekirdek aile	45,7	44,8	44,0	43,5	42,3	42,0	42,0	40,4	40,4
Tek ebeveyn ve çocuklardan oluşan çekirdek aile	7,6	7,8	8,2	8,5	8,9	9,7	9,7	10,3	10,3
Baba ve çocuklardan oluşan çekirdek aile	1,5	1,6	1,7	1,8	1,9	2,2	2,2	2,3	2,3
Anne ve çocuklardan oluşan çekirdek aile	6,1	6,2	6,5	6,7	7,0	7,5	7,5	8,0	8,0
En az bir çekirdek aile ve diğer kişilerden oluşan hanehalkı	16,7	16,5	16,3	16,0	15,8	14,0	14,0	12,8	12,8
Çekirdek aile bulunmayan birden fazla kişiden oluşan hanehalkı	2,1	2,2	2,4	2,5	2,8	2,8	2,8	3,3	3,3

Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) sonuçlarına göre Türkiye'de 2014 yılında tek kişilik hanehalkının 13,9; tek çekirdek aileden oluşan çekirdek aile 67,4; sadece eşlerden oluşan çekirdek aile 14,4; eşler ve çocuklardan oluşan çekirdek aile 45,7; çekirdek aile bulunmayan birden fazla kişiden oluşan hanehalkı 2,1 şeklinde görülmektedir. 2022 yılına bakıldığında tek kişilik hane halkı 19,4; tek çekirdekten oluşan hanehalkı 64,5; sadece eşlerden oluşan çekirdek aile 13,8; eşler ve çocuklardan oluşan çekirdek aile 10,3 ve çekirdek aile bulunmayan birden fazla kişiden oluşan hanehalkı 3,3 olmak üzere azalma görülmüştür. Adrese Dayalı Nüfus Kayıt Sistemi (ADNKS) sonuçlarına göre, Türkiye'de 2008 yılında 4 kişiyi kapsayan ortalama hanehalkı büyüklüğünde azalma eğilimi göstermesi, 2022 yılında ise 3,17 kişiye düştüğü saptanmıştır (TÜİK, Erişim Tarihi: 26.11. 2023).

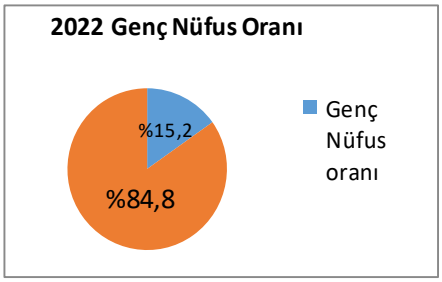

Şek. 1: Yaş grubuna göre genç nüfus oranı (%)
(Kaynak: Https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Istatistiklerle-Yaslilar-2022-49667 (Erişim Tarihi:23.11.2023))

Şek. 1'de yer alan bilgiler ışığında 2022 yılı verilerine bakıldığında % 84,8 oranında genç nüfus oranının kapsayan bireylerin bulunduğu, % 15,2 oranında genç nüfus dışındaki nüfus

oranında yer alan bireylerin bulunduğu görülmektedir. Veriler doğrultusunda oranlarda ciddi bir miktarı genç dışında kalan kesim oluşturduğu görülmektedir.

Tablo 6

Evlenme sayısı ve kaba boşanma sayısı

(**Kaynak**: https://data.tuik.gov.tr/Bulten/Index?p=Evlenme-ve-Bosanma-Istatistikleri-2021-45568 (Erişim Tarihi: 23.11.2023))

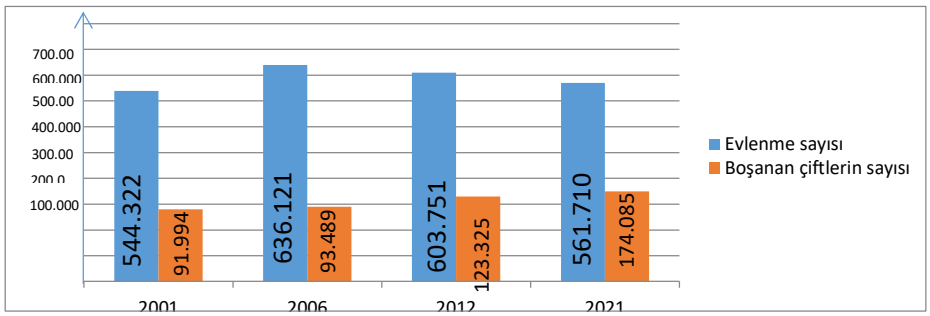

4. Sonuç ve Tartışma

Bu çalışmada "Türkiye İstatistik Kurumu" veri tabanı üzerinden "Kadınların İstihdamı ile Doğurganlık Oranları" konusuna ilişkin 1988-2023 yılları arasında araştırılmış olan oranların sonucunda kadınların istihdam, istihdam oranları, işgücü, işgücü katılım oranları sektörel bazda (tarım, sanayi, hizmet) oranları, medeni durumu ve eğitim seviyesine göre işgücü durumu, medeni durumu ve eğitim seviyesine göre istihdam oranı, kadınların evlenme ve boşanma oranları, yaşlı nüfus dağılımı, doğurganlık hızı ve hanehalkı tiplerine göre hanehalkı oranı gibi çeşitli oranlamalar incelenmiş ve derlenmiştir. Bu oranlar derleme yapılırken yıllara ve konuya ilişkin ayrıştırmalardan faydalanılarak tablolaştırılmıştır.

Araştırma konusu ile ilgili ülkemizde yapılan benzer çalışmalar bulunmaktadır. Ancak yapılan bu çalışma stratejik insan kaynakları yönetimi ile bağlamı noktasında ayrışmaktadır. 1988-2023 yılları arasında "Türkiye İstatistik Kurumu" verileri çerçevesinde stratejik insan kaynakları yönetimi anlayışı ile ilişkili olarak kadınların istihdamı ve doğurganlık arasında ters oranda bir ilişkinin olduğu saptanmıştır. 1980'li yıllarda istihdam oranlarında bir düşüş söz konusu iken tam tersi doğurganlık oranında bir artış söz konusudur. Ancak 2000'li yıllara gelindiğinde eğitim düzeyinin artışına bağlı olarak evlenen sayısında azalma, istihdam oranında artış, işgücüne katılım oranı yüksek, doğurganlık oranlarında ise tam tersi olarak bir düşüş olduğu görülmektedir. Buna ek olarak yaş grubuna göre nüfus oranlarının 2022 yılında genç nüfus oranının düşük seviyede olduğu buna karşın genç nüfus dışında kalan nüfusun ise ciddi oranda olduğu görülmektedir. Kadınların evlenme oranlarında çok ciddi bir fark görülmezken boşanma oranlarında 2001 ve sonrası ciddi oranda bir artış söz konusudur.

Araştırmadan elde edilen bulgulara dayalı olarak stratejik insan kaynakları yönetimi anlayışı çerçevesinde kadınların istihdam ile doğurganlık arasında negatif ve pozitif birtakım sonuçlar doğurduğu görülmüştür. Ayrıca kadınların işgücü ve istihdam oranları ile doğurganlık oranları arasında ters orantının olduğu da görülmektedir.

Literatürde bu konu ile ilişkin birtakım çalışmalar yapılmış ve olumlu değerlendirmelerin çoğunlukta olduğu görülmüştür. Yapılan olumlu değerlendirmelerin yanı sıra dikkat çekilmesi gereken önemli bir nokta mevcuttur. Bu nokta ise "Türkiye İstatistik Kurumu" verileri doğrultusunda görülen odur ki kadınların her geçen gün istihdama katılımı ile doğurganlık oranının düşmesidir. Bu düşüşün gün geçtikçe artması bazı riskleri ortaya çıkarmaktadır. Bu riskler; doğum oranındaki düşüşler nüfus artış oranındaki azalışa, istihdam ve işgücü oranlarındaki azalış, genç ve çocuk nüfusunun azalışı, yaşlı nüfusunun artışı, iş aile çatışması, yabancı evliliklerin artması, işgücü

ithalatının artması ve evlilik oranlarındaki azalışlara sebep olmaktadır. Bu noktada gelecek yıllarda işgücünü sağlayacak yeterli insan sayısının azlığı farklı ülkelerden işgücü ithalatına sebep olacağı öngörülmektedir.

Yapılan araştırma kapsamında insanın büyük bir tehdit ile karşı karşıya olduğu aşikârdır. Bu doğrultuda dikkat çekilen nokta gelecek 50 yılda doğurganlık oranlarındaki giderek azalış "insan" kavramını büyük zarara uğratabilir ve bu doğrultuda hayatın her alanında var olan insan faktörü olumsuz etkilenebilir. Bu noktada Türkiye Cumhuriyeti devleti genelinde doğum oranlarını artırıcı teşvik programları yapılması, çeşitli politikalar yürütülmesi gerekmektedir. Yapılan bu politikalar ve teşvik programları dahilinde kadınların istihdam oranları ile doğurganlık oranlarının doğru orantılı olması yönünde yürütülmesi daha sağlıklı olacaktır.

Kaynakça

Ataman, B. C. (1998). İşsizlik sorununa yeni yaklaşımlar. Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 53 (01) , 59-72.

Bacak, B. ve Yiğit, Y. (2007), Türk İş Hukukunda Kadın İşçilerin Çalışma Koşullarına İlişkin Düzenlemelerin Değerlendirilmesi, Kamu-İş Yayınları, 9 (2).

Cevher, E. ve Öztürk, U. C. (2015). "İş Yaşamında Kadınların Kadınlara Yaptığı Mobbing Üzerine Bir Araştırma" . İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 4 (4) , 860- 876 .

Cingöz, A. (2011), SİKY ve SİKY'nin örgütsel performans ve iç girişimcilik üzerine etkileri. Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri.

Çağatay, N. & Ş. Özler (1995), "Feminization of the Labor Force: The Effects of Long-Term Develeopment and Structural Adjusment", World Development, 23(11), 1883- 1894.

Dedeoğlu, S. (2009), "Eşitlik mi? Ayrımcılık mı? Türkiye'de Sosyal Devlet, Cinsiyet Eşitliği Politikaları ve Kadın İstihdamı", Çalışma ve Toplum, Ekonomi ve Hukuk Dergisi, (21), 41-54.

Doğrul, K. G. (2007). Kentsel alanlarda kadın işgücü arzının belirleyicileri ve kadın işgücü arzının ücret yapısı üzerindeki etkisi: Türkiye üzerine bir uygulama. [Doktora tezi, Dumlupınar Üniversitesi]. YÖK Ulusal Tez Merkezi Veri Tabanı.

Etöz, Z., ve Ç abuk, N. (2000). Bölgesel işgücü piyasası izleme kaynakları. Siyasal Yayıncılık.

Gediz, B., Yalçınkaya, H. (2000), "Türkiye'de İstihdam-İşsizlik ve Çözüm Önerileri: Esneklik Yaklaşımı", Celal Bayar Üniversitesi, İİBF Yönetim ve Ekonomi Dergisi, Sayı: 6, 161-184.

Gül, H. ve Oktay, E. (2009). "Türkiye ve Dünya'da Kadınların Çalışma Hayatında Yaşadıkları Cam Tavan Algıları Üzerine Kavramsal Bir Çalışma", Sosyal Ekonomik Araştırmalar Dergisi, 9 (18), 421-436.

Güner, T., Uslan, Y. ve Çiçek, Ö. (2014), "Türkiye ve Avrupa Birliği'nde Kadın İstihdamının Karşılaştırmalı İncelemesi", Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, 5(10), 55-75.

HARTMANN, H. (2006). Marksizm'le Feminizm'in Mutsuz Evliliği. (Çeviren:Gülşat Aygen), İstanbul: Agora Kitaplığı.

Hosney, S. H. (2016). Factors influencing female labor force participation in Egypt and Germany: a comparative study (SOEPpapers on Multidisciplinary Panel Data Research No. 286). Erişim adresi: https://www.econstor.eu/bitstream/10419/130586/1/856920835.pdf.

Kakıcı, H., Emeç, H. ve Üçdoğruk, Ş. (2007), "Türkiye'de Çalışan Kadınların Çocuk Bakım Tercihleri", İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi, Sayı: 5, 19-40.

KSGM (2006), "2006 Yılı İdare Faaliyet Raporu", KSGM Yayınları, Ankara.

Lawler, E. E. & Mohrman, S. A. (2003). Creating a strategic human resources organization: An assessment of trends and new directions. Stanford University Press.

Makal, A. (2010). Türkiye'de erken cumhuriyet döneminde kadın emeği. Çalışma ve Toplum Dergisi, 13-40. Erişim adresi: https://www.calismatoplum.org/makale/turkiyede-erkencumhuriyet-doneminde-kadin-emegi.

Ortaç, M. (2019). Kadın istihdamına yönelik uygulanan sosyal politikalar: 1980 sonrası Türkiye örneği [Yüksek Lisans Tezi, Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi].

ÖZÇATAL, E. Ö. (2011). ''Ataerkillik, Toplumsal Cinsiyet ve Kadının Çalışma Yaşamına Katılımı'', Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, Cilt1, Sayı1.

Tansel, A. (2002), "Economic Development and Female Labor Force Participation in Turkey: TimeSeries Evidence and Cross-Section Estimates", METU/ERC Working Paper No. 02/3.

Taşdelen Baş, M. (2020). Kraliçe Arı Sendromu ve Hemşirelik Mesleği, Turkish Studies Social, 15(1), 807-815.

TÜİK. (2023). Türkiye istatistik yıllığı, 2023. Erişim adresi: https://www.tuik.gov.tr/

Wirth, L. (2001). "Breaking Through The Glass Ceiling Women In Management", International Labour Office, Geneva, s. 1-71.

HEYDƏR ƏLİYEV: MULTİKULTRALİZM VƏ TOLERANTLIQ İDEOLOGİYASI

Toğrul Fərman oğlu Xəlilov
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
AMEA Naxçıvan bölməsi
x.toqrul@gmail.com
https://orcid.org/0000- 0002-3703-8315

Min illər ərzində tolerantlıq və multikulturalizm ənənələrinə sadiq qalan Azərbaycan xalqı həmin ümumbəşəri dəyərləri öz tarixinin üzvi elementinə və həyat tərzinə çevirmişdir. Tariximizin hansı bir səhifəsini nəzərdən keçirsək, orada çox sayda çeşidli etnosların, fərqli mədəniyyət mənsublarının sarsılmaz bir ailədə, bütöv bir orqanizm kimi, birgə və mehriban yaşamasının şahidi oluruq. Azərbaycan tarixində tolerantlıq və multikulturalizm ideyalarını siyasi müstəviyə və dövlət siyasəti səviyyəsinə Ümummilli lider Heydər Əliyev çıxarmışdır. Heydər Əliyevin Azərbaycana I rəhbərliyi (1969-1982) zamanı etnik-milli və mədəni məsələlərə xüsusi diqqət yetirilmiş, dövrün multimədəni dəyərlərinin inkişafında ciddi sıçrayış baş vermişdi. 1969-cu il iyul ayının 14-də Azərbaycan Respublikasına rəhbərlik etməyə başlaması ilə əlaqədar situasiya kardinal şəkildə dəyişdi. Heydər Əliyev etnik-siyasi münasibətlər sisteminin mahir bilicisi kimi çox yaxşı başa düşürdü ki, "Azərbaycan" adlı məmləkəti öz canı və qanı bahasına, onu təmsil edən çoxmilliyyətli bir xalq - Azərbaycan xalqı yaratmışdır. Elə buna görə də, o milliyyətlərin hər birinin bu müqəddəs yurdda, torpaqda haqqı və hüququ olmasını "azərbaycançılıq" ideyasında tərənnüm etmək kimi bir missiyanı öz üzərinə götürmüşdü.

Ulu öndər Heydər Əliyevin həyata keçirdiyi etnik-milli siyasət "üçlü kimlik" prinsipinə əsaslanırdı:

1. Sovet kimliyi (Sovet ittifaqının tərkibində bu vacib və məcburi faktor idi).
2. "Azərbaycan" milli-siyasi kimliyi.
3. Etnik-mədəni kimlik.

XX əsrin 60-cı illərinin sonu, 80-ci illərinin əvvəllərində Azərbaycanda yaşayan heç bir milli azlıq, etnik qrup və sosial birlik assimilyasiyaya məruz qalmamış və öz adekvat kimliyini qoruyub saxlamışdı. Azərbaycan Sovet ittifaqının tərkibində olarkən yeganə respublika idi ki, burada yəhudi millətindən olan heç bir kəsə qarşı diskriminasiya hadisəsi baş verməmişdi. Bu da Heydər Əliyevin möhtəşəm dühasının və siyasi bacarığının məhsulu və nəticəsi idi. 1993-cü ildə ümummilli lider

Heydər Əliyev siyasi hakimiyyətə qayıdanda, həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən birincisi ölkənin etnik-siyasi birliyini təmin etmək üçün davamlı və təsirli tədbirlərin görülməsi oldu. O, "azərbaycançılıq" ideyasını ən ali milli dəyər elan etdi [3, s.99]. Fenomenal düha sahibi olan Heydər Əliyev bütün sahələr kimi tarixi və etnik siyasət məsələlərini də gözəl bilirdi. O, tolerantlığı və multikulturalizmi dövlət siyasəti səviyyəsinə qaldırmaqla, son dərəcə gərgin olan etnik-siyasi və geosiyasi şəraitdə, nəinki multikultural təhlükəsizliyi təmin etdi, hətta etnik siyasətdə yeni bir etalon - "Azərbaycan multikulturalizmi" etalonu formalaşdırdı [7, s.1000]. 1995-ci ildə şəxsən Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında hazırlanmış və qəbul edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasında, ölkə ərazisində yaşayan bütün xalqların, etnik qrupların hüquq və azadlıqları bütöv şəkildə təsbit olundu. "Bərabərlik hüququ" (maddə 25, bənd 3), "Milli mənsubiyyət hüququ" (maddə 44, bəndlər 1 və 2), "Ana dilindən istifadə hüququ" (maddə 45, bəndlər 1, 2 və s.). Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan multikulturalizminin siyasi modelinin assimilyasiya və izolyasiya kimi digər mümkün siyasi modellərdən üstün olduğunu bütün dünyaya bəyan etdi. Bununla bağlı Heydər Əliyev qeyd edirdi: "*Azərbaycan əhalisinin çoxmilli tərkibi bizim sərvətimizdir, üstünlüyümüzdür. Biz bunu qiymətləndiririk və qoruyub saxlayacağıq"* [6, s.25]. Heydər Əliyev tolerantlıq və multikulturalizm siyasətini ölkənin demokratik inkişafının əsas tərkib hissəsi hesab edirdi. O, Azərbaycan ərazisində yaşayan milli azlıqların hüquq və azadlıqlarını, o cümlədən etnik-mədəni və dini dəyərlərin qorunmasını demokratiyanın mühüm prinsipi olan "əsas insan hüquq və azadlıqları" kontekstində görürdü [7, s.55; 8, s.89]. Azərbaycanda və xarici ölkələrdə yaşayan azərbaycanlıların Azərbaycan Respublikası ətrafında sıx birliyinin və həmrəyliyinin, "Azərbaycançılıq ideyası" ətrafında səmərəli fəaliyyətinin təmin edilməsi, Azərbaycanda yaşayan icmaların, cəmiyyətlərin qrupların və birliklərin səmərəli işinin gücləndirilməsi və əlaqələndirilməsi məqsədi ilə Heydər Əliyev "Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi haqqında" 23 may 2001-ci il tarixli 724 saylı Sərəncam verdi. Bu sərəncama əsasən isə 2001-ci il noyabr ayının 9-10-u tarixində Bakı şəhərində, indiki Heydər Əliyev Sarayında ümummilli lider Heydər Əliyevin sədrliyi ilə Bütün Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayı keçirildi. Qəlbində "Azərbaycan" adlı alov yanan hər kəs Ulu Öndərin möhtəşəm tarixi çağırışına səs verdi [4]. Bu hadisə bir daha sübut etdi ki, bütün dünyada yaşayan azərbaycanlıların "Azərbaycan" adlanan bir ana vətəni var və bu yurd, bu ocaq hamı üçün müqəddəsdir, dinindən, dilindən milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, burada bütün azərbaycanlıların bəşəri və ilahi haqqı vardır.

Ulu öndər Heydər Əliyevin rəhbərliyi altında həyata keçirilən siyasi istiqamət yeni mərhələdə onun layiqli davamçısı Prezident İlham Əliyev tərəfindən uğurla inkişaf etdirilir. Multikulturalizmi Azərbaycan Respublikasının dövlət siyasəti, xalqımızın təbii həyat tərzi kimi dəyərləndirən Prezident İlham Əliyev bu siyasətin həyata keçirilməsində BMT, ATƏT, Avropa Şurası, Avropa İttifaqı, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatı və digər nüfuzlu təşkilatlarla əməkdaşlığa xüsusi önəm verir. Məhz bu özəl siyasi xəttin davamı kimi Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin 26 noyabr 2009-cu il tarixində imzaladığı xüsusi Qanunla ölkəmizin "Mədəni özünüifadə formalarının müxtəlifliyinin qorunması və təşviqi haqqında" UNESCO Konvensiyasına qoşulmasını göstərmək olar.

Bu sahədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 8 fevral 2006-cı il tarixli 1291 nömrəli sərəncamına əsasən, 2006-cı il martın 16-da Bakı şəhərində, Heydər Əliyev Sarayında Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayının keçirilməsi müstəsna əhəmiyyət kəsb edir [5]. Qurultayın gedişində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Dünya Azərbaycanlılarının Əlaqələndirmə Şurasının sədri seçilmişdir. 2008-ci ildən Bakı Prosesi başlanılmışdır. Respublikamızın paytaxtında keçirilən Avropa Şurasına üzv ölkələrin mədəniyyət nazirlərinin toplantısına İslam Əməkdaşlığı Təşkilatının nümayəndələri, nazirlər də dəvət olunmuşdu. Bu, dünya miqyasında çox mühüm bir hadisə idi. Çünki ilk dəfə idi ki, həm Avropa Şurasına, həm də İslam ƏməkdaşlıqTəşkilatına üzv olan dövlətlər birgə humanitar xarakterli beynəlxalq tədbirdə

iştirak edirdilər. Həmin tədbirin hər iki qurumun fəal üzvü olan Azərbaycanda baş tutması isə, təbii ki, böyük siyasi məna daşıyırdı. Respublikamız bu məsələdə liderliyini ötən illərdə də qoruyub saxlamışdır. 2009-cu ildə İslam Əməkdaşlıq Təşkilatına üzv ölkələrin nazirlərinin Bakıda keçirilən toplantısına Avropa Şurası ölkələrinin nazirləri də dəvət edilmişdi. 2010-cu ilin aprelində Bakıda dünya dini liderlərinin sammitinin keçirilməsi, noyabrda isə "Dinlərarası dialoq: qarşılıqlı anlaşmadan birgə əməkdaşlığa doğru" mövzusunda tədbirin yüksək səviyyədə təşkili Azərbaycan dövlətinin və onun Prezidenti İlham Əliyevin ölkədə dini tolerantlığa xüsusi önəm verməsindən irəli gəlirdi.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 21 yanvar 2011-ci il tarixli 1293 nömrəli sərəncamı ilə təsdiq edilmiş "Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpa edilməsinin iyirminci ildönümü" ilə bağlı "Tədbirlər Planı"na əsasən, 2011-ci il iyul ayının 5-6-sı tarixində Bakı şəhərində, Heydər Əliyev Sarayında Dünya Azərbaycanlılarının yeni, III Qurultayı keçirildi. Bu qurultayda, çox əvvəllər Azərbaycanda yaşamış, dünyanın müxtəlif ölkələrinin vətəndaşları olan - rus, yəhudi, ukraynalı, bolqar, axıska türkü olan insanların iştirakı, onların özlərini azərbaycanlı kimi təqdim və təmsil etmələri xüsusi əhəmiyyət kəsb edir, "Azərbaycan ideyasının" qüdrətini bir daha nümayiş etdirirdi. Azərbaycanın əxlaqi-mədəni, sosial-iqtisadi və siyasi yüksəlişində son dərəcə vacib, xüsusi məqamlardan biri də, Prezident İlham Əliyevin təşəbbüsü və iştirakı ilə 2011-ci ildən etibarən, 2011, 2013, 2015-ci illərdə Bakıda Beynəlxalq Humanitar Forumun keçirilməsidir. Artıq ənənəyə çevrilmiş bu forumların son açılışı zamanı etdiyi çıxışlaraında Prezident İlham Əliyev multikulturalizmi "alternativi olmayan mədəni siyasət, gələcək inkişaf üçün ən məqbul variant kimi" dəyərləndirməklə, təkcə Azərbaycanda deyil, bütün dünyada multikulturalizm meyllərinin gücləndirilməsinin vacibliyini xüsusi olaraq qeyd etmişdir. Prezident İlham Əliyevin 28 fevral 2014-cü il tarixli sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının "Millətlərarası, multikulturalizm və dini məsələlər üzrə dövlət müşaviri xidməti" təşkil edildi. Müəyyən struktur dəyişikliklərinə (2017 - iyun) məruz qalsa da, bu gün bu xidmət ölkənin ideoloji həyatının önəmli istiqamətlərini əlaqəli şəkildə öyrənən, obyektiv cəhətdən müəyyən boşluqların doldurulmasını təmin edən vacib bir orqan kimi fəaliyyətini qurur və günü-gündən genişləndirir. Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında 15 may 2014-cü ildə fərman imzaladı [1]. Prezident İlham Əliyevin multikulturalizm siyasətinin daha effektli şəkildə həyata keçirilməsini təmin etmək istiqamətində atdığı növbəti addım, onun 2015-ci ilin 15 may tarixində imzaladığı Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında sənəd oldu. Mərkəzin yaradılmasında əsas məqsəd, ölkədə əsrlərlə formalaşmış tolerantlığın, etnik-mədəni və dini müxtəlifliyin qorunmasını və çiçəklənməsini təmin etmək, həmçinin Azərbaycanı dünyada multikulturalizm mərkəzi kimi tanıtmaq və mövcud multikultural modelləri tədqiq və təşviq etmək idi.

Tolerantlığa, yeni multikulturalizm ideyalarına verdiyi mədəni-siyasi dəyərlərin dünya miqyasında real elmi, mədəni və sosial müstəvilərə çıxarılması işində Heydər Əliyev Fondunun və fondun prezidenti, ölkənin birinci xanımı, Azərbaycan Respublikasının I vitse-prezidenti Mehriban Əliyevanın müstəsna xidmətləri vardır. Multikulturalizm ideyalarının təbliği və təşviqi ilə bağlı baş tutan bütün yerli, regional və beynəlxalq miqyaslı və xarakterli tədbirlər Mehriban Əliyevanın və onun rəhbərlik etdiyi strukturların təşkilatçılığı və iştirakı ilə reallaşdırılır. 2014-2015-ci tədris ilinin payız semestrindən başlayaraq, İtaliya, Rusiya, Bolqarıstan, Belarus, Litva, Çexiya, Gürcüstan və digər ölkələrin tanınmış universitetlərində, həmçinin ölkəmizin ali təhsil müəssisələrində "Azərbaycan multikulturalizmi" fənninin tədrisi başlanmışdır. BBMM-in Himayəcilik Şurasının sədri və millətlərarası multikulturalizm və dini məsələlər üzrə dövlət müşaviri, Kamal Abdullayevin xüsusi təşəbbüsü ilə reallaşan yay və qış məktəbləri isə xarici ölkə universitetlərinin tələbə və müəllimlərinin semestr boyu Azərbaycan haqqında əldə etdikləri əsas nəzəri biliklərinin, ölkəmizi, artıq əyani şəkildə görməklə tamamlanması məqsədi daşıyır. 2015-ci tədris ilinin I semestrindən

"Multikulturalizmə giriş" (bakalavriat) və "Azərbaycan multikulturalizmi" (magistratura) fənləri Azərbaycanın 29 ali məktəbində tədris olunur.

Ölkəmizdə yüksək təşəkküllü mədəni mühitə əsaslanan məkanın formalaşdırılması və inkişafı istiqamətində həyata keçirilən davamlı tədbirlər Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında bu gün daha yüksək səviyyəyə çatmışdır. 2016-cı ilin Azərbaycanda "Multikulturalizm ili" elan edilməsi və onunla əlaqədar çoxlu sayda mədəni və siyasi xarakterli möhtəşəm tədbirlərin keçirilməsi buna parlaq sübutdur. Bununla bağlı olaraq, 2016-cı il iyun ayının 3-4-ü tarixində Bakı şəhərində keçirilən Dünya Azərbaycanlılarının IV Qurultayı Azərbaycan xalqının birlik və həmrəyliyinin daha da möhkəmləndirilməsinə, ölkədə yeni multicultural münasibətlərin yüksək səviyyədə inkişaf etdirilməsi işinə çox vacib töhfə oldu.

Azərbaycanda birliyin, həmrəyliyin, multikulturalizm ideyalarının inkişafı istiqamətində növbəti möhtəşəm addım Prezident İlham Əliyevinrəhbərliyi altında 2017-ci il 12-22 may tarixlərində Bakıda 57 müsəlman dövlətindən olan 6000 idmançının iştirak etdiyi IV İslam Həmrəyliyi Oyunlarının keçirilməsi idi. Azərbaycan bu oyunlar vasitəsi ilə bütün islam aləminə tolerantlığın, dini dözümlülüyün və ən yüksək təşəkküllü multikultural dəyərlərin real təcəssümünü nümayiş etdirdi. Bu gün Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycanda multikulturalizm ideyalarının çox yüksək şəviyyədə həyata keçirilməsi istiqamətində möhtəşəm işlər davam edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı (15 may 2014-cü il), 2014.
2. I Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumun rəsmi açılış mərasimində İlham Əliyevin çıxışı, 2019.
3. Cəfərov N. Azərbaycanşünaslığın əsasları / N.Cəfərov, - Bakı: Pedaqogika, - 2005, - 256 s.
4. "Dünya Azərbaycanlılarının I Qurultayının keçirilməsi haqqında" sərəncam, 2001, 23 may.
5. "Dünya Azərbaycanlılarının II Qurultayının keçirilməsi haqqında" sərəncam, 2006, 8 fevral.
6. Əliyev H.. Müstəqillik yolu: seçilmiş fikirlər / H. Əliyev, - Bakı: Azərbaycan Universiteti, - 1997. - 136 s.
7. Əliyev V. Heydər Əliyevin dil siyasəti / V. Əliyev; elmi red. N.Cəfərov. - Bakı: Nurlan, - 2003. - 100 s.
8. Əl-Fəlah, A.A. Heydər Əliyev və milli mənəvi dəyərlər / A.A..Əl-Fəlah; elmi red. A.Paşazadə; rəy. V.M.Məmmədəliyev, F.Qasımzadə, - Bakı : Qismət, - 2007. - 108 s.

AZERBAYCAN`DA SOSYAL POLİTİKANIN OLUŞUMU VE KURUMSALLAŞMASI

Sadraddin Mammadli
Doktora Öğrencisi
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi, Türkiye
sado.mammadli@gmail.com
https://orcid.org/0009-0005-1483-1862

Giriş

Sosyal politika kavramının ortaya çıkış tarihi çok eski olmasa da insanlık tarihi boyunca, toplumun gelişiminin her aşamasında, belirli sosyal koruma ve sosyal adalet modelleri geliştirilmiş ve devlet inşasında da her döneme uygun, bu modellerden mevcut olmuştur. Bu modellerin

temellinde, ahlak ve dinin şekillendirdiği, geleneklerle sabitlenmiş kavramlar ve anlayışlar duruyordu.

Vatandaş-toplum, toplum-iktidar ilişkileri farklı dönemlerde şekillerini değiştirse de, içerik itibariyle insanların yaşam koşullarını iyileştirmeye odaklanmışlardır. Çağımızdan öncebile, çeşitli bilim okullarının temsilcileri, devletin nihai amacının vatandaşlarına bakmak olduğunu savunmuşturlar.

1991 yılında Azerbaycan ikinci kez bağımsızlığını kazandıktan sonra, piyasa ekonomisine geçiş ve niteliksel olarak yeni ekonomik ilişkilerin ortaya çıkması sonucu, Azerbaycan'da refah devletin inşası, sosyal politikanın geliştirilmesi ve sosyal güvenlik sisteminde gerekli reformların gerçekleştirilmesine büyük ihtiyaç duyulmuştur. Dolayısıyla, modernliğin gereksinimlerine cevap veren esnek, işlevsel mekanizmalar sağlayan bir sosyal güvence sistemioluşturularak, ülkede sosyal istikrarı ve sosyo-ekonomik kalkınmaya amaçlayan düzenlemeleryapılmıştır (Recebli, 2010).

1991 yılı Bağımsızlık sonrası ve Günümüzde Azerbaycan'da Sosyal PolitikanınOluşumu. Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra, sosyal devletin gelişimini iki aşamadaayırt etmek mümkündür. Birincisi Sosyal devlete geçiş dönemi 1993-2003 yılları, ikincisi ise 2. Refah devletinin gelişme ve güçlenme dönemi, yani 2003`ten sonra devam eden aşama (Mammadova, 2021).

Sosyal Devlete Geçiş Dönemi 1993-2003 Yılları. 18 Ekim 1991`de "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Devlet Bağımsızlığına Dair" Anayasal Kanun kabul edildi ve Azerbaycan ikinci kez devlet bağımsızlığını kazandı. Devlet bağımsızlığını kazandıktan sonra, yeni bağımsız cumhuriyetin devlet kurumlarının yeniden düzenlenmesine başlanıldı.

Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının 10 Aralık 1992 tarihli kararnamesi ile Azerbaycan Cumhuriyeti Sosyal Teminat Bakanlığı ve Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Çalışma ve Sosyal İşler Komitesi lağvedildi ve bunların yerine Azerbaycan Cumhuriyeti Çalışma ve Ahalinin Sosyal Güvenlik Bakanlığı kuruldu (Mustafayeva, 2019).

Ancak devletin bağımsızlığının ilk yıllarında ülkede ağır sosyo-ekonomik ve siyasi gerilimler hüküm sürmekteydi. Ülke yönetiminde, siyasi tecrübesi olmayan, kamu yönetimi alanında yetenek ve yetkinliği olmayan, rastgele kişilerin temsil edilmesi, kısa sürede siyasi iktidarda derin bir krize neden olmuştur. Siyasi çekişmeler ve birbirini izleyen entrikalar ve çatışmalar, ciddi bir sosyo-ekonomik gerilemeye ve toplum yaşamında anarşik eğilimlerin ortaya çıkmasına ve güçlenmesine yol açmıştır. Böylesine istikrarsız bir sosyo-politik durum, bir yandan ayrılıkçı iddiaların ortaya çıkmasına, bir yandan silahlı çete gruplarının devlet üzerinde tehdit edici baskılar uygulamasına, diğer yandan da ermeni silahlı terörist grupların birbiri ardına ülke topraklarını gasp etmesine olanak sağlamıştır. Son derece zor bir koşulda, devlet idare mekanizması felç duruma düştüğü bir dönem de, herhangi bir devlet kurumu, o cümleden Çalışma ve Ahalinin Sosyal Güvenlik Bakanlığının normal işleyişi imkânsızdı (Mammadova, 2021).

Devlet bağımsızlığını kaybetme ve ülkenin parçalanma tehlikesinin sınırına ulaştığı bir zamanda, Azerbaycan'ı ve Azerbaycan halkını gerilemekten ve bütün gerginliklerden çıkararak, Azerbaycan'ı Sovyet cumhuriyetleri arasında lider bir cumhuriyet haline getiren siyasi şahsiyeti, büyük önder Haydar Aliyev'i 1993'ün Haziranında ülkenin liderliğine çağırıldı. Bu çağırışla, Azerbaycan kaderin en çetin imtihanlarından geçerek kalkınma ve ilerleme yoluna girmişti (Aliyev, 2014).

Haydar Aliyev'in sosyal alana olan sürekli ilgisi ve endişesi, bağımsız Azerbaycan devletinin sosyal politikasının oluşmasına ve gelişmesine sebep olmakla beraber sosyal koruma sisteminde olumlu değişikliklere de yol açmıştır. Bu, Çalışma ve Ahalinin Sosyal Güvenlik Bakanlığı'nın faaliyetlerinde ciddi bir dönüşüme, çalışma ve halkın sosyal güvenlik alanında amaca yönelik önlemlerin de uygulanmasına neden olmuştur (Aliyev, 2014).

Bağımsızlık sonrası 1995 yılında kabul edilen Azerbaycan Anayasası, ülkedeki sosyal adalet anlayışını önemli ölçüde değişerek, demokratik ilkelere uygun hedef ve amacın halkın hak ve özgürlüklerini sağlanması olduğu belirtilmiştir (Rehimli, 2011, s. 35-36).

Anayasanın 16. Maddesi "Sosyal Gelişim ve Devlet" olarak adlandırılmış ve maddede "Azerbaycan Devleti, halkın ve her bir vatandaşın refahının yükseltilmesi, sosyal güvenliğinin ve onurlu hayat seviyesinin sağlanması için çalışır" belirtilerek, devletin halka olan sosyal sorumluluğu ifade edilmiştir. Ayrıca, Anayasanın 38. Maddesini de "Sosyal Güvenlik Hakkı" olarak adlandırılmış ve maddenin birinci fıkrasında "Herkesin sosyal güvelik hakkı vardır" olarak belirtilmiştir (Azerbaycan Anayasası, 1995).

Haydar Aliyev'in iktidara gelmeden önce ülkede herhangi bir ekonomik yasaya uymayan popülist sosyal politikalar mevcuttur. Fakat Haydar Aliyev'in sosyal politikada uyguladığı özellikler, ülkedeki sosyal politikayı başarıyla bir normatif yasal çerçeveye oturtmuştur.

Haydar Aliyev'in iktidara gelmesiyle, faklı kategoriler de olan insanların sosyal güvenliklerinin korunmasına ilişkin çeşitli yasalar çıkarılmış. Özellikle, "Şehit adının ölümsüzleştirilmesi ve şehit ailelerine tavizler hakkında", "Çernobil Nükleer Santralindeki kazayı ortadan kaldırmaya katılan ve bu kazada zarar gören vatandaşların statüsü ve sosyal güvenliğinin korunması hakkında", "Gaziler hakkında" yasalar başta olmakla önemli yasalar çıkarılmıştır. Yanı sıra, şehit aileleri, mülteciler, ülke içinde yerinden edilmiş kişiler, savaş ve 20 Ocak 1990 olayı engellilerinin, gazilerin sosyal güvenliklerinin iyileştirilmesine yönelik çok sayıda kararname ve talimatname imzalanmıştır (Rahmanov, 2004).

Cumhurbaşkanının 14 Ocak 1998 tarihli kararnamesi ile Aile, Kadın ve Çocuk Sorunları Devlet Komitesi kurulmuştur. Komitenin kurulması ile sosyal politika sorunlarının doğrudan ilgilenen devlet kurumları tarafından çözülmesi amaçlanmıştır. Ayrıca, Aile, Kadın ve Çocuk Sorunları Devlet Komitesi'nin kurulmasından sonra Azerbaycan'da "sağlıklı aile" politikası oluşturuldu, alanın normatif-yasal temeli güçlendirildi ve ayrı kategorilere mensup ailelerin durumunu etkileyen koşullar analiz edilerek, tek bir bilgi sistemi oluşturuldu (İskenderov, 2011):

Bununla beraber, Haydar Aliyev, 6 Mart 2000 tarihinde "Azerbaycan Cumhuriyeti`nde Devlet Kadın Politikasının Uygulanmasına Dair" kararname kabul etti. Bu kararname ile ülkede toplumsal cinsiyet politikasının geliştirilmesine, kadınların sosyal ve siyasi hayata aktif katılımına, mülteci ve ülke içinde yerinden edilmiş kadınların istihdamına önem verilmeye başlandı. Tüm medeni toplumlarda, emeklilik maaşı teminatı, sosyal güvenlik sisteminin önemli bir alanı olarak kabul edilmektedir. Bu ise, mükemmel ve medeni mevzuat temelinde yapılmasını gerektirir. Her ülkenin emeklilik politikası, emeklilik sisteminin iki ana işlevini gerçekleştirmeyi amaçlamaktadır. Birinci işlev, engelli kişilerin normal yaşam koşullarının sağlanmasını içeren sosyal bir işlevdir. İkinci işlev ekonomik bir işlevdir ve emeklilik ile işgücü faaliyeti arasındaki bağlılığı sağlamaktır. Basitçe söylemek gerekirse, işgücü faaliyetleri, gelecekteki emeklilik maaşının teminatının temelini oluşturmaktadır (Alirzayev, 2010).

13 Haziran 1997'de Milli Meclis tarafından kabul edilen "Vatandaşların Emeklilik Maaşı Teminatına Hakkında, Azerbaycan Cumhuriyeti Kanununda Değişiklikler ve İlaveler Yapılmasına Dair" kanun, emeklilik sisteminde o dönem için gerekli görülen bir dizi reformun önüne açmıştır. Böylece yapılan değişliklerle, emeklilik yaşı kademli olarak erkekler için 60 yaştan 62 yaşa, kadınlar için 55 yaştan 57 yaşa yükseltildi. .Aynı zamanda emeklilik hesaplama sisteminde de bazı değişiklikler yapılmıştır. Bunun sonucunda 650.000 vatandaşın emekli maaşı ortalama 2,1 kat zam yapılmış ve 1993 yılından sonra emekli olan vatandaşların emekli maaşları ile eşitleştirilmiştir (Ahmedli, 2009).

Halkın sosyal güvenliğini güçlendirmek, vatandaşların emekli maaşlarını iyileştirmek, emekli maaşı sisteminin yönetimini geliştirmek, emekli maaşının belirlenmesi ve emekli maaşının halka verilmesi mekanizmasını geliştirmek amacıyla Cumhurbaşkanı, 17 Temmuz 2001 tarihli kararı ile "Azerbaycan Cumhuriyeti Emeklilik Reformu Konseptini" onayladı. Emeklilik Reformu Konsepti,

vatandaşların emekli maaşlarının ödemelerinde güvenilir mali güvencenin sağlanması, emeklilik sisteminin piyasa ekonomisinin ilkelerine uyarlanarak halkın refahının iyileştirilmesindeki rolünün artırılması, emeklilik sisteminin yönetiminin geliştirilmesi ve sosyal sigorta primleri ile ödemeler arasındaki ilişkinin uyumlaştırılması gibi önemli sorunların çözümünü öngörmüştür (Ahmedov & Hüseyin, 2011).

Ayrıca, 19 Şubat 2002 tarihli Bakanlar Kurulu kararıyla, 1995 yılında kurulan Engelli Sosyal Güvenliği Fonu bünyesinde Çalışma ve Ahalinin Sosyal Güvenlik Bakanlığına bağlı Engellilerin Sosyal Güvenliği Genel Müdürlüğü ve bölge şubeleri faaliyete başlamıştır (Recebli, 2011).

1 Ocak 2002 tarihinden itibaren Azerbaycan'da sosyal politikanın yeni bir dönemi başlamıştır. Böyle ki, 15 Kasım 2001 tarihli 214-IIQD sayılı karar ile "Azerbaycan Cumhuriyeti'nin bazı yasal düzenlemelerinde değişiklik ve ilaveler hakkında" kanun kabul edilmiştir. Bu kanunla da, iki kavramsal sorun çözümünü bulmuştur. Bununla da, tavizlerden ve imtiyazlardan yararlanan ahalinin kategorileri yeniden düzenlenmiş ve kamu hizmetlerinin ve ulaşımın kullanımına yönelik tavizler, ödeneklerle değiştirilmiştir (Recebli, 2011).

Cumhurbaşkanının, 4 Ağustos 2003 tarihli ve 908 sayılı "Azerbaycan Cumhuriyeti`nde devlet emeklilik sisteminin iyileştirilmesine yönelik önlemler hakkında" kararnamesi ile Azerbaycan Cumhuriyeti Çalışma ve Ahalinin Sosyal Güvenlik Bakanlığının yerel organlarının, görevini, ilgili maddi-teknik altyapı ve personel birimleri ile birlikte Azerbaycan Cumhuriyeti Devlet Sosyal Güvenlik Fonuna verilmiştir. Söz konusu görevler, emekli maaşlarının ve emekli maaşlarına eklenen yardımların belirlenmesi, onların finanse edilmesi ve ödenişlerin kontrol edilmesi fonksiyonlarını gerçekleştirmekti (Rahmanov, 2021).

Refah Devletinin Gelişme Ve Güçlenme Dönemi. 2003 Yılı Sonrası Dönem. 2003 yılında İlham Aliyev Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı seçilmiş ve 2003 yılı Azerbaycan'da sosyal devletin yeni bir ilerleme aşamasının başlangıcı olmuştur.

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in iktidara gelmesiyle, Azerbaycan'da halkın sosyal güvenliği alanında kabul edilen yasalar, kararnameler, emirler ve alınan diğer özel önlemler, insanların maddi refahının yükseliş çizgisinde gelişmesinde önemli bir rol oynamıştır. Bununla birlikte, sosyal alanda halkın güvenliğinin daha da güçlendirmeye hizmet eden politikalar sürekli olarak sürdürülmüş ve zamanın gerekliliklerine uygun olarak da sürekli yenilenmektedir (Mammadova, 2021).

"Yoksulluğun Azaltılması ve Ekonomik Kalkınmaya İlişkin Devlet Programı" 20 Şubat 2003 tarihli ve 854 sayılı Kararname ile onaylanmıştır. Devlet Programının uygulandığı sırada, ülkenin yoksulluk düzeyi % 49 olarak tahmin ediliyordu. Yoksulluğun azaltılması hedefi ile sosyal politikanın karşı karşıya olduğu görevin aynı olması, bu yönde yapılan büyük ölçekli çalışmaların ahalinin sosyal güvenliğinin güçlendirilmesi yönünde ciddi ilerlemelere yol açmıştır (Recebli, 2010).

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev, mültecilerin ve ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin sosyal güvenliği meselesini de sürekli olarak gündemde tutmuş. Mültecilerin ve ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin sosyal refahı ile ilgili yasal çerçevenin iyileştirilmesi amacıyla son 5 yıl içinde Milli Meclis tarafından bir kanun, Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı tarafından 18 kararname ve emri imzalandı ve bunların yerine getirilmesiyle bağlantılı olarak 64 Bakanlar Kurulu kararı ve emri kabul edilmiştir. Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanının 1 Temmuz 2004 tarihli emriyle "Mültecilerin ve Ülke İçinde Yerinden Edilmiş Kişilerin Yaşam Koşullarının İyileştirilmesi Ve İstihdamının Artırılmasına İlişkin Devlet Programı", 31 Ekim 2007 tarihli emriyle bu devlet programına "eklemeler" yapılarak onaylanmıştır (Hasanov, 2016).

Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in hem sosyal politikasının hem de ekonomik politikasının ana odak noktalarından biri de, bölgelerin gelişimine ve kalkınmasına özel önem vermesiydi. Dolayısıyla, 2003 yılındaki seçimler zamanı herkesin cumhurbaşkanı olacağına ve 5 yıl içinde 600 bin iş açacağına söz veren İlham Aliyev, 11 Şubat 2004 tarihli "Azerbaycan Cumhuriyeti Bölgelerinin Sosyo-Ekonomik Kalkınması İçin Devlet Programının (2004-2008) Onaylanması

Hakkında" kararname imzaladı. Devlet programı ve bölgelerin sosyo-ekonomik kalkınmasına ilişkin kabul edilen diğer belgelerle öngörülen önlemlerin uygulanması sırasında bölgelerin görünümü tamamen değişti. Program, ülkenin sosyo-ekonomik kalkınmasının niteliksel olarak yeni bir aşamasının başlangıcı olmakla beraber, petrol dışı sektörün sürdürülebilir kalkınması, yeni iş yerlerinin açılmasına, üretim ve işleme dâhil olmak üzere yeni işletmelerin kurulmasına, bölgelerde kamu hizmetleri, hizmet ve sosyal altyapının sağlanmasının hacminin ve kalitesinin artırılması için yeni koşullar yaratmıştır. Ayrıca söz konusu devlet programı, girişimcilik ortamının daha da iyileştirilmesinde, ekonomiye yapılan yatırımların artmasında, nüfusun istihdam düzeyinin artmasında ve yoksulluğun azaltılmasındaönemli rol oynamıştır (Alirzayev, 2010).

2004-2008 yılları için planlanan çalışmaların devamı olarak, Cumhurbaşkanının 14 Nisan 2009 tarihli "Azerbaycan Cumhuriyeti Bölgelerinin 2009-2013 Yılları İçin Devlet Sosyo-Ekonomik Kalkınma Programının Onaylanması Hakkında" yeni bir kararname imzalandı (Alirzayev, 2010). Yeni devlet programının imzalanması, 2004-2008 yıllara ait devlet programının olumlu sonuç verdiğini ve bölgesel sorunların çözümünün ilerideki yıllarda daha kapsamlı hale geleceğini doğrulamaktaydı.

Devlet Programlarının temeli, devlet bütçesinden sağlanan fonların sosyal koruma, bilim, eğitim, sağlık ve diğer alanlarda harcanması, söz konusu alanların daha da gelişmesine ve bu alanlar da şeffaflığın artmasına hizmet etmektir.

Dolayısıyla Azerbaycan'da sosyal adaleti ve toplumun sosyal güvenliğini sağlamak ve geliştirmek için Cumhurbaşkanı tarafından birçok Devlet Programları imzalanarak, yasalaşmıştır. Ve devlet programları bu plan dâhilinde gerçekleştirilmiştir. Toplumda sosyal adaletin ve sosyal güvenliğin sağlamasında gerçekleştirilen söz konusu devlet programlarını şu şekilde sıralayabiliriz (Zeynalova, 2021):

- Yolsuzluğa Karşı Mücadele Devlet Programı (2004-2006)
- Mülteci Ve Göçmenlerin Yaşam Koşullarının İyileştirilmesi Ve İstihdamının Artırılması İçin Devlet Programı (2004-2008)
- Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Yeni Genel Eğitim Okullarının İnşası, Mevcut Okulların Büyük Ölçüde Onarılması Ve Modern Eğitim Ekipmanlarının Sağlanmasına İlişkin Program (2005-2009).
- Azerbaycan Gençlik Devlet Programı (2005-2009).
- Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Özel Bakıma Muhtaç (Sınırlı Sağlık İmkânlarına Sahip) Çocukların Eğitiminin Düzenlenmesi İçin Kalkınma Programı Ve Özel Yetenekli Çocukların (Gençlerin) Yaratıcı Potansiyelinin Geliştirilmesi İçin Devlet Programı (2006-2010).
- Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstihdam Stratejisi (2006-2015)
- Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Devlet Çocuk Esirgeme Kurumlarından Çocukları Yeni Ailelere Verilmesi Devlet Programı (2006-2015)
- Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Genel Eğitim Okullarının Bilgi Ve İletişim Teknolojileri İle Sağlanması Programı Ve Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Okul Öncesi Eğitimin Modernleştirilmesi Programı (2007-2010).
- Mesleki-Teknik Eğitimin Geliştirilmesine Yönelik Devlet Programı (2007-2010).
- 2007-2015 Yıllarında Azerbaycan Gençlerinin Yabancı Ülkelerde Eğitimi Devlet Programı
- Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Nüfusun Gıda Ürünleri İle Teminatı Devlet Programı (2008-2015)
- Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Yoksulluğun Azaltılması Ve Sürdürülebilir Kalkınma Devlet Programı (2008-2015)
- Azerbaycan Cumhuriyeti Bölgelerinin Sosyal-Ekonomik Gelişimi Devlet Programı (2009-2013)
- 2009-2013 Azerbaycan Cumhuriyeti Yükseköğretim Sisteminde Reformlara İlişkin Devlet Programı.

- 2009-2015 Yıllarında Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Sigorta-Emeklilik Sisteminin Geliştirilmesine İlişkin Devlet Programı.
- Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Sanayinin Gelişmesi İlişkin Devlet Programı (2015-2020)
- Azerbaycan Cumhuriyeti'nde Engelliler İçin Kapsayıcı Eğitimin Geliştirilmesine Yönelik Devlet Programı (2018-2024)
- Azerbaycan Cumhuriyeti'nin İstihdam Stratejisi (2019-2030)

Devlet programları, her bir Azerbaycan vatandaşının refah düzeyini yükseltmek, onların eğitim, bilgi ve becerilerini artırmak, sağlıklı yaşam koşullarına en iyi şekilde ulaşmalarını sağlamayı hedeflemektedir.

Dolayısıyla Azerbaycan sosyal devlet olarak, çocuk yoksulluğuyla mücadele etmek, az gelirli kesimi desteklemek, istihdamı veya insan kapitalini yükseltmek için, bu üç hedefe ulaşmaya da odaklanmıştır. Ayrıca, sosyal devletin üstlendiği hedefleri; toplumsal dayanışma ve işbirliği, insani düşünce, her bireye fırsat ve imkânlarda eşitlik, aynı zamanda nimet-külfet dengesini de sağlamağı da amaçlamıştır. Bu nedenle devlet programlarının ortak hedefinin sosyal adaleti sağlamak olduğu söylenebilir (Zeynalova, 2020).

Ayrıca, 2016 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Kararnamesi ile Azerbaycan'ın kalkınmasının uzun vadeli stratejik görevlerini tanımlayan "Ulusal ekonominin ve onun ana sektörlerinin kalkınması için Stratejik Yol Haritası" kabul edilmiş. Sosyal kalkınma alanındaki tüm orta ve kısa vadeli program belgelerinin geliştirilip hazırlanmasında, Stratejik Yol Haritası önemli rol oynamaktadır.

Azerbaycan, insan potansiyelinin ve sermayesinin gelişmesine çok önem vermektedir. Dolayısıyla, insan potansiyelinin ve sermayesinin gelişmesinde sosyal politikanın önemli rolü olduğu, Azerbaycan Cumhurbaşkanı'nın 02 Şubat 2021 tarihli "Azerbaycan 2030: Sosyo-Ekonomik Kalkınmanın Ulusal Öncelikleri" Kararnamesi'nde bir kez daha özel olarak belirtilmiştir. Programda, insan sermayesinin geliştirilmesine ilişkin sektörel de reformlar mutlak öncelikler olarak belirlenmiştir. Söz konusu sektörler sosyal politikanın alanları olan, eğitim, sağlık, kültür, barınma, kamu hizmetleri, beden eğitimi, spor ve turizm alanlarıdır.(Rahmanov. 2021).

Azerbaycan'da kurulan sosyal devletin önde gelen eğilimlerinden biri, halka yüksek düzeyde sosyal hizmetlerin sağlanmasıyla ilgilidir. Bu amaçla 2012 yılında Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığına bağlı Vatandaş Hizmetleri ve Sosyal İnovasyon Ajansı kurulmuş ve devlet organlarının halka sunduğu hizmetleri tek bir sistemde birleştiren "ASAN hizmet" merkezleri oluşturulmuştur (Hesenov, 2018). Daha sonrasında sosyal hizmetlerin tek merkezden etkin ve şeffaf bir şekilde yönetilmesi amacıyla, Çalışma ve Ahalinin Sosyal Güvenlik Bakanlığı bünyesinde Azerbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı'nın 9 Ağustos 2018 tarihli Kararnamesi ile "DOST" (Dayanıqlı və Operativ Sosial Təminat/ Sürdürülebilir ve EtkinSosyal Güvenlik) Kurumu ve "DOST" merkezleri kurulmuştur (İsmayılov, 2019)

Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra, uygulanan sosyal politikalar ülkenin hem ekonomik hem de sosyo-kültürel gelişimine yönelik olmuştur. Çünkü temel altyapı olmadan, devlet kendi başına tam bir sistem olarak varlığını sürdüremez.

2019 yılının sonunda Çin'in Wuhan kentinde başlayan ve 2020 yılının mart ayında tüm dünyayı etkisi altına alarak, küresel boyut kazanan COVİD-19 pandemisi sürecinde de, Azerbaycan'da çeşitli yönlerde destek tedbirleri uygulanmıştır.

Böyle ki, Cumhurbaşkanı İlham Aliyev'in 19 Mart 2020 tarihli talimatının uygulanmasına ilişkin Bakanlar Kurulu tarafından onaylanan Eylem Planında istihdam ve sosyal refahı desteklemeye yönelik çok yönlü programlar tanımlanmıştır. Genel olarak, Eylem Planı kapsamında tahsis edilen fonlar başlangıçta 2,5 milyar manat olarak planlanmış, ancak devlet başkanı tarafından destek tedbirlerinin genişletilmesi sonucunda bu fonların miktarı 3,5 milyar manatın üzerine çıkmıştır. (İsmayılova, 2022).

Planda 4 önlem için 12 yönerge tanımlanmış ve ahalinin istihdamı ve sosyal refahı için 600 milyon manat fon tahsis edilmiştir. Bu yönergeler arasında, ahalinin ücretlerinin korunması, istihdam düzeylerinin artırılması, özel karantina rejimi nedeniyle işini kaybeden dar gelirlilere ve işsizlere bir defalık ödeme yapılması, 2,3 milyon kişiyi kapsayan sosyal ödemelerin sürekliliği gibi konular yer almıştır (İsmayılova, 2022).

Çalışma ve Ahalinin Sosyal Güvenlik Bakanlığı, ülkede özel karantina rejiminin sıkılaştırılması nedeniyle, işsiz ve özel karantina rejiminde gelirlerini kaybeden gayri resmi olarak çalışan dar gelirlilere cari yılın asgari geçim ücreti tutarında bir defaya mahsus 190 manat para ödemesi sağlamıştır. Bu kapsamda 2020 yılında toplam 450 milyon manat fon harcanmıştır.

Azerbaycan Cumhurbaşkanı İlham Aliyev liderliğinde Azerbaycan Ordusunun 2020 yılında kazandığı büyük zaferi olan "Vatan Savaşı" sonrası dönemde de, Cumhurbaşkanının talimatları doğrultusunda geniş çaplı sosyal politika ve sosyal destek tedbirleri başarıyla uygulanmaya devam etmektedir.

Bu zaman kadar yapılan çalışmalar bir kez daha gösteriyor ki, Azerbaycan bağımsızlığını kazandıktan sonra günümüze kadar olan dönemde, ister savaş döneminde isterse de pandemi döneminde vatandaşların refah ve memnuniyetinin sağlanması, devlet politikasınınönceliklerden biri olmuştur.

Sonuç

Söylemek gekiyor ki; devletin ekonomik fırsatları, başarılı sosyal politikalar yürütülmesini ve ahalinin sosyal gelişimini doğrudan etkilemektedir. Yani, sosyal gelişim ekonomik koşullara ve fırsatlara bağlıdır.

Ekonomik kalkınmayı sağlayamayan bir ülke, toplumun kapsamlı sosyal güvenliğini sağlayamaz ve uygulayamaz. Ülkenin ekonomik kalkınması, sosyal güvenliğin sağlanmasını kolaylaştırır ve ahalinin sosyal refahının iyileştirilmesinde başarılı olur. Sosyal politikanın önüne belirli hedefler konur ve ekonomi bu hedeflere ulaşılmasında önemli bir araç rolü oynar. Çünkü sosyal grupların sosyal politikasının uygun düzeyde uygulanabilmesi için ekonomik kalkınmanın sağlanması ve yüksek ekonomik göstergelere ulaşılması gerekmektedir.

Kaynakça

Abbasov A.F. (2012). Milli Çıkarlar ve Milli İdeoloji. Bakü: Teknur Yayınları.

Ağayev İ.M. (2006). Modern Koşullarda Azerbaycan'da Ulusal-Etnik Süreçler. Bakü: MBM Yayınları.

Ahmadov M.A., Hüseyin, A.Ç. (2011). Devletin Ekonomi Politikası. Bakü: Ekonomi Üniversitesi Yayınevi.

Ahmedli R.A. (2009) Azerbaycan Devletinin Felsefesi Üzerine. Bakü: Teknur Yayınları.

Alirzayev A.G. (2010) Sosyal Alanın Ekonomisi Ve Yönetimi (Ders Kitabı). Bakü: Ekonomi Üniversitesi Yayınevi.

Aliyev Y. (2014). Haydar Aliyev Ve Milli Manevi Değerler. Tarihi Ve Milli-Manevi Değerler Bağlamda Azerbaycan Ulusal Kimliği (Bir Makale Koleksiyonu). Bakü.

Azerbaycan Cumhuriyeti Anayasası. URL: https://www.e-qanun.az/framework/897 (Erişim Tarihi: 20.11.2022).

Azerbaycan Cumhuriyeti Çalışma ve Ahalinin Sosyal Güvenlik Bakanlığı. URL: https://www.sosial.gov.az/ (Erişim Tarihi: 20.11.2022).

Guliyev, M. (2022). URL: https://www.azerbaijan-news.az/az/posts/detail/edaletin-zeferini-temin-eden-sosial-siyaset-1651963593 (Erişim Tarihi: 01.11.2023).

Gurbanli, M. (2014). Haydar Aliyev'in Sosyal Adalet İlkesi: Başarılı Devam, Azerbaycan Gazetesi. Bakü.

Hasanov A.M. (2016). Azerbaycan Cumhuriyeti'nin Ulusal Kalkınma Ve Güvenlik Politikasının Temelleri. Bakü: Zardabi LTD Yayınları.

Hesenov.E.(2018).https://azertag.az/xeber/On_bes_illik_prezidentlik_dovrunun_mohtesem_zefer_salnamesi-1203473 (Erişim Tarihi: 01.11.2023).

İskenderov R.K (2011). Azerbaycan'da Sosyal Sorunların Çözümüne İlişkin Devlet Politikasının Ana Yönleri. Emek Ve Sosyal Sorunlar Bilimsel Eserler Derlemesi, Bakü.

İsmayılov. S. (2019). URL: https://azertag.az/xeber/1242884 (Erişim Tarihi: 12.11.2022).

Mammadov, S. (2021). Ulusal Kalkınma Stratejisinde, Sosyal Devlet İnşasının Yeri VeRolü. Azerbaycan Cumhuriyeti, Milli İlimler Akademisi, Felsefe Ve Sosyoloji Enstitüsü, Doktora Tezi, Bakü.

Mustafayeva, N. (2019). Azerbaycan'da Sosyal Alanların Düzenlemesine İlişkin Devlet Politikasının Ana Yönleri. Unec, Azerbaycan Devlet Ekonomik Üniversitesi. Bakü.

Najafov, Z.M. (2006). Ulusal Yenilik Sistemlerinin Temelleri. Bilim Yayınları. Bakü.

Rahmanov F.P. (2004). Sosyal Altyapının Düzenlenmesi Sorunları. Bakü: Gençlik Yayınevi.

Rahmanov, F.P. (2002). Geçiş Ekonomisi Koşullarında Sosyal Alan. .Bakü: Gençlik Yayınevi.

Rahmanov. F.P. (2021). Sosyal Saha ve Sosyal Siyaset. Üniversiteler İçin Eğitim Rehberi. Baku.

Recebli. H. (2010) URL: http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/may/118217.htm (Erişim Tarihi: 15.11.2022).

Recebli. H. (2011). URL: http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/2011/aprel/172108.htm3 (Erişim Tarihi: 15.12.2022).

Rehimli, R. (2011). Azerbaycan Devlet Personel Yönetimi, Ankara: Kültür Ajans Yayınları.

Şekeraliyev A., Şekeraliyev G. (2016), Azerbaycan Ekonomisi: Gerçekler ve Perspektivler. Bakü.

Zeynalova, Z. (2020). Azerbaycan`da Sosyal Adaletin Güçlendirilmesi. Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, № 20/2, 215-232.

AKADEMİK İSA HƏBİBBƏYLİNİN ARAŞDIRMALARINDA NAXÇIVAN ƏDƏBİ MÜHİTİ

Aysu Telman qızı Rəsulzadə
doktorant
Naxçıvan Müəllimlər İnstitutu
ayhuda2016@gmail.com
https://orcid.org/0009-0006-5812-178X

Doğma Azərbaycanımızın ən qədim mədəniyyət nümunələrindən biri də Naxçıvan diyarıdır. Naxçıvan bölgəsi görkəmli ədiblər yetirmişdir. Belə görkəmli, tanınmış şəxsiyyətlərdən biri də Azərbaycan Milli Məclisinin deputatı, parlamentin elm və təhsil komitəsinin sədri, AMEA-nın vitse-prezidenti, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru, akademik İsa Həbibbəyli Əkbər oğludur. Bu tanınmış ictimai xadim əlli illik fəaliyyətinin, elmi yaradıcılığının 30 ildən çoxunu Naxçıvan diyarına həsr etmiş, diyarın elm və təhsilinin, ədəbiyyat və mədəniyyətinin formalaşmasına var qüvvəsi ilə xidmət etmişdir [12, s.490].

Akademik İsa Həbibbəyli 16 oktyabr 1949-cu ildə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Şərur torpağında anadan olmuşdur. Həbibbəyli o vaxt APİ adlanan indiki Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin Naxçıvan filialını fərqlənmə diplomu ilə bitirmişdir. Hələ tələbə vaxtlarından böyük istedad sahibi olması müəllimlərinin diqqətini cəlb etmiş, onu bitirdiyi universitetdə işə dəvət etmişlər. Daha sonra isə akademiyanın Ədəbiyyat İnstitutunun direktoru olan akademik İsa Həbibbəyli həmin institutun yenidən yaradılmasına, keçmiş sanbalının, şöhrətinin geri qayıtmasına,

onun ədəbiyyatşünaslıq elminin bayraqdarına çevrilməsinə nail olmuşdur. Cəsarətlə qeyd edə bilərik ki, bu gün Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığında, türk dünyası miqyasında akademikin qurduğu elmi məktəbi tam şəkildə təkmilləşmiş, böyük uğur qazanmağa nail olmuşdur [11, s.290].

Bütün bu sadalanananlarla yanaşı, akademik İsa Həbibbəyli doğulduğu diyara bütün səmimiyyəti ilə bağlı olan, onun inkişafına, uğurlarına sevinən, bu yolda bütün savadını əsirgəməyən və böyük Azərbaycan sevgisi ilə yaşayan vətəndaş, alicənab alimdir. İsa müəllim 40 ilə yaxın bir müddətdə bu görkəmli diyarın ədəbi mühitini geniş perspektivdə araşdırmış, bölgənin ədəbi-elmi və mədəni inkişafını mühüm ədəbi qaynaqlar və arxiv materialları əsasında tədqiq etmişdir. Məhz 2015-ci ildə ademik Həbibbəylinin "Elm və təhsil" nəşriyyatında işıq üzü görmüş, keçmiş mədəniyyət nümunəsi sayılan Naxçıvana həsr olunmuş 850 səhifəlik "Nuhçıxandan-Naxçıvana" monoqrafiyası qeyd etdiklərimizi birmənalı şəkildə sübut edə bilər [3, s.850]. Sözügedən kitabda akademikin qədim diyar, ədəbi-elmi və mədəni mühiti haqqında yazıb nəşr etdirdiyi dəyərli əsərlərin ancaq bir qismi öz əksini tapmışdır. İsa müəllim qeyd edilən kitabda Naxçıvan ədəbi mühiti, onun nümayəndələri barəsində yazdığı geniş bir bölmə sanballı bir monoqrafiya stüasiyası bağışlayır. Görkəmli alim bu araşdırmasında Naxçıvan ədəbi mühitinin yaranma keçmişini, inkişaf mərhələlərini ilk dəfə ümumiləşdirməyə təşəbbüs göstərmiş və məqsədinə nail olmuşdur. O, Naxçıvan ədəbi mühitini iki istiqmətdə araşdırırdı:

1. Klassik dövrün Naxçıvan ədəbi mühiti.
2. Müasir dövrün Naxçıvan ədəbi mühiti. [10, s.210]

Bildiyimiz kimi, Naxçıvanda ədəbiyyatın meydana gəlməsi, Naxçıvanşahlar, Atabəylər sarayında Qətran Təbrizi və digər şairlərin fəaliyyəti bir çox mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Məlumdur ki, cəmiyyətdə özünü biruzə verən yenilənmə klassik ədəbi ənənələrə də təsir göstərmiş, akademikin göstərdiyi kimi, realist ədəbiyyat ədəbi prosesin aparıcı istiqamətinə dönüşmüşdür [5, s.266-284]. Bununla birlikdə, Həbibbəyli tanınmış maarif fədailərinin ədəbi irsinin xalqa çatdırılmadığı üçün arxivlərdə işləmiş, görkəmli pedaqoqlqrın əvvəlcə maarifçi əsərlərini toplayıb "Məktəb hekayətləri" adı ilə nəşr etdirmiş, daha sonra isə 2004-cü ildə bütün əsərlərini ilk dəfə geniş şəkildə ictimaiyyətin qarşısında təqdim etmişdir. Naxçıvan ədəbi mühiti o dövr üçün yüksək mədəni nümunə olan Qori müəllimlər seminariyası ilə də sıx əlaqədə olmuşdur. Qori müəllimlər seminariyası Azərbaycanda bir təhsil, maarif ocağı kimi fəaliyyət göstərmiş və Naxçıvanda maarifçi ədəbiyyat və mədəniyyətin formalaşmasına əhəmiyyətli dərəcədə müsbət təsirləri olmuşdur. Diqqəti çəkən cəhət ondan ibarətdir ki, İsa müəllim geniş araşdırmaları nəticəsində Azərbaycan maarifçi-realist ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Rəşid bəy Əfəndiyevin tanınmış pedaqoq Məhəmməd Tağı Sidqiyə iki məktubunu [6, s.168] və ilk ədəbiyyat tariximizin müəllifi F.Köçərlinin Məhəmməd Tağı Sidqinin oğlu Məmmədəli Sidqiyə yazdığı iki məktubunu aşkara çıxararaq mətbuatda nəşr etdirmişdir. Sözügedən məktublar Naxçıvan ədəbi nühitinin keçmişini araşdırmaq baxımından çox böyük rol oynayır.

İsa Həbibbəyli həmin kotekstə araşdırmalarında Cəlil Məmmədquluzadənin fəal yetirmələri olan, şəhərin ədəbi-mədəni mühitinin öndə gedən nümayəndələrindən Eynəli bəy Sultanov, Məhəmməd Tağı Sidqi, Məhəmməd ağa Şahtaxtlı, Əliməmməd Xəlilov, Mirzə Əbülqasım Sultanov, Mirzə Ələkbər Süleymanov, Paşa ağa Sultanov, Mirzə Cəlil Şürbi, Sadıq Xəlilov, Tağı bəy Səfiyev, Məmmədqulu bəy Kəngərli və digərləri barəsində yeni tədqiqatlarını elmi ictimaiyyət qarşısında təqdim etmişdir [7, s.284].

Onu da vurğulayaq ki, İsa Həbibbəyli uzun sürən axtarışların sonunda böyük satira ustasının dördpərdəli "Ər" pyesini, kiçikhəcmli "Lənət" və "Oyunbazlar" kimi səhnə əsərlərini işığa çıxarmış, 16 satirik şeirini, 35 məqaləsini, 170 felyetonunu birinci dəfə tanınmış yazıçının 4 cildlik külliyyatına daxil edərək oxucuların hüzurunda təqdim etmişdir [8, s.240].

Bir neçə tanınmış, lakin az öyrənilmiş naxçıvanlı müasirinin həyatı və irsini daha geniş tədqiq etmiş, onların əsərlərini ilk dəfə toplayıb kitab halında nəşr etdirən də məhz elə İsa Həbibbəylinin özüdür. Bu şəxsiyyətlərdən Naxçıvan ədəbi-mədəni mühitinin görkəmli nümayəndəsi Məhəmməd

ağa Şahtaxtlını misal göstərə bilərik. Bildiyimiz kimi, Avropa və Rusiyada yüksək şöhrət əldə etmiş M.Şahtaxtlı Azərbaycanın ən böyük maarif xadimlərindən biri idi. Sovet dövründə bu tanınmış ədibin ədəbi-elmi irsi, təktərəfli və səthi şəkildə öyrənilmiş, əsərləri isə demək olar ki, nəşr edilməmişdir [14, s.470].

Naxçıvan Muxtar Respublikasının ədəbi mühiti barəsində geniş araşdırmaları ilə seçilən İ.Həbibbəyli ədəbiyyat sahəsində böyük canlanma olduğunu vurğulayaraq ədəbi prosesdə C.Məmmədquluzadə, H.Cavid, Ə.Qəmküsar sənətinin davamçıları olan Məhəmməd Rəsizadənin, Əli Məhbusun, Hüseyn Nadim Naxçıvaninin, Əyyub Abbasovun, Əvəz Sadığın bədii yaradıcılığında özünü göstərən ədəbi meyilləri ümumiləşdirərək ikinci dünya müharibəsindən sonra, təxminən 50-60-cı illərdə Naxçıvanda yetişmiş İslam Səfərli, Müzəffər Nəsirli, Hüseyn Əzim, Hüseyn Razi, Kəmalə Ağayeva, Nağı Nağıyev, Məmmədəli Tarverdiyev kimi şəxsiyyətlərin əsərlərində gözə çarpan bir çox meyilləri təhlil etmiş, müharibədən sonrakı dövrdə Naxçıvan ədəbi mühitində ədəbiyyatın bütün sahələri üzrə canlanma baş verdiyini, bədii yaradıcılıqda ideologiyadan, ictimai motivlərdən insana, mənəvi aləmin dərkinə doğru əhəmiyyətli addımlar atıldığını xüsusilə qeyd etmişdir [2, s.444]. Daha sonra İsa Həbibbəyli müstəillik dövründə Naxçıvan ədəbi mühitində müşahidə apardığı ədəbi inkişaf mövzuları üzərində geniş şəkildə dayanmışdır. Bu zamanlar nəsrə meyillilik müşahidə edən ustad yerli ədəbi qüvvələrin önündə Xalq yazıçısı Hüseyn İbrahimovun durduğunu vurğulayaraq bu görkəmli nasirin bədii yaradıcılığını açıq formada təhlil etmiş və onu nəcibliyin söz ustası, şəxsiyyəti və sənəti vəhdətdə olan sənətkar dlandırmışdır [4, s.356].

Bu günümüzdə də İsa Həbibbəyli Naxçıvan Yazıçılar Birliyinin fəaliyyətini davamlı olaraq diqqət nöqtəsində saxlayır. O, Asim Yadigar, Həmid Arzulu, İbrahim Yusifoğlu, Muxtar Qasımzadə, Xanəli Kərimli kimi istedadlı qələm sahiblərinin yaradıcılığı timsalında Naxçıvan ədəbi mühitinin ana xətlərini tədqiq edir, burada gedən ədəbi prosesin inkişaf istiqamətlərini müəyyənləşdirir.

İsa Həbibbəylinin yaradıcılığında Naxçıvan ədəbi mühiti ilə birbaşa və ya dolayı yolla bir-birinə bağlı olan bu diyarda yaradıcılığa başlamış, paytaxta yerləşmiş Xalq şairi Məmməd Araz, Xalq yazıçısı Əkrəm Əylisli, Adil Babayev, eləcə də ədəbi tənqidlə məşğul olmuş akademik Məmməd Cəfər, müxbir üzv Abbas Zamanov, uzaq Moskva şəhərində yaşayıb yaratmış professor Əziz Şərif kimi tanınmış ədəbiyyat və sənət adamlarının tədqiqi də önəmli əhəmiyyət kəsb edir [9, s.90].

İsa bəy Naxçıvan ədəbi mühiti ilə sıx şəkildə əlaqədə olan akademik Məmməd Cəfər Cəfərovun elmi irsini də geniş vəhdətdə tədqiq etmiş, onu ədəbiyyatşünaslığımızda elmi-nəzəri üslubu yaradan görkəmli elm xadimi olaraq adlandırmışdır.

Həmin zamanlar Naxçıvan ədəbi mühiti ilə əlaqəli olan tanınmış ədəbiyyat xadimlərindən biri də professor Abbas Zamanov olmuşdur. O, hörmətli ziyalı, bütöv bir şəxsiyyət, dissident idi. Onun hüquqları Heydər Əliyev hakimiyyətə gələndən sonra bərpa edildi. Belə ki, o, birbaşa elmlər doktoru elmi dərəcəsi aldı, akademiyaya müxbir üzv seçildi. İsa Həbibbəyli çox doğru olaraq vurğulayırdı ki, yazıçı və müasirləri problemini bizim ədəbiyyatşünaslıq elmimizə Abbas Zamanov gətirmişdir.

Məlumdur ki, ədəbiyyatın, söz sənətinin təbliğində mətbuat həmişə böyük əhəmiyyətə malikdir. Eyni mənada Naxçıvanda nəşr olunan "Şərq qapısı" qəzetinin buradakı ədəbi mühitin formalaşmasında özünəməxsus yeri var və ədəbiyyat məsələlərinin burada hər zaman geniş vüsətdə işıq üzü görməsi təsadüfi sayılmaz. Həm də ona görə təsadüfi sayılmaz ki, İsa Həbibbəylinin araşdırmaları əsasında bu mövzuda dissertasiya müdafiə olunmuşdur [13, s.280]. O da qeyd edilməlidir ki, Həbibbəyli yaradıcılığında bu məsələyə xüsusi diqqət yetirmiş, Naxçıvanda mətbuatın tarixi, onun inkişaf istiqamətləri, orada ədəbi düşüncənin, publisistikanın əks olunması haqqında 3 mükəmməl məqalə yazıb mərkəzi mətbuatda çap etdirmişdir.

Qeyd edək ki, İ.Həbibbəyli Naxçıvan Dövlət Universitetinin rektoru işləyən zamanlar AMEA-nın Naxçıvan Bölməsinin elmi inkişafına da hərtərəfli dəstək göstərmişdir. Son illər ərzində də akademikin Naxçıvanın qədim və müasir tarixinə, hazırkı yüksək inkişaf səviyyəsinə, ədəbi-tarixi şəxsiyyətlərinə həsr edilmiş əsərləri aktuallığı, yeniliyi, elmiliyi və müasirliyi ilə fərqlənir. Həbibbəyli üçün Naxçıvan ədəbi mühiti mövzusu azərbaycanşünaslığın ayrılmaz üzvü və tərkib hissəsidir. Onun Naxçıvan ədəbi mühiti haqqında yazdıqları azərbaycanşünaslığa mükəmməl elmi töhfələrdəndir [1, s.590].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Akademik İsa Həbibbəyli (Biblioqrafiya). Bakı: Elm, 2018, 590 s.
2. İ.Həbibbəyli. Duzdağ mozaikası. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 444 s.
3. İ.Həbibbəyli. Nuhçıxandan Naxçıvana. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 850 s.
4. İ.Həbibbəyli. Ədəbi-tarixi yaddaş və müasirlik. Bakı: Nurlan, 2007, 356 s.
5. İ.Həbibbəyli. Ədəbiyyat və mətbuat cəbhəsində. Bakı: Nurlan, 2006, 68 s.
6. İ.Həbibbəyli. Ədəbi şəxsiyyət və zaman. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 168 s.
7. İ.Həbibbəyli, V.Muradov. Naxçıvan xalçaçılığı: ənənə və müasirlik. Bakı: Elm, 2017, 284 s.
8. İ.Həbibbəyli. Xalq şairi Məmməd Araz. Bakı: Nurlan, 1999, 240 s.
9. İ.Həbibbəyli. Böyük ədəbiyyat nəhəngi. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 90 s.
10. S.Surə. "Şərq qapısı" qəzeti və Naxçıvan ədəbi mühiti. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 210 s.
11. Y.Seyidov. Akademik İsa Həbibbəyli. Bakı: 2013, 290 s.
12. Y.Seyidov. Əsərləri, 15 cilddə. XI c. Bakı: 2014, 490 s.
13. M.T.Sidqi. Əsərləri. Bakı: Nurlan, 2004, 280 s.
14. Э.Султанов. Публицистика, собиратель и составитель акад. И.Габиббейли, Баку, 2018, 470 s.

VLADİMİR PROPP'UN BİÇİMBİLİMSEL YAKLAŞIMI ÇERÇEVESİNDE "İFRİT" ADLI MASALIN İNCELENMESİ

İbrahim Çevlik
Doktora öğrencisi
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye
ibrahimcevlik@hotmail.com
https://orcid.org/0000-0002-7267-6865

Giriş

Masal, insanın uyanıkken rüya görmesini sağlayan bir anlatı türüdür. Bu türde imkânsız diye bir şey yoktur. Gerçek hayatta imkânsız olarak tanımlanan şeyler masallarda mümkündür. Masalların evrensel bir anlatı türü olmasında insanoğlunun fikren ürettiği varlık ve olayların masallarda kolaylıkla gerçekleştiriliyor olmasının payı büyüktür. Masal âlemi hayal âlemidir denilebilir.

Masal araştırmacıları bu hayal mahsulü anlatı türünü çeşitli şekillerde tanımlamışlardır. Boratav'a göre "Masal, nesirle söylenmiş, dinlik ve büyülük inanışlardan ve törelerden bağımsız, tamamiyle hayâl ürünü, gerçekle ilgisiz ve anlattıklarına inandırmak iddiası olmayan kısa bir anlatı diye tanımlanır."(Boratav, 1969:80). Eflatun Cem Güney'e göre ise "Masallar, toplumun hayal güciyle yaratılmış sözlü verimlerdir." (Güney,1971:87).

Sakaoğlu masal için "Dinleyiciyi inandırmak gibi bir iddiası olmayan, yapısında kalıplaşmış ifadeler bulunan, "masal anası", "masal ninesi" adı verilen kadınlar tarafından anlatılan hayal ürünü anlatmalara masal denir." (Sakaoğlu, 2011:3) derken, Demir'e göre "Masal, Türk halk edebiyatı anlatıları içerisinde önemli bir yeri bulunan ve tüm toplumlarda benzer özellikler taşıyan evrensel bir sözlü kültür ürünüdür." (Demir, 2022:206).

Nedim Bakırcı masalı şöyle tarif etmektedir. "Masal; olayları bilinmeyen bir zamanda geçtiği halde mekânı bazen belli olan bazen belli olmayan, kahramanlarından bazıları hayvanlar, tabiatüstü varlıklar ve insanlar olan, hayal mahsulü olduğu halde dinleyenleri inandırıp düşündüren, anlatılan yerin sosyal hayatından izler taşıyan, bazen sonunda konuya uygun bir darb-ı mesel bulunan bir sözlü anlatım türüdür." (Bakırcı, 2000:11).

Genelde anlatanı yetişkin dinleyeni çocuk olduğundan, iletişim araçlarının yaygın olmadığı zamanlarda uzun kış gecelerini değerlendirmek, nesiller arasında bağ kurmak, çeşitli yasak ve görevler hakkında genç kuşakları bilgilendirmek amacıyla hayalde kurgulanıp sözlü aktarım yoluyla anlatılan masallar sonradan yazıya geçirilmiş ürünlerdir.

Şimşek'e göre "Genellikle özel kişiler tarafından, kendine mahsus (olağanüstü) zaman, mekân ve şahıs kadrosu içerisinde, yaşanılan hayat ile hayal edilen hayatın sistemli bir şekilde ifade edildiği; klişe sözlerle başlayıp, yine klişe sözlerle biten hayal mahsulü sözlü anlatım türüdür." (Şimşek, 2001: 3).

Bu anlatı türünde zaman ve mekân kısıtlaması yoktur. Olaylar ve kahramanlar herhangi bir yere veya zamana bağımlı değildir. İlk yaratıcısı da belli olmayan masallar halkın yaratma gücünü elinde tuttuğu ürünlerdir.

Halk edebiyatının bu önemli ürünü araştırmacılar tarafından çözümlenmeye çalışılmıştır. Bu araştırmacılardan biri de Vladimir Propp'tur. "Vladimir Yakovlieviç Propp göstergebilim, budunbilim, halkbilim gibi alanlarda çalışmalar yapmış, bu alanlarda önde gelen bilim adamlarından biridir. En önemli yapıtı sayılan "Masalın Biçimbilimi" (Morfologiya Skazki, 1. Baskı 1928, 2. Baskı 1969) folklor sahasında kaynakçalardan biri olarak kabul edilir." (Bars, 2014:259).

Bu çalışmada Namık Aslan'ın doktora tezinden alınan "İfrit" adlı Yozgat masalı Propp yöntemi bağlamında değerlendirilmiştir.

Yüz Rus masalını inceleyen Propp aşağıdaki 31 işlevi tanımlar.

1. Aileden biri uzaklaşır. (tanımı: Uzaklaşma, simgesi (β).
2. Kahraman bir yasakla karşılaşır. (tanımı: Yasaklama, simgesi γ).
3. Yasak çiğnenir. (tanımı: Yasağı çiğneme, simgesi δ).
4. Saldırgan bilgi edinmeye çalışır. (tanımı: Soruşturma, simgesi ε).
5. Saldırgan kurbanıyla ilgili bilgi toplar. (tanımı: Bilgi toplama, simgesi ξ).
6. Saldırgan, kurbanını ya da servetini ele geçirmek için, onu aldatmayı dener. (tanımı: Aldatma, simgesi ŋ).
7. Kurban aldanır ve böylece istemeyerek düşmanına yardım etmiş olur. (tanımı: Suça katılma, simgesi θ).
8. Saldırgan aileden birine zarar verir. (tanımı: Kötülük, simgesi A).

8a. Aileden birinin bir eksiği vardır: Aileden biri bir şeyi elde etmek ister. (tanımı: Eksiklik, simgesi a).

9. Kötülüğün ya da eksikliğin haberi yayılır, bir dilek ya da bir buyrukla kahramana başvurulur, kahraman gönderilir ya da gider. (tanımı: Aracılık, geçiş anı, simgesi, B).
10. Arayıcı-kahraman eyleme geçmeyi kabul eder ya da eyleme geçmeye karar verir. (tanımı: Karşıt eylemin başlangıcı, simgesi C).
11. Kahraman evinden ayrılır. (tanımı: Gidiş, simgesi ↑).
12. Kahraman büyülü bir nesneyi ya da yardımcıyı edinmesini sağlayan bir sınama, bir sorgulama, bir saldırı, vb. ile karşılaşır. (tanımı: Bağışçının ilk işlevi, simgesi D).

13. Kahraman ilerde kendisine bağışta bulunacak kişinin eylemlerine tepki gösterir. (tanımı: Kahramanın tepkisi, simgesi E).

14. Büyülü nesne kahramana verilir. (tanımı: Büyülü nesnenin alınması, simgesi F).

15. Kahraman, aradığı nesnenin bulunduğu yere ulaştırılır, kendisine kılavuzluk edilir ya da götürülür. (tanımı: İki krallık arasında yolculuk, bir kılavuz eşliğinde yolculuk, simgesi G).

16. Kahraman ve saldırgan, bir çatışmada karşı karşıya gelir. (tanımı: Çatışma, simgesi H).

17. Kahraman özel bir işaret edinir. (tanımı: Özel işaret, simgesi I).

18. Saldırgan yenik düşer. (tanımı: Zafer, simgesi J).

19. Başlangıçtaki kötülük giderilir. (tanımı: Giderme, simgesi K).

20. Kahraman geri döner. (tanımı: Geri dönüş, simgesi ↓).

21. Kahraman izlenir. (tanımı: İzleme, simgesi Pr).

22. Kahramanın yardımına koşulur. (tanımı: Yardım, simgesi Rs).

23. Kahraman kimliğini gizleyerek kendi ülkesine ya da bir başka ülkeye varır. (tanımı: Kimliğini gizleyerek gelme, simgesi O).

24. Düzmece bir kahraman asılsız savlar ileri sürer. (tanımı: Asılsız savlar, simgesi L).

25. Kahramana güç bir iş önerilir. (tanımı: Güç iş, simgesi M).

26. Güç iş yerine getirilir. (tanımı: Güç işi yerine getirme, simgesi N).

27. Kahraman tanınır. (tanımı: Tanıma, simgesi Q).

28. Düzmece kahramanın, saldırganın ya da kötünün gerçek kimliği ortaya çıkar. (tanımı: Ortaya çıkarma, simgesi Ex).

29. Kahraman yeni bir görünüm kazanır. (tanımı: Biçim değiştirme, simgesi T).

30. Düzmece kahraman ya da saldırgan cezalandırılır. (tanımı: Cezalandırma, simgesi U)

31. Kahraman evlenir ve tahta çıkar. (tanımı: Evlenme, simgesi W°o). (Propp, 1985:32-67)

Masalın Çözümlenmesi

Başlangıç durumu

Masal sıradan bir Anadolu masalında olduğu gibi 'bir varmış bir yokmuş'la başlıyor.

"Bir varmış bir yokmuş Allah'ın kulu dağdan taştan çokmuş. Çok söylemesi gayet günahmış. Bir memlekette bir adam yaşarmış, bunun üç oğlu üç de kızı varmış, gel olmuş, git olmuş." (Aslan,1994:207).

Bir varmış bir yokmuş'la başlayan tekerlemeden sonra masal kahramanlarının tanıtıldığı cümle başlıyor. Başlangıç durumundan sonra işlevler geliyor.

İşlev 1. Aileden biri evden uzaklaşır. (tanımı: Uzaklaşma, simgesi (β^2).

Bu masalda evden uzaklaşma babanın ölümüyle gerçekleşmektedir.

"Adam çocuklarını başına toplayıp:

-"Ben öldüğümde kim gelir de musalla taşına oturur, bacınıza dünür olursa verin gitsin" demiş. Aradan birkaç gün geçtikten sonra adam ölmüş. Cenazeyi kaldırıp, gömmüşler, gelmişler ki; musalla taşının üstünde bir leylek duruyor. Leylek Allah'ın emri ile bacılarına dünür olmuş. Bunlar da babalarının vasiyeti üzerine bacılarını leyleğe vermişler. Leylek kızı boynuna bindirdiği ile uçup gitmiş. Dağın başında bir yapıya girmişler, leylek silkinince bir hoca olup, çıkıvermiş. Adam kılığında gezer, mezarlığa yaklaşınca bir kara köpek olurmuş. Taş mezarları açar, ölülerin ciğerlerini söker, alır, eve yaklaşınca tekrar adam kılığına girip, elinde bir takım ciğerle eve gelirmiş." (Aslan,1994:207).

İşlev 2. Kahraman bir yasakla karşılaşır. (tanımı: Yasaklama, simgesi γ).

Masalda kahraman evden uzaklaştıktan sonra bir dağın başında bir yapıya yerleşir. Burada kocası köpek kılığına girip ölülerin ciğerini sökerek eve getirir. İnsan ciğeri sökmek ve onu eve getirmek yasak olarak değerlendirilecek bir durumdur.

"Dağın başında bir yapıya girmişler, leylek silkinince bir hoca olup, çıkıvermiş. Adam kılığında gezer, mezarlığa yaklaşınca bir kara köpek olurmuş. Taş mezarları açar, ölülerin ciğerlerini söker, alır, eve yaklaşınca tekrar adam kılığına girip, elinde bir takım ciğerle eve

gelirmiş. Bir gün böyle, beş gün böyle derken kız durumu anlamış. Bunun getirdiklerinden tiksinir olmuş." (Aslan,1994:207).

İşlev 3. Yasak çiğnenir. (tanımı: Yasağı çiğneme, simgesi δ).

İnsan ciğerinin sökülüp eve getirilmesi yasağın çiğnenmesi olarak değerlendirilebilir.

"Dağın başında bir yapıya girmişler, leylek silkinince bir hoca olup, çıkıvermiş. Adam kılığında gezer, mezarlığa yaklaşınca bir kara köpek olurmuş. Taş mezarları açar, ölülerin ciğerlerini söker, alır, eve yaklaşınca tekrar adam kılığına girip, elinde bir takım ciğerle eve gelirmiş. Bir gün böyle, beş gün böyle derken kız durumu anlamış. Bunun getirdiklerinden tiksinir olmuş." (Aslan,1994:207).

İşlev 4a. Kahraman bilgi edinmeye çalışır.

Propp'un işlevsel teorisindeki 31 madde arasında kahramanın bilgi edinmeye çalışması yoktur. Saldırganın bilgi toplamaya çalışması vardır. Ancak bu masalda kahraman saldırgan hakkında bilgi toplamaya çalışmaktadır. Bu durum 4. Maddenin 2. Fıkrasındaki soruşturmanın tersi bağlamında değerlendirilebilir. Kurban tarafından saldırgana soru yöneltilmemiş olmasına rağmen kurban "şunun ardından bir bakayım, bu herif ciğerleri nereden getiriyor acaba" diye kendi kendine soru sorarak saldırgan hakkında bilgi edinmeye çalışmaktadır. Bu durum tarafımızdan 4a olarak kodlanmıştır.

"Bir gün "şunun ardından bir bakayım, bu herif ciğerleri nereden getiriyor acaba?" demiş. Adamın ardından takip edip baksa ki, ne görsün, adam köyün altına varınca çırpındığı ile kara bir köpek olup çıkmış. Kuyruğu sallıya sallıya getirmiş, eve yaklaşınca, silkindiği ile tekrar hoca kılığına girmiş. Ciğeri eline alıp, eve getirmiş.

-"Avrat şu ciğeri kavur da yiyelim" demiş.

Avrat: -"Ben yemem, canım istemiyor, hastayım" diye yememiş. Hoca ne kadar ısrar ettiyse kadın ciğeri yememiş." (Aslan,1994:207).

İşlev 4. Saldırgan bilgi edinmeye çalışır. (tanımı: Soruşturma, simgesi ε).

Masal kahramanının kocası saldırgan olarak karşımıza çıkmaktadır. Saldırgan karısı hakkında şu şekilde bilgi toplamaya çalışır.

"Hoca:-"Ananı mı özledin? Kardeşlerini mi özledin? Kimi özlediysen söyle gidip, getireyim"

Kadın: -"Onların hepsi öldü, ölüler gelir mi hiç?"

Adam: -"Ben getiririm, kimi çok sevdiysen söyle getireyim." (Aslan,1994:207-208).

İşlev 5. Saldırgan kurbanıyla ilgili bilgi toplar. (tanımı: Bilgi toplama, simgesi ξ).

Saldırgan bilgi toplarken aynı zamanda kurbanıyla ilgili bilgi toplamaktadır.

"Hoca:-"Ananı mı özledin? Kardeşlerini mi özledin? Kimi özlediysen söyle gidip, getireyim"

Kadın: -"Onların hepsi öldü, ölüler gelir mi hiç?"

Adam: -"Ben getiririm, kimi çok sevdiysen söyle getireyim"

Kadın: -"Bir nenem vardı, onu çok severdim" demiş. Hoca peki deyip, kapıdan çıkmış." (Aslan,1994:207-208).

İşlev 6. Saldırgan, kurbanını ya da servetini ele geçirmek için, onu aldatmayı dener. (tanımı: Aldatma, simgesi ŋ).

Kahramanın kocası kahramanın nenesi kılığına girerek onu aldatmayı dener.

"Kadın: -"Bir nenem vardı, onu çok severdim" demiş. Hoca peki deyip, kapıdan çıkmış. Biraz ileri varıp, çırpındığı ile kızın nenesinin kılığına girip, eve gelmiş.

Nene: - "Vah yavrum, niye böyle sararıp, soldun? Derdin ne? Ağrın ne? Kocan mı arsız, nasıl kötülenmişsin" (Aslan,1994:208).

İşlev 7. Kurban aldanır ve böylece istemeyerek düşmanına yardım etmiş olur. (tanımı: Suça katılma, simgesi θ).

Masal kahramanı aynı zamanda kurban durumundadır. Kahramanın kocasının kahramanın nenesi kılığına girmesi dolayısıyla kahraman buna inanır ve sorularına cevap vererek düşmanına yardım etmiş olur.

"Hoca peki deyip, kapıdan çıkmış. Biraz ileri varıp, çırpındığı ile kızın nenesinin kılığına girip, eve gelmiş.

Nene: - "Vah yavrum, niye böyle sararıp, soldun? Derdin ne? Ağrın ne? Kocan mı arsız, nasıl kötülenmişsin"

Kız: - "Aman hehel ölü ciğeri yiye yiye bu hale geldim. Benim kocam insan değil, bir kara köpek"

Nene: - "Ney, ney"

Kız: - "Vallahi diyorum, insan değil o bir köpek gidip mezarları deşiyor ölülerin ciğerini getirip yiyor" demiş." (Aslan,1994: 208).

İşlev 8. Saldırgan aileden birine zarar verir. (tanımı: Kötülük, simgesi (A6).

Saldırgan durumu öğrenen kahramanı yiyerek zarar vermeye çalışır.

"Kız böyle diyince adam silkindiği ile köpek olup "hırr. Seni de yiyeceğim işte dişlerimi bilemeğe gidiyorum" demiş." (Aslan,1994: 208).

İşlev 8a.Aileden birinin bir eksiği vardır: aileden biri bir şeyi elde etmek ister. (tanımı: Eksiklik, simgesi a).

Saldırgan aileden biri olduğu için saldırganın dişlerinin bileğsiz olması ve onları bilemeye gitmesi, keskin dişler elde etmeye çalışması olarak görülebilir ve bu madde kapsamında değerlendirilebilir.

"Kız böyle diyince adam silkindiği ile köpek olup "hırr. Seni de yiyeceğim işte dişlerimi bilemeğe gidiyorum" demiş." (Aslan,1994:208).

İşlev 9. Kötülüğün ya da eksikliğin haberi yayılır, bir dilek ya da bir buyrukla kahramana başvurulur, kahraman gönderilir ya da gider. (tanımı: Aracılık, geçiş anı, simgesi, B).

"Kız o zamana kadar kapıdan çıktığı ile kaça kaç kaç ha kaç yolu yarılamış." (Aslan,1994: 208).

İşlev 10. Arayıcı-kahraman eyleme geçmeyi kabul eder ya da eyleme geçmeye karar verir. (tanımı: Karşıt eylemin başlangıcı, simgesi C).

Bu masalda saldırgan arayıcı rolündedir. Elinden kaçan kahramanı aramaya çıkar.

"Adam dişlerini bileyip geliyim diyene kadar kız epey yol almış gelseki kız kaçmış hemen bunun peşine düşmüş." (Aslan, 1994:208).

İşlev 11. Kahraman evinden ayrılır. (tanımı: Gidiş, simgesi ↑).

Kahramanın saldırgandan kaçması aynı zamanda evinden ayrılması olarak değerlendirilebilir.

"Bu gide dursun kız kaça kaça bir kervana rastlamış gelip kervan başına yalvarıp bir sepedin içine girmiş saklanmış." (Aslan,1994:208).

İşlev 21. Kahraman izlenir. (tanımı: İzleme, simgesi (Pr5).

Saldırganın elinden kaçan kahraman saldırgan tarafından izlenir. Saldırgan kahramanı yemeye çalışır.

"Kız o zamana kadar kapıdan çıktığı ile kaça kaç kaç ha kaç yolu yarılamış. Adam dişlerini bileyip geliyim diyene kadar kız epey yol almış gelseki kız kaçmış hemen bunun peşine düşmüş." (Aslan,1994:208).

İşlev 22. Kahramanın yardımına koşulur. (tanımı: Yardım, simgesi (Rs4).

Kahraman sepetin içinde saklanmıştır.

"Bu gide dursun kız kaça kaça bir kervana rastlamış gelip kervanbaşına yalvarıp bir sepedin içine girmiş saklanmış. Bu ara ifrit gelip kervana yetişmiş bunlara sorduysa da ters yol gösterip adamı başka yere göndermişler kız bunun elinden kurtulmuş." (Aslan,1994:208).

İşlev 18. Saldırgan yenik düşer. (tanımı: Zafer, simgesi J).

Saldırgan kahramanın peşine düşmüş, kervana yetişmiş fakat kervandakiler ona ters yol göstermişler ve başka yere gitmesini sağlamışlardır. Böylelikle saldırgan kahramanı bulamamış, dolayısıyla yenik düşmüş sayılabilir.

"Bu ara ifrit gelip kervana yetişmiş bunlara sorduysa da ters yol gösterip adamı başka yere göndermişler kız bunun elinden kurtulmuş." (Aslan,1994:208).

İşlev 19. Başlangıçtaki kötülük giderilir. (tanımı: Giderme, simgesi K).

Bir ifritle evlendirilen kız ondan kurtarılarak başlangıçtaki kötülük giderilmiş olmaktadır.

"Bu ara ifrit gelip kervana yetişmiş bunlara sorduysa da ters yol gösterip adamı başka yere göndermişler kız bunun elinden kurtulmuş." (Aslan,1994:208).

İşlev 31. Kahraman evlenir ve tahta çıkar. (tanımı: Evlenme, simgesi Wo o).

Kahraman kervanbaşı ile evlenir fakat tahta çıkmaz.

"Kervanbaşı bunu görünce âşık olup bu kızla evlenmek istemiş evlenmişler. Yemiş içmiş has muradına geçmişler onlar ermiş muradına biz de erelim muradımıza." (Aslan,1994:208).

Sonuç

Propp'un ortaya koyduğu halk anlatılarındaki 31 işlev açısından incelenen bu masalda işlevlerin aynı sırayı izlemediği ve bazı işlevlerin eş zamanlı ortaya çıktığı görülmüştür.

Bu masalda görülen işlevler sırasıyla şunlardır:

İşlev 1. Aileden biri uzaklaşır.

İşlev 2. Kahraman bir yasakla karşılaşır.

İşlev 3. Yasak çiğnenir.

İşlev 4a. Kahraman bilgi edinmeye çalışır.

4. Saldırgan bilgi edinmeye çalışır.

İşlev 5. Saldırgan kurbanıyla ilgili bilgi toplar.

İşlev 6.Saldırgan, kurbanını ya da servetini ele geçirmek için, onu aldatmayı dener.

7.Kurban aldanır ve böylece istemeyerek düşmanına yardım etmiş olur.

8.Saldırgan aileden birine zarar verir.

9.Kötülüğün ya da eksikliğin haberi yayılır, bir dilek ya da bir buyrukla kahramana başvurulur, kahraman gönderilir ya da gider.

10.Arayıcı-kahraman eyleme geçmeyi kabul eder ya da eyleme geçmeye karar verir.

İşlev 11.Kahraman evinden ayrılır.

İşlev 21.Kahraman izlenir.

İşlev 22.Kahramanın yardımına koşulur.

İşlev 18.Saldırgan yenik düşer.

İşlev 19.Başlangıçtaki kötülük giderilir.

İşlev 31.Kahraman evlenir ve tahta çıkar.

11. işleve kadar düzgün bir şekilde devam eden masal işlevleri 11. İşlevden sonra 21. İşleve geçmiş ve 22. İşlevden sonra geri dönüş yaparak 18. ve 19. İşlevlere gelmiş, son olarak 31. İşlevle bitmiştir.

Propp'un metodunun "İfrit" adlı masala uygulanabilirliği görülmüştür.

Kaynakça

Aslan, Namık (1994). *Yozgat Masallarında Motif ve Tip Araştırması (İnceleme-Metinler*). Doktora Tezi. Kayseri: Erciyes Üniversitesi.

Bakırcı, Nedim (2000). *Niğde Masalları*. Yüksek Lisans Tezi. Niğde: Niğde Üniversitesi.

Bars, Mehmet Emin (2014). Vladimir Propp'un Biçimbilimsel Yaklaşımı Çerçevesinde "Basat Depegözi Öldürdügi Boy" Üzerine Bir İnceleme. Turkish Studies. 9/3.

Boratav, Pertev Naili (1969). *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*. İstanbul: Gerçek Yayınevi.

Demir, Rugeş (2022). *V. Propp'un Yapısalcı Kuramı Bağlamında Bir Masal Çözümlemesi: "Felaket Şimdi Mi Gelsin Sonra Mı?*". Asobid. Amasya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. Aralık-2022.

Güney, Eflatun Cem (1971). *Folklor ve Halk Edebiyatı*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.

Propp, Vladimir (1985).*Masalın Biçimbilimi* (Çevirenler Mehmet Rifat- Sema Rifat). İstanbul: BFS Yayınları.

Sakaoğlu, Saim ve Zekeriya Karadavut (2011). *Halk Masalları*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Yayını.

Şimşek, Esma (2001). *Yukaruçukurova Masallarında Motif ve Tip Araştırması Cilt I*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Masalın Metni

İfrit

Bir varmış bir yokmuş Allah'ın kulu dağdan taştan çokmuş. Çok söylemesi gayet günahmış. Bir memlekette bir adam yaşarmış, bunun üç oğlu üç de kızı varmış, gel olmuş, git olmuş. Adam çocuklarını başına toplayıp:

- "Ben öldüğünde kim gelir de musalla taşına oturur, bacınıza dünür olursa verin gitsin" demiş. Aradan birkaç gün geçtikten sonra adam ölmüş. Cenazeyi kaldırıp, gömmüşler, gelmişler ki; musalla taşının üstünde bir leylek duruyor. Leylek Allah'ın emri ile bacılarına dünür olmuş. Bunlar da babalarının vasiyeti üzerine bacılarını leyleğe vermişler. Leylek kızı boynuna bindirdiği ile uçup gitmiş. Dağın başında bir yapıya girmişler, leylek silkinince bir hoca olup, çıkıvermiş. Adam kılığında gezer, mezarlığa yaklaşınca bir kara köpek olurmuş. Taş mezarları açar, ölülerin ciğerlerini söker, alır, eve yaklaşınca tekrar adam kılığına girip, elinde bir takım ciğerle eve gelirmiş. Birgün böyle, beş gün böle derken kız durumu anlamış. Bunun getirdiklerinden tiksinir olmuş. Bir gün "şunun ardından bir bakayım, bu herif ciğerleri nereden getiriyor acaba?" demiş. Adamın ardından takip edip baksa ki, ne görsün, adam köyün altına varınca çırpındığı ile kara bir köpek olup çıkmış. Kuyruğu sallıya sallıya getirmiş, eve yaklaşınca, silkindiği ile tekrar hoca kılığına girmiş. Ciğeri eline alıp, eve getirmiş.

-"Avrat şu ciğeri kavur da yiyelim" demiş.

Avrat: -"Ben yemem, canım istemiyor, hastayım" diye yememiş. Hoca ne kadar ısrar ettiyse kadın ciğeri yememiş.

Hoca:-"Ananı mı özledin? Kardeşlerini mi özledin? Kimi özlediysen söyle gidip, getireyim"

Kadın: -"Onların hepsi öldü, ölüler gelir mi hiç?"

Adam: -"Ben getiririm, kimi çok sevdiysen söyle getireyim"

Kadın: -"Bir nenem vardı, onu çok severdim" demiş. Hoca peki deyip, kapıdan çıkmış. Biraz ileri varıp, çırpındığı ile kızın nenesinin kılığına girip, eve gelmiş.

Nene: -"Vah yavrum, niye böyle sararıp, soldun? Derdin ne? Ağrın ne? Kocan mı arsız, nasıl kötülenmişsin"

Kız: -"Aman hehel ölü ciğeri yiye yiye bu hale geldim. Benim kocam insan değil, bir kara köpek"

Nene: -"Ney, ney"

Kız: -"Vallahi diyorum, insan değil o bir köpek gidip mezarları deşiyor ölülerin ciğerini getirip yiyor" demiş. Kız böyle diyince adam silkindiği ile köpek olup "hırr. Seni de yiyeceğim işte dişlerimi bilemeğe gidiyorum" demiş. Kız o zamana kadar kapıdan çıktığı ile kaça kaç kaç ha kaç yolu yarılamış. Adam dişlerini bileyip geliyim diyene kadar kız epey yol almış gelseki kız kaçmış hemen bunun peşine düşmüş. Bu gide dursun kız kaça kaça bir kervana rastlamış gelip kervanbaşına yalvarıp bir sepedin içine girmiş saklanmış. Bu ara ifrit gelip kervana yetişmiş bunlara sorduysa da ters yol gösterip adamı başka yere göndermişler kız bunun elinden kurtulmuş. Kervanbaşı bunu görünce âşık olup bu kızla evlenmek istemiş evlenmişler. Yemiş içmiş has muradına geçmişler onlar ermiş muradına biz de erelim muradımıza (Aslan, 1994:207-208).

ПЕРСПЕКТИВЫ РАЗВИТИЯ ИНСТИТУТОВ УГОЛОВНОГО ПРАВА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКИ В БОРЬБЕ С КИБЕРПРЕСТУПНОСТЬЮ

Гюльнур Сафа гызы Мустафа
ФГБОУ ВО «Воронежский государственный университет», Россия
gulnur.mustafa@mail.ru
https://orcid.org/0009-0009-8509-6366

Процессы глобализации обусловливают в настоящее время стремительную универсализацию уголовного права, в том числе и в Азербайджане. Наглядно она нашла своё применение во многих нормах и положениях действующего Уголовного кодекса Азербайджанской Республики 1999 г. [10]

Касаемо сегодняшних дней, как известно, бурное развитие информационных технологий на современном этапе эволюции цивилизации привело к возникновению новых форм существования человеческого общества. [2]

Общеизвестно, что Интернет уступает исторически по году своего происхождения иным сетям, которые появились ранее, однако на сегодняшний день именно Интернет является единственной всемирной «паутиной», объединяющей человечество и, несомненно, доминирующей сетью. Но, несмотря на вышеизложенный факт, необходимо понимать, что в случае глобальных изменений в сфере экономики, могут появиться иные сети, которые будут способны подавить сеть «Интернет», что в свою очередь. В контексте рассматриваемого нами вопроса, приведёт к несостоятельности нормативных актов в данной сфере (т.е. актов, ориентированных исключительно на инетрнет-коммуникации и киберпространство).

Информационные технологии – одна из наиболее динамично развивающихся сфер общественной жизни, эволюция информационно-коммуникационных институтов происходит перманентно, а в масштабах истории – мгновенно. Это требует от нормотворца мобильности и гибкости, потому как вчерашнее ноу-хау завтра может выйти из моды и устареть.

Затрагивая данную тему, целесообразно будет использовать понятие «информационно-коммуникационные сети» или же пойти еще дальше и использовать термин «киберпространство», дав ему четкое правовое определение. При этом не обязательно придумывать колесо заново, достаточно обратиться к опыту американского законодательства.

Одной из важнейших задач на данном этапе является нормативное закрепление используемой в информационно-коммуникационном пространстве терминологии (например, «Интернет», «социальная сеть», «лайк» и т. д.). Зачастую, законодатель не разграничивает сегменты интернет-пространства на сферу личного и общественного пользования. Особенно много вопросов возникает в социальных сетях, где настройки конфиденциальности дифференцируют такие функции, как личная переписка, хроника, комментарии, кнопки «Нравится», «Рекомендую», – в каждом отдельном случае мотивы и степень публичности действий социальных пользователей разнятся. Помимо этого, в такой редакции под действие закона не попадает деятельность, осуществленная в корпоративных сетях, хотя и не подключенных к глобальной Сети, но тоже имеющих десятки, а порой и сотни пользователей. Некоторые информационно-коммуникационные ресурсы носят закрытый характер.

При широком толковании понятия «Интернет», это может создать ситуацию, когда под уголовную ответственность попадают действия, осуществленные как в электронных СМИ, публичных блогах, официальных сайтах, так и на частных страницах в социальных сетях, электронной почте, комментариях, именно поэтому так важно разграничение терминологий.

В основе этой трансформации лежит новый информационный этап научно-технической революции, который внёс кардинальные перемены в современный миропорядок. Необхо-

димым условием состоятельности государства сегодня выступает наличие соотносимого с потребностями граждан информационного общества. [3]

Полагаем, что комплексное развитие законодательства является основой в данном вопросе, так как без соответствующих изменений в ряде отраслей права (гражданском, административном и ряде других) введение уголовно-правовых норм как средство защиты от киберпреступлений будет не целесообразным.

По этой причине большинство государств старается усилить своё влияние в информационных сетях, увеличить степень своего присутствия в них. Эти процессы присущи практически всем странам СНГ, в том числе и Азербайджанской Республике, и её правовым институтам.

Формирование единого киберпространства порождает не только новые коммуникативные созидательные возможности, но и ряд девиантных, в том числе криминальных явлений. [8]

Как и процесс глобализации в целом, глобальная преступность в ее современных формах, в международной среде и в параметрах национальных преступных формирований канализируется по уже глобальным коммуникациям: в сфере материального взаимодействия – через транспортные средства, энергоносители и средства связи, в сфере обмена информации – с использованием экспоненциально расширяющихся возможностей компьютерного киберпространства.

За последние несколько лет Азербайджанская Республика сделала ряд серьезных шагов в сфере борьбы с киберпреступностью. Долгое время в Республике действовали уголовные нормы, которые предусматривали ответственность за так называемые «компьютерные преступления». Эти нормы были приняты ещё в конце 1990-х гг. Производство по данным статьям велось службами национальной безопасности.

Последовавшие за этим национальные проекты ознаменовались принятием целого ряда нормативных актов, включая Законы Азербайджанской Республики «Об электронной подписи и электронном документообороте» [5], «Об электронной торговле» [6], «О доступе к информации» [7] и др.

За последние 5-7 лет информационные технологии сделали резкий скачок. Сегодня мы наблюдаем в Азербайджане настоящий электронный бум: повышаются статистические показатели по электронной торговле, внедряются различные проекты в рамках строительства электронного правительства, на порядок улучшена информационная инфраструктура по всей стране. С нормативной точки зрения эффективность осуществляемых проектов подтверждается тем, что в большинстве случаев своевременно принимаются подзаконные акты, регламенты, положения соответствующих исполнительных органов, т. е. процесс идёт не только на бумаге, но и применяется на практике.

На сегодняшний день, на наш взгляд, такие вид киберпреступлений как спаминг, киберсквотинг и ряд других сопутствующих преступлений в сфере информационных технологий должны быть, как минимум, административно наказуемыми, а как максимум уголовно наказуемыми в Уголовном Кодексе Азербайджанской Республики. В настоящий момент в сегменте уголовного права в сфере информационных технологий сделан огромный прорыв в направлении совершенствования норм уголовного законодательства страны в целом.

На следующем этапе нормотворческая эстафета должна быть передана законодателю для соответствующей нормативно-правовой регламентации этих общественных отношений, что обусловливает целый ряд необходимых критериев, которым должна соответствовать должная правовая база: принятию законов должны предшествовать тщательные научно-правовые исследования; нужно унифицировать терминологическую базу во избежание противоречий и пробелов в законодательстве; принимаемые акты не должны быть

политически ангажированы. Особое внимание в этом процессе следует уделить уголовно-правовой составляющей.

В 2010 г. Азербайджанская Республика ратифицировала с некоторыми оговорками Конвенцию о киберпреступлениях, а чуть позже в Уголовный кодекс страны были внесены соответствующие изменения. В частности, понятие «компьютерные преступления» было заменено понятием «киберпреступления» – именно так называется глава УК АР, посвященная преступлениям в сфере информационных технологий.

Кроме того, законодатель предусмотрел ответственность за создание, распространение и использование детской порнографии, в том числе и в информационных сетях. Таким образом, появился целый ряд новых составов преступлений, за которые предусматривается уголовное наказание.

В УК Азербайджанской Республики внесены изменения, которые устанавливают ответственность за распространение в Интернете заведомо ложных сведений, порочащих или унижающих честь и достоинство другого лица или подрывающих его репутацию.

Принятие данной нормы нацелено прежде всего на обеспечение защиты прав граждан.

Так, развивая определение Верховного Суда США, киберпространство можно определить, как особую публичную среду общественных отношений [1], не находящуюся на определенной территории, но доступную каждому в любой точке мира через использование информационно-коммуникационных технических средств [9].

Важно осознавать в свою очередь, что в информационной среде большая нагрузка падает на представителей частного сектора, зачастую под угрозой остаются именно частные компьютерные системы, базы данных. В то же время развитие систем информационной безопасности идет в большей степени именно за счет частного сектора.

Поэтому продуктивно привлечение представителей негосударственного сектора к процессу разработки механизмов предотвращения и устранения киберпреступлений и при разработке программных продуктов, и при обсуждении механизмов, и при создании норм права, регулирующих эти процессы. Информационное пространство будет эффективным только тогда, когда станет открытым для общества, дающим возможность согласованно реализовывать частные и публичные интересы граждан, общества и государства на комплексной и системной основе.

Согласно сегодняшней реальности в Республике, соответствующее нормотворчество в сфере борьбы с киберпреступностью, потихоньку старается идти по пути внедрения концепции правового сорегулирования, предполагающей сочетание механизмов публичного (государственного и международного) управления и социального самоуправления [4].

Использованная литература

1. Азизов Р.Ф. Elaw.az Введение в электронное право / Р.Ф.Азизов. - Баку, 2008. - С. 42

2. Азизов Р.Ф. К вопросу актуальности сравнительно-правового исследования правового регулирования в сети Интернет / Р.Ф.Азизов // Мировой судья. 2013. - № 4. - С. 8–10

3. Джансараева Р.Е. Борьба с киберпреступлениями: Сравнительный анализ законодательства стран СНГ / Р.Е.Джансараева, К.Аратулы // Криминологический журнал Байкальского государственного университета экономики и права. - 2012. - № 3. - С. 95

4. Жалинский, А.Э. Уголовное право в ожидании перемен: теоретико-инструментальный анализ. 2-еизд., перераб. и доп. / А.Э.Жалинский. - М., 2009. - С. 106

5. Закон Азербайджанской Республики от 9 марта 2004 г. № 602-IIQ «Об электронной подписи и электронном документообороте». - URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30614910

6. Закон Азербайджанской Республики от 10 мая 2005 г. № 908 IIQ «Об электронной торговле». - URL: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=30615953

7. Закон Азербайджанской Республики от 30 сентября 2005 г. № 1024-IIQ «О доступе к информации» - URL: http://www.rcc.org.ru/uploads/20161109/5_2_tablichka_s_rf.xlsx

8. Пономарев Д.А. Информационные технологии как криминогенный фактор организованной преступности в условиях глобализации. Доклад на VI Международной конференции «Право и Интернет». - Москва, 2004 г. - С. 2

9. Рассолов И.М. Право и Интернет. 2-е изд., доп. / И.М.Рассолов. - М., 2009. - С. 6.

10. Уголовный кодекс Азербайджанской Республики 1999 г. - Баку: Юрид. лит., 2011. - С. 304

HEYDƏR ƏLİYEV MÜASİR AZƏRBAYCANIN XİLASKARI VƏ QURUCUSUDUR

Mirzə Cavad oğlu Cavadov
Mingəçevir Dövlət Universiteti
mirza.cavadov@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0005-8703-6106

2023-cü il mayın 10-da müasir müstəqil Azərbaycanın xilaskarı və qurucusu, milli qurtuluşumuzun şəriksiz təminatçısı, xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 100 ili tamam oldu.

Danılmaz həqiqətdir ki, müasir tariximizin son yarım əsrlik dövrü ulu Öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Onun bütün həyatı və çoxşaxəli səmərəli fəaliyyəti birmənalı şəkildə Azərbaycan dövlətinin və xalqının tərəqqisinə həsr edilmişdir. Bütün bunları nəzərə alaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev 29 sentyabr 2022-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikasında 2023-cü ilin "Heydər Əliyev ili" elan edilməsi haqqında sərəncam imzalamışdır. Sərəncamda qeyd edildiyi kimi, Heydər Əliyev doğma Vətənin xilası naminə misilsiz fədakarlıq nümayiş etdirmiş, bütün sahələrdə müşahidə olunan dərin tənəzzülün qarşısını almış yenidən qurduğu və hər cür qəsdlərdən qoruduğu dövlətin dayanıqlı inkişaf yolunu müəyyən etmişdir. Yeri gəlmişkən, "il" uğurlu nəticələr və tədbirlərlə davam etməkdədir .

Ulu öndər Heydər Əliyevin hələ respublikaya 1969-1982-ci illərdə rəhbərliyinin birinci dövrü, Azərbaycanımız üçün dönüş illəri, ictimai-iqtisadi həyatın, elm, təhsil, mədəniyyət və incəsənətin sürətli inkişaf dövrü olmuşdur. Məhz həmin illərdə respublikada milli gəlirin ümumi həcmi 2,5 dəfə, sənaye istehsalı, əmək məhsuldarlığı 2 dəfə, kənd təsərrüfatı 2,7 dəfə, xalq istehlakı mallarının istehsalı 3 dəfə artmış, yüz minlərlə yeni iş yerləri açılmışdı. Ölkədə 250-dən artıq yeni və böyük sənaye müəssisələri tikilib istifadəyə verilmişdir. Həmin dövrdə minlərlə azərbaycanlı gənc (15 mindən çox) Heydər Əliyevin təşəbbüsü və qayğısı ilə təhsil almaq üçün keçmiş SSRİ-nin qabaqcıl ali məktəblərinə göndərilmişdir. O illərdə yaradılmış güclü sosial-iqtisadi və intellektual potensial ölkəmizin gələcək müstəqilliyi üçün zəmin yaratmışdır. Səmərəli və uğurlu fəaliyyət müstəqillik illərində də davam etdirilmişdir.

Bu illərdə ulu öndərin xalqımız qarşısında ən böyük tarixi xidməti Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini qoruyub saxlaması, onu əbədi və dönməz etməsi olmuşdur. Müstəqilliyin ilk illərində isə Azərbaycan parçalanmaq və bir dövlət, bir ölkə kimi məhv olmaq təhlükəsi qarşısında idi. AXC-Müsavat iqtidarı respublikanı uçurum həddinə gətirib çıxarmışdı. Məhz həmin günlərdə möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, ulu öndər Heydər Əliyev müstəqil Azərbaycanın ən çətin dövründə xalq tərəfindən dəvət edildi və ən ağır dövrdə ölkəyə rəhbərlik

etdi. Azərbaycan xalqı ona həmişə inanırdı. O faktiki olaraq, Azərbaycanı dünyanın siyasi xəritəsindən silinməkdən xilas etdi, xalqımızın sonrakı bəlalarının və faciələrinin qarşısını aldı.

Ümummilli lider Heydər Əliyev hələ Naxçıvanda fəaliyyət göstərdiyi ağır illərdə gələcək müstəqilliyimizin bərpası uğrunda gərgin mübarizə aparırdı. Onun 1993-cü ilin 15 iyununda xalqımızın təkidli tələbi ilə Azərbaycanda siyasi hakimiyyətə xilaskar qayıdışı ölkəmizi parçalanmaqdan, xaosdan, vətəndaş müharibəsindən, separatçılıqdan, milli müstəqilliyimizi itirmək təhlükəsindən xilas etdi və bunların nəticəsində çağdaş Azərbaycan tarixinin milli qurtuluş mərhələsi, həqiqi müstəqillik mərhələsi başlandı.

Ulu öndər Heydər Əliyev üçün dövlət və cəmiyyət həyatının bütün sahələri prioritet idi. Müstəqil Azərbaycana rəhbərlik etdiyi on il (1993-2003) ərzində onun müdrik rəhbərliyi ilə:

– qanunsuz silahlı dəstələr ləğv edildi;
– Milli ordu formalaşdırıldı;
– 1994-cü il mayın 12-də atəşkəs əldə edildi;
– 1994- cü il sentyabrın 20-də "Əsrin Müqaviləsi" imzalandı;
– 1994- cü il oktyabr və 1995-ci il mart dövlət çevrilişlərinin qarşısı qətiyyətlə alındı;
– 1995-ci il noyabrın 12-də müstəqil Azərbaycanın ilk Konstitusiyası qəbul edildi;
– 1998-ci ilin sentyabrında 32 ölkənin iştirakı ilə tarixi "İpək yolunun" bərpasına start verildi;
– mətbuat üzərində senzura və ölüm hökmü ləğv edildi;
– dövlət və icra intizamı gücləndirildi;
– torpaq islahatı həyata keçirildi;
– 2001-ci ilin yanvarında Azərbaycan Avropa Şurasına bərabər –hüquqlu üzv qəbul edildi;
– Azərbaycanın beynəlxalq əlaələri inkişaf etdirildi və dünyanın əksər ölkələrində Azərbaycanın səfirlikləri və konsulluqları açıldı;
– Azərbaycan dünyanın demək olar ki, bütün beynəlxalq təşkilatlarına üzvlüyə qəbul edildi;
– 31 dekabr "Dünya azərbaycanlılarının beynəlxalq həmrəyliyi günü" elan edildi;
– Ermənistan–Azərbaycan-Dağlıq Qarabağ" münaqişəsinin həlli istiqamətində xeyli işlər görüldü;
– 1999-cu il 15 iyunda "Təhsil İslahatı Proqramı" qəbul edildi və uğurlu həyata keçirilməyə başlandı və s.

Göründüyü kimi, Ulu öndər Heydər Əliyevin millətimiz, xalqımız qarşısında xidmətləri misilsizdir. Onun ən böyük xidmətlərindən biri də özünün layiqli siyasi varisi və yetirməsi olan İlham Əliyev kimi dünya siyasətini və iqtisadiyyatını dərindən bilən, iti zəkalı, praqmatik düşüncəli, siyasi cəhətdən yetkin bir siyasi xadimi xalqımıza bəxş etməsidir.

2003-cü il Prezident seçkiləri ərəfəsində xalqımız ulu öndərin möhtəşəm müraciətinə cavab olaraq, böyük səs çoxluğu ilə cənab İlham Əliyevi özünə Prezident seçdi. Ötən 20 il ərzində möhtərəm Prezidentimizin rəhbərliyi ilə əldə edilmiş uğurlu nəticələr ümummilli lider Heydər Əliyevin nə qədər haqlı və uzaqgörən olduğunu bir daha sübut etdi.

Regionların sosial-iqtisadi inkişaf proqramlarının, nəhəng neft-qaz, enerji-nəqliyyat layihələrinin müvəffəqiyyətlə həyata keçirilməsi nəticəsində bu gün Azərbaycan öz iqtisadi potensialına göə nəinki Cənubi Qafqaz və MDB məkanında, habelə dünyada lider dövlətlərdən birinə çevrildi, Avropanın və dünyanın enerji təhlükəsizliyində xüsusi rola malik oldu.

20 illik uğurlu siyasətin nəticəsində Azərbaycan iqtisadiyyatı 3, sənaye məhsulları istehsalı təxminən 2 dəfədən artıq artıb, valyuta ehtiyatlarımız 60 milyard dollara çatıb. Dövlət büdcəmiz artıq 40 milyard manata çatmaq üzrədir. Orbitə 3 peyk çıxarılıb. İşsizlik və yoxsulluq minimum həddə - təxminən 4,5 % -ə düşüb. Əhalinin sosial vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün çoxsaylı sosial layihələr icra olunub və olumaqdadır, maaşlar, pensiyalar, müxtəlif növ müavinətlər dəfələrlə artırılıb. Təhsilin, səhiyyənin, idmanın inkişafında rekord nəticələr əldə edilib.

Bu illərdə ölkəmizin beynəlxalq nüfuzu diqqəti cəlb edəcək dərəcədə yüksəlmiş, Azərbaycan tarixdə ilk dəfə olaraq BMT Təhlükəsizlik Şurasının qeyri-daimi üzvü seçilmiş və iki il fəaliyyətini

uğurla davam etdirmişdir. Ulu öndərin əsasını qoyduğu Azərbaycan – Türkiyə iqtisadi, hərbi-siyasi əməkdaşlığı eləcə də Türk dövlətləri təşkilatında ölkəmizin həlledici mövqeyi ən yüksək zirvəyə qalxmışdır.

Bu gün Azərbaycan bir çox beynəlxalq təşkilatlarda təsiredici güc rolunu oynamaqdadır. Buna misal kimi dünyanın BMT-dən sonra II beynəlxalq təşkilatı olan və 120 dövləti özündə birləşdirən Qoşulmama hərəkatına və həmin təşkilatın sədri kimi Azərbaycanın verdiyi töhfələri qeyd etmək olar.

Sözsüz ki, əldə edilmiş uğurların ən möhtəşəmi 44 günlük Vətən müharibəsində qazanılmış Zəfər və xalqımızın 30 illik torpaq-yurd həsrətinə son qoyulması, habelə bu ilin sentyabrın 19-20-də 2020-ci il 10 noyabr tarixli üçtərəfli bəyənatın müddəalarının təmin edilməsi, Qarabağ iqtisadi rayonunda ermənilər tərəfindən törədilən genişmiqyaslı təxribatların qarşısının alınması, erməni silahlı birləşmələrnin tərkisilah edilərək ərazimizdən çıxarılması məqsədilə cəmi 23 saat 43 dəqiqəyə anti-terror tədbirləri nəticəsində düşmənin bütün atəş nöqtələrinin darmadağın edilməsi və onların ağ bayraq qaldıraraq təslim olmasıdır.

Hazırda Qarabağın hər bir nöqtəsində Azərbaycanın Dövlət bayrağı dalğalanır, işğaldan azad edilmiş ərazilərimizdə bərpa-quruculuq işləri tam gücü ilə davam edir, nəhəng infrastruktur layihələr sürətlə icra edilir, keçmiş köçkünlər həvəslə öz doğma yurdlarına qayıdırlar.

Azərbaycan xalqı və dünyanın müxtəlif qütblərində yaşayan azərbaycanlılar əldə edilmiş bütün uğurlara görə ulu öndər Heydər Əliyevə minnətdar olmalıdırlar və fəxr etməlidirlər ki, onların Heydər Əliyev kimi dünya şöhrətli siaysətçisi və əbədiyaşar ümummilli lideri vardır. Fəxr etməlidirlər bir də ona görə ki, ulu öndərin siyasi varisi və qüdrətli davamçısı möhtərəm Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə Ümummilli Liderin mirası və şah əsəri olan müstəqil Azərbaycan bu gün xoşbəxt gələcəyə doğru inamla irəliləyir və yeni-yeni zirvələr fəth edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan qəzeti, 23 dekabr 2021-ci il
2. Azərbaycan qəzeti, 23 dekabr, 2022-ci il
3. Azərbaycan qəzeti, 30 sentyabr, 2022-ci il
4. Azərbaycan tarixi 7 cilddə, VII cild, - Bakı, 2007
5. Əsrlərə bərabər illər. 1969-1999
6. Heydər Əliyev. İnkişaf məqsədimizdir. - Bakı, 2020
7. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir, 42 cilddə, 1997-2012
8. İradə Hüseynova. Müstəqilliyimizin təminatçısı, - Bakı, 2003

XX ƏSRİN 50-60-CI İLLƏRİNDƏ YARADILMIŞ HƏRBİ-SİYASİ LAYİHƏNİN MƏZMUNU, XARAKTERİ VƏ MÜASİR DÜNYA NİZAMI İLƏ ƏLAQƏSİ

İlham Mabud oğlu Məmmədov
Mingəçevir Dövlət Universiteti
ilham.mammadov@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0003-4703-7241

Bu gün dünyada baş verən hərbi-siyasi proseslərin yeni konfrontasiya müstəvisinə çıxarılması II Dünya müharibəsindən dərhal sonra başlanmışdı. Yaşadığımız günlərdə şahidi olduğumuz dünya senarisi ilə 77 il əvvəl hazırlanmış dünya nizamı layihəsi arasında paralellər apardıqda heç də bütün baş verənlərin təsadüf olmadığını başa düşürsən. II Dünya müharibəsindən sonra 1946-cı il 5 mart

tarixində Böyük Britaniyanın keçmiş Baş naziri *Uiniston Leonard Spenser Çerçillin* (1874-1965, - 1940-1945 və 1951-1955-ci illərdə Böyük Britaniyanın Baş naziri) ABŞ-ın Missuri ştatının Fulton şəhərciyində yerləşən Vestminster kollecində etdiyi çıxışdan (ing. *Sinews of Peace*) sonra dünyanın konfrontasiya tarixində indi də davam edən yeni dövr başlandı. "Soyuq müharibə" kimi xarakterizə olunan bu dövrün məzmununa nəzər saldıqda dünyanın fövqəlgüclərinin heç vaxt bitməyən və heç vaxt bitməyəcək dünya savaşının yeni taktiki üsullarla aparılmasına start verdi. Sözügedən dövrdə baş verən hadisələr, dünyanı idarə edən siyasi liderlərin bəyanatları və reallaşdırdıqları siyasi kurs sübut edirdi ki, dünya heç vaxt müharibəsiz və münaqişəsiz yaşaya bilməyəcək. Bəşəriyyətə tarixdə misli görünməmiş bədbəxtliklər gətirən, milyolnlarla insana faciə yaşadan II Dünya müharibəsindən sonra baş verən hadisələrin xronikasına nəzər salsaq bu həqiqətin şahidi ola bilərik. O, zaman ABŞ və SSRİ-nin rəhbərliyi altında dünya dövlətlərindən ibarət bloklar və qurumlar yaradıldı. Bununla da iqtisadi rəqabət və hərbi-siyasi münaqişə daha aktiv fazaya qədəm qoydu.

1949-cu ildə Qarşılıqlı İqtisadi Yardım Şurası (QİYŞ) yardıldı. 1949-1991-ci illərdə fəaliyyət göstərən QİYŞ SSRİ-nin və Avropanın sosialist dövlətlərinin təmsil olunduqları hökumətlərarası iqtisadi təşkilat idi. Sözügedən qurum Albaniya, Bolqarıstan, Macarıstan, Polşa, Rumıniya və SSRİ dövlət rəhbərlərinin qərarı ilə 18 yanvar 1949-cu il tarixində yaradılmış, 28 iyun 1991-ci il tarixində ləğv edilmişdi. Mənzil qərargahı Moskva şəhərində yerləşirdi. Sosializm birliyinin bu təşəbbüsünə cavab olaraq Qərbi Avropa dövlətləri Avropa İqtisadi Birliyi (AİB) adlanan iqtisadi təşkilat yaratdı. 12 Avropa dövlətini (Belçika, Yunanıstan, Danimarka, Böyük Britaniya, Qərbi Almaniya, İrlandiya, İspaniya, İtaliya, Lüksemburq, Niderland, Portuqaliya, Fransa) birləşdirən regional inteqrativ birlik 1957-ci ildə yaradılmış və 1993-cü ildə faəliyyətini dayandırmışdı. Beləliklə, dünyada qlobal hərbi, siyasi, iqtisadi və ideoloji qarşıdurma kimi xarakterizə olunan yeni tarixi dövr var gücü ilə dünyanın simasını dəyişməyə başladı. Bu dövrdə ideoloji hücum qlobal mücadilənin əsas strategiyası olsa da, onun aktorları ayrı-ayrı məhəlli münaqişələrdə dolayı yolla iştirak edirdilər. Tərəflər bu mücadlədə öz maraq dairələrinə sahib olmaq üçün hərbi-siyasi bloklarda birləşməyə başladı. Beləliklə, 1949-cu il 4 aprel tarixində ABŞ-ın və Kanadanın başçılığı ilə NATO hərbi təşkilatı, 1955-ci il may ayının 14-də isə Varşava Müqaviləsi Təşkilatı (VMT - SSRİ, Albaniya, Polşa, Bolqarıstan, Çexoslovakiya, Macarıstan, Almaniya Demokratik Respublikası, Rumıniya kimi Şərqi Avropa dövlətləri təşkilatda təmsil olunurdu, təşkilat 1991-ci il iyulun 1-də ləğv edilmişdi) yaradıldı. XX yüzilliyin əvvəllərində dünya sosializm sisiteminə daxil olan Çin Xalq Respublikası Sovet ittifaqı ilə çox isti münasibətlərə baxmayaraq, ona qarşı ərazi iddiaları irəli sürdü. Beləliklə, tərəflər arasında çox ciddi konfrontasiya yaşanmağa başladı. 1969-cu ildə Damansk (çin. *Çjenbao dao* - Qiymətli ada, Xabarovskdan 230 km cənubda, Ussuri çayının ortasında yerləşir. 1991-ci ildən ÇXR-ə məxsusdur) adasında baş vermiş hərbi insidentdən (1969-cu il martın 2-də və 15-də SSRİ ilə ÇXR orduları arasında baş verən silahlı toqquşma) sonra sosialist blokunun mövqeyini xeyli zəiflətdi. Beləliklə, "Soyuq müharibə" adlanan dövr təkcə ideoloji qarşıdurma və informasiya müharibəsi ilə bitmirdi. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, "Soyuq müharibə" ifadəsini, ilk dəfə 1945-ci il oktyabrın 19-da B.Britaniya yazıçısı, jurnalist və publisist Corc Oruel (əsl adı Erik Artur Bler - 1903-1950) "Tribune" adlanan həftəlik jurnalda nəşr etdirdiyi "Sən və atom bombası" adlı məqaləsində işlətmişdi. Rəsmi adı "Trumen doktrinası" (ing. *Truman Doctrine* - 1945-1953-cü illərdə ABŞ prezidenti olmuş Harri Trumenin 1947-ci il 12 mart tarixində ABŞ Konqresi qarşısında çıxışı zamanı elan etdiyi hərbi və siyasi xarakterli müddəalar) elan edildikdən sonra start verilmişdi. "Trumen doktrinası"ında qeyd edilirdi ki, "Dünyanın bir çox xalqlarına II Dünya müharibəsindən sonra onların istəyinin əleyhinə olaraq, zorla totalitar rejimlər sırımışdır. ABŞ hökuməti bununla əlaqədar qorxutmaq və məcbur etmək aktlarına, Bolqarıstanda Polşada və Rumıniyada Yalta müqaviləsinin pozulmasına qarşı etirazını bildirmişdir" [3]. Trumen doktrinası, həmçinin, SSRİ təcavüzü qarşısında Türkiyəyə [1] və Yunanıstana lazımi iqtisadi, hərbi və siyasi yardım göstərilməsini elan etmişdi [4]. O, II Dünya müharibəsi dövründə və müharibədən sonra SSRİ rəhbəri İ.V. Stalinin, Böyük Britaniya Baş naziri U.S. Çerçillin (II Dünya müharibəsinin sonunda Klement Riçard Ettli) və ABŞ prezidenti F.D. Ruzveltin (II Dünya müharibəsinin sonunda

Harri S.Trumen) iştirakı ilə yaradılmış beynəlxalq münasibətlərə yenidən baxılması işini gündəmə gətirdi. Trumen doktrinasının yaradılmasında ABŞ diplomatı və kəşfiyyatçısı, 1953-1961-ci illərdə ABŞ MKİ-nin (***CIA*** -ing. *Central Intelligence Agency,* - Mərkəzi Kəşfiyyat İdarəsi) direktoru *Allen Uelş Dalles* (1893-1969), ABŞ siyasətçisi, H.S.Trumen administrasiyasında 1949-1953-cü illərdə Dövlət katibi olmuş *Din Açeson* (1893-1971), ABŞ diplomatı, SSRİ və Yaxın Şərq ölkələri üzrə mütəxəssis *Loy Henderson* (1892-1986), tanınmış ABŞ politoloqu, "çevrələmə siyasətinin" (ing. *Containment policy*) əsasını qoymuş *Corc Kennan* (1904-2005) və baş. iştirak etmişdilər.

"Soyuq müharibə" adi silahlarla, həm də nüvə silahı ilə silahlanma şəraitində daha da gərgin və təhlükəli xarakter alırdı. Bəzən hətta III Dünya müharibəsi təhlükəsi də yaranırdı və 1962-ci ildə baş vermiş Karib böhranı buna sübut idi. 1989-cu ildə SSRİ rəhbəri Mixail Sergeyeviç Qorbaçovla (1931-2022 - 1985-1991-ci illərdə SSRİ rəhbəri) ABŞ prezidenti *Corc Herbert Uoker Buş* (Böyük - 1924-2018,- 1989-1993-cü illərdə ABŞ-ın 41-ci prezidenti) arasında Maltada (1989-cu il 2-3 dekabr tarixində Malta adasında keçirilən sammit) keçirilən konfransda əldə edilmiş razılığa əsasən "Soyuq müharibə"yə son qoyuldu. "Soyuq müharibə"nin rəsmi şəkildə başa çatması haqqında sənəd 1990-cı il 21 noyabr tarixində ATƏT-ə daxil olan ölkələrin dövlət və hökumət başçılarının müşavirəsində imzalanmışdı (Yeni Avropa üçün Paris xartiyası).1992-ci ilin əvvəllərində Rusiya prezidenti *Boris Nikolayeviç Yeltsin* (1931-2007, - 1991-1999-cu illərdə Rusiya Federasiyasının prezidenti) elan etdi ki, onun ölkəsinə məxsus nüvə başlıqlı raketlər artıq ABŞ-a və onun Avropdakı hərbi müttəfiqlərinə deyil, Yer kürəsinin insanlar yaşamayan ərazilərinə tuşlanmışdır. Nəhayət, 1992-ci il fevral ayının 1-də *Kemp-Deviddə* (ing. *Camp David* - ABŞ prezidentinin şəhərkənarı rezidensiyası, rəsmi adı - *Naval Support Facility Thurmont,* Vaşinqtondan 100 km şimal-qərbdə Merilend ştatında yerləşir və ABŞ prezidentinin istirahət yeri kimi nəzərdə tutulmuşdur. Kemp-Deviddən bir neçə km aralı "*Site R*" adı ilə də tanınan "*Raven Rok*" sığınacağı yerləşir) ABŞ-la (C.Buş Böyük) Rusiya (B.N. Yelsin) arasında imzalanmış qətnamə rəsmi səviyyədə ABŞ-Rusiya qarşıdurmasına son qoydu. Lakin 2013-2014-cü illərdə Ukraynada baş vermiş böhran, Krımın Rusiyaya ilhaq edilməsi, nəhayət, 2022-ci il fevral ayının 24-də Rusiya ordusunu müasir dünya tarixində "İkinci soyuq müharibə" adlanan yeni qarşıdurmaya start verdi və II Dünya müharibəsindən sonra başlanmış mücadilə yeni və daha kəskin temlərlərlə inkişaf etməyə başladı. Bu gün dünyada baş verən hərbi-siyasi proseslər konfrontasiyanı günü-gündən daha qaynar fazaya çıxarır, bəşəriyyəti sürətlə apokaliptik apofeoz məqamına aparır. Bu gün də olduğu kimi II Dünya müharibəsindən sonra ABŞ-da və Qərbi Avropada baş verən hərbi və siyasi proseslər Şərq ölkələrində də əks-sədasını verirdi. Bununla bağlı XX əsrin 50-ci illərində Yaxın və Uzaq Şərqdə bəzi önəmli hadisələr baş verdi. Məsələn, 1950-1951-ci illərdə Tibet Çinin tərkibinə qatıldı. 1954, 1955, 1958-ci illərdə Tayvan körfəzində böhranlar yaşandı. 1957-ci ildə Çin Kommunist Partiyasının rəhbəri *Mao Tzedun* (çin. *Mao Zedonq* - 1893-1976,- 1943, 20 mart - 1976, 9 sentyabr tarixində Çin KP MK-nın 1-ci sədri) "Qoy yüz gül çiçək açsın yüz məktəb bir-biri ilə yarışsın" (çin. *Bayhua yundun*) şüarı altında aşkarlıq və tənqid kampaniyası elan etdi, 1957-ci ilin fevralında Çin ziyalılarına müraciət edərək fikir azadlığı, tənqid və ideyaların plüralizmini bəyan etdi. Bundan sonra Çində "Böyük sıçrayış" (çin. *Dayuejin* - 1958-1960-cı illərdə həyata keçirilən və ölkənin industrial bazasının möhkəmləndirilməsinə istiqamətlənən bu avantürist tədbir nəticəsində 40 mln çinli həlak olmuşdu) adı almış iqtisadi-siyasi kampaniya başlandı. Bu kampaniya XX əsrdə baş vermiş ən dəhşətli sosial fəlakət (II Dünya müharibəsindən sonra) hesab olunur.

XX yüzilin 50-ci illərində ABŞ və Qərbi Avropa dövlətlərinin Yaponiya ilə münasibətlərinin qaydaya salınmasında çox ciddi irəliləyişlər baş verdi. 1951-ci il sentyabrın 8-də San-Fransiskoda Yaponiya ilə keçmiş antihitler koalisiyasına daxil olan ölkələrin bir qismi arasında yeni müqavilə imzalandı. Bu müqavilə Yaponiya ilə Qərb dövlətləri arasında müharibə vəziyyətinə həmişəlik son qoydu. Yaponiyanın reparasiya ödəməsi məsələsini qanuniləşdirdi. SSRİ, Çexoslavakiya və Polşa nümayəndələri müqaviləni imzalamaqdan imtina etdilər. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, mərasimə Çin nümayəndə heyəti dəvət edilməmiş, Çinin Tayvana, Peskador və Parasel adalarına iddası nəzərə alınmamış, SSRİ-nin Cənubi Saxalin və Kurill adaları üzərində hakimiyyəti qeyd edilməmişdi. San-

Fransisko müqaviləsindən sonra Yaponiyanın 1945-ci ildən davam edən işğalı (yap. *Renqo kokuqun sepe ka ho Hixon, ing. Japan under Allied Occupation*) başa çatmışdı (1952). 1954-cü ildə II Dünya müharibəsindən sonra, ilk dəfə olaraq, Yaponiyada özünümüdafiə qüvvələri (hazırda bu qüvvələrin sayı 247 746 nəfərdir) yaradılmışdı. 1953-cü il avqust ayının 19-da ABŞ MKİ-nin gördüyü tədbirlər nəticəsində 1951-1953-cü illərdə İranın Baş naziri olmuş Məhəmməd Mossadık (1882-1967) İranın neft sənayesinin milliləşdirilməsi haqqında layihə irəli sürdüyü, ABŞ və Böyük Britanayaya məxsus konsessiyaları ləğv etmək çağırış etdiyi üçün ("Ayaks" əməliyyatı) devrilmiş və onun yerini general Fəzlulla Zahidi (1897-1963, - 1953-1955-ci illərdə İranın Baş naziri) tutmuşdu.

XX əsrin 50-ci illərində Qərbin təsiri alrtında baş vermiş mühüm hadisələrdən biri də "Süveyş böhranı" (Süveyş müharibəsi, Sinay müharibəsi və ya İkinci Ərəb-İsrail müharibəsi. Münaqişə həm də "Kadeş" əməliyyatı və ya "Üçlü təcavüz" kimi yadda qalmışdı) idi. 1956-cı ilin oktyabr ayından 1957-ci ilin mart ayınadək davam etmiş bu münaqişə nəticəsində Misirin Baş naziri Abdül Nasir Süveyş kanalı üzərində Misir dövlətinin administrativ statusunu təsdiq etməyə nail olmuşdu.

1958-ci il iyul ayının 14-də Əbdül Kərim Qasımın (1914-1963, - 1958-1963-cü illərdə İraqın Baş naziri və Hərbi naziri) rəhbərliyi altında baş vermiş üsyan və dövlət çevrilişi nəticəsində 1932-ci ildən İraqda hakimiyyətdə olmuş Haşimilər sülaləsinin (1932-1958) monarxiya rejimi devrildi və kral II Seyfəl (1935-1958, 1939-1958-ci illərdə İraq kralı) ailəsi və əyalı ilə birlikdə qətlə yetirildi. 1955-ci il fevral ayının 24-də Böyük Britaniyanın, ABŞ-ın və Türkiyənin təşəbbüsü ilə Yaxın və Orta Şərqdə CENTO (ing. *The Central Treaty Organization,* digər adı isə *The Baghdad Pact,* türk. *Merkezi Antlaşma Teşkilatı, Bağdat Paktı*) kimi tanınan hərbi-siyasi qruplaşma yaradıldı. 1979-cu il 26 sentyabr tarixinədək fəaliyyət göstərən Bağdad paktında İran, İrak, Pakistan, Türkiyə və Böyük Britaniya təmsil olunurdular.

Bu zaman Avropada da ciddi dəyişikliklər baş verirdi. 1954-cü il oktyabr ayının 23-də Fransa, Böyük Britaniya, ABŞ, İtaliya, Kanada, Belçika, Niderland, Lüksemburq və AFR nümayəndələrinin imzaladığı Paris razılaşmasına əsasən AFR-də və Avstriyada işğal rejiminə son qoyuldu (1955). Bu dövlətlərin (NATO bloku üzvlərinin) qəbul etdiyi birgə qətnaməyə əsasən AFR-in NATO blokuna qoşulması haqqında qərar da edildi. AFR ordusu (alm. *Bundeswehr* - "*bund*" - federasiya, "*wehr*" - silah, müdafiə və ya müqavimət) 1955-ci ildə NATO-nun üzvü oldu. Bundan sonra AFR-in Şərqi Avropadakı sosialist rejimlərinə münasibəti kəskinləşdi.

1957-ci ildə Nüvə enerjisi üzrə beynəlxalq agentlik (ing. *International Atomic Energy Agency - IAEA*) yaradıldı. Bu gün agentliyin mənzil-qərargahı Avstriyanın paytaxtı Vyanada yerləşir. Hal-hazırda 173 dünya dövlətinin təmsil olunduğu IAEA-ya Argentina diplomatı Rafael Mariano Qrossi (1961) rəhbərlik edir. XX yüzilliyin 50-ci illərində Avropada baş vermiş vacib hadisələrdən biri də Fransada Beşinci Fransa Respublikasının (fra. *la Cinquième République*) yaradılması oldu. Beşinci Respublikanın əsasını Əlcəzair müharibəsi (fra. *Guerre d'Algérie* - 1954-1962-ci illərdə Fransanın Əlcəzairdəki müstəmləkəçi hökuməti ilə ölkənin siyasi müstəqilliyini tələb edən qüvvələr arasında mübarizə. 1962-ci il martın 18-də Fransa ilə Əlcəzair arasında bağlanmış Evian müqaviləsi əsasında başa çatmış, 1962-ci il iyulun 5-də Əlcəzair müstəqillik əldə etmişdi) dalğasında hakimiyyətə gələn *Şarl de Qol* (1890-1970) qoymuşdu.

XX əsrin 50-ci illərində "Soyuq müharibə" dalğasında "Qırmızı təhlükənin" (ing. *Red Scare* - antikommunist ideologiyası) ikinci dövrü (1947-1957) özünün pik nöqtəsinə çatdı və ABŞ-da daha geniş yayıldı. Bu dövrdə ABŞ-da geniş yayılmış antikommunist və antisovet hərəkatı ABŞ senatoru *Cozef R. Makkartinin* (1908-1957, - ABŞ konqresində respublikaçı-senator) adı ilə "makkartizm" (antikommunist və antiamerika ruhlu insanlara qarşı repressiyaları ilə seçilirdi) adlanırdı. O zaman makkartizm hərəkatı dalğasında baş vermiş ən qalmaqallı hadisə isə "Rozenberqlərin işi" (SSRİ-nin xeyrinə cəsusluqda günahlandırılan ABŞ kommunistləri *Yulius Rozenberqə* - 1918-1953, - və onun həyat yoldaşı *Etel Qrinqlass-Rozenberqə* - 1915-1953, - qarşı ittiham qaldırılması və onların 1953-cü il iyunun 19-da edam olunmaları) olmuşdu [2].

1952-ci ildə Böyük Britaniya nüvə silahının ilk sınağını keçirdi. Həmin il ABŞ-da və 1953-cü ildə SSRİ-də termonüvə bombasının sınaqları keçirildi. 1952-ci ildə ABŞ-da keçirilən seçkilərdə *Duayt Eyzenhauer* (1890-1969, - Respublikaçılar partiyasından ABŞ-ın 34-cü prezidenti (1953, 20 yanvar - 1961, 20 yanvar) seçildi. 1957-ci il yanvarın 5-də Duayt Eyzenhauer Konqressə növbəti müraciətində "Eyzenhauer doktrinası" adı almış xarici siyasət proqramını elan etdi. Bu doktrinaya görə, ehtiyacı olan və hərbi təcavüzə məruz qalan hər bir dövlət ABŞ-dan kömək istəyə bilərdi. Bu doktrinada ABŞ prezidenti sovet təhlükəsini xüsusi qeyd etmişdi. Bu hadisələrin fonunda isə sürətlə silahlanma prosesi sürətlənirdi. 1957-ci ildə SSRİ-də, 1958-ci ildə isə ABŞ-da qitələrarası ballistik raketlər sınaqdan çıxarıldı.

II Dünya müharibəsindən sonra qlobal miqyasda baş verən proseslərdən belə məlum olur ki, bu gün dünyada mövcud olan və durmadan artan gərginliyin layihəsi hələ o dövrdə hazırlanmış və işə salınmışdır. Bununla əlaqədar hadisələri nəzərdən keçirərəkən qarşımızda canlanan mənzərədə müharibə və mühaqişə ideyasının əbədi və dəyişməz olduğunu da açıq-aydın görmək olur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Barın Kayaoğlu, "Strategic imperatives, Democratic rhetoric: The United States and Turkey, 1945-52." Cold War History, Aug 2009, Vol. 9 (3). - Pp. 321-322

2. Deborah Friedell, "How Utterly Depraved!" (Review of Anne Sebba, Ethel Rosenberg: A Cold War Tragedy, Weidenfeld, 2021, 288 pp.), London Review of Books, vol. 43, no. 13 (July 1, 2021). - Pp. 11-13

3. Gleason, Abbott. "The Truman Doctrine and the Rhetoric of Totalitarianism." in The Soviet Empire Reconsidered (Routledge, 2019). - Pp. 11-12

4. Gerolymatos, André (2017). An International Civil War: Greece, 1943-1949. Yale University Press. - Pp.100-101

MUZEY FONDLARININ AZƏRBAYCAN CƏMİYYƏTİNİN DAVAMLI İNKİŞAFINDA ƏHƏMİYYƏTLİ ROLU

Aygün Raqif qızı Qədirova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
aygun.qadirova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0003-4506-8626

Mədəniyyət ocağı olan muzeylərimiz elm və incəsənət mərkəzləri olaraq tariximizin hər bir dövrünün öyrənilməsində xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Fondlar əsasında təşkil olunan muzeylərin fəaliyyəti tariximizin kompleks şəkildə sənədləşdirmək və mövcud inkişaf səviyyəsinə uyğun, elmi əsaslarla təşkil etməkdir. Müasir dövrümüzdə müzey fondlarımızın azərbaycançılıq məfkurəsinə və dünya standartlarına uyğun qurulması Azərbaycan Muzeyşünaslıq elmində vacib məsələlərdən biridir. Müstəqilliyimizin bərpasından sonra bu sahədə bir çox işlər görülmüşdür.

Ümummilli lider Heydər Əliyevin və Cənab Prezidentimiz İlham Əliyevin qayğısı nəticəsində Azərbaycanda muzey işinə diqqət göstərilir.

Ali Baş Komandan İlham Əliyevin siyasəti və Azərbaycan Ordusunun qəhrəmanlığı nəticəsində reallaşan qələbimizin nümayiş etdirilməsi və şəhidlərimizin əziz xatirəsinin əbədiləşdirilməsi məqsədilə yeni muzeylərin və ya yeni fondların yaradılması bu gün Mədəniyyət Nazirliyinin Muzey, qalerera və sərgilər şöbəsində qarşıda duran əsas prioritet vəzifələrdən olmalıdır. Ölkə başçısı 2020-ci il dekabr ayının 3-də Azərbaycan xalqının Vətən müharibəsində göstərdiyi misilsiz qəhrəmanlığın və qazandığı möhtəşəm tarixi zəfərin nümayiş etdirilməsi,

şəhidlərimizin əziz xatirəsinin əbədiləşdirilməsi məqsədilə Bakı şəhərində "Vətən müharibəsi memorial kompleksi" və "Zəfər muzeyi"nin yaradılması haqqında sərəncam imzalamışdır [1].

Paytaxta yerləşən bir çox muzeylərdə Qarabağ müharibəsi ilə bağlı fondlar fəaliyyət göstərir. Bunlardan 2021-ci ildən fəaliyyət göstərən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Vətən Müharibəsi Fondu [2], İstiqlal Muzeyinin 5-ci zalında şəhid olmuş milli qəhrəmanlarımızın şəkilləri, şəxsi əşyaları və s qeyd edə bilərik. İstiqlal muzeyində 10 nəfərdən artıq milli qərəmanlarımızın fondları yaradılmışdır.

Bundan başqa, bölgələrdə 1997-ci ildən Qubada fəaliyyət göstərən Şəhidlərin Xatirəsi Muzeyi, 1995-ci idən yaradılan Mingəçevirdə Şəhidlərin xatirə müzeyi yerli əhali və gələn qonaqlar tərəfindən tez-tez ziyarət edilir. 28 il fəaliyyət göstərən Mingəçevirdə Şəhidlərin xatirə müzeyində 2 mindən artıq şəhidlərimizə məxsus əşyaları qorunur.

Vətən müharibəsində əldə edilən zəfərdən sonra paytaxtda, həm də bölgələrimizdə mövcud olan muzeylərimizdə Milli Qəhrəmanlarımızın və şəhidlərimizin adını daşıyan fondlar və ya ev muzeylərinin sayı artırılmalıdır.

1941-45-ci illər Böyük Vətən Müharibəsində iştirak etmiş iki dəfə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı Həzi Aslanovun Lənkəranda 1969-cı ildən xatirə ev-muzeyi və 1985-ci il may ayının 6-da ictimai əsaslarla 17 sentyabr 1990-ci il dövlət muzeyi kimi fəaliyyətdə olan Sovet İttifaqı Qəhrəmanı İsrafil Məmmədovun ev-muzeyi bu gündə özündə qururlu tariximizi yaşadır. Xatirə muzeyi (memorial muzey, ev-muzeyi, mənzil-muzey də adlandırılır) adətən şəxsin doğulduğu, bütün ömrünü və ya həyatının müəyyən illərini yaşadığı, yaxud həmin şəxslə bağlılığı olan yerdə (evdə, mənzildə, iş otağında və s.) yaradılır [3]. Mingəçevirdə Əli Əhmədov və İslam Əhmədov qardaşlarının ev muzeyi, Cüməzadə Təbriz İldırım oğlunun ev muzeyi, Yevlax şəhərindəki baş leytenant Ceyhun Əyyubovun ev muzeyi, Cəlilabad rayonunda Rəşad Abdullayevin ev muzeyi, Fətəlizadə Rüfət Nazim oğlunun Ağsunun Padar kəndində ev muzeyi, Gəncədə 1200 şəhidin eksponatlarının qorunduğu Qarabağ igidləri muzeyi və bir çox başqa şəhid ev muzeylərini qeyd edə bilərik ki, onlar artıq ev muzeyləri kimi fəaliyyət göstərirlər. Yaradılan şəhid ev muzeyləri xalqımız tərəfindən tərəfindən rəğbətlə qarşılanmışdır.

Beləliklə, Böyük qələbimizin nümayiş etdirilməsi və şəhidlərimizin əziz xatirəsinin əbədiləşdirilməsi məqsədilə yeni muzeylərin və ya yeni fondların yaradılması baxımdan apardığımız araşdırmalar göstərir ki, bu sahədə az-çox dərəcədə işlər görülsə də, əlbəttə, bunlar heç də yetərli deyildir. Buna görə də bu mövzuya müraciət etməyimizin səbəbi də bununla izah olunur.

Qarabağ müharibəsində göstərdikləri böyük qəhrəmanlığa görə indiyə qədər Azərbaycanda 221 nəfərə Milli Qəhrəmanı fəxri adı verilib. Bunlardan 4 nəfəri Mingəçevir şəhərindəndir.

Mingəçevir Milli Qəhrəmanları aşağıdakılardır:

1. Malik Hamil oğlu Əsədov;
2. Ruslan Həmid oğlu Muradov;
3. Dilqəm Heydər oğlu Nağıyev;
4. Rəşad Akif oğlu Mirabov.

Mingəçevir Milli Qəhrəmanlarının şəxsi əşyaları bu gün Mingəçevirdə Şəhidlərin xatirə müzeyində qorunur. Milli qəhrəmanlarımızla bağlı vahid bir fondun yaradılması aktualdır. Həmçinin onu da qeyd etməliyik ki, Mingəçevirdə Şəhidlərinin xatirə müzeyinin yeni binaya ehtiyacı var. Bu istiqamətdə dövlətimizin qayğısı həm Azərbaycanda muzey işinin təkmilləşməsinə həmdə şəhidlərimizin xatirəsini əbədiləşdirmək üçün daha çox xidmət edər.

Azərbaycanda Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi və Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi muzeyi istisna olmaqla muzeylərimizdə elmi-tədqiqat işləri yerinə yetirilmir. Azərbaycanda muzeylər eksponatları nümayiş etdirmək və gələcək nəsillərə ötürmək üçün mədəniyyət ocaqları kimi fəaliyyət göstərirlər. Hesab edirəm ki, muzeyin fəaliyyəti həm də elmi fəaliyyətlə bağlı olmalıdır. Həmçinin yeni yaradılan Şəhid ev muzeyləri və şəhid fondlarının fəaliyyəti elmi fəaliyyətlə əlaqəli olarsa zəfərimizdə əməyi olan bütün Azərbaycan iğidlərinin

yetişməkdə olan gənc nəsil tərəfindən tanınmasında, vətənpərvər kimi tərbiyə olunmasında da mövzunu aktual edər. Vətən müharibəsində misilsiz qəhrəmanlıq göstərən əsgərlərimizi, zabitlərimizi, şəhid olmuş igidlərimizi uşaq və gənclərimizə geniş şəkildə tanıtmaqda vizual vasitələrin mühüm rolu vardır [4].

Bu gün şəhidlərimiz üçün yeni ev muzeylərinin və ya yeni fondlarının yaradılması vacibdir və gələcək nəsillərin vətənpərvər ruhda tərbiyə olunmasında onların böyük rolu vardır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. 8 Noyabr - Zəfər Günü: metodik vəsait / tərt. ed. A.Məmmədova; ixtisas red. K.M.Tahirov; red. L.Əhmədova.- Bakı, 2021. -11s.- 55 s.

2. http://azhistorymuseum.gov.az/az/fond/14.

3. İradə Sariyeva Böyük şəxsiyyətlərin xatirə-memorial kompleksləri və ev muzeyləri. "Bakı Xəbər".-2015.-2 mart.-N 38.-S.11.

4. Şəhidlərimizi ehtiramla yad edirik! : metodik vəsait: İkinci Qarabağ müharibəsi zamanı canlarından keçən şəhidlərimizin əziz xatirəsinə həsr olunur / tərt. ed. L.Əhmədova; ixtisas red. K.Tahirov.- Bakı, 2021.- s. 62.

AZERBAIJANISM AS ONE OF THE MOST IMPORTANT POLICIES OF HEYDAR ALIYEV

Ayshan Rzayeva
Baku Business University
https://orcid.org/0000-0003-2117-810X
rn.ayshan@gmail.com

"Azerbaijanism" is a historical treasure that our people have achieved with great pain. It is a means to achieve real independence, to preserve and strengthen a united, indivisible Azerbaijan. Today, "Azerbaijanism" is a centuries-old tradition of national life, harmony of religions, brotherhood of all nations and ethnic groups living in the country, the history of interaction and influence, their common destiny and the historical experience of joint struggle for the integrity of independent Azerbaijan.

As a result of the far-sighted policy of national leader Heydar Aliyev, today Azerbaijan is recognized worldwide as a civilized, legal, democratic, secular republic and is recognized as a country with great prospects. Thanks to the direct leadership and care of Heydar Aliyev, the rise of national self-consciousness began in Azerbaijan in the 70s and 80s of the twentieth century. A lot of work has been done in this direction. After the restoration of state independence of our republic, ensuring national unity, uniting the Azerbaijanis of the world around a single national interest emerged as one of the main tasks of state building. Azerbaijan is the homeland of every Azerbaijani, regardless of religion, race or nationality. The unity of all Azerbaijanis living in the world today can have a positive impact on the solution of a number of problems, especially the Karabakh conflict within the territorial integrity of our country. The most important and effective tool that can ensure the unity of Azerbaijanis around the world is the existence of a single ideology. Realizing this very well, the great leader Heydar Aliyev chose the ideology of "Azerbaijanism" to unite the people around one idea, one goal.

The ideology of Azerbaijanism, which promotes the political, economic, social and cultural development of the Azerbaijani people, is the basis of the history of the struggle for national

liberation. In other words, the struggle of the Azerbaijani people for national liberation is connected with the formation and further development of the historical Azerbaijani ideology.

From ancient times to the present day, the idea of Azerbaijanism has been formed on the basis of a system of views that embodies and combines the traditions, national and spiritual values, polyethnic richness of the Azerbaijani people. Azerbaijan has historically been known as a multi-ethnic country, a place of national and religious tolerance, and these advantages have formed the basis of the Azerbaijani ideology. This idea has manifested itself from time to time in the activities of great thinkers, statesmen and public figures.

Thus, our people gave the world Zoroaster and the book "Avesta", "Kitabi-Dada Gorgud" and the ideology of fear, "Koroglu", which, on the one hand, formed the all-Azerbaijani ideology, special common values, common thinking and social behavior and He gave impetus to the establishment of the system of traditions, and on the other hand, played an important role in laying the foundations of a similar spiritual world in the East. The national idea, national aesthetic thinking is increasingly manifested in the works of the great Azerbaijani classics N. Ganjavi, I. Nasimi, M. Fuzuli, in the oral folk literature of the XVII-XVIII centuries, in the epics of love and heroism [1, p.6].

In the following periods, the idea of Azerbaijanism, which formed the main line of Shah Ismail Khatai's work, also influenced, developed, improved and became a systematic national idea of the national enlighteners of the late 19th and early 20th centuries [1, p.6].

During the Soviet era, the idea of Azerbaijanism also developed, a number of departments and institutions were established to promote this idea, in early 1923, the Azerbaijan History Museum, the Committee for the Protection of Material and Cultural Monuments of Azerbaijan, the Azerbaijan Research and Study Society began to operate. In 1924, patriotic intellectuals created a course on Azerbaijani studies. On September 21, 1924, the Society for the Study and Study of Azerbaijan convened the First All-Azerbaijani Congress of Country Studies in Baku. Prominent Azerbaijani writer, public and political figure N.Narimanov also took part in the congress. The congress approved the involvement of young people, especially schoolchildren, in the study of the country, and the work to be done in this area was expanded [1, pp.6-7].

While highlighting the important issues facing each state that took its first steps on the path to independence, the great leader Heydar Aliyev emphasized national unity and solidarity. As one of the main components of foreign policy, the close unity of our compatriots scattered around the world around the idea of Azerbaijanism was set as an important task. At the initiative and under the direct leadership of the great leader, a concept of ensuring the unity and solidarity of the people, which was important for the solution of difficult and vital issues at that time, was developed.

Despite all the trials it has been subjected to, "Azerbaijanism" as a national state ideology stands before us today as a clearly articulated idea. This idea has its own division, conditioned by history and the fact that dozens of peoples have lived in the same area since ancient times, based on a common psychology based on their common mentality and structure of needs.

The ideology of Azerbaijanism is rich in important functional elements. The essence of this is to protect the country from attempts to weaken it morally and physically. This ideology is aimed at strengthening and developing Azerbaijan as a unitary, legal and democratic state. "Azerbaijanism" is a way to bring independent and unique Azerbaijan to the ranks of civilized states.

The work done by the First Lady of Azerbaijan, President of the Heydar Aliyev Foundation, Goodwill Ambassador of UNESCO and ISESCO Mehriban Aliyeva in promoting the idea of Azerbaijanism is a great contribution to the promotion of Azerbaijani culture and history. Proper presentation of Azerbaijan's rich cultural heritage at the international level, as a result, serves the international reputation of our country. As a goodwill ambassador of two influential international organizations, Mehriban Aliyeva has implemented several large-scale projects in this direction. Azerbaijan's tangible and intangible cultural monuments are already on the UNESCO World

Heritage List. Icheri Sheher is included in the list of the most beautiful monuments in the world by UNESCO, and Azerbaijani mugam is included in the list of Intangible Cultural Heritage. At the same time, important educational projects for refugee and IDP children, restoration of the Ateshgah temple, inclusion of Gobustan in the World Cultural Heritage List, etc. have been developed together with UNESCO.

"Our greatest asset is our cultural heritage: our literature, poetry, music, unique, unique school of carpet weaving, fine arts, architectural monuments. This cultural heritage introduces us as a nation all over the world. Today, each of us must protect, preserve and promote this culture. is a moral duty" [1, p.11]. These words of advice of the First Lady of Azerbaijan are and should be the basis of the national ideology of each of our worthy compatriots.

References

1. Alışova, N. Kitabxanalarda Heydər Əliyev irsinin və Azərbaycançılıq ideyasının təbliği: metodik tövsiyələr / N.Alışova. - Bakı, - 2013. - 59 s.
2. Mehdiyev, R. Yeni dünya düzəni və milli ideya / R.Mehdiyev. - Bakı, - 2017. – 78 s.
3. Məmmədzadə, İ. Müasir milli ideologiyanın banisi // Xalq qəzeti. – 2018, 12 dekabr. № 280. - s. 8.

HUMANİTAR ELMLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ VƏ MÜASİR CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINDA ROLU

Aynur Zahir qızı Bədəlova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
badalovaaynurrr@gmail.com
https://orcid.org/0009-0002-9288-6218

Humanitar elmlər bütün elmlər üçün açardır, bizi keçmişimizlə birləşdirən, bu günümüzü formalaşdıran və gələcəyimizi göstərən körpüdür. Onlar bizim münasibət qurmaq, nə isə yaratmaq, inkişaf etmək və ən əsası insan olmaq qabiliyyətimizi inkişaf etdirir. Okean kimi, humanitar elmlər də geniş, dərin və kəşf olunmağı gözləyən sirlərlə doludur.

Humanitar elmlər indiki zamanda hərəkət etdiyimiz və gələcək üçün planlaşdırmış olduğumuz bir dəryadır. Onlar bizə insan təcrübəsini anlamağa kömək edən, yaradıcı sual vermək və dərin əlaqə qurmaq qabiliyyətimizi inkişaf etdirən təməldir.

Humanitar elmlər dünyamızı məlumatlardan kənarda işıqlandırır, cəmiyyətimizi formalaş-dıran duyğuları, motivasiyaları və hekayələri ortaya qoyur. Onlar texnologiyanın etik tətbiqində bizə bələdçilik edir, insan olaraq məsuliyyətimizi bizə xatırladır.

Humanitar elmlərin tarixi və təkamülü dünyamızı, mədəniyyətimizi və nəhayət özümüzü daha yaxşı başa düşə biləcəyimiz obyektivdir. İnsanın intellektual səylərinin bu mürəkkəb hissəsini gəzərkən, humanitar elmlərin kollektiv insan təcrübəmiz üçün niyə bu qədər vacib olduğunu aydınlaşdırmağa ümid edirik.

Humanitar elmlərin tarixi və öyrənilməsi haqqında danışarkən deməliyik ki, başlanğıc nöqtəsi Qərb sivilizasiyasının doğulduğu yer olan qədim Yunanıstandır. Burada humanitar elmlər anlayışı ilk dəfə yarandı, baxmayaraq ki, bu adla xatırlanmadı. Bunun əvəzinə, vətəndaşın intellektini və xarakterini inkişaf etdirməyə yönəlmiş hərtərəfli təhsil kimi özünü ifadə etdi. Bu, təkcə bacarıqları öyrətmək və ya məlumat vermək məqsədi daşımamış, həm də cəmiyyətdə tam şəkildə iştirak edə bilən hərtərəfli fərdi inkişaf etdirməyə yönəlmiş bir təhsil forması idi. Yunanlar ağılın və

intellektual mübahisənin gücünə inanırdılar. Onlar fəlsəfə, ritorika, tarix və ədəbiyyat kimi mövzuları öyrənərək, ətrafdakı dünyanı və onun içindəki yerini anlamağa çalışırdılar.

Orta əsrlərə doğru irəliləyərkən humanitar elmlərin fərqli bir forma aldığını görürük. Bütöv təhsil ideyası hələ də var idi, lakin o, çox vaxt dini təlimlərə aparıb çıxarırdı. Əsas diqqət Tanrının öyrənilməsinə və onun dünya ilə əlaqəsinə yönəlmişdi, lakin fəlsəfə, ədəbiyyat və incəsənət kimi digər mövzular da unudulmamışdı. Bunun əvəzinə, onlar dini anlayışları daha yaxşı başa düşmək və ifadə etmək üçün vasitə kimi qəbul edilirdi. Sonra böyük mədəni dəyişikliklər və intellektual yüksəliş dövrü olan İntibah dövrü gəldi. Məhz bu dövrdə "humanitar elmlər" termini ilk dəfə istifadə edildi. Humanitar elmlər ilahi məsələlərdən fərqli olaraq insan mədəniyyətini və təcrübəsini araşdıran mövzular kimi qəbul edilirdi. Bu dövr Yunanıstan və Roma klassik əsərlərinə yenidən maraq artmağa başladı, alimlər orijinal mətnlərə qayıtdılar və ənənəvi şərhləri şübhə altına aldılar.

Müasir dövrdə humanitar elmlər daha da geniş vüsət almışdır. Humanitar elmlər sırasına insan davranışını və sosial strukturları anlamağa çalışan antropologiya, sosiologiya və psixologiya kimi yeni sahələr daxil edilməyə başladı.

XX əsrdə humanitar elmlər getdikcə artan texnoloji dünyada "praktiki" və ya "yersiz" olaraq bəzi tərəflərdən hücuma məruz qalır. Lakin qeyd edilməlidir ki, sürətli dəyişiklik və qeyri-müəyyənlik dövründə insan təcrübəsini dərk etmək həmişəkindən daha vacibdir. Bizim humanitar elmlərə ehtiyacımız var ki, bizə indiki çətinliklərin öhdəsindən gəlməyə və gələcəyin imkanlarını təsəvvür etməyə kömək etsin.

Sürətlə inkişaf edən dünyamızda elm və texnologiya cəmiyyətimizi formalaşdıran hər yerdə mövcud olan qüvvələrə çevrilmişdir. Humanitar elmlərdən əldə edilən mədəni, etik və fəlsəfi anlayışlar bu texnoloji irəliləyişlərin daha geniş nəticələrini və təsirlərini başa düşmək üçün vacibdir. Elm və texnologiyaya insan siması verən, onlara məna və kontekst qatan humanitar elmlərdir. Texnologiya bizim humanitar elmləri öyrənmə və onlarla əlaqə qurma tərzimizi kökündən dəyişdirdi. Rəqəmsal humanitar elmlərlə biz böyük həcmdə məlumatları artan səmərəliliklə təhlil edə bilərik, bu da bizə yeni anlayışlar toplamağa və fənlərarası əməkdaşlığı inkişaf etdirməyə imkan verir. İndi humanitar elmləri daha geniş auditoriyaya çatdıra, mədəniyyət və tarix üçün daha dərindən anlayış və qiymətləndirməni gücləndirə bilərik.

Humanitar elmləri öyrənmək təkcə şəxsi həyatımızı zənginləşdirmir, həm də cəmiyyəti formalaşdırır, qərar qəbul etməyimizə kömək edir və kollektiv gələcəyimizə təsir göstərir.

Siz özünüzü humanitar elmlərə qərq etdiyiniz zaman sadəcə köhnə mətnləri oxumursunuz və ya bədii əsərləri təhlil etmirsiniz. Hər bir ədəbiyyat, hər bir tarixi hadisə və hər bir fəlsəfi arqument həllini gözləyən tapmacalar təqdim edir. Siz mürəkkəb fikirləri təhlil etməyi, tədqiq etməyi və şərh etməyi öyrənirsiniz. Bu bacarıqlar birbaşa problem həll etmə qabiliyyətlərinə çevrilir.

Şekspir sonetinin müxtəlif təfsirləri ilə tanış olarkən və ya tarixi hadisənin nəticələrini açarkən, əslində, düşünmək, tənqidi yanaşmaq bacarığınızı inkişaf etdirirsiniz. Bu o deməkdir ki, siz özünüzə şəxsi və peşəkar həyatınızdakı vəziyyətləri təhlil etmək üçün daha yaxşı imkan yaratmış olursunuz.

Bildiyimiz kimi, ədəbiyyat, tarix və digər fənləri araşdırarkən bizdən mətnləri oxumaq, təhlil etmək və şərh etmək, həmçinin yazılı və şifahi vasitələrlə öz fikir və mülahizələrinizi ifadə etmək tələb olunur və ya effektiv ünsiyyət üçün esse və ya müzakirələrdə yaxşı strukturlaşdırılmış, ardıcıl arqumentlərin formalaşdırılması təcrübəsi əlbəttə ki, vacibdir. Özümüzü aydın və inandırıcı şəkildə ifadə etmək bacarığını inkişaf etdirməklə şəxsiyyətlərarası münasibətləri və digər perspektivləri qazanmış olacayıq. Güclü ünsiyyət və yazı bacarıqları demək olar ki, hər bir peşədə mühüm əhəmiyyət kəsb edir və bu, bizə birgə işləməyə, fikir mübadiləsi aparmağa və başqalarını inandırmağa imkan verir.

Humanitar elmlərin öyrənilməsi tarix boyu və mədəniyyətlər arasında insanların müxtəlif təcrübələrini və perspektivlərini daha dərindən dərk etməyə kömək edir. Mənbələrin birində qeyd edilir: "Etiraf etmək lazımdır ki, humanitar elm sahələrinin zamanla lazımi səviyyədə ayaqlaşa

bilməməsi, ictimai-iqtisadi formasiya dəyişikliyinin doğurduğu mənəvi-psixoloji problemlərə, deformasiyalara açıq elmi təhlil və müzakirə kontekstində yanaşmadan konservativcəsinə uzaq olması son 15 ildə özünü qabarıq göstərən problemlərdəndir" [3].

Mədəni və tarixi məlumatlandırma yalnız tarixləri bilmək və ya sənət əsərlərini qiymətləndirmək deyil. Bu, indiki anımızın zəngin və mürəkkəb keçmişin məhsulu olduğunu, kollektiv və fərdi şəxsiyyətimizin əlaqə saxladığımız mədəni təsirlərlə formalaşdığını qəbul etməkdən ibarətdir.

Biz hamımız müxtəlif köklərdən gəlmişik və unikal dünyagörüşlərimiz var. Humanitar elmlər bizə bu müxtəlif perspektivləri anlamağa kömək edir. Ədəbiyyat, fəlsəfə, tarix və incəsənət vasitəsilə biz müxtəlif mədəniyyətlərdən, dövrlərdən və yerlərdən olan insanların inanclarına, dəyərlərinə və təcrübələrinə məruz qalırıq.

Azərbaycanda humanitar elm sahələrinin inkişafında Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin əvəzedilməz rolu vardır. O, hər bir elm sahəsinə ayrıca maraq göstərmiş və humanitar elmlərin daha dərindən öyrənilməsi və mənimsənilməsi sahəsində bir sıra tədbirlər görmüşdür. Heydər Əliyevin folklorşünaslıq sahəsinin inkişafı istiqamətində gördüyü işlərlə bağlı mənbələrin birində qeyd edilir: "Ümummilli öndər Heydər Əliyevlə başlanan mənəvi quruculuq dövrü geniş araşdırmanın mövzusudur. Məhz bu dövr milli humanitar sahənin, o cümlədən folklorşünaslığın inkişafında xüsusi mərhələdir" [2].

Həmçinin, məqalələrinin birində Hadi Rəcəbli qeyd edir: "Respublikamızda elmin, təhsilin inkişafı sahəsində mövcud ənənələrin milli məqsədə yönəldilməsi, bu ənənələrin çağdaş dövrün tələbləri səviyyəsində inkişafı istisnasız olaraq müstəqil Azərbaycan dövlətinin memarı və qurucusu, böyük öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Azərbaycan elminin, təhsilinin, ümumilikdə mədəniyyətinin inkişafında əvəzsiz xidmətləri olmuş ulu öndər ölkəyə rəhbərliyinin bütün dövrlərində bu sahələrə diqqət və qayğısını əsirgəməmiş, xalqın nicatını məhz intellektual tərəqqidə görmüşdür" [1].

Beləliklə, ədəbiyyat və dillərin öyrənilməsi humanitar elmlərin vacib hissəsidir. Məhz bu obyektiv vasitə ilə biz müxtəlif dövrlərdən və mədəniyyətlərdən olan insanların şüurları, düşüncələri və emosiyaları haqqında məlumat əldə edirik. Ədəbiyyat bizə insan təcrübəsinə bir pəncərə təqdim edir. Duyğularımızın, motivasiyalarımızın və mübarizələrimizin mürəkkəbliklərini üzə çıxarır.

İstər Tolstoyun romanları, istər Şekspirin pyeslərindən danışaq ədəbiyyat bizi zaman və məkan arasında daşımaq gücünə malikdir, bizim ümumi insanlığımızla əlaqə saxlamağa kömək edir. Dillər isə bu təcrübələri ifadə etdiyimiz vasitələrdir. Dillərin öyrənilməsi təkcə müxtəlif mədəniyyətlərdən olan insanlarla ünsiyyət qurmağa imkan vermir, həm də onların düşüncə və perspektivlərinin nüanslarını anlamağa imkan verir. Yeni dili öyrənməklə biz onun danışanlarının mədəniyyətini, tarixini və dəyərlərini daha dərindən dərk edir, dünyagörüşümüzü daha da genişləndirir və zənginləşdiririk.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hadi Rəcəbli. Elmi-intellektual inkişaf cəmiyyətdə mənəvi dəyərlərin yüksəlişinə xidmət etməlidir//- Bakı, "Azərbaycan"qəzeti,-2009. 22 dekabr. - s.8
http://anl.az/down/meqale/azerbaycan/azerbaycan_dekabr2009/100850.htm

2. Paşazadə, T.A. Heydər Əliyev və Azərbaycan xalq yaradıcılığı [Internet resursu]: https://lib.aliyev-heritage.org/az/82554091.html

3. Məhərrəmov, A. Humanitar elmlərin inkişaf strategiyası milli ideologiyaya cavab verməlidir [Internet resursu]: http://www.anl.az/down/meqale/azerbaycan/2010/mart/110657.htm

THE GEOPOLITICAL ROLE OF THE KOREAN PENINSULA IN THE INTERNATIONAL BALANCE OF POWER

Barish Adibelli
Dr.
Dumlupınar University, Turkey
baris.adibeli@dpu.edu.tr
https://orcid.org/0000-0002-4270-9312

Hillary Clinton wrote in Foreign Policy magazine in November 2011 that the future of geopolitics will be determined in Asia, not Afghanistan or Iraq, and that the United States should be at the center of this movement. It is clear that Secretary of State Clinton pointed out that the greatest phenomenon of the XXI century is the rise of Asia. However, Asia's rise in world politics will bring with it opportunities as well as significant risks and challenges. The emerging Asia reality forces all global and regional powers to focus on the Asia-Pacific region. For this reason, a dangerous competition has emerged between local power centers and power centers outside the region. On the other hand, the competition between power centers in the region has created a complex threat and security spiral.

In the shadow of this threat and security spiral, the USA, together with its partners and allies, has established its own axis of power in the Asia-Pacific Region, and even started to build a new geopolitical order with itself at the center by classifying the region with a different nomenclature in the quest to establish its own Asia-Pacific order. This new geopolitical order, called the Indo-Pacific, is trying to build a new Asia-Pacific security architecture. This new security architecture will rise on pillars such as South Korea, Singapore, the Philippines, New Zealand, Japan, India and Australia. However, the asymmetric situation between the pillars of this security architecture brings with it some concerns for the future.

September 15, 2021, the QUAD Security Dialogue - QUAD and AUKUS, which were established by the USA, the UK and Australia and acquired a military identity unlike the QUAD, are challenging the status quo in the Asia-Pacific, while the historical problems, disagreements and prejudices experienced with the Korean problem and Japan, including South Korea, are among the countries that will join the alliance chain in the second wave of expansion, constitute the biggest obstacles to this new security architecture. Dec.15, 2021, the QUAD security Dialogue and the AUKUS, which were established by the USA, the UK and Australia.

Because the fact that the South Korean President appealed to North Korea from the United Nations podium Decrying the Deconfliction between them and the positive response from North Korea and the fact that the winds of peace are blowing between the two countries again means a crack in one of the legs of the new US security architecture. On the other hand, the establishment of the AUKUS and the delivery of nuclear submarines to Australia pose a clear challenge to the environment and system provided by the nuclear non-proliferation treaty, as well as creating a major conflict with the United States itself, signaling the start of a new nuclear race in the region.

As the US-China relations continue to be strained, the medium-sized states of the Far East have realized that they can't really rely on either the US or China to deal with urgent and global problems such as COVID-19 and climate change.

As one of such states, South Korea plays an important role in questions discussed globally on various topics and supports the liberal global economic order. As a small state of the Korean Peninsula, the importance of South Korea depends not only on its willingness to take a more active role in global governance, but also on its efforts to become an effective power in the geographical region where it is located. As a result of South Korea's increasing importance on the international stage, South Korea was also invited to one of the most prestigious meetings held in 2008 to

eliminate the global economic crisis. President George W. Twenty states with the most developed and powerful economies in the world have been invited to this meeting organized by Bush in Washington. This invitation, which took place for the first time, G. It shows that Korea has now acquired the highest-level seat for itself in the global economy and economic diplomacy. Therefore, G, which has been pursuing export-oriented economic development policies since the 1960s and has created well-known brands all over the world thanks to this.Korea has strengthened its position on the international stage today and has reached the level of taking a place at the same table with major states.

However, the increasing tension between the United States and China has Decoupled South Korea, which cannot Decouple from either country, between the two great powers. This squeeze started with the Obama period, when the United States turned its foreign policy lens from the Middle East to the Asia-Pacific with the definition of the "Pacific Century", and it has continued to increase during the Trump period. It can be said that the most important difference between the two eras is that during the Obama Decadence, there were only disputes with China due to US-South Korean relations, while during the Trump era there were also confrontations with the United States. In this context, South Korea is caught between security and economy. Dec. For example, the deployment of the Terminal High Altitude Area Defense (THAAD), a ballistic missile defense system belonging to the US Air Force, to South Korea has caused tension in China-South Korea relations.

Although China has not officially decided to impose sanctions on South Korea against the deployment of THAAD, it has begun to impose informal economic sanctions. Due to the allocation of space for THAAD, 87 of the 99 stores of the South Korean company Lotte located in China have been closed under audit. Although the CEO of Lotte defended himself by saying, "We could not go against the decision of the state," China did not back down. As a matter of fact, Lotte, the largest retailer in Korea, has decided to withdraw from China in 2022. South Korea has been one of the countries most seriously affected by the trade war due to its large exports to the two superpowers.

In 2018, when the trade war and related sanctions came to the agenda, South Korea's exports to the United States and China accounted for 26.8 percent and 12.1 percent of its total exports, respectively.

Another area where informal sanctions have been applied has been tourism. Chinese tourism companies have canceled their tours to South Korea. Evaluating the data in the report published by the US-China Economic and Security Review Commission in 2017, Yul Sohn calculated the damage of South Korea from these practices. Accordingly, according to 2016 data, tourists from China to South Korea make up 47 percent of all tourists, while 70 percent of purchases made from duty-free shops where customs-tax-free products are sold are made by Chinese. in 2017, there was a 66 percent decrease in these figures.

July January 2017 to July 2017, South Korea's exports to China decreased by 11 percent. Foreign direct investment from China decreased by 43.7 percent compared to the same period last year. The loss caused by all these sanctions in the Chinese economy amounted to $ 880 million, while the loss caused in the South Korean economy amounted to $ 7.5 billion.

While THAAD has caused such damage to the South Korean economy by China, on the other hand, Trump, who came to the presidency in the United States, has asked South Korea to pay $ 1 billion for THAAD. This request was immediately rejected by South Korea. In other words, THAAD has caused South Korea's relations with China to deteriorate, while it has also been the subject of a dispute with the United States.

Trump has also announced that the free trade agreement (KORUS-FTA) signed between the United States and South Korea will Decertify and, if necessary, terminate. As a matter of fact, the leaders of the two countries sat down at the negotiating table for the agreement and some of the terms of the agreement were changed in such a way as to close the US trade deficit. South Korea

did not want to lose its closest security ally when there was a North Korean threat, and arrangements were made in favor of the United States in the steel, heavy industrial products and automotive sectors in the agreement. In addition, the Trump administration has raised customs duties not only for China, but also for countries such as South Korea, Japan, the EU, Canada, Mexico.

South Korea has been both a direct Decider of the protectionist economic policies of the United States, has been subjected to sanctions by China, and has been stuck in a narrow diplomatic space in the struggle between the two great powers. Although the protectionist policies of the Trump era were continued during the Biden era, some changes have been made in method and style. The governments of the United States and South Korea, as well as the companies of the two countries, have begun to update their relations to adapt to the new realities of global trade.

As a result, when medium-sized states such as South Korea act alone, their mobility is limited and it is difficult for them to direct major powers in their own interests. The South Korean economy also forms the axis of its foreign policy and is based on the free trade paradigm. For this reason, the restrictions imposed on free trade have become detrimental to national interests. As a Dec, it is unrealistic to expect South Korea to change the dynamics of world politics and economy alone, and to expect it to make a choice between China and the United States.

References

1. Brattberg, Erik. 2021. "Middle Power Diplomacy in an Age of US-China Tensions." The Washington Quarterly 44 (1): 219-238.

2. Bryne, Tom. 2022. "South Korea-US Economic Ties Are Changing." The Diplomat, 8 Şubat 2022,

3. Ikenberry, John. 2016. "Between the Eagle and Dragon: America, China, and Middle State Strategies in East Asia." Political Science Quarterly 131 (1): 9-43.

4. Jozuka, Emiko, Sol Han. 2017. "Why South Korean companies, entertainers are getting cold shoulder in China." CNN, 23 Şubat 2017.

5. Lee, Hangyong, Changyong Rhee. 2012. "Lessons from the 1997 and the 2008 Crises in the Republic of Korea." Asian Development Bank Working Paper Series (298), Ocak 2012.

6. Min-hee, Jung. 2019. "US-China Trade War Seriously Affecting South Korean Industries", Business Korea, 4 Haziran 2019.
http://www.businesskorea.co.kr/news/articleView.html?idxno=32500

7. Mo, Jongryn. 2017. "South Korea's Middle Power Diplomacy: A Case of Growing Compatibility Between Regional and Global Roles." International Journal 71 (4): 587-607.

8. Mullen, Jethro, Paula Hancocks. 2017. "South Korean company to China: Don't blame us for THAAD missiles." CNN, 4 Nisan 2017.

9. Pearson, James, Ju-min Park. 2017. "Trump's demand Seoul pay for THAAD will test ties as Moon presidency looms." Reuters, 28 Nisan 2017.

10. Shuquan, He, Sora Ju. 2020. "The Impact of China-US Trade Conflict on Korean Economy." SocioEconomic Challenges 4 (4): 18-28.

11. Sohn, Yul. 2019. "South Korea Under the United States-China Rivalry: Dynamics of the Economic Security Nexus in Trade Policymaking." The Pacific Review 32 (6): 1019-1040.

12. USCC. 2017. "USCC 2017 Annual Report." US-China Economic and Security Review Comission, 2017. https://www.uscc.gov/sites/default/files/2019-09/2017_Annual_Report_to_Congress.pdf.

13. Widakuswara, Patsy. 2018. "Trump and Moon Sign Revised Trade Agreement." VOA News, 24 Eylül 2018.

M.Ə.SABİR VƏ MÜASİRLƏRİNƏ NƏZİRƏ (QIZDIRMALI İMZALI ŞAİR M.H. ZEYNALLI)

Ulduz Fərhad qızı Qəhrəmanova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ulduzkahraman1@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-4418-9319

Giriş

Qeyd edək ki, Sabirin Rəcaizadə Mahmud Əkrəm yaradıcılığına nəzirə yazdığı şeirlərdən biri də "Yad et!" adlı məşhur şeiri idi. Bu şeir 2 iyul 1907-ci ildə "Füyuzat" jurnalının 27-ci nömrəsində çap olunduqdan bir neçə gün sonra "Molla Nəsrəddin" jurnalının 1907-ci ildə çıxan 20 avqust tarixli 31-ci nömrəsində Sabirin nəzirəsi çap olunmuşdur" [4, s.333-334].

Araşdırma

M.Ə. Sabirin "Vəqta ki, qopur bir evdə matəm" adlı həmin satirası ilk dəfə "Molla Nəsrəddin" jurnalında 20 avqust 1907, № 31-də imzasız çap olunmuşdur. Bütün nəşrlərə daxil edilmişdir. Üçüncü və dördüncü nəşrdə bu satira "Ehsan" adı ilə verilmişdir. İstər jurnalda, istərsə birinci və ikinci nəşrdə şeirdən əvvəl belə bir qeyd vardır: Rəcaizadə Mahmud Əkrəm bəy əfəndi həzrətlərinin "Yad et" ünvanlı əşarına nəzirə" [6, s.355].

Müqayisədə Rəcaizadə Mahmud Əkrəm bəy əfəndinin şeiri fərdi hisslərin tərənnümünə, M.Ə.Sabirin şeiri isə ictimai satirik ideyaların təbliğinə həsr olunmuşdur. Rəcaizadə Mahmud Əkrəm bəy əfəndi romantik, Sabir isə realist üslubda yazmışdır. Ona görə də biri tərənnüm, o biri ifşa edir. "Birində təbii mənzərə, o birində cəmiyyətin faciəli həyatından canlı bir lövhə nəzəri cəlb edir. Şeirlərin birində kədərli aşiq və onun məhbubəsinin xəyalı, digərində ölüm və onunla əlaqədar olaraq təşkil olunmuş ehsan mərasimlərində iştirak edən və ancaq yemək xatirinə gələn acgöz adamların tipik surətləri canlanır. Nəhayət, hər iki şeirdə təkrar olunan "Yad et" rədifinin məzmunu və doğurduğu təəssürdə başqadır" [4, s.335].

Rəcaizadə Mahmud Əkrəm:

Vəqta ki, gəlib bəhar...yeksər
Əşyadə əyan olur təğəyyür;
Vəqta ki, həzar eşqpərvər
Yarpaqlar ilə edib təsəttür,

M.Ə.Sabir:

Vəqta ki, qopur bir evdə matəm,
Təşkil edilir büsati-ehsan,
Məlumlər əyləşir müəmməm,
Təfrih ilə əllərində qəlyan,
Ev sahibinin xəyalı bərhəm,
Əfkarı qonaqların fisincan,
Bişdikcə qazan-qazan mütəncəm,
Gəldikcə tabaq-tabaq badımcan-
Yad et məni, yağlı-yağlı yad et!

Hissləri ifadə edən Rəcaizadənin şeiri gözəl bir sənət nümunəsidir. Təsadüfi deyil ki, Sabirlə yanaşı Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq və başqa şairlərimiz də bu gözəl şeirə nəzirələr yazmışlar. Sabirin nəzirəsi bu nəzirələrin hamısından fərqlənir. O, bu lirik şeirdən satirik məqsəd üçün istifadə etmiş, onun lirik romantik ruhunu tamamilə dəyişdirərək satirik ruhda bir sənət əsəri yazmışdır.

Ə.Cəfərə görə, "Üç bəndlik bu şeirdə üç zümrənin: "rəhmsiz zənginlərin, müxtəxor ruhanilərin və ac-yalavac yoxsulların yaşayış tərzi" ümumiləşmiş obrazı oxucunun nəzərində

canlanır. Hətta Sabir öz şeirinin ikinci və üçüncü bəndlərindəki son misraları Rəcaizadədən təxmis etməsinə baxmayaraq, bu iki şeir yalnız ideya və ictimai mündəricəsi ilə deyil, yeniləşdirmək Sabirin parodiya sənətkarlığının mühüm məziyyətidir" [3, s.15].

Yeri gəlmişkən onu da deyək ki, Sabirin bu şeiri uzun zaman Rəcaizadə Əkrəmin həmin şeirinə nəzirə hesab edilmişdir. Halbuki, qeyd edildiyi kimi bu şeiri (Hophopnamənin üçüncü və dördüncü nəşrində "Ehsan" adı ilə gedib) "Yad et" şeirinə nəzirə adlandırmaq düzgün olmazdı.

Doğrudur, şeirlərin arasında forma bənzəyişləri vardır. Belə ki, hər ikisinin vəzni eynidir: məf'Ulü, MəFA'ilün, fə'Ulün (əruzun həcəz bəhrinin onuncu növü), ikisi də şəkilcə müəşşərdir, (müsəmmət tiplidir) bəndlərin son misraları eyni "Yad et" sözləri ilə rabitələnir. Lakin Rəcaizadənin şeirinin bütün bəndləri üzrə doqquz misradan ibarətdir. Sabir isə bu prinsipə tabe olmamış, onun şeirinin birinci bəndi doqquz, ikinci və üçüncü bəndləri isə on bir misradır.

Rəcaizadədə bəndlərin son misraları qafiyəsizdir. Sabirdə isə iki sonuncu misraları Rəcaizadədən alınmışsa da, yenə bu ahəngdar sözlər qafiyə üçün nisbətən məqbul sayıla bilər. Deməli, hər iki şeirdə qafiyə baxımından müəyyən sərbəstliyə yol verilmişdir. Bütün bu cəhətlər bu şeirlərin yalnız formal tərəfini təşkil edir. Məzmun tərəfinə baxdıqda Rəcaizadənin əsəri bir lirik sentimental şairin təbiət lövhələri qarşısında incə və həzin duyğularını, əndişələrini müxtəlif rənglərdə təsvir etməkdən irəli getmir. Sabirin əsəri isə bir realist mübariz xalq şairinin ictimai həyatımızda olan kəskin ziddiyyətlər, böyük ədalətsizliklər qarşısında yaşadığı dərin əzablı hiss və fikirlərini bütün çılpaqlığı ilə ifadə edir. Üç bənddən ibarət olan Sabir şeirində üç ictimai təbəqənin: rəhmsiz zənginlərin, müftəxor ruhanilərin və ac-yalavac yoxsulların yaşayış tərzi qüdrətli qələmi ilə öz canlı lövhələrini tapır.

Bu iki şeir ideya və ictimai mündərəcə etibarı ilə yalnız bir-birinə zidd deyil, bəlkə ikincisi birincisinə güclü bir satiradır, onu təhzildir.

Mahmud Əkrəm Rəcaizadənin haqqında danışılan həmin bu "Yad et!" şeirinə Sabirdən təxminən bir il sonra, yəni 1908-ci ildə bir çox şairlərə nəzirə yazmışlar. Bunlardan Abbas Səhhət, Abdulla Şaiq, Məşədi Həbib Zeynalov da "Qızdırmalı" imzası ilə "Aqilanə yad et" adlı bənzətmə yazıb və Hophopa təqdim edib.

Ə.Cəfər göstərir ki, "Qızdırmalı" imzası ilə "Aqilanə yad et" adlı şeirini həm Sabirə bənzətmə, həm də Rəcaizadəyə təhzil saymaq mümkündür. Sabir isə Qızdırmalının bu bənzətmə-sinə cavab olaraq, "Madam ki, Hamiyani-zülmət" misrası ilə başlayan şeirini yazır. Həm Sabirin, həm də "Qızdırmalı"nın şeirləri ictimai məzmun cəhətdən eyni mahiyyətli, eyni üslubludur. Lakin "Qızdırmalı" çirkin, cahil, qaranlıq bir ictimai mühitdən çox asanlıqla gözəl, cənnət kimi bir aləmə keçir. Qızdırmalı da M.Hadi kimi parlaq istiqbaldan danışır, dünyanın cənnətə dönəcəyinə inanır, Sabir isə həyat hadisələrinə daha açıq gözlə baxır. Sabir dərk edirdi ki, Qızdırmalının görüb duyduğu yaralar çox asanlıq və tezliklə sağala bilməz. "Kafir sözünün lüğətdən silinməsi, mollanüma mirzə qənbərlərin aradan qaldırılması, habelə adət şəkli alan bir sıra yaramazlıqların sıradan çıxması bu günün və sabahın işi deyildir. "Bu nöqtəni qanə-qanə xab et!" deyən şairin mənalı ifadəsindəki ictimai motivi oxucunu xəyallara daldırır, düşündürür və hətta mübarizəyə ruhlandırır" [4, s.328-329].

Qızdırmalı:

Vaxta ki, cahanda ləfzi-kafər
Bir-bir pozular hamı lüğətdən,
Nə Mollanüma, nə Mirzə Qənbər,
Yox, rənci məlal bir cəhətdən
İnsanlar olur çü cismi-vahid,
Aləm dəxi bir vətən ki, cənnət...

M.Ə.Sabir:

Aldanma quzum ki, ləfzi-kafər
Təshih olunub çıxa lüğətdən;

Madam ki, sağı Mirzə Qənbər,
Eymən deyilik bu mələnətdən;
Qoymaz ki, bu xəlqi cismi-vahid
Hökmündə olub edə məişət.

Nəticə

M.Ə.Sabir "Qızdırmalı" imzası ilə yazan M.H.Zeynalova "Madam ki, Hamiyani-zülmət" adlı satirası ilə cavab vermişdir. Bu satira ilk dəfə "Molla Nəsrəddin" jurnalında 30 mart 1908, № 13-də imzasız çap olunmuşdur. Dördüncü nəşrdən başqa, bütün qalan nəşrlərə daxil edilmişdir. Üçüncü nəşrdə "...Qafilanə xab et!" adı ilə verilmişdir. Jurnalda şeirdən əvvəl belə bir qeyd vardır: "Molla Nəsrəddin"in 10-cu nömrəsində Qızdırmalı imzalı yazılan əşara cavab" [6, s.368].

Sabirin bu satirası M.H.Zeynalovun 1908-ci ildə "Molla Nəsrəddin" jurnalının 9 mart tarixli 10-cu nömrəsində dərc edilmiş bir şeirinə cavabdır. Şeirin başında yazılan "Şairimiz "Hop-hopa" təqdim olunur" sözləri nəzərə alınmamış və bu əsər səhv olaraq Sabirə istinad ilə ilk dörd nəşrə daxil edilmişdir. [6, s.368]

M.Ə.Sabir "Madam ki, Hamiyani-zülmət" adlı təhzilində "Qızdırmalı"ya cavabında özünə xas bir müdrikliklə bildirir ki, heç vaxt cəmiyyət rəzil qüvvələrdən mübarizəsiz xilas olub, xoş günə çıxa bilməyəcək.

Hər iki təhzil arasındakı fərqi göstərməklə yanaşı, həm də Sabirin müasirindən ("Qızdırmalı"dan) çox yüksəkdə dayandığını qeyd etməliyik. Sabirin şeiri zahirən nəzirəni yada salsa da, o daha çox təhzildir. Nəzirədə əsas şeirə həm forma, həm məna cəhətdən təqlidçilik, ona müəyyən dərəcədə tabelilik şərtdir. Təhzildə əsas şeirin ruhu ilə uzlaşmamaq, ona müxtəlif şəkil və dərəcədə etiraz və ya müxaliflik tələb olunur.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Ağamirov M., Sabirin dünyagörüşü, Azərb.SSR.EA nəşriyyatı, Bakı, 1962.
2. Axundov N.F., Bəzi türk mənbələri M.Ə.Sabir haqqında, Azərb.SSR.EA-nın xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1962, № 5.
3. Cəfər Ə., Sabirin yaradıcılığında təhzil, nəzirə və bənzətmələr, Azərb.SSR.EA-nın xəbərləri, ictimai elmlər seriyası, 1962, № 5.
4. Əli A., M.Ə.Sabirin satira sənətkarlığı, Bakı, 1999.
5. Əlimirzəyev X., Klassiklərimizin ideal və poetik sənət dünyası, II cild, Elm və təhsil, Bakı, 2009.
6. Hophopnamə, Şərq-Qərb, I, II cild, Bakı, 2004.
7. Xəndan C., Sabir yaradıcılığının sənətkarlıq xüsusiyyətləri, Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1962.
8. Xəyal S., Mirzə Ələkbər Sabirə yeni nəzər, Azərb. Milli Elmlər Akademiyası, Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu, Bakı, 2002.
9. Lukyanova A., Sabir yaradıcılığının əsas nöqtələri, Bakı, Nurlan, 2002.
10. Nəbiyev B., Seçilmiş əsərləri, I cild, Bakı, Çinar-Çap, 2009.
11. Novruzov T., Mirzə Ələkbər Sabir: axtarışlar, tapıntılar, Bakı, Elm, 2009.
12. Paşayeva N., Sabir novatorluğu, Mütərcim, Bakı, 1997.

ABDULLAH ŞAİK'İN "MƏKTUB YETİŞMEDİ" ADLI ESERİNİN ÇEVİRİSİ VE EDEBİ TAHLİLİ

Mediha Akpulat
Doktora Öğrencisi
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye
medihaakpolat01@gmail.com
https://orcid.org/0000-0006-5544-4487

Giriş

Azerbaycan hikâyeciliğinin modern sahada önemli temsilcilerinden birisi Abdullah Şaik`tir. Yazar, 1881 yılında Tiflis'te eğitimci bir ailenin çocuğu olarak dünyaya gelir. İlk eğitimini babasının öğretmenlik yaptığı okulda almış, dini ilimler, Arapça, Farsça ve Rusçayı ileri seviyede öğrenmiştir. 1893 yılında annesiyle beraber Horasan'a yerleşen yazar, eğitimine burada devam etmiştir. Burada Yusuf Ziya adlı öğretmeninin himayesinde edebi ve ilmi anlamda kendini daha iyi geliştirme fırsatı yakalamış, psikolojik, edebiyat, mantık ve dil alanında kapsamlı çalışmaya başlamıştır (Halil ve Esgerli, 2007: 167).

Horosan'da aldığı eğitim sanat hayatının büyük bir bölümünü etkileyen yazar, edebi yaratıcılığına ilk olarak şiirle başlamıştır. Horasan'daki eğitimini tamamladıktan sonra Tiflis'e dönmüş, ardından Bakü'ye giderek Neriman Nerimanov'un yardımlarıyla öğretmenlik sınavlarına hazırlanmıştır. 1903 yılından itibaren Bakü'de öğretmenlik yapmaya başlamıştır. Bakü'de devrin maarifçi aydınlarıyla yakın ilişki içerisinde olan Şaik, edebi ve pedagojik faaliyetlere burada başlamıştır.

Romantizm etkisinde kaleme aldığı şiir, hikâye, povest ve masallarıyla yaşadığı devirde nesir türünde en fazla eserler vermiş yazarlardan birisi olmuştur. Edebi yaşamına şiir ile başlayan Abdullah Şaik, özellikle çocuk edebiyatında meydana getirdiği eserlerle tanınır. Çocuklara yönelik hazırladığı ders kitapları ve masalların yanı sıra çocuk şiirlerinde de kayda değer eser vermiştir.

İlk ve ortaokullarda okutulmak üzere İkinci Yıl, Gülşeni Edebiyat, Gülzar, Milli Kıraat, Çocuk Çeşmesi, Kıraat Kitabı, Dördüncü Yıl gibi ders kitapları yazmış, Bakü'de şimdiki adıyla Azerbaycan Devlet Pedagoji Üniversitesinin kuruluşu için aktif bir şekilde çalışmıştır. Edebi faaliyetlerini çalıştığı yıllarda sürdürmeye devam eden Şaik'in eserleri birçok kez toplanmış ve basılmıştır. 1959 yılında vefat ettikten sonra Azerbaycan edebiyatı ve eğitimi için yaptıklaryla hafızalara kazınmıştır.

Abdullah Şaik'in Məktub Yetişmədi Hikâyesi

Azerbaycan edebiyatının 20. yüzyılda nitelik ve nicelik bakımından en çok eser veren yazarlarından biri olan Abdullah Şaik, hikâye, masal, dram, poema ve şiir alanında kaleme aldığı eserleriyle meşhurdur. Özellikle hikâye yazarı olarak tanınan Şaik, eserlerini yetişkin ve çocuk edebiyatı olmak üzere iki koldan sürdürmüştür. Çocuk edebiyatında didaktik, eğitici ve terbiyevi esaslar ön plana çıkarken yetişkin edebiyatında kaleme aldığı hikâyelerinde toplumsal problemler, işçi hakları, cehalet gibi konular irdelenir. Özellikle işçilerin uğradığı haksızlıklardan duyduğu rahatsızlığı kaleme aldığı Mektup Yetişmedi adlı hikâyesi, trajik sonla biten bir hikâyeyi konu alır.

Yazar 1908 yılında kaleme aldığı hikâyede, Azerbaycan'da henüz keşfedilen petrol yataklarında meydana gelen talihsiz maden kazalarını ve maden işçilerinin maruz kaldıkları problemleri Mektup Yetişmedi hikâyesinde dramatik ve eleştirel bir şekilde işlemiştir.

"Məktub Yetişmedi" Hikayenin Çevirisi ve Edebi Tahlili

Mektup Ulaşmadı

Dondurucu bir kış günüydü. Soğuk bir kılıç gibi kesti. Gökler yas tutan adamlar gibi kara bir örtüyle, dağlar ve kırlar da beyaz bir örtüyle örtülmüştü.

Kurban, Şeytanpazar'ının ucunda mektup yazan hemşerisi Molla Ferzali'nin yanına oturmuş, Soğuktan elleri ve yüzü bozarmış, bir eliyle eski ve yırtık giysisinin yakasını tutarak:

- Molla bana bir mektup yaz! Sana her yıl ne kadar hayır ettiğimi bilirsin.

Memleketimden geleli bir yıl bile olmadı, artık sana beş mektup yazdırırım, dedi.

Molla Ferzali soğuktan donmuş ellerini ovuşturdu. Esneyerek bir kağıt parçasını dizinin üstüne alarak:

- Hemşeri, ne yazılacak? – dedi.

Kurban Molla, Ferzali'ye biraz daha yaklaştı. Gizli bir söz söyler gibi fısıldayarak şöyle dedi:

- Molla, öncelikle çocukların annesine benden selam yaz. Annemin ve Mamish'in gözlerinden benim adıma öpsün, onlara göz kulak olsun. Sonra yaz ki, ben de çok şükür iyiyim. Gulam Rıza ile birlikte size on beş manat gönderdim. Çocukların gözleri kalmasın diye bayramandan önce tekrar göndereceğim ve yazın son ayında ben de geleceğim.

Molla Ferzali kalemi mürekkebe batırıp ve yazmaya başladı. Kurban dedi :

Molla amca, ben kötü bir kuyuda çalışıyorum, kuyu şimdi 30 metrenin altına inip. "Hakkımızı biraz artırın, Çünkü aşağı inmek çok zor, petrol ve gaz kokusu nefesimizi kesiyor", zalimin oğlu razı olmuyor. "Önceki şartımıza göre kazacaksınız yoksa hakkınızı vermem", - diyor. Molla burada para kazanmak çok zor.

Molla Ferzali mektubu yazıp bitirdikten sonra katlayıp zarfa koydu ve yüzünü Kurbana dönerek: - Hemşeri zarfın yüzü kimin adına olacak? – diye sordu.

Kurban eliyle boynunu ovuşturur:

- Evet, Molla, Kurbanın çocuklarının annesine ulaşacağını yaz.

Kurban mektubu eliyle göğsünde tutarak yürüyordu. O şimdi hemşerisi Gulam Rıza'nın dairisine gidip, mektubu ona vermek ve onu cesaretlendirmek için birkaç söz söylemek istiyordu. Birden ayakalarının altında hışırdayan karların üzerine yüz üstü düştü, ölü ve üzgün halde başını kaldırdı. Kalabalığın arasında geçen faytonlara, sıcak giysiler içindeki insanlara neşeli yüzlere, o kayanr hayat sahasını gazaplı bir nazarla süzdü. İstemsizce solgun dudaklarından bütün ıstırap ve kederlerine tercüman olan bir "of" çıktı. Kendini doğrultarak düştüğü yerden kalktı. Hemen elini koynuna soktu ve mektubu yanık yüreğinin üzerine bastırarak yürüdü. Biraz sonra Gulam Rıza' nın dairesine geldi. Kapı kapalıydı… Üzgün ve düşünceli bir halde arkasını döndü ve yolda hemşerisi Sefer'i gördü. Ona yaklaşarak halini sordu. Gulam Rıza' nın şehre gittiği ortaya çıktı.

Kurban Sefer`e şunları söyledi:

- Gulam Rıza'ya döndüğünde benim geldiğimi söyle, beni görmeden gitmemesini söyle. Emanetim ve istek siparişim var.

Kurban bunu söyledikten sonra dairesine döndü.

… - Pislikler, alçaklar, kuyu derinleşmedikçe, ben baştım, onlar kuyruk. Hangi yöne dönsem, onlar da o yöne doğru sürünürlerdi. Şimdiki kuyu derinleştiğine göre, benim başım olmak istiyorlar. "Kuyu derinleşti, ölüm ayağı var", diyorlar her gün.

Tanrıverdi ve Sefer çektikleri toprağı boşaltıp dolu kuyuya geri bıraktıktan sonra Tanrıverdi:

- Ya Rabbi, - dedi, biliyorsun ki kuyu için artık zor bir zaman, ejder gibi ağzını açar ve kurban ister.

Sefer Tanrıverdi'nin sözünü kesti:

- Bak, bu yerlerin her köşesine ayak bassan, her bir avuç toprağı kazsan, işçilerin kemiklerini göreceksin, işçilerin feryatlarını duyacaksın.

Hacı Gülü ayaklarını yere vurarak bağırdı:

- Canınız çıksın, - dedi, "para kazanmak kolay mı?" Siz hayatınızdan geçiyorsunuz, biz de paramızdan geçiyoruz.

Tanrıverdi heycanla bağırdı:

- Sefer! Sefer! Kurban ipi hareket ediyor.

Sefer ve Tanrıverdi hızla kuyunun ağzına koştular. Başları öne eğik bakarken kuyuda patlayan gazın uğultusuyla irkildiler. İkisi de heyecanlı bir sesle:

Allah kendisi bağışlasın. Kurban da böyle gitti, - diyerek bağırdılar.

Hacı Kulu, sanki hiçbir şey duymuyormuş gibi korkarak kuyunun başına geldi ve çekine çekine kuyunun yanına uzanıp dikkatlice baktı. Birden bire gözlerinde ve yüzünde neşe kıvılcımları, dudaklarında memnuniyeti andıran bir tebessüm olduğu halde:

- Çeşmenin başı açıldı, petrol yavaş yavaş kaynıyor, - dedi.

Tanrıverdi soğuk ve lakayt bir tavırla :

- Hacı, Kurba'nın cesedi kuyuda mı kalacak? – diye sordu.

Hacı Kulu tatlı bir rüyadan uyanmış gibi oldu. Göz kapakları iri iri açıldı. Kesesinden iki yirmi beşlik çıkarıp:

"Bu işi kim yaparsa, bu elli manat onundur" – dedi.

Tanrıverdi kuyuya yaklaştı ve neftin kaynayıp çıktığını görünce:

"Zavallı Kurban, kendi mezarını kendi elinle kazdın" – dedi.

Hacı onlara elli manat verip dedi:

Bu elli manat sizin olsun, bölüşün, ancak bu işi ağzınızdan kaçırmayın.

Safar sordu:

- Efendim, giysiler ne olacak?

Hacı elini onun omzuna koyarak, yalan bir dil ile:

- Onu da buralarda bir yer kazıp gömün, - dedi.

Seferle Tanrıverdi Kurbanın kıyafetlerini toplayıp götürürken yere bir mektup düştü. Mektubun üzerinde: "Bu mektup Kurban'ın çocuklarının annesine ulaşacaktır" cümlesi yazıyordu.

Sefer ve Tanrıverdi mektuba bir süre acı gözlerle bakıp inlediler: "Zavallı Kurban, mektup ulaşmadı" – diye sızlandılar.

Hikaye Özeti

Hikâye, Kurban adlı bir neft işçisinin soğuk bir kış gününde Molla Ferzalii'ye, çocukları ve eşi için mektup yazdırmaya gitmesiyle başlar. Kurban, Molla Ferzali'nin mektup yazmasını beklerken petrol işçiliğinin ne kadar tehlikeli olduğundan bahseder. Mektubunu yazdırıp çalıştığı yere dönüş yolunda memleketini, çocuklarını, eşini hayal eder. Mektubu gönderteceği Gulam Rıza'nın yanına giden Kurban, Gulam Rıza'yı burada bulamayınca çaresizce iş yerine gider.

Petrol kuyularının başında işçileri çalıştıran Hacı Kulu, yanında bulunan Sefer ve Tanrıverdi'nin patlama olacağı ikazlarına kulak asmaz. Çalıştığı yerde mecburiyetten petrol kuyusuna inmek zorunda olan Kurban, bir süre sonra kuyudaki patlamayla olduğu yerde can verir. Hacı Kulu, Kurban'ın ölümüne hiçbir tepki vermezken kuyunun petrolle dolmasından fazlasıyla memnun kalır. Kurban'ın ölümünde ihmali büyük olan Hacı Kulu, elli manat karşılığında Sefer ve Tanrıverdi Kurban'ın eşyalarını alırken ceketinden çıkan mektubu görürler ve "Mektup Yetişmedi" diyerek ağlarlar.

Eserin Kişiler, Zaman, Mekân ve Yapı Bakımından Edebi Tahlili

Mektup Yetişmedi hikâyesi 1900'lü yılların Azerbaycan'ını konu alan, bir dönem Azerbaycan'a bağlı Tiflis'te meydana gelen olayları ele alan kısa bir eserdir. Hacim itibariyle küçük hikâye örneği olan eserde konunun işleniş biçimi, dar bir alanda verilmek istenen mesaj, geniş çaplı bir romanla eşdeğerdir. Yazar, tabiatta tasvirlerinden sıklıkla istifade ettiği hikâyede, nesir türüne farklı bir bakış açısı kazandırmıştır. Eleştiri ve dram temelli bir hikâye olan Mektup Yetişmedi, yazarın roamntizm etkisinde yazdığı bir hikâyedir.

XIX yüzyılın başlarından itibaren aktif şekilde çalışmaya başlayan petrol madenleri, Azerbaycan'ın ekonomik, sosyal ve siyasi durumunu da fazlasıyla etkilemiştir. Neft işçisi olarak çalışan Kurban gibi yüzlerce Azerbaycan işçisinin karşılaştığı haksızlıkları, rüşveti, liyakatsizliği Şaik bu eserinde gün yüzüne çıkarma imkânı bulmuştur.

Kurban, memleketinden para kazanmak için ayrılmış, fakir, çocuklarına ve eşine bakabilmek için amacıyla petrol madeninde çalışmak zorunda olan bir adamdır. Eserde, Kurban'ın çaresizliği, yalnızlığı önemli yer edinirken yazar, gerçekçi ve acı örneklerle petrol işçilerinin durumunu trajik bir biçimde ortaya koymuştur. Ailesine göndermek üzere Molla Ferzali'ye mektup yazdıran Kurban'ın fakirlik ve çaresizlik içinde olduğu durum yazar tarafından gerçekçi bir biçimde sunulmuştur:

"Kurban, Şeytanpazarı"nın ucunda mektup yazan hemşerisi Molla Ferzali"nin yanına oturmuş, soğuktan elleri, yüzü bozarmış, bir eliyle eski ve yırtık kıyafetinin yakasını tutarak, diğer eliyle de ayaklarına buz gibi yapışan yırtık ayakkabısının çamurunu temizleyerek: -Molla, bana bir mektup yaz! Bilirsin her yıl sana ne kadar hayır ettiğimi. Vatandan gelişim bir yıl olmadı ama bununla beraber sana beş mektup yazdırıyorum" (Şaik, 2005: 29).

Çalıştığı yerin zorluğundan, maaşının yetersiz olduğundan ve yöneticilerin acımasızlığından hemşerisi Molla Ferzali'ye bahseden Kurban, içinde bulunduğu durumun ve şartların ağır olmasına rağmen vatana döneceği, çocuklarına kavuşacağı günü sabırsızlıkla beklemektedir. Öyle ki mektubu alıp yırtık ceketinin cebine koyarken duyduğu sevinç; köyüne, çocuklarına ve vatanına kavuşma hayaliyle tüm dertlerini unutturmuştur. Bu yönüyle masumiyeti temsil eden Kurban, aynı zamanda dönem toplumun çaresizliğinin de simgelerinden biri olmuştur.

Kurban, mektubu alıp yola koyulduğu esnada köyünün bahar aylarında ne kadar güzel olduğunu, tarla işlerinin başlayacağının, balık tutacağını, çocuklarına ve eşine kavuşacağını hayal ederken, onu buralara sürükleyen fakirliğin üzerinde yarattığı ağırlığı kaldıramaz:

"Ah, beni bu güzelliklere, ev-eşiğime, çocuklarıma hasret koyan fakirlik! Bu kederli düşünce Kurban"ın vücudunun her yerine süratle yayılarak, bütün bedenini titretti. İçerisinde ezici bir sızı duydu. Sanki bir anlığına kalbi durdu. Artık dizlerinde takat, vücudunda güç kalmamıştı. Birden bire ayaklarının altında hışırdayan karın üzerine yüzükoyun düştü; ölgün ve üzgün bir halde başını kaldırdı. Önünde, izdihamı yarıp geçen arabaları, sıcak giyimli, şen suratlı insanları, o kaynar hayat sahasını gazaplı bir nazarla süzdü, gayri ihtiyari soğuk 138 dudaklarından bütün ıstırap ve kederlerine tercüman olan "of" çıktı, kendini doğrultarak düştüğü yerden kalktı. Hemen elini koynuna soktu ve mektubu yanık yüreğinin üzerine bastırarak yürüdü" (Şaik, 2005:31).

Kurban'ın çevredekiler tarafından yok sayılması, eserin bu ve ilerleyen bölümünde yer alan en önemli noktalardan birisidir. İnsan hayatının değersizleştirilmesi sorunu Kurban'ın düştüğü yerden kendisinin kalkamsıyla, insanların duyarsızlığıyla örneklendirilmiştir. Kurban gibi fakir, kimsesiz ve herhangi bir güce sahip olmayan insanlar, verdikleri yaşam mücadelesinde daima yalnızdırlar.

İki bölümden oluşan hikâyede ilk bölümde, Kurban'ın kişiliğinin, hayatının ve verdiği zorlu mücadelenin tasviri yer alırken ikinci bölümde, onun ölüme adım adım gidişinin, rüşvetle ölümünün üzerinin kapatılmasının ve bu şekilde hayattan kopuşunun anlatımı yer almaktadır.

Kurban mektubunu vermek üzere gittiği hemşerisi Gulam Rıza'nın yanında onu bulamadığı için geri dönerken, mektubuyla beraber çalıştığı neft kuyusuna gider. Burada başlayan ikinci bölümde kuyuya inen Kurban'ın trajik ölümü ve bu ölümle birlikte meydana gelen yolsuzlukların eserin ana temasını oluşturur.

Açılan Petrol kuyusunun derinleşmesi ve petrol çıkarımı için çalışan Hacı Kulu, madenin o ara patlayacağını ve bu patlamaların daha öncede onlarla cana mâl olduğunu bildiği halde kazanacağı paranın hesabıyla işçilerin ölmesinden rahatsızlık duymaz. Hacı Kulu'yu kararından döndürmek, Kurban'ın ölümünü engellemek isteyen Sefer ve Tanrıverdi adlı iki işçi de burada ne gibi ölümlerin meydana geldiğini bilmektedir. Bütün çabalara rağmen Hacı Kulu'yu ikna edemeyen Sefer ve Tanrıverdi, patlamadan sonra kuyuda can veren Kurban'ın ölümünü para karşılığında sakladıkları için en az Hacı Kulu kadar suçlulardır.

"Hacı Kulu tatlı bir rüyadan uyanmış gibi oldu. Göz kapakları iri iri açıldı. Kesesinden iki yirmi beşlik çıkarıp:

"Bu işi kim yaparsa, bu elli manat onundur" – dedi.
Tanrıverdi kuyuya yaklaştı ve neftin kaynayıp çıktığını görünce:
"Zavallı Kurban, kendi mezarını kendi elinle kazdın, " – dedi.
Hacı onlara elli manat verip dedi:
Bu elli manat sizin olsun, bölüşün, ancak bu işi ağzınızdan kaçırmayın" (Şaik, 2005:32).

İnsan hayatının paranın yanındaki değersizliği, hikâyede bu şekilde aksettirilirken Kurban ve onun gibi onlarca insanın yıllar boyunca aynı haksızlıklara maruz kalmaları, bu gibi çarpıcı örneklerle sunulmuştur. Para kazanma uğruna insanların canlarının hiçe sayılması Hacı Kulu gibiler için oldukça normal karşılanmaktadır. Hatta Hacı Kulu`nun Sefer ve Tanrıverdi'nin uyarılarına karşı "Canınız çıksın, dedi, para kazanmak kolay iş mi? Siz canınızdan geçiyorsunuz biz de paramızdan" (Şaik, 2005: 32) şeklinde verdiği cevap da bunu kanıtlar niteliktedir. Hacı Kulu'nun Kurban'ın na'şına soğukkanlılıkla ortadan kaldırmak istemesi, dönem işçilerinin maruz kaldığı şiddetin boyutunu gözler önüne sermektedir. Kurban'ın ölümünde birebir paya sahip Hacı Kulu, hem cinayet hem de rüşvetle toplumdaki ahlaki kırılmanın boyutunu gözler önüne sermiştir.

Hacı Kulu'nun yanı sıra ondan Kurban'ın cesedini ve eşyalarını para karşılığını ortadan kaldırma teklifini kabul eden Sefer ve Tanrıverdi gibi karakterler de suçludur. Kurban'ın ölümüne, eşyalarının arasında buldukları mektuba her ne kadar üzülseler de rüşvet karşılığında örtbas etmişlerdir. Bu noktada ahlaki yozlaşmanın toplumun hemen her tabakasına yayılmış olduğu gözlemlenmekte, bu ve bunun gibi hikâyelerle sosyal, ahlaki, siyasi vb. problemlere dikkat dikkat çekilmeye çalışılmaktadır. Hem eğitimci, hem pedagog hem de yazar olan Abdullah Şaik'in yetişkin ve çocuk edebiyatında satirik ve didaktik ögeleri bu gibi hikâyelerle ön plana çıkardığı görülmektedir.

Sonuç

Oldukça köklü tarihe sahip olan hikâye türü, Azerbaycan edebiyatında geleneksel ve modern sahadaki gelişimini asırlarca sürdürmüştür. Tarihi destan dönemine kadar dayanan bu tür, şekil ve içerik özellikleri bakımından periyodik olarak değişim ve gelişim içerisinde olmuştur.

Bu çalışmada Oğuz kökenli batı kolunda yer alan Azerbaycan Türkleri hakkında bilgiler verilmiştir. Abdullah Şaik'in "Mektub Yetişmedi" hikâyesinden çeviri yapılmıştır.

Çalışmanın son bölümü, Məktub Yetişmedi hikâyesinin edebi tahlilinden oluşmaktadır. Konunun daha iyi anlaşılabilmesi için metin içerisinden örnek cümleler verilmiştir.

Kaynakça

ALTAYLI, S. (1994). Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, Cilt 1, İstanbul: Meb Yayınları.
ALTAYLI, S. (1994). Azerbaycan Türkçesi Sözlüğü, Cilt 2, İstanbul: Meb Yayınları.
BURAN, A., ALKAYA, E. (2020). Çağdaş Türk Lehçeleri, Ankara: Akçağ Yayınevi.
ELMAS, N. (2019). Hikâyenin Öyküsü, Ankara: Peğem Akademi.
ŞAİK, A. (2005). Seçilmiş Eserleri 1, Bakü: Avrasya Pres.
ŞAİK, A. (2005). Seçilmiş Eserleri 3, Bakü: Avrasya Pres.
TDK (Türk Dil Kurumu) (1988). Türkçe Sözlük 1-2, Ankara: TDK Yayınları.

QLOBALLAŞAN DÜNYADA AZƏRBAYCAN MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI DİALOQUN ƏSAS MEYDANI KİMİ

Türkan Yusif qızı Əhmədova
Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
Lənkəran Dövlət Universitetinin doktorantı
turkan_ahm@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-9797-2716

Dünya dövlətlərində irqçilik, millətçilik, ksenofobiya və islamafobiyanın genişləndiyi, etnik və milli dözümsüzlüyün az qala həyat tərzinə çevrildiyi bir reallıqda Azərbaycan Respublikasında multikulturalizm, dinlərarası və mədəniyyətlərarsı dialoq, tolerantlıq və harmonik etnik müxtəliflik birgəyaşayışın Azərbaycan modelinin formalaşmasını şərtləndirmişdir. Ümumiyyətlə, qloballaşan dünyada xalqlararası, mədəniyyətlərarası, dinlərarası dialoq dərin məna kəsb etməkdədir. Qloballaşma insanları bir-birlərinə yaxınlaşdırdıqca, onlar arasındakı dini fərqlilik dərinləşir.

Mədəniyyətlərin müxtəlifliyini qəbul etməyən, digər dinlərin nümayəndələrinin adət-ənənələrinə, həyat tərzinə və düşüncələrinə hörmətlə yanaşılmayan cəmiyyətdə sabitliyə və inkişafa nail olmaq qeyri- mümkündür. Azərbaycan qədim zamanlardan müxtəlif dinlərin qovuşduğu məkan olmuş, ayrı-ayrı dinlərə etiqad edən insanlar ölkəmizdə daima sülh və əmin-amanlıq şəraitində yaşamış, Azərbaycan xalqının ictimai-siyasi həyatında mühüm rol oynamış, etnik xüsusiyyətlərini, dinlərini, adət-ənənələrini qoruyub saxlamışlar. Ölkəmizdə milli zəmində hər hansı ciddi problem yaşanmaması onu digər dövlətlərdən fərqləndirmişdir. Azərbaycanda hansısa xalqın nümayəndəsinə qarşı ayrı-seçkiliyə yol verilmir və onların dini inancları, siyasi və mədəni hüquqları yüksək səviyyədə qorunur. Həmçinin ayrı-ayrı dinlərə və xalqlara məxsus tarixi abidələr, mədəniyyətlər qorunub saxlanılır.

Mədəniyyətlər adətən milli zəmində yaranır, formalaşdıqları bölgənin və xalqın sərhədlərini aşdıqda ümumbəşəri dəyərlər sisteminə daxil olurlar. Azərbaycan xalqının min illər ərzində formalaşdırdığı mədəniyyətə də bu prizmadan yanaşılmalıdır. [3, s.138]

Etnologiyada yayılmış fikrə görə, "mədəni birlik" dedikdə, müəyyən etnosu təşkil edən müəyyən toplum başa düşülür və burada mədəniyyət sosial həyatın bütün tərəflərini (siyasət, iqtisadiyyat və s. sahələrə ayrılmadan) əhatə edir. [5, s.323]

Ümummilli lider Heydər Əliyev tolerantlığın, birgəyaşayış mədəniyyətinin İslam dininin və Azərbaycan xalqının xarakterik xüsusiyyəti olduğunu belə ifadə etmişdir: "Hesab edirəm ki, Azərbaycan xalqı özlüyündə, təbiətinə görə, öz xarakterinə görə yüksək tolerantlıq hissinə malikdir. Azərbaycan əhalisinin çox hissəsinin etiqad etdiyi müsəlman dinində, onun kökündə də tolerantlıq var ". [4, s.88-89]

Multikultural və tolerant dəyərlərin Azərbaycan kimi kiçik, amma dərin tarixə, milli-mənəvi ənənələrə malik qürurlu bir ölkə üçün son dərəcə vacib həyati şərtlər olduğunu Ulu Öndər yaxşı bilirdi. Və o, bu dəyərləri yaşatmaq naminə Azərbaycan multikulturalizminin siyasi əsaslarını sistemli şəkildə, əzmlə qurdu və qəbul edilmiş siyasi bəyanat və sənədlərdə, fərman və sərəncamlarda, Konstitusiya bəndlərində bunu addım-addım, geridönməz şəkildə həyata keçirməyə başladı. Zəngin mənəvi xəzinənin sistemli, özündə aydın perspektivlər ehtiva edən siyasi bünövrəsi belə yarandı. [2]

Ulu öndər Heydər Əliyev siyasi kursunun layiqli davamçısı Prezidentimiz cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi altında Azərbaycan istər sosial-iqtisadi, istərsə də milli-mənəvi dəyərlərin qorunub saxlanılması, tarixi-dini abidələrin bərpası baxımından regionun lider dövlətinə çevrilmiş, dünya birliyinin layiqli hörmətini qazanmışdır. Cənubi Qafqaz regionunun lider dövləti olan, dünyada böyük etimad qazanan və etibarlı tərəfdaş olaraq tanınan Azərbaycan beynəlxalq dialoq və əməkdaşlıq məkanıdır. Son illərdə mədəniyyətlərarası dialoqun təşviqi və inkişafında Azərbaycan

əhəmiyyətli rol oynayır. Bu çərçivədə müxtəlif konfranslar təşkil olunmuş, onlarla məqalə və elmi iş yazılaraq mədəniyyətlərarası dialoqa töhfələr verilmişdir. Bu ənənənin əsası 2011-ci il mayın 27-də Prezident İlham Əliyevin imzaladığı "Azərbaycan Respublikasında Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumunun təşkili barədə" fərmanla qoyuldu. Təsadüfi deyil ki, Bakı Beynəlxalq Humanitar Forumu, Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu, Dini Liderlərin Zirvə toplantısı, Qlobal Bakı Forumu və digər mühüm tədbirlər məhz ölkəmizdə keçirilir.

Mədəniyyətlərarası dialoq prosesində əvvəlcə müxtəlif mədəniyyətlər arasında qarşılıqlı anlaşma yaranır, sonra isə birgə əməkdaşlığa doğru fəaliyyət birliyinə səy göstərilir. Müasir dövrdə mədəniyyətlərarası dialoq zərurətinin ən başlıca səbəblərindən biri sivilizasiyalar arasında yarana biləcək mümkün münaqişələrin qarşısının alınması, eyni zamanda mədəniyyətlərarası və dinlərarası dialoqun həyata keçirilməsindən ibarətdir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin vurğuladığı kimi: "Bizim tariximiz mədəni müxtəliflik tarixidir və bu gün həmin tarixi irs əsasında Azərbaycan dünyaya mədəniyyətlərarası dialoqun ölkələri yaxınlaşdırmağın, müxtəlif mədəniyyət və sivilizasiya nümayəndələri arasında yeni körpülərin qurulmasının yeganə yol olduğunu nümayiş etdirir".

Məlum olduğu kimi, VI Ümumdünya Mədəniyyətlərarası Dialoq Forumu 2024-cü ilin mayında Bakıda keçiriləcək. Bu forumun keçirilməsi mədəniyyət sahəsində mövcud əməkdaşlıq istiqamətlərinə yeni üfüqlər açacaq.

Müşahidələr əsasında deyə bilərik ki, Azərbaycan Respublikası mədəniyyətlərarası dialoqa öz töhfələrini verməkdədir. Azərbaycanın həm müxtəlif tədbirlərə ev sahibliyi etməsi, həm də dünyanın ayrı- ayrı ölkələrində keçirilən beynəlxalq konfransların təşəbbüskarı və təşkilatçısı kimi çıxış etməsi sivilizasiyalararası dialoqun genişləndirilməsinə, bu istiqamətlərdə səmərəli fikir mübadiləsinin aparılması və işbirliyinin gücləndirilməsinə fundamental töhfələr verir. Bu baxımdan Azərbaycan dünyanın ən nümunəvi ölkələrindən biridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasov Namiq Mədəniyyət siyasəti və mənəvi dəyərlər, Bakı, 2009, 444 s.
2. Azərbaycan multikulturalizminin ədəbi-bədii qaynaqları, Bakı Beynəlxalq Multikulturalizm Mərkəzi, Bakı, 2016.
3. İsmayılov Gündüz, Tolerantlıq: bildiklərimiz və bilmədiklərimiz, Bakı, "Tuna" Nəşriyyat, 2019, 240 s.
4. Qurbanlı Mübariz, Din və siyasət, Bakı,2019, 114 s.
5. Niftiyev Niyaz, Azərbaycanda birgəyaşayış və multikulturalizm, Bakı, 2015. 408 s.

AZƏRBAYCANIN XƏZƏR DƏNİZİ HÖVZƏSİNDƏ ARXEOLOJİ TƏDQİQATLAR HAQQINDA

[1,2]**Taleh Vasif oğlu Əliyev,** [1,3]**Aliyə Rzaqulu qızı Adgözəlova**
[1]AMEA Arxeologiya, Etnoqrafiya və Antropologiya İnstitutu
[2]tarix üzrə fələfə doktoru, dosent
taleh.ali@mail.ru
http://orcid.org/0000-0003-0519-69370
[3]http://orcid.org/0000-0001-5879-6337

Təbii iqlim şəraiti və coğrafi mövqeyi cənub-şərq bölgəsinin qədim zamanlardan insanların yaşaması üçün əlverişli şərait yaratmışdır. Xəzər dənizi hövzəsi və onun ətraf rayonlarında aparıl-

mış arxeoloji tədqiqatlar uzaq daş dövründən başlayaraq burada insanların məskunlaşdığını söyləməyə imkan verir.

Bölgənin arxeoloji abidələrinə maraq hələ XIX əsrin 80-90-cı illərindən yaranmış və bu günə qədər diqqət mərkəzində olmuşdur. XIX əsrin 90-cı illərində Fransadan gəlmiş Morqan qardaşları Lənkəran çökəkliyində və Lerikdə arxeoloji kəşfiyyat işləri aparmış, əsasən, son tunc – ilk dəmir dövrünə aid qəbir abidələrində tədqiqatlar aparmışlar (şək. 4).

XX əsrin birinci yarısından başlayaraq bölgənin arxeoloji cəhətdən tədqiqinə xüsusi əhəmiyyət verilir, əsasən, düzənlik, dağlıq və dağətəyi ərazilərə arxeoloji və etnoqrafik səfərlər təşkil olunur. Əsas məqsəd Xəzər dənizi hövzəsinin Azərbaycana aid olan hissəsində qədim dövrün yadigarlarını üzə çıxarmaq olmuşdur. Arxeoloji tədqiqatların miqyası XX əsrin 60-cı illərindən başlayaraq daha da genişlənir. Düzənlik ərazi ilə dağlıq ərazi arasında üzvi bağlılığın olması, məskunlaşma, miqrasiya, arxeoloji mədəniyyətlərin formalaşması kimi mühüm məsələlər ön plana çəkilir. Keçən əsrin 80-ci illərindən başlayaraq bölgəni tədqiq edən xüsusi arxeoloji ekspedisiya yaradılır. Bu ekspedisiyanın əsas məqsədi cənub bölgəsinin, o cümlədən, Xəzər dənizi hövzəsinin arxeoloji xəritəsini hazırlamaqdan ibarət olmuşdur. Ötən illər ərzində bölgədə aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində onlarla yeni abidə müəyyən edilmiş və elmi dövriyyəyə gətirilmişdir. Bu abidələr əsasən yaşayış yerlərindən, qəbir abidələrindən, qala və müdafiə istehkamlarından və digər abidələrdən ibarətdir.

Lənkəran, Astara, Masallı və Cəlilabad rayonları ərazisində aparılan arxeoloji araşdırmalar bu ərazilərin hələ Eneolit-Tunc dövrlərindən məskunlaşdığını söyləməyə imkan verir. Cəlilabad rayonunda Əlikömək tə pə, Polutəpə, Alxantəpə, Xudutəpə, Oğlantəpə abidələrində aparılan arxeoloji tədqiqatlar hələ Neolit dövründən başlayaraq, burada ilkin əkinçilik mədəniyyətinin formalaşdığını göstərən dəlillər verir.

Xəzər dənizinin qabarması və çəkilməsi bölgənin relyefinə, flora və faunasına öz təsirini göstərmişdir. Nəzərə alsaq ki, bu qabarma və çəkilmələr dəfələrlə olmuşdur, Lənkəran çökəkliyi nəticədə bataqlığa çevrilmişdir. Lakin dağlıq və dağətəyi ərazi bu təsirdən kənarda qalmışdır. Belə ki, bu ərazilərdə biz tarixin müxtəlif dövrlərinə aid arxeoloji abidələrə və maddi mədəniyyət nümunələrinə rast gəlirik.

Bu gün bölgənin arxeoloji cəhətdən tədqiq olunması prioritet məsələlərdən birinə çevrilmişdir. Heç də təsadüfi deyil ki, son illərdə fəaliyyət göstərmiş Azərbaycan-Fransa Birgə Beynəlxalq Arxeoloji Ekspedisiyasının adı yeniləşərək Xəzər dənizi hövzəsinin son tunc - ilk dəmir dövrü abidələrini öyrənən ekspedisiya adlandırılmışdır. Lerik rayonu ərazisində Kraveladi, Cucutuk və digər yerlərdə aparılan arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində ərazidə son tunc - ilk dəmir dövrünə aid abidələr tədqiqata cəlb edilmişdir [2] (şək. 5).

Babazanlı arxeoloji ekspedisiyası Salyan rayonunun eyniadlı ərazisində antik dövr küp qəbirlər nekropolunda arxeoloji qazıntı işləri professor Arif Məmmədov tərəfindən aparılmışdır. Nəticədə 3 qazıntı sahəsi açılaraq 50-dən çox küp qəbir öyrənilmişdir (şək. 3; Tablo 1). Rayonun Qırxçıraq yaşayış yerində isə orta əsr şəhərtipli yaşayış yerində arxeoloji kəşfiyyat işləri həyata keçirilmişdir [1; 3] (Tablo 2). Qeyd edək ki, A.M.Məmmədov Qırxçıraq yaşayış yerini orta əsr Mahmudabad şəhəri ilə eyniləşdirir.

Xəzər sahili boyu ərazilərdə sualtı arxeoloji tədqiqatlar V.A.Kvaçidze tərəfindən aparılmışdır. Nəticədə Salyan rayonu ərazisində Bəndovan 1 və Bəndovan 2 yaşayış yerləri tədqiq edilmişdir. Abşeron yarımadasında isə Şəhri-Gürkan yaşayış yeri tədqiqata cəlb edilmişdir. Orta əsr mənbələrində adı keçən bəzi şəhər yerlərinin lokalizasiyası da bu qazıntıların nəticələrinə əsasən aparılmışdır. Bəndovan 1 yaşayış yeri IX-XIII əsrlərə, Bəndovan 2 yaşayış yeri isə XI-XII əsrlərə aiddir [4; 5] (şək. 1-2). V.A.Kvaçidze Bəndovan 1 yaşayış yerini orta əsr Guştasfi şəhəri, Bəndovan 2 yaşayış yerini isə orta əsr Muğan şəhəri ilə eyniləşdirmişdir. Şəhər yerlərinin su altında qalmasını isə XIV əsrin əvvəllərində baş verə biləcəyini qeyd etmişdir.

Şək. 1. Xəzər dənizi sahili boyu Bəndovan yaşayış yerinin xəritə-sxemi (V.A.Kvaçidze)

Şək. 2. Bəndovan yaşayış yerindən şirli saxsı nümunəsinin təsviri (MATM-V.A.Kvaçidze)

Şək 3. Babazanlı nekropolunda I qazıntı sahəsi (A.M.Məmmədov)

1

2

3

4

5

Tablo 1. Babazanlı nekropolundan küp qəbirlərdən aşkar olunmuş maddi mədəniyyət nümunələri (1-2-saxsı qablar; 3-dəmir metal silah və alət hissələri; 4-5-Parfiya hökmdarı II Ardabana aid gümüş sikkə (I əsr) (numizmat Akif Quliyev təyin edib)
(A.M.Məmmədov, Ə.H.Babayev, T.V.Əliyev, M.İ.Rəcəbov, A.R.Adgözəlova)

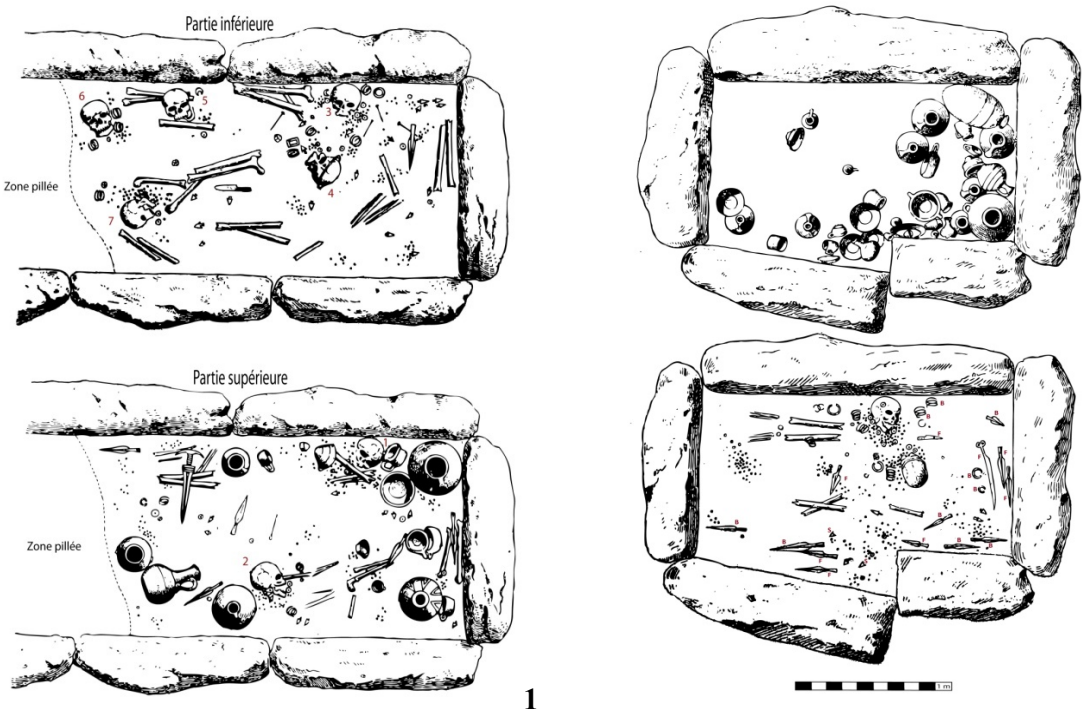

1 **2**

Şək. 4. Kraveladi daş qutu qəbirlərinin təsviri (1-2: Jak de Morqan)

1 **2**

Şək. 5. Kraveladi daş qutu qəbirləri (1-2: Ələkbərov A., Kasanova M., Əliyev T.)

1

2

3

4

Tablo 2. Qırxçıraq yaşayış yerindən aşkar olunmuş saxsı qab nümunələri (A.M.Məmmədov, T.V.Əliyev, A.R.Adgözəlova)

Abşeron yarımadasının Zirə qəsəbəsindən 5 km şərqdə Gürkan burnunda yerləşən sahilboyu yaşayış yerində aparılmış arxeoloji tədqiqatlar nəticəsində abidənin XI-XIII əsrlərə aid olduğu müəyyən olunmuşdur. Mənbələrdə adı keçən Şəhri-Gürkan yaşayış yerinin məhz həmin əraziyə uyğun gəldiyi şübhəsizdir.

Bölgədə aparılan arxeoloji və paleontoloji tədqiqatlar daxili su hövzələrinin tematik problemlərinin Xəzər dənizi hövzəsi məsələlərinə uyğun gəldiyindən çox aktualdır. Belə hesab edirik ki, bu sahədə birgə fəaliyyət və multidissiplinar tədqiqat işin xeyrinə ola bilər. Ona görə də gələcəkdə coğrafiya, geologiya və geofizika və digər sahədə mütəxəssislərin birlikdə bu cür tədqiqatlar aparması vacibdir.

Arxeoloji qazıntıların nəticələri əsasında son tunc – ilk dəmir, antik, ilk orta əsrlər və klassik orta əsrlərə aid yaşayış yerlərindən, qalalardan və digər məntəqələrdən bitki qalıqları, heyvan sümükləri, müxtəlif gil nümunələri və s. əldə olunmuşdur. Analizlər həmin nümunələrin yerli iqlim şəraitinə müvafiq olduğunu söyləməyə əsas verir. Bu baxımdan arxeoloji tədqiqatların tarixi-coğrafi, paleobotanik, geoloji və digər təbiət elmləri ilə qarşılıqlı əlaqələrinin güclənməsini gələcəkdə zəruri hesab edirik. Multidissiplinar araşdırmaların məhz bu yöndə inkişafı Xəzər hövzəsinin müxtəlif problemlərinin təhlilinə təkan verəcəkdir.

Bölgədə aparılan arxeoloji və paleontoloji tədqiqatlar buranın unikal bir ərazi olduğunu söyləməyə əsas verir. Azərbaycanın dünyada on bir iqlimdən doqquzunun yerləşdiyi ölkə olması qeyd olunan bölgənin də rəngarəngliyində özünü göstərir. Meşə örtüyü, su arteriyaları, xüsusilə Xəzər dənizi və onun ətrafındakı resursların tədqiqi olduqca lazımlıdır. Göründüyü kimi bölgə arxeoloji abidələrlə çox zəngindir. Eneolit dövründən başlayaraq bu ərazilərin məskunlaşmasını göstərən əlamətlərin üzə çıxması, tunc, ilk dəmir, antik, ilk orta əsr və orta əsrlərə aid qəbirlər və digər arxeoloji abidələr tarixin çox mühüm problemlərini, təsərrüfat həyatını, insanların əsas məşğuliyyətini və s. məsələləri öyrənməyə kömək edir.

Azərbaycanın Xəzər sahili ərazilərində Qafqaz Albaniyası və Atropatena dövlətlərinin tarixi ilə səsləşən abidələrin tədqiqata cəlb olunması da tarix və arxeologiya elmlərinin aktual məsələlərindəndir. Gələcək tədqiqatlarda bu cür elmi tədqiqat işlərinin aparılması ölkəmizin prioritet elm sahəsi kimi arxeologiyada zəruri planlardandır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Babayev Ə.H. Muğan arxeoloji ekspedisiyasının 2018-ci ildə apardığı arxeoloji qazıntı və çöl-tədqiqat işlərinin hesabatı // AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Arxivi, Bakı: 2019, 42 s.
2. Ələkbərov A.Ə. Lerik rayonunda 2014-cü ildə aparılmış arxeoloji tədqiqat işlərinin hesabatı // AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Arxivi, Bakı: 2014, 46 s.
3. Məmmədov A.M. Babazanlı arxeoloji rkspedisiyasının 2015-ci ildə apardığı arxeoloji qazıntı işlərinin hesabatı // AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun Elmi Arxivi, Bakı: 2016, 57 s.
4. Квачидзе В.А., Мамедов Р.А. Гидроархеологические исследования поселения Бяндован // Археологические открытия 1971 года, Москва: Наука, 1972
5. Квачидзе В.А. Подводная экспедиция на городище Бяндован // Археологические открытия 1975 года, Москва: Наука, 1976

VİRTUAL SOSİALLAŞMANIN SOSİAL FƏLSƏFİ TƏHLİLİNİN BƏZİ MƏSƏLƏLƏRİ

Üzeyir Ələmşah oğlu Zeynalov
fəlsəfə üzrə fəlsəfə doktrou
Mingəçevir Dövlət Universiteti
uzeyir.zeynalov@mdu.edu.az
http://orcid.org/0000-0002-3664-7418

Çağdaş dövrümüzdə sosial inkişaf, əsasən yeni informasiya-kommunikasiya texnologiyaları sayəsində sosial dəyişikliklərin miqyası və sürəti ilə xarakterizə olunur. İnternet məkanında insan təkcə izləyici, oxucu və dinləyici deyil, eyni zamanda hadisələrə təsir etməklə yanaşı onun həm təşkilatçısı, həm də iştirakçısı ola bilir. İlk dəfə ötən əsrin 80-ci illərin işlədinlən "Kiberməkan" ifadəsi qlobal çoxistifadəçili virtual mühit kimi xarakterizə olunmuş və elm adamları tərəfindən kompüter qrafikası və insan-kompüter interfeysləri üzərində işləyən süni dünya kimi təsvir olunmuşdur. Lakin başlanğıcını Aristotel və orta əsr latın dilindən götürən virtuallıq anlayışı ənənəvi olaraq, xəyali görünən, həqiqətdən məhrum kimi mənalarda şərh olunur. Ancaq sosial məkan ən radikal şəkildə dəyişdirən yüksək texnologiyaların mühüm naliyyətləri həm virtuallıq fenomenin özünə, həm də məzmununa yenidən baxılmasına vadar etmişdir. Virtual reallığın prototipi olan internetin fiziki mövcud olub olmadığı mübahisə predmeti olsa da, onun təmiz informasiya məkanı, ünsiyyət məkanı olması artıq heç kimdə şübhə oyatmır. İnternet müxtəlif sosial intitutların (dövlət, elm, təhsil, kütləmi kommunikasiya və s.) bir hissəsinə çevrilmiş, bir çox insanlar üçün çox böyük əhəmiyyət daşımaqla və onların həyatlarının mühüm bir hissəsinə çevrilmişdir. Müxtəlif səbəblərdən internet bu gün iş, pul qazanmaq, tanışlıq, ünsiyyət, eyni zamanda məlumat və xəbər axtarışı üçün istifadə olunur və müasir sivilizasiyanın ən parlaq naliyyətlərindən birinə çevrilməklə insan həyatının ayrılmaz hissəsi olmuşdur.

Əvvəlki sosial formalarla müqayisədə, müasir sosial münasibətlərin və proseslərin özünəməxsusluğu cəmiyyətin təşkilatlanmasını ərazidən şəbəkə əsaslı dəyişənə transformasiyası ilə xarakterizə olunmaqla, fiziki məkan və kiberməkanın bir-birnə qarışması və qarşılıqlı asılılığındadır. Bu mənada, yalnız ərazi hərəkətini nəzərə alan və şəbəkə fəaliyyətinə məhəl qoymayan ənənəvi sosial hərəkəti izah edən anlayışlar bu gün qeyri-adekvatdır. Eyni zamanda müasir cəmiyyətin son dərəcə qeyri-sosial olması haqqında mübahisəli nəticələr də müzakirə edilməkdədir. Təqdim edilən araşdırmada əsas məqsəd məhz bu baxımdan sosiallığı araşdırmaq və sosial dinamikanın kiberməkanda sosial-fəlsəfi təhlilini verməkdir.

İnformasiya texnologiyaların müasir cəmiyyətdə insanların gündəlik həyatına təsir göstərməsi artıq heç kimdə şübhə oyatmır. Tədqiqatçıların böyük əksəriyyətinin fikirincə, bu təsir xüsusilə də sosiallıq sahəsində özünü bariz şəkildə göstərir və üzbəüz ünsiyyət tədricən İKT-nin vasitəçiliyi ilə yeni formalara çevrilir. Yeni formalar yeni imkanlar yaratmaqla yanaşı, insanlar arasında birbaşa ünsiyyətin azalmasına, sosiallığın zəifləməsinə gətirib çıxarmış və nəticədə fərdiliyin, tənhalığın əsas səbəbkarına çevrilməsi fikirini yaratmışdır.

Bəşər tarixində qarşılıqlı ünsiyyət və şəbəkələşmə üçün insanlar arasında bu qədər resurs olmadığı halda, heç vaxt da şəxsiyyətlərarası münasibətlərin keyfiyyətində bu qədər böhran olmamışdır. Tədqiqatçıların bir qismi belə hesab edir ki, müasir inkişaf etmiş cəmiyyətlər insanların sosiallıq səviyyəsinin son dərəcə aşağı və fərdlərin sosial mühitdən təcrid olunması ilə xarakterizə olunur. Hansı yanaşmanı qəbul etməyimizdən asılı olmayaraq bir reallığı qəbul etməliyik hər iki vəziyyətin yaranmasında İKT xüsusi rol oynayır.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, müasir sosial münasibətlərin və proseslərin özünəməxsusluğu fiziki məkanın və kiberməkanın bir-birinə qarışması və qarşılıqlı asılılığıdır. Kiberməkan cəmiyyətin təşkilinin əsas xarakteri ərazidən şəbəkə əsaslıya dəyişməsidir. Yalnız fiziki ünsiyyəti nəzərə alaraq sosial hərəkəti izah etməyə çalışan konsepsiyalar bu gün öz aktuallığını itirməkdədir.

Elmi ədəbiyyatlarda sosiallıq anlayışı fərdin fərdilik vəziyyətindən sosiallıq və dostluq fazasına keçid, sosial davranışların məcmusuna aiddir. Bəzən ünsiyyət anlayışı sosiallığın sinonimi kimi işlədilir.

Texnologiyanın "hakim olduğu" müasir cəmiyyətdə sosiallığı başa düşmək üçün bu fenomenin klassik sosioloji tərifləri diqqət yetirmək lazım gəlir. M.Veberə görə "fərdin hərəkəti yalnız digər fərdlərə yönəldikdə sosial olur" . M.Veber fikirini belə ifadə edirdi: "Hər cür hərəkət, hətta aşkar hərəkət də" sosial" deyildir. Subyektiv münasibət yalnız başqalarının davranışına yönəldiyi müddətdə sosial fəaliyyəti təşkil edir" [1, c.172-173]. Sitatdan göründüyü kimi, sosial davranış insanlar arasında hər cür təmas ilə xarakterizə olunmur, çünki iştirakçının davranışı mənalı şəkildə digər fərdlərə yönəldilməlidir. Sosiallığı tədqiq edən digər tədqiqatlarda sosiallıq öz saf formalarında fərdin şəxsiyyətlərinə yönəldiyi üçün heç bir real məqsədə, məzmuna və sosial məqamdan kənar nəticəyə malik olmamalıdır. "Sosiallaşma" və "ünsiyyət" arasında paralellik aparılır ünsiyyətin insanların əyləncə və sevgi ruhunda birləşərək, aralarında hər hansı bir narahatedici maddi vurğu olmadan təmiz qarşılıqlı əlaqə yaratması ideyası irəli sürülür. Buradan belə başa düşmək olar ki, ünsiyyət ən azı iki iştirakçı arasında ünsiyyətin məqsədə çevrildiyi bir vəziyyətdir.

M.Veber, D.Bell, M.Kastels və digərləri müasir cəmiyyətdən çox fərqli olan cəmiyyətlərdə yaşadıqlarından, fərqli olan sosio-münasibətləri və prosesləri təsvir etmişlər. Kastelsin fikirincə "müasir cəmiyyətin əsasını "şəbəkə" strukturları təşkil etdiyinə görə müxtəllif sosial institutların, qurumların formaları məhz şəbəkələr vasitəsilə formalaşır" [5, c.507]. D.Bell isə belə hesab edirdi ki, "qarşıdan gələn əsrdə iqtisadi və sosial həyat, kommunikasiya üzərində qurulmuş yeni soail mühit yardacaq" [2, c.53].

Sosial dinamikalar zamanla dəyişmişdir. Kiberməkan getdikcə gündəlik qarşılıqlı əlaqənin mühüm aspektinə çevrildiyi üçün bu vəzifə son vaxtlar daha da əhəmiyyətli olmuşdur. Sosial qarşılıqlı əlaqələr kontekstində İKT-nin istifadəsi ünsiyyət təcrübəsini birmənalı şəkildə dəyişdirdi. Kiberməkanın müəyyən etdiyi yeni şərtlər daxilində ənənəvi sosial hadisələrin intensiv keçidinin şahidi oluruq. Biz faktiki olaraq sosial yenidənqurma ilə üz-üzə qalmışıq. Bu sürətli dəyişikliklər müəyyən sosial hadisələrin izah edilməsini çətinləşdirir.

Müasir dövrdə sosiallığı araşdıran bir sıra tədqiqatçılar belə hesab edirlər ki, iştirakçılar üz-üzə ünsiyyəti azatmaqla potenisal olaraq iştirakçıların sosial şəbəkələrini genişləndirirlər. Təcrübədə bu o deməkdir ki, sosial şəbəkə üzərində (misal olaraq, Facebook-da) məzmunu "bəyənmək" sosiallıq aktıdır. Bu mənada sosiallıq ərazi əsaslıdan, şəbəkə əsaslıya çevrilən qurumdur.

İnsanlar texnologiyaları yaradır və ona müəyyən təsirlər göstərdiyi kimi, texnologiyalar da fərdləri formalaşdırır. Buna görə də texnologiyanın daha sosial, cəmiyyətin isə texniki xarakter aldığını iddia edənlərə də rast gəlmək olur. Bu nöqteyi-nəzərə görə texnologiya düşüncələrə elə təsir edib ki, artıq iştirakçıların fiziki mövcudluğu əhəmiyyət daşımır. Artıq biz kiberməkanda baş verənləri real hadisələr kimi qəbul edir və İKT artıq iştirakçılar arasında üzbəüz, qarşılıqlı əlaqə illüziyası yarada bilir.

Müasir texnologiyalardan istifadə edənlər – kibersosiallşma prosesində müxtəlif keyfiyyət dəyişikliklərinə (koqniiv, emosional, fərdi xüsisyyətlər və s.) məruz qalırlar. Kibersosiallaşma prosesində fərdin inkişafına xüsusi təsiri əsasında insan yeni gözləntilərin və maraqların, moivlərin və məqsədlərin, ehtiyacların sahəsinə çevrilir.

Şəxsiyyətin kibersosiallaşmasının məzmunu və mexanizmlərindəki dinamik dəyişiklik daha çox sosial institutların virtuallaşdırılması, ətrafdakı reallığın adi qavrayışını kompüter sistemi ilə inteqrasiya olunmuş məlumatlarla əvəz etməklə yeni dünyanın yaradılması ilə bağlıdır. Bu baxımdan kibersosiallıq bir sıra xüsusiyyətlərlə xarakterizə olunur:

- anonimlik;
- bərabərlik;
- sərhədllərin olmaması;

- əlaqələrin limtsiz xarakteri;
- daimi qeydəalma;
- xüsusi vaxt xüsusiyyətləri və s.

Kibersosiallığın yuxarıda göstərilən xüsusiyyətləri insanların virtual aləmdə aktivliyini daha da şərtləndirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Макс, В. Избранные произведения / – Москва: Прогресс, – I990. – с.808.
2. Белл, Д. Грядущее постиндустриальное общество / Д. Белл. - М. : Академия, 1999. - 949 с.
3. Гидденс, Э. Социология / Э. Гидденс. - М. : Эдиториал УРСС, 1999. - 704 с.
4. Бабаева, Ю.Д. Психологические последствия информатизации // Психологический журнал. - 1998. №1. - С. 89-100.
5. Кастельс, М. Становление общества сетевых структур// Новая постиндустриалная волна на Западе: Антология М. "Academia", 1999
6. Плешаков, В.А. К вопросу об определении понятия «социализирующая среда» в социальной педагогике // Актуальные проблемы профессионально - педагогического образования - 2000. - Вып. 4 - С. 107-109.

ULU ÖNDƏR HEYDƏR ƏLİYEVİN MÜDRİKLİK ZİRVƏSİNİN İŞIĞINDA

Zenfira Mirsəfər qızı Əzizova
pedaqogika üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti
zenfira.azizova@mdu.edu.az
http://orcid.org/0000-0001-9607-8934

Tarixdən bizə məlumdur ki, azərbaycanlılar öz doğma məkanlarında – Odlar yurdu Azərbaycanda öz milli mentalitetlərinə uyğun həyat tərzi keçirmiş, çox dəyərli və dünya əhəmiyyətli tarixi abidələr yaratmışlar. Milli koloritimizin zənginliyi, diyarımızın əsrarəngiz gözəlliyi daim dünyanı özünə cəlb etmiş, ölkəmizi ictimai-siyasi proseslərin mərkəzi etmişdir. Bütün bu proseslər Azərbaycanın parçalanması ilə nəticələnir. 1937-ci il sürgünləri azərbaycanlıların bir qisminin deportasiyasına səbəb olur. 1918-1948-1988-ci illərdə azərbaycanlılar I Pyotorın vəsiyyətinin nəticəsi olaraq öz doğma yurdlarından didərgin salınır və İrəvan xanlığından qovulurlar. Xalqımız Mircəfər Bağırovun Stalinlə şəxsi münasibətləri nəticəsində deportasiyadan güc-bəla ilə yaxa qurtara bilir. Xalqımızın oğul və qızları yzun müddət yad baxışlar altında yaşamış, dillərində və son nəfəslərində Azərbaycan, Vətən sözləri ilə gözlərini əbədiyyətə yummuşlar. Bütün bunlara baxmayaraq, Azərbaycan xalqı dünyanın böyük xalqlarından biri olaraq qalır. Əsrlərlə işğal və xarici təzyiqlərə məruz qalmış xalqımız bu gün də Şərqlə Qərbi, Şimalla Cənubu, Avropa ilə Şərqi birləşdirən ərazini öz əlində qoruyub saxlaya bilmiş, suveren dövlətdə yaşamaq arzusunu gerçəkləşdirə bilmişdir. Sinəsi hərbə meydan olan bu şanlı vətən öz genofonunu minlərcə can qurbanlarının hesabına saxlaya bilmişdir.

Azərbaycan Respublikası suverenlik əldə etdikdən sonra xarici qüvvələr və daxili düşmənlər Azərbaycanı vətəndaş müharibəsinə sürükləməyi və müstəqilliyimizi məhv etməyi qarşılarına məqsəd qoydular. 1993-cü ildə H.Əliyev böyük siyasi xadim xalqımızın nicat yeri oldu. XX əsrdə milli varlığımızın ehtiyac duydyğu əsl lider şəxsiyyət məhz H.Əliyev olmuşdur.

"Güclü məntiqi, vətəndaşlıq əqidəsi olan, ziyalıların psixologiyasını və həyatını dərindən bilən Heydər Əliyev mənəvi-psixoloji vəziyyəti dəyişdirməyə, dövlətə və sabahkı günə, elmin, təhsilin, mədəniyyətin yenidən dirçəlməsinin çox da uzaqda olmadığına insanlarda inam yaratmağa nail oldu." [1, s.14]

Sovet rejimi dövründə yetişib formalaşmasına baxmayaraq H.Əliyevin bütün şüurlu həyatı içərisindən çıxdığı xalqa xidmətdən ibarət idi. Dövlət mənafeyi ilə milli mənafeyi bacarıqla əlaqələndirən H.Əliyev istər Bakıda, istərsə də Moskvada işləyib yaşayarkən əleyhdarları tərəfindən, xüsusilə ermənilər və onların deputatları tərəfindən bir sıra hallarda, hətta ciddi imtahan qarşısında durmalı olurdu. [2, s.113-124]

H.Əliyev həqiqətən də xalqımızı sehrli, uzaqgörən siyasəti ilə birləşdirdi, qara buludları başımızın üzərindən yox etdi, azərbaycanlıları həmrəyliyə çağırdı. Bütün ölkələrdə azərbaycanlıları toplaya bildi, dünya azərbaycanlılarının diasporalarını yaratdı və eyni zamanda 1989-cu ildə 31 dekabr günü Naxçıvanda baş vermiş hadisəni əsas götürərək 31 dekabrı Dünya Azərbaycanlılarının həmrəylik günü elan etdi. 31 Dekabr 1989-cu ildə Naxçıvanda sərhəd dirəklərini yıxaraq millətimiz bu taleyüklü missiyanın başlanğıcını qoydu. Qardaş-qardaşla qovuşdu. Bu gün Azərbaycan Respublikasının xarici ölkələrdə yaşayan 40 milyondan artıq soydaşı vardır ki, onların da Vətəni Azərbaycandır. Heydər Əliyev Azərbaycanı bütün dünya Azərbaycanlılarının Vətəni elan etdi və onların müxtəlif qurumlarının rəhbərləri ilə görüşdü. Bu məqsədyönlü görüşlər Azərbaycan Lobbisini formalaşdırdı və bu yolda hələ də yeni-yeni addımlar atılır. Məhz bunun nəticəsində dünyanın müxtəlif ölkələrində Azərbaycan dilində onlarca qəzet və jurnal nəşr olunur, bir çox ölkələrin radio və televiziyalarının proqramlarında Azərbaycan dilində mütəmadi olaraq verilişlər səslənir. Hazırda dünyanın müxtəlif ölkələrində yüzlərlə Azərbaycan Milli-mədəniyyət mərkəzi, cəmiyyət assossiasiyası fəaliyyət göstərir. Azərbaycanın Milli-mədəniyyət mərkəzləri çox işgüzar və intensiv fəaliyyət göstərərək kütləvi informasiya vasitələri ilə çıxışlar edib Azərbaycan həqiqətlərini Dünyaya çatdırırlar. Bu gün milyonlarla Azərbaycanlı dünyanın müxtəlif ölkələrində toplum halında yaşayır. Onlar bu ölkələrin ictimai-iqtisadi-siyasi həyatında fəal iştirak etməklə, elminin, mədəniyyətinin inkişafına töhfələr verməklə yanaşı, həm də Azərbaycan xalqının, millətimizin milli-mənəvi dəyərlərini, dilini özündə yaşadır, onun tarixi mədəniyyəti, mütərəqqi ənənələri ilə fəxr edir. Hər bir azərbaycanlı bilir ki, o, yaşadığı ölkənin layiqli vətəndaşı olmaqla yanaşı, həm də Azərbaycanı - onun mədəniyyətini, milli xüsusiyyətlərini təmsil edir. Bu gün Azərbaycanımız Avropa Şurasının üzvüdür. Ana diyarımız artıq öz fəaliyyət dairəsini xeyli genişləndirmişdir. Dünyaya ana dilimizin izahlı lüğəti ayaq açdı.

Hər bir siyasi lider, hər şeydən, öz milli reallıqlarının ideal məhsuludur, əgər sosial-siyasi kontekstdən yanaşsaq, öz ölkəsinin siyasi quruluşunun və siyasi mədəniyyətinin bilavasitə təsiri altında formalaşan şəxsiyyətdir. Daha geniş mənada yanaşılsa, hakimiyyətin konkret cəmiyyətdə şəxsiyyətləndirilməsi, yəni personofikasiyası sosial gerçəklikdə hakimiyyət funksiyaları ilə elektoratın münasibətlərini əlaqələndirməsi milli liderin fəaliyyəti sayəsində baş verir. [3, s.1]

"Kitabi-Dədə Qorqudun"un 1300 yaşını təntənə ilə qeyd edən xalqımız dünyaya bir daha kim olduğunu açıqladı. Oğul və qızlarımızın səyi nəticəsində Avropa Şurası 5 maddədən ibarət ən əsası isə Qarabağın statusunun Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll edilməsi barədə qətnamə qəbul etdi. Respublikamızda minilliklərin yadigarı olan İçəri şəhərin, Şirvanşahlar Sarayı və Qız qalasının adları 2000-ci ildə YUNESKO-nun Dünya mədəniyyəti inciləri siyahısına daxil edildi. Azərbaycan dünyada yaradılmış bütün elektron versiyası xətlərinə və internetə qoşulmuşdur.

Azərbaycan öz müstəqilliyi dövründə əsrin kontraktını bağlamış (1994-cü il) Bakı-Supsa neft kəmərini işə salmışdır. Dünyəvi əhəmiyyəti olan "İpək" yolunun çəkilişinə başlamışdır. Azərbaycan öz Milli strategiyası və konsepsiyasını həyata keçirməyə başlamış, xarici dövlətlərin aparıcı neft şirkətləri ilə müqavilələr bağlayaraq, dünya iqtisadiyyatına qovuşmasını təmin etmişdir. Azərbaycanın təhsil sisteminin dünya təhsil sisteminə inteqrasiyası baş vermişdir. H.Əliyev siyasi kursu bu gün Azərbaycanı dünya birliyinin fəal üzvünə çevirib. Bu gün Azərbaycan dünya dövlətləri ilə

bərabərhüquqlu tərəfdaşlıq münasibətləri qurub, onların bəziləri ilə strateji müttəfiqdir. Bu Azərbaycanın beynəlxalq aləmdəki mövqeyini daha da gücləndirir.

H.Əliyev dünyanın ən mötəbər tribunalarından dəfələrlə bəyan etmişdir ki, müstəqilliyini ikinci dəfə əldə etmiş Azərbaycan öz inkişafında bazar iqtisadiyyatı, demokratiya, hüquqi, dünyəvi dövləçilik, plüralizm, Avropaya inteqrasiya yolu ilə gedəcəkdir. Bu gün xalqımız milli müstəqillik yolunda mətin addımlar atmaqdadır. Artıq müstəqil Azərbaycan Respublikası dünya şöhrəti və etibarı qazanmaqdadır. Bu möhtəşəm uğurlar Ümummilli lider H.Əliyevin müdrik siyasətinin parlaq nəticələridir. O, müstəqil dövlətçiliyimizin sosial-siyasi mədəni amillərini, inkişaf istiqamətlərini ideoloji təminatını müəyyən etmişdir. [4, s.150-155]

Siyasətdə müdriklik, həyatda praqmatizm məktəbi, dövlət idarəçiliyində ustalıq - bu böyük siyasətin ana xəttini təşkil edir. Azərbaycan siyasətçiləri içərisində heç kimə bu qədər siyasət Olimpinin zirvəsində qalmaq və Vətəninə, xalqına xidmət etmək və heç kəsə ürəklərdə sağlığında özünə heykəl ucaltmaq da nəsib olmayıb. Heydər Əliyev özü şəxsiyyət kimi tarixi hadisədir. Tarix şəxsiyyəti yaradır, bu cür şəxsiyyətlər isə tarixi.

Azərbaycan xalqı və dövləti mövcud olduqca Heydər Əliyevin dövlətçilik irsinə daim müraciət ediləcək. Onun nurlu adı, Vətəni naminə gördüyü böyük işlər insanların yaddaşında əbədi yaşayacaqdır. Heydər Əliyevin duhası ilə tarixinin şanlı səhifələri yazılan Azərbaycanı işıqlı və daha qüdrətli sabahlar gözləyir. Çünki onun başladığı və uğurla həyata keçirdiyi siyasi kursu Heydər Əliyev məktəbinin layiqli davamçısı prezident İlham Əliyev uğurla reallaşdırır. Və 2020-ci ilin axırlarında torpaqlamızda gedən 44 günlük Vətən müharibəsində, 2023-cü il 19 sentyabrda 24 saat davam edən Azərbaycanın Müdafiə Nazirliyinin Anti-terror əməliyyatı Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə təkcə Qarabağı deyil, Azərbaycan dövlətinin əzəməti və xalqın dövlətinə olan inamı geri qayıtdı.

Öz müdrik dövlətçilik siyasəti ilə yeni Azərbaycan tarixinin qurucusu olan Ulu öndər Heydər Əliyevin şəxsiyyətinə xalqımızın ehtiramı ölçüyəgəlməzdir və bu şəxsiyyətin parlaq və unudulmaz xatirəsi qədirbilən xalqımızın qəlbində həmişə yaşayacaq və onun dühası ölkəmizin gələcək inkişaf yollarını daima işıqlandıracaqdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Naxçıvanlı A. Heydər Əliyev: təhsil, bilik, məktəb. Bakı 2006, s.14
2. Əliyev Q.Ş. Çağdaş demokratik proseslərin bəzi fəlsəfi problemləri. B. 1997, s.113-124
3. Рыбаков А.В. Политическое лидерство: теория и современная практика. Автограф. Канд. дисс. М.,М, 1996; с.1
4. İsayev N.M. Azərbaycan milli ideologiyasının formalaşmasında H.Əliyevin rolu. Sosial-siyasi problemlər toplusu. "Təbibi", 1998, s.150-155

QEYRİ-VERBAL ÜNSİYYƏTİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Türkan Səyavuş qızı Ağayeva
dissertant
Gəncə Dövlət Universiteti
turkan.agayeva.92@mail.ru
http://orcid.org/0000-0002-4298-8673

Mimikamız, jestlərimiz, duruşumuz və səs tonumuz güclü ünsiyyət vasitələridir. Evdə və işdə daha yaxşı münasibətlər qurmaq üçün bədən dilini necə oxumaq və istifadə etmək olar? Bədən dili qeyri-şifahi ünsiyyət üçün fiziki davranış, ifadə və davranışlardan istifadədir, çox vaxt şüurlu deyil,

instinktiv şəkildə edilir. Bunun fərqində olub-olmamağımızdan asılı olmayaraq, başqaları ilə ünsiyyət qurarkən, davamlı olaraq sözsüz siqnallar verir və qəbul edirik. Bütün qeyri- verbal davranışlarıız - etdiyimiz jestlər, duruşumuz, səs tonumuz, nə qədər göz təması qurduğumuz - güclü mesajlar göndərir. Onlar insanları rahatlaşdıra, inam yarada və başqalarını sizə tərəf çəkə bilər və ya onları incidə, çaşdıra bilərlər. Biz danışmağı dayandırdığımız zaman da bu mesajlar dayanmır, susduğumuzda da hələ də qeyri-verbal ünsiyyət qururuq.

Bəzi hallarda ağzımızdan çıxan və bədən dilimizlə danışdığımız iki şey tamamilə fərqli ola bilər. Bir şey deyiriksə, ancaq bədən dilimiz başqa bir şey deyirsə, dinləyicimiz çox güman ki, qeyri-səmimi olduğumuzu hiss edəcək. Bu cür qarışıq siqnallarla qarşılaşdıqda dinləyici ya verbal, ya da qeyri-verbal mesajımıza inanmağı seçməlidir. Bədən dili sizin həqiqi hisslərinizi və niyyətlərinizi yayımlayan təbii, şüursuz bir dil olduğundan, onlar çox güman ki, qeyri-verbal mesajı seçəcəklər.

Bununla belə, qeyri-verbal ünsiyyəti başa düşməyimizi və istifadə etməyimizi təkmilləş-dirməklə, həqiqətən nə demək istədiyimizi ifadə edə, başqaları ilə daha yaxşı əlaqə saxlaya və daha güclü, daha faydalı əlaqələr qura bilərik. [3]

Qeyri-verbal ünsiyyət siqnallarımız - dinlədiyimiz, baxdığımız, hərəkət etdiyimiz və reaksiya verdiyimiz şəkildə - ünsiyyət qurduğumuz insana əhəmiyyət verib-vermədiyimizi, doğru danışdığımızı və nə qədər yaxşı dinlədiyimizi göstərir. Qeyri-verbal ünsiyyət siqnalları dediyimiz sözlərlə üst-üstə düşdükdə etibar, aydınlıq və əlaqəni artırır. Əks halda, onlar gərginlik, inamsızlıq və çaşqınlıq yarada bilər. Daha yaxşı ünsiyyətçi olmaq istəyirsinizsə, təkcə başqalarının bədən dilinə və qeyri-vebal işarələrə deyil, həm də özünüzə qarşı daha həssas olmaq vacibdir. [6]

Qeyri-verbal ünsiyyətin beş rolu ayırd edilir:

1. Təkrar: Şifahi olaraq verdiyimiz mesajı təkrarlayır və tez-tez gücləndirir.

2. Ziddiyyət: Bu, çatdırmağa çalışdığımız mesajla ziddiyyət təşkil edə bilər, beləliklə, dinləyicimizə həqiqəti söyləmədiyimizi göstərir.

3. Əvəzetmə: Şifahi mesajı əvəz edə bilər. Məsələn, üz ifadəmiz tez-tez sözlərdən daha parlaq bir mesaj verir.

4. Tamamlayıcı: Şifahi mesajımızı əlavə edə və ya tamamlaya bilər. Məsələn, bir müdir olaraq, tərif etməklə yanaşı, bir işçinin kürəyinə vursanız, mesajınızın təsirini artıra bilər.

5. Vurğu: Şifahi mesajı vurğulaya bilər. Məsələn, masanı döymək mesajınızın əhəmiyyətini vurğulaya bilər.

Qeyri-vebral ünsiyyət və ya bədən dilinin növlərinə aşağıdakılar daxildir:

Üz ifadələri. İnsan siması son dərəcə ifadəlidir, bir söz demədən saysız-hesabsız duyğuları çatdıra bilir. Qeyri-verbal ünsiyyətin bəzi formalarından fərqli olaraq, üz ifadələri universaldır. Xoşbəxtlik, kədər, qəzəb, təəccüb, qorxu və ikrah üçün üz ifadələri mədəniyyətlər arasında eynidir.

Bədən hərəkəti və duruş. İnsanların oturuşu, yeriməsi, durması və ya başını tutma şəkli başqalarının onlarla bağlı təsəvvürlərinə böyük təsir göstərir. Hərəkət etməyimiz və özümüzü necə aparmağımız dünyaya çoxlu məlumat ötürür. Bu tip qeyri-verbal ünsiyyətə duruşumuz, etdiyimiz incə hərəkətlər daxildir.

Jestlər. Mübahisə edərkən və ya danışarkən əllərinizi yelləyə, işarə edə bilərsiniz. Bununla belə, bəzi jestlərin mənası müxtəlif mədəniyyətlərdə çox fərqli ola bilər. Məsələn, əl ilə edilən "OK" işarəsi adətən ingilisdilli ölkələrdə müsbət mesaj ötürsə də, Almaniya, Rusiya və Braziliya kimi ölkələrdə bu, təhqiramiz hesab olunur. Beləliklə, yanlış anlaşılmadan çəkinmək üçün jestlərdən necə istifadə etdiyimizə diqqət yetirmək vacibdir.

Göz kontaktı. Vizual duyğu əksər insanlar üçün üstünlük təşkil etdiyindən, göz təması qeyri-verbal ünsiyyətin xüsusilə vacib növüdür. Kiməsə baxmağınız bir çox şeyi, o cümlədən maraq, sevgi, düşmənçilik və ya cazibəni ifadə edə bilər. Göz təması həm də söhbətin gedişatını saxlamaq və digər insanın maraq və reaksiyasını ölçmək üçün vacibdir. [8]

Toxunuş. Toxunma vasitəsi ilə çox ünsiyyət qururuq. Məsələn, zəif əl sıxma, qucaqlama, başı sığallamaq və ya qolu tutmağın da mehribançılıq, dostluq mesajı verdiyi hər birimizə məlumdur.

Səs. Yalnız nə dediyimiz deyil, necə dediyimiz də vacibdir. Biz danışdığımız zaman başqa insanlar sözlərimizi dinləməklə yanaşı, səsimizi də "oxuyurlar". Onların diqqət yetirdikləri şeylərə vaxtımız və tempimiz, nə qədər yüksək səslə danışdığımız, tonumuz və fleksiyonumuz, "ahh" və "uh-huh" kimi anlayışı çatdıran səslər daxildir. Səs tonumuz sarkazm, qəzəb, sevgi və ya özünə inamı göstərir.

Bədən dilini öz xeyrimizə istifadə etmək üçün məsləhətlər verən bir çox kitab və vebsayt var. Məsələn, inamlı görünmək və ya üstünlüyünü təsdiqləmək üçün bizə müəyyən bir şəkildə necə oturmaq, barmaqlarımızı bükmək və ya əl sıxmaq barədə göstəriş verə bilərlər. Ancaq həqiqət budur ki, bu cür fəndlərin işə yarama ehtimalı yoxdur (əgər siz həqiqətən inamlı və məsuliyyətli hiss etməsəniz). Bunun səbəbi odur ki, həqiqətən düşündüyümüz və hiss etdiyimiz şeylər haqqında daim göndərdiyimiz siqnalların hamısını idarə edə bilmirik.

Bununla belə, bu o demək deyil ki, qeyri-verbal işarələrimizə nəzarət edə bilmərik. Məsələn, kiminsə dedikləri ilə razı deyilsinizsə və ya bəyənməsəniz, qollarınızı çarpazlaşdırmaq, göz təmasından qaçmaq və ya ayaqlarınıza toxunmaq kimi mənfi bədən dilindən istifadə edə bilərsiniz.

Bədən dilimiz və qeyri-verbal siqnallar vasitəsilə ünsiyyət qurmağımız başqalarının bizi necə gördüyünə, bizi nə qədər bəyənib hörmət etdiklərinə və bizə etibar edib etməmələrinə təsir göstərir.

Effektiv ünsiyyət qurmaq, anlaşılmazlıqlardan qaçmaq və həm sosial, həm də peşəkar baxımdan möhkəm, etibarlı münasibətlərdən həzz almaq istəyirsinizsə, bədən dilindən necə istifadə etməyi və şərh etməyi başa düşmək və şifahi olmayan ünsiyyət bacarıqlarınızı inkişaf etdirmək vacibdir.

Stress ünsiyyət qabiliyyətini pozur. Stressli olduğu zaman, insanların digər insanları səhv başa düçmək, çaşdırıcı və ya qeyri-verbal siqnallar göndərmək ehtimalı daha yüksəkdir. Əgər bir insan əsəbidirsə, bu, çox güman ki, başqalarını əsəbləşdirəcək və beləliklə, pis vəziyyəti daha da pisləşdirəcək.

Bu cür halları dəf etmək və stressdən uzaqlaşmaq üçün, sevdiyimiz uşağın fotosuna baxmaqla, sevimli qoxunu iyləməklə, müəyyən musiqiyə qulaq asmaqla və ya stress topunu sıxmaqla, tez bir zamanda istirahət edə və diqqətimizi cəmləyə bilərik.

Stressi idarə etmək və emosiyaları tanımaq bacarıqlarımızı inkişaf etdirdikdən sonra başqaları tərəfindən göndərilən qeyri-verbal siqnalları daha yaxşı oxumağa başlayacağıq.

Nəticə

Bu işi araşdırarkən aşağıdakı nəticələrə gələ bilərik:

1. Üz ifadələrimiz, jestlərimiz, duruşumuz və səs tonumuz güclü ünsiyyət vasitələridir.

2. Qeyri-verbal ünsiyyət işarələrimiz – dinlədiyimiz, baxdığımız, hərəkət etdiyimiz və reaksiya verdiyimiz üsul – ünsiyyətdə olduğumuz insana əhəmiyyət verib-vermədiyimizi, doğru danışdığımızı və nə qədər yaxşı dinlədiyimizi bildirir.

3. Göz təması həm də söhbətin gedişatını saxlamaqda və digər insanın maraq və reaksiyasını ölçmək üçün vacibdir. [9]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. — М.: Художественная литература, 1979. - 341 с.

2. Буева Л.П. Человек: деятельность и общение. - М.: Мысль, 1978. - 216 с.

3. Крюков Р.В. Версии смысла философской категории «Общение» // Идеи и идеалы. 2014. № 4 (22). Т. 2. С. 48-52

4. Крюков В.В. Общение как субстанция личности // Личность в диалоге: сборник научных трудов по материалам Международной научно-практической конференции (г.

Хабаровск, 17-18 февраля 2009 г.); под ред. Е.Н. Ткач. — Хабаровск: Изд-во ДВГГУ, 2009. — 372 с.

5. Майданский А.Д. Общение: опыт логико-семантического анализа. Человек в пространстве образования. — Таганрог, 2003. — С. 72—78.

6. Маклюэн М. Осмысляя средства коммуникации: новые измерения человека (Выдержки из книги Understanding Media: the Extensions of Man. N.Y, 1964) // Искусство кино. 1994. — № 2. — С. 67—74.

7. Резаев А.В. Homo philosophians. Сборник к 60-летию профессора К.А. Сергеева. Серия «Мыслители», выпуск 12. - СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2002. - С. 375-395.

8. Barnes S.B. Computer-Mediated Communication: Human-to-Human Communication Across the Internet. Boston, MA:Allyn & Bacon, 2002. 347 p.

9. Карасик В.И. Этнокультурные типы институционального дискурса // Этнокультурная специфика речевой деятельности: Сб. обзоров. М.: ИНИОН РАН, 2000. С. 37 - 64

10. https://www.studysmarter.co.uk/explanations/business-studies/organizational-communication/oral-communication/

11. https://www.indeed.com/career-advice/career-development/nonverbal-communication-skills

12. https://www.verywellmind.com/types-of-nonverbal-communication-

MƏRKƏZİ ASİYA VƏ QAFQAZ REGİONUNDA QONŞU DÖVLƏTLƏRİN GEOSİYASİ MARAQLARI HAQQINDA

Mətanət Rizvan qızı Yusifova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
matanat.yusifova@mdu.edu.az
http://orcid.org/0000-0002-6000-4340

Giriş

SSRİ-nin dağılması və onun yerində beş müstəqil türk dövlətinin yaranması ilə Türkiyə, Rusiya və İran kimi böyük dövlətlər Qafqazda, eləcə də Mərkəzi Asiyada öz təsir dairələrini genişləndirməyə çalışdılar və bu ölkələrin siyasi-ideoloji konsepsiyaları arasında rəqabət başladı. XX əsrin son rübündə baş vermiş bu qlobal hadisə Türkiyədə böyük sevinclə qarşılandı və türklərin Türkiyə himayəsi altında birləşdirilməsi məsələsi gündəmə gətirildi. Türkiyə Qafqazda və Mərkəzi Asiyada siyasi, iqtisadi və mədəni mövcudluğunu inkişaf etdirmək üçün yeni imkanlar qazandı. Türkiyə Cümhuriyyəti İran İslam Respublikasından (İİR) qaynaqlanan islam fundamentalizminə qarşı çıxmaq üçün öz inkişaf modelini Mərkəzi Asiya ölkələrinə tətbiq etməyə çalışır, demokratiya və bazar iqtisadiyyatının inkişafı sahəsində əldə etdiyi təcrübəni Azərbaycanla, eləcə də Mərkəzi Asiya ölkələri ilə bölüşməyi planlaşdırırdı. Öz növbəsində Rusiya da sovet dövrünün bu böyük regionda yaratdığı "sistem"in tamamilə dağılmasının qarşısını almaq üçün siyasi-ideoloji mübarizəsini davam etdirirdi.

Bəzi politoloqlar dünya geosiyasi sisteminin mərkəzinin Avrasiya olduğunu, digərləri isə bütün geosiyasi proseslərin mərkəzində Rusiyanın durduğunu və buna görə də beynəlxalq münasibətlər sistemində xüsusi diqqətə layiq olduğunu iddia edirlər. Dünya səhnəsində Mərkəzi Asiyanın da müəyyən yeri vardır və "böyük oyun" bu region üçün bir platformadır. Hazırda regiona daha çox iqtisadi təsir göstərən "böyük oyun"un iştirakçılarından biri Çindir. Digər iştirakçı Xəzər

dənizinə çıxışı olan və buna görə də hövzənin təbii sərvətlərini istismar etmək hüququna malik olan İrandır ki, o da enerji bərabərliyində iştirak etməklə yanaşı, həm də ərazidəki siyasi proseslərə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərir (xüsusən də Tacikistana). Bu regionda SSRİ ilə müqayisədə təsirini itirmiş Rusiya bəzi obyektiv amillərə görə hələ də əsas oyunçu olaraq qalır: region ölkələrində baş verən siyasi proseslərdə Rusiyanın təsirini də, digər tərəfdən, bu təsirin davamlı olmasında regiondakı rusların da mühüm rolu danılmaz faktdır. Bütün bunlara görə bölgə Rusiyanın tarixi təsir dairəsi hesab olunur. Və nəhayət, "böyük oyunun" növbəti iştirakçısı Türkiyə hesab edilir. Belə ki, Ərdoğanın yeni xarici siyasəti və beynəlxalq münasibətlərdə daha fəal rol oynaması bu məsələni bir az da aktuallaşdırır.

XX əsrin axırlarında İran öz növbəsində SSRİ-nin dağılmasına son dərəcə mənfi münasibət bəslədiyini gizlətmirdi və düşmən kimi qəbul etdiyi ABŞ, İsrail, Türkiyə, Əfqanıstan, Səudiyyə Ərəbistanı və onun himayə etdiyi radikal sünni hərəkatlarının da bu fikirdə olduqlarına inandığını bildirirdi. İranın Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə əlaqələrini inkişaf etdirməkdə əsas məqsədi İran ərazisindən Fars körfəzinə neft və qaz kəmərləri çəkmək və bu ölkələrdən neft, qaz almaq idi. Lakin onun bu iddiaları Xəzər dənizi vasitəsilə "enerji dəhlizləri"nin tikintisinə üstünlük verən ABŞ və Türkiyə kimi ölkələrin maraqlarına zidd idi.

1997-ci ilin dekabrında Türkiyə Türkmənistanla transxəzər qaz kəməri layihəsinin həyata keçirilməsinə dair memorandum imzaladı. 1999-cu ilin mayında əlavə olaraq Ankara və Aşqabad arasında 30 il müddətinə Transxəzər marşrutu ilə Türkiyəyə ildə 16 milyard kubmetr Türkmənistan qazının tədarükü haqqında çərçivə sazişi də qəbul edildi. Lakin layihənin həyata keçirilməsinə onun baha başa gəlməsi haqqında fikirlər, digər tərəfdən, Azərbaycanla Türkmənistan arasında Xəzərdəki Sərdar (Kəpəz) yatağının mülkiyyəti ilə bağlı mübahisə və Bakıdan Aşqabadın qaz kəmərinə əlli faizlik kvotanın ayrılması ilə bağlı tələb mane oldu.

Türkiyəyə gəldikdə, bəzi politoloqlar hesab edirlər ki, bu dövlətin əsas məqsədi Azərbaycandan və Mərkəzi Asiya dövlətlərindən ucuz neft və qaz almaq istəyi deyil. Türkiyə həm də Qafqazda Rusiya və İrandan daha çox geosiyasi və strateji üstünlük əldə etmək istəyir. Belə bir üstünlüyə malik olmaq perspektivdə bölgədən keçən ticarət və nəqliyyat yollarına nəzarət etməyə imkan verə bilər ki, bu da onun bu regionda şəksiz hökmranlığını təmin edər. Yəni hazırda görünən odur ki, İranın bütün səylərinə baxmayaraq, Sovet İttifaqının dağılmasından sonra demək olar ki, bütün Orta Asiya respublikaları, eləcə də Azərbaycan son nəticədə Türkiyə inkişaf modelini seçdi.

Şübhəsiz, bu, çətin seçim idi. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanda, Özbəkistanda, Qazaxıstanda və xüsusən də Tacikistanda islamyönümlü hərəkatlar xeyli fəallaşmışdılar. Azərbaycan İslam Partiyası, Özbəkistan İslam Hərəkatı, Tacikistan İslam İntibah Partiyası və s. öz dövlətlərinin və xalqlarının həyatının bütün sahələrini islamlaşdırmaq zərurətindən çıxış edirdilər (islamı dövlət dini səviyyəsinə qaldırmaq, qanunvericiliyi islamlaşdırılmaq, məhkəmə icraatı, təhsil və s.). Yəni, İran öz siyasətində Orta Asiya respublikalarının və Azərbaycanın islami və mədəni-tarixi keçmişini, Türkiyə isə onların ortaq türk mənşəyini vurğulayırdı- eyni zamanda Türkiyə keçmiş SSRİ-nin bütün türk respublikaları ilə iqtisadi və siyasi siyasətdə yaxınlaşmağa çalışırdı [5, s.37].

Türkiyə bu regionda özəl biznes sahəsini də inkişaf etdirirdi. O dövrdə Orta Asiya ölkələrinin liderləri Türkiyənin "böyük qardaş" rolunu oynamaq istəyindən getdikcə narahat olmağa başlayırdı. Türkiyə bu respublikaların maraqlarını xaricdə təmsil edə biləcəyini vurğulayırdı. Buna baxmayaraq, müstəqillik qazanmış türk dövlətləri öz milli kimliklərini inkişaf etdirməyə və gücləndirməyə çalışırdılar.

1992-ci ilin fevralında Davosda keçirilən Dünya İqtisadi Forumunda Türkiyənin baş naziri S.Dəmirəlin "Adriatikdən Çin səddinə qədər böyük bir türk dünyası yarandı" fikrini dilə gətirməsi, üstəlik, tez-tez səsləndirilən "XXI əsr türklərin əsri olacaq" deyimi Rusiyanı və İranı narahat etməyə bilməzdi. O dövrdən etibarən həm yerli, həm də beynəlxalq mətbuatda, eləcə də kütləvi informasiya vasitələrində Türkiyənin pantürkizm siyasəti yeritməsi haqqında fikirlər artmağa başladı [6, 91]. Lakin 1990-cı illərin ortalarına qədər bu dövlətin türk dünyasında siyasi-iqtisadi

lider olması imkanı məhdud idi. "Böyük Turan" layihəsi də beynəlxalq reallıqlarla uzlaşmırdı. Digər tərəfdən 1994, 2000 və 2001-ci illərin maliyyə böhranları Türkiyə iqtisadiyyatı üçün ciddi sarsıntıya çevrildi ki, bu da "fəal xarici siyasəti reallaşdırmaq üçün əhəmiyyətli maddi xərclərə ehtiyac olduğunu" bir daha aşkara çıxardı. Eyni zamanda Çinin Avrasiya məkanında artan rolu və Rusiyanın keçmiş sovet məkanında sarsılmış mövqeyini dirçəltmək istəyinin artması, Türkiyənin isə bunların fonunda texnoloji cəhətdən zəifliyi, resurs çatışmazlığı və s. onun türk dövlətlərinin iqtisadi inkişafında həlledici rol oynaya bilməyəcəyini göstərirdi [8, s.80].

Doğrudur, İranın Mərkəzi Asiya ölkələrindəki siyasəti də böyük uğur qazanmadı. XXI əsrin ilk onilliyində Tacikistan və Türkmənistanla, eləcə də Ermənistanla (Türkiyədən fərqli olaraq) müəyyən yaxınlaşma müşahidə edildi [6]. İran-Qazaxıstan münasibətləri kifayət qədər sabit inkişaf etsə də [7], Özbəkistan-İran münasibətləri müəyyən dərəcədə gərgin idi. Nəticədə Türkiyə və İranın Mərkəzi Asiya və Qafqaz regionlarında həyata keçirdiyi siyasət iki regional güc arasında geosiyasi mübarizənin klassik nümunəsi sayıla bilər. Nəzərə alınmalıdır ki, İranın Mərkəzi Asiya ölkələri ilə siyasi və iqtisadi inteqrasiyasına mane olan əsas amillərdən biri ABŞ və İsrailin regiondakı proseslərə təsirinin nəticəsi idi.

Politoloq K.S. Hacıyevin fikrincə, Türkiyə və İranın Qafqazda və Orta Asiyada rəqabət aparması təbii hadisədir [3,189]. Təsadüfi deyil ki, 2006-cı ilin payızında Antalyada keçirilən türkdilli dövlətlərin 8-ci Zirvə toplantısının qəbul etdiyi Birgə bəyannamədə Əfqanıstan, İraq, Fələstin və Livandakı vəziyyətlə bağlı, Kipr və Qarabağ problemlərinin həllində türk dövlətlərinin ümumi siyasətinin işlənib hazırlanmasına çağırış qətnamələrinə yer verildi. Bundan əlavə, sammitdə iştirak edən ölkələr bu cür xarici imkanların əldə edilməsində bir-birini dəstəkləməyə söz verdilər.

2011-ci ildə Almatıda baş tutmuş Türkdilli Ölkələrin Əməkdaşlıq Şurasının (TDƏŞ) Zirvə toplantısında beynəlxalq və regional səviyyədə əməkdaşlığın aktual məsələləri, o cümlədən türkdilli ölkələr arasında ticarət-iqtisadi, mədəni-humanitar əlaqələrin gücləndirilməsi məsələləri müzakirə olundu. Tərəflər arasında Türkdilli Dövlətlərin İşgüzar Şurasının yaradılması haqqında saziş imzalandı ki, bu da türkdilli dövlətlərin inteqrasiyası istiqamətində daha bir addım oldu. Mövcud gömrük maneələrinin aradan qaldırılması və əməkdaşlıq üçün yeni layihələrin hazırlanması Şuranın əsas vəzifəsi elan olundu və qeyd edildi ki, Türk Şurası regional birlikdir və məqsədi türk xalqlarının birliyini gücləndirməkdir.

Uzun müddətdir ki, Türkiyə Transqafqaz siyasətində Azərbaycanın mövqeyini qeyd-şərtsiz dəstəkləyir. Bu dəstəyi ölkələr arasında tarixi, etnik, mədəni, dil və dini komponentlərin yaxınlığı şərtləndirir. Rusiya isə əksinə, Azərbaycanla qonşuluq münasibətləri saxlamaqla yanaşı, Qafqazda forpostu-müttəfiqi sayılan Ermənistanın tərəfində yer alır. 2020-ci ilə qədər Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı yaranmış geosiyasi vəziyyətdə Rusiya, ya problemin diplomatik, qeyri-hərbi yolla həllinin, ya da dondurulmasının tərəfdarı olmuşdur. Türkiyə tərəfi də Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həllinin yalnız sülh yolu ilə mümkünlüyünü dəstəkləyirdi.

2011-ci ilin fevralında Rusiya və Türkiyə Qarabağ münaqişəsinin həlli ilə bağlı məsləhətləşmələr apararaq (Rusiya xarici işlər nazirinin müavini Qriqori Karasin və Türkiyə xarici işlər nazirinin birinci müavini F.Sinirlioğlu) bütövlükdə Qafqazdakı vəziyyəti və bir sıra beynəlxalq və regional məsələləri müzakirə etdilər [4]. Nəticədə etiraf olundu ki, Qafqaz regionu həm Türkiyə, həm də Rusiya üçün strateji əhəmiyyət daşıyır. Türkiyənin, eləcə də Qafqazın maraqlarının Rusiyanın maraqları ilə sıx təmasda olduğu Mərkəzi Asiya dövlətləri ilə bağlı siyasət indiki hakim Ədalət və İnkişaf Partiyasının Proqramında da kifayət qədər aydın təsvir olunmuşdur. Maraqlıdır ki, bu Proqramda Türkiyənin 1990-cı illərdəki siyasəti tənqid olunur: "Orta Asiyanın türk respublikaları ilə tarixi, mədəni və sosial yaxınlığımıza baxmayaraq, Türkiyə bu ölkələrlə münasibətlərdə mövcud gözləntiləri qarşılaya bilmir. SSRİ-nin dağılmasından sonra türk respublikaları, Mərkəzi Asiya ictimaiyyəti iqtisadi problemlərin həllində və yeni müstəqil ölkələrin dövlət quruculuğunda Türkiyənin köməyinə böyük ümid bəsləyirdi. Amma o zaman Türkiyənin bu məsələləri həll etmək üçün lazımi resursları və siyasi iradəsi yox idi. Hazırda AKP bölgəni geniş

əməkdaşlıq zonasına çevirmək üçün bütün səylərini əsirgəmədən, Türk Cümhuriyyətləri ilə əlaqələri ən yüksək səviyyəyə qaldırmaq üzrədir" [2].

Rusiya, Çin, İran, Bolqarıstan, Yunanıstan və Əfqanıstanda xeyli sayda türk azlıqları var və onlar türklərin birləşməsi istiqamətində istənilən hərəkəti öz ərazi bütövlüyünə təhlükə kimi qiymətləndirəcəklər, bunun əsas səbəbi "pantürkizm" ideyasıdır ki, bu da türk dünyasını əhatə edən bütün ölkələrin düşmənçiliyi ilə qarşılaşır.

Bundan başqa, 1990-cı illərdə Dağlıq Qarabağda baş vermiş qanlı Ermənistan-Azərbaycan müharibəsi Türkiyə və Rusiyanın Qafqaza olan iddiası çərçivəsində ən ciddi qarşılıqlı ittiham və açıq tənqid mənbəyinə çevrildi. Qeyd olunmalıdır ki, bu münaqişə Rusiya və Gürcüstanın maraqlarına birbaşa toxundu. Eləcə də Türkiyə, İran həm geosiyasi səbəblərə görə, həm də zəngin enerji potensialı ilə Xəzər dənizinin bilavasitə yaxınlığında olduğu üçün Qərb dövlətlərinin diqqətini cəlb edirdi. Bu münaqişənin özəlliyi ondadır ki, 2020-ci ildə baş vermiş 44 günlük müharibədən sonra da Moskvanın mühüm hərbi-siyasi tərəfdaşı olan Azərbaycanla Ermənistan arasında münasibətlərin yenidən qurulmasına mane olur.

Adları çəkilən və bir-biri ilə rəqabət aparan böyük dövlətlər Aralıq dənizinin şərqində də Qafqazda və Orta Asiya regionundakı siyasətlərini davam etdirməyə çalışırlar. Məsələn, Rusiyanın Şərqi Aralıq dənizinə marağına baxaq: 2022-ci ilin iyulunda Rusiya Federasiyasının Dəniz Doktrinası qəbul edildi - Aralıq dənizinin şərq hissəsinin Rusiyanın milli maraqlarının, milli təhlükəsizliyinin təmin edilməsində, eləcə də strateji və regional təhlükəsizliyinin qorunmasında əhəmiyyəti vurğulandı. Sənəddə bildirilir ki, bu region da ölkənin iqtisadi inkişafına böyük təsir göstərir. Hazırda Rusiyanın xarici siyasətində çətin transformasiya dövrü başlamışdır: Rusiya-Ukrayna münaqişəsi kontekstində Şərqi Aralıq dənizi ölkələrinin regional siyasətinin sistematik şəkildə dərk edilməsinə ehtiyac artır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi Aralıq dənizinin bir səciyyəvi xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, burada müxtəlif ölkələrdən olan müsəlmanların regional birlikləri mövcuddur və onlar regionda nüfuz sahibi ola bilirlər [7].

Bu regionda əsas münaqişə problemi Kipr məsələsidir. Problem Türkiyə və Yunanıstan arasındakı ziddiyyətlərin ikitərəfli münasibətlər çərçivəsindən kənara çıxmasıdır. Tədqiqatçıların fikrincə, belə şəraitdə iki ölkə arasında dialoq davam etdirilməlidir.

İranın Şərqi Aralıq dənizindəki siyasətinin əsasında bölgənin Türkiyə və Səudiyyə Ərəbistanı ilə potensial və ya real maraqların toqquşduğu zona olması qəbul edilir. Tehran regional siyasətin Avropa istiqamətinə xüsusi diqqət yetirir. Çox güman ki, nüvə sazişinin bərpası regionda İranın Şərqi Aralıq dənizinin Avropa ölkələri ilə ikitərəfli münasibətlərini yaxşılaşdıra bilər.

Maraqlıdır ki, Şərqi Aralıq dənizi ABŞ üçün də əhəmiyyətlidir, belə ki, Rusiya və Çinlə rəqabət, beynəlxalq terrorizmlə mübarizə, Amerika biznesinə dəstək (xüsusilə enerji istehsalı sahəsində) nöqteyi nəzərindən ABŞ-dakı müttəfiqlərlə tərəfdaşlıq əlaqələrinin inkişafı prioritet sayılır [1].

Nəticə

Yekun olaraq qeyd etmək lazımdır ki, Mərkəzi Asiya və Qafqaz regionlarında Türkiyə, Rusiya, İran arasında geosiyasi qarşıdurma hələ də davam edir, lakin 1990-cı illərdən fərqli olaraq, hazırda bu qarşıdurma bariz xarakter daşımır. Bu prosesin gecikməsi, bir tərəfdən, ölkələr arasında təsir dairələrinin bölünməsinin sona çatması ilə, digər tərəfdən isə Ankara, Moskva və Tehran arasında müasir ikitərəfli və çoxtərəfli münasibətlərin özəllikləri ilə bağlıdır.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Аксенёнок А. Фактор США на Ближнем Востоке в новых условиях. https:russiancouncil.ru

2. Adalet ve Kalkınma Partisi Programı. Bölüm 6: Dış politikası // http://www.akparti.org.tr/parti

3. Гаджиев К.С. Введение в геополитику. М.: Логос. 2000

4. Гурьев А.А. Ситуация в Турции: февраль 2011 г. // http://www.iimes.ru/rus/stat/2011

5. Дружиловский С.Б., Хуторская В.В. Политика Турции и Ирана в Центральной Азии и Закавказье // Иран и СНГ. Сборник статей. ИИИБВ. М., 2003

6. Колобов О.А., Корнилов А.А., Озбай Ф. Современные турецко-российские отношения: проблемы сотрудничества и перспективы развития. — Нижний Новгород; Стамбул: ИСИ ННГУ, 2004. — С. 91.

7. Кортунов А.В. «Борьба за Восточное Средиземноморье: интересы и амбиции». Институт мировой экономики и международных отношений (ИМЭМО) им. Е.М. Примакова РАН

8. Пылев А.И. Взаимоотношения Турции и тюркского мира СНГ// Вестник Пермского университета. 2009. Выпуск 4 (8)

THE CHALLENGES OF STUDENT-CENTERED LEARNING IN HIGHER EDUCATION

Sanan Mehdi
Mingachevir State University
sanan.mehdi@mdu.edu.az
http://orcid.org/0000-0002-7966-0479

Leading of the education system of higher education is a vital part of education activity. So student-centered or lecturer-centered education became a serious issue for the decades.

Kember (1997) demonstrated two orientations in teaching: the teacher-centered/content-oriented conception and the student-centered/learning-oriented conception. In so beneficial deterioration of these orientations, Kember supports many other authors' approaches to the student–centered views including that knowledge are constructed by students and that the lecturer is a facilitator of learning rather than a presenter of information. [1]

Mauri Marin-Garcia (2008) ensures a forcing description of a lecture conducted within the model of traditional teaching. Teachers were demanded to present the materials and estimate the students over a written test of some type. Depending on the subject's nature and constraints, a practical component would be added to the syllabus. [2]

According to Brandes and Ginnis (1986), some main principles of student-centered learning are:

a) The learners have full responsibility for their learning.
b) Involvement and participation are important for learning.
c) The relationship between learners is more equal, enhancing growth, and development
d) The teacher becomes a facilitator and resource person
e) The learner experiences intervention in his education
f) The learner himself differently as a result of the learning experience. [3]

Characteristics of Student-Centred

Sreelakshmamma mentions according to Weimer and Maryellen, there are five characteristics of student-centered teaching.

- student-centered teaching dealing with students in the hard, messy work of learning.
- student-centered teaching includes explicit skill instruction.

- student-centered teaching motivates students to reflect on what they are learning and how they are learning it.
- student-centered teaching motivates students by giving them some control over the learning processes.
- student-centered teaching encourages collaboration. [4]

For Weimer and Maryellen, there are five features of student-centered teaching.

1. Student-centered teaching busies with students in the difficult, messy work of learning.
2. Student-centered teaching includes clear skill instruction.
3. Student-centered teaching helps students to reflect on what they are learning and how they are learning it.
4. Student-centered teaching encourages students by giving them some control over learning processes.
5. Student-centered teaching motivates collaboration [5].

According to Weimer (2002), five practices need to be altered to enhance learning and teaching:

- The functions of content
- The role of the teacher
- The responsibility for learning
- The processes and purposes of evaluation
- The balance of power. [6]

School administrators need to contribute to student-centered management and ensure training and capability to their teachers as teachers and their students will have higher results and luck. As classrooms are different and have students of all learning styles and learning needs, teachers need to realize individualized student-centered classroom management techniques to ensure all students will be lucky in their learning. Teacher-centered classroom management, such as utilizing classroom-wide behavior management systems or following scripted lessons are not effective ways to meet the needs of individual students. [5, pp.3-4]

One student–centered approach to curriculum design, Problem–Based Learning (PBL), lets for some alternatives within a program of spheres that students can study. It lets students to set some of their learning objectives/outcomes, dependent on prior knowledge. Problem-based learning, through the use of problems/issues/triggers, motivates the students to improve their own learning targets, thereby filling in the gaps in their knowledge or understanding. [7]

The instructors are also concerned about using the SCL views in online teaching due to online assessment, compatibility, and teaching style. They were most worried about how to teach laboratories or practical classes online so many agreed that certain topics cannot be taught online. [8]

Students' reluctance to take responsibility for conducting projects; and activities in the classroom and outside the classroom. Preparing for classes requires more teachers' time. [9]

To adapt the teaching methodology and to enhance the workgroup methodology, lecturers need to be motivated and some of their needs must be covered. Some of these necessities are the need for training in working groups and reducing their insecurity in their capacity and their knowledge about these techniques. [2, 7]

Student–centered learning, instead of its popularity, is not without its critics. The important critique of student–centered learning is its focus on the individual learner. Additionally, there are some problems in its realization, i.e. the resources needed to implement it, the thought system of the students and staff, and students' lack of familiarity with the term.

As **a result,** we would like to mention that the need for active learners who have acquired the skills of problem-solving, critical and independent thinking, also the ability to work cooperatively

must be the main part of learning in higher education, and these issues are increased in student-centered education.

References

1. Kember, D., (1997). A Reconceptualisation of the Research into University Academics' Conceptions of Teaching, Elsevier Science Ltd.

2. Mauri, J. L., Marin-Garcia, J, A., (2008). Comparing Novel and Stable Lecturers' Point of View when they Use University Students Working Groups in Their Classrooms.

3. Brandes, D., & Ginnis, P. (1986). A Guide to Student-centered Learning. Black Well.

4. Sreelakshmamma K., (2020). Challenges of Student-Centered Learning – A Note, Research Journal of English Language and Literature (RJELAL).

5. Kumar, M.K., (2016). Challenges of Implementing Student-centered Strategies in Classrooms, International Research Journal of Engineering and Technology (IRJET).

6. Weimer, M. (2002). Learner-Centred Teaching: Five Key Changes to Practice. San Francisco, CA: Jossey-Bass.

7. O'Neill G., McMahon T. Student–Centred Learning: What does it mean for students and lecturers?

8. Adedoyin, O.B., Soykan, E., (2020). Covid-19 pandemic and online learning: the challenges and opportunities.

9. Yelena M., Larissa S., Lyazat S., Aiman O., (2022). Student-Centered Learning: Teachers' Readiness and Challenges. International Conference on Research in Education and Science.

HEYDƏR ƏLİYEVİN İDEOLOGİYASINDA DİL SİYASƏTİ

Aynur Murad qızı Namazova
doktorant
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
aynamaz@mail.ru
http://orcid.org/0009-0001-2498-8880

Hər bir xalqın milli mənəvi dəyərlərini yaşadan, inkişaf etdirən onun dilidir. Dil hər bir xalqın varlığının ən əsas təminatçısıdır. Azərbaycan xalqının da ana dili onun milli varlığını müəyyən edən başlıca amillərdəndir. Ana dilimiz xalqımızın keçdiyi bütün tarixi mərhələlərdə onunla birgə olmuş, onun taleyini yaşamışdır. Əsrlər, qərinələrdir ki, xalqımızın əbədiyaşarlığına xidmət edən ana dilimiz qədim tarixə malik olan, min illərin burulğanlarından alnıaçıq, üzüağ çıxaraq müasir dövrə gəlib çatmış ən böyük mənəvi sərvətimizdir. Ana dilimiz dövlət rəmzlərimiz olan himn, gerb, bayraq kimi müqəddəsdir.

Azərbaycan dilinin ölkənin dövlət dili elan edilməsində xalqımızın ümummilli lideri Heydər Əliyevin çox böyük xidmətləri olmuşdur. Bəlli olduğu kimi, dövlət dili sahəsindəki fəaliyyətə Heydər Əliyev Azərbaycanda rəhbərliyə gəldiyi ilk günlərdən başlamışdır.

1970-ci illərin ortalarından başlayaraq SSRİ-yə daxil olan respublikaların ictimai-siyasi həyatında dil məsələsi yenidən gündəmə gətirildi. SSRİ Konstitusiyasının qəbulundan sonra milli dillərin sıxışdırılması prosesi daha da gücləndirilmişdir. Rus dilinin hüquqlarının genişləndirilməsi ilə əlaqədar "vahid dil" siyasəti daha geniş şəkildə təbliğ olunurdu. Belə bir şəraitdə ana dili məsələsinin təbliği ilə məşğul olmaq çox riskli və qorxulu idi. Dil məsələsini qabardanlar Sibirə sürgün olunurdu. Hətta milli respublikaların rəhbərləri də ana dili məsələsini gündəmə gətirməkdə

aciz idilər. Çünki bu, onlardan ötrü tale məsələsi ola bilərdi. Bütün bunlara baxmayaraq, o vaxt Azərbaycan Respublikasının rəhbəri olan Heydər Əliyev dil məsələsində öz mövqeyini çox cəsarətlə, qətiyyətlə bildirmişdi. Böyük tarixi şəxsiyyət SSRİ Konstitusiyası haqqında danışarkən öz nitqində xüsusi olaraq vurğulamışdır ki, Konstitusiya vətəndaşlara təhsil hüququ vermişdir. Bu hüquq ana dilində oxumaq imkanı ilə təmin olunur. Bu, əslində ana dilinin dövlət dili statusunu qorumaq məqsədi güdürdü.

1977-1978-ci illər respublika rəhbərini çətinliklər qarşısında qoydu. Məlum olduğu kimi, 1977-ci ildə SSRİ-nin yeni Konstitusiyası təsdiq edildi. Həmin Konstitusiya bütün respublikalarda hazırlanan yeni konstitusiyalar üçün baza rolunu oynamalı idi və faktiki olaraq oynayırdı. Həmin Konstitusiyada isə elə əvvəldən dövlət dili haqqında maddə yox idi. Ayrı-ayrı respublikalarda qəbul edilmiş konstitusiyaların heç birində həmin maddə öz əksini tapmamışdı.

Azərbaycanda isə vəziyyət başqa cür idi. Heydər Əliyev ana dilinin dövlət dili olması uğrunda mübarizəsini davam etdirirdi. De-fakto dövlət dili uğrunda ardıcıl mübarizə aparan respublika rəhbəri həmin dilin Konstitusiyada qeyd olunmamasına dözə bilməzdi. Respublikanın rəhbəri ziyalıları, bütün xalqı ana dilinin dövlət dili kimi yaşamaq hüququ uğrunda mübarizəyə cəlb edərək bütün qüvvəsi ilə mübarizə aparmış, bütün çətinliklərə və maneələrə böyük hünərlə sinə gərmişdi.

1978-ci il aprelin 2-də IX çağırış Azərbaycan SSR Ali Sovetinin Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikası Konstitusiyasının (Əsas Qanununun) layihəsi və onun ümumxalq müzakirəsinin yekunlarına həsr olunmuş VII sessiyasında məruzə ilə çıxış edən Heydər Əliyevin təklifi ilə 73-cü maddəni aşağıdakı redaksiyada vermək təklif olunmuşdur: "Azərbaycan Sovet Sosialist Respublikasının dövlət dili Azərbaycan dilidir."

1978-ci il Konstitusiyası həqiqətən Heydər Əliyevin öz xalqı, öz vətəni qarşısında göstərdiyi böyük xidmət idi. Nəticədə Azərbaycan Konstitusiyası böyük tarixi şəxsiyyət Heydər Əliyevin təklif etdiyi şəkildə qəbul olundu və Azərbaycan dili dövlət dili statusu aldı. Azərbaycan dilinə dövlət dili statusunun verilməsi Ümummilli Lider Heydər Əliyevin xalq qarşısında ən böyük tarixi xidmətlərindən biridir. Ulu öndər bununla gələcək müstəqil dövlətçiliyin milli atributlarından birini məharətlə qorumuşdur. Bundan sonra isə ana dilimizin inkişafı və qorunması sahəsində mühüm əhəmiyyətli tədbirlərin həyata keçirilməsinə nail olmuşdur.

Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycan dilinin inkişafı və zənginləşməsi istiqamətində müxtəlif vasitələrdən istifadə edirdi. Azərbaycanda dilçi alimlərə yüksək diqqət və qayğı göstərilməsi, milli dildə nəşr edilən kitabların tirajlarının artırılması və digər tədbirlər ana dilinin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədi daşıyırdı.

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra hakimiyyətə gələn naşı və səriştəsiz şəxslərin idarəetmədəki təcrübəsizliyi müstəqilliyimizi uçuruma aparır, ölkəni məhvə sürükləyirdi. AXC-Müsavat hakimiyyəti dövründə bu uçurum özünü daha qabarıq şəkildə büruzə vermişdir. Onlar heç bir məntiqi əsasa söykənmədən dövlət dilinin adının dəyişdirilməsini və "türk dili" adlandırılmasını təklif edirdilər.

Xalqın təkidli tələbi və xahişi ilə 1993-cü ildə yenidən siyasi hakimiyyətə gələn Heydər Əliyev digər sahələrdə olduğu kimi, milli mənəvi dəyərlərimizin qorunması, adət-ənənələrimizin, milliliyimizin inkişafı məsələsini diqqətdə saxlamışdır. Azərbaycan dilinin işlənməsi və inkişaf etdirilməsi məsələsinə xüsusi önəm yetirən Ümummilli Lider ana dilimizin - Azərbaycan dilinin adını özümüzə qaytarmışdır.

1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası hazırlanarkən dövlət dilinin necə adlandırılması ilə bağlı müxtəlif təkliflər irəli sürülmüşdür. Bu təkliflərin çox böyük əksəriyyətində ana dilimizin Azərbaycan dili adlandırılması dəstəklənirdi. Geniş müzakirələrdən sonra 1995-ci ildə ümumxalq səsverməsi (referendum) yolu ilə qəbul olunmuş Konstitusiyanın 21-ci maddəsində Azərbaycan Respublikasının dövlət dilinin Azərbaycan dili olması öz əksini tapmışdır. Bundan sonra ana dilimizin inkişafı və qorunması işi daha da gücləndirilmişdir. Bir-birinin ardınca fərmanlar imzalanmış, qanunlar qəbul edilmişdir.

Ana dilinə həmişə xüsusi diqqətlə yanaşan, dilimizin dərin bilicisi ulu öndər Heydər Əliyev dövlət dilinin yeni inkişaf dönəmində yaranmış vəziyyəti nəzərə alaraq 2001-ci il iyunun 18-də "Dövlət dilinin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsi haqqında" Fərman imzalamışdır.

Fərmanda dilimizin öz tarixi inkişafı boyu əldə etdiyi uğurlarla yanaşı, yaşadığımız dövrdə dövlət dili sahəsində yaranmış problemlər də geniş təhlil edilmiş və həmin problemlərin həlli yolları göstərilmişdir. Tarixi əhəmiyyət kəsb edən bu sənəd dilimizin inkişafı və tətbiqi sahəsində meydana çıxan problemlərin həllində mühüm rol oynamışdır. Həmin Fərmanla Azərbaycan Prezidenti yanında Dövlət Dil Komissiyası yaradılmışdır. Dünyanın heç bir dövlətində analoqu olmayan belə bir qurumun yaradılması ana dilimizin tətbiqi işinin təkmilləşdirilməsinə daha səmərəli şəkildə nəzarət etmək və bu prosesi ümummilli maraqlar kontekstində tənzimləmək məqsədi daşıyırdı.

Müstəqilliyimizin ilk ilində - 1991-ci ildə latın qrafikalı Azərbaycan əlifbası qəbul olunsa da, bu qərar kağız üzərində qalmışdı. Yalnız Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin müvafiq Fərmanından sonra ana dilimizin tətbiqi işinin daha mükəmməl səviyyədə həyata keçirilməsinə başlanmışdır. Məhz bundan sonra respublikada bütün yazılı sənədləşmə işləri latın qrafikası ilə aparılmışdır.

Bu gün Azərbaycan dilinin hərtərəfli inkişafı, dövlət dilinə çevrilməsi, diplomatiya aləminə yol açması, dünyanın ən mötəbər tribunalarından eşidilməsi ümummilli lider Heydər Əliyev tərəfindən əsası qoyulan dil siyasəti ilə bağlıdır. Prezident İlham Əliyev bu siyasəti uğurla davam etdirir.

MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRƏ QƏLBƏN BAĞLI LİDER

Aynur Yusif qızı Məhərrəmova
Mingəçevir Turizm Kolleci
meherremovresad03@gmail.com
https://orcid.org/0009-0007-7745-8553

Milli kimliyi ifadə edən milli-mənəvi dəyərlər hər xalqın toxunulmaz əmlakıdır. Çünki bir xalqın keçmişi onun milli-mənəvi dəyərlərində öz əksini tapır. Milli mənəvi dəyərlərə dil, din, ədəbiyyat, mədəniyyət, incəsənət, adət-ənənələr, tarix və s. amillər aid edilir. Bir millətin milliliyini qorumaq onun gələcək inkişafını da təmin edir. Bir xalqın qədim ideyalarını əks etdirən adət-ənənələrini çağdaş dövrdə də həyata keçirmək həmişə mümkün olmur. Bu qeyri-mümkünlük ya millətin özünün biganəliyindən, ya da həmin dönəmdə bu xalqın rəhbərliyində dayanan insanların kortəbii yanaşmasından irəli gəlir. Belə bir vaxtda insanlar öz milliliyini, dəyərlərini müdafiə edə bilməz. Əgər rəhbər vəzifə tutan şəxs millətçiliyi, milli siyasət anlayışını müdafiə etməyi özünə şüar etsə, o zaman xalq mövcud dövrdə özünün uğurlu gələcəyini tənzimləyə biləcək. Ayrı-ayrı şəxslər, xüsusən də görkəmli liderlər xalqın mənəvi tərəqqisində böyük rol oynayırlar. Türkiyənin ulu öndəri Mustafa Kamal Atatürk demişdir: "Böyük şəxsiyyətləri olmayan bir xalq, iqtisadi cəhətdən nə qədər güclü olsa da, ən kiçik sarsıntıdan məhv olar. Böyük və görkəmli şəxsiyyətlər kütlənin mənəvi-siyasi birliyinə nail olmağa qadir olanlardır" [4]. Bəli, bu şəxsiyyətlərdən biri də Heydər Əliyev idi.

Milli-mənəvi dəyərlərimizə hörmətlə yanaşan, onları müdafiə və mühafizə edən liderin düşüncəsi yalnız Azərbaycançılıq ideyalarını ön planda saxlamaq idi. Əsası Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyev tərəfindən qoyulmuş Azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşması dövlətçiliyimizin və xalqımızın inkişafında mühüm rol oynamış, milli ruhun dirçəlişinə səbəb olmuşdur. Müəllifi Ulu Öndər olan Azərbaycançılıq ideologiyası təkcə bu dövlətin ərazisində yaşayan xalqlar üçün deyil, dünyanın hər yerində yaşayan azərbaycanlılar üçün milli ideologiya halına gəlmiş, bütün azərbaycanlılarını eyni məqsəd ətrafında birləşdirmişdir. Ulu Öndər qeyd edirdi ki, milli

ideologiyamızın konsepsiyası tarixi keçmişimizi, milli adət-ənənələrimizi, dilimiz, dinimiz və mədəniyyətimizi əhatə etməli, bu dəyərlərin qorunub saxlanmasına və inkişafına xidmət etməlidir.

Sovet rejiminin milli-dini dəyərlərimizi tamam məhv etməyə yönəlmiş iyrənc antimilli siyasət yeritdiyi bir vaxtda Heydər Əliyev bu siyasəti mümkün qədər neytrallaşdırmağa, türkçülük ideyalarını qorumağa çalışırdı. O, ölkədə mütərəqqi İslam dəyərlərinin inkişafına ayrıca diqqət yetirməklə yanaşı, digər dinlərin də inkişafına tolerant mühitin yaradılmasını təmin etmiş, dini konfessiyalar arasında qarşılıqlı hörmətə əsaslanan münasibətlərin formalaşmasına çalışmışdır. Ulu Öndər o zamanlar fəaliyyəti çərçivəsində dilimizi qorumaq üçün mübarizə aparırdı. Rəhbərin mübarizliyinin bariz göstəricisi dövlət tədbirlərində, iclaslarında ana dilində danışmağa üstünlük verməsi idi. O, dilimizin dərinliklərinə o qədər yaxşı bələd idi ki, hər sözün tarixini demək olar ki, bütünlüklə, təfərrüatlı şəkildə danışa bilirdi. Ulu Öndər ana dilimizin azadlığı uğrunda iki cəbhədə mübarizə aparmşdır. Birinci cəbhə xalqın öz ana dilində danışması, ikinci cəbhə qanunvericilik və rəsmi vasitələrlə dilimizin statusunun yüksəldilməsi xəttidir. Lakin sovetlərin sərt siyasi rejimi dövründə rəhbər bu fəaliyyəti çox diqqətlə həyata keçirirdi. Çünki o, çox gözəl bilirdi ki, irtica bu yolda fədakarlıq edən ziyalıları, şairləri, yazıçıları məhv edir. Onların məhv edilməsi təkcə özlərinə, ailələrinə, yaxın qohumlarına deyil, həm də Azərbaycançılıq ideyasının hakim olduğu Azərbaycanın gələcəyinə böyük zərbə idi. Buna görə də böyük siyasətçi son dərəcə ehtiyatlı davranırdı.

Heydər Əliyev elə bir siyasətçi idi ki, çətin şəraitdə belə təslim olmamış, öz məqsəd və məramı yolunda var gücü ilə çalışmış, "Azad Azərbaycan" arzusunu gerçəkləşdirmək ideyaları ilə yaşamış, özünün dediyi kimi, bütün həyatını bu yola həsr etmişdir. Dövlət siyasəti əsasında milli dəyərləri qoruyub saxlayan Ulu Öndər Azərbaycan mədəniyyətinin köklərinin qədim olduğunu çox gözəl bilir və bütün dünyaya çatdırmağa çalışırdı. Mədəniyyətimiz milli köklər üzərində doğulub formalaşıb. Gələcək nəsillərin öz köklərinə şüurlu sahib çıxması üçün onları indiki zamanda yaşatmaq vacibdir. Ona görə də milli dövlətçiliyimizin formalaşmasında və qorunub saxlanmasında şifahi ənənəmizin böyük rolu və əhəmiyyəti olduğundan Heydər Əliyev bu sahədə görülən işləri yüksək qiymətləndirir, qarşıda duran vəzifələrin həllində mütəxəssislərə səmimi rəhbərlik qayğısı göstərirdi.

"Kitabi-Dədə Qorqud" dastanının 1300 illik yubileyinin keçirilməsi Heydər Əliyevin milli ruha, qədim etnik fikrə bağlılığını və bu kökə sədaqətini əyani şəkildə nümayiş etdirdi.

Xalq yaradıcılığı nümunələrinin toplanıb qeydə alınması, elmi tədqiqatlara cəlb edilməsi millətçilik siyasətini həyata keçirmək deməkdir. Çünki bu nümunələr, sözün əsl mənasında, milli düşüncədən qaynaqlanır. Xalqın milli-mənəvi sərvəti olan folklor toplusu milli mədəniyyətimiz, tariximiz üçün çox zəruri idi. Folklor nümunələrinin toplanmasınI özlərinə prioritet məsələ hesab edən ziyalılar - qanında əsl türk qanı axan alimlərimiz folklorun toplanmasına xüsusi diqqət yetirmişlər. Çünki yaşlı nəslin yaddaşında elə dəyərli nümunələr yaşayır ki, onların vaxtında toplanması bəzən bir çox tarixi həqiqətlərin üzə çıxmasına böyük töhfə verə bilir. Mədəniyyətimizi, millətimizi formalaşdıran folklor nümunələrinin elmi səviyyəyə çatdırılmasının bütün yükü təkcə alimlərin - folklorşünasların üzərinə düşə bilməzdi. Onların fəaliyyətinin uğurlu olması üçün dövlətin böyük qayğısı lazım idi. Məhz Ulu Öndərin folklor elminə diqqət yetirməsi təşəbbüsü bugünkü Folklor İnstitutunun yaranmasına səbəb oldu.

Məlumdur ki, Heydər Əliyevin milli kimliyimizə verdiyi böyük xidmətlərdən biri də milli ritual düşüncəmizin bərpasıdır. Bunu təkcə Novruz bayramı ilə təqdim etsək, Ulu Öndərin milli düşüncəmizin bərpası istiqamətində fəaliyyətinin mahiyyətini aydın görərik. Bilirik ki, sovet dövründə milli və dini bayramlarımızın, ayinlərimizin keçirilməsinə ciddi qadağalar var idi. Bu bayramlar, mərasimlərimiz gizli keçirilirdi. Toy məclislərimizdə aşıqlarımızın milli düşüncəmizi təbliğ edən çıxışlarına çox vaxt qadağa qoyulurdu. Bütün bunları rəhbər mövqedən çox diqqətlə müşahidə edən Ümummilli Lider millətçilik siyasəti çərçivəsində aşıq yaradıcılığının inkişafına qayğı göstərmişdir. Bu qayğını dahi şəxsiyyətin aşıqların dövrün tələblərini ifadə edən şənlik və tədbirlərdə iştirakını təmin etməsində, onlara fəxri adlar verməsində, Azərbaycan aşıqlarının

sütunları olan görkəmli aşıqların yubiley tədbirlərinin, yaradıcılıq gecələrinin keçirilməsinə şərait yaratmasında və aşıqların xaricə səfərlərdə iştirakını təmin etməsində görürük.

"Hər bir azərbaycanlı öz milli mənsubiyyəti ilə fəxr etməlidir və biz Azərbaycançılığı – Azərbaycan dilini, mədəniyyətini, milli-mənəvi dəyərlərini, adət-ənənələrini qoruyub saxlamalıyıq" deyən Heydər Əliyev Azərbaycançılığı milli ideologiya kimi irəli sürür, mədəniyyətimizi, mənəvi dəyərlərimizi təbliğ edərək, onu təkcə milli varlığımızın deyil, həm də siyasi varlığımızın - dövlət quruculuğu prosesinin mühüm atributu kimi qiymətləndirərək bildirir ki, biz gənclərimizi azərbaycanlılara xas olan əxlaqi və milli ənənələr əsasında tərbiyə etməyə çalışmalıyıq.

Bu gün gənclərimiz müstəqil Azərbaycanın milli dəyərlərə əsaslanan dövlət quruculuğunda, ərazi bütövlüyünün təmin edilməsində aparıcı rol oynayır. Ölkəmizin Ulu Öndərin zamanında doğulub boya-başa çatmış, istiqamətlənmiş, cənab İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə yetişib formalaşmış gənclər 2016-cı ilin aprel döyüşlərində, 2018-ci ildə Naxçıvanda keçirilən Günnüt əməliyyatında və 2020-ci ildə Tovuz döyüşlərində Ermənistan ordusu ilə bağlı geniş yayılmış mifi darmadağın etdilər. 2020-ci il sentyabrın 27-də başlayan və Azərbaycanın Böyük Qələbəsi ilə başa çatan 44 günlük Vətən Müharibəsində işğalçı dövlətin ordusu fiziki və mənəvi cəhətdən məğlub edildi, torpağımız işğaldan azad edildi, tarixi ədalət bərpa edildi.

Dillərdə dastan olan, qəhrəmanlığın zirvəsi sayılan Şuşa əməliyyatı ordumuzun gücünü və yenilməzliyini bir daha bütün dünyaya nümayiş etdirdi. Ölkə Prezidenti cənab İlham Əliyev 2021-ci ildə Cıdır düzündə Şuşalılara müraciəti zamanı - "…Mən dəfələrlə demişəm ki, Azərbaycan xalqı bu vəziyyətlə heç vaxt barışmayacaq. Siyasi, iqtisadi, hərbi, mənəvi istiqamətlərdə gənc nəslin təlim-tərbiyəsi istiqamətin-də məqsədyönlü siyasət aparıldı və elə bir gənc nəsil yetişdi ki, tərəddüd etmədən torpaq uğrunda canını fəda etdi. Elə bir gənc nəsil yetişdi ki, öz qanı bahasına torpağımızı düşmən işğalından azad etdi" sözləri Ümummilli Liderin 1994-cü ildə nitqlərinin birində uzaqgörənliklə ifadə etdiyi - "Əminəm ki, bu çətin dövrdə doğulub böyüyən uşaqlar cəsur, qətiyyətli və vətənpərvər olacaq. Onlar Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyi naminə öyrənəcək, inkişaf edəcək və gələcəkdə cəmiyyətdə layiqli yer tutacaqlar" fikrinin təsdiqi oldu.

Ulu Öndər Heydər Əliyevin dediyi kimi, biz ancaq milli birliyi və həmrəyliyi təmin etməklə üzləşdiyimiz bütün çətinliklərin öhdəsindən gələ bilərik. Biz 2020-ci ildə, 44 günlük Vətən müharibəsində bunun şahidi olduq və bütün dünya etiraf etməli oldu ki, milli həmrəyliyimiz, xüsusilə dövlət-xalq-ordu birliyi Qələbəmizi şərtləndirən amillərdən biri, bəlkə də birincisidir!

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasbəyli, A.N. Azərbaycan mənim ürəyimdir (Heydər Əliyevin siyasi tərcümeyi-halından səhifələr) / A.N.Abbasbəyli - Bakı, Azərnəşr, - 2002. - 517 s.

2. Hüseynova, İ. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu / İ.Hüseynova. - Bakı: Təhsil, - 2004. - 472 s.

3. Mərdanov, M. Azərbaycan təhsil tarixi. II cild (1920-1991-ci illər) / M.Mərdanov. - Bakı, Təhsil, -2011. - 704 s.

4. Orucov, H. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət / H.Orucov. - Bakı, Şərq-Qərb, - 2001, - 324 s.

ÜMUMMİLLİ LİDER HEYDƏR ƏLİYEVİN İNSAN ƏMƏYİNƏ YANAŞMASI

Ləman Yamən qızı Nəbiyeva
Mingəçevir Turizm Kolleci
lemannebiyeva2023@gmail.com
https://orcid.org/0009-0007-4378-0536

Dünya tarixinin dahi şəxsiyyətlərindən olan, Azərbaycanın unudulmaz siyasi, dövlət xadimi Heydər Əliyev azərbaycanlılara həmişə yüksək xidmətlər göstərmiş, azərbaycançılıq məfkurəsinin, milli-mənəvi özünüdərkin, mədəniyyətin yüksəlişi, tarixi yaddaşın qaytarılması, müstəqil dövlətçilik ideyalarının möhkəmlənməsi, həyata keçirilməsi üçün mühüm işlər görmüşdür. Bütün bunlarla yanaşı Ümummilli Lider Heydər Əliyev insan amilinə, əməyə böyük önəm verirdi. İnsan əməyini yüksək qiymətləndirən, zəhmətə dəyər verən şəxsiyyət hər cür möcüzələr yaratmağı bacarır. Rəhbərlik fəaliyyətində bu həqiqəti nəzərində saxlayan, yaradıcılığı, zəhməti, fədakarlığı daim qiymətləndirən, zəhmətkeş, təşəbbüskar insanları qarşıya qoyulan ən çətin, mürəkkəb vəzifələrin öhdəsindən uğurla gəlinməsi üçün səfərbər edən Heydər Əliyev həmişə haqqın, ədalətin tərəfində olmuşdur. Hər zaman zəifi güclüdən, haqlını haqsızdan qoruyan, həmişə və hər yerdə öz müdrikliyini, üstünlüyünü sübut edən bu dahi şəxsiyyət harda olursa olsun, hətta totalitar sovet rejimində də, müstəqillik- ölkəmizdə dövlət quruculuğu dövründə də insanın, vətəndaşın hüquq və azadlıqlarının tam təmin edilməsində həqiqi ədalətin təntənəsini axtarmışdır.

Əməyə, əməkçiyə qarşı həssas münasibəti, sadə insanlara səmimi yanaşması, onların yüksək, ülvi arzularının gerçəkləşməsi istiqamətində göstərmiş olduğu müstəsna xidmətlərin Öndərimizə tükənməz xalq məhəbbətini qazandıran amillər sırasında mühüm yeri vardır.

Heydər Əliyev tükənməz təşkilatçılıq qabiliyyəti ilə dövlət orqanlarında yüksək vəzifə tutmuş, komandir qüdrəti ilə respublikamızın inzibati sistemində dəmir nizam-intizam yaratmış, cəmiyyətin, vətəndaşların konstruktiv potensialının, yaradıcılıq səriştəsinin üzə çıxarılmasına və onlardan məqsədyönlü, səmərəli istifadə edilməsinə nail olmuşdur. İqtisadiyyatın inkişafı nəticəsində əhalinin sosial problemlərinin həlli üçün geniş imkanlar və maliyyə resursları əldə edilmişdir. Bu imkanlar əhalinin həyat səviyyəsinin yüksəldilməsinə, mədəniyyət, təhsil, səhiyyə, bədən tərbiyəsi sahələrində tərəqqiyə, istirahətə, boş vaxtın səmərəli təşkilinə yönəldilmişdir. Vətəndaşların qanuni mənafelərinin, əmək hüquqlarının qorunmasında, sosial problemlərinin həllində vacib yerə malik zəngin tarixi olan həmkarlar ittifaqı təşkilatının fəaliyyətinə Öndərimiz hər zaman diqqət, qayğı ilə yanaşmışdır. O hələ sağlığında canlı əfsanəyə çevrilmişdir. Dünyanın tanınmış siyasətçiləri bu dahi şəxsiyyətlə görüşdən sonra onu yüksək qiymətləndirmişlər. Heydər Əliyevin dərin düşüncəsi, qətiyyətli məntiqi, hadisələri düzgün təhlil, qiymətləndirmək səriştəsi, xüsusi uzaqgörənliyi həmişə ona tarixin gedişatını öncədən görməyə, hadisələri şəxsi planları üzrə istiqamətləndirməyə imkan verirdi.

Azərbaycanlılar haqlı olaraq özünü xoşbəxt hesab edirlər. Təbii ki, eyni fikri onu şəxsən tanıyan, ünsiyyətdə olan dünya siyasətçiləri də bölüşürlər. E.Şevardnadze demişdir: "20-ci əsr liderlər əsridir, əsrin lideri Heydər Əliyevdir" [6]. Ümummilli Lider Azərbaycan dövlətini qurdu və inkişaf etdirdi, onu öz fikrini ifadə etməyə qadir olan qabaqcıl dövlətlər sırasına çıxardı. Heydər Əliyev Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində işlədiyi illərdə komitəni xalqımızın düşmənlərindən təmizlədi. 1969-cu ildən sonra isə ümumiyyətlə Azərbaycanda eyni siyasət aparılmağa başlandı. Heydər Əliyev bu məqsədlə bağlı çıxışlarının birində deyirdi: "Mən Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsində işləyərkən çox şey görmüşəm. İlk gündən Moskvanın türk millətini əsarət altına almaq üçün birtərəfli siyasət yürütdüyünün şahidi oldum. Mən buna daxilən qarşı çıxsam da, normal həyatda müqavimət göstərmək imkanım yox idi, Moskvaya müqavimət göstərmək mənim üçün mümkünsüz idi. Əgər mən onlara qarşı çıxsaydım, bunun bir əhəmiyyəti olmazdı, Əliyev də ölkənin digər katibləri kimi məhv olardı. Xalqımın milli hisslərini, Azərbaycan türklüyünün milli oyanışını

reallaşdırmaq istəyirdim. Mən bunları Moskvaya hiss etdirmədən, narahat etmədən etmək istəyirdim" [3, s. 39].

Heydər Əliyev rəhbərliyə təyin olunandan sonra hər kəsə bəlli oldu ki, yeni rəhbər hər işdə xalqına, ziyalısına arxalanır, hər şeydə onlarla məsləhətləşir. Ümummilli Lider həmişə xalqın arasında olurdu, proqramların həyata keçirildiyi yerlərdə olur, problemləri öyrənir, konkret tapşırıqlar verirdi. Azərbaycanlılar tərəfindən müsbət qarşılanan ən mühüm məsələ rəhbərin Azərbaycan dilində təmiz danışması idi. Ən vacibi, Heydər Əliyev elə bir mühit yaratdı ki, dövlət idarələrində, dövlət tədbirlərində azərbaycanca danışan insanlara artıq pis baxılmır, "rus dilində müraciət et" tələbi olunmurdu. Digər tərəfdən, rəhbərliyin öz xalqının dilinə, tarixinə, mədəniyyətinə bu qədər önəm verməsi çoxları tərəfindən paxıllıqla qarşılanırdı. Moskvaya göndərilən donoslarda Heydər Əliyevi millətçi adlandırırdılar, lakin bu güclü şəxsiyyətin məntiqi qarşısında Moskva susmalı, geri çəkilməli idi. Nəhayət, 1978-ci ildə qəbul edilmiş "Azərbaycan SSR Konstitusiyasında" xalq üçün çox mühüm və qürurverici bir müddəa öz əksini tapdı: "Azərbaycan SSR-nin dövlət dili Azərbaycan dilidir". Bu, böyük bir qələbə idi. Bu, Heydər Əliyevin ağlının, zəkasının, möhkəm iradəsinin, milli xalqa məhəbbətinin, uzaqgörənliyinin qələbəsi idi.

SSRİ-nin süqutundan sonra Azərbaycan milli müstəqilliyini bərpa etmiş və qısa müddətdə demokratik hüquqi dövlət və vətəndaş cəmiyyəti yaratmaq yolunda böyük addımlar atmışdır. Müstəqil Azərbaycan dövləti sovet sistemindən miras olan totalitarizm buxovlarından qurtularaq dünya ölkələrində mövcud olan hüquq normalarına uyğun sivil cəmiyyət, liberal iqtisadi sistem və beynəlxalq münasibətlər qurmaq yoluna qədəm qoydu. Sovetlər İttifaqının dağılmasından sonra Ulu Öndər Azərbaycan xalqının köməyinə gəldi, yürütdüyü uğurlu daxili və xarici siyasət nəticəsində Azərbaycan ağır vəziyyətdən çıxmağa başladı. 1991-ci il oktyabrın 18-də Azərbaycan müstəqilliyini geri qaytardı.

Müstəqil Azərbaycan Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə son 20 ildə mühüm uğurlara nail olmuş, sürətli iqtisadi inkişafla dünyada öz siyasi mövqeyini qoruyub saxlamış və bu, ötən illər ərzində uğurla inkişaf etdirilən mükəmməl mexanizmlərə əsaslanan dövlət idarəçiliyi nəticəsində reallaşmışdır. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin ciddi elmi əsaslara söykənən inkişaf strategiyasını inamla davam etdirən cənab İlham Əliyev qısa müddət ərzində Azərbaycanı Cənubi Qafqaz regionunun ən sürətlə inkişaf edən, sabit və qüdrətli dövlətinə çevirməyə nail oldu. Son illərdə ölkənin dinamik sosial-iqtisadi inkişafı ölkə başçısına keyfiyyətcə yeni mərhələdə insan, vətəndaş hüquq və azadlıqlarının yüksək səviyyədə təmin olunmasına xidmət edən islahatları uğurla davam etdirmək imkanı yaratmışdır. Prezident İlham Əliyevin ictimai həyatın bütün sahələrində, o cümlədən hüquqi dövlət quruculuğu istiqamətində yürütdüyü islahatların əsasında insan və şəxsiyyət amili dayanır. Azərbaycanda son 20 ildə həyata keçirilən milli demokratik keçidin mahiyyətini də iqtisadi tərəqqi müəyyənləşdirir.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin uzaqgörən daxili və xarici siyasəti nəticəsində çoxəsrlik dövlətçilik ənənələrinə malik olan Azərbaycan daha da inkişaf etmişdir. Heydər Əliyevin qurduğu dövlətimizin atributu Azərbaycanın silahlı qüvvələri və şanlı ordusudur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Silahlı Qüvvələrin Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə ordumuzun erməni faşistləri üzərində qələbəsi sayəsində doğma Qarabağımız düşmən tapdağından azad edilib, dövlətimizin ərazi bütövlüyü təmin edilib, ölkə sərhədləri bərpa olunub. 44 günlük Vətən Müharibəsindəki qələbədən sonra erməni vandalları tərəfindən dağıdılmış şəhər, qəsəbə və kəndlərimizin bərpasına başlanılıb. Demokratik, hüquqi və dünyəvi dövlət olan Azərbaycan Respublikasında Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin və onun layiqli davamçısı İlham Heydər oğlu Əliyevin nəzəri ideyaları uğurla həyata keçirilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin Ensiklopediyası. 2 cilddə. I cild. Bakı: Lider. 2004, 440s.

2. Cəfərov Z. Hüquqi dövlət ideyasını gerçəyə çevirən lider // Azərbaycan qəzeti, 20 aprel 2013, №83
3. Əbilov İ. "Deyilən söz yadigardır." Bakı, MM-S, 2019, 293 s.
4. Əsgərov M. Ümummilli Liderimiz humanizmi dövlət siyasətinin mühüm tərkib hissəsinə çevirdi // Xalq qəzeti, 2008, 7 may, № 97
5. Mehbalıyev S. Əməyə və Əməkçiyə yüksək dəyər verən dahi rəhbər // Respublika, 10 may 2008, №100
6. http://zaqatala-ih.gov.az/az/news/xx-esr-liderler-esri-idi-esrin-lideri-ise-heyder-eliyev-olmusdur.html

ULU ÖNDƏRİN AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASINDA GƏNCLƏR SİYASƏTİ

Məleykə Əlcəzair qızı Vəliməmmədova
Mingəçevir Turizm Kolleci
vlimmmdovamleyk@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-4488-6240

Gənclərə, onların cəmiyyətdəki mövqelərinə münasibət hər zaman çoxmənalı olmuş, sözügedən məsələ müxtəlif dövrlərdə müəyyən qruplar tərəfindən birqütblü qiymətləndirilmişdir. Çar Rusiyasının vaxtında gənclərdən yalnız şəxsi çıxarlarında istifadə olunub. Belə münasibət eyni zamanda sovet totalitar rejimi dönəmində olub. Odur ki, gənclərə münasibət respublikamız müstəqillik əldə etdikdən sonra tamamilə kökündən dəyişdi. Belə ki, gənclərin, onların ictimai mövqelərinin, siyasi hərəkat və təşkilatlarda təmsil olunmalarının hansı dərəcədə əhəmiyyətli olduğunu həmin dövrün siyasi hakimiyyəti müəyyən edirdi.

Müasir dövrdə gedən ictimai-siyasi proseslər həmçinin Azərbaycanda gənclərlə bağlı ümumi strategiyanın, ideologiyanın formalaşmasına önəmli, önəmli təsir göstərir. 20-ci əsrin əvvəllərində olduğu kimi, həmin əsrin sonlarında da gənclər müxtəlif təşkilatlarda təmsil olunurdular. Onlarda milli şüurun təşəkkül tapması, inkişaf etməsində həmin dərnəklərin önəmi çox vacib idi. Gənclər müxtəlif dövrlərdə olan problemlərlə maraqlanır, həmin problemlərin aradan qaldırılması, yox edilməsi yollarını birlikdə həll etməyə cəhd edirdilər. Bu, xalqın maarif-lənməsində və mətbuatın inkişafında müstəsna rola malik olub, tərəqqisinə təkan vermişdir. Bütün bunlar Azərbaycanın gənc ziyalılarında azadlıq uğrunda mübarizəni sistemləşdirmişdir.

Qerd olunan məsələləri daim nəzərində saxlayan Ulu öndər Heydər Əliyev gəncləri ölkənin ictimai-siyasi həyatında fəal iştirak etməyə, respublikada baş verənlərə biganə qalmamağa çağırmışdır.

Heydər Əliyev gənclərlə iş sahəsində dövlət siyasətini həyata keçirmək məqsədilə 1994-cü ilin 26 iyulunda yeni dövlət qurumunun - Gənclər və İdman Nazirliyinin yaradılması haqqında fərman imzaladı. Gənc nəslin vətənpərvərlik tərbiyəsində Heydər Əliyevin gənclər siyasətindəki mühüm amilləri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1. Gənclərin mənəvi tərbiyəsində fəal həyat vərdişlərinin formalaşdırılması;
2. Gənclərin fəal həyat tərzinə yiyələnməsi və vətəndaşlıq mövqeyinin qiymətləndirilməsi;
3. İctimai mənafe ilə şəxsi mənafe arasında vəhdət yaradılması;
4. Əməkdə, təhsildə, ailə-məişət münasibətlərində nümunəviliyin göstərilməsi;
5. Asudə vaxtdan səmərəli istifadə edilməsi;
6. Əqidəsində möhkəmliyin, ideya-mənəvi keyfiyyətlərində dözümlülüyün yaradılması;
7. Yeni-yeni məsələləri həll etməkdə təşəbbüskarlıq göstərməklə nailiyyətlərin qazanılması;
8. Çətin məsələlərin həllində qətiyyətli hərəkət edilməsi;

9. Gənclərin mənəvi tərbiyəsində azərbaycançılıq məfkurəsinin bərqərar edilməsi;

10. Azərbaycançılıq məfkurəsi timsalında gənclərə sərbəst düşüncə, nümunəvi əxlaq, bir-birinə inam, sədaqət, vətənpərvərlik hisslərinin təlqin edilməsi;

11. İctimai həyatın hər sahəsində-iqtisadiyyatda, mədəniyyətdə, elmdə, təhsildə, təsərrüfatda, ictimai həyatda sərbəstlik, azadlıq, müstəqillik ideyalarının formalaşdırılması, bu ideyaların həyata keçməsində Azərbaycanın müstəqil dövlət olaraq formalaşmasının düşüncə bazasının təmin edilməsi;

12. İctimai təfəkkürün sosial həyatla vəhdəti bazasında azərbaycançılıq ideyalarının mənimsənilməsi;

13. Vətənpərvərlik tərbiyəsində gənclərə, gəncliyə yaradıcı və aparıcı bir qüvvə kimi yanaşılması;

14. Müstəqil, azad, demokratik, şəxsi müqəddəratını həll edə bilən dövlətin bünövrəsinin yaradılmasında gəncliyin əməyinin qiymətləndirilməsi.

Gənclər müstəqil, azad cəmiyyətin qurulmasında yalnız vasitə kimi nəzərə alınmır, onlar eyni zamanda bu cəmiyyətin varisləri, davamçıları, prosesin iştirakçıları olaraq qiymətləndirilirlər. Gənclər gələcəyin aparıcı qüvvəsi sayılırlar. Dövlət gənclər siyasətinin ən ümdə tərkib hissəsi gənclərin vətənpərvərlik və hərbi vətənpərvərlik tərbiyəsidir. Məhz bu məqsədlə aidiyyatı dövlət orqanlarının (təhsil, müdafiə nazirliklərinin) təşkilatçılığı və iştirakı ilə müxtəlif tədbirlər həyata keçirilmiş və keçirilməkdədir. 1998-ci ilin martında "Gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsinin olduqca yaxşılaşdırılması yolları" mövzusunda respublika elmi-praktik konfransı keçirilmiş, müvafiq mövzuda 1999-cu ildə xüsusi proqram qəbul edilmişdir. Böyüyən gənc nəslin ordu sıralarında xidmətə hazırlanması məqsədi ilə orta məktəblərin IX-XI sinif şagirdləri arasında "Şahin", "Cəsurlar", "Marş irəli!", "Vətənin müdafiəsinə hazıram!" hərbi idman oyunlarının keçirilməsi ənənə halını almışdır.

Yeniyetmələrin, gənclərin sosial problemlərinin həlli də gənclər siyasətinin mühüm istiqamətini təşkil edir. Gənclərlə aparılan işin vacib istiqamətlərindən biri də hüquq pozuntularının, cinayətkarlığın, narkomanlığın qarşısının alınmasıdır.

Azərbaycan dövlətinin apardığı gənclər siyasətinin tərkib hissəsini bədii yaradıcılığa, ədəbiyyata, incəsənətə maraq göstərən gənclərin üzə çıxarılması, onlar üçün əlverişli yaradıcılıq mühitinin formalaşdırılmasıdır.

Gənclərlə iş sahəsində beynəlxalq əlaqələrin qurulması da əsas fəaliyyət istiqamətlərindən biridir. Heydər Əliyevin Prezidentliyi dövründə gənclərin hərtərəfli inkişafının təmin olunması üçün siyasi, sosial-iqtisadi, təşkilati-hüquqi şərait və təşkilatların yaradılması prosesi sürətləndirilmiş, onların ictimai-siyasi fəallığının artmasına kömək edilmişdir. Məhz Heydər Əliyevin azərbaycançılıq ideologiyasının formalaşmasında gənclərin də müstəsna fəaliyyəti olmuşdur. Dövlət quruculuğu işlərində gənclərin potensialından istifadə olunması sözügedən siyasətin ən əsas nümunəsidir.

Heydər Əliyev fəlsəfəsinə bələd olduqca, görürsən ki, onun tarixi gerçəklərinin ana xəttini hər dönəmdə vətənə məhəbbət və milli qeyrət tamamlayır. Ulu öndərin apardığı dövlətçilik siyasəti nəticəsində Azərbaycanın mövqeyi daha da möhkəmlənmiş, iqtisadi-siyasi demokratlaşma uğurla aparılmış, nəticədə Azərbaycan güclənmiş və gələcəyə doğru uğurla inkişaf edən bir ölkəyə çevrilmişdir. Heydər Əliyevin dövlət quruculuğu fəaliyyətinin dəyəri, ucalığı, aliliyi ondadır ki, o bu vəzifəyə, sadəcə olaraq, adi siyasətçi kimi yanaşmamış, bir mütəfəkkir kimi işin fəlsəfəsinə, ideya əsaslarına varmağı, dünya xalqlarının, o cümlədən, xalqının tarixi təcrübəsini öyrənərək həyata tətbiq etməyi, zamanın və siyasi-ictimai reallıqların xarakterinə uyğun addımlar atmağı bacarmışdır.

Heydər Əliyevin dövlətçilik fəlsəfəsi nəzəri cəhətdən tamamlanmış bir təlim olmasına baxmayaraq, praktik olaraq zaman etibarı ilə daim inkişaf etmək, təkmilləşmək, reallığa uyğunlaşmaq qüdrətinə malikdir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov Z. Hüquqi dövlət ideyasını gerçəyə çevirən lider // Azərbaycan qəzeti, 20 aprel 2013, № 83.
2. Xudiyev N. YAP dünənin, bu günün sabahın partiyasıdır. Bakı, Nurlar, 2007, 272 s.
3. Rzayev R. Ümummilli Liderin hüquqi baxışlarının Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasında təzahürü // Respublika, 10.05.2013, №99.
4. Orucov H. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət. Bakı, 2001, 324 s.

ÜMUMMİLLİ LİDER, DAHİ ŞƏXSİYYƏT

Xəyalə Sərdar qızı Ramazanova
Cəlilabad rayonu Uzuntəpə kənd R.Hüseynov adına 2 saylı orta məktəb
xeyaleramazanova88@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-8558-5858

Dünya liderləri içərisində öz xüsusi imzasını dünyaya bəyan edən, Azərbaycanı dünyaya tanıdan, Türk Dünyasının böyük liderlərindən biri, dahi şəxsiyyət Heydər Əliyev olmuşdur. Dünyanın bir sıra tanınmış dövlət xadimləri Ulu öndər Heydər Əliyevi "Dünya lideri", "Dahi şəxsiyyət", "Böyük siyasi xadim", "Türk Dünyasının sevilən lideri" adlandırmışlar. Məsələn, Amerika Birləşmiş Ştatlarının Prezidenti Bill Klinton Heydər Əliyev haqqında danışarkən qeyd etmişdir ki, Heydər Əliyev səinki Azərbaycanı idarə etmək, hətta bütün dünyanın idarə etmək qabiliyyətini malik bir liderdir. Türkiyə Prezidenti Rəcəb Tayyib Ərdoğan idə Ulu öndər Heydər Əliyev haqqında belə demişdir: **"**Heydər Əliyev təkcə Azərbaycanda deyil, bütün türk dünyasında tanınan və sevilən lider idi. Türkiyə-Azərbaycan dostluğunu çox gözəl ifadə edən "Bir millət, iki dövlət" ifadəsi də ona məxsusdur. Biz çalışmalıyıq ki, bu hikmətanə deyimin ifadə etdiyi amal bundan sonra da davam etsin. Böyük Heydər Əliyevin ruhu şad olsun deyə, biz türk dünyasının birliyini və qardaşlıq münasibətlərini qoruyub möhkəmləndirməyə çalışmalıyıq".

Müstəqil Azərbaycan Respublikasının qurucusu, memarı Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin ürəyi hər zaman Azərbaycan sevgisi ilə döyünmüşdür. Ona görə də biz Heydər Əliyevin əsəri olaraq Azərbaycanın müasir yüksəlişini onun fəaliyyəti ilə əlaqələndiririk. Ulu öndərimiz hər zaman Azərbaycan xalqının inkişafı, rifahı və tərəqqisi üçün çalışmışdır. Biz bu günki sabitliyimizi, müstəqilliyimizi, azadlığımızı, demokratik, humanist bir ölkədə yaşamağımızı və qələbələrimizin rəhninin təməlini dahi şəxsiyyət, ulu öndər Heydər Əliyev dühasında görürük.

Bu gün sürətlə inkişaf edən, çiçəklənən, qüdrəti hər keçən gün daha da artan, qələbədən-qələbəyə gedən Azərbaycanı multukultural, tolerant ölkə kimi dünyaya tanıdan Heydər Əliyev ideyaları olmuşdur.

Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı üçün etdiklərini tək-tək sadalamaqla onları kitaba, dəftərə sığışdırmaq qeyri-mümkündür. Çünki bütöv irs olaraq, Azərbaycan dövlətinin varlığı Heydər Əliyevlə bağlıdır.

Heydər Əliyev siyasi rəhbər, humanist dövlət qurucusu, tarix yazan və tarix yaradan dahi şəxsiyyətdir. Heydər Əliyev XX əsrin dünya lideridir. O qürurla deyirdi: "Mən həmişə fəxr etmişəm və bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam"! Hər hansısa dünya lideri öz milli mənsubiyyəti və nümayəndisi olduğu xalq haqqında bu qədər səmimi şəkildə "fəxr edirəm" deməmişdir. Bunun əsasını dahilik, liderlik, yüksək mənəvi keyfiyyətlər, ən əsası isə güclü aidiyyət duyğusu, vətənpərvərlik hissləri tutur. Dahi şəxsiyyət Azərbaycan xalqının keçmişi, bu günü, gələcəyi ilə hər zaman öz işlərini müncər etməyə çalışmışdır. Onun uzaq görən siyasəti nəticəsində biz bu gün müstəqil, azad və suverən bir ölkəyik.

Öz valideynlərinə layiq övlad olmaq hamıya nəsib olan xoşbəxtlik deyil. Ulu öndər Heydər Əliyev irsini, siyasi kursunu uğurla davam etdirən cənab Prezidentimiz, müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin müdrik siyasəti, "Dəmir yumruğ"u, xalqın birliyi, ordumuzun şücaəti, fədakarlığı və vətənpərvərliyi sayəsində 30 il işğal altında qalan torpaqlarımız cəmi 44 gün ərzində işğaldan azad olundu. Dahi şəxsiyyətin varisi, müdrik davamçısı olan İlham Əliyev ulu öndərin açdığı işıqlı yolla irəliləyərək dünya liderləri arasında öz layiqli yerini tutdu və artıq bütün dünya onu qalib sərkərdə, müzəffər komandan kimi tanıyır.

Dahi rəhbərin zəngin nəzəri irisndə təhsil, mənəviyyat, şəxsiyyətin hərtərəfli ahəngdar inkişafı məsələləri, xüsusilə müəllimə hörmət, diqqət və qayğı əsas yer tutur. Dahi rəhbər deyirdi: "Hər bir dövlət əgər istəyirsə ki, öz ölkəsinin inkişafını təmin etsin, öz millətinin elmini, mədəniyyətini dünya standartlarına çatdırsın, o mütləq, hər şeydən çox, təhsilə fikir verməlidir, təhsilin inkişafına səy göstərməlidir, təhsil üçün bütün imkanları yaratmalıdır". Ulu Öndərimiz həm təhsilin məzmunu, mahiyyəti, məqsədləri, səmərəli təşkili, müəllim əməyinin şərəfi, şagirdlərin və tələbələrin vəzifələri barədə dəyərli fikirlər söyləmiş, Azərbaycan təhsilinin hərtərəfli yüksəlişi qayğısına qalmışdır. Ulu öndər, dahi rəhbərin həyat və fəaliyyəti mənəvi zənginliyi, əxlaq və əqidə saflığı, vətənə, xalqa sadiqliyi, fədakarcasına çalışması gənc nəsillərə nümunədir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin elmə, təhsilə göstərdiyi diqqət və qayğı nəticəsində bu gün Azərbaycan təhsili və elmi sürətlə inkişaf edir, dünya təhsil mühitinə, dünya elmi mühitinə sürətlə inteqrasiya edir. Çünki uzun illər sovet dövrünün neqativ cəhətlərindən arınmaq və həmin təhsil sisteminin müsbət çalarları ilə yeni dövrün masir, mütərəqqi təhsil çalarlarını inteqrasiya edərək, öz milli təhsil sistemini qurmaq üçün ilk növbədə Ulu öndərin gələcəyə işıq saçan təhsil ideyaları və bu ideyalara əsaslanan milli təhsil siyasətinin formalaşdırılması və həyata keçirilməsi vacib məqamlardı. Məhz geçmişlə gələcəyin vəhdətini, köhnə ilə yeninin səmərəli inteqrasiyasını biz bu gün öz təhsilimizin timsalında görürük. Həm orta təhsil sistemimiz, həm də ali təhsil mühitimiz dünyadan geri qalmamaq, dünya təhsil mühitinin mütərəqqi cəhətlərindən faydalanmaq və onu inteqrasiya olmaq üçün bütün səylərini ortaya qoyur. Bu da öz növbəsində ölkəmizin təhsil sisteminin daim təkmilləşməsi məqsədinə xidmət edərkən, həm də onun ideya əsaslarının ulu öndərin qoyduğu cizgidən kənara çıxmamasını şərtləndirir.

Nəticə etibarilə, onu qeyd etmək olar ki, dünya lideri olmaq təkcə dünyanın tanıdığı lider olmaq mənasına gəlmir. Tarixdə elə liderlər olmuşdur ki, onlar bütün dünyanın tanıdığı lider olsalar da, onlar öz müsbət cəhətləri, səmərəli siyasəti, sülhə verdiyi töhfələr ilə deyil, ölkəsində, bölgəsində, dünyada sülhün pozunmasına, müharibələrə gətirib çıxaran addımlar atmış və yaxud xalqına qarşı amansız daxili siyasət həyata keçirmişdir. Sözün həqiqi mənasında dünya lideri olmaq isə, məhz Ulu öndər Heydər Əliyev nümunəsində, onun həyata keçirdiyi siyasətin timsalında olduğu kimi ölkəsinə, dünyaya əmin-amanlıq gətirən, inkişafa hesablanan siyasət həyata keçirən liderlər kimi olmalıdır. Lider əgər xalqına, dövlətinə xidmət etməklə dünyada tanınmırsa, dünyada sülhə və əmin-amanlığa xidmət etməklə özünü tanıtmırsa onu dünya lideri adlandırmaq olmaz. Heydər Əliyev, Azərbaycan xalqının inkişafına, Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinə, suverenliyinə, eyni zamanda bölgədə və dünyada sülhə göstərdiyi xidmətlərə görə sözün əsl mənasında dünya lideridir. Bu gün Cənubi Qafqaz regionuna Azərbaycan Respublikasının qətiyyətli siyasəti sayəsində sülh və əmin-amanlıq gəlmişdir. Bu isə bir daha Ulu öndər Heydər Əliyevin ideya və əsasını qoyduğu daxili və xarici siyasi kursun nəticəsində, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin bu siyasi kusru bütün əsasları ilə həyata keçirməsi ilə mümkün olmuşdur.

Azərbaycan xalqı üçün bu gün nə xoş haldır ki, artıq onun Heydər Əliyevdən sonra, bütün dünyanın tanıdığı bir lideri – dünya lideri daha var!

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Novruzoğlu, R. XXI əsr... Azərbaycan dövlətçiliyinin təhlükə mənbələri. Milli təhlükəsizlik kontekstində / - 5 cilddə. – Bakı: NUR-A, - 2004, - 492 s.

3. Novruzoğlu, R., Oğuz, Y. Qarabağ: nəzarətsiz zona / Bakı: Ozan, - 2002, - 252 s.
4. Orucov, H. Heydər Əliyev və Azərbaycanda milli siyasət / Tbilisi: İntelekti, - 2003, - 172 s.
5. Piriyev, A. Siyasi strategiya və milli təhlükəsizlik / Bakı, - 2005, - 544 s.
6. Ruintən, K. Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü və dünya siyasəti / Bakı: Adiloğlu, - 2008, - 260 s.

AZƏRBAYCANDA MƏDƏNİYYƏTLƏRARASI DİALOQ

Nuridə Qalib qızı Zülfüqarova
Mingəçevir Turizm Kolleci
tanirverdiyevairade94@gmail.com
https://orcid.org/0009-0003-4029-2298

Müasir ictimai inkişaf dövrünün əsas xüsusiyyətlərindən biri yer üzündə monokultural ölkələrin azalması, etnik müxtəlifliynin əksər insan icmaları üçün xarakterik olmasıdır. Buna səbəb olan əsas amillər arasında miqrasiya (məcburi və ya könüllü) böyük əhəmiyyət daşıyır. Hazırda müxtəlif milli, mədəni, dini qruplara mənsub olanlar eyni yaşayış massivində və ya yaxınlıqda dinc yaşayırlar. Bu amillərlə yanaşı, sosial-psixoloji amillər (məsələn, qarşılıqlı təhlükəsizliyin təmin edilməsi, millətlərarası münasibətlərin formalaşması, tərəflərin multikultural ideologiyanı qəbul etməyə meylliliyi və s.) və digər etnososial gözləntilər nəzərə alınır; qarşılıqlı mədəniyyət qəbul edən tərəfin (yerli əhalinin) və qəbul olunan tərəfin (miqrantların) münasibətinə əhəmiyyətli təsir göstərir. Digər tərəfdən, müxtəlif sahələrdə qeyri-sabitliyin çoxalması, cinayət nisbətlərinin artmasında adətən mədəniyyətlərarası fərqlər, dini fərqlər, eləcə də təhsil, intellectual səviyyə fərqləri əsas gətirilir. Beləliklə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, miqrantlarla yerli əhali arasında münasibətlərin yaxşılaşdırılması üçün atılan addımlar hər iki tərəfin əsas təhlükəsizlik hissini, multikultural ideologiyanı qəbul etmələrini artırmağa yönəlməlidir.

Multikultural siyasətin əsas məqsədi hər hansı səbəbdən eyni icma daxilində yaşamağa məcbur olan müxtəlif mədəni və milli qrupların nümayəndələri arasında qarşılıqlı anlaşmanın qəbulunu gücləndirməkdir. Sözügedən məqsədə bir sıra mühüm komponent vasitəsilə nail olunur:

1) bütün etnik qrupların mədəni dəyərlərinin qorunub saxlanması və inkişafının dəstəklənməsi;

2) insanların, yəni müxtəlif etnomədəni qrupların nümayəndələrinin birgə, qarşılıqlı müsbət fəaliyyətinin mümkünlüyünü əks etdirən qruplararası ünsiyyətin təmin edilməsi, qrupların gündəlik həyatda bərabər iştirakına mane olan maneələrin yox edilməsinə yönəlik fəaliyyət göstərən mədəniyyətlərarası icmaların yaradılması;

3) mədəniyyətlərarası ünsiyyət.

Cəmiyyətin gündəlik həyatında etnik qruplara daxil olanların bərabər iştirakını təmin etməkdən ötrü rəsmi dilə də tələb yaranır. Qeyd edilən komponentlər arasında əlaqənin həyata keçirilməsi multikulturalizm fərziyyəsinin mahiyyətini açıqlayır. Multikulturalizm fərziyyəsi mədəni xüsusiyyətlərin və təhlükəsizlik hisslərinin qorunmasını müsbət mədəniyyətlərarası münasibətlərlə əlaqələndirir. Bu fərziyyəyə görə, əgər müəyyən etnik qrupun üzvlərində təməl təhlükə hissi varsa, onlar fərqli olanları qəbul edəcəklər. Əgər fərdlər və ya etnik qruplar (əhalinin miqrasiya olunmuş hissəsi nəzərdə tutulur) qəbul etdiyi cəmiyyətin həyatına daxil olsalar, eyni zamanda öz mədəniyyətlərindən qopmasalar, daha çox nailiyyətlərə nail ola bilərlər. Beləliklə, mədəniyyətlərarası münasibətlərin öyrənilməsinə həsr olunmuş tədqiqatların nəticələrindən məlumdur ki, "ikili əlaqələr"ə malik olanlar hər iki mədəniyyətdən həm dəstək, həm də resurslar alır və hər iki mədəniyyətin nümayəndələri ilə qarşılıqlı əlaqəyə girirlər. Bu vəziyyət psixoloji,

sosial, mədəni, həm də dini uyğunlaşma ilə müsbət əlaqəyə malikdir. Multikultural cəmiyyətdə müxtəlif etnik qrupların nümayəndələrinin qarşılıqlı tolerantlığına əsaslanan millətlərarası, qruplararası münasibətlər vacib şərtlərlə (xüsusən də hüquq bərabərliyi) qarşılıqlı qəbul əsasında həyata keçirilməlidir. Beləliklə, multikultural siyasətin yuxarıdakı komponentləri onun ən önəmli məqsədinə- multikultural cəmiyyətdə millətlərarası münasibətlərin təkmilləşdirilməsinə xidmət edir. Ümumiyyətlə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, qəbul edən tərəf konkret icma daxilində dominant mövqe tutur və müsbət mədəniyyətlərarası münasibətlərin formalaşmasının əsas şərtləri təhlükəsizlik hissini təmin etmək, qəbul edən tərəfin multikulturalizm ideologiyasını qəbul etməkdir.

Azərbaycanda çoxmədəniyyətli mühit qədim zamanlardan formalaşıb. Nəticədə milli adət-ənənələrimiz, dini inanclarımız, ədəbiyyatımız, musiqimiz, yeməklərimiz, əşyalarımız etnik deyil, ümumbəşəridir.

Multikultural münasibətə radikal mövqedən yanaşan, şər toxumu səpən ermənilər belə bu anlayışın beynəlxalq əhəmiyyətini azalda bilməyəcək. Çünki zərdüştilik, yəhudilik, xristianlıq, pravoslavlıq, katoliklik, protestantlıq və islam dinlərinin Azərbaycanda geniş yayılması ölkəmizin tolerantlıq mədəniyyətini, Azərbaycanın mədəniyyətlərin qovşağında olmasını şərtləndirir. Tolerantlığa mənəvi borc, siyasi və hüquqi tələb kimi baxmaq lazımdır. Ulu öndər Heydər Əliyev demişdir: "Dünyada çoxlu böyük dinlər vardır. Hər dinin öz yeri var. Biz azərbaycanlılar islam dini ilə fəxr edirik, amma eyni zamanda heç vaxt başqa dinlərə mənfi münasibət bəsləməmişik, heç vaxt düşmənçilik etməmişik, düşmənçilik etməmişik və heç vaxt başqa insanları öz dinimizə tabe olmağa məcbur etməmişik" [2, s. 41].

Ümumiyyətlə, başqa dinlərə qarşı tolerantlıq, digər dinlərlə birgə, qarşılıqlı anlaşma şəraitində yaşamaq İslam dəyərlərinin xüsusiyyətidir. Bu, tarix boyu Azərbaycanda və Qafqazda öz əksini tapmışdır. Azərbaycanda əsrlər boyu İslam dini ilə yanaşı, xristianlıq və yəhudilik də yaşamış və hər zaman yaşamaqdadır. Hesab edirik ki, insanlar dinindən və mədəniyyətindən asılı olmayaraq, bütün digər mədəniyyətlərə, dinlərə, mənəvi dəyərlərə hörmət etməli, bu dinlərin bəziləri üçün xoşagəlməz adət-ənənələrinə, qaydalarına qarşı dözümlü lmalıdırlar. Bütün bu qeyd olunanlarla yanaşı, onu da qeyd etmək lazımdır ki, ermənilərin Qafqaza gəlişindən sonra erməni xisləti, riyakarlığı və satqınlığı nəticəsində Qafqazın mənzərəsi dəyişib.

Azərbaycanda multikulturalizm ən qədim dövrlərdən mövcud olmuş, sonradan Sovetlər ölkəsinin mövcudluğu dönəmində müxtəlif xalqların nümayəndələrinin birgə inkişafı baxımından insanlar bir sıra təzyiqlərə məruz qalırdılar. Lakin, xalq öz kökünə dərindən bağlı olduğundan streotipləri qırmaq uğrunda mübarizəni davam etdirməklə, qədim ənənələri qoruyub saxladı. Nəhayət, Azərbaycan öz müstəqilliyini bərpa edəndən sonra, onun adət-ənənələrinə qəlbən bağlı olan Ulu Öndər, cənab Heydər Əliyev multikulturalizmi dünyaya tanıtmaqda əvəzsiz işlər gördü. Azərbaycan xalqının keçmişini dərindən bilən siyasətçi Ümummilli lider Heydər Əliyev birinci növbədə xaricdə yaşayan soydaşlarımızı bir araya yığmağı, onlarla mütəmadi olaraq bu aspektdə iş aparmağı zamanın vacib probleminə çevirdi, eyni zamanda müstəqilliyimizin milli tellərinin bir-birinə bağlılığı üçün çox önəmli işlər gördü. Hər bir azərbaycanlının da ümdə vəzifəsi öz vətəninin sərvətlərini göz bəbəyi kimi qorumaq, xalqının keçmişini, mədəniyyətini, dinə sadiqliyini dünyaya sübut etməkdən ibarət olmalıdır. Ulu Öndərin layiqli davamçısı İlham Əliyev demişdir: "Multikulturalizmin alternativi yoxdur… Bizim üçün multikulturalizm dövlət siyasətidir və bizim həyat tərzimizdir" [1, s. 7]. Prezident İlham Əliyev tərəfindən mütəmadi olaraq sözügedən sahə üzrə Azərbaycanda sivilizasiyalı dialoqlar aparılır, sülh və əməkdaşlıq haqqında müqavilələr bağlanır, beynəlxalq əhəmiyyətli tədbirlər keçirilir.

Azərbaycan öz tolerant ənənələrinə sadiq qalaraq mədəniyyətlərarası və millətlərarası gərginliyi aradan qaldırmış və multikultural dəyərlərə malik demokratik, hüquqi dövlətə çevrilmişdir. Qərbdə multikulturalizmdən, demokratiyadan millətçiliyə keçidin baş verdiyi, ksenofobiya, islamofobiyadan bəhs edildiyi bir zamanda Azərbaycan multikulturalizm modeli dünyaya örnək sayılır. Ölkəmizdə multikulturalizm milli və ümumbəşəri dəyərləri, mədəni

bərabərliyi, humanizmi, ədalət və mərhəməti, tolerantlığı, mədəni müxtəlifliyi və plüralizmi, birgəyaşayışı özündə əks etdirir. Ulu Öndər Heydər Əliyev qədimlərdən bu torpaqda yaşayan, öz taleyini, öz həyatını bu torpağa bağlayan müxtəlif millətləri respublikamızın ən başlıca sərvəti kimi səciyyələndirirdi.

Özünəməxsus multikultural dəyərlərə malik qədim Azərbaycan özünü Şərqlə Qərbin mədəni-mənəvi sərvətlərin müxtəlif sivilizasiyaları və mədəniyyətləri ilə birləşdirir. Buna görə də müasir dövrdə ölkəmizdə multikulturalizm və tolerantlıq praktiki əhəmiyyət kəsb etmiş, demək olar ki, artıq həyat tərzinə çevrilmişdir. Təbii ki, bu keyfiyyətlərin qazanılmasında və yaşadılmasında ədəbi-bədii əsərlərimizin, Azərbaycan şair və yazıçılarının, eləcə də kütləvi informasiya vasitələrinin də payı az olmamışdır. Tarixə nəzər salsaq, görərik ki, multikultural həyat tərzinin Azərbaycanda qədim ənənələrə söykənən dərin kökləri vardır. Burada müxtəlif kökənli xalqlar dostluq və qardaşlıq mühitində humanizm şəraitində yaşamışlar və yaşayırlar.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdulla K. Azərbaycan multikulturalizmi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı, 2017. - 422 s.
2. Əbilov İ. Deyilən söz yadigardır. - Bakı, MM-S, 2019, 293 s.
3. Hacıyev A., Cəfərova E., Məmmədov İ. Multikulturalizmə giriş. – Bakı: - 2018. -372 s.
4. Niftiyev N. Multikulturalizm birgəyaşayışda stimul kimi / N. Niftiyev // 525-ci qəzet.- 2015.- 10 aprel.- № 62.- 4 s.

UĞURLU NİTQİN KOMPONENTLƏRİ VƏ ONLARIN ÜNSİYYƏTƏ POZİTİV-DƏYİŞDİRİCİ TƏSİRİ

Aygün Qnyaz qızı Əzizova
Mingəçevir Turizim kolleci
aygunazizova86@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-7562-2961

Bu gün milli təhsilin qarşısında duran əsas vəzifə müasir dövrün ruhuna və tələblərinə uyğun düşünməyi və yaşamağı bacaran, yüksək intellekt və qabiliyyət sahibi olan gənc nəslin, yeni kreativ ideyaların müəllifi olan, xalqını və vətənini böyük məhəbbətlə sevən vətəndaşın, nəhayət, həyatın, bu günün və gələcəyin qayğısını çəkən fədakar şəxsiyyətin yetişdirilməsidir. Belə şəxsiyyətin daha bir vacib əlaməti isə onun nitqi və bu nitqin sayəsində fikrini, düşüncələrini və ideyalarını tərənnüm etmək bacarığıdır.

Yaşadığımız müasir informasiya cəmiyyəti saysız-hesabsız məlumatlar toplumu kimi bizdən xüsusi, hətta fövqəladə əqli-intellektual hazırlıq tələb edir. Lakin "informasiya" (lat. *informatio* – izah etmək, təqdim etmək) anlayışının daxili quruluşuna nüfuz edəndə məlum olur ki, o, son dərəcə mürəkkəb elementlərdən ibarətdir. Hadisə və predmetlərin əlamətlərini "izah etmək" və "təqdim etmək" kimi prinsipial elementlərə əsalanan informasiya, həm də sözlərin və nitqin vasitəsilə onlara müvafiq görkəm və forma vermək, həmçinin onları dəyərləndirmək, izahat vermək, düşündürməyə sövq etmək, nəhayət, abstrakt anlayışlar haqqında təsəvvürlər yaratmaq kimi mürəkkəb missiyanı icra edir. Belə məlum olur ki, müasir dünya informasiyaların üzərində bərqərar olub. Bu dünyanı düzgün tərənnüm etmək üçün isə bizə, ilk növbədə, yüksək səviyyəli, anlaşılan, cazibədar, diqqəti cəlb edən, nəhayət, ifadələrlə zəngin və obrazlı nitq lazımdır. Məhz gözəl və səlis dilin sayəsində adekvat məzmun və məna kəsb edən, auditoriyanı cəlb edən və onda müvafiq motivasiya yaradan emal edilmiş, təşkil olunmuş və bir-biri ilə əlaqəsi olan verilənlərin külliyatından ibarət mahiyyət yaratmaq mümkündür. Bu vəzifənin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsindən fərdin, şəxsiyyətin və

kollektivin uğuru asılıdır. Çünki bu gün intellektual-mədəni səviyyəsindən asılı olmayaraq, hər bir auditoriyanı, hər hansı tema ilə maraqlandırmaq və konkret zaman çərçivəsində dinləməyə məcbur etmək böyük əmək, bacarıq və qabiliyyət tələb edir. Məlumdur ki, informasiyanı vizual şəkildə və ya heç bir əyani kontakt olmadan əldə etmək imkanı qazanmış müasir insan canlı auditoriyaya əsla maraq göstərmir. Onu bu cür rejimdə "könüllü ünsiyyətə" cəlb etməyə isə yalnız fövqəladə ustalıq qabiliyyəti, çox gözəl nitqi, xarizması və aktyorluq bacarığı olan natiq nail ola bilər. Bu zaman onun təkcə predmet və hadisə haqqında lazımi biliklərə, faktlara və ideyalara mükəmməl səviyyədə sahib olması, təqdimat predmeti olan mövzunu, onun müxtəlif element və detallarını konstatasiya etməsi kifayət deyil. Ünsiyyətin uğurlu olması və auditoriyanın maraqlı tərəf kimi səmimi şəkildə prosesdə iştirak etməsi üçün onu, bir növ sehirə salan, zamanı unutmağa vadar edən, pozitiv intriqa yaradan kəlmələrdən, çağırış və iddialardan, lazım gəldikdə isə söz oyunundan, aforizmlərdən, məcazlardan, bədii ifadələrdən, nəhayət pafosdan və intonasiyadan istifdə edilməsi şərtdir. İnformasiyanın təqdim edilməsi prosesində gərəkli olan mühüm elementlərdən biri də interpretasiya, yaxud təfsirdir. Nitq söyləyən şəxsin bu elementdən istifadə etməsi, adətən təfəkkürdə kök salmış stereotipləri metodiki və məqsədyönlü şəkildə sındırmaq anlamına gəlir. Bu isə daim yeniliyə və emosionallığa can atan insanı cəlb edən əlamətdir. İnterpretasiya nəzəri-idraki və elmi kateqoriya kimi obyektlərin xarici əlamətlərinin öyrənilməsi sayəsində onların daxili quruluşunun dərk edilməsinə istiqamətlənir. Bu əlamətlərin açılması isə spesifik izahat gücü sözlərdən və ifadələrdən istifadəni nəzərdə tutur [3]. Tanınmış ABŞ yazıçısı, ədəbiyyatçısı və filosofu Syuzan Zontaq (əsl adı Rozenblatt - 1933-2004) iddia edirdi ki, nitq söyləyərkən interpretasiya etmək "sehrli mahiyyətlər dünyası yaratmaq naminə real dünyanı yoxsullaşdırmaq və qurutmaq" deməkdir. Müəyyən mənada Syuzan Zontaqın iddiaları həqiqətə uyğun gəlsə də, intrepetasiyanın nitqə və ünsiyyətə verdiyi səmərə daha mühüm əhəmiyyət kəsb edir. S.Zontaq öz müddəalarında interpretasiyanın əksi olan üsulların natiq üçün daha böyük uğur gətirəcəyini sübut etməyə çalışırdı. Bununla əlaqədar nitq söyləyən təmiz və məqsədli element və vasitələrdən, xüsusi müraciət formalarından elə ustalıqla istifadə etməlidir ki, "dinləyicilər istər-istəməz onun təzyiqi altına düşsünlər və öz iradələrini onlara tabe etsinlər" [5].

Nitqin leksik və qrammatik zənginliyini təmin edən vacib elementlərdən biri də məcaz və ya metaforadr. Məcaz dolayı mənada işlənilən söz və yaxud ifadə deməkdir. O, sözün məzmununu və xarakterini predmetin və ya hadisənin digər predmet və ya hadisələrlə onların ümumi əlamətləri əsasında müqayisə edir. "Metafora" formasında "məcaz" anlayışını elmi dövriyyəyə qədim yunan filosofu Aristotel (e.ə. 384-322) daxil etmişdir. O, əsərlərində həmin anlayışı həyat situasiyalarının təqlidi sənəti kimi təqdim edirdi. Aristotelin məcazları *sinekdox* (müştərək anlayışlar, variant və ya versiya, - trop, metonimiyanın bir növü, ümumi olanın adının xüsusi olanın adına köçürülməsi kimi təzahür edən stilistik üsul), *hiperbola* (şişirtmək - söylənilən fikrə məqsədyönlü şəkildə əlavə, daha sanballı ifadəlilik qatmaq məqsədi ilə tətbiq edilən stilistik üsul), müqayisə (bir predmetin və yaxud hadisənin ümumi əlamətlərinə görə digər predmetə və ya hadisəyə öxşadılması) və ya cildləşdirmə (təbiət qüvvələrinin, obyektlərin və mücərrəd anlayışların insan timsalında təqdim olunması) kimi anlayışlardan, demək olar ki, seçilmirdi. Bütün dünya dillərində, o cümlədən Azərbaycan dilində istifadə olunan məcazlar, bir qayda olaraq, nitq və ünsiyyət prosesində estetik məqsədlərə xidmət edir və ünsiyyət zamanı sözün ilkin mənasını arxa plana keçirir. Məcazların əsasında predmet və hadisələrin müxtəlif əlamətləri (forma, rəng, həcm, təyinat, vəziyyət və s.) durur. Bu baxımdan məcazlar aşağıda göstərilən fərqli kateqoriyalara bölünür:

1. Nominativ məcaz - omonimləşmənin mənbəyi kimi çıxış edən bir deskriptiv (predmetin və yaxud hadisənin əlamət və xarakterinin dəqiq təsviri) işarətin digəri ilə əvəz edilməsi.

2. Obrazlı məcaz - fiqural anlayışların və sinonimlik vasitələrinin inkişafına xidmət edir.

3. Koqnitiv məcaz - polisemiya yaradan predikat sözlərin yerinin dəyişdiriləməsi nəticəsində yaranır. Qeyd edək ki, dilçilikdə və ədəbiyyatda obrazyaradan və ya obrazlı məcazların xüsusi rolu və əhəmiyyəti var. Təsadüfi deyil ki, ədəbi planda məcaz obyektiv həqiqətin düzgün əks etdirilməsi vasitələrindən biri kimi çıxış edir. Rusiyalı linqvist və leksikoqraf İlya Romanoviç Qalperin (1905-

1984) məcazların insanın nitq mədəniyyətində oynadığı rolun əhəmiyyətini qiymətləndirərək qeyd edirdi ki, dildəki mücərrəd anlayışların konkret obrazlarını yaradan məcazlar ünsiyyət zamanı real mesajların müxtəlif şəkildə interpretasiya (təfsir) edilməsinə imkan yaradır. Məcazlar təkcə obrazlı (poetik) nitqin resursu rolunu oynamır, onlar həm də sözlərin yeni mənasının mənbəyi kimi çıxış edir. Bu zaman məcaz obyekti xarakterizə etməklə yanaşı, onlara münasibətdə nominativ (kimliyini müəyyən edən və sinifləşdirən) funksiyanı da icra edir. Bu halda məcazlaşma bir mənanın digəri ilə əvəz olunması kimi təzahür edir.

Müasir linqvistik nəzəriyyələrdə məcazların bir sıra fərqli növlərini də ayrıd edirlər:

- diafora - kəskin və təzadlı məcazlar, məna cəhətdən bir-birindən uzaq olan bəzi anlayışları uzlaşdırır;
- epifora - silinən məcaz, adətən hamıya məlum olan obrazsız ifadə şəklində təqdim olunur (məsələn, küt balta);
- ümumi poetik məcazlar (məsələn, qızıl payız);
- fərdi-müəllif məcazları - cəmi bir dəfə konkret müəllif tərəfindən ifadə olunur (məsələn, dünyanın çətiri);
- oxşar əlamətlərinə görə ifadə olunan məcazlar: məsələn, formal oxşarlıq (qızıl zəncir), rəng oxşarlığı (gümüş üzük - gümüş göl), yerləşmə oxşarlığı (quş qanadları - şəcərə qanadı), funksional oxşarlıq (quş dimdiyi - təyyarənin dimdiyi), qiymət oxşarlığı (aydın səhər - aydın baxış), təəssürat bağışlayan oxşarlıq (isti gün - isti münasibət), hərəkətin icra üsulu oxşarlığı (otağı tüstü bürüdü - içimi qorxu bürüdü).

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, məcazlar bədii fikrin ifadə olunmasında effektli vasitə rolunu oynayır. Müəllif (şair, yazıçı, ədib, aşıq, natiq və s.) bədii əsərdə və yaxud xüsusi pafosla söylənilən nitqdə bir sıra məcazlardan istifadə edir: koqnitiv məcaz, ekspressiv-obrazlı məcaz, ekspressiv-qiymətverici məcaz, indikativ məcaz, dil məcazları, poetik məcaz. Ədəbi əsərlərdə geniş istifadə olunan dil məcazları aşağıda qeyd edilmiş əlamətləri ilə seçilir:

1. Obrazla mənanın qovuşması.
2. Obyektlərin trivial taksonomiyalarının kontaktı.
3. Kateqoriyaların yerdəyişməsi.
4. Təsadüfi əlaqə və münasibətlərin aktuallaşdırılması.
5. Müxtəlif interpretasiyalardan (təfsir) istifadə olunması.
6. Motivasiyanın yoxluğu.
7. Obyektin mahiyyətinə nüfuz edilməsinin qısa yolu.

Linqvistikada məcazların ifadə olunan fikri alleqorik, dolayı, mücərrəd və müqayisəli şəkildə ifadə edən digər dil kateqoriyaları ilə yaxın və uzaq oxşarlıqları, həmçinin fərqləri mövcuddur. Bu kateqoriyalar içərisində tropu, litotanı, epiteti və ritorikanı xüsusi olaraq qeyd etmək lazımdır.

Trop - stilistik fiqur kimi təzahür edən, dilin obrazlılığını və nitqin bədii ifadəliliyini daha da gücləndirmək məqəsdi ilə istifadə olunan söz, yaxud ifadədir. Linqvistlər tropları "sözlərin mənası haqda təkrar düşünmək aktı" kimi qiymətləndirirlər. Bu baxımdan onlar tropu ironiya (predmet və hadisələrin həqiqi mənasının gizlədilməsi və onların təsadüflərlə əlaqədə olan işarətlərinin ön plana çəkilməsi, ironiyalar özündə istehza və hiylə xarakterli elementləri birləşdirir və bu zaman ironiya vasitəsi ilə müəyyən olunan obyektlər gülüş hədəfinə çevrilir, şübhə altına alınır, təqdir və ya tərif pərdəsi altında ifşa olunur və inkar edilir) və məcazın müxtəlif növləri ilə eyniləşdirirlər. Tropların çoxsaylı növlərindən biri də metonimiya hesab olunur. Metonimiya ("ad dəyişdirmək") - tropun bir növü kimi qəbul olunsa da, onun çoxlu sayda özünəməxsus əlamətləri də vardır. O, predmeti və ya hadisəni bildirən bir sözün predmet, yaxud hadisə ilə zaman, məkan və s. baxımdan əlaqəsi olan digər sözlə əvəzlənməsi kimi ifadə olunan söz birləşməsi kimi çıxış edir. Metonimiya predmet və ya hadisələri ifadə edən bütövlüyü hissə ilə, məcaz isə onları oxşarlıq əlamətlərinə görə bir-birilə əvəz edir [4].

Epitet - nitq prosesində sözlərə əlavə olunan xüsusi emosional-psixoloji xarakterli semantik yükdür. Ədəbiyyatda epitetlə bağlı təsdiq olunmuş vahid müəyyənlik yoxdur. Bəzi ədəbiyyatçılar onu nitq fiqurlarına (ritorikada və ya stilistikada müxtəlif nitq konstruksiyalarını ifadə edən termin, nitqə obrazlılıq yaradır, ona stilistik məna verir və emosional rəngini dəyişir) aid edir, digərləri isə poetik təsvirin müstəqil vasitəsi hesab edir. Natiqlik sənətində "bəzək vuran" epitetlərdən də geniş istifadə olunur. Ümumi mənada epitet təkcə sifətlərlə deyil, həm də isimlərlə, saylarla və zərflərlə ifadə oluna bilir [2].

Qeyd etmək lazımdır ki, metaforik epitetlərin geniş yayılmış növlərindən biri də animalistik (zooepitetlər) epitetlərdir. Bu cür epitetlərin köməkliyi ilə insan və ya insan qrupları heyvanlarla müqayisə olunur (məsələn, "dəvə kimi kinli", "fil kimi hafizəli", "qatır kimi tərs", "tülkü kimi hiyləgər", "dovşan kimi qorxaq"). Zooepitetlərdən peyrotivlər (predmetə və yaxud hadisəyə münasibətdə mənfi qiymət, - qınaq, tənbeh, lənət, ironiya, lağ, nifrət və s. ifadə edən söz və ya söz birləşməsi) kimi də istifadə olunur [1].

Azərbaycan Respublikasının ali və orta ixtisas təhsili müəssisələrində "dil və nitqin sirlərini öyrənən tələbələrin yüksək nitq qabiliyyətinə və dil kompetensiyasına yiyələnmələri üçün müxtəlif təlim texnologiyalarından, effektli üsul və vasitələrdən istifadə olunur. Təlimlər zamanı tələbələrin ifadəli nitqinin davamlı inkişafı, onların nitq mədəniyyətinin və dil üzrə adekvat kompetensiyasının formalaşdırılması aktual məslə kimi daim diqqət mərkəzində saxlanılır. Tələbələrin ifadəli nitqinin inkişafında çox mühüm rol oynayan elementlər sırasında təsviri vasitələrin öyrənilməsi də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu prosesdə təhsilalanlar təsviri vasitələri yeninin dərk edilməsi üsulu kimi mənimsəyir, ətraf mühitə fərqli baxmaq imkanı qazanır və məntiqə uyğun şəkildə dil strukturlarını quran köməkçi elementlərə sahib olurlar. Obrazlı və ifadəli vasitələrin spesifik xüsusiyyətləri bu zaman təhsilalanlarda adekvat motivlər yaradır. Həmin motivlərin təsiri altında tələbə dil və onun incəlikləri ilə bağlı mühüm elementlərə yiyələnir və bu sahədə şəxsi əqidə sahibi olur.

Belə məlum olur ki, bu gün informasiya cəmiyyətində spesifik zərurətə çevrilmiş düzgün nitqi üç vacib əlamətin vəhdərindən yaranmış bütövlük kimi təzahür edir:

1. Zənginlik (leksik baxımdan),
2. Dəqiqlik (qrammatik baxımdan),
3. İfadəlilik (məcazlaşma və ya müqayisə imkanları baxımından).

Beləliklə, nitqin ifadəli və yüksək səviyyədə cazibədar olması üçün, ünsiyyətin və ya verbal kommunikasiyanın tələblərinə cavab verən xüsusi dil vasitələrindən istifadə olunması əsas şərt kimi ortaya çıxır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Campbell, Gordon Lindsay. The Oxford Handbook of Animals in Classical Thought and Life.-
Издательство Оксфордского университета, - 2014. - p. 145-147
2. Москвин В.П. Язык поэзии. Приёмы и стили: Терминологический словарь / В.П.Москвин. - Москва: -2017. - с. 448-451
3. Россиус, Ю.Г. Учение о ценностях в теории интерпретации Эмилио Бетти // История философии. - 2015. - Т. 20. – 141 с.
4. Səfərli, E., Bayramova K. Bədii Təsvir və ifadə vasitələrinin tədrisi / E.Səfərli, K.Bayramova; - Bakı, Gənclik, -2020. – 536 s.
5. Зонтаг, С. Против интерпретации и другие эссе / С.Зонтаг. – М.: «Ад Маргинем Пресс», - 2014. – 14 с.

CƏMİYYƏTİN İCTİMAİ MÜNASİBƏTLƏRİNİN İDARƏÇİLİK TRANSFORMASİYASINDA HEYDƏR ƏLİYEVİN MİSİLSİZ ROLU

[1,2]**Ülviyyə Babək qızı Məmmədova,** [1,3]**Əminə Salman qızı Məmmədova**
[1]Mingəçevir Turizm Kolleci
[2]ulviyyememmedova729@gmail.com
http://orcid.org/0009-0003-9664-9636
[3]emine.memmedova@gmail.com
http://orcid.org/0009-0001-8270-0195

Heydər Əliyev idarəçilik məktəbinin nəzəri və praktiki əsasını onun Azərbaycana rəhbərlik etdiyi dövrdə həyata keçirdiyi siyasi-iqtisadi fəaliyyət və prinsiplər təşkil edir. Heydər Əliyevin inzibati fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və prioritetləri təhlil edilmiş, onun dövlət idarəçiliyi sahəsində həyata keçirdiyi sosial-iqtisadi siyasətin əsas istiqamətləri və strateji hədəfləri elmi və praktiki cəhətdən əsaslandırılmışdır. Bu məqsədlə Heydər Əliyevin hakimiyyətdə olduğu illərdə ümumi daxili məhsulun artım templəri, sənaye məhsullarının istehsalının göstəriciləri (mülkiyyət növləri üzrə), eləcə də sənaye məhsullarında özəl bölmənin artım dinamikası təhlil edilib. Bu təhlillərdən belə nəticəyə gəlmək olar ki, Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə iqtisadi inkişafın əsas xəttini ümumi daxili məhsulda özəl sektorun çəkisinin artırılması təşkil edirdi.

Ulu Öndərin siyasi kursunun davamçısı kimi İlham Əliyevin siyasi dövlət idarəçilik fəaliyyətinin uğurla davam etdirilməsi iqtisadi sahədə makroiqtisadi göstəricilərin uğurlu dinamikasından aydın görünür. Bu, möhtərəm Prezidentimiz İlham Əliyevin Ümummilli Liderin siyasi və iqtisadi xəttinin layiqli davamçısı olması ilə bağlıdır. Bu cür davamlı fəaliyyət, təbii ki, ölkəmizin siyasi və sosial-iqtisadi fəaliyyətinin inkişafının əsasını təşkil edir [1, s.100-107].

Azərbaycan dövlətçiliyinin memarı Ulu öndər Heydər Əliyev dövlət idarəçiliyi sahəsində özünün misilsiz xidmətləri və əməlləri ilə idarəçilik praktikasında yeni məktəbin əsasını qoydu. Biz bu məktəbi Ulu Öndərin idarəçilik fəaliyyətində özünəməxsus strategiyaları, hədəfləri, missiyaları, gələcəyə baxış konsepsiyalarını özündə birləşdiən müasir idarəçik nəzəriyyələrinin məcmusu kimi dəyərləndirə bilərik. Çoxəsrlik dövlət idarəetmə ənənələrinə malik olan xalqımızın idarəçilik tarixində Heydər Əliyevin siyasi fəaliyyəti əvəzsis yer tutur. Fəxrlə deyə bilərik ki, xalqımız özünün ümummilli dövlətçilik amallarına Ümummilli lider Heydər Əliyevin sayəsində nail ola bildi. Sözsüz ki, bu nailiyyətin əsasını Heydər Əliyevlə xalqın vəhdəti və birliyi təşkil etmişdir. Bu təcrübədən yararlanmaqla gənclərimizin idarəçilik və yaradıcılıq təşəbbüslərinə yiyələnməsi onların gələcək idarəçilik perspektivlərinin əsasını təşkil edir. Gənclərimizin bu ruhda tərbiyələnməsi vətəndaş cəmiyyətimizin inkişafı üçün xeyli əhəmiyyət kəsb edir. Ölkəmizin makroiqtisadi mühitini müəssisələrin strateji fəaliyyəti və təkmil rəqabət strategiyası üçün münbit hesab etmək olar. Ümummilli lider Heydər Əliyev Azərbaycanda iqtisadi tərəqqinin mənbələrindən biri hesab edilən sahibkarlıq mexanizminin, respublikaya investisiyaların cəlb edilməsinin iqtisadi sahədə qanunvericilik bazasını yaratmış, yeni yaranmış dövlətdə istehsal münasibətlərinin əsasını qoymuşdur. Heydər Əliyevin münbit iqtisadi mühitin formalaşması və inkişafında xüsusi rolu ondan ibarət olmuşdur ki, o, Azərbaycanın bütün sahədə inkişaf strategiyasını müəyyənləşdirdi, rəqabətədavamlı iqtisadiyyatın əsasını qoydu, əsrin müqaviləsinin bağlanmasına, özəlləşdirməyə dair Dövlət Proqramının hazırlanması və həyata keçirilməsinə nail oldu.

Xarici siyasətin Azərbaycan modeli Heydər Əliyevin Azərbaycanda həyata keçirdiyi uğurlu daxili və xarici siyasət nəticəsində ölkəmiz beynəlxalq aləmdə tanınmağa başladı. Xarici siyasətin Azərbaycan modeli kimi tanınan siyasət mexanizmi Azərbaycanın diplomatik siyasətini öz milli maraqlar çərçivəsində qurdu. Azərbaycanın Xarici siyasətində mövcud reallıqlar nəzərə alınmaqla, ölkənin siyasi, iqtisadi, ərazi mənafelərinin qorunmasına yönəldilmiş bir sıra əməli dəyişikliklər edildi. Ölkəmizin beynəlxalq münasibətlər sistemində yeri, habelə Avropa ölkələri, ABŞ-la, post

sovet ölkələri, Türkiyə və türkdilli dövlətlərlə, müsəlman dünyası ilə prioritetləri müəyyənləşdirildi. 80-ci illərin sonlarında ərazilərimiz erməni qəsbkarlarının işğalçılıq siyasətinə tuş gəlməklə, həmvətənlərimiz ev-eşiklərindən didərgin düşmüş, doğma torpaqlarından qaçqın düşərək çox böyük və dözülməz sosial problemlərlə rastlaşdılar. Öz doğma torpaqlarından qovulmuş soydaşlarımız ev-eşiklərindən daimi yaşayış yerlərindən məhrum olaraq, respublikamızın bir sıra rayon və şəhərlərində məskunlaşdılar. Ümummilli Liderimiz Heydər Əliyevin sosial-iqtisadi strategiyasının və uzaqgörən siyasətinin sayəsində həmvətənlərimiz məskunlaşdıqları ərazilərdə qışlaq və yaylaq sahələri, əkin yerləri ilə təmin olundular. Heydər Əliyevin apardığı xarici siyasətin və hərbi strategiyanın məntiqi nəticəsidir ki, Ali Baş Komandanımız İlham Əliyev cənablarının rəhbərliyi və ordumuzun rəşadəti nəticəsində işğal altında olan torpaqlarımız azad olundu. Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində Ulu Öndər Heydər Əliyev problemin beynəlxalq normalar çərçivəsində həllinə istiqamətlənmişdir [2, s.1].

Azərbaycan dünya informasiya blokadasında idi. Bu informasiya blokadasını yarmaq, həqiqəti dünyaya bəyan etmək, Azərbaycanın hərbi-siyasi potensialını artırmaq prosesi müəyyən zaman və işlərin həyata keçirilməsini tələb edirdi. Bu cür strateji fəaliyyətin bünövrəsi və başlanğıc mərhələləri Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə başladı. Lakin strateji fəaliyyətin növbəti mərhələsi İlham Əliyevlə uğurla davam etdirildi, nəticədə torpaqlarımız işğaldan azad edildi. Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı səmərəli və məqsədyönlü siyasət özünün nəticələrini verdi. Azərbaycan dövlətinin iqtisadi prioritetləri Heydər Əliyevin idarəetmə prioritetlərindən biri ölkəmizi qlobal məkanda iqtisadi cəhətdən güclü dövlətə çevrilməsindən ibarət idi. Bu məqsədlə o, ölkənin iqtisadi inkişafına yönəlməklə, makroiqtisadi göstəricilərin inkişafını, sənayenin, eləcə də emal sənayesinin inkişafını hədəf seçmişdir. Sovetlər məkanının dağılması ilə müstəqil dövlətə çevrilən, Qarabağ müharibəsinin ağrıacısından iqtisadi zərər çəkən respublikamız özünün çətin dövrlərini yaşayırdı.

Məhz Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi və qayıdışı xalqa bu iqtisadi böhrandan çıxmaq ümidini verdi. Çox keçmədi ki ölkəmizdə iqtisadi tənəzzülün qarşısının alınması və islahatların aparılması məqsədilə düzgün iqtisadi siyasət aparmaqla Ümummilli Liderimiz iqtisadi inkişafın əsasını qoydu. Bu inkişaf ümumi daxili məhsul göstəricisinin dinamikasından da aydın görsənir.

Ulu öndər Heydər Əliyevin iqtisadi siyasəti geniş izah olunmuş, onun hakimiyyəti dövrü üçün ölkənin makroiqtisadi göstəricilərinin təhlili aparılmaqla, siyasi liderin idarəçilik fəaliyyətinin uğurlu nəticələri müzakirə olunmuşdur. Bu məqsədlə də biz Heydər Əliyevin hakimiyyəti illərində ümum daxili məhsulunun artım templəri, sənaye məhsulunun istehsal (mülkiyyət növlərinə görə) göstəricilərinin, habelə özəl sektorun sənaye istehsalındakı xüsusi çəkisininin artım dinamikası təhlil olunmuşdur. Bu cür təhlillər deməyə əsas verir ki, Heydər Əliyevin idarəçilik fəaliyyəti dövründə iqtisadiyyatın inkişafının əsas xəttini ümumdaxili məhsulda özəl sektorun xüsusi çəkisinin yüksəldilməsi təşkil etmişdir [1-5].

Ulu öndər Heydər Əliyev Azərbaycanda milli enerji strategiyasinin banisidir. "Azərbaycanda energetika sahəsinin inkişafı Ulu öndər Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır. Ümummilli lider Heydər Əliyevin iştirakı ilə Cənubi Qafqazın ən böyük istilik-elektrik stansiyası sayılan, gücü 2400 MVt olan 8 enerji blokundan ibarət "Azərbaycan" İstilik Elektrik Stansiyasının birinci bloku istismara verildi. Bu hadisə ilə əlaqədar olaraq indi 20 oktyabr hər il təqvimdə Azərbaycan energetiklərinin peşə bayramı günü kimi qeyd olunur. Ümummilli liderimizin xalqımıza bəxş etdiyi töhfələr sırasında xüsusi yeri, çəkisi olan "Azərbaycan" İES bu gün də müstəqil dövlətimizin enerji təhlükəsizliyinin təmin olunmasında müstəsna rola malikdir. "Enerji problemini həll etmədən ölkədə nə işsizlik, nə yoxsulluq problemini həll etmək mümkündür. Bu gün enerji probleminin həlli dünya dövlətləri üçün ən ümdə vəzifələrdən biridir. Dövlət başçılarının görüşlərində gündəlikdə duran məsələlər sırasında enerji məsələləri ilk sırada yer alır. Dünyada baş verən münaqişələrə diqqət yetirsək, bunun məğzində də, məhz enerji məsələsinin, enerji mənbələrinə sahib olmağın dayandığının şahidi olarıq. Sevindirici haldır ki, Azərbaycanda bu gün enerji təminatı sahəsində heç

bir maneə yoxdur və bu problemin həllinə hələ Ulu öndər Heydər Əliyev respublikamıza birinci dəfə rəhbərlik etdiyi illərdə nail ola bilmişdi.

1993-cü ilin iyul ayında "Ostankino" dövlətlərarası televiziya şirkətinin müxbirinin ünvanladığı "Azərbaycanın gələcəyini necə görürsünüz?" sualına Heydər Əliyev özünəməxsus dövlətçilik məharəti ilə belə cavab vermişdi: *"Mən belə hesab edirəm ki, Azərbaycan müstəqil dövlətdir və indən belə heç vaxt hər hansı başqa dövlətin tərkibinə daxil olmamalı, kiminsə vassalı, yaxud müstəmləkəsi olmamalıdır. İndi başqa zəmanədir. Mən Azərbaycanı gələcəkdə azad, müstəqil dövlət kimi görürəm".*

Azərbaycanın müstəqilliyinin təminatçısı ola biləcək əsas vasitə o illərdə məhz neft idi. Amma zəngin neft ehtiyatlarına malik Azərbaycanın bu sərvətdə marağı olan geosiyasi güclərin mümkün mübarizə meydanına çevrilməməsindən ötrü düzgün strateji qərarlar tələb olunurdu. Heydər Əliyevin irəli sürdüyü yeni neft strategiyası bu baxımdan bütün amilləri nəzərə alırdı. Bu strategiya ölkəmizin zəngin neft-qaz ehtiyatlarının qabaqcıl texnologiyanın köməyi ilə hasilatına, xarici bazarlara ixracı, satışı və əldə olunan gəlirlərin cəmiyyətin iqtisadi tərəqqisinə yönəldilməsinə imkan yaratdı.

Azərbaycanın nüfuzunu yenidən bərpa etmək, ölkəmizin neft sənayesində yeni texnologiyaların tətbiqi hesabına hasilatın artımına nail olmaq Heydər Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən genişmiqyaslı tədbirlərin mühüm hədəfləri idi. Neft təsərrüfatının yenidən qurulması, xüsusilə əsas diqqətin dənizdə neftçıxarmaya yönəldilməsi, bu məqsədlə dənizin dərinliklərindəki sahələrdə işləməyə imkan verən qazma qurğularının, mürəkkəb tikinti işlərini təmin etməkdən ötrü xüsusi gəmilərin, texniki avadanlıqların alınması nəticəsində Azərbaycanın neft sənayesi yeni inkişaf mərhələsinə daxil oldu. Bu günə kimi də, Prezident İlham Əliyev Ulu Öndərin neft emalı, neft-kimya, elektroenergetika sahəsində əsasını qoyduğu işləri də Azərbaycan üçün möhtəşəm nəticələrə çevirir. Bütün bunlar xalqımızın ümummilli lideri, Ulu Öndər Heydər Əliyevin müəyyən etdiyi strateji inkişaf kursu, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin həyata keçirdiyi məqsədyönlü siyasətin uğurları sayəsində bu gün tarixinin ən qüdrətli dövrünü yaşayan ölkəmizin energetika sektorunda əldə etdiyi nəticələrin yalnız müəyyən bir hissəsidir. Azərbaycan energetikləri qlobal inkişaf dəyişikliklərinə uyğunlaşmaqla, istehsal portfelində şaxələnmə və səmərəli idarəetməyə nail olmaqla bu xəttin bundan sonra da davam etdirilməsi missiyasını şərəflə yerinə yetirəcək, müasir və güclü Azərbaycanın gələcəyinin daim işıqlı olmasına fədakar əməkləri ilə töhfə veribdir [4, s.444].

Dövlət qarşısındakı misilsiz xidmətləri ilə ölkəmizi regionun əsas inkişaf mərkəzinə çevirən, Azərbaycana Avropanın enerji təhlükəsizliyinin etibarlı təminatçısı, qitələri birləşdirən kommunikasiya qovşağı, mədəniyyətlərarası dialoq məkanı statusu qazandıran Ümummilli Lider, Ulu Öndər Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümü tamam olur. Bu, bütün həyatını milli ideyaların reallaşmasına həsr edən, ən çətin məqamlarda xalqın yanında olan və xilaskarlıq missiyasını üzərinə götürən, çətinliklərə, maneələrə baxmayaraq insanları aydın məqsədlərə doğru apararaq zamanın axarını dəyişən böyük dövlət adamının, dahi şəxsiyyətin öz şərəfli ömrü ilə yaratdığı böyük bir tarixdir.

Heydər Əliyevin həyatının, siyasi və dövlətçilik fəaliyyətinin salnaməsi Azərbaycan milli dövlətçiliyinin inkişafı və möhkəmlənməsi tarixi, ölkə həyatında çətin bir dövrün parlaq səhifələridir. Heydər Əliyevin Azərbaycana rəhbərlik etdiyi illər ölkəmizin iqtisadi, ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi həyatında tərəqqi ilə xarakterizə olunur. Əminliklə qeyd etmək lazımdır ki, müstəqil Azərbaycan Respublikasının, onun dövlət quruculuğunun, Əsas Qanununun – Konstitusiyasının işlənib hazırlanmasının əsas memarı məhz Heydər Əliyev olmuşdur. Məhz onun sayəsində ölkəmizdə hüquqi, dünyəvi və demokratik dövlət qurulub və hazırda uğurla inkişaf edir. Azərbaycan güclənir, dünya ictimaiyyəti tərəfindən haqlı olaraq geniş şəkildə tanınır.

Respublikada Heydər Əliyevin məruzələri, çıxışları, bəyanatları, məktubları, müraciətləri, fərmanları, söhbətləri və müsahibələri çox böyük dəyərə malik olan fundamental çoxcildlik

silsiləsinə birləşdirilib. Onlar hamısı birlikdə əvəzsiz salnamə, əvəzolunmaz mənbə, respublikanın tarixini qiymətləndirmək üçün əvəzsiz istinad nöqtəsi, Azərbaycan tarixini əhatə edir.

Heydər Əliyevin çoxsaylı xarici səfərləri Azərbaycanın dünya birliyində nüfuzunun əhəmiyyətli dərəcədə artmasına səbəb olmuş, ölkəyə qarşı qərəzli münasibət məhv edilmiş və istənilən respublika haqqında bir növ mif və uydurmalar aradan qalxdı, normal dövlətlərarası münasibətlər qurulmağa başladı, bir sözlə, dünya Azərbaycan həqiqətlərini öyrənməyə başladı [5, s.155].

Heydər Əliyev təhsil sahəsində hər hansı islahat, hər hansı yenilik həyata keçirərkən yalnız təkamül yolu ilə hərəkət etməyi zəruri hesab edirdi və bu prosesdə bütün cəmiyyətin iştirakı məcburi idi. "Təhsil sistemi elə bir sistemdir ki, orada inqilabi dəyişikliklərə yol verilmir. Və ümumiyyətlə dəyişikliklər həyatımızın bütün sahələrində təkamül xarakteri daşıyır. Təhsil haqqında qanun elə qanundur, təhsil islahatları elə islahatlardır ki, iqtisadiyyatdan, maliyyədən və digər sahələrdən fərqli olaraq bütün cəmiyyətin iştirakı vacibdir. Təhsil və mədəniyyətin idarə edilməsi, hər bir cəmiyyətin inkişafı və sahibkarlıq potensialının artırılması üçün əhəmiyyətli bir məsələdir. Təhsil və mədəniyyət idarə edilməsi, inkişaf edən, dinamik bir cəmiyyətin inkişafını təmin etmək üçün təşəbbüsləri təşkil edir. Bu sahələrin idarə edilməsi, onların məqsədlərinə nail olmasını və effektiv işləməsini təmin etmək üçün müəyyən bir struktura və sistemin yaradılmasını, təşkilatlanmasını və rəhbərliyini daxil edir. Təhsil idarə etmək, təhsil müəssisələrinin və proqramlarının hazırlanması, təşkil edilməsi və nəzarəti ilə bağlı məsələləri əhatə edir. Bir cəmiyyətin təhsil sistemi, yeni nəsilin yetişdirilməsi və onların potensiallarının maksimum inkişafını təmin etməlidir. Təhsil idarə edilməsi, tələbələr üçün möhkəm bir əsas, yaxşı müəllimlər, effektiv proqramlar və infrastrukturun təmin edilməsini daxil edir. Ayrıca, təhsilin keyfiyyətini yüksəltmək üçün monitorinq, qiymətləndirmə və sərhədləndirmə sistemlərinin də inkişaf etdirilməsi əhəmiyyətlidir. Bu Mədəniyyəti idarə etmək, bir cəmiyyətin mədəni varlığını qorumaq, inkişaf etdirmək və mədəni mədəniyyətin özünü təqdim etmək üçün tədbirlərin təşkil edilməsi ilə bağlıdır. Bu, teatr, kinoteatr, muzeylər, gənc sənətçilərin dəstəklənməsi, ədəbiyyat, musiqi və digər mədəni sahələrlə bağlı tədbirləri əhatə edir. Mədəniyyət idarə edilməsi, bu sahələrin maliyyəl təminatı, icraçı orqanların formalaşdırılması və proqramların təşkilatlanması ilə bağlıdır. Həm də bu, mədəniyyətin daha geniş cəmiyyətə təqdim edilməsi üçün ictimaiyyət proyektlərinin təşkil edilməsi və təşviqi ilə bağlıdır. Effektiv idarəetmə tədbirləri, bu sahələrin daha böyük əhəmiyyətə sahib olmasını və insanların potensiallarını tam inkişaf etdirməsini təmin edir. Bu sahələrin idarə edilməsi, birləşdirilmiş bir struktur və məsuliyyət sisteminin yaradılmasını və inkişafını təmin etməyi mütləq edir [3, s.492].

Əslində, ölkədə aparılan bütün islahatların ideoloji lideri, memarı və yaradıcısı olan Azərbaycan Prezidenti xalqın milli sərvəti, dünya miqyasında tarixi şəxsiyyətdir. Bu böyük şəxsiyyətin əsas arzusu xalqın intellektual səviyyəsini yüksəltmək, təhsilimizi, elmimizi, mədəniyyətimizi beynəlxalq standartlar səviyyəsinə çatdırmaq, humanitar sahədə islahatları uğurla başa çatdırmaq niyyəti olmuşdur.[1-3]

Bütün bu nailiyyətlər yalnız ölkəyə dünya şöhrətli siyasətçi və dövlət xadimi Heydər Əliyevin rəhbərlik etməsi sayəsində mümkün olmuşdur. Azərbaycan iqtisadiyyatının aparıcı sahələrindən biri olan kənd təsərrüfatında özəlləşdirmə xeyli dərəcədə başa çatdırılmış, torpaq orada işləyənlərin - kəndlilərin mülkiyyətinə çevrilmişdir. Kənd yerlərində yeni mülkiyyət forması fəal şəkildə qəbul edilir. Digər bütün sahələrdə sosial-iqtisadi quruculuq aparılır. Azərbaycanın dünya birliyinə inteqrasiya prosesi sürətləndi, dinamik səviyyəyə çatdı.

Heydər Əliyev tərəfindən yaradılmış azərbaycançılıq ideologiyasının fundamental prinsipləri, konseptual müddəalarının əsasında Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin möhkəmləndirilməsi; onun dönməzliyini və əbədiliyini təmin etmək; Azərbaycanın iqtisadi müstəqilliyinin təsdiqi; azad bazar münasibətləri, istifadə dairəsinin hərtərəfli inkişafı və genişləndirilməsi; Azərbaycan dili milli ideologiyanın ifadə vasitəsi; Azərbaycan xalqının mentaliteti; ümumbəşəri dəyərlərin, dünyəvi,

demokratik, hüquqi dövlət quruculuğu prinsiplərinin təmin edilməsi; təhsil müəssisələrində təhsil, tədris, təbliğat; vətənpərvərlik tərbiyəsinin önə çəkilməsi və s. məzmununda geniş əks olunmuşdur.

Ulu Öndərimiz bütün həyatı boyu xalqa arxalanıb. *"Mənim bütün həyat fəaliyyətim sonsuz sevimli Azərbaycan xalqına, dövlətimizə, ölkənin iqtisadi, siyasi və mənəvi inkişafına xidmət edib. Mən bu yolda bütün gücü və inamı müdrik və minnətdar xalqımızdan aldım".Ən çətin anlarda, ən çətin vəziyyətlərdə ancaq və ancaq xalqa arxalanmışam. Bu mənə dözüm, inam verdi və bütün uğurları təmin etdi".*

Müstəqil Azərbaycanın keçdiyi ən çətin sınaq günlərində Heydər Əliyevin göstərdiyi qətiyyət bu sözlərin doğruluğunu dəfələrlə təsdiqlədi. Heydər Əliyev Azərbaycanı xain cəhdlərdən, dövlət çevrilişi cəhdlərindən, üsyanlardan xilas etdi, ölkəni dirçəlişə, inkişafa apardı, cəmiyyətin öz gücünə inamını qaytardı, sabitlik və firavanlıq üçün şərait yaratmışdır. Onun Azərbaycanın, Azərbaycan xalqının gələcəyi ilə bağlı arzuları sarsılmaz idi. Gələcək düşüncələri ilə möhtəşəm layihələrin, böyük işlərin əsasını qoydu.

Onun üçün beynəlxalq münasibətlər və milli dəyərlər arasındakı münasibət əslində çox mürəkkəb və önəmli bir məsələ idi. Milli dəyərlər, bir ölkənin tarixi, mədəniyyəti, dinləri, etnik tərkibi və siyasi təşkilatlanması kimi bir çox amilləri əhatə edir. Beynəlxalq münasibətlər isə ölkələrin bir-birilə olan diplomatik, iqtisadi, siyasi və hərbi münasibətlərini nəzərə alır. Ölkələr özlərinin milli dəyərlərinə hörmət etməlidirlər və bu, hər hansı bir xarici təhlükə və müdaxiləyə qarşı müdafiənin bir hissəsidir. Lakin, bu milli dəyərlərə qoyulmuş çətinliklər vəziyyətin çətinliyini artırır. Beynəlxalq münasibətlər idarəedilməsinin əsas məqsədi, ölkələrin milli dəyərlərini qorumaq və eyni zamanda beynəlxalq əməkdaşlığı təmin etməkdir. Bu, ölkələrin diplomatiya yolu ilə danışaraq problemlərini həll etmələri və beynəlxalq təşkilatlar kimi platformalarda bir araya gəlmələri ilə baş verir. Bu, habelə ölkələr arasında müqavilələr, sazişlər və beynəlxalq qanunlar kimi formal razılaşmalarla da təmin edilə bilər. Beynəlxalq münasibətlərin idarəedilməsində milli dəyərlər haqqında məqalə, hər bir ölkənin özünün və başqalarının milli dəyərlərinə hörmət etmək və bu dəyərlərlə harmoniyada beynəlxalq əməkdaşlığı inkişaf etdirməsinin təklif olunur. Bu, dünya sülhünün və stabilliyasının qorunması üçün əhəmiyyətli bir addımdır və beynəlxalq münasibətləri daha sabit və müstəqil edir. Beynəlxalq münasibətlər və milli dəyərlər arasındakı əlaqə, ölkələr və həmrəylikləri təşkil edir. Milli dəyərlər, bir ölkənin tarixi, mədəniyyəti, sosial normları və özünü mühafizə etmək istədiyi dəyərlərin cəmiyyətdəki tərcüməsidir. Bu milli dəyərlər, ölkələr arasındakı münasibətlərin idarəedilməsində əhəmiyyətli bir rola sahibdir [3, s.492].

Beynəlxalq münasibətlər zamanı, ölkələr ərazi müstəmləkəçiliyinə qarşı qorunmaq üçün beynəlxalq hüququn təminatı üçün mübarizə apara bilərlər. Milli dəyərlər insan haqları və demokratiyanı dəstəkləyir. Ölkələr, bu dəyərləri beynəlxalq platformalarda təbliğ edir və digər ölkələrlə əməkdaşlıq edir. Dil və mədəniyyət milli dəyərlərin əsas hissələridir. Ölkələr, özlərinin dillərini və mədəniyyətlərini qorumaq və digər ölkələrlə mübadilə etmək arasında bir çərçivə təyin edir. Milli dəyərlər, ölkənin təhlükəsizliyini və müdafiə strukturlarını qurub saxlamağı tələb edir. Beynəlxalq münasibətlər, təhlükəsizlik təminatı və müdafiə sahəsində işbirliyini dəstəkləyir [2, s.1].

Ümummilli Lider tutduğu vəzifədən və şəraitdən asılı olmayaraq ən çətin məsələlərin məsuliyyətini öz üzərinə götürür, onların yüksək səviyyədə həllinə çalışırdı. Heydər Əliyevin rəhbərliyi dövründə Azərbaycanda sovet kommunist ideologiyasının hökm sürdüyü şəraitdə sosial, iqtisadi, elmi, mədəni və digər sahələrdə ciddi uğurlara imza atmaqla yanaşı, milli mədəni dəyərlərin qorunması istiqamətində də təsirli addımlar atılmış, milli-mənəvi dəyərlərimizin tədricən dirçəlişinə nail olunmuşdur.

Prezident İlham Əliyev Ulu Öndərin o dövrdəki fəaliyyətinə toxunaraq demişdir: "Heydər Əliyev həmişə Azərbaycan xalqının mənafeyini müdafiə edən şəxsiyyət olmuşdur. Zamanından asılı olmayaraq, Sovet Azərbaycanı dövründə hansı siyasi vəziyyətdən asılı olmayaraq, o, on ildən artıq respublikaya rəhbərlik etmiş, Azərbaycan xalqının mənafeyini, hətta həmin ideoloji baryerlər daxilində də müdafiə etmişdir." Kimliyimizi qoruyub saxlamağımız üçün hər şeyi etməyə çalışırdı.

1970-ci və 1980-ci illərin əvvəllərində bir çox addımlar atdı. Hər bir xalqın tarixində çətin dövrlər olub, lakin hər kəs bu sınaqlardan uğurla çıxa bilməyib. Tarixdə şəxsiyyətin rolunu araşdıran əksər tədqiqatçıların ümumi fikrinə görə, belə hallarda hadisələri düzgün təhlil edib dəyərləndirməyi və lazımi addımları atmağı bacaran, qərar qəbul edə bilən liderin olması həlledici şərtlərdən biridir. Onlar haqlı olaraq qeyd edirlər ki, fərdi xüsusiyyətlər və qazanılmış təcrübə liderin xarakterini və davranışını izah edir. Bu o deməkdir ki, hər hansı hadisəyə münasibət fərdin xarakterinə, şəxsiyyətinə uyğun olaraq dəyişir və müxtəlif məzmunda özünü göstərir. Heydər Əliyevin qanlı 20 Yanvar hadisələri baş verən səhər Azərbaycanın Moskvadakı nümayəndəliyinə gələrək sovet qoşunlarının Bakıda törətdiyi qətliamı qətiyyətlə və sərt şəkildə pisləməsi onun böyük vətənpərvərliyinin ifadəsi idi. O dövrdə hakimiyyətdə olan qüvvələrin uğursuzluğu və zəifliyi onda idi ki, onlar nə ölkə daxilində, nə regionda, nə də bütövlükdə qlobal səviyyədə baş verən prosesləri, yeni dünya nizamını təsəvvür edə bilmirdilər. və orada Azərbaycanın yeri. İctimai-siyasi sabitliyi təmin etmək əvəzinə ölkədə gərginliyi artıran addımlar atıldı, səriştəsiz kadrların özbaşınalığı hələ də formalaşmamış idarəetmə sisteminə və dövlət institutlarının funksionallığına zərbə vurdu, hərbi və təhlükəsizlik məsələlərinin həlli isə birmənalı qarşıdurma tələb etdi. sistemli yanaşma, cəmiyyətdə terror ab-havası yaradan silahlı birləşmələr, xarici siyasət prioritetləri müəyyən edilmədən beynəlxalq münasibətlərin qurulması istiqamətində uğursuz addımlar atıldı. Belə bir şəraitdə sosial-iqtisadi və hüquqi islahatlardan danışmaq belə mümkün deyildi. Zaman dövlətin yaxın və uzunmüddətli prioritetlərinin, qarşısında duran vəzifələrin müəyyən edilməsini, bu vəzifələrin həyata keçirilməsi üçün cəmiyyətin bütün potensialının, maddi və mənəvi resurslarının səfərbər edilməsini tələb edirdi.

Ulu Öndər Naxçıvan kimi strateji coğrafi ərazini qorumaq, əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək, onun sosial problemlərini həll etməklə yanaşı, bütövlükdə Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda gərgin mübarizəyə başlayıb. 1990-cı il noyabrın 17-də Heydər Əliyevin sədrliyi ilə işə başlayan 12-ci çağırış Naxçıvan Ali Sovetinin 1-ci sessiyasında "Naxçıvan MSSR-in adının dəyişdirilməsi haqqında", "Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikasının adının dəyişdirilməsi haqqında Naxçıvan Muxtar Respublikasının ali dövlət hakimiyyəti orqanı", "Naxçıvan Muxtar Respublikasının dövlət rəmzləri haqqında", Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin üçrəngli bayrağı olan muxtar respublikanın adından "sovet" və "sosialist" sözləri çıxarılıb. Respublikanın Naxçıvan Muxtar Respublikasının Dövlət Bayrağı kimi təsdiq edilməsi, respublika miqyasında analoji qərarın qəbul edilməsi üçün Azərbaycan Ali Soveti qarşısında vəsatət qaldırılıb. Bu, ulu öndərin Vətən qarşısında növbəti tarixi xidməti idi. Təbii ki, o vaxt gedən gərgin müzakirələrdə ziyalılar, cəmiyyətin tanınmış nümayəndələri, sadə vətəndaşlar ölkəni kimin fəlakətdən xilas edəcəyi ilə bağlı sual vermirdilər. Çünki cəmiyyətimizin yekdil fikri ondan ibarət idi ki, yalnız Heydər Əliyev kimi böyük siyasi təcrübəyə malik müdrik şəxsiyyət bu missiyanı öz üzərinə götürüb Azərbaycanı çətin vəziyyətdən xilas edə, dövlətçiliyimizi qoruyub saxlaya bilər [1].

1993-cü il iyunun 9-da xalqın təkidli tələbi ilə Bakıya qayıdan Heydər Əliyevin müdrik siyasəti, qətiyyəti və yenilməz iradəsi sayəsində Azərbaycan qısa zamanda təhlükələrin öhdəsindən gələ bildi, silahlı qarşıdurmaya son qoyuldu. bir yana, dövlət çevrilişi cəhdlərinin qarşısı alınmış, siyasi mübarizənin sivil və konstitusiya çərçivəsində davam etdirilməsi üçün əsaslar yaradılmışdır. Ulu öndər bütün məsuliyyəti üzərinə götürərək dövlətin yaxın və uzunmüddətli hədəflərini müəyyənləşdirdi, cəmiyyətin və ictimai münasibətlərin transformasiyası ilə bağlı zəruri resursları yeni əsaslar üzərində səfərbər etdi, dövlətin ardıcıl inkişafı üçün siyasi və iqtisadi baza formalaşdırdı. Azərbaycan. 1995-ci ildə Azərbaycan Respublikasının yeni Konstitusiyası qəbul edildi və hüquqi islahatların həyata keçirilməsinə başlandı. İflic vəziyyətinə düşmüş dövlət idarəetmə sistemi yenidən quruldu, dövlət strukturlarının işinə dair meyarlar və tələblər dəyişdirildi. Ulu Öndər bəyan edirdi: "Xalqın, millətin mənafeyi hər kəsin mənafeyindən üstün olmalıdır".

Heydər Əliyevin Azərbaycan xalqı və gələcək nəsillər qarşısında ən böyük xidmətlərindən biri milli ideoloji konsepsiyanın formalaşmasıdır. Qeyd edək ki, 200 ildən artıqdır müxtəlif

imperiyaların təcavüzünə məruz qalan Azərbaycan xalqının birliyi ideyası ciddi şəkildə deformasiyaya uğramış, cəmiyyətdə bir növ ideoloji boşluq yaranmışdır. 1990-cı illərin ortalarında milli kimlik haqqında müzakirələr gedəndə Heydər Əliyev böyük uzaqgörənliklə azərbaycançılıq ideyasını irəli sürdü və təbliğ etdi. Heydər Əliyev deyirdi: "Biz müstəqilliyimizi yalnız milli həmrəylik əsasında qoruyub saxlaya biləcəyik. Yalnız bunun əsasında Azərbaycanın xoşbəxt gələcəyini təmin edə bilərik. Məhz bunun əsasında biz Azərbaycanı müharibə şəraitindən çıxara biləcəyik. Məhz bunun əsasında biz Azərbaycanın ərazi bütövlüyünü təmin edə biləcəyik". Ulu öndərin tarixi əhəmiyyət kəsb edən bu fikirləri Azərbaycan xalqını bölünməz qüvvə, müstəqil dövlətimizi isə dünya azərbaycanlıları üçün vahid məkan hesab edir. Birləşdirici amil kimi çıxış edən azərbaycançılıq ideologiyası elmi və ictimai müzakirələrin istiqamətini müəyyən etmiş, Heydər Əliyevin *"Mən həmişə fəxr etmişəm və bu gün də fəxr edirəm ki, mən azərbaycanlıyam"* ifadəsi Azərbaycan milli kimliyini qürur mənbəyinə çevirmişdir.

Azərbaycanın güclü iqtisadi potensialı müasir ordu quruculuğuna şərait yaratmışdır. Azərbaycan ordusu dünyanın aparıcı orduları sırasında layiqli yerini tutub. Ölkəmizdə müdafiə sənayesi formalaşıb, Silahlı Qüvvələrimiz ən müasir silah və sursatlarla təchiz olunub.

Prezident İlham Əliyevin həyata keçirdiyi siyasi kurs xalqımızın həmrəyliyinin, dünya azərbaycanlılarının ümumi məqsədə nail olmaq naminə birliyinin möhkəmlənməsini təmin etdi.

Beləliklə, Prezident İlham Əliyevin fəaliyyətinin ikinci onilliyinin sonunda Azərbaycan iqtisadi və hərbi gücün yaratdığı potensialı reallaşdıraraq, fəal diplomatiyanın uğurlarını praktiki müstəviyə keçirərək, beynəlxalq hüququn verdiyi imkanlardan istifadə edərək , tarixi ədaləti bərpa edə bildi. Ermənistanın gündən-günə artan hədsiz ambisiyaları, bu ölkənin qeyri-konstruktiv davranışı və dəfələrlə törətdiyi təxribatlar bu tarixi vəzifənin yerinə yetirilməsinə şərait yaratdı. Ermənistanın təxribatlarına cavab olaraq Azərbaycan özünümüdafiə hüququndan istifadə edərək 44 günlük Vətən Müharibəsində tarixi ədaləti bərpa etdi. Azərbaycan beynəlxalq hüququn tələbləri və mövcud qaydaların tələbləri çərçivəsində hərbi əməliyyatları layiqincə yerinə yetirmiş, qadağan olunmuş silahlardan istifadə edən mülki əhalini odlu silahdan saxlayan düşmənə döyüş meydanında qətiyyətli cavab verib. Ermənistanın Azərbaycan şərtləri ilə təslim aktını imzalaması bizim tarixi torpaqlarımızdan, Vətənimizin bir parçasından ayrılığımıza son qoydu. Qalib Ali Baş Komandan, Prezident İlham Əliyev atasının vəsiyyətini yerinə yetirərək Şuşanı azad etdi, ümummilli liderin və xalqımızın ən böyük arzusunu gerçəkləşdirdi. Prezident İlham Əliyev qeyd etdi: "Heydər Əliyevin ən böyük arzusu Şuşanı azad görmək idi və biz onun arzusunu reallaşdırdıq. Biz bununla fəxr edirik, buna sevinirik. Bu, təkcə Azərbaycan vətəndaşları deyil, bütün azərbaycanlılar tərəfindən müsbət qarşılanır. Bütün dünya azərbaycanlıları bizim qələbəmizlə fəxr edirlər. Bu, ədalətin təntənəsi, tarixi ədalətin, beynəlxalq hüququn bərpası idi". Bu tarixi Qələbə Heydər Əliyevin vəsiyyət etdiyi Milli İnkişaf Strategiyasının siyasi-ideoloji davamlılığının məntiqi nəticəsidir. Ümummilli liderin qətiyyətli, inamlı və düşünülmüş qərarları sayəsində Prezident İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə dirçələn və güclənən müasir Azərbaycan beynəlxalq münasibətlərin konfiqurasiyasında mühüm aktora, regionda sabitlik və inkişafın hərəkətverici qüvvəsinə çevrilib.

Prezident İlham Əliyev qeyd etdi: "Heydər Əliyevin Azərbaycan tarixindəki rolunun böyük əhəmiyyətini, bəlkə də, indi tam qiymətləndirmək çətindir. Zaman keçdikcə Heydər Əliyevin fəaliyyətini hərtərəfli təhlil etdikdən sonra biz bu şəxsiyyətin böyüklüyünü, Azərbaycan xalqının taleyində xidmətlərini daha aydın görəcəyik". Ümummilli liderin fəaliyyəti və siyasi irsi uzun müddət geniş və ətraflı öyrəniləcək, onun konseptual ideyaları, tarixi qərarları bundan sonra da müstəqil Azərbaycanın inkişafı ilə bağlı məsələlərin həlli üçün əsas rolunu oynayacaqdır. Mübaliğəsiz demək olar ki, ümummilli liderin fəaliyyətinin əsasını təşkil edən həyat fəlsəfəsi, böyük dövlətçilik təcrübəsi, zəngin siyasi irsi onu dövrünün fenomeni statusuna yüksəltmiş, örnək etmişdir gələcək nəsillər üçün əsl məktəbdir. Məhz buna görədir ki, xalqımız Heydər Əliyevin xatirəsini əziz tutur, onu minnətdarlıqla yad edir, 100 illik yubileyini əsl bayram kimi qeyd edir.

Heydər Əliyev azərbaycanlıların qəlbində daim yaşayacaq, onun adı həmişə milli qürur rəmzi olaraq qalacaqdır.

Ümummilli lider Heydər Əliyev dövlətə, xalqa xidmətin ən yüksək meyarını yaradan tarixi şəxsiyyətdir. Bu gün xalqımız dünya miqyaslı dövlət xadimi, müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurucusu, ulu öndər Heydər Əliyevin 100 illik yubileyini təntənəli şəkildə qeyd edir. Heydər Əliyev Azərbaycan xalqının yaddaşına müdrik rəhbər, xilaskar, nəhəng nailiyyətlərin müəllifi, həyatı və fəaliyyəti ilə Vətənə sədaqət və bağlılığın ən yüksək meyarını yaradan tarixi şəxsiyyət kimi həkk olunub.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyevin 29 sentyabr 2022-ci il tarixli Sərəncamı ilə 2023-cü ilin "Heydər Əliyev ili" elan edilməsi dövlətimiz tərəfindən ulu öndərə verilən yüksək qiymətdir. müasir tariximizin mühüm məqamlarında, Azərbaycan xalqının gələcək taleyinin həll olunduğu çətin bir dövrdə müstəsna xidmətləri olmuşdur. Onun keçdiyi mənalı ömür yolu, Vətən və xalq qarşısında əvəzsiz xidmətləri Heydər Əliyevi öz tarixinə, milli dəyərlərinə, dövlətçilik ənənələrinə dəyər verən azərbaycanlıların qürur mənbəyinə çevirib. Əminliklə demək olar ki, onun böyüklüyü bilavasitə xalqı və dövləti naminə əvəzsiz işlərində öz əksini tapmışdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. AUDİT 2023, 1 (39), s. 100-107
2. Гейдар Алиев. Азербайджанское государство и далее будет существовать, и наша независимость будет вечной. Речь на торжествах по случаю 10-й годовщины государственной независимости Азербайджанской Республики. - Газ. «Azərbaycan» от 18 октября 2002 г., с. 1.
3. Əliyev İlham. İnkişaf məqsədimizdir. Bakı, 2009. 492 s
4. Heydər Əliyev. Təhsil millətin gələcəyidir. Bakı, 2002, 444 s.
5. Heydər Əliyev. Müstəqilliyimiz əbədidir. I c. Bakı, 1997, 155 s.

ƏYYUB ABBASOVUN "ZƏNGƏZUR" VƏ MƏMMƏD ORUCUN "KÖÇÜRÜLMƏ" ROMANLARINDA FACİƏVİLİK

Fərrux Məmməd oğlu Məmmədov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Slavyan Universiteti
farrukh.mammadov62@gmail.com
https://orcid.org/0009-0009-1327-8152

Təxminən iki əsrdən artıq bir müddətdir ki, azərbaycanlıların Qərbi Azərbaycan–Ermənistan ərazisindən köçürülməsinə başlanılmışdır. Soydaşlarımızın dədə-baba torpaqlarından köçürülməsi Gülüstan və Türkmənçay müqavilələrindən sonra xüsusilə "geniş vüsət" almışdır. XX əsrin 80-cı illərin sonunda – 90-cı illərin əvvəllərində ermənilər bu mənfur "planlaşdırmanı" başa çatdırdılar. Axırıncı azərbaycanlı da Qərbi Azərbaycanı tərk etdi. Ermənilər çoxdankı "arzularına" çatdılar. Bu sözün həqiqi mənasında bir millətin faciəsi idi. Qeyd etmək yerinə düşər ki, azərbaycanlıların doğma yurd-yuvalarını məcburi qaydada tərk etmələri haqqında çoxlu elmi, publisistik məqalələr yazılmış, sənədli filmlər çəkilmiş, göstərilmişdir. Son illərdə arxiv materiallarından da geniş istifadə olunur. Ancaq bu problem bədii nəsrdə Əyyub Abbasovun "Zəngəzur" və Məmməd Orucun "Köçürülmə" romanlarında daha geniş şəkildə əks etdirilmişdir. Hər iki yazıçı Qərbi Azərbaycanda yaşamış və erməni faşizminin iç üzünü, didərginlik, köçkünlük həyatının bütün dəhşətlərini öz gözləri ilə görmüşdülər. Ona görə "Zəngəzur" və "Köçürülmə" romanları müəyyən mənada

avtobioqrafik səciyyə də daşıyır. "Zəngəzur" romanında baş verən hadisələr adından da göründüyü kimi Zəngəzur qəzasında, "Köçürülmə"də isə Vedi mahalında cərəyan edir. Ancaq hər iki əsərdə köçkünlük, didərginlik həyatının faciəvi məqamları düzgün, inandırıcı faktlarla göstərmişdir. Yazıçı Elçinin dediyi kimi "Sosrealizm tarixin sınağından çıxa bilməsə də, onun çərçivələri daxilində "Zəngəzur", "Gələcək gün" kimi əsərlər yaranıb". [2, s.15]

"Zəngəzur" romanı XX əsrin 50-ci illərin əvvəllərində yazılmışdır. Əyyub Abbasov dövrün, mövcud kommunist ideologiyasının imkan verdiyi şəraitdə həqiqətləri göstərə bilmiş, erməni daşnaklarını ifşa etmişdi. Ancaq erməni daşnaklarının mənfi planda göstərilməsi cildlərini dəyişmiş millətçilərin - yeni daşnaqların, kommunistlərin xoşuna gəlməmiş və onlar Moskvadakı havadarlarının köməyi ilə "Zəngəzur" romanının "millətlər arasında nifaq toxumu səpən" əsər kimi qiymətləndirilməsinə nail ola bilmişdilər. Romanın yenidən nəşr olunması qadağan edilmişdi. Əyyub Abbasov millətçilikdə ittiham olunmuşdu. Hətta əsərin bütöv nüsxələri Ermənistandakı kitabxanalardan yığışdırılmışdı.

Məmməd Orucun "Köçürülmə" romanının fərqli taleyi olmuşdu. Roman 80-cı illərin axırlarında qələmə alınmışdı. Artıq müəyyən ideoloji qadağalar aradan qaldırılmışdı. Məhz bu səbəblərdən Məmməd Oruc ermənilərin misli görünməmiş vəhşiliyi, qəddarlığı haqqında həqiqətləri tam şəkildə qələmə ala bildi. "Zəngəzur" romanı hər şeydən əvvəl Zəngəzur camaatının yaşam tərzini, problemlərini əks etdirir. Eyni zamanda əsərdə erməni daşnaqlarının həqiqi sifəti, iç üzü göstərilmişdir". [3, s.50]

Məqalədə yuxarıda göstərilən problemlərin araşdırılması nəzərdə tutulmuşdur. Bir faktı vurğulamaq yerinə düşər ki, Əyyub Abbasovun "Zəngəzur" romanının zəngin və maraqlı obrazlar sistemi vardır. Yazıçı cəmiyyətin bütün təbəqələrindən nümunələr götürmürməyə müvəffəq olmuşdur. Qeyd etmək yerinə düşər ki, Əyyub Abbasov əsərdə təsvir olunan azərbaycanlı obrazları ideallaşdırmaq fikrindən çox uzaq olmuşdur. Ermənilərdən fərqli olaraq azərbaycanlılarda yaltaqlıq, satqınlıq, digər millətlərə nifrət, arxadan zərbə vurmaq kimi xüsusiyyətlər yox dərəcəsindədir.

Əyyub Abbasov "Zəngəzur" romanında Rüstəm Comərd, Şahmərdan, Qiyas, Növrəstə, Qumru, Hacı Atakişi, Fərman, Əliabbas, Əhməd əsas obrazlardır. Onların hər birinin əsərin ideya-məzmun xüsusiyyətlərinin açılmasında xüsusi yeri, rolu vardır. Şahmərdanla Comərd Bakıda, neft mədənlərində fəhlə işləmişdilər. Uzun müddətdən sonra doğma kəndlərinə-Qızılcığa qayıtmışdılar. Ancaq kənddə heç nə yaxşılığa doğru dəyişməmişdi. Ümumən kəndlilərin maddi vəziyyəti getdikcə pisləşirdi. Bir tərəfdən də yenicə alovlanmağa başlayan erməni-müsəlman davası... Əyyub Abbasov davanın, millətlər arası qırğının ermənilər tərəfindən başladıldığını inandırıcı faktlarla göstərə bilmişdir. Hadisələrin əvvəlində ermənilər özlərini nisbətən sakit aparır, müsəlmanlarla "qardaş", "qonşu" olduqlarından ağız dolusu danışırdılar. Azərbaycalıların başlarının altına yastıq qoyurdular. Vaxtaşırı azərbaycanlılarla dinc yanaşı yaşamaq haqqında danışıqlar göstərirdilər. Özlərini yazıq, məzlum, "mehriban qonşu" kimi aparırdılar, göstərirdilər.

Ermənilər hələlik öz güclərinə tam arxayın deyildilər, gözləmə mövqeyində dayanmışdılar. Həm də "vahid Mərkəzdən" idarə olunurdular. Yuxarıdakı "rəhbərlərin", ağaların göstərişlərini, məsləhətlərini gözləyirdilər. Bu minvalla müvəqqəti sakitliyə, "sülhə" nail olmuşdular. Həmin məqamı, vaxtı çox gözləmək lazım gəlmədi. Mərkəzdən təlimat alaraq Zəngəzura rəhbər göndərilən Karo "geri çəkilməyin" müvəqqəti xarakter daşıdığını və çoxəsrlik qonşuların-müsəlman, Azərbaycan kəndlərini darmadağın etməyin vaxtının çoxdan çatdığını "Milli Şura" üzvülərinin "gurultulu alqışları altında" elan etdi. Əsrin əvvəllərindən ermənilər xəyanət etmək, arxadan vurmaq dərsini yaxşı mənimsəmişdilər. Həmişə bu "mənimsəmə" ermənilərin "karına" gəlmişdi. "Dost", "qonşu" adlandırdıqları azərbaycanlılara divan tutmağa başladılar. 80-ci illərin sonlarında olduğu kimi məqam, fürsət gözləmişdilər. Ermənilər hiyləgər xislətli tülkü cildinə girmişdilər. Əyyub Abbasov vurğulayır ki, azərbaycanlılar arasında birlik yox idi. Qızılcıq kəndinin ağası, birinci varlısı Hacı Atakişinin əsas məqsədi kəndi qorumaq yox, var-dövlətini artırmaq idi. Hacı Atakişi hətta yaralanmış oğlu Fərmanın qeydinə qalmadı, illərlə yığdığı qızıl-gümüşü çıxarmağı

üstün tutdu... "Zəngəzur" romanının ikinci hissəsində ağır köçkünlük, qaçqınlıq həyatı təsvir olunmuşdur. Burada da yazıçı bədii, tarixi və həyat həqiqətlərinə sadiq qalmış, heç nəyi gizlətməmişdir. Eyni zamanda Əyyub Abbasov həmvətənlərini qəbul edən insanları ideallaşdırmamış, ideallaşdırmaq fikrindən uzaq olmuşdur. Zəngəzurun kəndlərində - Şəkidə, Qızılcıqda Ağudidə, Vağadidə, Urudda və digər yerlərdə xoşbəxt həyat sürən, yaşayan insanlar yeni məkana, fərqli münasibətlə alışa bilmirdilər... Geri qayıdacaqları günü səbrsizliklə gözləyirdilər. "Daş qəlbli", vicdansız qan qardaşlarının münasibəti onları yandırıb yaxırdı. Əlbəttə, yuxarıda deyilənləri hamıya aid etmək düzgün olmazdı...

Əyyub Abbasovun "Zəngəzur" romanında ermənilər xislətlərinə uyğun olaraq təsvir olunmuşlar. Əsərdə Dro, Njde, Karo, Samvel, keşiş Mesrop kimi obrazlarla tanış oluruq. Yazıçı dövrə uyğun olaraq "sadə", "insanpərvər", "beynəlmiləlçi", "xalqlar dostluğunun" tərəfdarları olan erməni kommunistlərinin obrazlarını da yaratmışdır. XX əsrin 90-cı illərində baş verən Xocalı, Qaradağlı, Ağdaban və azərbaycanlıların saysız-hesabsız faciələrini yada salandan sonra adamın yuxarıda göstərilənlərə inanmağı gəlmir! Erməni hara, kommunist hara, beynəlmiləlçilik hara? 30 il Qarabağı işğalda saxlayan keçmiş kommunistlər deyildimi? Əlbəttə, "Zəngəzur" romanında göstərilən bəzi epizodlara görə Əyyub Abbasovu ittiham etmək fikrindən çox uzağıq. Əyyub Abbasov 50-ci illərdə nə mümkündürsə, onu artıqlaması ilə etmişdi. İlk dəfə idi ki, erməni cəlladlarının cinayətləri bədii əsərdə əks etdirilmişdi, göstərilmişdi...

80-ci illərin sonlarında yazılmış "Köçürülmə" romanında isə məsələ tamamilə fərqlidir. Əlbəttə, yuxarıda göstərdiyimiz kimi "Zəngəzur" və "Köçürülmə" romanlarında baş verən hadisələr fərqli məkanlarda cərəyan etmişdir. Ancaq "icraçılar", "rəhbərlər", "səbəbkarlar" dəyişməmişdilər. Eyni Mərkəzdən idarə olunurdular. Daha məkirli, hiyləgər planlar işləyib hazırlamışdılar. Bütün hadisələr Mərkəzin-Moskvanın "tapşırığı, "əmri", atalıq qayğısı" sayəsində, nəticəsidə həyata keçirilirdi. "Köçürülmə" əsərində Əyyub Abbasovun "Zəngəzur" romanında təsvir olunan "vicdanlı", "beynəlmiləlçi" "xalqlar dostluğunun qızğın tərəfdarı" olan kommunistlər nədənsə gözə dəymirdilər. 1948-1952-ci illərdə Qərbi Azərbaycandan azərbaycanlıların köçürülməsi partiyanın, hökümətin zəhmətkeşlərə "qayğısı" kimi təqdim olunurdu. Musiqi sədaları altında köçürülənlərin təntənəli yola salınma tədbirləri, mərasimləri keçirilirdi. Çalıb-oynayanların "sayı-hesabı" yoxuydu. Ermənilər tərəfindən diqqətlə yoxlanılmış, "məsləhət görülmüş", aldadılmış azərbaycanlı kommunistlər alovlu nitqlər söyləyirdilər. Köçürülməni partiya və hökümətin növbəti "qayğısı" kimi qələmə verirdilər. Çox az adam bilirdi ki, "könüllü" şəkildə köçürülənləri qarşıda hansı çətin günlər, fəlakətlər, faciələr gözləyir. Onlardan biri Əlmurad idi... Məmməd Orucun "Köçürülmə"romanında təsvir olunan Əlmurad ermənileri yaxşı tanıyırdı. Heç vaxt onların yalan vədlərinə, şirin dillərinə inanmamışdı. Bacardığı qədər mübarizə aparmışdı. Bilirdi ki, yüksək vəzifələrdə işləyən, ürəklərinin üstündə partiya bileti gəzdirən ermənilər əslində kommunist deyil, ən qatı daşnaklardır, faşistlərdir, cinayətkarlardır... Tez-tez Əlmuradı "enkevediyə" çağırıb danışdıran, ona "Vətən xaini" damğası vurub, Sibirə sürgün etməyə çalışan Badalyan azərbaycanlılara xüsusi nifrəti ilə seçilirdi. Əlmuradı da vətənpərvər olduğuna görə cəzalandırmaq istəyirdi. Bilirdi ki, nə qədər Əlmurad kimi vətənpərvər insanlar yaşayır, mübarizə aparır azərbaycanlıları dədə-baba yurdlarından köçürmək bir o qədər çətin olacaqdır...

Məmməd Orucun "Köçürülmə" romanında göstərilir ki, minlərlə soydaşımız köçkünlük, qaçqınlıq həyatının bütün dəhşətlərini yaşamalı oldular.Ancaq ən ağır, ən çətin anlarda Əlmuradın üzaqqgörənliklə, müdrikliklə söylədiyi, "biz hökmən dədə-baba torpaqlarımıza qayıdacağıq" sözləri müasir dövrümüzdə necə də aktual səslənir...

Qəhrəman, şanlı Azərbaycan ordusu Müzəffər Ali Baş Komandan İlham Əliyevin rəhbərliyi altında erməni işğalçılarından azad etmişdir. Əminik ki, yaxın zamanda soydaşlarımız əbədi-əzəli Azərbaycan torpaqlarına-Qərbi Azərbaycana dönə biləcəklər. İkinci Böyük Qayıdış hökmən olacaqdır! "Köçürülmə" romanının baş qəhrəmanı Əlmuradın dediyi kimi...

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abbasov Ə. Zəngəzur. Bakı: Yazıçı, 1989, 450 s.
2. Elçin. Sosrealizm bizə nə verdi / "Ədəbiyyat" qəz., 2013
3. Nərimanoğlu H. "Əyyub Abbasov: Zəngəzur faciəsini yaşayan və yaradan ədib". Bakı: Mütərcim, 2016
4. Oruc M. Köçürülmə / "Azərbaycan" qəz,. 1989, № 11
5. Oruc M. "Köçürülmə" mənim uşaqlığımın tarixçəsidir / "Azərbaycan" qəz., 2020, № 5

AZƏRBAYCAN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ FORMALAŞMASINDA DİDAKTİK MƏZMUNLU MƏTNLƏRİN ROLU

Elnarə Elxan qızı Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Sumqayıt Dövlət Universiteti
metodist.az@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-4010-4774

Zəngin əbəbi irsə sahib Azərbaycan ədəbiyyatı öz tarixi inkişafı boyunca bir çox mövzuları əhatə etməklə yanaşı uşaq ədəbiyyatına da xüsusi önəm vermişdir.

Uşaq ədəbiyyatının qədim forması kimi meydana gələn laylalar, oxşamalar, tapmacalar, nağıllar və s. klassik dövr Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında özünəməxsus yer qazanmış oldu. Uşaqların mənəvi tərbiyəsinin inkişafına yönləndirilmiş bu mətnlər daha çox didaktik xarakter daşıyırdı. Fizuli Əsgərlinin təbiri ilə desək: "Əxlaqi-didaktik məsələlər qədim Şərq ədəbiyyatının, o cümlədən, klassik milli poeziyazımasın ən geniş yayılmış mövzularından biri olmuş, bədii formada yüksək əxlaqi öyüd və nəsihətlər mütərəqqi şairlərin yaradıcılığında səslənmişdir" [20, s.14]. Xaqani Şirvaninin "Gənclərə nəsihət", Nizami Gəncəvinin "Ogluma nəsihət", "Çalışqanlıq və tənbəllik haqqında", "Yaralı bir uşağın dastanı", "Xeyir və Şər", Nəsiminin "Ey nuri didə", Xətainin "Eylə", Füzulinin "Müyvələrin söhbəti" və s. əsərlər bu qəbildəndir.

Bir az öncə də qeyd etdiyimiz kimi, klassik yazılı ədəbiyyatda daha çox gəncliyə nəsihət xarakterli poetik mətnlər yer almaqda idi. Məsələn, Nizami yaradıcılığına diqqət yetirək:

Sən çalış, yaxşıca öyrən dünyanı, İnsanı, bitkini, daşı, heyvanı.
Bilikli adamlar uzağı görər,
Cahilin zəhməti hədərdən-hədər. [1, s.5]

Xaqani Şirvani də öz yaradıcılığında gənclərin tərbiyəsinə hərs edilmiş mənzum mətnlərə yer ayırırdı. Onun "Gənclərə nəsihət"ində hiyləgərliyə, nifaq, fitnə-fəsad törətməyin ziyanlarına diqqət çəkir.

Nifaq xəstəsisən nə qədər ki sən- Əlac saymaqdan da ziyan görərsən. Vəfa küçəsində ev tut, yəqin bil: Vəfa mənzilidir ən yaxşı mənzil.

Bu gün yoxdursa kimsədə vəfa,-
Vəsiyyət edirəm olma biməfa. [1, s.9].

Öz fəlsəfi təlimi ilə Nəimi davamçısı olan və insanı kamilliyə səsləyən, kamilliyə çatmağın əsas meyarının isə bilik olduğunu aşılayan Seyyid Nəsiminin "Nəzər eylə istərlər" adlı didaktik məzmunlu lirikası da bu baxımdan mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şeirə nəzər salaq:

Sərsəri, girmə meydana,
Aşiq səndən yol istərlər.
Qəllaş ilə oturmadan,
İman əhli pul istərlər.

Təsüvvüfü dünya görüşünü aşılayan şair bu mətndə insanın bilikli, dürüst olmasının, cəmiyyətdə mövqe qazanması üçün özü üzərində qələbə çalmasını tövsiyə edir.

Klassik yazılı ədəbiyyatla yanaşı orta çağda öz inkişafını davam etdirən aşıq yaradıcılığında da uşaq ədəbiyyatı mövzusu aktuallığını qorumaqda idi. Məsələn, Qurbaninin "Dar olmaz", "Ayrı", Abbas Tufarqanlının "Sındırar", "Bar olmaz", "Bəyənməz", Xəstə Qasımın "Kəkliklər", "Eylər-eylər", Molla Pənah Vaqifin "Qızlar", "Durnalar" şeirləri də bu qəbildəndir. Məsələn, Qurbaninin "Eylemek olmaz" şerinə diqqət yetirək:

Dərdim söylə bilənlərə,
Dərd başına gələnlərə,
Hər üzüvə gülənlərə,
Etibar eyləmək olmaz. [1, s.133]

Didaktik mətnlərin tam mənada gündəmə gəlməsi maarifçilik dövrü ilə bağlıdır. Avropada formalaşan maarifçiliyin əsas məqsədlərindən biri də təhsilin inkişafı olduğu üçün bu məsələ, təbii ki, uşaq ədəbiyyatını da öz təsir dairəsinə almaqda idi.

Yeni əsrin qabaqcıl ziyalıları qədim və orta əsrlər ədəbiyyatında öncül mövqedə duran humanist ideyalara söykənərək maarifçiliyi inkişaf etdirməyə başladılar. Qara Namazovun gəldiyi qənaətə görə "Maarifçilik cərəyanı Azərbaycanda mərhələdən-ərhələyə təkmilləşərək, xalqın maariflənməsinə yönəlir, xüsusilə yeni nəsli elmə, biliklərə həvəsləndirmək onların başlıca məqsədi olur. Bu maarifçilərə (A.A.Bakıxanov, Q.B.Zakir, M.Ş.Vazeh və b.) hələlik bəsit nəzərə çarpsa da

M.F.Axundov, S.Ə.Şirvani, H.B.Zərdabi, və N.B.Vəzirovun simasında canlanmış, yeni səviyyəyə çatmışdır". [1, s.6]

Avropada formalaşan yeni ədəbi mühit, maarifçilk ideyaları Azərbaycan ədəbiyyatına ötürüldükdən sonra, uşaq mövzusu ədəbiyyatımızın mühüm hissəsindən birinə çevrildi. Maarifçilik ideyalarının Azərbaycana ötürülməsi bir ictimai hadisə olaraq daha çox Rusiya-Azərbaycan əlaqələri ilə bağlı idi.

Azərbaycan-rus ədəbi əlaqələri XIX əsrin dördüncü onilliyində özünü daha aydın şəkildə büruzə verdi. Avropada o cümlədən Rusiyada maarifçiliyin ən bariz nümunəsi kimi, uşaq ədəbiyyatına olan xüsusi münasibət Azərbaycan ədəbiyyatında da özünü büruzə verdi. Beləliklə də, XIX əsrin sonu XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan maarifçiləri, realistləri və eləcə də romantikləri ədəbiyyatda uşaq mövzusuna xüsusi diqqət yetirməyə başladılar.

Qasım bəy Zakir, Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Həsən bəy Qarabaği, Seyid Əzim Şirvani, F.Köçərli, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir, Abdulla Şaiq, M.Hadi, Əli Nəzmi, Əhmıd Cavad, H.Cavid, C.Məmmədquluzadə, Cəfər Cabbarlı, kimi ədəbiyyatımızın nəhəng simaları öz yaradıcılqlarında uşaq mövzusuna həssaslıqla yanaşır, bu mövzuya xüsusi diqqət yetirirdilər.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, sözü gedən dövrlərdə uşaq ədəbiyyatı nəsrdən daha çox nəzmdə özünü daha qabarıq şəkildə büruzə verməkdə idi. Bunun ən ümdə səbəblərindən biri də, həmin dövrdə Azərbaycan ədəbiyyatında ənənəvi olaraq poeziyanın daha geniş inkişaf etməsi ilə bağlı idi.

XIX əsr uşaq ədəbiyyatından bəhs edərkən maarifçiliyin banilərindən olan Qasım Bəy Zakirin yaradıcılğından bəhs etmək vacib məsələlərdəndir. Qasim bəy həyatı boyunca Azərbaycanın məşhur şəxsiyyətləri M.F. Axundzadə, İsmayıl bəy Qutqaşınlı, Baba bəy Şakir, Xurşidbanu Natavan kimi ziyalılarla dostluq münasibətlərində olmuşdur.

Zakir yaradıcılığının böyük hissəsi Rus çarizminin istibdadına qarşı satirik yazıları ilə diqqqət çəkir. Onun yaradıcılıq üslubu Nizami, Xaqani, Fizuli poeziyasından bəhrələnərək mənzum hekayələr və təmsillərlə yadda qalır. Xüsusən də, təmsil janrına müraciət Q. Zakir yaradıcılığında Füzuli alleqorizminin davamı kimi yadda qalır. Füzulinin alleqorik yazılarının içində "Meyvələrin söhbəti" əsəri daha çox uşaq ədəbiyyatı üçün uyğun idi.

Beləliklə də realizmin banilərindən sayılan Zakir yaradıcılığında uşaq ədəbiyyatına xidmət edən təmsillər xüsusilə diqqət şəkir. Yazıçının "Aslan, Qurd və Çaqqal", "Dəvə və eşşək", "Tülkü

və qurd", "Xain yoldaşlar" və s. kimi təmsilləri didaktik xarakterlidir. Eyni zamanda onun uşaqlar üçün yazdığı "Bahar oldu", "Ay mədəd", "Arzular", "Çəkər", "Olurmu", "Sədaqətli dostlar haqqında" mənzun əsərləri uşaqların pedaqoji tərviyəvi yöndən inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Yeri gəlmişkən qeyd etməliyik ki, Qasım bəy Zakir mövzu seçimində şifahi xalq yaradıcılığında geniş yayılan məsəllərdən, həmçinin "Kəlilə və Dimnə" əsərindəki mövzulardan istifadə etmiş, zaman-zaman Nizami, Cəlaləddin Rumi, Fizuli təmsillərindən də örnək almışdlır.

Həmin dövr poeziyasında özünəməxsus dəsti-xətti ilə fərqlənən və uşaq ədəbiyyatı mövzusuna maraq göstərən şairlərdən biri də Mirzə Həsən Qarabağı olmuşdur. Onun "Kəndli və ayı", "Şir və siçan", "Əfi ilan və cavan oğlan" təmsilləri Nəsihətnamə (Kibr və lovğalıq haqqında), "Elm haqqında", "Yoldaşlıq barəsində" seirləri ənənvi müsəvidə yazılan əsərlərdən hesab oluna bilər.

Azərbaycanda maarifçilk ideyaları və realizm inkişaf etdikcə, uşaq ədəbiyyatının inkişafına xüsusi diqqət ayırılırdı.

Uşaq ədəbiyyatı mövzusu realistlərlə yanaşı, romantiklərin yaradıcılığında da özünü biruzə verməkdə idi. Belə ki, M. Hadi, H. Cavid, A. Şaiqin yaradıcığında uşaq mövzusuna həssas yanaşılır və eyni zamanda uşaqlar üçün xüsusi ədəbiyyat formalaşdırılırdı. Azərbaycan romantizminin banisi Hüseyin Cavid yaradıcılığında da uşaq mövzusuna xüsusi diqqət ayrılmaqdadır.

Məsələn, Onun "Gülbahar" şeirində bir Azərbaycanlı məktəbli qızının şairlə dialoqu diqqət çəkir. Şeir əslində hər bir azərbaycanlı məktəblisi üçün bir örnək xarakteri daşıyır. Bir azərbaycanlı qızının bəyzadə qızı olmasına baxmayaraq sadəliyə üstünlük verməsinin vacibliyi önə çəkilir: Müəllim Gülbahardan bu qədər zəngin olmasına rəğmən niyə bu qədər sadə geyindiyinin səbəbini soruşarkən Gülbahar ona belə cavab verir:

Müəlliməm hər gün söylər,
onların yox qiyməti,
Bir qızın ancaq bilikdir,
təmizlikdir ziynəti. [2, s.49].

Romantizm cərəyanının görkəmli nümayəndələrindən sayılan A.Şaiq də yaradıcılığının böyük bir hissəsini məhz uşaq ədəbiyyatı mövzusuna həst etmiş, və uşaqların mənəvi inkişafı yönündə didaktik mətnlərə xüsusi diqqət ayıtmışdır. Uşaq pedaqoji səhəsinin inkişafı üçün bütün gücü ilə çalışan A. Şaiq "Oyan oğlum", "Məktəbdə" kimi əsərləri məhz didattik xarakterdə yazdı.

Nəticə olaraq qeyd etməliyik ki, qədim dövrdən etibarən istər şifahi istərsə də yazılı ənənəçizdə uşaq ədəbiyyatı mövzusu xüsusi yer tutur. Şərq mədəniyyətinin ayrılmaz parçası olan Azərbaycan ədəbiyyatı da uşaq ədəbiyyatı mövzusunda məhz əxlaqi-didatkik çalarlara üstünlük vermişdir.

Nizami yaradıcılığından başlayaraq Füzuli, Vaqif yaradıcılığında davam edən bu ənənə XIX–XX əsrlərdə də maarifçilikdən realizm və romantizmə adlayaraq uşaq ədəbiyyatı mövzusunu daha da təkmilləşdirmiş, bəhz etdiyimiz ədəbi nəhənglərimiz uşaq pedaqoqikasının inkişafı yönündə müstəsna xidmətlər göstərmişlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatı antalogiyası. Üç clldə, I cild. Bakı, Öndər nəşriyyatı, 2005, 248 s.

2. Hüseyn Cavid. Seçilmiş əsərləri. Üç cilddə, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, Bakı, 1968, 370 s.

IMPORTANCE OF SOCIAL AND HUMANITARIAN SCIENCES FOR MODERN SOCIETY

Tunzala Hasanova
Mingachevir Tourism College
tunzalehesenva80@gmail.com
http://orcid.org/0009-0004-9075-5657

Introduction

In the intricate tapestry of the contemporary world, the role of social and humanitarian sciences is paramount. These disciplines, often overlooked, serve as the guiding compass for understanding, navigating, and enhancing the human experience. From decoding the complexities of human behavior to fostering empathy and driving societal progress, the importance of these fields cannot be overstated.

Understanding the Human Psyche

At the core of the social sciences lies the quest to decipher the enigma of human behavior. Disciplines such as psychology, sociology, and anthropology delve into the intricacies of societal structures, interpersonal dynamics, and cultural nuances. In an age where technology accelerates change, understanding the human psyche is more critical than ever. Social sciences equip us with the tools to comprehend the motivations, aspirations, and fears that drive individuals and communities, laying the foundation for effective communication and cooperation.

Fostering Inclusivity and Cultural Appreciation

Humanitarian sciences, encompassing philosophy, ethics, and history, form the ethical bedrock of societies. As the world becomes increasingly interconnected, embracing diversity and fostering cultural appreciation are imperative. Humanitarian sciences cultivate a deep understanding of different belief systems, ethical frameworks, and historical contexts. This knowledge is not only a bridge between disparate cultures but also a catalyst for dismantling stereotypes and prejudices. In shaping a truly inclusive global society, humanitarian sciences play a pivotal role in nurturing empathy and understanding.

Championing Social Justice

Social and humanitarian sciences are powerful advocates for social justice. Sociological studies unravel the threads of inequality woven into the fabric of societies, shedding light on systemic biases and discrimination. Political science analyzes power structures, exposing the mechanisms that perpetuate injustice. Armed with this knowledge, activists and policymakers can advocate for policies that address the root causes of societal imbalances. By championing social justice, these disciplines contribute to the creation of fairer and more equitable societies.

Empowering Decision-Makers

Governments and policymakers face multifaceted challenges in the contemporary landscape. Social and humanitarian sciences provide them with the necessary tools for informed decision-making. Whether crafting policies on education, healthcare, or environmental sustainability, these disciplines offer insights into the nuanced needs of diverse communities. Leaders armed with a deep understanding of social dynamics are better equipped to navigate the complexities of governance, ensuring that policies resonate with the aspirations and well-being of the populace.

The Intersection of Science and Humanity

In the pursuit of progress, the intersection of science and humanity becomes increasingly apparent. Technological advancements, while transformative, must be tempered by ethical considerations and an understanding of their societal impacts. Social and humanitarian sciences serve as the ethical watchdogs, guiding the responsible development and deployment of technology.

The synthesis of these disciplines ensures that progress is not only innovative but also sustainable and aligned with the values of a compassionate society.

Conclusion

In conclusion, the importance of social and humanitarian sciences for modern society transcends academic boundaries. These disciplines are the custodians of our collective humanity, offering insights into the intricacies of human existence and the pathways to a more inclusive, just, and compassionate world. As we navigate the complexities of the 21st century, the wisdom derived from these fields becomes an invaluable asset. Investing in the development and integration of social and humanitarian sciences is not just an academic pursuit; it is a commitment to fostering a society that thrives on empathy, understanding, and shared progress. In the intricate dance between science and humanity, these disciplines provide the melody that resonates with the essence of our shared existence.

References

1. İctimai və humanitar elmlər: zaman kontekstində baxış // Xalq qəzeti, 2009, 9 dekabr, s.2-3
2. Collins, R. (1994), "Why the social sciences won't become high-consensus, rapid-discovery science", Sociological Forum, 9 (2), pp. 155-77.
3. Goertz, G. (2006), "Social Science Concepts. A User's Guide", Princeton, NJ: Princeton University Press.
4. Haskell, Thomas L. (1977), "The Emergence of Professional Social Science", University of Illinois Press: Urbana, Illinois.
5. Hoselitz, Bert. (1959), Reader's Guide to the Social Sciences, Free Press: New York
6. Rein, M. (1976), "Social Science and Public Policy", New York: Penguin Books Ltd, pp 20
7. Rule, J. (1997), "Theory and Progress in Social Science", Cambridge, UK: Cambridge University Press.
8. Weber, M. (1949), "The Methodology of the Social Sciences", New York: The Free Press, pp. 49-112.

İVAN ŞOPENİN TƏRTİB ETDİYİ "İRƏVAN ƏYALƏTİNİN KAMERAL TƏSVİRİ"NDƏ TARİX VƏ ETNOQRAFİYAMIZ

Leyla Kiçmirzə qızı Meybullayeva
Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki Kolleci
leylameybullayeva1989@gmail.com
http://orcid.org/0009-0000-3015-2759

Tarixən belədir: rəvayətlər susanda, əlyazmalar itəndə, tarix saxtalaşdırılanda *daşlar* danışır. Həqiqətən də Qərbi Azərbaycan ərazisindən tapılıb dünyaya "qədim Ermənistan mədəniyyəti" kimi göstərilən saxtalaşdırılmış mədəniyyət *daşlar* üzərində qaldığı üçün sübut edir ki, bu nümunələr tarixi 5 min illik uzun bir zaman qət etmiş qədim Azərbaycan xalqına məxsusdur.Amma zaman-zaman gəlmə ermənilər Azərbaycan mədəniyyətinə aid olan abidələri məhv etmişlər. Bu baxımdan toponimlər tutarlı mənbədir.

Azərbaycanın görkəmli alimi, prof. B.Budaqov üç elmin qovşağında yaranıb formalaşan toponimlər haqqında belə yazır: Hər hansı bir toponim dil baxımından araşdırılmasa lal, coğrafi baxımdan araşdırılmasa yersiz, tarixi araşdırılmasa köksüzdür. [3, s.190]

Toponimlər istənilən bir şəxs üçün bir tərəfdən ünvandırsa, digər tərəfdən "vətən"in simvolik göstəricisidir, milli kimliyimizdir. Toponimlər doğma məkan,tarixi hadisə bildirir. [1, s.18]

"Erməni vilayəti" üzrə inzibati idarənin müşaviri, rus əsilli İvan Şopen çar hökümətinin İrəvan əyaləti üzrə 19 kameral təsvir tərtib etmişdir."İrəvan əyalətinin kameral təsviri" kitabı çoxcildli siyahının sonuncu 5-ci kitabıdır. Əvvəlki 4 cilddə İrəvan şəhəri, Şərur, Verdibasar, Zəngibasar, Gernibasar, Qırxbulaq, Göyçə və Dərəçiçək mahalları haqqında geniş məlumat verilmişdir."İrəvan əyalətinin kameral təsviri" kitabında İrəvan əyalətinin Sürməli, Dərəkənd-Parçenis, Səədli, Talin, Seyidli-Axsaxlı, Sərdarabad, Karpibasar və Abaran mahallarının kameral təsviri verilmişdir. [5, s.14]

Azərbaycan torpaqlarının işğalı uğrunda 1804-1813-cü illərdə I Rus-İran müharibəsi baş verdi. Bu müharibə zamanı 2 dəfə (2 iyul-3 sentyabr 1804-cü il, 3 oktybr- 30 noyabr 1808-ci illər) İrəvan xanlığı Rusiyanın güclü müqavimətinə rast gəldi, lakin İrəvan xanlığı təslim olmamış, mübarizəsini davam etdirmişdir.

1804-1813 və 1826-1828-ci illəri əhatə edən müharibələr İrəvan xanlığının həyatında da fəciəvi sonluqla nəticələndi. Müharibə dönəmində Çar Rusiyasının İrəvan xanlığına hücumları zamanı (1804-1813-cü illərdə) Üçkilsə və Qəmərli uğrunda mübarizədə irəvanlılar düşməni məğlubiyyətə uğratmış, rusları geri çəkilməyə məcbur etmişdir.General Paskeviçin rəhbərliyi ilə rus qoşunu uzun sürən mübarizə nəticəsində İrəvan xanlığını zəbt edə bilmişdir. Bu zaman general Paskeviçə "İravanski" ləqəbi verilir.

II Rus-İran müharibəsi dönəmində (1826-1828-ci illər) I Nikolay Qafqaz qoşunları komandanı general Yermolova əhəmiyyətli mərkəzlərdən biri olan İrəvan xanlığını işğal etməsi ilə bağlı xüsusi tapşırıq vermişdir. Lakin uzunmüddətli müdafiəyə baxmayaraq İrəvan qalası çar qoşunları tərəfindən 1827-ci ildə tutuldu. "*Alınmaz qala*" adlandırılan İrəvan qalası rusların fasilələrlə 23 il apardıqları müharibələr nəticəsində işğal olundu.10 fevral 1828-ci ildə imzalanmış Türkmənçay müqaviləsinə əsasən, Naxçıvan və İrəvan xanlıqları çar tabeliyinə keçdi. I Nikolayın 21 mart 1828-ci il tarixli fərmanı ilə Azərbaycanın İrəvan və Naxçıvan əyalətləri əsasında ermənilər "Erməni vilayəti" yaradıldı. [7, s.121]

Türkmənçay müqaviləsinin XV maddəsində Türkiyə və İran ərazisindən ermənilərin Azərbaycanın İrəvan, Qarabağ, Naxçıvan ərazilərinə köçürülməsi davam etdirilmiş, Cənubi Qafqaz gəlmə ermənilərlə doldurulmuşdur.

Az bir zaman ərzində Azərbaycan xalqı tərəfindən etirazlar baş verdi. Bunu nəzərə alan Qafqazın Ali Baş komandanı buraya hərbi ekspertiza göndərdi. Göndərilmiş müşavirlərin qənaətinə görə bir tərəfdən Azərbaycanda yaradılmış komendant idarəçilik sistemində komendantların özbaşnalığı, digər tərəfdən buraya köçürülmüş erməni ailələrinin fitnəkarlığı yerli əhalinin narazıçılığına səbəb olmuşdur.Komendantlar əhalidən bir ildə bir neçə dəfə eyni adlı vergini toplayırdılar.Ermənilər isə münbit torpaqları kəndlilərin əlindən alırdılar.Bu da əhalinin vəziyyətinin getdikcə pisləşməsinə səbəb olmuşdur. Hətta komendantlar öz vəzifələrindən sui-istifadə edərək ölüm hökmü belə çıxarırdılar.Halbuki, onların bunu etməyə ixtiyarları yox idi. [7, s.188]

İrəvan, Naxçıvan, Qarabağ ərazilərinə göndərilmiş müşavirlər vergilərin düzgün alınması üçün əhalini siyahıyaalmaya başladılar.Siyahıya alınma 1829-cu ilin aprelindən başlamış 1832-ci ilin mayında qutarmışdır. İ.Şopenin "İrəvan əyalətinin kameral təsviri"də 1831-ci ildə İrəvan əhalisinin siyahıya alınması ilə ərsəyə gələn bu vergi dəftərində İrəvan bölgəsinin siyasi tarixi, coğrafiyası, iqlimi, iqtisadiyyatı, kənd təsərrüfatı, məişəti, suvarma sistemi, sənətkarlığı, adətləri, yerli çəki və ölçü vahidləri, bitkiləri, inzibati-ərazi bölgüsü, vergilər, əhalinin sayı, etnik və dini tərkibi və s. haqqında statistik məlumatlar verilmişdir. Onu da qeyd edək ki, kameral dəftərdə ən çox İrəvan əyalətinin antroponimləri və toponimləri yer almışdır. Digər mənbələrdə olduğu kimi

burada da qeyd olunmuş şəxs adları, soyadları, ləqəb, təxəllüs, yurd adları bu torpaqların əzəli sahiblərinin azərbaycanlılara məxsus olduğunu bir daha sübuta yetirilir. [5, s.17]

Rus statistiki İ.Şopenin məlumatına görə İrandan köçürülən ermənilər İrəvan xanlığının 119 kəndində, Naxçıvan xanlığının 72 kəndində, Türkiyədən köçürülən ermənilər isə İrəvan xanlığının 128 kəndində, Naxçıvan xanlığının 4 kəndində yerləşdirilmişdir. Bu köçürülmələr nəticəsində İrəvan xanlığının ərazisində azərbaycanlılarla ermənilərin qarışıq yaşadıqları 50 kənd salınmışdır.

İ.Şopen "İrəvan əyalətinin kameral təsviri" vergi dəftərində İrəvan xanlığında yaşayan əhalinin çoxunun azərbaycanlılardan ibarət olduğunu qeyd etmişdir.Hesablamalara görə İrəvan əyalətində 16.075 ailə (81.749 nəfər) azərbaycanlı 4.428 ailə (25.151 nəfər) erməni idi. Qeyd edək ki, xanlığın əhalisinin əsasını səədli, baharlı, bayat, muğanlı, ayrımlı, ustaclı, rumlu, şamlı, bayandur, qacar tayfaları təşkil edir. İ.Şopen azərbaycanlıları müsəlman kimi siyahıya almışdır və az öncə sadalanan tayfa adlarını da qeyd etmişdir. [5, s.4]

Danılmaz həqiqət isə budur ki, İrəvan xanlığında yerli xalqlar türk soylu azərbaycanlılar olmuşdur. Qafqazın ali baş komandanı Paskeviç İrəvan xanlığında yaşayan əhalinin tərkibi haqqında verdiyi məlumatda bu ərazidə 10 min azərbaycanlı, 3 min erməni ailəsinin yaşadığını qeyd etmişdir. Digər bir müəllif ABŞ-dan olan professor Castin Makkarti Rusiya işğalına - 1828-ci ilə qədər İrəvan xanlığı əhalisinin 80 %-nin azərbaycanlı olduğunu göstərir. [7, s.183]

Tarixi İrəvan xanlığı 15 mahaldan ibarət olmuşdur: Vedibasar, Zəngibasar, Qırxbulaq, Qarnıbasar, Şərur, Suran, Bəzək, Saatlı, Tala, Sərdarabad, Seyidli-Axaclı, Abran, Dərəçiçək və Göyçə olmuşdur. Müasir erməni tarixçisi T.Anopyan İrəvan xanlığının ərazisinin 24 min kv km olduğunu yazırdı.İnzibati cəhətdən isə 3 məhəlləyə bölündüyünü qeyd edirdi:Şəhər məhəlləsi, Dəmirbulaq məhəlləsi, Topbaşı məhəlləsi. [5, s.15]

İrəvan xanlığının tərkibindəki 15 mahaldan biri Vedibasar mahalı olmuşdur. Tarixən digər mahallardan daha geniş əraziyə malik olan Vedibasar mahalı hal-hazırda 3 dövlətin - Ermənistan, Azərbaycan və Türkiyə arasında bölüşdürülmüşdür. Mahalın əsas hissəsi (təxminən 80 %-i) Ermənistanın tərkibində qalmışdır. Mahalın həm dağlıq, həm də aran torpaqları Vedi çayı vasitəsilə 2 hissəyə bölünür.

İ.Şopen verdiyi məlumata görə çay Vedi kəndi ərazisindən yox, Xorvirab kəndi yanından axaraq Araza tökülür. Əvvəllər bol sulu olan Vedi çayına Arxaşan çayı da tökülürdü, amma sonralar Göyçə gölünə axmağa başlayır. İvan Şopen qeyd edir ki, İrəvan xanı Hüseynqulu xan bu çayı yenidən Verdibasar çuxuruna qaytarmaq üçün bir sıra tədbirlər görsə də, bu ərazilərə rus qoşunlarının hücumu ilə əlaqədar olaraq hərbi əməliyyatlar buna imkan verməmişdir. Hətta belə bir rəvayət də vardır ki, bir azərbaycanlı qız (bu qız çox ehtimal ki, türk qızı Şirin olmuşdur) Vedibasara içməli su ilə təmin etmək üçün Əyri çayın suyunu Həconun yurdundan Məngük dərəsinə aşırmaq istəmişdir, lakin arxı çəkdirə bilməmişdir. Buna görə də bu çaya Arxaşan adı verilmişdir. Ümumiyyətlə, "Kameral dəfətər"lərdə 100-lərlə toponim qeydə alınmışdır. Bu toponimlər öz tədqiqatçılarını gözləməkdədir.

Vedibasar mahalında 3 böyük dərə - Çanaxçı dərəsi, Milli dərəsi və Cığın dərəsi vardır. Burada bir sıra tarixi abidələr, həmçinin *Milli* dərəsində *Koroğlu qalası* da yerləşir. [4, s.73]

Tədqiqatçı İvan Şopen 1828-1832-ci illərdə "Erməni vilayəti"ndə qeyd etdiyi siyahıda İrəvan xanlığının ermənilər tərəfindən dağıntılara məruz qaldığını da vurğulamışdır. Ermənilərin bu ərazilərə köçürülməsi nəticəsində İrəvan əyalətində 521 kənddən 310-nu xarabaya çevrilmişdir. Təkcə Verdibasar mahalında 54 kənddən 33-ü xarabaya çevrilmişdir. Digər mahallar da heç də ürəkaçan deyil. [7, s.226]

İ.Şopen İrəvan şəhərində 12 məscidin adını yazmışdır:

1. Qala məscidi,
2. Şah Abbas məscidi,
3. Zal məscidi,
4. Novruzəli məscidi,

5. Sərtib xan məscidi,
6. Hüseynəli xan məscidi,
7. Hacı İmamverdi məscidi,
8. Hacı Cəfər məscidi.

Və 4 məscid xarabaya çevrilmişdir. İndi nə bu məscidlər var, nə də İrəvan adlı o qədim Türk şəhəri. İndi o şəhərdə bir məscid qalıb o da fars məscidi kimi restavrasiya olunmuşdur. [4, s.89]

Beləliklə, ermənilər zaman-zaman Azərbaycan ərazilərinin yer-yurd adlarını dəyişdirib saxta, qondarma tarix qursalar da, yazdığı bu tarixlər heç də həqiqətə uyğun gəlmir. Azərbaycanın yazıya alınmış tarixində, tarixi əsərlərində, coğrafiyasında, səlnamələrində faktlarla dolu olan və həqiqətlə uyğunlaşan ən qədim tarixindən müasir tarixinə kimi real olan dövlətçilik ənənələri göstərilmişdir. İvan Şopenin "İrəvan əyalətinin kameral təsviri" vergi dəftəridə də bu faktlar içərisindədir. Qərbi Azərbaycanda, İrəvanda olan daş kitabələr, məzar daşları və digər memarlıq abidələri bizə bu yerlərin əzəli sahibi olduğumuzu, bizə vətəndaşlıq hüququnu verən pasportlarımızdır.Həqiqətən, sübut olunur ki, bu torpaqlarda bizim ulu əcdadlarımız – babalarımız yaşayıb. Qərbi Azərbaycan adlı o qədim çoxəsrlik Türk diyarında hazırda 1 nəfər də türksoylu əhali yaşamır. Lakin ermənilərin bu işğalçılıq siyasəti İrəvan xanlığı ərazisinin tarixi-etnik mənsubiyyətini, minillər boyu yaşamış etnosun izlərini tamamilə silib ata bilməz. Vaxt gələcək ki, Qərbi Azərbaycandan erməni zorakılığı ilə qaçqın düşmüş 300 minədək azərbaycanlı öz dədə-baba yurdlarına qayıdacaqlar. Beynəlxalq hüquq da bunu tələb edir və bu "Qayıdış konsepsiyası" ədalətli olacağını açıqlayır. Bu istiqamətdə Azərbaycan Respublikasının nazirliklərində müxtəlifyönümlü işlər aparılır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 1987, 87 s.
2. Bayramov A. Azərbaycan onomastikası. Bakı, 2015, 319 s.
3. Bayramov J, Mustafayev N. Həqiqətin onomastikası. Bakı: Mütərəcim, 462 s.
4. Ələkbərli. Ə. Qərbi Azərbaycan abidələri. Bakı, 2007, 137 s.
5. İ.Şopen. İrəvan əyalətinin kameral təsviri (Tərcümə edən: N.Əhmədli). Bakı, 2022, 479 s.
6. Qarayev.E. İrəvan xanlığı. Bakı, 2010, 339 s.
7. Qurbanov A. Azərbaycan onomalogiyasının əsasları. Bakı, 1988, 591 s.

DÜNYANIN MÜASİR DİL MƏNZƏRƏSİ BÖLMƏSİ

"AZƏRBAYCAN DİLİNİN QARABAĞ VƏ ŞƏRQİ ZƏNGƏZUR DİALEKTOLOJİ ATLASI" HAQQINDA

Namaz Rizvan oğlu Manafov
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Mingəçevir Dövlət Universiteti
namaz.manafov@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0003-1082-1868

Azərbaycan dialektologiyası Türkologiyanın ən qabaqcıl və inkişaf etmiş sahələrindən biridir.

Türkologiyada dilçilik coğrafiyası sahəsində ilk üğurlu addımlar Azərbaycan dilçiləri tərəfindən atılmış, akademik Məmmədağa Şirəliyevin təşəbbüsü və rəhbərliyi ilə ümumtürk dilçiliyində ilk dəfə olaraq, dialektoloji atlas - "Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası" (1990-cı il) hazırlanmışdır. Dilçi alimlərimizin müstəqillik illərində tərtib etdikləri "Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası" (2015-ci il) Azərbaycan dilçiliyini daha da zənginləşdirmişlər.

Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Nəsimi adına Dilçilik İnstitutunun alimləri tərəfindən 4 dildə - Azərbaycan, türk, ingilis və rus dillərində hazırlanmış "Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası" isə (Bakı, 2022-ci il) Azərbaycan dilçiliyinin son illərdə ən qiymətli və uğurlu işi, ən böyük nailiyyətidir.

"Elm və təhsil " nəşriyyatında nəfis şəkildə hazırlanmış atlasın məsul redaktoru professor Nadir Məmmədli, dialektoloji atlas qrupunun rəhbəri dosent Kifayət İmamquliyeva, rəyçi Baba Məhərrəmlidir.

"Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası"nın müəllif və tərtibçiləri: Kifayət İmamquliyeva ("Ön söz", "Fonetika", xəritə № 1-69), Məhərrəm Məmmədov ("Morfologiya": "İsim", xəritə № 70-99, Kübra Quliyeva ("Morfologiya": "Sifət", "Say", "Əvəzlik", "Zərf", xəritə № 100- 141), Səkinə Şərifova ("Sintaksis", xəritə № 192-210), Güntəkin Binnətova ("Leksika", xəritə № 211-278), Qüdsiyyə Qəmbərova ("Morfologiya": "Feil", "Köməkçi nitq hissələri", xəritə № 142-191).

Dilçilik coğrafiyası metodu müasir dilçlikdə istifadə olunan ən yeni metodlardan biridir. Bu metodun köməyi ilə dil hadısələrinin yayılma arealı xəritələrin köməyi ilə öyrənilir [3, s.18].

"Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlasi"nın tərtibçiləri minə yaxın yaşayış məntəqəsindən materiallar toplamış, xəritələrdə 692 yaşayış məntəqəsinin dil xüsusiyyətləri haqqında məlumat vermiş, kodlaşdırma aparmışlar [1].

Atlasda Qarabağ (şəhəri, Ağcabədi, Ağdam, Bərdə, Füzuli, Xocalı, Xocavənd, Şuşa və Tərtər rayonları) və Şərqi Zəngəzur (Cəbrayıl, Kəlbəcər, Qubadlı, Laçın və Zəngilan rayonları) dialekt və şivələrinin fonetik, qrammatik və leksik xüsusiyyətlərini əks etdirən 278 xəritə verilmişdir. Bunlardan 69 xəritə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur şivələrinin fonetik, 141 xəritə morfoloji və sintaktik, 68 xəritə isə leksik xüsusiyyətlərini göstərir [1].

Xəritələrin rəng seçimi – göy, qırmızı, yaşıl Azərbaycan bayrağının rənglərini əks etdirir, dövlətin və dilin birliyi simvolu kimi səslənir. Eyni zamanda bu, atlasdan istifadə işini daha rahat və asan edir: fonetik xüsusiyyətlər göy rəngli xəritələrdə, qrammatik xüsusiyyətlər qırmızı rəngli xəritələrdə, leksik xüsusiyyətlər yaşıı rəngli xəritələrdə izlənilir.

Onu da xüsusi vurğulamaq lazımdır ki, ermənilər tərəfindən saxtalaşdırılmış, dəyişdirilmiş Azərbaycan toponimləri "Atlas"da öz tarixi adları ilə verilmişdir.

Dialekt və şivələrimizin tədqiqi böyük əhəmiyyət daşıyır. Axı klassiklərimizin əsərlərində işlənmiş yüzlərlə söz müasir ədəbi dilimizdə unudulsa da, dialekt və şivələrimizdə mühafizə olunub

saxlanir, dilimizin və xalqımızın tarixi ilə baglı qiymətli faktlar verır. Bu baxımdan "Atlas"dakı hər bir xəritə dilimizin tədqiqi üçün zəngin və əvəzolunmaz mənbədir.

"Atlas"da köməkçi nitq hıssələrinə dair 26 xəritə verilmişdir (xəritə № 163-187).

Yeddi xəritə (xəritə № 163-169) Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektlərində işlənən qoşmaların spesifik xüsusiyyətlərini əks etdirir.

Qöşma dialekt və şivələrimizdə geniş şəkildə işlənən köməkçi nitq hissələrindən sayılır.. Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektlərində elə qoşmalara rast gəlirik ki, onlar ədəbi dilimizdə arxaikləşib, lakin dilimizin keçmışını, onun keçirdiyi dəyişmələri özündə əks etdirir.

"Azərbaycan dili dialektlərini tarixi baxımdan nəzərdən keçirmək, ümumiyyətlə, dilimizin keçirdiyi inkişaf yoluna işıq salmaq deməkdir" [2, s.203].

Qoşmalar öz söz ehtiyatının azlığı cəhətdən bütün nitq hissələrindən kiçik olsa da əhəmiyyəti etibari ilə başqalarından geri qalmır.

163 nömrəli xəritədə *görə* mənasında işlənən qoşmalar tədqiqata cəlb olunur, bu qoşmanın *gö:rə/ gərə* fonetik variantında işləndiyi göstərilir, *ocbatınnan* (Zəngilan, Ağbiz kəndi), *ücübətinnən* (Zəngilan, Dərə Gilətağ kəndi), *ucuvatınnan* (Ağcabədi, Şansevən kəndi), *üjbətinnən* (Ağcabədi, Arazbarı kəndi), *ucunnan/ücünnən* (Kəlbəcər), *üzünnən/üjünnən* (Kəlbəcər, Ağcabədi), *ujvatınnan* (Tərtər), *yüzünnən* (Tərtər) variantları qeyd olunur. Eləcə də *yana* qoşmasının həm də *üçün, görə* mənasında çıxış etdiyi göstərilir.

164 nömrəli xəritədə *kimi* mənasında işlənən qoşmalar verilir, regionda *kimi* qoşması ilə yanaşı, *sayax* (Zəngilan), *təkin (*Zəngilan*), qədər (Laçın), oxşarı* (Qubadlı), *təki (*Füzuli*), cür (*Füzuli*),siyağı (Füzuli*) variantların da mövcudluğu qeyd olunur.

165 nömrəli xəritədə Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektlərində işlənən fərqləndirmə qoşmaları tədqiq olunur, fərqləndirmə qoşmalarının *səfayi/səvayı (*Zəngilan), *savayı/olayı* (Zəngilan), *alayı* (Qubadlı) *alayı-dolayı* (Qubadlı), *suvayı* (Ağdam, Ağcabədi*), safayı* (Füzuli) *svay (*Ağcabədi) formaları verilir.

166-167 nömrəli xəritələrdə *sonra* qoşmasının *sora, sonra, soram, soxra, sohra* variantlarında, *ötrü* qoşmasının *ötrün* (Zəngilan), *yana* (Zəngilan, Bərdə), *gö:rə* (Kəlbəcər), *ötərənə* (Bərdə, Samıxlı kəndi), *ötrö/sarı* (Cəbrayıl), *ötürü (*Füzuli*), üçün* (Füzuli) variantlarında müşahidə olunduğu göstərilir.

168 nömrəli xəritədə məsafə bildirən qoşmalar *–tan/-tən* (Zəngilan), *təkin* (Ağdam, Bərdə), -can*/-cən* (Füzuli), *təki* (Füzuli) qoşmaları araşdırılır [1].

"Atlas"da verilmiş qoşmaların bəzisi qohum türk dillərində və onların dialekt və şivələrində bu gün də işlədilir. Dialektoloji atlas yeni-yeni tədqiqatlara yol açır.

"Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası"ndakı fonetik, qrammatik, leksik dil faktları, Azərbaycan dilinə aid səciyyəvi dialektoloji xüsusiyyətlər bu regionun Azərbaycan diyarı, Oğuz yurdu, qədim türk torpağı olduğunu bir daha sübut edir.

"Atlas" təkcə dilçilərimizin deyil, Azərbaycan elminin böyük uğuru kimi qiymətlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Azərbaycan dilinin Qarabağ və Şərqi Zəngəzur dialektoloji atlası. Bakı: Elm və təhsil, 2022, 358 s.
2. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 348 s..
3. Məmmədli M. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: Zərdabi Nəşr, 2019, 350 s.

POPULARIZATION OF ENGLISH IN UKRAINIAN INSTITUTIONS OF HIGHER EDUCATION

[1,2]**Tetiana Uvarova,** [1,3]**Iaroslava Levchenko**
[1]National Automobile and Highway University, Ukraine
[2]PhD in Pedagogy, Associate Professor
uvarova_hnadu@ukr.net
https://orcid.org/0000-0001-8502-2441
[3]Doctor of Sciences in Management and Administration, Professor
slavalevcenko1984@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-4979-1101

In modern variable world, universities are facing the challenge of globalization of education and science. Globalization is the environment in which education is internationalizing, and universities are the main participants in this process around the world.

One of the factors of the globalizing environment is the dominance of English as a common language of modern science and education. Leading universities around the world, with few exceptions, offer education in English. Even those nations for which English is not the language of communication are trying to attract more students or at least prevent their decline by expanding the range of educational services in English.

On Ukraine's path to globalization, English has been recognized as a key competence in the context of economic integration and globalization, a tool for international communication and a means of joining the European educational, scientific and professional space. The importance of English for expanding educational and professional opportunities is recognized by Ukraine and reflected in a number of national strategies and initiatives [1, p.79]

As part of the "English for Universities" project, a number of studies were conducted, based on the results of which the Ministry of Education and Science of Ukraine, together with the British Council in Ukraine, in accordance with the "Conceptual foundations of state policy on the development of the English language in the field of higher education", developed methodological recommendations for ensuring quality study, teaching and use of the English language in higher education institutions of Ukraine.

The development of the English language in higher education in Ukraine involves:

- Increasing the volume and level of teaching English as a foreign language, including English for Special Purposes (ESP);
- Teaching professional disciplines in English as part of the Ukrainian-language program (English as Medium of Instruction for Ukrainians - EMI-u);
- Providing a full educational program in English for foreign students (English as Medium of Instruction for Foreigners - EMI-f). [2]

The methodological recommendations were approved by the order of the Ministry of Education and Science of Ukraine from 25.07.2023, № 898. [3]

The document provides recommendations to the management of higher education institutions of Ukraine, teachers of English for professional purposes and English for academic purposes, teachers of professional disciplines in English, and other employees of higher education institutions.

We consider it is appropriate to pay attention to the similar experience of other European countries, whose educational systems see the role of English in becoming more international, competitive and equal to the "world level". Also, the use of a common language of international communication for teaching and joint research contributes to the internationalization of universities.

English has become the language of science, not only in the natural sciences but also in the social sciences and humanities. English is recognized as the language of PhD thesis defense.

Academic writing is also mostly done in English. In Europe, massive academic mobility programs such as Erasmus have contributed to the spread of English-language educational programs.

The widespread use of English is leading to generations of English speakers. In many countries, education leaders are calling for the expansion of English-language education to attract international students and create an international learning environment for local students. Where as previously, English-language programs were mostly for master's degrees, now English is increasingly being taught at the bachelor's level. In many countries, English language teaching has become one of the priority areas for the development of pre-school and school education.

But in addition to the undoubted advantages of intensifying the use of English in education, we should not forget about certain disadvantages of teaching in English. Despite the fact that many people encourage the presence of English as a tool for international communication, some still believe that the anglicization of education introduces dissonance into the educational space. Many researchers point to the danger of the hegemony of the English language, which leads to the homogenization of research topics and scientific interests around the world.

There is a fear of losing cultural capital, a threat to national languages, especially in the case of small countries. A problem in both English-speaking and non-English-speaking countries is the risk of losing the quality of education using English as the language of instruction due to insufficient proficiency of both students and teachers.

There is a perception that studying in a foreign language contributes to the emergence of intercultural competence of students or "cultural hybridization" in the university environment. However, studying in English does not always lead to this. Researchers say that English, as it is used in international education and research, will remain only a tool of communication and a means of acquiring knowledge, not a carrier of culture.

Many researchers point out that teaching in English to local students widens the gap between the university and society and does not contribute to the readiness of graduates to work in their home country and in their native language.

From the above, it is obvious that a foreign language dimension is emerging among universities seeking internationalization. It seems that the role of foreign languages in general, and undoubtedly English in particular, is growing in the competency portrait of students, teachers and administrative staff. But we shouldn't forget that the language of the country where the learning takes place is no less important than the language of instruction. Researchers emphasize that as proficiency in the language of the country of study increases, so does student satisfaction with their education. It seems that the cultural attitude of the university should be aimed at forming a culture of multilingual, multicultural communication.

Ukraine has had extensive experience in attracting foreign students to study at Ukrainian universities. Also, in many educational institutions, some programs were taught in English. However, the knowing of the language of the country of study, Ukrainian language, that contributed to the cultural and social adaptation and integration of foreigners. Being in the Ukrainian-speaking social space requires knowledge of the Ukrainian language at least at an elementary level. It is very difficult to be in a language vacuum and live a full life at the same time. Also, for Ukrainian students, studying with English in Ukraine contributes to alienation from their own culture and language.

Based on the above, we can say that the use of English in the Ukrainian educational environment should be within reason. That is, Ukrainian universities should use English in teaching for reasons of content rather than commercial value and pay more attention to the study of other languages, especially the mother language.

References

1. Androshchuk, A. Vykladannia anhliiskoi movy v universytetakh Ukrainy v konteksti yevrointehratsii: systemnyi pidkhid. European humanities studies: State and Sosiety 3(II), 2019.-C.74 URL: https://journals.indexcopernicus.com/api/file/viewByFileId/970096.pdf

2. Proekt. Kontseptualni zasady derzhavnoi polityky shchodo rozvytku anhliiskoi movy u sferi vyshchoi osvity v Ukraini. URL: https://mon.gov.ua/storage/app/media/2019-06-24-proekt-konts-angl-movi-1.docx

3. Zakon Ukrainy «Pro osvitu» vid 25.07.2023 r. № 898 URL: https://mon.gov.ua/storage/app/uploads/public/64c/20b/aae/64c20baaec4b3448883937.pdf

SƏRBƏST ŞEİRDƏ ÜSLUBİ ZƏNGİNLİKLƏR VƏ HƏYAT HADİSƏLƏRİNİN FƏLSƏFİ DƏRKİ

Gültəkin Ağacan qızı Əliyeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
Bakı Slavyan Universiteti
gultekin392@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-1100-8422

Azərbaycan sərbəst şeiri 60-cı illərdən özünün yeni mərhələsinə daxil olur. Bu mərhələdə Ə.Kərimdən sonra şeirə gələn Ə.Salahzadə, R.Rövşən, İ.İsmayılzadə, V.Səmədoğlu və b. sərbəst şeirin dərininə inkişafında mühüm rol oyanır. Bu şairlər sərbəst şeir yaradıcılığında özünəməxsus bir inkişaf yolu keçmişdir. Onların şeirləri sərbəst poetik formanı yalnız struktur baxımından deyil, poetika baxımından da zənginləşdirmişdir. Lakin elə şairlər də var ki, onların yaradıcılığında sərbəst şeir heca ilə qoşa çıxış etdiyindən sırf sərbəst şeirçilər kimi tanınmamış, ya da ki, onların yaradıcılığına az diqqət yetirilmişdir. B.Vahabzadə, N.Xəzri, X.Rza, M.Araz, F.Qoca, F.Sadıq, N.Həsənzadə, Qabil və b. yaradıcılığında sərbəst şeir vəzn, fonetik sistem, bədii təsvir və ifadə vasitələri, ritm baxımından inkişaf etdirilmişdir. Aristotelin "Poetika" əsərində deyildiyi kimi: *"...ya ayrı-ayrılıqda və ya birlikdə ritm, söz və harmonoyanın köməyi ilə başa gəlir..."* [3, s.34] Bu kimi amillər sərbəst şeirin yeni inkişafı yolunda və təşkilində müəyyən rol oynamışdır. Onların şeirlərində sərbəst şeirimizə xas olan ritmik-intonasiya vəhdəti başlıca yer tutur. Bu şeirlərin əsasında ritmik vahidlər-taktlar mühüm yer tutur. Heca vəznində müxtəlif sayda hecalar poetik mətn üçün əsas olduğu kimi, sərbəst vəzndə həmin funksiyanı ritm-intonasiya təşkil edir. Bu mənada F.Sadığın sərbəst şeirlərini xüsusi qeyd etmək olar. Onun 60-70-ci illərdə "Cığır" (1963), "Ömrün bir günü" (1965), "Dəniz küçəmizə gəlir" (1968), "Sevgi yağışı" (1970), "İşığın yaşı" (1974), "Ağ cığır" (1979), "Yerdən göyə ümid" (1981) və s. çap olunan kitablarında yer alan sərbəst şeirlərini R.Rza və Ə.Kərimdən sonra bu formanın keşiyində duran və bu yolda sabit olan şairlərdəndir. F.Sadıq həm də R.Rza ədəbi məktəbinin ilk "müdavimlərindən" olmaqla bu məktəbə ruh və düşüncə etibarilə ən yaxın olanı idi. Ancaq başqa bir özəlliyi də əruzda, hecada və sərbəstdə eyni dərəcədə yazması və uğur qazanması idi. Hər bir kitabında şair bu üç vəznin hər birindən sənətkarlıqla istifadə edirdi. Bu cəhətdən Fikrət Sadıq yaradıcılığı diqqəti cəlb etməklə yanaşı, istənilən formada özünüifadənin imkanlarını da genişləndirir. Onun "Vətən, vətən", "Günəşini uduram", "Nağılın vətəni", "Növbə daşları", "Bahar bizimçün gəlib", "Yanğın", "Bir qarış ot", "Bir cüt işıq teli", "Başqırd şairi Ramiyə göndərilməmiş məktub", "Dəvə", "Atillanı qınamayın" və s. onlarla şeirlərində cəmiyyətdə və təbiətdə insan həyatının müxtəlif anlarını təsvir edir. F.Sadıq sərbəst şeirə onun üçüncü və yüksələn xətlə inkişaf edən bir mərhələsində gəldi. Bu mərhələdə sərbəst şeir özünü artıq təsdiq etmişdisə, onun R.Rza, Ə.Kərim mərhələsi kontekstində yer tutması

və tanınması o qədər də asan deyildi. Lakin şair onların müəyyənləşdirdiyi yolla getməyi üstün tutmur və son dərəcə məsuliyyətlə söz cilası və zərgərliyi ilə poetik formanı yeni-yeni nümunələrlə zənginləşdirir. Hər bir şeirinə məxsus ritmik intonasiya tapır və onun təbii, fiziki, psixoloji proseslərini görümlü edir. Şeirin məzmunu onun sonluğunda məntiqi nəticə ilə tamamlanır. Bəzi şeirlərində isə ritm və intonasiya tam vəznsizliyə yol açır. Dilçi alim A.Axundov zamanında F.Sadığın sərbəst şeirin yaradıcı davamçılarından biri olmasını və vəznsiz şeirlər yazmasını qeyd edərək yazırdı*: "R.Rzadan sonra poeziyamızda sərbəst şeirin gözəl nümunələrini yaratmış F.Sadığın yaradıcılığında da tam vəznsizlik halları tək-tək olsa da, hər halda vardır"* (4, s.48). Burada F.Sadığın vəzn qarışıqlığından istifadəni, yaxud hər üç vəzndə ayrı-ayrı şeirlər yazmasını da əlavə etmək mümkündür. "Dəniz gülümsədi" şeirində vəznsizlik ritmi şeirin əvvəlindən sonunacan davam edir.

Azərbaycan sərbəst şeirində F.Sadığın poetik yaradıcılığında ritm və intonasiya mühüm yer tutur. Bu komponentlər onun şeirlərində poetik nitqin ayrılmaz estetik komponenti kimi görünür. Bəzən bu ritm söz təkrarı və yaxın səsləşməsi ilə müşahidə olunur. F.Sadıq şeirlərində ritmə böyük əhəmiyyət verir; fikrin inkişafında ritm və intonasiya bərabər şəkildə çıxış edir. "Dənizə axan küçə" şeirində təkrar qoşa sözlərin işlənilməsi ilə kiçik bir parçada müəyyən intonasiya yaradır; "Bir bulud topası / çıxdı bu yandan qaranəfəs / Bir yük maşını da / dırmandı təkər-təkər..." Yaxud, "Nağılın vətəni" şeirindəki ritm elə nağılvaridir; nağılın vətənini müəyyənləşdirmək üçün gərək nağıl donuna girəsən, dəmir çarıq geyinib, əlinə əsa alasan, gəzəsən el-el, oba-oba. Ancaq nağıl da hər adama sirr verməz. Şairin lirik qəhrəmanı nağıl ömrünü belə mənalandırır:

Nağıl ömrü
qəribə olur.
Nağılın da
doğması olur,
qəribi olur.
Ayağı yer tutan kimi
gəzir dünyanı
diyar-diyar [6, s.13].

F.Sadığın bir çox sərbəst şeirlərində nitqin səs təşkilinin müxtəlif çalarlarına rast gəlirik; bu səs təşkili müəyyən qanunauyğunluq daşıyır və poetik fikrin açılmasına xidmət edir. Onun şeirləri sənətdə orijinal özünüifadə formasına, özünəməxsus qəlibə malik olur. Şair sözün deyiliş tərzinə və ifadə formasına maksimum fikir verməyə çalışırdı. Bütün hallarda sözünü təbiiliyinə, sözlərin ritmik düzülüş cəhətlərinə nəzər salırdı. Lakin bəzən bunlar şairi formalizmə aparıb çıxarır, fikri onun estetik ifadəliliyindən ayırırdı. Görkəmli tənqidçi A.Əfəndiyev "Sevgi yağışı" şeirini "orijinal və poetik" əsər kimi qiymətləndirirdi və bu şeirdə məhəbbətin əbədiliyi ideyasının "parlaq" və "təbii assosiasiyalar"la, "nağılvari, sirli" ifadə olunmasını təqdir edirdi. Lakin şairin R.Rzanın "Rənglər" silsiləsinin təsirilə yazdığı şeirləri "sönük və emosional cəhətdən bəsit" adlandıraraq, bəzi poetik mətnlərini kəskin tənqid etməkdən çəkinmirdi: *"Gözümüzün qarşısında yeni F.Sadıq, sifətinə süni müdriklik ifadəsi verən poza sahibi canlanır"* [5, s.107]. Əlbəttə, A.Əfəndiyevin bu cür tənqidi yalnız F.Sadığa qarşı deyildi, ümumiyyətlə, müasir poeziyada emosionallığın getdikcə zəifləməsinə, bədii-estetik zövqün fikrə qurban verilməsinə qarşı idi. Bu mənada A.Əfəndiyevin bu tənqidini anlayışla qarşılamaq lazım gəlir. Həm də ona görə ki, A.Əfəndiyev bir filosof tənqidçi kimi poeziyadan çox şey tələb edirdi.

Azərbaycan sərbəst şeirinin forma, struktur, ritm, intonasiya, ahəng baxımından inkişafında Fikrət Sadığın adaşı Fikrət Qocanın da yaradıcılığı öndə gəlir. Hətta deyə bilərik ki, bu iki Fikrət sərbəst şeirin 50-ci illərindən bu günə kimi bu poetik formanı daha da zənginləşdirmişlər.

F.Qoca da həm hecada həm də sərbəstdə eyni dərəcədə şeirlər yazan və uğur qazanan şairlərimizdəndir. Bunu nəzərdə tutan Anar F.Qocanın vəznə münasibəti ilə bağlı yazır: *"Fikrət Qocanın hansı vəzndə yazılmış şeirlərinin az, hansının çox olduğunu hesablamamışam və belə bir*

fikir heç ağlıma da gəlməyib. Çünki bilirəm, Fikrət əsl şair kimi hansı mövzunu, hansı mətləbi hansı vəznlə ifadə etmənin daha münasib olduğunu fəhmlə özü duyur, özü seçir və seçimi də əksər hallarda ugurlu olur". [2, s.5] Yazıçı Anarın bu müşahidəsi F.Qocanun uzunömürlü yaradıcılığının bütün mərhələlərində özünü göstərir. F.Qoca "Ömür haqqında", "Xəstə və həkim", "Səkilər", "İnfarkt", "Qara dəniz", "Yalançı Məhəmməd", "Uşaq olmaq istəmirəm", "Qaya", "Düşmənim", "Salam Bakımın gələcəyi" və s. onlarla şeirlərində assosiativ düşüncəyə üstünlük verir. Məlumdur ki, saat özündə zamanı əks etdirir. Zamana isə F.Qocanın öz münasibəti var. Kiçik bir parçada şair zamanın obrazını yarada bilmişdir. Saatı danışdıran şair şeirin birinci hissəsində *"Çıq, çıq, çıq! / Yatma, dur! / Ötən vaxt / Üzündə / Hörümçək torunu / toxuyur"* poetik nitq bölgüsü ilə zamanın keçdiyini və insanların bu zamandan mümkün olduğu qədər istifadə etməsini göstərmək istəmişdir. Şairin lirik qəhrəmanı yatanı oyatmaq istəyir, hər yerin (göyün-yerin, yolun) açıq olduğunu, "saçına artıq dən düşdüyünü" xatırladır. Hətta bu sətirlərin alt qatında insan və zaman düşüncəsinin müxtəlif orbitləri haqqında da fikir söyləmək olar. Şeirin ikinci nitq bölgüsündə şair passiv keçən hər bir günün "ömrünə vurulan güllə", "üzünə vurulan sillə" adlandırır. Zaman hər şeydən ağırdır, o bizi öz səsi ilə xəbərdar edir, ancaq biz ona necə əməl edirik. Poetik qənaət lirik qəhrəmanının ruhən azad olmasına gətirib çıxarır.

Şair bir neçə söz və səs təkrarları ilə çoxmənalılıq yaradır və yeni poetik qənaətlərə gəlir. Şairin söz və sətirarasında verdiyi assosiativlik təkcə şeirin formasını dəyişmir, həm də əlavə sözə və şəkilçiyə ehtiyac duymadan yeni məna yaradır. Şairin "yol açıq, yola çıx, yol açaq" sözlərinin bir-biri ilə semantik cəhətdən bağlılığı insanın həmişə yolda olmasını, yol açmasını və yola çıxmasını şərtləndirir. Zaman bizdən bunu tələb edir və buna əməl edənlər zamanla ayaqlaşanlar və zamanı qabaqlayanlardır.

Fikrət Qocanın şeirlərindəki spesifik dil görümləri, detallar, fraqment-cizgilərlə konkret obrazlılıq yaratmağa nail olur. Təsvir etdiyi obyektin daxili mahiyyətini açmaqla yanaşı, izlədiyi ritm və intonasiya ilə poetik formanın yeni nümunələrini yaradır. S.Abdullayev şairin poetik nitqindəki bu görümlülüyü və fraqmentallığı yüksək qiymətləndirərək yazır: *"F.Qocanın şeirlərində təkrar sözlərdən incə təsvir detallar, vəziyyət-təfərrüat ştrixləri kimi istifadə olunmasının özümlü nümunələrinə rast gəlirik".* [1, s.19]

Konkretləşdirmə və detallaşdırmaya F.Qoca sərbəst şeirinin xarakterik xüsusiyyətlərindən biri kimi tez-tez rast gəlmək olur. Onun bu cür şeirlərində təkrar sözlər bir sistem şəklində işlənir və üslubi keyfiyyət qazanır. "Gecənin nəğməsi" şeirində təkrar və bir-birinə yaxın sözlərin tez-tez və yaxın məsafələrdə işlənilməsi ilə poetik fikri bir məcraya yönəldir və poetik vəhdət yaradır.

F.Qocanın bəzi şeirlərində sintaktik formanın məzmunla uyğunluğu əsas olur. İlkin daxili obrazlılıq və estetik simvollaşdırma burada yeni kontekstdə çıxış edir. Bu zaman F.Qoca yaradıcılığı bəzi parametrləri ilə R.Rza yaradıcılığı ilə səsləşir. Bu cəhətdən şairin "Rəng" şeiri olduqca maraqlıdır. Şair lirik qəhrəmanın daxili həyəcanlarını qara rəng üzərində kökləyir və bu istiqamətdə poetik qənaətlərə gəlir. R.Rzanın "Rənglər" silsiləsindən fərqli olaraq, şair burada qara rəngi "tünd qara" rəngdə göstərmir, hətta "Qara rəngsiz yaşamaq olar?" sualını da verir. Poetik sonluq nikbinliklə bitir.

Sərbəst şeirin bu mərhələsində heca və əruzla yanaşı, sərbəstdə də ən yaxşı poetik nümunələr yaradan Qabilin sərbəst şeirləri bu poetik formanın inkişafında əhəmiyyətli rol oynayır. Bu cəhətdən Qabilin yaradıcılığı F.Sadığın formadan istifadəsi ilə anologiya təşkil edir. Onun poeziyasında sərbəst şeir poetik düşüncələr xəritəsini daha da zənginləşdirir, poeziyasına yeni ölçülər, intonasiyalar gətirir və onu gələcəyə doğru hərəkət etdirir. Şeirlərindəki poetik melodiya fikrin inkişafını sürətləndirir və ona yeni poetik ömür qazandırır. Əgər onun hecalı şeirləri vəznə əsaslanırsa, sərbəst şeirləri isə əsasını təqtilər təşkil edən ritmə əsaslanır. Maraqlıdır ki, vəzn-ritm əvəzlənməsində Qabil yaradıcılığı ikincinin qabarıq görünməsi ilə müşahidə olunur. Şair öz şeirlərində ritmə vəzndən uzaqlaşma sistemi kimi yox, onun şeirlərinin əsas faktorlarından biri olaraq baxır. Bəzən isə vəzn-ritm paralelliyi poetik dərketmədə ən mühüm amil kimi çıxış edir.

Şairin "Səhv düşəndə yerimiz", "Tramvay parka gedir", "Gedən yerim olaydı", "Küləkli havalarda", "Uzaq səfərlər kapitanı", "Pullar və düşüncələr", "Dağlara qalxırsan", "Solo", "İskəndərin anası" və s. onlarla şeirində poetik formanın ən yaxşı nümunələrini yaratmışdır. Bu şeirlər yalnız ritm və intonasiyası ilə deyil, həm də mövzunun bədii həllinə və şairin vətəndaşlıq qayəsinə görə poetik formanın ən yaxşı nümunələri hesab oluna bilər. "Səhv düşəndə yerimiz" şeiri forma ilə məzmunun vəhdətini ən yaxşı şəkildə ifadə edən orijinal ritm və intonasiya şəklində mümkün olmuşdur. Bu ritmlə şair həm də bir vətəndaşlıq narahatlığını ifadə edə bilmişdir. *"Xaric səslənirik biz, / Səhv düşəndə yerimiz", "Müsibət oluruq biz, / Səhv düşəndə yerimiz", "Gərəksiz oluruq biz, / Səhv düşəndə yerimiz"* və s. bənd sonrası müstəqil təkrarlar şeirin ideyasını möhkəmləndirir, poetik qənaətlərə zənginlik gətirir. Şair qeyri-adi bir intonasiya ilə həyatın fəlsəfəsini açmağa yönəlir.

Şair insanın-fərdin dünyada və cəmiyyətdəki yerini vətəndaşlıq borcunu, mənəvi-əxlaqi ləyaqət hissini bəşəri duyğularla ifadə edir. Burada həm də təbiət hadisəsi ilə cəmiyyət hadisəsi qovuşuq şəkildə təsvir edilir:

Duman dağı dolanar,
Qiyamət olar.
Duman yola sallanar,
Müsibət olar.
Müsibət oluruq biz,
Səhv düşəndə yerimiz.

Küt bıçaq parıldayıb
Xırçıltı salıb.
Qılınc qında pas atıb
Qında korşalıb...
Heyf... korşalırıq biz,
Səhv düşəndə yerimiz. [7, s.72]

Şeirin sonunda şair pərdələri xüsusi bir nizamla düzülümüş tarı kökləyir; əgər kökləməsə, simlərin yeri səhv düşsə yenə də tarazlıq pozulacaq, çünki: "Xaric səslənirik biz,/Səhv düşəndə yerimiz". Şeirdəki dövrün ictimai-siyasi proseslərinin xəritəsi, sosial-mənəvi-siyasi, əxlaqi düşüncəsinin inikası, müşahidələrin dəqiqliyini, panoram genişliyini şərtləndirir. Bədii təxəyyülün əhatə dairəsini ancaq bu ritm və intonasiya ilə yığıb-yığışdırmaq və bu cür məhsuldar poetik qənaətlərə gəlmək olar. Şeir sanki yazılmayıb, deyilib və səsləndirilib. Ümumiyyətlə, şeirin hər parçasında həyatın bir həqiqəti təsvir edilir. Qabil bununla cəmiyyətlə təbiəti uzlaşdırmağa çalışır. Şeirdən çıxan poetik mesaj ondan ibarətdir ki, insanların cəmiyyətdəki, əşyaların təbiətdəki yerini dəyişmək olmaz, onların hər birinin öz funksiyası vardır.

Qabilin sərbəst şeirləri ilə şeirlərindəki sərbəstlik bəzən bir-birinə qarışır. Şeirlərinin strukturundakı polifonizm məzmun çalarlarının çatdırılmasını və emosional təsir imkanlarını artırır. "Gedən yerim olaydı" şeirində də eyni emosiya ilə poetik məkanda yeni bir intonasiya yaratmış olur. Bu şeirlərin mayasında həm də bir həyat fəlsəfəsi vardır. Şair bu şeirində hər bir insanın qəlbində olan və zaman-zaman keçən təbii hissləri təsvir etmişdir. İnsan həmişə düşünür ki, "Harasa gedən yerim olaydı. /Çətin bir ünvan axtaraydım, / Gəlişimə inanmayan, / Gəlişimi gözləməyən / İnsan axtaraydım". Bu düşüncə lirik qəhrəmanı fərqli düşüncələrə sövq edir, raket sürəti ilə müxtəlif yerlərdə olmasını arzulayır. Şairin gəldiyi poetik qənaət sanki Əli Kərim şeirlərindəki kimi gözlənilməz şəkildə bitir

Əlbəttə, Qabillə Əli Kərim fərdi üslubu və poetik düşüncə baxımından fərqlidirlər. Qabilin "Qoy danışsın təbiət", "Səhv düşəndə yerimiz", "Tramvay parka gedir", "Gedən yerim olaydı", Ə.Kərimin "İki sevgi", "Atamın xatirəsinə", "Babəkin qolları" şeirləri müxtəlif üslublu olsa da, ruh və məna baxımından bir-birinə yaxındır. Bu yaxınlıq həm də şeirlərin özünəməxsus

intonasiyasından irəli gəlirdi. Görünür, bu oxşarlıq tənqidçi V.Yusiflinin bu iki şair arasında müqayisə aparmasına imkan vermişdir.

Hər iki şairin üslubu arasında yaxınlıq görməyən tənqidçinin son qənaəti isə fərqlidir: *"Lakin Qabilin şeirlərini oxuyanda elə məqamlarla üzləşdim ki, istər-istəməz Əli Kərimin poetik məna dolu misraları arasında canbirlik, qanbirlik hiss etdim. Qabilin "Tramvay parka gedir" və onlarla bu tipli yarı istehsalat, yarı qəlb dialektikasını əks etdirən şeirləri ilə Əli Kərimin o zaman neftçilərə həsr etdiyi şeirlər yan-yana düzülsə, qətiyyən aralarında ciddi bir fərq nəzərə çarpmaz".* [8, s.2012]

Tənqidçi V.Yusiflinin şairlər və bəzi şeirlər arasında tapdığı bu cür "qanbirlik", "canbirlik" paralellərini başqa şairlərin də yaradıcılığında axtarmaq və oxşarlıqlar tapmaq mümkündü. Əsl sənət əsərləri vəznindən, üslubundan asılı olmayaraq, bir-birinə "qohum", "doğma" görünür. Onları doğmalaşdıran sənət amilləridir. N.Xəzri, B.Vahabzadə, F.Qoca, N.Həsənzadə, Ə.Kürçaylı, C.Novruz kimi şairlərin də yaradıcılığında sərbəst şeirlərin yeni, orijinal nümunələri yaranmışdır. Bu illərdə poeziyanın mövqeyi yeni üslub və dil gəlişdirməsini şərtləndirirdi. Ritmika və intonasiya bu zaman şairin müraciət etdiyi "dil" komponentlərindən birinə çevrilir. Lirik, melodik şair kimi tanınan N.Xəzrinin şeirlərinin modifikasiyasında, yəni müxtəlif əlaqələrdən olan sintaktik əlaqələrində ritm və intonasiya başlıca yer tutur. Şair hər bir şeirinə ayrıca ritmik intonasiya tapır və buna uyğun mövzu seçimi onu sərbəstləşdirir. Bir çox şeirlərində şair bu əlaqələrə süjetlilik komponenntini də əlavə edir ki, bu da şairin sərbəst şeirlərini fərqləndirən cəhətlərdən olur. Ümumiyyətlə, N.Xəzri sərbəst şeirləri özünün spesifik cəhətləri ilə seçilir. Bu cəhətdən N.Xəzrinin sərbəst şeirlərinin M.Müşfiqin şeirləri ilə yaxınlıq təşkil etdiyini görmək olar. N.Xəzri şeirlərinin ritmi M.Müşfiq şeirlərindəki ritmika həm vəznli, həm də sərbəst şeirə aid ən mühüm dil və fonetik vasitə olaraq çıxış edir. Şeirlərində kainat, həyat, dünya, insan və onun istək və arzuları, təbiət və cəmiyyət hadisələri haqqında düşüncələrini ölçülü-ölçüsüz əvəzləmələrlə və ritmik-melodik şəkildə ifadə edir.

Altmışıncı illərdə sərbəst şeirin əsas xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən və səciyyələndirən cəhətlər çoxdur. Assosiativ qavrayış və fikrin poetik tutumu bu dövr sərbəstinin orijinallığını təmin edən faktorlardandır. Bu üslubi zənginliklər həm də Azərbaycan sərbəst şeirinin inkişafının şərtləndirilməsində mühüm rol oynayır və şairin poetik üslubunu müəyyənləşdirir. Bu dövr sərbəst şeirlərdəki üslubi zənginliklər həyat və dünya hadisələrinin təsvirində və fəlsəfi dərkində geniş imkanlar yaradır. Məhz bu mərhələdən sonra sərbəst şeirin imkanları və meydanı daha da genişlənir, sərbəst şeir sənət faktı kimi qəbul edilməyə başlayır. N.Xəzri, B.Vahabzadə, Ə.Kürçaylı, N.Həsənzadə, F.Sadıq, F.Qoca və b. sərbəst şeiri ilə R.Rza, Ə.Kərim, Ə.Salahzadə, İ.İsmayılzadə, V.Səmədoğlu sərbəst şeirləri arasında müəyyən fərqlər meydana çıxır. Bu şairlərin sərbəst şeirləri daha çox hecanın sərbəstinə əsaslanır. Onların şeirlərinin ölçü strukturunda ifadə seçimi və sözlərin düzülüşü başlıca yer tutur. Şeirlərin poetik konsept səviyyəsinə qalxmasında zərif intonasiyadan geniş istifadə edilir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullazadə, A. Şairlər və yollar. -Bakı: Elm, -1984. -224 s.
2. Anar. Fikrət Qoca təsəllisi. / F.Qoca. Seçilmiş əsərləri. 2 cilddə, -I c., -Bakı: -Lider, -2004, s.4-11.
3. Aristotel. Poetika. -Bakı: -Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, -1974. -191 s.
4. Axundov, A. Şeir sənəti və dil. -Bakı: -Yazıçı, -1980. -159 s.
5. Əfəndiyev, A. İnam və şübhə. -Bakı: - Yazıçı, -1988, 436 s.
6. Fikrət, S. Yerdən göyə ümid. -Bakı: -Yazıçı, -1981. - 232 s.
7. Qabil. Seçilmiş əsərləri. –Bakı: -Azərnəşr, -1988. - 335 s.
8. Yusifli, V. Gedən yerim olaydı -525-ci qəzet, -2012, 15 avqust. –s.14.

QURBAN SƏİDİN "ƏLİ VƏ NİNO" VƏ "QIZIL BUYNUZDAN OLAN QIZ" ƏSƏRLƏRİNİN ORTAQ CƏHƏTLƏRİ

Fidanə Vəli qızı Musayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
M.V.Lomonosov adına Moskva Dövlət Universitetinin Bakı filialı
fidana.musayeva@yandex.ru
https://orcid.org/0009-0000-0244-2652

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndəsi Qurban Səidin XX əsrin 30-cu illərində yazılmış bədii əsərlərində Şərq – Asiya dünyası insanlarının mədəniyyət, tarix və dünya baxışı geniş şəkildə proyeksiya olunur. Milli mənsubiyyət məsələsi ətrafında mübahisələrin səngimək bilmədiyi Qurban Səidin "Əli və Nino" və "Qızıl buynuzdan olan qız" əsərlərinin yazıçıya aid olub-olmaması, eyni bir müəllif tərəfindən yazılıb-yazılmaması haqqında da müxtəlif fikirlər mövcuddur. "Əli və Nino" romanının baş qəhrəmanı – Əlinin dili, təhkiyə və düşüncəsi vasitəsi ilə Azərbaycan tarixinin zəfər səhifələrinə və tarixi faciələri məsələrinə tez-tez müraciət olunması əsərin ədəbiyyat tariximizdə daha da önəm qazanmasına səbəb olmuşdur.

Yazıçının "Əli və Nino" romanında Azərbaycan tarixinin şərəfli, ziddiyyətli və uzun müddət təhrif edilmiş XX əsrin əvvəllərinə aid məlumatlar olduğu kimi, "Qızıl buynuzdan olan qız" (və ya "Haliçdən olan qız") əsəri də ümumitürk və Osmanlı İmperiyasının tarixinə aid maraqlı elmi-bədii fikirlərlə zəngindir. "Qızıl buynuzdan olan qız" əsərində eyni zamanda türk dilçilik tarixinə dair də bir sıra elmi məlumatlar var. Müəllifin bu zaman hansı elmi fikirlərə istinad etdiyi və bu elmi məlumatların nə dərəcədə dəqiq olmasını düşündürücü məsələlərdən biridir.

Diqqət çəkən məsələlərdən biri Qurban Səidin türk dilçilik tarixinə aid verdiyi məlumatların elmi əsaslı olub-olmamasını və bu məlumatları verməklə hansı məqsəd güddüyünü aydınlaşdır-maqdır.

Yazıçının "Qızıl buynuzdan olan qız" əsərində baş qəhrəmanın təhkiyə və düşüncəsi vasitəsi ilə türk tarixinin zəfər səhifələrinə və türk dilləri tarixi qrammatikası məsələrinə tez-tez müraciət olunur.

Bu baxımdan, "Əli və Nino" və "Qızıl buynuzdan olan" əsərləri bir çox ortaq xüsusiyyətlərə malikdir.

1) Təxminən eyni dövrlərdə yazılmış hər iki əsərdə hadisələr Türk və Azərbaycan xalqının burulğanlı keçid dövründə – köhnə hakimiyyət sisteminin yeni dövlət sisteminə keçdiyi dövrdə baş verir və bu tarixi özünəməxsus proyeksiyası edir. Bir çox dünya xalqları və dövlətlərində olduğu kimi türk və Azərbaycan xalqının da təkamül yolunda dəfələrlə belə mürəkkəb və təzadlı mərhələ – keçid dövrləri olub. Keçid mərhələsi – mövcud olan cəmiyyətin tədricən dəyişməsi və inkişafin bir mərhələsindən digər mərhələsinə keçməsidir [4]. Keçid dövründə iqtisadiyyatda da, sosial-siyasi vəziyyətdə də həm keçmiş, həm də təzə mərhələnin xüsusiyyətləri özünü göstərmiş olur. Yeni siyasi-ictimai və iqtisadi şərait bərqərar olanacan özünü göstərən bu qarışıq vəziyyət, sistem keçid dövrü kimi xarakterizə olunur.

2) Hər iki əsər hadisələrin baş verdiyi tarixi dövrü reallığa çox yaxın şəkildə əks etdirməklə yanaşı, özlərindən daha əvvəlki dövrlərə, türk tarixinin zəfər səhifələrinə və tarixi faciələri məsələrinə toxunur, bir çox real tarixi şəxsiyyətlərin bədii obrazı yaradılır.

3) Hər iki əsər Şərq və Qərb mədəniyyətini, müsəlman və xristian mədəniyyətlərini qarşılaşdırır.

4) Hər iki əsərin əsas baş qəhrəmanı və təhkiyəçisi Şərqin, islam dünyasının adından danışan bir təmsilsisi, nümayəndəsidir.

5) Hər iki əsərin bu baş qəhrəmanları öz analarını çox erkən itirmişlər. Və bu anasız böyüyən bu obrazlar – Əli ("Əli və Nino") və Asiyadeh ("Qızıl buynuzdan olan") vətənlərini sanki öz

anaları hesab edir, ona çox bağlı olub. Ürəkdən sevirlər. Lakin aid olduqları, bağlı olduqları dünyanı (Şərqi, islam dünyasını, vətənlərini) hədsiz sevdiklərinə baxmayaraq, onların Aşiq olduqları, sonradan sevdikləri insan isə Qərb, xristian dünyasının övladıdır.

6) Hər iki əsərdə baş qəhrəman, yəni eyni zamanda təhkiyəçi, yüksək təbəqənin nümayəndəsidir.

7) Hər iki əsərdə qərb, xristian dininin bir nümayəndəsi qadına qarşı qeyri-etik bir hərəkət edir. ("Əli və Nino" əsərində əvvəlcə özünü Əlinin "dostu" kimi göstərən Naxardyan Ninonu qaçırarkən maşında onu zorla öpür, "Qızıl buynuzdan olan qız" əsərində də ailəli olan Asiyadehi ərinin dostu zorla öpür).

8) Hər iki əsərdə Berlin şəhəri bir obraz kimi canlandırılır. "Əli və Nino" da elə əsərin ilk səhifələrində bu, çox ötəri şəkildə, yalnız Avropanın bir rəmzi kimi təqdim edilirsə, "Qızıl buynuzdan olan" əsərində hadisələrin böyük hissəsi məhz orada baş verir. Müəllifin də uzun müddət Berlində yaşadığını nəzərə alsaq, əsərlərində bu şəhərə nə üçün bu qədər önəm verdiyini daha dərindən anlamış oluruq.

9) Hər iki əsərdə qəhrəmanların adı da təsadüfi seçilməyib. "Əli və Nino" da Əli adı XIX əsrdə azərbaycanlıların xalqın milli özünüdərkində, özünütəsdiqində, milli kimliyinin müəyyənləşməsində şiəlik konfessiyasının nə qədər önəmli rol oynadığını göstərir. Əsərin baş qəhrəmanının adının Əli olması, yəqin ki, bir təsadüf deyil. Müəllif burada azərbaycanlıların dünyabaxışında, milli kimliyində önəmli rol oynayan dini inancını – şiəlik konfessiyasını vurğulamaq istəmiş və müfəvvəqiyyətıə buna nail olmuşdur.

"Qızıl buynuzdan olan qız" əsərində baş qəhrəmanına müəllifin Asiyadeh adını verməsini təsadüfi saymaq olmaz. Əsərin baş qəhrəmanı Asiyadehin də bütün süjet boyu islam Asiyasını təmsil edən, onun nümayəndəsi kimi çıxış edən, bu mədəniyyətin, bu dünyabaxışın uğurları ilə öyünüb, uğursuzluqlarına məyus olaraq, göz yaşı axıtdığının şahidi oluruq.

Əliyə milli idealogiyamızın bir formalaşma simvolu kimi baxsaq, hələ yaranmaqda olan milli ideogiyanın romanda hadisələrin baş verdiyi dövrdə, yəni XX əsrin əvvəlində hansı formada olduğunu hiss edə bilərik. Milli deyaların zirvə nöqtəsi – ADR in yaranmasının əsərdə geniş təsvirinin şahidi oluruq.

"Əli və Nino" romanında Əli adının simvolikası haqqında danışarkən də əlavə edək ki, müəllif əsərdə həm də tarixi müəyən qədər proyeksiya edən XIII əsrə aid olan başqa bir rəvayətə – gürcü prinsesi Tamarla evlənmiş II Qiyasəddin Keyxosrovun adı ilə bağlı oxşar süjetli bir hadisəyə müraciət edir .

Yuxarıda sadalanan bu ortaq cəhətlər hər iki əsərin eyni bir müəllifə aid olduğunu və yazıçının Azərbaycan tarixininə və ümumilikdə türk dünyasına bağlılığını bir daha sübut edir.

Tanınmış yazıçı və ədəbi tənqidçi Mehdi Hüseyn "Yazıçı və tarix" adlı məqaləsində qeyd edir: "Tarixçi dövrün ümumi ictimai münasibətlərini əks etdirirsə, yazıçı ən çox dövrün psixologiyasını təşrih edir." [2, s.45] Bu baxımdan hər iki əsər həmin dövrün həm də psixoloji durumunu dəqiq anlamağa kömək edir.

Nərgiz İsmayılovanın da qeyd etdiyi kimi, "tarixi roman cəmiyyətə daha tez nüfuz edir, nəinki tarix kitabları. Tarixi romanı xalq oxuyur, mütaliə edir, bədiiliklə birlikdə tarixi gerçəklikləri öyrənir, hadisələri daha tez qavramaqla uzun müddət yaddaşda saxlaya bilir. Belə əsərlər həm də hər bir oxucuda sanki həmin hadisələrin şahidi kimi müqayisə bacarığı formalaşdırır." [3] Bu baxımdan "Əli və Nino", "Qızıl buynuzdan olan qız" ("Haliçli qız" əsəri) və eləcə də Qurban Səidin digər bir neçə romanı keçid dövrünün təzahürlərini, özünəməxsusluğunu dərindən anlada bilən və unudulmağa qoymayan bir əsərlərdir desək, yanılmarıq. Eyni zamanda, hər iki əsərin müəllifinin eyni adam, olmaması fikrinin müzakirələrə səbəb olduğunu nəzərə alsaq, sadalanan bu ortaq cəhətlərin bir çox mətləblərə aydınlıq gətirdiyini də deyə bilərik.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Qurban Səid (M. Esed bey). Əli və Nino (1927), s.42 http://www.kkoworld.com/kitablar/Qurban_Seid_Eli_ve_Nino_aze.pdf. Derived February 4, 2021.
2. Hüseyn M. Yazıçı və tarix. Bakı, 1965
3. İsmayılova N. Tarixi roman janrının banisi –Şərq qapısı, 18.07.2014 Web. Retrieved 22 February. http://serqqapisi.az/index.php/humanitar/m-d-niyy-t/4685-tarikhi-roman-zhanr-n-n-banisi20144444666
4. Social change. (2023, August 14). In Wikipedia. https://en.wikipedia.org/wiki/Social_change

THE APPLICATION OF INFORMATION TECHNOLOGIES IN UKRAINIAN AS A FOREIGN LANGUAGE TEACHING

[1,2]**Daria Riazantseva,** [1,3]**Stanislava Prykhodko**
[1]Kharkiv National Automobile and Highway University, Ukraine
[2]Candidate of Philological Sciences, Associate Professor
nannyhelp24@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-3226-9165
[3]Candidate of Pedagogical Sciences, Associate Professor
morgan.sa92@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-3853-529X

The paper is devoted to the application of new techniques and information technologies in the discipline of Ukrainian as a foreign language teaching. The analysis of the question is given with regard of the opinions of modern scientists, working on the problem. Some pieces of advice on the application of information technologies in Ukrainian as a foreign language (UFL) are offered.

The emergence of information technologies and the introduction of personal computers at the turn of the XX-XXI centuries not only changed the life of society but also made adjustments and began to occupy dominant positions in the educational process. New concepts appeared: E-learning, distance learning, cyber-educational environment, etc.

The need for the use of computer technologies in education at the moment is very big. With their help today it is possible to provide:

- a comprehensive, integrated approach to language teaching;
- authentic communicative didactic materials at any stage of learning (including the initial stage);
- full-fledged independent work of students in individual mode at all learning stages;
- flexible teaching models that take full account of students' individuality;
- organization of distance language learning and much more.

The role of the teacher is not diminished at all, on the contrary, his/her possibilities in applying various teaching tools and mechanisms of influence on the learner are expanding, the sphere of influence of his/her personality is increasing: from the university classroom to the «virtual classroom» with an unlimited number of students on the Internet. Thus, information technology is only a tool in the hands of the teacher.

Information technologies at the present stage give a great opportunity to the authors-developers of computer programs, from whom new methodical techniques are required to solve the set tasks. The material should meet all modern trends in the development of science since the teaching materials developed earlier are outdated and do not meet modern state general education

standards. Modern scientists (N.Kurakh, L.Koval, K.Hevorhian, M.Hashemi, B.Ghasemi, S. Bardine) agree that in order to solve this problem, it is necessary to develop a conceptual approach to the organization of the educational material of the multimedia complex, to select the place of each element of the multimedia complex on a hypertext basis (animation, video, sound, image support), to determine the types and forms of work with the educational material, providing training and test tasks, to develop a mechanism for organizing and managing the work of students in the multimedia complex.

Consequently, among the primary tasks that need to be solved in modern universities, the following can be emphasized:

- providing material and technical basis for the Ukrainian language training;
- analyzing already ready-made teaching materials and selecting relevant material;
- expansion of the selected materials (system of exercises) and providing it with grammatical explanations with hypertext links to relieve possible difficulties in understanding;
- development of a uniform system and criteria of control assessments for all students;
- providing explanatory and service texts in the languages of the users.

If all the above criteria are taken into account, it is possible to count on the emergence of a qualitatively new e-learning tool. Any educational computer program is a tool that is designed to help in the organization of students' independent work, especially when it concerns training work with lexical material (Maquiné et al., 2020). Therefore, it is necessary to clearly define the focus, the nature of exercises and methodological techniques suitable for solving the set tasks. The following types of training tasks are most often used:

- question-answer dialogue (the essence of the learner's work is to give direct answers to the questions of the computer program, using as a basis and scheme the language material contained in the question);
- dialogue with a selective answer (the learner chooses one of several options to answer);
- dialogue with a freely constructed answer (the dialogue is provided by the program with all possible answers to each question posed by the computer so that the latter can «know» and evaluate the correctness of the answer);
- exercises for filling in the blanks (the computer offers the learner a text or a set of sentences with blanks, it is necessary to fill in the blanks using a hint in the form of Ukrainian words to be translated into the foreign language and used in the required form; it is also possible to fill in the blanks with words or word combinations, choosing them from those offered by the computer);
- exercises for self-monitoring of vocabulary skills. The computer offers a list of words to be translated; the computer offers to match two lists of words and find equivalent pairs of these words in both languages; the computer offers to match two lists of foreign words and to establish pairs of synonyms or antonyms; the computer offers a list of foreign words and a list of definitions of these words, from which the learner is given a list of definitions.

The following computer programs are considered popular:

Wordstock – a program for working with dictionaries, allowing the student to form his/her personal dictionary with examples from his/her own experience;

Matimaster – a program for matching (this type of program can be useful in the course of Ukrainian as a foreign language).

Ukrainian universities use such educational systems as ATutor, CCNet, Chamilo, Claroline, Desire2Learn, eFront, ILIAS, metacoon, OLAT, Sakai Project, WebCT, SharePointLMS, JoomlaLMS, Pass-port, Yacapaca, CampusCE, each of which has its own advantages and disadvantages.

Thus, if we set the task of providing computer materials for the preparatory and basic course of the Ukrainian language as a foreign language and further support and development of this work, then it should be solved purposefully:

- organize training for teachers not only in the general principles of developing electronic textbooks and manuals but also in working with various modern computer programs;
- fund projects aimed at developing multimedia textbooks and manuals;
- to control and bring the work to the stage of appearance of the finished product and its implementation in the educational process.

So, the system that represents computer-based learning technology includes technical, appropriate software and educational support. The development and use of modern computer programs and different structures of teaching material will allow to create a system of intensive learning, when the student is given the opportunity to choose a suitable program and learning technology, i.e. the principle of individualization of learning is implemented. The use of computer technologies in teaching the Ukrainian language as a foreign creates a favorable atmosphere in the classroom, helps the teacher to organize the learning process at a high methodological level, taking into account differentiated tasks, promotes the development of students' skills in using Internet resources, stimulates their academic and professional activities.

The presented study does not cover the whole range of issues related to the use of information technologies in teaching UFL, which causes the need for further research into this problem and the development of methodological recommendations for improving the organization of work with modern computer technologies in the structure of the UFL course.

References

1. Ghasemi, B., Hashemi, M. M., & Bardine, S. H. (2011). The capabilities of computers for language learning. Procedia – Social and Behavioral Sciences, 28, 58–62. https://doi.org/10.1016/j.sbspro.2011.11.012.

2. Kurakh, N. P., Koval, L., & Hevorhian, K. (2022). The importance of digital methodologies in foreign language studies at higher education institutions. Ìnnovacìjna Pedagogìka, 1(48), 97–102. https://doi.org/10.32843/2663-6085/2022/48.1.20

3. Maquiné, G. O., Da Silva Coelho, I. M. W., & Figueiredo, S. (2020). Digital tools for remote teaching of additional languages in times of pandemic. Educitec, 6. https://doi.org/10.31417/educitec.v6.1570eng

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗАПРОВАДЖЕННЯ ОНЛАЙН-ЗАСОБІВ В КОНТЕКСТІ НАВЧАННЯ ГРАМАТИКИ ІНОЗЕМНОЇ МОВИ

[1,2]**Наталія Скрипник,** [1,3]**Олена Шамрай**
[1]Харківський національний автомобільно-дорожній університет, Україна
[2]кандидат педагогічних наук, доцент
skrypnykns@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-8208-3019
[3]shamrai.elena27@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-6808-9214

Вивчення граматики завжди займало одне з центральних місць у програмах навчання іноземних мов. Засвоєння граматичних правил є необхідним етапом для досягнення повноцінної комунікації в усній та письмовій формах. З уведенням дистанційного та змішаного формату навчання вивчення граматики стало актуальнішим і вимагає нових підходів та ресурсів.

Ця робота присвячена аналізу онлайн-ресурсів для викладання граматики іноземної мови на прикладі англійської в умовах сучасного освітнього середовища. Ми розглянемо готові, адаптовані та авторські ресурси, їхні можливості та обмеження у змішаному та дистанційному форматах. Проведемо аналіз переваг та недоліків кожного типу ресурсів, а також визначимо ключові критерії вибору ефективного онлайн-інструментів для вивчення граматики іноземної мови.

В сучасному світі, де технології стають невід'ємною частиною освіти, розуміння, як ефективно використовувати онлайн-ресурси для вивчення граматики, є критично важливим завданням для викладачів та студентів. Розглянуті аспекти допоможуть зрозуміти, як краще адаптувати навчальний процес до вимог сучасного освітнього середовища та забезпечити ефективне вивчення граматичних конструкцій іноземної мови у віртуальному форматі.

У сучасних умовах викладач іноземної мови повинен володіти не тільки методикою викладання і психологією, але й цифровими навичками. Це передбачає вміння працювати з різними пристроями, використовувати системи обміну повідомленнями, опанування систем віддаленого навчання, редагування аудіо та відео матеріалів тощо. Хоча оволодіння новими навичками вимагає часу, використання ефективних онлайн-ресурсів допомагає зробити процес вивчення іноземної мови цікавішим і ефективнішим.

Щодо майбутнього формату навчання в Україні, його важко передбачити, але вже очевидно, що вміння працювати дистанційно з використанням сучасних цифрових ресурсів стає необхідністю, незалежно від ситуації.

Проаналізувавши різноманітні дослідження та підходи вчених до питань викладання граматики, стає очевидним, що це завдання є одним із ключових у сфері методології навчання іноземних мов. В сучасних умовах, коли дистанційне навчання стає все більш актуальним, інтернет-ресурси стають необхідним інструментарієм для вивчення граматики. Зазначені дослідження вказують на те, що пандемія COVID-19 викликала не тільки необхідність використання дистанційних методів навчання, але й підкреслила важливість інтернет-ресурсів у вивченні граматики. Дослідження Лазуткіної, Маслової, а також вчених із численних іноземних праць, показують, що інтерактивність, доступність та різноманітність інтернет-ресурсів можуть значно полегшити процес вивчення граматичних аспектів іноземної мови.

Вивчення граматики входить у численні обов'язкові етапи програм вивчення іноземних мов і становить ключовий елемент у всіх навчальних ситуаціях. Без вміння розуміти граматичні конструкції важко досягти повноцінного спілкування як у письмовій, так і у усній формі. Викладачі іноземних мов активно використовують різноманітні матеріали для презентації, вправ та перевірки засвоєння граматичних правил. Перехід до змішаного або дистанційного формату навчання може ускладнити доступ або зробити неефективним використання традиційних матеріалів.

Щоб зробити процес вивчення граматики більш доступним у змішаному та дистанційному форматі, пропонується систематизувати онлайн-ресурси за категоріями презентації, практики та перевірки.

Використання різноманітних форм візуалізації матеріалу вважається ключовим для ефективного сприйняття та запам'ятовування інформації. Статичні зображення, такі як графічні органайзери, схеми та таблиці, можуть використовуватися для актуалізації знань під час занять та надавати підтримку при виконанні домашніх завдань.

Навчальні відео є основним інструментом для презентації граматичних концепцій. Вони сприяють розвитку уваги та пам'яті студентів і створюють атмосферу спільної пізнавальної діяльності. Відеоматеріали особливо корисні в асинхронному режимі, де студенти можуть самостійно опрацьовувати матеріал з урахуванням свого розкладу та прийнятного для них темпу засвоєння.

Онлайн-ресурси для практики граматики включають різноманітні вправи та тести, які можна виконувати онлайн у синхронному та асинхронному режимі. Ці завдання сприяють контрольованій практиці та автоматизації знань студентів.

Категорія ресурсів для перевірки засвоєння граматичних явищ включає тестування та/або контрольні завдання у синхронному та асинхронному режимах, також у форматі онлайн. Слідуючи за цим, наступним кроком є систематизація онлайн-ресурсів для викладання граматики англійської мови за їхнім походженням і роллю викладача. Розрізняємо три основні групи таких ресурсів: готові, адаптовані і авторські.

Готові онлайн-ресурси зазвичай входять в склад навчально-методичних комплексів з онлайн-підтримкою, таких як комплекси для вивчення англійської мови Empower від Cambridge University Press чи Gateway від MacMillan Education та багато інших. Вони містять матеріали для презентації, практики та перевірки в одному місці. Однак доступ до таких ресурсів обмежений певним терміном, зазвичай на один-два роки, і вимагає придбання такого комплексу кожним студентом.

Адаптовані онлайн-ресурси включають в себе матеріали, які вже існують і доступні у мережі інтернет, але викладачі адаптують їх до свого навчального контексту. До переваг таких ресурсів відносяться великий вибір матеріалів за рівнями складності та зручність використання, але їхнім недоліком є необхідність у ретельній перевірці та адаптації.

Авторські онлайн-ресурси створюються викладачами самостійно відповідно до їхніх освітніх потреб. Такі ресурси ідеально відповідають конкретним вимогам та цілям викладача, але вимагають багато часу на створення та оволодіння навичками користування певними сервісами.

Важливою є відповідність вибору ресурсу вимогам і потребам конкретного освітнього контексту та зручність його використання. Усі групи ресурсів мають свої переваги та недоліки, і вибір повинен бути обґрунтованим з урахуванням конкретних умов і завдань навчання.

Таким чином, у висвітленні ролі граматики в процесі вивчення іноземної мови в онлайн-середовищі були розглянуті три основні типи ресурсів: готові, адаптовані та авторські. Готові ресурси, що входять до складу навчальних комплексів, забезпечують широкий спектр матеріалів, але можуть бути обмеженими у доступі та терміні використання. Адаптовані ресурси відрізняються великим вибором, але вимагають ретельної перевірки та адаптації. Авторські ресурси дають викладачам можливість самостійно створювати матеріали, але вимагають часу та навичок у роботі з певними інструментами.

Аналіз вказаних ресурсів дозволяє визначити, що кожен тип має свої переваги та недоліки, і вибір залежить від конкретних вимог та особливостей освітнього процесу. Важливо підкреслити, що успішне впровадження онлайн-ресурсів вимагає ретельного вибору, адаптації та вивчення можливостей відповідних платформ. Розуміння цих аспектів допомагає ефективно інтегрувати онлайн-ресурси для покращення процесу вивчення граматики іноземної мови в онлайн- та змішаному форматах навчання у сучасних умовах.

References

1. Cotter, T. (2005). Planning a grammar lesson. Retrieved from. URL: https://www.teachingenglish.org.uk/professional-development/teachers/planning-lessons-and-courses/articles/planning-grammar-lesson

2. Elbashir, R.M., & Hamza, S.M. (2022). The impact of virtual tools on EFL learners' performance in Grammar at the times of COVID 19 Pandemic. *Journal of University Teaching & Learning Practice,* 19 (3). URL : https://ro.uow.edu.au/jutlp/vol19/iss3/07

3. Kruk, M. (2014). The use of internet resources and browser-based virtual worlds in teaching grammar. *Teaching English with Technology*, 14(2), 52-67.

4. Lapaire, Jean-Rémi. (2009). De la grammaire anglaise baladodiffusée au portfolio grammatical électronique: vers de nouvelles pratiques adaptées à l'ère du numérique. *Alsic*, Vol. 12,. URL: http://journals.openedition.org/alsic/1314

5. Заблоцький, Ю.В. (2021). Використання інтернет-інструментів в умовах дистанційного навчання для вивчення іноземної мови. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія«Філологія»*, 11(79), 3–7.

6. Коваленко, А. (2021). Дистанційне навчання іноземної мови за умов пандемії: специфіка форм і методів роботи. *Актуальні питання гуманітарних наук,* 35 (3), 250 – 255.

7. Лазуткіна, Ю. (2014). Граматичний аспект вивчення іноземної мови. *Педагогічні науки*, 61-62, 120 – 126.

8. Тарасенко, М. І., & Маслова, К. І. (2020). Принципи використання граматики при вивченні іноземних мов (англійської). *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах,* 73 (1), 96 – 100.

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV YANAŞMA: BORAY METODU

Vəfa Eldar qızı Məhərrəmova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru,dosent
Mingəçevir Dövlər Universiteti
vafa.maharramova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0002-9204-3782

Qloballaşan dünya, insanlar arasında çoxaspektli ünsiyyət və əməkdaşlığa duyulan ehtiyacı hər keçən gün artırır. Bu reallıq isə öz növbəsində insanları ana dilindən başqa xarici dilləri bilmək məcburiyyəti ilə qarşı-qarşıya qoyur.

Keçmişdə olduğu kimi, bu gün də ingilis dilinin tədrisi ilə məşğul olan mərkəzlərdə və təhsil müəssisələrində xarici dilin öyrədilməsinin hansı üsulunun daha asan və nəticəyönümlü olduğu məsələsi mübahisə mövzusu olaraq qalır.

Müxtəlif nəzəri yanaşmalara əsaslanan bir sıra xarici dil öyrətmə usulları keçmişdə istifadə edilmiş və bu gün də istifadə edilməyə davam edir. Ümumi olaraq nəzər saldıqda, ingilis dilinin öyrədilməsində istifadə edilən əsas metodların aşağıdakılar olduğunu qeyd etmək olar:

- Qrammatika və tərcümə metodu;
- Düz məntiq metodu;
- Qulaq-dil vərdişi metodi;
- Koqnitiv öyrənmə metodu;
- Təbii üsul;
- Ünsiyyət əsaslı yanaşma;
- Seçmə üsulu;
- Təlqin metodu;
- Qrup metodu;
- Səssizlik metodu;
- Bütöv fiziki reaksiya metodu.

Fərqli metodlar və yanaşmalar tətbiq edilmiş, bu praktika nəticədə zamanla dilin öyrədilməsində əhəmiyyətli rol oynamışlar. Lakin 1991-ci ildə ingiliz pedaqoq Dik Olrayt Kanadada baş tutan bir beynəlxalq konfransda "Metodların məhvi" adlı məruzə ilə çıxış edərək, xarici dilin öyrədilməsi üsullarının effektinin aşağı olduğu qeyd etmişdir [1]. Bu gün artıq

nəzəriyədə yer alan, doqmatik şəkildə tətbiq edilən dil öyrətmə metodları yerinə pedaqoqların daha fəal olduqları metod və texnalogiyalar dövrüdür.

Məsələyə yanaşmanın dəyişməsi nəticəsində xarici dilin tədrisi sahəsində diqqət edilməsi və pedaqoqlar tərəfindən həssaslıqla yanaşılması lazım gələn əsas cəhətləri Yaboks və Jacobs ve Farel tərəfindən belə ifadə edilmişdir:

1) öyrənənin xüsusiyyətləri;
2) öyrənmənin sosial təbiəti;
3) öyrətmə proqramının inteqrasiyası;
4) məna üzərində dayanılması;
5) müxtəliflik;
6) düşünmə bacarıqları;
7) alternativ qiymətləndirmə;
8) öyrənmə tərəfdaşları olan pedaqoqlar [5].

Pedaqoqun yanaşması və bu istiqamətdə tətbiq edəcəyi metodlar, texnologiyalar xarici dil öyrənən şəxsin bu dili mənimsəmə prosesinə təsir göstərən mühüm faktorlardan biridir. Cemrn, kursiyerin auditoriyada qarşılaşdığı xarici dil öyrənmə təcrübəsinin müxtəlif üsul və texnologiyalarının, onun xərici dil bacarığının inkişaf səviyyəsini böyük ölçüdə müəyyən edəcəkdir. İngilis dili öğrədilən siniflərdə pedaqoqun istifadə etdiyi metodun, öyrənilənlər üzərində böyük təsirə malik olduğuna dair bir sıra tədqiqatlar həyata keçirilmişdir [2; 3; 4].

Xüsusilə, 1980-ci illərdən etibarən ingilis dili dünyada və Azərbaycanda paralel olaraq, hər keçən gün daha çox cəlbedici olmuş, buna baxmayaraq, ibtidai siniflərdən başlayaraq XI sinfə qədər davam edən İngilis dili dərsləri heç də gözləntiləri qarşılamamışdır. Nəticənin neqativ olmasının səbəbini izah edərkən tədqiqatçı T.Paker qeyd edir ki, "təəssüf ki, hələ də minlərlə dərs saatı düzgün cümlə qurmaq çalışmaları ilə boşa sərf edilir. Heç bir bacarığın ölçülmədiyi, təkcə qrammatikanın hansı səviyyədə öyrənildiyini qiymətləndirmək üçün təşkil edilən imtahanlarda yol verdikləri ən sadə qrammatik səhvlərə görə şagirdlərin göstəriciləri aşağı düşür. Nəticə "mən öyrənə bilmirəm!" hissinə qapılan, özünə inamı aşağı düşən milyonlarla şagird" [6].

Məktəblərimizdə dil vərdişləri istənilən səviyyədə aşılana bilmir. İstər kitab, istərsə də yerli və xaricdən dəvət edilən pedaqoqlara ayrılan vəsaitlər, ölkə daxilində və xaricdə fəaliyyət göstərən ingilis dili kurslarına getmək üçün sərf edilən maliyyə vəsaitləri, digər resurslar uşaqların istənilən səviyyədə ingilis dilini öyrənmələrini təmin etməmişdir. Həmçinin qarşılaşılan başqa bir məsələ də, xarici dil tədrisinə dair yeni metodlar, qaynaq əsərlər, rəsmi və özəl dil məktəbləri, kompüter proqramları, xarici məktəblər-kurslar və digər sahələrdə bir qarışıqlığın hökm sürməsidir. Məsələnin maraqlı tərəfi isə, xarici dil öyrənməkdə çətinlik çəkənlər arasında əksəriyyətin tələbələr təşkil etməsidir. Bu isə onu göstərir ki, tətbiq edilən metod və texnikalar, onların məzmunu, yaradılan şərait tələbələrin böyük əksəriyyətinə öyrənməyə çalışdıqları xarici dildə başa düşəcək, danışacaq və yazacaq səciyyədə bacarıq əldə etməyə kömək etmir.

Əldə edilən innovativ yeniliklər, müxtəlif metodlar ingilis dilini öyrənə bilməmək, danışa bilməmək və ünsiyyət qura bilməmək kimi mühim problemi həll edə bilməmişdir.

İngilis dilinin tədrisində istifadə olunan innovativ metodlardan biri də son illərdə geniş şəkildə istifadə olunan "Boray metodu"dur.

Boray üsulu klassik-ənənəvi ingilis dili tədrisi metodlarının yerinə yeni, öyrənən və öyrədənlə dost, asan istifadə edilən, effektini qısa müddətdə göstərən bir üsuldur.

Boray üsulu, sözün əsl mənasında ünsiyyət və başa düşmək üzərinə qurulan və bunlara əhəmiyyət verən bir üsuldur. Bu üsulun ortaya çıxmasında "ünsiyyət konsepsiyası"nın prinsipləri əsas alınmışdır. Lakin bir bütöv olaraq nəzər yetirildikdə, üstünlük ünsiyyət yanaşmasının prinsiplərinə verilməklə yanaşı, Boray üsulu hər metodun, sinifdə xarici dilin öyrədilməsini təmin edəcək bütün konsepsiyaların faydalı metodlarını, prinsiplərini nəzərə alır.

Boray metodunun əsas prinsipləri aşağıdakılardır:

- Dörd əsas bacarıq inkişaf etdirilməlidir: dinləmə, danışıq bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi ilə başlayır.
- Öyrətmə və öyrənmə fəaliyyətləri çok açıq və başa düşülən olmalıdır.
- Sadədən mürəkkəbə doğru gedilir.
- Ana dili lazım olduqda istifadə edilir.
- Mərhələli öyrənmə. Hər mərhələdə yalnız bir yenilik təqdim edilir.
- Dil öyrənmənin ayrı-ayrı istiqamətləri inteqrativ şəkildə həyata keçirilir.
- Xarici dilin öyrənilməsinin praktik tərəfləri gündəlik həyatla bağlıdır və müəllim-şagird tərəfindən gündəlik olaraq həyata keçirilməlidir.
- Şagird, valideyn və digər sosial sistemlər öyrənmə prosesinin elementləri olaraq qəbul edilməlidir.
- Nəticənin əldə edilməsində motivasiya bilikdən daha əvvəl gəlir. Sinif və öyrənmə şəraiti şagirdlərin və pedaqoqun motivasiyasına pozitiv təsir edəcək şəkildə tərtib edilməlidir.
- Öyrənə biləcəyinə olan inam və bunun qısa müddət ərzində şagird tərəfindən interiorizasiya edilməsini təmin etmək, pedaqoqun əsas məqsədlərindən biridir.
- Öyrənmə mühiti, öyrənmə praktikası cəlbedicidir, hər şagird çalışır ki, həm sinifdə, həm də audioriyadan kənarda öyrənsin.
- Hər bir insan öyrənə bilər. Boray Metodu sayəsində kursiyerlər arasında fərq getdikcə ortadan qalxır.
- Dil müasirləşir və dilin öyrədilməsində həmişə hazırda istifadə edilən dilə üstünlük verilir.
- Öyrənməyə bütün tərəflər töhfə verir [7].

Boray metodu, hansı səviyyədə olmasından asılı olmayaraq, insanların ana dilindən irəli gələn ingilis dilində danışa bilməmək problemini ortadan qaldıraraq, bu dili öyrənmələrini asanlaşdırmaq və öyrənmənin ünsiyyət prosesində baş verməsini təmin etməklə bağlı üsuldur.

Şagirdin səviyyəsinə, öyrənmə sürətinə görə bir ay ilə beş ay arasında öz nəticəsini verir. Harada və necə ingilis dili öyrənilirsə öyrənilsin, birinci dərəcəli metod olaraq və ya inkişaf etdirici-dəstəkləyici bir üsul kimi, fərdi, qrup halında və sinifdə pedaqoq rəhbərliyində bu metoddan istifadə edilə bilər.

Bu metod, dil öyrənmə prosesinə cəlb olmuş fərdləri məkrəbdə, kursda əldə etdiyi, danışarkən bir tərəfdən də dilin qrammatikasına əməl etmək məcburiyyətindən, ana dilinin strukturu və istifadəsindən meydanan gələn düz, sürətli, monoton, cansız və artikulyasiyasız danışıqdan, utancaqlıq, səhv etmək qorxusu və insanların sizə lağ edəcəkləri kimi "sosioloji qorxulardan" xilas etmək üçündür. İngilis dilini öyrənmək istəyənlərə həm psixoloji, həm də fiziki sakitlik verməklə, ingilis dilinin öyrənilə biləcəyinə inandırmaq məqsədi daşıyır.

Bu üsulun ingilis dilini öyrənənlərə faydaları aşağıdakılardır:

- İngilis dilini öyrənənlər ana dilinin səbəb olduğu tələffüz çətinliyinin; ağız tənbəlliyinin; çox sürətli və artikulyasiyasız ingilis dilində danışdıqlarını görəcəklər. Yuxarıda qeyd edilən problemləri necə aradan qaldıracaqlarını öyrənəcəklər.
- Azərbaycan dili kimi dillərdə feilin cümlənin sonunda yer alması, danışığın sürətli olmasına səbəb olur. Şagirdlər, ingilis dilini də bu qaydada, yəni sürətli danışmağa meylli olurlar. Boray üsulu şagirdlərə və xarici dil öyrənənlərə bu yanaşmadan uzaqlaşıb, ingilis dilində tələsmədən danışmağı öyrədir.
- Dili təkcə sinifdə yox, həyatdan öyrənəcəklər.
- Fərdi və ya qrup çalışmalarıyla, nitqin səs yazan vasitələrlə qeydə alınması və yenidən qulaq asılaraq buraxılan səhvlərin aradan qaldırılması ilə ingilis dillərini inkişaf etdirə biləcəklər.
- Söz ehtiyatını artırarkən, üstünlük əsas feillərə verilməlidir. Çünki ingilis dilində sərbəst danışmaq üçün əsas feilləri bilməyin əhəmiyyəti böyükdür.
- Motivasiya və özünə inam hissi ən yüksək səviyyəyə çatacaq. "v, w" kimi türk dillərində olmayan səslərin artikulyasiyalarını öyrənə biləcəklər. Xarici ölkələrə getməyə ehtiyac olmadan da,

ingilis dilini ən gözəl şəkildə danışa biləcəklər. Öz nitqinə qulaq asmağın, öz hərəkətlərini müşahidə etməyin və bundan sonra qiymətləndirməyin ən səmərəli ingilis dili öyrənmə üsulu olduğunu başa düşəcəklər.

- Uzun illər ingilis dilində təhsil aldığı halda bu dili danışa bilməyənlər "Pişik texnikası" ilə asanlıqla, həm də öz-özünə, "əsas feil vurğulu səs qeydiylə" isbatını başa düşərək, bu dildə danışa biləcəklər.

- Öyrənməyə daha yeni başlayanlar isə qrammatik qaydaları danışa danışa öyrənib, qətiyyən əvvəlki nəsillər kimi "çox yaxşı başa düşürəm, amma danışa bilmirəm" deməyəcəklər.

- İngilis dilinin tədrisində hər səviyyədə "danışıq" ilk və ən əhəmiyyətli məqsəddir. Azərbaycan dili də daxil olmaqla, oxuma və yazma vərdişləri formalaşmamış şagirdlərə və kursiyerlərə daha çox ingilis dilində oxudaraq və yazdıraraq, səhv taktikalarla ingilis dilində materiallara qulaq asdırılaraq bu dili öyrətmək metodları etibarlılığını itirmişdir.

Boray metodunun mərhələləri aşağıdakılardır:

"Pişik texnikası" (15 dəqiqədə əsas feil vurğulu səslərin qeyd edilməsi): Boray metodunun ilk və ən əhəmiyyətli hissəsini "Pişik texnikası" təşkil edir. Bu texnika öz adını əsas feil vurğusunun atlayan bişiyə oxşarlığından alır. İngilis dilinin, xüsisə bizim kimi türkdilli insanlar tərəfindən daha rahat dinlənməsini, başa düşülməsini və danışılmasını təmin edən "əsas feil vurğusu və təqibi" Boray metodunun əsasını təşkil edir. İndi isə daha yaxından baxaq.

Şagird öz xarici dil səviyyəsinə uyğun olaraq mətni səsli şəkildə oxuyur və ilk səs qeydə alınır və özünə qulaq asdırılır. Sonra dinlədiyi səs başqasının səsi kimi fikir bildirməsi tələb olunur. Ana dil ilə ingilis dili arasında vurğu, ritm və əsas feilin əhəmiyyəti başa salınır.

İlk səs yazısı ilə motivasiya olunan şagird, hər gün "ən azı yarım saat" mütəmadi olaraq dərs keçməlidir. Bəzən ondan "Pişik texnikası"ndan istifadə edərək seçdiyi mövzunu izah etməsi və səsini yazması xahiş olunur. Əsas məqsəd danışarkən pişik texnikasını təbii şəkildə tətbiq edə bilməkdir. Bu şüur və dəyişiklik prosesi zamanı şagird, audio və video medianı daha asan izləməyə başlayır və böyük bir sirri açmış kimi hiss edir. Gündəlik olaraq 5-15 dəqiqə "televizor, radio, internet, CD və ya DVD-dən eşitdiklərini əslinə uyğun cümlələrlə səsli olaraq təkrar etməsi tələb edilir.

Cümlədəki digər vurğulu sözlər, cümlənin vurğulu hecası və bəzi səslərin artikulyasiyaları "əsas feil"in üzərində yüksəlir.

- Səsli oxuma və danışıq prosesində şagirddən cümləyə başlamazdan əvvəl, quracağı cümləni fikirləşməsi, daha sonra isə cümləni səsləndirməsi, heç dayanmadan və qrammatik tələblərə fikir vermədən təkcə əsas feilə konsantrasiya olaraq cümləni sürətlə bitirməsi tələb edilir.

- Şagirddən bir vərəqə iyirmi ədəd əsas feil yazması və ancaq bu feillər əsasında əvvəlcə bir, sonra iki, sonra üç, sonra dörd zamanda cümlələr qurması tələb edilir.

- Öyrənən şəxsin əvvəlcə nəzəri bilik yükləyib sonra isə danışmağa çalışması yerinə, danışıqda qrammatikanın əsas xüsusiyyətlərini öyrənməsi tələb edilir.

- Xarici dil bacarığını daha da inkişaf etdirmək üçün qrup üzvləri bir dairənin içinə alınır və burada hamı eyni anda qarşılıqlı söhbət etməyə başlayır ki, "mürəkkəb dairə" təcrübə adlanan bu təcrübədən vaxtaşırı istifadə edilir.

- Şagirdə başda köməkçi feillər olmaqla, bütün zəif formalar verilir və öyrənməsi tələb edilir.

- Hansı zəif və güclü formaların olduğunu öyrənən şəxsdən mətnin hərflərini vurğuya görə böyüdərək-kiçildərək, vurğulanan və vurğulanmayan elementləri vizuallaşdırmaqla kompüterdə yazması xahiş olunur. Daha sonra sözün zəif və güclü formalarını ucadan oxuyaraq bunu qeyd edir və sözlərin tələffüz formalarının gücləndirilməsi nəzərdə tutulur.

- Xarici dil öyrənmə prosesində yer alan fərdə, ana dilindən qaynaqlanan hecalama və vurğunu ilk hecaya salma vərdişini tərk edib, sözü bir bütöv olaraq görməsi öyrədilir [8].

Nəticə etibarilə, hər hansı bir xarici dili öyrənməyin tək yolu, həmin dilə aid çox sayıda başa düşülən informasiyanı qəbul etmək lazımdır. Buna görə də, həm dərs mühiti, həm də auditoriyadan

kənar mühit xarici dil öyrənənlərin çox sayda başa düşülən informasiya əldə edə biləcəkləri şəkildə hazırlanmalıdır. Başqa bir ifadə ilə, xarici dilin tədrisi prosesi, dili mümkün qədər real həyatda, bir öyrənmə və ünsiyyət vasitəsi olaraq istifadə edilmək üzrə təqdim edəcək şəkildə həyata keçirilməlidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cameron, L. Teaching Languages to Young Learners /L. Cameron. – Cambridge: Cambridge University Press, - 2001.
2. Demirel, Ö. Yabancı Dil Öğretimi / Ö.Demirel. – Ankara: Pegem Akademi, - 2016.
3. Gardner, R.C. Integrative motivation: past, present and future [Electronic resource] / - 2019. URL: http://publish.uwo.ca/~gardner/docs/GardnerPublicLecture1.pdf
4. Gündoğdu, A. Pergelin sabit ayağını buraya, kendi özümüze kilitleyerek // Eğitime Bakış, - 2009. № 14, - s. 1-2.
5. Jacobs, G.M., Farrell, T.S. Understanding and implementing the CLT (Communicative Language Teaching) paradigm // - RELC Journal. - 2003. № 34 /1, pp. 5-30.
6. Paker, T. İletişimsel dil öğretim yöntemi / T. Paker. - Ankara: Pegem Akademi, - 2015.
7. Richards, J.C. Approaches and methods in language teaching / J.C.Richards, T.S.Rogers. - Cambridge: Cambridge University Press, - 2001.
8. Yıldıran, G., Aydın, E. The effects of mastery learning and cooperative, competitive and individualistic learning environment organizations on achievement and attitudes in mathematics // - Research in Mathematical Education, - 2005. № 9/1, - pp. 69-96.

LINGUISTIC PICTURE OF THE WORLD

Mehdi Rahimov, Shafa Hunbatova
Mingachevir State University
PhD in philology, Associate Professor
mehdi.rahimov@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0001-8324-573X
shafa.hunbatova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0002-9830-1583

A linguistic picture of the world, historically formed in the everyday consciousness of a given linguistic community and reflected in the language as a set of ideas about the world, a certain way of conceptualizing reality. The concept of a linguistic picture of the world goes back to the ideas of W. von Humboldt and Weisgerber about the internal form of language. Each person has a subjective image of a certain object, which does not completely coincide with the image of the same object in another person. This idea can only be objectified by making "its own way through the mouth into the outside world." The word, thus, carries the burden of subjective ideas, the differences of which are within certain limits, since their speakers are members of the same linguistic community and have a certain national character and consciousness.

The merit of L. Weisgerber lies in the fact that he introduced the concept of "linguistic picture of the world" into the scientific terminological system. This concept determined the originality of his linguo-philosophical concept, along with the "intermediate world" and the "energy" of language.

The main characteristics of the linguistic picture of the world, which L. Weisgerber endows it with, are the following:

1. the linguistic picture of the world is a system of all possible contents: spiritual, which determine the uniqueness of the culture and mentality of a given linguistic community, and linguistic, which determine the existence and functioning of the language itself,

2. the linguistic picture of the world, on the one hand, is a consequence of the historical development of ethnicity and language, and, on the other hand, is the reason for the unique path of their further development,

3. The linguistic picture of the world as a single "living organism" is clearly structured and in linguistic expression is multi-level. It determines a special set of sounds and sound combinations, structural features of the articulatory apparatus of native speakers, prosodic characteristics of speech, vocabulary, word-formation capabilities of the language and the syntax of phrases and sentences, as well as its own paremiological baggage. In other words, the linguistic picture of the world determines the overall communicative behavior, understanding of the external world of nature and the internal world of man and the language system,

4. the linguistic picture of the world is changeable over time and, like any "living organism," is subject to development, that is, in a vertical (diachronic) sense, at each subsequent stage of development it is partly non-identical to itself,

5. the linguistic picture of the world creates the homogeneity of the linguistic essence, helping to consolidate its linguistic, and therefore cultural, uniqueness in the vision of the world and its designation by means of language,

6. the linguistic picture of the world exists in a homogeneous, unique self-awareness of the linguistic community and is transmitted to subsequent generations through a special worldview, rules of behavior, way of life, imprinted by means of language,

7. the picture of the world of any language is the transformative power of language, which forms the idea of the surrounding world through language as an "intermediate world" among speakers of this language,

8. The linguistic picture of the world of a particular linguistic community is its general cultural heritage.

Language is a fact of culture, an integral part of the culture that we inherit, and at the same time its instrument. The culture of a people is verbalized in language; it is the language that accumulates the key concepts of culture, transmitting them in a symbolic embodiment - words. The model of the world created by language is a subjective image of the objective world; it carries within itself the features of the human way of comprehending the world, i.e. anthropocentrism that permeates all language.

This point of view is shared by V.A.Maslova: "The linguistic picture of the world is the general cultural heritage of the nation; it is structured and multi-level. It is the linguistic picture of the world that determines communicative behavior, understanding of the external world and the inner world of a person. It reflects the way of speech and thinking activity characteristic of a particular era, with its spiritual, cultural and national values." [1]

The linguistic picture of the world, as noted by G.V.Kolshansky, is based on the characteristics of the social and labor experience of each people. Ultimately, these features find their expression in differences in the lexical and grammatical nomination of phenomena and processes, in the compatibility of certain meanings, in their etymology (the choice of the initial feature in the nomination and formation of the meaning of a word), etc. in language "the whole variety of creative cognitive activity of a person (social and individual) is fixed", which consists precisely in the fact that "in accordance with the boundless number of conditions that are the stimulus in his directed cognition, each time he selects and consolidates one of the countless properties of objects and phenomena and their connections. It is this human factor that is clearly visible in all linguistic formations, both in the norm and in its deviations and individual styles" [2; 33].

References

1. Красных В.В. Этнопсихолингвистика и лингвокультурология: Курс лекций. – М.: ИТДГК «Гнозис, 2002. – 284 с.
2. Колшанский Г.В. Объективная картина мира в познании и языке. - М.: Наука, 1990

SÖZ YARADICILIĞINDA FONETİK DƏYİŞMƏ (PROFESSOR BAYRAM ƏHMƏDOVUN TƏDQİQATLARINDA)

Maarifə Nuh qızı Manafova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universiteti
maarifa.manafova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0001-7425-2313

Professor Bayram Əhmədov Azərbaycan dilinin dialektologiyasına dair qiymətli tədqiqatların və dərs vəsaitlərinin müəllifidir. Onun elmi yaradıcılığında leksika məsələləri xüsusi yer tutur. Azərbaycan dilinin şivələrində leksik zənginlik çox güclüdür. B. Əhmədov bu zənginliyi təşkil edən sözlərin formalaşma üsulları və modellərinin öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir.

Tədqiqatçılar sözlərin yaranma üsullarını araşdırarkən, əsasən, leksik, morfoloji və sintaktik yolları müəyyənləşdirmiş, fonosemantik amillər - səsin semantik cəhətdən sözyaradıcı funksiyası nəzərə alınmamışdır. Azərbaycan dilində söz yaradıcılığının 3 prosesi olduğunu qeyd edən Səlim Cəfərov [1, s.121] fonetik tərkibin dəyişməsi ilə bağlı söz artımının daha qədim dövrlərə aid olduğunu göstərir: " Səs tərkibində dəyişiklik əmələ gəlməklə yeni sözlərin yaranması yolu daha qədim dövrlərə aiddir. Sözlərdə səs dəyişməsi prosesi çox gec başa gəldiyindən müasir dildə bunu müşahidə etmək çətin olur. Dilimizdə bu gün biz ən çox vaxtilə baş vermiş bu hadısənin izlərini tapa bilirik" [1, s.129].

Dialekt və şivələrdə fonetik dəyişmə və söz yaradıcılığını izləyən professor Bayram Əhmədov belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, bu sahənin tədqiqinə xüsusi ehtiyac var. Azərbaycan dili şivələrində çoxlu sözlər var ki, onlar məhz səs dəyişməsi ilə formalaşmışdır. Tədqiqatçı onları belə qruplaşdırır: səslərin əvəzlənməsi ilə formalaşanlar, səs artımı ilə formalaşanlar, səs düşümü ilə formalaşanlar, səslərin yerdəyişməsi ilə formalaşanlar.

Dildə, o cümlədən dialektlərdə səs əvəzlənməsi, səs keçidi kimi qeydə alınan bəzi fonetik hadisələr bir müddət fonem variantı kimi çıxış etsə də, müəyyən vaxtdan sonra fonemə çevrilərək sözün leksik mənasını dəyişdirir. Bu isə Azərbaycan ədəbi dilə ilə müqayisədə semantik fərqlilik yaradır [3, s.1009].

Tədqiqatçı göstərir ki, mövcud sözün geniş mənası bir formaya sığışmadıqda səs dəyişir, semantik cəhətdən əlaqəli başqa bir sözə keçid başlayır. Məs.:

A – ə əvəzlənməsi: Çətir (başa çəkilən lent kimi *çit*) – *çətən* (qarğının xırdalarından iplə hörülüb düzəldilən *süzgəc*).

*A – o əvəzlənməsi: gap (*Qazax dialektində *söhbət, ixtilat*) – gop (ədəbi dildə də işlənir *danışıq*).

Ü – i əvəzlənməsi: ün - əksər şivələrdə *səs* mənasındadır. "Əlim çatmır, ünüm yetmir" ifadəsi geniş işlədilir. *Ü – i* əvəzlənməsi nəticəsində *in(ləmək)-ün(eləmək), in(ilti)* sözlərinin yarandığı aydın görünür.

Səs dəyişməsi ilə əlaqədar *dələmə, çöjək//çöjmək, kövşə, yengə, qasırğa, koduş, pışqı//puşqu, şırıqqa, şırğa, yütmə, ağurux, mırğız, qurax, qıyma//qiymə, puşqax (bucaq), duqqu, çutqu, dodaq*

(ədəbi dil), quşqun, buğum, gumac, ufaq, urva, boran (ədəbi dil) və s. sözlərin təhlili dilimizin tarixi qrammatikası üçün qiymətli faktlar verir.

Bayram Əhmədov haqlı olaraq bu fikirlə razılaşır ki, samitlər qədimdə kəmiyyətcə az olmuşdur. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində samitlərin dəyişmələri ilə də yeni sözlər yaranmışdır. Məs.:

H – y əvəzlənməsi: Dialektlərimizdə *hel-* sözü dağdan qopub yumalanan, uşaqların dağdan üzü aşağı dığırlatdıqları *daş* deməkdir. *(*Gəlin gedək *hel* dığırrayax.Qazax dialektində.*)* Tədqiqatçş göstərir ki, *hel* sözü ədəbi dildəki *yel (yellənmək)* sözü ilə eyni köklü olub, dialektal törəmə sayıla bilər [2, s.30].

Y – v əvəzlənməsi: Küy-küv sözləri. Ədəbi dilimizdə işlənən *küy* – "səs" sözü samit dəyişməsindən sonra *küv* şəklinə düşüb bu gün də Cəbrayıl şivəsində *səs* mənasında işlənir.

R – l əvəzlənməsi: *Vər* sözü keçid şivələrdə ot, taxıl, pambıq sahələrindəki *iki cız arası*na deyilir. *R – l* əvəzlənməsi ilə yaranan *vələ* sözü isə *çalınıb sıra ilə tökülmüş ot* deməkdir: *Vələni çöldən daşudun, yoxsa hələm qaley (Yardımlı).*

Samit əvəzlənməsi ilə söz yaradıcılığında bəzən saitlərin də dəyişməsi müşahıdə olunur. Yəni sözdə samitlərlə birlikdə saitlərin də əvəzlənməsini görürük. Həm sait, həm də samit səslərin əvəzlənməsi ilə formalaşan *kəs//kes//qıs, çəv//şiv, tış-daş-diş(ədəbi dildə), dodaq (ədəbi dildə), sıra, cərgə(ədəbi dildə), şirım, kilkə, qüçük, şaraf kəklik (ədəbi dil), keçəl (ədəbi dil), vam, şomba və s.* sözlər maraqlı dil fakttları ilə yadda qalır.

Şivələrdə səs artımı (proteza), xüsusilə samit artımı diqqəti çəkir və samitlərin artımı fonovariant və fonosemantik sözlərin yaranmasına xidmət edir. Bayram Əhmədov bu fikri bir daha vurğulayır ki, *hörmək, hürkmək, hucmaq, hıçqırmaq* kimi sözlərdə söz əvvəlində işlənən *h* səsi şivələrdən gəlmişdir. *Hel, horumçu, herti, hert, hırıltı, həs, hənək, hənir, həbə, həfçı//əvəçı//əvənçi, həmərsin//həmərsün, hayta, höyüş* və s. sözlər də səs artımı ilə yaradılmışdır.

Dilçi alim göstərir ki, dialekt və şıvələrdə mühafizə olunan bəzi sözlər səs düşümü (eliziya) ilə formalaşmışdır. Çoxhecalı sözlərdə bu özünü daha qabarıq göstərir. *Zəngi* sözü şıvələrdə *çarığın ip keçirilən hissəsinə* deyilir. Ədəbi dilimizdə *üzəngi* sözü işlədilir (*üzəngi* yəhərin ayaq qoyulan hissəsinin adıdır). Deməli səs düşümü ilə yeni söz formalaşıb.

Əksər şivələrdə işlənən *kətil* sözü *ağacdan kəsilib düzələn oturacaq mənasında* işlədilir. Tədqiqatçı göstərir ki, bu söz *kərt//kərit//kəc* sözləri ilə bağlıdır. *Kərt* sözü ilə həmin əşyanın düzəldilməsi prosesi arasında bir yaxınlıq var. Həm də *kərtil* sözündəki *t* səsinin düşməsi ilə *kətil* formasına düşmüş, yeni söz yaradılmışdır. Bu siraya *asırğa-sırğa, yalov-alov-lov-lo, acmaq-acımaq* sözlərini də aid etmək olar. Səs düşümü aşağıdakı sözlərin də semantikasını formalaşdırmışdır: *Təpçi-//təpşi, nəmçi-, barxana, calğa, val, yığla-, yuğna, yaxala (ədəbi dildə) xama, qutka, qıxmıx, sapma, busağa,pörə, sirkan, axı, kərkı, örpək, bala, qabaq, yuva, qasa, acı (ədəbi dil), löküd, cana, kövər, kici və s.*[2, s.68].

Professor Bayram Əhmədov qeyd edir ki, səslərin yerdəyişməsi dialekt və şivələrdə geniş təsadüf olunan fonetik hadisədir. Xüsusən samitlərin yerdəyişməsi daha geniş yayılmışdır. *Çırpışmaq* sözünü misal çəkən dilçi alim bu qənaət gəlir ki, burada *p-r* samitləri yerlərini dəyişmişdir. XV əsr mənbələrində indiki *çırpışmaq* sözünün *çaprış* kimi qeyd olunması bunu bir daha sübut edir. Gördüyünüz kimi dialekt və şivələrdə səslərin yerdəyişməsi də yeni sözlər formalaşdırır.

Tədqiqatçı bu nəticəyə gəlir ki, sözlərin şəkli dəyişməsi səs qanunları əsasında baş verir.

Beləliklə, professor Bayram Əhmədov Azərbaycan dili şivələrində fonetik dəyişmələrlə söz yaradıcılığına dair qiymətli tədqiqatlar aparmışdır ki, bunlarsız fonosemantik yolla söz yaradıcılığının düzgün, dəqiq təhlilini vermək mümkün deyil.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Cəfərov S. Müasir Azərbaycan dili. II hissə. Leksika. Bakı: Şərq–Qərb, 2007. – 121 s.

2. Əhmədov B. B. Leksika məsələləri. Bakı: Maarif, 1990. - 140 s.
3. Müasir Azərbaycan dili. Leksikologia. II kitab. Bakı: "Zərdabi Nəşr" MMC, 2022, 1152 s.

SÖZ DİSKURSUN VAHİDİ KİMİ

Elşad İsa oğlu Allahverdiyev
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universiteti
elshad.allahverdiyev@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0007-9593-5472

Dil nitq əsasında və fərqli mətnlərin ümumiləşdirilməsi yolu ilə yaranır. Daha sonra nitq yaxud mətn yaradılarkən dilin struktur vahidlərindən, qayda və normalarından bir baza kimi istifadə edilir. İnsan ünsiyyət ehtiyacını ümumilikdə nitq vasitəsi ilə, daha dəqiq desək yazılı və ya şifahi nitq vasitəsilə ödəyir. Məsələn, məqalə, monoqrafiya tipli yazılı nitq elmi ünsiyyətə xidmət edir. Şifahi nitq və ya söhbət, bir digər adıyla diskursdur. Hazırda dilçilik elmində işlənən diskurs terminini dilçiliyə gətirən amerika dilçisi Z.Hərris olmuşdur. Daha sonra Avropada da diskurs üzrə tədqiqatlar geniş vüsət aldı. Diskurs termini ingilis dilindən tərcümədə discourse – "söhbət", "danışıq", fransız dilindən tərcümədə "mühakimə", "fikir yürütmə" mənalarını ifadə edir. Elmi ədəbiyyatda diskursun aşağıdakı növləri fərqləndirilir: siyasi diskurs, vətənpərvərlik diskursu, biznes diskursu, elmi diskurs və s.

T.A.van Deyk diskursu həm geniş, həm də dar mənada izah edərək göstərir ki, "geniş mənada diskurs danışan və dinləyən (eləcə də müşahidə edən) arasında müəyyən zaman və məkan daxilindəki ünsiyyət fəaliyyəti prosesində yaranan kommunikativ hadisədir. Diskursa aid ən sadə nümunə adi danışıq, dialoq və s. sayıla bilər. Dar mənada diskurs kommunikativ təsirin yalnız verbal təşkiledicisi əsasında formalaşan mətn və ya danışıqdır" [1, s.72]. A.Məmmədov və M.Məmmədov da diskursu mətn və kontekstin vəhdətində nəzərdən keçirirlər. Onlar N.Enkvistin bu fikrini qeyd edirlər: "Diskurs mətn ilə situasiya komponentinə malik kontekstin məcmusudur" [2, s.9].

Diskursu həm nəticə (ünsiyyət zamanı meydana çıxan mətnlər toplusu olaraq), həm də proses (nitq-təfəkkür fəaliyyəti) kimi nəzərdən keçirən V.V.Krasnıx hesab edir ki, "diskurs həm prosesi, həm də onun nəticəsini özündə əks etdirməklə linqvistik, eyni zamanda ekstralinqvistik plana malik olan verbal ifadə olunmuş nitq-təfəkkür fəaliyyətidir" [3, s.200-203]. Beləliklə, müasir elmi ədəbiyyatda diskurs dedikdə müxtəlif ekstralinqvistik, o cümlədən sosial-kulturoloji amilləri özündə birləşdirən kommunikativ akt nəzərdə tutulur. Ünsiyyət prosesinin reallaşdığı situasiyanın, sadəcə danışanın və onun müsahibinin ruh halının deyil, ünsiyyətin təsadüfi iştirakçılarının belə diskursun yaranmasında rolu var. Bu baxımdan hesab etmək olar ki, diskurs mətndən başqa, mətni başa düşmək üçün zəruri olan ekstralinqvistik amilləri (dünya haqqında biliklər, münasibət, adresatın məqsədi və s.) özündə birləşdirən mürəkkəb kommunikativ hadisə və ya nitq axınıdır.

Mətn məlumatları fiksasiya edilmiş və bitkin formada təqdim edir. Mətn üçün möhkəm daxili struktur-semantik bağlılıq xarakterikdir. Mətnin məntiqi-semantik bütövlüyünü təmin edən başlıca vasitələr koheziya (mətn dilçiliyində bütövlüyün, tamlığın göstəricisi) və koherensiya (assosiativ, kompozision və məntiqi əlaqə, məna bağlılığı) terminləri ilə ifadə olunur, bu iki komponent biri-digərindən qarşılıqlı şəkildə asılıdır. Beləliklə, mətn müəyyən informasiya daşıyıcısı olmaqla konkret nitq situasiyalarında dil materialından funksional istifadənin nəticəsidir.

Diskursda sintaktik və semantik münasibətlərin öyrənilməsi baxımından sözün və cümlənin özündən əvvəl və ya sonra gələn söz və cümləyə bağlılığı daim maraq kəsb etmişdir. Diskursun

presuppozisiyasını (ingiliscə "güman", "ehtimal" sözündəndir) müəyyənləşdirmək bu baxımdan xüsusi əhəmiyyət daşıyır. Bu zaman fikir mətndə söz və ya cümlə formasında bilavasitə iştirak etməsə də asanlıqla müəyyən edilə bilir.

Son dövrdə humanitar və sosial elmlər sahəsində əlaqəli mətnin və diskursun öyrənilməsinə maraq xeyli artmışdır. Mətni anlama strategiyası T.A. Van Deyk və V.Kinç tərəfindən yazılmış "Diskursu anlama strategiyası" (1983) adlı kitabda irəli sürülmüşdür. 1980-cı illərdə T.A. van Deyk diskurs təhlilinin koqnitiv mexanizmləri ideyasını işləyib hazırladı. Onun irəli sürdüyü koqnitiv model ictimai şüurda gedən bir çox mürəkkəb proseslərin anlaşılması baxımından olduqca faydalı oldu və koqnitiv dilçiliyin inkişafına öz töhfəsini verdi. T.A. van Deyk və V.Kinç tərəfindən təqdim edilmiş təsvirin tamlığına əsaslanan modelə görə, dərketmə yalnız qəbul edilən məlumatların emal və interpretasiyasını deyil, həmçinin daxili koqnitiv informasiyanın aktivləşdirilərək istifadəsini nəzərdə tutur. Onlar bu tip informasiyanı "presuppozision əsas" adlandırır [4]. Bu o deməkdir ki, hər hansı hadisə barədə nəql olunan mətn konkret situasiyada və sosial-mədəni kontekst daxilində danışan və dinləyən tərəfindən bənzər situasiyalara əsaslanan öz keçmiş təcrübələri fonunda şərh edilir. Odur ki, diskursun emalı təkcə koqnitiv deyil, həm də ictimai hadisədir.

Mətn və diskurs nisbəti indiyədək, hətta müasir dilçilikdə belə mübahisəli olaraq qalmaqdadır. Lakin, bu mövzuya dair əksər elmi ədəbiyyata nəzər saldıqda aydın olur ki, bu iki anlayışın – mətn və diskursun bir-birilə əlaqədar olması heç bir mübahisə doğurmur. Həm mətnin, həm də diskursun qurulmasının psixolinqvistik əsası dil və məntiqin əlaqəsinin nəticəsidir.

Diskursa xas olan cəhətlərdən biri də onun spontan olmasıdır. Diskurs dinamik, mətn isə statikdir. F.Y.Veysəlli yazır: "Mətn isə real zamana bağlı olmur, o, abstrakt, mental konstruktdur, özü də diskursda reallaşır" [5, s.21]. Diskursda nəzərə alınan cəhətlərdən biri də həmsöhbətlərin reaksiyasıdır. Diskurs canlı auditoriya üçün, mətn isə mücərrəd və qeyri-müəyyən auditoriya üçün nəzərdə tutulmuş ola bilər.

Hər bir mətn əvvəlcə diskurs formasında mövcud olmuşdur, diskursiv fəaliyyətdən kənar mətn yoxdur. Diskurs praqmatik, mətn isə sırf linqvistik kateqoriyadır. Diskurs prosesi, mətn isə həmin prosesin nəticəsini bildirir. Mətn diskursda reallaşır və ya aktuallaşır. Beləliklə, mətn və diskurs fərqli anlayışlar olsa da, onlar arasındakı münasibət səbəb-nəticə əlaqəsinə əsaslanır. Eyni zamanda, mətn və diskurs biri-digərindən qarşılıqlı şəkildə asılıdır. Hər bir diskurs eyni zamanda mətndir. Lakin, heç də hər bir mətn diskurs deyildir. Mətn və diskurs bir birindən fərqlidir, amma biri digərinə çevrilə bildiyi kimi biri digəri əsasında yarana da bilir. Təbii ki, diskursu mətnə transformasiya etmək mümkündür. Amma mətndə ekstralinqvistik amilləri olduğu kimi ifadə imkanı mövcud deyil. Yazılı mətni də diskursa transformasiya etmək olar. Lakin, nəzərə almaq lazımdır ki, mətn əsasında yaradılan diskurs ilkin diskursun sadəcə reprezentasiyası mahiyyətini daşıyır. Qədim, ölü dillərə aid mətnləri isə nəinki nitqə və ya diskursa çevirmək, bəzi hallarda heç reprezentasiya etmək belə mümkün deyil. Bunun səbəbini, həmin dillərin fonetik, orfoepik və morfoloji qayda və prinsiplərini bərpa etməyin qeyri-mümkünlüyü ilə izah etmək olar.

Yuxarıda deyilənlərdən belə qənaətə gəlmək olar ki, indiyədək dilçilik ədəbiyyatında bu istiqamət üzrə tədqiqatlar əsasən diskurs və mətnin müqayisəsinə yönəlmişdir. Diskurs və nitq problemini şərh etməzdən əvvəl isə dilçilik elmində ümumiyyətlə dil və nitqlə bağlı deyilənlərə nəzər salaq. Dillə nitqi V.Humboldt ilk dəfə fərqləndirməyə cəhd etmiş olsa da, onlar arasındakı mühüm fərqləri F.Sössür göstərmişdir. Məlumdur ki, dil nitqdə reallaşır. Dil nitq üçün bazadır. Həm dil, həm də nitq təfəkkürlə bağlıdır.

Ç.Osqud psixolinqvistikasında nitq – ünsiyyət nəzəriyyəsində irəli sürülən bilgilərə uyğun şəkildə qurulan kommunikativ sistemə aid edilir. Miller-Xomski psixolinqvistikasında isə nitq – fərdin transformasiya qaydalarına müvafiq qrammatik cəhətdən düzgün cümlələr əmələ gətirmə-sidir. Nitq fəaliyyəti nəzəriyyəsinə gəldikdə isə burada əsas cəhət nitqin kommunikantlararası ünsiyyətin təşkili məqsədilə yaranma və qəbul edilməsi prosesidir [6, s.129].

M.B.Əsgərov nitqi linqvo-psixoloji baxımdan, yəni onu sinktual dərketmə nəticəsində gerçəklik elementi və birinci intellekt obrazına ekvivalent olaraq yaranan və kommunikant tərəfindən müstəqil gerçəklik elementləri kimi dərk edilən dil struktur vahidlərinin danışıq anındakı məqsədə (və ya okkazional nitq ehtiyacına) uyğun şəkildə sıralanması kimi izah edir [7, s.55].

Mətn, nitq və diskurs reallaşma şərtləri və mexanizmi baxımından kifayət qədər fərqli anlayışlar olsa da onların hamısı eyni məqsədə, ünsiyyətə və ya onun təsvirinə xidmət edir. "Mətn, bir qayda olaraq, məkan və zaman baxımından uzaq təmas bazasında, yəni, aktiv və passiv kommunikantın vizual, vokal və digər təmas imkanlarından tamamilə məhrum olduğu bir şəraitdə yaranır... Diskurs isə, bunlardan başqa nitq situasiyasını, yəni nitqdən əvvəl, nitq vaxtı və nitqdən sonra yaranan real situasiya və prosesləri də əhatə edir". Beləliklə, mətn və ya nitqdən hansının daha geniş və ya məhdud imkanlara malik olmasını şərti olaraq belə ifadə etmək olar: nitqdə sadəcə, məkan baryerini aşmaq imkanı müşahidə olunur. Nitqdən fərqli olaraq, mətn kommunikantarası vizual-vokal təmas imkanlarından məhrum olsa da, onun tam real olmasa belə, həm zaman, həm də məkan baryerini aşmaq potensialı mövcuddur. Bütün bunlar göstərir ki, mətn formal konstruksiya, diskurs və nitq isə mətnin konsituasiyada (situativ kontekstdə) aktuallaşmasının müxtəlif formalarıdır.

Diskursa sosiolinqvistik yanaşma müxtəlif ictimai-mədəni kontekstlərdə sosial qrupların və ünsiyyət iştirakçılarının ümumi söhbətini əhatə edir. Diskurs ekstralinqvistik, praqmatik, psixoloji və digər amillərlə müşayiət olunan əlaqəli mətndir, məqsədyönlü sosial situasiyada insanların qarşılıqlı fəaliyyəti nəticəsində və koqnitiv prosesdə yaranan situativ nitqdir.

Diskursu əmələ gətirən minimal vahidlər sırası və silsiləsi ilə diskurs, söyləm, deyim və sözdür. Yəni bu silsilədə ilk əvvəl söz ayırd edilir. Belə ki, bir qayda olaraq sözlər əsasında deyim, deyimlər əsasında söyləm, söyləmlər əsasında isə diskurs yaranır. Bununla yanaşı, bəzən ayrıca bir söz eyni anda həm deyim, həm söyləm, həm də diskurs kimi, ayrıca bir deyim, həm söyləm, həm də diskurs kimi, ayrıca bir söyləm eyni zamanda diskurs kimi çıxış edə bilər. Buna misal olaraq baş üzvlərdən yalnız birinin iştirakı ilə qurulan təktərkibli cümlələri göstərmək olar: Qışdır. Payız idi (Xəbər əsasında formalaşan). XIII əsr. Qarabağ xanlığı. Xan sarayı (Mübtəda əsasında formalaşan). Bu nümunələrdə söz və ya söz birləşmələri ayrıca sintaktik vahid rolunda çıxış edir.

A.Axundov müəyyən qrammatik formaya malik olan, dilə aid sintaktik vahidləri cümlə, müəyyən intonasiya cildinə malik olan, nitqə aid sintaktik vahidləri isə söyləm adlandırır. O, nitq məlumat vahidi olan söyləmi beş cəhətlə əlaqədar nəzərdən keçirir:

1) kommunikativ vəzifə;
2) virtual modelin xətti realizasiyası;
3) dinamik mərkəzlərin bölgüsü;
4) prosodik tərtibat;
5) situativ məna.

Alim, hesab edir ki, söyləm üçün mənanın konkret vəziyyətlə əlaqədar olması, yəni beşinci cəhət xüsusilə böyük əhəmiyyətə malikdir [8, s.158-159].

Bildiyimiz kimi, ənənəvi dilçilikdə cümlənin mübtədası nitq söyləminin əsas vahidi hesab olunur, müvafiq olaraq, onun hərəkəti və ya vəziyyəti isə cümlənin xəbəri ilə ifadə olunur. Söyləmin digər gerçəklik elementlərinə ekvivalent olan dil struktur vahidləri ilə yaranan fonları isə təsviri qrammatika baxımından cümlənin ikinci dərəcəli üzvlərini təşkil edir. Funksional dilçilikdə isə tema söyləmin əsas vahidi, rema isə həmin söyləmin digər gerçəklik elementlərinə ekvivalent olan dil struktur vahidləri ilə yaranan fonlarını bildirən terminlərdir.

Beləliklə, cümlə dil faktı kimi, söyləm isə nitq faktı kimi nəzərdə tutulur. Müvafiq olaraq, cümlənin, mətnin qurulmasına xidmət edən məna və funksiyası söyləmdə realizə olunur. Eynilə, dil faktı kimi mətndə mövcud olan söz birləşmələri də deyimlər formasında nitqdə, ən nəhayət diskursda reallaşır. Söz isə diskursun minimal vahidi mahiyyətini daşıyır. Lakin buna baxmayaraq sözün semantikası söz birləşməsinə nisbətən daha genişdir.

Söyləm, deyim və söz həm diskursun, həm də nitqin daxili elementləridir. Burada fərqli cəhət odur ki, diskurs nitq situasiyasını, yəni real situasiya və prosesləri də əhatə edir.

Göründüyü kimi, nitqlə eyni zamanda real dil situasiyasının da mövcudluğu diskursun yaranmasını şərtləndirən başlıca cəhətdir. Söyləm istər forma, istərsə də məna və situasiya baxımından diskursa bərabər və ya ekvivalent ola bilər. Hər iki halda söz əsas tərkibi element rolunda çıxış edir. Yaranma və mənimsənilmə baxımından sözün linqvo-psixoloji mahiyyəti həm söyləmin, həm də diskursun şərhi üçün kifayət edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Dijk T.A. Van. Text and context. Exploration in the Semantics and Pragmatics of Discourse/ T.A.Van Dijk. - London-New-York: Academic Press, - 1983, 288 p.

2. Məmmədov, A. Diskurs təhlilinin koqnitiv perspektivləri / A.Məmmədov, M.Məmmədov – Bakı: Çaşıoğlu, - 2010, 96 s.

3. Красных, В.В. Основы психолингвистики и теории коммуникации. Лекционный курс / В.В. Красных. – Москва: Гнозис, 2001, 270 с.

4. Дейк Т.А. ван и Кинч В. Стратегия понимания связного текста // – Москва: Новое в зарубежной лингвистике, – 1988. № 23, Когнитивные аспекты языка http://philologos.narod.ru/ling/dijk.htm

5. Veysəlli, F.Y. Koqnitiv dilçilik: əsas anlayışları və perspektivləri / F.Y.Veysəlli. – Bakı: Mütərcim, - 2015, 120 s.

6. Psycholinguistics. A Survey of Theory and Research Problems / Ed.by Ch. E.Osgood, T.A.Sebeok, - Indiana University Press, - 1965, 205p.

7. Əsgərov, M.B. Linqvo-psixoloji vəhdət nəzəriyyəsi / M.B.Əsgərov. – Bakı: Elm və təhsil, - 2015, 192 s.

8. Axundov, A. Ümumi dilçilik. Dilçiliyin tarixi, nəzəriyyəsi və metodları / A.Axundov. – Bakı: Şərq-Qərb, - 2011, 280 s.

BRİTANİYA VƏ AMERİKA İNGİLİS DİLLƏRİ ARASINDAKI FƏRQLƏRİ BİLMƏYİN DİLİN TƏDRİSİNDƏ ƏHƏMİYYƏTİ

Xəyalə Rəmiyəddin qızı Abdullayeva
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Mingəçevir Dövlət Universiteti
khayala.abdullayeva@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0001-6956-3360

Standart ingilis dili rəsmi tədbirlərdə geniş istifadə olunan ingilis dili deməkdir. Beynəlxalq dil hesab edilən ingilis dili yalnız Böyük Britaniya və Amerikada deyil, demək olar ki, dünyanın hər yerində istifadə olunur. Standart ingilis dili universal olaraq təhsildə, kütləvi informasiya vasitələrində, siyasətdə ticarət və hətta əyləncələrdə və s. istifadə olunur. Son onilliklər ərzində standart ingilis dilinin yayılma arealı daha da böyüyüb.

Hazırda tələbələrin böyük əksəriyyəti Amerika ingilis dilini daha "*cool*"" hesab etdiklərinə və daha çox ingilis dilinin bu variantını öyrənməyə cəhd etdiklərinə görə müəllimlər İngilis dilinin təkcə Britaniya variantından deyil, həm də Amerika variantından istifadə etməli olurlar.

Odur ki, ingilis dilini tədris edən müəllim Britaniya və Amerika İngilis dili arasındakı fərqləri bilməlidirlər. Məsələn, *centre / center* (mərkəz) hansı düzgündür?

Bu fərqləri bilən müəllim tələbələrin bu mövzuda verilə biləcəyi sualları cavablandırmaqda çətinlik çəkməz.

İngilis və Amerikan ingilis dilləri eyni bir dilin variantlarıdır. Lakin bu variantlar arasında fonetik (ən çox orfoepik və orfoqrafik), eləcə də qrammatik və leksik fərqlər müşahidə olunur. Bəzi tələbələr fərqləri bilirlər, lakin tələbələrin əksəriyyətinin fərqlər haqqında məlumatı azdır. Bəzən tələbələr bu halla qarşılaşanda səhvlərə yol verirlər. Bəzi nümunələr göstərir ki, onları fərqləndirmək heç də asan olmur. Məsələn,

Dialogue BE / dialogAE, colourBE / colorAE , Car /kɑ:BE/ or car /kɑ:r AE

Have u done your assignment?BE / did u do your assigntment?AE

Bu mövzuda bəzi dilçi alimlərin fikirləri maraq doğurur. Məsələn, Makvardın fikrincə, Britaniya və Amerika ingilis dilləri arasındakı fərqlər dili öyrənməyə çalışanlar arasında çaşqınlığa və tərəddütə səbəb olacaq. Bu fərqlər nə qədər minimal da olsa problem yarada biləcək [1, s.36]. Britaniya və Amerika ingilis dilisi arasındakı bəzi fərqlərə nəzər yetirsək məqalə bizim üçün daha anlaşılan olacaq.

British English (BrE) Britaniya və ya İngiltərədən gələn bir növ ingilis dilidir və o, Received Pronunciation (RP) kimi tanınır. Londonda və İngiltərənin cənub-şərqində yaşayan təhsilli insanların və başqa yerlərdə bu şəkildə danışan digər insanların nitqini ifadə edir.

AmE və BrE arasındakı fərq əsasən tələffüz, orfoqrafiya və qrammatikadan fərqlərdir. Bu cür fərqləri vaxtında izah etmək, dil öyrənənlər arasında çaşqınlıq və anlaşılmazlığın qarşısını almaq vacib məsələlərdən sayılır [2, s.64].

AmE və BrE arasındakı fərqlər daha çox tələffüzdə görünür (Modiano, 1996). Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, İngilis dilinin Britaniya variantı Received Pronunciation (RP), Amerika variantı General American kimi tanınır. RP və GA arasında diftong, sait və ritorik vurğuda da bəzi fərqlər var. Məsələn:

Word RP GA

Gogəʊ goʊ

Class klɑ:sklæs

Askɑ:sk æsk

İngilis dilinin hər iki variantın arasındakı qrammatik fərqləri də qeyd etməyəi lazım bilirik. Nəzərə alsaq ki, bu fərqləri bilməmək dili başa düşməyimizə təsir etməyəcək , ancaq peşəkar ingilis dili müəlliminin bunları bilməyi zəruridir [3, s.94]

Əksər hallarda qrammatikadan səhv və yaxud düz istifadə ünsiyyətə mane olmayacaq. BrE və AmE arasındakı bəzi qrammatik fərqlər bunlardır:

British American

In future In the future

On average On the average

Fill in a form Fill out a form

Amerikalılar və ingilislərin həmçinin bir-birlərindən fərqli istifadə etdiyi bir qrup sözlər var: *trousers* BE, *pants* AE, *flat* BE, *apartment* AE, *lorry* BE, *truck* AE [4, s.75]. Müəllim belə bir problemlə qarşılaşdıqda tələbələrdə çaşqınlıq yaşanmaması üçün Britaniya və Amerika ingilis dilləri arasındakı fərqləri bilməlidirlər. İngilis və Amerika İngilis dilisi arasındakı fərqləri bilmək çətin deyil. BrE və AmE arasındakı fərqlər haqqında məlumat verən çoxlu kitablar, vebsayt materialları və məqalələr var.

Mingəçevir Dövlət Universitetində ingilis dilinin xarici dil kimi tədris edildiyi akademik qruplarda tələbələrin daha çox Amerika ingilis dilini cazibədar hesab etdiklərini aşağıdakı üç əsas səbəblə əlaqələndirmək olar:

1) Əyləncə. Əvvəla, baxdıqları əksər filmlərdə, sevdikləri seriallarda, qulaq asdıqları musiqilər Amerika aksentidir. Amerika gənclərin marağını cəlb edəcək əyləncələr istehlak etdiyi üçün tələbələr Amerika ingilis dilinə daha çox maraq göstərirlər. Bu, altyazıları oxumağa ehtiyac

duymadan sevdiyiniz filmi və ya televiziya şousunu anlamağa köməkedəcək. Amerika ingilis dilini öyrənmək onlara sevimli əyləncələrdən həzz almağa kömək edəcək [5, s.84].

2) Biznes. Bu gün Amerika İngilis dili beynəlxalq biznesin dili olmuşdur. Bunun səbəbi daha çox Amerikada beynəlxalq və ya çoxmillətli biznesin olmasıdır. Xüsusilə, iqtisadi yönümlü ixtisaslarda təhsil alan tələbələr beynəlxalq biznes üçün Amerika İngilis dilinin ən yaxşı seçim olduğunu düşünürlər.

3) Amerika ingilis dilini istifadə edənlərin sayının artması.

Bu, bəlkə də ən güclü səbəbdir: Amerika İngilis dilində daha çox danışan var! Təxminən 250 milyon insan Amerika İngilis ləhcəsiilə, təxminən 60 milyon insan isə İngilis ləhcəsi ilə danışır. Yalnız rəqəmlərlə getmək istəyirsinizsə, Amerika İngilis dilini öyrənmək daha yaxşı olardı.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Alftberg, Ann-Kristin.British or American English,2009.

2. Attitudes, Awareness and Usage. Journal Online www.divaportal.org retrieved on 28th August 2018.

3. Biswanger, Markus.2008. Varieties of English in Current Language Teaching.

4. Stellenbosch Papers in Linguistics, Vol. 38,2008, 27-47 Journal online http://dx.doi.org/10.5574/38-0-21 retrieved on 28th August 2018 Concise Oxford English Dictionary (Elevent Edition)

5. "The Two Streams: British and American English," Journal of English Linguistics Vol. 19, № 2 (Oct 1986), 269

FUNKSİONAL LEKSİKANIN FORMALAŞMASI

Könül İsrafil qızı Həsənova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
konul_salmanova@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-1490-5751

Dilin leksik-semantik sisteminin öyrənilməsi dilçiliyimizin qarşısında duran əsas problemlərdən biridir, çünki dili leksik sistemsiz təsəvvür etmək olmaz. Baxmayaraq ki, dilçilikdə bəzən dilin leksik sistemi aralıq sistem kimi qəbul edilir. Buna səbəb, əlbəttə ki, leksik sistemin digər dil səviyyələrindən fərqlənməsidir. Bu barədə danışarkən A.Axundov yazır: "Leksika bir dil səviyyəsi və sistem olmaq etibarilə dilin fonoloji və qrammatik sistemlərindən fərqlənir.

Bəzi ümumi dilçilik mütəxəssisləri dilin leksik sistemi ilə adları çəkilən digər sistemləri arasında üç fərqin olduğunu göstərirlər:

1. Hər şeydən əvvəl, "dilin lüğət tərkibi adamların müdaxiləsi" üçün bilavasitə açıqdır, o, konkret vahidləri dəyişməyə, müxtəlif mənşəli və müxtəlif yaranma üsullu sözləri seçməyə imkan verir. Belə vəziyyət fonoloji və qrammatik səviyyələrdə yoxdur.

2. Dilin leksik-semantik sistemi dilin xarici strukturu, dil üslubları və nitq fəaliyyətinin müxtəlif kommunikativ sahələri ilə bilavasitə bağlıdır, belə ki, leksik sistemin təsvirində dilin daxili və xarici strukturu təlimləri bir-birilə kəsişir. Neytral (üslublararası) və üslubi leksika qarşılaşdırılması mərkəzi leksik-üslubi oppozisiya sayılır.

3. Leksik semantik kateqoriyalar müxtəlif və çoxlu semantik əsaslara görə müəyyənləşir. Buna görə də onun kateqoriyaları fonoloji oppozisiyalar və qrammatik kateqoriyalar qədər qapanmış xarakter daşımır" [1, s.164].

Hər bir elmi problemin həlli təkcə müvafiq faktların varlığı ilə deyil, müəyyən elm sahəsində onları tədqiq etmək, onlarla məşğul olmaq zərurəti və imkanının meydanda olması ilə şərtlənir. Leksikanın sistemliliyi problemi hər şeydən əvvəl dilin sözlərlə təmsil olunan məzmun planının əlaqəli təşkili təsəvvürünə əsaslanır. "Linqvistikada leksikanın sistemliliyi problemi bir-birindən təcrid olunmuş faktlar barəsində düşünməyin səmərəsizliyini anlayıb, qarşılıqlı şəkildə bağlı olan vahidlər sisteminin öyrənilməsi zərurətini (Veynreyx) dərk etməkdən doğmuşdur" [5, s.186].

Bəzi dilçilər peşə-sənət sözlərini etnoqrafik leksika adı ilə öyrənməyin vacibliyini qeyd edirlər. Dilçilik ədəbiyyatında "peşə-sənət sözləri", "peşə-sənət leksikası", "məişət-sənət leksikası", "məişət sözləri", yaxud "məişət leksikası", "etnoqrafik leksika", "etnomədəniyyət leksikası", "maddi və mənəvi mədəniyyəti bildirən sözlər", "maddi mədəniyyət leksikası", "mənəvi mədəniyyət leksikası", "xalq terminoloji leksikası" və s. adlarla bəhs olunan tədqiqatlarda etnoqrafik leksikaya müxtəlif münasibətlər göstərilmişdir. Bu leksik təbəqə elə etnoqrafik sözlərin əsas hissəsini təşkil edir. Fikrimizcə, bu kateqoriyaya aid sözlər peşə-sənət leksikasına nisbətən daha böyük əhatə dairəsinə malikdir. Bu fikri İ.Məmmədovun özü də təsdiqləyərək yazır: "Bu tipli leksik vahidlər /Azərbaycan dilinin mənəvi mədəniyyət leksikasına aid sözlər nəzərdə tutulur – İ.M./ içərisində xalqımızın qədim mənəvi dünyasını, mifik və dini görüşlərini, müxtəlif mərasim və adət-ənənələrini özündə əks etdirən və günümüzədək yaşayan "mənəvi mədəniyyət leksikası" adlandırılan tematik qrup da müəyyən yer tutur. Belə sözlər dilin elə spesifik milli qatını təşkil edir ki, onun köməyi ilə xalqın mənəviyyat aləmini açmaq olur. Deyək ki, geyim, mənzil, yemək, sosial quruluş və s. lüğət vahidləri ilə yanaşı, xalqın mənəvi mədəniyyətini özündə yaşadan müxtəlif əxlaqi münasibətləri, mifik və dini dünyagörüşü, toy və yas mərasimləri və s. bildirən leksik qatın da tədqiqi bütövlükdə Azərbaycan xalqının etnik tarixinin öyrənilməsinə kömək edir" [4, s.27]. Göründüyü kimi, müəllif burada söz qruplarının bölgüsünə daha geniş aspektdən yanaşır.

H.Əsgərov da İ.Məmmədovun bu fikrinə münasibət bildirərkən etnoqrafik leksika ilə peşə-sənət leksikasının eyni olmadığını təsdiq edir və bu iki leksik lay arasında aşağıdakı fərqlərin olduğunu qeyd edir:

"1. Etnoqrafik leksika anlayışı peşə-sənət leksikası anlayışından daha geniş və əhatəlidir. Etnoqrafik leksika maddi və mənəvi aləmin müxtəlif sahələri ilə bağlı anlayışları ifadə etməyə xidmət edir. Başqa sözlə desək, peşə-sənət leksikası etnoqrafik leksikanın cüzi bir qismini təşkil edir.

2. Peşə-sənət leksikası məhdud istifadə dairəsinə malik leksik təbəqə kimi xarakterizə olunur. Etnoqrafik leksikanı isə bütövlükdə məhdud istifadə dairəsinə malik leksik təbəqə kimi səciyyələndirmək olmaz.

3. Peşə-sənət leksikası sosioloji dilçiliyin, etnoqrafik leksika isə etnolinqvistikanın prinsipləri əsasında müəyyənləşdirilir. Onların təkcə tədqiqat obyektləri deyil, eləcə də tədqiqat metodları və məqsədləri bir-birindən kifayət qədər fərqlidir.

4. Dilin leksik sistemində etnoqrafik leksika qeyri-etnoqrafik leksika ilə oppozisiya təşkil edir. Həm etnoqrafik, həm də qeyri-etnoqrafik leksika ümumişlək sözlər əsasında bölünür. Peşə-sənət leksikası isə dil sistemində ümumişlək sözlərlə korrelyasiya təşkil edir.

5. Etnoqrafik leksikadan fərqli olaraq, peşə-sənət leksikasına daxil olan sözlər mücərrəd anlayışların deyil, real gerçəklikdəki konkret əşya və hadisələrin ifadəçisi kimi çıxış edir. Etnoqrafik leksika, xüsusən də, mənəviyyat leksikasına daxil olan sözlərin müəyyən qismi mücərrəd anlayışları da (mifoloji varlıqların adları, dini leksika və s.) ifadə edə bilər" [2, s.95-96].

Fikrimizcə, peşə-sənət sözlərinə H.Həsənovun yanaşması daha düzgündür. Peşə-sənət sözlərindən bəhs edən müəllifin fikrinə görə "peşəsi, işi, sənəti, istehsalat fəaliyyəti, ixtisası ilə əlaqədar birləşən kollektivin nitqində işlədilən sözlərə *peşə-sənət leksikası* deyilir. Bunlar xüsusi məfhumu, əmək alətini və ya məhsulunu, istehsalın əmək prosesini ifadə edir. Ona görə də, onları bəzən xüsusi sözlər və ya terminlər adlandırırlar. Bu cür terminlər Azərbaycan dilində danışan hər bir adama məlum olmadığına, hamı tərəfindən anlaşılmadığına görə onlara arqo sözlər də deyirlər.

Əslində, bu sözlər ancaq bir peşə ilə bağlı olan şəxslərin (dülgər, bənna, dəllək, dərzi, dəmirçi, çəkməçi, tibb və poliqrafiya işçiləri, hüquqşünas, dənizçilər və s.) hər biri üçün məlumdur, bəllidir. Məsələn, dənizçilərin nitqində: kambuz (gəmi mətbəxi), kubrik (gəmidə alt göyərtə), mersal (dördkünc düz yelkən), dekalaj (gəminin bütün tipləri). Çapçıların nitqində: nonparel (altı punktluq xırda mətbəə şrifti), metranpaj (naborda səhifə bağlayan mürəttib), fals (çap vərəqinin bükümü) və s." [3, s.302].

Ümumilikdə, belə bir qənaətə gəlmək olar ki, dildəki funksional söz qruplarının ən böyük hissəsini təşkil edən peşə-sənət leksikası, etnoqrafik leksika və terminoloji leksika dilin leksik sisteminin ayrı-ayrı laylarını təşkil edir. Dilin funksional leksikası isə tarixi kateqoriya olub, dilin tarixi diferensiallaşmasının nəticəsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A. Ümumi dilçilik. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 280 s.
2. Əsgərov H. Azərbaycan dilində maddi mədənyyət leksikası. Bakı: Nurlan, 2006, 448 s.
3. Həsənov H. Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2005, 452 s.
4. Məmmədov İ. Azərbaycan dilinin etnoqrafik leksikası. Bakı: Nurlan, 2003, 450 s.
5. Musayev M., Cəfərov Q. Azərbaycan dilinin funksional qrammatikası: Morfologiyaya yeni baxışlar və leksematika. II cild, Bakı, Prestige çap evi, 2014, 328 s.

DÜNYA DİLÇİLİYİNİN İNKİŞAFI ÜÇÜN LİNQVİSTİK NİSBİLİK FƏRZİYYƏSİ

Mətanət Hidayət qızı Məhərrəmova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Sumqayıt Dövlət Universiteti
meherremova79@inbox.ru
https://orcid.org/0000-0003-3494-1400

Linqvistik nisbilik fərziyyəsi 2000-ci illərdə yaranmışdır və etnolinqvistikanın baniləri – E.Sapir və onun tələbəsi B.Vorfun əsərlərində öz əksini tapmışdır. Bu fərziyyəni B. Vorf bir sıra bəyanatları və məqalələrində verdiyi nümunələr əsasında formalaşdırmışdır. Linqvistik nisbilik fərziyyəsinə görə, insanın təfəkkürünün xüsusiyyətləri onun danışdığı dillə müəyyən edilir və "ətrafımızdakı dünyanı tanımaq tərzi təfəkkürün həyata keçirildiyi dildən asılıdır"[3].

Dil nisbiliyi fərziyyəsi Sapirin fərziyyələrinə əsaslanır. Hər bir dil sosial məhsul olmaqla müəyyən bir dil sistemini təmsil edir, ayrı-ayrı dillərin linqvistik sistemləri təkcə mədəni təcrübənin məzmununu fərqli şəkildə nəzərdə tutmur, həm də öz danışanlarına təqdim edir: reallığı dərk etmək və dərk etməyin müxtəlif yolları. "Real dünya" əsasən şüursuz şəkildə müəyyən sosial qrupun dil vərdişləri əsasında qurulur. İki fərqli dil heç vaxt eyni sosial reallığı ifadə etmək vasitəsi sayıla biləcək qədər oxşar olmur" [2]. Sapir üçün dil idrak prosesində fəal rol oynayan simvolik sistemdir və buna görə də reallığın qavranılmasına və təcrübəmizə təsir göstərir.

B.Vorf əsərində Sapirin fikirlərini inkişaf etdirib konkretləşdirsə də, onun şərhi daha radikaldır. Onun üçün dil bir-biri ilə əlaqəli kateqoriyalar sistemidir, bir tərəfdən dünyanın müəyyən mənzərəsini əks etdirir, digər tərəfdən isə onu tutur. Hopi amerikan hindu qəbiləsinin dili və mədəniyyətini Avropa dilləri ilə müqayisə edərək əldə etdiyi materiala əsaslanaraq, linqvistik nisbilik fərziyyəsini formalaşdırır. O, dil, mədəniyyət və düşüncə formaları arasında birbaşa əlaqə görürdü: "Biz dünyanı parçalayırıq, onu anlayışlar şəklində təşkil edirik və mənaları başqa şəkildə deyil, bir şəkildə paylayırıq, çünki biz bu cür sistemləşdirməni nəzərdə tutan razılaşmanın

iştirakçılarıyıq. Bu müqavilə konkret dil icması üçün keçərlidir və dilimizin modellər sistemində öz əksini tapmışdır" [3].

Oxşar fikirləri digər alimlər, məsələn, V. von Humboldt əsərində ifadə etdi: "İnsan ilk növbədə və hətta müstəsna olaraq, onun hissiyyatı və hərəkəti ideyalarından asılı olduğu üçün – dil ona təqdim etdiyi kimi cisimlərlə yaşayır". Humboldt dili insanlarla onları əhatə edən obyektiv dünya arasında yerləşən "aralıq dünya" hesab edir; insan dünyanı qavrayışında tamamilə dilə tabe olur.

Sapir-Vorf fərziyyəsinin güclü və zəif versiyaları var. Güclü versiyaya (linqvistik determinizm anlayışı) görə, dildəki fərqliliklər təfəkkürdə fərqliliklərə səbəb olur, yəni düşünmək bilavasitə dildən asılıdır. Daha zəif versiya budur ki, təfəkkürdəki fərqlər sadəcə dillə bağlıdır, lakin mütləq ondan qaynaqlanmır. Sapir-Vorf fərziyyəsi yarandığı gündən bəri çoxlu mübahisələrə səbəb olmuşdur. Onun tərəfdarları tez-tez iddia edirlər ki, onun heç bir sübuta ehtiyacı yoxdur, çünki orada yazılan ifadə aşkar faktdır; opponentlər bunun nə sübut oluna, nə də təkzib edilə bilməyəcəyinə inanırlar. Bu qütb təxminləri arasında bu fərziyyəni yoxlamaq üçün çoxsaylı cəhdlər var. Xüsusilə, bu cəhdlər dünya dillərindəki rəng və çalar adları əsasında fəal şəkildə aparılır. Təcrübələr zamanı tədqiqatçılar belə qənaətə gəliblər ki, müxtəlif mədəniyyətlərə malik insanlar dillərindəki köklü fərqlərə baxmayaraq, rəngləri çox oxşar şəkildə qəbul edirlər. Nəticə etibarilə, bu vəziyyətdə ətraf aləmin qavranılması dildən asılı deyil və müəyyən edilmir, çünki rənglərin qavranılma yolları əsasən insanın bioloji quruluşu, xüsusən də görmə sisteminin bioloji quruluşu ilə əvvəlcədən müəyyən edilir. Bütün mədəniyyətlərdən olan insanlar üçün eynidir. Ancaq insanın dünya ilə "ünsiyyətinin" digər sahələrinə diqqət yetirsəniz, Sapir-Vorf hipotezini təsdiqləyən dəlillər tapa bilərsiniz.

Bizcə, linqvistik nisbilik fərziyyəsinin mövcud olmağa haqqı var. Bunu sübut etmək o qədər də asan olmaya bilər, lakin bu, təsadüfən yaranmayıb və bir sıra kifayət qədər inandırıcı əsaslara malikdir. Ancaq biz daha çox bu fərziyyənin zəif variantının tərəfdarıyıq, çünki o, daha az kateqoriyalıdır. İnsanlar tez-tez şəkillərdə düşünürlər, lakin bu şəkilləri nitqdə necə "ifadə etmələri" onların danışdıqları dildən asılıdır. Hər bir dilin özünəməxsus leksik və qrammatik sistemləri var və insan onların əsasında öz mülahizələrini qurur. Üstəlik, hər bir dilin sözlərləri müəyyən mənalar toplusuna malikdir ki, bu da başqa dildəki oxşar sözün mənalar toplusu ilə üst-üstə düşməyə bilər. Bəzən sözlər məna çalarlarına görə fərqlənirlər. Məsələn, rus dilində "ümid" sözü hələ qeyri-müəyyənliyi ifadə edirsə, fransız dilində təxminən eyni məna daşıyan "espérer" sözü daha çox güvəni ifadə edir, hətta istifadəni müəyyən edir [1].

Bunun nəticəsidir ki, rus dilindən fransız dilinə tərcümə zamanı bu məna çalarlarının (əhval-ruhiyyə, ümid, güvən) verilməsində səhvlər olur.

Başqa bir misal: fransız dilində əlin və ya qolun bir hissəsini, biləkdən çiyinə qədər, təyin etmək üçün xüsusi sözlər var – "əsas" və "bütqalter", rus dilində isə belə bir fərq prinsipial əhəmiyyət kəsb etmir; rus insanı üçün anlayış "əl" bütöv bir şey kimi dərk edilir. Odur ki, rus dilli bir şəxs fransızla mədəniyyətlərarası ünsiyyətin iştirakçısına çevrilirsə, bu fərqi nəzərə almalıdır.

Beləliklə, hər bir dil müəyyən dərəcədə hələ də bizi əhatə edən dünyaya baxışı müəyyən edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Азимов Э.Г., Щукин А.Н. Новый словарь методических терминов и понятий (теория и практика обучения языкам). -М.: Издательство ИКАР. 2009. – 448 с.

2. Сепир Э. Избранные труды по языкознанию и культурологии [Текст] / Э.Сепир. — М.: Прогресс: Универс, 1993. — 656 с.

3. Уорф Б.Л. Наука и языкознание [Текст] / М.Мюллер, Э.Сепир, Б.Л.Уорф, Л.Витгенштейн и др. Языки как образ мира. Антология. — М. -СПб.: TerraFantastica, 2003. — С. 214.

C.Q.BAYRON POEZİYASININ LİNQVOPOETİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Minayə Əflatun qızı Məmmədova
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
minayajafarova85@gmail.com
https://orcid.org/0000-0003-2981-9952

İngilis ədəbi-mədəni mühitinin yetişdirdiyi qüdrətli sənətkarlar sırasında əvəzsiz simalardan sayılan C.Q.Bayronun yaradıcılığının Azərbaycan dilinə tərcüməsində mühüm istiqamətlərdən biri onun lirikası ilə bağlı tərcümə problemlərinin öyrənilməsidir. Leksik, leksik-qrammatik və qrammatik transrofmasiya çeşidləri tərcüməçi səriştəsi ilə tərcümə ənənəsinin və uğurluluğun təmin olunmasını şərtləndirir. Orijinal və tərcümə dilindəki qrammatik modellərin sintaktik uyğunluğunun qorunuşu həm də tərcümə məsuliyyətinin və ona yaradıcı yanaşma bacarığının məsuliyyətini diqqət önünə gətirir. Eksplikasiya və əvəzlənmələrin yüksək səviyyədə həyata keçirilməsi orijinal və tərcümə variantı arasında mütənasibliyi müəyyənləşdirir. Transkripsiya, transliterasiya, leksik-semantik əvəzləmələr, əlavələr və artımlar səviyyəsində gedən proses özlüyündə tərcümənin fundamentallığını və həm də mürrəkkəbliyini diqqət önünə gətirir. Ekvivalentlik, janr-üslub, praqmatika və s. normaları, eləcə də adekvatlıq, variantlıq və s. kateqoriyaların ortaya qoyduğu təsəvvür bir mədəniyyət kodu olaraq tərcümənin fundamentallığını faktlaşdırır. Məlum olduğu kimi, "*poeziya hər bir dil materialının, dil strukturunun onun məzmunu ilə harmoniyasını təmin edən çox böyük estetik hadisədir. Sözü ülvi bəşəri sərvətə çevirmək həqiqi şeirə verilən ən başlıca səlahiyyətdir. Obrazlı təfəkkürün, hiss-həyəcanların daşıyıcısı olan, əks-sədasına çevrilən bədii söz şeir dilində daha böyük, daha ciddi vəzifələr yerinə yetirir, şeir dili adi nitq axını, bədii dil hadisələrinin məcmusu kimi düşünülməməlidir. O, elə estetik kodlar sistemidir ki, təbii danışıq dilinin imkanlarından qidalanır, onun tükənməz enerjisi üzərində köklənir"* [8, s.298]. Tərcümə prosesində isə bunun məsuliyyəti və kodların bir sistem olaraq bədii mühit səviyyəsində yerləşdirilməsi məsuliyyət və həm də olduqca böyük bacarıq təşkil edir.

Məlum olduğu kimi, şeirdə hər bir dil vahidinin özünəməxsus yeri və məqamı vardır. Onun tərcümədə nəzərə alınması, tərcümə dilinin imkanları səviyyəsində poetizmin qorunması sırf bacarığa və səriştəyə bağlanır. Çünki poetik dilin bütün qanun və kateqoriyaları sözlə reallaşır və spesifiklik meyillərinin, səciyyəvilik əlamətlərinin aşkarlanmasında müstəsna rola malikdir.

"Bir uşaq olaydım, qayğısız, qəmsiz" ("I would I were a careless child") şeirinin tərcüməsi Ə.Rza tərəfindən olunmuşdur. İctimai məzmunu ilə səciyyəvilik qazanan bu şeir zəmanədən, dövründən şikayət baxımından tərcümə variantında dolğunluğunu itirməmiş, sənətkar ruhunu ifadəyə köklənmişdir.

Orijinalda:

I would I were a careless child,
Still dwelling in my Highland cave,
Or roaming through the dusky wild,
Or bounding o'er the dark blue wave;
The cumbrous pomp of Saxon pride –
Accords not with the freeborn soul,
Which loves the mountan's craggy side,
And seeks the rocks where billows roll. [7, s.861]

Tərcümədə:

Bir uşaq olaydım qayğısız, qəmsiz;
Hayləndə kahada yaşayaydım kaş.
Yenə də sirdaşım olaydı dəniz,

Gəzəydim çöllərdə mən yavaş-yavaş.
Lovğa sakson hara, dağ oğlu hara!
Biri təkəbbürlü, biri azad, şən.
Dalğayla döyüşən sərt qayalara
Vurular dağ oğlu doğulan gündən. [9]

Söz bədii yaradıcılığın əsas vasitəsi olaraq öz semantik mahiyyətində rəngarəng çalarları, cazibəli əsrarəngizlikləri daşımaqla mətn daxilində əlavə imkanlılıqla bütövləşir. Ümumiyyətlə, sözün bədiiliyi olduqca geniş anlayış olub poetikliyi, mahiyyəti ortaya qoyan vasitə olmaqla həm də estetik fəallığı gücləndirir. Şeirin məğzi və təbiətində olanlar bununla açılır, estetik proseslərin axarı bədii axarda yerinə və məqamına görə müəyyənləşir. Bütün həyat hadisələri sözün yüksək intelleksiyası sayəsində bədii sənət hadisəsi səviyyəsinə yüksəlir. C.Q.Bayron poeziyası da məhz sözün müəyyənləşdirdiyi bədiilik və estetik meyar funksiyasında bu ucalığa qalxmışdır. Səs, söz, cümlə, forma sıralanmasında reallaşan bədii mətn istedad və dil zənginliklərindən yüksək ustalıqla istifadə əsasında yaşarlıq qazanır.

C.Q.Bayron poeziyasının semantik mütəhərrikliyi onun adi halda maraqlı üslubi çalarlar qazanması üçün əsas olmuşdur. Səs, söz və misra axarının mətnə gətirdiyi kontekst əsərin uğurluluğunun təminatçısı rolunu oynayır. Çünki bütün parlaq emosional vəsflər öz başlanğıcını sözdən götürür. Yaradıcı istedadını bütün parametrlərdə qorumaq tərcüməçi istedadına və bacarığına, ruh yaxınlığına bağlanır. C.Q.Bayron poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin dil və üslub xüsusiyyətləri məhz bu meyar sərhədləri daxilində müəyyənləşir.

Məlum olduğu kimi, poetik forma kamilliyi sözün mətn daxilində sərgilədiyi kamilliyə, emosional-hissi çalarların əhatələdiyi məzmuna bağlanır. Burada obrazlı və təfərrüatlı deyim orijinallığının tapılması mühüm şərtdir. Məsələn, "Ömrü başa vurdun" şeirinin tərcüməsində sözün emosional-hissi potensiyası və estetik qavramı şüur hadisəsi olaraq mahiyyəti təqdimə köklənir. Bütün bunların uğurluluğunda mətn bədii tərcümənin tələblərinə cavab verməklə qayəni dəqiqiliklə ortaya qoya bilmək gücündə görünür. Şeirdə sözə həssas münasibət, onunla yüksək ustalıqla davranmaq məsuliyyəti bir tərəf kimi tərcümədə də eyni səviyyədə yanaşmanı bir meyar olaraq ortaya qoyur. Çünki poeziya bədii düşüncənin elə qanadlı və ecazkar sahəsidir ki, onunla yalnız öz dilində danışmaq gərəyi yaranır. Azərbaycan dilinin zənginliklərindən istifadə etməklə həyata keçirilən tərcümə nümunələrində sintaktik fiqurların (epitet, metafora, metanimiya, sinekdoxa, simvol, təşbeh, bədii sual, xitab, təkrir, anafora, epifora, kinayə, inversiya və s.), frazemlərin (sərbəst və sabit birləşmələrin), söz qruplarının (ümumişlək sözlər, onomastik vahidlər, şivə və dialektlər və s.) yerinə və məqamına görə işləkliyi tərcümənin uğurlu alınmasına şərait yaratmışdır. Bədii sözün estetik kateqoriya olaraq mətndə sərgilədiyi məzmun onun əlavə çalarlar qazanması üçün əsas olur.

C.Q.Bayronun poetik örnəkləri sırasında "Ürəyim darıxır" şeiri şairin dünyagörüşünü, düşüncələrini əks etdirmək baxımından tipikdir. Tərcüməçilər də onun lirikasından ayrı-ayrı örnəkləri Azərbaycan oxucusuna təqdim edəndə bu nümunəyə həmişə həssaslıq göstərmişlər. Ə.Muradxanlının tərcüməsində orijinaldan gələn elementlər, müəllif qayəsi əsas tutulmaqla Azərbaycan dilinin yüksək imkanlarından yararlanmaqla təqdimə üstünlük verilir. Şeirə, demək olar, heç bir əlavə olunmamış və poetikliyin saxlanması bir məqsəd olaraq qarşıya qoyulmuşdur. Sözə həssas münasibət tərcümənin bütün parametrlərdə uğurluluğu məsələsinə əsas olur. Bu isə bədii mətnin olumluluğu, yaşarlığı deməkdir. Poeziya dilində söz bütün vəziyyətlərdə özündən yeni çalarlar ötürə bilmək imkanları ilə səciyyələnir. Bu isə tərcüməçinin yaradıcı ruhundan, tərcümənin mahiyyətini dərk etmə bacarığından asılıdır. Ə.Məmmədxanlı "Ürəyim darıxır" poetik örnəyini Azərbaycan dilinə çevirərkən bu məqamlara xüsusi həssaslıq göstərir.

Orijinalda*:*
My soul is dark – Oh! quickly string
To harp I yet can brook to hear;

And yet thy gentle fingers fling
Its melting murmurs o'er mine ear.
If in this heart a hope be dear,
That sound shall charm it forth again. [7, s.182]

Tərcümədə*:*
Ürəyim darıxır. Tez ol, nəğməkar!
Bu da qızıl arfa, al bir hava çal.
O susqun telləri sızıldat, ağlat,
Həzin nəğmələrlə ürəyimi al.
Arzular, ümidlər puç olmayıbsa,
Oyansın qəlbimdə sən çalan zaman. [4]

Məlum olduğu kimi, forma əlamətlərinin müəyyənləşdirdiyi bütövlükdə sözün funksional çəkisi müstəsnalığa bağlanır. Çünki sözün obrazlılıq mahiyyəti bədii mətndə ehtiva etdiyi məzmun çalarlarına bağlanır. Tərcüməçi bədii örnəyin məzmun və poetiklik qatlarını ancaq sözün hüdudları daxilində mətnə gətirir.

Orijinalda:
Weep – for thy tears are Virtue's tears –
Auspicious to these suffering isles;
And be each drop in future years
Repaid thee by thy people's smiles! [7, s.150]

Ə.Muradxanlının tərcüməsində:
Ağla, ağla, o kədərli
məsumanə gözlərindən
Parıldayan şəfəqlərə
Bürünsün qoy ana vətən.
Göz yaşının qətrəsinə,
Nurlu günlər gələn zaman
Təbəssümlə cavab verər
Azad insan, xoşbəxt insan.

Göründüyü kimi, burada orijinalın ehtiva etdiyi məzmun, dil strukturunun ortaya qoyduğu poetic harmoniya tərcüməçi tərəfindən qorunmağa çalışılmaqla bədii mətnin bütövlüyü qorunmuşdur.

C.Q.Bayron lirikası şairin yaradıcı istedadını, bədii-estetik təfəkkür intelleksiyasının möhtəşəmliyini aydınlaşdırmaq üçün bir qaynaqdır. Ayrı-ayrı şeirlərinin tərcüməsinin formalaşdırdığı təsəvvür bunun göstəricisidir. Həmin tərcümələr həm də Azərbaycan dilinin söz çalarlarının poetexnoloji mühitdə kəsb etdiyi mənanın geneoloji sistemini müəyyənləşdirməyə şərait yaradır. C.Q.Bayronun lirik şeirlərinin ingilis dilinə tərcüməsində Ş.Xəlillinin də xüsusi xidmətləri vardır. "Afinalı qıza" ("Maid of Athens, ere we part") şeirinin tərcüməsində dəqiqlik, poetizm, bədii-estetik harmoniya qorunur.

Orijinalda:
By that lip I long a taste
By that zone – encircled waist;
By all the token – flowers that tell
What words can never speak so well;
By love's albernate joy and woe
Maid of Athens! I am gone:
Think of me, sweet! when alone.
Though I fly to Istambol,
Athens holds my heart and soul:

Can I cease to love thee? No! [7, s.124]

Tərcümədə:

Bal kimidir dodağın,
Sinən – könül otağın.
Güllər kimi gizlicə,
Danışaq sözsüz gecə.
Eşqə dönsün səhərim:
Gülüm, səni sevirəm.
Afinalı gözəl qız,
Yada sal məni yalqız.
Gedirəm İstanbula,
Ürəyim dözmür buna.
Düşmüşəm mən sehirə:
Gülüm, səni sevirəm. [5, s.13]

Məlum olduğu kimi, şeir dilində leksik mənalar müxtəlifliyində poetizmin sərgilədiyi mənzərə məzmun yaratma imkanları ilə diqqət önünə gəlir. Tərcüməçi istedadı bunları təqdim edə bilmə üsulları və onun original mühitini yaratmaq bacarığı ilə faktlaşır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov, M.İ, Verdiyeva Z.N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. - Bakı: Maarif, - 1989. - 364 s.
2. Adilov, M.İ. Sənətkar və söz. - Bakı: Yazıçı, - 1984. -183 s.
3. Alməmmədova, S. Bəxtiyar Vahabzadə poeziyasının dili. - Bakı: Elm, -2010. - 163 s.
4. Ədəbiyyat və incəsənət. 1963, 26 yanvar
5. Xəlilli, Ş.H. Ədəbi əlaqələrin işığında. - Bakı: Qartal, -2002. - 166 s.
6. Hüseynov, M.A. Sözün poetikası. - Bakı: Elm və təhsil, -2010. - 368 s.
7. Байрон, Д.Г. Избранная лирика / Д.Г.Байрон. - Москва: Радуга 1988. - 508 с.
8. Храпченко, М.Б. Художественное творчество, действительность, человек / М.Б. Храпченко. - Москва: Советслий писатель, - 1978.- 368 с.
9. Byron. The Poetical works of lord Byron / London, Oxford University Press, -1912 - 924 p.

ASPECTS AND SECTIONS OF LINGUISTICS IN THE SYSTEM OF OTHER SCIENCES

[1,2]**Sabina Hajiyeva,** [1,3]**Natavan Mammadzadeh**
[1]Ganja State University
[2]Ph.D. in Philology
calilovat@mail.ru
https://orcid.org/0009-0008-9491-4132
[3]https://orcid.org/0009-0006-4119-4325

Linguistics is a science that studies languages, a science about natural human language as a whole and about all the languages of the world as its individual representatives.

Language is an abstract system of expression.

There are (according to various sources) 3-5 thousand languages in the world. Language is the most important means of human communication; Linguistics is associated with various sciences: [3, p.224].

Social:

- Since language is a social phenomenon, the science of language is associated with a number of social sciences, primarily sociology. The study of the structure of society, its functioning, evolution and its development can give linguistics a lot in connection with how a particular language is used by various social associations. (professional groups, classes, representatives of various social strata), how the division and unification of social communities, the resettlement of tribes and peoples (migration) or the formation of territorial-social groups within the same language (dialects) or between different languages (linguistic unions).
- Since the history of a language is part of the history of a people. History data provides a specific historical consideration of language changes; linguistic data is one of the sources in the study of such historical problems as the origin of a people, the development of the culture of a people and its society at different stages of history, and contacts between peoples.
- Linguistics with archeology, which studies history from material sources - tools, weapons, jewelry, etc.
- Linguistics comes into close contact with ethnography in the study of dialect vocabulary - the names of peasant buildings, agricultural objects and tools, and crafts.

The connection between linguistics and ethnography is also evident in the classification of languages and peoples, and in the study of the reflection of national self-consciousness in the language. This area of research is called ethnolinguistics. Language in this case is considered as an expression of the people's ideas about the world.

- Linguistics is closely related to literary studies. The union of linguistics and literary criticism gave birth to philology. Poetics is located at the intersection of linguistics and literary studies
- Linguistics is also related to psychology. The psychological direction in linguistics studies mental and other psychological processes and their reflection in speech, in the categories of language. Psycholinguistics emerged in the mid-20th century.

Natural Sciences:

- most closely related to physiology. Particularly important for linguistics is Pavlov's theory of the first and second signal systems. Impressions, sensations, and ideas from the surrounding external environment as a general natural environment are "the first signal system of reality, common to us and animals." The second signaling system is associated with abstract thinking and the formation of general concepts. "The word constituted the second, especially ours, signaling the system of reality, being a signal of the first signals."
- anthropology. Anthropology is the science of the origin of man and human races, of the variability of human structure in time and space. The interests of linguists and anthropologists coincide in two cases: firstly, in the classification of races, and secondly, in studying the question of the origin of speech.
- On the connection between linguistics and philosophy. Philosophy arms the language. like other sciences, methodology contributes to the development of principles and methods of analysis.

Linguistics is divided into general, specific and applied. [4, p.295].

Private linguistics deals with the study of individual languages. studies the properties inherent

1. individual languages (for example, Russian studies, Polish studies, English studies);
2. groups of related languages (for example, Slavic studies, Turkic studies, German studies, Romance studies);
3. certain geographical areas (areas), where there are a number of different and often common in type, but not necessarily related languages (Caucasian studies, Balkan studies).

It can be descriptive (studying the facts of a language during a certain period of its history) and historical (studying the development of a language over a period of time).

General linguistics - explores the essence and nature of language, the problem of its origin and the general laws of its development, its functioning, and also develops methods for analyzing

languages. Its tasks include defining the concepts used in linguistics. It identifies features common to languages and establishes a theory that applies to all (or most) languages. [1, p.670].

General linguistics includes comparative historical linguistics, which studies the historical past of related and unrelated languages in order to identify general patterns of language. Within the framework of general linguistics, typological linguistics is distinguished, the task of which is to compare unrelated languages. Typological linguistics makes comparisons of both related and unrelated languages in order to identify general patterns of language. For example, identifying language universals (static universals for the vast majority of languages and absolute universals for all languages of the world). Absolute universals, for example: in all languages there is a division into vowels and consonants, and also in all languages there are proper names, and so on. [2, p.260]

Applied linguistics - specializes in solving practical problems related to the study of language, as well as in the practical use of linguistic theory in other areas; application of linguistic knowledge in practice. (for example teaching linguistics).

- translation from one language to another
- development of terminology
- improvement of the alphabet

Language learning approaches:

- diachronic (involves the study of language facts in their development.)
- synchronic (research involves the study of language facts relating to the same time.)

The complexity of the language structure. It is a system of systems. [5]

1) literary language (dictionaries)
2) vernacular
3) territorial dialects
4) social dialects (jargon, professional)

The history of linguistic teachings can be considered taking into account periodization, which reflects the most important milestones on the path to improving knowledge about language. Linguistics has gone through five stages in its development and is now experiencing the last stage.

Most linguistic schools of the late 20th - early 21st centuries, criticizing structuralism for its formal approach to language, for ignoring the human factor, for narrowing the subject of linguistics, build their theories based on the principle of anthropocentrism, and expand the boundaries of linguistic research through integration with other sciences. [2, p.235]

In conclusion, we would like to outline the range of problems that linguistics must solve:

1. Establish the nature and essence of language.
2. Consider the structure of the language.
3. Understand language as a system, that is, language is not isolated facts, not a set of words, it is an integral system, all members of which are interconnected and interdependent.
4. Study issues of language development in connection with the development of society;

How and when did both arise;

5. Study the issue of the emergence and development of writing;
6. Classify languages, that is, unite them based on their similarities
7. Consider the connection between linguistics and other sciences (history, psychology, logic, literary studies, mathematics).

References

1. Amirova, T.A. History of linguistics [Text] / T.A.Amirova, B.. Olkhovikov, Yu.V. Rozhdestvensky; edited by S. F. Goncharenko. – M.: Academy, 2010. – 670 p.

2. Danilenko, V.P. General linguistics and history of linguistics [Text] / V.P.Danilenko. – M.: Nauka, 2009. – 270 p.

3. Kondrashov, N.A. History of linguistic teachings [Text] / N.A.Kondrashov. – M.: Editorial URSS, 2004. – 224 p.
4. Susov, I.P. History of linguistics [Text] / I.P.Susov. – M.: Vostok – Zapad, 2006. – 295 p.
5. Shirokov O.S. Linguistics. Introduction to the science of languages. M., 2003.

LİNQVİSTİK TƏHLİLDƏ İSMİ DİALEKTİZMLƏR

Könül Nadir qızı Aydın
Əməkdar müəllim
Mingəçevir Dövlət Universiteti
konul.aydin@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0002-1777-5799

Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında işlənən ismi dialektizmlər ümumtürk dillərinin ədəbi dilində, ya da həmin dillərin dialektlərində müəyyən fonetik dəyişikliklərə uğramış vəziyyətdə işlədilməkdədir. İstər Azərbaycan, istərsə də həm oğuz qrupu, həm də qıpçaq qrupu türk dillərinin dialekt leksikasına daxil olan ismi dialektizmlər tarixin müxtəlif dövrlərində müəyyən dəyişikliklərə məruz qalsalar da, öz ilkin, qədim köklərini bu və ya digər səviyyədə qoruyub saxlaya bilmişdir. Tarixin bütün dövrlərində Azərbaycan ədəbi dili və şivələri ilə türkcələrin dialekt və şivələri qarşılıqlı inteqrasiya vəziyyətində olmuşlar. Bütövlükdə türkcələrin dialekt və şivələrinin öz imkanları hesabına söz yaradıcılığı həmişə qüvvətli olmuşdur. Müəyyən dəyişikliyə uğrama, inteqrasiya prosesi bir ictimai formasiyanın digər ictimai formasiya ilə əvəzlənməsində daha güclü olmuşdur. Köhnə quruluşla əlaqədar olan bir sıra sözlər yeni ictimai quruluşda öz əhəmiyyətini itirdiyindən qohum türkcələrin həm ədəbi dillərini, həm də dialekt və şivələrini tərk etmiş, dillərin lüğət tərkibindən çıxmış, onun passiv fonduna keçməsinə baxmayaraq qədim abidələrin dilində, folklor örnəklərində, türk xalqlarının söz sənətkarlarının əsərlərinin dilində mühafizə olunub saxlanılmışdır. Ümumiyyətlə, ümumtürk dillərinin ədəbi dil sözlərində, həm də dialektizmlərində müəyyən məna, semantika, forma dəyişiklikləri əmələ gəlmiş, onların ya forması tamamilə dəyişmiş, mənası və semantikası ya genişlənmiş, ya da daralmışdır. Belə leksik vahidlər türkcələrin həm ədəbi dillərində, həm də dialektlərində yüzlərlədir.

Azərbaycan poeziyasının inkişaf təcrübəsi, poetik irsimizin nailiyyətləri göstərir ki, şeir dilini rəngarəng, canlı etməkdə, milli koloriti güclü bir şəkildə əks etdirməkdə dilin qida mənbələrindən biri olan dialekt və şivələrin də mühüm rolu vardır və poeziyada əksini tapan ismi dialektizmlər də bu qəbildəndir. Şeir dilində ifadəli vasitə kimi çıxış edən ismi dialektizmlərin strukturu, semantikası, dialekt və şivə variantları, linqvokultroloji xüsusiyyətləri barədə ara-sıra linqvistik fikirlər səsləndirilib. İsmi dialektzmlər ədəbi dilə məxsus olmayan ifadə və sözlərdir. Bu nitq vahidləri şeir dilində həm sadə strukturda, həm də söz birləşməsi modelində fəaliyyət göstərir. Tarixi, semantik kateqoriya olan dialektzmlər və onun bir qrupunu təşkil edən ismi dialektzmlər poeziya dilində, həm də estetik kateqoriya vəzifəsinin icrasına çevrilir, linqvokultroloji xüsusiyyətlər kəsb edir. Poeziyada əksini tapan ismi dialektzmlərin bəziləri ya ədəbi dildəki, ya da ki, dialekt və şivələrdəki variantları ilə fonetik baxımdan üst - üstə düşür, omonimik səciyyə kəsb edir, bəziləri isə müxtəlif cür səslənib eyni məna bildirir, yəni sinonimləşir və struktur baxımdan rəngarəng formalarda çıxış edir ki, bütün bu xüsusiyətlər üslubi effekt yaradır.

Poeziyada ismi frazeoloji birləşmələrin özünə məxsus yeri və mövqeyi var və bunlar adi danışıq, məişət-ünsiyyət funksiyasının daxili semantikasını özlərində daşıyırlar. V.V.Vinoqradov göstərir ki, müasir dil sistemində xeyli söz ümumiyyətlə, bilavasitə nominativ mənaya malik deyildir; onlar ancaq az miqdar frazeoloji vahidin daxilində nəzərə çarpır. [2, s.13]

Məşhur rus dilçisi və türkoloqunun bu fikrini ismi frazeoloji dialektzmlərə də şamil etmək olar və belə birləşmələrin semantikasını, hər şeydən əvvəl, sinonimləri ilə əvəz etməklə, omonimləri ilə qarşılaşdırmaqla müəyyənləşdirmək olur. Poeziyada əksini tapan, müstəqil leksik mənası olmayan sözlərin iştirakı ilə formalaşmış ismi frazeoloji dialektzmlərin linqvistik yöndə nəzərdən keçirməyin olduqca böyük elmi əhəmiyyəti var. Poeziyada işlənən frazeoloji vahidlərin müəyyən qisminin formalaşmasında isimlər və isim komponentli leksik vahidlər müəyyən rol oynayır və bunlar ismi frazeoloji dialektizmləri formalaşdırır. Bu qəbildən olan frazeoloji birləşmələrin bir tərəfi daha çox ədəbi dilə, digər tərəfi isə şivələrə məxsus sözlərdən ibarət olur.Məsələn, qəlbi yuxa söz birləşməsində "qəlb" ədəbi dilə,"yuxu" sözü isə dialekt və şivələrə məxsus leksik vahid olub, şair Rəfil İncəyurdun "Yol gedirik" adlı şeirinin bir bəndində tutumlu və anlaşılan bir şəkildə işlədilmişdir:

Gördüm qəlbi yuxaları,
Yuxalıqdı yoxu ,varı,
Axar sulu yuxuları
Yoza-yoza yol gedirik. [1]

"Qəlbi yuxa" ismi dialektizminin tərkibində işlənən sözlərin əsas və ya düzəltmə nominativ səciyyə daşıması sözlərin birləşmə daxilindəki əlaqəsində müəyyənləşir. Belə ki, nazik yuxa sözü əsas nominativ məna, "qəlbi yuxa" birləşməsində isə həmin söz düzəltmə nominativ məna daşıyır. Deməli "...sözün düzəltmə nominativ mənası dildə sonralar, əsas nominativ mənasından yarandığından, əsasən söz birləşmələri daxilində yəni, başqa sözlərlə əlaqədə daha aydın şəkildə nəzərə şarpır, konkretləşir" [4] və bu, bütün dünya dillərində də belədir, o cümlədən ingilis dilində də. İstər Azərbaycan, istərsə də ingilis dilinin dialektoloji, o cümlədən digər lüğətlərində əvvəldə sözün əsas nominativ mənası verilir, sonra onun düzəltmə nominativ mənasından danışılır. Unutmamalıyıq ki, hər hansı bir dialektizmin düzəltmə nominativ mənası həm də onun məcazi mənasıdır. Müasir Azərbaycan dilində "bağır" və "baş" sözləri bədən üzvlərinin adlarını bildirən isimlər kimi işlək bir vəziyyətdədir. "Bağır" sözü Azərbaycan dilinin Qazax dialektində "qaraciyər", Gəncə şivəsində "ürək, qəlb" mənasında işlənir [3]. "Bağırın başı" ismi dialektizmin yaranmasında mühüm rol oynayan "baş" sözü isə dilimizdə əlavə mənaların yaranmasında fəal iştirak edir.Məs: ürəyimin başı, ciyərimin başı və s. "Baş" sözü Azərbaycan dilində çoxmənalı frazemlərin yaranmasında mühüm rol oynayır və bu, dilin dialekt və şivələrində də eyni vəziyyət kəsb edir və bunlar əlavə mənaların böyük hissəsini əks etdirməyə xidmət göstərir.

Poeziyada ismi frazeoloji dialektizmlərlə bərabər, ideomatikləşməyən, dolğun şəkildə məcaziləşməyən isimdən ibarət şivə sözlərinə də müəyyən dərəcədə rast gəlmək olur.Gərəkli olan , poetik mühitə uyğunlaşdırılan dialektizmə təzə nəfəs vermək, onu mövzunun mündəricəsinə tabe etdirmək, poetik mətnlə üzvi şəkildə bağlamaq söz sənətkarından böyük məharət tələb edir və bu baxımdan Famil Mehdinin Qarabağ mövzusunda qələmə aldığı iri həcmli "Dərs" adlı şeirinin sonuncu misrasında "mərəkə" ismi dialektizmi yerli-yerində işlədilərək milli koloriti dolğun şəkildə əks etdirir:

Cəsarət dərsini, sərtlik dərsini,
İgidlik dərsini, mərdlik dərsini,
Bu dərsin Çaldıran mərhələsini,
Qəddarlıq-bədnamlıq mərəkəsini.

Poetik kontekstdə güclü bir ovqat var, şairin şəxsi duyğuları ilə ictimai dərdləri ayrılmaz şəkildə bir-birini çulğalayır, səmimi,orjinal ifadələr oxucunu sehrləyir ki, bu sehrin yaranmasında mərəkə ismi dialektizmi də az rol oynamır. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğətlərindən belə aydın olur ki, mərəkə ismi dialektizmi Laçın, Tovuz, Qazax dialekt və şivələrində "yığıncaq" anlamından işlənir - Bekarlar yenə mərəkə quruf (Laçın). Poeziya dili başdan-başa siqlətli olan Xalq şairi M.Arazın yaradıcılığında konkret anlayışlar bildirən xeyli sayda ismi dialektizmlər müşahidə olunur

ki, bunlardan da mövzuya uyğun leksik dialektizmlər də şairin poetik ornəklərinin dilinə xüsusi bir təravət verir.

Azərbaycan poeziyasında bəzən elə şeir mətnlərinə rast gəlirik ki, onlarda işlənən ismi dialektizmlərin ədəbi dildəki qarşılıqları ilə istifadəsi, yəni sinonimliyi poetik fikrin lazımi səviyyədə çatdırılmasına yaxından köməklik göstərir. Məsələn, Xalq şairi Z.Yaqub "Kəlbəcərdən gələn qarı" şeirində Qarabağ müharibəsi və onun gətirdiyi bəlaları daha emosional ifadə etmək məqsədilə güclü ismi dialektizm cərgələri yaradır:

Barını yellər aparan,
Baxtını sellər aparan,
Qazancını –iringini,
Fitnələr, fellər aparan,
Çox üzgün, rəngi sarı
Kəlbəcərdən gələn qarı. [5]

Poeziyada isim modelli, yəni ismi frazeoloji dialketizmlərə az, konkret və mücərrəd anlayışlar ifadə edən sadə strukturlu ismi dialektlərə kifayət qədər, xeyli sayda rast gəlmək olur. İstər ismi, istərsə də sadə struktura malik ismi dialektlərin həm Azərbaycan ədəbi dilində, həm də şivələrində omonim, sinonim qarışılıqları mövcuddur. Bütün bunlar əksər hallarda poetik üslübun ifadəli vəsitəsinə çevrilir, üslubi effekt yarada bilir. Onları linqvistik baxımdan ətraflı şəkildə tədqiq etməklə, xalqımızın tarixi, məişəti, etnoqrafiyası barədə dolğun elmi məlumatlar əldə etmək mümkündür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Rafail İncəyurd. Göz yaşı, Bakı, 2017, 113 s.
2. Виноградов В.В. Основные типы лексических значений слова. // Вопросы языкознания. М., 1993, № 5
3. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Bakı, 2004, 480 s.
4. Bayramov H. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Sabah, 2005, 116 s.
5. Zəlimxan Yaqub. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 248 s.

SOCIAL CONDITIONING OF LANGUAGE

Gunel Aliyeva
Ph.D student
Ganja State University
zeyna.aliyeva@list.ru
https://orcid.org/0009-0003-7770-3476

Sociolinguistics - it is clear that it arose at the intersection of two other sciences - sociology and linguistics. The interdisciplinary nature of sociolinguistics is recognized by many scientists. However, this recognition in itself does not answer the question: what is more in this science - sociology or linguistics? Who deals with it – professional sociologists or professional linguists (remember that the first scientist to use the term "sociolinguistics" was a sociologist)?

Modern sociolinguistics is a branch of linguistics. While this science was just taking shape and getting on its feet, one could argue about its status. But by the end of the 20th century, when in sociolinguistics not only the object, goals and objectives of research were defined, but also tangible results were obtained the "linguistic" nature of this science became completely obvious. Another thing is that sociolinguists borrowed many methods from sociologists, for example, methods of

mass surveys, questionnaires, oral surveys and interviews. But, borrowing these methods from sociologists, sociolinguists use them in relation to the tasks of language learning, and in addition, on their basis they develop their own methodological techniques for working with linguistic facts and with native speakers. [1, p.413]

The problem of the relationship between language and society is one of the fundamental problems of linguistics. Everything created by man would be impossible without language. Language not only contributes to civilization, but reflects the life of the people, the entire historical path traversed by the people, it becomes a kind of cultural monument.

Language arises, exists and develops, performing a number of important functions. In different linguistic (and not only linguistic) concepts, "lists" of language functions may vary, but most of them include:

- communicative function (as a means of communication);
- expressive function (as a means of expressing thoughts and feelings);
- constructive/instrumental (as a means of forming and implementing thinking);
- cognitive (as a means of cognition, the basis of cognitive activity);
- accumulative (accumulation of social experience) and others.

These functions are identified by scientists when modeling the processes of language functioning. In real life, language always lives (functions) in all the variety of interacting functions. [2., p.391]

The functioning of a language is possible only in a group of its native speakers. It is possible to consider the functional side of language only by taking into account social factors. The social conditioning of language is manifested, first of all, in the expansion of the scope of the social functions of the language, the diversity of the forms of its existence, and the functional styles of the language. In the cultural and linguistic history of mankind, the emergence of writing and writing and the formation of literary languages were of great importance. Languages become multifunctional, the sphere of their social use is diverse, the industrial, social, scientific and cultural experience of the people is passed on from generation to generation, from people to people.

The direct connection between language and society can be discovered by examining the vocabulary of a language - the formation, meaning and use of words. The vocabulary of a language reflects all changes in society - the emergence of new phenomena and concepts, the loss of known phenomena and concepts.

Language is not natural, but a social phenomenon. Karl Marx wrote: "Language as the product of an individual is nonsense. The speech itself is the product of a famous group." The social essence of a language is manifested in its independence (from the point of view of language proficiency, and not from the point of view of the specific form of its existence and functioning) from racial or social affiliation. [3, p.453]

Emerging in society along with other social phenomena (ideology, religion, politics, state, education, various forms of culture, etc.), language occupies a special place among them and has its own specific features. It serves such social phenomena and spheres as politics, ideology, religion, education system, science, legal affairs and other aspects of culture and is their basis. Each of these social phenomena uses a language that expresses their basic ideas, views, concepts, theories, and concepts. Only humans have language. This is a second signaling system that animals do not have.

Since language is a tool of communication and a means of exchanging thoughts (communicative and cognitive functions), the question arises about the relationship between language and thinking.

Language is the property of the collective, it has been formed and exists for centuries, it carries out communication between members of the collective. Thinking develops and updates much faster than language, but thinking without language is only a "thing for itself." A person uses

ready-made language material (words, sentences) as "formulas" or "matrices" not only to express the known, but also to express the new.

Thinking cannot do without language, but language without thinking is also impossible. We speak and write, thinking, and we try to express our thoughts more accurately and clearly in language, that is, realizing something and wanting to convey our thoughts to another, we put them in the form of language. [2, p.413]

Thus, thoughts are born on the basis of language and are fixed in it. This does not mean that language and thinking are identical. Thinking has its own laws, which are studied by logic. Logic distinguishes concepts with their characteristics, judgments with their members, and inferences with their forms. There are other units in language: morphemes, words, sentences. Logical categories do not always coincide with linguistic categories. For example, not all words express concepts, interjections express feelings, desires; pronouns indicate, but do not name or express concepts; proper names do not reflect concepts.

The laws of logic are universal laws; people think in fundamentally the same way, but express these thoughts in different languages in different ways. Lexical, grammatical, phonetic forms of utterances in individual languages are varied, but can correspond to the same logical unit. Language and thinking form a unity, since without thinking there can be no language and thinking without language is impossible. This does not mean that a person thinks only in linguistic forms. There are other forms of thinking, which we will talk about in more detail in the next lecture. However, in order to learn to think, a person must master language.

Sociolinguistic information is important when developing problems and practical measures that make up the language policy of the state. Language policy requires special flexibility and consideration of many factors in multi-ethnic and multilingual countries, where issues of the relationship between languages in their communicative functions and use in various spheres of social life are closely related to the mechanisms of political governance, national harmony and social stability. One of the instruments of language policy is language laws. Although their development as a whole is the competence of lawyers: they must clearly and consistently formulate provisions relating, for example, to the status of the state language, its functions, protection of the monopoly use of the state language in the most important social spheres, regulation of the use of "local" languages, etc. ., - it is obvious that the creation of linguistically literate laws on language is possible only on the basis of comprehensive knowledge of the functional properties of the language, the degree of development of certain systems in it (for example, a system of special terminologies, scientific language, the language of diplomatic documents, the style of official business communication and etc.), a more or less detailed idea of "what a given language can" and "what it cannot" in various social and situational conditions of its use. [3, p.479]

The areas of application of sociolinguistic theory and the results of sociolinguistic research to solving problems of social practice often depend on the nature of the language situation in a particular country. In multilingual countries there are the same problems. In monolingual countries they are completely different. In conditions of multilingualism, there are acute issues of choosing one macro-intermediary language, which would serve as a means of communication for all nations inhabiting the country, and, possibly, would have the status of a state language; in conditions of linguistic homogeneity, the problems of standardization and codification of the literary language, its relations with other subsystems of the national language are relevant. Hence, there are different emphases in the development of sociolinguistic problems and in the orientation of applied areas of sociolinguistics.

References

1. Haakana, M. (2001). Laughter as a patient's resource: Dealing with delicate aspects of medical interaction. Text, 21, 187–21

2. Hester, S., & Francis, D. (2000). Ethno-methodology, conversation analysis, and "institutional talk." Text, 20, 391–413

3. Lavin, D., & Maynard, D. W. (2001). Standardization vs. Rapport: Respondent laughter and interviewer reaction during telephone surveys. American Sociological Review, 66, 453–479

METHODS OF SOCIOLINGUISTICS

[1,2]**Gunay Mammadova,** [1,3]**Gulnara Aslanova**
[1]Azerbaijan State Agrarian University
[2]gunay-zulka90@mail.ri
https://orcid.org/0000-0003-1686-3268
[3]aslanova_g88@mail.ru
https://orcid.org/0000-0003-4348-5477

Methods of sociolinguistics are a synthesis of sociological and linguistic procedures. Among them, there are methods of field research and methods of sociolinguistic analysis of linguistic material. Field research methods include questionnaires, interviews, and direct observation. When surveying, questionnaires are used in the form of questionnaires with a certain nature and number of questions determined by the purpose of the survey - to obtain information about the informants and the characteristics of their speech. When interviewing, much attention is paid to the preliminary preparation of the program and the development of interview techniques. In order to obtain reliable data on the influence of situational parameters on the speech of informants during field research, the speech situation is carefully controlled, stimulating either natural-relaxed speech or a conscious orientation towards a prestigious standard. Observations of informants' speech are structured in such a way as to minimize or eliminate the influence of the observer on their speech behavior. Sometimes so-called participant observation is carried out, in which the observer does not act as an interviewer, but as a participant in the communicative act. [1, p.316]

Processing of field observation data is carried out using types of correlation analysis. Classifications of social variants of a language are made from the point of view of its stratification, situational and communicative variation. Stratification classification is based on the relationship between language variants and certain social groups: professional jargons, social dialects, etc. Situational classification determines language variants depending on specific social situations of its use: the setting and location of the speech event. Communicative classification involves characterizing the variability of language depending on the structure and forms of speech: dialogue or monologue, oral or written speech, genre and style of speech, etc. In sociolinguistics, correlations are used in which certain social parameters act as independent variables - the social status of the speaker or listener, audience, setting, etc., and linguistic phenomena act as dependent variables on them. For each individual social parameter, the functional dependence of linguistic phenomena can be complete or partial. Dependencies are described separately for each parameter and subject to meaningful interpretation, for which dependency tables or graphs are often used. [2]

Sociolinguistics is a relatively young science. She has not yet had time to properly develop her own, unique methods of studying language. But due to the fact that it arose at the intersection of two sciences - sociology and linguistics, representatives of the new field of knowledge tried to perceive all the best that is characteristic of the methodology and technology of research in both sciences that "feed" it.

V.A.Zvegiitsev even wrote about the "methodological omnivorousness" of sociolinguistics and, in connection with this, found that the methodological apparatus represents "its weakest point".

However, such omnivorousness also has its own explanations: first of all, like any young branch of knowledge, sociolinguistics quite naturally follows the path of selecting methodological techniques from what already exists in other sciences; secondly, a wide range of methods corresponds to a fairly large range of diverse problems that fall within the competence of sociolinguistics. In this regard, it should be noted that recently two interrelated processes have been observed in sociolinguistics: the development of its own conceptual and methodological apparatus and the specification of the subject area, the rejection of too broad an interpretation of the tasks of sociolinguistics. [3, p.387]

It is perhaps too early to talk about the special methods used in the creation of sociolinguistic theories - here sociolinguistics is limited to general scientific methods. The methodological features of sociolinguistics lie in its empirical research. When collecting specific information, sociolinguistics largely relies on the methodological experience of sociology and social psychology, but the methods of these sciences here receive certain modifications in relation to the problems that are solved by this linguistic discipline. Thus, since many types of sociolinguistic work are associated with the collection and analysis of mass material (only on the basis of a significant number of facts can one judge how language is used by social groups, and not by individuals), sociolinguistics uses methodological techniques that have long been used by sociologists: oral questioning, questioning, interviews, etc., which undergo changes in accordance with the specifics of sociolinguistic analysis. [5]

Currently, we can talk about a certain set of research methods used by sociolinguistics. In general, methods specific to sociolinguistics as a linguistic discipline can be divided into three groups: methods of collecting material, methods of processing it, and methods of assessing the reliability of the data obtained.

In the first group, methods borrowed from sociology, social psychology and partly from dialectology predominate; in the second and third, methods of mathematical statistics occupy a significant place. There is also specificity in the presentation of sociolinguistic materials. In addition, the material obtained, processed and assessed using statistical criteria requires a sociolinguistic interpretation, which allows us to identify natural connections between language and social institutions [4].

An important feature of sociolinguistics is the need to clarify methodological details in relation to each specific task. Since the sociolinguist often has to deal with a large number of informants, preliminary abstract modeling of the interview situation cannot predict all the difficulties that may arise during direct contact with informants. In order to identify any complicating factors and minimize their impact on the results of the study, preliminary pilot studies are usually carried out to test the effectiveness of known methodological techniques in relation to a specific situation.

When collecting information, sociolinguists most often resort to observation and surveys: the general scientific method of analyzing written sources is also widely used. Of course, these methods are often combined: after a preliminary analysis of written sources, the researcher formulates a certain hypothesis, which he tests during the observation process; To verify the collected data, he can resort to a survey of a certain part of the social community of interest to him. At the very beginning of sociolinguistic research, the researcher is faced with the problem of choosing those specific individuals on whose linguistic behavior it is supposed to build hypotheses and test them. [3, p.784]

The idea of the need to develop special methods and techniques intended for certain branches of sociolinguistics, in particular those that study bilingualism, language in mass communication, artificial auxiliary languages (interlinguistics), artificial languages in the human-machine-human communication system, is increasingly being advocated. , subjective-qualitative assessment of language variability, language policy, sociolinguistic forecasting (linguistic futurology).

Complex scientific tasks require the use not of individual methods, but of an integrated approach to collecting material, its analysis and sociolinguistic interpretation. When planning large sociolinguistic events, scientific teams carefully consider the goals, content, methods and main stages of work.

References

1. Беликов В.И., Крысин Л.П. Социолингвистика: Учебник для вузов. — М.: Рос.гос. гуманит. ун-т, 2001. — 316 с.
2. Ammon, U., Dittmar, N., Mattheier, K.J. &Trudgill, P.J. (eds). 2006. Sociolinguistics: An International Handbook of the Science of Language and Society, Vol. 1-3. Berlin: WalterdeGruyter
3. Berenz, N. 2001. Interactional sociolinguistic research methods. InMesthrie (ed.), 784–787
4. Conde-Silvestre, J. C. 2007. SociolingüísticaHistórica. Madrid: Gredos
5. Johnstone, B. 2000a. Qualitative Methods in Sociolinguistics. Oxford: OUP

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNDƏ İNNOVATİV TENDENSİYALAR VƏ MÜASİR METODLAR

Ellada Fərman qızı Hacıyeva
Azərbaycan Texniki Universiteti
ellada.gadjiyeva@aztu.edu.az
https://orcid.org/0009-0003-6247-6864

Dəyişiklik həyatımızda müxtəlif formalarda baş verən təbiət qanunudur. Həyatımıza təsir edən müasirlik və texnologiya ilə təhsil sistemini inkişaf etdirmək və müasir düşüncə tərzinə uyğunlaşdırmaq üçün təhsil sahəsinə yeni tendensiyalar əlavə edilmişdir. Bununla, şübhəsiz ki, ənənəvi təhsil sistemində tam bir dəyişiklik yaranmışdır. Ənənəvi təhsil sistemi effektiv sayılsa da, ümumilikdə təhsil sisteminə və xüsusilə ingilis dilini öyrənənlərə mühüm rol əlavə edə biləcək son tendensiyalar kimi hesab edilmir. Texnologiya və veb ilə bu yeni tendensiya öyrənməni daha sürətli etmiş və asanlaşdırmışdır.

İnnovativ tendensiyalar yalnız elektron öyrənmə və texnologiyaya əsaslanmır, belə ki, məqalədə müəllimin dərsdə texnologiyadan istifadə etmədən tətbiq edə biləcəyi yeni tendensiyalarda təqdim edilir. Yüksək texnologiya vasitələrdən istifadə edib-etməməsindən asılı olmayaraq, müəllim həmişə tələbələri üçün güclü bələdçi olmalıdır.

İnnovativ öyrənmə metodu, əsasən tədris prosesində məlumatın ötürülməsi və qəbulu kimi iki əsas hissədən ibarətdir. Beləki, müəllim bilikləri başa düşdüyü kimi verməyə çalışır. Təhsil müəssisələrində innovativ metodlardan istifadə təkcə təhsilin yaxşılaşdırılmasına deyil, həm də öyrənənlərin imkanlarının artırılmasına güclü təsir göstərir. Müasir tendensiyalar kəmiyyətdən çox keyfiyyətin vurğulandığı təhsil sektoruna mühüm rol əlavə edir. Belə üsullara GTM (qrammatika-tərcümə metodu) və Kommunikativ metod deyilir. [1, s.175]

Köhnə tədris üsulları əsrlər boyu tələbələrə yalnız qrammatik materialları və lüğəti öyrətməyə xidmət etmiş, bu işlər (feilləri əzbərləmək, iş vərəqlərinə cavab vermək, təkrarlamaq) dil öyrənənləri, necə deyərlər, bezdirmişdir.

Audio-linqual və birbaşa metodlar kimi ənənəvi metodlar hələ də faydalı nəticələr təklif etsə də, müasir dərsdə bu üsul açıq şəkildə köhnəlmişdir. Şübhəsiz ki, sosial media və bütövlükdə internet insanların dilləri öyrənmə üsulunu müsbət şəkildə dəyişmişdir. Bu gün xarici dil müəllimlərinin müasir tələbələrin ehtiyac və maraqlarına cavab verməsi vacibdir.

İngilis dilinin tədrisində düzgün seçilmiş təlim texnologiyaları dili daha asan və effektiv şəkildə öyrətməkdə kömək edə bilər. Onu da qeyd etməliyik ki, tələbələrin inkişafına cavabdeh olan müəllimlər daim tədrisin yeni strategiyaları ilə yenilənməlidir. Belə bacarıq və bilikləri inkişaf etdirən müəllimlər davamlı olaraq peşəkar təlim fəaliyyəti ilə məşğul olmalıdırlar. [5, s.19]. Belə nəticəyə gəlmək olar ki, müəllimlərin uyğun tədris metodunu təyin etmək üçün şagirdlərin məqsəd, ehtiyac və vəzifələrini bilmələri vacibdir. Qrammatika, lüğət və dil bacarıqları dili mənimsəmək və son nəticələrə çatmaq üçün vasitələrdir. Müvafiq olaraq, uyğunsuz proqramlardan qaçmaq üçün müəllimlərin şagirdlərinin məqsədlərini bilmələri vacibdir.

Uyğun metod necə seçilir? Tələbələr ingilis dilini müəyyən məqsədlər üçün öyrənmək istəyirlərsə, (məsələn, öz işlərində və ya şirkətlərində ingilis dilindən istifadə) bu halda müəllim nəzərə almalıdır ki, bu sinif işgüzar ingilis dili sinfidir və onların uyğun lüğətlərə ehtiyacları var. Tələbələrə müxtəlif tapşırıqlar verilməli və həmin mövzu üçün axtarışa yönləndirilməli və onların işinə aid olan müxtəlif mövzular növbəti dərslərdə müzakirə edilməlidir. Bu üsul onların işlərində lazım olan söz ehtiyatını artırmağa, işlərinə dair ümumi fikirləri müzakirə etmək və təhlil etmək bacarıqlarını artırmağa kömək edəcək. Bir sözlə, metod və ya yanaşma öyrənənlərin ehtiyaclarına uyğun qurulmalıdır.

Əgər öyrənənlər hələ də gənc və ya yeniyetmədirlərsə, onlara şifahi fəaliyyətlər, real dünyanın videoları və bir çox müvafiq dərs mövzuları əlavə edilməlidir. Belə hallarda testlər də vacibdir.

Qiymətləndirməyə gəlincə, bu çox vacibdir; meyarlar aydın olmalıdır, öyrənənlər bundan asılıdır, bu da daha sonra onların məqsədlərinə aparır. Tələbələr kommunikativ yanaşmanın tətbiq olunduğu və öyrənmə, kurs və mühazirələrdən çox asılı olan Qrammatik Tərcümə Metodundan istifadə edən sərt kurikulumdan yorulublar; Qlobal dünyada rəqabət və sağ qalmaq üçün qəliblənmiş bir qabiliyyətə ehtiyac günümüzün tələbidir.Bunun üçün öyrənənlərin ehtiyaclarına uyğun yeni tendensiya tətbiq edilməlidir. Xüsusilə xarici dil öyrənməkdə hədəflərə çatmaq üçün öyrənmə mühitini daha təsirli etmək üçün tədrisə əyləncə əlavə edilməlidir. Belə hesab edilir ki, mobil telefonlar, şəbəkələr və şəbəkə cihazları kimi güclü internet əlaqələri təhsil sistemi üçün bir çox yeni imkanlar təqdim edə bilər.

1. E-Öyrənmə: Veb-əsaslı öyrənmə onlayn təhsilin həm də dörd bacarığa (dinləmə, danışma, yazma və oxuma) əsaslandığı, internetdə ola bilən məsafədən öyrənmənin yeni üsuludur. Tələbələr öyrənməsi, istifadəsi asan və yaxşı dizayn edilmiş olduğu üçün e-öyrənməyə üstünlük verirlər və e-poçt, bloq və ya sosial şəbəkə çatlarından istifadə etməklə ünsiyyət qura bilirlər. Elektron öyrənmənin düzgün istifadə olunduğundan əmin olmaq vacibdir, əks halda bu bir çox problem yaradacaq. Bir sıra sahələrdə texnologiyadan istifadə müəllimlər üçün, xüsusən təhsildə və xarici dil öyrənənlər üçün müəyyən məqsədlərə çatmaqda çox uğurlu və faydalı olmuşdur. Elektron öyrənmənin tədrisində veb, e-poçt, internet, mobil cihazlar, iPhone, iPad, canlı seriyalı mühazirələr, münc kitab klubu və başqaları daxil ola bilər. Bu cür təhsil texnologiyaları bütün dünyanı böyük bir ailəyə çevirir və bütün dünyada hər kəsi başa düşməyə, mühazirə oxumağa və istənilən vaxt öz bacarığını inkişaf etdirməyə imkan verir.

E-Öyrənmə daxildir:

a. E-poçt - Elektron poçt İnternet yaranmazdan əvvəl istifadə edilən bir ünsiyyət vasitəsidir, lakin indi tələbələr tərəfindən elektron poçta qoşulmaq, həmçinin müəllimləri ilə ünsiyyət qurmaq üçün istifadə olunur. Bu, ünsiyyət üçün asan və faydalı yol olduğundan, müəllimlər fəaliyyətlərə əsaslanan e-poçtları tədris planlarına əlavə edə bilərlər. Məsələn, müəllim daha öncədən hər bir tələbəyə müzakirə etməli olduqları esse haqqında bir e-poçt göndərir və bu yolla tələbələr yazı və lüğət bacarıqlarını artırmış və dərsə vaxtından əvvəl hazırlaşmış olurlar.Müəllimlər aşağıdakı saytlardan faydalana bilərlər; Yahoo, Hotmail, Gmail və s. [6, s.10]

b. Bloqlar - dünya miqyasında veb-saytda dərc olunan məlumat saytlarını müzakirə etmək üçün çox uyğundur. Bloqlar, xüsusən tələbələr üçün şəxsi onlayn jurnallara xidmət etmək üçün çox

uyğundur. Dil öyrənmək istəyən tələbələr kursa keçid edərək, dərs ortaqlarını yazmaqla bloqlardan istifadə edə bilərlər. Bu zaman digər oxucuların və ya rəyçilərin şərhini də oxumaq mümkündür. Bu cür fəaliyyət öz-özünə nəşr hesab olunur və düşünülmüş ideyaları həvəsləndirir, həmçinin yazı bacarığını gücləndirir, eləcə də oxu və tənqidi fikirləri inkişaf etdirir, beləki tələbələr yalnız ingilis dilində yazmalıdırlar [2, s.140]

c. Skype - tələbələrin məsafədən müəllimləri ilə danışa biləcəkləri platformadır. Bununla tələbələr yerli danışanlarla birbaşa təmas quraraq tələffüzlərini gücləndirəcək və nitq bacarıqlarını inkişaf etdirəcəklər. Bütün bunlarla yanaşı, belə bir proqram internetə çıxışdan başqa tələbələr və ya müəllimlər üçün heç bir xərc tələb etmir.

d. Mobil Cihazlar - artıq mobil telefonlar tədris prosesinə daxil edilib və o, tələbəyə elektron məlumat verməkdə asılı ola biləcəyi texnoloji cihazlardan biri hesab olunur və bu, yer və zamandan asılı olmayaraq, həqiqətən də bilik əldə etməyə kömək edir. Mobil telefonlarda E - Lüğət proqramları öyrənənlərə sözün mənalarını və sinonimləri öyrənməkdə kömək edir.Bu proqram canlı şəkillər, videolar və onlayn viktorinalardan istifadə etməklə öyrəncilərə dərs vəsaiti kimi xidmət edir. [4, s.30]

e. IPodlar - dil öyrənməyə kömək edən başqa bir cihazdır. Tələbələr bu qurğulardan mətnləri, şəkilləri və audioları müəllimləri ilə paylaşmaq üçün istifadə edə bilərlər.Bu texnologiya təkcə dinləməni deyil, həm də lüğətin qurulmasını və qrammatik öyrənməni təkmilləşdirir.Tələbələr həmin cihaz vasitəsilə öz səslərini yaza, dinləmə və danışma məşqlərini edə bilərlər, məsələn, ingiliscə xəbərlərə, şeirlərə və hətta mahnılara qulaq asa bilərlər.

Texnologiya və E-öyrənmə xüsusilə müasir dövrdə tədrisdə çox kömək etsə də, onun qüsurları var; sürətli internet bağlantısı ehtiyac növü kimi. Bəzi ölkələr var ki, ya internet bağlantısı zəifdir, ya da tədris texnologiyası yoxdur. Nəzərə almaq lazımdır ki, bir çox tələbələrin texniki vəsait almaq və ya İnternetə çıxışı ödəmək üçün maliyyə imkanları yoxdur. İnnovativ tədris tendensiyaları yalnız E-öyrənmə və texnologiyadan asılı deyil, müəllimin dərs prosesini inkişaf etdirmək üçün sinifdə və hətta sinifdən kənarda istifadə edə biləcəyi yollar var. Bu yollara ənənəvi metodologiyaları və yeni tədris üsullarını birləşdirən bacarıqlı müəllimlər lazımdır. Tədris üsulu sinif sayından və kurikulumdan asılıdır. Müasir tətbiq üsullarından:

2. Yaradıcı düşüncə: Oynaq oyunları və vizual məşqləri daxil etməklə şagirdləri yaradıcı təfəkkürə və tənqidi düşünməyə stimullaşdıran üsullar həqiqətən onların zehnini oyadır və öyrənməyə marağını stimullaşdırır. Müəllim həmişə şagirdlərinin yeni ideyalarını təşviq etməlidir; yaradıcı ideyaları inkişaf etdirmək və yeni dili kəşf etməkdə onların azadlığını təşviq etmək üçün ən yaxşı yollardan biri hesab olunur. Təhsildə keyfiyyətli innovasiyalar öyrənənlərin daha qısa müddətdə daha çox öyrənməsinə səbəb ola bilər və öyrənmə bacarığını stimullaşdıra bilər. Ona görə də tədris prosesində faydalı yeniliyin yaradılması vacibdir.Tələbələri təlim prosesində həvəsləndirə biləcək mühiti dəstəkləmək, qarşılaşdıqları problemləri həll etmək üçün fəaliyyətlər yaratmaq vacibdir. Belə bir üsul müəllimlərdən və uyğun fəaliyyət və təlim modelini necə tətbiq etməkdən və yaradıcı təfəkkür yaradan ağıllı suallardan çox asılıdır.Nəticələr müəyyən etdi ki, yaradıcı və innovativ təhsilin yaradılmasını dəstəkləyən yanaşmalar sistemli tərəqqiyə yönəlməlidir. Adətən dizayna əsaslanan öyrənmə, problem həlli, yaradıcı düşünmə, tədqiqat yazmağı öyrənmə və ya innovativ tədris prosesinə əsaslanan bu yanaşmalar yaradıcı şəkildə innovativ təhsilə səbəb ola bilər. [2, s.120]

3. Audio və vizual materiallar: Müəllimlər tələbələrin təxəyyülündən asılı olmamalıdır, lakin, ideyanın daha yaxşı başa düşülməsini təmin etmək üçün kurslara audio-vizual materiallar daxil etməlidir. Audio-vizual materiallardan asılı olaraq şagirdlərin dinləmə, oxuma və anlama bacarıqlarının inkişafına kömək edəcəkdir.Danılmaz faktdır ki, audio-vizual həm keçmişdə, həm də indiki dövrdə də operativ üsullardan biri olmuşdur; tələbələrə öyrəndiklərini tətbiq etməyə imkan verir. Bu, həqiqətən də öyrənənlərin mənasını çatdırmaq üçün jestlər, göz təması və üz ifadələrindən istifadə etməklə ünsiyyətə nail ola bilməsi üçün effektiv tədris üsuludur.

4. Beyin fırtınası: Beyin fırtınası dərslərə mütləq daxil edilməlidir. Dərsdəki hər kəsi iştirak etməyə təşviq etmək və səhv ola biləcəyini düşünmədən tələbənin fikirlərini səsləndirmək üçün tək bir vacib fikir deyil, çoxlu beyin düşüncələrinə fokuslanmaq üçün vaxt ayrılmalıdır. Sadə bir beyin fırtınası sessiyasından istifadə onu tətbiq etməzdən əvvəl bəzi əsas qaydalara ehtiyac duyur.

Müəllim öz sinifində beyin fırtınası texnikasından istifadə edərək, şagirdlərindən oxuduqları qısa xülasələri təqdim etmələrini xahiş edərək, beyin fırtınası və sinif müzakirələrini stimullaşdırmaq üçün öz fikirlərini paylaşır . Növbəti dəfə o, öz sinfində debat mövzularını oxuyur və sonra sərbəst şəkildə müzakirəyə başlayır, beləliklə, tələbələr mövzuya asanlıqla şərh verə bilirlər.

5. Sinifdən kənar: Ətraf mühit həqiqətən öyrənənlərə böyük təsir göstərir. Tələbələri sinifdən kənara çıxarmaq onların bacarıqlarını və öyrənmə həyəcanını təzələyir. Bu təcrübə daha sonra tapşırığı yerinə yetirmək üçün təcrübə yaratmağa kömək edən səfər kimi qəbul edilir. Müəllim tədbir üçün məqsəd qoymalı və onu yeni mühitlə əlaqələndirməlidir, çünki yeni məkan ilham yaradır. Səfərdən sonra öyrənənlər öyrəndiklərini əlaqələndirir (səfərin əhəmiyyətini vurğulamaq üçün sinifdə müzakirələr də aparıla bilər). [3, s.33]

6. Hekayə lövhəsi: Rudyard Kipling deyirdi: "Tarix hekayələr şəklində öyrədilsəydi, heç vaxt unudulmazdı." Müəllim hər bir fənni əla hekayə lövhəsi ilə əlaqələndirirsə, bu, şagirdlərə addım-addım öyrənməyə kömək edir, çünki vizuallaşdırmanın təsiri tədrisdə effektivdir. Belə bir tədris üsulu fəaliyyəti stimullaşdırır və hətta mürəkkəb ideyalar asanlıqla həll edilir .Hekayə qurmaq həm müəllim tərəfindən, həm də şagirdin təxəyyülü ilə hazırlana bilər.

7. Komanda iş - Scarnati tərəfindən "adi insanlara qeyri-adi nəticələr əldə etməyə imkan verən əməkdaşlıq prosesi kimi" müəyyən edilir. Hər kəsin bildiyi kimi, hər bir komanda işinin nəticəsi həmişə böyük və təsirli olur.Tələbələr komanda işində bir-birlərinə kömək edir və hər kəs özünü bu layihənin bir hissəsi hesab edir.

8. Yumor - tələbələrin diqqətini və tədrisə marağını cəlb etmək üçün yaradıcılıq və təxəyyül tələb edir. Dil sinfinə yumorun daxil edilməsinin faydaları vardır.Tələbələrə oynayaraq və gülərək öyrətmək vacibdir ki, bu, narahatlığın qarşısını alır və öyrənmə mövzusunu heç bir stress olmadan saxlayır, xüsusən də tapşırıq çox olduqda və ya uzun sürdükdə.

9. Dərs otağı mühitinin stimullaşdırılması: maraqlı bəzədilmiş dərs otağı tələbələrin zehnini stimullaşdırmaq üçün yaxşı mühitdir. Bu, onlara daha yaxşı düşünməyə və yaradıcı kəşfiyyatı təşviq etməyə kömək edir.Müsbət mühit, şübhəsiz ki, öyrənənlərə müsbət təsir göstərir. Şagirdlər sinifdə ev problemləri, sınaq qorxusu və ya canlı təzyiq kimi kənar problemləri əsas gətirə bilər ki, bu da onların motivasiyasını itirəcək və öyrənmə eşqini kütləşdirə bilər, beləliklə, isti müsbət sinifdən istifadə onların öyrənmə qabiliyyətinə həqiqətən təsir edir və onları suallar verməyə və diqqətli olmağa təşviq edir.

Yeni tendensiyalardan faydalanmaq təhsilin keyfiyyətini artırır, dil öyrətməyi asanlaşdırır, xarici dilləri öyrənməni daha asan və maraqlı edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Baviskar, Dipak Prabhakar Tədrisdə Müasir Yanaşmalar və Metodlar; Ingilis dili. Cild.2, New York: Cambridge University Press -2016.
2. Bucholz, Jessica L. & Sheffler, Julie. İsti və İnklüziv Sinif Mühitinin Yaradılması: Cild. 2, № 4 - 2009
3. Deelip, Kamalja Mahesh & Faruk, Khatik Salman. İngilis dilinin tədrisində müasir yanaşmalar və metodlar. Cild 2, Maharashtra: Patel Təhsil Kolleci mətbuatı 2011.
4. Lehner & Nosekabel, Wireless E-Learning & Communication Environment -2002
5. Means, B., & Olson, K. (Eds.). Technology and education reform. US Department of Education -1997

SYNTACTIC TERMS USED IN PRESS LANGUAGE

Madina Rzayeva
Ph.D. candidate
Ganja State University
madinarzayeva@yahoo.com
https://orcid.org/0009-0009-3584-9091

As the possibilities of term creation in the Azerbaijani language in a complex way are intensifying, experts in the field pay special attention to the research of the syntactic method of term creation. Although Mammad Gasimov repeats SalimJafarov's ideas about the limitations of the syntactic method when talking about the syntactic method of term creation, he also gives ample space to the interpretation of the types of this syntactic method. These methods are classified as follows:

1. Lexico-syntactic method. The terms formed in this way refer to linguistic units that are independently approached without morphological signs: liver, triangle, ironwood.
2. Morphological-syntactic method. The terms created by this method include units with a suffix: sower, silencer, icebreaker, manuscript, screwdriver.
3. Terms in the form of a word combination: aviator-cosmonaut, alarm zone, mandate commission, reader's ticket, cog wheel.
4. Terms in the form of double words: film-comedy, film-magazine, driver-mechanic, factory-kitchen.
5. Kalka method: five-year plan, labor discipline, red corner, self-criticism, etc. [1, pp.164-171]

When discussing the issues of syntactic term formation, researchers highlight the role of calcification. Because although the kalkas are formed on the basis of the forms belonging to the source language, the means of expression are based on the sources of the kalkayar language. Therefore, kalkas themselves are considered as language units with a special role in the enrichment of the mother tongue.

According to A.A.Reformatsky, "kalkas are translated and formed by mechanically combining language elements from kalkae". [2, p.117] N.A.Baskakov also evaluates kalkas as a translation from another language. [3, p.61] O.S.Akhmanova explains kalkas as the transfer of the lexical-semantic and lexical-syntactic model of one language to another language. [4, p.188] In the literature of Russian linguistics, kalkas, as a rule, are mostly presented as variants transferred through translation into another language. [5, p.360]

Kalkas are not just a translation of a word or phrase, as shown in separate studies, but consist of the equivalent of a model in a foreign language expressed with elements of the native language. Mammad Gasimov writes: "When creating new terms using the Kalka method, this or that translated word should be expressed with words that have the same meaning in that language (translated language), or with words and word-correcting suffixes. Therefore, the exact equivalent of the translated word should be indicated. Otherwise, it cannot be called kalka". The role of kalkazation in terminology is especially increasing at the modern stage. While analyzing the terms created by the syntactic method, SayalıSadıgova writes that the external appearance of complex terms, the way of expression is very close to term-word combinations, sometimes the subtlest aspects. it is difficult to distinguish them from each other without review. Therefore, both external aspects and internal meaning should be considered here as the most important specific aspects of these two categories. [6, p.83]

In the literature of linguistics, when discussing the issues of syntactic word creation, the terms created in a complex way, by combining words, and also by means of collation are analyzed as examples.

Three main types of terms with a complex structure are used in the modern press. They consist of terms formed with the participation of international term-generating elements used as prepositions, compound terms and derived terms.

The following examples of terms with a complex structure formed with the participation of lexical means can be shown:

Anti-composition. Anti- composition is an independent word of Latin origin. Its meaning consists of the concept of opposite, opposite. The anti- composition has lost its word independence and has the function of a pre-word suffix in the Azerbaijani language. However, since there are no prepositions in the Azerbaijani language, it is possible to consider the words formed with the participation of that composition to be complex in structure. In the language of the press, there is a new antimonopoly term used for this composition. "The tourism industry in Azerbaijan is an industry that operates under anti-monopoly, completely free conditions".

The term anti monopoly is used here in the sense of antitrust. As you can see, the composition of the term monopoly was developed in order to replace the word monopoly of Arabic origin. This is a manifestation of the operation of creating a new norm on the norm. The goal should be to maintain the stability of the mother tongue norm.

Anthropo-composition.Anthropo- composition is of Greek origin. Its meaning is to express human understanding. In the press, the term anthropogenic is used, which is a combination of anthropo- composition with the word gene. This term is new in the press, its meaning is understood as human gene change: "To get rid of these effects, it is necessary to reduce anthropogenic effects".

Although the term anthropogenic does not appear in many bilingual dictionaries, it is recorded in the last spelling dictionary. Therefore, it is necessary to give the meaning of this term, which is newly used in the press, in parentheses. First of all, this is due to the requirement of the mass character of the press language.

Post-composition. Post-composition is of Latin origin. Its meaning is to express past, past, previous concepts. In the Azerbaijani language, post-containing terms are used recently. Such terms as post factum (after it happened, completed and finished), postmodernism (denying the previous tradition in creativity), postscriptum (post-written), post-Soviet (post-Soviet era) can be given as examples. In the press, it is also found that other words are modified and used for the post-content by dressing the trend of modernization in the form of modernization: "It can also stand out as the best field in the post-neft era". Probably, the term post neft is used here in the sense of the past oil period or the post-nef period. In the native language, of course, creating such artificial confusion does not bring such innovation in favor of norms.

Mega-composition. Mega-composition is of Greek origin. In Greek, mega means large as an independent word. There are a number of mega-terms related to different fields of activity. Mega-containing terms can also be found in the language of the press: "At the entrance to the city, we encounter a traffic jam, which is a problem of all megacities"; "Megaportal is an information system that reflects information about scientific achievements, pedagogical activities, works and has strong search capabilities."

Megapolis includes the concept of a big city and a country-city that connects several cities at the same time. The last megalopolis term is recorded in the "Orthographic dictionary of the Azerbaijani language". The term megaportal means a large-scale portal that performs more functions. The term "megaportal" was not included in the "spelling dictionary of the Azerbaijani language" because it was newly developed. These terms do not replace any commonly used variant, each of them means an independent concept. Therefore, both terms are equally involved in the enrichment of native language norms. [7, p.840]

References

1. Qasımov, M.Ş. Azərbaycan dili terminologiyasının əsasları / M.Ş.Qasımov. – Bakı: Elm, – 1973, – 186 s.
2. Реформатский, А.А. Введение в языковедение / А.А.Реформатский. – Москва: АСПЕКТ ПРЕСС, – 1996. – с. 536.
3. Баскаков, Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков / Н.А.Баскаков. –Москва: Наука, –1979. –274 с.
4. Ахманова, О.С. Словарь лингвистических терминов / О.С.Ахманова. – Москва: Едиториал УРСС, –2004.–571 с.
5. Жирмунский, В.М. История немецкого языка / В.М.Жирмунский. –Москва: Изд.-во Литературы на иностранных языках, –1956. –387 с.
6. Sadıqova, S. Azərbaycan dili terminologiyasının nəzəri problemləri / S.Sadıqova. – Bakı: Elm, – 2002. – 230 s.
7. Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti. Bakı, Şərq-Qərb, 2013, 840 s.

AZƏRBAYCAN VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ QEYRİ-FEİLİ FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN PARADİQMATİK FORMALARI

Lamiyə Mahir qızı İbrahimova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
lamiya.ibrahimli@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0002-1101-5086

Məlumdur ki, frazeologizmin paradiqmatik formaları onların nitqdə sözlərlə əlaqələr zamanı dəyişən formalarıdır. Nitq prosesində bu formalar, əsasən, digər sözlərlə münasibətdə ifadə olunur. Paradiqmatik formaların funksional təyinatı frazeoloji birləşmənin əlaqələrini və münasibətlərini səciyyələndirir.

Paradiqmatik formalar bəzən frazeologizmin hər hansı bir komponenti ilə də ifadə oluna bilər. Paradiqmatik formalar əsasən flektiv quruluşlu dillərə məxsusdur. Bu formalar sözlərin hallanması və təsriflənməsi prosesində özünü büruzə verir. Frazeoloji birləşmənin paradiqmlərinin bir dil vahidi kimi funksionallığı sözlərin paradiqmatik formalarının funksionallığına bənzəyir. Paradiqmatik formalar frazeoloji birləşmənin bəzən bir, bəzən də iki komponentinə aid ola bilər. Frazeoloji birləşmənin strukturunun dəyişməsi paradiqmatik formaların mövcudluğu ilə əlaqədar deyildir. Frazeoloji birləşmənin bu və ya digər paradiqmatik formasının nitqdə digər sözlərlə və cümlələrlə münasibətləri onların funksionallığını ifadə edir.Beləliklə, frazeologizmin dildə digər sözlərlə və cümlələrlə müəyyən münasibətləri onların xüsusi ifadə formalarını tələb edir. Frazeoloji birləşmənin paradiqmatik formalarının ifadə zənginliyi onların sözlərlə mürəkkəb əlaqə və münasibətlərini sübut edir.

Rus dilində söz və sabit birləşmə arasındakı münasibətlər bəzən paradiqmatik formaların, bəzən isə qeyri-paradiqmatik formaların vasitəsilə ifadə olunur. Lakin sual yarana bilər ki, frazeoloji birləşmənin paradiqmatik formasının mövcudluğu nədən asılıdır? Bu mövcudluq söz və frazeoloji birləşmələr arasındakı münasibətlərin səciyyəsindən, özəl xüsusiyyətlərindən asılıdırmı? Nəhayət, sözlərin və frazeologizmlərin paradiqmatik firmalarla ifadə olunmuş münasibətlərinin məzmunu nədən ibarətdir?

İki müstəqil dil vahidinin – söz və frazeoloji birləşmənin nitqdə qarşılıqlı münasibətləri və əlaqələri çox mürəkkəb bir prosesdir. Paradiqmlərin məzmun və forma özəlliklərinin araşdırılması zamanı bu münasibətlərin mürəkkəbliyi aydın olur. Yalnız paradiqmatik formaların funksional və

semantik özəlliklərinin təyin edilməsi, müəyyənləşdirilməsi söz və sabit birləşmə arasındakı münasibətləri düzgün izah etməyə imkan verir.

Rus dilində frazeoloji birləşmələrin paradiqmatik formaları bir neçə halda mövcud olmur:

1. Cümlədə zərf mənasında işlənən frazeoloji birləşmələrdə paradiqmatik formalar müşahidə olunmur: "кричать во всю ивановскую", "бежать сломя голову", "говорить о ком-либо за глаза", "делать что-либо из-под палки", "ненавидеть всеми фибрами души", "наедаться до отвала".

2. Təyin olunan sözlə qrammatik cəhətdən uzlaşmayan təyinlərin sintaktik funksiyasında işləndiyi zaman frazeoloji birləşmələrdə paradiqmatik münasibətlər müşahidə olunmur: "русский до корней волос", "музыкант до мозга костей", "лицо кровь с молоком", "человек не от мира сего", "шинель на рыбьем меху", "ночь короче воробьиного носа".

3. Uzlaşmayan təyinlərin və zərflərin sintaktik funksiyasında işlənərkən frazeoloji birləşmələrdə paradiqmatik münasibətlər müşahidə olunmur: "поговорить по душам" – "разговор по душам"; "одеваться с иголочки" – "костюм с иголочки". [1]

Göstərilən misallarda frazeoloji birləşmənin və sözün yeganə funksionallığı müşahidə olunur. Belə frazeoloji birləşmənin cümlədə hər hansı digər funksiyada işlənməsi mümkün deyildir. Bu baxımdan onlarda paradiqmatik formaların mövcud olmaması həmin ifadələrin leksik və qrammatik səciyyəsində ehtiva olunur. Bu isə onların formal özəlliyi hesab olunur. Lakin bu formal özəllik özündə müəyyən semantik xüsusiyyətləri ifadə edir. Onlar cümlədəki və mətndəki sintaktik funksiyalarına görə təyin olunanı təyin edən funksiyasında çıxış edir.

Rus dilində frazeoloji birləşmələrin paradiqmatik formaları, əsasən, aşağıdakı hallarda müşahidə olunur:

Sadə və ya mürəkkəb xəbərlə uzlaşan mübtədanın sintaktik funksiyasında işlənən frazeoloji birləşmə paradiqmatik formaya misal ola bilər. Bu zaman xüsusilə qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-feili frazeoloji paradiqmlərin strukturunda və mənasında aşağıdakı qanunauyğunluqlar müşahidə olunur: a) mübtəda funksiyasında işlənən paradiqmatik forma frazeologizmin struktur təşkilindən asılı olur; b) mübtəda funksiyasında işlənən paradiqmatik forma-frazeologizm hər hansı qrammatik kateqoriyalar əsasında xəbərlə və təyinlə uzlaşır. Əgər mübtəda funksiyalı frazeologizm atributiv birləşmədirsə, o zaman xəbər və təyinlə uzlaşarkən, paradiqmatik formanın iki komponenti olur: "садовая голова", "мелкая сошка", "тертый калач", "ненасытная утроба", "гусь лапчатый", "шарашкина контора" [2] .

Əgər frazeologizmlə ifadə olunan paradiqmatik formanın strukturu önqoşma ilə və ya önqoşmasız işlənən iki isimdən ibarət olsa, o zaman xəbər və təyinlə uzlaşan zaman mübtəda yalnız bir komponentdən (yalnız adlıq halda işlənən isimdən) ibarət olur. Məsələn: "яблоко раздора", "олух царянебесного", "якорь спасения", "камень преткновения", "отставной козы барабанщик", "саврас без узды", "притча во языцех" və s.

Frazeoloji birləşmə ilə ifadə olunmuş mübtədanın xəbərlə və təyinlə uzlaşma formaları tamamilə fərqlidir. Frazeoloji birləşmə ilə ifadə olunmuş mübtəda xəbərlə yalnız cinsə və kəmiyyətə görə uzlaşır: "Послеобеденный мертвый час в доме отдыха тем временем прошел к концу, так как всем хотелось видеть Горького". (Сергеев-Ценский, Моя переписка и знакомство с А.М.Горьким). "Меня определили работать в "Тодте"– была у немцев такая шарашкина контора по строительству дорог и оборонных сооружений" (Шолохов. Судьба человека). [3]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Брагина Н.Г. Фразеология в контексте культуры. М., Сб. Языки русской культуры. 1999, стр. 131-135.

2. Гаврин С.Г. Фразеология современного русского языка. Пермь, 1994, 314 с.

3. Гатиатулина З.З. Сравнительное исследование фразеологических единиц с компонентом глагола движения. М., 1969, 246 с.

ON THE TOPIC OF MODERNIZATION OF FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Svitlana Ponikarovska
Kharkiv National Automobile and Highway University, Ukraine
ponikarovska@gmail.com
http://orcid.org/0000-0001-9432-402X

Intellectual education systems play crucial roles in the contemporary educational landscape, holding significant potential for the development and implementation of advancements in global education. These systems aim to modernize education, elevating it to a higher standard and achieving optimal results.

The integration of up-to-date multimedia technologies enhances educational efficiency, boosts motivation, activates cognitive processes, and intensifies the overall learning experience. This approach facilitates a more comprehensive mastery of material. Moreover, the interaction between the educational system and students contributes to improved information retention, longer-lasting memory, and the practical application of acquired knowledge, yielding positive results.

The ongoing "computerization" of education prompts the exploration of approaches that harness the potential of new technologies. This extends beyond knowledge transfer to the holistic development of a student's personality, fostering creativity, and addressing both educational and practical challenges.

In recent years, numerous scientific studies have emerged addressing the integration of information technology into educational processes. Many foreign and domestic scholars have delved into the pedagogical and theoretical aspects of incorporating IT into education, exploring both the practical and implementation facets of information technologies. Additionally, some research has approached the implementation of information-communicative technologies as a fundamental aspect of shaping an information society at large [2].

Despite the comprehensive examination of the use of information technologies in education from various angles, the specific application of IT in teaching foreign languages requires more detailed exploration within the context of contemporary educational trends. The primary objective of this article is to examine the nuances of utilizing information technologies in the higher education setting for teaching foreign languages. It aims to scrutinize the advantages and contradictions of new methodologies, analyzing both the challenges and potential opportunities associated with these approaches.

Over the past couple of decades, there have been almost revolutionary changes in the transmission of visual information. The volume of information being conveyed has reached staggering proportions, accompanied by the emergence of new types of visual information and innovative methods of transmission. Unsurprisingly, the development of electronic tools and the establishment of a new teaching culture have influenced the expectations placed on teachers.

New technologies are founded on the integrated use of various teaching tools, encompassing both electronic and traditional formats, and innovative multimedia teaching methods guided by the principles of relevance and mutual complementation [1]. In the modern educational process, the utilization of visual means should extend beyond mere illustration aimed at simplifying course comprehension. These means should be an integral component of the student's cognitive activity, serving to shape and enhance not only visual image thinking but also abstract and logical thinking.

Teaching foreign languages with computer technologies offers several advantages. Firstly, it plays a crucial role in creating a conducive learning environment that significantly boosts motivation. Secondly, there are methodological benefits, such as the flexibility to choose the pace and difficulty level of tasks, aligning with the principle of personalized education. Thirdly, there are technical advantages that enable the use of programs for grammar and spelling checks, as well as the incorporation of interactive multimedia in speaking exercises.

Despite these advantages, the full potential of information technologies in language education is not fully realized due to its relatively recent adoption. Educational institutions, both at the school and higher education levels, face challenges in terms of inadequate modern facilities and a lack of quality software for teaching foreign languages [3].

Research on this matter indicates various applications of information technologies in language education. These include using technology for conducting tests, both ongoing and final, on different topics and sections, utilizing diagnostic and test programs for vocabulary and grammar assessment. Pedagogical software serves as a means to introduce new vocabulary or grammar concepts. Additionally, various tool programs, such as dictionaries, references, and spelling checkers, empower students for independent tasks and assist teachers in test creation, curriculum development, and result assessment through automation.

One of the most prevalent uses of IT in language education is in extracurricular activities, involving individual tasks, projects, and preparation for presentations and conferences, among other activities. Despite these various applications, there is a clear need for improved technological infrastructure and access to quality language education software in educational institutions.

In contemporary society, computer technologies have become integral to various aspects of life. The concept of an "educated person" inherently includes computer literacy, making it a compelling reason to incorporate information technology (IT) in foreign language education. However, despite the existence of scientific and methodological foundations for developing information-educational systems, an analysis reveals several contradictions.

The primary conflict lies in the fact that many researchers tend to focus on the potential didactic applications of IT rather than studying the requirements for the development of the educational process. Consequently, the more easily implementable possibilities of IT are often prioritized. These include augmenting visual aids, implementing real-time control, training typical skills, and enhancing interaction.

The second problem revolves around the potential models for integrating IT into the educational process. Existing models predominantly aim to enhance the efficiency of both teachers' and students' activities within the traditional objectives, outcomes, and content of education. Attempts to merely transfer some of the teacher's functions to the computer within the traditional paradigm do not lead to a comprehensive reconfiguration of the educational environment, both technologically and effectively. This limitation arises from the fact that the computer, in such cases, merely replicates specific teacher functions without fully realizing its unique capabilities, thereby preventing the utilization of the full potential of IT.

The third conflict is rooted in the fact that the educational environment encompasses not only the collection of subjects and objects (such as educational tools and activity aids) but also their meaningful foundation – the "content" or informational completeness. This content is a crucial factor in the effectiveness of any electronic resource. However, when examining the information-educational environment, the majority of researchers concentrate on the tools, means of activity and communication, and information sources, i.e. the operational components, rather than focusing on the content itself. Consequently, the new environment tends to enhance the efficiency of traditional methods and pedagogical technologies while adhering to conventional educational outcomes.

In essence, the educational system model, designed to cultivate profession-oriented competence in foreign languages among engineering higher school students through the use of

information communicative technologies, will be truly innovative only if it is aligned with contemporary educational goals and values. These include the development of educational requirements, a system of value relations, and life ambitions, as well as the mastery of universal modes of activity and the prioritization of the formation of search and research skills in students. Only under these conditions can electronic educational resources, as crucial components of such an educational environment, demonstrate their distinctive didactic features and, consequently, bring about fundamental changes in educational activity based on the principles of goals and results.

Thus, the concepts discussed above lead to the conclusion that the foundational objective in developing an information-educational environment is the targeted task of enhancing the quality of education. The integration of various educational technologies within this environment influences the selection of specific types of activities suitable for use in this context. Electronic tools have the potential to fundamentally transform the landscape of language learning education, not merely for general purposes but especially for specific ones where their unique didactic features can be fully realized.

References

1. Коваль Т.І., Кочубей Н.П. (2011) Інтерактивні технології навчання іноземних мов // Наукові записки НДУ ім. М. Гоголя. Психолого-педагогічні науки. № 7. С. 25–37.

2. Кремень В. (2006) Інформаційно-комунікаційні технології в світі і формування інформаційного суспільства // Інформатика та інформаційні технології в навчальних закладах, № 6. С. 4.

3. Маслюк Ю.А. (2006) Проблеми використання інформаційних та комунікаційних технологій у навчальній діяльності // Інновації в освіті. Київ, № 1. С. 117–123.

EXAMPLES OF TYPES OF NEW PEDAGOGICAL TECHNOLOGIES USED IN TEACHING ENGLISH

Fidan Isayeva
Mingachevir State University
fidan.isayeva@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0003-2084-3083

There are many different types of modern pedagogical technologies that can be used in the teaching process, especially in teaching a foreign language, that increase the activity of students and develop their logical thinking. We can group some of these technologies according to their nature and purpose as follows:

1. "Brainstorming" methods: KWL ("what I know", "what I want to know", "what I learned"), cluster (branching), word associations etc.
2. Discussion methods: discussion, debates, discussion maps, round table, Socratic method, aquarium.
3. Methods of role-playing games: role-playing, modeling, staging. Presentation methods: presentations, essays.
4. Research methods: cubing, case study, Venn diagram, project development, questionnaires and interviews, decision tree, idea map, reflection.

"Brainstorming" (mental attack) - The name of this method is taken from the English word "brainstorming", which means the attack of ideas, the concentration of ideas. The teacher asks the students to quickly and concretely express the first ideas that come to their mind for solving the

problem. Sometimes these ideas are quite unusual and creative. Students' suggestions are recorded on paper or on the board. At the end of the work, all answers are analyzed. [2, p.28-29]

KWL - The purpose of this method is to develop students' thinking abilities by creating a connection between their previous knowledge and new knowledge. Information grouped under the headings "What I know", "what I want to know", "what I learned" plays a very important role in creating the said relationship. This method is used in the study of more texts.

Cluster - The cluster method is a method that allows students to think freely about any topic or idea as much as possible. To use this method, the object of discussion is defined first. Then that word or phrase is written in the center of the board. Students write their thoughts on that concept in the form of words and phrases on the board. Words or phrases related to the word being discussed, and then additional words related to those words, are connected by lines, resulting in a spider web-like figure.

Venn Diagram – Using this method, students can compare certain topics, events, or concepts and identify their similarities and differences. A Venn diagram is built on two or more intersecting circles. There should be enough space for writing in the overlapping part of the circles. In that part, the similar or common aspects of the mentioned issue are noted.

Auction – The teacher presents the problem. In turn, each student gives their opinion on the solutions to the problem. After each idea is voiced, the teacher counts: one, two. At this time, another student can make his suggestion. All students should listen carefully to each other so that ideas do not repeat themselves. The last one to say the correct idea is the winner. This method develops both listening skills and creative thinking in students.

Role-playing games are currently one of the most widely used types of interactive methods. This method can be easily adapted to the taught subject, topic, language and knowledge level of the students. Role-playing games have a special importance in the long-term memory of the studied subject. There are different ways of conducting role-playing games. Usually, the teacher divides the class into groups and distributes roles among these groups. However, when using this method, the main goal should not be forgotten, the game should not be focused only on the entertainment side, and the educational aspect of this method should not be overlooked. To overcome such difficulties, the teacher should be the direct leader of the game, involve the children in the game, and the discussed ideas should be justified and analyzed. Role play develops students' creative imagination. These games eliminate the monotony of the lesson and arouse interest in the subject.

Debates - (in French "exchange of ideas") is understood as a dispute about any problem, where the parties defend their position based on evidence in a cultural way. Arguments are the basis of debates. Each group defends its position and refutes the arguments of the other side. The most important element of debates is critical thinking. It should also be noted that debates are not confrontations of individuals, but of ideas.

Zigzag is one of the teaching strategies that encourage students to cooperate with each other. This teaching strategy or technique is an effective method for mastering a large and comprehensive text or information in a short period of time. When using this method, the teacher divides the topic into 4 parts in advance. Each expert group learns its part, discusses it, then returns to the previous groups and explains the part they have learned to the group members. Thus, each member of the group gets information about each part of the topic. Initial group members should note down questions that arise, and then address these questions to the experts responsible for each section. The teacher must control the correct and accurate provision of information by the students, as well as the correct answers to the questions that arise.

Aquarium – The purpose of this method is to develop discussion skills. Students are divided into two groups. A group sits on chairs arranged in a circle and discusses the problem proposed by the teacher. Another group sitting on chairs outside the circle observes whether the discussion is conducted according to the established rules. The first group conducts a discussion on the specified

topic. After 15-20 minutes, the discussion is stopped, the participants of the "outer circle" evaluate the progress of the discussion, and the groups continue discussing this or that problem by changing their places.

As we mentioned, when talking about pedagogical technologies, it is necessary to emphasize the role of modern ICT tools in English language teaching. ICT tools used in the educational process can be divided into two groups: technical tools (computer, camera, printer, scanner, etc.) and software tools (electronic textbooks, virtual learning environments, information sites, search engines, etc.). In general, the ICT tools most often used in foreign language teaching include electronic reference books and encyclopedias, electronic textbooks, simulators, as well as CD and DVD disks, video and audio equipment, interactive boards, etc. includes. These tools create very favorable opportunities for the organization of independent activities of students in foreign language classes.

Blog – Nowadays, a blog is a website that resembles an online magazine and is increasingly used in foreign language teaching. Blogs created by students form and develop their creativity. Blogs have a number of features reminiscent of social networks. Thus, blogs allow students to exchange ideas, comment on each other's projects, and make suggestions for additions and changes. One of the advantages of a blog is its ease of design and use, so students can easily create a digital learning environment that will serve them well in the future. Students can regularly post projects, pictures, audio and video materials on their blogs. [4]

Vlog (video-blog) – short videos presented to students by the teacher during the lesson are very useful in teaching a foreign language, so if necessary, the teacher can present a special part of those videos during the training that corresponds to the language and knowledge level of the students [38]. Students can also create their own vlogs using relevant social networks. The videos they share on platforms such as YouTube and Facebook help them learn a foreign language and develop language skills, especially listening and speaking skills. [2]

Vloq (video-bloq) – Dərs prosesində müəllim tərəfində şagirdlərə təqdim edilən qısa videoçarxlar xarici dilin tədrisində olduqca faydalıdır, belə ki, lazım gələrsə, müəllim təlim zamanı həmin videoçarxların şagirdlərin dil və bilik səviyyəsinə uyğun olan xüsusi bir hissəsini təqdim edə bilər [38]. Şagirdlər özləri də müvafiq sosial şəbəkələrdən istifadə etməklə öz vloqlarını yarada bilərlər. Onların YouTube, Facebook kimi platformalarda paylaşdıqları videoçarxlar xarici dil öyrənməkdə və dil bacarıqlarını, xüsusilə də dinləmə və danışma bacarıqlarını inkişaf etdirməkdə onlara kömək edir. [2].

Podcast – Podcasts are audio recordings made on a specific topic. The name of this resource is a combination of the words "iPod" and "broadcast". The type of podcast that consists of video recordings is called vodcast. It is possible to listen to podcasts easily by visiting the relevant websites via the Internet, and if necessary, create a personal account to download them yourself and listen offline.

By listening to podcasts on their favorite topics, students can broaden their outlook and foreign language skills, which also helps to boost their motivation. Podcasts, which can be listened to anytime, anywhere, are really a very useful resource for learners and students who want to master a foreign language well. For better mastery of a foreign language, listening not only to language learning podcasts, but also to original or authentic podcasts in that foreign language with various topics (science, entertainment, news, etc.) and mainly prepared for informational purposes for people whose mother tongue is that foreign language, and watching vodcasts is more useful. [5] Currently, the most common examples of this resource are Spotify and iTunes.

References

1. Active (interactive) training. Resources for instructors and teachers. – Baku, -2013.

2. M., & Debbag, M. (2018). The Usage of Video Blog (vlog) in the School Experience‖ Course: The Opinions of the Pre-service Teachers. Journal of Education and Future year: - 2018, issue: 13, 161-177.
3. Nazarov A.M. Modern learning technologies. Textbook. ADPU -publishing house. Baku - 2012. - 103 p.
4. M., & Debbag, M. (2018). The Usage of Video Blog (vlog) in the School Experience‖ Course: The Opinions of the Pre-service Teachers. Journal of Education and Future year: 2018, issue: 13, - 161-177.
5. https://www.teachingenglish.org.uk
6. https://www.thepodcasthost.com

MÜASİR İNSANIN LİNQVİSTİK KOMPETENSİYASI: BİLİNQVİZM, POLİQLOSSİYA VƏ MULTİLİNQVİZM

Mətanət Məmməd qızı Məmmədova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
matanat.ismayilava@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0003-3979-6811

Bu gün dünyada ən aktual problemlərdən biri dilçiliklə – ana dilinin və xarici dillərin yüksək səviyyədə mənimsənilməsi, onlardan ünsiyyətdə və informasiyanın ötürülməsində istifadə edilməsi ilə bağlıdır. Bununla əlaqədar gündəmə dillərin öyrənilməsi və praktikada tətbiqi mexanizmləri ilə, həmçinin bilinqvizm, poliqlossiya və multilinqvizm kimi fenomenlərin cəmiyyət həyatında rolu və əhəmiyyətilə əlaqədar məsələlər çıxır. Linqvistika sahəsində, xüsusilə də xarici dillərin öyrənilməsi ilə bağlı müasir elmi araşdırmalar sübut edir ki, bilinqvizm, poliqlossiya və multilinqvizm kimi elmi anlayışlar sosial-mədəni kateqoriyaya aid elementlər qismində qiymətləndirilməlidir. Beləki, bu gün dünya əhalisinin 75 %-i bu və ya digər səviyyədə iki və da çox dillərdə danışa və ünsiyyət qura bilir, yaxud ən azı fikrini və məramını qarşı tərəfə çatdırmağa çalışır. Yer kürəsində mövcud olan ölkə və dövlətlərin $^1/_4$ hissəsində yaşayan əhali, rəsmi olaraq, iki dildən (bilinqvizm) istifadə edir. Elə ölkələr (Hindistan, Pakistan, Malayziya, İndoneziya) də var ki, orada əhalinin multietnik tərkibi ilə əlaqədar çoxlu sayda dillər rəsmi, dövlət və digər statuslar daşıyır.

Çoxdilliliyin aktuallığını təsdiq edən əsas faktorlar ondan ibarətdir ki, bir neçə dildən istifadə etməklə müasir insan müxtəlif sferalarda, gündəlik həyatda və professional fəaliyyətdə daha uğurlu nəticələr əldə edə bilir. Bu qloballaşma şəraitində müxtəlif sosial-mədəni toplumlara məxsus maddi və ruhani komponentlərin mübadiləsi üçün əlverişli şərait yaradır. Beləliklə, başqa mədəniyyətin mənimsənilməsi onun formasının, məzmununun, ilk növbədə isə dilinin öyrənilməsindən başlayır. Bu, bilinqvizm, poliqlossiya və multilinqvizm kimi dillə bağlı fenomenlərin qlobalizasiyanın vacib komponenti olmasına diqqəti daha da artırır. Təqdim olunan tezisdə məhz dillə bağlı bu mühüm məqama müraciət olunur.

Aşağıda bilinqvizm, poliqlossiya və multilinqvizm kimi sosial-mədəni fenomenlərin hər kəsi düşündürən məsələyə çevrilməsinin səbəbləri göstərilmişdir:

- çoxmillətli cəmiyyətlərdə dillərin rəsmi statusu ilə bağlı məsələ;
- qlobalizasiya dövründə mədəniyyətlərarası inteqrasiya;
- dillərin sosial prestijliyi, vacibliyi və nüfuzu;
- dillərin aktuallaşması prosesinin cəmiyyətə təsiri və bu təsirin səviyyəsi;
- insanların sosial mobilliyi.

Bilinqvizm və multilinqvizm iki və daha çox dildən konkret sosial toplumun həyat fəaliyyəti sahəsində istifadə olunması kimi təzahür edən hadisədir. İndivid və qrup tərəfindən iki və daha çox dildən istifadə edilməsi zamanı onların seçilməsi kommunikativ situasiyadan asılı olaraq dəyişir. Bu təkcə iki və daha çox dildən istifadə imkanlarının olması kimi deyil, həm də bir neçə sivilizasiyanın mədəni dəyərlərini mənimsəyən, daim ünsiyyətə və dialoqa hazır olan təfəkkürün xüsusi tipi kimi qiymətləndirilməlidir.

Multilinqvizmin ən çox rast gəlinən forması bilinqvizimdir (lat. *bis* - iki dəfə, *lingua* - dil, iki dildə sərbəst danışmaq qabiliyyəti). ABŞ-da aparılmış sosioloji araşdırmaların nəticələrinə əsasən bilinqvizm "iki dildən professional fəaliyyətdə, sosial münasibətlərdə və təhsil müəssisələrində eyni legitimlik səviyyəsində istifadə olunmasıdır". Əslində, bilinqvizm daha geniş mahiyyət kəsb edən fenomendir. O, bir dil (nitq) kollektivi çərçivəsində iki fərqli dilin birgə mövcudluğunu və qarşılıqlı təsir mexanizmlərini nəzərdə tutur. Bu zaman hər iki dil müxtəlif kommunikativ sferalarda fərqli sosial situasiyalardan və kommunikativ aktların çox sayda digər parametrlərindən asılı olaraq vahid sosial-linqvistik sistem yaradır və funksional cəhətdən bir-birini tamamlayır. Beləliklə, iki dil kimi tanınan fenomen aşağıdakı prinsiplər üzərində köklənir:

- iki müxtəlif dildən növbəli şəkildə istifadə etmək praktikası;
- iki müxtəlif dildən istifadə etməklə uğurlu kommunikasiya yaratmaq qabiliyyəti;
- iki müxtəlif dili bərabər səviyyədə bilmək və onlardan istifadə etmək bacarığı.

Qeyd etmək lazımdır ki, iki dildə danışan cəmiyyəti bilinqvist cəmiyyət, iki dildən istifadə etmək bacarığı olan şəxsləri "bilinqvlər", üç dildən bərabər səviyyədə istifadə etmək bacarığı olan şəxsləri "trilinqvlər", üçdən çox dildən bərabər səviyyədə istifadə etmək bacarığı olan şəxsləri isə "poliqlotlar" adlandırırlar. Bilinqvlər eyni zamanda iki müxtəlif sosial qrupa məxsus olan insanlar hesab olunur. Bəzi hallarda bilinqvizmi "diqlossiya" (q.yun. *δυο* - iki, *γλωττα* - dil) anlayışı ilə əvəz edirlər. Lakin onlar məna və tətbiq baxımından çox vaxt bir-birinə uyğun gəlmir. Bilinqvizmin özəl forması olan diqlossiya zamanı konkret ərazidə və ya cəmiyyətdə iki müxtəlif dil, yaxud bir dilin iki müxtəlif forması mövcud olur. Diqlossiya üçün ikidilliliyin balanslaşdırılmamış situasiyası xasdır. Bu situasiyada bir dil, yaxud vahid dilin variantlarından biri keyfiyyət baxımından "yüksək", digəri isə "aşağı" əlamətləri ilə seçilir. Diqlossiya zamanı "aşağı" keyfiyyət meyarları olan dil bütün əhali üçün doğma hesab olunur və gündəlik ünsiyyət vasitəsi möhürü daşıyır [3, s.164].

Bilinqvizmin mövcud olduğu cəmiyyətlərdə dillərin mənimsənilməsi prosesini aşağıdakı kimi sinifləşdirmək qəbul olunmuşdur:

1. İkinci dilin yaş üzrə mənimsənilməsi – uşaq bilinqvizmi.
2. Gec bilinqvizm – insan həyatının sonrakı mərhələlərində mənimsənilən ikinci dil.
3. Təbii linqvizm – müxtəlif dil daşıyıcılarının arasında mənimsənilən ikinci dil.
4. Süni bilinqvizm – başqa dil mühiti olmadan, süni şəkildə mənimsənilən ikinci dil.

Bundan başqa ikinci dilin mənimsənilməsi üzrə digər rəngləri də müəyyən edirlər:

- reseptiv bilinqvizm – mədəniyyətlərin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində mənimsənilən dil.
- reproduktiv bilinqvizm – kolonializm mühitində yerli əhalinin mənimsədiyi ikinci dil.
- produktiv bilinqvizm – ali təhsil müəssisəsində mənimsənilən ikinci dil [4, s.36-37].

Alimlərin apardığı tədqiqatlar nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, ikinci dilin uşaq yaşlarında öyrənilməsi beynin inkişafına həlledici təsir göstərir. Bu proses insanın nitqinin sürətli olmasına xidmət edir. Sözügedən bu effekt, özünü ikinci dilin 5 yaşına qədər öyrənilməsi zamanı daha aydın şəkildə büruzə verir. Tədqiqatlar prosesində məlum olmuşdur ki, ikidilli insanlarda boz maddənin (lat. *substantia grisea* – onurğalılarda mərkəzisinir sisteminin əsas komponenti) həcmi daha böyük olur. Kəllə beyin qabığının parietal sahəsinin aşağı hissəsində formalaşan boz maddə dilin daha gec öyrənilməsi zamanı daha az olur. Qeyd etmək lazımdır ki, məhz boz maddə informasiyanın təhlil edilməsinə cavabdeh olan element sayılır.

Bilinqvlərdən fərqli olaraq multilinqvlərin və yaxud poliqlotların (yun. *Πολύγλωττος* – çoxlu sayda dilləri bu və ya digər səviyyədə bilən insan) sayı çox azdır. Lakin poliqlotun neçə dil bilməsi

və onları hansı səviyyədə bilməsi haqqında elmi müstəvilərdə ümumi kəmiyyət və keyfiyyət meyarları müəyyən edilməmişdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, poliqlotla plürilinqv və multilinqval insan arasında ciddi fərqlər mövcuddur. Əgər poliqlot insan ana dilindən başqa digər dillərə konkret yaş dövründə, konkret situasiyada, təbii və ya süni şəraitdə, müstəqil, yaxud repetitor vasitəsi ilə sahib olursa, plürilinqv bir neçə dili məktəb şəraitində bu və ya digər səviyyədə mənimsəyir. Multinqvlər isə ana dilindən başqa çox sayda digər dilləri kiçik yaşlarından başlayaraq mənimsəyən insanlardır.

Tanınmış ABŞ linqvisti Maykl Erard (1967) iddia edir ki, poliqlotlar, bir qayda olaraq, ayrı-ayrı dillərdə "qaçaraq" danışan insanlardır və onlar həmin dilləri, heç də yaxşı bilmirlər, müxtəlif dillərdə yazılmış mətnləri asanlıqla oxuyan poliqlotlar isə, adətən həmin dillərdə danışmaqda ciddi çətinlik çəkirlər. Hətta ən istedadlı poliqlotlar belə, yalnız altı-yeddi dildə nitq kodlarını asanlıqla dəyişə bilirlər. [2, s.240]

Multilinqvlər, təbii olaraq, əvvəl yalnız bir dildə danışa bilirlər. Müəyyən bir dövrdə, konkret şəraitdə, formal təhsil rejimi olmadan onlar digər dili mənimsəməyə başlayırlar. Bu şəraitdə ikinci dili mənimsəyən uşaq "paralel bilinqv" (ing. *simultaneous bilinguals*) adlanır. Lakin bu halda belə, bu dillərdən biri dominant xarakter kəsb edir və uşaq həmin dili daha mükəmməl, ən xırda detalına və incəliklərinə qədər bilir.

Linqvistikada "Birinci dil" (L1), bir qayda olaraq, "anadangəlmə dilin daşıyıcısı" (ing. *nativespeaker*) konsepsiyası ilə bağlı olur. Bu halda "Birinci dil"in (L1) daşıyıcısı olan şəxslər elə əlamət və xüsusiyyətlərə malik olur ki, həmin əlamətlərə bu dili ikinci və yaxud sonrakı dil kimi öyrənən şəxsin sahib olması, demək olar ki, mümkün deyil.

Elmi tədqiqatlar və çoxsaylı eksperimentlər nəticəsində məlum olmuşdur ki, iki dildə danışan (bilinqvlər) və yaxud çoxlu dillərdən sərbəst şəkildə istifadə etməyi bacaran insanlar daha yüksək icraedici funksiyalara sahib olurlar. Onlar, həmçinin, monolinqvlərdən fərqli olaraq dillərin və ayrı-ayrı elmlərin mənimsənilməsində özlərini daha aktiv ifadə edə bilir və yüksək nəticələrə sahib ola bilirlər. Multilinqvin beyni, adətən daha "çevik" olur, baş verənlərə daha sürətli və dəqiq reaksiyalar verir, mübahisəli situasiyalarda daha yaxşı hərəkət edir, münaqişələri həll etmək bacarığına sahib olur, Alzgeymer xəstəliyinə (idiopatik sindrom və demensiyanın ən çox yayılmış forması, ilk dəfə xəstəliyin əlamətlərini 1907-ci ildə, alman psixiatoru Aloiz Alzqeymer - 1864-1915, - izah etmişdi) və demensiyanın (lat. *dementia* - ağılsızlıq, - həyatda qazanılan gerizəkalılıq, insanın anadangəlmə idraki qabiliyyətinin davamlı zəifləməsi və müxtəlif səviyyələrdə itirilməsi) digər formalarına daha yaxşı müqavimət göstərə bilir.

İnsanların ana dillərindən başqa digər dillərə sahib olması prosesində "ötəri bilinqvizm" (ing. *distractive bilungialism*) adlanan fenomenə də rast gəlmək olar. Bilinqvizmin bu forması özünün natamam və mükəmməl olmayan (ing. *semilingualism*) xüsusiyyəti ilə seçilir. Belə hallarda birinci dilin öyrənilməsi prosesi və qrammatik şablonların, aktiv və savadlı ünsiyyətə şərait yaradan lüğətin formalaşması bu və yaxud digər səbəblərdən yarımçıq qalır. Bu çox vaxt miqrant uşaqların məcburi şəkildə yeni dilə keçməsi ilə əlaqədar baş verir. Bu zaman birinci (L1) və ikinci (L2) dilin daşıyıcısı olan insanlar başa düşürlər ki, hər iki dildə mükəmməl səviyyədə danışa bilmirlər.

Bilinqvlər və poliqlotlar, monolingvlərlə müqayisədə, bir qayda olaraq, əmək bazarında aşkar üstünlüyə sahib olur. Onlar eyni şəraitdə daha geniş müştəri seqmenti qazana bilir, monolinqvlərdən fərqli olaraq, daha çox və mürəkkəb vəzifələri icra edə bilirlər. ABŞ-da və Avropada aparılmış elmi tədqiqatlar nəticəsində bu fakt tam şəkildə sübuta yetirlimişdir. Bunun üçün müvafiq eksperiment aparan şəxslər müəyyən etmişlər ki, monolinqvlər ilə müqayisədə bilinqvlər və multilinqvlər daha çox uğur qazana bilir və daha çox dividend (pul ekvivalentində) əldə edə bilirlər. [1, s. 449-450]

Hazırda dünyada passiv bilinqvlər (ing. *receptive bilinguals*) olan insanların sayı daha çoxdur. Belə insanlar birinci dildən (L1) başqa ikinci dili (L2), bu və ya digər səbəblərdən (psixoloji və s.) başa düşür, lakin həmin dildə danışa və ya fikirlərini ifadə edə bilmirlər. Passiv linqvizm hallarına, adətən yaşlı immiqrantların arasında rast gəlinir.

Bilinqvlər və poliqlotlar müxtəlif dillərdə fikirlərini ifadə edərkən onların təfəkküründə və təxəyyülündə linqvistik kodların dəyişdirilməsi prosesi gedir. İkidilli şəxslər bunu ünsiyyət zamanı asanlıqla edə bilirlər. Bu zaman onlar qaçaraq şifahi ünsiyyət vərdişlərinə yiyələnirlər.

Çoxdilliliklə bağlı bu və ya digər prosesləri elmi səviyyədə "neyroelm" (ing. *Neuroscience of multilingualism*) adlanan təlim öyrənir. Neyroelm çoxdilliliyin müxtəlif aspektlərini öyrənərkən insan beynində ayrı-ayrı altsistemlərin təqdimatını, çoxdilliliyin beynin strukturundakı plastikliyə (neyroplastiklik) necə təsir göstərməsini, multilinqvlərin afaziyasını (əksifadə - formalaşmış nitqin pozulması və ya yoxa çıxması) və bimodal bilinqvizmi (adi dildən və jest dilindən istifadə etmək bacarığı) əsas götürür.

Alimlər bilinqvizmin və poliqlossiyanın insanın sağlamlığına təsiri haqqında da çoxlu sayda elmi tədqiqatlar aparmışlar. Buna baxmayaraq, bu təsirin pozitiv və ya neqativ olması haqqında qəti və konkret fikir formalaşdırmaq mümkün olmamışdır. Həyata keçirilən eksperimentlərdə qoyulan əsas problemlər isə aşağıdakı kimi formalaşdırılmışdır:

1. İkidillilik və ya çoxdillilik uşaqlarda yaranan stresin səbəbi ola bilərmi?
2. İkidillilik və ya çoxdillilik uşaqların daha ağıllı olmasına xidmət edirmi?

Tədqiqatlar zamanı belə məlum olmuşdur ki, bütün hallarda iki və daha çox dillərdə danışmaq beyini inkişaf etdirir, onu daha sağlam və daha fəal edir. Lakin araşdırmalar zamanı bu fikrin çoxlu sayda opponentləri də olmuşdur.

Təqdim olunan tezisin məzmunundan belə nəticə çıxarmaq olar ki, qlobal tendensiyaların baş verdiyi müasir cəmiyyətdə insanın linqvistik kompetensiyalara sahib olması müvafiq əlaqələrin, regional və qlobal miqyasda dialoqun və mədəni kommunikasiyaların yaradılması üçün şərtdir. Bu proses nə qədər mürəkkəb və çətin olsa da günün və dövrün tələbi kimi öz aktuallığını durmadan artırır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Agirdag, O. The long-term effects of bilingualism on children of immigration: student bilingualism and future earnings // International Journal of Bilingual Education and Bilingualism: journal. - 2014. - Vol. 17, no. 4
2. Като Ломб. Как я изучаю языки. Заметки полиглота. - М.: Манн, Иванов и Фербер, 2017
3. Joshua A. Fishman, Ofelia Garcia. Handbook of Language and Ethnic Identity: Disciplinary and Regional Perspectives. - Oxford University Press, 2010
4. Прошина Л Г., Юзефович Н. Г. - Москва, ФЛИНТА: Наука, 2013

LİNQVİSTİKADA OKSİMORON NƏDİR VƏ NİYƏ ƏDƏBİYYATDA OKSİMORONLAR İSTİFADƏ OLUNUR

Nərmin Mehdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
nerminmhdv30@gmail.com
https://orcid.org/0009-0001-9072-8702

İlkin olaraq, "oksimoron" sözünün etimologiyasına nəzər salaq. "Oksimoron" sözü iki qədim yunan sözündən ibarət olaraq "kəskin küt" anlayışını ifadə edir. Yəni, birinci söz olan "Oxus" "kəskin", ikinci ""Mōros" sözü "küt" və ya "ağılsız" mənasını ifadə edir. Birlikdə götürdükdə, hərfi mənada "kəskin küt" kimi tərcümə olunur. Göründüyü kimi, ""termininin özü də bir söz olaraq ziddiyyətlidir.

Ədəbiyyatda oksimoronların işlənmə tezliyindən bəhs etsək, görərik ki, oksimoronlardan hələ qədim yunan şairləri də geniş şəkildə istifadə ediblər. Oksimoron anlayışının ədəbiyyatda və ədəbi nümunələrdə yerini müəyyənləşdirsək belə qeyd edə bilərik ki, oksimoron ədəbiyyatda söz və ya ifadəyə yeni məna yaratmaq üçün iki ziddiyyətli termini qarşı-qarşıya qoyan obrazlı dil vasitəsi kimi çıxış edir. Eyni zamanda oksimoronu həm də paradoks adlandırıraraq əsrlər boyu yazıçı və şairlər tərəfindən həyatın fitri ziddiyyətlərini və uyğunsuzluqlarını təsvir etmək üçün istifadə edilmiş ədəbi cihaz kimi yanaşa bilərik. Oksimoron nümunələri ədəbiyyatda və nitqdə yumor, istehza və ya sarkazm hissinə səbəb olmaq məqamlarında işlədilir. Məsələn, biz gündəlik məişətimizdə və bədii dildə tez-tez rast gəldiyimiz bir neçə oksimoron nümunəsini qeyd edək:

- Sevgi nifrət - Biz sevgi-nifrət münasibətini paylaşdıq.
- Səssiz qışqırıq - Onların yorğunluğu kömək üçün səssiz qışqırıq kimi proqnozlaşdırılırdı!
- Sıfır tolerantlıq - Zorluğa qarşı sıfır dözümlülük siyasətimiz var.
- Qərəzsiz rəy - Qərəzsiz fikrimi istəyirsiniz?
- Ən az sevdiyim dondurma dadı çiyələkdir.

Ədəbi əsərlərdə oksimoronlara həm nəzm, həm də nəsr nümunələrində geniş şəkildə rast gəlirik. Şeirdə oksimoronların təsnifini yaratsaq həm Azərbaycan poeziyasından, həm də xarici poeziya kifayət qədər nümunələr gətirmək olar.

Öz tədqiqatlarında bədii dildə işlənən oksimoronlardan söhbət açan B.Xəlilov *oksımoronları* antonym sözlərin növlərindən biri hesab edir: "Onlar antonimlərin növlərindən biri kimi, məntiqi cəhətdən bir-birinə zidd olan söz, söz birləşmələri və ifadələrdən əmələ gəlir" Dilçi alim antonimlərin bu növünün yanaşı işlənərkən "obrazlı bir ifadə" kimi başa düşüldüyünü qeyd edir. [3, s.198]

M.Adilov isə "İzahlı dilçilik terminləri" lüğətində *oksimoron* barədə yazır: "mənaca bir-birinə zidd gələn, məntiqi cəhətdən bir-birini inkar edən iki sözün birləşməsindən ibarət *üslubi ifadə tərzi*" məs: *ağıllı dəli, diri ölü, dilənçi milyoner, orijinal nüsxə, danışan sükut, soyuq od, gəliş-gediş, alqı-satqı və s.* [1, s.205]

Ü.Hacıyeva isə oksimoronları sözünməntiqi və emotiv mənalarının qarşılıqlı əlaqəsindən yaranan üslubi vasitə kimi təqdim edir, onları "mənanın məntiqə əks olan iki sözün birləşməsi" kimi izah edir. İngilis dilində "*cold fire, the best enemy, ill health, alone together, living death*" kimi oksimoronların nümunəsində müəllif yazır: "bu birləşmələrdə sifət təyin etdiyi ismə mənaca əks olur və bununla da təyin etdiyi obyekti yumor və ya ironiya ilə təsvir edir". [4]

Oksimoronların bədii dildəki rolunu sadə bir cümlə ilə izah etməyə çalışaq. Məsələn, "O, qüsursuz bir yazıçıdır." Sadə cümlədə bir-birinə zidd olan bu iki söz bizi düşünməyə vadar edir, beləliklə də tənqidi düşüncəyə səbəb olur.

Necə olur ki, yazıçı eyni zamanda həm mükəmməl, həm də qeyri-kamil ola bilər? Bu, onların sadəcə orta səviyyəli olduqlarını bildirirmi? Kimi suallara cavab axtarmağa çalışsaq, qeyd edə bilərik ki,bu kimi bir oksimoronik ifadəni eşidəndə və ya oxuyanda onun mənasını düşünmək və anlamaq üçün bir az vaxt ayırmalıyıq. Oksimoronlar yazıçılar və şairlər tərəfindən bizi iki dəfə düşünməyə məcbur etmək üçün istifadə olunur. Oksimoronik bir cümlə və ya ifadədəki iki ziddiyyətli söz, ilk növbədə, birbaşa əks olduqları üçün heç bir məna kəsb etməyə bilər. Başlamaq üçün oksimorondan istifadə etmək əyləncəsinin bir hissəsi ola bilər.

Şeirdə, yaradıcı yazıda, nitqlər kimi inandırıcı parçalarda və hətta gündəlik söhbətdə oksimoronların istifadəsinə rast gəlirik. Əsasən, kontrastdan istifadə edərək vurğu yaratmaq istədiyiniz hər yerdə oksimoronlara təsadüf edə bilirik.

"Bəs yazıçılar niyə oksimoronlardan istifadə edirlər?" sualına gəldikdə isə deyə bilərik ki, yazıçılar əsərlərinə dramatik təsir qatmaq üçün oksimoronlardan istifadə edirlər. İki təzadlı söz yan-yana qoyulduqda bu, oxucuları dayanıb düşünməyə vadar edir və yazılmış nəsrin əsas mahiyyətinin dərkinə gətirib çıxarır. Oksimoronlar ironiya, yazçının əsərinə yumor qatmaq və ya ədəbiyyata komediya əlavə etmək üçün istifadə edilə bilər.

Ümumilikdə götürsək isə, fikrimizi professor Mahirə Hüseynovanın "Məntiqcə birgə işlədilməsi mümkün olmayan belə sözlərin bədii mətndə mümkünlük qazanması təbii ki, müəyyən səbəblərdən doğan məqsədlər güdür". Professor bunu oksimoronların "güclü ifadəliliyə, ekspressiv emosionallığa" malik olması ilə əlaqələndirir. [2, s.354]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Adilov M. İ., Verdiyeva Z. N., Ağayeva F.M. İzahlı dilçilik terminləri. Bakı: Maarif, 1989, 358 s.
2. Hüseynova M. A. Dil və poeziya. Bakı: Elm, 2008, 432 s.
3. Xəlilov B.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008, 442 s.
4. Hajiyeva U.D. English Stylistics. Baku, 2014, 166 p.

CƏMİYYƏTİN İNKİŞAFINDA DİLİN ROLU

Səbinə Bəlohər qızı Novruzova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
sabina.novruzova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0003-2137-2551

Dil insanların fikirlərini çatdırmaq üçün istifadə etdiyi mürəkkəb və dinamik ünsiyyət sistemidir. Bu, insan mədəniyyətinin və cəmiyyətin əsas aspektidir və düşünmək, öyrənmək, ətrafımızdakı dünya ilə qarşılıqlı əlaqə qurmaq qabiliyyətimizdə mühüm rol oynayır. Ümumiyyətlə, dil milli kimliyin və inkişafın vacib elementidir. O, iqtisadiyyatdan tutmuş təhsilə, siyasətə qədər cəmiyyətin bütün sahələrində mühüm rol oynayır. Dil ölkələr üçün vacibdir, çünki o, vətəndaşlar arasında ünsiyyət və əməkdaşlığa imkan verir, milli kimliyi və mədəniyyəti inkişaf etdirir, iqtisadi inkişaf və ticarəti dəstəkləyir, təhsil və tədqiqatı asanlaşdırır, vətəndaş iştirakını və demokratiyanı təmin edir. Dil bir ölkə daxilində ünsiyyət və əməkdaşlıq üçün vacibdir. İnsanlar effektiv ünsiyyət qura bildikdə, problemləri həll etmək, ümumi məqsədlərə nail olmaq və daha güclü bir cəmiyyət qurmaq üçün birlikdə işləyə bilərlər.

Dilin öyrənilməsi bir sıra səbəblərə görə vacibdir. Birincisi, dil ünsiyyət vasitəsi kimi, fikirlərimizi ətrafımızdakı insanlara çatdırmaqda bizə daha çox kömək edir. İnsanlar müxtəlif dilləri bildikləri zaman, istər sosial, istərsə də mədəni inkişaf baxımından müxtəlif məlumatlar əldə etmiş olurlar. İkincisi, dili öyrənmək bizə ünsiyyət bacarıqlarımızın inkişafına müsbət təsir göstərmiş olar. Dili mükəmməl bildikdə, həm peşəkar, həm də şəxsi həyatımızda daha təsirli ünsiyyət qura bilərik. Üçüncüsü, dilin öyrənilməsi müasir qlobal məsələlərin həllində insanlara kömək etmiş olar. Məsələn, dilçilər nitqin tanınması və dilin tərcüməsi üçün yeni texnologiyaların hazırlanmasında iştirak edirlər. Onlar həmçinin savadlılıq təhsilini təkmilləşdirmək və dilində qüsuru olan insanlara kömək etmək məqsədilə proqramlar hazırlamaq üzərində işləyirlər. Nəticə olaraq, dil insanların ünsiyyəti və öyrənməsi üçün vacib olan mürəkkəb bir hadisədir.

Tədqiqatlar göstərir ki, xarici dil öyrənmək yaddaş, diqqət və problem həll etmə bacarıqları kimi idrak funksiyalarını inkişaf etdirə bilər. Bunun səbəbi dil öyrənmək üçün beyninizin müxtəlif hissələrindən istifadə etməyi tələb edir. Yeni bir dil öyrəndiyiniz zaman beyninizi daha çevik və uyğunlaşmaq üçün məşq edirsiniz. Dilin öyrənilməsi ətrafımızdakı insanları daha yaxşı başa düşməyə, ünsiyyət bacarıqlarımızı təkmilləşdirməyə və müasir dövrün problemlərini həll etmək baxımından vacibdir.

Dil təhsil və tədqiqat üçün vacibdir. Məhz dil vasitəsilə biz yeni şeylər öyrənirik və biliklərimizi başqaları ilə bölüşürük. Dil vətəndaş iştirakı və demokratiya üçün vacibdir. Bu,

vətəndaşlara cari hadisələrdən xəbərdar olmaq, öz fikirlərini bildirmək və siyasi proseslərdə iştirak etmək imkanı verir. Dilin öyrənilməsi linqvistika kimi tanınır və o, fonetika, fonologiya, morfologiya, sintaksis, semantika və praqmatika daxil olmaqla, geniş spektrli fənləri əhatə edir. Dilçilər dilin əsas quruluşundan və səs sistemindən tutmuş müxtəlif sosial və mədəni kontekstlərdə istifadəsinə qədər dilin bütün aspektlərini öyrənirlər.

Dilçilikdə əsas suallardan biri dilin necə işlədiyidir. Mənanı çatdırmaq üçün dildən necə istifadə edirik? Bu suallar əsrlər boyu dilçilər tərəfindən araşdırılıb və hələ də bilmədiyimiz çox şey var. Bununla belə, nevrologiya və koqnitiv elmdə son nailiyyətlər dilin işlənməsinin altında yatan sinir və idrak mexanizmlərini əsas götürür. Dil həm də öyrənmə və ünsiyyət üçün güclü vasitədir. Bu, bizə bilik, fikir və təcrübəmizi başqaları ilə bölüşməyə imkan verir. Bu, həm də bizə yeni biliklər yaratmağa və problemləri həll etməyə imkan verir.

Dil haqqında müdriklərin fikirlərinə nəzər salaq; " Azərbaycan dili çox mükəmməl dildir, çox zəngin dildir, çox inkişaf etmiş dildir, böyük söz ehtiyatına malik dildir" (H.Əliyev)."Biz dünyanı dilimiz vasitəsi ilə öyrəndik, dilimiz vasitəsi ilə tərbiyə tapdıq"(A.Səhhət). [1, s.10]

Dil milli kimlik və mədəniyyətdə əsas amildir.Məhz dil vasitəsilə dəyərlərimizi, adət-ənənələrimizi, mədəni irsimizi dünya xalqlarına çatdırırıq. Dil həm də keçmişimizlə əlaqə saxlamağa və gələcəyimizi təsəvvür etməyə kömək edir. F.de Sössür deyir: "Boppun xidməti təkcə Avropanın və Asiyanın bəzi dilləri ilə sanskritin qohumluğunu kəşf etməkdən ibarət deyildi, o həm də predmeti qohum dillər arasındakı münasibətdən ibarət olan müstəqil bir elm yaratmağın mümkünlüyünü dərk etmişdi. Bir dili başqa bir dilin əsasında təhlil etmək, bir dilin formalarını başqa dilin formaları ilə izah etmək..." [2, s.28].

Müasir dillərin öyrənilməsi dövrümüz üçün daha vacibdir. Ona görə ki, dünya insanlarının bir-birinə bağlı olduğu qloballaşan dünyada fərqli düşüncədə, mədəniyyətdə olan insanlarla ünsiyyət vacibdir. Müasir bir dil öyrənmək bizə fərqli perspektivləri anlamağa kömək edə bilər və üfüqlərinizi genişləndirə bilər. Müasir dil öyrənməyin əsas vacibliyi ondadır ki, o, başqa ölkələrdən olan insanlarla əlaqə qurmağa imkan verir. Bu, biznes və təşkilatların sərhədləri aşaraq fəaliyyət göstərdiyi müasir qloballaşan dünyada xüsusilə vacibdir. Xarici dildə danışa bilsəniz, müxtəlif ölkələrdən olan həmkarlarınız, müştərilərniz və tərəfdaşlarınızla daha effektiv ünsiyyət qura biləcəksiniz. Bu, daha yaxşı işgüzar əlaqələrə və daha çox imkanlara şərait yarada bilər.

Eyni zamanda təhsil sahəsində də müxtəlif dilləri bilməyin üstünlükləri var. Belə ki, istər metodika baxımından, istərsədə, keyfiyyət baxımından önəmlidir. Məsələn, İngilis dilini bilən tələbə xaricdə təhsil ala, yeni mədəniyyətlə tanış ola bilər və gələcəkdə qazandığı təcrübəni ölkəmizdə tətbiq etməklə, xalqlar arasındakı əlaqələrin genişlənməsində rol oynuyar.

Müasir bir dil öyrənməklə maraqlanırıqsa, çoxlu müxtəlif resurslar mövcuddur. Belə ki, universitetlərdə dərs ala və ya müxtəlif proqramlar və vebsaytlardan istifadə edərək onlayn öyrənə bilərsiniz. Hansı metodu seçməyinizdən asılı olmayaraq, ən başlıcası təhsilinizlə ardıcıl olmaqdır. Dil öyrənmək vaxt və səy tələb edir, lakin əgər siz öz fədakarsınızsa, bu, mütləq mümkündür.

Bununla yanaşı xarici dildə filmlərə və televiziya verilişlərinə baxmaqla, bu dildə musiqi dinləməklə, dildə kitab və məqalələr oxumaqla edə bilərsiniz. Müasir bir dil öyrənmək çətin, lakin faydalı təcrübədir. Bu, bizim üçün yeni imkanlar aça bilər və ətrafdakı dünyanı daha yaxşı anlamağa kömək edə bilər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Bayramov, A., Məhərrəmov, Z., İsgəndərzadə, M. Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti / A.Bayramov, Z.Məhərrəmov, M.İsgəndərzadə. - Bakı: - 2015. - 236 s.

2. Cəfərov, Q. Ümumi dilçilik etüdləri / Q.Cəfərov. – Bakı: - 2020. – 168 s.

İNGİLİS DİLİNİN KEÇDİYİ TARİXİ DÖVRLƏR

Ülviyyə Murad qızı Məmmədova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
ulviya.mehdiyeva@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0002-1991-342X

Müasir dövrdə ingilis dili siyasi danışıqlar və biznes dilinə çevrilib. Əsas elmi və tibbi araşdırmalar bu dildə aparılır. Müxtəlif ölkələrdə insanların bir-biri ilə ünsiyyətini təmin etmək üçün çox vaxt ingilis dili rəsmi dövlət kimi çıxış edir. İngilis dili dünyada diplomatiya, kommersiya, dənizçilik, elmi-texniki və kütləvi informasiya dili kimi məşhurdur. Zəmanəmizdə nəşr olunan ədəbiyyatın və kütləvi mətbuatın əksəriyyəti ingilis dilində dərc olunur. Bugün ingilis dili regional nüansları əks etdirən variasiyaları ilə qlobal bir dildir. Köhnə ingilis dilinin müasir ingilis dilinə təkamülü, sosial və mədəni dəyişiklikləri özündə əks etdirir. İngilis dili BMT-nin 6 rəsmi və işçi dillərindən biridir. İngilis dili hal hazırda bir neçə ölkənin rəsmi dilidir. Bu dil danışanların sayına görə ən böyük dil, ana dili kimi danışanların sayına görə isə üçüncü ən böyük dildir (Cədvəl 1) [5]:

Cədvəl 1

İngilis dili ana dili olan insanlar

Ölkə	İngilis dili ana dili olanların sayı
ABŞ	214.809.000
Böyük Britaniya	58.200.000
Kanada	17.694.830
Avstraliya	15.581.334
İrlandiya	4.200.000
CAR	3.673.203
Yeni Zelandiya	3.500.000
Sinqapur	665.087

Tanınmış ingilis dilçisi Simeon Potter "Dilimiz" (Our language) kitabında ingilis dilinin tarixi və keçdiyi yol haqqında geniş məlumat vermişdir. Böyük alim bu qənaətə gəlir ki, ingilis dili flektiv dillərdən olsa da, onda yunan, latın və ya qot dili kimi yüksək dərəcədə flektivlik yox idi. Bu dil hind-Avropa sintetikliyindən müasir ingilis analitizminə doğru aparan linqvistik yolun yarısından bir qədər çox məsafə qət edib.

İngilis dilinin tarixi bundan 5 min əvvələ gedib çıxır. Belə ki, bu dilin tarixi bizim eranın V əsrində İngiltərəni işğal edən 3 alman qəbiləsinin gəlişi ilə başladı. Bu tayfalar anqlar, saksonlar və yutlar Şimal dənizini Danimarka və Şimali Almaniya adlanan yerdən keçdilər. Uzun illər ərzində saksonlar, anqllar və yutların danışdığı dillərin qarışığı nəticəsində anqlosaks, ya da qədim ingilis dili təşəkkül tapmışdır. [4]

Qədim ingilis dilini başa düşmək əslində çox çətindir. Belə ki, bu dildə olan yazı nümunələrini bəzi ingilis dili üzrə ekspertlər oxuya bilirlər. İngilis dilinin formalaşmasına təsir edən 5 əsas tarixi hadisəyə nəzər salaq:

1. Roma istilası – Britaniyanın romalılar tərəfindən zəbt edilməsi.
2. Britaniya ərazisində German tayfaları – German tayfaları Britaniyanın taleyini həll etdilər.
3. Britaniyada Vikinqlər – Skandinav istilası.
4. XI əsrdə ingilis taxt-tacının fransızlar tərəfindən tutulması – 1066-cı il və ondan sonrakı dövr.
5. Yeni dövr – müasir ingilis dilinin formalaşmasının başlaması [3].

E.ə. 54-cü ildə Qalliyanı istila edən Yuliy Sezar Britaniya adalarına hücum etdi. Bu vaxtdan başlayaraq bizim eranın 1-ci minilliyinin 80-ci illərinə kimi romalılar ölkənin dərinliklərinə daxil oldular. Roma hökmranlığının sərhədləri dağlıq Şotlandiyanın cənubunda tikilmiş Roma səddinə qədər çatırdı. Bunun da nəticəsində romalılar tərəfindən məskunlaşmış ərazilər şəhərlərə çevrildi. Bu şəhərlər adının tərkibində latın dilindən yaranan castra yəni, "hərbi düşərgə" elementi vardır: Lanchester, Manchester və digərləri buna misal ola bilər.

Britaniyanın germanlar tərəfindən istilası 5-ci əsrin ortalarında baş verdi. Roma-Kelt mədəniyyəti darmadağın oldu. 6-cı əsrin sonuna doğru germanlar Şotlandiya, Uels və Kornuollun dağlıq ərazilərindən başqa, Britaniyanın hər yerində məskunlaşdılar.

6-cı əsrin axırında Britaniyada xristianlaşma başladı. 7-ci əsrin sonuna yaxın bütün ölkədə xristianlaşma bərqərar oldu. Xristianlaşmanın yayılması anqlo-sakson dövlətlərinin növbəti mədəni inkişafında əhəmiyyətli rol oynadı.

Təxminən min yüz il bundan əvvəl İngiltərəyə skandinav vikinqlərinin hücumu başladı. Danimarka, Norveç və başqa şimal ölkələrindən gələn vikinqlər ticarət yollarını genişləndirmək və qul bazarları tapmaq istəyirdilər. Onlar bəzi ərazilərdə güclənərək, müvəqqəti bazalar yaratmışdı. İngilislərin skandinavlarla yaxın qonşuluğunun nəticəsi olaraq ingilis dilində skandinav leksikasından alınma sözlər işlənməyə başladı. Alınma sözlər gündəlik işlənən sözlər oldu. Belə ki, skandinav mənşəli alınma sözlərə fellow, husband, law, wrong, sky, leg, call və s. kimi digər müasir sözlər aiddir. [2]

1066-cı ildə Britaniya daha bir istilaya məruz qalmışdı. Tarixdə bu, Norman İşğalları adlanır. Bu işğalçılara istilaçı Vilyam başçılılq edirdi. Normanlar Fransanın şimalında Normandiyadan çıxmışdılar. Onlar Britaniyanın hökmdarları olmuş və bir neçə yüz il ərzində fransızca danışmışlar. O dövrdə ən vacib dillərdən biri hesab olunan fransız dilində savadlı adamlar danışırdı. Digər insanlar isə qədim ingilis dilində danışırdı.

Qədim ingilis dilinə fransız dilindən bir çox sözlər keçmişdir. Məsələn, "damage" (zərər), "prison" (həbsxana), "marriage" (evlilik) kimi sözlər fransız dilindən keçib. Müasir ingilis dilində qanunlar və hökumətə aid bir sıra sözlər də normanların danışdığı fransız dilindən keçib. Məsələn, "jury" (jüri), "parliament" (parlamant), "justice" (ədalət) kimi sözləri misal göstərmək olar. [1]

Sonrakı dövrlərdə qədim ingilis dili təkmilləşərək müasir ingilis dilinə çevrilir. Müasir ingilis dilinin inkişafı XV əsrin sonunda başlayır. Kitabların kütləvi şəkildə yayılması ilə normativ kitab dilinin möhkəmlənməsi baş verir. İngilis dilinin inkişafının mühüm mərhələsi Britaniya koloniyalarında dialektlərin yaranması oldu. Yeni ingilis dilində xeyli miqdarda beynəlmiləl sözlər yarandı. Mənşəyinə görə bu sözlər latın və yunan dillərindən alınma sözlərdir: ingilis dilində physics, fransız dilində physique, azərbaycan dilində fizika; progress-progres; democracy-democrtaie. [6]

Çox müsbət haldır ki, ölkəmizdə gənclər ingilis dilinin tarixini öyrənməklə bu dili daha dərindən mənimsəmiş olurlar. Müasir ingilis dilində elə sözlər və qrammatik qaydalar var ki, onları yalnız qədim və ya orta dövr ingilis dili haqda məlumatı olanlar daha asan mənimsəyə bilirlər. Məsələn, keçmiş qeyri- məyyən zaman formasını düzəldərkən qaydasız feillərin məhz qədim ingilis dilindən bugünümüzə kimi gəlib çıxdığını həmin mənbələrə əsaslanaraq bilmiş oluruq. Məsələn, to read- read- read, to do-did-done və s. Müasir ingilis dilində işlənən geyim adlarının, yer adlarının, tayfa adlarının araşdırılması dil tarıxi baxımından çox maraqlı və qiymətli faktlar verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Humanitar elmlərin öyrənilməsinin aktual problemləri. Ali məktəblərarası elmi məqalələr məcmuəsi. Bakı, 2016

2. Cercignani, Fausto / Shakespeare's Works and Elizabethan Pronunciation, Oxford Clarendon Press, 1991

3. Mallory J.P. İn Search of the İndo-Europeans, Thames and Hudson. 2005

4. www.amerikaninsesi.org
5. www.wikipedia.ru
6. www.krugosvet.ru

MÜASIR İNGİLİS DİLİNDƏ ALINMA SÖZLƏRİN TƏSNİFATI HAQQINDA

Ləman Vahid qızı Zeynalova-Məmmədzadə
Mingəçevir Dövlət Universiteti
leman.zeynalova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0003-1526-1409

Dildə alınma sözlər həm nominasiya prosesləri, həm də motivasiya baxımından xüsusi lüğət təbəqəsini təşkil edir. Dildə yaranan nominativ boşluqları doldurmaq üçün xarici dilin hazır vahidlərindən istifadə olunur. Bu, nitq qavrayışı prosesində onların mənasını tanımaqda əhəmiyyətli çətinliklər yaradır. Alınma sözlər bir dilin elementlərinin digər dildə istifadə prosesi kimi linqvistik əlamətin təbiəti ilə bağlıdır.

Dünyada elə bir inkişaf etmiş dil tapmaq olmaz ki, başqa dillərdən söz almamış olsun. İngilis dili günyanın ən zəngin, inkişafetmiş dillərindən biri olsa da, bu, ingilis dilində alınma sözlərin payının o qədər də böyük olmadığı anlamına gəlmir. Dünyanın 50-yə yaxın dilindən götürülmüş leksik vahidlər ingilis dilinin lüğət tərkibinin demək olar ki, 75 %-ni təşkil edir və müxtəlif tarixi dövrlərdə, müxtəlif inkişaf və mövcudluq şəraitinin təsiri altında götürülmüş lüğət qatlarını özündə birləşdirir. Bunlar arasında tarixi, coğrafi, sosial, iqtisadi, mədəni alınmalar; alınmaların yolları, formaları və növləri, eləcə də alınma sözün onun üçün yeni dil mühitində məruz qaldığı transformasiyalar da diqqəti cəlb edir. Alınma sözlər, ilk növbədə, müəyyən bir dilin lüğətinin sistem strukturuna təsiri ilə, habelə bir sıra genetik xüsusiyyətlər qorunub saxlandıqda, onları götürən dildə xüsusi statusu ilə maraqlıdır. [3]

Haugen, Weinreix və Vinford kimi dilçilər etiraf etmişlər ki, leksik sistemlərin tədqiqi təkcə linqvistik deyil, həm də sosial-linqvistik, psixolinqvistik və s. sistem xüsusiyyətləri ilə bağlıdır. Göstərilən xüsusiyyətlər arasında əsas yer "leksik boşluğ"un sosial dil vəziyyətidir, bu da dil lüğətinin fasiləsiz inkişafının stimullaşdırıcı amili olan yeni bir dil təklif etmək üçün sosial induksiya ehtiyacı ilə müəyyən edilir. Bir qayda olaraq, bu ehtiyac hər bir dil tərəfindən aşağıdakı prinsipial istiqamətlərlə yanaşı ödənilir:

1) törəmə imkanlar və semantik törəmə hesabına leksik vahidlərin və onların ekvivalentlərinin yaradılması;

2) başqa dillərdən istifadəyə hazır leksik vahidlərin götürülməsi.

Birbaşa alınmalar dilin lüğətini doldurmağın ən məhsuldar üsullarından biridir. Bu zaman leksik vahidlərin fonetik və morfoloji variantlarının birbaşa olaraq, əsas dildən reseptor dilə keçməsi baş verir. Birbaşa alınmaların iki növü var: tam və qismən. Dilçilər birinci tipə dilin lüğət tərkibində həm daxili, həm də zahiri formanın alınma prosesi nəticəsində yaranmış leksik vahidləri aid etmişlər. Birbaşa alınmaların ikinci növü, dildə formal və xarici ifadəsi olan bu növ birbaşa alınmaları qismən səciyyələndirmişlər. Onların yaradılmasının əsas üsulu söz elementlərinin əsas dildən reseptor dilə hərfi tərcüməsi olan xarici nümunələrdən sonra sözlərin və konstruksiyaların modelləşdirilməsidir (kalka və ya kredit tərcüməsi), məsələn, almanca – Mittelalter, ingiliscə – Middle ages [2].

Son onilliklərdə alınma lüğətinin alınma və mənimsənilməsi proseslərində ekstralinqvistik amillərin təsiri nəticəsində kəmiyyət və keyfiyyət dəyişiklikləri baş verir. Sosial və iqtisadi inkişaf, yeni informasiya texnologiyalarının tətbiqi, ümumi kompüterləşmə dünyanın bütün dillərinə nüfuz

etməsinə səbəb olur, onların uyğunlaşmasını sürətləndirir və bununla da onların hərtərəfli öyrənilməsinə ehtiyac yaradır.

Ekstralinqvistik amillər arasında alman xalqının ingilis xalqı və dünyanın digər xalqları ilə müxtəlif münasibətlərini də qeyd etmək yerinə düşər. Burada cəmiyyətlərin icmalararası inkişafını, elm və texnikanın tərəqqisini və s. nəzərə almamaq olmaz. Sözün alınma predmeti, hadisəsi, keyfiyyəti, hərəkəti və s. ilə birlikdə alınması belə əlaqələrin həyata keçirilməsi formasıdır. Bu proseslər hər hansı bir dilin inkişafının ilkin mərhələləri üçün xüsusilə xarakterikdir.

Bu gün ingilis dili həqiqətən qlobal əhatəyə malik başqa dillərdən sözlər götürür. Oksford İngilis dili lüğətinin son 30 ildə ingilis dilinə daxil olmasını təklif etdiyi bəzi nümunələr arasında qaymaqlı hind mərcimək yeməyi olan tarka dal, qar sığınacağı növü quinzhee, (Slave və ya Şimali Amerikanın Sakit okean sahilinin başqa dilindən), Sinqapur və ya Malayziya bulvarı bir növü olan popiah (Malay dilindən), izakaya, yemək təqdim edən Yapon barının bir növü , affogato, dondurma və qəhvədən hazırlanmış italyan deserti və s. daxildir.

Nəhayət, alınma sözlərin nümunələri əsrlər boyu mədəni əlaqələrin mürəkkəb nümunələrini əks etdirir. Qidaların, bitkilərin, heyvanların və təbii dünyanın digər xüsusiyyətlərinin adları dünyanın müxtəlif yerlərində insanlar arasında əsas trafikin bir hissəsi kimi götürülür. Lüğətin digər sahələrinə təsir edən alınmalar adətən dillər arasında güc və prestij yollarını izləyir.

Xarici sözlər çox vaxt "yad" mədəniyyətin və ya sözdə ekzotizmlərin ötürücüsü kimi çıxış edə bilər. Bu qrupa ölkənin, dövlətin mədəniyyətini ifadə edən sözlər daxildir. Dildə bu və ya digər anlayışın, hadisənin və ya adın sadəcə olaraq olmaması ilə əlaqədar belə sözlərin kütləvi informasiya vasitələri sahəsində rolu çox böyükdür. Belə sözlər ölkənin mentalitetini, adət-ənənəsini, dəyərlərini əks etdirir, bir sözlə, bizə yad mədəniyyətdən bir parça çatdırır. Ekzotik sözlərə aşağıdakı alt qruplar aid edilə bilər:

- içkilərin və yeməklərin adları;
- yaşayış yerlərinin adları;
- ənənəvi geyim (*ərəb* - hicab);
- musiqi alətlərinin adları;
- adət və ənənələr.

Beləliklə, belə nəticəyə gələ bilərik ki, bir proses kimi alınma sözlər kifayət qədər çox yönlüdür, lakin bu proses ingilis dilinin formalaşmasının tərkib hissəsidir.

İngilis dilinin lüğət tərkibində əcnəbi sözlərin yaranmasının səbəbləri də aydınlaşdırılıb, onların mətbuatda və ictimai həyatda əhəmiyyəti müəyyən edilib. Alınmaların tətbiq edilməsinin səbəbləri həm səthdə, həm də dil sisteminin daxilindədir. Bu prosesin zəruriliyi inkişaf edən beynəlxalq əlaqələrə görə tarixi amillərlə müəyyən edilir. Alınmalar ingilis dilinin, demək olar ki, bütün sahələrini əhatə edir: məişət, elmi, siyasi, idman və iqtisadi. [1]

Bəzi dillərin ingilis dilinə təsiri hələ kifayət qədər öyrənilməmişdir. Lakin bu mövzu dilçilik sahəsində sürətlə inkişaf edir və zənginləşir.

Çoxlu sayda leksik alınmalara baxmayaraq, qrammatik quruluş dəyişməz qalmışdır. Üstəlik, alınmaların meydana çıxması ilə yanaşı, əcnəbi sözlərin gəldiyi dilin sözdüzəltmə normaları da dilə qismən daxil olmuşdur. Bu baxımdan hazırda ingilis dilində mövcud olan bir çox sözlər morfoloji təhlilə uyğun deyil. Buna baxmayaraq, xeyli sayda söz ingilis dilinin qayda-qanunlarına tabe edilmişdir ki, bu da onların qrammatik və səs quruluşunun dəyişməsinə səbəb oldu.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Heydərov R.A. Müasir Azərbaycan dilində Avropa mənşəli leksik alınmalar. Bakı : Azərbaycan Universiteti, 1989, 94 s.

2. Antruşina G.B., İngilis dilinin leksikologiyası. / Afanaseva O.V., Morozova N.N. –M.: Orta məktəb, 1985

3. Dubenets E.M. Müasir ingilis dili. Leksikologiya. M.: Feniks, 2010, 192 s.

DİL MƏNZƏRƏSİ SOSİAL FƏLSƏFƏ KATEQORİYASI KİMİ

Gülxar Firqət qızı Yusibova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
gulxar.yusubova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0000-5603-737X

Qeyd etmək lazımdır ki, linqvistik mənzərə özlüyündə mövcud olmamışdır. Dillərin yayılma sahəsi var. Onun dəyişməsi iqtisadi, siyasi və dünyada baş verən miqrasiya, geosiyasi proseslərdən asılıdır. Ona görə də "linqvistik mənzərə" kateqoriyasından təkcə dilçilik baxımından deyil, həm də sosial fəlsəfə mövqeyindən danışmaq lazımdır. Bir metafora anlayışı olan "linqvistik mənzərə" konseptual əhatə dairəsinin necə genişləndiyini nəzərə alaraq sosial fəlsəfənin bir kateqoriyası kimi öyrənilir. Bu kontekstdə metaforanın mahiyyəti "köçürmə" kimi başa düşülür.

Hesab edirik ki, "linqvistik mənzərə" kateqoriyasının sosial fəlsəfə nöqteyi-nəzərindən öyrənilməsi onunla bağlıdır ki, "metafora ilkin olaraq ontoloji, funksional və simvolik dualizmdə ifadə olunan ikili mahiyyəti ehtiva edən kateqoriyalı bir hadisədir. Bu cür dualizm metafora ilə bağlı çoxsaylı, bəzən mübahisəli tədqiqatlar üçün müxtəlif nöqteyi-nəzərdən imkan yaradır.

Linqvistik landşaft anlayışı elmi dövriyyəyə 1997-ci ildə R.Landri və R.Borhis tərəfindən "Linqvistik landşaft və etnolinqvistik canlılıq: empirik tədqiqat" (Landry, Bourhis, 1997) məqaləsində daxil edilmişdir. Həmin müəlliflər bu gün də aktuallığını qoruyan anlayışın klassik tərifini vermişlər: "İctimai yol nişanlarının, reklam lövhələrinin, küçə adlarının, rayon adlarının, mağaza nişanlarının və ictimai hökumət binalarının üzərindəki işarələr müəyyən ərazinin, bölgənin və ya şəhər aqlomerasiyasının linqvistik mənzərəsini formalaşdırır" [2]. Bu tərif onun tərkib elementləri olan sosial linqvistik işarə qruplarını sadalamaqla "linqvistik mənzərə" anlayışının mahiyyətini açır. "İctimai məkanın simvolik konstruksiyası kimi linqvistik landşaft" R.Landri və R.Borhisin tərifini genişləndirərək "dövlət qurumundan kənarda və ya daxilində yerləşən hər hansı işarə və ya elanı" linqvistik mənzərəyə aid hesab etməyi təklif etmişdir [3]. C.Habermasın ictimai sfera nəzəriyyəsinə əsaslanaraq, İ.Ben-Rafael və E.Şohami nişanların quraşdırılması üçün ictimai məkanı şəxsi məkan istisna olmaqla, məsələn, parklar, küçələr, meydanlar, qatar stansiyaları istisna olmaqla, istənilən xüsusi məkan adlandırmışlar. Bu məkanlar hamı üçün ümumidir və işarələrin yaratdığı linqvistik landşaft tipi sadəcə söz və dillərin tərkibi deyil, işarələrin arxasında xüsusi təfəkkür mexanizmləri gizlənir. A.Yavorski linqvistik mənzərəni şərh edərkən sosial semiotikaya müraciət edir və linqvistik landşaftın müxtəlif aspektlərdən, məsələn, dil, mədəniyyət, verilmiş məkanda əməli fəaliyyət, vizual fəaliyyət və s., xüsusən də interpretasiyadan formalaşdığını fərz edir, linqvistik mənzərəni işarə mənbələrindən formalaşan və mətnə əsaslanan məkan diskursundan istifadə edən bir konsepsiyanın ən dərin və geniş şərhlərindən biri hesab edir [4].

"Linqvistik mənzərə" anlayışı ("linqvistik landşaft", "linqvistik mənzərə", "linqvistik görünüş" və "linqvistik məkan" sinonimi anlayışları kimi hazırda, əsasən, müəyyən sosial qrupun linqvistik xüsusiyyətlərinin qiymətləndirilməsində istifadə olunur. Eyni zamanda, linqvistik mənzərəni daha ümumi kontekstdə, geniş mənada ətraf mühitin bir hissəsi kimi nəzərdən keçirmək olar. Dil məkanının dərk edilməsinə oxşar yanaşmanı "Linqvistik idarəetmə və iqtisadi səmərəlilik" kollektiv monoqrafiyasında da görmək olar, burada linqvistik landşaft "mürəkkəb inteqrasiya sistem" kimi müəyyən edilir ki, bu da "linqvistik təbəqələşmə"yə əsaslanır. Linqvistik təbəqələşmə, öz növbəsində, "sosial, mədəni, milli, gender və peşəkar amillərin qarşılıqlı təsiri" nəticəsində formalaşır. Tədqiqat metodu kimi linqvistik landşaftın təhlilindən danışırıqsa, bu, çoxdilli və ya çoxmillətli şəhərin və ya digər bölgənin ictimai məkanında bir neçə dil arasında birgəyaşayış və münasibətlərin öyrənilməsinin müxtəlif yollarını əhatə edir.

Bundan əlavə, linqvistik mənzərənin görünmə və aşkarlıq, mövcud dil müxtəlifliyi haqqında ictimaiyyətin məlumatlandırılması kimi mühüm amillərini qeyd etmək lazımdır. Beləliklə, ekstra-

linqvistik reallığın linqvistik mənzərədə əks olunması hiss olunur ki, bu da digər şeylərlə yanaşı, müəyyən bir istiqamətdə tədqiqat fəaliyyətinin aktiv inkişafına imkan verir.

Linqvistik landşaft üç əsas meyara əsaslanır: linqvistik landşaftı kim yaradır, kimin üçün və onun inkişaf istiqamətləri nədir? Bu meyarlar P.Bakhaus tərəfindən də Tokionun linqvistik landşaftına dair tədqiqatında müəyyən edilmişdir [1].

Linqvistik mənzərə haqqında ən dəqiq anlayışı formalaşdırmaq üçün rəsmi və qeyri-rəsmi simvolların nisbəti, mətnlərdə dillərin nisbəti, dillərin bir-birini izləmə sırası, həmçinin müəyyən bir coğrafi məkanda dillərin təmsil olunması, tərcümənin və ya transliterasiyanın mövcudluğu və ya olmaması kimi amilləri nəzərə almaq lazımdır.

Dil mənzərəsi çoxlu məlumat ehtiva edir, müəyyən bir bölgənin mədəni inkişafı burada cəmləşir. Bu səbəbdən, linqvistik mənzərənin insana müəyyən bir bölgənin mədəniyyətini və ya hansısa hadisəsini daha yaxşı başa düşməsinə imkan verən məlumat daşıyıcısı olduğuna da inanmaq olar. Məlumat xüsusiyyətləri sayəsində linqvistik landşaft müəyyən bir bölgənin mədəniyyətlərinin xüsusiyyətlərinin mənzərəsini göstərə bilər.

Bununla belə, ikidilli linqvistik landşaftın elementlərindəki tərcümə xətaları tədqiqatçıların diqqətini xeyli əvvəl cəlb etmişdir. Kanadalı tədqiqatçılar Jean-Paul Vinay və Jean Darbelnet (Vinay) arasında tərcümə üzrə dərsliyin yaradılması ideyasını doğuran səbəb Nyu-Yorkdan Monreala gedən yolda yol nişanlarının mətnlərindəki tərcümə xətaları və onların linqvistik təhlili idi.

Sosiolinqvistikada bu yeni istiqamət bütün ölkələrin alimlərinin, xüsusən də çoxdilli şəhər əhalisi olan yüksək urbanizasiya ölkələrinin tədqiqatçılarının diqqətini cəlb etmişdir. Son onilliklərdə linqvistik mənzərənin tədqiqi daha intensivləşmişdir.

Analitik icmal ilə bağlı ədəbiyyat məsələləri bizə deməyə imkan verir ki, "linqvistik mənzərə" hələ də ancaq dilçilik kateqoriyası kimi qəbul edilir. Bu cəhət sosial fəlsəfənin mövqeyindən kifayət qədər əsaslandırılmadığı üçün konseptual "linqvistik mənzərə" termininin əhatə dairəsinin tərifinə keçək. Dilin universal olduğu aydındır, ünsiyyət vasitəsi kimi cəmiyyətin bütün sahələrində baş verən dəyişiklikləri əks etdirir, buna görə də "linqvistik mənzərə" termininin konseptual əhatə dairəsi yalnız linqvistik sərhədlərlə məhdudlaşmamalıdır. Tam olaraq sosial münasibətlərin tədqiqi fəlsəfə üçün vacibdir, çünki dilin qarşılıqlı əlaqəsi probleminin ictimai inkişaf baxımından aktuallığını təsdiq edir. Hesab edirik ki, bu kontekstdə "linqvistik mənzərə" və "dünya düzəni" anlayışları belə hesab edilə bilər, çünki dil problemlərinin həlli ilk baxışdan dilçiliklə heç bir əlaqəsi olmayan bir çox ziddiyyətləri həll etməyə kömək edə bilər. Buna misal olaraq, keçmiş Yuqoslaviyada baş verən son hadisələr, eləcə də hazırda Ukrayna hadisələridir. Qlobal problemlərin kompleks tədqiqində fəlsəfənin rolu əhəmiyyətli dərəcədə artır ki, bu da müxtəlif elmlər arasında real qarşılıqlı əlaqəni təmin etmək, sosial inkişafın ayrı-ayrı amillərinin müəyyənləşdirilməsindən və onların bəzilərinin digərlərinə zidd olmasından yayınmağa hesablanmışdır. İ.T.Frolov yazırdı: "Qlobal insan probleminin hərtərəfli həlli bütün insan elmləri kompleksinə arxalana bilməz" [2]. Qlobal problemlərin hər biri mürəkkəb olmaqla müxtəlif aspektlərdə özünü göstərir ki, onların hər biri özünəməxsusluğu ilə ayrı-ayrı fənlər daxilində tədqiqat tələb edir. Elmi fəlsəfə geniş spektrli elmlərin fənlərarası qarşılıqlı əlaqəsini təşkil edir. Əslində, hərtərəfli fənlərarası yanaşma dialektik idrak prosesinin klassik triadasının həyata keçirilməsinə birbaşa ya dolayı çevrilir. Müasir şəraitdə cəmiyyətin üzləşməli olduğu problemlər, qloballaşma mürəkkəb xarakter daşıyır və onların həlli bütün elmlər kompleksinin qarşılıqlı əlaqəsini tələb edir. Qlobal problemlər üzrə tədqiqatlar bir çox elmlərin - təbii və sosial sahələrin cəmləşməsi hesabına innovasiyanın "artım nöqtələrini" yaradan və qlobal yanaşmaları təsdiqləyən kompleks tədqiqat nümunəsidir. Hər bir elmin mövzu sahələrinə dair ümumiləşdirilmiş baxış olmalıdır ki, bu da fərqli müqayisə aparmağa imkan verir: tədqiq olunan reallığın şəkillərini təsvir edir, onlarda ümumilik tapır və onları eyni obyektiv reallıq hesab edərək, müxtəlif elmlər arasında anlayış və metodların mübadiləsini nəzərdə tutur. Beləliklə, sosial

fəlsəfədə tədqiqat metodu kimi "linqvistik mənzərə" kateqoriyası kifayət qədər əhatə olunmayan və əlavə öyrənilməsi tələb olunan problemlərin dairəsini təsvir etməyə imkan verir.

Linqvistik mənzərə həm də şəhərin və ya ərazinin mədəni müxtəlifliyində dərin kök salır. Beləliklə, linqvistik mənzərənin öyrənilməsi mədəni müxtəlifliyin dərk edilməsinə kömək edə bilər, çünki daimi sakinlər və immiqrantlar arasında istifadə olunan dillər və ya məlumatın ziyarətçilərə təqdim edilmə tərzi şəhərin əhalisini əks etdirir. Deməli, linqvistik landşaft əslində şəhərin dil və mədəni müxtəlifliyinin əsas xüsusiyyətlərini əks etdirir. Müasir şəhər həyatı müşahidəçiləri nümayişlər və mitinqlər zamanı afişaların "canlı mətnləri"ni sosiolinqvistik qiymətləndirmə üçün heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Dilçilik landşaftı ilə bütün bir çox qrafik və ictimai məkanda olan yazılı işarələr, mətnlər müşahidəçi üçün əlçatandır. Əlbəttə ki, bu cür işarələrin əsas funksiyası məlumatdır, lakin şübhəsiz ki, burada simvolik bir funksiya da var - müəllifin sosial qrupunun təqdimatı. Dinamik linqvistik mənzərə nümayişlər zamanı baş verən kortəbii bir hadisədir.

Linqvistik dil nisbətən yeni dilçilik intizamıdır və onun nəzəri prinsipləri formalaşma mərhələsindədir. Sözün müxtəlif mətnlərdə yazılışının tədqiqi insanların, assosiasiya qruplarının, institutların və dövlət qurumlarının mürəkkəb reallıq daxilində simvolların oyununda rəqabət apardıqları müxtəlif üsulları təmsil edən nümunələri/naxışları müəyyən etməyə imkan verir. Şəhər mühitində dillərin təhlili, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi, linqvistik canlılıq, dünyanın linqvistik mənzərəsindəki dəyişikliklər vektoru, əxlaq normaları və dəyər sistemləri, dil siyasətinin vurğulanması və daha çox suallara cavab verir. Məlumatlar aşağıdakı doqquz analitik kateqoriyadan istifadə etməklə müzakirə olunur: işarələrdə olan dillər; birləşmə nümunələri; rəsmi və qeyri-rəsmi işarələr arasındakı fərqlər; coğrafi paylanmanın qanunauyğunluğu; tərcümə və ya transliterasiyanın olması; dillərin birləşmə sırası; linqvistik idiosinkraziyanın yaranması; bu tip işarələrin köhnə və yeni variantlarının birgə mövcudluğu. Burada şəhər mühitinin əlamətlərinin mövcud tipologiyaları və onların inkişaf dinamikası da diqqətə layiqdir. Sözün müxtəlif mətnlərdə yazılışının (NL-nın) təsviri multikulturalizmin, sosial idrakın, dil sürüşməsinin, yeni sosial reallığın yaradılmasının və digər hadisələrin nəticələrinin öyrənilməsi və sınaqdan keçirilməsi üçün faydalı vasitədir.

Linqvistik mənzərə müasir fənlərarası tədqiqatlarda əsas anlayışlardan biridir. Dil mənzərəsinin tədqiqi sosial mədəniyyətin inkişafı zamanı yaranmış yeni bir tədqiqat sahəsidir. Linqvistik landşaft müəyyən regionda yazı dilinin istifadə xüsusiyyətlərini və qaydalarını özündə ehtiva edir və dilin inkişafı, dil siyasəti, etnik kimlik, dillərin qarşılıqlı əlaqəsi məsələlərinin öyrənilməsi ilə bağlıdır. Son illərdə linqvistik landşaftların tədqiqində dil siyasətinin həyata keçirilmə dərəcəsini və müxtəlif mədəniyyətlərin qorunub saxlanmasını anlamağa imkan verən konkret nümunələrə diqqət yetirilir. Şəhərlərin linqvistik landşaftının təhlili bir çox ekspert və alimləri, xüsusən də müqayisəli dilşünaslıq və tərcümə sahəsində mütəxəssisləri maraqlandırmışdır.

Lakin bu günə qədər ikidilli linqvistik mənzərə, eləcə də bu janrdakı mətnlərdəki tərcümə xətalarının sistemləşdirilməsi məsələləri kifayət qədər nəzəri əhatə almamışdır ki, bu da bu sahədə tədqiqatların həm nəzəri, həm də metodoloji əsaslarının daha da inkişaf etdirilməsini zəruri edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Zeynalova, S.S. Koqnitiv metaforlaşmanın substansional və prosessual aspektlər. Bakı, 2016. – 28 s.

2. Dilçilik İnstitutunun əsərləri. Bakı: Elm və təhsil, 2012, № 2, 176 s.

3. Həsənov H.Nitq mədəniyyəti və üslubiyyatın əsasları. Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2003, 399 s.

4. Шаховский В.И. Лингвистическая теория эмоции. Монография. М.: Гнозис, 2008, 416 с

FRANSIZ DİLİNDƏ FRAZEOLOJİ BİRLƏŞMƏLƏR

Leyla Zülfüqar qızı Məmmədova
Mingəçevir Dövlət Universiteti
leyla.mammadova@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0001-8271-3853

Hər bir dilin lüğət tərkibində frazeologizmlər mühüm yer tutur. Frazeoloji vahid, komponentlərin vahid uyğunluğu ilə müxtəlif struktur tipli sözlərin ayrıca formalaşmış, semantikasının tam və ya qismən dəyişmiş sabit söz birləşməsi kimi başa düşülür,

Frazeologizmlər dilin xalq fizionomiyası, onun orijinal vasitəsi, varlıq və zəka zənginliyinin göstəricisidir. Onların həm məzmun, həm də forma etibarı ilə zənginliyi və dildə həddindən artıq işlədilməsi dilçi-alimlərin diqqətini cəlb etmiş, frazeologiya dilçilik elminin bir şöbəsi olan leksikologiyanın xüsusi bir bölməsinə çevrilmişdir.

Frazeologizmlərin daxili məna quruluşunun və xarici strukturunun, onların ayrı-ayrı dillərdə yeri və mövqeyinin açıqlanması, tərcümə olunma imkanlarının öyrənilməsi, milli və beynəlmiləl mahiyyətinin şərhi, onların işlənmə xüsusiyyətlərinin və istifadə olunma sahələrinin təhlili həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən aktuallıq kəsb edir. Fransız dilində frazeoloji vahidlərin bəzi xüsusiyyətlərinə nəzər salaq:

1. Frazeologizmlər öz tərkibinə görə həmişə mürəkkəb olur, çünki onlar çox vaxt ayrıca vurğuya malik olan, lakin eyni zamanda müxtəlif sözlərin ayrı-ayrılıqda mənasını qoruyub saxlaya bilməyən müxtəlif komponentlərin birləşməsi yolu ilə yaradılır (məsələn: un froid de canard-ördək soyuğu,mənası çox soyuq);

2. Frazeologizmlər həmişə semantik bölünməzdir, çünki onlarda tez-tez bir sözlə ifadə oluna bilən fərqlənməmiş məna olur (məsələn: "baisser les bras" - qolları aşağı salmaq, mənası - ("abandonner") tərk etmək);

3. Frazeologizmlər müxtəlif sadə frazalardan fərqli olaraq tərkibinin müəyyən sabitliyi ilə xarakterizə olunur. Yəni frazeoloji vahidin bu və ya digər komponentini oxşar sözlə əvəz etmək olmaz (məsələn: Cette table de nuit est verte. - Bu gecə masası yaşıl rəngdədir: La table de nuit - onu təşkil edən elementlərin hər hansı daxil edilməsini və ya dəyişdirilməsini qəbul etməyən sabit birləşmədir);

4. Frazeologizmlər təkrarolunma qabiliyyəti ilə seçilir, yəni bilavasitə nitqin özündə həyata keçirilir;

5. Frazeoloji vahidlər tərkibinin dəyişməzliyi ilə xarakterizə olunur, yəni strukturuna heç bir söz əlavə etmirik (məsələn, "aşağı baxmaq" deyərkən, aşağı, kədərli və bu kimi sözləri əlavə etmirik);

6. Onlara qrammatik formanın sabitliyini də aid etmək olar, yəni frazeoloji vahidin hər bir komponenti dəyişməz qrammatik formada yaranır.

7. Frazeoloji vahidin ümumi mənası onun tərkib hissələrinin mənasından birbaşa irəli gəlmir (ideomatlik), (məsələn: "prendre le taureau par les cornes" - çətinliyi qətiyyətlə həll etmək deməkdir, lakin "öküzün buynuzundan tutmaq" mənada dəyişiklik yaradır. İfadənin idiomatik mənasını pozmadan heç bir əlavə və ya dəyişiklik tətbiq edilə bilməz.)

8. Demək olar ki, bütün frazeoloji vahidlərin sabit söz sırası var. [1]

Çox vaxt frazeologiyanın tərifi söz və cümlələrin semantik cəhətdən əlaqəli birləşmələrinə aiddir.

V.N.Yartseva "frazeologizm" terminini "formaca oxşar,sintaktik strukturca fərqli olaraq, ifadəni təşkil edərkən sözlərin ümumi seçim və birləşmə qanunlarına uyğun olaraq, əmələ gəlməyən söz və cümlələrin semantik cəhətdən əlaqəli birləşmələrinin ümumi adı kimi müəyyən edir. Lakin

nitqdə semantik quruluşla müəyyən leksik və qrammatik tərkib arasında sabit əlaqədə təkrar yaranır".

Frazeoloji vahidlər, bəzi formal ümumiliyə baxmayaraq, hələ də dilin tərkibindən təcrid etmək olduqca çətin olan kifayət qədər heterojen vahidlər hesab olunur.

Ş.Balli frazeoloji vahidləri sabit birləşmə kimi tədqiq etmişdir. O, frazeoloji vahidlərin əlamətlərini zahiri və daxili olaraq fərqləndirirdi. Zahiri (xarici) xüsusiyyətlər dedikdə struktur xüsusiyyətləri, daxili xüsusiyyətlər dedikdə isə semantik xüsusiyyətləri nəzərdə tuturdu. Ş.Balli frazeoloji vahidin əsas semantik əlamətini, bütün ifadənin bir sözə - identifikatora, yəni sabit birləşmənin ekvivalentliyinə eynilikdə ifadə olunan məna birliyi hesab edir. Sadə sözə Ş.Balli bu birləşmənin frazeoloji vahid kimi tanınması üçün ilkin şərt hesab edirdi. Bununla belə, tam söz ekvivalentliyi nəzəriyyəsi köhnəlməkdədir.

Ş.Balli frazeoloji vahidləri dörd qrupda qruplaşdırır:

1. Frazeoloji birləşmələr (semantik cəhətdən bölünməz vahid mənanın onun komponentlərinin mənaları ilə tamamilə uyğunsuz olduğu frazeoloji vahidlər, yəni məna motivasiyasını tamamilə itirmiş idiomlar: "à corps perdu" başsız, "tailler une bavette" vaxtını qeybətlə keçirmək);

2. Frazeoloji birliklər (semantik cəhətdən bölünməyən və inteqral frazeoloji vahidlər, mənaları onları təşkil edən sözlərin mənaları ilə motivləşən və şəffaf daxili formanı saxlayan: "mordre à l'hameçon" tələyə düşmək, "traîner son boulet "çətinlikdə olmaq).

3. Frazeoloji birləşmələr (tərkibində həm sərbəst məna daşıyan, həm də frazeoloji cəhətdən əlaqəli sözlər olan frazeologizmlər: ami jusqu' àla mort "məzara qədər dost", rire les dents au vent "dişlərini qıcırtmaq");

4. Frazeoloji ifadələr və ya çoxluq ifadələri (tərkibi və işlənməsi baxımından sabit, nəinki bölünən hesab edilən, həm də tamamilə sərbəst mənalı sözlərdən, yəni yenidən düşünülmüş tərkibli frazeoloji vahidlərdən – cümlələrdən ibarət olan frazeologizmlər: Qui a peur des feuilles ne va point au bois "Qurdlardan qorxursansa, meşəyə getmə" [2].

Hazırda fransız dilində frazeologiyaya daxildir:

1. Atalar sözləri (atalar sözləri və məsəllər, yəni tərbiyəvi məzmunlu qısa xalq deyimləri, xalq aforizmi: le renard mourra dans sa peau "qozbeli qəbir düzəldər", le bossu ne voit pas sa bosse mais il voit celle de son confrère "Öz gözündə tiri görmür,başqasının gözündə tük axtarır");

2. Nitq ştampları (izlənilən dövr və üslub üzrə tanış ifadələr: faire la réforme "islahat etmək", mettre aux voix "səsverməyə çıxarmaq");

3. Klişelər (şablon ifadələr, "gəzmək" ifadələri: soyez le bienvenu "xoş gəlmisiniz", ayez l'obligeance de... "zəhmət olmazsa");

4. Qanadlı sözlər (məcazi, məqbul ifadələr, ümumi istifadəyə girmiş deyimlər: après nous le déluge "bizdən sonra belə bir sel") [3]

İdiomlar, atalar sözü, məsəllər kimi sabit ifadələr dilin tərkib hissəsidir. Onlar ədəbiyyatdan və ya xalq hikmətindən qaynaqlanır və dilin sosial-mədəni irsinə aiddir. Bu ifadələrin istifadəsi dili zənginləşdirir, gözəlləşdirir, dilə xüsusi rəng verir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axmanova O.S. Dilçilik terminləri lüğəti. M., 2004

2. Böyük rusca-fransızca lüğət (200 min söz və ifadə) / L.V.Şerba, M.İ.Matuseviç, T.P.Vorontsova [və başqaları]. – M.: Rus. dil – Media, 2004.

3. Qak, V.G. Yeni fransızca-rusca lüğət (70 min söz, 200 000 tərcümə vahidi) / V.G.Gak, K.A.Qanşina. – 4-cü nəşr. - M .: Rus. dil., 2008.

İNGİLİS DİLİNDƏ EVFEMİZMLƏRİN ƏHƏMİYYƏTİ

Fərhad Astan oğlu İbrahimov
Mingəçevir Dövlət Universiteti
ferhad.ibrahimov@mdu.edu.az
https://orcid.org/0009-0008-8588-7697

Məlum olduğu kimi, bəşəriyyət yarandığı gündən bu günə qədər insanlar müxtəlif üsullardan, vasitələrdən və metodlardan istifadə edərək, öz məqsədlərinə nail olmağa çalışıblar. Burada biz dil imkanlarını da xüsusilə fərqləndirməliyik. Dilin müxtəlif vasitələrlə təchiz olunduğunu nəzərə alaraq qeyd edə bilərik ki, bu vasitələrdən biri də dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində əhəmiyyətli rola malik evfemizm və tabu anlayışlarıdır. Belə ki, şüurlu varlıq olan insan, cəmiyyətin bu günə kimi keçdiyi mərhələlərdə bəzi şeylər və hərəkətlərə qadağalar olub. Bu qadağa anlayışı da məhz tabu adlanır. Tabu sözü polineziya dilində qadağan deməkdir. Məsələn, lap qədim zamanlarda qəbilə başçıları öldükdən sonra onların əşyalarına digər şəxslər toxunmurdular, həmçinin onların adlarını da çəkmirdilər, çünki elə fikirləşdilər ki, əgər toxunsalar onların ruhunu incidəcəklər və bu da fəlakətlə nəticələnək. Zaman keçdikcə bu qadağan olunmuş sözlərin yerinə fikri ifadə eləmək məqsədilə başqa sözlərdən istifadə zərurəti meydana çıxdı. Nəticə etibarilə dildə yeni anlayış olan evfemizmlər yarandı Yunan mənşəli söz olan evfemizm ei (yaxşı), femi (danışıram) mənasındadır.

Hər kəsə məlumdur ki, insanların nitqi, onların nitq fəaliyyəti daha çox mədəni normalara dayanır. Evfemistik vahidlər dildə mövcud olan, lakin əxlaqi cəhətdən qadağan olunmuş sözlərin əvəzinə daha nəzakətli və mülayim söz və ya frazaların işlədilməsidir. Onlar fikri daha mülayim ifadə etmək, eyni zamanda müəyyən sosial və ya yaş qrupunun hisslərini incitməmək, həddən artıq aqressiv, xoşagəlməz və kobud ifadələrdən qaçmaq, həmin sözləri və ifadələri mümkün olduğu qədər yumşaltmaq, alleqorik ifadə etmək, bir sözlə desək, neqativ konnotasiyalara yol verməmək üçün əhəmiyyət kəsb edən vasitələrdir.

Evfemizmlərə adətən ölüm, cins, qocalma və ya bədən funksiyaları kimi mövzular haqqında danışarkən istifadə olunur. Belə bir nümunəyə nəzər salaq.

1) We are sorry his grandfather **died** - Babasının **öldüyünə** görə təəssüflənirik.

2) We are sorry his grandfather **passed away** - Babasının **rəhmətə getdiyinə** görə təəssüflənirik.

Əslində hər iki nümunə eyni fikri ifadə etməsinə baxmayaraq birinci cümlə yaxınını itirən şəxsə görə nisbətən kobud səslənə bilər. Ona görə də **"passed away" - "rəhmətə getdi"** ifadəsi evfemizm olaraq daha mülayim səslənir.

Evfemizm təhqiramiz və ya nalayiq ifadəni əvəz edən nəzakətli və etik söz və ya ifadədir. Evfemizmlər yazıçılara və natiqlərə tabu mövzulardan qaçmağa, müxtəliflik təklif etməyə, xarakteristikanı təmin etməyə və yumor yaratmağa kömək edir. Tabu mövzulardan qaçmaq dedikdə, məhz həddən artıq təhqiramiz və ya xoşagəlməz hesab edilən söz və yaxud ifadələrdən qaçmaq nəzərdə tutulur. Onlar yazıçıya və ya natiqə eyni ideyanı daha nəzakətli dildən istifadə edərək xoşagəlməz ifadələr olmadan təqdim etməyə imkan verir. Məsələn, People don't go to **prison**; they go to a "**correctional facility**." Burada **prison (həbsxana)** sözünü evfemizm kimi işlədilən **correctional facility (cəzaçəkmə müəssisəsi)** sözü ilə əvəz etmək olar. Müxtəliflik təklif etmək dedikdə evfemistik vahidlərin yazıçıların və natiqlərin eyni fikri təkrar-təkrar yazaraq, yoruculuğa çox da yol verməmək üçün yeni sözlərin istifadəsini nəzərdə tutur. Onların istifadəsi sözün və ya ifadənin sərtliyini azaldan yumşalmaya səbəb ola bilər [4].

Evfemizmlər son bir neçə yüzillikdə tədqiqatçıların, dilşünasların tədqiqat mövzusu olmuşdur. Belə tədqiqatçılara D.Zelenin, B.Larin, A.A.Xapanskaya, Ç.Keyni, L.P.Krisin, A.C.Kurkiyev, C.Freyzer, V.Xavern və digərlərini göstərmək olar. Evfemizmlərlə bağlı tədqiqat

aparan alimlər, dilşünaslar onlarla bağlı müxtəlif fikirlər səsləndirmiş, onlara bir-birindən fərqli izah və tərifler vermişdir. Məsələn, L.P.Krisin evfemizmin işlədilməsini "kommunikativ fikir ayrılıqlarından və pozğunluqlardan qaçmaq, həmsöhbətdə kommunikativ diskomfort hissi yaratmamaq" istəyi ilə izah edir [3, s.36].

Evfemizm olmadan ünsiyyət ağlasığmazdır. İngilis evfemizmləri linqvistik anlayış kimi qərb mədəniyyəti ilə sıx əlaqəyə malikdir və ingilis xalqının həyatını, dəyərlərini və tarixini özündə əks etdirir. Bu vahidlər cəmiyyətin inkişafı ilə birgə inkişaf edir. Evfemizmlərdən düzgün istifadə edə bilmək üçün natiq yüksək bacarıq və qabiliyyətə malik olmalıdır.

Evfemik vahidlər dil və mədəniyyətin ümumiliyini əks etdirir. Sözsüz ki, evfemik ifadələr ünsiyyət mədəniyyətinin səviyyəsini, nitq mədəniyyətinin səviyyəsini göstərən dil daşıyıcılarının nitqində hər gün rast gəlinən mühüm ifadələrdən biridir. Evfemizmlərin təsnifatı ilə bağlı çoxsaylı fikirlər mövcuddur. A.S.Kurkiyev evfemizmləri yaranma səbəbinə görə beş qrupa ayırır.

1) inanclar səbəbindən meydana çıxanlar (to be sick - unwell, ill);
2) qorxu və narazılıq səbəbindən meydana çıxanlar (to kill - to nail, to slap, to kill);
3) Utancaqlıq, ədəblilik ilə bağlı yarananlar (the patient is not all at home);
4) Mərhəmət hissi ilə bağlı yarananlar (illegitimate - bastard, bastard);
5) nəzakət xətrinə deyilənlər (old - in years, advanced age) [2].

Evfemizmlər həmişə yeni sinonimik birləşmələrin mənbəyi olmağa meyllidirlər, çünki onlar müəyyən müddət dil istifadəçiləri tərəfindən istifadə edildikdən sonra yeni termin anlayışla o qədər sıx bağlı olur ki, əvvəlki sinonimi kimi çoxişlənən sözə çevrilir.

Son bir neçə il ərzində nitq evfemizasiyasının yeni bir funksiyası, yəni reallığın müəyyən aspektlərini bəzəmək meydana çıxdı. Bundan başqa qeyd etmək lazımdır ki, birbaşa haqqında danışmaq istəmədiyiniz müxtəlif şeylərə aid olan nominasiyaların sayı artmaqda davam edir. Məsələn, "old people' əvəzinə "people who are elderly" ifadəsi işlədilir.

Məşhur alim Krespo Fernandez evfemizmlər haqda belə yazır: "Natiqlər ölümü nəzərdə tutmaq və ya pis xəbəri paylaşmaq lazım olduqda evfemizmlərdən istifadə edirlər. Lakin ölümə əsaslanan evfemizmlərə nekroloq və epitafiya kimi yazılı formalarda da rast gəlmək olar. Bu kommunikativ situasiyalarda insan ölüm və ölüm anlayışlarından yayına bilmir. Vəziyyətin ciddiliyi və formallığı ilə birlikdə bu dərc edilmiş ölüm elanları həmişə "evfemik söz və ifadələr üçün zəmin" olmuşdur" [1, s.102].

Evfemizmlər danışan şəxslərin nitqini müxtəlif şəraitlərdən və vəziyyətlərdən asılı olaraq dəyişməyə, əgər zərurət olarsa məqsədlərini pərdələməyə və gizlətməyə, müxtəlif fəaliyyətlərin, predmetlərin adlarının çəkilməsi zamanı yarana biləcək mümkün kommunikativ konfliktlərin qarşısını almaq üçün uğurlu vasitədir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Fernandez, Eliecer Crespo (2006) The Language of Death: Euphemism andConceptual Metaphorization in Victorian Obituaries. SKY Journal of Linguistics19, 101-130.

2. Kurkiev, A.S. On the classification of euphemistic names in the Russian language. Classification of euphemisms by generating motives [Text] / A.S.Kurkiev. – Grozny, 1977.

3. Крысин Л.П. Эвфемизмы в современной русской речи. - Берлин, 1994, № 1-2. - С. 28-49

4. https://tutors.com/lesson/euphemism

MODERN TRENDS IN TEACHING FOREIGN LANGUAGES

[1,2]**Zita Huseynova,** [1,3]**Gulbaniz Alverdiyeva**
[1]Azerbaijan State Agrarian University
[2]zita_huseynova@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-3350-4008
[3]gulbaniz.alverdiyeva70@gmail.com
https://orcid.org/0000-0001-8212-9876

The ongoing changes in the content of education in our country and other countries of the world are due to global trends and the influence of powerful factors: intensive integration social processes, the growth of professional and academic exchanges, international cooperation in the field of education, access to information resources of the World Wide Web and quality education in the country and abroad and etc.

In the modern theory and methodology of teaching and upbringing by means of a foreign language, the focus has become not so much on learning the language, but on language education and the development of the student's personality through the subject "foreign language". The need to learn a foreign language in close connection with the culture of the country takes on priority importance. [5]

Under these conditions, a foreign language has acquired the status of an effective tool for the formation of the intellectual potential of society, as well as a resource for the development of the state. An example is the educational success of Singapore, whose education system is considered one of the best. An important advantage of the Singapore school is the adoption of bilingual advantage with English in addition to the mother tongue (Chinese, Malay or Tamil), a focus on science, technology, engineering and mathematics (STEM), which has allowed the country to anticipate many of the key policies in the field of education adopted by modern politicians. [2, p.170]

In modern foreign language education, general trends can be identified that also take place in regional practice: the transition to a student-oriented paradigm, the introduction of national standards in teaching a foreign language and an international system for assessing the level of language competence, updating early language teaching, the use of new teaching technologies, including information and communication, professional development of teachers. All these trends indicate a transition to a new quality of language education, i.e. qualitative.

The result of any language education is a formed linguistic personality, and the result of education in the field of foreign languages is a secondary linguistic personality as an indicator of a person's ability to take full part in intercultural communication. [1, p.335] The formation of a new type of personality is associated with such qualities as independence, creativity, the ability to build interaction and mutual understanding with communication partners, to improve oneself and to improve human society.

Content and Language Integrated Learning (CLIL), in which academic subjects are taught in a foreign language, is becoming increasingly popular around the world. CLIL has two goals, namely, learning a subject through a foreign language, and a foreign language through the subject being taught. In Finland, as in other European countries, CLIL is used in a variety of educational contexts, from upper kindergarten to higher education. Subject-language integrated training is carried out in two gymnasiums and a natural science lyceum in Surgut as part of the implementation of the Language Strategy in the form of teaching specialized courses in English (English for Specific Purposes). At the international testing center "Intex" for subject teachers and foreign language teachers, a refresher course "Integrated teaching of theoretical subjects in a foreign language" (TKT CLIL - Content and Language Integrated Learning) is offered, which covers the methodology of

teaching the subject, the necessary skills and strategies: presentation of information, coordination of the educational process and assistance during training. Thus, the integration of a foreign language and school curriculum subjects is a new approach to the formation of language competence of students in general education institutions. [4]

A characteristic trend of our time is the spread of early learning of a foreign language, which is due to changes in the economic, political, social conditions of life of mankind, in particular the increase in population migration, especially in European countries. Today we are witnessing a third wave of growing interest in this area, following the first and second in the 60s and 80s of the 20th century. As studies by Russian and foreign scientists show (E.M.Vereshchagin, L.S.Vygotsky, E.I.Negnevitskaya, G.Puchta, D.Johnstone, P.Kuhl, etc.), a foreign language studied from early childhood allows you to reveal language abilities: two pictures of the world are formed, the child learns to compare two languages, as a result of which thinking becomes multi-level, because the child abstracts from specific language; By getting acquainted with another culture, the child learns to be tolerant, and conversion abilities develop. [3, p.259]

Mastering new pedagogical technologies for teaching a foreign language is impossible without the use of information technologies and digital educational resources (DER). These global trends in foreign language education also find their practical embodiment in the activities of educational institutions of the Khanty-Mansi Autonomous Okrug-Yugra. Foreign language teachers actively use ICT in academic and extracurricular activities. Currently, in the city of Surgut, a methodological association within the framework of the project "Distance support of foreign language education" is developing a network resource for foreign language teachers.

Knowledge of a foreign language is an important criterion for the successful professional activity of future specialists, and their linguistic and professional training requires a new approach using modern teaching tools in the era of digitalization of higher education.

Digital educational technologies are used everywhere to intensify the process of teaching foreign languages, increasing the information content, interactivity and effectiveness of learning. However, their integrated use requires an innovative approach to organizing the educational process in compliance with the necessary pedagogical conditions.

Until recently, the term "informatization of education" was widely used. Informatization of education is considered as a set of socio-pedagogical transformations aimed at filling educational systems with information products and technologies; introduction into educational organizations of information tools and pedagogical technologies based on the use of these tools. [1, p.335]

Among the main advantages of ICT in the educational process are the following: updating the entire education system in accordance with the needs of society and the requirements of the latest generation of federal state educational standards, rapid adaptation of students to social changes, a faster process of transferring knowledge and experience from one person to another; thus, improving the quality and efficiency of the educational process as a whole. [2, p.170]

Thus, in education, digitalization (sometimes digitalization, from the English digitization) primarily concentrates on maintaining such a modern trend in education as continuity of learning (from the English lifelong-learning - "lifelong learning"), and also creates conditions for individualization of educational trajectory based on innovative technologies. There is currently no uniform interpretation of this term. Digitalization is considered as a way of manipulating data using digital devices [3, p.259]; computerization of systems and various activities in order to improve them and ensure accessibility; widespread use of digital technologies, including the Internet, email, video communications, etc.

Thus, the key technologies of digitalization can be considered the Internet and mobile communications, which make it possible to organize an online dialogue between various parties in the educational process.

References

1. Гальскова Н.Д. Теория обучения иностранным языкам. Лингводидактика и методика/ Е.В. Багрова, М.: Изд-во Академия, 2019. – 335с.
2. Пассов Е.И. Программа-концепция коммуникативного иноязычного образования. – М.: Просвещение, 2000. – 170 с.
3. Серостанова Н.Н. Современные технологии преподавания иностранных языков в эпоху цифровизации образования/ Н.Н. Серостанова // Современные проблемы науки и образования.–2020.–259с.
4. Galskova, N. D., & Gez, N. I. (2006). Theory of foreign language teaching linguodidactics and methodology. Moscow: Akademiya.
5. Ter-Minasova, S. G. (2008). Language and intercultural communication. Moscow: Slovo.

MASS MEDIA AS AN INNOVATIVE METHOD IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING

Nurana Alekberova
Graduate student
Ganja State University
nurane.elekberova.2574@gmail.com
https://orcid.org/0009-0004-3580-9026

Living in the age of information technology, people are accustomed to an endless stream of new information. Due to this, awareness has emerged in various fields, be it politics, economics or education. All this provides an opportunity to satisfy many of the needs of human life.

Every day a person receives new information about what is happening around him. This can be written or oral, but the main sources of information flow are radio, television, newspapers or the Internet, which are combined into one single concept - "mass media".

The term "mass media" originated from the French "moyens d'information de masse" in 1970 and began to be introduced into the country under the guise of innovation, despite the fact that it practically went out of use in the French language in the second half of the 60s.

In addition to the use of the term "media", there is a similar concept - "mass media". The term "mass media" comes from the English "mass media" and is an abbreviation for "media of mass communication", which translated means "mass communication medium" (MCM), that is, "connection and communication."

In other words, the media is any collected, processed and analyzed information from sources such as newspapers, radio, television, the Internet, etc., which is freely available and has a mass scale, which means that the media are applied in various types and areas of activity.

The use of media in education, namely in foreign language lessons, is increasing every day. With the use of information technology, teachers have the opportunity to use various media to enrich the language environment of their class, help speed up the learning process, improve mastery of the subject, and instill interest in the subject being studied. [2]

The methodology of teaching foreign languages involves the use of the media in the educational process as an effective means of teaching oral foreign language communication as a goal and, at the same time, as a natural result of educational activities. The special role of authentic media in the methodology of teaching foreign languages is that they bring students as close as possible to real information sources and "immerse" them in the world of current events.

The use of authentic media texts independently selected by the teacher in the classroom has a long tradition. Until recently, these were mainly newspaper and magazine articles. In recent years,

television and radio programs, as well as texts taken from the Internet, have been added to press materials. It is customary to divide the media into visual (periodicals), auditory (radio) and audiovisual (television, documentaries). [3]

Modern visual media provides a huge amount of material in printed form as well as digitally using pictures, videos, graphs, etc. to create a more suitable learning environment. The media provides a huge amount of new material to the teacher, who can easily find information relevant to the school curriculum. Also, working with printed material develops children's interest in reading through a variety of information, tasks, and presentation. All this generally helps the student achieve fluent and competent proficiency in a foreign language.

The newspaper tells the reader about real events and is in tune with many topics in school textbooks. The teacher only needs to select suitable material that will correspond to the student's age level and level of language proficiency. Undoubtedly, you need to take into account the volume, subject matter, difficulty of understanding the text and many other factors that can have the opposite effect. It must also be said that the teacher has a huge responsibility and requires high dedication and interest while developing material that should be useful for students to understand and have a long-term effect. [4]

From a methodological point of view, as T.G.Dobrosklonskaya writes, working with a newspaper significantly enriches and enlivens the educational process, while at the same time allowing the teacher to solve a wide range of problems, for example: expanding students' vocabulary, improving conversation skills on various topics, obtaining additional linguistic and cultural knowledge information.

But, despite the authentic texts, for greater motivation and variety of the educational process, teachers introduce video materials and also audio materials into a foreign language lesson. Video and audio materials help you learn to understand speech by ear; you can also overcome the following learning tasks, for example, such as: examining dialects of a language, gaining new knowledge about the country of the language being studied, repeating the vocabulary learned or vice versa, expanding vocabulary, using video material for search purposes language information and much more. All this is not only motivation for the child, but also encourages him to go deeper into learning a foreign language on his own. [1]

In the last decade, the Internet has become increasingly popular. The Internet is a special environment with a special language, special content and a large young audience. Due to the peculiarities of modern man as a visual person in the perception of information, teaching a foreign language is becoming increasingly focused on the use of multimedia language, moving from using multimedia as an auxiliary, illustrative element to multimedia as a teaching tool.

The leading role of the use of information technology is how to diversify the presentation of information, make it more perceived by students and immerse students in a foreign language environment.

Also, the multimedia space of teaching a foreign language has tasks that are not only to systematize and present educational material, but also to visualize the context of the practical use of specific educational material. Thanks to these tasks, the teacher maintains the motivation of students and turns the process of acquiring knowledge into a process of developing language competencies.

Since the language of multimedia is multifunctional, it has various ways of transmitting information - visual (video, picture), auditory (audio material), oral (speaking) and written (texts). At first, for a long time, only texts in printed or voiced form were used in teaching a foreign language, but over time, thanks to the Internet, it became possible not only to read and listen to texts, but also to watch videos that make it possible not only to hear speech, but and observe the behavior or facial expressions of the speaker. [3]

The advantages of using media resources in the classroom are obvious, but there are also a number of problems that need to be solved. Among them, it is worth highlighting such as the need to combine information from media sources with the material of the school curriculum, changing the habit of learning a language exclusively with the help of textbooks to the active use of newspapers and news sites, as well as the creation of a student-oriented learning environment.

Thus, it must be said that the media have a number of advantages when teaching a foreign language, both for the teacher and for the student:

1. The media can provide us with the latest news from the countries of the language being studied, demonstrate interesting regional studies material, as well as show feature or educational films;

2. The media provides the opportunity to create various tasks for the lesson that will help you delve deeper into the study of a foreign language;

3. The media have a large number of illustrations and video material, due to which language learning will be more interesting both in the classroom and during independent study.

The media has proven to help in classifying concepts, stimulating group and individual activities, creating collective critical awareness, changing attitudes, imposing a new structure or organization on certain topics and encouraging novelty and creativity, so teachers should be motivated and interested in using such materials, and also trained and oriented to their timely use.

Thus, the advantage of using mass media in teaching English is: firstly, the use of authentic language, which helps to increase the level of language proficiency of students, secondly, the media provide an easily accessible source of language data, thirdly, the media use different dialects and speech styles that may be of interest to language learners.

References

1. Добросклонская Т.Г. Вопросы изучения медиатекстов (опыт исследования современной английской медиаречи). Изд. 2-е, стереотипное. — М.: Едиториал УРСС, 2005. — 288 с.

2. Новикова А.А. «Медиа на уроке английского языка: техническое средство обучения или медиаобразование?» // Медиаобразование. 2005. № 1. С. 107–112.

3. Прилепская М. В., «Инновации в преподавании иностранных языков студентам-юристам. Материалы межвузовской научно-практической конференции», Москва, М.: РПА Минюста России, 2011. С. 197.

4. D. Laurillard, British Journal of Educational Technology, 26(3), 179–189 (2006), doi: 10.1111/j.1467535.1995.tb00340.x

YABANCI DİL OLARAK TÜRKÇE ÖĞRETİMİNDE KÜLTÜREL ETKİLEŞİM

Tuğba Elli
Doktora Öğrencisi
Niğde Ömer Halisdemir Üniversitesi, Türkiye
tugba-elli@hotmail.com
https://orcid.org/0000-0001-5829-8741

Türkçe öğretimi bilindiği üzere daha önce karşılaşılmayan bilgiden bireyi haberdar etmektir. Birey yabancı kültürle karşılaştığında ilk önce kendi bilgisi ve deneyimleri ile kavramaya çalışacaktır sonrasında yabancı kültüre dair bilgiler edindikçe eleştiriler yaklaşımı daha nesnel olacaktır.

Günlük yaşamda bireyin deneyimleyeceği yabancı kültüre özgü yiyecek, içecek çeşitleri ve yemek zamanları, masa adabı gibi koşullarda zamanla değişen tepkileri gözlemek mümkün olacaktır. Kendi kültüründe edindiği alışkanlıkların benzerlerini bulabileceği gibi zıtlıklarla da karşılaşacaktır.

Yabancı dil öğretiminde hedef kitlenin öğrendiklerini açık, anlaşılır bir şekilde konuşma becerisine aktarması da oldukça önemlidir. Bu beceri doğal yaşam ortamında daha kalıcı ve daha kolay elde edilecektir. Konuşma becerisine yönelik sınıf ortamında drama çalışmaları yaptırılmalıdır. Günlük hayatta karşılaşılabilecek örnek olaylar seçilmeli ve sınıf ortamına aktarılmalıdır.

Yabancı bir dili öğrenmek büyük oranda o dilde düşünmek demektir. Duyulan ya da okunan şeylerin ancak ana dile çevrildikten sonra anlaşılabiliyor olması, yabancı dilin kavranmamış olduğunu gösterir. [3]

Yabancı dil öğrenen kişi aynı zamanda yeni bir kültür öğrendiği için yabancılara Türkçe öğretimi de Türk kültürünün anlatıldığı, yansıtıldığı ve yaşatıldığı bir ortamda gerçekleştirilmelidir. [5]

Araç gereçler genelde öğretim sürecini desteklemek, zenginleştirmek için kullanılmaktadır. Araç gereçler aynı zamanda öğrenimi kolaylaştırarak daha kalıcı öğrenme sağlamak için de kullanılmaktadır. Farklı duyu organlarına hitap ederek daha etkili çoklu öğrenme ortamı oluşturmaktadır.

Yabancı dil olarak Türkçe'nin öğretiminde edebi metinlerin kullanılması okuma anlama becerilerinin gelişmesinde, Türk kültürünün tanıtılmasında, kelime öğretiminde oldukça önemlidir. Yabancı dil olarak Türkçenin öğretiminde kullanılacak edebi metinlerin amaca hizmet etmesi için orijinalliği bozulmadan sadeleştirilmeye gidilmelidir.

Bireyler dil öğrenirken kendi kültürleriyle öğrendikleri dilin ait olduğu toplumun kültürü arasındaki farklılıkları fark ederlerse öğrenimde en üst düzeye ulaşacaklardır. Bu bağlamda Türk kültürünü her yönüyle işleyen masallar materyal olarak en çok tercih edilecek metinlerdir.

Bireylerin bulunduğu topluma uyum sağlaması ancak kültürel aktarımla gerçekleşir. Gelenek ve göreneklerden, dini kurallardan haberdar olan bireyler kendilerini o topluma ait hissedeceklerdir. Bireye bu yönde kazanımlar sağlayacak olan edebi metinler nesilden nesile toplumun kültürel ögelerini aktaran, toplumun aynası olan masallardır.

Masallarda kahramanlar insanlar, hayvanlar, bitkiler ve olağanüstü varlıklardan oluşur.

Masal türünün özelliklerini incelediğimizde şu ana başlıklarla özetleyebiliriz:

- Masallarda gerçeküstü unsurlara rastlarız.
- Arkadaşlık, dostluk, yardımlaşma, iyilik, özveride bulunma, aile içi ilişkiler evrensel anlamda olumlu olan tüm duygu ve sorumluluklara yer verilir.
- Başında, ortasında ve sonunda kalıplaşmış ifadelere yer verilir.
- Kişileri eğlendirmek, eğitmek, öğüt vermek, belirli olay ve olguları kavratmak amacı taşırlar. [6]

Masallarda sorunlara yönelik çözümler, beklentiler, sorumluluklar, doğa ve hayvan sevgisi gibi değerler yer alır. Masallar bireylerde olaylara farklı bakış açısı kazanmada karar verme yetisi geliştirmede oldukça etkilidir. Halkın ortak duygu ve düşünceleri, doğru ve yanlışlarını yansıttıkları için masallar halkın ortak ürünüdür. [1]

Türkçe öğretiminde temel ilkelerden biri de kültür aktarımıdır. Günümüzde yabancı dil öğrencileri çok kültürlü ortamların ilişkilerini anlamak, farklı davranış ve tutumları anlama/ anlamlandırma; yani dünyayı anlamanın birçok farklı yolunu anlamlandırma; yani dünyayı anlamanın birçok farklı yolunu keşfetmek durumunda kalmaktadır. [7]

Kültür aktarımında masallar en iyi materyaldir. Genellikle masallarda eğiticilik ve ders verme özelliği ağır basmaktadır. Hedef kitle masallardan kendi hissesine düşen payı ders olarak

çıkaracaktır. Evrensel ahlak kuralları; çevre temizliği, dürüstlük, çalışkanlık, arkadaşlık, dostluk, empati konularında verilmek istenen mesajlar masal aracılığıyla daha kolay ve hızlı ulaştırılacaktır.

Türkçe öğretiminde şarkılardan yararlanmak da oldukça faydalıdır. Şarkılar amaçlı ve seviyeye uygun seçilmelidir. Barış Manço, Zeki Müren, Nilüfer gibi isimlerin şarkıları Türk kültürünü doğru tanıtabilmek bakımından da önemlidir. [2]

Toplumun gelenek, görenek ve inanç sistemi kıyafetlerini, kültürlerini, sanat görüşlerini şekillendirir. Orta Asya ve Anadolu topraklarının sunduğu ürünlerdeki çeşitlilik,uzun bir tarihsel süreç oyunca birçok kültürle etkileşim Türk mutfağındaki zenginliğin etkenleridir. Anadolu'nun Asya, Afrika ve Avrupa kıtalarının ortak noktası olması mutfağının zenginleşmesinde en büyük etkendir.

Kültürel etkileşim sonucu ortak tatlar olsa da bazı ülkelerle tat zıtlıklarımız da vardır. Bu zıtlıklara etkenlerden biri de dini inançlarımızdır. İslam dünyasında domuz eti yenmezken Çin kültüründe en çok tercih edilen domuz eti ve ördektir. Hindistan'da yoğun baharatlı yemekler tercih edilirken Çin mutfağında bu yemekler sağlıksız kabul edilip yenilmemektedir.

Çin yemekleri özel çubuklar kullanılarak yenmekteyken Türk kültüründe ise tahta ya da demir kaşıklar tercih edilmektedir. Türk mutfağında hemen her öğünde masada bulunan ekmek Çin mutfağında ise tercih edilmemektedir.

Günlük yaşam koşullarında değerlendirilmesi gereken diğer unsur ise dini ve milli bayramlardır. Yine bu bayramların kutlanış şekilleri yapılan hazırlıklar farklılık gösterebilmektedir. İslam dünyasında Kurban Bayramı'nda Allah'a kurban etmek amacıyla koyun, keçi, inek kesilirken bu hayvanlar başka inanışlarda kutsal kabul edilip kesilmesi yasaklanmıştır.

Öğrencilerin günlük gereksinimleri içinde karşılarına çıkan 'bir lokantaya gittiklerinde nasıl yemek ısmarlanır', 'Sonbahar mevsiminde alışveriş yaparken marketten ya da pazardan alabilecekleri meyve ve sebzeler nelerdir' gibi günlük ihtiyaca yönelik kültürel bilgilerin verilmesi bu dersin işleyişinin bir parçasıdır. [4] Türk toplumunda kadın erkek ilişkilerinde dikkat edilen ayıp ya da kabul edilemez olan bazı davranışlar başka kültürler için normal kabul edilebilmektedir. Yine din inanışın farklılıkları kıyafet kültürüne de yansımaktadır.

Toplumunun sınıfsal yapısı, sınıfsal eşitlik gibi kavramlar da kültürler arası değişkenlik göstermektedir. Türk toplumunda ata erkil bir aile yapısı baskınken bu durum batı ülkelerince benzerlik göstermeyebilir.

Evlilik öncesi ve sonrası sergilenen davranışlar ve adetler dini inanç, kanunlar gibi etkenler nedeniyle kültürler arası değişkenlik gösterebilmektedir. Bazı ülkelerde kadın birey olarak kabul edilip araba sürmesi, iş ortamında bulunması doğal karşılanırken bazılarında ise bu durum suç ve günah olarak adlandırılabilmektedir.

Toplu olay ve törenlerde topluluk izleyici davranışları kültürel unsurların etkisiyle şekillenmektedir. Bu unsurlarda da farklılıklar ve benzerlikler görülebilmektedir. Bu törenlerde edilen dans çeşitliliği de kültürel farklılıklardandır.

Her toplumun kendine has isim verme gelenek ve görenekleri bulunmaktadır. İsim verecek kişilerin duyguları, düşünceleri, inançları, izlenimleri, özlemleri, umutları yıllar içinde oluşmuş gelenekleri isim vermede etkilidir.

İslam dininin elçisi Hz Peygamber'e atfedilen nadide karakteristik özelliklerin ardından verilen "Ahmet, Muhammet, Mustafa" isimleri de Türkiye'de en çok tercih edilen isimlerdendir. Dini inanışları farklı olan toplumlarda ise bu isimlere rastlamak çok da mümkün olmayacaktır.

Hayatın her alanında bir dönüşüm ve değişim süreci yaşanmaktadır. Teknolojinin gelişmesi, zorunlu ya da isteğe bağlı yabancı dil öğrenimi, başka ülkelere yerleşme dönüşüm ve değişimi sağlayan etkenlerdir. Bu değişime ayak uydurabilmek için dünyanın her yanında yeni bir dil öğrenme arayışı başlamıştır.

Türkiye'nin de uluslararası etkinliği arttığı için Türkçeye olan ilgi de giderek artmaktadır. Dil kültür aktarımını beraberinde getirir.

Kaynakça

1. Bakırcı, N. (2010). "Türk Dünyası Coğrafyasında Tespit Edilmiş Hayvan Masalları Üzerinde Bir İnceleme", Manas Yayıncılık,29-51.
2. Barın, E. (2004). "Yabancılara Türkçe Öğretiminde İlkeler". Ankara: Türkiyat Araştırmaları,1,19-30.
3. Başkan, Ö. (2006), Yabancı Dil Öğretimi İlkeler ve Çözümler, İstanbul: Multılıngual.
4. Bayyurt, Y. (2019). " Yabancılara Türkçe Öğretimi Politika, Yöntem ve Beceriler (Edt: Derya Yaylı)", Anı Yayınları, 59.
5. Memiş, R. (2016). "Yabancı Dil Öğretiminde Eğitim Ortamı ve Kültür Aktarımı". Turkish Studies, 11(9), 605-616.
6. Sakaoğlu, S. (2013). "Türk Masalları". Ankara: Akçağ Yayınları.
7. Yiğit, M. (2017), "Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretimi", İstanbul, Hiper Yayınları, 35-42.

MAIN PROBLEMS OF SOCIOLINGUISTICS

[1,2]**Vafa Mukhtarova,** [1,3]**Vusala Abdullayeva,** [1,4]**Nurana Musayeva**
[1]Azerbaijan State Agrarian University
[21]i.vafa91@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-1094-1758
[3]vusale.nebiyeva1983@mail.ru
https://orcid.org/0009-0003-7932-8526
[4]nuranemusayeva35@gmail.com
https://orcid.org/ 0009-0004-1935-2281

Sociolinguistics is a branch of linguistics that studies language in connection with the social conditions of its existence. By social conditions we mean a set of external circumstances in which a language actually functions and develops: the society of people using a given language, the social structure of this society, differences between native speakers in age, social status, level of culture and education, place of residence, as well as differences in their speech behavior depending on the communication situation. To understand the specifics of the sociolinguistic approach to language and the difference between this scientific discipline and "pure" linguistics, it is necessary to consider the origins of sociolinguistics, determine its status among other linguistic disciplines, its object, the basic concepts that it uses, the most typical problems that are included in its scope competencies. [2]

The main goals of sociolinguistics are to study how people who make up a particular society use language, and how changes in the society in which the language exists affect the development of the language. These goals correspond to two cardinal sociolinguistic problems - the problem of social differentiation of language and the problem of social conditioning of language development. [1]

The current stage of development of the first of these problems is characterized by the following features:

1. Refusal of the straightforward view that was widespread in the past on the differentiation of language in connection with the social stratification of society: according to this view, the stratification of society into classes directly leads to the formation of class dialects and languages.

More convincing and currently shared by most linguists is the point of view according to which the relationship between the structure of society and the social structure of language is arranged in a rather complex way. The social differentiation of language reflects not only and,

perhaps, not so much the current state of society, but its previous states, the characteristic features of its structure and changes in this structure in the past, at different stages of development of a given society. In this regard, it is necessary to remember the thesis, repeatedly expressed by linguists of the past, but which has not lost its relevance, that the pace of linguistic development significantly lags behind the pace of development of society, that language, by virtue of its purpose - to be a connecting link between several successive generations - much more conservative than this or that social structure.

2. With the refusal of a straightforward interpretation of the problem of social differentiation of language and the recognition of the complexity of socio-linguistic connections, another feature of the development of this problem in modern linguistics is associated: with a general tendency to identify systemic connections between language and society, sociolinguists point to the mechanistic and apriorism of this approach to the study of this problem, which declares complete isomorphism (i.e. complete correlation of properties) of the structure of the language and the structure of the society it serves.

The exaggerated and therefore incorrect idea of the isomorphism of linguistic and social structures is to a certain extent explained by the absence of specific sociolinguistic research until the mid-twentieth century: a speculative approach prevailed in the interpretation of socio-linguistic connections. With the advent of works based on a significant amount of linguistic and social material, the instability of the theory of isomorphism became more obvious.

As these studies show, the social is quite complexly transformed in language, as a result of which the social structure of language and the structure of speech behavior of people in society are characterized by specific features that, although determined by the social nature of language, do not find direct analogues in the structure of society. These are, for example, types of variation in language means that depend on the social characteristics of the speakers and on the conditions of speech.

3. With regard to the development of the problem of social differentiation of language, modern sociolinguistics is characterized by a broader view than before on the phenomenon of variation in the means of language (which can be determined by both social and intralinguistic reasons) - including those means that belong to relatively homogeneous linguistic formations, such as, for example, a literary language. [3]

Some researchers consider such social categories as "status" and "social role" as factors influencing the stylistic variation of language. Attention to the figure of the speaker as one of the main factors determining the variation of speech, the identification of different types of speakers depending on social and situational characteristics is characteristic of a number of modern studies in the field of stylistics.

A linguistic community is a collection of people who are united by common social, economic, political and cultural ties and communicate with each other in everyday life using the same language or different languages common in this population. [4]

A linguistic community can be considered as a collection of people, varying in the number of individuals included in them - from an entire country to the so-called small social groups (for example, a family, a sports team): the criterion for identification in each case should be the commonality of social life and the presence of regular communicative contacts. One language community can be inclusive of others.

Each linguistic community uses certain means of communication - languages, their dialects, jargons, stylistic varieties of language. Any such means of communication can be called a code. In the most general sense, a language code is a means of communication: natural language (Russian, English, Somali, etc.), an artificial language such as Esperanto or the type of modern machine languages, Morse code, maritime flag signaling, etc. In linguistics, a code is usually called a language formation: a language, a territorial or social dialect, etc.

Along with the term "code" the term "subcode" is used. It denotes a communication tool that is smaller in scope, has a narrower scope of use, and has fewer functions than code. For example, such varieties of the modern Russian national language as the literary language, territorial dialect, urban vernacular, social jargon are subcodes, or subsystems of a single code (Russian national language).[2]

The components of the socio-communicative system serving a particular linguistic community are in certain relationships with each other. At each stage of the existence of a linguistic community, these can be stable or they can change. Changes in the political situation in the country, a change in the state system, economic transformations, scientific and technological progress, etc. - all this can in one way or another influence the state of the socio-communicative system, its composition and the functions of its components - codes and subcodes. The functional relationships between the components of the socio-communicative system at one or another stage of the existence of a given linguistic community form the linguistic situation characteristic of this community. The language situation is the state of the socio-communicative system during a certain period of its functioning. [5]

The focus of sociolinguistics today is:

- language situation in the country (or countries);
- international languages (natural or artificial);
- literary languages, both with a centuries-old tradition and young ones;
- social, professional, age, gender differentiation of languages;
- state of the world's largest languages.

References

1. Benzoukh, H. (2012). Basic Concepts in Sociolinguistics. University of Kasdi Marbah Ouargla (Algeria).
2. Daniel, D. (2013). Language Socialization and Language Teaching: An interview with Patricia (Patsy) Duff. Aichi Gakuin University.
3. Jack, C, R. & Richard, S (2010). Language Teaching and Applied Linguistic.
4. Jan. B. (2012). Sociolinguistics & English Language Studies. Tilburg University.
5. Stephen. V.V. (2011). Sociolinguistics in Language Teaching.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКАЯ ВЕРБАЛИЗАЦИЯ КОНЦЕПТА «РАЙ» В РУССКОМ ЯЗЫКОВОМ СОЗНАНИИ

Зумруд Рагимовна Мамедова
докторант
Бакинский государсвенный университет
zumrud996@icloud.com
https://orcid.org/0000-0001-8890-5856

В настоящей статье мы обратимся к рассмотрению концепта «Рай», объективированных во фразеологии русского языка. Данный концепт имеет универсальный характер, поскольку понятие о состояние вечной совершенной жизниприсутствует в сознании представителей каждой лингвокультурной общности. Однако особенности религиозного и философского представления РАЯ, свойственны носителям различных языков, обусловливают наличие национально-специфических черт в содержании даже универсальных концептов. В связи с этим целью нашего исследования является определение библейских,

мифологических характеристик концепта РАЙ на материале фразеологических единиц русского языков.

Концептуальное понятие "рай" в процессе эволюции русского литературного языка претерпевал изменения, отражая не только языковые, но и культурные сдвиги в обществе. В ранний период истории русского литературного языка, такие фразы, как «в раю» или «райская жизнь» часто воспринимались буквально, олицетворяя идею счастья и блаженства.Но со временем, в контексте социокультурных изменений, значения «Рая» стали более абстрактными. В период Золотого века русской литературы, образы «райских уголков» или «на седьмом небе от счастья» часто использовались для выражения чувства восторга и удовлетворения (*Когда же настанет райское, желанное житье? Гончаров И.А., «Обломов»*). Одновременно, в эпоху романтизма, когда стали более актуальными темы свободы и эмоционального влечения, образы Рая принимали новые оттенки, олицетворяя идею свободы и неведомых граней (*Вы видите, я добр… взамен терзаний ада, Вам оставляю рай земной. Лермонтов, «Маскарад»).* В современное время, концепт «рая» может отражать стремление к материальному благополучию, комфорту и удовлетворению жизнью. С появлением новых технологий и образа жизни, «райский уголок» может ассоциироваться не только с природой, но и с современными условиями жизни, создавая новые контексты и значения.

Все это позволило нам рассмотретькультурный концепт «рай», как компонент фразеологического пласта русского языка:

- Устойчивое сочетание «*на чужой спине в рай въехать*» (Федоров) употребляется по отношению к человеку, который достиг или пытается достичь успеха, посредством усилий, труда других людей или же непосредственно при помощи другого человека: «*Что ты... привязался? Спросишь, спросишь... Сам спрашивай. Язык есть? Норовите на чужой спине в рай въехать» (В.Сёмин. Нагрудный знак «OST*») (108, Михельсон. «Рай» в данном фразеологизме употреблен в фигуральном смысле, обозначая «состояние счастья, успех, благополучия».
- Устойчивое выражение «*с милым рай и в шалаше*» впервые появилось в стихотворении русского поэта татарского происхождения Николая Михайловича (Нигмата Мисаиловича Ибрагимова) «Русская песнь», которое было опубликовано в 1815 году. Именно после публикации данного стихотворения фразеологизм начал широко употребляться в современном русском языке:

«Не ищи меня, богатый:
Ты не мил моей душе.
Что мне, что твои палаты?
С милым рай и в шалаше!»

Компоненты «рай» и «шалаш» являются метафорами в данном контексте, где «рай» олицетворяет блаженство, идеальные условия, а «шалаш» служит метафорой для скромных, но уютных домашних условий.

- Во фразеологическом словаре под редакцией Фёдорова *«рай земной (рай на земле)»* - очень красивое место, где всего в изобилии и где можно счастливо жить: «Какая страна, какая природа! Виноград, абрикосы, персики, миндаль, грецкий орех. Всего много. Можно бы устроить здесь рай земной (Гаршин. Письмо матери, 21 июня 1877). Лексема «рай» употребляется здесь в своем первоначальном значении «идеальное место для жизни или отдыха», может быть, как реальное место с уникальными природными или культурными особенностями, так и абстрактное понятие об идеальном обществе или условиях жизни.
- Фразеологизм «райские кущи» имеет свою историю происхождения. По словарю Даля «куща» – это *шатер, наметь, палатка, ставка, шалаш, балаган, курень, навес, беселка; хижина* [4; с.233]. Кроме того, встречаются и варианты значений «куст, угол». Первона-

чально «райские кущи» использовались для описания места обитания Бога и праведников, наряду с «райские селы, небесные жилища». Существует также синонимичный вариант «кучи небесныя». В дальнейшем переносное значение постепенно вытесняет первоначальное. На современном этапе развития языка понятие «райские кущи» употребляется в значении идеальные условия или места, где царит блаженство и счастье. В русском же языке впервые данное сочетание было использовано в стихотворении Г.Р.Державина «На кончину Ольги Петровны» в 1795 году, но в единственном числе: «*В райскую кущуИдет дитя; Зрит на Россию, Зрит на Петрополь, Зрит на родных…*».

Кроме того, встречается также использование данного фразеологизма в ироничном, саркастическом значении с угрожающим оттенком: «отправить в райские кущи», что эквивалентно фразеологизму «отправить на тот свет»: *— А в том дело, — зловеще ответил Липогон, — что вы, господин Каменюк, подсовываете клиентам тухлую баранину. И тем самым можете отправить их в райские кущи.* (Паустовский. Повесть о жизни). [8, с.449].

Таким образом, рассмотренный фразеологизм обладает как отрицательными, так и положительными вариантами употребления:

1. Синонимичным является устойчивое сочетание «*райский уголок*», использующее для описания места, где человек чувствует себя счастливым, спокойным, удовлетворенным: «Он повернулся и пошёл в другую сторону, не глядя на играющих. Он не мог даже предположить, что в этом *райском уголке* уже завтра произойдёт убийство» (Чингиз Абдуллаев, «Волшебный дар»).

2. Фразеологизм «*загреметь к богу в рай*» по словарю Федорова имеет то же значение, что и «*загреметь в тартарары*», т.е. погибнуть. «Загреметь» в основном употребляется в контекстах с отрицательным значение (загреметь за решётку, загреметь в больницу), «Загреметь в тартарары» верно передает смысл фразеологизма: тартарары – подземное царство, которое ассоциируется с мучениями и страданиями, в тоже время как словоформа «рай» означает полностью противоположную дефиницию – состояние вечной совершенной жизни. Употребление двух противоположных по смыслу элементов в пределах одного фразеологизма создает контраст и придает выражению ироническую окраску: «– Ты чего тут подглядываешь?.. Вот попало бы топором в котелок, и загремел бы к Богу в рай» (В. Астафьев. Солдат и мать) [8; с.236]

3. Фразеологизм «*не житье-просто рай*» является эквивалентом выражения «*не житьё, а масленица*», является устаревшим экспрессивным фразеологизмом, который обозначает «очень хорошая, вольготная жизнь»: ««*Ну, как они живут? Богат ли здешний край?» «Великий государь! здесь не житьё им — рай*»» (Крылов. Рыбьи пляски). [8, с.231]. В современном русском языке лексема «житье» в составе фразеологизма приобрела форму «жизнь»: «не жизнь, а рай». Кроме того, данное устойчивое сочетание может также употребляться и в антонимическом значении «тяжелая жизнь»: Этих басен ходит много Про советский край. Там, не верите? ей-Богу, Не житье – а рай.. (Зинаида Гиппиус, «Товарищ»)

Таким образом, можно отметить, что существует как положительное, так и отрицательное значение фразеологизма «не житьё – просто рай». В положительной коннотации может интерпретироваться как выражение полной удовлетворенности и благополучия, в отрицательной же используется с иронией и сарказмом для описание тяжелой жизненной ситуации, а также для комментирования преувеличенных или иллюзорных представлений о жизни.

Говоря о ценностном компоненте концепта, следует отметить, что проанализированные ФЕ позволяют выделить специфику функционирования и эволюцию, а также установку, связанную с восприятиемлингво-концепта «рай» во фразеологии прослеживается от буквального толкования к более абстрактным и переносным коннотациям, отражая изменения в социокультурном контексте. Например, фразеологизмы, такие как «рай земной»

или «райские кущи», демонстрируют сдвиг от первоначального значения к идеализированным условиям счастья и блаженства.

Можно отметить, что «рай» может нести как положительные (*с милым рай и в шалаше, райский уголок, райские кущи, не житье-просто ра*й), так и отрицательные оттенки (*на чужой спине в рай въехать*, отправить в райские кущи, загреметь к богу в рай), а также варианты употребления с саркастическим оттенком (*не житье-просто ра*й) в зависимости от контекста употребления.

Использованная литература

1. Рябцева, Н.К. Язык и естественный интеллект / Н.К.Рябцева. – М.: Academia, 2005. – 640 с.
2. А.Н.Баранов, Д.О.Добровольский Фразеологический объяснительный словарь русского языка. М.: ЭКСМО, 2009.- 704 с..
3. А.К.Бирих, В.М.Мокиенко, Л.И. Степанова. Русская фразеология, историко-этимологический словарь. М.: Астрель, Аст, Люкс, 2005.- 927 с..
4. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 6 т. М., 1980. 2734 с..
5. Крылов Г.А. Этимологический словарь русского языка. СПб.: ООО Полиграфуслуги, 2005. - 432 с..
6. Ожегов С.И. Толковый словарь русского языка М., 1964. - 1836 с..
7. Фасмер М. Этимологический словарь русского языка в 4-х т. М.: Прогресс— АСТ, 1987. - 2944 с..
8. *Фёдоров А.И. Фразеологический словарь русского литературного языка. — М.: Астрель, АСТ, 2008.-880 с..*
9. https://kartaslov.ru/?ysclid=l87kt03ofr37527800
10. http://rus-yaz.niv.ru/

MIRZƏ KAZIM BƏYİN "TÜRK-TATAR DİLİNİN ÜMUMİ QRAMMATİKASI" (1846) ƏSƏRİNDƏ SİNTAKSİS VƏ MÜRƏKKƏB CÜMLƏ MÖVZUSUNUN İŞLƏNİLMƏSİ

Ceyran Rəhim qızı Salahova
Bakı Slavyan Universiteti
nizamisalahov77@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-2912-7465

Azərbaycan dilçiliyində Mirzə Kazım bəydən başlayaraq, 1950-ci illərə qədər mürəkkəb cümlələr əsas etibarilə feli tərkiblərlə qarşılıqlı olaraq öyrənilmişdir. Bu da mürəkkəb cümlələrin asılı komponentlərinin feli tərkiblərlə ifadə olunan budaq cümlələr kimi öyrənilmsi ilə bağlı olmuşdur. Ancaq burada, hər şeydən öncə, feli tərkiblərin və digər yarımpredikativ birləşmələrin müxtəlif sintaktik, kommunikativ və intonasiya özəlliklərinin, əsasən, sadə və ya sadə geniş cümlə kontekstində gerçəkləşdiyi unudulmuşdur.

Qeyd olunmalıdır ki, feli sifət, feli bağlama və məsdər tərkibləri konkret bir cümlə üzvü vəzifəsi daşıyırsa da, belə cümlə üzvlərinin hamısı yer tutduğu sintaktik əhatədə eyni bir qrammatik funksiyaya malik olmur və müxtəlif intonasiyalarla ifadə olunur. Bu xüsusiyyəti nəzərə alaraq, sintaktik-kommunikativ funksiyasına əsasən sadə cümlələrdə yer alan feli tərkibli genişlənmiş cümlə üzvlərini iki yerə ayırmaq olar:

1. Xüsusiləşməyən geniş üzvlər;

2. Xüsusiləşən geniş üzvlər.

Xüsusiləşməyən geniş üzvlər sadə cümlədə adətən mübtəda, təyin, tamamlıq, az miqdarda isə xəbər yerində işlənilir.

Mübtəda vəzifəsində işlənilən feli və ya məsdər tərkibi ilə xəbər bilavasitə və sıx surətdə bir-birinə bağlı olur, çünki xəbər mübtəda ilə uzlaşır. Tamamlıq vəzifəsində işlənən feli sifət və məsdər tərkibləri də, həmçinin xəbərlə möhkəm əlaqədə olur; çünki belə tamamlıqları xəbər idarə edir, yəni xəbərin tələbi ilə bu tərkiblərin əsas sözü ismin müəyyən hal formasını qəbul etməli olur. Təyin vəzifəsində işlənən feli sifət tərkibləri təyinlənən üzvə yanaşmış olur ki, bunların arasında fasilə əmələ gəlmir (bəzi xüsusi hallar nəzərə alınmır). Əgər tərkib xəbər vəzifəsində olsa, deməli, o başqa üzvlərlə yenə də sıx əlaqədədir. Bir sözlə, saydığımız bu hallarda cümlə üzvü vəzifəsində işlənən həmin geniş üzvlər cümlənin əsas qismindən fasilə ilə ayrılmır və buna görə də xüsusiləşmir.

Xüsusiləşən geniş üzvlərə gəldikdə isə onlar əsasən xüsusiləşmiş zərfliklərdən ibarət olur. Bunun da səbəbi – feli bağlama tərkiblərinin və qoşma qəbul etmiş feli sifət və məsdər tərkiblərinin və ya qoşmalı birləşmələrin cümlənin xəbəri ilə zəif əlaqədə olması, cümlənin əsas hissəsindən onların fasilə ilə ayrılması, ayrıca məntiqi vurğuya və intonasiyaya malik olmasıdır. Həmin tərkiblərdə ayrıca subyektin olması da daha artıq xüsusiləşməyə səbəb olmaqdadır.

Feli bağlama, feli sifət və məsdər tərkiblərini mürəkkəb cümlənin tərkib hissəsi və ya müstəqil komponenti saymaq olmaz. Çünki, asılı komponent kimi, ümumiyyətlə, yalnız sözlərin elə bir predikativ birləşməsi qəbul edilə bilər ki, onlar baş cümlədən ayrı, müstəqil cümlə kimi işlənilə bilsin. Bu da ancaq şəxs – xəbərlik şəkilçiləri vasitəsilə mümkündür. Halbuki bunu feli sifət və feli bağlama tərkibləri haqqında söyləmək olmaz.

Mirzə Kazım bəyin (1802-1870) əsl adı Məhəmməd Əli olmuşdur. O, Azərbaycan əsilli bir şərqşünas, tarixçi, filoloq və türkoloqdur. Ana dili ilə yanaşı, rus, ingilis, ərəb, fars, fransız və bir neçə türk dilini mükəmməl bir şəkildə bilmiş, latın və alman dillərini də öyrənmişdir. Mirzə Kazım bəy 1926-cı ildə Kazan Universitetində Şərq dilləri və ədəbiyyatları müəllimi vəzifəsində işləməyə başlamışdır. 1828-ci ildə isə həmin Universitetdə açılmış "Türk dilləri" fakültəsinin rəhbəri vəzifəsinə təyin edilmişdir. O, 1844-1849-cu illərdə Kazan Universiteti Dil və Tarix Fakültəsinin dekanı olmuş və Kazanda işlədiyi 23 il ərzində həm öz həmkarları arasında, həm də bütün Avropada bir alim, tarixçi, filoloq və türkoloq kimi çox məşhurlaşmışdır. O, 1849-cu ildə Çar Rusiyasının o zamankı Təhsil Nazirliyi tərəfindən Sankt- Peterburq Universitetində Şərq dilləri fakültəsini qurmaq və oradakı işləri təşkil etmək üçün dekan vəzifəsinə təyin olunmuş və ömrünün sonuna qədər sözügedən universitetdə işləmişdir.

Mirzə Kazım bəyin tarix, ədəbiyyat, folklorşünaslıq və dilçilik elmləri sahəsində yazdığı önəmli əsərlərdən aşağıdakıların adlarını çəkmək olar: "Bab və Babilər: 1848-1852-ci illər İranda Dini və Siyasi Təlatümlər" (1865), "Qurani-Kərimdə ahəngdarlıq" (1859), "Müridlik və Şamil" (1859), "İslam tarixi"(1860), "Türk dillərinin öyrənilməsində kurs dərsliyi" (1854) və s. Onun "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" adlı məşhur əsəri 1839 və 1846-cı illərdə yayımlanmış və Demidov mükafatına layiq görülmüşdür. Mirzə Kazım bəyin həmin əsəri Avropa universitetlərində 1921-ci ilə qədər istinad edilən əsas mənbə rolunu oynamışdır. 1921-ci ildə Jan Deninin "Türk dilinin qrammatikası" (Osmanlı dialekti) adlı kitabı yayımlanmışdır.

Mirzə Kazım bəyin qrammatika kitabının "Ön söz"dən və üç əsas hissədən ibarət olduğu göstərilmişdir:

1. Əlifba, hərflərin tələffüzü və nitq hissələri olaraq isim, sifət, say və əvəzlik;
2. Feil, qoşma, zərf, bağlayıcı, nida;
3. Söz birləşməsi və digər söz qrupları və hər cür söz və cümlə birləşmələri və ya bütölükdə sintaksis. [3, s.148]

Bu əsərdə öz dövrünün Osmanlı türkcəsi morfologiyası və sintaksisi quruluşunun Azərbaycan türkcəsi və tatar türkcəsnin və digər müxtəlif türk dialektlərinin uyğun dil səviyyələri ilə müqayisəli olaraq örnəklərlə çox geniş təsvir olunduğu göstərilmişdir. Yeri gəldikcə türk dillərindən gətirilən

dil örnəklərinin monqol, rus və Fransız dillərindəki uyğun linqvistik qarşılqlarıyla müqayisəli araşdırmaya cəlb olunduğunun vurğulanması da unudulmamışdır.

Kitabın, təbii ki, Hind-Avropa dilçiliyi ənənələrinə görə tarixi-müqayisəli və təsviri-linqvistik yöntəmlərlə yazıldığı göstərilmişdir. Ancaq Mirzə Kazım bəyin bir şərqşünas və öyrəndiyi dillərin bilavasitə daşıyıcısı olduğu üçün sözügedən kitabında qərb və şərq filologiyası ənənələrindən də uğurla istifadə etdiyi diqqətə çatdırılmışdır. Ancaq əsərdə Fransız dilçisi Joberin qrammatik modeli əsas götürüldüyü üçün türkoloji dilçilikdə yanlış təsnifləndirmələrə, uzun və məzmunsuz mübahisələrə yol açıldığı da təsbit edilmişdir. Belə ki,"sözügedən mübahisələr, hər şeydən öncə, feli sifət, feli bağlama, məsdər və bəzi qoşmalı sintaktik konstruksiyaların mürəkkəb cümlələrin budaq cümləsi (clause) olaraq müəyyənləşdirilməsilə bağlı olmuşdur. Mirzə Kazım bəyin "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" adlı əsərində fonetika bölməsi həcm etibarilə çox qısadır. Həmin bölmədə türk dilinin önəmli fonetik hadisələri, ahəng qanunu və dodaq ahəngi mövzularına heç toxunulmamış, fonemlərdən hərflər olaraq bəhs edilmişdir [5, s.229-231; 301]. Bütün bunlara baxmayaraq, Mirzə Kazım bəyin "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" adlı kitabı türk dillərinin fonetikası, morfologiyası və sintaksisi haqqında təsviri və tarixi-müqyisəli dilçilik yötəmlərilə yazılan geniş həcmli bir əsər olaraq türkoloji dilçiliyin tarixində özünəməxsus bir yer tutmaqdadır". [3, s.148-149]

Yuxarıda göstərildiyi kimi, türk-tatar dilinin "Sintaksis" bəhsi kitabın üçüncü hissəsində açıqlanmışdır. Bu baxımdan heç də təsadüfi deyildir ki, kitabın "Üçüncü hissə" olaraq verilən ümumi sərlövhəsi qarşısında mötərizə içərisində bir də "Nitqdə sözlərin sintaktik əlaqəsi" adlı bir başlıq-açıqlanma da vardır. Kitabın sözügedən üçüncü hissəsinin birinci fəslində öncə nitqdə sözlərin etimoloji və məntiqi, sonra isə onların sintaktik uzlaşma əlaqəsindən bəhs edilir. Burada felin isim, xəbərin mübtəda və ismin sifətlə olan sintaktik səciyyədəki uzlaşma əlaqəsi sözügedən dillərdən gətirilən konkret örnəklərlə işıqlandırılır. [4, s.342-361] Kitabın üçüncü hissəsinin ikinci fəslində isə bütövlükdə sözlərin cümlə və ya frazada bir-biri ilə sintaktik olaraq birləşməsi hadisəsi və onların arasında ismin müxtəlif hallarıyla gerçəkləşən idarə əlaqəsi açıqlanır. [4, s.302- 420] Burada əvvəlcə cümlənin baş üzvləri yerində işlənilən, müxtəlif nitq hissələri ilə ifadə olunan mübtəda və xəbərdən danışılır [4, s.362-367], sözlər arsındakı sintaktik əlaqələrdən bəhs edilir. İsimlərin yiyəlik və birgəlik, feillərin isə təsirlik, birgəlik və yönlük halları ilə gerçəkləşən idarə əlaqəsi işıqlandırılır. Feillərin zaman və şəkillərində özünü göstərən müxtəlif morfoloji və sintaktik dəyişikliklərə diqqət edilir. [4, s.367-420]

Mirzə Kazım bəyin "Türk-tatar dilinin ümumi qrammatikası" adlı kitabının üçüncü hissəsində cümlə konstruksiyalarının ümumi sisteminə aid olan əsas sintaktik özəlliklər açıqlanır. Əvvəlcə cümlədə söz sırasından, cümlənin birinci və ikinci dərəcəli tərkibi və mürəkkəb üzvlərindən danışılır. Cümlənin isimlərlə, saylarla, əvəzliklərlə, sifətlərlə, zərflərlə, feli sifətlərlə və s. ifadə olunan mübtədası, xəbəri, təyini, tamamlığı və zərifliyi yerində işlənilən üzvlərindən örnəklərlə bəhs edilir [4, s.420-436] Kitabın sözügedən hissəsinin "Fraza və ya cümlələrin bəzi nitq hissələri ilə qarşılıqlı olaraq birləşməsi" adlı "B" paraqrafında isə mürəkkəb cümlənin komponentlərinin türk dilində morfoloji və sintaktik səciyyəli vasitələrlə birləşdiyi vurğulanır. Burada Mirzə Kazım bəy yazır ki, özəlliklə türk kitab dilində mürəkkəb cümlənin komponentləri və ya cümlələr və frazalar söyləmdə bir-biri ilə bağlayıcıların, feli sifət və feli bağlamaların işlənilməsilə bağlanır. [4, s.436]

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev K.M. Azərbaycan dili sintaksisinin nəzəri problemləri. Bakı: Maarif, 1999, 281 s.
2. Abdullayev Ə.Z. Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı, Maarif, 1974, 418 s.
3. Абдуллаев К.М. Проблемы синтаксиса простого предложения в азербайджанском языке. Баку, Элм, 1983, 108 с.

4. Казым-Бек М. Общая грамматика турецкого-татарского языка. Казань, 1846, 457 с.
5. Кононов А.Н. История изучения тюркских языков в России. Дооктябрский период. Издание Второе. Ленинград: Наука, 1982, 299 s.

MODERN TRENDS IN FOREIGN LANGUAGE TEACHING IN THE CONTEXT OF STRENGTHENING THE ROLE OF ICT IN EDUCATION

Turkan Jalilova
Ph.D student
Ganja State University
calilovat@mail.ru
https://orcid.org/0000-0002-4186-5022

Currently, one of the key points in the development of education is the strengthening of the role of information and communication technologies (hereinafter referred to as ICT). This trend affects all levels and areas of education. The problem of using ICT is also relevant in teaching foreign languages. This is explained by the fact that computer technologies are perfectly capable of solving the problems of modern methods of teaching foreign languages, put forward by E.N.Solovova in 2013, including increasing the interactivity of a foreign language course and increasing the efficiency of managing students' educational and cognitive activities, including with the help of distance learning [2, pp.67-70]. The use of ICT in the educational process is in harmony with all modern slogans in education - learning without boundaries, anytime, anywhere learning, life-long education, timely, sufficient and personalized learning [4].

The use of ICT in teaching foreign languages fits well with the learning style that modern students prefer. They require a minimum of explanation, like to act according to a given algorithm, scheme, need visual support, and actively use social networks and services. Students perceive any info graphics well - diagrams, graphs, diagrams, tables, maps, lists, etc. Students today are focused on quickly achieving practical results, while they are not inclined to long and hard work. Preference is given to Internet tests and online exercises, where an automated system evaluates the completion of each task, indicates the correct answers, and explains the mistakes made. Having completed the task, students require immediate incentive, praise, evaluation, and an increase in rating.

Strengthening the role of ICT in education contributes to the establishment of such trends in teaching foreign languages as the integration of Web 2.0 technologies, gamification, the use of interactive textbooks, changing the content of training in favor of multicultural education, while English serves as a means of intercultural communication, including in a virtual environment.

ICTs provide an opportunity to reconsider the issue of the content of foreign language teaching. In connection with the strengthening role of ICT in foreign language education, the content of training is changing in favor of the formation of a comprehensive picture of a multicultural world in which a foreign language serves as a means of communication. Leading foreign publishing houses strive to create comprehensive textbooks (global course books), representing the diversity of cultures and ethnic groups (globally inclusive), taking into account the features of intercultural communication, excluding everything that may be inappropriate in another culture (avoiding inappropriacy) [3]. These include Headway, English File and Navigate from Oxford University Press and Straightforward Second Edition and Global from Macmillan. An analysis of these textbooks shows that their authors are not limited to including linguistic and cultural information only about English-speaking countries, but show the world globally, introducing students to diverse cultures, including images and stories of people from all over the

world. In these textbooks you can hear the accents of not only native speakers, but also representatives of other cultures who use English as a means of international communication - a lingua franca. Subject to an integrated approach, the authors respond quite flexibly to students' requests and try to adapt the content of textbooks to the characteristics of a particular region.

The authors of textbooks from the mentioned foreign publishers avoid discussing topics that may cause controversy in different cultures, such as racism, genetic engineering, terrorism, etc.

In modern textbooks you will no longer find recent topics for memorization; instead, original articles, texts for listening or videos for viewing and subsequent discussion are included. There are many practical tasks aimed at mastering professional communication skills in a foreign language, for example, writing a resume, business letter, filling out a customs declaration, etc. It would seem that such content in foreign language textbooks seems appropriate, meeting the requirements of modern standards since it introduces the cultures of different countries and is focused on achieving practical communication skills, including in the professional sphere. However, according to the results of a survey of students using the Headway textbook, only 44 % of respondents confirmed that situations from everyday life, hobbies, problems and experiences of peers described in the textbook are similar to situations from their lives [3]. This study also showed that students appreciated the Headway textbook as it helped them become part of a global network through learning English. Computer and mobile technologies have become an integral part of our lives, so students today want to talk about social networks, new products in mobile devices and the gaming industry.

Thus, we can conclude that a modern foreign language textbook depicts the world globally and truthfully, is consistent in intercultural terms, describes the lifestyle characteristic of modern youth, discusses and uses the latest ICT, including social networks and other Internet services.

Along with changes in the content of foreign language textbooks, the teaching format itself is changing. In many universities, educational materials are translated into a unified educational information system using open software such as Moodle.

The concept of blended learning, which is a combination of distance learning, classroom learning (face-to-face learning) and online learning, is becoming increasingly popular.

More and more printed textbooks are now being published in electronic format. A wide range of electronic library systems has appeared that provide the opportunity to get acquainted with textbooks, manuals, lectures, articles, dissertations, historical sources, and documents in electronic form in various fields of knowledge. Popular among them are information and library systems (eLIBRARY, IPRbooks, BOOK.ru), federal electronic libraries and information centers (Garant, Consultant Plus), libraries of higher educational institutions (electronic library of Mayo. Lomonosov Moscow State University, library of the history department of Moscow State University, library St. Petersburg State University), etc. Printed textbooks, as a rule, have electronic versions with integrated audio and video files, interactive vocabulary and grammar games for classroom work on an interactive whiteboard or using a projector and computer. Recently, hybrid textbooks have appeared in which learning goes beyond reality, penetrate into the digital space, and unite students from different countries on the textbook platform (Bravissimi, Community, Rond-Point, Team Deutsch, Alternativas).

As a result of the fact that the virtual space is radically changing the conditions in which modern children grow up, printed textbooks are losing their relevance. Our observations of students indicate that they are more likely to take a photo of a page of a printed textbook from a fellow student on their mobile phone than to borrow it from the library. Printed textbooks are replacing their electronic versions, uploaded to mobile devices, posted on educational information platforms or even on social networks, hybrid textbooks in printed and electronic formats with Web 2.0 tools, interactive textbooks, preferably with mobile applications.

Since virtual space is considered as a new cyberspace for the functioning of language, today we can talk about the emergence of new types of speech activity:

- cyber reading (dynamic reading of text on a computer screen using hyperlinks);
- cyber writing (a productive type of speech activity, the object of which is written speech operating in virtual space);
- cyber-listening (auditory perception of speech (contact or remote), recorded in digital format and transmitted over an audio channel, and its understanding);
- cyber speaking (the use of oral speech to establish contact and mutual understanding for the purpose of exchanging information (contact or remotely) in the virtual space) [1, pp.22-24].

In this regard, the introduction of Web 2.0 technologies is becoming another trend in teaching foreign languages in our time. With their help, you can communicate in the virtual space with native speakers and thus express yourself, train cyber-listening, cyber-speaking, cyber-reading and cyber-writing skills, interact in a group, and involve users in collective content addition.

References

1. Кащук С. М. Стратегия интеграции мультимедиа технологий в систему языкового образования (на примере обучения французскому языку) : дис. … д-ра пед. наук: 13.00.02 / Кащук Светлана Михайловна. М., 2014. С. 22 – 24.
2. Соловова Е. Н. Перспективные направления вузовской методики преподавания иностранных языков // Вестник МГИМО. 2013. № 6. С. 67 – 70.
3. Melliti M. Global Content in Global Course books URL: http://sgo.sagepub. com/content/3/4/2158244013507265#sec-6.
4. Traxler J. Current State of Mobile Learning // Mobile Learning: Transforming the Delivery of Education and Training. URL: http://www.aupress.ca/books/120155/ ebook/01_Mohamed_Ally_2009-Article1.pdf.

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ DİSKURSİV MARKERLƏRİN MÜQAYİSƏLİ TƏHLİLİ

Gülnar Əli qızı Allahverdiyeva
doktorant
Bakı Slavyan Universiteti
allahverdiyeva.g95@bk.ru
https://orcid.org/0000-0002-9619-7818

Diskurs markerləri diskurs təhlili və linqvistik praqmatikada əsas tədqiqat obyektlərindəndir.

Diskurs nəzəriyyəsində diskursiv markerlər sosial nitqin semantik-sintaktik, praqmatik, koqnitiv və arqumental əlaqələrinin göstəriciləridir. Onlar əsasən metadil, metadiskurs və interaksional funksiya yerinə yetirir [1, s.235-260; 2, s.4; 3, s.189]. Bildiyimiz kimi, ingilis dilinin sosial nitqi diskursiv markerlər kontekstində qərb dilçiləri tərəfindən daha ətraflı öyrənilsə də, Azərbaycan dilçiliyində bu sahədə müəyyən boşluqlar vardır. Bu da diskurs nəzəriyyəsinin Azərbaycan dilçiliyinə qərb dilçiləri ilə müqayisədə nisbətən gec gəlməsi ilə bağlı idi.

Diskursiv markerlər işlənilməsi nitq situasiyası və diskurs tipindən asılıdır. Diskurs tipinin müəyyənləşdirilməsi nitq situasiyasına aid digər məsələlərə də aydınlıq gətirir. Digər məsələlər deyəndə nitq situasiyası, onlara müvafiq olaraq fon biliklə situasiyanın əlaqələndirilməsi və onun linqvistik cəhətdən strukturlaşdırılması və bu kimi digər xüsusiyyətlər nəzərdə tutulur [5, s.24-30].

Diskursiv markerlərin informasiya verimində iştirakı da bu faktorlarla bağlıdır. Onların nitqdə işlənilməsi natiqin, müəllifin nitq intensiyasından asılıdır.

Diskursun strukturunda iki vacib şərt var: birincisi, nəyinsə haqqında informasiya verimi, digəri isə müəllif modallığının informasiyaya yerləşdirilməsidir. Diskursiv markerlərin seçimi də müəllif intensiyasından asılıdır. Onu müəyyənləşdirən müəllif və situasiyadır. Diskursiv markerin eksplikatorluğu o deməkdir ki, dinləyici markeri eşidən kimi müvafiq nitq obyektinə yönəlir; qavrama bu kontekstdə reallaşır. Modallıq verballaşan situasiyanın koqnitiv şərhidir. Əgər dil vahidləri bir tərəfdən reallığı əks etdirirsə, digər tərəfdən onun haqqında dəyərləndirici məlumat verir. Bu səbəbdən diskursiv markerlərin öyrənilməsi onların linqvistik funksiyasından əlavə, sosial mahiyyətini də əks etdirir. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi diskursiv markerlərin diskursdakı semantikasını düzgün başa düşmək üçün kontekst nəzərə alınmalıdır. Bu ona görə vacibdir ki, informasiyada vurğunun nəyin üzərində qoyulduğu düzgün anlaşılsın, eləcə də kontekstə görə nəyin deyildiyi və necə başa düşüldüyü aydınlaşsın. Ona görə də informasiya nəzəriyyəsi ilə məşğul olanlar diskursiv markerlərin linqvistik funksiyası ilə yanaşı, onun sosial-mədəni funksiyasına da xüsusi fikir verirlər.

Müxtəlif dillərdə qrammatik və leksik elementlərin diskurs markerləri funksiyasında çıxış etməsinin tədqiqi maraq doğuran məsələlərdəndir. Bir çox hallarda bu elementlər analoji funksiya daşısalar da, bəzi fərqlər də mövcuddur. Bu fərqlər daha çox müxtəlif sistemlərə aid dillər arasında büruzə edir. Məsələn, şəkilçilərin diskurs markerləri kimi funksiyası Avstraliya aborigen xalqlarının dilləri əsasında araşdırılmışdır [4, s.225-240]. Xüsusilə aqqlutinativ və ya iltisaqi dillərə nəzər salsaq, bu dillərdə şəkilçilərin də diskurs markerlər kimi çıxış etməsini də görə bilərik. Müasir ingilis və Azərbaycan dillərində diskursiv markerlər ədatları, bağlayıcıları, modal sözləri, nidaları, şəkilçiləri, eləcə də zərfləri və bir sıra isimləri əhatə edir. Onların formalaşma yolları və kommunikativ funksiyaları da oxşardır; hətta onların linqvistik əlamətləri də üst-üstə düşür. Məsələn: Müasir ingilis dilində "like" həm bağlayıcı, həm sözön, həm də ədat kimi işlənilməsi ilə yanaşı, diskursiv marker kimi də fəaldır. Əsas nitq hissəsi kimi isim, sifət və zərf funksiyasında çıxış edir. Funksiyaca fərqli, hətta əks mövqedə dayanan funksiyaların bir dil vahidində toplanması "like" isminin həm semantik genişliyi və funksional diferensiallaşması ilə bağlıdır. Qeyd olunan dil vahidində funksional diferensiallaşma iki istiqamətdə – bir tərəfdən əsas nitq hissələri daxilində, bir də mənaca ümumiləşmiş köməkçi nitq hissələri kontekstində reallaşmışdır. Etimoloji cəhətdən qədim ingilis dilində işlənilən *"gelic", "oxşar"* mənasını verən bu söz protogerman mənşəlidir [6, s.163]. Qeyd olunan leksemin köməkçi nitq hissələri funksiyasında çıxış etməsi onun məna ümumiləşməsinə, qrammatikləşməyə məruz qalması ilə bağlıdır.

Müasir Azərbaycan dilində "da" ədat, bağlayıcı və nida funksiyasında işlənir. Məsələn:

1. Ədat kimi:

"O, buraya gəlin gələndə ərinin var-dövləti olsa da, əməlli-başlı bir otağı **da** yox idi. Bunların hamısında onun, Zərnigar xanımın əməyi vardı. O özünə toxtaqlıq verdi. Heç yana getməməyi, əksinə, onun yurduna su salmaq istəyəni evdən qovmağı qərara aldı. Yarğanın kənarında oturub oğlunu gözləyəsi oldu. "Şamxal bu işləri belə qoymaz, – deyə özünə təsəlli verdi. – Harada olsa gəlib çıxacaq. Kimin anasının mələr qaldığını onda görərik..." [8, s.9]

2. Bağlayıcı kimi:

"Şamxal dinmədi. O bu cür sözləri birinci dəfə eşitmirdi. Atası hər dəfə bir yana gedəndə, toydan-mağardan qayıdanda evdə belə söhbətlər olurdu. Anası həmişə kişinin üstünə düşüb dava-dalaş salar, ağlayıb-sızıldayar, sonra **da** sakitləşərdi. Şamxal həyətə girdi. Xalxalın yanından ötüb çardağa yaxınlaşdı. Kərəntini dirəkdən asdı. Heybəni çiynindən götürdü. Üstünə boz kilim salınmış taxtda oturub, əlini çarığın bağına uzatdı" [8, s.11].

3. Nida kimi:

"Cavab ver **da**! Niyə susursan?!" (*Şifahi nitqdə*).

Yuxarıdakı müqayisədən göründüyü kimi, həm ingilis, həm də Azərbaycan dillərində qrammatikləşmiş vahidin polifunksionallığı özünü göstərir. Bu universal cəhətlər həm də onların diskursiv implikator olmasında da müşahidə olunur. Yəni "like" və "da" öz semantikaları dairəsində oxşar funksiyaları yerinə yetirir. "Like" semantik cəhətcə "kimi", "sanki" qoşmalarının, eləcə də "da" bağlayıcısı və ədatının ingilis dilində adekvatıdır. Hər iki dildə əlaqələndirici rol oynayan bu dil vahidlərinin diskursiv funksiyası onların diskursiv implikator olmasındadır.

Diskursiv markerlərin eksplikatorluğu verilən informasiyanın hansı məqamının mühüm olması ilə bağlıdır; belə də demək olar ki, diskursiv markerlər remaya istiqamətlənir. Mətndə rema cümlədən fərqli olaraq , informasiyanın yeni – məlumatverici hissəsinin üzərinə düşür. Bu cümlə ilə müqayisədə təkcə həcm məsələsi deyil, yeni məzmunlu nitq parçası ilə bağlıdır. Misallara müraciət edək:

"…She's said to be very beautiful by people who ought to know." ***"Well, I'd like to, but".***

We went on, cutting back again over the Park toward the West Hundreds. At 158th Street the cab stopped at one slice in a long white cake of apartment-houses" [9].

Verilmiş mətndə "**Well, I'd like to, but"** "böyük məmnuniyyətlə" diskursiv markerdir, o, diqqəti "ancaq…" hissəsinə, yəni implisit deyilən remaya yönəldir. Onun exsplikatorluğu da budur. Digər bir məsələ isə remanın implisitliyi ilə bağlıdır, o, deyilmir, lakin nəzərdə tutulur. Ancaq eksplisit olan remalarda markerlərin eksplisitliyi daha aydın müşahidə olunur. Məsələn:

"Tələbələrlə müəllimin arasında baş verən bu üstüörtülü zarafat hamının əhval-ruhiyyəsini düzəltdi. Uşaqlar bir də ona görə sevindilər ki, bu gün Kipiani gəlmişdi. Əgər o, növbətçi müəllim olsaydı, nahardan sonra şəhərin kənarına, Kürün sahilinə gəzməyə getmək arzusu baş tutacaqdı. Kipiani məktəb həyətinin ortasına çatan kimi tələbələr onu əhatə etdilər, Kim isə gülə-gülə:

– **Nə yaxşı oldu,** – dedi.

– Yaxşı olan nədir?

– Sizin növbətçi olmanız.

– Yox, səhv edirsiniz. Bu gün mən növbətçi deyiləm.

– Bəs kimdir?

– Bu saat bilərsiniz.

Birdən o, sözünə ara verdi. Kənardaca, Firidunun yanında dayanan Əşrəfi yanına çağırdı. Əşrəf qızardı, sonra rəngi avazımağa başladı" [8, s.376].

Bu mətndə rema diskursiv markerdən (**Nə yaxşı oldu)** sonrakı hissədir. O, mərhələli şəkildə açılır və diqqəti "növbətçi"yə yönəldilir. Bununla da diskursiv markerin əsas funksiyası reallaşır.

"…And ***now*** *for no reason at all, he was shy, boorish - positively rude*

"I shan't take any more trouble with him," said Sarah indignantly" [7].

İngilis dilinə aid verilmiş mikromətn parçasında "**And now** (indi isə)" mətnin rema hissəsidir. Onun vasitəsi ilə yeni informasiya – rema ("I shan't take any more trouble with him") verilir. Beləliklə də, diskursiv markerin yeni informasiyaya istiqamətlənməsi reallaşır.

İngilis və Azərbaycan dillərində diskursiv markerlərin formalaşması yolları da bəzən üst-üstə düşür:

"Of course I knew what they were referring to, but I wasn't even vaguely engaged. The fact that gossip had published the banns was one of the reasons I had come East. You can't stop going with an old friend on account of rumors, ***and on the other hand (digər tərəfdən)****. I had no intention of being rumored into marriage"* [7].

"And on the other hand" let's get started. In any case, Azərbaycan dilinə "digər tərəfdən", "hər halda" kimi tərcümə olunur və həmin ifadələr hər iki dildə söz birləşməsi olaraq marker funksiyasını yerinə yetirir. Bu onların tipoloji tərəfləridir.

Lakin ingilis dilində mövcud olan "maybe" (ola bilər) və digər bu kimi markerlər genezis cəhətdən başqa yolla formalaşmışdır. Yəni Azərbaycan dilində modal sözlərin bir qismi sintaktik

yolla formalaşmışdır. Bunu Azərbaycan dilində bəzi cümlələrin modal sözlərə transformasiyası kimi başa düşmək olar. Məsələn, bütün bunlardan belə görünür ki //görünür; sözün düzü// düzü və s.

Azərbaycan dilində şəkilçiləşmiş "-mı" ədatı və hal şəkilçiləri diskursiv marker rolunda çıxış edə bilir. Məsələn,

"Axı, Zərnigar da yazıq idi, neçə il idi ki, onunla bir yastığa baş qoyurdular. Yetişmiş oğlu, qızı vardı. İndi necə olsun? Onu bu evdən qovmaq olar**mı**? El-oba buna nə deyər? Bəs Mələyin təqsiri nədir? Bu yazığı da yerindən-yuvasından o oynatmayıb**mı**? Bəs onun əri? Bu gün-sabah meydana çıxıb qan-qan deyə, at oynatmayacaq**mı**? Düşüncələr getdikcə güclənir, ağır yük kimi onu əzirdi. Cahandar ağa gah hirslənir, nahaq yerə başını cəncələ saldığını duyub peşmanlayır, gah da özünə ürək-dirək verirdi. "Əşi, nə olub, eldən çıxan bir iş tutmamışam ki? Elə dədə-babadan iki arvad saxlamaq peşəmiz deyil**mi**? Bu işi bir mən ha görməmişəm" [8, s.23].

Qeyd olunan şəkilçiləşmiş ədat diskursiv marker olaraq bağlandığı sözdən çıxış edir, həmin söz remanı təşkil edən vahidlərdən biridir. "-mı" ədatı aid olduğu sözün semantikasından kənara çıxaraq bütövlükdə mətn remasını əhatə edir, daha doğrusu, onu göstərir.

Digər misal:

"Bir ay bundan əvvəl onlar qazının qapısına getmiş və qız "hə"sini almışdılar. Onlar Əşrəf gələnə qədər hər şeyi hazır etmək istəyirdilər. Elə bu məqsədlə də Cahandar ağa şəhərə, həftə bazarına getmişdi. Geri qayıdanda parça-paltar əvəzinə Mələ**yi (İsmin təsirlik hal şəkilçisi "-ı"** gətirmişdi. Zərnigar xanım**ı (İsmin təsirlik hal şəkilçisi "-ı")** da elə yandıran bu idi. Bunları düşündükcə onun başından tüstü çıxır, ünü göyə qalxırdı. "Səni görüm el içində xəcil olasan, ay kişi, oğul-uşaq yanında üzün qara olsun", – deyə ərinə qarğayırdı" [8, s.36].

Azərbaycan dilində şəkilçilərin diskursiv marker rolunda çıxış edir. "Mələyi" və "Zərnigar xanımı" sözləri ismin təsirlik halında olmaqla verilmiş mikromətnin remasının sosial markeridir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hansen M.-B. The semantic status of discourse markers. // Lingua, – 1998. Volume 104, Issues 3-4, – pp. 235-260.

2. Hansen M.-B. The Functions of Discourse Particles. A study with special reference to spoken French. – Amsterdam: John Benjamins, – 1998. – 417 p.

3. Macshler Y. and Schiffren D. Discourse markers language, meaning and context. In book: The Handbook of Discourse Analysis. Second edition. – John Wiley & Sons, Ltd. – 2015. – pp. 189-221

4. Pensalfini Rob The rise of case suffixes as discourse markers in Jingulu – a case study of innovation in an obsolescent language // Australian Journal of Linguistics, – 1999/2010. Vol. 19, Issue 2, – pp. 225-240

5. Дейк Т.А. ван, Кинч В. Стратегии понимания связного текста // Новое в зарубежной лингвистике, – 1988. Вып. XXIII: Когнитивные аспекты языка. – с. 24–30

6. Чиглинцева Е.С., Викулова Е.А. Служебные и дискурсивные функции английского слова like. URL: https://elar.urfu.ru›bitstream›iurg-2017, 163 p.

Bədii ədəbiyyat

7. Agatha Christie. Appointment with Death. https://achiqkitab.aztc.gov.az/Books/Read/1989/Agatha-Christie-Appointment-With-Death

8. Şıxlı İ. Dəli Kür. Bakı: Yazıçı, 1982.

9. Фицжеральд Фрэнсис, Великий Гэтсби. Электронная Библиотека. http://www.6lib.ru/books/velikii_getsbi-44452.html

KOMMUNİKATİV DİL TƏDRİSİ METODU

Gülnar Möhkəm qızı Həsənova
Sumqayıt Dövlət Universiteti
gulnar.qurbanli.1996@mail.ru
https://orcid.org/0009-0001-5187-7932

Hazırda ingilis dili qloballaşma və ümumi kompüterləşmə nəticəsində qlobal dil statusu almışdır. Müasir ingilis dilinin tədrisi şagirdlərin müasir həyata linqual və sosial adaptasiyası məqsədi daşıyır. İngilis dilində yaxşı ünsiyyət bacarıqlarına artan ehtiyac bütün dünyada ingilis dilinin tədrisinə böyük tələbat yaratmışdır. Bu gün milyonlarla insan ingilis dilini daha yaxşı öyrənmək və ya uşaqlarının ingilis dilini daha mükəmməl bilməsini təmin etmək istəyir. İngilis dilini öyrənmək imkanları rəsmi təlimat, səyahət, xaricdə təhsil, eləcə də media və internet vasitəsilə müxtəlif yollarla təmin edilir.

İngilis dilinə qlobal tələbat keyfiyyətli dil tədrisi və dil tədrisi materialları və resurslarına böyük tələbat yaratmışdır. Müasir mütəxəssis öz fikirlərini ingilis dilində ifadə etmək bacarığına malik olmalı, yəni nitq, dil və mədəni səviyyələr daxil olmaqla, kommunikativ bacarıqlara yiyələnməlidir. Öz növbəsində, dil öyrənmək motivasiya tələb edir. Motivasiya əldə etmək dil öyrənənin təlim prosesinin fəal və yaradıcı iştirakçısına çevrilməsi sayəsində mümkündür; yəni şagird və ya tələbə ünsiyyətə cəlb edilməlidir.

Xarici dilin tədris predmeti kimi özəlliyi ondan ibarətdir ki, o, həm məqsəd, həm də öyrənmə vasitəsidir. Şübhə yoxdur ki, ikinci dili öyrənərkən tələbələr başqaları ilə ünsiyyət qurma yollarını mənimsəməlidirlər. Müasir mərhələdə xarici dilin tədrisinin məqsədi kommunikativ səriştənin mənimsənilməsidir.

Kommunikativ dil tədrisinin əsasını 1960-cı illərin sonlarından etibarən ingilis dilinin tədrisi ənənəsində baş verən dəyişikliklərdə axtarmaq lazımdır.

1960-cı illərin ortalarında ABŞ-da Audiolingualizmin əsasını təşkil edən dil nəzəriyyəsindən imtina edildiyi kimi, İngilis tətbiqi dilçiləri Situasiyalı dil tədrisinin əsasını təşkil edən nəzəri fərziyyələri də şübhə altına almağa başladılar.

1971-ci ildə bir qrup ekspertlər vahid-kredit sistemi üzrə dil kurslarının işlənib hazırlanması imkanını tədqiq etməyə başladılar, bu sistemdə öyrənmə tapşırıqları "hissələrə və ya vahidlərə bölünür, onların hər biri öyrənənin ehtiyaclarının komponentinə uyğundur və sistematik olaraq bütün digər hissələrlə bağlıdır" [3, s.6]. Qrup avropalı dil öyrənənlərin ehtiyaclarına dair araşdırmalardan, xüsusən də ingilis dilçisi D.A.Vilkins tərəfindən hazırlanmış ilkin sənəddən istifadə etdi, bu da dilin tədrisi üçün kommunikativ sillabusların işlənib hazırlanması üçün əsas ola bilər. D.A.Vilkinsin töhfəsi dil öyrənənin anlamalı və ifadə etməli olduğu kommunikativ mənaların təhlili idi. D.A.Vilkins dilin əsasını ənənəvi qrammatika və lüğət anlayışları vasitəsilə təsvir etmək əvəzinə, dilin kommunikativ istifadələrinin arxasında yatan mənalar sistemini nümayiş etdirməyə çalışdı. O, iki növ məna təsvir etmişdir: şərti kateqoriyalar (zaman, ardıcıllıq, kəmiyyət, yer, tezlik kimi anlayışlar) və kommunikativ funksiya kateqoriyaları (tələblər, inkarlar, təkliflər, şikayətlər). D.A.Vilkins daha sonra 1972-ci ildə hazırladığı sənədi yenidən nəzərdən keçirdi, genişləndirdi və Kommunikativ dil tədrisinin inkişafına əhəmiyyətli təsir göstərən Şərti Proqramlar adlı kitaba çevrildi. [6]

Dil tədrisində kommunikativ yanaşma dilin ünsiyyət kimi nəzəriyyəsindən başlayır. Dil tədrisinin məqsədi D.Haymzın "kommunikativ səriştə" adlandırdığı şeyi inkişaf etdirməkdir. D.Haymz bu termini dilə kommunikativ baxışı və N.Xomskinin səriştə nəzəriyyəsinə ziddiyyət təşkil etmək üçün işlətdi. N.Xomski hesab edirdi ki, linqvistik nəzəriyyə, ilk növbədə, tam bircinsli nitq cəmiyyətində onun dilini mükəmməl bilən və yaddaşın məhdudlaşdırılması, diqqətin yayındırılması, diqqətin və marağın dəyişməsi kimi bu cür qrammatik cəhətdən qeyri-münasib

şərtlərdən və dil haqqında biliklərini real icraatda tətbiq edərkən səhvlərdən təsirlənməyən ideal danışan-dinləyiciyə aiddir. [2, s.3]

Dilin kommunikativ təbiəti ilə bağlı fikirlərinə görə tez-tez istinad edilən başqa bir nəzəriyyəçi Henri Uiddovsondur. H.Uiddovson özünün "Dilin ünsiyyət kimi öyrədilməsi" kitabında linqvistik sistemlər və onların mətn və diskursdakı kommunikativ dəyərləri arasındakı əlaqəyə baxışı təqdim etmişdir. O, dildən müxtəlif məqsədlər üçün istifadə etmək bacarığının əsasında duran kommunikativ aktlara diqqət yetirmişdir [5, s.15]. Kommunikativ səriştənin pedaqoji cəhətdən ətraflı təhlilinə M.Kanal və M.Sveində rast gəlinir, burada kommunikativ səriştənin dörd ölçüsü müəyyən edilir: qrammatik səriştə, sosial-linqvistik səriştə, nitq səriştəsi və strateji səriştə [1, s.3]. Qrammatik səriştə N.Xomskinin linqvistik səriştə adlandırdığı və D.Haymzın "formal olaraq mümkün olan" nəyi nəzərdə tutduğuna aiddir [4, s.154]. Bu, qrammatik və leksik imkanların sahəsidir. Sosiolinqvistik səriştə, ünsiyyətin baş verdiyi sosial kontekst, o cümlədən rol münasibətləri, iştirakçıların paylaşılan məlumatları və onların qarşılıqlı əlaqəsi üçün kommunikativ məqsəd haqqında anlayışa aiddir. Diskurs səriştəsi ayrı-ayrı mesaj elementlərinin onların bir-biri ilə əlaqəsi və mənanın bütün diskurs və ya mətnə münasibətdə necə təmsil olunduğu baxımından şərhinə aiddir.

Strateji səriştə, rabitəçilərin ünsiyyəti başlatmaq, dayandırmaq, saxlamaq, təmir etmək və yönləndirmək üçün istifadə etdikləri mübarizə strategiyalarına aiddir. Kommunikativ səriştə anlayışının faydalılığı ilkin kommunikativ səriştə anlayışını təkmilləşdirmək üçün edilən çoxsaylı cəhdlərdə görünür. M.Kanal və M.Sveinin daha əvvəl müzakirə olunan kommunikativ səriştənin D.Haymz modelinin genişləndirilməsi öz növbəsində Baxman tərəfindən işlənmişdir. Bu model öz növbəsində M.A.Sels-Mursia, A.Dörnyei və S.Thurrell tərəfindən genişləndirilmişdir.

Dil nəzəriyyəsi səviyyəsində Kommunikativ dil tədrisi zəngin, bir qədər eklektik olsa da, nəzəri bazaya malikdir. Dilə bu kommunikativ baxışın bəzi xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

1. Dil mənanın ifadə sistemidir.
2. Dilin əsas funksiyası qarşılıqlı əlaqə və ünsiyyətə imkan verməkdir.
3. Dilin strukturu onun funksional və kommunikativ istifadələrini əks etdirir.
4. Dilin ilkin vahidləri onun təkcə qrammatik və struktur xüsusiyyətləri deyil, nitqdə nümunə göstərildiyi kimi funksional və kommunikativ məna kateqoriyalarıdır [4, s.161].

Kommunikativ dil tədrisi metoddan çox yanaşma kimi qəbul edilir. O, dil və dil öyrənilməsinə kommunikativ baxışı əks etdirən və müxtəlif sinif prosedurlarını dəstəkləmək üçün istifadə edilə bilən müxtəlif prinsiplər toplusuna aiddir. Bu prinsiplərə aşağıdakılar daxildir:

- Öyrənənlər bir dili ünsiyyət üçün istifadə edərək öyrənirlər.
- Həqiqi və mənalı ünsiyyət sinif fəaliyyətinin məqsədi olmalıdır.
- Səlistlik ünsiyyətin vacib ölçüsüdür.
- Ünsiyyət müxtəlif dil bacarıqlarının inteqrasiyasını nəzərdə tutur.
- Öyrənmə yaradıcı tikinti prosesidir və sınaq və səhvləri ehtiva edir [4, s.172].

Beləliklə, xarici dilin tədrisində danışıq bacarığının formalaşdırırlması və inkişaf etdirilməsi məqsədilə yaradılmış dil tədrisi metodlarından bir neçəsini nəzərdən keçirdik. Bu metodların hər biri hələ də müxtəlif yaş qruplarında müxtəlif dil səviyyəsinə malik öyrənənlərə tətbiq edilir. Bu metodlar içərisində günümüzdə ən çox istifadə edilənlərə səriştəyə əsaslanan və kommunikativ dil tədrisi metodlarıdır.

İstifadı edilmiş ədəbiyyat

1. Canale M., Swain M. Theoretical bases of communicative approaches to second language teaching and testing. Applied linguistics, 1(1), 1980, pp.1-47
2. Chomsky N. Aspects of the Theory of Syntax. Cambridge, Massachusetts: The MIT Press. 1965
3. Ek J., Alexander L.G. Threshold Level English. Oxford: Pergamon.1980

4. Richards J. and T. Rodgers. Approaches and Methods in Language Teaching. Cambridge University Press: Cambridge, 2001
5. Widdowson H.G. The teaching of English as communication. English Language Teaching 27(1), 1972, pp.15–18
6. Wilkins D.A. Notional Syllabuses. Oxford: Oxford University Press.1976

DİL DƏRSLƏRİNDƏ MÜASİR TEXNOLOGİYALARDAN İSTİFADƏ

[1,2]**Samirə Əli qızı Abdullayeva,** [1,3]**Günay Muzənfər qızı Quliyeva,**
[1,4]**Cəvahir Nizami qızı Mehdiyeva**
[1]Azərbaycan Dövlət Aqrar Universiteti
[2]samira.abdullayeva@adau.edu.az
https://orcid.org/0009-000208398-0907
[3]gunay.quliyeva@adau.edu.az
https://orcid.org/0009-0006-7825-7799
[4]cevahir.mehdiyeva@adau.edu.az
https://orcid.org/0000-0003-4543

Texnologiya bütün dünyada xarici dil öyrənməyə getdikcə təsir edir. Dil tədrisi və dil öyrənmə mənzərəsi o qədər sürətlə dəyişib ki, rəsmi sinif artıq əsas dil öyrənmə saytı kimi xidmət etmir. Elektron təhsil proqramları və texnologiyası ilə dil öyrənmənin təkmilləşdirilməsi yeni bir tendesiyadlı, çünki bizim rəsmi təhsil sistemimiz artıq son illər ərzində müxtəlif təhsil texnologiyası vasitələri və multimedia əsaslı təlim məzmunundan istifadə etməyə başlayıb. [1, s.96]

Təhsil texnologiyası vasitələri müəllimləri necə dəstəkləyir?

1. Daha yaxşı öyrənmə mühiti yaradır.

Texnologiyaya əsaslanan öyrənmə mühitində birləşdirilmiş cihazların, audiovizual alətlərin və məqsədyönlü mebellərin inteqrasiya olunduğu çevik sinif otaqları tələbələrin müsbət əlaqəsini asanlaşdırır və indi tələbə uğuru üçün vacib hesab edilən müstəqil kiçik qrup və ya bütöv sinifin öyrənməsini asanlaşdırır.

2. Dil öyrətmə metodlarının və resurslarının daha geniş spektrinin imkanlarını artırır.

Şagirdləri passiv və cansıxıcı edə bilən ənənəvi dil öyrətmə üsulları ilə müqayisədə müasir dil öyrətmə strategiyaları ilk növbədə multimedia, kommunikativ dil öyrətmə yanaşmalarından, müxtəlif mövcud resurslardan və öyrədici oyunlardan istifadə edir, tələbələrə hədəf dillə tanışlıqlarını mənalı şəkildə artırmağa və beləliklə də, onların bilik və bacarıqlarını artırmağa imkan verir. Dil müəllimləri öz tədris materiallarını əlavə etmək üçün elektron kitablar, audio fayllar, videolar və onlayn məqalələr kimi geniş çeşiddə rəqəmsal resurslardan istifadə edə bilərlər. Bu resurslar artan çeviklik təklif edir və asanlıqla yenilənə bilər ki, bu da onları dil tədrisində dəyərli vasitəyə çevirir. [2, s.132]

3. Sinif otağı real dünya ilə əlaqələndirir.

Videolar, şəkillər və proqram həlləri kimi dil sinfində yeni texnologiya müəllimlərə daha böyük real dünyanı sinifə daxil etmək imkanı verir. Nəzəriyyələrin praktiki təcrübəyə çevrilməsi tələbələri təcrübə etməyə və ikinci dil öyrənməyə dərindən maraqlanmağa sövq edir.

4. Dərsin planlaşdırılması və təşkilində vaxta qənaət edir.

Texnologiya müəllimlərə dərslərini daha səmərəli planlaşdırmağa, təşkil etməyə və paylaşmağa kömək edən vasitələr və platformalar təqdim edir. Öyrənmə idarəetmə sistemləri (ÖİS) və Sanako Connect kimi xüsusi dil tədris platformaları müəllimlərə kurs məzmununu, tapşırıqları və qiymətləndirmələri mərkəzləşdirilmiş onlayn məkanda idarə etməyə imkan verir. [4]

5. Davamlı peşəkar inkişaf (DPİ) imkanlarını genişləndirir.

Onlayn kurslar, təlimat videoları, vebinarlar və elektron konfranslar dil müəllimlərinə təhsillərini davam etdirmək və təhsil texnologiyası və dil tədrisi pedaqogikasına aid yeni bacarıqları inkişaf etdirmək üçün imkanlar yaradır.

Dil öyrənmə texnologiyası tələbələri necə dəstəkləyir?

1. Hədəf dil və mədəni kontekstlərə daha geniş məruzqalma

Texnologiya tələbələrin sinif daxilində və ya xaricində müxtəlif səviyyələrdə doğma danışanlarla və digər dil öyrənənlərlə orijinal qarşılıqlı əlaqə imkanlarını artırır. Təcrübə mükəmməlliyə aparır və texnologiya ilə zəngin dil öyrənmək bunu mümkün edir.

2. Dil kursu zamanı daha yüksək motivasiya və diqqət.

Passiv alıcılardan aktiv öyrənənlərə çevrilən tələbələr dil öyrənmə mövzusunda çox həyəcanlı ola bilər və səsin tanınması və interaktiv multimedia məşqləri və s.

3. Çevik öyrənmə

Şagirdlərə dilə necə yanaşdıqlarını və sinifdən kənarda nə vaxt və harada öyrənəcəklərini seçmək üçün sinif daxilində daha çox sərbəstlik verilir. Öz-özünə qərar vermə və fərdi məsuliyyət götürmə daha dərin və zənginləşdirici linqvistik immersiyanı stimullaşdırır.

4. Adaptiv öyrənmə

Texnologiya şagirdin irəliləyişini izləyə və dərsləri buna uyğun tənzimləyə bilən adaptiv təlim sistemləri yaratmağa imkan verdi. Bu, tələbələrin öz sürətləri ilə öyrənmələrini və təkmilləşdirməyə ehtiyac duyduqları sahələrə fokuslanmasını asanlaşdıraraq, daha uyğunlaşdırılmış öyrənmə təcrübəsini təmin etməyə kömək edir.

Proqram həlləri bütün əsas dil bacarıqlarında səmərəliliyi və effektivliyi necə artırır?

Tələffüz və nitq bacarıqları

Xarici sözləri və cümlələri necə tələffüz etməyi öyrənmək dil öyrənmənin əsas başlanğıc nöqtəsidir. Tələbələr üçün video çarxların göstərilməsi müəyyən səs çıxarmaq üçün onların dilini və çənəsini düzgün şəkildə necə hərəkət etdirəcəklərini göstərən ətraflı təlimatlar verə bilər. Nitqin tanınması texnologiyası tələbələrə ümumi sözləri və ifadələri düzgün tələffüz etməyə kömək edəcək və onlar səsləri düzgün əldə etmək üçün hədəflənmiş rəy və xal alacaqlar. [5, s.18]

Pronounce (tələffüz) xüsusiyyətini nümayiş etdirən Sanako Connect proqramından istifadə müəllimlərə istənilən mətn materialını kopyalayıb yapışdırmağa imkan verir və sistem həmin mətni danışıq səsinə çevirir. Ən müasir dilləri dəstəkləyir. Şagirdlər daha sonra bu doğma canlı nitq modellərini dinləyir və müqayisə üçün öz tələffüzlərini qeyd edirlər. Daha sonra nitq tanıyan texnologiya tələbələrə avtomatik rəy və qiymətləndirmə əsasında təmin edir.

Fərdi təcrübəyə imkan verməklə yanaşı, proqram həlləri şifahi qarşılıqlı əlaqə üçün tələbələri cüt-cüt qruplaşdıra və ünsiyyəti daha məhsuldar edə bilər. Beləliklə, müəllimlər dil dərsini daha effektiv idarə edə və tələbələrə danışıq və aktiv öyrənməyə daha çox vaxt sərf etməyə imkan verə bilər.

Dinləmə bacarıqları

Müəllimlər dinləmə bacarıqlarını təkmilləşdirmək üçün xüsusi olaraq L2 tələbələri üçün nəzərdə tutulmuş müxtəlif dərəcəli dinləmə resurslarını işə sala bilərlər. Bir sıra mövcud veb-saytlar və TED danışıqları və xəbər verilişləri kimi orijinal dinləmə materialları tələbələrin artıq öyrəndikləri və onların maraqları əsasında istifadə edilə bilər. Hər bir şagird eyni mövzunu öyrənsə belə, həqiqətən fərdiləşdirilmiş təcrübə əldə edə bilər.

Oxuma bacarıqları

Oxumağı başa düşmək əsaslara, dilə və yüksək səviyyəli düşünmə bacarıqlarına yiyələnməyi tələb edir. Müəllimlər şagirdlərin oxuduğunu başa düşmələrini addım-addım təkmilləşdirmək üçün söz ehtiyatının artırılmasından tutmuş test hazırlığına qədər mövcud materialları seçə bilərdilər. Proqram həlləri tələbələrin irəliləyişlərini izləyir, bu da onların zəif və güclü tərəfləri barədə

məlumatlılığını artırır və beləliklə, xüsusi bacarıqları artırmaq üçün uyğunlaşdırılmış oxu mətnləri təqdim edir.

Yazı bacarıqları

Dil öyrənmə proqramı tələbələrin fikirlərini beyin fırtınası etmək və vizuallaşdırmaq, onların məlumatlarını ardıcıl şəkildə təşkil etmək və s. üçün fəaliyyət göstərə bilər. Orfoqrafiya yoxlanışı alətləri tələbələrin yazdığı hər şeyi avtomatik olaraq yoxlayır və səhvləri tez aşkar etməyi və düzəltməyi asanlaşdırır. Bloqlar tələbələrə daha ifadəli şəxsi yazılar yaratmağa və ya paylaşılan yazılı işlərin qaralamalarına yenidən baxarkən həmyaşıdları nəzərdən keçirməyə imkan verir. [3]

Hansı dili öyrətdiyinizdən və onu öyrətmək üçün hansı dil öyrətmə yanaşmasından istifadə etməyinizdən asılı olmayaraq, Sanakonun bazarda aparıcı proqram alətləri dil müəllimlərinə dilləri daha səmərəli və müvəffəqiyyətlə öyrətməyə kömək edən çoxlu unikal xüsusiyyətlərə malikdir. Məhz buna görə də dünyanın aparıcı təhsil müəssisələri onlayn və fərdi dərslərin çatdırılmasını dəstəkləmək üçün Sanako-nu üstünlük təşkil edən təchizatçı kimi seçirlər.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Nəzərov A.M. Müasir təlim texnologiyaları. Bakı, 2012
2. Ağayev Ə. Yeni təlimin metod və texnologiyalarından istifadənin nəzəri və praktik məsələləri. ARTPİ-nin elmi əsərləri, 2006, 132 s.
3. Alqahtani A. (2019). The use of technology in English language teaching. Frontiers in Education Technology., 2(3). DOI:10.22158/fet.v2n3p168
4. EdStaff (2018, February, 12). What Is a Modern Learning Environment? https://edtechmagazine.com/k12/article/2018/02/what-modern-learning-environment
5. Richards, J. C. (2015). Technology in Language Teaching Today. Indonesia Journal of English Language Teaching, 10(1), 18-32.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNDƏ İNKARLIĞIN MÖVCUDLUĞU

Vəfa Tofiq qızı Balakişiyeva
Mingəçevir Dövlət Universiteti
vefa.balakisiyeva.@mdu.edu.az
https://orcid.org/0000-0001-5395-7031

Təsdiqlik-inkarlıq kateqoriyasını araşdırarkən bir çox tədqiqatçılar tərəfindən inkar cümlələrin ilkin təsdiq cümlələrdən alınması fikrinin irəli sürüldüyünə rast gəlinir. Hər bir inkar cümləni formal olaraq təsdiq cümləyə istinad etmək mümkündür. Bir çox dilçilər inkarı təsdiq cümlə formalarının variantı, pozitiv çıxış formanın transformu hesab edirlər [1, 2].

Müxtəlif tipoloji quruluşlu dillərin təsdiqlik-inkarlıq kateqoriyası üzərində aparılan araşdırmalara əsasən demək olar ki, təsdiq cümlələrdən inkar cümlənin alınması prosesi, əsasən, iki istiqamətdə gedir:

1) inkar cümlə ya fakültativ struktur ünsürlərin (inkarlıq konstituentlərinin) təsdiq cümləyə əlavə edilməsi;

2) təsdiq cümlənin müqabil koordinativ distributiv komponentini cümlədən çıxarmaqla [3, 62].

Yuxarıdakı bölgüyə əsasən bir neçə təsdiq və inkar cümləyə baxaq:

l. He has absolutely refused to pay it [4, 2].

He has not absolutely refused to pay it.

2. She both plays the piano and sings.

She neither plays the piano nor sings.

İnkar cümlələrə səthi struktur metodu ilə yanaşılması onların ifadə müxtəlifliyini daha aydın müşahidə etməyə imkan vermir. Bir çox inkar qarşılığı olmayan təsdiq cümlə və təsdiq qarşılığı olmayan inkar cümlə mövcudluğunu ələ alaraq qeyd etmək lazımdır ki, Avropa dillərinin materialı əsasında tətbiq olunun bu tədqiqat metodu (W.Hartung, G.Stickel, R.Lakoff) bütün təsdiq-inkar münasibətlərini əhatə edə bilmir ki, buna da nida cümlələrini, kommunikativ xarakterli frazeoloji birləşmələri misal göstərmək olar:

What sort of a fortress it is! [5, 3].

My dear girl, what is your name, by the way? [6, 14].

Bütün dillərdə olduğu kimi ingilis dilində də səthi strukturda hər bir inkarlıq əlaməti ilə reallaşan cümlənin məzmunu bir çox hallarda It is not true that..., I don't believe... quruluşlarla ifadə olunur.

Herbert was the only child the Lord had vouchsafed to them, and… [4].

It was not true that Herbert was the only child the Lord had vouchsafed to them. Somebody should tell them she could not stand it [7, 4].

I don't believe anybody should tell them she could not stand it.

Verilən misallarda inkarlığın reallaşması baxımından məna və quruluş müntəzəmliyi nəzərə çarpır. Məsələn, təsdiq və inkar cümlələr arasında something-nothing, somewhere-nowhere, somebody-nobody, both and-neither nor, too-either və s. məna çalarlığı özünü göstərir.

Qeyd etmək lazımdır ki, bu cür transformasiyada təsdiq-inkar paralelliyi pozulduqda "not", "nothing", "nobody", "never" və s. kimi ümumiləşdirici neqatorlar ilkin leksik-semantik mənalarını itirərək emosional qüvvətləndiriciyə çevrilirlər [8, 9, 10].

I did not, as Bill had thought, go to the supermarket.

1 did, as Bill had thought, not go to the supermarket.

Misallardan göründüyü kimi "not" inkarlıq konstituenti emosional qüvvətləndirici kimi cümlədə semantik-struktur müntəzəmliyi pozmuşdur. Cümlələr üzərində müşahidələri davam etdirsək belə qənaətə gəlmək olar ki, qeyri-müəyyən əvəzlik və zərflər olan cümlələrdə inkarlıq vasitələrinin reallaşması başqa istiqamətdə gedir. Qeyri-müəyyən əvəzlik və zərfin (inkarlıq konstituentləri) işlənmədiyi cümlələrdə "not" qrammatik ədatının cümlədə çıxışı inkarlığın reallaşması ilə nəticələnir. Məsələn, Amos did not at first answer [11]. They could not strip him of a single one of his qualifier [12].

Ümumiyyətlə, inkarlıqla müəyyənlik və qeyri-müəyyənlik arasındakı semantik-sintaktik əlaqələri nəzərə almadan inkarlıq semantikasının struktur formasını aşkara çıxarmaq qeyri mümkündür. Bu münasibətləri geniş tədqiq edən xüsusi araşdırmaların olmaması hal-hazırda da bir çox sualların cavabsız qalmasına səbəb olmuşdur. Bu haqda S.Abdullayev qeyd edir ki, qeyri-müəyyənlik semantik əlamətli konstituentin işlənmədiyi cümlələrdə əlavə inkarlıq vasitəsinin reallaşması, daha doğrusu, təsdiq cümlələrin bu və ya digər tərkib hissəsinə inkarlıq vasitəsinin əlavə edilməsi dillərin struktur özünəməxsusluğu ilə əlaqədar olaraq müxtəlif şəkillərdə təzahür tapır. Flektiv olan ingilis, alman, fransız, rus və s. dillərdə bu, müvafiq olaraq not, no, nicht, ne kimi qrammatik ədatlarını əlahiddə vəziyyətdə cümləyə daxil edilməsi, iltisaqi dillərdən olan Azərbaycan, özbək, qazax və s. dillərdə distributive uyarlıq daxilində -ma, mə, -m şəkilçilərin felə qoşulması (gəl-mə-miş-di) və ya nominal komponentlərə "deyil" sözünün əlavə edilməsi şəklində formalaşır.

Qeyd etmək lazımdır ki, dillərin inkarlıq xarakteri onların polineqativ və ya mononeqativ olmalarından asılıdırlar. Bəzi tədqiqatçılar yalnış olaraq dünya dillərinin polineqativ və mononeqativ quruluşunu, inkarın reallaşmasım onların inkişaf səviyyəsi ilə əlaqələndirməyə çalışmışlar. O.Jespersen cümlədə vahid inkarlıq əlamətinin kifayət etmədiyini dilin zəifliyi kimi izah edir və onun fikrinə görə çox inkar az inkişaf etmiş dillər üçün səciyyəvidir. Onun fikrindən belə yalnış nəticə çıxarmaq olar ki, Azərbaycan, rus, fransız, ispan, italyan dilləri ingilis və alman

dillərinə nisbətən az inkişaf etmişdir. Azərbaycan dilindən fərqli olaraq, ingilis dilində cümlələrin inkarlaşması üçün bir inkar konstituentin cümlədə çıxışı kifayət edir. Məsələn:

Bu gün sahildə heç kimlə rastlaşmadım,

No one saw him anywhere.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz "no one" qeyri-müəyyən əvəzliyi kimi "nothing", 'nowhere", "neither" və s. əvəzlik və zərflər inkarlıqla yanaşı, şəxs və ümumiləşdirmə semalarım da ifadə edir. Halbuki müasir ingilis dilində "not" xalis inkarlıq xüsusiyyətinə malikdir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, inkar cümlələrin yaranması sadəcə struktur amillərin təsirləri ilə məhdudlaşmır, həm də bir sıra köməkçi amillərin təsirini də nəzərə almaq lazımdır. Müasir ingilis dilinin inkarlıq vasitələri sistemində dominant mövqe tutan "not" inkar ədatı müəyyənlik əlamətinə malik olmaqla bərabər inkarlığın reallaşma şərtlərinə görə "no" inkar əvəzliyinin işlənməli olduğu bir sıra hallarda üstünlük qazanır:

With no job, John would be happy.

John would not be happy with any job.

In no clothes, Mary looks attractive.

Mary does not look attractive with any clothes.

Sual cümlələrində bəhs etdiyimiz üstünlük daha çox hiss edilir:

Do you have no question?

Don't you have any question?

Göründüyü kimi, ingilis dilində ismə təhkim olunan "no" inkar əvəzliyi cümlə daxilində heç də həmişə isimlərlə birləşə bilmədiyi və belə vəziyyətlərdə daha dominant "not" ədatı ilə əvəzlənir. Buna görə də "no" inkar əvəzliyi ingilis dilinin inkarlıq sahəsində "not" inkar ədatından sonra ikinci yeri tutur. İstisnasız, olaraq bütün söz növləri ilə əlaqələnən mütəhərrik "not" ədatından fərqli olaraq "no" yalnız isimlərlə birləşir.

Müasir ingilis dilində inkarlıq sahəsində "not" inkar ədatının "no" inkar əvəzliyindən üstünlüyünü onun struktur sərbəstliyi və mütəhərrikliyi ilə izah etmək olar. İnkarlıq reallaşmasının əsas semantik şərtlərini araşdırarkən belə nəticəyə gəlmək olar ki, inkarlaşmanın mərkəzində daha çox müəyyənlik ifadə edən semantika durur. Bunu ingilis dilinin inkarlıq sahəsindəki "not" konstituentinin aparıcı mövqeyi bir daha təsdiq edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev S. Müasir alman va Azarbaycan dillarinda inkarhq kateqoriyası, Bakı: Maarif-1998
2. W.Somerset Maugham Kite
3. C.S.Forester The Hostage
4. Eric Linklaster Seaklin Trousers
5. Rosamond Lehmann A dream of winter
6. Chomsky N. Negation in English, London, 1957
7. Klima E.S. Negation in English, Prentice Hall,1964
8. Horn L.A. Natural History of Negation. Chicago, 1989
9. John Moore Local boy makes good
10. Frances Towers The little willow

EXPLORING TABOOS IN KAZAKH AND ENGLISH WITHIN GLOBAL LANGUAGE DYNAMICS

[1,2]**Aidana Kashkeyeva,** [1,3]**Bakytgul Kulzhanova**
[1]Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan
[2]PhD doctoral student
aidanaga@mail.ru
http://orcid.org/0009-0009-3262-2449
[3]candidate of philological sciences, associate professor
bahit777@mail.ru
http://orcid.org/0000-0002-2998-4723

This article analyses the concepts that play a special role in linguistics, and especially in modern Kazakh linguistics – "taboo", "euphemism". These concepts have their own historical era, history of development, they are unique in different social environments, and are used in different ways. Theoretical views on euphemisms and taboos are expressed and summarized by scholars.

Kazakh, deeply rooted in Central Asian heritage, encapsulates a set of linguistic taboos intricately woven into the fabric of its culture. These taboos often revolve around concepts of respect, honor, and hospitality. Respect for elders, reflected in specific linguistic norms, highlights the cultural significance of addressing and interacting with older individuals. Similarly, the importance of hospitality in Kazakh culture is echoed in language, with distinct expressions and etiquettes tied to welcoming guests.

Contrastingly, the English language, a global lingua franca, presents its own array of taboos shaped by diverse cultural influences. Profanity and swearing, for instance, illustrate a universal taboo that varies significantly in acceptability across cultures. Additionally, discussions surrounding sensitive topics like religion, politics, race, and gender carry their own set of linguistic taboos, often demanding a delicate and respectful choice of language [1].

Examining these linguistic taboos in Kazakh and English within the framework of global language dynamics sheds light on the interplay between language, culture, and globalization. In an increasingly interconnected world, where languages converge and cultures intersect, understanding these taboos becomes pivotal for effective cross-cultural communication.

All cultures are familiar with the concept of taboo. But is it really a sacred prohibition, a religious practice, or a way of regulating people's daily lives? In fact, we are talking about three ways of understanding this term: taboo as a historical phenomenon in Polynesia, as religious prohibitions and, finally, taboo in a figurative, everyday sense. A taboo is a prohibition on human activity declared as sacred and forbidden or dangerous or unclean either physically or spiritually. Breaking a taboo may serious consequences, ranging from imprisonment to social ostracism. The idea of a universal taboo is questionable, but some taboos, such as cannibalism, incest, and genocide, occur in the majority of societies. Taboos often remain in effect after the original reason behind them has expired. Study of taboos by anthropologists has led to deeper understanding of the development of different societies, and the similarities among cultures spread throughout the world. Even if the actual taboos are not universal, the concept of prohibiting particular acts is, indicating that humankind as a whole aspires to goodness.

In the XIX century, the classics of anthropology and religious studies believed that there is some universal essence of man (approximately the same among the wild aborigines on the Tonga Islands and the highly intelligent French) and it is best to study it by the simplest and wildest tribes. In Modern times, in principle, there was an attitude associated with the general rationalism of the era that all religious phenomena should have a natural cause, a scientific explanation [3].

The British scientist James Fraser, who himself did not go anywhere and worked with travelers' notes, published the work "The Golden Bough: A Study of Magic and Religion" in 1890. He noticed that the food taboos of the islanders are often associated with family traditions (for example, some ancestor before his death said that he could reincarnate into a banana tree, so his descendants do not eat bananas), and considered that psychological taboos are a product of fantasy.

The aborigines were also interested in Sigmund Freud. It seemed to him that the example of savages could be used to study the formation of the psyche of a modern person. In Totem and Taboo, he describes (also from second sources) various Aboriginal practices. Freud is interested in the relationship between the sexes, and from all the variety of examples he chooses taboos prohibiting the relationship between mother-in-law and son-in-law, father-in-law and son-in-law, daughter-in-law and father-in-law, daughter-in-law and mother-in-law. Some tribes have restrictions on any contacts between mother-in-law and son-in-law: they should not even talk, they should not even see each other. Freud happily concludes from this that such prohibitions are related to the potential attractiveness of the mother-in-law for the son-in-law, since she presumably resembles his wife. To eliminate this incestuous temptation, society creates a regulatory taboo. Another explanation is that a man may be frightened by what his wife will become. It turns out that Freud, on the one hand, has psychologism, and on the other — the introduction, if not of personal experience, then, in any case, of some European cultural codes [4]. Today, not only religious systems, but also everyday superstitions bear the imprint of primitive taboos. Fishermen, shepherds, creative people have professional prohibitions (surely everyone has heard about the actor`s wish to break a leg) and almost all representatives of professions that are fraught with danger to life, for example, athletes: a very thin line separates them from failure, and therefore they hold on to the opportunity to keep this luck. We call this professional superstition — but what is it if not taboo?

Taboos in their primitive sense, which did not allow people to go beyond the social, have not gone away, it`s just that instead of tribes, we now have subcultures and information circles.

Any of the social environments form rules that can or cannot be violated. There are also taboos in the fitness club - if you break them, everyone will look at you askance, because this little environment wants to remain stable. There is no longer a moment of sacredness here and we are talking exclusively about the social dimension.

It`s the same in Oceania, where it all started. In the XVIII century, Cook came to the Polynesians, learned about the taboo and took this knowledge to Europe. Europeans really liked the idea of taboo, they started using this word. And while they were developing anthropology, the colonial system collapsed in Polynesia and the taboo (just like ours) gradually lost its sacred meaning. In Hawaii, the word "kapu" (taboo) is now signed by public monuments, and in French Polynesia, taboo means any private property.

To what extent do the prohibitions existing in different religions fall into the area of taboos? If we follow the ideas that taboo is everything that concerns both sacred and dangerous, requiring certain preparation for contact, then it is quite possible to attribute food prohibitions in Judaism or a specific attitude to cows in India to taboo. A cow is not only something that cannot be eaten and beaten, but it is also a source of cleansing practice. If someone breaks a taboo, it can be cleaned with cow urine - this is the sacred status of a cow in India. This is embedded in a certain technological system: thus, God Krishna, according to Hindu beliefs, was a shepherd at a certain stage of his divine life.

Durkheim identifies another basic type of taboo - prohibitions associated with some kind of contact. For example, food bans - on food prepared in a certain way. Another form of contact taboo is taboo avoidance. You can avoid the same mother-in-law or people with some specific properties [5].

According to the religion of Islam, the commission of prohibited acts is considered as "sin". At the same time, some names considered "negative" by religion, the Kazakh people try not to say

much, and in those cases when they should be used, they are replaced with other words. For example, such words as "Shaitan" (devil), "zhyn" (demon), "albasty" (a demonic creature in the image of a woman, allegedly harming a woman in labor), "ibilis", "peri", "obyr», "kuldirgish", "montany", "abilet", "matru", "suk", "ubbe", "badik", "zheztyrnak", "kargu", "ausyl" (kinds of devil) etc [6].

If we look at the meaning of taboo words, we will find that it covers different areas of Education. They can be conditionally divided into: first of all, it should be noted that the appearance of a person in connection with various relationships;second, the power of the supernatural forces of nature; third, to avoid an increase in the incidence of various diseases.

Taboo is a complex concept that depends on the situation, time and depends on the individual, society and people. Currently, in many languages of the world there are a large number of such words. The results of our analysis show that there are many similar points in Kazakh and English languages in the field of taboos and euphemisms as they are the most important aspects of any language. Taboos and euphemisms contribute a lot to the development of the language culture as languages culture implies the appropriate means of language that suit the aim of the speech situation.

References

1. The vitality of the Kazakh language and language planning, (pp. 11-26) Eleonora Suleimenova. From: Kazakh in Post-Soviet Kazakhstan: Proceedings of the International Symposium on Kazakh, November 30 - December 2, 2011, Giessen, Harrassowitz Verlag (2015).
2. Languages and Ethnic Politics in Central Asia: The Case of Kazakhstan, Chaimun Lee. Journal of International and Area Studies, Vol. 11, No. 1 (June 2004), pp. 101-116.
3. Мистика. Религия. Наука. Классики мирового религиоведения. Антология. М.: «Канон+», 1998.
4. Фрейд З. Тотем и табу. СПб.: Азбука-классика, 2005.
5. Дюркгейм Э. Элементарные формы религиозной жизни. М.: Элементарные формы» 2018.
6. Akhmetov A. taboo and euphemisms in Turkic languages. - Almaty: Science, 1995. 208 p.
7. Элиаде М. История веры и религиозных идей. В 3 т. М., 2002–2003.

DİLÇİLİK FƏLSƏFƏSİ VƏ ONUN DİL FƏLSƏFƏSİNDƏN FƏRQİ

Ulcay Muxtar qızı Qiyasi
Bakı Avrasiya Universiteti
uljaygiyasi@gmail.com
http://orcid.org/0000-0002-2726-0318

Hər bir insanın danışdığı dil cəmiyyətdə bir-biri ilə ünsiyyət qurmağa, fikirləri, fərziyyələri, duyğuları, istəkləri və ifadə edilməli olan bütün məlumatları bölüşməyə imkan verən bilik və bacarıqlar toplusudur. Dilçilik bu bilik sistemlərinin bütün aspektlərini öyrənən elm sahəsidir. Belə bir bilik sistemi necə qurulur, necə əldə edilir, mesajların hasil olması və başa düşülməsində necə istifadə olunur, zamanla necə dəyişir kimi suallara cavab verir. Dilçilik həmçinin bütün insan dillərinin hansı ümumi xüsusiyyətlərə malik olmasını, bir-birindən fərqlərini, fərqlərin sistemlilik prinsipini, yəni fərqlərdə nümunələr özünü necə göstərməsi yollarını öyrənir (2, s.4). Uşaqlar qısa müddətdə dil haqqında bu qədər dolğun biliyə necə yiyələnirlər? Dillərin zamanla dəyişə biləcəyi

yollar hansılardır və dillərin dəyişməsi ilə bağlı məhdudiyyətlər varmı? Dili əmələ gətirən və anladığımız zaman meydana çıxan idrak proseslərinin təbiəti nədir? [3, s.10]

Dilçilik insan şüurunu öyrənən geniş koqnitiv elm sahəsinin bir hissəsidir. Müasir dilçilikdə koqnitiv (zehni) qrammatikaya xüsusi yer verilir: bir dildə danışanların hamısının şüurunda olan və bir-birini başa düşməyə imkan verən system kimi araşdırılır. Hər bir dilin mental qrammatikasına fonetika, fonologiya, morfologiya, sintaksis və semantika daxildir [3, s.14].

Dilçiliyin dilin quruluşu ilə məşğul olan hissəsi bir sıra alt sahələrə bölünür:

- Fonetika - nitq səslərinin fiziki aspektlərində öyrənilməsi sahəsidir.
- Fonologiya - nitq səslərinin idrak aspektlərində öyrənilməsidir.
- Morfologiya - sözlərin əmələ gəlməsini öyrənir.
- Sintaksis - cümlələrin formalaşması haqqında biliklərdən ibarətdir.
- Semantika - mənanın öyrənilməsidir.
- Praqmatika - dil istifadəsinin tətqiqi ilə bağlı sahədir [2, s.11].

Dil strukturundan başqa, dilə dair digər perspektivlər ixtisaslaşdırılmış və ya fənlərarası bölmələrdə təmsil olunur:

- Tarixi dilçilik;
- Sosiolinqvistika;
- Psixolinqvistika
- Etnolinqvistika (və ya antropoloji dilçilik);
- Dialektologiya;
- Hesablama dilçiliyi;
- Neyrolinqvistika. [7]

Apardığımız aradırmanın məqsədi dilçilik fəlsəfəsi və dil fəlsəfəsi arasında olan fərqi izah etmək, onların özünəməxsus məsələlərini işıqlandırmaqdan ibarətdir. Araşdırmada mövzu ilə bağlı məsələ geniş araşdırılaraq həm ölkə, həm də xarici elmi ədəbiyyatda öz əksinin tapan fikirlərə aydınlıq gətirilir.

İlkin olaraq dilçilik fəlsəfəsinin mahiyyətinin izahına başlamaq istərdik, çünki dilçilik fəlsəfəsi dilçiliyin daxilində öyrənilir. Belə ki, dilçilik fəlsəfəsi dilçiliyə tətbiq edilən elm fəlsəfəsidir. Bu, onu ənənəvi olaraq məna və istinad məsələlərinə aid olan dil fəlsəfəsindən kəskin şəkildə fərqləndirir [1, s.103]. Digər xüsusi elmlərin fəlsəfəsində olduğu kimi, metodologiya və izahat kimi məsələlərlə bağlı ümumi mövzular və daha spesifik fəlsəfi məsələlər gündəmdə olur. Dilçilik fəlsəfəsinin ümumi mövzularına aşağıdakılar daxildir [7]:

- Mövzu nədir,
- Nəzəri məqsədlər nələrdir,
- Nəzəriyyələr hansı formada olmalıdır,
- Nə məlumat sayılır.

Bu baxımdan müasir mövzuya çevrilən dil fəlsəfəsi dilçilik fəlsəfəsindən kəskin surətdə fərqlənir. Elmi ədəbiyyatda bu mövzuda müəyyən fikirlər irəli sürülsə də, dilçi-filosof C. Katz mövzunin izahına giriş vermişdir və onları bir-birindən ayırmışdır. [4, s.4]

Dil fəlsəfəsi ilə dilçilik fəlsəfəsi arasında sərhəd xəttinə düşən mövzular vardır: dilin reallıqla əlaqəsi, insan davranışının dildə mahiyyəti, dilin dünyanı təsvir etməsi, linqvistik nisbilik (təfəkkür dilə təsir edir) (Sapir-Uorf nəzəriyyəsi), danışıq aktları (performativ – nəsə demək nəsə etməkdir və konstativlər, illokusiya aktları, lokusiya aktları) (Ostin), yəni insan davranışının forması, məntiqi pozitivizm (Q. Freqe) və s. Dilçilik fəlsəfəsi dilçilik sahəsində aparılan araşdırmaların tətbiqi metodudur [6, s.23], yəni metodlar sistemidir. Bu araşdırmanı nəzəri təhlil də adlandırmaq olar.

Dilçilik fəlsəfəsi və ya linqvistik fəlsəfə fəlsəfi problemlərin həllində istifadə olunan metod və texnikanı adlandırmaq üçün bir termindir. Dil fəlsəfəsi metodun adı deyil, o, fəlsəfənin sahəsi kimi bir mövzudur (subject matter). Məsələn, dilçi /bilmək/, /düşünmək/, /zənn etmək/, /hesab etmək/ kimi sözlərin adi işlənmə yollarını izah edir, skeptisizmlə bağlı problemləri həll etməyi nəzərdə

tutur. Lakin dil fəlsəfəsi fəlsəfənin daxilində mövzunun adıdır və burada dilin dünya ilə əlaqəsi kimi problemlər öz əksini tapır: mənanın mahiyyəti, gerçəklik, istinad (əlaqə), məntiqi zəruriyyət və s.

Dilçilik fəlsəfəsi ilə bağlı araşdırmalar göstərir ki, bu sahədə müəyyən fikirlər irəli sürülüb, lakin müasir elmi ədəbiyyatda dil fəlsəfəsinin təhlilinə daha çox yer ayrılır. Dil fəlsəfəsi və dilçilik fəlsəfəsinin mahiyyəti əslində bir-birindən fərqli yollarla təhlil edilir. [4, s.6] Dil fəlsəfəsi ünsiyyət xarakteri daşıyan və dünyanı, gerçəkliyi tanıdan və özündə əks etdirən, düzü səhvdən ayırmağa kömək edən dilə fəlsəfi baxışları öyrənir [5, s.33]. Dil fəlsəfəsinin digər elm sahələri ilə bağlı olmasına baxmayaraq onun mövqeyi danışıq aktları, məntiqi düşüncə, linqvistik nisbilik və bu kimi fəlsəfi fikirləri əhatə edir. Dil fəlsəfəsi ilə bağlı fikirlər əsasən C.Ostin, C.Syörl, C.Katz, Q.Freqe, B.Uorf, L.Vitgenştayn, E.Sapir, N.Xomskiy, U.Kvayn və digər dilçi-filosoflara aiddir. Dilçilik fəlsəfəsi ilə bağlı araşdırmalar isə C.Syörl, C.Katz, R.Steyntonun fikirlərinə əsaslanır. Belə ki, dilçilik fəlsəfəsi dilçiliyin digər elm sahələrində yeri və rolu haqqında təlimdir, məsələn, dilçilik və psixologiya, dilçilik və riyaziyyat, dilçilik və fizika və s.

Dilçilik və psixologiya sahələrinin birgə təhlil etdiyi ümumi tədqiqatlar olan biheyviarizm kimi mövzular dilçilik fəlsəfəsi kimi təhlil edilir. Neyrolinqvistika, psixolinqvistika, ekolinqvistika və bu kimi linqvistik problemlər dilçilik fəlsəfəsinin obyektidir.

Neyrolinqvistika dilin beyində necə təmsil olunduğunu öyrənir: yəni beynimizin danışdığımız, anladığımız, oxuduğumuz və yazdığımız dil (və ya dillər) haqqında biliklərimizi necə və harada saxladığını, əldə etdiyimiz zaman beynimizdə baş verənləri öyrənir. Neyrolinqvistlər beynin insan dilini necə mümkün etməsini araşdırır. Ünsiyyət sisteminin heyvanlardan fərqi, dildən musiqi və ya riyaziyyat kimi digər idrak sistemləri ilə eyni növ sinir hesablamalarında istifadə edilməsi, öyrənilən sözlərin beynin hansı hissəsində yerləşməsi, ehtiyac duyulduğunda bir sözün necə ağla gəlməsi kimi məsələlər neyrolinqvistikada təhlil edilir. Ekolinqvistika dilin insanların, digər canlı aləmin və fiziki mühitin həyatı təmin edən qarşılıqlı əlaqəsində rolunu araşdırır. Burada məqsəd insanları təkcə cəmiyyətin bir hissəsi kimi deyil, həm də həyatın asılı olduğu daha böyük ekosistemlərin bir hissəsi kimi görən linqvistik nəzəriyyələri inkişaf etdirməkdir. Məsələn, ekolinqvistikada ən məşhur nümunələrdən biri də eskimosların /qar/ üçün istifadə etdiyi çoxlu sözlərin olması fikridir. Bu iddia müzakirə oluna və həddən artıq sadələşdirilə bilsə də, yenə də dil və mühitin bir-birinə necə təsir edə biləcəyini göstərir.

Yuxarıda qeyd edilən linqvistik təhlillərdən fərqli olaraq dil fəlsəfəsinə Q.Freqenin məntiqi pozitivizmindəki *a=b* düsturu kimi məsələlər daxildir, çünki, burada a-nın b ilə bərabərliyi, yəni a-nın b-yə necə bərabər olması araşdırırlır. Həmin fikrin həqiqəti necə təsvir etməsi məsələləri təhlil edilir. Həmçinin, danışıq aktları nəzəriyyəsi dil fəlsəfəsində geniş mövzu mənbəyidir. Burada lokusiya, illokusiya və perlokusiya kimi aktlar təhlil edilir. Lokusiya aktı deyimin yerinə yetirilməsini bildirir, yəni /çöldə yağış yağır/ deyimi, bu ifadənin özü lokasiya aktı adlanır. Sadə izahla desək, lokasiya aktı nəyisə demə aktıdır, sözün hərfi mənasıdır. İllokusiya aktı dedikdə danışanın iddia etməsi, təklif və ya tələb etməsi, söz və ya vəd verməsindən ibarət olan akt nəzərdə tutulur, məsələn, /tələb edirəm/, söz veririəm/. Perlokusiya aktı müraciət olunan şəxsə təsir göstərməklə icra edilən danışıq aktıdır, məsələn, /inandırıram ki/, /əmin olun ki/. Danışıq aktları nəzəriyyəsi filosof J. L. Ostin tərəfindən dilçiliyə daxil edilmişdir. Onun fikrincə, lokusiya deyilən və nəzərdə tutulan fikirdir, illokusiya edilən aktdır və perlokusiya nəticədə baş verəndir.

Beləliklə, apardığımız araşdırma göstərir ki, dilçilik fəlsəfəsi bir elm kimi dilçiliyin mahiyyəti haqqında təlimdir, o, dil təlimi ilə bağlı nəzəri biliklər toplusudur. Dilçilik fəlsəfəsi dilçilik elminin digər elmlər arasında yeri və rolu haqqında təlimdir. Dil fəlsəfəsi isə fəlsəfənin daxilində bir mövzudur və dilin gerçəklik, dünya, təfəkkürlə əlaqəsi ilə bağlı problemləri təhlil edir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Veysəlli F.Y. Struktur dilçiliyin əsasları. Bakı: Təhsil NPL, - 2005. - 344 s.

2. An Introduction to Language and Linguistics. Edited by Ralph Fasold and Jeff Connor-Linton. Printed in Spain by Grafos S.A. Arte Sobre Papael, BarcelonaCambridge University Press-2013. ISBN 978-0-521-84768-1 Hardback. ISBN 978-0-521-61235-7 Paperback.

3. Catherine, Anderson, Hamilton, Mcmaster University Hamilton Ontario Bronwyn Bjorkman, Kingston, Ontario Derek Denis, Mississauga, Ontario – 2022. 456 p.

4. Jerrold J. Katz. The Philosophy of Linguistics. Harper & Row, publishers. New York, 1966. No of pages 326. Pp. 2, 3, 4, 6, 8, 12, 13, 15, 94, 98, 225

5. Soames, Scott. Philosophy of Language. Princeton Foundations of Contemporary Philosophy. Prınceton Unıversıty Press. Prınceton and Oxford – 2020. p.201. P. 33

6. Пономарев, А.Б. П56 Методология научных исследований: учеб. пособие / А.Б.Пономарев, Э.А.Пикулева. – Пермь: Изд-во Перм. нац. исслед. политехн. ун-та, 2014. – 186 с. ISBN 978-5-398-01216-3

7. https://plato.stanford.edu/entries/linguistics/

DÜNYANIN DİL MƏNZƏRƏSİNİN MƏDƏNİYYƏTDƏ İFADƏSİ

Günel Elxan qızı İsmayılova
Bakı Slavyan Universiteti
filoloq.ismaylova2017@yandex.ru
https://orcid.org/0009-0006-5555-5283

Dil ünsiyyət vasitəsidir. Dilin ictimai ünsiyyət vasitəsidir.İctimai ünsiyyət vasitəsi olan dil ictimai əmək bölgüsündə yaranmışdır. İnsanın bütün fəalliyyət dairəsini əhatə edən dil insanın sosial tələbatını və onun digər insan toplumu ilə əlaqəsini möhkəmləndirməkdə əvəzsiz rol oynayır. Dil heç bir vaxt irsi olmayıb. Dil irsi olmadığı üçün balaca bir uşaq öz əcdadlarının dilində dil açmaya bilər.Bir uşaq öz millətinin deyil digər millətin içində dünyaya göz açırsa və o evdə onun doğma dilində danışa bilən dil daşıyıcı yoxdursa, o dünyaya göz açdığı məkanda həmin yerli toplumun dilində danışmağa başlayacaq. Dil həm də sosial mühitdə ən vacib ünsiyyət vasitəsidir. Dil həm sosialdır. çünki sosial mühitə xidmət göstərən dil sosiallaşır. [2, s.11-12]

Dil birbaşa mədəniyyətlə, adət-ənənə, incəsənət, ədəbiyyat, psixolinqvistika, etnokulturologiya, sosial dilçilik, koqnitiv dilçilik və s. elm sahələri ilə bağlıdır. Hər bir dil dünyanı özünəməxsus şəkildə görür və özünəməxsus şəkildə konseptuallaşdırır. Hər bir dilin dünyanı dərk etməsi üçün xüsusi mənzərəsi və linqvistik şəxsiyyəti var. Və bu insanın dünya haqqında təsəvvürü və dərki özünü dildə əks etdirir.İnsanın dünya haqqında təsəvvürü onun dil mənzərəsinə bağlıdır.

Dünya mənzərəsi dil daşıyıcısının ulu əcdadının milli-etnik və mental təsəvvürünün məcmusudur. Dilçilik və kulturologiya üçün önəm kəsb edən dünyanın dil mənzərəsi ictimai şüurda gerçəklik haqqında təsəvvür yaradan biliklərin məcmusudur. Dünyanın dil mənzərəsi hər bir fərdin ünsiyyət qurduğu aləmin onun təsəvvüründə formalaşdırdığı bir modeldir. Dil daşıyıcısının dünyagörüşü onun dünya dil mənzərəsinə görə formalaşır. [4, s.16-17]

İnsan haqqında biliklərinin formalaşmasının və mövcudluğunun ən mühim yolu dildir. Fəaliyyət prosesində obyektiv dünyanı əks etdirən idrak özünü dildə sözlə ifadə edir.İnsan özünü, dünyanı, ətraf aləmi idrakın sayəsində dərk edir.Nəticədə idrakın dünya haqqında yaratdığı təsəvvür dünya mənzərəsinin əksi dildə baş verir.Beləliklə dünyanın linqvistik mənzərəsi onun dünya dil mənzərəsinin yaratdığı biliklərin məcmusudur.

XIX əsrin görməkli dilçiləri (J.Qrimn, R.Rask, V.F.Humbolt, A.A.Potebnya) dil və mədəniyyətin qarşılıqlı əlaqəsini öz tədqiqatlarında qeyd edirdilər.V.F.Humbolt qeyd edir: "Dil xalqın ruhudur. Xalqın ruhu onun dilidir." Dil həm də mədəniyyət faktorudur.Humbolta görə maddi və

mənəvi mədəniyyət dildə əks olunur. Hər hansı mədəniyyət milli olduğu üçün onun milli xarakteri dildə xüsusi ifadə olunur. Xalqların dünya görüşü, onun tarixi və mədəniyyətinin əsasını təşkil edən dil dünya mənzərəsini özündə cəmləşdirir.

Tədqiqatçıların fikrinə görə, dil bizim ulu əcdadımızın bizə miras qoyduğu mədəniyyət faktorudur. Dil vasitəsi ilə biz mədəniyyəti assimilyasiya edirik. Bütün mədəni hadisələrin ən mühimi olan dil bizim mədəniyyətin, elmin, ədəbiyyatın, incəsənətin, dinin mahiyyətini dərk etməkdə əsas rol oynayır. Mədəniyyətdə baş verən hadisələr insan beynində dil faktı əsasında kodlaşır. Dünyanın təsviri və ya linqvistik təsviri insanın dünya haqqında təsəvvürlərinə əsaslanır. Xarici aləmin hadisə və obyektləri insan şüurunda daxili görüntü formasında təmsil olunur. Dünyanın obrazlar sistemi yəni mənzərəsi dilin əsas linqvistik qatını əks etdirir. [3.s.45-49]

Bəzi tədqiqatçıların fikrincə insanı əhatə edən dünya üç formaya malikdir.

1) Dünyanın gerçək mənzərəsi;

2) Dünyanın mədəni mənzərəsi;

3) Dünyanın dil mənzərəsi.

Dünyanın dil mənzərəsi dünyanın mədəni mənzərəsi ilə gerçəkliyin əks olunmasıdır. Dünyanın gerçək mənzərəsi ana dili vasitəsiylə qurulur. Dünyanın mədəni mənzərəsi xarici dilin öyrənilməsi zamanı meydana çıxır. Bir dilin dil mənzərəsi o dilin daşıyıcısının mədəniyyətini, düşüncə tərzini özündə əks etdirir. Məsələn, papaq, yaylıq, qadın, namus, qeyrət, əxlaq və s. [1, s.158-159]

Müxtəlif dillərdə papaq insanın baş nahiyəsini isti və ya soyuqdan qorumaq üçün istifadə edilən üst geyimidir. Məsələn, "Hava soyuqdur, papağını geyinməyi unutma." Burada papaq ifadəsi geyim forması olaraq nəzərdən keçrilir. Bütün xalqların dillərində eyni mənanı ifadə etsədə, Azərbaycan milli mental təfəkküründə papaq kişinin namusu, qeyrəti və şərəfidir. Məsələn, "Filankəs nəslinin papağını yerə soxdu." Bu ifadə papağın baş örtüyü deyil, namusu və qeyrəti mənasında işlədilir.Yəni dünyanın dil mənzərəsi müxtəlif xalqların mədəniyyətini milli koloritini və mental düşüncəsini əks etdirir. Bu ifadəni yalnız Azərbaycan milli mental təfəkkürünün sahibi başa düşə bilər. Rus və ya ingilisin təfəkküründə bu ifadə yoxdur. "Yaylıq" sözünün ifadə etdiyi məna bütün xalqların təfəkküründə qadın baş örtüyüdür. Lakin Azərbaycan milli mədəniyyətinin və mentalitetinin əsasını təşkil edən yaylıq qadının namusu, iffəti və ismətidir. Qədim dövrlərdə türk dünyasında qadınlar kişi xeylağının yanında baş örtüyü yaylıq və ya kəlağayı örtərdilər. Hətta bir çox qadınlar isə yaşmanırdılar. Əgər iki nəfər bir-biri ilə qılıncla döyüşürdüsə, ora qadın ana gələrək yaylığını ortaya atardısa döyüş dərhal dayanardı. Bu milli mədəniyyət bir çox Qafqaz xalqlarının mental təfəkküründə mövcud idi. Qadın konseptini təhlil edərkən müxtəlif xalqların dil mənzərəsində fərqli məqamlar ortaya çıxır. Qadın konsepti müxtəlif xalqların dil mənzərəsində kişi cinsinin əksi kimi başa düşülür. Qadın həm gözəllik etalonu həm də nəslin artırılmasında iştirak edən insandır. Məsələn, "qadın" ifadəsi fars dilində "arvad" ifadəsi hesab edilir. Lakin Türk toplumunda qadın konsepti dedikdə ilk olaraq göz önündə ana, bacı obrazı canlanır. Qadın ilk olaraq, bir anadır və bacıdır. Digər mənada qadın dedikdə namus, qeyrət mənasını ifadə edir. Bütün Şərq müsəlman ölkələrində müharibələr zamanı qadının əsir düşməsi o toplumun namusunun, qeyrətinin əldən getməsi idi. Ona görə Ərəb xilafətində ərəb qəbilələri qız uşaqları doğulan kimi onu diri-diri torpağa basdırırdılar. Belə qənatə gəlirdilər ki, qız uşağı döyüşlərdə hərbi qənimət olaraq əsir düşərdisə o qəbilənin namusunun və qeyrətinin əldən getməsi idi. Bu düşüncə qadın haqqında təsəvvürün çox cılız və cahil olduğunun göstərici idi. Onlardan fərqli olaraq, Türk xalqlarının həyatında qadın müqəddəs hesab edilirdi. Qadın bir anadır. Qadın bir həyat yoldaşıdır. Qadın həm də gözəllik simvoludur. Qadın namusun və qeyrətin ifadəsidir. Şərq mental təfəkkür ilə Qərb mental təfəkkürü arasında çox böyük fərqliliklər mövcudur. Ona görə də dünyanın vahid dil mənzərəsinin hər yerdə eyni olduğu qənaətinə gəlmək yalnışdır.

Müxtəlif xalqların mədəniyyətində müxtəlif milli-etnik və mental dəyərlər var ki, müxtəlif mənaları ifadə edir. Dil hər millətin ulu əcdadlarından onlara miras qalan milli-mental təfəkkürü və

mədəniyyəti özündə daşıyır. Dillləri öyrənərkən biz müxtəlif xalqların müxtəlif dil mənzərələri ilə tanış oluruq. Dünyanın dil mənzəri müxtəlif ərazilərdə yaşayan xalqların dünya haqqında təsəvvürlərinin kiçik bir mənzərəsidir. Hər bir fərd və ya toplum ətrafı, özünü, dünyanı dil vasitəsi ilə dərk edir və öyrənir. Dil hər zaman insanlar arasında ən vacib ünsiyyət vasitəsi olaraq qalacaq. Dil mədəniyyətin və dünyanın dərk edilməsi mənzərəsinin açarıdır.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Filologiya məsələləri jurnalı, № 6. Bakı , Elm və təhsil, 2020, s.157-159
2. Qurbanov A. Ümumi dilçilik. III cild (3 cilddə). Bakı, "AMEA" , 2019, s.512
3. Маслова В. А. Лингвокультурология: Учеб. пособие для студ. высш. учеб, заведений. -- М.: Изд-ский центр «Академия», 2001. с. 208
4. Vəliyeva S. Dini komponentli frazeologizmlərdə şaquli kontekst.Magistr dissertasiyası, İxtisas: HSM 060201- Dilşünaslıq - Müqayisəli dilçilik. Bakı. 2018, s.45

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ SİNTAQM

Aybəniz Natiq qızı Əliyeva
Mingəçevir Turizm Kolleci
aybealiyeva@gmail.com
https://orcid.org/ 0000-0003-2736-2426

Sintaqm haqqında ilk tədqiqatlar Cenevrə və Praqa dilçilik məktəblərində işlənib hazırlanmışdır. Cenevrə dilçilərinin dediyinə görə, sintaqm kateqoriyası dəqiq qrammatik məfhum deyil, sintaqm morfem, söz və ya söz birləşməsindən əmələ gələ bilər.

F.Aslanov "Müasir alman və Azərbaycan dillərində sintaqm problemi və onun eksperimental-fonetik tədqiqi" adlı tədqiqatında qeyd edir ki, müasir Azərbaycan dilində hələ də öz həllini tapmamış və mübahisələrə səbəb olan problemlərdən biri də canlı ünsiyyət prosesində nitq aktının bölünməsi nəticəsində yaranan sintaqm problemidir. Qısa araşdırma, inkişaf tarixinə malik olan sintaqm problemi dilçiliyin yeni sahəsi kimi elmə məlum olduqdan sonra görkəmli dilçi alimlərin diqqətini cəlb etmişdir. Sintaqm terminini dilçiliyə ilk dəfə kimin daxil etməsi məsələsi də mübahisəlidir. Bununla bağlı iki məşhur dilçinin adı çəkilir.

İ.A.Boduen de Kurtene sintaqmı bölünməz sintaktik vahid adlandırır və onların bir-birindən qrafik intervallarla ayrıldığını vurğulayır. O, sintaqmı söz birləşməsi, bəzən isə cümlənin ayrıca üzvü olaraq qəbul edir. Onun bu fikri müasir sintaqmlar nəzəriyyəsinə uyğun gəlmir, çünki onun fikrincə, sintaqm vahidin morfoloji elementi olan, söz və ya cümlə kimi nisbətən mürəkkəb morfoloji tamı bildirən sözdür.

İ.A.Boduen de Kurtenedən fərqli olaraq, Ferdinand de Sössür sintaqma başqa nöqteyi-nəzərdən yanaşır. Onun fikrincə, sintaqm anlayışı təkcə sözə deyil, həm də ifadəyə (söz birləşməsi) və ya istənilən uzunluqda olan sadə və ya mürəkkəb sintaktik vahidə aid edilə bilər. Onun nəzəriyyəsinə görə, sintaqm ardıcıl işlənmiş vahidlərin daxili bağlı ardıcıllığı kimi qəbul edilir. Buna görə də hər bir sintaqmın əsasını təyin edənlə təyin olunan arasındakı əlaqə təşkil edir. Sintaqm haqqında sonrakı bütün təsəvvürlər bu mənbələrdən qidalansa da, problemlə bağlı bu ideyalara dəyişiklik və yeniliklər daxil olmuş və nəticədə illər keçdikcə sintaqm ilkin variant-larından uzaqlaşaraq yeni forma və məzmun kəsb etmişdir.

Sintaqm nəzəriyyələri içərisində L.V.Şerbanın işləyib hazırladığı sintaqmlar nəzəriyyəsi elmi mahiyyəti və reallığı ifadə etmək bacarığı ilə daha çox diqqəti cəlb edir. Bu nəzəriyyəni inkişaf

etdirərkən L.V.Şerba ilk olaraq sintaqmın dil vahidi deyil, cümlələrin özündən daha kiçik fikri ifadə edən və intonasiya baxımından bölünməz bir bütöv olan nitq vahidi olduğunu irəli sürdü.

Dildə işlənən hər bir sözün meydana çıxması müəyyən tələbatın nəticəsi olduğu kimi, danışıq aktında nitq axınının təşkili zamanı formalaşan sintaqmlar da danışanın öz fikrini aydın ifadə etməsi,dinləyicinin isə göndərilən məlumatı məqsədə uyğun qəbul edə bilməsi ehtiyacından irəli gəlir.

Qəzənfər Kazımov yazır ki, bəzən söz birləşmələri sintaqmlarla qarışdırılır. Dilçilikdə sintaqm anlayışı müxtəlif cür izah olunur. Sintaqmın L.V.Şerba tərəfindən izahı fonetik sintaqmlara aiddir. Bu təlimə görə, sintaqmlar semantik bütövlüyə malik olan ritmik nitq bölümlərindən ibarət fonetik vahidlərdir. Sintaktik sintaqmlar haqqında təlim fərqli idi, onu F.de Sössür, Ş.Balli, V.V.Vinoqradov, F.Mikuş və başqaları hazırlamışdır.

Sintaqm (yunanca "*syntagma*" sözündəndir, "*birləşmə, qurma*" mənasını verir) cümlədə sintaktik əlaqə ilə bağlanan və vahid bütövlükdə fəaliyyət göstərən söz birləşmələrindən və söz qruplarından ibarətdir. Sintaqmlar əlaqə növünə görə fərqlənir və predikativ sintaqm, atributiv sintaqm, obyektiv sintaqm, relyativ sintaqm kimi növlərə bölünür. Adətən, binary (ikili) xarakterdə, yəni ikiüzvlü olur. Sintaqmlar söz birləşmələrinə bənzəsə də, həcminə və bəzi xüsusiyyətlərinə görə onlardan fərqlənir.

Söz birləşmələri sintaktik əlaqənin növünə və əsas komponentin kateqoriya xüsusiyyətlərinə görə, sintaqmalar isə komponentlər arasındakı sintaktik əlaqələrə və əlaqə növlərinə görə təhlil edilir.

Söz birləşmələrindən fərqli olaraq, sintaqmların komponentləri mənasını dəyişmədən başqa sözlərlə əvəz edilə bilər. Bəzi dilçilər qeyd edirlər ki, söz birləşmələri statik keyfiyyətə malik olan dil faktıdır, sintaqmlar isə nitq faktı olmaqla dinamikdir: söz birləşməsi iki semantik vahidin statik-qrammatik birləşməsindən ibarət birləşmədir, sintaqm isə nitqdə və ya cümlədə aktiv funksiya yerinə yetirən söz qrupudur. Söz birləşmələrindən fərqli olaraq sintaqmlarda da predikativ əlaqə var.

Ş.Balliyə görə, ola bilsin ki, cümlədə predikat (mübtəda) olmasın, lakin subyekt-predikat əlaqəsinin olması zəruridir. Subyektlə predikatın münasibəti təyinlə təyinlənənin, obyektlə təsirli felin münasibətinə bənzəyir.

Sintaqmın xarakterik xüsusiyyətləri aşağıdakılardır:

- sintaqm ikili-binar xarakter daşıyır (ikiüzvlü) və mütləq iki üzvü özündə birləşdirir;
- sintaqmın bu və ya digər üzvü başqa sintaqma aid ola bilər;
- sintaqmlar komponentləri arasında subordinasiya (tabelilik) əlaqəsinin olması ilə xarakterizə olunur.

"Gənc həkim xəstəni diqqətlə müayinə etdi" cümləsində bu sintaqmlar var: gənc həkim, həkim müayinə etdi, xəstəni müayinə etdi, diqqətlə müayinə etdi. Onlardan birincisi - atributiv münasibət, ikincisi - predikativ münasibət, üçüncüsü - obyekt münasibəti, dördüncüsü - relyativ münasibət əsasında qurulan sintaqmlardır. Gördüyünüz kimi, bütün nümunədəki bütünaqmlar binardır və tabeçilik əsasında qurulmuşdur; "Həkim" sözü iki sintaqm, "müayinə etdi" sözü isə üç sintaqma daxildir. Sintaqmlar frazalardan həcminə görə fərqlənir. Bu sintaqmlardan yalnız biri (gənc həkim) sintaktik birləşmələrlə üst-üstə düşür. Sintaqmlar söz birləşmələri çərçivəsindən kənara çıxır, çünki onlar predikativ birləşmələri ehtiva edir və ikiüzvlüdür.

Söz birləşmələri və sintaqmlar arasında aşağıdakı fərqləri ayırd etmək olar:

1. Sintaqmlar şifahi nitqə aiddir və fonetik ritmlə həyata keçirilir. Söz birləşmələri heç bir ritmlə əlaqələndirilmir və onlar üçün yazılı və şifahi nitqin heç bir məhdudiyyəti yoxdur.

2. Əgər söz birləşmələrinin arasına söz daxil etmək olarsa, sintaqmlar arasına bir söz də daxil edilə bilməz.

3. Söz birləşməsi yaratmaq üçün ən azı iki söz olmalıdır. Sintaqmlar bir sözdən ibarət ola bilər.

4. Söz birləşmələrinin daimi qrammatik modelləri olsa da, sintaqmların daimi forma modeli olmur.

/Şagird kitab oxuyur/ cümləsi bir sintaqm kimi tələffüz edildiyi halda iki söz birləşməsinin- /şagird oxuyur/ və /kitab oxuyur/ sintezini təmsil edir. Deməli, qeyd olunan nümunədə sintaqm öz strukturuna görə söz birləşməsindən böyükdür [1, s.15].

Sintaqmların müəyyənləşməsində ritm və ritmin düzgün ifadəsi böyük əhəmiyyət kəsb edir. Çünki ritm pozulduqda fikir aydın olmur, cümlə qrammatik cəhətdən düzgün üzvlənmir. Məsələn, "Sevil tələsik otaqdan çıxıb qaça-qaça həyətə düşdü." Bu cümləni aşağıdakı ritmdə tələffüz etsək: Sevil tələsik / otaqdan / çıxıb qaça / qaça həyətə / düşdü. Göründüyü kimi nizamsız ritmlənən cümlə sintaktik cəhətdən də düzgün deyil.

Y.Seyidov söz birləşməsini və sintaqmı müqayisə etmişdir. O göstərir ki, sintaqm məsələsi müstəqil mövzu kimi çox qədim tarixə malik deyildir. Hətta bu haqda, nə ümumi dilçilik, nə də ayrı-ayrı dillərin materialları əsasında müstəqil tədqiqat işi yazılmamışdır.

Sintaqmların söz birləşmələrindən fərqli olduğunu izah edən Y.Seyidov yazır ki, biz sintaqmanı belə başa düşürük: sintaqma cümlə (nitq) daxilində bir-birini izləyən və bir nəfəslə ifadə olunan sözlər qrupudur (bəzən bir sözlə olur). Sintaqmalar xüsusi vurğuya malikdir və bir-birindən fasilə ilə ayrılır.

Həm Y.Seyidov, həm də Q.Kazımov rus dilçisi L.Şerbanın sintaqm haqqında fikirlərini qismən qəbul edirlər [3, 2].

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Aslanov F.Ə. Müasir Alman və Azərbaycan dillərində sintaqm problemi və onun eksperimental-fonetik tədqiqi. Bakı, 2009. 40 s.

2. Kazımov Q.Ş. Müasir Azərbaycan dili. Sintaksis, Bakı, 2007. 494 s.

3. SeyidovY.M. Azərbaycan dilində söz birləşmələri. Bakı Universiteti nəşriyyatı, Bakı, 1992. 408 s.

MÜASİR İNGİLİS DİLİNİN SOSİAL DİALEKTLƏRİNDƏ İSTİFADƏ EDİLƏN SLENQLƏR

Lalə Mədəd qızı Məmmədova
Mingəçevir Turizm Kolleci
lalamammadova@mail.ru
https://orcid.org/0009-0008-1778-9198

Giriş

Danışıq dilində qeyri-formal, bir-birini çox yaxşı tanıyan, eyni sosial qrupa mənsub olan insanlar arasında müəyyən sözlərdən istifadə olunur. Bu sözlərə "slenq" sözlər deyilir. Yaxın münasibətdə olmayan insanlarla ünsiyyət zamanı bu cür sözlərin işlədilməsi insanlar tərəfindən təhqir kimi qarşılana bilər. Slenq qeyri-formal dildir. Bir qayda olaraq, slenq sözlər ən çox yazıda deyil, danışıqda işlədilir. Slenq cəmiyyətin müxtəlif təbəqələri tərəfindən istifadə oluna bilər.

"Slenq" – dilin, müvafiq olaraq da nitqin ayrılmaz tərkib hissəsi olub, leksikologiyanın əsas, ən aktual və mübahisəli problemlərindən biridir. Slenq, leksikanın ədəbiyyat normalarına uyğun olmayan təbəqəsidir. Bəzi tədqiqatçıların fikricə, slenq ədəbiyyata yabançı olan, mədəni insanın nitqinə xas olmayan söz və ifadələrdir. Lakin buna baxmayaraq, bu gün slenqə insan fəaliyyətinin bütün sahələrində rast gəlmək mümkündür. Hazırda, slenqdən radio və televizyada, mətbuatda,

ədəbiyyatda, internet şəbəkəsində, hətta demək olar ki, bütün yaş dövrlərindən olan, müxtəlif sosial qrupa və sinfə mənsub olan insanlar arasında istifadə olunur.

Şifahi nitqdə "slenq" sözünün ilk dəfə nə zaman meydana çıxdığı barədə heç bir məlumat yoxdur. Yazılı formada isə ilk dəfə XVIII əsrdə İngiltərədə qeydə alındığı bildirilir. O zaman slenq sözlər "təhqir" mənasında işlənirdi. Dilşünas V.A.Xomyakov öz kitablarından birində "slenq" termininin ilk dəfə 1756-cı ildə "çox səviyyəsiz vulqar tipli dil" (*language of low or vulgar type*) mənasında; 1802-ci ildən bu terminin "müəyyən sinif və ya dövrün jarqonu" (*The cant or jargon of a certain class or period*) kimi işləndiyini, 1818-ci ildən başlayaraq isə bu termin altında "yüksək səviyyəli danışıq dil səviyyəsindən aşağı olan, müəyyən mənada işlənən sözlər" başa düşülməyə başlandığını göstərmişdir. Təxminən 1850-ci ildə "slenq" termini "qeyri-qanuni" loru leksika ifadəsi kimi daha geniş istifadə olunmağa başlamışdır [1, s.43].

Bu günə qədər "slenq" termininin etimologiyası hələ də tam olaraq müəyyən edilməmiş və leksikologiyanın əsas problemlərindən biri olaraq qalmaqdadır.

"Slenq" termininin etimologiyası ilə məşğul olan görkəmli tədqiqatçılardan biri, müasir ingilis dilinin leksikoqrafiyasında nadir yeri olan, dilşünas E.X.Patric "slenq" termininin keçən əsrin ikinci yarısından etibarən "qeyri-qanuni" danışıq dili mənasında ("*illegitimate*" colloquial speech) qəbul edildiyini göstərir.

E.X.Patric və eləcə də, onun davamçıları (məsələn, J.Qrinok və K.İ.Kittridj) slenqi "ünsiyyət zamanı müəyyən sosial və ya peşəkar mühitə aid olan insanların ictimai düşüncələrini əks etdirən, kifayət qədər qeyri-sabit, sistemsiz və əksər hallarda hətta qarışıq leksemlər toplusu" kimi müəyyən edirlər [2, s.9].

İngilis dilinin Böyük Oksford lüğətində isə "slenq" – "ziyalıların nitq standartından aşağı hesab edilməmiş danışıq dili, yeni sözlərdən və yaxud xüsusi mənalarda işlədilən geniş yayılmış sözlərdən ibarət", "cəmiyyətin aşağı təbəqəsinə aid və pis etimada malik olan bir qrup şəxslər tərəfindən işlədilən xüsusileksemalar məcmusundan ibarət" bir dil kimi müəyyən edilir.

"Slenq" termini barədə illərdən bəri bir çox fərziyyələr irəli sürülmüşdür. XX əsrdə də bu məsələ tədqiqatçıları yaxından maraqlandırmış, yeni fərziyyələr ortaya çıxmışdır. Lakin bütün fərziyyələr arasında E.X.Patricin fərziyyəsi, tarixi dəlillərə əsaslanan bir nöqteyi-nəzər olduğundan, həqiqətə daha uyğun hesab edilir. Onun fərziyyəsinə görə, "Slang" sözü "to sling" – "*to utter*" (danışmaq, ifadə etmək) feilindən götürülmüşdür.

Slenq – müəyyən məqsədlər üçün meydana çıxır, tez-tez dəyişir və sonradan dildən çıxarıla bilir. Lakin bunu bütün slenqlərə şamil etmək olmaz. Belə ki, bəzi slenq sözlər və ifadələr ingilis dilinə adi bir slenq kimi deyil, əsas söz, ifadə kimi daxil olur. Məsələn, "*hang out*" ifadəsini nəzərdən keçirək. XVIII əsrin əvvəllərində "*loiter or idle* (*stand or wait around without apparent purpose*)" mənasında meydana çıxan bu ifadə bu gün danışıqda ən çox işlədilən ifadədir və ingilis dili mədəniyyətinə elə daxil olmuşdur ki, onun yüksək səviyyəli işgüzar görüşlərdə belə istifadəsi, heç kim tərəfindən qeyri-formal danışıq sözü kimi qəbuledilmir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, slenq cəmiyyətin bütün təbəqələrindən olan insanlar tərəfindən işlədilir. Bu sözlərdən istifadə edənlər azlıq təşkil edir. Lakin müəyyən bir yeni slenq sözü və ya ifadəsi insanlara öz ənənəvi dilində izah edə bilmədiklərini söyləməyə imkan verdiyi halda və yaxud da əhalinin böyük bir qismi tərəfindən istifadə edildiyi halda, həmin sözlər və ya ifadələr artıq slenq olmaqdan çıxır vədilin lüğət tərkibinə daxil olur. Qeyd etmək lazımdır ki, slenq və qeyri-formal ingilis dili eyni şey deyil. Bəzi slenq sözlər və ifadələr formal şəraitdə istifadə oluna bilər, lakin qeyri-formal şəraitdə işlədilən sözlər – slenq deyil.

İngilis dilinin lüğət tərkibində slenqlər

İngilis dili daşıyıcıları öz danışıq dilində slenq sözlərdən istifadə etməklə, ingilis dilini əlavə sözlərlə zənginləşdirirlər. Slenq sözlər – danışıq dilində ədəbi dil standartları elementlərinin şüurlu, düşünülmüş surətdə təmiz üslub məqsədləri üçün: yenilik, qeyri-adilik effekti yaratmaq, ümumi qəbul edilən nümunəvi ifadələrdən fərqli olan sözlər işlətmək, ifadə edilmiş fikrə konkretlik,

canlılıq, ifadəlik, təsirlilik, müxtəsərlik və s. vermək üçün istifadə edilir [5, s.10]. Bu məqsədlərə nail olmaqda metafora, metonimiya və s. köməklik göstərir. Bu nöqteyi-nəzər əksər tədqiqatçılar tərəfindən bölüşdürülür.

İngilis dilində qeyri-formal danışıqda ən çox istifadə olunan slenqlərdən bir neçəsini qeyd edək:

- "*Bee's knees*" - insanın və ya hər hansı bir şeyin "ələnin ələsı" olduğu mənasında işlədilir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu ifadə Marqaret Tetçer haqqında danışarkən də istifadə edilirdi.
- "Quid" - Birləşmiş Krallıqda rəsmi pul vahidi "funt sterlinq" olsa da, ingilis pullarını təsvir etmək üçün daha çox qeyri - formal slenq sözlərdən istifadə edilir. Məsələn: *quid* - funt sterlinq əvəzinə; *ton* - £100 əvəzinə; *grand* – £1000 və ya $1000 əvəzinə; *fiver* - £5 əvəzinə; *tenne*r - £10 əvəzinə işlədilən slenq sözlərdir. Həmçinin, ümumi pul mənasında işlədilən "*cash*" sözü ən geniş istifadə olunan slenq sözüdür.
- "*Skiving*" - "işdən və ya dərsdən yayınmaq" mənasında işlədilir.
- "*Killing me*". Bu ifadə sözün əsil mənasında başa düşülməməlidir. Bu slenq sözünün mənası - "bərk ağrıtmaq" deməkdir.
- "*Nicked*" - "oğurlanmış" mənasında işlənir, məsələn: "*My car is nicked!*"
- "*Veg*" - "tərəvəz" mənasını bildirən bu slenq sözünə ingilis menyusunda rast gəlmək olar.
- "*Sarnie*" - "buterbrod" (*sandwich*) deməkdir.
- "*Cuppa*" - "bir fincan çay" (*a cup of tea*) deməkdir.
- "*Kip*" slenq sözü olub, "qısa bir müddətə yuxu almaq" (*a short sleep*) mənasında işlədilir. Bu slenqin "*nap*" variantından da istifadə edilir.

İngilis dilində slenq sözlər və ifadələr çoxdur. Biz yalnız bir neçəsini nəzərdən keçirdik. İngilis dilininslenq lüğət tərkibi ingilis dilinin lüğət tərkibi kimi zənginləşir [3, s.33]. Slenq lüğət tərkibini zənginləşdirən ən səmərəli üsullardan biri metaforizmdir. Slenq xüsusilə gənclər arasında geniş yayılmışdır, belə ki, onlara öz həmyaşıdlarından fərqlənmək imkanı verir. Gənclərin dilində metaforizm onların təsirli danışmaq qabiliyyətinə olan meyli, həvəsi ilə izah edilir. Məsələn: "*hold on to your socks*" – "artıq özünüzü gözləyin"; "*stay kind*" ("*be healthy*") – "salamat qalın"; "*to shake a bit*" – "gözəl rəqs" nümunəsi göstərmək kimi metaforik slenq ifadələrini misal göstərmək olar. Gənclər slenqi öz əksini internet-ünsiyyətdə də tapır. Sosial şəbəkə yazışmalarında sözlərin ixtisarı ilə əmələ gələn slenq sözlərdən geniş istifadə edilir. Bu cür slenqlərə bir neçə misal gətirək:

- P (*pretty*) – haqqında danışılan keyfiyyəti vurğulamaq üçün "very" mənasında istifadə olunan slenq.
- *Ship* ("*relationship*" sözünün ixtisarı) – əsərin/filmin qəhrəmanları və ya insanlar arasında romantik münasibəti və ya yaxın dostluğu göstərmək üçün istifadə olunan slenq.
- *Suh* ("*What's up?"* ifadəsinin ixtisarı) – dostlar arasında qeyri-rəsmi salamlaşma slenqi.
- *Sus* ("*to suspect*" sözünün ixtisarı) – şübhəli insan və vəziyyət haqqında ifadə olunan slenq.

Slenqdən tələbələr də geniş istifadə edirlər. Dilşünaslar tələbə slenqinin Böyük Britaniyada və Amerikada hələ XIX əsrin ortalarından geniş yayılmağa və zənginləşməyə başladığını hesab edirlər. Dilçilik nöqteyi-nəzərindən, tələbə slenqində qeyri-standart və ya dil normalarına uyğun olmayan söz yoxdur. Tələbə slenqində müxtəlif fəaliyyətlərlə bağlı sözlər çoxdur, lakin tədris prosesi ilə bağlı leksika isə tələbə slenq lüğətinin cəmi 2-3 %-ini təşkil edir. Tədris prosesi ilə bağlı slenqlərə: "*bear*" (müəllimlərə verilən ləqəb); "*aggie*" (kənd təsərrüfatı universitetləri tələbələrinə verilən ləqəb); "*underclassman*" ("*underclasswoman*") ("uşaq-muşaq" mənasında yuxarı kurs/sinif tələbələrinin aşağı kurs/sinif tələbələrini adlandırdıqları sayğısız ifadə) və s. slenq sözləri misal gətirmək olar. Qeyd etmək lazımdır ki, gənclər slenqi ən dinamik slenqdir, bu da gənclərin fəal həyatı ilə izah edilir.

Müasir dövrdə slenq, demək olar ki, dilin vacib bir hissəsi hesab edilir. Həyat və hadisələrin təsviri üçün istifadə olunan slenqlər ingilis dilinin daim dəyişməsinə və əlavə sözlərlə zənginləşməsinə səbəb olur.

Slenq inkişaf edir və çox sürətlə dəyişir. Hazırda ingilis dilində istifadə edilən slenq sözlərin və ifadələrinsay vahidini hesablamaq mümkün deyil. Lakin qeyd etmək lazımdır ki, slenq cəmiyyətin bütün təbəqələri tərəfindən istifadə olunur, hətta bir zaman yaranan bəzi slenqlər ədəbi dilə də daxil olur.

İngilis dilinin slenq lüğət tərkibi ingilis dilinin lüğətində mövcud olan bir sıra sözlərin leksik-semantik mənasının başqa cür mənalandırılması ilə də zənginləşir. Dilşünas V.Q.Vilyumanın nöqteyi-nəzərincə, sözlərin mənasının yenidən mənalandırılması slenqin yeni vahidlərinin yaranmasında ən əsas rol oynayır [4, s.138].

İngilis dilinin variantlarında, xüsusilə də bu dilin Amerika və Avstraliya variantlarında fərqli həyat tərzi, özünəməxsus heyvanlar və bitkilər aləmi, fərqli sosial gerçəkliklər ilə əlaqədar olaraq, slenqlərin sayı olduqca çoxdur və öz linqvistik xüsusiyyətlərinə görə obrazlı ifadələrin bu sahəsi dilin leksikasında önəmli yer tutur və nəticə etibarilə geniş aktuallıq təşkil edir.

Misal üçün, "*to be in the province of Bachus*" ingilis dilində "möhkəm sərxoş olmaq" mənasındadır, onun hərfi mənası isə "Baxusun (*şərab tanrısı*) vilayətində olmaq"dır, lakin adı çəkilən tanrı mifologiyada məşhur şərab tanrısı olduğundan, ifadə "sərxoş olmaq" anlayışının emosional şəkildə ifadəsinə xidmət edir [2, s.571]. Bu təsirlilik, emosionallıq slenqlərdə çox dərin, aydın ifadəsini tapdığından, ingilis slenqi leksikanın çox önəmli bir qolu kimi müstəqil inkişaf etmişdir.

Və yaxud "*to hold out an olive branch*" ("*to make a sign of peace*") frazasına rast gəldikdə, onun sülh niyyətinin emosional və üslubi ifadə vasitəsi olduğunu dərhal anlamaya bilərik. Bunun üçün, tərcüməçinin Bibliyada Nuhun tufanına dair hekayətlə təfsilatı ilə tanış olması, Nuhun azad etdiyi göyərçinin geri dönərkən ağzında gətirdiyi zeytun çubuğunun sülh simvolu, tanrının insanları bağışlamaq niyyətinin rəmzi əlaməti olduğunu bilməsi lazımdır.

Dilçilikdə slenqin rolu haqqında müxtəlif fikirlər mövcuddur. Slenqdən fəaliyyətin müxtəlif sahələrində istifadə edilir. Slenq sözləri başa düşmək üçün isə, onları bilmək lazımdır. Slenq biliyi ingilis dilini öyrənənləri təbii dil mühitinə salır, onların kommunikativ səriştələrini inkişaf etdirir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Hacıyeva A., Nacafova E., Jafarov A. English lexicology. Bakı: Elm ve Tehsil, 2000, 228 p.
2. Hornby A.S. Oxford Advanced Learner's Dictionary of Currant English. Jungle Publication. Oxford University Press, 2007, 1780 p.
3. Lakoff G., Johnson M. Metaphors we Live by. University of Chicago Press, 1980, 168 p.
4. Vinareva L.A., Yanson V.V. English Idioms. M.:Ayris Press, 2008, 381p.
5. Adam Makkai. A Dictionary of American Idioms. «Barron's», 2004, 396 p.

KOQNİTİV DİLÇİLİK – MÜASİR DİLÇİLİK ELMİNİN MÜSTƏQİL SAHƏSİ KİMİ

Ülviyyə Namiq qızı Rəhimova
Sumqayıt Dövlət Universiteti nəzdində Sumqayıt Dövlət Texniki kolleci
mehemmedli.ulviyye1994@gmail.com
https://orcid.org/0009-0000-0144-017X

Koqnitiv linqvistika müasir dilçilik elminin sürətlə inkişaf edən bir sahəsidir. Linqvistikanın bu qolu digərlərinə nisbətən daha gənc və yenidir. Elə buna görə də koqnitiv linqvistikanın həm nəzəri məsələlərində, həm də tədqiqat metodlarında mübahisəli məsələlər çoxdur. Bu səbəbdən koqnitivliyin nəzəri və təcrübi əsasları ilə bağlı olan dil məsələlərinə ciddi yanaşma tələb olunur.

Koqnitiv dilçilik müasir dünya dilçiliyində öz yerini tutmuşdur. Belə ki, onun yaranması və sürətli inkişafı dilçiliyin müasir mərhələsi üçün xarakterikdir.

Dilçilik tarixində koqnitiv linqvistikanın yaranması 1989-cu ilə aid edilir. Belə ki, həmin il Duysburqda keçirilən elmi konfransda koqnitiv linqvistika birliyinin yaradılması elan olunmuşdur. Bununla da, koqnitiv linqvistika dilçiliyin ayrıca bir sahəsi kimi meydana gəlmişdir. Müasir koqnitiv linqvistikanın yaradılması amerikan dilçiləri Corc Lakoff, Ronald Lanqaker, Reya Cakendoff və başqalarının adı ilə bağlıdır.

Koqnitiv linqvistika mental prosesləri, dərketmə zamanı baş verənləri və dərketmənin mental əksinin növ və formalarını tədqiq edir. Linqvokoqnitiv təhlilin obyekti dildir, məqsədi isə koqnitiv linqvistikanın müxtəlif məktəblərində fərqli ola bilər [1, s.151]. Koqnitiv linqvistikanı digər koqnitiv elmlərdən fərqləndirən cəhət məhz onun obyektidir. Koqnitiv linqvistika dərketməni dil materialları əsasında, digər koqnitiv elmlər isə öz materialları əsasında tədqiq edir. İkinci fərqləndirici cəhət isə onun metodudur. Koqnitiv linqvistika koqnitiv prosesləri araşdırır və linqvistik təhlil metodlarından istifadə edərək, insanın dərketməsinin müxtəlif növləri haqqında nəticələr çıxardır [2, s.88]. Bu gün "dünyanın dil mənzərəsi" anlayışının tədqiqinə həsr olunmuş çoxlu elmi araşdırmalar mövcuddur. İlk dəfə belə bir mənzərənin mövcudluğu haqqında fikri isə

V. fon Humboldt səsləndirmişdir. O, dilin təhlilində dialektik metod tətbiq etmişdir. Məhz V. fon Humboldt hər bir dilin şüur ilə ayrılmaz vəhdət şəklində obyektiv dünyanın subyektiv mənzərəsini yaratdığını vurğulamışdır. Sonralar onun bu sahədəki fikirləri davamçıları tərəfindən daha da inkişaf etdirilmiş və bu davamçılardan biri olan L.Vaysgerber XX əsrin otuzuncu illərində elmə "dünyanın dil mənzərəsi" terminini gətirmişdir. L.Vaysberger qeyd etmişdir ki, hər bir toplumun dilində mənəvi məzmun, bilik xəzinəsi yaşayır və bu xəzinəni o dilin dünya mənzərəsi adlandırmaq gərəkdir [3, s.2].

Qeyd etmək lazımdır ki, dünyadakı bütün dillərin özünəməxsus, bənzərsiz ümumi mənzərəsi mövcuddur. Bu mənzərə gerçəkliyin dildə fiksə edilmiş və bir dilin daşıyıcıları üçün spesifik olan qavrama sxemidir. Dil mənzərəsi həm də dünyanın universal, rasional-spesifik qavranılması vasitəsidir. Hər hansısa bir dilin mənzərəsi ilə qarşılaşarkən, həmin dildə danışan insanların mədəniyyəti, milli mentaliteti, düşüncə tərzi ilə də tanış olmaq mümkündür. Dil mənzərələri arasındakı fərqlər özünü əsasən başqa dillərə tərcüməsi qeyri-mümkün olan konseptlərin mövcudluğunda göstərir. Bu konseptlər konkret bir dilin sərhədləri içində öz varlıqlarını sürdürürlər. Onların olduğu kimi başqa bir dilə köçürülməsi mümkün deyil. Bu vaxt tərcümə dilində uyğun konseptlərin tapılması lazımdır. Buna görə də dünyaya başqa bir xalqın gözü ilə baxmaq istəyən hər bir şəxs, o xalqın danışdığı dili mütləq dərindən öyrənməlidir. Qeyd olunmalıdır ki, hər bir dildə dünya mənzərəsi bir cür şərh edilir, çünki məhz dil mədəniyyətin tərkib elementi rolunda çıxış edir [4, s.372].

Dünyanın dil mənzərəsi çərçivəsində konkret dil qrupu üzvlərinin sadəcə onları əhatə edən gerçəklik haqqında deyil, həm də insanın özü, onun psixikası və təfəkkürü haqqında da təsəvvürləri güzgüdəki kimi əks olunur. Buna görə də dilçilikdə bəzən "dünyanın dil mənzərəsi" termini ilə yanaşı "dünyanın milli dil mənzərəsi" termini də işlədilir. Rus tədqiqatçısı O.A.Kornilov bu və ya digər milli dilin bir neçə əsas funksiya daşıdığını vurğulayır [5, s.349]. Tədqiqatçının fikrincə, bu funksiyalardan biri "real gerçəklik haqqında bir dil kollektivinin bütöv təsəvvürlər və biliklər məcmusunun fiksə edilməsi və qorunub saxlanılması"dır. Belə böyük miqyasda bir biliyin, məlumat bazasının formalaşması leksik və frazeoloji dil tərkibində özünü göstərən kollektiv şüurun mövcudluğu sayəsində mümkün olur. Buna görə də "dünyanın dil mənzərəsi" son vaxtlar onun milli spesifikliyinə daha çox diqqət ayıran müasir dilçilərin tədqiqat işlərinin mərkəzində durur. Müxtəlif dillər vasitəsilə yaradılan dünya mənzərəsi bəzi xüsusiyyətlərinə görə bənzər, bəzi xüsusiyyətlərinə görə isə fərqlidir.

Dil mənzərələri arasındakı fərqlər özünü ilk növbədə başqa dillərə tərcümə olunmayan və konkret bir dil üçün spesifik olan konseptləri içində cəmləyən xüsusi sözlərin mövcudluğunda

göstərir. Bu cür sözlərin mədəniyyətlərarası çərçivədə tədqiqi müxtəlif dillərdə mövcud olan dünyanın dil mənzərələri arasında əlaqələndirmələr qurmağa imkan yarada bilər. İnsanlar kimi dillər də müxtəlifdir. Onların hər birində dünya haqqında öz təsəvvürü əks olunur. Su nədir, sürətli hərəkət etmək necə olur, anlamaq nə deməkdir – bu sualların cavabları bütün dillərdə bənzər olsa da, bəzən müəyyən fərqliliklər də göstərir.

Əslində, biz eyni dünyada yaşayırıq, başımız üzərində eyni səmadır, eyni günəşin istisinə qızınırıq, hamımız sevinirik, kədərlənirik, həyəcanlanırıq, qorxuruq, ümid edirik. Amma bütün bunlar bizim eyni hissləri yaşadığımızı, eyni şeylər gördüyümüzü, düşündüyümüzü deməyə əsas verə bilməz. Məsələn, yuxarıda da qeyd etdiyimiz "su nədir?" sualını müxtəlif millətlərin nümayəndələrinə versək, "su mayedir", "su rəngsiz mayedir", "su həyat mənbəyidir", "su dənizlər və okeanlardır", "su yağışdır" və s. kimi fərqli cavablar alarıq. Bu suala bir fizik cavab verməyə başlasa, suyun fiziki xüsusiyyətləri haqqında eşidəcəklərimiz bizi daha da təəccübləndirə bilər. Çünki bizim peşələrimiz, məşğuliyyətlərimiz də düşüncə tərzimizə təsir edir. Deməli, su və su haqqında təsəvvürlər eyni şey deyil. Əslində, dünyanın dil mənzərəsi onun varlığının spesifikliyini, onun dünya ilə qarşılıqlı əlaqələrini, mövcudluğunun şərtlərini, dünyanın dil mənzərəsi isə insanın dünyasının fərqli mənzərələrini və dünyanın ümumi mənzərəsini əks etdirir. Konseptual dünya mənzərəsi idraki və sosial fəaliyyətin nəticələrini əks etdirərək daim yenilənir. Dünyanın dil mənzərəsinin ayrı-ayrı fraqmentləri isə insanların dünya haqqında köhnəlmiş, qədim dövrlərdən qalma təsəvvürlərini hələ uzun müddət qoruyub saxlayır, "yeni yaranan və alınma şeylərin yanında çox vaxt uzaq qədimlik yaşamağa davam edir" [6, s.331].

Koqnitiv dilçiliyin ilkin xüsusiyyəti linqvistik analizi bizim idrak haqqında bildiklərimizə uyğun analiz etməkdir. Koqnitiv dilçilik son dərəcə çoxlu informasiyanın insanın beynində necə formalaşdığını və düşünərkən insanın ondan necə istifadə etməsini öyrənməyə çalışır. N.Xomski yazır: "Dil nəzəriyyəsi insan psixologiyasının tam xüsusi bir mental orqanıdır" [7, s.322].

Beləliklə, koqnitiv dilçiliyin məqsədi təkcə linqvistik datanı təsvir etmək, təqdim etmək və sistemləşdirmək deyil, həmçinin dilin daha universal aspektlərlə necə əlaqəli olduğunu göstərməkdir [8, s.118]. Koqnitiv dilçilik hər hansı nəzəri konseptlərin və linqvistik kateqoriyaların koqnitiv əlaqələndirilməsidir ki, onlara da linqvistik modellərlə istinad edilir. Koqnitiv dilçilik özünün bütün təzahürü ilə əsas önəmi mental ifadələrin çeşidlənməsi və formalaşmasına qoyur .

Dünyanın dil mənzərəsində hər bir dil üçün xarakterik olan sözlər, sözbirləşmələri və sintaktik konstruksiyalar əks olunur. Bütün bu dil vahidləri dünyanın dil mənzərəsi timsalında insanın öz ətrafına xüsusi münasibətini, öz ətrafını dərketməsini (bütün canlı varlıqları, təbiəti, nəhayət özünü) formalaşdıra, bununla da davranışın xüsusiyyətlərini, normaları və ümumi dəyərləri, onların həyatın müxətlif təzahurləri ilə ya izahsız – elmi faktların və nəzəriyyələrin sadə təzadı, ya da elmi yolla əlaqələrini müəyyənləşdirə bilərlər.

Göründüyü kimi, "dünyanın dil mənzərəsi" kimi terminlər hələ tam konkret təsnifata sahib deyillər. Koqnitiv dilçilik yeni bir elm sahəsi olduğu üçün onun terminoloji bazası da müəyyən-ləşmə, dəqiqləşmə dövrünü yaşayır. Bu anlayışların hər birinə yüzlərlə tədqiqat işi həsr olunsa da, yaxın gələcəkdə onların hələ də ciddi tədqiqata ehtiyacları olacaqları açıq-aydın görünür.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Abdullayev Ə.Ə. Koqnitiv dilçiliyin əsasları. Bakı: Sabah, 2006. 228 s

2. Cahangirli T. "Konsept" və "konseptosfer" koqnitiv dilçiliyin əsas vahidləri kimi // Filologiya məsələləri. № 6, AMEA. Bakı: Elm və təhsil, 2016, s.136-140.

3. Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа. М.: УРСС эдиториал, 2004, 232 с.

4. Березин Ф.М., Головин Б. Н. Общееязыкознание. М.: Просвещение, 1979, 416 с.

5. Корнилов О.А. Языковые картины мира как производные национальных менталитетов. 2-е издание, испр. и доп. М.: ЧеРо, 2003, 349 с.

6. Юдин А.В. Русская народная духовная культура. М.: Высшая школа, 1999, 331 с.
7. Dilçilik ensiklopediyası (prof. F.Veysəllinin redaktəsi ilə). II cild / – Bakı: Mütərcim, 2009. – 528 s.
8. Вардуль, И.Ф. Основы описательной лингвистики / И.Ф.Вардуль. – М.: Наука, – 2008. – 350 с.

AŞIQ ƏLƏSGƏRİN ŞEİRLƏRİNDƏ FONETİK HADİSƏLƏR

Mahirə Famil qızı Rahtari
dissertant
Sumqayıt Dövlət Universiteti
arifmeryem@mail.ru
https://orcid.org/0009-0000-3225-0328

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti cənab İlham Əliyev Konstitusiyanın 109-cu maddəsinin 32-ci bəndini rəhbər tutaraq, Azərbaycan aşıq poeziyasını zirvələrə yüksəltmiş ustad sənətkar Aşıq Ələsgərin anadan olmasının 200-cü ildönümünün təntənəli qeyd olunmasını təmin etmək məqsədilə 2021-ci ildə müvafiq sərəncam imzalamışdır. Bununla bağlı olaraq, aşığın zəngin poetik irsinin sənətkarlıq xüsusiyyətlərini təhlil etmək xüsusi maraq doğurur.

Aşıq Ələsgər aşıq şeirinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri olub, zəngin sənətkarlıq qüdrəti ilə seçilir. Onun yaradıcılığı öz gözəlliyi, orijinallığı, dərinliyi, şirinliyi və yüksək poetik təsir gücü ilə fərqlənir. Ustad aşıq xalq düşüncə tərzini, xalqın zəngin təcrübəsindən irəli gələn xalq müdrikliyini dərin bildiyi üçün dilin bütün incəliklərini şeirlərində məharətlə istifadə etmiş və ən müxtəlif fonetik fiqurları tətbiq etmişdir. Aşıq şeirlərində fonetik quruluş, sözlərdə heca vurğusu, misradaxili bölgü, bölgüdaxili qafiyə, ahəng, ritm, intonasiya və digər məsələlərə xüsusi incəliklə yanaşmış, bu xüsusiyyətləri nəzərə alaraq, dildə yeni şeir janrlarının (diltərpənməz, dodaqdəyməz təcnislər) mahir yaradıcısına çevrilmişdir.

Aşıq Ələsgərin şeirlərində fonetik hadisələr ən müxtəlif incəliklərinə kimi təsvir olunmuşdur. Bu fonetik hadisələrin aşığın şeirlərində realizə üsullarına nəzər yetirək:

Eliziya: şairin yaradıcılığında səsdüşümü hadisəsinə bir çox şeir nümunələrində rast gəlindi. Şeirlərdə bir çox halda söz sonundakı –r samiti, saitlərin düşümü, bəzi nümunələrdə isə hecanın düşmə halları, yəni qaplologiya hadisəsi baş vermişdir:

Şəhr *aydı*, bayram onun *gülüdü*,
Iki ay *bir-birnin müttəsilidi*.
Üç yüz altmış altı gün bir *ilidi*,
Səkkiz min, yeddi yüz səksən dörd saat,
Gəl verim *isnad*. ("Qoşma-müstəzad")

*****

Səndən ötrü *ömrün* barın becərdim,
Mübarək dəstinlə de bir üz, bir üz. ("De bir üz, bir üz")

*****

Ala gözlərinə gözüm sataşdı,
Əridi *ürəymin* yağı, qırmızı. ("Qırmızı")

*****

Aşıq Ələsgər *der*, ay qaşı kaman,
Belə mürvət olmaz, aman, əlaman!.. ("Dağıtsın")

*****

Çalxanır sonalar, çığrışır qazlar,

Zəm-zəm zümzüməli göllərin, dağlar! ("Dağlar")

Nümunələrdə bir-*birnin/bir-birinin, isnad/istinad, ömrün/ömrümün, ürəymin/ürəyimin, der/deyir, çalxanır/çalxalanır* kimi sözlərdə qaplologiya hadisəsi baş vermişdir.

Proteza: bəzən aşıqlar qafiyənin tamamlamaq, dilə sadəlik, incəlik qatmaq üçün sözlərin əvvəlinə sait səs artırırlar. Bu səsartımı hadisəsinə dildə proteza deyilir. Aşıq Ələsgərin şeirlərində proteza hadisəsinə aid nümunələr də verilmişdir:

Qədd əyilib, gül *irəngim* saralıb,
Xəzan dəymiş gülüstana dönübdü. ("Dönübdü")

*****

Düşəndə məclisə, ağır yığnağa,
Mənə hörmət qoyur *irəncbər* ağa. ("Hayıfsan")

Şeir parçasında iştirak edən *rəng/irəng, rəncbər/irəncbər* sözlərində söz əvvəlində -i saitinin işlənməsi ilə səsartımı hadisəsi- proteza özünü göstərmişdir.

Assimilyasiya: Aşıq Ələsgər şeirlərində assimilyasiya (uyuşma) hadisəsinə də rast gəlirik. Assimilyasiyanın daha geniş yayılmış iki növü - geri və irəli assimilyasiya aşığın zəngin yaradıcılığında bol-bol istifadə edilmişdir:

Məni qoca gördü, rübəndin *aşdı*,
Ala gözlərinə gözüm sataşdı. ("Dolanır")

"Dolanır" şeirindən verilmiş bir nümunədə açdı sözü aşdı formasında geri uyuşmaya məruz qalmışdır. Növbəti şeir parçası isə irəli assimilyasiya hadisəsinə nümunə verilmişdir:

Addadı zimistan, gəldi *novbahar*,
Şamamanın tağı *yaşıldı*, yaşıl. ("Yaşıl")

Verilmiş şeir parçasında *adladı* sözü *addadı* formasında, *növbahar* sözü *novbahar* formasında, *yaşıldır* sözü isə *yaşıldı* kimi müxtəlif fonetik hadisələrə məruz qalmışdır.

Dissimilyasiya: səs fərqləşməsi də adlanan bu fonetik hadisə uyuşmanın əksinə olaraq, hər hansısa bir səsin digər bir məxrəcdə olan səslə ifadə olunmasıdır. Aşıq Ələsgərin şeirlərinə rast gəldiyimiz bir nümunəyə nəzər salaq:

İyid nərəsindən, güllə səsindən,
Dəyməmiş tökülür kalların, dağlar!
Hanı mərd *iyidlər*, boş qalıb yurdu,
Səxavətdə Eldar nurələn-nurdu. ("Dağlar")

*****

Məhəbbət əhlisən, bircə danış, gül,
Qoy sərimdən bu *sövdanı* dağıtsın. ("Dağıtsın")
Annamaz annasın, *annayan* qansın,
At sürməsin bu meydana, deyirəm. ("Deyirəm")

Seçilmiş şeir parçalarında *igid / iyid (g > y), sevda / sövda (e > ö), anlamaz / annamaz (l > n), anlasın / annasın (l > n), anlayan / annayan (l > n*) şəklində dissimilyasiya hadisəsinə məruz qalmışdır.

Metateza: səslərin yerdəyişməsini nəzərdə tutan bu fonetik hadisəni də Aşıq Ələsgərin şeirlərində müşahidə edirik:

Ələsgərəm, qərq olmuşam bu qəmə,
Yoxsulluğum dağ *çəkibdi* sinəmə.
Nakəs müxənnətdən mətləb diləmə,
Yoxdu namıs, qıryat, ar *nişanası*. ("Nişanası")

Verilmiş qoşma nümunəsində *qıryat* sözü (qeyrət formasında) metateza hadisəsinə, *çəkibdi, yoxdu* sözləri eliziya hadisəsinə, *namıs* sözü dodaqlanma (labializasiya), *nişanası* sözü isə qalınlaşma kimi intensiv istifadə olunmayan fonetik hadisəyə məruz qalmışdır. Buna aid kifayət qədər nümunələr vermək mümkündür.

Bunlardan başqa, ustad sənətkarın yaradıcılığında səs tərkibi, ritmik tələffüz, alliterasiyanın poetik səslənməsi, assonansın melodik çalarlığı və digər fonetik fiqurlar dolğun çalarlığı ilə diqqəti cəlb edir. Ümumiyyətlə, Aşıq Ələsgər yaradıcılığı həm fonetik, həm leksik, həm morfoloji, həm sintaktik, həm də üslubi baxımdan zəngin yaradıcılıq nümunəsidir.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Axundov A.A. Azərbaycan dilinin fonetikası, Bakı: Maarif, 1983, 388 s.
2. Aşıq Ələsgər. 2 cilddə, I və II cild, Bakı: Elm nəşriyyatı, 1972, 482 s.
3. Dəmirçizadə Ə. Müasir Azərbaycan dili. I hissə. Fonetika, orfoepiya, orfoqrafiya, Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 256 s.

THE PROBLEM OF THE SIGNIFICANCE OF A POSITIVE COGNITIVE LINGUISTIC

Ulkar Aliyeva
Mingachevir Tourism College
ulkar.ali87@gmail.com
https://orcid.org/0000-0002-0251-3972

Modern linguistics is characterized by a variety of scientific schools and directions, some of which already have their status as a scientific paradigm, while others are only "sprouting" or "taking root". In connection with the latter, after E.S.Kubryakov, we can say that "the status of modern linguistics should be characterized as multi-paradigmatic".

The problem of meaning has practically never left the field of view of linguists of all scientific paradigms: structural, generative, functional linguistics. And this is fully explained by the words of Academician V.I.Vernadsky: "The history of science... must be critically compiled by each scientific generation, and not only because the stock of our knowledge about the past changes, documents are discovered or new methods are found for restoring the past. No! It is necessary to rework the history of science again, to go historically into the past again, because thanks to the development of modern knowledge, one thing gains meaning in the past and loses another. Each generation of scientific researchers seeks and finds in history a reflection of the scientific theories of its time. Moving forward, science not only creates something new, but also inevitably overestimates the old, what has been experienced" [6, p.112].

Indeed, no one belittles the role and significance of previous paradigms, which made it possible to crystallize new approaches to solving complex problems in linguistics. The study of the problem of meaning has been and remains one of the main tasks in the development of linguistics. At each stage of thought a task is set that meets the needs of the time. So, within the framework of lexical semantics, it was important to establish how qualification processes (categorization) occur within the lexical meaning - the emergence of different meanings of a word, taking into account the syntagmatics of the sentence and the recording of these meanings in the dictionary as LSV. For a more imaginative understanding of the differences between cognitive semantics and the semantic directions that preceded it, we can cite the words of R.Taylor about the difference between cognitive semantics and component analysis. He notes that even using decomposition in its description, he wants to see integrity and causality in the resulting semantic picture, that is, the absence of randomness both in the organization of each meaning separately and in the organization of submeanings into some unity; The criterion here is not only and not so much the simplicity of the description, but its anthropocentricity [5]. Linguistics of the 20th century can be presented in the form of "as-linguistics", where the leading principle was description, description of linguistic

phenomena and their essences. Its place is currently being replaced by "why/why-linguistics," which aims not only to describe this or that phenomenon, but also to explain its cause and essentially functional mechanism. Many linguistic phenomena today can be explained using data and knowledge not only of linguistics itself, but also of extra-linguistics.

Moreover, when explaining linguistic facts, it is important to take into account both theoretical and everyday knowledge, which is fundamentally different from the traditional approach. In other words, the correlation of ontological and epistemological entities in the process of cognition, the correlation and consideration of scientific and everyday knowledge, becomes significant. İn traditional linguistics and, in particular, semantics, have previously noted the importance of linguistic and equetralinguistic realities, but linguists sought to contrast them as much as possible. At the modern stage, linguists are trying to combine these two types of factors and use them to explain linguistic phenomena, since the process of identifying meaning is closely connected with the deep mechanisms of human intellectual activity, with his consciousness, thinking, and intuition. One of the areas of cognitive semantics is frame semantics (semantics, in which the concept of a frame is widely used, which plays a leading role in the schematization of human knowledge. To explain the possibility/impossibility of the appearance of certain grammatical forms, syntactic structures, and the actualization of one or another meaning, not only linguistic data, but also extralinguistic knowledge are important, as noted above. In other words, at present, priority does not belong to linguistics, the field of study of which was limited to "language in itself and for itself," but to linguistics, which goes beyond the actual linguistic framework.

The cognitive direction of modern linguistics, as is known, sets one of its main goals as penetration into the mechanisms of linguistic phenomena, taking into account not only linguistic information itself, but also extra-linguistic information, for obtaining which both the process of cognition of the surrounding world and the cognitive activity of a native speaker are important. In other words, "intra-linguistic semantic analysis of a sentence should be considered as a demonstration of the lexical, grammatical and semantic content of the sentence, and this demonstration serves to create a "working drawing" (Faconnier's metaphor), using which the interpreter recreates the picture of the whole. The interpreter achieves this by enriching the "working blueprint" with a wealth of knowledge, especially knowledge about the interpretive frames that are or can be activated when analyzing the required or can be activated when analyzing the required sentence, as well as knowledge about the larger structure (about the "text"), in which this sentence is presented" [3, p. 66]. A small child composes connected sentences not only because he still does not operate well with the grammatical and lexical norms of the language, but also because he does not have life, cognitive experience. We explain the possibility/impossibility of the appearance of certain actants in verbs not only because we know the grammatical and lexical possibilities, but also because we have life experience, knowledge, and linguistic competence. In this regard, we will perceive sentences, combinations and other units of language differently, built according to the same structural scheme, but with different natures of relationships, conveying different concepts. Wed: ring the bell: ring the bell; beat the enemy; sound the alarm, beat the forehead; draw lots, etc.

Thus, the "actually linguistic" or "conventional sentence should be understood as "a set of conditions imposed on the understanding of the sentence and appearing in all contexts of its use, determining the situationally bound meaning of the sentence, characterizing its usage". These words once again emphasize the importance of linguistic and extralinguistic factors in understanding the mechanism of formation of the meaning of lexical units [3]. In the process of cognitive activity and personal experience, concepts are formed in the human mind that capture and store our knowledge about the world. In language, these concepts are "masked" into certain word meanings, grammatical forms or syntactic structures. that is, they are verbalized, and they are stored in the memory of the speaker, who operates with them in the process of communication. However, in order to understand

how the process of verbalization occurs, it is important to have a good and accurate understanding of the cognitive foundations of a particular linguistic phenomenon, that is, the mental image or concept that is activated during verbalization. A structural diagram is a kind of filter for the use of a word in a particular model. On the other hand, the same concept (and, to put it somewhat more broadly, a frame) can be represented not only by linguistic synonyms themselves, but by words that acquire the status of functional synonyms if, when activating a mental image, the words "maybe" are used as arguments) of that same salyugo frame (for example, "acquisition" - to get money - to make money, etc.). The provisions presented above largely seem to explain the possibility/impossibility of the appearance of certain lexical units when the same or different concepts are activated; we illustrate this using the example of the concept "vision".

In the English language there is a fairly representative class of synonyms, the formation of the meaning of which is based on this concept: watch, notice, gaze, look, stare and many others. However, they can immediately be divided into two large subgroups depending on the sign of directional/non-directional vision (look, gaze, stare - on one side; see, watch, notice - on the other side). This is grammatically represented in the use of the preposition "at" in the first subgroup of heads. Perhaps the differentiation of the meanings of these verbs is determined by a cognitive basis. The verb "look" in A.S.Hornby's dictionary is defined as "turn the eyes in some direction, try to see, use one's sight," and the word "see" as "have or use the power of sight." In the dictionary Russian language Ozhegova, the verb "to look" is defined as "to direct one's gaze, to see someone or something, to look," and the verb "to see" is to perceive someone through sight". Thus, verbs of both subgroups can implement the typical structural scheme of an English simple sentence: [S+Pr+Obj]:

- Maxi looked at him with a trace of unease (J.Krantz).
- As he went over towards the big four poster bed he noticed an enveloplying on the pillow (A.Christie)
- Every time she saw her father's chair she was so vividly aware of hiqjf that, try as she would, tears rushed to. her eyes (J.Krantz).

However, verbs of the first subgroup cannot be used in constructions typical of the English language and traditionally called complexes with a complex object and complex sentences like:

- Abdullah watched the sun disappear and the sky fade (Lace)
- ...I saw him indicate the decanter, as though inviting me (Barber).
- Looking in, however, she saw that Hercule Poirot was taking a plcasanj| little nap. (A.Christie).

With a quick glance at her watch Maxi saw that... she would manage tcfl reach her destination on time (J.Krantz).

In complex sentences, the verb see actualizes the meaning "to see" along with the meaning "to comprehend," i.e. in this case, the implementation of the meaning of lexical units lies in a more complex concept. The actualization of the meaning of "understand" by the verb "see" can be explained on the basis of extra linguistic data - an abstract phenomenon cannot be seen; child, but it can be comprehended (cf. also simple sentences where the object is expressed by an abstract noun, for example: I see the point).

The verb see can also actualize the meaning "to meet", in which case it is often used in the imperative form, acquiring cate-| horial meaning "action", as in the following example:

-It doesn't seem to have affected his tennis game, Strand said. How was your ghastly childhood affected yours?

- Oh, Daddy, Caroline waved her racquet at him, don't tease.
- See you at home. Don't be too late (I.Shaw).

In other words, the lexical meaning is formed on the basis of "profiling" (R.Lanecker's term) of a specific sentence-statement, that is, accentuation of a specific situation and its design using a

specific sentence scheme. This position can be illustrated with the help of examples formed by a synonymous group of verbs with the meaning "opinion".

One of the most recurrent verbs of this group is the verb think - "to think, consider, believe." This verb, when included in different structural schemes, can form different meanings, reflecting different concepts. Thus, in a sentence like "He was thinking of her whole evening", the verb actualizes the meaning "to think, to reflect", in which the presence of "an active person" and "an object to which the efforts of the subject are directed" is assumed. Grammatically, the latter is expressed in the obligatory use of the preposition of.

In sentences like: I think we'd better let the old man take it easy for a couple of weeks, until the doc says he can do business (M.Puzo), or I thinkhim to be a good student, the verb "think" actualizes meaning "to believe" In this case, the subject of the verb is inactive, and the object is structurally expressed either sententiously or in the form of a complex addition, and the nature of the subject-object relations must be separately understood within the framework of each subject-predicate link. On the other hand, practically the same meaning can be generated by verbs that have different systemic lexical meanings, reflecting the same concept, for example, the speaker's opinion about something or someone, when included in the same structural diagram sentences-statements. Let's illustrate this using the verbs believe, know, etc.:

- For all I know you saved my life.
- I know him to be a good student.
- I don't think an old gun is an ever generous return for that.
- Think him to come in time.
- İ thought you might be glad to learn of my good fortune.

As can be seen from the presented examples, the nature of subject-object relations in these statements is identical. Moreover, each of these verbs in its semantic structure has differentiating semes, they are extinguished due to the identity of the structural diagram, and the same meaning is conveyed. Thus, for the formation of meaning, not only the systemic meaning of a word is important, but also the meaning of the structure, which is interpreted on the basis of the nature of subject-object relations within the framework of a sentence-statement. Moreover, lexical meaning is not a narrow set of features necessary to identify a class of objects, but a complex of knowledge behind the denoted, including implicit ones, and this complex is implemented in a sentence-statement with different sets participants.

References

1. Belyaev E.G. Semantic structure of the word in nominative and communicative aspects: Diss. ... philol. — M., 2002. — 401 p.
2. Boldyrev N.N. Cognitive semantics Course of lectures on English language. — Tambov: 2000— 123 p.
3. Fillmore Ch. Frames and semantic understanding//New in foreign linguistics: Cognitive aspects of language. — M.: Progress, 2012. — Issue. XXIII.— p.52-92
4. Kibrik A.E. Modern linguistics: from where and where? // Vestn. Moscow universitet. — Ser. 9. Filology. — M., 2005. — p.84-92.
5. Taylor J.R. Contrasting Prepositional Categories: English and Italian.— Rudzka-Ostyn, 2014,— P.587
6. Vernadsky V.I.Essays and speeches.—Petrograd, 2015, 123 p.

Azərbaycan xalqının Ümummilli lideri Heydər Əliyevin anadan olmasının 100-cü ildönümünə həsr olunmuş

"DAVAMLI İNKİŞAF STRATEGİYASI: QLOBAL TRENDLƏR, MİLLİ TƏCRÜBƏLƏR VƏ YENİ HƏDƏFLƏR"

II BEYNƏLXALQ ELMİ KONFRANSININ MATERİALLARI

III CİLD

8-9 dekabr 2023-cü il

MİNGƏÇEVİR

Konfrans materiallarında verilən məlumat və faktlara görə müəlliflər məsuliyyət daşıyırlar

Yığılmağa verilib: 12.12.2023
Çapa imzalanıb: 27.12.2023
Format: 60 x 84 1/16
F.Ç.V. 38